De Gids. Jaargang 104

bron
De Gids. Jaargang 104. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1940

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001194001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

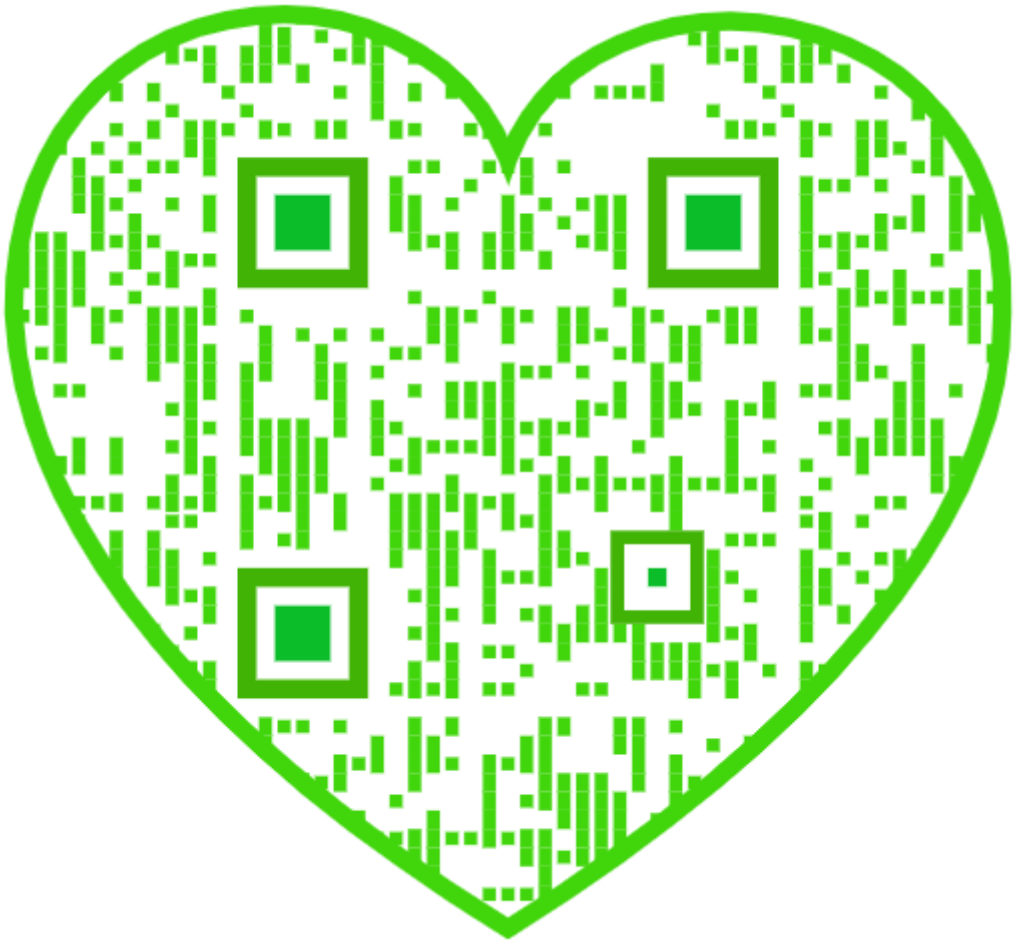

[Eerste deel]

Stem uit de redactie

R.K.O. en O.

- In een plaats in het Zuiden van ons land (het zal niet de eenige zijn) geschiedde het volgende:

Er kwamen door de mobilisatie militairen in kwartier. Voor hen werd een tehuis geopend. Dit is voor allen toegankelijk, maar het is een R.K. tehuis. Dat staat er niet op; het stond ook niet in den brief, waarin van alle ingezetenen geldelijke steun gevraagd werd. Maar in de plaatselijke pers werd het met voldoening vermeld en de leiding gaf het bij informatie volmondig toe: het bleek een uitvloeisel van de actie 'Voor God' te zijn.

Voor de belanghebbenden, de soldaten, een vreemde situatie! Er zijn natuurlijk ook niet-Katholieke jongens onder, die zich in een tehuis, waar de bijeenkomsten 's avonds door den kapelaan met gebed geopend worden en waar alleen R.K. lectuur te vinden is, nu niet zoo heel goed thuis voelen. Men kan natuurlijk zeggen, dat het zoo nuttig voor hen is, zich ook in een Katholiek milieu te leeren schikken, maar is het in de eerste plaats de bedoeling van het werk voor gemobiliseerden, hen een leerschool in verdraagzaamheid te laten doorloopen? De Katholieken zelf zijn er anders ook niet bepaald op gesteld, dat hun jongens al te goed bij andersdenkenden leeren verkeeren.

Hoe men de zaak ook beziet, zij blijft onverkwikkelijk. De mobilisatie is geen R.K. aangelegenheid; O. en O. behoorde het ook niet te zijn.

Homenaje a Garcia Lorca
Poeta, gitano y pecador

I. Wat is er van het hart

Sin fuerza y sin sangre, o corazón.

Geen zin, geen zenuw meer, geen bloed meer hebt ge hart.
Van 's werelds kant zat, beu en afgestorven,
Van 's hemels zij haast in de hel geborgen,
O mijn moe hart, o mijn moe hart, o mijn moe hart.

De boer die weigeren zou het volle veld te maaien,
Waarin zijn vader 't zaad heeft uitgezaaid,
Hem mocht men hebben in een zak genaaid
En, bij de Maagd, hemzelf dwars door de midden maaien.

Hier spreekt hij de Maagd aan.

Dat weet heel 't land! Maar wat dan van het hart? Gij klare,
Heldergesterde, wat dan van het hart, dit graan,
Dat vreest te groeien, vreezende gevaren?

Hier luistert hij en zegt:

Op roode akkers van de wereld ben ik graan,
Tot oogst en brood gelijk àl menschen waren,
Ik ben niet veel. - God, oogst ook het schraal graan.

II. Ik weet het niet

Como yo merezco la gracia, *no sé*

Waaraan ik het verdien, ik weet het niet,
Ik heb al de geboden overtreden,
Mijn God, mijn God, en wat is dan de reden,
Dat ik U hoor en zie; ik weet het niet?

Tot in 't gebeent muziek, het bloed vol glorie,
De diepste oogen welgezind, de wijn
Beter dan ooit, en van den hemelschijn
Heet tot in 't hart en bevend van uw glorie;

Waar wil dit heen? Denkt Gij mij blind te slaan?
Sterf ik weldra? Ben ik ten dood gedoemd?
Eet ik mijn laatste maal? Hoe dat moog' gaan!

Ik dank U dat gij door mij wordt geroemd
Op deze aarde, waar ik blind wil staan
Of sterven, naar Uw wil; ik hoorde uw' engelen aan.

III. Niemand heeft u gekend

No te conoce nadie. No. Pero yo te canto.

Niemand weet wie gij zijt. Neen, niemand. Ook gij niet.
Maar ik zing dit gezicht, dat in der eeuwigheid
Licht van den morgen in een man zijn armen leit;
Zoo straalt uw ster; helaas, en langer voor mij niet.

Waarom, gij goede God, die van de heete herten
Weet waarom 't lentegras maar half is afgegraasd,
Schijnt mij die sikkel maan, die gratie, op het laatst;
Mij, deze oude man, reeds hunkerend naar de verten.

Hoelang, God weet hoelang, hoelange eeuw zal 't zijn
Aleer een vrouw herleeft, zoo zacht, zoo wreed; zoo rein;
Aleer een vrouw als gij, die met den zwarten waaier
Speelt in den zonneschijn, en in den nacht
Speelt met het zwartste van begeerte, en lacht,
Zoo bidt des morgens om weer kuisch te zijn.

IV. Adieu, herinnering

Flautista, *con las flores de desnudez*.

Fluitspeelster met de spitsgebloemde borsten,
Liefste wier woede wreed is als de dood,
En even welkom; gij, diepe oogen groot,
Voor wie ik ziel en zin en hart vermorste,

Het spijt mij niet. Er is veel schraler kwaad.
Ik weet hoe wind in hooge boomen waait
Teisterend en onverschillig; hoe 't vuur laait
Uit wat het vindt, en hoe God sterven laat

De musch in 't gras. Dit zijn de elementen,
Het vuur, de lucht; zoo leeft het in uw borst.
Gezegend gij, die mij, boven mijn dorst,
Deed dorste' en drenkte, in de laatste lente.

Niemand, weet wie gij zijt. Neen, niemand; maar ik zing,
Voor 't lest, voor u, de liefde en de dood, die zusters,
Die uwe zusters zijn; en er is niets gerusters
Te weten. Nu, vaarwel, adieu, herinnering.

V. De muis die knaagt bij nacht

El raton roedor....

De muis die knaagt hoort men in duistere nacht.
Voor het schavot wordt buiten hout gezaagd.
Een mensch moet sterven, of hij 't niet verwacht.
Zoodat men hoort, en niet te hooren waagt,
De muis die knaagt.

De muis die knaagt hoort men in duistere nacht.
Zij vreet en wroet, tot zij uw hart belaagt.
Uw hart is zoo, dat dit niet werd verwacht.
Maar half heeft zij de muur al doorgeknaagd,
De muis die knaagt.

De muis die knaagt hoort men in duistere nacht.
God vraagt u wat hij alle menschen vraagt.
Werd er van u, den mensch, niet meer verwacht?
Een kleine schrik slechts is u aangejaagd:
De muis die knaagt.

VI. Nooit, nooit, en nooit

Jamás, *jamás*, *jamás tengo contento*.

Nooit, nooit en nooit vind ik tevredenheid:
De zon gaat onder, ik verspeelde tijd,
De zon gaat op, en ik verspeel den tijd:
Geen zonde geeft den mensch tevredenheid.

Geen akker vind ik, diep genoeg geploegd;
Geen oorlog vind ik, diep genoeg gehaat;
Geen mensch vind ik, sterk genoeg tegen 't kwaad;
Geen dichter, vind ik, heeft genoeg gezwoegd.

Dat vínd ìk; alhoewel 'k een zondaar ben:
Juist daarom, omdat ìk het kwade ken,
En vraag: Wie van u gaat mij voor met licht,
Welk mensch? Jawel! De Heiligen! Allicht!
Maar ik ben niet als zij, ik word het nooit;
Nooit, nooit en nooit, en nooit en nooit, en nooit.

VII. Het is genoeg

Bastante es, *dame pan*....

Het is genoeg. Het weinige van brood
En water, geef het mij, en laat mij rust.
Ik heb genoeg gehad, gehaat, gekust,
Verloren; gun mij vrede tot den dood,

Een lamp, en wit papier. En, in Gods naam,
Genoeg tijd voor een stille wandeling,
En lange slaap, voor mijn verandering,
Af te doen met de wereld, in Gods naam.

Wát zeg ik daar? Ben ík een bedelaar?
Wat is dit? Vraag ík brood? Geef niets, geef goud,
Of niets, armoedigen! Roep de guitaar
Van Juan, die weet hoe ik van 't leven houd;
Stuur om Conchita, die te dansen waagt,
Maak dat 'k vergeet, àl wat ik heb gevraagd!

VIII. Ja, ik betaal....

Yo pago, *sí*

Ja, ik betaal. Ook na mijn dood. Mijn leven
Heb ik betaald, druppel na druppel bloed;
Goud, munt na munt, en munt na munt van goud;
Zóó árm ben ik! Ik zal mijn grafschrift geven:

Men maak mijn monument van 't duurste marmer,
Op kosten van den koning, daar het schort
Aan geld, tot ik met eer begraven word;
Breek het weer af, dan wordt gij ook niet armer.

Hoor wel naar mij, en leer mijn harde les:
'k Heb mij van jongs de kunst te veel gegeven;
Koning noch vader hielp mij in dit leven,

Want mij, die sterft als hond, zou bijstand geven,
En gaf niets: de verwekker van mijn leven:
Jaime Enrique, Graaf Olivares.

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Tien fabels van La Fontaine

Voor mijn neefjes
en voor mijn nichtje

De Krekel en de Mier

Daar de krekel leefde in zang,
maanden lang,
ziet van veel zij zich verstoken,
nu de koude is aangebroken.
Niet het kleinste hapje insekt,
vlieg of rupsje, dat ze ontdekt.
En dus klampt zij, om den broode,
buurvrouw mier aan met haar nooden,
en zij vraagt wat graan te leen,
dat zij door den winter heen
voortbestaan mag tot de lente.
‘Hoofdsom, zegt zij haar, en rente
krijg-je, op dierenwoord, zoo vlug
als het oogsttij wordt, terug.’
Maar zoo'n leentje-buur, zoo'n klaagster
komt de mier wel 't minst van pas.
‘Wat, zoolang het zomer was,
deed-je dan?’ zegt ze aan die vraagster.
‘Nacht en dag, voor mensch en dier,
zong ik, als mij ingegeven.’
‘Zong-je? Heb ik van mijn leven!
Dans dan nu maar. Veel pleizier!’

De Raaf en de Vos

Meester de Raaf, hoog en droog op zijn tak,
hield een pracht van een kaas in zijn snebbe.
Meester de Vos, dien de geur daarvan stak,
zou 't aldus met hem aangelegd hebben:
‘Dag Jonkheer de Raaf, goeden dag!
Wat zijt ge fraai, als ik u zoo aanschouwen mag!
Voorwaar, als uw stem zou blijken,
met uw dos te zijn te vergelijken,
waart ge de feniksvogel van dit woudgebied.’
Bij dat woord kent de raaf bijkans zijn vreugde niet,
en tot het kweelen van zijn lied
spert hij den bek, zoodat zijn roofbuit hem ontschiet.
De vos, daar meester van, zegt: ‘Beste, leer van mij,
dat wie zich afgeeft met gevlei,
op kosten leeft van wie geloof hem schenken.
Die les is wel een kaas waard, zou ik denken.’
De raaf, in schaamte en stil berouw,
zwoer, wel wat laat, dat men hem niet weer nemen zou.

De Kikvorsch, die zoo groot wil worden als een Os

Een kikvorsch zag een os, dien zij
schoon van gestalte en omvang achtte.
Zijzelve, in haar geheel zoo groot niet als een ei,
blaast zich in afgunst op en rekt zich, om te trachten,
zoo kolossaal te worden als dat beest.
Zij sprak: ‘Zus, let eens op mijn leest.
Is het zóó al genoeg? Zeg op, ben ik er haast?’
Nog lang niet.’ ‘Maar dan nu?’ ‘Volstrekt niet.’
‘Nu dan wel?’
‘Het lijkt er nog niet op!’ De stakker blaast en blaast
en barst gelijk een waterbel.

De wereld wemelt van niet wijzeren dan deze:
de burger bouwt, als een groot heer, uit wijde beurs,
de minste vorst wil van ambassadeurs,
elke markies omringd van pages wezen.

De twee Muilezels

Twee muilezels waren op pad, de eene met graan,
de ander beladen met belastinggelden.
Deze, trotsch op 't vertrouwen, dat men in hem stelde,
had onder geen beding zich van die vracht ontdaan.
Hij kwam daar lustig stappend aan
en schudde vroolijk met zijn bellen,
tot hun de vijand tegen trad,
die 't op dat geld begrepen had,
en op zijn drager in groot aantal toe kwam snellen,
hem bij den toom grijpt, dat hij stil
houdt, schoon hij zich verzetten wil,
wat hij terstond met een dracht slagen moet bekoopen.
‘Is dat nu, klaagt hij steunend, wat mij was beloofd?
Het muildier, dat mij volgt, is het gevaar ontloopen,
dat mij van 't leven zelf berooft!’
‘Mijn waarde, sprak zijn kameraad,
het is niet altijd goed, zoo hoog te zijn gerezen.
Wanneer ge zooals ik in muldersdienst zoudt wezen,
waart ge niet in zoo droeven staat.’

De Vaars, de Geit en het Schaap in Kompanjieschap met den Leeuw

Een vaars, een geit, een schaap, leden van één gezin,
gingen eens met een fieren leeuw, die in die dagen
daar heerschte, zegt men, op een kompanjieschap in,
om winst en schade gemeenschappelijk te dragen.
Een hert verwart zich in de strikken van de geit.
Onmiddellijk laat deze 't zijn genooten melden:
zij komen. Met den klauw telt Zijne Majesteit
en zegt: ‘Wij zijn met vier, die aanspraken doen gelden.’
En hij verdeelt den buit naar evenredigheid.
Dan vangt hij aan, als aller Heer beslag te leggen
op 't eerste deel, en zegt: ‘'t Is mijn, zooals ge weet,
omdat ik Leeuw, nu eenmaal, heet.’
Daartegen heeft men niets te zeggen.
‘Het tweede, volgens recht, houd ik mijzelf tegoed,
daar het den sterkste, als u bekend, behooren moet.
Als dapperste mag op het derde ik aanspraak maken.
En mocht een uwer aan het vierde durven raken,
dan wurg ik hem op staanden voet.’

De Stadsrat en de Veldrat

Eenmaal, op zeer hoofsche wijze,
zocht een stads- een veldrat aan,
zich bij hem te komen spijzen
met wat kliekjes ortolaan.

Op een tapijt uit Turkije
was het gastmaal aangerecht.
Zij vermaakten zich niet slecht,
kan men denken, met hun beien.

Het onthaal was naar behooren.
Niets ontbrak in schaal of glas.
Maar één kwam de vreugde storen,
terwijl men gezeten was.

Buiten, had het hun geschenen,
was er een verdacht geluid....
En de stadsrat neemt de beenen,
en zijn vriend knijpt met hem uit.

't Wordt weer stil. Men wacht nog even.
En de gastheer, tot zijn maat,
zegt: ‘Laat ik u nog wat geven,
als ge wilt, van dit gebraad.’

Maar die heeft genoeg. ‘Kom morgen,
zegt hij, liever eens bij mij.
Wel kan ik niet, zooals gij,
voor een koningsmaaltijd zorgen,

Maar bij mij tenminste zwerven
geen geluiden rond als hier.
Wel bedankt voor een pleizier,
dat de vrees mij kan bederven!’

De Vos en de Ooievaar

Baas Vos had op een goeden dag eens uitgehaald,
en hield warempel bazinne Ooievaar ten eten!
Veel moeite voor het maal gaf hij zich niet bepaald:
om één gerecht was men gezeten,
een dunne soep. De vos heeft het niet breed.
Die soep staat in een bord. De gast kan in haar langen,
puntigen snavel daar geen droppel vocht uit vangen,
terwijl de leeperd het luid slokkend ledig eet.
De andere noodt, een week of wat verstreken,
den vos op haar beurt uit, begeerig, zich te wreken.
‘Zeer wel, zegt hij, want vormelijk vertoon
laat ik, eens onder vrienden, steken.’
Hij is te rechter tijd, waar metterwoon
zijn gastvrouw is gevestigd, prijst
uitbundig de eer, die zij bewijst,
en de bereiding van het eten,
waartoe hij naar zijn aard met graagte is aangezeten.
De braadlucht van het vleesch, klein uitgesneden, doet,
als zijnde uitnemend naar zijn smaak, hem innig goed.
Men dient, tot zijn verlegenheid,
het maal op in een kruik met langen hals en nauwen
mond, voor den vogelsnavel juist voldoende wijd,
doch waar de gladde vos zijn snuit niet in kan douwen.
Met leege maag moet hij terug naar zijn verblijf,
de ooren beschaamd omlaag, den staart onder het lijf,
als moest hij, door een hoen bedot, zijn schande ontvlieden.

Bedriegers, u geldt, wat ik schrijf:
Gelijk ge doet, zal u geschieden.

De Leeuw, die is oud geworden

De leeuw, de schrik eens van het woud,
maar nu bejaard, en om verloren kracht in tranen,
ziet zich besprongen door zijne eigene onderdanen,
sterk door zijn zwakte zelve en stout.
Het paard heeft hem een trap, de wolf een fellen beet
en de os een horenstoot gegeven.
Hij ligt daar, schijnbaar nog ternauwernood in leven,
en draagt zonder beklag zijn leed,
zelfs om te brullen niet meer goed bij machte.
Tot hij den ezel hem bedreigen ziet
en zegt: ‘Dat is te veel! Te sterven schuw ik niet,
maar dubbel sterft, wie hoon van jou heeft af te wachten.’

Een Woord van Sokrates

Toen Sokrates eens bouwen liet,
had iedereen wat te bedillen.
Een vond, eerlijk gezegd, het huis van binnen niet,
als men voor zulk een man zou willen.
Men laakt den gevel, en er blijkt één roep te zijn:
de ontvangstvertrekken vindt men veel en veel te klein.
Is dat een huis voor hem? Men kan er zich niet keeren!
‘Mocht ik met w a r e vrienden mijn,
sprak hij, zooals het is, 't geheel kunnen stoffeeren!’

En Sokrates zei dat terecht:
voor d i e was het te groot. Wie, die er niet aan hecht,
om vriend te heeten? Dwaas, wie daarop wil vertrouwen.
Geen naam, die vaker wordt gezegd,
geen ding, zoo zeldzaam, om te aanschouwen.

De Bestolen Vrek

Alleen, wat men gebruikt, bezit men inderdaad.
Ik vraag dengenen, wien de zucht geen vrede laat,
om altijd meer en meer en nog meer op te hoopen,
wat hen dat verder brengt, als zij er niets voor koopen?
Diogenes, daarginds, was even rijk als zij.
De gierigaard leeft hier in nooddruft, zooals hij.
De stille vrek, van wien wij bij Aesopus lezen,
moge ons hiervan het voorbeeld wezen.

Die arme had het uitgesteld
tot een nieuw leven, om zijn rijkdom te besteden.
Het geld bezat niet hij, maar hem bezat het geld.
Hij had een schat, en daarmede zijn hart, beneden
den grond verstopt, en ter verstrooiing dacht
hij aan niet anders, dag en nacht,
dan aan dat aangebeden goed, in duizend zorgen.
Of hij ging, of hij kwam, of hij at, of hij dronk,
het duurde meestal niet heel lang, of hij verzonk
in peinzen aan de plek, waar zijn heil lag verborgen.
Zoo vaak sloop hij daar in het rond, dat op het lest
een doodgraver het zag, begreep, en zonder dralen
den schat ontgroef. De vrek vond enkel nog het nest.
Hij ving te kermen aan, over zijn goud te malen
en zich de haren uit te halen.
Een, die voorbijkwam, vroeg, wat hij dan toch verloor?
‘Men is er met mijn geld van door!’
‘Uw geld? Waar lag dat dan?’ ‘Waar ge dien steen daar ziet!’
‘Maar wij zijn toch in oorlog niet,
dat ge dat zoo versteekt? Waarom 't niet thuis gehouden

en het geborgen in uw kast,
dat het, zonder den minsten last,
elk oogenblik tot uw beschikking wezen zoude?'
'Elk oogenblik? Is dat dan soms, waar het om gaat?
Komt het geld in, zoo 't ons verlaat?
Ik kwam er nimmer aan!' 'Maar, voerde de ander tegen,
kwaamt gij er nimmer aan, waartoe dan dit misbaar?
Wees wijs, en leg dien steen daar, waar
uw geld tot dusver heeft gelegen.
Beider nut weegt u even zwaar.'

JAN PRINS

De ethische richting in de Nederlandsch-Indische politiek

Is de ethische koers een periode in de koloniale politiek, die tot het verleden behoort en alleen nog in nawerking invloed uitoefent op het koloniaal beleid? Er zijn er, die het beweren en zij kunnen voor hun bewering deugdelijke gronden aanvoeren. Dat zal nog blijken. Daartegenover echter kunnen feiten worden gesteld, die met een dergelijke voorstelling van zaken in lijnrechte tegenspraak zijn. Laat mij er enkele opsommen.

In het beginselprogram van de anti-revolutionaire partij vangt de koloniale paragraaf (artikel 21) aan met de zinsnede ‘voor zooveel het koloniale vraagstuk aanbelangt, stelt zij (dat wil zeggen de anti-revolutionaire of christelijk-historische richting) den eisch, dat onze staatkunde gedragen worde door het beginsel eener zedelijke roeping’. In het verkiezingsprogram 1937 van de christelijk-democratische unie voert de koloniale paragraaf (artikel 17) als titel ‘ethische koloniale politiek’.

Dit zijn partijleuzen, die het begrip ‘zedelijk’, ‘ethisch’ expressis verbis gebruiken. De schepper van den term ‘ethische koers in de koloniale politiek’, Mr. P. Brooshooft, verklaart echter in zijn brochure met dezen titel, van 1901, ‘ethisch neem ik hier als tegenstelling van zelfzuchtig, daar bijna alle zedelijk streven onder de overwinning van het eigen ik kan worden begrepen’. Wij zijn dus gerechtigd ook de politieke partijen, die de onbaatzuchtigheid van de koloniale staatkunde in haar program schrijven en als eisch stellen, onder de koloniale belijders van een ethischen koers te rangschikken. Dat brengt ons de winst van de christelijk-historische unie, die in artikel 22 van haar program van beginselen verklaart: ‘In de koloniën behoort een onbaatzuchtige staatkunde te worden gevolgd met nauwgezette inachtneming van het zedelijk en stoffelijk belang van de inlandsche bevolking’.

Voorts van de staatkundig-gereformeerde partij, die in artikel 18 van haar program voorschrijft: ‘Optredend voor het moederland beheere de overheid de koloniën als bezittingen van het Nederlandsche volk op onbaatzuchtige wijze’. Ten slotte van den vrijzinnig-democratischen bond, die in § 12, sub 2 van zijn werkprogram bepaalt: ‘Voorop staat, dat ten aanzien van Indië een staatkunde van onbaatzuchtigheid moet worden gevoerd.’

Dit alles maakt den indruk, dat in de Nederlandsche politiek de ethische leus nog niet is verklonken. De sociaal-democratische arbeiders partij en de communistische partij Nederland ontbreken weliswaar op het appèl, maar dat laat zich gereedelijk verklaren uit het feit, dat deze partijen zich zoo volkomen met de belangen van de inlandsche bevolking identifieeren, dat van onbaatzuchtigheid, van zelfoverwinning, waar het de behartiging van de belangen dier bevolking geldt, geen sprake kan zijn.

In de Indische politiek is het al niet anders. Ik beschik niet over de partijprogramma's van de in den Volksraad vertegenwoordigde groepen maar ik kan één voorbeeld geven, dat voor deze stelling voldoende bewijs levert. Op 11 Juli 1939 ontrolt een vertegenwoordiger van de Vaderlandsche Club (een groep van onverdacht conservatieven huize) in den Volksraad een politiek program, dat hij als neo-ethiek stempelt. Ethiek met een qualificatie dus, maar niettemin ethiek.

Ook van de katheder weerklinkt de ethische leus en ook hier kan ik met één voorbeeld volstaan, dat welsprekend genoeg is. In zijn inaugureele rede, op 3 Mei 1935, verklaart de Leidsche hoogleeraar in het koloniaal staatsrecht, Mr. J.J. Schrieke - en hij moet het dus wel in de eerste plaats weten - ‘voor het heden leven wij nog in het tijdperk der ethische politiek, die in 1901 aan het bewind kwam en zich ontwikkeld heeft als Nederlands plichtenleer’. Sterker kan het niet! Immers de ethische richting wordt hier niet enkel als nog bestaand maar als heerschend geteekend: zij bepaalt, zij typeert het huidige tijdvak.

Dit alles bij elkaar vomt een stevigen grondslag voor de bewering, dat het ethisch beginsel, de zedelijke roeping, de politiek der onbaatzuchtigheid als richtsnoer van koloniale staatkunde nog springlevend is.

En toch, en toch zou de stelling wel eens juist kunnen blijken, die den ethischen koers aanmerkt als gebalsemd en bijgezet in

het mausoleum der koloniaal-politieke leuzen en practijken. Ik liet hier immers de Indische stem uit den Volksraad klinken, die sprak van neo-ethiek. Welnu, daar staat dan een oude ethiek tegenover, die geacht wordt te hebben afgedaan. En ik zou nog andere citaten kunnen geven, waarin diezelfde term ‘oude ethiek’ wordt gebezigd ter aanduiding van een verlaten standpunt, van een staatkunde, die geweest is.

Zou het dan mogelijk zijn, dat wij tweeërlei ethische politiek hebben te onderscheiden, met uiteenloopende beginselen, zij het dan ook, dat beide de onbaatzuchtigheid als richtsnoer voor zich opeischen?

Mij dunkt, dat dit inderdaad het geval is en ik wil daarom beginnen met de historische periode van den ethischen koers, die van de oude ethiek dus, in hoofdtrekken te schetsen. Wanneer ik daarin slaag, wanneer ik plausibel maken kan, dat wij hier te doen hebben met een staatkundig beginsel, dat niet alleen een bepaald geboortejaar maar ook een aanwijsbaar sterfjaar heeft, dan biedt dat het bijkomstig voordeel, dat ik op grond daarvan vorderen kan, dat nu ook de terminologie, die dat beginsel aanduidt, met haar ornamentiek van huilerige ethiek, hyper-ethiek enz. enz., netjes wordt ingekooid en naar een onherroepelijk verleden wordt verbannen. Dat zou een zeer wezenlijke winst beteekenen. Want indien er ook thans nog, na de afsluiting van de ethische periode en onder andere constellatie, oneenigheid bestaat ten aanzien van de juiste richtlijnen en doeleinden van koloniale politiek - en die oneenigheid is er, zij is zelfs zeer reëel en veelzijdig - dan zou men vrij, ja, om verwarring te vermijden, zelfs verplicht zijn andere termen te kiezen ter aanduiding van de partijen in dezen nog actueelen politieken strijd. Ook den term neo-ethiek zou men dan kunnen versmaden, want werkelijk elke andere term, hoe onwelluidend ook, zou beter zijn dan de thans gebezigde. Immers, niet alleen is de term ‘ethisch’ hol en niets zeggend maar hij laat zelfs geen tegenstelling toe. Tegenover de roode roos stond de witte roos, tegenover de hoeken stonden de kabeljauwen, maar wat is de tegenhanger voor ‘ethicus’? Welke politiek, zelfs van de meest uiteenloopende richtingen, dus ook welke koloniale politiek, is niet op ethiek, op ethische overtuiging gebaseerd? En, om bij de Indische politieke twistpunten te blijven, waarom is het ethischer

te verlangen, dat Nederlandsch-Indië als een geheel zelfstandig Indonesië aan eigen verantwoording wordt toevertrouwd, dan te wenschen dat het Nederlandsch-Indië blijft, door een synthese van Nederlandsche en oostersche cultuur tot een harmonisch deel van de Rijkseenheid geworden? Velen zullen geneigd zijn juist dien eersten wensch, indien hij door Nederlanders wordt geuit, onzedelijk te noemen! Verder, waarom is het ethischer te concludeeren, dat de westersche invloed op het oostersche milieu in het algemeen ongunstig is geweest, dan hem gunstig te oordeelen? Waarom is het ethischer beschikkingsrechten van de bevolking op den grond aan te nemen en te laten wegen, dat ze te ontkennen of te negeeren? Waarom is het ethischer te spreken van drainage van Indië door Nederland, dan van auteursrechten van Nederland op het Indië van heden? Waarom is het ethischer de inheemsche bevolking van Indië te betitelen als Indonesiërs, dan als Inlanders, zelfs met een hoofdletter? Zoo zou ik nog geruimen tijd kunnen doorgaan. Dat ethisch etiquet heeft ten opzichte van al die meer of minder diepgaande koloniale strijdpunten geenerlei zin en het is daarom raadzaam, dat de term gewraakt en verworpen wordt als onbruikbaar.

Na deze inleiding dan het kort relaas van de geschiedenis van den ethischen koers.

Men neemt daarbij als begindatum gemeenlijk 1900 of 1901 aan. Maar de richting heeft haar voorgeschiedenis, als elk politiek stelsel trouwens. Altijd zal men als voorboden de vermanende stemmen hooren, die getuigen, dat een heerschend systeem verkeerd en verandering van koers geboden is. In dat opzicht mag men niet verwachten, dat koloniale politiek zich anders zal voordoen dan de moederlandsche of welke andere politiek ook. Nu weet ieder, dat in Nederlandsch-Indië op het cultuurstelsel het stelsel van vrije particuliere westersche exploitatie is gevolgd en op die vrije westersche exploitatie weer het stelsel van bevordering van de economie der inheemsche bevolking. Welnu, in elke overgangsperiode van het eene naar het andere stelsel zal men naast de lofredenaars op het bestaande de aanprijzers van verandering aantreffen en steeds zullen de eersten het ongegronde optimisme van de laatsten, dezen de blinde behoudzucht van de tegenpartij hekelen.

In de periode 1850-1860 wordt in dezen trant de strijd voor en tegen het cultuurstelsel, tegen en voor vrijen arbeid en vrije particuliere exploitatie gevoerd. Dr. W.R. baron van Hoëvell is dan de nieuwlichter. Hij verklaart 'ofschoon het cultuurstelsel op Java een nuttige omkeering in de Javaansche maatschappij heeft teweeg gebracht en menig beletsel tegen de ontwikkeling van vrijen loontrekkenden arbeid o.a. gebrek aan industrie en kapitaal heeft verminderd of weggenomen, is het thans echter niet meer bij machte de productie van dat eiland eenigszins belangrijk te verhoogen. Zeer aanzienlijke verhooging van productie op Java is alleen van de ontwikkeling van vrijen loontrekkenden arbeid te verwachten, maar moet tevens van haar bevordering het noodzakelijk gevolg zijn.'

Op deze voorgeschiedenis volgt dan de periode der liberale koloniale staatkunde, waarin de aangeprezen politieke beginselen worden toegepast. En tegen het eind van deze periode, in de negentiger jaren ongeveer, vertoonen zich wederom de voorboden van de nieuwe staatkunde, de ethische richting, die de zelfde strijdmethode toepassen. De bestrijders van het cultuurstelsel hadden verklaard: die overheidsbemoeienis met den arbeid der bevolking moge de eerste tien, vijftien jaren gunstig hebben gewerkt, zij heeft zich overleefd, zij is van motor tot rem geworden en moet verdwijnen: vrije arbeid en vrij initiatief van particulieren moeten er voor in de plaats komen, dan zal Indië zich weer ontwikkelen en welvarend worden. Op hun beurt roepen thans de bestrijders van de liberale koloniale politiek, de nieuwlichters van de ethische richting: het vrije initiatief, de vrije arbeid mogen de eerste twintig, dertig jaren gunstig hebben gewerkt, het liberale stelsel van het vrij waltende en schaltende eigenbelang heeft zich overleefd; de ongelijkheid in krachten heeft ten gevolge gehad, dat de sterke den zwakke exploiteerde en de welvaart van den eerste ten koste van den achteruitgang van den laatste werd bereikt: daarom moet die vrijheid verdwijnen, de overheid moet de taak op zich nemen de zwakken te leiden en de sterken in bedwang te houden en te controleeren; een welvaartspolitiek voor de massa moet, als overheidspolitiek, worden ingeluid.

In beide gevallen kan men de voorvechters eener nieuwe staatkunde voor Indië ontgoochelde optimisten noemen: ontgoocheld ten opzichte van den invloed van het bestaande stelsel, optimist

ten aanzien van de verwachtingen van een gewijzigden koers. Het optimisme van de ethici gold de uitwerking van overheidsbemoeienis ten behoeve van de opheffing van de massa der inheemsche bevolking. Op de welvaart van die massa was hun vaderlijke belangstelling gericht.

Een krachtigen stoot in de richting van verwezenlijking van het ethisch program geven de onrustbarende berichten, die omstreeks den eeuwovergang over den economischen toestand van Java naar Nederland overwaaien. Men meent een algemeene inzinking te kunnen constateeren, een inzinking, die met de snelle uitbreiding van de cultures in verband wordt gebracht. De anti-revolutionaire partij werpt zich op als aanklaagster van de particuliere ondernemingen en als beschermster van de geëxploiteerde bevolking. Dr. Kuyper neemt in artikel 18 van het algemeen program van zijn partij de zinsnede op, ‘dat de baatzuchtige neiging van onze staatkunde om de kolonie voor de kas van den staat of van den particulier te exploiteeren dient plaats te maken voor een staatkunde van zedelijke verplichting’. In een reeks Standaardartikelen werkt hij dit denkbeeld nader uit: het stelsel van exploitatie moet plaats maken voor een stelsel van voogdij. Wij hebben ons af te vragen ‘wat wil God, die ons de voogdij over Indië heeft toevertrouwd, dat we voor de koloniën zijn zullen?’ Een rhetorische vraag, waarop maar één antwoord mogelijk is: een Vader!

Het meest sprekend in deze politieke belijdenis lijkt mij haar beroep op overheidsbemoeienis en haar gericht zijn op de hulpelooze massa der inheemsche bevolking. De koloniale politiek, die er uit voortvloeit, wordt dan ook door deze twee trekken gekarakteriseerd. Maar aanvaarden wij deze kenmerking van den ethischen koers, dan hebben wij tevens de consequentie te aanvaarden, dat het natuurlijke einde van zijn heerschappij het gevolg moet zijn van een nieuwen ommekeer in de zienswijze, een nieuw ontgoocheld optimisme, dat zich eenerzijds critisch stelt tegenover de politiek van opheffing door overheidsbevoogding en anderzijds haar verwachting wederom bouwt op het vrije initiatief en de eigen verantwoordelijkheid - alleen ditmaal niet meer van den westerschen particulier maar van de inheemsche bevolking, en ten aanzien van deze bevolking niet meer van de massa maar van de zich daaruit verheffende individuen. Zoo beschouwd, neemt de ethische periode een einde op het moment, dat de bevoogde,

althans het deel der bevoogden dat meening en stem heeft, te kennen geeft zijn lot in eigen handen te willen nemen, van de welmeenende verzorging van overheidswege niet gediend te zijn, maar de voorkeur te geven aan het zelf beredderen van zijn zaken.

In zijn subjectief gekleurd maar levendig en leesbaar boekje 'Van wingewest naar zelfbestuur' (1922) heeft J.E. Stokvis uit dien hoofde het eind van de ethische periode gesteld op 1912, het jaar van oprichting van de Sarikat Islam als Javaansche volkspartij. Ik zou daar nog twee verschijnselen, die zich in den loop van de volgende jaren in de denkende en tongvrije inheemsche wereld duidelijk manifesteeren, aan willen toevoegen: de op talrijke congressen en vergaderingen herhaalde leus van zelfwerkzaamheid met de daarop gegronde toepassingen in den vorm van eigen inheemsche vereenigingen, coöperaties en instellingen, en de extreme gedragslijn van het afsnijden van elke samenwerking met het gouvernement, de politiek van non-cooperation.

Ziedaar dan de drie doodsklokken, die het overlijden van den ethischen koers aankondigen en hem uitluiden: ten eerste een spontane volksbeweging in de bovenste lagen, die zich van meet af uiterst critisch tegenover het gouvernement stelt; ten tweede een leus van zelfwerkzaamheid, die verklaart het gouvernement niet van noode te hebben; ten derde een leus van non-cooperation, die beweert dat geenerlei gemeenschappelijk belang volk en overheidt bindt, dat de overheid eenzijdig instrument is van westersche overheersching en daarom gemeden moet worden.

Mij dunkt het geluid van deze klokken is duidelijk. De ethische koers is dood en moet begraven worden. Hij ruste in vrede.

Toch past het ons aan het graf de verdiensten van den overledene te herdenken. Daarom willen wij thans trachten de vraag te beantwoorden: heeft de aldus in haar heerschappijduur begrensde ethische richting nog iets uitgewerkt behalve de oogen te openen voor en de slotsom te trekken uit een meer critische beschouwing van den invloed der westersche ondernemingen op de welvaart van de inheemsche bevolking van Nederlandsch-Indië?

De historieschrijvers van den ethischen koers dragen dan allereerst aan: de *eereschuld*. Ik weet niet of dit woord de jongere generatie nog iets zegt. Zoo niet, dan is dit een bewijs van het onverbiddelijk oordeel van de geschiedenis, dat de dingen naar hun directe en blijvende resultaten waardeert. 'Een eereschuld'

is de titel van een artikel in De Gids van Maart-Juni 1899 van de hand van Mr. C.Th. van Deventer. In en ook nog na het jaar van zijn verschijning werd het artikel vergeleken met Dirk van Hogendorp's ‘Stukken raakende den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen, van 1801, waarmee de Compagniespolitiek ten grave werd gedragen, met Fransen van de Putte's ‘Regeling der suikercontracten op Java’, van 1860, die de liberale periode van koloniale politiek binnenleidde, ja zelfs met den Max Havelaar, die naar Van Hoëvell's getuigenis van eind 1860 ‘eene zekere rilling door het land’ deed gaan. Het liep over de sedert Januari 1867, de datum van inwerkingtreding der Indische comptabiliteitswet, door Indië aan Nederland afgedragen batige sloten, ten bedrage van 151 millioen gulden.

Ik betwijfel of men terecht deze geldelijke kwestie op den voorgrond schuift. Zeker, in 1905 heeft de anti-revolutionaire minister Idenburg, door te bewerken dat Nederland voor een bedrag van 40 millioen gulden vlottende schuld van Indië overnam, aan het denkbeeld van Van Deventer althans eenigermate uitvoering gegeven. Maar moet men ‘ethiek en geld’[1] zoo nauw met elkander verbinden, dat men Nederlands geldelijken offerzin als waardemaatstaf voor den ethischen koers aanlegt? Mijns inziens niet. Het waren veeleer de nieuwe geest, het nieuwe besef, die aan de koloniale politiek, ‘een staatkunde van beterschap’, zooals Stokvis haar noemt, haar beteekenis gaven. Maar het was bovenal de stroom van welmeenende daden en goedbedoelde organisaties, die over het arme Java werd uitgestort. Stokvis is hard in zijn eindoordeel: ‘de ethische periode heeft naar onze overtuiging, voor de Indische volken slechts weinig contant resultaat opgeleverd’. Te hard, meen ik. Met den aanvang van de twintigste eeuw is in Indië, speciaal op Java, ten behoeve van de massa der inheemsche bevolking, een sociaal apparaat in werking gesteld van intensief en extensief snel stijgende omvang en beteekenis. Aangekondigd door de troonrede van 1901, aangedreven door de koloniale begrooting van 1905, gevoed door den arbeid van 's lands diensten in al hun geledingen, door het bestuurscorps in de eerste plaats (een leger van opheffers) en door steeds talrijker en meer gespecialiseerde welvaartsdiensten daarnaast, is een sociale politiek in werking gesteld, die het aanzicht van de kolonie volkomen heeft

1) Zie J.E. Stokvis, Ethiek en Geld, Koloniale Studiën jg. 1918.

veranderd. Welvaart voor de massa heeft die politiek niet verwekt, in zoover heeft zij gefaald, is haar optimisme omtrent ontwikkeling van de massa ongegrond gebleken. Maar zooals het cultuurstelsel noodig was om de krachten te ontwikkelen, die het later ten val zouden brengen, en aldus aan de evolutie van Indië zijn onvergankelijke bijdrage heeft gegeven, zoo was de ethische koers noodig om een klasse te doen ontstaan van meer ontwikkelde meer draagkrachtige, zelfbewuste Indonesiërs, die weliswaar de bevoogdingspolitiek ter dood veroordeelden maar daarmee tevens den grondslag legden voor de verdere ontwikkeling van Indië tot een volwassen natie.

Mocht ik aldus aannemelijk hebben gemaakt den ethischen koers op te vatten als een politieke leus van een begrensd historisch tijdvak, als een speciale vaderlijke houding tegenover het welvaartssubject, als een koloniale bevoogdingsstaatkunde, die het chez vous, sur vous, sans vous in het sociale transponeerde, als een periode van eenzijdige overheidsbemoeienis ten behoeve van de inlandsche massa, kortom als een Indische politieke fase met een duidelijk bepaalbaren inhoud en een tamelijk nauwkeurig bepaalbaren duur, zij het dan met zinloozen titel aangeduid, dan blijf ik toch nog een verklaring schuldig, hoe het komt, dat menschen en partijen van uiteenloopende politieke richting ook nu nog dit beginsel in hun vaandel schrijven, en dat koloniaalstaatsrechtelijke autoriteiten kunnen beweren, dat het ethisch beginsel nog steeds aan het bewind is.

Ik ben overtuigd, dat als al deze nog levende ‘ethici’ er voor gesteld werden hun interpretatie van den inhoud van het ethisch beginsel te geven, de grootste bontheid van opvattingen aan den dag zou treden, en dat het enkel aan sleur en een zeker tekort aan exacte verbeeldingskracht te wijten is, dat de term mede wordt toegepast op hen, die een staatkunde van vertrouwen in de kwaliteiten en bekwaamheden van de westers opgeleide en ontwikkelde Indonesische klasse voorstaan. Zeker, ook deze voorstanders zijn ontevreden met, critisch tegenover het bestaande, ook deze voorstanders verlangen verandering, vooruitgang, ontwikkeling, ook zij zijn overtuigd dat alles niet is als het behoort en dat het anders en beter kan, maar in dat opzicht verschillen zij niet van de vooruitstrevende elementen in elke koloniaal-staat-

kundige periode, van een Dirk van Hogendorp, van een Van den Bosch, van een Fransen van de Putte, van een Idenburg. Echter is dat een reden om al deze strijders voor hervorming ethici te noemen? Om de onjuistheid van de handhaving van den term te beseffen, heeft men zich slechts bewust te maken, hoezeer de eischen, die aan de voorstanders van de nieuwe emancipatiepolitiek en bij haar toepassing worden gesteld, in wezen juist het omgekeerde zijn van wat de ethische koers van zijn aanhangers vorderde. Voor bevoogding komt ontvoogding, voor gezagsoefening onthouding, voor binnendringen in de oostersche samenleving terugtreden, voor zelf doen wachten en overlaten, voor activiteit geduld en lijdzaamheid in de plaats. Ook de klasse, waarop men zijn verwachting van de vruchtbaarheid der aangehangen politiek bouwt, is een andere. Het is niet langer de stille, stemlooze, volgzame, arme onontwikkelde oostersche massa, het zijn de bewegelijke, rumoerige, opstandige, beter gesitueerde, westers opgeleide enkelingen, tot wie de nieuwe koloniale politiek zich richt. Weliswaar laat zich ook nu weer in die nieuwe Indische emancipatie-politiek een ontgoocheld optimisme onderkennen, maar de ontgoocheling geldt ditmaal de resultaten van de ethische massapolitiek en het optimisme betreft de verwachtingen, die van de inheemsche makers van het nieuwe Indië worden gekoesterd.

Er laat zich nog een derde onderscheid aanwijzen. Naast de andere instelling tegenover de vraagstukken, die van de aanhangers van deze nieuwe politiek wordt geëischt, naast de andere maatschappelijke groepen, waarop zich de politiek heeft te richten, zijn ook de vraagstukken zelf, die het Indië van thans aan de koloniaal-politici op te lossen geeft, volkomen nieuw. Hier is nieuwe bezinning, nieuwe keuze van standpunt, nieuwe programopstelling noodig, hier zijn de oude politieke maatstaven onbruikbaar, hier past dus ook een nieuwe betiteling.

Laat mij dit nog duidelijk mogen maken door een uiteenzetting te geven van de twee belangrijkste vraagstukken, die het nieuwe Indië stelt: de Indianisatie en het nationalisme.

Onder den stroom van instellingen, waarmee Nederlandsch-Indië in de twintigste eeuw is verrijkt, moeten in de eerste plaats de onderwijsinrichtingen worden genoemd. Echter het zijn niet de zuiver Inlandsche scholen, aangepast aan het ontwikkelings-

peil van de massa, die daarbij door hun beteekenis den voorrang verdienen maar de scholen voor westersche vorming, die op westersch peil staan, en wel om de gretigheid, waarmee juist deze overheidsinstituten door de oostersche gemeenschap zijn aanvaard en zelfs met eigen instellingen zijn aangevuld. Het is ongeloofelijk, wat de iets beter gesitueerden onder de inheemsche bevolking er voor over hebben om hun kinderen westersch onderwijs te doen deelachtig worden. In het schooljaar 1936/37 leverden de muloscholen 800 inlandsche abiturienten af, de middelbare scholen 277 en de hoogescholen 23. Dit laatste cijfer is echter slechts een fractie van het aantal afgestudeerde Indonesische academici, daar velen in het buitenland: in Nederland, Japan, Voor-Indië, Egypte gaan studeeren, althans hun academische studie voltooien. Al deze abiturienten zijn opgeleid in westerschen geest, zijn losgemaakt van de tradities hunner eigen maatschappij en kloppen aan de deur van de westersche koloniale samenleving om als werkkrachten te worden toegelaten. Zal men hen opnemen? Op den duur zeker, al ware het enkel omdat men wel moet. De uitbreiding van het sociale overheidsapparaat, die nog steeds verder gaat, het àl dieper en breeder doordringen van de westersche cultuur en economie in de Indische samenleving, dat alles zou onbetaalbaar zijn, indien men daarbij aan den kolonialen westerschen maatstaf zou willen vasthouden. Ir. D. de Iongh heeft er indertijd, als voorzitter van een Indische bezoldigingscommissie na den oorlog, op gewezen dat, terwijl de verhouding van de hoogste tot de laagste bezoldigingen in ambtelijk Nederland was als 1 tot 6, deze in Indië was als 1 tot 80. En, voegde hij er aan toe, in beide gevallen betreft de 1 den man die betaalt, is dit het cijfer, dat het draagkracht-niveau van de groote massa aangeeft. Een ieder voelt wel, dat een dergelijke verhouding, als zich in Indië vertoont, op den duur zich niet kan handhaven: de overheid moet alleen al uit zelfbehoud er op uit zijn bezoldiging en gemiddelde draagkracht meer in harmonie te brengen. Dat beteekent, dat zij noodgedwongen wel moet overgaan tot wat men met een Britsch-Indischen term Indianisatie noemt en als verindisching zou kunnen vertalen: een àl verder gaande vervanging van dure importkrachten door kinderen van het land, bezoldigd overeenkomstig den levensstandaard van hun natuurlijk milieu. Het behoeft geen betoog, dat een dergelijke politiek

reorganisatie van het ambtelijk apparaat vordert, vermindering van den Nederlandschen invloed beduidt, elementen van onzekerheid in de behoorlijke functioneering van de overheidsdiensten brengt, aspiraties neerslaat en gevestigde belangen schaadt. Maar niettemin zal de zorg voor een sluitend koloniaal budget een dergelijke politiek in een nabije toekomst gebiedend vorderen. En wanneer de overheid voorgaat, zal het particuliere bedrijfsleven niet dralen haar te volgen. Ook hier bepaalt de gedragslijn van den een die van den ander.

Met opzet stelde ik in het voorgaande het geheele proces van verindisching als een noodzakelijkheid voor. Het is echter allerminst een automatisch proces, het is een politieke leus, een nationalistische leus, met aandrang gesteld en bij elke gelegenheid herhaald. En dat ik het op deze manier voorstelde, diende slechts om duidelijk te maken de dooreenstrengeling van onontkoombaarheid en politiek streven. Het is slechts het tempo, dat tot op zekere hoogte in vrijheid kan worden gekozen, niet de richting, die het regeeringsbeleid heeft uit te gaan in dezen strijd tusschen zekerheid door behoud en ongewisheid door verandering.

Het tweede proces in Indië, dat ieders aandacht verdient en een bewust stellingnemen vordert, is de nationalistische beweging.

Nationaal gevoel is ons allen aangeboren en wij hebben het dus ook in anderen te eerbiedigen. Dit nationaal gevoel is uit allerlei elementen gevormd: eenheid van cultuur, eenheid van geschiedenis, eenheid van taal, van geboortegrond, van godsdienst vaak, eenheid van idealen, en ook - hoewel in mindere mate - eenheid van ras. In al deze opzichten staat Indië weinig of niet bij andere naties ten achter. Toch dateert de Indische nationalistische beweging eerst van de twintigste eeuw. Hoe komt dat? De verklaring ligt in een element van het nationalisme, dat wij bij onze opsomming van elementen verzwegen: het onderlinge sociale en economische contact op nationale basis. Dit contact nu, vóór onze komst in den Archipel aldaar niet afwezig, maar door de westersche penetratie en concurrentie verzwakt, heeft zich in de twintigste eeuw hersteld en wel ruimer, regelmatiger en inniger dan ooit. De techniek, die afstanden slecht, heeft ook in Indië geleid tot politieke, sociale en economische concentratie, concentratie in het westersche bedrijfsleven, dat in zijn organisaties den

geheelen Archipel omspant, concentratie in de overheidsbemoeienis met, door en naast dat bedrijfsleven, een bemoeienis, die zich bovendien voortdurend inniger en veelzijdiger met de Indische samenleving in al haar geledingen inlaat. Het is geen toeval, dat de openlegging van de Buitengewesten aan de twintigste eeuw voorbehouden bleef, ofschoon eerst hierdoor Indië één samenhangend geheel werd.

De westersche samenleving in de eerste plaats is in Indië aan deze wet van toenemende concentratie onderworpen, maar het is haar noodlot, dat zij in haar beweging de bovenste laag van de inheemsche samenleving meevoert. Als geheel Indië meer één wordt, als het onderling contact van de verschillende deelen inniger wordt, als de regeering haar diensten en instellingen over het geheele koloniale gebied uitbreidt en haar organen in het leven roept, die geheel Indië vertegenwoordigen, dan neemt het inheemsche deel van Indië, dat bij die diensten, instellingen en organen direct of indirect betrokken is, aan die beweging deel, of het wil of niet. En het wil maar al te zeer! Bestond niet reeds eenheid van cultuur, van geschiedenis, van idealen, van ras, van godsdienst ook grootendeels, en waren daarmee niet de belangrijkste bouwsteenen van het nationalisme aanwezig? Het cement van het contact heeft die losse bouwsteenen thans verbonden.

Zoo stelt elk sociaal en politiek streven, elk locaal patriotisme zich thans op het nationale plan. De Soerabaiasche organisatie van vandaag wordt de Javasche organisatie van morgen, de Indonesische organisatie van overmorgen. Het gaat snel, omdat het steeds een beweging van de bovenste laag, van de westers ontwikkelden, van een relatief zeer klein gedeelte der bevolking blijft. De massa staat er volkomen buiten. Wat weet de dorpeling van Volksraad, van K.P.M., van radiogemeenschap, van b stuursconferenties en partijcongressen, van imperiaal grootbedrijf, van rijst- en rubberpolitiek? Het gaat ook snel, omdat het niet noodig is, dat de lading nationaal, noch dat zij groot en belangrijk is, om het schip de nationale vlag in top te doen hijschen. De vlag dekt de lading en hoe lichter de lading, hoe hooger wappert de vlag! Het Indisch nationalisme is een gevoel, een aspiratie, los van alle zakelijke inhoud. Maar het is westersch, het heeft als zoodanig niets traditioneels, het bewondert en gebruikt de westersche techniek en organisatie, die voor zijn geboorte aansprakelijk zijn.

Het Indonesië van dit nationalisme is het Indië, zooals het door het westen gemaakt is en gemaakt wordt. Het moderne Turkije, Japan, Egypte zijn zijn ideaal; de godsdienst moge als bindstof worden gebruikt, het nationalistische doel blijft wereldsch. Zoo groeit dit nationalisme als het onafwendbaar gevolg van onze werkzaamheid[1)].

Dit te erkennen beteekent nog niet er ingenomen mede te zijn. De nationalisten maken dit ons Nederlanders zelfs bijzonder moeilijk. Reeds in 1886 schreef de Britsch-Indische bestuursambtenaar H.J.S. Cotton in een lezenswaardig boekje 'New India or India in transition': 'de tijd is voorbij dat de Europeesche particulier in Indië de eene, de inboorlingen de andere partij vormden en de gouvernementsambtenaar zich de rol zag toebedeeld om de inheemsche belangen te beschermen; in plaats daarvan is thans de staat van zaken deze, dat de inheemsche gemeenschap alleen staat, terwijl de beide Europeesche groepen, de ambtelijke en de niet ambtelijke, verbonden zijn. Dat is het resultaat van het onderwijs, dat de rassen op gelijk niveau heeft gebracht, want hoe grooter de gelijkheid, des te sterker de antipathie. Naarmate de inboorling meer verengelscht, hebben de Engelschen een grooter hekel aan hem'. 'En hij aan de Engelschen' had de schrijver er aan toe kunnen voegen. Zoo is het in Britsch-Indië en in Nederlandsch-Indië lijkt de toestand er bedenkelijk veel op. Gevoelens van minderwaardigheid en afgunst eenerzijds, van concurrentie en gekrenkte eigenwaarde anderzijds.

Niettemin zal het goed recht, zelfs de onvermijdelijkheid van het Indische nationalisme moeten worden erkend. Niet alleen zal het bestaansrecht van een Indische natie, omvattend allen die Indië als hun vaderland beschouwen (dit is de redelijke consequentie van het feit dat het Indische nationalisme uit het moderne westers ontwikkelde Indië is opgegroeid) moeten worden geeerbiedigd, Nederland zal zelfs de geboorte van een dergelijke natie moeten bevorderen door mee te helpen de geestelijke en stoffelijke krachten te kweeken, die dit nieuwe Indië in staat zullen stellen tot zelfbeschikking over zijn lot, in vrijheid en in gelijkheid met andere naties. Men zou geen goed Nederlander

1) Zie D. de Iongh, De historische taak van Nederland in Ned. Indië, Indisch Genootschap 14 November 1930.

zijn, als men het recht op een dergelijke vrijheid van zelfbeschikking ook voor anderen niet erkende. Niettemin, de sterkte van dit standpunt is niet gelegen in de redelijkheid of de hoogheid van zijn ideaal, noch in de erkenning van de enorme geestelijke en zedelijke kracht ten goede, die kan uitgaan van het besef van nationale zelfverantwoordelijkheid, maar in de overtuiging, dat deze geheele beweging en ontwikkeling het noodzakelijk, onafwendbaar gevolg is van onze werkzaamheid en dat daarom het nationalisme, bevorderd of geremd, geapprecieerd of afgekeurd, toegejuicht of uitgefloten, aanvaard of genegeerd, opgeblazen of gekleineerd, geleid of schoorvoetend gevolgd, voortgang zal hebben en onontkoombaar is, het moge zich dan als een Indisch of als een Indonesisch nationalisme ontwikkelen.

J.H. BOEKE

De folklore als wetenschap

Het woord Folklore werd in 1846 het eerst gebruikt door William Thoms[1]. Hij vatte hieronder samen de volksgewoonten, volksgebruiken, volksliederen en het bijgeloof, welke voornamelijk bij de boerenbevolking van beschaafde landen worden aangetroffen.

Wel was reeds in de 17e en 18e eeuw aan deze verschijnselen aandacht geschonken[2], maar Thoms bedacht het verzamelwoord dat al deze uitingen van volkscultuur samenvatte.

Wetenschappelijk gezien verkreeg de kennis dezer folklore hare waarde, doordat men een zeker parallelisme ontdekte tusschen de cultuur der primitieve volken en de folklore der cultuurvolken. En in de wetenschappelijke opvattingen dier tijden kon men zich niet anders dan in dit parallelisme verheugen, omdat het een bevestiging scheen in te houden voor de evolutiegedachte. Langzamerhand heeft de folklore als wetenschap ook een anderen inhoud verkegen. Niet langer verstaat men eronder de studie van cultuurresten bij hoogere volken, doch de studie van de zeden en gewoonten van een volk; men spreekt dan ook wel van volkskunde. Dit geschiedt tegen het einde der 19e eeuw o.m. in Duitschland, Oostenrijk en Nederland. Feitelijk is de omschrijving van het studie-object der volkskunde zóó vaag, dat men haar zou kunnen noemen de wetenschap, welke het leven van een volk in den ruimsten zin des woords tot onderwerp van haar onderzoek heeft[3].

1) In het Londensche weekblad 'Athenaeum' van 22 Aug. 1846.
2) Jean Baptiste Thiers, Traité des superstitions. Paris 1667; Perrault, Histoires ou contes du temps passé avec des moralités. Paris, c. 1697; Reliques f ancient English Poetry. Collected by Thomas Percy. London, 1765; John Brand, Observations on the popular antiquities of the British isles. Newcastle-upon-Tyne, 1777; J. le Francq van Berkhey, Natuurlijke historie van Holland. 7 dln. Amsterdam, 1769-1779.
3) W.G.C.B. (yvanck), Voorbericht van den Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. I. Den Haag, 1919. Blz. VIII.

Naar mijn inzicht valt deze ontwikkeling van het studie-object der folklore te betreuren, omdat volkskunde geen wezenlijk studie-object heeft, of - als men dit aanvaardt - een zoo uitgebreid terrein beslaat, dat men feitelijk alle takken van wetenschap zou moeten beheerschen om in de volkskunde met succes te kunnen arbeiden. Bovendien wordt bij deze opvatting der volkskunde het oorspronkelijk studie-object geheel uit het oog verloren.

De folklore behoort haar begrenzing te vinden in de studie van cultuurresten bij de hoogere volken, en haar wetenschappelijke opgave is deze als zoodanig te beschrijven en te verklaren. Zij is dus een typische beschrijvende of speciale wetenschap.

Uiteraard zal ze bij haar onderzoek in de eerste plaats het oog richten op bepaalde volksklassen en -standen, waarvan verwacht mag worden, dat ze de cultuurresten het best bewaard hebben, volksgroepen dus, bij welke de traditie relatief de grootste rol speelt, b.v. op het platteland.

Aangenomen mag worden, dat de daar nog voortlevende volksverhalen, zeden en gewoonten eenmaal cultuurbezit waren van een uitgebreider groep, wellicht van het geheele volk. Maar de ontwikkeling der cultuur heeft niet overal dezelfde snelheid; ook komt het voor dat de z.g. cultuurgroei[1)] op bepaalde gebieden, b.v. op dat der techniek, binnen denzelfden stand in verschillend tempo plaats vindt. Daardoor kan de folklorist zich bij zijn onderzoek niet beperken tot het platteland of de afgelegen dorpen en landstadjes, maar heeft hij steeds het oog te richten op die volksgroepen, waarbij de traditie een groote rol vervult of op dien sector van het leven, die meer dan andere door traditie wordt bepaald. In de stad is dat b.v. het kerkelijke leven en ook wel, tot op zekere hoogte, het familieleven. En binnen een volk zijn het vooral de minder door de technische civilisatie getroffenen, degenen die buiten den directen invloed van het verkeer leven, bij wie men nu de resten eener vroegere cultuur kan aantreffen. Zij bleven van geslacht op geslacht dezelfde sprookjes vertellen, dezelfde liederen zingen, dezelfde raadsels opgeven, die eenmaal een bron van vreugde waren voor het

1) We gebruiken de woorden ‘groei’ en ‘ontwikkeling’ bij gebrek aan betere, hoewel ze den onjuisten indruk wekken dat cultuurverandering ook steeds vooruitgang zou beteekenen.

gansche volk of voor hen een diepere magische beteekenis hadden. Zij handhaafden de zeden en gebruiken, die eens nauw verband hielden met hun religieuze denkbeelden of hun bijgeloof, met hun opvattingen omtrent moraal en met de levenswijze van heel het volk, maar die als zoodanig hun beteekenis hadden verloren.

Toch bleven deze gebruiken voortleven als teekenen eener verloren cultuur. Zelfs verkreeg menig gebruik een nieuwe functie en werd het ingeschakeld in het nieuwe leven; men denke slechts aan onze christelijke feestdagen of onze begrafenisgebruiken.

Eerst in de 19e eeuw heeft men de menschelijke groepen, de sociale groepen, ontdekt, en ontstond de studie van het menschelijk groepsleven, de sociologie. Bij deze studie stuitte men als vanzelf op resten van vroegere beschaving. De studie daarvan had waarde voor de kennis van de oude cultuurvormen en deze kennis had weer waarde voor de verklaring van de hedendaagsche maatschappelijke verschijnselen. Zoo ontstond een afzonderlijke tak van sociale wetenschap, de folklore. Haar taak is dus de resten van voorbijgegane beschaving te verzamelen en in hun samenhang met vroegere verhoudingen en opvattingen te verklaren. Aldus kan de folklore een belangrijke bijdrage leveren tot de cultuurgeschiedenis der menschheid en het verstaan der hedendaagsche maatschappij.

Het waren de gebroeders Grimm, die, nog vóór Thoms, den eersten grondslag hebben gelegd tot de wetenschappelijke beoefening der folklore. In 1811 deed Jacob Grimm een beroep op de vrienden van de Duitsche poëzie en geschiedenis tot het verzamelen van alle mondelinge overleveringen van het Duitsche volk, zoowel in proza als in dichtvorm, uit elken tijd en met allen zoogenaamden onzin. In het bijzonder de sprookjes. Men moest ze letterlijk opteekenen, in het dialect en de spreekwijze van den verteller, met alle erin voorkomende rijmpjes en spreekwoorden, en zelfs met de fouten. Niet het maken van een onderhoudend boek was hier hoofddoel, maar het bijeen brengen van materiaal voor een geschiedenis van de Duitsche poëzie[1)].

Toen in 1812 het eerste deel van de ‘Kinder- und Haus-

1) Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, neu bearbeitet von Johannes Bolte und Georg Polivka. Bd. IV. Leipzig, 1930. 8°. Blz. 424.

märchen' der gebroeders Grimm verscheen, getuigden dezen in hun voorrede, dat zij den tekst der sprookjes, voornamelijk in hun geboortestreek Hessen uit mondelinge overlevering opgeteekend[1)], zoo natuurgetrouw mogelijk hadden weergegeven. Niets was door hen toegevoegd of gewijzigd. De verzamelaars betreurden alleen, niet in de gelegenheid te zijn geweest de sprookjes in een bepaald dialect weer te geven, waardoor zij nog veel zouden hebben gewonnen[2)]. In zijn handexemplaar teekende Wilhelm de namen der vertellers en de data op[3)].

Hadden de gebroeders Grimm bij hun verzamelen van sprookjes, welke in oorsprong vertellingen zijn voor volwassenen in een boerengemeenschap, voornamelijk gedacht aan het Duitsche volk, dat zij met zijn eigen cultureelen rijkdom bekend wilden maken, en eerst in de tweede plaats aan de kinderen als medegenietenden, de uitkomst bleek anders: als kinderboek vonden de sprookjes hun weg[4)]. In de voorrede van het in 1815 verschenen tweede deel erkenden de Grimms deze onverwachte winst met blijdschap[5)]. Die erkenning is van invloed geweest op de volgende uitgaven. Naarmate de bijdragen van een zelfde sprookje rijker toevloeiden, hebben de gebroeders zich beijverd om daaruit den besten en rijksten grondvorm samen te stellen. Met zeldzame begaafdheid heeft Wilhelm Grimm het volkssprookje door logischer bouw en levendiger verhaaltrant in idealen vorm weten te herscheppen, waardoor het opnieuw geboren scheen uit den geest van het Duitsche volk en tevens in de kinderkamer paste[6)].

Een getrouwe weergave van de nog levende volksvertelling zijn deze sprookjes dus niet. Ook hebben de Grimms de sprookjes niet bestudeerd terwille van hun restverschijnselen van vroegere cultuur. Wat zij daarin zochten, waren de sporen van Oudgermaansche en Indogermaansche heldensagen, dierfabelen en mythen, van heidensche cultushandelingen, om daardoor dieper

1) Aldaar blz. 430.
2) F. Panzer, Die Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm in ihrer Urgestalt. I. München, 1913, 80. Blz. 11-13.
3) J. und W. Grimm, Kinder- und Hausmärchen. Original-Ausgabe mit Herman Grimms Einleitung nach dem Handexemplare und mit acht Bildern von Ludwig Grimm. 32 Aufl. besorgt von Reinhold Steig. Stuttgart und Berlin, 1906. 8°. Blz. XXII.
4) Aldaar blz. XXI-XXII.
5) Panzer t.a.pl. II. München, 1913. Blz. 5.
6) Anmerkungen t.a.pl. Blz. 453-457.

in het Oudgermaansche verleden te kunnen doordringen, dit in zijn oudsten en zuiversten vorm te leeren kennen en met het heden te verbinden. Zij waren Germanen en filologen, die in de moderne volksoverleveringen het echte goud der Germaansche oudheid hoopten te vinden. Folkloristen, die deze beschavingsrelicten in hun samenhang met vroegere verhoudingen en ontwikkeling zochten te verklaren, waren de gebroeders Grimm niet.

Maar door hun doelbewust verzamelen, vergelijken en bestudeeren van een groot aantal verschijnselen der volkscultuur hebben de gebroeders Grimm in de behandeling der volksoverleveringen, voor welke men destijds slechts een antiquarische belangstelling koesterde, een nieuw tijdperk ingeluid. Hun onvergankelijke verdienste is, dat zij de aandacht hebben gevestigd op de waarde en de levenskracht van tradities bij de boerenbevolking[1].

Gaven deze Duitsche schrijvers den eersten stoot tot het opteekenen en verzamelen van volksoverleveringen, twee jonge geestdriftige Duitschers brachten dien naar Nederland over. Hoffmann von Fallersleden kwam in 1821 hier voor een onderzoek naar volksliederen, Wolf in 1840 voor dat van sagen. Pijnlijk werden beiden getroffen door de onwetendheid en de onverschilligheid van de Nederlandsche filologen, wier medewerking zij inriepen. In Zuid-Nederland, waar meer volksliteratuur was bewaard gebleven en bovendien veel daarvan nog in den volksmond voortleefde, vonden zij een beter onthaal, doch ook daar werd hun streven in de intellectueele kringen niet begrepen[2].

Het was ten slotte Jan Frans Willems, de vader der Vlaamsche Beweging, die, aangestoken door de geestdrift van Hoffmann von Fallersleben, den eersten bundel Vlaamsche volksliederen verzamelde, welke in 1848 verscheen. Evenals in Duitschland, waar Arnim en Brentano nog vóór het optreden der gebroeders Grimm Duitsche volksliederen hadden verzameld in ‘Des Knaben Wunderhorn’, 1806-1808, ontwaakte ook in Vlaanderen het eerst de folkloristische belangstelling voor het volks-

1) J. de Vries, Volkskunde en volkenkunde als hulpwetenschappen der godsdienstgeschiedenis. In: Mensch en Maatschappij VIII-1932, blz. 452-453.
2) A.H. Hoffmann von Fallersleben, Horae Belgicae. VIII-1852. Blz. I-IV; J.W. Wolf, Niederländische Sagen. Leipzig, 1843. 8°. Blz. X.

lied. Op de ‘Oude Vlaemsche liederen’, door Willems verzameld en na diens dood door Serrure uitgegeven, volgden de uitgaven van Vlaamsche liederen door De Coussemaker, 1856, en door Lootens en Feys, 1879. Toen omstreeks 1880 de studie der volkskunde in Frankrijk en Duitschland een nieuwe vlucht nam, begon ook Vlaanderen zich meer te roeren. De Vlaamsche dichter Guido Gezelle, die reeds in 1865 het tijdschrift Rond den Heerd had opgericht om aandacht te vragen voor onze sprookjes, legenden, sagen en liedjes, stichtte in 1881 het tijdschrift Loquela voor het verzamelen van volkswoorden en volksgezegden. Hierop volgden de tijdschriften Jong Vlaanderen, 1882; 't Daghet in den Oosten, 1885; Volk en Taal, 1888; Ons Volksleven, 1889. Maar vooral rees het wetenschappelijk peil, toen in 1888 te Gent het eerste tijdschrift voor Nederlandsche folklore, Volkskunde, werd opgericht. Hiermede deed de wetenschappelijke beoefening der folklore in Vlaanderen haar intocht, al had men zich nog niet duidelijk de wetenschappelijke taak der folklore voor oogen gesteld. Aug. Gittée verstond hieronder: ‘het noteeren, onderzoeken en uitleggen van alles wat tot het leven en de beschaving der lagere standen behoort’[1]. De eerste jaargangen stonden onder redactie van Pol de Mont en Aug. Gittée, van 1894 af waren Pol de Mont en A. de Cock de redacteuren, van 1906-1914 voerde A. de Cock de redactie alleen. Vooral deze laatste, die zich van dorpsonderwijzer had opgewerkt tot geleerde van den eersten rang, meer nog in den vreemde dan in eigen land gewaardeerd, heeft de folklore in wetenschappelijke banen geleid[2]. Onder zijn bezielende leiding bracht Volkskunde niet alleen bouwstoffen bijeen op het uitgestrekte gebied der folklore, maar streefde ook naar verklaring door toepassing der vergelijkende methode. Bij het doorbladeren van de eerste jaargangen kunnen wij niet anders dan eerbied gevoelen voor dit pionierswerk. Weldra verwierf Volkskunde ook in Noord-Nederland lezers en sinds 1900 bovendien medewerkers.

In dezen tijd kreeg het Noorden een eigen folkloristisch tijdschrift: Driemaandelijksche Bladen, uitgegeven door de ver-

1) Volkskunde I-1888, blz. 38.
2) Victor de Meyere, Alfons de Cock. In: Volkskunde XXVII-1922, blz. 3-11.

eeniging tot onderzoek van taal en volksleven in het Oosten van Nederland, in 1901 door Prof. Dr. J.H. Gallée en G.J. Klokman opgericht. Dit stond onder redactie van Gallée, na diens dood in 1908 van Dr. J. Bergsma, die van den aanvang af tot 1930 toe, toen de laatste, 23e, jaargang verscheen, de stuwende kracht ervan was. Doelstelling was alles te verzamelen wat op volkstaal, volksgebruiken, gewoonten en volksgeloof betrekking heeft[1].

Het kon niet uitblijven, dat men ook in ons land bij de toenemende belangstelling voor de folklore zich ging bezinnen op de taak dezer wetenschap, haar object en grenzen, haar methoden.

Op welke terreinen moet de folklore zich bewegen? Hoe verhoudt zij zich tot de andere wetenschappen die zij gaandeweg binnen haar gezichtskring heeft getrokken? Zóó uitgebreid was deze geworden, dat Prof. Jan de Vries in 1932 de vraag heeft gesteld: 'Maar kan men een wetenschap, die omvat zedeleer en huizenbouw, rechtsgebruiken en volksdansen, sprookjes en houtsnijkunst, geneeswijzen en oogstgebruiken, nog wel een wetenschap noemen? Zou het niet beter zijn, al deze onderdeelen in het verband te voegen, waar zij naar hun aard behooren en dus de materie der volkskunde te verdeelen tusschen de wetenschappen der rechten en medicijnen, de geschiedenis van architectuur en decoratieve kunst, van literaire en godsdienstige verschijnselen?'[2].

Inderdaad is de objectbepaling der folklore moeilijk. Zij bestudeert naar onze opvatting de restverschijnselen van vroegere culturen en de hedendaagsche. Uiteraard liggen de studieobjecten der folklore op zeer verschillende terreinen van hedendaagsche wetenschap, maar er ligt toch ééne gedachte tot grondslag aan de keuze: men beschouwt alle deze verschijnselen als beschavings*resten*, tracht ze dus tot een eenheid te binden en wel tot een eenheid van vroegere cultuur. Deze beschavingsresten

1) Een enkele maal gaf het tijdschrift meer dan het beloofde. Ik wijs hier op het artikel van Prof. Dr. J. Huizinga: Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter? In: XIV-1914, blz. 1-77. Hier wordt verklaard hoe het indringen der Saksische stad Groningen in het verband der Friesche zeelanden het Friesche karakter mèt de gansche onderlaag der volkscultuur in de streken tusschen Eems en Lauwers heeft doen verdwijnen, waardoor deze streken in hun volksbeschaving iets dors en prozaïsch hebben gekregen.
2) J. de Vries, Volkskunde en volkenkunde t.a.pl. Blz. 453-454.

zijn dus de bouwsteenen, die gebruikt worden voor de herconstructie der oude beschaving, teneinde van hier uit een dieper inzicht te krijgen in de krachten die de maatschappijen beheerschten, en in hun levenskracht in onze beschavingsperiode. Intusschen is de samengesteldheid van het studie-object niet te ontkennen, doch een dergelijke samengesteldheid treft men ook bij elke andere wetenschap aan. Elke wetenschap, mits goed beoefend, is een synthese van deel- en hulpwetenschappen. Voor de wetenschap der folklore zijn deze in de eerste plaats ethnologie en cultuurgeschiedenis.

Met den steun dezer hulpwetenschappen bestrijkt de folklore velerlei gebieden en de grenzen met andere wetenschappen zijn niet altijd scherp af te bakenen. Maar bij welke wetenschap is dit nieteveneens het geval? Men denke aan de geschiedenis. Tenslotte kan de beoefenaar der volkskunde zich specialiseeren op een bepaald terrein, gelijk dat bij alle andere wetenschappen geschiedt.

De ethnologie of volkenkunde houdt zich bezig met algemeene verschijnselen der natuurvolken, in het bijzonder met hun cultuur. De volkskunde kiest bepaalde groepen der moderne cultuurvolken, die nog menige cultuurrest hebben behouden, en bepaalde verschijnselen in het leven der cultuurvolken, waarbij traditie nog een overheerschende rol vervult. Volkenkunde en volkskunde hebben dus ten deele een overeenkomstig studieveld en zullen meermalen overeenkomstige vraagstukken in studie nemen, al blijven beide zich ten volle bewust van den enormen afstand, die een primitieve tenslotte van onze minder ontwikkelde volksgenooten scheidt. Maar onderlinge vergelijking der uitkomsten kan leiden tot beter inzicht of een weg ter verklaring aanwijzen.

Zoo bestond in alle landen van Europa het gebruik om in het vroege voorjaar omstreeks middernacht naar buiten te trekken om groene takken te plukken en te planten voor huis en stal. Uit een mededeeling dat in Noord-Rhodesia een groote tak werd geplant voor de hut van een zieken hoofdman, die hierdoor genas, blijkt dat men aan deze takken een heilzame levenskracht toeschreef welke van de natuur op den mensch kon worden overgedragen. Dit ethnografisch verschijnsel doet dus dienst bij de verklaring van het gebruik van deze takken bij cultuurvolken en tevens van den oorsprong van den meiboom[1)].

1) C.C. van de Graft, Palmzondag. Utrecht, 1938. 8°. Blz. 6-8.

Op haar beurt kan de folklore weer diensten bewijzen aan andere wetenschappen, daarvoor hulpwetenschap zijn. Toen de latere Prof. L. Knappert in 1887 promoveerde op het proefschrift 'De beteekenis van de wetenschap van het folklore voor de godsdienstgeschiedenis onderzocht en aan de Holda-mythen getoetst'[1], wenschte hij zijn academisch proefschrift beschouwd te zien 'als een pleitrede voor het goed recht van de wetenschappelijke beoefening van het Folklore onder de vakken der theologische encyclopaedie'[2]. De omstandigheid dat de jonge wetenschap der folklore nieuwe bronnen aanboorde voor de kennis der oude godsdiensten, zette haar in een gunstig daglicht ten opzichte van de godsdienstwetenschappen. Anderzijds oordeelen wij nu dat de godsdienstgeschiedenis evenzeer haar diensten verleent aan de studie der volkskunde. De Germanen hebben in hun volksgeloof, d.i. in hun nog heden levend geloof, dat zoowel bijgeloof als door het volk beleden christelijk geloof omvat, verschillende lagen van godsdienstig leven opgenomen. Naast het oude primitieve demonengeloof, dat terugreikt tot den tijd van het hunnenbedvolk, kwam het godengeloof der heidensche Germanen, hierop het Christendom met zijn fundamenteele omkeering der geestelijke waarden en met een nieuwe reeks van geloofsvoorstellingen, erfgoed uit een ver verleden van Oostersche en klassieke volken. Vervolgens was het de nieuwe tijd, de Verlichting, het Rationalisme, die aan het volksgeloof een andere richting gaf.

Maar ook in de diepte was er groei: elke nieuwe periode deed verloren gaan wat van het oude geloof onbruikbaar was geworden, legde in het door overlevering bewaarde een dieperen zin, bracht dit op een hooger niveau, verrijkte het met nieuwe gedachten. Aldus ontstond een zeer samengesteld, uit elementen van zeer verschillende perioden opgebouwd volksgeloof[3]. Welke elementen namen onze voorouders over, welke niet? Hoe hebben zij de grondvormen gewijzigd? Welke verschillen komen hierbij tot uiting? Dit alle zijn vragen, waarmede de volkskunde zich heeft bezig te houden en waarbij de godsdienstgeschiedenis haar behulpzaam kan zijn.

1) Amsterdam, 1887. 8°.
2) Blz. VIII.
3) J. de Vries. Het Volksgeloof. In: Volk van Nederland. Amsterdam, 1937. 4°. Blz. 210-213.

Gaan christelijk geloof en bijgeloof op oude tijden terug, ook de volksgeneeskunde wijst op een ver verleden, toen de geneeskunst een voor allen toegankelijke ‘conste’ was. Haar magische praktijken hebben zich in geheel Europa en ook bij de natuurvolken tot den huidigen dag gehandhaafd. In het komen en gaan van ziekten zag de primitieve mensch iets geheimzinnigs en bovennatuurlijks; vandaar dat de geneeskunst vaak overging in handen van priesters en toovenaars. Dat geheimzinnige en wonderbaarlijke speelt ook een hoofdrol in de keuze der geneesmiddelen en behandelingen, die in elke streek, ja in elk dorp, weer verschillen. Een belangrijke plaats neemt hierbij in de ‘sympathie’: geelzucht wordt genezen door eierdooier en saffraan; de H. Laurentius, op een rooster verbrand, geneest den brand in het vlas. Ook bedevaarten, ondernomen tot genezing, zijn door de theorie der sympathie te verklaren. Groot is het aantal dieren en planten, waaraan een onfeilbare geneeskracht wordt toegekend. Doch deze volksremediën treffen wij reeds in de middeleeuwsche boeken over geneeskunde aan en deze hebben ze weer aan klassieke schrijvers ontleend. Aldus kan de studie der geneeskunde ons menigmaal den weg wijzen naar de bronnen der volksgeneeskunde[1].

Evenals de praktijken der vroegere geneeskunde, zoo bleven ook die van het oude recht door de boerenbevolking bewaard. Het is wederom Jacob Grimm geweest, de grondlegger van de Germaansche rechtgeschiedenis, die het eerst heeft gewezen op de belangrijkheid van deze oude rechtsgebruiken, wier waarde hij niet lager aansloeg dan die van het volksdialect en het volkslied[2]. Werden niet tot laat in de middeleeuwen de grenzen van een akker bepaald door een worp met een steenen hamer, als voorstelling van Thor's hamer heilig en gerechtelijk symbool[3]? Nog heeft een hamerslag bij verkoopingen gerechtelijke kracht. Van oud rechtsgevoel spreken de handslag na den koop, de verlovingsring, het begrafenismaal, de sinds kort uit het gebruik

1) A. de Cock, Volksgeneeskunde in Vlaanderen. Gent, 1891. 8°. Inleiding.
2) Jacob Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer. Göttingen, 1828. 4te vermehrte Ausgabe. Leipzig, 1899. 4°. Bd. I. Blz. IX.
3) P.D. Chantepie de la Saussaye, Geschiedenis van den godsdienst der Germanen vóór hun overgang tot het Christendom. Haarlem, 1900, 8°. Blz. 273.

verdwenen godspenning. Op oud rechtsgevoel, uit den tijd toen de grond algemeen eigendom was en al wat daarop aanspoelde, ook al was de eigenaar bekend, eigendom werd van den landsheer, gaan terug de handelingen van stroopers en strandjutters. Oude rechtsgebruiken leven voort in het kinderspel[1] en in tal van spreekwijzen, b.v. kiezen of deelen, den staf over iemand breken. Aldus bestaat er een nauw dienstverband tusschen folklore en de geschiedenis van het recht.

Behalve deze hulpwetenschappen zijn er die welke de kunst betreffen: literatuur, muziek, dans, architectuur en decoratieve kunst.

Sprookjes, sagen, legenden, volksliederen leven voort in volksoverleveringen. Zij nemen in de literatuurgeschiedenis, welke zich voornamelijk bezig houdt met individueele scheppingen, waarvan namen en data bekend zijn, de teksten hun vasten vorm hebben, een afgebakende plaats in. Van deze overleveringen zijn de makers en de tijd van ontstaan onbekend, is de vorm steeds aan verandering blootgesteld. Langs verre onbekende wegen zijn zij tot ons gekomen, als zaadpluizen door den wind bewogen. Van de Lorelei werd zelfs een volksbewerking aangetroffen in het Groningsche veengebied[2]. Hebben sagen en overleveringen een kern die hen bindt aan plaats, persoon of tijd, moeilijker is het den oorsprong te benaderen van sprookjes en volksliederen. Het probleem van het sprookje is op het oogenblik even weinig opgelost als een halve eeuw geleden, men heeft integendeel door betere kennis en nauwkeuriger onderzoek nu eerst recht de groote moeilijkheden van dit vraagstuk leeren kennen[3]. Evenmin kunnen wij met zekerheid vaststellen hoe het volkslied is ontstaan. Men is teruggekomen van de meening dat dit in een volksgemeenschap zou zijn geboren, waarbij de een een regel zong, een tweede al zingend inviel en vervolgde. Het volk dicht niet, kan ook niet dichten, zoomin als het een sprookje of een kleederdracht kan verzinnen. Dichten is een persoonlijke gave en het is waarschijnlijk dat onder het volk mannen waren

1) A. Janssens, De folklore in bestuur en recht. In: Volkskunde XXXV-1930, blz. 140.
2) J. de Vries, Vertellingen en lied. In: Volk van Nederland t.a.pl. Blz. 330.
3) Aldaar blz. 322.

die deze gave bezaten en wier schepping weerklank vond. Ook kunnen deze volksliederen vervormingen zijn van het werk van groote dichters die den volkstoon wisten te treffen. Hoofdzaak blijft dan voor de studie der volkskunde te onderzoeken hoe dit individueele lied, dit gezonken cultuurgoed, in de sfeer van de volksgemeenschap werd overgebracht, vervormd en bewaard. Welke trekken werden toegevoegd, welke gingen verloren, welke traden op den voorgrond? Wel mogen wij hierbij in aanmerking nemen dat van de talrijke vormen die bestaan zullen hebben, wij er slechts enkele kennen, die toevallig zijn opgeteekend, mogelijk nog met veranderingen, die de opteekenaar maakte[1)].

Doch de tekst is voor de groep geen hoofdzaak. Hoofdzaak van den volkszang is de loutere vreugde van het zingen, het motorisch element, dat de melodie en vooral haar rhythme tot het essentieele maakt[2)]. Want niet de melodie bepaalt het folkloristisch karakter, maar de vorm die deze melodie en vooral het rhythme dezer melodie in den zang van het volk heeft aangenomen. Interessanter dan de studie der overeenkomsten is hier de studie der afwijkingen, ook van de fijne nuanceeringen, van de, op het eerste gezicht ontastbare, minieme verschilletjes[3)]. Daartoe behoeft de volkskunde de hulp der muziekgeschiedenis.

Ook met den volksdans waren lied en muziek van ouds verbonden. Onze inheemsche reidansen hadden een voorzanger of voordanser of beide. Een relict hiervan hebben wij in het vlöggelen te Ootmarsum op Paschen. Dit is een open reidans, waarbij alle dansers langzaam en statig hand aan hand voortschrijden onder aanvoering van den voorzanger, die het oude en lange Paaschlied zingt. De gesloten reidans leeft voort in den Limburgschen cramignon, die te Valkenburg om den meiboom wordt gedanst. Vele gedaanteverwisselingen heeft de volksdans meermalen ondergaan. Zoo was het bekende ‘Daar ging een patertje langs den kant’ eveneens oorspronkelijk een dans om den meiboom, die in geparodieerden vorm voortleefde, daarna bruiloftsdans werd en nu tot de kinderwereld is afgedaald. Oeroude beschavingsresten zijn in den volksdans bewaard. De

1) Aldaar blz. 330-342.
2) J. Pollmann, Ons eigen volkslied. Amsterdam, 1936. 8°. Blz. 9.
3) Aldaar blz. 37.

Zevensprong, nu mannendans in waanzinnig tempo op Terschelling, rondedans van kinderen te Asselt om de mestvaalt, het Limburgsche centrum der boerderij, gaat misschien terug op een Germaanschen offerdans, welke na de invoering van het Christendom op kermissen en bruiloften werd gedanst. De dansen der verkleede en gemaskerde Sinterklazen op Ameland wijzen mogelijk op een oud inwijdingsfeest tot den mannelijken leeftijd. Echte matrozendansen, met hun dansmelodieën in vroeger eeuwen van levendig overzeesch handelsverkeer uit Schotland, Engeland en Skandinavië in Nederland geïmporteerd, worden nog op Terschelling gedanst[1)]. Daarnaast hebben we boerendansen, die gezonken cultuurgoed zijn, verboerschte vormen van de hof- en gezelschapsdansen der hoogere standen.

De geschiedenis der architectuur zal ons inzicht kunnen geven in de cultuurresten, welke nog invloed oefenen op onzen woningbouw. Een belangrijk studie-object leveren in dezen vooral onze boerenhuizen op, resultaat van de proefnemingen van vele geslachten om hun woning aan te passen bij de behoeften van het landbouwbedrijf, met inachtneming van de magische hulpmiddelen, waarmede de onbekende machten, die het wisselvallige en zoozeer van de natuur afhankelijke landbouwbedrijf zoo vaak bedreigen, konden worden bestreden. Tegelijkertijd legt het boerenhuis juist door het conservatisme der boeren meer dan het stadshuis getuigenis af van oude opvattingen omtrent nut, ja zelfs omtrent het primitieve geestelijke leven (geesten-afwerende teekenen).

Prof. van Giffen vond in de Groningsche terp van Ezinge goed bewaarde overblijfselen van huizen, welke, 2000 jaar oud, naar aanleg en dakvorm als het prototype kunnen worden beschouwd van de Friesche en Saksische boerenhoeve, met de driebeukige halleruimte, welke een onderkomen bood aan mensch en vee. In het midden van het woonvertrek lag de vrijliggende haard, zooals men dien in enkele vrijliggende boerenhuizen nog wel aantreft. Deze plaats wijst terug op de primitieve Germaansche woning, waar de haard zich in het midden van de leemen vloer bevond, en de rook ontsnapte door een opening in het dak, die tevens de woonruimte moest verlichten en ventileeren.

1) Jaap Kunst, Terschellinger Volksleven. Den Haag, 1937. 8°. Blz. 182-192.

Leenwoorden als kelder, zolder, kamer wijzen op Romeinschen invloed, die van dit primitieve Germaansche huis een beter ingerichte woning maakte. Resten van de cultuur der Romeinen wil men ook zien in de structuur van de Brabantsche en Limburgsche hoeve: een groot vierkant van gebouwen en muren, opgetrokken om een ruime binnenplaats. Zij herinneren aan de boerderijen, zooals er nu nog zijn in Italië.

Opmerkelijk is hoe groot de levenskracht van den vorm der boerenhoeve is. Ofschoon het bedrijf, zoowel als de maatschappelijke en geestelijke omstandigheden, waaronder het wordt uitgeoefend, in den loop der tijden sterk zijn gewijzigd, is de vorm van het boerenhuis in vele gebieden sedert eeuwen nagenoeg niet veranderd, evenmin als de magische teekens, die het beschutten en versierden. Zoo werden oude vormen symbolen van nieuwe esthetische gevoelens.

Hetzelfde geldt voor de rouwkleeren, die men oorspronkelijk droeg om zich onkenbaar te maken voor den geest van den wraakzuchtigen doode, maar nu geworden tot een betoon van droefheid. De christelijke feestdagen, die teruggaan op heidensche feesten, zijn geworden tot algemeene vacantiedagen, waarbij velen zelfs niet meer denken aan de christelijke beteekenis, veel minder aan de heidensche, welke aan deze dagen gegeven is.

Wie een folkloristische studie wil aanvatten, zal moeten beginnen met aandacht te schenken aan nog waar te nemen feiten en verschijnselen, die betrekking hebben op zijn object van studie. Arnold van Gennep heeft opgemerkt dat de folklorist zal moeten arbeiden als de botanicus die met den plantentrommel erop uittrekt om de levende natuur te observeeren. Hij moet de historische methode vervangen door de biologische[1]. Voorzoover Van Gennep hiermee bedoelt het uitgaan van de feiten zelf, het waarnemen daarvan als uitgangspunt: accoord. Maar uit die waargenomen feiten moeten de cultuurresten worden opgespoord en verklaard. Hiertoe is, behalve de door Van Gennep bedoelde vergelijkende methode, o.m. ook noodig de historische methode. Met behulp van deze kan men de oorzaken naspeuren die tot den ondergang van het oude voerden, de oorzaken ook

1) A. van Gennep, Le Folklore. 8°. Paris, 1924. Blz. 33-34.

van het voortbestaan der *rest* en den invloed welken deze nog uitoefent in de huidige cultuur.

De oude folkloristen volgden het voetspoor van verzamelaars van oudheden: zij wilden oude en liefst curieuze bijzonderheden meedeelen, zonderdat zij wisten hoe daarmee te werken. Alles vonden zij wetenswaardig zonder de beteekenis ervan te beseffen of deze te onderzoeken. De wetenschappelijke folklorist zoekt ook naar het waar en het waarom der verzamelde feiten.

Maar om te slagen in de keuze dezer feiten, het vergelijken en het verklaren daarvan, heeft de wetenschappelijke werker meer noodig dan kennis en inzicht. En wel een zekere intuïtie, een zesde zintuig, die hem drijven naar de plek waar iets van zijn gading is te vinden, die zijn door strenge discipline gecultiveerde fantazie voert tot bruikbare werkhypothese, maar zijn critischen blik vrij genoeg laat om de werkhypothesen niet te doen versteenen tot wetenschappelijke dogma's.

C. CATH. VAN DE GRAFT

Aristoteles reviviscens

Dr. P. Hoenen S.J., *Philosophie der anorganische natuur*. Philosophische Bibliotheek. 1938. N.V. Dekker & van de Vegt, Nijmegen-Utrecht. 461 blz.

De lezer wordt over de strekking van dit werk niet lang in onzekerheid gelaten; wat *Ter Inleiding* geschreven werd, begint als volgt:

> Deze natuurphilosophie is gebouwd op Aristotelisch-Thomistischen grondslag.

De tijd ligt nog niet ver achter ons, dat deze verklaring voor een zich respecteerenden beoefenaar der physica een voldoende grond zou zijn geweest, om het boek maar meteen weer dicht te slaan. Was Aristoteles in zijn oog niet de antipode van alle ware natuurwetenschap en stond het voor hem niet vast, dat uit de Middeleeuwen op dit gebied althans niets goeds was voortgekomen? Wat dan te verwachten van een natuurphilosophie, die zich in één adem tot den Stagiriet en tot den Aquiner bekent?

Ik weet niet heel zeker, of de tijd, waarin deze gedachtengang past, werkelijk al wel ten volle achter ons ligt. De physici beoefenen de geschiedenis van hun wetenschap in den regel niet zelfstandig; daardoor zijn zij zeer ontvankelijk voor die vele sterk geschematiseerde, het ware verloop der gebeurtenissen tot in het simplistische simplificeerende voorstellingen, die over de historische ontwikkeling van wetenschappelijk denken over de natuur in omloop zijn. En daar onder die voorstellingen juist zoowel de anti-empirische en anti-mathematische instelling van Aristoteles als het felle contrast tusschen de duisternis, waarin de geest der middeleeuwers rondwaarde, en het licht, dat door de ontdekking van de ware methode van natuuronderzoek in de 17e eeuw ontstoken werd, een belangrijke plaats innemen, is het

niet onwaarschijnlijk, dat vaak die lezers, voor wie dit boek voornamelijk bestemd is, voor de pogingen van den schrijver, de hedendaagsche physica en die der toekomst op Aristotelisch-Thomistischen grondslag te plaatsen, bij voorbaat weinig waardeering zullen gevoelen.

Het specifieke bezwaar tegen deze wijsgeerige basis zal bij velen gepaard gaan met een algemeenen tegenzin tegen iedere vermenging van physische met metaphysische gezichtspunten. Die tegenzin is ten deele principiëel, ten deele instinctief; het eerste bij allen, die zich in hun denken verwant voelen aan de Weensche school of aan een der richtingen, waaruit deze is voortgekomen; het tweede vooral bij actieve en productieve beoefenaren der physica, die in een wijsgeer, zelfs wanneer hij zich als natuurphilosoof aandient, toch vaak niet veel anders vermogen te zien dan een niet deskundigen en storenden betweter.

Ten slotte is er dan nog de voor de hand liggende gedachtenverbinding tusschen Aristotelisch-Thomistische philosophie en Roomsch-Katholieke theologie, die wellicht bij niet-katholieke lezers de animo, om van dit boek kennis te nemen, ook niet bepaald zal verhoogen. Het katholieke zelfbeklag ‘Catholica non leguntur’ moge tegenwoordig in zijn algemeenheid misplaatst zijn, het zou echter in een geval, waarin contact met de theologie zóó onvermijdelijk lijkt, als wanneer men bij den Doctor Angelicus in de leer wordt gezonden voor natuurwetenschappelijke aangelegenheden, wel eens weer gemotiveerd kunnen blijken.

Wanneer al deze overwegingen en gevoelens inderdaad ten gevolge hadden, dat de beoefenaren der anorganische natuurwetenschap de lectuur van het werk van prof. Hoenen nalieten, zou dat zeer te betreuren zijn. Wie dit boek niet leest, berooft zich zelf in de eerste plaats van een zuiver intellectueel genot: het genot, kennis te nemen van een uitmuntend gecomponeerd, volkomen helder en met beheerschte kracht van overtuiging voorgedragen betoog van een zeer scherpen, origineelen en zelfstandigen denker; en hij laat bovendien de denkbaar schoonste gelegenheid voorbijgaan, om te worden ingewijd in een beschouwingswijze van de natuurwetenschap, die met zijn eigen denkgewoonten wellicht volkomen in strijd is, maar waaraan hij èn om haar saeculaire traditie èn om de aanspraken, die zij

thans op de toekomst maakt, op den duur toch niet achteloos kan voorbijgaan. Waar dan nog bijkomt, dat de niet steeds uitgesproken, maar onder niet-geloovigen sterk gevoelde begeerte, om te begrijpen, hoe de wetenschappelijke aanhangers van een dogmatisch Christendom nu eigenlijk precies te werk gaan, om tusschen geloof en wetenschap een synthese tot stand te brengen, in dit boek van een natuurwetenschappelijk geschoolden theoloog, ook al wordt daarin opzettelijk nagelaten, tusschen natuurphilosophische en theologische problemen verband te leggen, althans in beginsel kan worden bevredigd.

Hoewel de schrijver de vraag naar de onderlinge relatie van philosophie en natuurwetenschap in zijn werk slechts in groote trekken behandelt, zegt hij er voldoende van, om duidelijk te maken, welke taak hij aan de natuurphilosophie toegedeeld wil zien. Het is die van een middelaar tusschen de metaphysica aan den eenen, de bijzondere wetenschappen, die de natuur tot object hebben, aan den anderen kant. De eerste levert algemeene principes, die op zich zelf niet toereikend zijn, om er de natuur door te leeren kennen of verklaren, maar die als het ware de prolegomena voor de bijzondere natuurwetenschap vormen, doordat ze een kader aangeven, waarin deze zich kan trachten in te passen, een programma opstellen, dat zij tot uitvoering kan trachten te brengen. Of inpassing in dat kader, uitvoering van dat programma mogelijk is, zal de ervaring moeten leeren: de metaphysische basis wordt niet gepostuleerd, maar als mogelijkheid aanvaard. Er is dus specificatie, uitwerking, van de bij wijze van proef aangenomen algemeene beginselen noodig; deze is weliswaar ten deele a priori te geven, maar ze kan voor het grootste deel niet anders verkregen worden dan met behulp van de empirische gegevens, die de bijzondere natuurwetenschappen hebben verzameld en van de theorieën, die ze ter onmiddellijke verklaring van die gegevens hebben opgesteld. De natuurphilosophie heeft nu tot taak, na te gaan, in hoeverre die specificatie voor elk der in aanmerking komende metaphysische systemen met de resultaten der natuurwetenschap in overeenstemming is te brengen; van den natuurphilosoof wordt verlangd, dat hij die resultaten beheersche en tegelijkertijd over voldoende metaphysische bezinning beschikke, om uit te kunnen maken, in

hoeverre de verschijnselen en hun naaste verklaringen zich met de eerste oorzaken harmonisch laten vereenigen.

In een beknopte historische inleiding schetst de schrijver de twee metaphysische systemen, die elkaar van oudsher de positie van fundament voor het denken over de natuur hebben betwist, het mechanicisme en het naturalisme. In hun oorspronkelijke vormen zijn het beide vruchten van Grieksche bezinning over het probleem van het worden, beide reacties op de Eleatische leer van het eene en onveranderlijke zijnde(ens), die alle verandering tot schijn (en nog wel tot schijn zonder achtergrond van zijn) gedegradeerd had.

Het mechanicisme van Leukippos en Demokritos ‘redde’ de verschijnselen van ontstaan en vergaan en van qualitatieve verandering door naast het zijnde het niet-zijnde, naast het volle het leege, als bestaand te poneeren. Daardoor konden ze het eene ens der Eleaten uiteen laten gaan in een oneindige veelheid van entia, die echter - en dit is het kardinale punt - elk op zich zelf de oorspronkelijke kenmerken van eenheid en onveranderlijkheid behielden. De eenige realiteit werd nu dus gevormd door rangschikking en beweging van deze qualiteitlooze, physisch ondeelbare dingen, de atomen, in de leege ruimte. Op deze wijze legden de Abderieten den grondslag voor de geheele latere mechanistische natuurbeschouwing, die, hoezeer ook op den duur van het oorspronkelijk atomisme principiëel afwijkend (zoo sterk zelfs, dat ze soms het bestaan van atomen verwierp), toch steeds heeft vastgehouden aan het beginsel, slechts geometrische en mechanische elementen als reëel te erkennen en die er dus steeds naar heeft moeten streven, qualitatieve veranderingen tot quantitatieve te herleiden.

Het naturalisme van Aristoteles (zoo genoemd, omdat het in de stoffelijke dingen echte ‘naturen’, d.w.z. innerlijke diepste principes van passiviteit en activiteit, aanneemt) zocht de oplossing in een geheel andere richting; het overwon de Eleatische these van de onmogelijkheid der verandering door differentiatie van het begrip van het zijn: de theorie van potentia en actus, die alles, wat veranderlijk is, beschouwt als samengesteld uit twee zijnsfactoren, waarvan de eene het zijn-in-aanleg representeert, terwijl de andere dezen aanleg tot een bepaalde zijnswijze

actueert, maakt de verandering, de substantieele zoo goed als de accidenteele, metaphysisch mogelijk en redt daardoor de phaenomenen in veel stricteren zin en in veel ruimere mate dan het atomisme vermag; zij opent de mogelijkheid van een natuurbeschouwing, die niet alleen plaats en beweging, maar ook qualitatieve verandering, ja worden en vergaan, als reëel erkent.

De natuurphilosophische situatie van de hedendaagsche physica laat zich nu volgens den schrijver als volgt samenvatten: de mechanistische natuurbeschouwing is in de groote crisis, die het natuurwetenschappelijk denken sedert het begin van de 20e eeuw doormaakt, onhoudbaar gebleken: de Eleatisch-Demokritische metaphysica van het inwendig onveranderlijke ens is, ondanks uitwerking in verschillende richtingen en ondanks menigvuldige correctie van de grondslagen, niet vatbaar gebleken voor een specificatie, die in overeenstemming is met de gegevens van de moderne ervaring en theorie. Thans is de tijd gekomen, om na te gaan, of de Aristotelisch-Thomistische principes, die steeds ter wille van het alleen gewaardeerde mechanicisme miskend zijn geworden, zich wellicht beter tot zulk een specificatie leenen en of zij dus niet in de toekomst den wijsgeerigen grondslag van de natuurwetenschap zullen moeten vormen.

Reeds meer dan tien jaar geleden, in 1928, heeft de schrijver[1)] zich in sterke termen overtuigd verklaard, dat dit inderdaad het geval is: *de physische wetenschap zal Aristotelisch-Thomistisch zijn of zij zal niet zijn*. Van wat toen als slotzin van een tijdschriftartikel over de ontoereikendheid van het klassieke mechanicisme nog niet meer leek dan een gedurfd aphorisme, geeft zijn omvangrijke boek thans de adstructie.

De lezer, die op grond van deze gegevens meent, nu wel eenigszins den gang van het geleverde betoog te kunnen voorspellen, heeft groote kans, zich te vergissen: de crisis van het natuurwetenschappelijk denken der 20e eeuw, die tot de breuk met het mechanicisme gevoerd heeft, vormde weliswaar de aan-

1) P. Hoenen, *De groote crisis der physische wetenschappen*. Studiën CIX(1928), 173-190.

leiding, om nu voor de schijnbaar definitief verlaten opvattingen van Aristoteles en Thomas weer de aandacht op te eischen, maar voor den inhoud van het boek leverde zij niet het voornaamste materiaal. De thans reeds reeds als klassiek aangeduide atoomtheorie van Rutherford en Bohr, de Röntgenalyse en de radioactiviteit fungeeren weliswaar in de redeneering als wezenlijke elementen, maar voor philosophische discussie der golfmechanica wordt de tijd nog niet rijp geacht; over de vraag naar een mogelijk indeterminisme in de natuur wordt slechts een enkele opmerking gemaakt; over de physica van de atoomkern wordt in het geheel niet gesproken.

Dit kan bij oppervlakkige beschouwing vreemd lijken; wie verder in den gedachtengang van den schrijver doordringt, begrijpt echter weldra het motief van een beperking, die schijnbaar een gemis van actualiteit beduidt èn op sommige punten zelfs een veronachtzaming van argumenten, die ten gunste van het verdedigde standpunt zouden kunnen worden aangevoerd. Zijn these bestaat namelijk hierin, dat de onhoudbaarheid van de mechanistische natuurbeschouwing weliswaar eerst in de crisis der 20e eeuw tot flagrante en daardoor algemeen erkende uiting is gekomen, maar dat zij voor ieder, die de historie der physica natuurphilosophisch bestudeert, reeds lang daarvoor duidelijk was waar te nemen. Door over de allernieuwste ontwikkeling niet al te veel te zeggen, wil de schrijver blijkbaar te kennen geven, dat hij voor het bereiken van zijn doel niet noodig heeft, zich op resultaten en theorieën van vandaag en gisteren te baseeren; hij had het boek, wat de hoofdstrekking betreft, ook wel 25 jaar geleden kunnen schrijven; de metaphysische beginselen van Aristoteles en Thomas, adus zijn bewering, zijn ruim genoeg gebleken, om plaats te bieden aan alles, wat tot op dat oogenblik bekend was. Men voelt de onuitgesproken conclusie: zij zullen ook in overeenstemming te brengen zijn met wat in het sindsdien ontdekte van blijvende waarde is. Dat deze zekerheid op meer dan vertrouwen berust, wordt in het boek uiteraard niet gemotiveerd.

Het zal nu duidelijk zijn, hoe het werk is opgebouwd: de schrijver tracht voortdurend aan te toonen, dat de theorieën der klassieke physica, hoezeer schijnbaar ook onverbrekelijk ge-

bonden aan een mechanistische opvatting, in hare wezenlijke bestanddeelen van die opvatting onafhankelijk zijn en dat zij zich met de tegenovergestelde, naturalistische, overal ten minste evengoed en op de principiële punten beter laten vereenigen. Als bewijsmiddel bedient hij zich daarbij van een algemeen logisch principe, dat hij *het principe van eliminatie van overbodige elementen eener theorie* noemt en dat hij (blz. 237) als volgt formuleert:

> Als een physische theorie uit verschillende elementen (groepen van elementen) bestaat, die van elkaar gescheiden kunnen worden, en als het weglaten van één of meer dezer elementen (groepen) geen invloed heeft op die conclusies, die door de ervaring bevestigd worden, dan winnen deze elementen (groepen), door die nog zoo zekere bevestiging der theorie, globaal genomen, niets aan waarschijnlijkheid.

Van dit principe, waarvan de juistheid in abstracto in het oog springt, kan de toepassing door het volgende voorbeeld worden verduidelijkt: wanneer in de elastische vibratietheorie van het licht aangenomen wordt, dat licht bestaat uit periodieke plaatsverandering van aetherdeeltjes en het experiment wijst uit, dat langs een lichtstraal inderdaad periodiciteit valt waar te nemen, dan wordt hierdoor alleen dat deel der opgestelde hypothese bevestigd, waarin gezegd werd, dat er periodieke veranderingen optreden, maar niet dat andere deel, dat deze veranderingen plaatsveranderingen noemde. Door het experimenteele bewijs van de periodiciteit wint het locale karakter van de veranderingen in het geheel niets aan waarschijnlijkheid en er is dan ook niets, dat ons behoeft te beletten, aan periodieke veranderingen van qualitatieve toestanden te denken.

Van de toepassingen, die de schrijver van dit principe maakt, vermelden we hier met name het uitvoerig onderzoek, of het voor de atoomtheorie der 19e eeuw en voor haar verdere ontwikkeling in de 20e inderdaad wel een noodzakelijke onderstelling beduidt, dat in een molecule van een chemische verbinding de atomen der constitueerende elementen actueel aanwezig zijn (hetgeen discontinuiteit in het molecule meebrengt) of dat de geheele atoomtheorie, voorzoover ze door de ervaring bevestigd is, niet even goed of beter kan worden vereenigd met de scholastieke stelling, dat de samenstellende enkelvoudige

stoffen in de verbinding slechts virtueel (d.w.z. potentieel met praedispositie voor een bepaalden actus) voorkomen en dat dus hun natuurlijke minima daarin als z.g. virtueele atomen fungeeren. In het eerste geval is het molecule een aggregaat, in het tweede echter een totaliteit, wat met de naturalistische opvatting van een molecule als een continuum (d.w.z. een ens extensum, dat innerlijk één is) strookt.

Het is hier niet de plaats, het uitvoerige bewijs, waardoor de schrijver zijn overtuiging van de juistheid van de tweede der vermelde onderstellingen adstrueert, uitvoerig weer te geven; we volstaan met er de aandacht op te vestigen. Een ding is echter zeker: wie dit bewijs bestudeert, zal, ook wanneer het hem heelemaal niet overtuigt (wat, gezien de sterke afwijking van de in physica en chemie meest gebruikelijke denkwijzen niet onwaarschijnlijk is) onder den indruk moeten komen van de kracht van het denken, waaruit het voortkwam en van den meesterlijken trant, waarin het geleverd wordt. Het geheele bewijs beslaat, alles met elkaar, een honderdtal bladzijden, maar voortdurend blijven de groote lijnen zichtbaar en op elk oogenblik weet men nauwkeurig, hoever het nu gevorderd is.

Het hoofdstuk, waarin op zoo magistrale wijze het probleem der substantieele verandering bestudeerd wordt, is van de zes, waaruit het boek bestaat, het laatste. Daarvóór zijn, na de inleiding, op even uitvoerige en boeiende wijze het begrip der uitgebreidheid, de theorieën van plaats en ruimte en die van beweging en tijd behandeld en is ook voor de accidenteele qualitatieve verandering het bestaansrecht teruggeëischt, dat het strenge mechanicisme er aan had willen ontnemen. Van de vele opmerkelijke dingen, die dit alles bevat, vermelden we hier nog de beschouwingen over den aether van Lorentz, waarvan de aanvaarding naar de meening van den schrijver in het geheel niet als een verlaten standpunt moet worden beschouwd, en waaraan hij althans in zijn systeem een fundamenteele positie inruimt. Deze substantieele aether, die een reëel onbewegelijk extensum is, levert hem namelijk het medium der absolute plaatsbepaling, dat in de localisatietheorie van Thomas van Aquino vereischt wordt. De behandeling van deze theorie vormt een van de vele passages in het boek, waarin de schijver pro-

blemen aan de orde stelt, waarover in de gangbare natuurwetenschap van dezen tijd niets pleegt te verluiden: hier is het de quaestie, of twee lichamen, die elkaar of een derde lichaam aanraken, dit doen tengevolge van de plaats, die ze innemen, of dat omgekeerd het (onmiddellijk of middellijk) contact het primaire, de positie daarentegen het secundaire is. Met Thomas aanvaardt de schrijver de laatstgenoemde opvatting, de contacttheorie. Daar er nu in de natuur ponderabele lichamen voorkomen, die een onderlingen afstand hebben zonder contact met een derde ponderabel lichaam, moet er een reëel extensum bestaan, zoodat uit contact daarmede afstand resulteeren kan. Aan die behoefte voldoet nu op zoo volkomen wijze, alsof hij er voor verzonnen was, de aether van ‘onzen Lorentz’ (de schrijver noemt zijn naam met warmte): het is iets reëels, iets anders dan het geplaatste, daarmede in onmiddellijk contact en onbewegelijk. Lorentz perfectioneert er de plaatstheorie van Aristoteles door; anders dan het omringend oppervlak, dat volgens den Stagiriet de plaats bepaalde, heeft de aether, die immers alle lichamen doordringt, daarmee een inwendig, driedimensionaal contact.

Deze zienswijze leidt natuurlijk tot een kritische houding ten aanzien van de verwerping van den aether door de speciale relativiteitstheorie; de schrijver waagt het er op, voor ‘hopeloos ouderwetsch’ te worden gehouden, door er aan te twijfelen, of die verwerping wel rechtens geschied is. In verband daarmee wordt in een later hoofdstuk ook de befaamde analyse van het gelijktijdigheidsbegrip door Einstein aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen; dit leidt dan tevens tot een algemeene discussie van het neo-positivistische beginsel, dat de zin van een bewering eerst vastgelegd is, wanneer het gelukt, de methode aan te geven, waardoor die bewering in beginsel empirisch kan worden geverifieerd of gefalsifieerd.

Opnieuw laat de plaatsruimte niet toe, dieper op het betoog, dat de schrijver ter zake houdt, in te gaan; ze gedoogt ook niet een verdergaande recapitulatie van den rijken inhoud van het boek. Slechts op twee dingen mag hier nog gewezen worden.

De beschouwingen, die de schrijver over het begrip plaats houdt, vereischen evenals zijn moleculairtheorie en zijn opvattingen over kristalstructuur een voorafgaande metaphysische

analyse van het continuumbegrip, die dan ook in Hoofdstuk II gegeven wordt. Daarin trekt het de aandacht, dat hij zich zeer scherp en, naar het mij voorkomt, niet billijk over Georg Cantor uitlaat. Hij zegt namelijk (blz. 85), dat deze een lijnstuk beschouwde als een verzameling van punten *in den door ons*, *en de geheele oudere wiskunde*, *en de philosophie van alle richtingen*, *verworpen zin*. Welke die zin is, is even eerder en wordt even later gezegd: men kan een lijnstuk niet door voortgezette dichotomie in extensielooze deelen verdeelen en men kan dus het continuum niet door optelling of aaneenrijging van punten opbouwen. Dit zal, naar ik vrees, den niet ter zake kundigen lezer noodzakelijk in den waan brengen, dat Cantor een lijnstuk zou hebben beschouwd als een aftelbare puntverzameling; in ieder geval is de gegeven omschrijving geen adaequate weergave van zijn karakteristiek van een continue puntverzameling.

Evenmin als Cantor wordt Duhem door den schrijver in alle opzichten billijk beoordeeld. Natuurlijk erkent hij de groote historische verdiensten, die de Fransche physicus zich door zijn ontdekkingen over het werk van de Parijsche Occamisten van de 14e eeuw voor de kennis der scholastiek verworven heeft; zijn positivistisch energetisme kan hij hem echter niet vergeven en dat hij dit als een terugkeer tot Aristoteles wilde voorstellen, nog veel minder. Dit zij zoo; wanneer men echter op blz. 373 leest, dat Duhem van meening was, dat de physica wegens haar mathematisch en quantitatief karakter geen vat op qualiteiten heeft en dat zij daarom de realiteit niet kan weergeven, voelt men zich toch tot protest geprikkeld. Immers deze bewering is in lijnrechte tegenspraak met de uitdrukkelijke verklaring in zijn natuurphilosophisch hoofdwerk[1]:

> Pour faire de la Physique, comme le voulait Descartes, une Arithmétique universelle, il n'est point nécessaire d'imiter le grand philosophe et de rejeter toute qualité, car le langage de l' Algèbre permet aussi bien de raisonner sur les diverses intensités d'une qualité que sur les diverses grandeurs d'une quantité.

En afgezien hiervan: hoe kan men van den man, die ons de beteekenis van het werk van Oresme onthuld heeft, volhouden, dat hij geen qualiteiten in de physica zou hebben willen toelaten?

1) P. Duhem, *La Théorie physique; son objet*, *sa structure*. Paris 1914. p. 177-178.

De lezer, die ons tot zoover gevolgd heeft, zal zich waarschijnlijk reeds meer dan eenmaal een vraag hebben voorgelegd: er bestaat naast het mechanicisme, dat de schrijver verwerpt en het naturalisme, dat hij verdedigt, nog een derde vorm van theoretische natuurbeschouwing, waarvan de aanhangers, overtuigd als zij zijn van de onmogelijkheid om in het wezen der dingen door te dringen, het als de taak der physica zien, de natuurverschijnselen in mathematische taal te beschrijven; voor hen bestaat dus een physische theorie uit mathematische relaties tusschen grootheden en uit voorschriften, hoe deze met uitvoerbare waarnemingen in verband kunnen worden gebracht. Hoe staat de schrijver tegenover deze zeer verspreide opvatting?

Het antwoord op deze vraag kan kort zijn: hij vat alle richtingen, die in min of meer uitgesproken vorm aan de physische theorieën hun explicatief karakter willen ontnemen, samen onder den eenen naam van positivisme en veroordeelt ze volstrekt. Die veroordeeling heeft zelfs een andere nuance dan die over het mechanicisme uitgesproken wordt. Dit laatste is voor hem een onverzoenlijke vijand, maar een respectabele. Positivisten daarentegen zijn in zijn oog niet respectabel; het zijn geen strijders; hun houding tegenover het natuuronderzoek staat gelijk met desertie; zij hebben zich door de moeilijkheden, die zich voordeden, laten ontmoedigen en maken nu uit den nood hunner onmacht een deugd. Voor die houding heeft de schrijver, die van de potentie van het menschelijk kenvermogen een hoogen, een zeer hoogen dunk heeft, niet de minste waardeering; zoodra hij er over komt te spreken, krijgt zijn stem een klank van koude verachting.

Men zou kunnen vragen, of deze beoordeeling van positivistische tendenties ten eerste niet onvoldoend gedifferentieerd en ten tweede niet ietwat onbillijk is. Het ens, zoo betoogt de schrijver herhaaldelijk, is intellegibel maar, voegt hij er aan toe, daaruit volgt niet, dat het voor ieder intellect, ook het menschelijke, totaal doorzichtig is; het is begrijpelijk-in-zich[1)], maar daarom nog niet voor ons en totaal voor ons. Verdient, voor wie zoo denkt, nu echter de stelling, dat het intellegibele van het ens alleen in formeele relaties bestaat en dat het intrinsieke

1) Het ontgaat schrijver dezes, wat deze uitdrukking beduidt.

karakter van wat in die relaties verbonden wordt, voor ons principiëel onkenbaar is, niet althans een bestrijding van dezelfde gedegenheid als aan het mechanicisme te beurt viel.

Waarom die bestrijding uitbleef, is echter wel te begrijpen: tegenover het mechanicisme staat de schrijver vijandig, maar begrijpend; ten aanzien van de richtingen, die men conventionalisme, denk-oeconomisme, relationisme, mathematisme of computisme noemt, ontbreekt hem iedere mogelijkheid van verstandhouding.

Les hommes ne s'entendent pas, *parce qu'ils ne parlent pas la même langue et qu'il y a des langues*, *qui ne s'apprennent pas*. Ik heb bij lezing van het boek van prof. Hoenen vaak aan dit woord van Poincaré moeten denken. De schrijver verstaat de positivisten niet; ik vrees, dat zij voor zijn woorden doof zullen blijven. De theorieën, die zij bouwen, zijn in zijn oog heelemaal geen physische theorieën, omdat ze niet explicatief zijn; de redeneeringen, die hij houdt, de begrippen, die hij invoert, zullen door hen worden verworpen, niet omdat ze onjuist, maar omdat ze zinledig worden bevonden.

Een enkel voorbeeld. Volgens een axioma der klassieke mechanica zal een stoffelijk punt, dat aan alle uitwendige invloeden onttrokken is, volharden in zijn toestand van rust of eenparige rechtlijnige beweging. De schrijver betoogt, dat van dit axioma het eerste deel, dat de rust betreft, wèl, het tweede, dat van beweging spreekt, niet geheel intellegibel is: beweging is verandering; verandering eischt een actieve oorzaak; het voorwerp is een uitwendige invloeden onttrokken; die oorzaak moet dus aan inwendige zijn; het is de qualiteit, die in de scholastiek de *impetus* genoemd werd; het oude Aristotelische adagium *omne quod movetur ab alio movetur* (alles, wat bewogen wordt, wordt door iets anders bewogen) is hiermee in eere hersteld; het verlangen naar een ratio sufficiens is bevredigd.

Het zal nu echter voor een aanhanger van de Weensche school onmogelijk zijn, aan de bewering van het bestaan van dezen impetus een zin te verbinden: welk in de natuur waarneembaar verschil, zoo zal hij vragen, maakt het, of deze bewering waar of onwaar is, of men alleen maar constateert, dat het stoffelijk punt zich beweegt, dat het een energie en een impuls bezit of

dat men als efficiente oorzaak van die beweging een qualiteit aanneemt, waarvan die energie en die impuls aspecten zijn. Wanneer dat verschil niet kan worden aangegeven, zegt de bewering niets over de natuur; ze is leeg; men kan er geen zin aan verbinden. Ik zeg dus niet, dat gij ongelijk hebt; ik zeg alleen: ik versta u niet.

Il y a des langues qui ne s'apprennent pas. Ik vrees, dat in het oog van vele hedendaagsche beoefenaren der natuurwetenschap de Aristotelisch-Thomistische taal, die de schrijver zoo welsprekend hanteert, onder die categorie zal vallen en dat ze nog niet zoo spoedig over potentie en act, over de vier oorzaken, over passief streven, over in-zich-intellegibel, over naturen en dispositities zullen gaan spreken. Ze zullen wellicht bereid zijn, den schrijver toe te geven, dat een molecule een totaliteit is en geen aggregaat, dat er reëele qualitatieve veranderingen bestaan, zoowel accidenteele als substantieele en dat men die niet kan herleiden tot bewegingen, die verloopen volgens de wetten der klassieke mechanica. Maar impliceert deze bereidheid de noodzaak, nu ook de Aristotelisch-Thomistische terminologie te aanvaarden? Het lijkt niet ondenkbaar, dat een volgend natuurphilosoof het door den schrijver zoo virtuoos gehanteerde wapen, dat hij het eliminatieprincipe noemt, tegen hem zelf zal keeren en dat hij zal trachten, de theorie van potentie en act als een overbodig element uit de leer der verandering te elimineeren. Waarom zouden we ook altijd moeten blijven aanknoopen bij het dilemma van Parmenides?

Een onmiddellijke invloed van dit werk op de denkwijze in de natuurwetenschappen is dus nauwelijks te verwachten; de schrijver zal daar zelf niet op rekenen. Waar men echter wel op mag hopen, is, dat het boek bij zal dragen tot een beter begrip van en een hoogere waardeering voor het Aristotelisme. Want dit kan men Prof. Hoenen volmondig toegeven: er wordt in natuurwetenschappelijke kringen over Aristoteles en over de voortzetting van zijn werk in de Scholastiek veel geloofd en nagepraat, dat iederen redelijken grond mist; zelfs is door een verwonderlijke begripsverwarring het beeld, dat in veler denken van hem voortleeft, tot het volkomen tegendeel van het origineel

verworden. Men meent, dat hij de kennis der natuur a priori wilde deduceeren en verwart hem zoodoende met Plato; men meent, dat hij en met hem de scholastiek de ervaring als kenbron geringschatte en schrijft dus aan beiden een opvatting toe, die juist aan hun grooten bestrijder Descartes eigen was; men meent, dat hij de vader was van een in onze eeuw voorkomende opinie, die verandering voor irrationeel verklaart, terwijl zijn natuurphilosophische principes er juist op zijn aangelegd, om verandering intellegibel te maken; men heeft hem het patronaat over het energetisme willen opdragen, alsof niet de voor deze denkrichting essentiëele verwerping van explicatieve theorieën juist volkomen tegen zijn overtuiging inging.

De schrijver dringt er dan ook met een zekere fierheid op aan, dat men toch vooral zijn streven, om het Aristotelische denken in de natuurwetenschap in eere te herstellen, niet op een lijn stelle met vroegere pogingen, om een terugkeer tot den Stagiriet hetzij aan te bevelen, hetzij met leedwezen en bij wijze van waarschuwing te constateeren. Hij waarschuwt ook - het behoorde overbodig te zijn, maar het is misschien wel verstandig - tegen de meening, als zou hij de natuurwetenschap willen terugdringen op het niveau, waarop zij in de middeleeuwen stond; dat dat niveau laag was, geeft hij volmondig toe; maar hij wijst er op, dat daardoor over de toen aanvaarde metaphysische principes evenmin iets gezegd wordt, als men over de mérites van de corpusculairtheorie zou mogen oordeelen op grond van de kinderlijke voorstellingen van zekere zeventiende-eeuwsche atomisten.

Men kan dit alles beamen. Maar wel is er aanleiding, om de vraag te stellen, of de schrijver niettemin de scholastieke natuurwetenschap niet wat te gunstig en de ontluikende mechanistische natuurphilosophie van de 17e eeuw niet wat te onwelwillend beoordeelt. De scholastici zouden daarom zoo weinig geëxperimenteerd hebben, omdat hun de mathematische denkmiddelen ontbraken, die voor experimenteele metingen noodig zijn. Maar de schrijver kent toch Oresme en weet dus, dat deze juist het denkmiddel der variabiliteit heeft ingevoerd, waarop het physisch experiment gebaseerd is. Het blijft een vraag, wat den bisschop van Lisieux belet heeft, een Galilei te worden; Prof. Hoenen beantwoordt haar althans niet.

En was het werkelijk zoo ongemotiveerd, als hij het op blz. 70 voorstelt, dat men, bij wijze van reactie op de gebleken ontoereikendheid van de scholastieke natuurwetenschap, in de 17e eeuw de anorganische natuur consequent mechanistisch is gaan beschouwen? Hij zet zelf uiteen, hoe sterk de Cartesiaansche kentheorie, die de mechanica tot wiskunde herleidt en in de laatste de eenige bron van exacte kennis ziet, de aanvaarding van de Democritisch-Eleatische beschouwingswijze in de hand heeft moeten werken. Daardoor kwam echter den natuuronderzoekers het eenvoudige, aanschouwelijke en, zooals de ervaring geleerd heeft, inspireerende kennisideaal voor oogen te staan, dat Christiaan Huygens in het *Traité de la Lumière* omschrijft als:

> la vraye Philosophie dans laquelle on conçoit la cause de tous les effets naturels par des raisons de méchanique. Ce qu'il faut faire à mon avis; ou bien renoncer à toute espérance de jamais rien comprendre dans la Physique.

Nu komt Prof. Hoenen betoogen, dat men alle resultaten der 17e-eeuwsche physica ook had kunnen (hij meent zelfs, had moeten) opvatten als specificaties van de Aristotelisch-Thomistische principes. Maar dat beduidt een psychologische miskenning van het sterk pragmatistische karakter, dat het denken van den actieven natuuronderzoeker kenmerkt. Geplaatst voor de raadselen der anorganische natuur, bezield met een onweerstaanbaren drang ze te ontcijferen, grijpt hij iedere gelegenheid, die zich aanbiedt om in het mysterie door te dringen, gretig aan; hij kan niet wachten op philosophische rechtvaardiging van de stappen, die hij doen zal. Het succes der natuurwetenschap bewijst, dat die methode nog zoo slecht niet is; ze is het zeker niet, wanneer ze wordt toegepast in dien volstrekt ondogmatischen geest, die de physica der twintigste eeuw kenmerkt.

Hiermee wordt natuurlijk niet bedoeld - het is ook overbodig, het te zeggen, maar misschien ook verstandig -, dat het niet van groote waarde zou zijn, dat men de aanvankelijk spontaan en half onbewust toegepaste en daarna productief gebleken denkwijzen achteraf kritisch gaat beschouwen. Dit te doen, is de schoone taak der natuurphilosophie en het knappe

boek van Prof. Hoenen is tot de vervulling van die taak een belangrijke bijdrage. De natuurphilosophie blijve echter het natuurwetenschappelijk denken beschouwen als een phaenomeen, dat haar ter bestudeering wordt voorgelegd, niet als een werkzaamheid, die ze, hetzij voor de toekomst, hetzij retrospectief, door normatieve regelen heeft te besturen.

E.J. DIJKSTERHUIS

Een halve eeuw pionierswerk

Naar aanleiding van: dr. N. Pevsner, Pioneers of the modern movement: From William Morris to Walter Gropius. Londen, Faber & Faber.

Het is altijd instructief en bijna steeds verrassend de visie van een buitenlander te leeren kennen op een gebied, dat men veelal slechts benadert door geschriften van eigen bodem. In den schrijver van 'Pioneers of the Modern Movement', dr. N. Pevsner, vindt de belangstellende in de ontwikkeling van de bouwen interieurkunst der laatste decennia een buitenlander, die een kenner blijkt te zijn, wiens boek het bestudeeren overwaard is.

Daar zijn misschien lezers, die den auteur zouden willen vragen, of hij nu reeds den tijd gekomen acht, verantwoording af te leggen over een beweging, die haar wasdom bij lange na nog niet heeft bereikt. Men zou hun de wedervraag kunnen voorleggen: Tot hoelang dan te wachten? Volle wasdom laat zich achteraf constateeren. Iedere schrijver heeft het recht over eigen tijd en het eerst kort voorbije verleden te spreken, wanneer hem dat goeddunkt, mits hij maar beschikt over de noodige eruditie en de noodige objectiviteit betracht. Geschiedenis moet toch altijd weer herschreven worden; het heden moet toch altijd weer als een stuk onvoltooid verleden gezien worden en is het proces van geboorte en groei niet dikwijls boeiender dan de tijd van rijpheid?

Zoo was dr. Pevsner o.i. volkomen gerechtigd de periode 'Morris-Gropius' onder de loupe te nemen. Is het vanaf 1914, toen Gropius op de Keulsche tentoonstelling met zijn model-fabriek voor den dag kwam, al vooruitgang, al continuïteit geweest wat de klok sloeg? Wij weten wel beter. Men zie o.a. slechts het *neo*-neo-classicisme onzer Oosterburen. Ook ten onzent is het bij lange na niet zoo gegaan, gelijk men dat van

vooruitstrevende zijde gedacht en gehoopt had. Met recht zijn er harde woorden, bittere klachten geuit over Nederlandsche prestaties van recenten datum. Moet men echter versagen en mag men generaliseeren, omdat het zoo tragisch is wat sommigen kiezen en aanprijzen?

Wanneer b.v. het Comité van ons paviljoen in New-York als leidende gedachte zegt gehad te hebben ‘aan miljoenen bezoekers het beste te toonen van hetgeen wij te toonen hebben’ en het geheel valt dan zoo uit àls het uitviel, dan mag men dat niet symptomatisch noemen voor onze kunst en voor onze beste kunstenaars, die immers - terecht - niet medededen, al is het misschien symptomatisch voor een bepaald soort van overheidsbemoeiing.

Onze ‘moderne’ kazernebouw neme men ook niet als maatgevend, evenmin als de ‘in goede overlevering wortelende’ raadhuizen, die momenteel in verschillende provincies van ons land opgeld doen. Wat zegt het, of zij evenzeer bewonderd worden door bepaalde jury's, als de zwemsportstand of de regeeringsklok door het doorsnee Amerikaansche publiek. ‘Het gemiddelde’ schreef Bolland ‘is het middelmatige en niet veel bijzonders’. Dat men hierbij spreekt van ‘reactie’ is onjuist. Dit soort werk is de late rest, die men in iedere jonge periode vindt; het is het negentiende eeuwsche historicisme tijdens een nieuwe beweging: de oude-mannetjes-gezichten, die men in iedere groep jongeren kan opmerken.

Men wanhope daarom niet; de kunst komt niet vlugger vooruit dan de Echternacher processie: drie sprongen voorwaarts, twee sprongen achterwaarts. Ja, hoe langzaam en hoe weinig geleidelijk het allemaal gaat, dat leert ons weer eens overtuigend Pevsners boek, dat de periode 1851-1914 beslaat. Het was een gecompliceerde tijd, het werd een gecompliceerd beeld. Wil men den inhoud samenvatten, men noeme het: ‘de strijd tegen het historicisme’ of, indien men dien alsnog niet als geëindigd beschouwt: ‘de eerste phase in den strijd tegen het historicisme’.

Dat daarin 1851 een beginjaar is, weet iedereen, die zich ooit bezig hield met de beeldende kunst in de negentiende eeuw. ‘The great Exhibition’ in Londen en wat in het Crystal Palace werd tentoongesteld aan ‘kunst’-nijverheid zou de reactie opwekken, waaruit nieuw inzicht zich zou ontwikkelen.

Hoe te dien tijde kunstwerken, interieurs, meubels, gebouwen ontstonden leert ons de eerste bladzijde van Pevsners boek: Met Sir George Gilbert Scott, de eerste in het werk behandelde figuur, den meest geëerden architect van het Victoriaansche tijdperk, zijn we midden in de 'historiebouwerij'. Scotts verbluffende definitie van zijn kunst luidde: 'Architecture is the decoration of Construction'. Scott nu was neo-gothieker en zoo ontwierp hij dan ook de hem opgedragen Government-Offices in namaak-gothiek. Doch minister Palmerston was 'renaissancist' en wees dus het plan van de hand. Scott zwenkte zachtjes en maakte er, naar hij zelf in zijn herinneringen schrijft, 'Byzantine of the early Venetian palaces' van '.... toned into a *more modern and usable form*'. Tevergeefs! De Prime Minister wenschte 'ordinary Italian'. Waarna 'for the sake of his family and his *reputation*' Sir George '.... bought some costly books on Italian architecture and set vigorously to work, to *invent* an Italian façade, beautifully got up in outline'.

Men weet, met het Parlementsgebouw in Londen was het juist andersom gegaan, maar de ontwerper daarvan had de zaak vooruit bekeken. Hij, Barry, was 'Italian', terwijl de prijsvraageisch 'middeleeuwsch' was. Zoo verbond Barry zich met Pugin 'a young medievalist'; die maakte er 'Gothiek' van en samen wonnen zij den prijs. Cuypers werkte indertijd niet anders, om er zijn Rijksmuseum door te krijgen. Hoevelen, van nog grooter naam, arbeidden niet 'à double usage' of liever 'à double visage'. Niet alleen bij Nash en Wilkins in Engeland, zelfs bij den grooten Berlijner Schinkel kon men Antiek of Gothiek bestellen, al naar de bouwheer historisch gemutst was. 'Against this profound artistic dishonesty the campaign of William Morris' lifetime was directed'.

Wat 'the Great Exhibition' van 1851 opleverde op het gebied der kunstnijverheid was van dien aard, dat Morris er door in beweging kwam. Wansmaak en burgerlijkheid vierden er hoogtij. De horribele producten van de toen juist in Engeland opkomende machinale werkwijze - die b.v. gietijzeren 'stijlvormen' *en masse* leverde - maakten, dat William Morris, toen hij zich in Londen vestigde en later, in 1859, buiten zijn 'Red House' inrichtte, er niet toe kon komen om ook maar iets te

koopen. Daardoor was hij verplicht alles zelf te ontwerpen: de bekleedingen van vloeren en wanden, de meubels, de verlichtingsornamenten, enz. enz. Zoo werd Morris, die eerst in Oxford bij den neo-gothieker Street als architect had gewerkt en daarna onder leiding van Rossetti had geschilderd, tot de Kunstnijverheid gebracht.

Het was, met hun producten, de geheele houding van de Engelsche ‘middle-classes’ van die jaren, die Morris zoo tegen stond. ‘I don't want art for a few, any more than education for a few, or freedom for a few’. En elders: ‘What business have we with art at all, unless all can share it’.

Terug naar den tijd, waarin kunst een inhaerent deel van het leven was, waarin niet aestheten in ivoren torens leefden, hoog boven het vulgus en de leus verkondigden ‘l'art pour l'art’, terug naar de tijden van het handwerk, naar de tijden, waarin men geen kunst kocht als een desnoods te ontberen aanhangsel van het leven, maar ieder voorwerp op zichzelf kunst was: ziedaar Morris' ideaal.

Met Ruskin stelde hij zich dan ook fel te weer tegen den machinalen arbeid; in de vernieuwing van de oude werkwijzen der middeleeuwen zagen zij beiden het eenige redmiddel zoowel van de aesthetische als van de sociale nooden hunner dagen. Morris' schreef: ‘Ik ben niet zoo naïf te denken, dat ik, in de rampzalige leegte waarin wij geraakt zijn, plotseling een nieuwen stijl zou kunnen opbouwen zonder de hulp in te roepen van de kunst van vervlogen perioden’. Allerlei oud kunsthandwerk vatte hij aan, onderzocht het en beoefende het en ten slotte beheerschte hij inderdaad: textiel- en tapijtkunst en het ontwerpen van behangsels, miniatuur, boekdruk en boekband, glas-in-lood en meubels, met de daarbij behoorende technieken, volledig.

In 1861 stichtte hij de firma Morris, Marshall and Faulkner, *workmen* in Painting, Carving, Furniture and the Metals. Deze firma werd het uitgangspunt van een nieuwe beweging in geheel West-Europa. Men vergelijke in Pevsners boek de afbeeldingen van enkele Great-Exhibition-producten met die van de eerste ontwerpen van Morris en men onthoudt voor goed, wat de beteekenis van dezen vernieuwer is geweest. Shawls waren er op de tentoonstelling geweest met landhuisjes erop en pagoden tusschen uitrollende palmbladen, karpetten, waarbij men de

voeten optilt om over het zware reliëf van ‘natuurlijke’ planten en bloemen heen te stappen, zilveren kruiken en kannen, waarbij men zich de vingers aan 't ornament bezeerde.

Wat kon men beter verwachten. Het oude, goede handwerk was verdwenen, de machine had de productie verhonderdvoudigd, maar daarvoor nog lang geen adequate vorm gevonden. Pevsner karakteriseert dien tijd als volgt: Charity, churchgoing and demonstrative morality might serve to settle your accounts with Heaven - and your conscience - on the whole you were lucky to live in this most progressive and practical age....’ ‘Liberalism ruled unchecked in philosophy as in industry and implied complete freedom for the manufacturer to produce anything shoddy and hideous if he could get away with it. And he easily could, because the consumer had no tradition, no education, and no leisure and was, like the producer, a victim of this vicious circle’.

Dàt was het eerste resultaat van de technische vindingrijkheid, die al vanaf de achttiende eeuw dateerde, doch die eerst in de negentiende in ‘fabriekswezen’ werd omgezet. De schrijver heeft jaren en cijfers verzameld en men staat verbluft bij die gegevens over den groei der industriesteden en tevens, helaas, over den groei.... der ellende ‘.... Childern were employed from their fifth or sixth year on. Their hours of work were reduced in 1802, after long struggles, to twelve hours a day. In 1833, 61,000 men, 65.000 women, and 84,000 children under eighteen years of age worked in cotton-mills....’

Hoe is Morris tegen deze sociale misstanden te velde getrokken! Doch hoe kan hij concureeren tegen het machinale werk; hij die ook aan de armeren schoonheid wilde geven, was in zijn productie zoo duur, dat hij aan ‘de velen’ niets leveren kòn en zoo was hij gedwongen te werken voor wat hij zelf noemde ‘the swinish luxury of the rich’.

Parallel met Morris' streven liep het zoeken van eenige zijner tijdgenooten, architecten, die zich mèt hem poogden af te wenden van wijdsche stijlimitaties. Ook zij wilden wat anders, doch konden dat evenmin als Morris zonder nog de hulp van het verleden in te roepen. Zuiver in hun opvatting was dèze gedachte, dat men, als men niet wilde wonen in een schijn-om-

geving, zich geen tempel of kathedraal moest laten zetten, doch een ‘woon’-huis. Zoo wendden zij zich tot de eenvoudige cottages van boeren en buitenmenschen, tot de goede overblijfselen in onbedorven Engelsche dorpjes en provinciesteden. Philip Webb, Norman Shaw en later Voysey behoorden tot de besten onder hen.

Het werk van deze architecten moet men vergelijken met de bestaande algemeene productie van dien tijd om het ten volle te kunnen waardeeren, gelijk men dat ook met het werk van Morris moet doen. ‘The revival of decorative honesty in Morris' designs counts for more in the history of the modern movement than their connection with bygone styles. *Morris the artist may in the end not have been able to reach beyond the limitations of his century*, *Morris the man and thinker did!* Wie denkt bij deze woorden ook niet aan Berlage!

Doch gaandeweg komt er een kentering: Ashbee erkent, dat ‘modern civilisation rests on machinery, and no system for the endowment or encouragement of the teaching of art can be sound that does not recognise this’. Ook Lewis F. Day en John Sidding hadden zich niet meer ‘tegen de machine verzet’. Voor het echter tot volledig accepteeren kwam, was er een nieuwe generatie groot geworden en deze generatie.... woonde niet in Engeland! De Morris-beweging had haar groote werk gedaan; op het vasteland van Europa gingen nu België, Duitschland en Oostenrijk een rol spelen. Tien jaar na den dood van Morris (1896), den grooten voortrekker in het land der nieuwe kunst, hield de Engelsche beweging op.

De vastelands-beweging, die oogenschijnlijk zoo los staat van Engeland en toch door de voorloopers van daar werd geïnspireerd en die ons *nu* in de meeste opzichten vreemder is dan Morris' werk, maar die niettemin een schakel vormt in de keten 1850-1914, is de ‘Art nouveau’. In 1893 neemt deze met Horta's huis in de Rue de Turin te Brussel een aanvang. ‘Art nouveau’ aanvaardde wel nieuwe materialen, doch zij wilde niet constructief zijn, maar sensitief. Als ‘zweepslag-’ of ‘vermicelli-stijl’ zou zij later aangeduid worden. Decoratief van aard, subtiel van lijn, symbolisch, stemming-weergevend, vond zij op letterkundig gebied en in de teekenkunst en de grafische tech-

nieken een gelukkiger medium: het is de sfeer van Maeterlinck, Wilde, Verlaine, Rimbaud en Mallarmé, maar ook van bepaalde werken van Hodler, van Knopf en den jongen Toorop en uitteraard van Aubrey Beardsly. Voor ons land denkt men bovendien aan den jongestorven de Nerée tot Babberich.

Het werd vooral Henry van de Velde, de nog levende Belgische bouwmeester en decorateur, die de denkbeelden van de 'Art nouveau' richting gaf. Moeilijk is het ons nu in te denken en tòch is het zoo: Van de Velde aanvaardde de machine 'als de kunstenaar de machine maar zal leeren beheerschen. 'De ingenieur staat aan het begin van den nieuwen stijl....'. 'Waarom zouden architecten, die in steen bouwen hooger staan dan zij, die in ijzer bouwen'. Ziehier uitspraken van den Belgischen bouwmeester en zij wijzen op den derden wortel van de nieuwe beweging. Dr. Pevsner drukt het aldus uit: 'The modern movement has not grown up from one root; Morris and the Arts and Crafts in England, Art nouveau and Jugendstil in Belgium, France, Germany and Austria and, last not least, the Engineers and their work' - dat zijn de drie bronnen geweest, waaruit de twintigste eeuw putte.

De 'Art nouveau' beïnvloedde Engeland weinig; Mackintosh en zijn werk in Glasgow (Art school etc.) zijn misschien het eenige duidelijke voorbeeld. Plumet werd toonaangevend voor Frankrijk. In Duitschland werkten Otto Eckmann en Hermann Obrist, als schilder en teekenaar, in Van de Velde's richting.

Misschien zijn het wel August Endell en de jonggestorven Josef Olbrich geweest, die als architecten in Duitschland de 'Art nouveau' het meest nabijkwamen, terwijl hun werk toch een zeer eigen karakter verkreeg. Het is de Jugendstilperiode, waarvan zeker de invloed het grootst werd door den Weenschen stadsbouwmeester Otto Wagner, die, bij allen Oostenrijkschen zwier, toch meende, dat 'niets, dat niet practisch is in de bouwkunst, schoon kan zijn en die in de toekomst zag: 'horizontale lijnen, platte daken, eenvoud en het duidelijk laten zien van constructie en materiaal'. Adolf Loos nam deze gedachten over en voerde ze reeds verbluffend vroeg (1910) op strenge wijze te Genève aan een landhuis door. Josef Hoffmann ook werkte met zijn ziekenhuis te Purkersdorf in dezelfde richting.

Dan komt Amerika in het strijdperk met Frank Lloyd Wright

en ons land met Berlage en zijn enorme zelfoverwinning, die hem in de jaren 1885-1897 van de Renaissance-imitatie brengt naar den definitieven vorm van zijn beursproject.

'Art nouveau' en 'Jugendstil', hoe nuttig ook om los te komen van de stijlimitaties waren te individualistisch en te sensitief om langer te leven dan een korte spanne tijds en als zij uitgebloeid raken neemt in Duitschland Hermann Muthesius het weer op voor 'perfect and pure utility'. Wat keek men daar altijd nog van op in 1903, wat was het aanvaarden van dat Leitmotiv en van de machine nieuw, ja ongehoord! Mannen als de bekende paedagoog Alfred Lichtwark moesten er hun naam voor in de waagschaal gooien. Bruno Paul en de Deutsche Werkstätten, dan de Werkbund, ontwikkelden het Typen-Möbel (Unitfurniture) met de gestandaardizeerde maten, een denkbeeld, komende uit Amerika, dat, ons nu zoo gemeenzaam, toen geheel nieuw was.

Op de tentoonstelling van Keulen in 1914 kwamen de twee beginselen 'standaardizeering' en 'individualisme' met elkaar in botsing. Hier bleek duidelijk, dat Van de Velde het verliezen ging, vooral tegen den jongen Walter Gropius (geb. 1883), die een zoo merkwaardig krachtige figuur zou worden in de nieuwe beweging. Gropius' modelfabriek werd een nieuw uitgangspunt. Veel werkte hij nog na 1918 in Duitschland. Zijn 'Bauhaus'-arbeid, eerst in Weimar, daarna in Dessau, kan, al moesten hij en vele zijner medewerkers ook emigreeren, niet ondergaan.

Gropius zelf heeft verklaard zich opvolger te gevoelen van Ruskin en Morris, van Van de Velde en den Werkbund. Toch is hij misschien minder nog denkbaar zonder ruim een eeuw voorbereidenden ingenieursarbeid. Ruim een eeuw! Pevsner geeft afbeeldingen met data, die beide verrassen. Een ijzeren London-bridge van Telford, ontworpen in 1801. Clifton-bridge bij Bristol, ontworpen in 1829, gebouwd in 1836. De eerste ijzeren koepelconstructie in Parijs van 1811 (Halles au Blé), de Chambre des Députés van 1823-1833. Dan volgen Paxton met zijn Crystal Palace (1851). Eiffel met zijn toren en Cottancin met zijn fabuleuzen, helaas afgebroken, machinehal, beide voor de Parijsche tentoonstelling van 1889.

Als de architecten het nieuwe materiaal gaan overnemen,

geschiedt dat eerst nog met de noodige camouflage, zooals Labrouste aan zijn Bibliothèque St. Geneviève (1843-'50).

Met de skyscraper komt de staalskeletbouw naar voren. Het gewapend beton begint zijn weg. Perret, Garnier en later Le Corbusier beginnen hun loopbaan.

Wat Morris nog van deze nieuwere uitingen heeft gezien, heeft hij niet kunnen waardeeren. Merkwaardigerwijze hebben Van de Velde en andere Art-nouveau-kunstenaars die ingenieurswerken wèl aanvaard en ze zelfs met het gesproken en het geschreven woord verdedigd en gepropageerd. En dit is voor de toekomst van meer beteekenis gebleken dan hun eigen voortbrengselen.

'It is essential to understand the modern movement as a synthesis of the Morris movement, Art nouveau and the development of steelbuilding', zegt Dr. Pevsner nog eens aan het einde van zijn boek.

Een studie als de onderhavige leert ons voor de periode 1851-1914 hoe wonderbaarlijk samengesteld en schommelend de jeugdjaren eener nieuwe beweging zijn. Dat er steeds zware kinderziekten te doorstaan zijn, zeiden wij reeds in den aanvang. Is het wonder, dat in een zoo zieke maatschappij dit tobben met de aesthetische gezondheid ook nog niet ten einde is. Doch ook dit zal voorbijgaan, wanneer de overtuigden maar zullen doorstrijden, gestaald door het woord van den profeet, die verkondigde, dat zij die gelooven, niet haasten.

J.H. PLANTENGA

Onze staatsfinanciën

Ruim vier maanden zijn verstreken sinds het Kabinet-de Geer voor het parlementair voetlicht trad. De begrootingsdiscussies zijn achter den rug, maar de golven van de politiek gingen daarbij niet hoog. Over de Kabinetscrisis werd met groote lusteloosheid gestreden. Wat de oud-premier, Dr. Colijn, buiten de Kamer zeide en schreef, trok meer de aandacht dan wat *in* de volksvertegenwoordiging, ook door hem zelf in den Senaat, naar voren werd gebracht. Toch viel het op, dat het principieel verzet der antirevolutionnairen tegen het zitting nemen van sociaal-democraten in het Kabinet zich niet verdroeg met het streven van Dr. Colijn om bij zijn eerste, mislukte poging om een Kabinet te vormen daarin ook een sociaal-democraat op te nemen. De woordvoerder der antirevolutionnaire Tweede Kamerfractie, de heer Schouten, verklaarde zelfs in zijn repliek: ‘Intusschen, wanneer Dr. Colijn de vorming van een Kabinet mogelijk geacht of gewild heeft met medewerking der sociaal-democraten, dan is er op dit punt een verschil tusschen hem en mij’. De heer de Zeeuw in de Eerste Kamer meende zelfs vier stroomingen in het antirevolutionnaire kamp te ontdekken. Hoe dit ook moge zijn, het verschil van inzicht in antirevolutionnairen kring, zou naar het getuigenis van hun woordvoerder in de Tweede Kamer door den loop der omstandigheden zijn ‘beseitigt’, omdat de sociaaldemocraten met het program van Dr. Colijn niet medegingen. Maar dit neemt niet weg, dat hier een principieel verschil van inzicht is aan den dag getreden tusschen den leider der antirevolutionnaire partij en een van zijn meest invloedrijke geestverwanten.

Voor het overige waren er geen politieke momenten van beteekenis. Wie verwacht mocht hebben, dat het zou hebben gespookt bij de behandeling van de begrooting van Sociale Zaken, omdat Minister van den Tempel de befaamde wetsontwerpen van

Minister Romme tot verhooging van de uitgaven voor de leniging van de jeugdwerkloosheid met tien millioen per jaar en tot de invoering van een staat-van-dienst-boekje had ingetrokken, zijn bedrogen uitgekomen. Sociale Zaken passeerde de eindstreep in volmaakte kalmte. Algemeen werd het bezadigd en rustig optreden van Minister van den Tempel geprezen. Voor het overige zullen we hebben af te wachten, hoe de nieuwe wetsvoorstellen, welke hij heeft aangekondigd (waaronder een vacantieregeling) er uit zullen zien.

Ook op financieel gebied hebben wij geen wereldschokkende dingen beleefd. Wèl is het voor sommigen een verrassing geweest, uit de Millioenennota te bemerken, dat Minister de Geer inzake het financieel beleid vrijwel de zelfde inzichten huldigt als Dr. Colijn en de heer de Wilde. Maar van de zijden, van welke men de sterkste oppostitie daartegen had mogen verwachten, d.i. van katholieke en sociaal-democratische zijde, bleef dit verzet uit. De financieele specialist der katholieken, de heer Teulings, beijverde zich om aannemelijk te maken, dat hij niet was de 'financieele wildebras', waarvoor hij was uitgekreten. Zelfs verklaarde hij geen bezwaar te hebben de waarschuwing in de Millioenennota tegen een 'te vriendelijke' voorstelling van den vóór den oorlog bestaanden financieelen toestand te aanvaarden. Bij repliek zeide hij zelfs: 'Dat er nog een te "saneeren" tekort aanwezig is, wil ik geenszins ontkennen of verdoezelen'.

En wat den sociaal-democratischen woordvoerder, den heer Drees betrof, deze hield wèl vol, dat er geen aanleiding was om den financieelen toestand vóór den oorlog somber voor te stellen. Tegenover de stijging der uitgaven stond z.i. een 'bemoedigende' stijging der inkomsten. Dat de uitgaven echter voortdurend in *sneller* tempo dan de inkomsten bleven stijgen, scheen hem te zijn ontgaan! Maar al was de heer Drees dan ook vóór 1 September ten aanzien van den financieelen toestand optimistisch gestemd, voor het huidig oogenblik verklaarde hij 'den toestand naar *aller* oordeel zeer ongunstig'.

Zeker, door den oorlog is de toestand in het algemeen stellig anders geworden dan daarvòòr. Maar onder dien anderen toestand is het vraagstuk van de verhouding tusschen de mate, waarin men zijn toevlucht heeft te nemen tot verhooging van lasten dan wel tot inperking der uitgaven om te komen tot een

sluitend budget niet veranderd. Een aantal Ministers van Financiën - sinds 1933 de heeren Oud, de Wilde en thans de Geer - hebben telkens opnieuw gezegd: de lasten, op ons volk drukkende in den vorm van allerlei directe en indirecte belastingen en heffingen, zijn zóó hoog gestegen, dat er niets meer bij kan. Daarbij is in confesso, dat de stijging van de uitgaven, op grond waarvan telkens opnieuw de belastingschroef is aangedraaid, de laatste jaren voornamelijk is veroorzaakt door de toeneming van de uitgaven voor defensie en voor bestrijding of leniging van de werkloosheid.

Cijfers omtrent de stijging der defensie-uitgaven zijn te vinden in de rede van den heer Teulings bij de Algemeene Beschouwingen. Van 1935 tot 1939 stegen de totale uitgaven der Rijksbegrooting van 764 millioen tot 837 millioen, dus met 73 millioen of 9,6 pct. De civiele uitgaven stegen van 674,3 op 695,9 millioen, dus met 21,6 millioen of 3,2 pct. De militaire uitgaven stegen van 89,8 millioen op 141,4 millioen of met 51,6 millioen of 57 pct.

Hoe staat het nu met de cijfers voor de werkloosheidsuitgaven? Het is eenigszins moeilijk te dezer zake een zuivere vergelijking te maken; een deel van deze uitgaven wordt nl. door de gemeenten gedragen en nu worden de uitgaven van het Rijk en de gemeenten in de statistiek niet altijd voldoende uiteengehouden. De beschikbare gegevens laten ook niet toe latere cijfers te geven dan over 1938, terwijl juist in 1939 de werkverschaffing, thans verdoopt in werkverruiming, is uitgebreid. In een samenvattende tabel betreffende de uitgaven van Rijk en gemeenten voor werkloozenzorg (werkverschaffing en steunverleening, wachtgeldregelingen, werkloosheidsverzekering en verplaatsing van arbeidskrachten), gepubliceerd in het Januarinummer 1939 van het Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, kan men vinden, dat terwijl in 1931 de totale kosten ruim *f* 60 millioen beliepen, dit cijfer over 1938 tot ruim *f* 144 millioen is opgeloopen. De gewone uitgaven wegens *werkloozenzorg* werden over 1938 naar raming voor bijna *f* 98 millioen gedekt uit het Werkloosheidssubsidiefonds, terwijl het totaal van de bijzondere bijdragen uit dit Fonds ruim *f* 22 millioen bedroeg. In totaal derhalve *f* 120 millioen tegen bijna *f* 110 millioen over 1935.

De uitgaven van het Rijk voor de *werkloosheidsverzekering* zijn in de laatste jaren iets gedaald. Maar indien men alle posten

samenstelt, komt men tot een totaal aan uitgaven van het Rijk voor de werkloosheid (ongerekend de kosten van de wachtgeldregelingen en van de verplaatsing van arbeidskrachten, die betrekkelijk van weinig beteekenis zijn) van bijna *f* 123 millioen in 1935 tot even *f* 131 millioen in 1938.

De uitgaven voor defensie zijn dus sterker gestegen dan die voor de werkloosheid. Er was dan ook op het gebied van onze defensie een enorme achterstand in te halen. De politiekschuldigen zijn als boetvaardige zondaars thans in het Kabinet opgenomen. De kiezers hebben hun - hoe onverklaarbaar het ook moge schijnen - den rug *niet* toegekeerd. Men heeft het er maar weer eens op gewaagd. Zij, die van gevoelen zijn, dat de verdediging van ons onafhankelijk volksbestaan een zaak van primair belang is, zijn dan ook verplicht zich af te vragen of Nederland in het belang van de landsverdediging doet wat de tijden eischen. De trage gang van zaken in betrekking tot de verbetering van de maritieme verdediging van Indië is ons althans een doorn in het oog. Het advies van de Indische Regeering omtrent de plannen tot versterking van de zeemacht in Indië is eindelijk binnen. Moge nu onverwijld een beslissing worden genomen. En wat in het algemeen de aanschaffingen voor leger en vloot betreft, zoeke men niet al te veel naar wat misschien het allerbeste zou kunnen zijn, doch koope zonder verwijl wat men voor de landsverdediging kan krijgen. Vooral hier is het betere o.i. de vijand van het goede.

Wanneer wij ons voorstellen over 's lands financiën eenige opmerkingen te maken, stellen wij voorop, dat er o.i. geen reden is om over de grondbeginselen van financieel beleid thans anders te oordeelen dan vóór den oorlog. De kosten der mobilisatie, en wat verder met den oorlogstoestand verband houdt, zullen op een bijzondere wijze worden gefinancierd. Maar de financieele toestand des lands, zooals die uit de jaarlijksche begrooting blijkt, dient allereerst onder het oog te worden gezien.

Voor ons ligt de Millioenennota voor 1940, die een overzichtelijke beschouwing geeft van den toestand van 's Rijks financiën en in algemeenen zin de begrooting voor het volgend jaar toelicht. Voor die overzichtelijkheid is aan Minister de Geer lof toegezwaaid en naar onze meening terecht.

De Rijksbegrooting is uit den aard der zaak een raming van de inkomsten (middelen) en uitgaven voor een bepaald dienstjaar. Na afloop van het dienstjaar, waarvoor de begrooting is vastgesteld, wordt een rekening opgemaakt, welke een beeld geeft van de werkelijke inkomsten en uitgaven over het afgeloopen dienstjaar.

Begrooting en rekening zijn dus gelijkelijk van belang voor ons doel.

De uitgaafposten op de begrooting geven de bedragen aan, welke maximaal voor de verschillende daarbij genoemde doeleinden *mogen* worden uitgegeven. Worden die ramingen in den loop van het dienstjaar overschreden, dan wordt een aanvullende (suppletoire) begrooting ingediend. De middelen worden telken jare gespecificeerd in een Middelenwet. De raming geschiedt volgens bepaalde regels, waarbij - voorzoover men te doen heeft met middelen, welke reeds een vorig jaar aanwezig waren - de opbrengst in de maanden, voorafgegaan aan de opstelling van de ontwerp-begrooting (die gewoonlijk in Augustus gereed is) tot uitgangspunt wordt genomen.

De Rijksbegrooting omvat niet alleen de inkomsten en uitgaven van de verschillende begrootingshoofdstukken (Huis der Koningin, Hooge Staatscolleges, de verschillende Departementen, de Nationale Schuld en onvoorziene uitgaven), maar bovendien de begrootingen van een aantal Rijksbedrijven en Fondsen, waarvan de voor- of nadeelige saldi ten bate of ten laste van de algemeene begrooting komen; hetgeen met name *niet* het geval is met de begrooting van het Landbouwcrisisfonds.

Van groote beteekenis is de onderscheiding, welke in de Rijksbegrooting wordt gemaakt tusschen den gewonen dienst en den kapitaaldienst, (vroeger buitengewone dienst genoemd).

Tot den gewonen dienst behooren, wat de middelen betreft, alle *niet* uit leening voortvloeiende inkomsten (belastingen, heffingen, huren, pachten, retributies, enz.); wat de uitgaven betreft alle uitgaven, welke uit gewone middelen bestreden worden, dus niet door leening worden gedekt.

De kapitaaldienst omvat, wat de middelen betreft: de opbrengst van leeningen, de terugbetaalde kapitaalvoorschotten enz.; wat de uitgaven betreft: alle uitgaven, welke door leening worden gedekt, hetzij dat daarvoor de opbrengst - of een deel daarvan -

van reeds aangegane leeningen wordt bestemd, hetzij dat daarvoor nieuwe leeningen worden gesloten.

Deze onderscheiding tusschen den gewonen dienst en den kapitaaldienst berust op de Comptabiliteitswet 1927. In deze wet is echter niet vastgelegd, *welke* uitgaven bij uitsluiting als kapitaalsuitgaven mogen worden aangemerkt. Dit heeft er toe geleid - zooals nog kort geleden in het licht is gesteld door den oudthesaurier-generaal van het Departement van Financiën, Mr. Dr. A. van Doorninck, in het Financieel-Economisch Kwartaal-Overzicht van de Amsterdamsche Bank (October 1939) - dat naar mate de financieele omstandigheden moeilijker werden, het geweten van den begrootingswetgever in het verschuiven van lasten naar den kapitaaldienst ruimer werd.

Aanvankelijk huldigde men de opvatting, dat alleen *rendabele* uitgaven, d.w.z. uitgaven voor objecten, waarvan te zijner tijd voldoende *opbrengst* te verwachten was om daaruit de kosten van de ten behoeve van de uitvoering van die objecten te sluiten leeningen te dekken, uit leeninggeld mochten worden bestreden. Later achtte men het reeds voldoende, indien die opbrengst niet rechtstreeks aan het *Rijk*, dat de werken bekostigde, ten goede kwam, maar indien de *volkshuishouding* in het algemeen daarvan profiteerde. In een volgend stadium is men nog een stapje verder gegaan, door het begrip '*rendabel*' te vervangen door '*productief*'.

Niet alleen is door deze 'verruiming' elk verband tusschen de kosten van de werken en de daarvan te verwachten opbrengst prijs gegeven, maar tevens is daardoor de scheiding tusschen uitgaven, waarvoor men wel en waarvoor men niet mag leenen, vrijwel fictief geworden. Het is immers niet zoo'n geweldige toer om voor nagenoeg alle uitgaven van den Staat een zekere productiviteit te construeeren.

Tenslotte mogen wij er nog aan herinneren, dat de Regeering tijdens den wereldoorlog 1914-1918 als motief voor het brengen van uitgaven op den kapitaaldienst heeft aanvaard een overweging, die met rendabiliteit of productiviteit van die uitgaven niets uitstaande had. Zij ging namelijk - volkomen terecht o.i. - uit van de gedachte, dat toen bepaalde uitgaven op geen andere wijze gedekt konden worden zonder de belastingbetalers van dat oogenblik een ondragelijken druk op te leggen. Men heeft toen het Leeningfonds ingesteld, waaruit de mobilisatieuitgaven en

verschillende andere crisisuitgaven gedekt werden, terwijl de daarvoor aangegane leeningen in 15 jaar werden afgelost. Thans is de Regeering voornemens het zelfde te doen, maar wij komen hierop later terug.

Na deze preliminaire beschouwingen over de vraag voor welke uitgaven het Rijk, naar de verschillende opvattingen, die te dezer zake gehuldigd worden, mag leenen, gaan wij de Rijksbegrooting eens wat nader bezien. Ons blijkt dan allereerst, dat zij een z.g. kasbegrooting is. Dit beteekent, dat zij zich alleen bezighoudt met ontvangsten en uitgaven, doch geen rekening houdt met de waarde van de bezittingen van het Rijk en daarop ook geen afschrijvingen verricht. Bij de Staatsbedrijven, die een commercieele boekhouding voeren, is dit anders. Bij deze wenscht men vast te stellen of er winst of verlies is en hoeveel deze bedraagt. Die Staatsbedrijven vormen ook reserves, waarbij de vraag gesteld kan worden, in hoeverre zulks noodig is.

Naast de Rijksbegrooting moeten wij aandacht schenken aan onze Staatsschuld, die onderscheiden wordt in gevestigde (of geconsolideerde) en vlottende schuld. De laatste dient in hoofdzaak om in de behoefte aan kasgeld te voorzien. Het Rijk geeft nl. schatkistpapier met beperkten looptijd uit, dat te gelegener tijd wordt afgelost of.... vernieuwd, want vooral bij den tegenwoordigen toestand der Rijksfinanciën nemen de uitgaven voortdurend toe. Stijgt deze vlottende schuld tot een aanmerkelijke hoogte dan is het gewenscht haar geheel of voor een belangrijk deel te consolideeren, teneinde niet het gevaar te loopen, dat op een gegeven oogenblik kasgeldleeningen niet meer of slechts tegen te hooge rente plaatsing kunnen vinden. Een staatsleening heeft meestal een looptijd van 40 jaar; rente en aflossing worden uit de gewone jaarlijksche begrooting betaald.

De Millioenennota, die jaarlijks door den Minister van Financiën bij de indiening der nieuwe Rijksbegrooting aan de Tweede Kamer wordt overgelegd, geeft nu een overzicht van de begrootingscijfers, van de Staatsschuld, kortom van alles, wat licht over den toestand van 's Rijks financiën kan verspreiden.

Voor 1940 zijn de uitgaven van den gewonen dienst geraamd op grond *f* 746.500.000, de middelen op rond *f* 741.100.000, zoodat er een geraamd tekort is van rond *f* 5.400.000. De Millioenennota zet echter uiteen, dat wil men tot een reëele raming

komen, dit tekort met belangrijke sommen moet worden verhoogd. Immers met verschillende verplichtingen van het Rijk is bij deze raming geen rekening gehouden. Het reëele tekort op den gewonen dienst is dan ook volgens den Minister te stellen op *f* 55,6 millioen; voor 1941 raamt de Minister het zelfs op *f* 116 millioen.

Op den kapitaaldienst bedraagt het geraamde nadeelige saldo niet minder dan ruim *f* 240 millioen. Dat wil dus zeggen, dat om te voorzien in de uitgaven van dien dienst opnieuw voor dit bedrag zal moeten worden geleend.

Met de tekorten op den gewonen dienst is het niet anders gesteld; ook dáárvoor zal moeten worden geleend. Wanneer die tekorten slechts sporadisch voorkwamen en gecompenseerd werden door belangrijke overschotten op andere dienstjaren, ware het anders. Maar we leven in een periode van voortdurende tekorten zoowel op den gewonen als op den kapitaaldienst. Wel brachten 1937 en 1938 in schijn overschotten op den gewonen dienst, resp. van rond *f* 40.780.000 en van *f* 30.625.000, maar analyseert men de cijfers dan blijkt, dat deze uitkomsten alleen zijn verkregen doordat verschillende verplichtingen van den Staat niet zijn nagekomen en uitgaven op den kapitaaldienst zijn gebracht, die daarop *ook volgens de Regeering* niet thuis behoorden. In werkelijkheid was er volgens de Millioenennota op den gewonen dienst van 1937 een tekort van *f* 24.200.000 en op den gewonen dienst van 1938 een tekort van *f* 52.100.000.

In zijn hierboven vermeld artikel komt Mr. van Doorninck tot grootere reëele tekorten voor beide dienstjaren, nl. voor 1937: *f* 88 millioen, voor 1938: *f* 130 millioen. Een der oorzaken daarvan ligt in de omstandigheid, dat Mr. van Doorninck de nagelaten stortingen in het Spoorwegpensioenfonds en in de Rijksfondsen op een hooger bedrag stelt dan de Regeering zulks in de Millioenennota deed; de hoofdoorzaak echter is, dat Mr. van Doorninck een belangrijk bedrag bij het tekort telt wegens z.i. te geringen aflossing op de Staatsschuld, een post waarmede de Regeering gemeend heeft in de Millioenennota geen rekening te moeten houden.

Waar sinds 1931 de Staatsdienst sluit met een reeks van tekorten, in de honderden millioenen loopende, is het begrijpelijk dat de staatsschuld in den loop der laatste jaren sterk is toe-

genomen. De Millioenennota geeft een overzichtje van de kapitaalverplichtingen, welke voor de jaren 1937 t/m 1940 op de begrootingen zijn gebracht, waarbij de kapitaalverstrekkingen aan de Staatsbedrijven en het voorschot aan het Werkloosheidssubsidiefonds buiten beschouwing zijn gelaten. Het totaal aan nieuw aangegane kapitaalverplichtingen voor deze vier jaren bedroeg niet minder dan circa *f* 772 millioen of bijna *f* 200 millioen per jaar.

Het is dan ook geen wonder, dat de vlottende schuld weder zeer hoog is gestegen. Het uitstaand schatkistpapier bedroeg op 30 November j.l. *f* 442.714.000. Bovendien had de Nederlandsche Bank een voorschot aan het Rijk verstrekt van rond *f* 7.400.000. - en stond *f* 5.000.000. - uit aan daggeldleeningen. Er is dan ook in December j.l. weer een leening van *f* 300 millioen aan de markt gekomen om althans het grootste gedeelte van dit bedrag te consolideeren. Het is in hooge mate te betreuren, dat deze leening mislukt is.

Hoe staat het nu met onze geconsolideerde staatsschuld? Deze bedraagt thans ongeveer *f* 4 milliard, terwijl zij in 1930 nog geen *f* 2½ milliard bedroeg. Bovendien is het Rijk leentjebuur gaan spelen bij allerlei Staatsbedrijven en fondsen, om voor zijn stijgende uitgaven aan kasgeld te komen. De staat van den stand der kas, waaruit wij zooeven gegevens putten omtrent het bedrag van de vlottende schuld, wijst een totaal aan verplichtingen aan van *f* 845.926.483,78,[1] waartegenover een bedrag aan vorderingen van niet meer dan *f* 222.418.045,15[2] staat, zoodat hier feitelijk een totaal van *f* 623.508.438,63 aan niet geconsolideerde schuld aanwezig is.

1) Onder de schulden noemen wij een schuld aan het Staatsbedrijf der P.T.T. van ruim *f* 176.637.000, een aan het Landbouwcrisisfonds van ruim *f* 52.377.000, een aan de Rijksverzekeringsbank van ruim *f* 52.017.000, een aan het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds van ruim *f* 145.205.000, een aan de Rijkspostspaarbank van *f* 63.760.000, een aan den Postchèque- en Girodienst van *f* 13.502.000, een aan de Staatsmijnen van *f* 20.500.000, en een schuld aan diverse instellingen van ruim *f* 15.488.000.

2) Onder de vorderingen bevinden zich verschillende niet-liquide en dubieuze posten, tot een totaal van ruim *f* 93.869.889,78 (kasvorderingen op het buitenland): *a.* Duitschland Krediet B *f* 77.857.861,78; *b.* Polen (reliefcrediet) *f* 133.000, *c.* Oostenrijk (levensmiddelen- en reliefcrediet) *f* 15.878.128.

Ziehier in groote trekken het weinig rooskleurig beeld van onze staatsfinanciën. Ons beeld zou echter niet volledig zijn, indien wij niet met een enkel woord spraken over de gemeentefinanciën. De Regeering heeft er in den laatsten tijd herhaaldelijk opgewezen, dat het noodig is de gemeenten weder op eigen beenen te doen staan. Inderdaad moet worden gehoopt, dat de Minister van Binnenlandsche Zaken een weg zal vinden om uit dit labyrint te komen. Eenerzijds heeft Mr. van Doorninck volkomen gelijk, wanneer hij in zijn meergenoemd artikel wijst op het gevaar, dat gelegen is in de steeds verder gaande samengroeiing van de financiën van het Rijk en van de gemeenten; de schrijver acht een autonoom lichaam alleen bestaanbaar bij volledige eigen aansprakelijkheid voor zijn financieel beheer, behoudens het grondwettelijk toezicht. Anderzijds valt niet te ontkennen, dat vooral de grootste gemeenten met kwistige hand zijn bestuurd en daardoor de autonomie in de knel is gekomen.

Eén ding staat echter vast, dat volledig herstel van de autonomie practisch niet anders mogelijk is dan door het gemeentelijk belastinggebied uit te breiden. Zal zulks nu gaan ten koste van wat het Rijk thans ten eigen behoeve aan belastingen int? Of zullen de nieuwe gemeentelijke belastingen op de burgerij komen te drukken *boven* datgene, wat thans reeds aan den fiscus door de contribuabelen verschuldigd is?

Spraken wij hierboven ten onrechte van een labyrint?

Men ziet intusschen, dat Rijksbegrooting, respectievelijk -belastingen zeer sterk beïnvloed worden door de financieele politiek der gemeenten.

Maar er zijn meer factoren, die nu of in de naaste toekomst hun invloed op de Rijksfinanciën zullen doen gelden.

Wat de stortingen in het Invaliditeits- en Ouderdomsfonds betreft, wacht de Regeering het rapport af van de Staatscommissie, die de quaestie van de financiering dezer fondsen onderzoekt. Uiteindelijk zal het in de honderden millioenen loopende tekort dezer fondsen, voor zoover dit uit de premies niet wordt gedekt, door den Staat moeten worden gedragen. Hoe men zulks nu denkt te financieren is bijzaak; hoofdzaak is, dat verdere stortingen niet achterweg kunnen blijven en de Staat dus jaarlijks hoogere bedragen voor dit doel op zijn begrooting voor den gewonen dienst zal hebben te brengen. Maar in de begrooting voor 1940 is hier-

mede nog geen rekening gehouden. Het ligt echter wel in de bedoeling dit voor de begrooting van 1941 te doen.

Van anderen aard zijn de ongewisheden, die voor het jaarlijksche budget voortvloeien uit de te kwader ure ingestelde practijk om verschillende fondsen van het algemeene Rijksbudget af te scheiden. Hierdoor wordt de juiste toestand van de Rijksfinanciën niet alleen gecamoufleerd, maar ontstaat ook de kans op minder prettige verrassingen.

Zoo werd tot 1939 het tekort op het Werkloosheidssubsidiefonds buiten het algemeen tekort der Rijksbegrooting gehouden. Dit is thans gelukkig veranderd. Het Landbouwcrisisfonds staat echter nog altijd geheel buiten de Rijksbegrooting. En nu de invoer van overzee terugloopt is de kans op tekorten allerminst denkbeeldig, omdat de heffingen aan de grens sterk zullen terugloopen.

Tegenover deze factoren, die het financieele beeld versomberen, staan slechts weinig lichtpunten. Zeer zeker heeft de Staat allerlei bezittingen en vorderingen, waarmede in de eigenlijke begrooting geen rekening wordt gehouden, doch die men kan stellen tegenover de verplichtingen van den Staat en die als tegenwaarde zouden kunnen worden gesteld tegenover de hooge, nog altijd stijgende staatsschuld. Maar als Nederland eens moeilijkheden mocht krijgen om zijn schuld onderdak te brengen heeft men aan die bezittingen ook niet veel.

De kapitalen, door den Staat in verschillende bedrijven o.a. in het Staatsmijnbedrijf gestoken liggen daarin vast en kunnen niet dienen tot schulddelging. Het zelfde geldt voor de overige bezittingen van den Staat. Het grootste gedeelte daarvan is voor den publieken dienst bestemd en niet vatbaar voor vervreemding; zijn waarde is uit financieel oogpunt van geen beteekenis. Voor zoover overigens de kapitalen en bezittingen van den Staat inkomsten opbrengen, zijn deze onder de middelen verantwoord en derhalve in het saldo van den gewonen dienst reeds verdisconteerd. Alleen vervreemding op groote schaal van zulke bezittingen zou kunnen leiden tot vermindering van de Staatsschuld. Maar aangezien de inkomsten, welke de Staat daaruit trekt, in den regel hooger zijn dan de rente van de staatsschuld, zou dit geen voordeelige transactie zijn.

En wat de vorderingen betreft, verscheidene ervan zijn niet of

niet op korten termijn opeischbaar. De aflossing van sommige, met name van de woningbouwvoorschotten, is zelfs niet volkomen zeker. Vandaar, dat vroeger geregeld een bedrag te dier zake werd gereserveerd. In 1937 is deze reserveering gestaakt, waardoor het tekort op den gewonen dienst met *f* 2,5 millioen kon worden verminderd. Sedert 1937 wordt dus op een gunstige ontwikkeling van zaken gespeculeerd.

Met deze enkele voorbeelden hebben wij willen aantoonen, dat de financieele toestand uit de begrootingscijfers nog niet in zijn volle somberheid is af te lezen.

Sommige zullen met Mr. van Doorninck de begrooting van den gewonen dienst met een aantal millioenen meer willen belasten om daarin toekomstige verplichtingen of weggemoffelde tekorten tot uitdrukking te brengen. Anderen zullen in dezen minder ver willen gaan, wijl het tekort op den gewonen dienst al zorgen genoeg baart en verdere belastingverhooging *voor dit doel* tot het uiterste moet worden beperkt. De aflossing van de in verband met den oorlogstoestand gemaakte schulden zal ons immers jaarlijks mede op tientallen millioenen voor rente en aflossing komen te staan.

Er is m.i. geen bezwaar bij het verder belasten van de begrooting voor den gewonen dienst eenige matiging te betrachten, mits er maar geen verschil van meening bestaat omtrent de lasten, die te eeniger tijd toch op den gewonen dienst zullen paraisseeren. Als menetekel heeft het door Mr. van Doorninck opgestelde schema dan ook onmiskenbare waarde, want niets zou bedenkelijker zijn dan den ernst van den tegenwoordigen toestand te onderschatten. De kern van het vraagstuk is hierin gelegen, dat de draagkracht van ons volk bij deze voortdurende stijging van de staatsschuld en daardoor van de jaarlijks voor rente en aflossing benoodigde bedragen, alsmede bij de steeds sterkere uitzetting van de verdere staatsuitgaven in het geding is. Immers, hoe men het wendt of keert, uiteindelijk moeten die bedragen uit de opbrengst van de belastingen en verdere heffingen, welke op ons volk drukken, worden betaald.

In dit verband kan het zijn nut hebben eenige cijfers over het nationale inkomen en vermogen te geven. Het totaal bedrag van de zuivere inkomens bedroeg volgens de kohieren van de Rijksinkomstenbelasting (voor den kinderaftrek) in het belastingjaar

1931/'32 *f* 4.206.438.000. Het was in 1937/'38, ondanks de toegenomen bevolking en de depreciatie van den gulden, teruggeloopen tot *f* 2.738.052.000. De belastingen daarentegen gingen sterk naar boven. In 1929 brachten de Rijksbelastingen en -heffingen *f* 605,6 millioen op, in 1938 *f* 705,6 millioen (waarbij sinds de crisis de heffingen ten bate van het Landbouwcrisisfonds gekomen zijn); de gemeentebelastingen brachten in 1929 *f* 244 millioen, in 1938 *f* 271 millioen op. De totale belastingopbrengst is dus in die jaren van *f* 849,6 millioen tot *f* 976,9 millioen gestegen. Vroeger - zoo bracht de oud-Minister van Financiën Mr. de Wilde in een aan het maandelijksche noenmaal van het Departement Utrecht van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel op 31 October j.l. gehouden rede in herinnering - was het anders. Van 1898 tot 1914 stegen de staatsuitgaven met 71 pct., maar de inkomens met meer dan honderd. Thans blijven de staatsuitgaven - en tevens de staatsschuld - stijgen, ofschoon na 1931 zoowel de inkomens als de vermogens tot 1938 toe zijn gedaald. Onze staatsschuld beliep in 1914, bij het begin van den wereldoorlog *f* 1154 millioen, thans beginnen wij de oorlogsperiode met *f* 4 milliard schuld.

Er is dus niet de minste aanleiding om met zekere luchtigheid te spreken over het streven naar een sluitend budget en om heil te zoeken in een nog verder doorgezette leeningpolitiek, teneinde, naar het heet, ons economisch leven daarmede te activeeren door verhoogde uitgaven voor productieve, sociale en cultureele doeleinden. Wij stellen dus onverbiddelijk den eisch van een sluitend budget voor den gewonen dienst. Maar op welk uitgavenpeil moet de sluiting nu tot stand worden gebracht? Wanneer wij van ongetwijfeld noodzakelijk geworden bezuinigingsmaatregelen hier ter plaatse niet spreken, komt de vraag dus hierop neer: moet de begrooting voor den gewonen dienst nog met lasten worden bezwaard, die de Regeering er niet op heeft gebracht, maar die niettemin bestaan?

Het is moeilijk de verschillende verplichtingen van het Rijk, voor zoover deze in de begrooting volgens haar tegenwoordige inrichting niet of onvolledig tot uiting komen, in beeld te brengen. Men zou ze daartoe wellicht moeten kapitaliseeren; maar de moeilijkheid is, dat verschillende daarvan niet ieder jaar even groot zijn. Zoo bedraagt het tekort van het Werkloosheidssubsidie-

fonds, veroorzaakt doordat uit dat Fonds tot dusver ook steun werd verleend aan gemeenten, die met begrootingstekorten sukkelden, het eene jaar meer dan het andere. Ook de achterstallige Rijksbijdragen aan de verzekeringsfondsen wisselen thans van jaar tot jaar. Het verdient, dunkt ons, aanbeveling rekening te houden met de - gemiddelde - jaarlijksche lasten, welke deze verplichtingen medebrengen en dan ernaar te streven, hetzij door versterking der middelen (een euphemisme voor verhooging van belastingen) hetzij door inperking van uitgaven, hetzij door het een zoowel als het ander een bedrag te vinden, dat die lasten dekt.

Dit voorop gesteld zijnde, rijst de vraag of nu, in dit tijdsgewricht, *alle* verplichtingen, die op den Staat rusten, in de begrooting voor den gewonen dienst moeten worden verdisconteerd.

Ons antwoord is ontkennend. Naar onzen indruk gaat Mr. van Doorninck in zijn meergenoemd artikel dan ook verder dan thans *practisch* aanvaardbaar is. Wij moeten dus naar een criterium zoeken, dat met de eischen van een conservatief financieel beleid in overeenstemming is.

Dit criterium ligt o.i. hierin, dat op de begrooting voor den gewonen dienst uitsluitend die verplichtingen van den Staat worden gebracht, die een calamiteus karakter dragen, d.w.z. dat het thans *niet* rekening houden met deze uitgaven, op den duur ernstige gevolgen kan hebben.

Wanneer wij ons dus afvragen, welke verplichtingen calamiteus zijn, wanneer wij er *nu* niets aan doen, rijst allereerst de vraag, of de Staat voor bepaalde toekomstige uitgaven moet reserveeren. Prof. Koopmans heeft bij de aanvaarding van zijn hoogleeraarsambt aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool te Rotterdam op 17 October 1939 een rede gehouden over de betrekkingen tusschen Overheidshuishouding en Volkshuishouding. Hij heeft bij die gelegenheid stil gestaan bij het vraagstuk van de verdeeling van baten en lasten tusschen heden en toekomst. Prof. Koopmans nu zegt, dat het zoowel bij de fondsvorming als bij de vraag of bepaalde uitgaven door belasting of door leening moeten worden gedekt, hierop neerkomt, of door den te kiezen weg de richting wordt beïnvloed, waarin de ter beschikking van de particuliere huishouding blijvende productiemiddelen door deze worden aangewend. Heeft derhalve de vorming van reserves in fondsen geen invloed ten gunste van verhooging van de toe-

komstige productiviteit van de volkshuishouding, dan kan die reservevorming z.i. gerust worden nagelaten. Is anderzijds aanvulling van een tekort in eenig fonds bepaald urgent, dan is het niet verantwoord die aanvulling uit te stellen; maar de vraag, of daarin zal worden voorzien door belastingheffing of leening, wordt beheerscht door het daarvan te verwachten effect voor de productiviteit der volkshuishouding. Slechts dàn is een leening voor dit doel verantwoord, indien de vermindering van de productiviteit, welke kan voortvloeien uit de onttrekking aan de volkshuishouding van een min of meer belangrijk kapitaal, wordt opgewogen door een daarmede minstens aequivalente verhooging van productiviteit als gevolg van de dekking van het bewuste tekort met leeninggeld. Dit laatste is wel zéér onwaarschijnlijk. *Indien* dus zulk een tekort wordt gedekt, zal het moeten geschieden door belastingheffing of vermindering van andere uitgaven.

Past men deze regels toe, dan volgt daaruit, dat voor dekking van het tekort in het spoorwegpensioenfonds, waarvoor een jaarlijsche bijdrage van *f* 16 millioen noodig wordt geacht, een leening niet op haar plaats is. Maar tevens wordt het dan o.i. in den gedachtengang van Mr. Koopmans in hooge mate twijfelachtig of het wel geoorloofd is de stortingen in de sociale verzekeringsfondsen ten behoeve van het kapitaaldekkingssysteem te hervatten. Immers deze reservevorming, welke grootendeels in openbare schuld wordt belegd, zal de productiviteit van onze volkshuishouding zeker niet zoo gunstig beinvloeden, dat er een aequivalent geschapen wordt voor de aan de volkshuishouding ten behoeve van de fondsen onttrokken bedragen. Maar hoe dit zij, zelfs met Mr. Koopmans' criteria is het vraagstuk voor de sociale fondsen niet opgelost. Bij deze fondsen doet zich ook deze eigenaardigheid voor dat men voor jaarlijks stijgende uitgaven staat en dat doet de vraag rijzen of men aan deze verplichtingen niet het best door een, telken jare niet wisselende, annuïteit kan voldoen. In afwachting van het rapport der Staatscommissie blijven wij het brengen van de annuïteiten voor de verzekeringsfondsen op de begrooting voor den gewonen dienst dan ook noodig oordeelen.

De vraag of hervatting van de reservevorming ten behoeve van het Muntfonds noodzakelijk is, kan men zonder de door het

Departement van Financiën gevolgde wijze van berekening der reserve te kennen, moeilijk beantwoorden. Men dient daarvoor te weten met welke risico's in verband met fluctuaties in den zilverprijs en verlies van zilver bij ontmunting is rekening gehouden.

Ten aanzien van het Zuiderzeefonds komen wij tot een andere conclusie dan Mr. van Doorninck. Deze bepleit afschrijving uit de belastingen van het verlies, dat op de aangewonnen gronden wordt geleden, voor zoover hun waarde kleiner is dan de in de drooglegging geinvesteerde kapitalen. Ons inziens verliest de heer van Doorninck hierbij uit het oog - geheel afgescheiden van het voortdurend sterk fluctueeren van de waarde van bouwland in deze voor het landbouwbedrijf zoo onzekere tijden - dat de Rijksbegrooting geen commercieele begrooting, maar een zuivere kasbegrooting is, zoodat men daarbij met die waarde niets te maken heeft, evenmin als met de waarde van de overige bezittingen van den Staat. Slechts dàn ware een dergelijke extra-aflossing gerechtvaardigd, indien zonder deze de verdere uitvoering der werken gevaar liep. Maar dit is op dit oogenblik niet het geval.

Aan den anderen kant achten wij het onjuist den gewonen dienst te ontlasten door, zooals op de begrooting van Sociale Zaken is geschied, voor de z.g. werkverruiming ten behoeve van de loonen van de daarbij tewerkgestelden *f* 20 millioen te brengen op den kapitaaldienst. Men heeft hier - aldus Minister van den Tempel - te doen met een uitgaaf ten behoeve van cultuurtechnische werken, met een zekere mate van productiviteit; het is dus verantwoord daarvoor te leenen. Dit betoog sluit niet. Slechts een klein deel van deze werken is in voldoende mate productief te achten, dat het verantwoord kan heeten, daarvoor te leenen. Bovendien is dit bedrag in één jaar verbruikt, terwijl er voorshands geen enkele bate van te verwachten is. Er wordt daarbij alleen gespeculeerd op in de toekomst te verkrijgen blijvende werkverruiming op den nieuwen cultuurgrond. Maar wanneer daarvoor van jaar tot jaar *f* 20 millioen moet worden geleend - hoeveel de werken zelf per Hectare zullen kosten blijft in het vage - dan is het de vraag of dit hypothetische voordeel niet veel te duur gekocht wordt. Het dunkt ons dan ook principieel en practisch uit den booze om voor zulke jaarlijks terugkeerende

- en hierin ligt vooral het calamiteuze - kosten, die bovendien slechts indirect en relatief als productief zijn aan te merken, te leenen.

Volkomen onjuist is naar ons gevoelen de door de Regeering gevolgde methode om door een wijziging in de boeking der annuiteiten feitelijk op de staatsschuld minder af te lossen dan waartoe de Staat de verplichting op zich genomen heeft. Dit kunststuk wordt volbracht door voor de aflossing opnieuw te leenen. Mr. van Doorninck merkt op, dat indien de aflossing tot het juiste bedrag ten laste van het Hoofdstuk Nationale Schuld ware gebracht, dit in zooverre practisch geen groot verschil zou hebben gemaakt, omdat ook dan voor deze verhoogde aflossing geleend had moeten worden. Maar voor een Minister van Financiën, die dezen weg opgaat, is het een klein kunstje om een volgend jaar het geheele begrootingstekort weg te werken door langs den bovenaangegeven weg tot het bedrag van het becijferde tekort op de staatsschuld minder af te lossen. Doel van een gezond financieel beleid moet zijn de begrooting zonder tekort te doen sluiten. Is er, nadat de begrooting naar juiste beginselen is opgemaakt - over wat als 'juist' moet worden aangemerkt kunnen de meeningen natuurlijk verschillen - een tekort, dan moet dat door *bezuiniging en/of belastingverhooging* worden overbrugd.

Wij hebben niet ten aanzien van alle verplichtingen van den Staat nagegaan of zij moeten leiden tot verhooging van uitgaven op den gewonen dienst. Wij gaven slechts enkele voorbeelden om onze bedoeling duidelijk te maken. In het algemeen meenen wij echter, dat het reëele tekort te laag is berekend. De 55 millioen, die de Regeering becijfert, moet o.i. allereerst worden verhoogd met de te geringe aflossing op de staatsschuld ad ongeveer *f* 43 millicen per jaar. Wij zijn wat dit punt betreft, eigenlijk nog minder conciliant dan de heer van Doorninck.

Voorts moet voor te lage stortingen voor de sociale verzekeringen volgens den Minister zelf met minstens *f* 27,4 millioen per jaar méér rekening worden gehouden. Het dunkt ons n.l. niet juist met hetgeen jaarlijks te weinig wordt gestort pas voor 1941, gelijk Jhr. de Geer wenscht, rekening te houden. Want wanneer men zich op de thans geldende *tijdelijke* regeling betreffende de stortingen in de sociale verzekeringsfondsen beroept, mag men toch niet uit het oog verliezen, dat de schuld van den Staat aan

die fondsen de laatste jaren aanzienlijk is toegenomen en er al jaren en jaren achtereen uit geldnood verlagingen in de stortingsbedragen zijn aangebracht. Wanneer men thans den grooten sprong weer een jaar uitstelt is er niet de minste zekerheid, dat dit in 1940 niet weer zal gebeuren.

Volgens onze opvatting moet het reëele tekort op den gewonen dienst voor 1940 dus met ± 43 millioen voor werkelijke aflossing van staatsschuld en ± 27 millioen ter zake van te geringe storting in het Invaliditeits- en Ouderdomsfonds worden verhoogd. Het wordt daardoor dus ± 70 millioen hooger dan Minister de Geer becijfert en circa 15 millioen lager dan Mr. van Doorninck berekent.

* * *

Hoe staat het nu met de financiering van de oorlogscrisisuitgaven? Wij zeiden reeds, dat daarvoor een Leeningfonds zal worden ingesteld. Ter aflossing van de leeningen, waardoor de uitgaven van dat Fonds moeten worden bestreden, zullen nog bijzondere heffingen noodig zijn, waaronder een oorlogswinstbelasting. Van die oorlogswinstbelasting verwacht Minister de Geer echter een heel wat geringere opbrengst dan van die, welke tijdens den wereldoorlog werd ingesteld, en welke het mogelijk heeft gemaakt *f* 800 millioen van de leeningschuld uit de opbrengst van die belasting te delgen.

De voornaamste uitgaven, uit het Leeningfonds te bestrijden, zullen mobilisatie-uitgaven zijn; de overige uitgaven, verband houdende met de oorlogscrisis, zullen zooveel mogelijk uit gewone middelen worden gedekt en dus op den gewonen dienst worden gebracht. Hoe hoog zijn die mobilisatie uitgaven? Zij vallen niet mede: de Minister van Defensie raamt ze in zijn crediet-aanvraag van *f* 100 millioen op *f* 1,7 millioen per dag. Dat beteekent een uitgaaf van ± *f* 620 millioen per jaar. Zou deze oorlog vier jaren duren, dan beteekent dit een totaal van ongeveer *f* 2500 millioen. Daarvoor zal dus moeten worden geleend. Op welken termijn? Een aflossingstermijn van 15 jaar voor een dergelijk enorm bedrag zal velen wellicht te kort lijken. Men bedenke echter, dat er zoo spoedig mogelijk een eind aan de stijging van onze staatsschuld moet komen. Toen de huidige Europeesche krijg losbarstte, was de staatsschuld nog allerminst tot het peil van

1914, nl. 1,1 milliard gedaald. Zij bedroeg op 1 September - gelijk wij reeds opmerkten - ± 4 milliard. Het meest aangewezen lijkt ons den looptijd zoo lang mogelijk op vijftien jaar te stellen. Mocht de oorlog inderdaad vier jaren duren, dan kan de looptijd altijd nog iets verlengd worden. Indien wij uitgaan van een jaarlijks à 4% te leenen bedrag van 600 millioen, zal de jaarlijks te betalen annuïteit ± 54 millioen bedragen. Bij hooger rentetype zal dit bedrag uiteraard iets stijgen.

Tot dekking van deze belangrijke uitgave zullen verscheidene fiscale maatregelen noodig zijn. Een oorlogswinstbelasting zal inderdaad heel wat minder opbrengen dan tijdens den wereldoorlog. Immers de prijsvorming is thans veel sterker aan banden gelegd; in- en uitvoer zijn eerder en sterker belemmerd; de handel met de oorlogvoerenden wordt ook steeds moeilijker. Wij mogen dan ook van deze belasting ditmaal geen grootere opbrengst dan enkele tientallen millioenen verwachten.

Teneinde eenigszins een beeld te verkrijgen van de mogelijkheden om verdere inkomsten voor het Leeningfonds te verkrijgen, wijzen wij er op, dat een verhooging van de omzetbelasting met 1 percent een opbrengst van *f* 20 millioen per jaar zou opleveren. Voorts zou men kunnen terugkomen op het door Minister de Geer losgelaten denkbeeld om een nationale inkomsten- en loonbelasting van 2% in te voeren, eventueel met kinderaftrek. De opbrengst hiervan kan op ± 70 millioen per jaar worden gesteld en zou ook in aanmerking komen, indien de oorlog meerdere jaren duurde, in welk geval het bedrag aan inkomsten, waarover het Leeningfonds zou moeten beschikken eenige veelvouden van 54 millioen zou bedragen.

Daarnaast dient een geleidelijke, maar doelbewuste bezuiniging op den Rijksdienst te worden ingezet, opdat de ongetwijfeld te verwachten, grootere, tekorten op den gewonen dienst zonder verdere belastingverzwaring kunnen worden opgevangen.

Vooral hier geldt ‘gouverner c'est prévoir’.

* * *

Wij leven in een zorgelijken tijd. Zware offers zullen van ons gansche volk worden gevergd. Maar het zijn offers in het belang van ons zelfstandig volksbestaan. Daarnaast beseffe men, dat de voor den gewonen dienst te brengen offers gebracht worden wel

is waar direct ter gezondmaking van onze staatsfinanciën, maar indirect in het belang van onze economische toekomst. Daarom vertrouwen wij, dat ons volk in al zijn geledingen bereid zal zijn met eenige blijmoedigheid die offers te dragen en dat vooral de volksvertegenwoordiging de bezwaren, die tegen dezen of genen vorm van belastingheffing of tegen dezen of genen bezuinigingsmaatregel ongetwijfeld zullen bestaan, niet op een goudschaaltje zal wegen. Moge het door ons geschrevene er toe bijdragen onze lezers van de noodzakelijkheid van gezonde financiën en de onvermijdelijkheid van het brengen van zware offers te doordringen.

MOLENAAR

Kroniek der Nederlandsche letteren

Albert Verwey over Frederik van Eeden

In de nalatenschap van Albert Verwey bevond zich het volledig handschrift eener critische verhandeling betreffende persoon en werk van Frederik van Eeden, door den auteur opgeteekend als grondslag en uitwerking zijner academische colleges over zijn tijdgenoot, die zijn vriend en zwager was geweest. Het is in druk bezorgd door zijn dochter, dr. Mea Mees-Verwey, die enkele kleine verbeteringen aanbracht in de citaten, en vluchtige vergissingen herstelde. Zij is daarbij bijzonder conscientieus te werk gegaan. Slechts een kleinigheid - zoo wil het ons voorkomen - is aan hare pieuse aandacht ontsnapt. In den laatsten regel van bladzijde 290 leest men: ‘Wij zijn nu eigenlijk *minder* in het wonder, want de voerman is Siderius....’ Wil men den samenhang verstaan, dan leze men: ‘*midden* in het wonder’. Uit alles blijkt, dat dit Verwey's bedoeling moet geweest zijn.

Het boek is in een klaren stijl geschreven, die door eenvoud uitmunt. Altijd was Verwey's proza helder, het mocht dan soms wat te weinig weelderig lijken. Hij was bovenal een didactisch prozaïst, terwijl zijn verbeeldingsleven vrijwel geheel en vrijwel uitsluitend werd weergegeven in zijn poëzie. Dit is het eerst opvallende onderscheid tusschen zijn eigen kunstenaarschap en dat van Frederik van Eeden. Niemand heeft het beter waargenomen dan Verwey zelf. De opzet van zijn boek is voor een goed deel door deze waarneming ingegeven.

Hij bewondert in Van Eeden bovenal den verbeeldingrijken prozaschrijver en het behaagt hem, dat de verbeeldingen helder blijven, ook wanneer de gedachten door een onverantwoord profetisme worden vertroebeld. Zoo vindt hij veel moois in

Sirius en Siderius, hoewel het geheel van dit driedeelige, niet zeer vast samenhangende geschrift hem, den geboren constructor, van nature tegenstaat. Dat hij aldus een algemeene tegenzin kon overwinnen om overal, waar het pas geeft, instemming of bewondering te betuigen, kenmerkt de groote wetenschappelijke gemoedsrust van Albert Verwey. Het kon niet anders of een boek van hem over Van Eeden zou scherp-polemische bladzijden moeten behelzen. Te verschillend waren immers hun naturen, te uiteenloopend hun opvattingen, en te moeilijk verzoenbaar de richtingen, die zij uitgingen in kunst en leven. Maar Verwey heeft den toon van zijn innerlijk verzet met groot geduld getemperd; hij polemiseert zonder hatelijkheid en hij leest met algeheele overgave van de aandacht. Zijn voornaamste behoefte was het, zich te verdiepen in den aard van zijn medestrijder en tegenstander, die zooveel raadselachtigs aan zooveel simpels huwde. Diezelfde stemming wekt hij bij den lezer. Hoe critisch het geschrift op enkele bladzijden ook wordt, het ontwijkt nergens den indruk, dat het ontstond uit een groote en genereuze belangstelling. Hierom vooral is het mooi en leerrijk. Behalve een bruikbaar studieboek over het onderwerp, blijft het van het begin tot het eind een karakteristiek essay van Verwey, misschien het meest karakteristieke zijner langere essais op *Vondels Vers* na, want de oude *Inleiding tot Vondel* is te tachtigsch-poëtisch, het *Leven van Potgieter*, schoon gedegener van schrijftrant, wordt tegen het eind te gehaast en de studie over *Spieghel*, hoe verdienstelijk in onderdeelen, ontraadselt onvoldoende de religieuze problematiek van den in wezen diep-geloovigen humanist. Dit nagelaten boek is rijper dan de vorige; ook is de stof hier evenwichtiger verdeeld, de behandeling klaarder en belangloozer. Op de meest gevoelige plaatsen toont het verwantschap met den koelen en toch zoo persoonlijken mémoiresstijl van *Mijn verhouding tot Stefon George*; de schrijver spreekt dan over zichzelven zonder zich ijdel te toonen. Hij constateert met rustige overtuigdheid, tracht niet, gelijk te winnen, doch toont met klare woorden, waarom zijn meening was zooals ze was en hoe dit voeren kon tot een misverstand of conflict. De ironie van *Toen de Gids werd opgericht* vindt men door meêgevoel gelouterd terug in enkele, geenszins hooghartige, maar toch distantie-nemende passages. De forsche structuur komt met *Vondels Vers* overeen. Al datgene dus, wat

in de andere grootere prozawerken van Albert Verwey bewonderenswaardig is, vloeit hier harmonisch samen in een geheel, waarvan de betrekkelijke schetsmatigheid niet aan de samenvattende volledigheid schaadt. Om de beste trekken van 's meesters karakter te leeren kennen, terwijl men daarbij zoo weinig mogelijk door zijn kleinere hoedanigheden wordt gehinderd, is dit boek over Van Eeden wellicht zijn meest geschikte geschrift.

Behaagt hem de verbeeldingsrijkdom in de helderste prozabladzijden van Frederik van Eeden het meest, diens poëzie bekoort hem zelden geheel en hij aarzelt, haar te rekenen tot de eigenlijk-gezegde voortbrengselen van de Tachtiger school.

Die aarzeling is voorzichtig, maar volstrekt verantwoord. Want met groote zekerheid kan men vandaag vaststellen, dat de jonge Frederik van Eeden, zooal niet zijn stijl, dan toch zijn talent had gevormd, voordat hij de tachtigers leerde kennen. Het eerste deel van zijn *Dagboek*, de geschiedenis verhalende van zijn liefde jegens Ati, zal tot zijn zuiverste prozaboeken gerekend blijven worden. Het is geheel geschreven vóór de tachtiger beweging. Frisch van voorstellingswijze, helder van toon, natuurlijk van stijl, bewijst dit ongekunstelde jeugdwerk door al een meesterwerk-in-aanleg te zijn, dat de auteur zich ook buiten den invloed zijner tijdgenooten zou hebben ontwikkeld tot een boeiend prozaïst.

Zijn jeugdpoëzie laat verder strekkende conclusies toe. Verwey, die deze laat gebundelde dichtstukjes begrijpelijkerwijs *en bagatelle* behandelt, omdat Van Eeden zooveel beters heeft geschreven, laat de mogelijkheid buiten discussie van een ontwikkeling, welke geheel buiten de tachtiger beweging zou zijn om gegaan, doch niet alleen deze mogelijkheid wordt door de *Jeugdverzen* gesuggereerd, ook de waarschijnlijkheid en zelfs tot op zekere hoogte de wenschelijkheid van een geheel zelfstandige evolutie kan men er onbevangen uit aflezen.

Dit beteekent natuurlijk niet, dat de kennismaking met de jonge dichters van de tachtiger school voor Frederik van Eeden zonder vrucht zou zijn geweest! Het tegendeel is waar, doch vernietigt den indruk niet, dat deze in zoo menig opzicht vruchtdragende ontmoeting, hem bij het vele, dat ze hem bood, tevens verbijsterde en verwarde. Ze schokte stellig in de periode van hun vorming al zijn opvattingen over de poëzie en over het

dichterschap. Het blijft de vraag, of die schok wel zoo weldadig was. De innerlijke onzekerheid, die Verwey reeds vroegtijdig opmerkt in de discrepantie tusschen beroep en roeping, en die het geheele levenswerk van Frederik van Eeden begeleidde, werd door de al te snel verworven zekerheid omtrent de juistheid van het tachtiger program allerminst opgeheven.

Toen Van Eeden zoo guitig de *Grassprietjes van Cornelis Paradijs* uit het magere bleekveld der domineespoëzie begon te wieden, parodieerde hij - en daarom kón hij het zoo goed - verscheiden dingen, waar hij zelf in had geloofd; het moraliseerend symbolisme, dat zakdoekjes tot toonbeelden van reinheid voorhoudt, zat hem persoonlijk in het dichterbloed en hij is blijven gelooven, zijn leven lang, dat *Da Costa's* ‘gevoel, verbeelding, heldenmoed’ de essentiëele hoedanigheden zijn van het kunstenaarschap. Niet alleen zijn uitvoerige galerij van idealistische tooneelhelden, die krachtens een overdreven gevoel voor anderen een al te groote verbeelding omtrent zichzelven aan den dag leggen, maar ook zijn oudste versjes getuigen van dit negentiende-eeuwsche inzicht. Het landschap zelfs in een leerschool der burgerdeugd:

O, oude, lieve duinen
Aan Hollands vrije kust,
Wat vond ik menigmalen
Aan uwen boezem rust.

Wat zijn uw groene dalen
Mij vaak tot troost geweest,
Wat gaf uw stille schoonheid
Vaak kalmte aan mijnen geest.

Bij U vind ik mijn vrijheid,
Mijn kracht, mijn levenslust.
Ik heb U lief, o duinen
Aan Hollands vrije kust!

Zoo'n tekst behoefde weinig wijziging om passend in de parodieën te mogen meegaan. Nochtans was de dichter oprecht. Hij heeft altijd het landschap zoo gezien. Hij heeft altijd de zucht gehad, in de voorwerpen zijner aandacht de suggestie naar het geestelijke te onderkennen en de verwijzing naar het stoffelijke te versmaden. Hij wist, dat de witte waterlelie, die hij liefhad en deswege tot zinnebeeld maakte, geworteld ligt in den droesem der meren, maar hij beminde haar ontstijgen tot schoonheid, of

liever: hij vereenzelvigde deze schoonheid met dit ontstijgen en hierin was hij het tegenovergestelde van een programmatisch tachtiger.

Ware hij zelfstandig gebleven, hij zou de dichtwijze der vorige eeuw gezuiverd en verfrischt, maar nooit versmaad of verloochend hebben. Zijn aanleg drong hem ernaar terug, omdat hij er, spijts den humor van Cornelis Paradijs, de waarde van inzag. Het laatste hoofdstuk van *De Kleine Johannes*, waaromtrent het vroegste meeningsverschil met de bentgenooten zich deed gelden, schreef hij uit gehoorzaamheid jegens dezen natuurdrang en Verwey, die zich vroegtijdig rekenschap gaf van het ontstaansproces der kunst, begreep dit het eerst en het volledigst. Hoewel hij het niet in deze woorden uitdrukt, heeft hij toen al gevoeld, dat Frederik van Eeden er niet heelemaal bijhoorde. Vooral als lyrisch dichter is Van Eeden nooit een tachtiger geweest en welke psychologie men hem toeschrijft, geene is hem vreemder dan de '*psychologie van een tachtiger*'. Eerder werd het een breuk in zijn psychologische evolutie, dat hij geen tachtiger kon zijn.

Verwey ziet scherp. Hij analyseert niet alleen de gemoedsgesteltenis, waaruit *De Kleine Johannes* ontstond en wijst daarbij met klem van overtuiging op een innerlijke tegenstrijdigheid tusschen de '*stemming*' der oorspronkelijke inspiratie en de '*overweging*', die zich hieraan opdrong, maar hij plaatst ook naast elkander twee radicaal onverzoenlijke gezegden: 'ik vind liever iets mooi dan iets goed en wie iets moois maakt lijkt mij meer artist dan wie iets goeds maakt' (uit een opstel over *Multatuli*) - en kort daarop (in een *Naschrift* tegen *Willem Kloos*, De Nieuwe Gids, Augustus 1892): 'ik voel de qualificatie 'goed' zonder begrip van nuttigheid, als een hooger qualificatie dan 'mooi'.

De laatste uitspraak is van Frederik van Eeden, de eerste is van den tachtiger, die Frederik van Eeden vergeefs heeft willen zijn.

Wanneer Verwey dan ook zegt: 'Men zou willen weten, hoe Van Eeden geweest zou zijn als het zuivere mensch-instinct, waarvan hij zegt, dat hij het in zijn jeugd bezat, sterk genoeg geweest was om zich onvermengd te uiten', - veroorlooven wij ons, daar te lezen: hoe zou Van Eeden geworden zijn, wanneer dit zoogenaamd zuivere mensch-instinct niet door de overrompelende kennismaking met de dichters van Tachtig en hun kunst verbijsterd ware geworden?

Ons antwoord is, dat in deze helaas onvervulde omstandigheid die ontwikkeling voorzeker trager, maar ook zonder twijfel harmonischer geweest zou zijn. Hij zou ook dan een zoeker zijn geweest. Hij zou tijdens zijn studiejaren en practijk de stofvergoding en het postivisme hebben afgezworen, want daar dreef hem zijn dichterschap - of althans, zooals Verwey het uitdrukt: zijn gevoel - toe, hij zou zich evenzeer hebben toegelegd op psychisch onderzoek, maar hij zou een klaarder spiritualisme hebben gevonden dan hij nu ontdekte, nadat zijn denken over de zaken des geestes deerlijk vertroebeld was door de tijdelijke overschatting van het sensitieve.

Shelley en Kloos, Verwey en Van Deyssel waren juist de groote mannen, wier grootheid hij geen seconde had moeten benijden, wilde hij dat 'zuivere mensch-instinct', waar het volgens hem op aan kwam, en dat hij buiten hun verbijsterenden invloed met een ander woord zou hebben aangeduid, inderdaad hebben behoed. Zijn latere rancune tegen de tachtiger aestheten was in zeker opzicht maar al te gegrond. Deze strijdmakkers hadden zijn ziel gedeerd. Terwijl hij aan hun zijde meevocht voor een nieuwe kunst in Holland, bestreed hij wat hemzelven het meest eigen was: de kunst- en levensopvatting van de idealisten der vorige eeuw.

Niet, dat er een reactionair in hem school! Hij was precies zoo modern als bijvoorbeeld *Tolstoi*, maar hij was niet zoo modern als *Shelley* en hij had er ook niet zooveel voor over, dit te zijn als *Herman Gorter*. De offers, die hij bereid (en in staat) was, te brengen, betroffen zijn maatschappelijke positie, zijn financieele onafhankelijkheid, zijn menschelijk opzicht, zijn reputatie bij de groote menigte, maar in geenen deele zijn artistiek zelfrespect of als men het liever zoo noemt: zijn groote eerzucht. In offervaardigheid en zelfverloochening liet hij zich niet overtreffen, zoolang hij maar het besef mocht behouden, dat hij niet overtroffen werd.

Ook deze trek is door Verwey blootgelegd en het kon nauwelijks gebeuren, zonder te wonden, want dit is een verborgen trek. Men moet de fijnheid van gemoed eerbiedigen, die Verwey hier toont. Zij is voorbeeldig. Niets heeft hem in Van Eeden zoo gehinderd als wat hem de verwatenheid van een weinig gegronde profetenhouding toeschijnen moest; hij erkent noch-

tans de betrekkelijke realiteit van dit profetisme, zoo diep verschillend van het zijne, want ook hijzelf droeg als dichter, zij het in anderen zin, een profetisch karakter. Zijn altijd hooggehouden *Idee van het Dichterschap* week sterk af van de idealen omtrent den koninklijken mensch-dichter, waarmee Van Eeden dweepte. Het was strenger en deemoediger, dieper doordacht en in wezen practischer, maar het was vooral beperkter van object en van horizon, met het voordeel, dat het duidelijker omschrijfbaar en het nadeel, dat het schraler was. Ook Verwey's profetisme beantwoordde aan een artistiek zelfrespect, dat eerzucht kan worden genoemd, maar hield hierin de maat van de reëele verhoudingen, terwijl Van Eeden zich nauwelijks verbaasd zou hebben, indien hij uit een dagdroom was ontwaakt als president der Vereenigde Staten van Europa en Opperpriester van de Religie der Soortziel (een vinding, waarmee hij op de mythologie van het Pangermaansch collectivisme inderdaad even profetisch vooruitliep als Verwey dit product van dommen hoogmoedswaan voorzag in zijn óók profetisch gedicht *Van een klein volk aan een groot volk*).

Juist voor Verwey, die zijn plaats niet onderschatte, maar kende, was de mateloosheid in Van Eeden's zelfrespect afstootelijk en al verbergt hij zijn weerzin geenszins, hij weet die onder te brengen in het mengsel der gevoelens, waarmede hij Frederik van Eeden beoordeelt. Doch dat deze vorm van ‘eerzucht’ door de tijdelijke scholing bij de tachtigers ten uiterste gestijfd werd, zoodat Van Eeden het gevoel had, als raakte hij in hun midden het ‘zuivere mensch-instinct’ zijner jeugd kwijt, is even onmiskenbaar. Hij heeft aan Tachtig geleden. De anderen hebben, *Herman Gorter* uitgezonderd, van dit geweldig experiment der dichterlijke inspiratie slechts geprofiteerd, Kloos en Van Deyssel voor hun definitieve zelfbevestiging, Verwey voor zijn ontwikkeling als dichter en aesthetisch denker.

Van Eeden, *slachtoffer der Tachtiger Beweging* mocht een betoog dan ook eerder heeten van iemand, die voor het lichtvaardig gebruik van het woord ‘slachtoffer’ (nogal een groot woord) niet terugschrikt, dan bijvoorbeeld *Psychologie van een tachtiger*, want hetgeen Verwey onthult met scherpe kennis van zaken is de door een tachtiger ontworpen zieleschets van iemand, die er essentieel niet bijhoort, en die dan ook met de superieure eigen-

zinnigheid van een anders geaarde, overigens evenzeer autonome natuur, het prachtige spel verstoorde.

Van Eeden is in een anderen zin dan *Herman Gorter* de groote spelbreker der Tachtiger Beweging geweest, maar dit heeft hij zelf te laat geweten en toen wilde hij deze natuurlijke functie tot een bovennatuurlijke zending verfraaien. Hij had hier enkele vermogens voor. Hij had niet alle vermogens, die ervoor noodig waren. Trouwens: ook *Herman Gorter* had die niet. Beiden zwierven uit naar werelden, waar ze vreemdelingen zouden blijven en waarvan ze toch de taal zouden spreken. Beiden zochten er stamelend een vaderland. De een vond de Geest van de Nieuwe Menschheid, de ander, na lang zwerven, de Katholieke kerk.

Dit was, meent Verwey, een illusie. ‘Hij werd Roomsch, niet op de wijze van iemand, die in geloof en leer vrede vindt, maar als een drenkeling, die het zwemmen opgeeft, en zich zinken laat’.

Ongetwijfeld is er waarheid in die woorden. Doch de volledigheid van iemands overgave zijner persoonlijkheid aan hetgeen hij als de goedheid Gods beschouwt, mag buiten letterkundige discussie worden gehouden en ontgaat ten eenemale aan ons oordeel, ongeacht het antwoord op de vraag, of wij werkelijkheidswaarde toekennen aan de werking der genade of niet.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsche kroniek

Pas op de plaats

Alhoewel gedurende de maand November zoowel hier te lande als in België een uiterst nerveuze stemming te constateeren is geweest, en hoezeer ook de Russische aanval op Finland den onrust in Europa is komen vergrooten, toch kan men niet zeggen, dat het internationale aspect der dingen in de laatste vier of zes weken aanzienlijk is gewijzigd.

Om met den toestand van en in eigen land te beginnen, wat velen vreesden is tenslotte niet geschied, hetgeen echter niemand het recht geeft te beweren, dat dùs veler vrees ongegrond is geweest. Het wonderlijke van het geval is juist, dat de Regeering door hare verklaringen en ‘geruststellingen’ achteraf zichzelf het verwijt op den hals haalde, het volk onnoodig beangst te hebben gemaakt - welk verwijt haar dan ook gedaan is - terwijl toch ‘zij die het weten kunnen’ èn het niets wetende, doch veel vermoedende ‘gewone publiek’ gelijkelijk ervan overtuigd waren, dat de Regeering volstrekt niet onnoodig alarm heeft geslagen en, integendeel, krachtig en beleidvol - een zeldzame combinatie - te werk is gegaan. De daden der Regeering zijn in November dus beter geweest, dan hare woorden. Liever zóó dan andersom, zal men zeggen en dan heeft men stellig gelijk, maar toch houdt het gezegde een klein verwijt in....

Voorzoover men het verloop van de week van 6-12 November kan reconstrueeren is aannemelijk, dat de Nederlandsche Regeering over aanwijzingen beschikte, die ernstig gevaar voor de aantasting van ons grondgebied deden vermoeden, en dat die aanwijzingen *niet* uitsluitend van de zijde van de wederpartij afkomstig waren. Het is voorts volstrekt onwaarschijnlijk, dat het plotselinge bezoek van den Belgischen Koning met deze aanwijzingen niet in verband stond, evenzeer als geen minister ons

kan wijs maken, dat het gemeenschappelijk vredes-initiatief van Koning Leopold en onze Koningin het uitsluitend doel van 's Konings reis zoude zijn geweest, noch dat het initiatief zelf uitsluitend door menschlievendheid zoude zijn ingegeven geweest. Dat een zoo opzienbarend en verrassend persoonlijk overleg tusschen twee Staatshoofden in de gegeven omstandigheden verontrustend moèst werken en dus alleen door ernstiger doeleinden dan een van te voren tot mislukking gedoemd bemiddelings-aanbod kon worden gerechtvaardigd, maakt, dat wie, als wij, in het beleid van beide soevereinen en hunne raadslieden volstrekt vertrouwen heeft, de later van ‘officieele’ zijde gegeven voorstelling van zaken niet kàn aanvaarden, evenmin als wij kunnen gelooven, dat zij, die in het twee-vorstelijk bemiddelings-aanbod iets meer dan een uiting van wereld-vreemd optimisme, ja zelfs een daad van fijn staatkundig overleg hebben gezien, de plank mis hebben geslagen. Zoowel het bezoek als het aanbod èn de latere intrekking der verloven getuigden van grootere staatsmanswijsheid en voorzichtigheid, dan uit de latere verklaringen van ministers de Geer en van Kleffens kon afgeleid worden.

Aannemelijk is voorts, dat het dreigend gevaar tenslotte - Zondag 12 November in de vroegte - afgewend is en dat daarbij de beslissing van België, in geval van schending van Nederlandsch territoir hetzij aan de wederpartij van den schender doortocht te verleenen, hetzij zelfs aan de keering van den uiteindelijk ook België bedreigenden aanval actief mede te werken, zwaar gewicht in de schaal heeft geworpen. Zeker is, dat in de nacht van 11 en 12 November op vele te voren armlooze wegwijzers in België de aanduiding ‘Hollande’ te lezen viel, en dat die palen des nachts verlicht zijn gebleven, en zeker is ook, dat de te Brussel genomen beslissing t.a.v. België's houding overeenkomt èn met het welbegrepen Belgische belang èn met de wenschen en inzichten van het overgroote deel van het Belgische volk. Er is echter geenerlei grond te veronderstellen, dat ter zake tusschen Nederland en België eenige bindende afspraak zoude zijn gemaakt, noch zelfs dat toezeggingen op voet van wederkeerigheid zouden zijn gedaan. De eenige basis van de politiek van Nederland èn van België, gelijkelijk, is de wensch *eigen* zelfstandigheid onverzwakt te handhaven, en dat sluit in, dat elk land voor zichzelf beslist

òf en wanneer die zelfstandigheid wordt aangetast of zóó ernstig bedreigd, dat actief verzet noodig is. Zóó is de zaak ook in België zelf, door Parlement en Pers, gesteld en zóó moeten wij, Nederlanders, haar gesteld wénschen. Wát België (of Nederland) in geval van een aanval op zijn buur ook moge ondernemen, het zal altijd moeten worden gezien als een actie tot *zelf*-handhaving en geenszins tot hulpverleening, hoe welkom de actie zelve overigens ook aan den ander moge zijn. Als er dan ook iets is in deze droeve tijden, dat reden tot voldoening geeft, dan is het wel de wetenschap, dat omtrent het parallel loopen van de levensbelangen der beide staten in de hoofdsteden en, in het algemeen, in beide landen zoo veel en zoo zuiver begrip heerscht, èn, daarnevens, het feit, dat beide staatshoofden, mede door hunne wederkeerige sympathie, de bij uitstek bevoegde leiders van een dergelijke dubbele zelfstandigheidspolitiek-in-overleg zijn gebleken.

Tegenover die heugelijke teekenen van wederkeerig begrip, willen wij dan ook niet àl te veel aandacht wijden aan de uitlatingen van het Antwerpsche kamerlid Joris, wiens redevoeringen in den laatsten tijd pijnlijke herinneringen wekken aan eene periode, waarin de verhouding tot onze zuiderburen lang niet zoo vriendschappelijk was als thans. Dat de heer Joris voor het lot van Antwerpen bezorgd is, wie zal het hem kwalijk nemen? Doch wanneer hij in zijne bezorgdheid voor eigensteedsche belangen zoover gaat, dat hij geen andere oplossing van de door hem geduchte moeilijkheden meer ziet, dan een Nederlandsch-Belgisch ‘con-dominium’ (gezamelijk uit te oefenen soevereiniteit) over de Wester-Schelde, welks huidig statuut hij als ‘een juridischgeographisch vazalschap’ van België zegt te beschouwen, dan spreekt hij een taal, die aan die van de Belgische annexionisten van 1918 meer verwant schijnt, dan voor een goede verstandhouding wenschelijk is.

Het grens-incident van Venlo, waarbij ons grondgebied op onweerlegbare wijze is geschonden, viel juist in een tijd, dat de publieke opinie op elke onverwachte gebeurtenis met grootere ongerustheid en verhoogden argwaan reageerde, doch stond vermoedelijk met de overige redenen onzer bezorgdheid niet in verband. Brutale moord en menschenroof eenerzijds zijn gepaard gegaan met ernstige beleidsfouten en verzuimen aan de andere

zijde. De schuldige aan deze zijde van de grens is terstond van zijn functie ontheven. Aan de overzijde, waar veel ernstiger werd gezondigd, zal men met soortgelijke maatregelen niet kunnen volstaan. Er moeten onrechtmatig gevangen genomen personen worden teruggegeven en gevolgen van een op Nederlandsch grondgebied gepleegden moord, voor zoover zulks nog mogelijk is, worden goedgemaakt. De Regeering heeft dan ook verklaard 'volledige genoegdoening' te verlangen.

Na bij Turkije een blauwtje te hebben geloopen, heeft Stalin zich jegens Finland als een minder gemakkelijk af te schepen wouldbe beschermer gedragen. Het is zelfs de vraag of de Sovjets, toen zij niet voetstoots alles ingewilligd zagen wat zij van Finland verlangden, wel ernstig naar een accoord hebben gestreefd. Redelijker, inschikkelijker en beheerschter dan de Finnen zich hebben betoond, kan men zich geen volk in dergelijke omstandigheden denken. Aan de autoriteit van het oordeel der Geneefsche Vergadering, welke de Sovjets als de rechtsverkrachters aanwees, kon ditmaal dan ook niet, door te wijzen op de vele niet-leden van den Bond, worden getornd: ook buiten de bond was er vermoedelijk niemand, die over de schuldvraag in twijfel verkeerde, al zijn er wellicht, die het niet hardop durven zeggen en al is er waarschijnlijk zelfs één, die het niet zeggen *wil*.

Dat moreele veroordeeling, verontwaardiging zelfs, zich niet altijd in actieven steun omzet, wisten wij reeds. Toch vraagt men zich met eenige verwondering af, op welke beginselen de Zweedsche houding tegenover het Finsch-Russisch conflict berust. Geldt voor Zweden niet hetzelfde, wat België t.a.v. een mogelijken inval in Nederland heeft overwogen, t.w. dat àls de aanvaller slaagt, het voor den buurman wel eens te laat kan zijn voor eigen veiligheid op afdoende wijze te zorgen? De vorige eerste minister Sandler schijnt er zoo over te hebben gedacht, doch hij moest aftreden, en het huidige kabinet neemt een houding aan van met het slachtoffer sympathizeerende onzijdigheid. Of Zweden dat lang zal kunnen volhouden?

Ter zee behaalden de Geallieerden eenige successen, waarvan de ondergang van de Admiral Graf Spee stellig het voornaamste was. Te land geschiedt zoo goed als niets en in de lucht wordt

wel gevochten maar toch geen enkele actie op groote schaal ingezet. De zgn. Britsch-Fransche représaille-maatregelen, in werkelijkheid een lang te voren beraamde aanslag op den Duitschen uitvoer, waarvoor, wegens zijne volkenrechtelijke ongeoorloofdheid, eerst een 'geschikt excuus' moest worden gevonden, doen, waarschijnlijk tengevolge van den 'royalen' overgangstermijn, hunne werking nog nauwelijks gevoelen. Zoo nadert Europa de jaarwisseling in een toestand van actie-looze malaise en van angstig zich afvragen 'wat straks', eene gemoedsstemming, waarin de vreugde over het *betrekkelijk* geringe aantal menschenlevens, dat deze oorlog tot dusverre gekost heeft, soms wordt overvleugeld door het wrevelig gevoel 'waarom wordt er niet harder gevochten, opdat tenminste het einde spoedig nabij zij'. Het zijn niet alleen de onzijdigen en zelfs niet alleen de leeken, die zoo denken. In de Times zoowel als in de Temps hebben artikelen van militaire deskundigen gestaan, ten betooge, dat met een blokkade alléén den oorlog niet gewonnen kan worden, en dat er dus 'iets gebeuren moet', maar het 'wat' werd daarbij al evenmin aangegeven. Velen verwachten tegen Maart 1940 eene verheviging van den strijd, doch waar? In de lucht? Op de fronten? Of in den vorm van onverhoedsche aanvallen, dáár waar zij rechtens niet behoorden te geschieden? Het is geen 'rust', dien Europa thans geniet. Het is een 'pas op de plaats', welke het maakt, in afwachting van een plotseling bevel 'voorwaarts.... marsch' in eene tot dusverre nog onbekende richting....

B.M.T.
20 December 1939.

Ontvangen boeken

GARMT STUIVELING, Tegen de Stroom. - Arbeiderspers, Amsterdam 1939.
IS. COOPMAN, Bescherming van het Parlement. - Paris, Amsterdam 1939.
RUDOLF STEINMETZ, Menschenleven in Amerika. - Keurboekerij. Amsterdam 1939.
BEP OTTEN, Het leven wacht. - Keurboekerij, Amsterdam 1939.
RO VAN OVEN, Tesseltje. - Keurboekerij, Amsterdam 1939.
SIEGFRIED E. VAN PRAAG, Pension Wessels. - Querido, Amsterdam 1939.
DELA DE JONG, Dans om het hart. - Querido, Amsterdam 1939.
J. HUIZINGA, Neutraliteit en vrijheid, waarheid en beschaving. - Tjeenk Willink, Haarlem 1939.
J. VISSER-ROOSENDAAL, Het één of het ander. - Gottmer, Haarlem z.j.
WILL WENNEMAN, Twee kasteelen. - Mees, Santpoort 1939.
ANNETTE DOUWES DEKKER, De waarheid over Multatuli en zijn gezin. - Van Stockum, den Haag 1939.
W. VAN BEMMELEN, Het laatste oordeel. - Van Stockum, den Haag 1939.
K. LEKKERKERKER, In aanbouw. - Leopold, den Haag 1939.
S. VESTDIJK, Sint Sebastiaan. - Nijgh, Rotterdam 1939.
JO BOER, Wereldtentoonstelling. - Nijgh, Rotterdam 1939.
Reisverhalen, verzameld door JC. SMIT en G. STUIVELING. - Wolters, Groningen 1939.
E. FRANK, Vraagstukken der theoretische economie, II. - Wolters, Groningen 1939.
F.B.J. KUIPER, De goddelijke moeder in de vóór-indische religie. - Wolters, Groningen 1939.
A.J. DE JONG, Nederlandse Letterkunde, II. - Wolters, Groningen 1939.
Jhr. P.J. VAN WINTER, Engeland en Cromwell. - Wolters, Groningen 1939.
Herscheppingen, verzameld door G. STUIVELING. - Wolters, Groningen 1939.
W.L. BRANDSMA en G. STUIVELING, Onder de loupe. - Wolters, Groningen 1939.

G.S. OVERDIEP, Een fragment van den roman der Lorreinen. - Van Gorcum, Assen 1939.
J.J. UILENBERG, De olde jager. - Van Gorcum, Assen 1939.
SIEGFRIED E. VAN PRAAG, De hartstochtelijkheid der ziel. - Van Loghum Slaterus, Arnhem 1939.
Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis (2 deelen). - Cape Times, Kaapstad 1939.
ALIE BADENHORST, Tant Alie van Transvaal. - Nasionale Pers, Kaapstad 1939.

Gedichten

Een Oud Vers

Wat ik betreur te hebben niet bezeten
Is het geluk van menig burgerman:
De vrede van het huisgezin en van
De kinderen, die mee aan tafel eten.

En ik weet wel, dat in mijn arm gelegen
De liefste is bezwijmd van zaligheid,
Dat ik de stem ken van de eeuwigheid,
En van het hart, dat mijn hart is genegen.

Maar dit is alles niets, al deze dingen,
Gezegend, en te min; 't is eens niet meer;
Men hoort de vogels in de boomen zingen,
De jaren gaan, de winter keert steeds weer,
De sterren staan. Ik heb niet goed gekozen.
Wat doet een bedelaar met roode rozen?

Nachtlied

Slaap, die zoo goed waart als een zuster,
Hoe wordt een oud hart ongeruster,
Naar mate 't minder van u kent
En meer van 't slapeloos firmament,

En echter toch, hoe ook bejegend
Een licht kent, dat de oogen zegent,
Wel korter, maar met dieper rust,
En droomen van een stiller kust.

De jeugd slaapt vast, de ouden minder,
Maar dichter bij die kust van ginder.
Is het dat men steeds langer waakt,
Wanneer men meer de kust genaakt?

De liefde is eerst een veilig kussen,
Dan mengen zich daar distels tusschen.
De nacht is eerst een zalig huis,
Dan schijnt het nachtlicht op een kruis.

Drie Brieven

I.

Ik kwam in een bosch zòò groen,
En het gras werd er zoo licht,
En het licht was er zoo stil,
Dat ik dacht is dit op aarde?
En ik vluchtte in een boom.
Daar sprak een vogel mij aan
En zeide gij zijt gestorven
Daarom kunt ge mij verstaan.

Wat die vogel verder zei
Dat mag ik u niet zeggen.
Het gras is groener dan thuis
En ik heb nog ver te gaan.

II.

Ik adem andere lucht,
Ik kan niet zeggen hoe zuiver,
Het is of men appels eet
En water drinkt dat is licht.
Ik hoop u terug te zien,
Maar gij moogt daar niet op hopen,
Wij wonen hier zoo zeer hoog,
En gij in diepte benêe.

Ik heb een engel gezien,
Hij was als een adelaar.
Hij vloog onder mij voorbij,
Ik weet niet waarheen hij ging.

III.

Nu zult ge mij niet meer zien,
Er is tegen mij gezegd
Dat een doode niet omzien mag,
Zoo hoog uit den sterrennacht.
En wat ik hier hoor is waar
Zoodat ik gehoorzaam ben;
Ook gij zijt hier al bekend
En uw bed staat voor u klaar.

Denk niet te veel meer aan mij,
Ik weet hoe de wereld is,
Leef voortaan maar zonder mij,
Nu ge weet hoe het hier is.

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Uit ‘De korenharp’

Châteaux en Espagne

Naar A.C. Willink

Het paleis op den berg aan het water wordt gesloopt. De ruïne is van een grootschen wansmaak, en trekt aan. De opengehakte muren bloeden van het wit murenbloed der kalk. De monsterlijke belvedere is nog haast intact van buiten, maar binnenin werd alles weggebroken, de weidsche boogvensters staan glasloos, de wind vaart in en uit door de enorme zaal vol splinters en vol gruis, een zaal vol speelgoed waarin thans de wind al spelend langzaam om en om rolt.

Het noodweer nadert.

Aan deze zijde van de stil en prinselijk zich door de bergen wendende rivier het fraai gevoegd, volmaakt, uniek terras. De Vaticaansche god van boogschot en van muzen kijkt naakt en blank op blanken sokkel het vlieden van den pijl na tot de kim. Niets kan bevalliger in rust neerhangen dan de draperie van zijn gestrekten arm. Hier Grieksche harmonie die voor de eeuwigheid geschapen schijnt, ginds aan de overzijde 't afgetakelde paleis, de vloekendroode belvedere die tot zich trekt de daemonie.

Het noodweer komt nabij.

Nog ligt het landschap als een paradijs open achter de gebouwen, het stille water vloeit in de oneindigheid, de stroom omzoomd van baaien en van kreken, 't gebergte is begroeid met overvloed, zijn rotswand daalt in minzame noblesse tot aan den oever der rivier. Maar de ruïne trekt en trekt.

De lucht vol onweer en valsch licht. Daar, in de verte tot een fond voor 't beeld, hebben de wolken het gedrocht gebaard van den tornado. Aarde en hemel zijn versmolten in een geweld van zwart, een nadir van ontzetting en groen gestreept met het

onwezenlijkste zilver van de wolkbreuk. Verdoemd ten doode, leeg van menschen, ligt het landschap huivrend onder den verderfelijken koepel. Want het paleis zal tot een chaos samenploffen, de zuilen van de balustrade aan den zoom van het terras zullen verbrokkelen, het blinkend beeld van den Apollo stort in millioenen scherven neer op de vergruizelende pleinplavuizen, - de wetten van vernietiging zij heerschen over dat verraderlijk verlokkend schoone luchtkasteel: de aarde.

De Kermis

Ik hoorde de kermis eer ik haar zag, ik rook haar eer ik haar hoorde, ik had dien ganschen dag haar al in de lucht gevoeld, nu zou ik haar proeven. En met mijn vijf zinnen wandelde ik haar tegen waar zij dien avond over den breeden stadswal tusschen de kastanjelaren lag te stoomen als was zijzelve een kermisganger die zijn maat niet had gekend.

Zij werd luchtig beregend door een fijnen zomerregen, zijn geur van daarstraks was hij kwijt. Met de schrille praal van sneeuwen licht en okeren klank, met de grove en zoo feestelijke vreugde van de simpele menschengenieting omving ze mij.

De kermis is een komeet die telken jare weerkeert, warmte en leven stralen in den kop, en de lichtstaart waaiert 's nachts indrukwekkend uit boven de stad tegen den hemeldom. Daar is voor de natuur der aarde geen plaats, de bloemen staan moe te verleppen, het gras der perken ziet giftig groen, en de randen zijn vertreden in het slijk van den zomerregen. De vetwalm van dozijnen fornuizen en de vetklank van tientallen orkesten schroeven zich moeizaam door den regen omhoog.

En tusschen de botsende parapluus nam ik mijn weg naar de poffertjestent waar een matrone troonde achter de platte kachel. Haar zwarte krullen zagen vet als haar blonde boter, zij stonden stijf en stil, alles aan haar was stil, het rood-fluweel gekeursde lichaam was stil, maar de rechterarm, donker besproet en poezel, trok mirakels gauw ribben beslag over de honderdvoud gekuilde haardplaat en doopte den lepel in de gouden vaas. Drie koks tegenover haar bekwastten aanhoudend de plaat, en prikten, wipten, spietsten met hun vorken het gebak.

Ik vond nog een stoel, en ik zat bij den eeuwigen bultenaar aan de wafelijzers. De zware mecanieken klapten open en dicht, hun stangen kletterden tegen de ovenstangen, de vlammen van het houtvuur kusten gulzig en onkuisch deze ijzers. Witgeschilde wilgentakken stonden om hem heen, hij stookte den oven met lang, buigzaam doodsgebeente. Bukkend verzonk zich zijn hoofd in den dubbelen bochel, zijn zieke romp kroonde zich potsierlijk luguber met de krijtheldere koksmuts ten doode. Die vent werd niet oud.

De eeuwige bultenaar aan den wafeloven der kermis hij wordt - o eenheid van tegendeelen - niet oud. Het pretleven raast langs den rand van zijn graf.

Uit één gezin

In den voormiddag doorkruis ik - ik oudste - de stad, mijn tasch vol kwitanties, mijn buidel vol wisselgeld, mijn broekspijpen vol modder, mijn schoenen vol sneeuwwater, en ik incasseer meer verwenschingen dan vorderingen....

Maar mijn broer - hij jongste - heeft thuis de kachel zoo fel gestookt dat zij dreigen gaat met de roode vuist, en ongewasschen, in zijn nachtgoed, het haar vol pieken, tikt hij in haar heeten ijzergeur geeuwend zijn halfhard versch ei aan met zijn mes.

In den namiddag schrijf en tel ik op het kantoor de eindelooze tabellen met een hand die niet mag beven en een aandacht die niet mag falen, en oogst desondanks van mijn patroon slechts donkere blikken en nimmer een woord van waardeering....

Maar mijn broer zit in de stamkroeg, slurpt hoorbaar zijn borrel, rookt, lacht en zwetst, maait zijn joyeuze groetgebaren, timmert op tafel dat de asch opstuift uit den aschbak en de peukjes beven, en ontvouwt eer dan het kabinet-zelf zijn politiek.

In den avond na het koksmaal reinig ik het vaatwerk in onze keuken, pers onze kleeren, schud onze bedden, lucht onze kamers, ga rond in den gluipenden tochtstroom uit het diefachtig buiten, en leg mij te slapen....

Maar mijn broer in de dancing schuift over het gegladde vloertje met de mekkerende sletjes, smoespert in hun roode oor

zijn dubbelzinnigheden, en tilt hun korte beentjes van den bodem, onverschillig, meerder, onder den ontmenschten ijzelblik der koppelaars.

In het ochtendkrieken - de lantarens zijn mij heel even gele bollen stuifmeel die den grond bij plekken hebben overstoven in dat morsig koude kasje van den winter - loop ik gehaast naar de taak die mij wacht in het terugstootend perceel van de binnenstad, de regen ongeduldig kloppend tegen mijn zwartgespannen scherm, een rouwend schild....

Maar mijn broer ligt ronkend in zijn ledikant, zijn pyjama gestreept als de kiel van een boef, de borst half ontbloot en moeizaam deinend onder de zware stooten van den adem, - en in enkele uren is de baard rondom zijn open mond aangegroeid tot een zwarte verschrikking.

Saul en David

De kanonniers van het orkest zaten reeds gespannen in de gevechtshouding, klaar aan de batterij der instrumenten, achter de munitie van stemmen en partituur. De overste gaf het sein, dan - ping, pang - brandden de stukken los, enkele eerst, van lieverlede de volle laag. Zoo had de componist, een vermaard Nederlander, het bedoeld: Sauls zwaarmoedigheid, zijn woede, zijn waanzin zouden de zaal herscheppen in een slagveld.

Geheel terzijde, beschroomd, zat de vrouw achter de gouden triangel der harp. Zij nam aan den slag geen deel, zij zat toe te zien, en toch ook anders. Zij zat niet als de traditioneele Napoleon te paard, op een heuvel, turend door een veldkijker naar den afloop van den veldslag. Zij zat met een stil gelaat, omhuifd van het zachte donkere haar, en bleek-rood, onhoorbaar speelden af en toe haar verzorgde vingertoppen in een hoogen hoek van de snaren. Dan dempte zij met de vlakke hand sierlijk het natrillen, en zat opnieuw stil.

Maar reeds was het haar eigen beurt voor Davids solo. En waarlijk, waarlijk, de toondichter had nog iets bedoeld. Alle snaren kregen hun deel, de harpvrouw bracht in hun gansche strakgespannen schering den watervluggen inslag van haar vingeren. De toondichter gaf zijn hoorders zijn persoonlijken kijk

op het bijbelverhaal. Reeds na een paar akkoorden begreep men het: daar moest ten koste van alles, van een menschenleven desnoods, daar móést aan dien zang een einde komen. En men was verbaasd dat de vorst nog zoolang treuzelde met het werpen van zijn speer....

Dan gierde de razernij opnieuw omhoog, en de harpenaarster, klein onder de daemonie des Meesters, ontfutselde nog slechts onhoorbare natoontjes aan dat hoekje van haar instrument.

Maar alles waren wij vergeten voor haar zelve die zoo kunstrijk de vulgaire solo gespeeld had, zoo onaantastbaar voor wat de saamhoorigheid haar had geboden voort te brengen aan kleinburgerlijken drieklank, goedkoope gamma's en wezenloos getjingel, - voor haar die na afloop niet wilde buigen, en met een zacht en lief en stil gelaat gezeten bleef achter de stralen der harp, de tengere handen gevouwen over den schoot, een Madonna in den regen.

De Dwerg

Er zijn er geboren met kromme hielen, - maar *ik* houd tot mijn spijt niet heel veel van vrije natuur, een slapende vulkaan maakt me zoo slaperig, en als ik een afgrond zie gapen doe ik het ook, daar ben ik mee geboren, ik kan het niet helpen, ik houd van de stad.

En toen ik dien middag den dwerg opnieuw ontwaarde liep ik hem na. Hij had zich zeker losgebroken uit het circus, dit was de tweede Donderdag dat ik hem zag, en het circus was dan gesloten. Een cretinische dwerg, zoo een wanschapene met een fout in de schildklier en een ontzettend groot hoofd, waar 't publiek graag om lacht. Hij liep er netjes bij, tusschen de 70 en 80 centimeter hoog was hij, de menschen keken om en lachten.

Hij sloeg af naar een steeg, en ik hem na, het was als een rat die rustig om een hoek dribbelt en uit het gezicht. Hoe konden de stompjes van zijn beenen nog geleed zijn in knieën en enkels. Maar ja, zij liepen toch, het skelet speelde zijn onzichtbaar spel in deze broekspijpjes, de pijpjes van een badbroekje van costuumstof, zij liepen goed en zonder wankelen, deze belachelijke beentjes, zij balanceerden kranig de baal van het hoofd. En het

hoofd was gedekt door een stemmigen gleufhoed van zwart, maar het was om te gieren, dat alles stond immers dien dwerg zoo heel dwaas.

Hij liep met mij naar een binnenhof van lage logementen voor het volk en de armoede. Maar bekijks had hij niet en ik wel. Want het volk soms is zoo gevoelig, het toont soms den fijnsten vorm van ontferming over het gedrochtelijke, het merkt het eenvoudig niet op, de goedgekleede dwerg die in het circus wel flink zou verdienen was een der hunnen. Ze zagen hem niet, of ze groetten, en hij groette terug met een grappig zwaar handje en een komische bas.

Ik hem na. Hij stond stil voor een herberg van morsig grijs steen met rose vegen als van verwaterd bloed bekwast, zijn herberg, hij leunde tegen den deurpost, en ik er langs. En in plaats van den oogblik, dof, bol, ondiep van den crétin, gaf hij mij in het langsgaan een blik van fijn grijs, droomend en helder.

Daarom ook moest ik hem volgen, om dien blik, om de gift van dien blik, alsmede het schoonste wat menschen elkaar kunnen schenken, zoo heel even soms, achteloos haast, - om de gift van een blik in 't voorbijgaan op straat, om die haven der ziel, om dat eiland van vrede in den stroomenden strijd van de stad.

Het Kind en Jezus

In den vroegen, reeds warmen Januarimorgen vertrok de trein uit Algiers Oostwaarts, met de moeder en het kind.

Zij was een jonge vrouw in stemmig zwart, rouwend over een familielid, zij droeg het zwart dat zoo goed kleedt bij het donker haar en de helder bruine oogen der Française, bij het rijpe kunstrood van den mond, het knap aangelegd rouge en het donswaas van het poeder. Zij volgde haar man die verplaatst was naar het garnizoen van Constantine, het was een reis van heel den dag.

Het kind had nooit nog sneeuw gezien behalve uit een boek. Het was lang zoet met plaatjeskijken, met amandelen en suikerboonen. Van tijd tot tijd gleed het van de bank, klom op de andere, keek uit het raam, of drentelde door het gangpad, kennis

makend met de reizigers van andere compartimenten. Zij was onbezorgd, het kind kwam wel vanzelf terug, ze had die luchthartigheid van de Fransche moeder waartoe zeker het voorschrift te herleiden is dat men aantreft in zoovele spoorwagens: laat de kinderen niet spelen met het deurslot.

Het kind kwam altijd vanzelf terug, en na het maal van twaalf uur legde het in den donkeren schoot zijn hoofd en sliep.

De moeder zat stil en zag naar buiten. Bruinig, zwartig de braakliggende velden aan weerskanten, licht heuvelend. Al langen tijd reed de trein moeizaam maar gestadig de hoogte in. In vegen, dan in heele lappen begon sneeuw de velden te bedekken, en eindelijk onder het blauwe uitspansel reden zij door de sneeuw alom.

Het kind werd eensklaps wakker, ging op de knietjes liggen en keek door het raam. En na eenig peinzen, waarin het denkelijk de sneeuw vergeleek met die uit zijn boeken, vroeg het:

- Maman, est-ce de la neige qu'a fait tomber le petit Jésus?

Natuur en Wet en Mensch

Eén ding weet ik van mezelf heel zeker: ik lijd niet aan agorafobie, dacht de man en overzag het stadsplein.

Het was op een Zondagmiddag omstreeks half November 1939. Ter besparing van benzine was het autorijden op Zondag verboden, het groote plein lag volkomen stil. Hij was er de eenige mensch.

Het liep tegen December, den tijd der warme feestelijkheden. De man was nog vol vriendelijke en warme gedachten. Hij overzag de platte marsepeinen harten der talijke vluchtheuvels.

De winterwind kwam met felle stooten over het plein. Bruine boombladeren, hard en bros van vorst, dansten op den vloer van asfaltbanen en asfalttegels.

De man stond en werd een beetje humeurig van de kou, en in elk geval werd hij critisch. De bladeren schoten voort als bruine brosse stukken kroepoek, waar hij niet van hield. Het booglicht rond het plein ging opeens aan met een cirkel hard licht in den avondschemer, de verkeerszuil ook. De witte pijl uitgesneden in het blauwe glas wees bits naar rechts.

Maar de bladeren omgaand in een kolking van wind draaiden om de zuil heen, en alle naar links.

De natuur, dacht de man, heeft maling aan alle verordening, de pijl heeft maling aan uitgestorvenheid. Zeg mij niet dat wet een vorm is van relatie tusschen mensch en mensch. Zij demonstreert hier opzichtig en belachelijk haar absolutisme. De natuur doet hetzelfde, zeg mij niet dat zij een vorm is van relatie tusschen mensch en God. En om elkaar bekreunen zij zich niet, natuur en wet elk gaat haar eigen gang. De mensch ga dan een eigen vrijen gang daartusschen, langs en op beide.

Want hij stak nu het plein over, en waar het hem goeddacht stremde hij den dans der bladeren en de zuil liet hij rechts liggen.

De mensch, dacht hij, verbreekt den gang der natuur en de normen der wet. Hij is het absolutisme bij uitstek. Hij beschouwt, hij critiseert uit vrijen wil, en vonnist. Hij is de koning der aarde. Is hij haar verlicht despoot of haar tiran, haar sublimeering of haar bederf?

Maar stappend over de vluchtheuvels kwam bij hem het marsepein-complex weer boven, de gedachte aan de komende maand zwaargeladen van feestelijkheid warmde hem opnieuw, en hij verloor zich in het netwerk van straten gelijk zijn critiek en vonnis te loor gingen in den herboren gloed om zijn kleine dieprelatieve menschelijkheid.

Het Sanatorium

Het pleintje met laatste huizen half schuilgaand achter oude abeelen eindigt in de duinen. Het is slecht gewied, zandhaver groeit hier en daar tusschen de steenen. Het protestantsche sanatorium sluit het pleintje af. Coeli Rex - des hemels koning - staat in de middenpartij van het gebouw. De middenpartij is een weinig verzakt, zoo vreemd dat een gebouw verzakken kan in zandgrond, zoo vreemd een verzakking van juist zoo een middenpartij. Het duinlandschap er achter fluistert van helm.

Een enkel zielsziek gezicht zit te kijk tegen een raam, de uniformschim van een diacones gaat er langs.

De slagersjongen zwaait door de toegangslaan van witboomen

met de bladeren aanhoudend kantelend, van groen naar zilver, van zilver naar groen. Het deksel van zijn rieten boodschappenmand klappert brutaal en loslippig als de bek van een ooievaar. Hij levert zijn vleesch af aan den zij-ingang, Latijn kent hij niet, hij spreekt van Koeli Rex, en elk in zijn zaak zegt datzelfde, men vindt het een vreemden naam, maar denkt er niet over na. Dan is het geluid van den jongen voorbij en alles wordt stil. Het huis ligt dan stil in de zon.

Meneer Jan Groot hij noemt zichzelf meneertje en ieder noemt hem zoo. Hij woont aan de achterzijde in een kamer met tralies aan den binnenkant, een eind af van het glas. Hij loopt heen en weer, en anders niet. Meneertje is zoo sterk, hij heeft een klein stierenhoofd, het zit gelascht op zijn romp, meneertje heeft geen schouders, neen, schoften. Hij loopt heen en weer, en anders niet. De duinen liggen in het licht, maar hij loopt heen en weer.

Soms heeft hij buien van opstand, dan moet de cel ontsloten worden, hij maakt de dolste sprongen, die kleine bizon, hij stoot met zijn horens, het is hoogst merkwaardig hoe dat beestje dampen kan, het worstelt in het bad van zijn eigen stoom, dat 's winter het onbereikbaar hoog raampje beslaat.

Soms dampt hij fameus, meneertje, thans is hij weer kalm voor een poos. Meneertje loopt, meneertje marcheert door zijn kamer, een mensch, een eigenaardig mensch, koelie reks, koelie links.

Het sanatorium aan het eind van het zanderig, overwoekerd pleintje krijgt iets wat een woonhuis ontbeert, iets van een geheim, van een raadsel. Voorbij het gebouw ligt raadselig fluistrend de zee van het helm in gebed.

Bootvaart

Zoo zacht gleed de boot.

Soms zagen ze elkaar in geen jaren, maar telkens toch ook bij hun spaarzaam ontmoeten dan trof het hen diep hoe veranderd zij waren: de man werd zoo oud en de vrouw bloeide op.

Nu stonden ze aan boord van het feestende schip, het lot had hen samengedreven voor enkele uren, het schip dat werd zelf medeplichtig.

Zij stonden tezamen gedreven geleund aan de reeling, voorbij vloot de weide, de boot kliefde zachtjes den zomer. De jaren hadden den blik van haar oogen verdonkerd, de wenkbrauwen trokken hun sprekende lijst, maar de neus bleef klein en zoo grappig, en frisch was het kleine gebit. Het haar lag slechts éven nog, bijna coquet, bestrooid met het wit der verwintering.

Hijzelf was de mindre, hij wist het, zij keek niet, maar had het gezien, het vertroebelde oog, het voorhoofd te hoog door den afmarsch der haren, 't verslappende vleesch van de wang, de neerslachtige trek om den mond, en het onafwendbare slooptij verhaast door beginnende drankzucht die dat hardste van hardheid, de tanden, het eerst attaqueerde en het grondigst vernielde.

Zij gingen uiteen, maar laat in den avond toen dreven ze opnieuw naar elkander, en weer stonden zij even tezaam aan de reeling, en onder de sterren en in den beginnenden wind. Een paar dat toch eig'lijk bijeen had behoord, dat zich nooit had gevonden en niemand en niemand kon zeggen waarom.

Hij zweeg, maar in hem ontsprongen ideeën van grootheid, gelijk aan een lichtbaak zoo voelde hij zich, dat gebundelde vliegend gigantische licht, ja dat moest zij wel over zich waaieren voelen.

Maar zacht gleed de boot naar den wal, zoo vertraagd dat hij kwam tot zichzelf, en hij keek schuw terzij maar heel even naar haar, en dan zei hij verbitterd:

- De mensch, die belachelijke hydrocefale pygmee, met den dwazen onzinnigen topzwaren last van zijn denkhoofd.

Incognito

De regeerende Vorst dacht:

Dat was nog niet zoo gek bekeken door dien Edward. Maar wat hem na een maand of wat nog mogelijk was is voor Ons na tien jaren Wijs Beleid niet meer bereikbaar. Ons volk heeft als het ware op Ons verkregen recht. Maar o, de weergalooze vrijheid van den gewonen mensch, de treinreis in de derde klasse, het trekken van croquetten uit de automaten, het brullen in het voetbalstadion, het inkoopen gaan doen den avond van den Zaterdag, het kussen van een meisje in het park en rondom àlle

banken met vrijende paartjes, - Wij weten dat Ons leger prachtig vechten kan, maar Wij vermoeden dat in 't donker Onze soldateska nog veel prachtiger kan zoenen....

Ach, dacht de vorst, voor éénmaal bij Ons.... neen.... *mijn* jaarfeest mee te hossen.

En hij ontbood zijn adjudant.

- Zeg Adalbert, kleed je dood-eenvoudig, we gaan eens kijken op de markt.

Zij kwamen buiten door een deur der stallen, van niemand opgemerkt. Het regende, hard woei het ook, de vorst had den kraag van zijn overjas opgeslagen, zijn blonden baard waaraan hij licht herkenbaar was er onder weggestopt.

- Uwe Majesteit kan toch.... prevelde de adjudant. Het is zéér ongewoon.... eerder zou Zij in het buitenland.... wanneer tenminste Zij Haar zinnen daarop....

- Dat is het ware niet, zoo onderbrak de vorst een tikje gemelijk. Ik wil verkeeren onder het volk, mijn eigen volk.

Het volksch vocabulair zocht hij in zijn geheugen uit zijn lectuur bijeen.

- Lig nou niet verder te zaniken, Adalbert, zei hij. En overigens heet ik Klaas en jij heet Dirk.

Zij kwamen op de avondmarkt. De kramen stonden pal aaneen. Daar had de wind een hangend heerenoverhemd geplakt tegen een hangend stuk paardevleesch uit de tent er naast. De leege mouwen hingen om het bruine vleesch geslagen. En bij den vorst kwam de gedachte op: een spook omhelst een lijk.

Hij was blijven stilstaan, hij begon opeens onbedaarlijk te lachen, hij kon niet ophouden. Dit kwam de eer der beide kooplui te na. Zij schoven dreigend af op dien kalen meneer die hen daar stond uit te lachen. Wel geeveedee. Hun oogen in het schrille kraamlicht schoten dreigend vuur. Er kwamen anderen bijgeloopen, er klonk gemor, geroep, gescheld. De vorst bleef onbedaarlijk lachen. De paardenslachter schudde reeds een zware vuist onder zijn neus. De vorst was gaarne door zijn eigen volk eens afgeranseld.

- Wat mot dat hier?

Een agent met een politiehond worstelde zich door de massa. De vorst hield op te lachen en hij werd een beetje bleek. De agent had hem doorborend aangezien, en terwijl hij kijken bleef

verstrakte hij langzamerhand tot militaire houding. Hij was een dergenen die soms de wacht in den paleistuin hadden. Hij verstrakte zoolang tot ieder dacht dat het niet verder kon, en toen verstrakte hij nòg meer, dan sloeg hij aan, de hond ook. Maar die hond had meer de sympathie van Klaas dan die agent.

- Kom Dirk, het wordt ons - denk er om, het is nog met een kleine letter - hier te warm.

De vorst liet den waker staan, versteend. En onder het teruggaan naar het paleis zuchtte hij:

- Helaas, mijn waarde Adalbert, ook hier werd Ons de kans om mensch te wezen niet gegund. Je zag hoe gemakkelijk een vorst incognito kan rondgaan, want voor de groote massa is hij slechts een houding en een zeer bepaald stel kleeren, en desnoods een baard. Gemakkelijk, zoo zeiden Wij, maar dat is altijd slechts tot zekere hoogte. Want toen kwam die vervloekte agent, en....

- Ja, Majesteit?

- Die vent maakt van zijn leven geen promotie.

Doris en Thisbe
antieke droom

De dochter van den satraap daalde dien dag met haar gast en vriendin den heuvel af naar den grooten weg. Het paleis van Harpagos Gobryas, haar vader, liet zij achter zich op den heuveltop dezer bloemenlanden, en zij trad met Thisbe naar den weg die langs de heuvelen slingerde, brekend uit het gebergte ter eener, en in dat ter andere zijde van het dal weer verdwijnend.

- Zie, zeide Doris, ter lengte van tien stadiën is de weg verbreed.

Uit den stal trok juist de menner Datis het onstuimige vierspan voor den tweewieligen renwagen den heirweg op. Dan stond hij stil te wachten, terwijl de paarden, voorgespannen naast elkaar, het stof optrapten van den grond.

- Hoor, zeide Doris.

In de verte klonk rhythmisch geklop, het zwol, en opeens verscheen een wagen gelijk aan den staande om een helling, een

wagen getrokken door vier paarden die stoven over den bodem, en die scherp en blinkend uitkwam tegen den achtergrond van straatstof. De wagen was nog verre, maar reeds bracht Datis zijn span in draf, en terwijl de ander hem inhaalde zette hij zijn paarden met kunstig overleg geleidelijk aan tot meerderen spoed. Zoo reden de wagens toe op beide wachtende meisjes, nu was de achterste de voorste opzijgestreefd, en gelijk op, in een flits, schoten ze aan de kijksters voorbij, de acht brieschende paardekoppen ééne beweeglijke lijn.

Maar de wagen van Ochos minderde vaart en aan het eind van de wegverbreeding wendde zich de quadriga en kwam langzaam terug, sidderend en overdekt van stroomen schuim. Ochos hield stroomend van zweet de leidsels, hij ging stapvoets langs zonder neerzien, in zijn oogen een blik van koorts of van waanzin, hij bracht de dieren aan het waterbekken naast den stal, hij wierp zich in het water, en kort daarop lag hij als een blok hout in het stroo. In de verte was het rollen van Datis' wagen verklonken.

- Zag je het? vroeg Doris.

Maar Thisbe had niets gezien.

- Juist waar wij stonden reikte Ochos de byblos over. Want dit is, zoo moet je weten, de snelste verbinding op aarde, de postweg van Susa naar Sardes, van Sardes naar Susa, de postiljons nemen de brieven van elkaar over in vliegende vaart, en geen tel raakt verloren.

- Ik zag niets, ik was te zeer geschrokken, zeide Thisbe.

Doris glimlachte.

- Ik voelde het, je greep mijn hand. Maar morgen om denzelfden tijd zien we het weer. Ik weet precies het uur. Men kan den regelmaat der wagens vertrouwen als den zonnestand. Mijn vader zegt dat dit de schoonste daad is van den vorst: de aanleg en het onderhoud en het postverkeer van dezen weg. De paarden slijten snel, de menners sneller.

Wat later speelden beide meisjes, blond en donker, aan den voet van den heuvel waarop het zomerpaleis van Harpagos Gobryas te blinken stond, en toen zij vermoeid waren legden zij zich licht in hun sluiers te slapen tusschen de riddersporen en aronskelken.

Maar als een blok nat hout lag Ochos in den stal.

Dordt paardekracht

Wij zagen het toch, de stad aan den viersprong der stroomen en overal de snippers van Gothiek? De havens, de een bijt in de ander zonder pijndoen, de oude pakhuizen en de oude heerenhuizen staan arm in arm, de heer en de werkman zijn hier verbroederd, één voor God. Er is een haven vol dikke zwarte stoombootpijpen, één rookt er eventjes, en alle wiegelen zoetjes duttend heen en weer.

Maar Dordt motoren.

De stad ligt zwart beslagen in 't verleden, Dirk Drie en de Synode. Geen schuit kan door een dichtbezette vrije ankerplaats voorzichtiger haar plekje zoeken dan de behoedzame chauffeurs laveeren door haar nauwe straten. Hoe smalle en hoe vele en hoe hooge bruggen. Aan een vloed van water en onder een vloed van wolken staat het reuzig pakhuis Stokholm. Het pakhuis is gesloten. Dordt heeft zich eens georiënteerd naar alle graden van 't kompas, nu ligt de oude stad in stroeven, norschen slaap.

Maar Dordt motoren.

Er is haast in ons land geen oude stad zoo vorstelijk en beklemmend. De vorstelijkheid zelf beklemt. De havenkaden liggen vol regentenhuizen, zij maken de smalle verkeersstraten zwart met hun steentorens en hun slagschaduw, de mensch van heden is een mensch van zon, hij kan er niet meer wonen. Hij kan alleen nog even vrede hebben met dat uitzicht bij de kerk, smal en immens, langs scherpe havenhoeken naar de verre witte Kil.

Maar Dordt motoren.

De Groote Kerk staat in de klei. Het eiland van de klei heeft tot de stad zich saamgespitst, de stad heeft tot de kerk zich opgespietst. De toren hief met uiterste gespannenheid van krachten en allervreemdst vier uurborden de leege lucht in, en is zóó verstijfd. En kerk en toren zitten breed in dat theater aan het water, zij zitten op de beste plaatsen, zoo breed dat zij de andre toeschouwers verdrukken. Maar wat er voorvalt op 't vierstroomstooneel, het is hun alles eender, dat zwaar en zwart schouwburgpubliek van steen, 't slaapt altegader muurvast en met onverzettelijke onbeweeglijkheid.

Maar om de oude veste liggen donderrommelend de fabrieken, 's nachts schittert weerlicht, blauw of zilver, door de over-

kappingsruiten. En in het vruchtbaar noodweer ploegt de werkman met drie ploegen de grondstof om tot eindproduct.

Dordt motor, Dordt modern, Dordt paardekracht.

Chineesche Wijsheid
uit de leerspreuken van Hong

Het is onvergelijkelijk zoet om, na door het hoofd der familie van haar die gij liefhebt te zijn afgewezen met zijn schoenzool in uw rug, neder te storten tusschen een op den openbaren weg vechtend echtpaar, - zelfs zoo de slagen der strijdenden dientengevolge uzelven treffen mochten.

Indien een ongeval op den verkeersweg u het verlies kost van beide beenen, prijs u gelukkig zoo gij naast u liggende den metgezel van uw tocht ontwaart, - over zijn volle lengte in twee deelen gesneden.

Alvorens een gedocumenteerde klacht te richten tot de u beschermende daemonen bijgeval de laatste der geroosterde goudkarpers van den eenigen vischverkooper ter markt voor uw oogen door uw grootsten vijand wordt weggekocht, - zie toe of hij niet binnen een etmaal ten offer valle aan vischvergiftiging.

Niet zonder grond kan twijfel rijzen aan de juistheid der stelling dat hij die veroordeeld werd tot den dood in de zwaaiende kuip met uitgehongerde ratten een volkomen vertroosting putten kan uit de voorlezing van het vonnis vanaf een rol van smetteloos velijn, - of door een scherprechter met welluidende stembuiging.

Zoo gij des nachts in een eenzame stad mocht worden overvallen door een rooverbende, laat dan niet na, alvorens uw zwaard ter verdediging te trekken, den stand der sterren te wichelen voor een gunstig teeken, - opdat niet in den voorman der bende gij mogelijk uw eigen vader onthoofdt.

Hij die, afgedaald in een vulkaankrater en plotseling omgeven van de vlammen, den rook en de asch eener onvoorziene uit-

barsting, de klacht slaakt dat het leven arm is aan gebeurlijkheden, - toont ontoereikenden zin voor werkelijkheid.

Terwijl gij, nedergehurkt voor den subliemen Heerscher van het Rijk van het Midden, den ritueelen groet brengt met uw hoofd op de mat, - geef acht dat het tot volle ontplooiing gekomen tweede uiteinde van uw rug door de Hem omringende hovelingen niet wegens zijn onvolkomen bedekking voor een hun aangedane beleediging worde gerekend.

Hij mag met recht onverstandig heeten die, terwijl reeds een vliegtuigbom het dak boven zijn hoofd verbrijzelt, met fraaie penseelstreken zijn naamteekening stelt onder een contract waarbij hij zijn gansche vermogen belegt in een lijfrente, - zij het bij de meest betrouwbare instelling.

Ingeval gij, uit op zichzelf loffelijke gedienstigheid toegeschoten om de echtgenoote van een hofdignitaris behulpzaam te zijn in het uitstijgen uit den draagstoel, daarbij door onvoorzichtigen ijver den Draagtroon der Keizerin-Weduwe met zijn Hoogen Inhoud doet ombuitelen, - voorzie dat de dank der eerste ruim zal worden opgewogen door den toorn van den Laatste.

Uw smeekbede dat de Gele Rivier haar dijken zoude verbreken nademaal uw daarachter gelegen woning in brand staat, - geeft den hoorder gering vertrouwen in uw kijk op praktische uitkomst voor uw moeilijkheden.

Mocht gij, Ping Ho, onbeduidend wijsgeer uit de provincie Kwang-si, uitroepen dat gij de Koengtse[1)] zijt van het Zuiden, zoo zal de menigte u hoonen, - doch waag het uit te roepen dat Koengtse, opperwijsgeer uit de provincie Shan-toeng, de Ping Ho is van het Noorden, en deze zelfde menigte zal u steenigen.

Indien gij, aan 's Keizers gastmaal van onduldbare krampen bevangen genoodzaakt zijt u over den vloer te kronkelen als een aardworm, - verzuim niet tevens luidkeels te verzekeren dat, gedreven door een ijver van heilige onweerstaanbaarheid, gij den Potentaat hulde betoont volgens een voor deze gelegenheid door u bizonderlijk uitgedachte rite.

1) Confucius.

Ten einde de kans niet te ontgaan dat bij den edelaardigen wedstrijd van het vlieger oplaten op de weide buiten den stadsmuur uw veelkleurig beschilderde draak den eersten prijs wegdrage, doe de vurigste beden van uw onstoffelijke ziel hem in het opstijgen vergezellen, - maar geef acht dat uw stoffelijk lichaam niet tevens verstrikt zij in de harmonieuze kronkelingen van zijn staart.

Zoo gij, des nachts uw gelukkiger medeminnaar vanuit een duisteren schuilhoek belagend, naar voren gestort blijkt met uw mes een willekeurigen voorbijganger te hebben gewond, verzuim niet dit slachtoffer uw oprechte verontschuldiging aan te bieden, - alvorens het den doodsteek toe te brengen opdat het niet tegen u getuige.

Het is alleszins lofwaardig om gelijk aan het gevleugeld insect dat, gedreven door een onbedwingbare betoovering, zichzelf den dood toebrengt in de vlam der olielamp, in de vervoering uwer liefde voor een betooverende jonkvrouw u te vernietigen, - alleen, tracht niet uw voornemen uit te voeren door een poging u te pletter te loopen tegen het voorwerp zelve van uw aanbidding.

F. BORDEWIJK

Clementine

I

Dit is gedeeltelijk ook de geschiedenis van Louis Charles Gérard Parmentier, ‘mijnheerke’, zooals madame Parmentier zaliger hem gedurende den ganschen tijd van hun huwelijk heeft genoemd. Het witte vierkante huis, te midden van den tuin, - in het dorp noemt men het ‘het kasteelke’ - een paar honderd meter voorbij de brug, heeft na zijn dood langen tijd te koop gestaan. Het verkeerde in een vervallen toestand, en het is nu het eigendom geworden van de konserven-fabriek Grymonprez et Fils Soc. An. Wat die er zullen mee doen weet men nog niet. Mijnheerke werd geboren toen zijn ouders reeds zestien jaar getrouwd waren. Hij verloor die goede ouders toen hij nog geen twintig was. Zijn vader was rijk, rentenier, en zoo was mijnheerke, eenige zoon, ook rijk. En zooals zijn vader in zijn leven nooit een dag had gewerkt ‘omdat hij het niet van doen had’, heeft mijnheerke ook nooit iets uitgevoerd om dezelfde eerbare reden. Het zou moeilijk te zeggen zijn hoe hij al de dagen en maanden van zijn tamelijk lang leven, zeventig jaar, heeft omgekregen. Hij stond op te acht uur, hij slenterde in den voor- of den namiddag een uurtje door het dorp, hij vischte in den vijver achter zijn huis en in de groote waterputten van de gemeentebeemden, en in het visschen bezat hij een zekere handigheid. In het jachtseizoen zag men hem dikwijls de velden of de bosschen intrekken met het geweer aan den schouder, maar nooit, geloof ik, heeft hem iemand zien terugkomen met een haas of een patrijs. Hij droeg dan een grijs jagerspak van dikke stof, bruine laarzen tot aan de knieën, een grijs vilten hoed, en dat pak gaf hem, dacht hij zelf, een ietwat mannelijker voorkomen. Het was meer om dit pak dan om het wild dat hij op jacht ging.

Ja, wat deed mijnheerke dan nog? Zeer zelden ontving hij be-

zoek. Een ver familielid, een dame van zijn leeftijd, was een paar keeren op bezoek gekomen, maar na den tweeden keer kwam zij niet meer terug. Hij hield er niet van. Zondags ging hij naar de hoogmis. Hij stond in de kerk voor zijn stoel rechtop, blikte naar den rug van den pastoor voor het altaar, of naar iets anders, maar of hij dan bad of niet bad, geen mensch had het kunnen zeggen. Hij hield ieder jaar zijn paschen. Verder kwam hij met kerk of geestelijkheid niet in aanraking. Hij ging zelf bijna nooit op reis. Wel heeft hij vroeger wat fietstochtjes gemaakt. Er werd gezegd dat hij dan de café's in den omtrek bezocht waar jong vrouwvolk was. Of dat waar is weet ik niet. Mijnheerke was altijd goed gekleed. Wanneer hij in den zomer, in witte broek, schoenen en pet, en met een blauw veston met vergulde knoopen, door het dorp stapte, nam iedereen de klak voor hem af, als voor den heer van de parochie. Hij sprak bij voorkeur Fransch met degenen die deze taal verstonden, den pastoor, notaris Claessens, en hij las elken dag een Fransche gazet. Hij was in zijn jeugd vier jaar op een kostschool geweest in het Walenland.

Zijn magere, schriele gestalte gaf aan zijn uiterlijk iets onvasts, iets waarvan ge niet zeker waart. Ge wist niet goed hoe ge hem moest opnemen. Zijn bijna driekantig gezicht, met spitse kin, scherpen neus en grijze varkensoogjes, werd met de jaren nog smaller, bloedloozer, en hij had een fluwijnigen, geniepigen trek om zijn dunne lippen. Hij was vroeg kaal.

In het leven van mijnheerke Parmentier is er volstrekt nooit iets gebeurd dat het vermelden waard is. Zelfs zijn huwelijk niet. Het eenige merkwaardige feit van zijn bestaan, of liever waartoe hij aanleiding heeft gegeven, dat hij had voorbereid, gebeurde een paar uur na zijn dood, en om dit feit blijf ik met een zekere sympathie aan hem denken.

Madame Parmentier zaliger was de eenige dochter van notaris Beuckelaers. Als jong meisje reeds was zij een willoos, onbeduidend schepsel, dat juist zoo ver ging of handelde als men haar deed gaan of handelen, product van een Fransch nonnenpensionaat waarvan zij na vijf jaar terugkwam met wat verkwezelde devotiegebruiken en wat Fransche manieren, en met een hoofd bijna even leeg als toen zij er naartoe trok. Maar zij bezat een goede dosis sluwheid, atavisme waarschijnlijk van haar notarieele voorouders, en dit ging gepaard met een hooghartige koppigheid,

eigenschap van domme menschen, waardoor zij over Clementine een zeker gezag heeft weten te behouden. Toen ze zeven en twintig jaar oud was bleef ze alleen achter, met de meid Clementine, vier jaar ouder dan zij zelf, en met een goed inkomen. Had haar moeder haar op een schoonen dag gezegd: 'Emma, ge gaat trouwen met die of die,' zou zij hebben geantwoord: 'Goed, mama,' zonder daardoor uitermate overrompeld of ontroerd te zijn. Maar haar moeder had dit niet gezegd, zij was gestorven, en nu werden die zelfde woorden, in eenigszins anderen vorm weliswaar, uitgesproken door mijnheer Pastoor. Die kwam op een namiddag, zij was toen vijf en dertig, met een verlegen gezicht, dat hij trachtte te verbergen achter een glimlach, met de huwelijksboodschap. Hij deed het niet graag, de Pastoor, hij was een verstandig man en niet bijzonder ingenomen met de twee parochianen die hij moest bijeenbrengen.

'Wees gezeten, mijnheer Pastoor.'

De Pastoor keek even naar de geschilderde portretten van notaris Beuckelaers en zijn vrouw, naar een schilderij met twee koeien op een weide, veegde met zijn zakdoek over zijn bezweet voorhoofd, en zegde dan:

'Het is warm, juffrouw Beuckelaers.'

'Ja, mijnheer Pastoor, het is de tijd van het jaar.'

Daar zij wel wist dat de Pastoor nog voor wat anders kwam dan om haar te zeggen dat het warm was, bleef zij hem wachtend aankijken.

'Juffrouw Beuckelaers, ik zou eens ernstig met u willen spreken.'

'Is het waar, mijnheer Pastoor?' Dat scheen haar volstrekt niet te verrassen.

'Hebt gij er nooit aan gedacht, juffrouw Beuckelaers, te trouwen?' De Pastoor voelde wel dat hij er wat meer komplimenten zou mogen bijdoen, het niet zoo direkt brutaal zeggen, maar het gezicht van juffrouw Emma irriteerde hem, heel die omgeving ergerde hem, en hij wilde zich zoo gauw mogelijk van het zaakje afmaken.

Zij keek hem met haar dikke oogen zwijgend aan en antwoordde: 'Nee.... of toch wel, ja, ik heb daar soms aan gedacht.... mama zaliger.... Waarom vraagt ge dat, mijnheer Pastoor?'

'Wel, een pastoor moet nog al eens werkjes uitvoeren die hij

liever aan anderen zou overlaten. Mijnheer Louis Parmentier is bij mij gekomen en hij heeft me....'

'Wel, mijnheer Pastoor, ik neem hem aan.'

Nu was onze Pastoor eenigszins van zijn stuk gebracht. Hij had zich tenminste verwacht aan eenige komedie van tegenstribbelen, verlegen doen, bedenktijd vragen, een beetje tranen, nooit aan gedacht, mijnheer Pastoor.... Neen, 'ik neem hem aan'. Uit! Nog voor dat hij goed gezegd had waarvoor hij kwam. En op stuk van zaken had hij dat het liefst.

Ze zijn getrouwd, zonder veel omhaal. Ze zijn een tiental dagen afwezig geweest, naar den Rijn, werd er gezegd, en dan zijn ze teruggekomen en op het kasteelke gaan wonen. Een van de eerste dagen lieten ze op de pastorij een omslag, met een billet van honderd francs erin, afgeven, met een briefje erbij: 'Voor bewezen diensten'. De Pastoor werd rood van ergernis toen hij dit las, en hij stond op het punt briefje en billet onmiddellijk terug te zenden.

Het is den eerwaarden heer Pastoor noch mij zelf ooit in het hoofd gekomen te willen nagaan wat die twee menschen er kan hebben toe aangezet met elkaar te trouwen, hij negen en veertig, zij vijf en dertig, met slechts één enkele gemeene eigenschap: dat zij beiden niets deden, en een absoluut nutteloos bestaan leidden. Liefde, of zelfs maar doodgewone genegenheid, of achting, of waardeering, hadden daar niets mee te maken, zij waren niet het soort menschen die zulke gevoelens koesteren, of die er zich, wanneer zij toch aanwezig zijn, laten door meesleepen tot een huwelijk. Nooit hadden ze met elkaar gesproken. Haar onmiddellijk wederwoord 'ik neem hem aan', nog voor dat het huwelijksaanzoek duidelijk was geformuleerd, zou er kunnen op wijzen dat zij die aanvraag min of meer had verwacht, er reeds vroeger had aan gedacht. Ongetrouwd blijven vond zij misschien geen prettig vooruitzicht. Of lag er in dat slappe wezen misschien toch een onderdrukte begeerte naar den man? Zijnerzijds heeft Louis Parmentier misschien overwogen dat nu zijn tijd gekomen was, wilde hij niet alleen zitten in zijn ouden dag, en dat de verweesde notarisdochter de passende partij was. Wie kan het weten? Waren het beiderzijds misschien financieele overwegingen? Door den zoon van notaris Claessens, die het testament van mijnheerke heeft opgemaakt, heb ik hooren

zeggen dat hij noch zij zoo bijzonder rijk waren, veel minder in ieder geval dan men dacht. Wat er van zij, het kunnen niet anders dan zeer gewone, onbelangrijke beweeggronden geweest zijn die tot dit huwelijk hebben geleid, en, zooals ik zeg, het is de inspanning niet waard de karakters van deze twee zeer ordinaire wezens te willen doorpeilen.

Daar was in het leven van die menschen maar één interessant persoon, die het de moeite loont van naderbij te beschouwen, - Clementine, de meid.

II

Met hun huwelijk was er in het bestaan en het dagelijksch doen van Louis Parmentier en Emma Beuckelaers omzeggens niets veranderd. Zij woonden samen op het kasteelke, zij sliepen in dezelfde kamer, hij noemde haar Emma, zij hem Louis, - tegenover Clementine ‘ons mijnheerke’, - zij spraken samen Fransch, en verder, geloof ik, zijn hun intimiteiten nooit gegaan. Dat madame haar man ‘mijnheerke’ noemde, zou kunnen wijzen op een soort moederlijk gevoel dat zij tegenover hem koesterde, dat alle overwicht zijnerzijds uitsloot, een tikje onbewuste niet kwaad gemeende geringschatting tegenover zijn onbewuste onbeduidendheid. Het kan zijn. Maar zeker weet ik dat die naam perfect paste voor Louis Parmentier, sedert zijn huwelijk nog meer dan daarvoor, hij was inderdaad maar ‘een mijnheerke’. Zijn geheele verschijning maakte een kinderlijken indruk. Daarom denk ik dat het ‘mijnheerke’ aan madame Parmentier, die niet ontdaan was van een gewisse goedhartigheid tegenover al wat kleiner en zwakker was dan zij zelf, mensch of dier, spontaan ontvallen is zonder meer. Het schijnt dat zij de eerste maal hem zoo genoemd heeft op hun huwelijksreis.

Tijdens hun afwezigheid had Clementine in het notarishuis alles opgeruimd, meubels en andere zaken van Emma Beuckelaers en van haar zelf, die onder haar toezicht naar het kasteelke moesten worden overgebracht en daar op hun plaats gezet. De ouderwetsche meubelen van mijnheerke Parmentier werden naar den zolder gebracht. En toen het paar terugkwam was alles in orde, rustig, en kon het leven van stonden aan zijn gewonen gang weer gaan. Op het kasteelke hadden tot dan toe gediend Free

en Marie Lievens. Marie deed het huishouden en Free onderhield den tuin en deed alle ander werk. Clementine, van het eerste oogenblik af dat ze in het nieuwe huis trad, zag duidelijk den toestand: de Lievensen of ik, een van de twee. Zij liet aan Marie dadelijk voelen waar ze stond, zij toonde, zonder er een woord bij te spreken, hoe slecht het huis, de kamers, kasten en bedden onderhouden waren, vroeg op hooghartigen toon dingen die zij wist dat er niet waren, of die Marie niet eens bij den naam kende. Zij koos voor zich zelf een slaapkamer uit - (de kleine logeerkamer die op den vijver uitzag), - zij deed meubels verplaatsen, schoonmaken en opruimen, regelde het eten, en honderd andere dingen, en zei maar tusschendoor eens: 'Madame wil dat zóó of zóó hebben.... We zijn dat zóó en zóó gewend,' al was daar met madame Parmentier geen sprake over geweest. En bij dat alles behield Clementine een gesloten, distant gezicht, zonder te glimlachen, zonder Marie in de oogen te zien of bij haar naam te noemen. Free ignoreerde zij totaal. Dien had zij niet noodig, als Marie ging zou Free natuurlijk ook gaan. En Marie deed, met een wrokkig gezicht, alles wat haar door Clementine bevolen werd. Zij trad bij mijnheer binnen, toen die een paar dagen terug thuis was, en vroeg met een verongelijkt gezicht: 'Ik zal er nu zeker maar van door trekken, mijnheer?' met de hoop dat hij daartegen zou ingaan en alles weer in het oude brengen. Maar madame zat bij mijnheer, en die antwoordde in zijn plaats: 'Ja wicht, dat is goed, we hebben u nu niet meer van doen.' Zij verhuisden twee dagen later. Free mocht zijn konijnen meenemen, al waren die wel beschouwd van mijnheerke. Zij gingen wonen in het Pannenhuis op den Grooten Steenweg.

En van dan af waaide en draaide alles op het kasteelke zooals Clementine het wilde.

III

Clementine was van Betekom. Zij was door den pastoor van dit dorp bij notaris Beuckelaers geplaatst toen zij negentien was. Zij had daarvóór twee keeren kennis gehad met een jongen. De eerste liet haar zitten na twee maanden vrijen, omdat ze hem begon te behandelen als haar knecht en hij van liefde harerzijds niets gewaar werd. De tweede werd, op een kermisavond, opge-

wonden door bier en dansen en de rest, wat al te vrijhandig, zij kletste hem in het gezicht, hij liet niet los, en toen heeft zij hem op den rand van den steenweg bij de keel gegrepen en hem daar half dood laten liggen. Zij heeft het met geen derde meer geprobeerd, en had daar ook geen behoefte aan. Men zou gezegd hebben dat alle liefdevuur, vonken en vlammen, met deze twee mislukte vrijages was uitgebrand. Clementine was, ondanks haar gezond lichaam - zij toonde reeds jong aanleg tot eenige zwaarlijvigheid, - zonder hartstochten, zonder amoureuze bevliegingen of sensueele verlangens. Erotische opwindingen waren haar vreemd, zelfs in haar droomen. Zij had van deze dingen geen last. Zij was van een absolute, koude maagdelijkheid, van een droge kuischheid, zonder dat dit haar als een deugd kon aangerekend worden vermits zij er geene inspanning voor te doen had. In de school, als de grootste meisjes onder elkaar, heimelijk grinnikend, aan het fezelen waren over wat ze ‘wisten’ over sexueele zaken, had dit haar maar matig geïnteresseerd, zij kreeg er nooit een rooden kop van zooals de anderen, en lag er ook niet over te denken als ze alleen was, of in bed. Als haar bloed soms sneller joeg, kwam dat nooit van die zijde. De biechtvaders kennen dat soort parochianen zeer goed en hebben er bijna schrik van. Een gevolg daarvan was dat haar ook in zekeren zin sentiment ontbrak. Wanneer er eenig gevoel in haar loskwam was dit altijd egocentrisch, zij kon tot tranen geroerd zijn over haar eigen lot, over niets anders. Het was juist of in haar innerlijk samenstel de plaats ontbrak voor deze zoo menschelijke gewaarwordingen.

Misschien kwam dit wel ten deele doordat Clementine's leven verliep naar een algeheele, ingeboren regelmatigheid, die onbewust en cerebraal was, en haar gansch domineerde. Alles wat zij in den dag deed was vooraf geordend, het stond vast in haar hoofd het een na het ander, vanaf de eerste minuut van den morgen tot zij 's avonds slapen ging. En het was voor haar een dagelijks weerkeerende vreugde. Het was haar levensprincipe geworden, en zij had zich gemaakt tot de gehoorzame dienares van deze passie tot regelmatigheid. Het verveelde haar nooit elken dag dezelfde huiselijke werken te verrichten, omdat dit zoo en zoo aangeduid stond in haar hoofd. Het verdroot haar integendeel erg telkens als daaraan iets - al was het maar een boodschap, of een kleine wijziging in het werk - veranderd werd.

Zij toonde die eigenschap reeds als kind, op de zustersschool, waar men haar als voorbeeld stelde voor de andere kinderen. Met de jaren had het zich sterker ontwikkeld. Zij verzette zich in den geest tegen alles wat haar van dien levensregel kon afleiden. En dat bijna mekanische van haar uiterlijk doen en laten had zijn weerslag op haar inwendig leven, waar ook alles strak en verhard was geworden. Bij haar ouders - haar vader was schoenmaker en dronk - had zij geleden onder het slordige en vieze van het armoedig gedoe, maar in het notarishuis, als eenige dienstbode, kon zij zich ten volle overgeven aan den hartstocht van haar regelmatigheidsbehoeften.

Zoo was Clementine een weergalooze dienstbode. Zij was in het notarishuis de opvolgster van een oud huismeubel van bij de zeventig, die naar een gesticht overzeilde, en madame Beuckelaers zelve had totdantoe een groot deel van het huiswerk gedaan. Na een week waardeerde haar meesteresse ten volle de zeer bijzondere kwaliteiten van Clementine. Al wat zij haar vroeg, of oplegde, werd uitgevoerd, niet half, niet zoo of zoo, niet met tegenzin, maar volmaakt, en waar het noodig was elken dag opnieuw met eendere zorg. Nooit is het meer gebeurd dat de schoenen van den notaris nog moesten gepoetst worden wanneer hij er 's ochtends naar vroeg. Geen enkel voorwerp van het huishouden dat niet, elk uur van den dag, in keuken of eetkamer, op zijn vaste plaats te vinden was. Madame Beuckelaers' leven werd een zon. Zij moest zich niet meer met de keuken, met de dagelijksche boodschappen, met wasch of schoonmaak bezig houden, het notarishuis was nooit zoo proper geweest, en inzake huishoudgeld was Clementine van een onaantastbare eerlijkheid.

Na een paar maanden was zij volstrekt onmisbaar geworden.

En dat was nu juist de bedoeling geweest van dit zeer eigenaardig vrouwmensch. Van het eerste oogenblik af dat zij er binnentrad had zij daaraan gedacht. In den aanvang niet met een vast omlijnd einddoel, dat ergens in de toekomst lag. Dat einddoel is slechts langzamerhand ontstaan. Zij wilde zich eerst onontbeerlijk maken bij haar meesters, eenvoudig om er te kunnen blijven. Zij vond dit rustige, mooie heerenhuis, met den zonnigen tuin achter de keuken, met de stille menschen die nooit schreeuwden, nooit bevelen gaven, alleen vroegen, met haar handen vol van den ochtend tot den avond met werk dat zij

graag deed, en dat haar nooit te zwaar was, zij vond dit een paradijs vergeleken bij haar tehuis, bij haar half doorzopen vader. Ja, die jeugdige maagd had nu eenmaal geen ander ideaal.

Maar naast haar sexeloos temperament, dat haar alvast als een verdienstelijke kwaliteit, tenminste in haar toestand, kon aangerekend worden, bezat deze kuische dienstbode een koel berekenend verstand. Zij zag alles vooruit. Wonderbaarlijk zooals zij alles vooruitzag. In al wat zij deed dacht zij aan wat er kon uit volgen, wat er verder moest mee gebeuren, en zij handelde en sprak met een vooropgezet plan. Zoo kwam het dat zij uiterst zelden een vergissing beging en onuitstaanbaar was voor degenen die deze eigenschap niet bezaten. Bij Keyaerts, den slager, was zij stug terughoudend, kort en afgemeten, bij Marie Truyens, in den specerijenwinkel, vriendelijk en tegemoetkomend, en dat heeft zij zoo haar leven lang volgehouden zonder dat die menschen ooit eenige aanleiding gaven tot die houding. Zij had daar, voor haar eigen, een reden voor of een bedoeling mede, die niemand raden kon, en eenmaal dat zij tegenover iemand een gedragslijn had aangenomen bleef zij daarbij door dik en dun. Men zou kunnen zeggen dat de onevenwichtigheid van Clementine's passioneel bestanddeel haar compensatie vond in een zeer geëquilibreerd verstand. Zoo was zij alles wel beschouwd toch een normaal mensch.

Vrouwen als deze Clementine moeten alleen zijn, zij kunnen niemand naast zich verdragen, het allerminst een man, zij hebben om zoo te zeggen aan zich zelf genoeg, zijn noch gelukkig noch ongelukkig en kennen geen bijzondere behoeften. Maar zij moeten kunnen zorgen voor iemand, er voortdurend druk mee bezig zijn, dat meer bemoeien dan bemoederen is, iemand die zich gemakkelijk laat leiden en waarmee ze hun wil kunnen doordrijven. Gaat dit niet met hardheid, dan met zachtheid, strijkerij of onderdanigheid. Waar ze het niet kunnen bereiken worden ze katijvig, bits, azijnzurig. Trouwen ze toch, dan geraakt de man gewoonlijk aan den drank, slaat haar een ongeluk of verdoet zich. Bij hun regelmatig doen en laten voelt ge toch aldoor een ondergrond die raadselachtig en onrustwekkend is, en breekt eenmaal de strak gespannen egaalheid, dan doen ze maleuren. Of ze worden zot. Clementine werd zot. Zulke vrouwen zijn uitstekende pastoorsmeiden.

IV

Het spreekt van zelf dat Clementine, door haar groote huishoudelijke gaven, er al spoedig toe kwam in den gang van het notarishuis haar woord te mogen meespreken. Voorzichtig probeerde zij dat in het begin, met kleinigheden. Het zwakke mevrouwtje Beuckelaers stond haar alles toe, blij een pleziertje te kunnen doen aan zulke uitnemende dienstbode. Mijnheer Beuckelaers, een futlooze goedzak, vond alles best. En zoo heeft Clementine stukje voor stukje het bestuur van het huis in handen gekregen, zonder dat iemand dat merkte of er aan dacht, behalve Clementine zelve. Bij haar was het stap voor stap wijze berekening geweest. Toen zij in dienst kwam was het dochtertje Emma op het pensionaat. Onder de verlofdagen had Clementine het domme, onbenullige, maar zeer pretentieuze schepsel weten tot zich te trekken door in alles haar willetjes in te volgen, haar te verwennen zooveel zij kon, en dikwijls moest zij van de moeder bekomen wat de dochter niet vragen durfde. Ook over dit meisje, dat slechts enkele jaren jonger was dan zij zelf, had zij een absoluut overwicht gekregen.

Dit werd nog sterker na den dood van madame Beuckelaers. Juffrouw Emma was toen zeven en twintig jaar oud, en het bestuur van het huis kwam geheel, in het klein en in het groot, in de handen van Clementine. Een jaar na den dood van zijn vrouw stierf notaris Beuckelaers.

Acht jaar lang woonden de twee vrouwen nu samen in het notarishuis. En gedurende dien tijd is daar nooit iets gebeurd. Het was een besloten, stil leven. De dagen, de maanden en de jaren waren er eender, zoo eender als de lucht boven het dorp. Evenmin als Louis Parmentier had Emma Beuckelaers eenige nabije familie die haar lastig zou kunnen vallen, daar kwam nooit bezoek, ook niet van uit het dorp, en zoo leefden ze daar hun eenzelvig monotoon leventje, op hun eigen. Alles wat in of buiten het huis te doen was werd door Clementine verricht. De neiging tot niets doen, tot vadsigheid, van de notarisdochter, werd door Clementine nog aangemoedigd door haar alle bekommernissen en huiselijke zorgen te ontnemen, zoodat juffrouw Emma zich ook in alles op haar verliet. Toch had deze wel eens een hooghartige bevlieging, wanneer zij zich inbeeldde dat Clementine

iets had gedaan of gezegd dat aan haar alleen toekwam, een soort kinderachtige jaloerschheid van een dom-koppig mensch, en dan moest zij op de eene of andere dwaze wijze aan Clementine laten voelen dat zij haar ondergeschikte was. Clementine nam dat volstrekt niet kwalijk, integendeel, dagen achtereen deed zij dan nog onderdaniger en vriendelijker om de slechte stemming te verdrijven. Maar alles wat er in dit huis gebeurde, gebeurde zooals zij het wilde.

Hielden deze twee vrouwen van mekaar? Bestond er tusschen hen iets als een band van genegenheid steunend op of voortvloeiend uit een eender gevoel, een gelijke innerlijke eigenschap, waarmede zij beiden onbewust naast elkaar leefden? Bij juffrouw Beuckelaers was er zeker iets als een soort verstarde erkentelijkheid aanwezig tegenover Clementine. Maar erkentelijkheid die zich om elke daad van den dag zou moeten uiten, of zelfs maar voelbaar zijn, bestaat niet, die gaat dood in gewoonheid en gewoonte. Zij was gehecht aan haar verdienstelijke dienstbode en huisgenoote, die al haar nukken verdroeg, haar in den waan liet dat zij de meesteresse was, en omdat zij zich zonder haar het leven niet kon voorstellen. Kind van zwakke ouders was zij over het algemeen een karakterloos schepsel dat gemakkelijk te leiden was. Mooi was zij heelemaal niet. Haar trekken waren daarvoor te grof, zij had een breede manskin en dikke lippen. Liefdezuchtig was zij evenmin, en dit zou allicht bij haar tot afwijkingen zijn overgeslagen. Haar fletsbleeke gezichtskleur duidde op een ongezond gestel. Haar leven scheen maar beteekenis te hebben naast Clementine, die haar door en door kende en perfect wist hoe zij moest behandeld worden. Ging Clementine, eens in het jaar, haar ouders bezoeken te Betekom, of van tijd tot tijd wat praten bij haar broer Rikus, die maar een half uurtje van het dorp woonde, moest zij altijd tegen den avond terug thuis zijn. Juffrouw Emma werd ziek als zij te lang weg bleef. Zij had bevliegingen van flauwe sentimentaliteit, waarbij zij huilde en moest vertroeteld en gestreeld worden als een klein kind, zooals in den tijd van haar moeder zaliger.

En bij Clementine? Genegenheid? Dankbaarheid? Clementine hield van niets en niemand, zij dacht alleen aan zich zelf. Haar egoïsme had een zoo harden, haar gansch opslorpenden vorm aangenomen, dat het zich zelf niet meer herkende, dat het geen

egoïsme meer was, maar wel haar eigen persoon. En met de jaren was daaruit stilaan een vast doel in haar gegroeid, waaraan zij gestadig dacht, dat haar recht hield, en waarvoor haar geen werk te zwaar viel. Zoo zij aanvankelijk, in de jaren van haar onschuld zou ik zoo zeggen, alleen er van droomde te kunnen blijven in het mooie notarishuis, na den dood van madame en mijnheer Beuckelaers, na juffrouw Emma tot een karakterloos wezen te hebben gemaakt, zag zij haar weg, klaar, geheel, tot het eind: - juffrouw Emma zou ook wel niet lang leven, net zooals haar moeder, het was haar aan te zien, teringachtig, zooals madame zaliger. Zij kon heimelijk zitten speuren op het bleeke gezicht of daarvan de sporen nog niet merkbaar werden. Juffrouw Emma had geen noemenswaardige familie. Juffrouw Emma zou niet trouwen. Juffrouw Emma had niemand buiten haar, Clementine. En nu moest zij zich, door onverdroten toewijding, zoo bemind maken dat zij de eenige erfgename van juffrouw Emma werd, dat het heerenhuis, met meubels, tuin, geld, met alles het hare werd.... Waarom niet?.... Het groote gevaar was jaren lang geweest: een huwelijk. Zij waakte angstvallig over het gaan en keeren van haar meesteresse. Zij wist dat het bezit van de notarisdochter onvoorziens een schraapzuchtigen vrijer kon doen opdagen, en dat pastoors, of anderen zich daarmee graag bemoeien. Nooit uitte zij een woord dat de gedachten van juffrouw Emma op een mogelijk huwelijk kon brengen, zelfs niet met kwaad over de mannen te spreken. Maar bij elke gelegenheid deed zij uitschijnen hoe gelukkig zij met hun beiden waren. Iederen Zondag, als de juffrouw uit de hoogmis thuis kwam, moest Clementine weten wie zij gezien had, met wie zij gesproken had. Zij liet haar om zoo te zeggen nooit alleen. De zeldzame keeren dat er een man aan de deur kwam werd die door haar ontvangen, of afgewezen, of hij deed in haar aanwezigheid zijn boodschap aan de juffrouw. In het dorp liet ze bij passende gelegenheden en personen met halve woorden en met een zucht doorschemeren dat juffrouw Emma den weg van haar moeder opging, bijna als een echte zieke moest verzorgd worden, en bovendien bij poozen zwak in het hoofd was. En waarom zou men dat niet gereedelijk hebben geloofd? Met de jaren trad het huwelijksgevaar meer op den achtergrond en steeg in even sterke mate dezekerheid dat het heele erf van juffrouw Emma eenmaal haar bezit zou worden.

Geen dag is er voorbijgegaan, de laatste tien jaar van haar leven, dat zij daaraan 's avonds in haar bed niet met wellust heeft liggen denken, dat zij haar verbeelding niet heeft gestreeld en gevoed als eigenaresse van het huis. Geen Zondag is er geweest dat zij in de vroegmis niet heeft gebeden, vurig gebeden, en voor niets anders: dat juffrouw Emma spoedig in zaligheid zou sterven. Zij vroeg aan God niet dat Hij haar ook de eenige erfgename van juffrouw Emma zou maken, dat was immers voor haar een absolute zekerheid geworden. En geen enkele maal is het in haar hoofd gekomen dat dit misschien een zondig gebed was. Waarom ook? Vermits het haar zelf gold.

En dan kwam opeens mijnheerke Parmentier.

V

'Wat heeft hij gezegd?' vroeg Clementine, toen juffrouw Emma, na den pastoor te hebben buitengelaten, terug in de keuken trad. Daar zij geen antwoord kreeg keek ze verwonderd op. Juffrouw Emma stond voor het raam, blikte star in den tuin, en zei met een egale stem:

'Clementine, ik ga trouwen met mijnheer Parmentier.'

Clementine is rechtgestaan. Zelden in haar leven had ze een schok gekregen als op dit oogenblik. Het was of ze in den donker tegen een boom was geloopen, of haar iemand een stomp op het hart gaf. Zij werd wit, met groote oogen keek ze juffrouw Emma aan, haar lippen verroerden, maar er kwam geen klank uit haar keel. Met een heesche stem vroeg ze eindelijk:

'Trouwen!.... Trouwen!.... Gij!!.... En ik dan?....'

Juffrouw Emma was door die uitbarsting van trouw en aanhankelijkheid zoo ontroerd dat zij zich schreiend in de armen liet vallen van Clementine en met het hoofd op haar schouder snikte: 'Gij gaat nooit van me weg, Clementine, nooit of nooit of nooit!'

Clementine werd oogenblikkelijk weer kalm. Zij zag in den spiegel voor zich den rug van juffrouw Emma die zich snikkend tegen haar aandrukte. In het blauwe jakje waren een paar knoopjes losgeschoten, en zij zag de witte naakte huid van de juffrouw. De vijf vingers van Clementine's rechterhand gingen achter dien rug langzaam omhoog, kromden zich om met de nagels in die

huid.... Zij zag haar eigen roode haatoogen.... Met een dikke, opgekropte stem zei ze:

‘Het is niets, juffrouw, het is al over, maar ge weet hoeveel ik van u houd.’

VI

Zoo zijn dan de dingen hun gang gegaan. Daar was, zegde ik, met te trouwen omzeggens niets veranderd in het leven van Louis Parmentier en van Emma Beuckelaers. Ook in het leven van Clementine scheen uiterlijk niets veranderd, dezelfde toewijding en zorg waarmede zij in het notarishuis haar meesteresse had omringd, bracht zij over op het getrouwde paar van het kasteelke. Daar heerschten nu volmaakte orde en regelmaat. Zelfs in de kamers van het huis, die nooit werden gebruikt, zooals het salon en de groote logeerkamer, was er geen stofje op een meubel te ontwaren. De tuin werd onderhouden door iemand uit het dorp, Jan Saenen, en twee namiddagen in de week kwam een vrouw helpen voor den schoonmaak. Voor de rest werd alles gedaan door Clementine.

Uiterlijk niets veranderd. Maar inwendig had Clementine haar levensdoel verruimd. Met de juffrouw en de erfenis was het mislukt, zij was getrouwd. Maar kinderen zouden er wel niet komen van zoo'n huwelijk, zij glimlachte misprijzend als ze er aan dacht. Van de familie van mijnheer Parmentier had zij nooit iets gehoord, er nog minder van gezien, zelfs niet op den dag van hun huwelijk. Madame bleef er even bleek en zwakuitzien, mijnheerke was veertien jaar ouder dan zij en zag er evenmin uit alsof hij lang zou leven. Waarom zou de erfenis.... van madame en van mijnheerke.... samen niet in haar geheel.... overgaan op Clementine?.... Ja, waarom niet?.... Kwestie van er zich voor in te spannen.... Zoo had zij haar droomen laten gaan, en zich aangepast aan nieuwe toekomstmogelijkheden.

Men kan dit nu dwaas noemen, gezocht, gek, het was in ieder geval zoo. Van kinds af aan stond het bij Clementine vast dat zij eenmaal aan het klein armoedig leven van haar omgeving zou ontkomen, eender op welke wijze. Zij had van niets anders gedroomd dan van later rijk te zijn, en haar verbeelding hield zich in den dag ook met niets anders bezig. In den grond van haar

hart wist ze dat, om daartoe te geraken, zij tot alles in staat zou zijn. Daarvoor heeft zij, met een volharding die ik heldhaftigheid noem, veertig jaar lang, tot aan de eindkatastroof, een vriendelijkheid en een trouw aan den dag gelegd die niet tot haar aard behoorden.

Maar één had haar spoedig doorzien, door en door, - mijnheerke. En dát heeft Clementine nooit begrepen.

Hij liet zich door de twee vrouwen dienen en verwennen als een prins. Zoolang zij dit maar doorzetten was het hem tamelijk eender wat ze verder deden. Als hij, met het jachtgeweer aan den schouder, over de boschwegen wandelde, en een sigaar rookte, en even nadacht, glimlachte hij geniepig. Hij was voldaan over zich zelf, mijnheerke, en hij zag de dingen zooals zij waren. En als hij in zijn huis Clementine stiekem in het oog hield, en hoorde of zag hoe zij het zijn vrouw en hem zelf in alles trachtte naar den zin te maken, grinnikte hij van innerlijk plezier. Zijn smalle scherpe kin stak dan nog meer vooruit, zijn lippen waren vast opeengenepen, en zijn grijze varkensoogjes werden nog kleiner. Van de eerste week af had hij doorschouwd en gevoeld dat die onderdanige toewijding een doel had, een scherm was waarachter iets anders gebeurde. En langzamerhand heeft hij dat ‘iets anders’ ook geraden.

Zooals Clementine voorzien had, stierf madame Parmentier nog voor zij vijftig was. Eenige maanden voor haar dood had zij op een avond gezegd: ‘Clementine, ge moet niet ongerust zijn voor uw ouden dag, wicht.... Ge zult later goed zijn.’

‘Wat wilt ge daar mee zeggen, madame?’ vroeg Clementine zeer onnoozel, al begreep zij het volkomen, en al klopte haar hart.

‘Wel, ik heb er met ons mijnheerke over gesproken.... We hebben geen kinderen, en familie ook niet.... Na ons dood zult gij geen zorgen hebben.’

‘Merci madame.’ Zij trachtte toen een beetje te schreien.

In haar bed zei Clementine dien avond tot zich zelf ongeveer iets als: ‘Dat is één!’ Voor haar stond het vast dat ‘het paart van madame’ reeds haar eigendom was.

Nummer twee was mijnheerke.

Toen madame Parmentier stierf maakte ze veel misbaar, zoolang mijnheerke in de nabijheid was. In de kerk, onder den lijkdienst voor madame, vond Clementine eindelijk tijd om over alles

na te denken. Geen oogenblik was er in haar hart iets opgerezen van verdriet om het heengaan van haar meesteresse. Zij dacht zelfs daar, in de kerk, met een zekere vijandigheid terug aan de afgestorvene, aan wie zij nooit haar huwelijk had kunnen vergeven. Was zij niet getrouwd geweest, dan was nu het notarishuis van haar, Clementine. Nu was zij alleen met mijnheerke. Zij zou nu maar voortgaan zooals ze gedaan had, hem omringen met alle zorgen, hem het leven zoo aangenaam maken als het maar eenigszins kon. Met een man ging dat nog gemakkelijker dan met een vrouw. Een man is van nature lui, een vrouw slechts bij uitzondering. En dan kon hij wel niet anders doen dan wat madame gedaan had, namelijk 'zijn paart' ook aan Clementine overmaken bij zijn dood. Ja, zij was nu alleen met mijnheerke. Hij was nu... ja, laat zien.... hoe oud was hij nu.... Nog geen volle zestig... En hij zag er niet uit of hij heel oud zou worden. Zij loerde zijlings naar mijnheer Parmentier, die rechts, alleen, op de eerste rij stoelen zat, zij keek naar zijn mager halsje tegen den zwarten kraag van zijn jas, het bleeke dunne haar in een schraal kransje er boven, de kale vlek van zijn rond kopje.... Ja, acht of negen en vijftig....

(Hier moest zij een oogenblik haar gedachtengang onderbreken omdat de offer begon, zij moest naar de menschen kijken die ten offer gingen, en zelf meegaan, met haar gezicht in de passende rouwplooi. Zij legde vijf cent in de schaal).

.... kon hij zijn, meer niet.... En ineens schoot het bloed naar haar hoofd.... Hertrouwen!!....

Clementine stond plots stokstijf recht voor haar stoel. Zij hoorde niet eens dat er drie keeren gebeld werd voor de consecratie. Haar handen klampten zich nerveus omhaarkerkboek... Hertrouwen!!.... Daar was, bij God, maar een middel om dit gevaar te vermijden.... Waarom.... zou mijnheerke.... niet... hertrouwen.... met haar....??

Zij werd een oogenblik duizelig en moest de oogen sluiten. En daar die gedachte in haar hoofd schoot in de kerk, onder de lijkmis voor madame, dacht zij dat het een ingeving van God was en dat madame zaliger dat ook zoo wilde. Zij stapte daarna achter de lijkkist naar het kerkhof met een vuurrood gezicht, zij was de eenige die schreide, en terwijl zij aan het graf stond en de vijf onze-vaders meebad, begon ze reeds te denken aan de mid-

delen die haar ten dienste stonden om Louis Charles Gérard Parmentier er toe te brengen met haar te trouwen, en aanderesultaten daarvan, en dat zij nog maar negen en veertig jaar oud was.

In dat leven van Clementine zijn drie duidelijk afgeteekende periodes merkbaar. De eerste was de tijd van af haar binnentreden in het huis van den notaris, - wat daar voor lag telde niet mee -, tot aan het huwelijk van juffrouw Emma. Dan haar tijd op het kasteelke bij het getrouwde paar. En in het tijdperk dat daar nu op volgde, het derde, heeft Clementine werkelijk haar hoogtepunt bereikt van doelbewust, koel overleg en hardnekkig volhouden. Deze drie fazen van haar bestaan stapelen zich, zonder tusschenvoegsel, op elkaar, de eene de logische voortzetting van de andere, maar telkens breidde het levensplan van Clementine zich uit, werd ruimer, het doel was meer omvattend en met meer zekerheid bepaald. Zooals zij vóór en na het huwelijk van juffrouw Emma geredeneerd had, zoo redeneerde zij nu: vermits zij reeds in het bezit was van de erfenis van madame, kon mijnheerke niet anders doen dan haar ook de zijne na te laten, en tegenover het gevaar van hertrouwen - ge weet nooit wat zoo'n oude zot in zijn laatste jaren nog kan uitsteken! - stond het middel: met mij trouwen.

Ja.

Al wat in haar lag aan ingeboren sluwheid en behendigheid, aan opoffering en toewijding, aan deugd en ondeugd, al wat haar vindingrijke geest, geprikkeld door haar verbeelding, kon uitdenken om eender op welke wijze mijnheerke tot haar te brengen, concentreerde zich dag voor dag, uur voor uur, op dit doel. Geen middel bleef ongebruikt, geene in haar vermogen liggende gevoelssnaar die niet werd beproefd, zoowel slaafsche onderwerping als verdoken dreigement, het was een standvastige belegering van elken dag, met alle wapens, geduldig, geduldig, maar onverpoosd. Zelfs een zekere perversiteit, die nooit in haar merkbaar was geweest, haar nooit tot eenige handeling had geleid, haar gedachten of haar droomen niet eens had vertroebeld, riep zij nu ter hulp. En zeker is het, had zij met iemand anders te doen gehad dan met mijnheerke Parmentier, had zij een redelijk, normaal mensch voor zich gehad, en niet dezen gevoelloozen geniepigaard, die haar doorzag, en die een grootere huichelaar was dan zij zelve - (bij haar immers was het zuivere natuur, bij hem bewuste,

schijnheilige veinzerij) - zeer zeker, dan had Clementine veel kans gehad haar doel te bereiken, en eerlijkheidshalve zou ik van haar dan hebben getuigd: zij heeft het verdiend.

In deze laatste faze van haar leven is Clementine op haar manier groot geweest.

Zij had de flauwe hoop gekoesterd dat madame in haar testament of anderszins het een of ander misschien zou hebben geregeld van onmiddellijke uitvoering, te haren voordeele. Daar bleek echter niets van, vermits mijnheerke dat dan wel den eersten dag zou medegedeeld hebben. Madame had ook inderdaad aan haar man niets anders gezegd dan: ‘Ge moet later voor Clementine zorgen.’ - ‘Natuurlijk,’ had mijnheerke geantwoord terwijl hij aan wat anders dacht.

VII

Herfstnamiddag. De tuin hangt vol zachte zon. De dahlia's staan nog in rijken bloei. Van in de huiskamer ziet mijnheerke, terwijl hij zijn pijp aansteekt, Clementine de bloemen afknippen die ze een voor een in de linkerhand samenhoudt. Het is lauwig warm. De boomkruinen krijgen een gele tint. Daar wibbelt nu en dan een blad naar beneden. Clementine staat met den rug naar hem toe, maar mijnheerke weet zeer goed dat zij hem gezien heeft. Dat is nu reeds de vierde maal sedert den dood van madame.

Clementine komt over het grasplein terug naar het huis, treedt binnen door de keukendeur.

‘Mijnheer, ik ga nog eens naar het graf van madame.’

‘Ah!.... Goed, Clementine, goed.’

En ditmaal vergist zij zich niet: hij lacht haar uit. Zij heeft duidelijk het trekje om zijn mond opgemerkt. Den vorigen keer reeds meende zij gewaar te worden dat hij den gek hield met haar bezoeken aan het graf van madame zaliger. Neen, langs dien kant is hij niet te genaken. En misschien is het ook beter hem niet te veel aan madame te doen denken.

Clementine gaat toch naar het kerkhof. Op het graf van madame Parmentier liggen haar drie vorige ruikers, de eene naast den andere, verslenst en vergaan. Zij loert even om zich heen, en dan roef! met een smak gooit ze de versche bloemen op den grond, ze mommelt een woord dat bijna op een vloek gelijkt, en

gaat terug. Dat is de laatste maal dat zij het graf van madame Parmentier gezien heeft.

En de maanden gingen.

Remy, de briefdrager komt 's ochtends te acht uur. Om dat uur stond mijnheerke vroeger ook op, te gelijk met madame. Dan vond hij beneden bij het ontbijt zijn Fransche gazet, met soms een brief of eenig drukwerk. Sedert den dood van madame, den heelen winter lang, heeft mijnheerke de gewoonte aangenomen langer te blijven liggen, half negen, negen uur, vooral met de koude dagen. Op een morgen klopt Clementine, treedt in de slaapkamer, en:

'Ik zal u de gazet hier maar brengen, mijnheer, dan kunt ge nog wat blijven liggen. 't Is zoo slecht weer....'

Mijnheerke heeft juist één bloot been uit het bed gestoken. Hij trekt het niet terug, om te zien wat effect het op Clementine zal maken. Clementine doet of ze dien mageren poot niet eens merkt. Hij neemt de gazet aan, zegt niks, en.... nu ligt mijnheerke elken morgen te wachten tot Clementine komt. Na een week vraagt ze: 'Wil ik uw koffie ook hier brengen, mijnheer?' Zij schuift een tafeltje naast het bed, het ontbijt wordt er op geplaatst, en na het ontbijt ligt daar ook mijnheerke's rookgerief. Hè! hè! zucht mijnheerke van puur welbehagen. Hij geniet zalig zijn eerste pijp, terwijl hij zijn gazet leest. Tegen de ramen kletst de regen. Nu staat mijnheerke niet meer op voor elf uur. Hij scheert zich nog twee keeren in de week.

Langs dien kant had Clementine hem vast.

En de maanden gingen.

Het gebeurde den tweeden winter van mijnheerke's weduwnaarschap en van Clementine's groote verwachting. Op een avond na het eten had zij hem iets gevraagd over een proces betreffende een wildstrooper uit de streek die een boschwachter had dood geschoten. De gazet stond er vol van. Mijnheerke, in zijn zetel naast de kachel gezeten, legde haar de zaak uit, en Clementine, om goed te luisteren, zette zich neer in den zetel aan de andere zijde van de kachel, waar madame vroeger zat, en toen het verhaal uit was bleef ze daar zitten en stopte een kous. Zij heeft er sedertdien elken avond gezeten. Mijnheerke zweeg.

De maanden gingen, en werden gevolgd door andere.

VIII

Nooit heeft mijnheerke zoo lekker gegeten als in die jaren. Clementine bereikte in de keuken resultaten waarover zij zelf verbaasd stond. Hij werd er dikker van.

In het voorjaar, toen de nieuwe blaren aan het uitbotten waren, heeft zij mijnheerke trachten te verleiden. Op een ochtend, terwijl zij de huiskamer aan het schoonmaken was, keek zij even in een boek waarin mijnheerke den vorigen avond had zitten lezen. Het was een Fransch boek. Daar stonden vele prentjes in, en lieve deugd, wat voor prentjes! Naakt vrouwvolk, de eene al blooter dan de andere, in alle mogelijke zotte houdingen, zooals een deftig mensch nooit doet. Nu begreep ze waarom mijnheerke daar zoo opgewekt en met zoo'n snoeperig gezicht had zitten lezen, den heelen avond, en lang na haar was slapen gegaan. En waarom hij nu en dan slikte als van een droge keel. Ze had hem stiekem in het oog gehouden. Zoo! Zoo!.... Clementine zette zich op een stoel, keek een voor een naar al die plaatjes, met een zekere aandacht zelfs, omdat zij zulke dingen nog nooit gezien had. Niet uit perversiteit deed ze dat, ze vond het zelfs een beetje kinderachtig dat het mansvolk, dat mijnheerke, die pezewever, daar plezier in vond, ze keek zoo maar, omdat het boek daar lag en ze den tijd had. Er kwamen geen onkuische gedachten in haar hoofd op, ook niet 's avonds toen zij op haar kamer haar kleeren uittrok en voor den spiegel naar haar eigen borsten keek. Er was geen schijn of schaduw van zonde in den blik waarmede zij de zware, weekvleezige en melkwitte boezems bezag, met de blauwe adertjes en met de donkere kringen om de dikke tepels. Zij liet ze rusten in haar groot-open handen als twee rijpe zomerpompoenen waarvan zij het gewicht schatte. Zij bleef zoo eenige oogenblikken staan, en zij was verwonderd, omdat zij meende dat het den eersten keer van haar leven was dat zij haar borsten bezag. En zij dacht aan mijnheerke. Ja, in dat boek was het ook zoo, maar jong vrouwvolk, jong.... Toen maakte ze een wijwaterkruis en ging slapen.

Een volgenden avond zat mijnheerke weer in dat gekke boek te smekken alsof hij een suikerbol in den mond had, en ze hield hem scherp in het oog. Het docht haar opeens dat hij naar haar keek met een vreemd licht in de oogen. Zij schrok een beetje.

Zij had nog gehoord van.... vrouwen alleen.... Dan lachte ze in haar eigen.... Dat arme, verneutelde pierelaarke van een mijnheerke! Zie hem daar zitten.... Clementine zuchtte.

Zij had de afgedragen kleeren van madame zaliger gekregen. Den volgenden morgen bracht ze, in een wat verschoten blauwen peignoir, het ontbijt op mijnheerke's kamer. Het kleedingstuk, als zij zich, met een vuurrood gezicht, over het tafeltje en den bedrand heenboog, stond wijd open, zoodat mijnheerke naar hartelust Clementine's verborgen en logge schoonheden kon bewonderen. En mijnheerke deed dat ook, met zijn grinnikend oud gezichtje op het hoofdkussen. En hij zei ineens, met den vinger wijzend op haar openstaand kleedingstuk: ‘Clementine, is dat misschien voor mij dat ge die laat koud worden?’

Ze had hem op dit oogenblik met een goed hart zijn dunne keeltje tusschen haar duim en haar wijsvinger kunnen toenijpen.

Wat zij nu juist van die onderneming had verwacht bleef haar zelf duister. Zeker geen zonde.

Langs dien kant heeft zij niet verder geprobeerd.

IX

Zoo vast als een keper stond het in haar hoofd dat mijnheerke haar op een avond zou zeggen: ‘Clementine, wij gaan trouwen.’ En ze had in een paar winkels van het dorp reeds min of meer laten hooren, met een verlegen en veelzeggend glimlachje, dat er binnenkort waarschijnlijk ‘nieuws zou zijn in de parochie’. Niet uit praatzucht deed zij dat, maar zij wist dat daarover zou gebabbeld worden, dat het aan de ooren van mijnheerke zou komen, en dat het hem misschien zou aanzetten wat vlugger op te schieten met zijn aanvraag. De secretaris, die ook jager was, vroeg hem eens spottend: ‘Wel, mijnheer Louis, is het bruiloft binnenkort?’ Mijnheerke antwoordde lachend: ‘De hazen moeten eerst pluimen krijgen, secretaris.’ Gelegenheden tot spreken gaf zij hem genoeg. Als er een trouw was in de parochie wist zij daarop telkens een passende toespeling te maken. Zij deed soms verlegen kinderachtig tegenover hem, zooals zij madame zaliger vroeger zien doen had, haar ondervinding ging niet verder dan dit voorbeeld. Of ze keek hem met een zoeterigen glimlach aan, en dan vloekte mijnheerke inwendig, en moest geweld doen op zich zelf om

haar niet de koffiekan naar den kop te gooien. Als zij alleen was verbeeldde zij zich soms dat mijnheerke haar ten huwelijk vroeg. Dan gaf ze hardop haar antwoord, en zuchtte, en was gelukkig, en had kompassie met zich zelf.

Maar met dat alles maakte mijnheerke geen apprentie van trouwen, en Clementine's ongeduld steeg met den dag. Zij had soms een rooden kop van opwinding en verbeten ergernis als ze dien schralen lammeling van 'n mijnheerke door den tuin zag slenteren. Zij was ten einde raad. Haar tegemoetkomende toespelingen schenen alle af te botsen op zijn beenigen kaalkop, en hij had als antwoord niet anders dan dat grinnikend lachen. Zij liet hem ook halvelings hooren dat ze misschien niet lang meer bij hem zou blijven, dat zij haar laatste jaren bij haar broer wilde gaan overbrengen, of dat zij ergens anders in dienst kon gaan. Mijnheerke scheen daarin heel gerust te zijn, het drong niet door zijn droge huid. Toen hij haar eens voorstelde er een jong meisje bij te nemen voor het werk, werd zij helsch. Clementine verloor in die dagen stuk voor stuk het schoone bezonken evenwicht, de liefde voor de regelmatigheid van den loop der uren en van den gang van den arbeid, waaruit zij tot dan toe haar kracht had geput. Haar rustige manier van bewegen en doen, de zekerheid van al haar handelingen, ondergingen een crisis. Daar zat een jacht in haar hersens en in haar bloed als een laattijdig keeren der jaren. Het was haar doorloopend of zij zich om iets haasten moest dat ze begrijpen noch bereiken kon, en die onrust temteerde haar in- en uitwendig tot een pijnlijke prikkelbaarheid. Zij was altijd geweest een kalme huisklok, nu leek zij te zijn een kleine zakhorloge dat met een razende furie vooruit-tikt, zonder dat daarom de uren of de dagen sneller voorbijgaan.

Met de afgedragen kleeren van madame zaliger had mijnheerke aan Clementine ook een kistje met kleine snuisterijen gegeven, en zij droeg daarvan geregeld iets op zich, aanvankelijk slechts in huis, en stilaan ook om er mee in het dorp te pronken. Men zag haar nu geregeld elken Zondag met een vroegeren mantel of hoed van madame Parmentier zaliger - (Clementine was niet onderhevig aan modezucht) - in de vroegmis zitten. Stelde Marie Truyens, van den specerijenwinkel, haar daarover onrechtstreeks een vraag, dan liet zij hooren dat dit maar een kleinigheid was bij alles wat madame zaliger haar bij testament had nagelaten.

In het snuisterijenkistje was ook een fleschje eau-de-cologne. Daarvan sprenkelde zij 's avonds wat op haar kleeren als ze bij mijnheerke in de nuiskamer kwam zitten.

Als mijnheerke er met zijn geweer uitging, bleef hij gewoonlijk een paar uur weg, en dan trok zij soms boven op zijn slaapkamer, een van madame's beste japonnen aan, die mijnheerke daar in de kleerkast had bewaard. Zij plaatste zich voor de groote spiegelkast, en draaide en keerde zich vol zelfvoldane bewondering, sprak op een vreemden toon met iemand die tegen haar madame zei en die zij ook madame noemde, boog het hoofd met een fijnen groet, zette een gezicht dat zij meende te passen bij den rang van madame. Mijnheerke had de juweelen van madame zaliger weggestopt, achter slot, in de lade van de waschtafel. Maar hij vergat voortdurend zijn sleutels, die lagen dan beneden in de huiskamer op het raam, of staken in zijn daagsch huisjasje, en Clementine, wanneer zij zich tooide met madame's kleeren, met het witte bont, droeg ook haar gouden ketting en armbanden, en zij kamde heur haar zooals de vrouw van den secretaris het hare kamde. Die vertooning voor den spiegel werd op den duur voor haar een behoefte, zij spoorde mijnheerke aan te gaan jagen als het weer het ietwat toeliet, het was zeer voordeelig voor zijn gezondheid. Zij had lang geleden, bij de oude madame Beuckelaers, eens een deftige dame hooren zeggen op een zekeren toon: ‘Oui madame!.... Certainement madame!’ En als ze voor den spiegel stond zegde ze dat nu ook, op denzelfden toon, telkens opnieuw, en boog daarbij het hoofd, met een langzamen, waardigen knik. Het was al het Fransch dat zij kende. Geen enkele maal is het daarbij in haar hoofd gekomen dat zij komedie speelde of iets belachelijks deed.

Daar is geen middel dat Clementine onbeproefd heeft gelaten om mijnheerke tot een huwelijk te doen besluiten. Haar spitsvondige geest zag al zijn zwakheden, en wist daarvan een nuttig gebruik te maken. Zij maakte er zich volstrekt geen zorg over dat mijnheerke doorzag waar zij het op aanlegde. Hij mocht, hij moest dat zelfs zien. Wat kwaad stak er in? Maakte zij, ja of neen, het leven voor hem niet zoo gemakkelijk als nooit een man in de parochie het gehad had? En waarom sprak hij niet, de leelijke schriele magere pierewieter die hij was....

Zij ging op een schoonen dag naar den pastoor. Wat ze daar

verteld heeft heb ik meenen te raden uit de woorden van den pastoor, en uit den norschen trek op zijn gezicht toen ik den naam van Clementine uitsprak. Zij vroeg hem, met een huichelachtig verlegen gezicht of hij mijnheer Parmentier niet zou willen aanzetten ‘zijn plicht te doen.... want de menschen begonnen er schand over te spreken, mijnheer pastoor, zooals hij met haar handelde....’ Ik denk dat de pastoor geheel onthutst dat dikke, onappetijtelijke vrouwmensch van rijpen leeftijd moet hebben aangekeken.

‘Clementine, zeg in twee woorden wat ge te zeggen hebt, ik heb geen tijd voor zoo'n praat.’

‘Wel, mijnheer pastoor, ge hebt vroeger madame zaliger geholpen om ze met mijnheerke te doen trouwen.... ge moest dat nu voor mij ook eens doen.... Als gij het hem vraagt durft hij niet neen zeggen .... Ik zal u later ook niet vergeten....’ En daar zij de oogen van den pastoor zag vlammen voegde ze er gauw bij: ‘.... en hij heeft mijn eer....’ Ze begon te snikken. Dat kon ze als ze wilde. Dat van ‘haar eer’ vond ze zoo ineens uit, maar zoodra zij het gezegd had was het, in haar geest, ook werkelijk gebeurd.

‘Clementine, ziet ge de deur!.... En rap zulle!!’ Hij zal wel rood geweest zijn van kwaadheid. Ik lachte toen hij het vertelde. ‘Ja, mopperde hij, dat zal een mensch leeren!’ Hij dacht waarschijnlijk aan Emma Beuckelaers.

Clementine heeft dan een paar moeilijke maanden gekend. Zij begon gewaar te worden dat er van dit huwelijk niets komen zou. Zij werd met den dag zuriger van humeur, sprak nog ternauwernood met mijnheerke, en als ze alleen was praatte ze nu voortdurend hardop in haar zelf en kreeg huilbuien. Aan een ingebeelde persoon, - soms was het de vrouw van den schoenmaker, soms madame van den secretaris, soms iemand waarvoor zij geen naam had, - vertelde zij het onrecht dat men haar aandeed, haar zorgen en haar lijden, de gekste verongelijkingen die, eenmaal dat zij in haar geest opdoken, haar echt en waarachtig waren overkomen. Zonder dat zij het wist haalde zij herinneringen op uit haar vreugdelooze kinderjaren, aan haar brutalen drankzuchtigen vader, aan het ruwe leven in haar dorpsomgeving, en aan den kermisvrijer dien zij bij de keel had moeten grijpen. Dat werd in haar wakker als een atavisme, waarvan de latente moge-

lijkheden in haar lagen. Maar hoe zij ook klaagde over mijnheerke's ontoeschietelijkheid, geen oogenblik verloor zij uit het hoofd dat zij voor hem moest zorgen als te voren, omdat nu eenmaal zijn nalatenschap aan haar moest toekomen. Want die zekerheid stond nog altijd even rotsvast in haar hart. Daar was nu toch ook geen gevaar meer dat hij met een andere vrouw zou trouwen.

Het spichtig, grinnikend mijnheerke Parmentier merkte die verandering in Clementine. Hij werd een beetje bang voor zijn rustig suikerleventje. Zij was in staat hem op een schoonen dag, uit nijdigheid en wrok, te laten zitten, terug naar haar familie te trekken. Zijn grijze varkensoogjes loerden van onder de borstelige brauwen tersluiks naar haar gezicht. En op een avond, voor het slapen gaan, zegde hij ineens, juist zooals madame zaliger vroeger gezegd had:

'Clementine, om uw ouden dag moet ge u niet bekommeren... daar is voor gezorgd.'

Nu begreep zij dat van den eersten keer. Zij keek op van haar naaiwerk, wachtte een oogenblik, beet een draad over, en antwoordde dan:

'Merci mijnheer.... maar dat hadt ge op een andere manier ook kunnen regeleeren.'

Mijnheerke ging er niet op in om geen nadere verklaringen te moeten geven. Maar ook hij begreep wat zij met die 'andere manier' wilde zeggen. Zijn oogjes gluurden haar vijandig aan.

Voor Clementine hadden zijn woorden geen andere beteekenis dan: alles voor haar.

En de jaren gingen.

ERNEST CLAES

(Slot volgt)

Het ontslag van Commissarissen des konings in de jaren 1850-52

De onlangs verschenen publicatie over het ontslag in 1852 van den Commissaris des Konings in Gelderland geeft blijk van weinig wetenschappelijken zin, nu zij zich bepaalt tot het persoonlijke element, in plaats van de zakelijke motieven te onderzoeken en den uitslag van dat onderzoek mede te deelen.

Het ontslag was het laatste van een viertal: dat de bedoelde motieven zouden zijn aangevoerd bij de eerste gevallen, lag voor de hand.

Klaarblijkelijk was het er niet om te doen, het ontslag van den zakelijken kant te beschouwen, maar wel om het op het terrein der sensatie te brengen. Want niet slechts werd bovengenoemd onderzoek nagelaten, waardoor de zaak bovendien uit haar verband werd gerukt, - maar 46 van de 55 bladzijden werden gewijd aan eene memorie van de lijdende partij, welke bezwaarlijk als historisch document kon worden beschouwd en welke, terwijl zij den indruk moest vestigen, dat persoonlijke motieven den minister niet vreemd waren, - zonder eenig onderzoek naar of adnotatie van de geuite beweringen en aantijgingen werd afgedrukt.

Ook het toevoegen, aan de voordracht, van eenige brieven, welke voor het ontslag zelf geen enkel nieuw gezichtspunt openen, moge de sensatie verhoogen; de verhouding Koning-minister te behandelen als *aanhangsel* - en nog wel onvolledig aanhangsel - van dit ontslag, geeft evenmin blijk van ernstig werk.

Uitsluitend om te trachten de zaak, nu zij eenmaal *is* ter sprake gebracht, nog zoo veel mogelijk in de juiste banen te leiden, worden de stukken, de vorige ontslagen betreffende, voor zooverre de zakelijke motieven van den minister er uit mogen blijken, hieronder openbaar gemaakt, met verder, *ter completeering* -

zonder daarmede de opportuniteit van eene publicatie thans over de verhouding Koning-minister te erkennen - de brieven van 10 en 11 November 1852.

Op de memorie wordt niet ingegaan; slechts moge worden vermeld, dat blijkens mondelinge mededeelingen de voordracht van 2 October 1852, juist vanwege de jarenlange oude vriendschap tusschen beide partijen, eerst na lang aarzelen en met veel tegenzin is uitgegaan.

J.R. THORBECKE

Kabinet Geheim
La. Z.

's Gravenhage, den 12 Maart 1850.

Aan den Koning.

Bij het naderen van het tijdstip, waarop zoo wel in de provincien als in de gemeenten eene nieuwe organisatie zal moeten worden ingevoerd, heb ik het van mijn pligt geacht, naauwkeurig na te gaan, of de noodige middelen voorhanden waren omeene prompte en gelukkige in werking brenging der organieke wetten te kunnen verwachten.

Te dezen aanzien zal zeer veel afhangen van de ambtenaren, op wier bijstand zal moeten worden gerekend.

Menigeen kan geschikt geacht worden voor het blijven leiden van den bestaanden gang van zaken, waaraan hij sedert jaren gewoon is, maar zal ten eenenmale de vereischten missen om in den geest eener nieuwe orde van zaken in te dringen, hare rigting wèl te begrijpen en alzoo hare invoering behoorlijk te kunnen voorbereiden en bezorgen.

Maar, dient er voor de hoofden der plaatselijke besturen naar personen gezocht te worden, die deze vereischten bezitten, veel dringender is die noodzakelijkheid, - veel onontbeerlijker zijn die eigenschappen voor hen, die, als Uwer Majesteits Commissarissen in de provincien, te gelijk zelve een nieuw bestuur in hunne gewesten zullen hebben in te voeren, en voor de rigtige invoering der nieuwe organisatie in de gemeenten zullen moeten waken.

Van het gewigt dezer bedenking doordrongen, heb ik er een bepaald punt van onderzoek van gemaakt, of de tegenwoordige Commissarissen des Konings voor die taak berekend konden worden geacht, en heb ik voor mij de overtuiging gekregen, dat dit van twee dezer hooge ambtenaren niet kan worden gezegd. Zonder iets te willen te kort doen aan de achting, waarop zij als privaatpersonen aanspraak hebben, noch aan hunne verdiensten als ambtenaren in gewone tijden, bij het volgen van eenen geregelden en in vasten plooi gezetten gang van zaken, kan ik het voor Uwe Majesteit niet verbergen, dat de Gouverneurs der provincien Utrecht en Groningen de voorschreven vereischten te veel missen om van hen eene gelukkige invoering der nieuwe organisatien met gegrond vertrouwen te kunnen verwachten.

Met deze overtuiging zou ik aan mijne verpligtingen te kort komen, indien ik zorgeloos den tijd der aanneming van de eerlang aan te bieden organieke wetten afwachtte, of aarzelde de noodige stappen te doen om hare gewenschte uitvoering te verzekeren, en ik vind mij dus gedrongen in tijds zoodanige personen aan het hoofd van het bestuur in de beide genoemde provincien te trachten geplaatst te krijgen, als tot waarborgen voor den gelukkigen uitslag van den voorhanden nieuwen gang van zaken kunnen strekken.

De harde pligt rust dus op mij, Uwe Majesteit, gelijk ik de eer heb bij deze te doen, eerbiedig te adviseren om een eervol ontslag, onder dankbetuiging voor de gedurende vele jaren bewezen diensten, te verleenen aan de Heeren Staatsraden in buitengewone dienst Mr. *F. van de Poll*, en *W.F.L.* Baron *Rengers*, respectivelijk als Gouverneur der Provincie *Utrecht* en *Groningen*. Ik heb de eer Uwe Majesteit daartoe een ontwerp van Besluit hiernevens aan te bieden.

Ik heb in het ontwerp van besluit het ontslag gesteld in te gaan met den 1^{n} Mei e.k. Hoewel de organieke wetten voor de provincien en gemeenten op dat tijdstip nog wel niet in werking zullen kunnen gebragt worden, moet ik het van belang rekenen, dat de nieuw te benoemen Koninklijke Commissarissen uiterlijk op dien tijd hunne betrekkingen kunnen aanvaarden, ten einde zij de gelegenheid hebben zich, in afwachting van de in te voeren nieuwe organisatien, met de provincie, hare administratie en personeel behoorlijk bekend te maken.

Over de personen, die het Uwe Majesteit zou kunnen behagen in de plaats der ontslagenen te benoemen, heb ik rijpelijk nagedacht en thans mijne meening gevestigd.

De Heer Mr. *S.* Baron *van Heemstra*, lid van de tweede kamer der Staten-Generaal, en laatstelijk Uwer Majesteits Minister voor de Zaken der Hervormde en andere eerediensten, zou mij voor de Provincie *Utrecht*, en de Heer Graaf *L.G.A. van Limburg Stirum* voor de Provincie *Groningen* ten volle berekend en om meer dan ééne reden gewenscht voorkomen. Beide zijn onafhankelijke, zelfstandige mannen, die zich in hunne tegenwoordige en vroegere betrekkingen steeds als regtschapen, kundig en ervaren hebben doen kennen; beide zijn, door hunne vorige betrekking van grietman, in het bezit der voor den Gouverneur eener provincie zoo gewigtige kennis van de administratie in de gemeenten; - beide verstaan de rigting, die de nieuwe gang van zaken volgens onze nieuwe grondwettige instellingen zal moeten nemen, - en beide zullen, indien het Uwe Majesteit mogt behagen alzoo te besluiten, zich dáár geplaatst vinden, waar geene vroegere connectien hen eenige moeijelijkheid in het inslaan en volgen van den weg, dien zij goed zullen achten, kunnen doen ondervinden.

Ik twijfel niet of de Heer *van Heemstra* zal, daartoe door Uwe Majesteit geroepen, die taak wel willen op zich nemen. Minder zeker komt het mij voor of dit ook met den Heer *van Stirum* het geval zal zijn. Mogt hij onverhoopt zich daarvan, niettegenstaande Uwer Majesteits verlangen, verschoonen, dan zou ik Uwe Majesteit in zijne plaats den Heer *I. Albarda*, grietman van *Ferwerderadeel*, wenschen voor te dragen, die mij wel persoonlijk onbekend is, doch van wien ik zoodanige, in allen deele voldoende, informatien heb ontvangen, dat ik hem gerust tot de gedachte betrekking aan Uwe Majesteit durf aan te bevelen.

Zoodra Uwe Majesteit het ontslag van de tegenwoordige Gouverneurs van Utrecht en Groningen, door de bekrachtiging van het aangeboden ontwerp van Besluit, zal hebben verleend, zal ik de eer hebben in bovengemelden zin een rapport en ontwerp van Besluit tot hunne vervanging aan Hoogstdezelve aan te bieden.

De Minister van Binnenlandsche Zaken

Zeer Geheim.
La. H 5.

's Gravenhage, den 18 Maart 1850

Zijne Excellentie
den Heer Minister van Binnenlandsche Zaken.

Bij zeer geheime voordragt van den 12n dezer La. Z, heeft Uwe Excellentie aan den Koning voorgesteld, om de Heeren Staatsraden in buitengewone dienst Mr. *F. van de Poll* en *W.F.L.* Baron *Rengers*, respectivelijk als Gouverneurs der Provincie *Utrecht* en *Groningen* eervol te ontslaan.

Deze voordragt heeft Zijne Majesteit zeer verrast en, Hoogstdezelve wil het niet verbergen, leed gedaan.

Tot dus verre was er bij Zijne Majesteit noch van Uwer Excellentie's voorganger, noch van Uwe Excellentie zelve, eenige klagt ingekomen omtrent de geschiktheid en den dienstijver der gemelde Gouverneurs. Zijne Majesteit was er dus weinig op voorbereid deze hooge Staatsdienaren, op eenmaal, en zonder dat zij dit verlangen, tot ontslag te zien voordragen.

Daar de Koning beide als oude en getrouwe dienaren kende en hoogschatte, zal het Uwe Excellentie niet bevreemden, dat Haar voorstel Zijne Majesteit moeite heeft gedaan.

Met te grooter oplettendheid heeft dan ook de Koning de gronden opgezocht, welke Uwe Excellentie hebben genoopt, om dezen, zoo als Zij dien zelve noemt, harden pligt te vervullen.

Doch ook te dien aanzien heeft Zijne Majesteit, Hoogstdezelve ontveinst zulks niet, zich weinig bevredigd gevonden. Uwe Excellentie zegt wel, dat Zij, na een bepaald onderzoek, voor zich de overtuiging had verkregen, dat voormelde Gouverneurs de vereischten missen, om, met betrekking tot de eventueel in te voeren organieke provinciale wet en gemeentewet, in den geest eener nieuwe orde van zaken in te dringen, hare rigting wel te begrijpen, en alzoo hare invoering behoorlijk te kunnen voorbereiden en bezorgen.

Maar hoezeer Zijne Majesteit deze overtuiging volkomen wenscht te eerbiedigen, is het echter voor Hoogst Dezelve niet zoo gemakkelijk die overtuiging te deelen: ook omdat Hoogst-Dezelve geene kennis draagt van de omstandigheden en feiten,

welke bij Uwe Excellentie den grond voor de door Haar verkregene overtuiging zullen hebben gelegd.

Zijne Majesteit bekent dan ook, dat Zij prijs zou hebben gesteld op de mededeeling van zoodanige overtuigings-gronden; te meer, naar mate er slechts weinig maanden verloopen zijn, sedert Uwe Excellentie met beide Gouverneurs in regtstreeksche aanraking is gekomen, en Zijne Majesteit alzoo niet kan denken, dat deze overtuiging zoude rusten op die kennis, welke, door een' meer langdurigen, schriftelijken of persoonlijken omgang, van lieverlede geboren wordt.

Zijne Majesteit heeft deze opmerking zonder omwegen medegedeeld, omdat HoogstDezelve gaarne rondborstig met Zijne Raadslieden omgaat, en omdat HoogstDezelve aan de bedenking groot gewigt hecht.

Deze onvrijwillige verwijdering van twee zoo hoog geplaatste, oude Staats-dienaren, zoo weinig tijds na het optreden van nieuwe Ministers, vóór dat zij aan deze afdoende blijken van ongeschiktheid hebben gegeven, zal, natuurlijker wijze, de aandacht in hooge mate tot zich trekken. Geene handeling zal meer dan deze aan miskenning blootstaan. Het is dus van het uiterste gewigt, ware hier ook alléén op het belang der Regering te letten, dat zij zich van de deugdelijkheid der door haar aangenomene gronden verzekere.

Hierom wil Zijne Majesteit dan ook niet verzwijgen de bedenkingen, welke bij HoogstDezelve zijn gerezen, juist in verband met datgene, wat Uwe Excellentie tot een onderzoek omtrent de geschiktheid van de Heeren *van de Poll* en *Rengers* heeft geleid.

Vooreerst heeft Zijne Majesteit zich de vraag gedaan: of niet een groot deel van de invoering der organieke wetten, waarvan hier de rede is, aan de zorg van *Gedeputeerde Staten* zal zijn overgelaten, zoodat de persoonlijkheid der Gouverneurs alsdan minder zou wegen? Maar ten anderen: of het bij die invoering niet ook veel zal aankomen op de kennis van *personen* en van *lokale omstandigheden*? Aan deze zal het den tegenwoordige titularissen zeker niet ontbreken; terwijl nieuwe Gouverneurs, ook bij den besten wil en met het meeste doorzigt en juiste menschenkennis, er bezwaarlijk in zullen slagen, om in weinige maanden zich die kennis eigen te maken, en dan, ten slotte, door de oogen van ondergeschikten zullen moeten zien.

Het zijn deze onderscheidene consideratien, welke den Koning terughouden, om aan Uwer Excellentie's voorstel wegens het ontslag der Heeren *van de Poll* en *Rengers* gevolg te geven.

Bij den tegenwoordigen stand der overweging zal Zijne Majesteit zich niet verklaren omtrent de voorstellen, welke Uwe Excellentie heeft gedaan voor het geval, dat HoogstDezelve zich met hare voordragt dadelijk zou hebben vereenigd. Zijne Majesteit zal die voorstellen thans aanhouden.

Ik heb de eer door de mededeeling van het bovenstaande aan 's Konings bevelen te voldoen

De Staatsraad, *Directeur van het Kabinet des Konings*,

A.G.A. VAN RAPPARD

Kabinet Geheim.

's Gravenhage, den 24 Maart 1850.

Aan den Koning.

Het smart den ondergeteekende, Uwer Majesteit, zoo als uit den Kabinetsbrief van 18 Maart ll. La. H 5 Zeer geheim blijkt, moeite te hebben gedaan door eene voordragt, waartoe hij zich in het belang van Uwer Majesteits regering verpligt achtte.

Eene voorname reden, waarom vorige Ministerien, sedert onderscheidene jaren, niet dat goede hebben uitgerigt hetgeen men van hen wachtte en hetgeen zij zich voorstelden, was, naar des ondergeteekendens inzien, het algemeen aanhouden van een personeel van ambtenaren, die zij zelve nimmer zouden hebben gekozen. Dat personeel, vroeger onder geheel andere omstandigheden geplaatst, aan eenen anderen gang gewend, door andere inzigten bestuurd, kon slechts eene halve of gebrekkige medewerking verleenen. Inderdaad gevoelden de Ministers zich niet, als behoorde, ondersteund en geholpen; hun eigen geest en ijver bleven, zoolang die niet tot hunne deelgenooten en werktuigen van bestuur doordrongen, onvoldoende; zij gevoelden het, maar wachtten op een vrijwillig afscheid of op bijzondere feiten, die tot het geven van ontslag zouden kunnen leiden; zij wilden geen leed doen noch kwade vrienden maken; en deze, altoos aangename, heuschheid werd eene zwakheid van Gouvernement.

De overtuiging, Sire, die ik de eer had aan Uwe Majesteit bloot te leggen, dagteekent niet van de laatste maanden, noch is alleen gegrond op de correspondentie, sedert 1e November met de Gouverneurs gevoerd. Zij bestond sedert jaren bij mij, gelijk bij zoo vele, welke den loop der zaken van nabij, hetzij in 't algemeen, hetzij in de genoemde provincien zelve, gadesloegen. De Gouverneurs, zich aan de oude elementen der maatschappij bij voorkeur hechtende, zagen nieuwe verdienste en behoeften over het hoofd, en betoonden, in het tegengaan van misbruiken, geen genoegzame kracht.

Het geloof, dat het Gouvernement ernstig verbetering wil, kan, bij aanblijven der oude ambtenaren, geen wortel schieten. Vertrouwen, zoo noodig voor een Bestuur, rust geenszins alleen op de wetten en maatregelen, die het uitvaardigt, maar inzonderheid op de personen, met de uitvoering belast.

Bij het in werking brengen der nieuwe instellingen zal het, naar de meening van den Ondergeteekende, niet zoozeer gelden, *langdurig* te hebben gezien, als *goed* te zien. Op zekere jarenschikt men zich niet meer, zelfs met goeden wil, in nieuwe eischen. Op de Gouverneurs die, als stemhebbende Voorzitters, één geheel met Gedeputeerde Staten uitmaken, zal en moet zeer veel aankomen. Het is van het uiterste gewigt, dat zij zoowel op die Gedeputeerden, als op de gansche provinciale vertegenwoordiging eenen grooten zedelijken invloed uitoefenen; hetgeen van de tegenwoordige Gouverneurs in Utrecht en Groningen, vreest de ondergeteekende, volstrekt niet mag worden gewacht.

De ondergeteekende neemt derhalve eerbiedig de vrijheid, het gedane voorstel in Uwer Majesteits voortgezette overweging aan te bevelen. Uwe Majesteit gelieve daarbij de diensten, welke men regt heeft van de Heeren *van Heemstra* en *van Limburg Stirum* te gemoet te zien, in bijzondere aanmerking te nemen.

De Minister van Binnenlandsche Zaken

Kabinet Geheim.

's Gravenhage, den 1 Augustus 1850.

Aan den Koning.

Nadat Uwe Majesteit bij Kabinetsbrief van den 18 Maart ll. Zeer Geheim La. H 5 mij eenige bedenkingen had doen mede-

deelen, die HoogstDezelve vooralsnog weerhielden om aan mijne voordragt van den 12n bevorens tot het verleenen van eervol ontslag aan twee Gouverneurs gevolg te geven, had ik de eer die voordragt in mijn rapport van den 24n dierzelfde maand nader en met dien aandrang te ontwikkelen, dien het gewigt der zaak vorderde, en eerbiedig bij Uwe Majesteit op eene beslissing in den zin daarvan aan te houden.

De zaak is vervolgens in den Raad van Ministers behandeld, en na ontvangst der Kabinetsmissive van den 3 April ll. geheim La. R 6 had die Raad de eer als zijne overtuiging aan Uwe Majesteit kenbaar te maken, dat mijn voorstel op het belang der Regering gegrond is en dat het inderdaad te wenschen zou zijn, dat Uwe Majesteit dat voorstel in nieuwe overweging nam.

Tot mijn leedwezen mogt ik daaromtrent geen nader goedvinden van Uwe Majesteit ontvangen, en is de zaak alzoo sedert hangende gebleven.

Intusschen staat de nieuwe organisatie der provinciale besturen, die ik toen te gemoet zag en met het oog waarop ik mijn voorstel vooral meende te moeten doen, thans binnen weinig weken te worden verwezenlijkt. De Provinciale Wet werd afgekondigd, en met hare uitvoering houdt men zich thans bezig.

Kon ik dus tot hiertoe stilzwijgend op Uwer Majesteits nadere beslissing blijven wachten, nu is het van mijn pligt met den meesten ernst Uwe Majesteit te verzoeken, dat de beslissing niet langer worde verschoven. Ik zoude mij noch ten aanzien van Uwe Majesteit, noch ten aanzien der Volksvertegenwoordiging verantwoord achten, indien ik iets naliet, wat de goede en gelukkige uitvoering der nieuwe organisatie in het bestuur der provincien bevorderlijk kan zijn. En, dat daartoe mijn voorstel strekt, meen ik in mijne aangehaalde rapporten duidelijk te hebben betoogd.

Het is te voorzien, dat met de nieuwe provinciale vertegenwoordiging andere inzigten en krachten, dan tot hiertoe, zich in de provincien zullen doen gelden. Bij een veranderd zamenstel en personeel van Staten, bij de zelfstandige beweging, welke de wet, naar de eischen der grondwet, aan die Staten opent, mag het beleid, van Regeringswege uitteoefenen, niet in zwakke handen blijven. De zedelijke invloed des Gouvernements moet in dezelfde mate, waarin het vermogen der Staten toeneemt, worden

verhoogd. Bij gemis van een vast bestuur, dat vertrouwen geniet en ontzag inboezemt, zou, inzonderheid bij de eerste proefneming en ontwikkeling der provinciale magt, een geest van tegenstand hoogst bedenkelijke gevolgen kunnen hebben.

De ondergeteekende is tevens verpligt, Uwer Majesteit te zeggen, dat gelijke redenen, als tegen het behoud der Gouverneurs van *Utrecht* en *Groningen* pleiten, ook de vervanging van den Gouverneur van *Zeeland* raadzaam, ja noodzakelijk doen voorkomen. De ondergeteekende moet zich derhalve veroorloven, Uwer Majesteit, nadat HoogstDezelve over de aanhangige voorstellen zal hebben beslist, eene voordragt met betrekking tot laatstgenoemde provincie te onderwerpen.

Ten slotte neemt de ondergeteekende eerbiedig de vrijheid, met inroeping van het boven aangehaald advys van den Raad der Ministers, het gewigtig en dringend onderwerp in de bijzondere aandacht van Uwe Majesteit aan te bevelen.

De Minister van Binnenlandsche Zaken

T.

Kabinet Geheim.

Gearr. den 14 Augustus 1850

Aan den Koning.

Naar aanleiding van het dezen morgen in den Kabinetsraad verhandelde, neem ik eerbiedig de vrijheid Uwe Majesteit magtiging te verzoeken om de HH. Gouverneurs der Provincien *Zeeland*, *Utrecht* en *Groningen* uit te noodigen zich, n a t u u r l i j k o p v e r s c h i l l e n d e t i j d s t i p p e n,[1)] bij mij te vervoegen, ten einde hun de u i t k o m s t van het ten hunnen aanzien in den Kabinetsraad overwogene o p d e z a c h t s t e w i j z e kenbaar te maken, en in overweging te geven het ontslag zelve aan te vragen.

De M.v.B.Z.

T.

1) Het gespatieerde, hier en verder, eigenhandig door T. aangebracht.

Geheim.
La D 17.

's Gravenhage, den 15 Augustus 1850

Zijne Excellentie
den Heere Minister van Binnenlandsche Zaken.

De Koning heeft zich vereenigd met de strekking van Uw geheim Kabinetsrapport van gisteren, en Zijne Majesteit houdt Uwe Excellentie dienvolgens voor gemagtigd om de Heeren Gouverneurs der Provincien *Zeeland*, *Utrecht* en *Groningen*, uittenoodigen, zich, overeenkomstig Uw voorstel en tot het daarbij bedoelde einde, bij Uwe Excellentie te vervoegen.

De Staatsraad, *Directeur van het Kabinet des Konings*

L'HONORÉ l.D.

Kabinet Geheim
No 273

's Gravenhage, 15 October 1852

Aan den Koning.

In mijn rapport van den 1 Augustus 1850, Kabinet No 114 geheim, had ik de eer Uwer Majesteit mede te deelen, dat gelijke redenen, als tegen het behoud der Gouverneurs van Utrecht en Groningen pleitten, ook de vervanging van den Gouverneur van Zeeland raadzaam, ja noodzakelijk deden voorkomen.

Uwe Majesteit deed mij bij Kabinetsbrief van den 15 daaraanvolgende, geheim Litt. D 17, te kennen geven, dat HoogstDezelve zich met dat rapport vereenigd had, en ik dienvolgens gemagtigd was de Heeren Gouverneurs der provincien Zeeland, Utrecht en Groningen uit te noodigen zich bij mij te vervoegen, wanneer ik hun zoude voorstellen hun ontslag aan Uwe Majesteit te verzoeken, ter voorkoming, dat dit ontslag ongevraagd wierd gegeven.

Aan die magtiging heb ik, voor zooveel Zeeland betreft, geene uitvoering kunnen geven, vermits het mij, na rijpe overweging en herhaalde pogingen niet mogt gelukken eenen geschikten opvolger aan Uwe Majesteit te kunnen voordragen.

Ik wendde mij eerst....

Thans vind ik mij daartoe in staat. Door eene benoeming van den Referendaris bij mijn Departement Jhr. Mr. J.G.H. van Tets zal de provincie en het Gouvernement buiten twijfel bijzonder worden geriefd. Het zal, na de voordragt van dezen Heer tot Minister van Buitenlandsche Zaken, onnoodig en overtollig zijn Uwer Majesteits aandacht nader op zijne verdiensten en aanbevelenswaardigheid te vestigen. Evenzeer ben ik overtuigd, dat Uwe Majesteit, die zijn bekwaamheid en karakter waardeert, het met mij wenschelijk, ja billijk zal achten, dat hem thans, nadat hij zich tot het aanvaarden der betrekking van Minister van Buitenlandsche Zaken, hoezeer met schroom en opoffering, had bereid verklaard, eene hoogere plaats, dan waarop hij thans gesteld is, worde aangewezen, en ik geloof dus van die zijde niets meer tot ondersteuning mijner voordragt te behoeven.

Wat aangaat de noodzakelijkheid der vervanging van Uwer Majesteits Commissaris in Zeeland, moet ik verklaren, dat die sedert nog is toegenomen. De Heer baron van Vredenburch is thans 73 jaren oud, lijdt telkens aan podagra of andere ongesteldheid, hetgeen hem reeds vier jaren verhinderd heeft de verpligte jaarlijksche tournee door de provincie te doen, en hem ook meermalen tot het geregeld vervullen zijner overige ambtspligten buiten staat stelt. Nog dezen zomer heeft hem dit verhinderd de vergadering der Staten te presideren.

In Zeeland wordt bovenal een Koninklijk Commissaris gevorderd, die vlug en mobiel is er er nimmer tegen op behoeft te zien in elk jaargetijde zich met spoed van het eene gedeelte der provincie naar het andere te verplaatsen. De Heer van Vredenburch is daartoe volstrekt ongeschikt geworden.

Ik wensch dus Uwer Majesteit eene voordragt aan te bieden tot vervanging van den Heer van Vredenburch door den Heer van Tets, en zou dit gedaan hebben na, gebruik makende van de magtiging door Uwe Majesteit in 1850 verstrekt, eerstgemelden te hebben voorgesteld zijn ontslag aan Uwe Majesteit te vragen. Het lange tijdsverloop echter heeft het mij gepast doen vinden Uwe Majesteit vooraf eerbiedig voor te stellen goed te keuren, dat ik thans aan die magtiging gevolg geve, gelijk ik de vrijheid neem bij deze te doen.

Het zou Uwe Majesteit echter tevens kunnen behagen goed te vinden, dat ik mijn voorstel aan den Heer van Vredenburch

schriftelijk doe, daar het van hem, buiten noodzakelijkheid, niet wel te vergen schijnt, dat hij zich in dit jaargetijde hierheen begeve, en ik eerbiedig zou vermeenen, dat daartoe inderdaad geene noodzakelijkheid aanwezig is.

De Minister van Binnenlandsche Zaken

T.

Geheim
La Z 22

's Gravenhage, den 10 November 1852

Zijne Excellentie
den Heere Minister van Binnenlandsche Zaken.

Bij Hare voordragt van den 5 dezer is Uwe Excellentie teruggekomen op het voorstel, om den Bon. *Schimmelpenninck van der Oije* de gelegenheid te geven zijn ontslag te vragen als Commissaris des Konings in Gelderland.

Uwe Excellentie oppert daarbij onder meer het bezwaar, dat in de Kabinetsmissive van den 4n dezer geheim La. M 22 geene der door Haar, voor het ontslaan van den Heer *Schimmelpenninck* aangevoerde gronden, is ter sprake gebragt, en Zij geeft ten slotte te kennen, dat, indien Zijne Majesteit mogt vermeenen aan Haar voorstel niet te kunnen toegeven, aan Uwe Excellentie niets zou overig blijven dan het verzoek, om als Minister van Binnenlandsche Zaken te worden ontslagen.

Het doet Zijner Majesteit leed, dat de zaak deze wending neemt. Intusschen moet Hoogstdezelve opmerken, dat eene bespreking der door Uwe Excellentie aangevoerde gronden (indien het ook doenlijk ware geweest gronden, meestal uit persoonlijke ervaring ontleend, aan eene toetsing te onderwerpen) inderdaad tot geen wezenlijk overleg tusschen den Koning en Uwe Excellentie zoude hebben kunnen leiden, aangezien uit Hare voordragt mag worden afgeleid dat Haar besluit ten deze genomen, en de verwijdering van den Heer *Schimmelpenninck* of van Uwe Excellentie zelve, onherroepelijk besloten was.

Zijne Majesteit is echter door deze wending van zaken te meer getroffen, omdat HoogstDezelve niet had verwacht, dat zoodanige

keus aan HoogstDezelve zou zijn voorgesteld, en nog wel voorgesteld op een tijdstip als het tegenwoordige, waarop, bij het voor de deur staan van de beraadslaging over de Begrootingswetten, om van geene andere omstandigheden te gewagen, eene verandering in het Ministerie als eene hoogstbedenkelijke zaak moet worden aangemerkt; in Hoogstdeszelfs oog zóó bedenkelijk, dat Zijne Majesteit zich ten opzigte van de voorgelegde keus, welke HoogstDezelve geenszins heeft verlangd of willen uitlokken, thans niet als vrij kan beschouwen.

Mogt het antwoord, dat Zijne Majesteit in de bovenaangehaalde Kabinetsmissive heeft doen geven, hebben medegewerkt tot zoodanige uitkomst, dan betreurt HoogstDezelve dit, en wil Zijne Majesteit de verzekering herhalen, de bedoeling daartoe niet te hebben gehad. Zijne Majesteit heeft alleen willen doen kennen den algemeenen indruk, dien het voorstel Uwer Excellentie bij HoogstDezelve had verwekt. Zijne Majesteit ontveinst niet, dat dit voorstel aan Hem weinig welgevallig was. - Zijne Majesteit is aan den Heer *Schimmelpenninck van der Oije* persoonlijk gehecht en over hem tevreden. Zij had nog kort te voren aan dien Heer bewijzen daarvan gegeven, en nu op eenmaal hem te moeten laten zeggen, dat, in weerwil van die gehechtheid en tevredenheid, zijne dienst eene onmogelijkheid wordt geacht, dit, ieder zal het erkennen, was en is nog voor Zijne Majesteit eene zware taak.

Uwe Excellentie gelieve het dan ook aan dien indruk toe te schrijven, wanneer Zijne Majesteit aan Haar in overweging doet geven, of het niet mogelijk zou zijn de verwijdering van den Heer *Schimmelpenninck van der Oije* althans tot in het voorjaar te verschuiven, en hem inmiddels bekend te maken met de bezwaren, welke Uwe Excellentie tegen zijne ambtsvoering heeft. Het is toch Zijner Majesteit niet gebleken, dat de Heer *Schimmelpenninck* daarvan zou zijn onderrigt of daarover teregt gewezen. Op deze wijze zou de overgang meer geleidelijk zijn.

Ik heb de eer mij door deze mededeeling van 's Konings bevelen te kwijten.

De Staatsraad, *Directeur van het Kabinet des Konings*,

A.G.A. VAN RAPPARD

Kabinet Geheim[1)]

's Gravenhage, den 11 November 1852

Aan den Koning.

Bij den Kabinetsbrief van gister L Z 22 Geheim, bewijst Uwe Majesteit mij de eer, te doen verklaren, dat HoogstDezelve door mijn verzoek om ontslag was getroffen; te meer daar het was gedaan ‘op een tijdstip als het tegenwoordige, waarop, bij het voor de deur staan van de beraadslaging over de Begrootingswetten, eene verandering in het Ministerie als eene hoogstbedenkelijke zaak moet worden aangemerkt; in HoogstDeszelfs oog zóó bedenkelijke zaak moet worden aangemerkt; in HoogstDeszelfs oog zóó bedenkelijk, dat Zijne Majesteit zich ten opzigte van de voorgelegde keus, welke HoogstDezelve geenszins heeft verlangd of willen uitlokken, thans niet als vrij kan beschouwen.’

Uwe Majesteit laat er bijvoegen, dat het voorstel om den Heer *Schimmelpenninck* te doen vervangen, Haar weinig welgevallig was. ‘Zijne Majesteit is, vervolgt de Kabinetsbrief, aan den Heer *Schimmelpenninck van der Oije* persoonlijk gehecht en over hem tevreden. Zij had nog kort te voren aan dien Heer bewijzen daarvan gegeven, en nu op eenmaal hem te moeten laten zeggen, dat, in weerwil van die gehechtheid en tevredenheid, zijne dienst eene onmogelijkheid wordt geacht, dit - was en is nog voor Zijne Majesteit eene zware taak.’

Hetgeen, in den omgang met den Koning, de Minister bovenal moet wenschen, is dat de Koning met volkomen vrijheid, ja met welgevallen besluite tot hetgeen de Minister zich verpligt acht, in het belang der Regering aan het Hoofd van den Staat voor te stellen. Zoo ik eene krachtige regering bedoel, ik wil tevens vrijheid, voor ieder binnen den kring zijner bevoegdheid, voor den Koning bovenal.

De Minister kan niet wenschen, zijne meening den Koning op te dringen. Zonder opregte zamenwerking van den Koning met den Minister kan een Ministerie eene poos voortgesleept, niet met lust en moed gedragen worden.

Zoo min als Uwer Majesteits overtuiging, verlang ik, Sire, uw

1) Eigenhandig.

gevoel te krenken. Indien het aan Uwer Majesteits persoonlijke genegenheid jegens den Heer *Schimmelpenninck* te zwaar valt, hem uit zijn ambt te verwijderen, dan zal het mij, schoon overtuigd, dat Uwer Majesteits dienst die verwijdering gebiedt, persoonlijk aangenamer zijn af te treden, dan zijne aftreding te bewerken.

Over het algemeen is niets minder mijn oogmerk, dan eene spanning, die men tusschen Uwe Majesteit en mij onderstelt, te laten voortduren. Niemand moet gelooven, zich tusschen den Koning en den Minister te kunnen indringen, noch de ontevredene met den Minister hopen, dat hij heul zal vinden bij den Koning.

Daarom, Sire, verzoek ik U eerbiedig, Uwe betrekking met mij nog eens ernstig te willen overdenken. Ik moet Uwer Majesteit raden hetgeen mij goed en noodig schijnt. Ik mag daarvan niet afwijken. Strookt mijn advijs niet met Uwer Majesteits gevoelen, een ander Minister van Binnenlandsche Zaken kan andere begrippen, dan ik, koesteren. Mijn verlangen is, dat Uwe Majesteit vrij zij, en niet alleen in overeenstemming, maar in die wederzijds behagelijke betrekking met Haren Minister, welke eene hoofdvoorwaarde is van de kracht van het Gouvernement.

De aanstaande discussie der begrootingswetten behoeft Uwe Majesteit in eene vrije keuze niet te hinderen. Ik ben bereid, de verdediging er van, voor mijn deel, op mij te nemen, en aldus den ingang voor mijn opvolger te effenen.

Eene correspondentie, als die welke in de laatste zinsnede van den Kabinetsbrief wordt voorgesteld, met den Heer *Schimmelpenninck* zou, mijns inziens, het doel niet treffen. Na de ondervinding, andermaal opgedaan bij den Heer *van Vredenburch*, zoude ik zelfs geneigd zijn te twijfelen, of niet elke voorloopige briefwisseling in zulke gevallen een gansch anderen, dan den beoogden, indruk te weeg zal brengen.

Ten slotte, Sire, heb ik naauwelijks noodig te zeggen, dat Uwe Majesteit mij, door mijn ontslag, geene onaangename of grievende gewaarwording zal geven. Ik zal mij integendeel verblijden, zoo mijn opvolger meer goed, dan ik, zal kunnen doen.

De Minister van Binnenlandsche Zaken

T.

Een mislukte aanslag op Nederlandsch Brazilië 1639-1640

> ‘Naer dat onsen admirael (Willem Cornelisz. Loos) onse schepen bij malcanderen ghewacht hadde, is hij met een mannelicke courage recht op den Spaenschen admirael anghezeijlt, ende wiert van al onse schepen, groot ende cleijn, trouwlick naer ghevolght. Maer het en heeft Godt niet ghelieft, dat die groote courage souwde volbracht werden, want met de eerste a tweede schoot, die den Spaenschen admirael dede, is onsen admirael uyt dit leven wegh gheruckt. Het is wel Godts werck, maer voor ons al te vroech gheweest’.
> (Schipper Pieter van Ochtsenden, int Schip Samson, 18 Maart 1640).

Een zilveren feest heeft Nederlandsch Brazilië - of, zooals men het gaarne noemde, Nieuw-Holland - niet mogen vieren: in Februari 1630 had een, uit den millioenenbuit van Piet Heyns zilvervloot bekostigde scheepsmacht van 65 zeilen, onder bevel van den generaal Loncq, den admiraal Ita, den vice-admiraal Banckert en den schout-bij-nacht Melckmeyt, bijgestaan door 3500 soldaten onder den kolonel Van Waerdenburgh, de forten van het Recief en Pernambuco veroverd; - en in Januari 1654, dus nog vóór een kwart eeuw was verloopen, onderteekenden de leden van den Hoogen Raad van Brazilië, Van Schoonenborch en Haecx, met den kolonel Von Schkoppe, het tractaat van overgave, en daarmede het doodvonnis, van onze eens zoo veel belovende kolonie in Zuid-Amerika. Wel heeft het nog tot Augustus 1661 geduurd, voor Portugal toestemde in de betaling van een schadevergoeding van acht millioen gulden, en was eerst toen een rekening afgesloten die nimmer zou worden

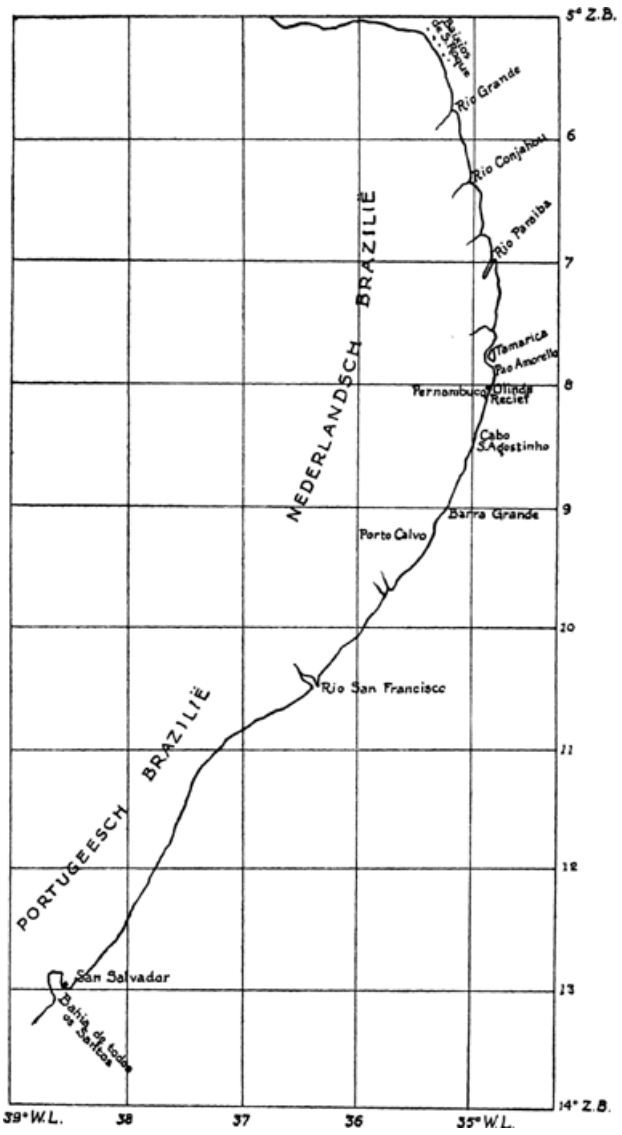
5° Z.B.
Rio Grande
6
Rio Conjahou
Rio Parahiba
7
Tamarica
Pao Amorelo
Pernambuco
Olinda
Recief
8
Cabo
S.Agostinho
9
Barra Grande
Porto Calvo
10
Rio San Francisco
11
12
13
San Salvador
Bahia de todos os Santos
14° Z.B.
39° W.L.
38
37
36
35° W.L.
NEDERLANDSCH BRAZILIË
PORTUGEESCH BRAZILIË

heropend, doch in feite heeft de vlag der West-Indische Compagnie niet langer dan 24 jaar op de oostkust van Zuid-Amerika gewaaid.

Duidelijke, diepe sporen heeft ons zoo kortstondig gezag in Brazilië niet nagelaten. Zeker, een paar vervallen forten, een gedenksteen of een enkele naam kunnen misschien de herinnering aan den tijd van drie eeuwen geleden levendig houden; doch na 1654 is Nederlandsch Brazilië al spoedig ‘geschiedenis’ geworden: van blijvenden invloed op de vorming en vestiging van onzen staat is dit oorspronkelijk zoo grootsch opgezette Amerikaansche avontuur niet geweest, en eigenlijk rest ons, terugblikkend, niet anders dan groote eerbied voor enkele plichtsgetrouwe bekwame en moedige mannen, die daar, aan den overkant van den Oceaan, gedurende vele jaren tevergeefs hun beste krachten hebben gegeven; dan diepe deernis met die tienduizenden soldaten en kolonisten, die, dikwijls na onnoemelijke ellende te hebben doorstaan, in de bosschen en moerassen van dat tropenland hun leven hebben gelaten; dan onverholen spijt over de vele tonnen gouds, die Nieuw-Holland aan ons land heeft gekost.

Aan dezen eerbied, deze deernis, deze spijt, is herhaaldelijk, vroeger en in onzen tijd - en op zeer waardige wijze - uitdrukking gegeven. Drie deftige zeventiende-eeuwsche folianten, alle drie met somtijds zeer fraaie platen kwistig verlucht, vertellen uitvoerig de geschiedenis van ons bedrijf op de kust van Brazilië. In 1644 verscheen van de hand van Joannes de Laet, bewindhebber der West-Indische Compagnie, een ‘Historie ofte Jaerlijck Verhael van de Verrichtingen der Geoctroyeerde W.I.C., zedert haer Begin tot het eynde van 't jaer 1636’; drie jaar later gaf de beroemde Amsterdamsche hoogleeraar Caspar Barlaeus, onder den titel ‘Rerum per octennium in Brasilia’ een in het Latijn gestelde beschrijving van de regeeringsjaren van Graaf Johan Maurits van Nassau, van 1637 tot 1644; in 1682 deelde de wereldreiziger Johan Nieuhof, in zijn ‘Gedenkweerdige Brasiliaense Zee- en Lant-Reize’, zijn, meest persoonlijke, ondervindingen tot 1649 mede.

Doch ook onze eeuw is niet achtergebleven. Ten einde de werken van De Laet en van Barlaeus, die den belangrijksten tijd van Nederlandsch Brazilië behandelen, toegankelijker te maken voor den lezer van thans, verzorgde de oud-zeeofficier

S.P.L'Honoré Naber in de jaren 1931 tot '37 een nieuwe uitgave van het ‘Jaerlijck Verhael’, die, in vier kloeke deelen, in de Werken van de Linschoten Vereeniging werd opgenomen; bovendien vertaalde hij in 1923 het ‘Rerum per octennium’ in zulk welluidend Hollandsch, dat de uitgever besloot dezen Nederlandschen Barlaeus in een even fraai kleed te steken, als dat waarin vroeger de oorspronkelijke Latijnsche tekst was verschenen.

Behalve door deze werken, zijn de mannen die zich in Nederlandsch Brazilië onderscheidden, geëerd door den toenmaligen luitenant der grenadiers P.M. Netscher (in zijn ‘Les Hollandais au Brésil’, van 1853) en den Duitschen geschiedvorscher Hermann Wätjen (in ‘Das holländische Kolonialreich in Brasilien’, van 1921), die beiden, aan de hand van de op het Algemeen Rijksarchief berustende documenten, het bedrijf der West-Indische Compagnie op de oostkust van Zuid-Amerika uitvoerig behandelden. Wätjen vooral putte ook uit de werken van vele andere schrijvers over hetzelfde onderwerp, waaronder Spanjaarden en Portugeezen, en gaf een zoo goed als volledig overzicht van alle bronnen, gedrukt en ongedrukt, die op dit gebied bestaan. Voor verdere literatuur moge ik daarom naar deze opgave verwijzen.[1)]

In de geschiedenis van Nederlandsch Brazilië heeft de oorlog tusschen ons en de Portugeezen de hoofdrol gespeeld, en in de literatuur eischt de beschrijving hiervan dan ook een zeer groote plaats op. Dit is volkomen ten rechte. Het stedenduel tusschen het Portugeesche San Salvador aan de Allerheiligenbaai - meestal sprak men kortweg van de ‘Bahia’ - en het Nederlandsche Recief van Pernambuco, heeft het 24-jarig bestaan van onze kolonie geheel beheerscht; alle in Nieuw-Holland geleden ellende, en eindelijk de capitulatie van 1654, zijn een gevolg van de taaiheid en vasten wil, waarmede onze tegenstanders weigerden vreemde mededingers op de oostkust van Zuid-Amerika te

1) De eenige waarlijk groote figuur, aan wien Netscher noch Wätjen recht lieten wedervaren, en die door beiden zelfs in een minder gunstig daglicht werd gesteld, is de Poolsche kolonel in dienst der W.I.C. Christoffel Artichewsky. In mijn ‘Christoffel Artichewsky, Een proeve tot eerherstel’, van 1937, trachtte ik dit goed te maken.

dulden. Voortdurend werden de provincies, of 'capitanias', die de Nederlanders tot de hunne rekenden - van Noord naar Zuid Rio Grande, Paraiba, Itamarica, Pernambuco en Sergipe - bedreigd en verontrust door, van de Bahia uit, voorbereide invallen, of door opstanden en lijdelijk verzet door de Portugeezen aangesticht en aangewakkerd; doch even goed hing boven San Salvador telkens het gevaar, dat een vloot onder de vlag der West-Indische Compagnie voor de Allerheiligenbaai zou verschijnen, om alle in- en uitvoer af te sluiten, en misschien zelfs de Portugeezen uit de stad te verdrijven. In al deze jaren is de Bahia het voornaamste doel geweest waarop de Hollanders mikten, en Pernambuco dat, waarop de Portugeezen het begeerig oog hielden gericht. Uit geen der vele brieven en rapporten, die onze regeering in Brazilië dienaangaande zond aan de Heeren XIX in het vaderland, blijkt dit zoo duidelijk als uit de volgende zinnen van het betoog, dat het lid van den Hoogen en Secreten Raad Adriaen van der Dussen, gedurende zijn thuisreis, den 10den December 1639, opstelde, om dit na zijn behouden aankomst in de vergadering der bewindhebbers voor te dragen:

> 'De ervaerentheyt heeft ons geleert, dat den conqueste van Brasil geduyrichlijck geinfesteert werdt van die van de Bahia de todos os Santos, en, soo lange den Spanjaert sal meester sijn van de Bahia, altijt groote gelegentheyt sal hebben, om ons te molesteren soo te water als te lande....'
>
> 'Soo waere mijns oordeels tot voltrecken van de conqueste van Brasil ende bevestinge van des Compagnies staet aldaer, ten hoochsten noodich het bemachtigen van de Bahai. Daermede soude dien mierennest gestoort sijn, waer uyt geduyrichlijck soo veel verstooren loopers ons daer int lant comen ontrusten ende alles in alarm houden'.[1)]

De vestiging der West-Indische Compagnie aan het Recief van Pernambuco, in 1630, is slechts een 'bij gebrek aan beter' geweest. In Mei 1624 hadden Jacob Willekens en Piet Heyn stormenderhand San Salvador genomen, en bijna een jaar lang is deze stad in onze handen gebleven; doch toen na den dood van den eersten gouverneur, den kolonel Van Dort, het bestuur overging in handen van de gebroeders Allert en Willem Schouten, en het weldra 'onlustich, verwerret, onachtsaemlijck ende godlooslijcken' toeging binnen en buiten de stad, was het spoedig met ons bewind aldaar gedaan, en werd in April 1625 de Bahia

1) Barlaeus, Nederlandsch Brazilië, pp. 194-195.

weder Portugeesch. Wel heeft Piet Heyn in 1627 tweemaal zijn vlag daar getoond, en een groot aantal koopvaarders van de reede gesleept, maar hij heeft niet gepoogd de stad zelf te heroveren; dit lag trouwens ook niet in de bedoeling der bewindhebbers in Patria. Toen men twee jaar later besloot nogmaals te trachten een Nederlandsche kolonie te stichten in het Portugeesche gebied in Brazilië, nam men dan ook genoegen met het 400 zeemijl benoorden de Bahia gelegen Pernambuco, waarvan het vruchtbare achterland immers eveneens rijke winsten op den uitvoer van suiker en verfhout beloofde.[1)]

De verovering van de forten aan de kust is vlot verloopen; de vestiging van ons gezag in het binnenland is echter geducht tegengevallen, en reeds van den beginne hebben de eigenaars en het werkvolk der vele suikermolens, en ook de oorspronkelijke bewoners van het land, zich met groote hardnekkigheid verzet. In bijna alle deelen der wereld waar de Portugeezen zich hadden genesteld, is het ons ten slotte gelukt - al heeft dit veel meer inspanning en veel grooter offers gekost dan men dikwijls denkt - de overhand te behouden; in de binnenlanden van Brazilië is dit *niet* het geval geweest. En het was lang niet alleen het moeilijke terrein, dat onzen soldaten telkens parten speelde; de nauwe band tusschen de reeds vele decennia daar gevestigde Portugeezen en de inheemsche bevolking, die weigerde zich aan haar nieuwe meesters te onderwerpen; het slechte klimaat, waartegen de kersversch uit Europa aangekomen troepen niet waren bestand; en niet minder de gebrekkige voedselvoorziening, hebben den onzen haast onoverkomelijke moeilijkheden berokkend. Honger, dorst, ziekte, onverwachte overvallen, verraad en lijdelijk verzet hebben van 1630 af den strijd in de bosschen en moerassen van Brazilië doen ontaarden in den meest fellen, wreeden en bloedigen guerilla-oorlog uit onze koloniale geschiedenis; voortdurend versterkt door hulpbenden uit de zuidelijker gelegen Portugeesche capitanias, heeft de vijand den strijd hardnekkig weten vol te houden, en zoo hebben ten slotte de troepen der West-Indische Compagnie het onderspit moeten

1) De Laet (ed. Naber), II, p. 102: ‘soo wierdt de resolutie ghenomen op 't Noorder Quartier van Brasil, ende namentlijck op Pernambuc, om de ghelegentheyt van de plaetse, ende rijcke trafijcke die aldaer valt in Suyckeren ende Brasil-hout’.

delven, en heeft Nederlandsch Brazilië in 1654 gecapituleerd.

Een geheel ander beeld biedt de oorlog ter zee. Van een voortdurenden strijd tusschen Nederlandsche en Spaansche of Portugeesche vloten kon hier geen sprake zijn: slechts een enkele maal per jaar, als de Heeren XIX of de koning van Spanje over voldoende geldmiddelen beschikten, verschenen hun scheepsmachten op de kust van Brazilië, en konden deze, indien de bemanningen niet te verzwakt en de victualieruimen niet te leeg waren, door het transport van troepen of door aanvallen op 's vijands forten aan de mondingen der groote rivieren, ingrijpen in den oorlog te land. De bedrijfspolitiek der Compagnie eischte echter van onze schepen dikwijls andere diensten: steeds zagen bewindhebbers en participanten verlangend uit naar een herhaling van Piet Heyns exploit in de baai van Matanzas, en menigmaal moesten de arsenalen en pakhuizen van het Recief worden leeggehaald, ter uitrusting van een juist aangekomen vloot voor een tocht naar de Caraïbische Zee; maar ook eischten soms de suikermolens in het binnenland aanvulling hunner zwarte werkkrachten, en zeilden onze schepen, na de overgevoerde versche troepen aan den wal te hebben gezet, zoo spoedig mogelijk naar de westkust van Afrika, in de hoop dat het thans eindelijk zou gelukken, vasten voet te verkrijgen aan een der slavendepots aldaar.

Ook de Spaansche en Portugeesche vloten hadden dikwerf bijzondere opdrachten uit te voeren; het contact van de Bahia met de vele andere bezittingen van den koning op de kust van Zuid-Amerika moest worden onderhouden, en de bescherming van de nederzettingen in West-Afrika eischte nu en dan de aanwezigheid van eenige goed bewapende schepen; en zoo was herhaaldelijk ook San Salvador gedurende enkele maanden van allen navalen steun ontbloot. Alleen indien zoowel Pernambuco als de Bahia over een vloot beschikten, kon het tot een treffen komen; het aantal belangrijke gevechten ter zee op de kust van Brazilië is dan ook gering geweest, en meestal heeft de maritieme actie zich bepaald tot aanvallen van kruisereskaders op kleinere koopvaardersvloten, of op transportschepen, die de forten aan de kust van nieuw volk moesten voorzien.

Zoo is deze Nederlandsch-Portugeesche oorlog, te land en ter zee, in het algemeen slechts van locale en tijdelijke beteekenis

geweest; en al mogen de enorme kosten gedeeltelijk zijn goed gemaakt door de vorming van ervaren en bekwame aanvoerders van regimenten en smaldeelen voor den strijd in Europa, de eigenlijke krijgsverrichtingen in het binnenland en op de kust hebben slechts weinig of geen directen invloed gehad op den uitslag van onzen vrijheidsoorlog, en de vestiging van onzen staat. Eén episode maakt hierop echter een uitzondering: de overwinning die Willem Cornelisz. Loos, Jacob Huygensz., Jacob Aldrichsz. en Pierre le Grand, thans juist drie eeuwen geleden, in Januari 1640, bevochten op een Spaansch-Portugeesche vloot onder Fernando de Mascarenhas, Conde da Torre, heeft niet alleen Pernambuco van een maandenlange bedreiging verlost, doch tevens, twaalf weken nadat Tromp op de reede van Duins Oquendo versloeg, een einde gemaakt aan Spanje's heerschappij ter zee. Aan een beschrijving van dit wapenfeit, in zijn gevolgen een der belangrijkste uit onze geschiedenis, zullen de volgende bladzijden worden gewijd.

Reeds sedert Maart 1638 was de regeering op het Recief gewaarschuwd, dat binnen afzienbaren tijd een machtige Spaansch-Portugeesche vloot op de kust van Brazilië zou kunnen verschijnen. Schipper Jan Hendricxs Schaep, met zijn jacht kruisende benoorden de Bahia, had een in Lissabon afgeladen schip weten te veroveren, en aan boord een pak officieele en particuliere, voor San Salvador bestemde brieven aangetroffen, die o.a. inhielden, dat medio December 1637 in Cadix twintig en in Lissabon tien galjoenen werden gereed gemaakt, om een dertigtal koopvaarders met een groote troepenmacht aan boord, naar Brazilië te convooieeren. Uit enkele der onderschepte brieven bleek evenwel, dat de uitrusting ‘seer slappelijc’ geschiedde, dat velen geloofden, ‘dat er niet van sal comen’, of dat het meer een ‘uijtgeven’ van den Spaanschen koning was, ‘om financie uijt de gemeijnte te trecken ende penningen te attraperen, want, also Porugal ten hoogsten aen Brasil is gelegen, soo hebben geen beter expedient gevonden om geldt te becomen, als dit voorgeven van dese armade op Brasil’.

Van deze berichten heeft Johan Maurits zich voorloopig niet veel aangetrokken, en verontrust hebben zij hem niet. In zijn rapport aan Heeren XIX deelde hij mede, ook gelezen te hebben,

dat de koning in een zwaren oorlog met Frankrijk was gewikkeld, en dat men in Spanje er al van sprak, dat, ‘terwijlen onsen Coninck gaet jagen, soo jagen hem de Francoisen ende Flamingos de steden ende landen aff’. Spoedig verwachtte hij de vloot daarom niet; ‘wat in Augusto ofte September sal sijn, sal den tijd leeren’, en hij had alle hoop, ‘dat het wellicht in roock sal verdwijnen’. Toch drong hij, zooals hij trouwens in iederen brief deed, aan op spoedige uitzending van schepen en troepen.[1)]

Ook in zijn krijgsplannen heeft Johan Maurits geen wijziging gebracht, en in het begin van April stak hij met een vloot van 30 schepen en een leger van bijna 5000 man in zee, om zijn reeds lang voorgenomen aanval op de Bahia te ondernemen. Herhaaldelijk hadden ook eenige bewindhebbers hierop aangedrongen, en, mocht hij er in slagen San Salvador te bezetten vóór de aankomst der vijandelijke vloot, dan zou deze, verzwakt door een lange reis met overbemande schepen, en thans beroofd van haar beste basis, met goed vertrouwen kunnen worden aangetast. In den zomer van 1638 heeft men zich eerder verheugd op de komst van den vijand, dan dat men haar duchtte.

De belegering van de Bahia is op een schromelijke mislukking uitgeloopen; krachtig en met groote bekwaamheid verdedigd, heeft San Salvador alle aanvallen weten af te slaan, en na zware verliezen aan zieken, gewonden en dooden te hebben geleden, zag Johan Maurits zich gedwongen het beleg op te breken, in den nacht van den 25sten op den 26sten Mei zijn troepen te embarkeeren, en den terugtocht naar het Recief te aanvaarden.

En in Brazilië èn in Nederland heeft men den ongelukkigen afloop der expeditie naar de Bahia als een zware nederlaag gevoeld, en de houding van Johan Maurits en zijn Raad tegenover de nu misschien reeds na enkele maanden te verwachten vloot uit Spanje, is ten eenen male omgeslagen. De Portugees was veel sterker gebleken dan men had verwacht; de krijgslustige geest onzer soldaten en matrozen had ernstig geleden, het vertrouwen in de waarde der beschikbare militaire middelen was geschokt, en met grooten nadruk wijzende op het dreigende

1) Johan Maurits aan de Kamer Zeeland, dd. 19 Maart 1638. (Algemeen Rijksarchief, W.I.C. Oude Compagnie, no. 53).

gevaar, drong Johan Maurits in zijn brieven naar Patria[1] aan op de spoedige uitzending van schepen, troepen, vivres en oorlogsmateriaal. Toen echter den 8sten Juni de admiraal Cornelis Jol, alias Houtebeen[2], met een tiental schepen voor het Recief ankerde, strikte orders van de Heeren XIX medebrengende om zich hier voor een tocht naar de Caraïbische Zee uit te rusten, heeft Johan Maurits deze bevelen niet in den wind willen slaan, en zóó krachtig medegewerkt tot de uitvoering van dit plan, dat reeds den 22sten van genoemde maand Jol met veertien welbemande schepen en jachten, met zeshonderd soldaten aan boord, en gevictualieerd voor zeven maanden, in zee kon steken, om koers te zetten naar het terrein waar de Spaansche zilvervloten konden worden verwacht. Dat hij den toestand nog lang niet hopeloos in zag, blijkt trouwens ook uit den brief waarin hij een en ander rapporteerde, en daarbij er op wees, dat hij minder bezorgd was niet langer in staat te zijn 'dese conqueste te defenderen', doch wèl, dat het noodzakelijk was, 'desselfs limiten te extenderen, en onsen vijandt self te mogen gaen besoecken'.[3] Na het vertrek van Jol voelde hij zich hiertoe te zwak, en vooral om aanvallend te werk te kunnen gaan, drong hij weder op versterking aan.

Een maand later, in zijn brief van den 30sten Juli 1638, zag hij alles weder somberder in, en het speet hem toen, Jol te hebben laten gaan, en het niet gewaagd te hebben van de bevelen van de XIX en 'het ernstig schrijven van Sijne Hoogheyt' af te wijken. Weder had een onzer kapiteins Portugeesche brieven uit een prijs weten te onderscheppen, en deze namen thans allen twijfel weg, of een sterk vijandelijk secours was op komst. Hij had o.a. betrouwbare berichten over 'het groote getal Walen ende Iren die den Coninck tot dien eijnde uijt de verheerde Nederlanden was lichtende', en, overtuigd dat de bewindhebbers hiervan ook zouden hebben vernomen, meende hij nu er op te mogen rekenen, weldra versche schepen en troepen te zien verschijnen.

1) Alle brieven van Johan Maurits van 1638 liggen in den bundel W.I.C.O.C. 53.
2) Zie over dezen merkwaardigen zeeman mijn Inleiding tot De Laets 'Jaerlijck Verhael, IV' (Werken Linschoten Vereeniging, deel XL), pp. LXXV e.v.
3) Johan Maurits aan de Kamer van Zeeland, dd. 29 Juni 1638.

Alle versterking bleef evenwel uit: ‘Dagelijckx met groot verlangen ende ter zee starrende oogen hebben wij lange vergeefs uijt gekeken, ende weten niet wat te dencken’, schreef Johan Maurits den 6den October 1638 aan de bewindhebbers[1], en meer en meer kreeg hij, en mèt hem de gansche kolonie, het gevoel door het moederland aan hun lot te zijn overgelaten. De Portugeezen in het binnenland begonnen steeds driester het hoofd op te steken; de geruchten van onze onmacht drongen door tot de Bahia, en het bleek dringend noodig althans den schijn te wekken, ‘dat wij noch niet geheel uijt ter zee zijn, gelijck sij meijnen, tot groot discredijt van desen Staet’. In den loop van October gelukte het, ‘met het uijtterste bij te setten’, een tiental schepen en jachten zeeklaar te maken, en, bij gebrek aan zeelieden, met soldaten te bemannen. Daar de in zoo vele gevechten beproefde admiraal Jan Cornelisz. Lichthart in Juli was gerepatrieerd, kreeg de vice-admiraal der Compagnie, Willem Cornelisz. Loos, het bevel over dit eskader, en liep hiermede begin November in zee, om voor de Bahia onze vlag te toonen.

Willem Cornelisz. Loos, die van November 1638 tot Januari 1640 met den titel van ‘admiraal’ onze scheepsmacht op de kust van Brazilië heeft gecommandeerd, komt in de geschiedenis der Compagnie pas na zijn dood onder dezen naam voor: zijn weinige overgebleven brieven zijn alle onderteekend met Willem Cornelissen, de officieele stukken vermelden hem eveneens steeds zonder zijn achternaam, en eerst in de verslagen van den grooten vierdaagschen zeestrijd van Januari 1640, waar hij het

1) In dezen brief deelde Johan Maurits den bewindhebbers tevens mede vernomen te hebben, dat de vroeger door hem genoemde in Vlaanderen bijeengebrachte Walen en Ieren niet bestemd waren voor Brazilië, doch voor den oorlog in Noord-Spanje tegen Frankrijk. Het mag zeker merkwaardig heeten, dat Johan Maurits van den overkant van den Oceaan de autoriteiten in Nederland zoo juist kon inlichten over wat zich in hun onmiddellijke nabijheid afspeelde; inderdaad waren het immers deze troepen die, na den 18den Februari 1639, bij hun poging zee te kiezen, door Tromp weder binnen Duinkerken te zijn gejaagd, in den nacht van den 12den en 13den Maart er in slaagden uit te loopen, en later deelnamen aan den strijd in Noord-Spanje tegen Frankrijk. (Zie mijn ‘M.H. Tromp en de Slag op de reede van Duins’, Marineblad 1939, pp. 1187 e.v.).

sein tot den aanval gaf en spoedig daarna sneuvelde, vinden wij het woord Loos aan het Willem Cornelisz. toegevoegd. Barlaeus vermeldt hem alleen in de beschrijving van zijn laatste wapenfeit, De Laet noemt hem echter óók een enkele maal, en in het archief van de Zeeuwsche kamer der Compagnie bevinden zich nog eenige stukken, waaruit wij althans iets over hem hooren. Van zijn leven en bedrijf vóór Johan Maurits en de Hooge Raad hem aan het hoofd stelden van hun scheepsmacht, weten wij slechts het volgende:

Sedert Maart 1630 diende hij op de kust van Brazilië. Op de uitreis, als kapitein van een groot schip van 34 stukken, in een eskader van zes zeilen onder bevel van Dierick Ruiters - den bekenden schrijver van de 'Toortse der zeevaert' - was hij van de vlag gedwaald, had zoodoende de groote vloot van Loncq, die Pernambuco moest veroveren, misgeloopen, en was eerst een maand na het gelukken dier onderneming voor het Recief aangekomen. Zijn schip is spoedig daarna, doch zonder hem, naar de Caraïbische Zee gezeild; zelf is hij op de kust gebleven, vermoedelijk als schipper op een der vele jachten en kleinere vaartuigen, die het troepenvervoer naar onze forten langs den zeekant verzorgden, en waarvan de namen der kapiteins en schippers noch door De Laet, noch in de overgebleven officieele papieren worden vermeld. Eerst in 1634 trad hij eenigszins op den voorgrond: hij werd toen belast met het bevel over een viertal jachten, en daarmede naar Barra Grande, zestig zeemijl bezuiden het Recief, gezonden, om te onderzoeken, in hoeverre aldaar afbreuk aan den vijand, en voordeel voor de Compagnie was te doen. Zijn rapport heeft eenige maanden later aanleiding gegeven tot een groote expeditie naar die streken; wel heeft ook hij daaraan deelgenomen, doch behalve bij de verovering van een Portugeesch scheepje, komt zijn naam in de verslagen dier onderneming niet voor.[1)] Trouwens, ook andere onderbevelhebbers en kapiteins der vloot hoort men zelden noemen; wèl spreekt men steeds met veel lof van den admiraal Lichthart, doch overigens vinden wij veelal alleen de namen der schepen, maar niet die der officieren vermeld.

Uit den tijd vóór zijn benoeming tot opvolger van Lichthart in

1) De Laet, Jaerlijck Verhael (ed. Linschoten Vereeniging), II, p. 113, 140; IV, pp. 39, 40, 45, 94.

October van 1638 zijn mij geen documenten van zijn hand bekend; van den tijd daarna bleven echter enkele brieven van hem bewaard. Veel licht op zijn karakter en qualiteiten werpen deze niet, maar wel op sommige toestanden zooals die in zijn tijd bij de W.I.C. bestonden; iets uit den inhoud moge daarom hier volgen.

Na eerst den Heeren XIX zijn benoeming te hebben medegedeeld, verzocht hij dezen zijn gage 'soodanigh te hougmenteren als mijnen voorganger heeft genooten', en tegelijkertijd vroeg hij, zich vóór alles Zeeuw voelende, aan de Kamer van Middelburg hem hierin te steunen, daarbij belovende zijn 'ijver ende diligentie te betoonen specialijck int voorstaen ende genegentheyt tot den welstant van U.E. Camer, waer aen mij volcomentlick verplight houde.' Ongetwijfeld had deze toezegging betrekking op den fellen strijd tusschen Zeeland en Amsterdam over het vraagstuk 'Monopolie of Vrijhandel', die in die dagen in den boezem der Compagnie woedde; en zeker mocht hij verwachten, dat zijn bereidverklaring, als hoogste maritieme autoriteit ter plaatse te zullen opkomen voor het standpunt der Zeeuwen, door dezen op hoogen prijs zou worden gesteld.

Vier maanden later - hij kon toen nog geen antwoord hebben ontvangen - schreef hij nogmaals over zijn financiën. Ernstig klaagde hij zóó weinig te verdienen, dat hij, om te kunnen leven, met 25% verlies geld bij de Heeren op het Recief moest opnemen; dat hij zoodoende gedwongen was al zijn spaargeld 'in armoede te spenderen', en dat, terwijl alle 'perickelen ende schade' op *zijn* hoofd neerkwamen, hij ten slotte de Compagnie alleen 'voor de cost' zou moeten dienen. 'Seer vrempt' leek hem dit alles.

Schrijvende over de verrichtingen van zijn vloot, toonde hij wel zich bewust te zijn van de sobere uitrusting, de zwakke bemanning en den 'affgevaeren' toestand der schepen, doch vol vertrouwen rekende hij er op, 'dat Godt geve, tgene (ick) voor hebbe, wel mach succederen tot Synder eere, en welvaert der Compagnie'; verder beloofde hij, niet te zullen nalaten 'ons opt beste te behelpen, ende ons devoir soo veel moegelick te doen'.[1)]

Bevatten deze brieven dus slechts klachten, en beloften die nog

1) Loos aan de XIX, dd. 13 November 1638; aan de Kamer van Zeeland, dd. 13 November 1638, 6 Maart en 11 April 1639. (Rijks Archief, W.I.C. Oude Comp. nos. 53 en 54).

niets voorspellen, de Instructie die Loos in December 1639 aan zijn kapiteins uitreikte, en waaraan vooral *hij* zich zoo trouw heeft gehouden, teekent hem wèl. Deze zal ik echter eerst later bespreken.

Nadat Loos in het midden van November met zijn eskader naar de Bahia was gezeild, is het jaar 1638 verder zonder alarmeerend nieuws verloopen; alleen het bericht dat Jols poging een zilvervloot te veroveren[1] 'niet soodanig gesuccedeert was als wel verhoopt was'[2] - waardoor men dus voor niets het Recief van bijna zijn geheele scheepsmacht had ontbloot - heeft voor Johan Maurits de laatste dagen van het jaar vergald.[3]

Het nieuwe jaar, 1639, bracht echter terstond zekerheid omtrent den omvang van het dreigende gevaar. Den 2den en 3den Januari vielen enkele schepen binnen, die eenige weken geleden, op ongeveer 200 mijl N.N.O. van Pernambuco, een vloot van 40 zeilen hadden gezien, met den koers naar den wal; en den 10den van genoemde maand zagen Johan Maurits en zijn Raad met eigen oogen 32 schepen voorbij het Recief zeilen, en daarna om de Zuid uit het gezicht verdwijnen. Met grooten spoed zond de regeering eenige jachten in zee, èn om Loos te waarschuwen, èn om den vijand in het oog te houden; bij gebrek aan ander materiaal bleef verder niet anders over dan, met hoe groote bezorgdheid ook, den loop der gebeurtenissen af te wachten, en te hopen op versterking uit het vaderland.

Gedurende de nu volgende vijf weken kwam echter nog steeds geen hulp opdagen; en zelfs het bericht, dat de befaamde Poolsche kolonel Christoffel Artichewsky[4], thans met den rang van generaal der artillerie, op weg was naar het Recief aan het hoofd

1) Zie hierover de Inleiding tot De Laets Jaerlijck Verhael, IV, p. LXXXIII.
2) Johan Maurits aan de XIX, dd. 13 Januari 1639. Rijksarchief, W.I.C.O.C. no. 54.
3) 'Wij hebben met groot leetwesen verstaen, hoe dat den aenslag op de Silvervloot niet en is ghesuccedeert, en dat door faute van een deel eerloose schelmen, dewelcke wij wenschten alhier te hebben, om selvigen, anderen ten exempel, te straffen; maer vreesen dat sij door 't faveur van den eenen en den anderen nog sullen vrij geraecken'. (Johan Maurits aan de XIX, dd. 18 Februari 1639).
4) Voor de verrichtingen van Artichewsky in dienst der West-Indische Compagnie, en zijn verhouding tot Johan Maurits, zie mijn 'Christoffel Artichewsky, Een proeve tot eerherstel' (overdruk van de Inleiding tot De Laets Jaerlijck Verhael, IV).

van een vloot van 9 schepen en 2400 soldaten, heeft de stemming aan het Recief niet kunnen verbeteren. Loos had van voor de Bahia gerapporteerd dat 46 Spaansche en Portugeesche schepen waren binnen geloopen, en dat deze met ongeveer 10.000 soldaten werden uitgerust om Pernambuco 'teffens met alle macht aen te tasten'; en in die omstandigheden zou het geringe aantal uitgezonden troepen, die bovendien vermoedelijk slechts 'met stucken ende brocken' zouden binnenvallen, niet veel verandering in den toestand brengen. Bitter schreef Johan Maurits den 18den Februari: 'Het schijnt dat wij U.E. anders niet schrijven konnen als van gebreck ende swaerigheyt; wenschende het contrarie geschieden mochte, sullen evenwel noch daerinne moeten continueren, vermits de hooghe noot ons daertoe is dringende, beklagende van herten dat UE. soo haere eygene als het Vaderlandts welvaert soo weijnig zijn behertigende'; ernstig verweet hij den bewindhebbers géén Spaansche vloot uit de Bahia, doch wèl rijke suiker-retouren uit Pernambuco te verwachten. Het meest ontstemd toonde hij zich echter over de in het vooruitzicht gestelde komst van Artichewsky, zóó ontstemd zelfs, dat hij in denzelfden brief den bewindhebbers verzocht hem uit hun dienst te ontslaan, en daarbij in overweging gaf den Poolschen generaal voorloopig, tot men zijn definitieven opvolger had benoemd, het bestuur der kolonie te laten waarnemen. Na hieraan, vermoedelijk doelende op der Heeren XIX bekende zuinigheid, te hebben toegevoegd, dat zij, door zijn verzoek in te willigen, eenige maanden van zijn tractement zouden uitsparen, eindigde hij met de mededeeling, dat óók twee leden van den Hoogen Raad besloten waren weldra hun ambt neer te leggen, en eveneens wenschten te repatrieeren.

Ik moet in het midden laten of Johan Maurits met zijn verzoek om ontslag slechts kracht heeft willen bijzetten aan zijn eischen betreffende grooter en spoediger steun uit het vaderland, dan wel, of hij inderdaad er voor bedankte den fellen en strijdlustigen Poolschen krijgsman als zijn hoogsten militairen ondergeschikte in zijn omgeving te dulden; in ieder geval is hij niet op zijn verzoek teruggekomen, en onverdroten voortgegaan de kolonie in staat van verdediging te brengen: de troepen in het binnenland kregen opdracht zich naar de forten aan de kust te begeven, zelf trok hij om de Zuid naar Porte Calvo, en aan Loos

gaf hij order zoo spoedig mogelijk, met achterlating van eenige jachten, op te komen naar het Recief.[1)]

Eindelijk, den 20sten Maart 1639, verscheen het lang verwachte secours - 7 schepen en ongeveer 1200 soldaten, waaronder vele zieken - voor het Recief, met de vlag van Artichewsky waaiende van top van de Groote Christoffel. Hoe zeer de versterking van hun scheepsmacht Johan Maurits, den Hoogen Raad en Loos ook moge hebben verheugd, toch heeft het gezicht van een tweede admiraalsvlag op de reede hen dusdanig geërgerd, dat zij, zoodra Artichewsky in een sloep was gestapt om zich naar den wal te laten roeien, het vuur, uit de schepen of van den wal, lieten openen op de Groote Christoffel, ten einde dit schip te beduiden, dat het zijn vlag diende neer te halen.[2)] Deze ontvangst is het voorspel geweest van een ernstig conflict tusschen Johan Maurits en Artichewsky, met als gevolg dat deze verdienstelijke Poolsche edelman na twee maanden, 'als een hondt door de see gejaegt', naar Holland moest terug keeren.

De onverkwikkelijke geschillen met Johan Maurits en den Hoogen Raad hebben Artichewsky belet een belangrijk aandeel te nemen in de maatregelen der regeering tegen de vloot in de Bahia; het eenige wat wij weten is dat hij, in de qualiteit van generaal der artillerie, en als zoodanig belast met het beheer over de - zeer slecht voorziene - munitie-magazijnen, geweigerd heeft zijn medewerking te verleenen tot het uitrusten van eenige branders, waarmede Loos gehoopt had den vijand 'onversiens opt lijff te comen', en 'notabele dinghen' te verrichten.[3)] Na zijn gevangenneming op den 18den Mei was zijn rol op het Recief uiteraard voor goed uitgespeeld.

1) Johan Maurits aan de XIX, dd. 6 Maart 1639.
2) 'Soo haest was het ancker in de gront niet, of den Heer Carpentier, Assessor, ende Willem Corneliss., *die men daer Admirael noemt*, haelden mij aen landt met haer booth. Qualijck dat ick uyt mijn boort in haer boodt overgestapt hadde, quamen datelijck dicke voléen van canons nae de vlagge, die van de stenge woey, ende als die niet raeckten, quamen ten tweede, derde ende vierde mael andere niet mindere voléen.... Ten laetsten de bovenvlagge niet connende raecken, schootten se de vlagge achter op de campagne in stucken: dat was daervoor, dat de Compagnie mij Admirael van dese voyagie gemaeckt hadde'. (Apologie van Artichofsky, afgedrukt in Kroniek Hist. Gen. XXV, 1869, p. 355)
3) Willem Cornelisz. aan de Kamer van Zeeland, dd. 11 April 1639. W.I.C.O.C. no. 54.

Nadat Artichewsky van het tooneel was verdwenen, en men zekerheid had verkregen, dat de groote sterfte onder de Spaansche en Portugeesche soldaten voorloopig den vijand belette uit te loopen, besloot de regeering op het Recief Loos met alles wat drijven wilde naar de Bahia te zenden, ‘tot affbreuck van onsen vijand ende tot welvaren van de Compagnie’; en reeds den 25sten Mei liepen dertig schepen en jachten in zee, met den koers om de Zuid. Uit Rio de Janeiro, Rio de la Plata en de Azoren waren volgens de geruchten versterkingen op komst, en deze te onderscheppen was vooral het doel van den tocht.[1)]

Juist een maand na het vertrek van Loos bracht een veroverd Portugeesch scheepje met een Nederlandsche prijsbemanning de eerste berichten binnen. De verwachte vijandelijke secoursen waren nog niet aangekomen, maar een dikke bundel onderschepte brieven, waaronder vele van particulieren, gaf allerlei belangrijk nieuws. De meeste uit Spanje overgevoerde soldaten waren onderweg, of later in de Bahia, gestorven; de rest was aan het verloopen en mishandelde de burgerij aan den wal. Het scheepsvolk moest met geweld binnen boord worden gehouden; in de stad ‘breect den grooten hongersnoot oock de strenchsten wetten’, en het was onmogelijk de schepen te victualieeren. Groote ontevredenheid heerschte er over ‘de quade regiering’ van den Spaanschen admiraal, D. Fernando de Mascarenhas; algemeen verweet men hem, niet terstond bij het in zicht loopen van den wal het Recief te hebben aangevallen; zijn officieren ‘scholden hem voor een couart[2)], 't welck hij verstaen hebbende, doet nu niets als met hooge eeden sweeren, datse in Augusto in Pernambuco sullen sijn’.

Niet alleen over de stemming in de Bahia, ook over de sterkte en het krijgsplan van den vijand gaven de in beslag genomen brieven vele inlichtingen. De hoofdmacht bestond uit 24 galjoenen; een groot aantal koopvaarders en kleinere schepen zouden den tocht medemaken; Mascarenhas zag kans uit het garnizoen van San Salvador, versterkt door Portugeesche kolonisten, Brazilianen en 1500 versche soldaten van de Azoren, 8000 man bijeen te brengen; 1200.000 pond vleesch en zeer veel meel was uit Rio de Janeiro onderweg. Het voornaamste doel was uiteraard

1) Hooge Raad aan de Kamer van Zeeland, dd. 15 Juni 1639. T.a.p.
2) Lafaard; verg. Port. covarde, Eng. coward.

het Recief, doch vooraf was de admiraal van plan onze forten langs de kust te overvallen, en de gelande troepen naar Pernambuco te laten oprukken, om dan van de land- en van de zeezijde den grooten aanval te wagen. ‘Somma’, schreef Johan Maurits aan de bewindhebbers, ‘wij hebben eenen aenstoot te verwachten, die, hoewel wij niet sullen manqueren ons vroom te quijten, niet weijnich te duchten is’.

Zeer overtuigend, in beeldrijken stijl, en met grooten nadruk, drong Johan Maurits thans nogmaals bij de Heeren XIX op spoedige uitzending van schepen, troepen en vooral levensmiddelen aan. ‘Snelheyt ende promptheyt is van noode; hier heeft het spreeckwoort plaetse: die haest geeft, geeft dobbel’, schreef hij den 10den Juli; waarschuwend voegde hij hieraan toe: ‘Souden U.E. volck senden sonder vivres, dat ware sich selven al willens de keele affgesneden: imant uyt den Spaenschen Raet soude geen beter advijs connen geven tot dienst van sijnen coninck’; en openhartig bekende hij: ‘Wij sijn verschrikt, ende een droeve koude komt ons herte bestelpen, als wij onsen staet overdencken. Onse magasijnen sijn gans ledich, ende U.E. senden niets, soodat wij niets hebben om onse forten met te voorsien ende onse schepen in zee te houden’. Verder deelde hij mede, dat Loos den 28sten Juni ‘sieck van eene rasende coortse’ op het Recief was teruggekeerd, zijn vloot voor de Bahia latende onder den vice-admiraal Jacob Huygensz. en den sergeant-majoor (wat men thans nog wel ‘groot-majoor’ noemt) Pierre le Grand; gelukkig was Loos reeds beterende en zou spoedig zijn dienst kunnen hervatten. De victualieruimen waren echter bijna leeg; tegen het eind van Juli werden de schepen terug verwacht, en zouden dan, na van versche proviand te zijn voorzien, twintig mijl in zee worden gezonden, ten einde op alle gebeurlijkheden te zijn voorbereid, en de uit het vaderland komende schepen tijdig te kunnen waarschuwen.[1)]

Inderdaad is onze vloot eind Juli voor het Recief verschenen, met achterlating van vier schepen, onder Jacob Huygensz. om den vijand in de Bahia in het oog te houden. Hoe moeilijk het ook viel voldoende victualie bij een te brengen (‘Wij schraepden

1) Zie, behalve den brief van Johan Maurits dd.. 10 Juli 1639, ook dien van het lid van den Politieke Raad Balt. van de Voorde, dd. 1 Juli 1639, aan de Kamer van Zeeland (W.I.C.O.C. no. 54).

alles by een, waer yedts is te vinden', schreef het raadslid Van de Voorde den 28sten Juli aan de Kamer van Zeeland), slaagde men er in, de vloot weder voor twee maanden uit te rusten, en twintig mijl buiten het Recief post te doen vatten; doch toen de maand Augustus voorbij ging zonder dat Mascarenhas uitliep, vereenigde Loos weder alles onder zijn vlag, en zeilde den 8sten September naar de Bahia terug. Hier vernam hij dat eenige dagen te voren drie galjoenen, een fregat en een karveel getracht hadden uit te loopen, doch dat Huygensz. met zijn vier schepen den vijand 'soo begroet hebben, dat den admiraal redloos ende onder water geschoten, al krengende[1)] sich onttrocken hadde', en onverrichter zake was teruggekeerd. 'Dit heeft de onse generalijck niet weijnich geencourageert', voegde Johan Maurits den 8sten October toe aan zijn rapport aan de XIX omtrent dit gevecht.

Terwijl Loos tot den 14den November, onderbroken door een korte ververschingsperiode, voor de Bahia kruiste, is het den 15den Spetember aan eenige galjoenen gelukt een rijkgeladen retourvloot naar buiten te geleiden, en het secours uit Rio de Janeiro - 16 schepen en 1200 soldaten - behouden binnen en bij de vlag te brengen. Het bericht van het uitzeilen van de thuisvaarders heeft bij Johan Maurits de hoop gewekt, dat de vijand van zijn verdere plannen afzag, en, merkbaar opgelucht, schreef hij den 8sten October aan de bewindhebbers: 'Godt geve, dat wij daermet onse principale sorge van den hals quijt mogen sijn, ende het land dese, ende meer volgende jaeren, in ruste gelaten werden.' Spoedig zou hij uit andere berichten gewaar worden, hoe zeer hij zich had vergist.

Eindelijk, den 19den en 20sten November, na een verblijf van tien maanden in de Allerheiligenbaai, liep Mascarenhas, aan het hoofd der machtigste vloot die zich ooit op de kust van Brazilië had vertoond of vertoonen zou, in zee. Twee eskaders, één van 18 Castiliaansche, het andere van 12 Portugeesche galjoenen, ieder onder zijn eigen vlagofficieren, vormden de hoofdmacht van de armada, en begeleidden 34 goed bewapende en met soldaten volgepropte koopvaarders; 13 kleinere vaartuigen - fregatten, jachten, galjoten en karvelen - namen, om dienst te doen als 'spions' of voor het transport van vivres, water,

1) D.i. naar één zijde overhellend. Verg. Eng. to careen.

munitie en belegeringsmateriaal, deel aan den tocht. Vier duizend matrozen en tien duizend soldaten, voor een groot gedeelte saamgebracht uit Rio de Janeiro, Rio de la Plata en de Azoren, vulden de schepen; een sterk leger, onder beproefde aanvoerders, was reeds over land uit San Salvador onderweg naar onze zuidelijkste capitanias; noch een ontmoeting met de zoo veel zwakkere eskaders der scheepsmacht van de Compagnie, noch een strijd met haar door ziekte en honger zoo gedunde legerscharen, behoefde men te vreezen. Tallooze spionnen en overloopers hadden de regeering aan de Bahia overtuigd van den treurigen toestand waarin onze garnizoenen - en niet het minst die van de forten bij het Recief - verkeerden, en indien men er slechts in zou slagen de medegevoerde troepen bij Pernambuco aan den wal te zetten, stond niets een snelle overwinning meer in den weg.

Hoe fel en hoe wreed Mascarenhas van plan was den strijd te voeren, blijkt uit de orders aan het leger dat over land den tocht zou ondernemen. ‘Geeft der Indiaenen ofte Neerlanders gheen quartier, maer levertse aende Tapujas (dit sijn Wilden, die de Menschen eeten)’, gelastte hij den 16den November; en nog op den zeildag van zijn vloot drong hij bij zijn officieren er op aan ‘alle d' ingenien[1)], mitdsgaders alle de rietvelden te verbranden ende tot inden grond te raseren, sonder steen op steen te laeten’. Op buit aan geld of goed behoorde niet te worden geaasd, die zoude slechts het snelle oprukken verhinderen; alleen op het medevoeren van negers stelde hij prijs: ‘Ick en begeere geen dobloenen noch goedt; wel swarten ende noch swarten’, drukte hij den 19den November zijn troepen op het hart.[2)] Al deze bevelen zijn nog vóór het tot een treffen kwam, in onze handen gevallen, en verklaren wellicht de hardnekkigheid, waarmede wij later den vijand gedurende vier dagen hebben bestookt.

Hoe degelijk Mascarenhas zijn tocht ook had voorbereid, met de heerschende winden heeft hij geen rekening gehouden. Nauwelijks waren de 87 zeilen in zee, of ‘een noordelijcke, dat is teghen-windt, die ordinaris in dat saysoen hier op de kust waeyt’[3)], stak op en belette den voortgang. Meer dan zes

1) D.z. suikermolens.
2) Pamflet Kn. 4688.
3) Pamflet Kn. 4686.

weken hebben al deze schepen, die grootendeels nimmer samen hadden gevaren, met lange slagen moeten opwerken langs de kust; de noodzaak bij elkander te blijven voor het geval dat de Nederlanders hen zouden komen te overvallen, dwong hen de vaart te loopen van het slechtst bezeilde der logge en zware galjoenen; de medegevoerde victualie en vooral de watervoorraad bleken op den duur niet toereikend; steeds moeilijker bleek het contact met het landleger te bewaren, en alle kans op een verrassend optreden bij het Recief was reeds na eenige weken verkeken. Maar nòg grooter tegenslag zou hen treffen: toen zij eindelijk, in de eerste dagen van Januari, gekomen waren op de hoogte van Pernambuco, doch nog op grooten afstand uit den wal, sloeg de wind met stormkracht om naar het Zuiden, en joeg, geholpen door een krachtigen stroom om de Noord, de gansche vloot zoo ver voorbij het Recief, dat zij den 8sten Januari, dus juist zeven weken na haar vertrek uit de Bahia, uitkwam bij Paraiba, meer dan zestig zeemijlen benedenwinds van het doel van den tocht! Is het wonder, dat de schrijver van het 'Auctentijck Verhael'[1] dit alles aanhaalt als enkele der duidelijkste van de elf bewijzen, dat 'God van den beginne af *tegen* dese Spaensche vloot, ende *voor* ons is gheweest'?

Terwijl de Spanjaarden moeizaam opwerkten tegen den krachtig doorstaanden noordenwind, bereidden Johan Maurits en de Hooge Raad, in trouwe samenwerking met admiraal Loos, alles voor, ten einde den te verwachten aanval te kunnen afslaan. Een week vóór Mascarenhas zijn tocht begon, had Loos, zooals wij reeds zagen, wegens gebrek aan victualie, zijn post voor de Bahia verlaten en koers gezet naar het Recief; vier jachten waren echter achtergebleven, en het best bezeilde hiervan bracht reeds den 28sten November, nog één dag vóór Loos de ankers in de haven van Pernambuco liet vallen, het bericht van het uitzeilen van den vijand.

Behalve door deze tijdige waarschuwing, heeft de Fortuin de onzen ook verder gediend. Eind October waren zes schepen uit Patria gearriveerd, en toen tusschen den 6den en 11den December nòg eens elf Nederlandsche schepen voor het Recief ankerden, - 'se schenen uyt den Hemel ghekomen te zijn',

1) Pamflet Kn. 4485.

zegt het ‘Auctentijck Verhael’ - en ook de schippers der particuliere koopvaarders zich gaarne bereid verklaarden deel te nemen aan den strijd, kon Loos beschikken over dertig schepen en fluiten, die, versterkt met een tiental kleinere vaartuigen, een voldoende macht vormden om den vijand op het lijf te vallen.

Reeds den 2den December, dus nog vóór de komst van het laatste seccours, had Loos voor ieder van zijn kapiteins een ‘Instructie waar naer hem sal hebben te reguleren’ opgesteld en uitgevaardigd. Alleen al dit stuk teekent den man volkomen, en stempelt hem tot een der beste en meest belovende vlootvoogden, die ons land heeft gekend. Ongetwijfeld was hij zijn tijd verre vooruit. Nog in 1653, dertien jaar later, was Tromp van meening, dat het ‘niet moogelijk is, om alle inconvenienten en toekomstige voorvallen.... bij geschrift te kunnen stellen, daertoe van noode soude weesen een volume papier, daerin oock d'officieren van de scheepen soude coomen te verbijsteren’; zelfs nog in 1666 schreef de eveneens van ‘pampier’ afkeerige De Ruyter: ‘Daer connen soo veele voorvallen tusschen beyden comen, dat men die soo alle by geschrifte niet can stellen’; Loos echter slaagde er reeds in 1640 in, met enkele korte zinnen den kapiteins zijn bedoelingen duidelijk te maken, hun te zeggen hoe en vanwaar hij tot den aanval dacht over te gaan[1)], wat hij van zijn kapiteins verwachtte, welke taak hij zich zelf oplegde[2)], en op welke wijze het geschut diende te worden gebruikt[3)], en ten slotte hen met eenige kernachtige woorden aan te moedigen en op hun plicht te wijzen[4)].

1) ‘Soo haest wij die Spaensche vloot sullen sien, sullen met alle schepen onder zeijl gaen, ende, soo het mogelijck is, den wint van haer sien te crijgen, soo dicht bij den anderen blijvende, als doenlijck sal wesen’.
2) ‘Int aentasten van den vijant, sal (ieder kapitein) een van de grootste, ofte daer bequaemste bij can comen, tot sijn partij kiezen, ende hem bejegenen, als den Admirael den Spaenschen Admirael sal doen; dat is, met geschutgevaer te houden sonder te borderen’ (dus niet enteren, uiteraard met het oog op de veel zwaarder bemanning der vijandelijke schepen).
3) ‘(Ieder kapitein) sal alle uijtterste vlijt aenwenden, om sijn partije inden gront te booren, ofte inden brandt te schieten. Dat - Godt geve 't - gebeurende, sal (hij) dadelijck een ander aentasten, off, imant vande onse, die best van doen sal hebben, secondeeren’.
4) ‘Den anderen niet te verlaten, maer lieff ende leven bij malcanderen wagen ende op te setten, volgens eer ende eet, waermede wij aende Compagnie verplicht sijn’.

Op deze zoo wel overwogen instructie volgde de indeeling en slagorde der vloot. De compagniesschepen waren verdeeld in drie eskaders; de particuliere koopvaarders, onder aanvoering van één compagniesschip, vormden het vierde. Loos zelf leidde, aan boord van de Faam, het eerste, de vice-admiraal Jacob Huyghensz. het tweede, de schout-bij-nacht Jacob Aldrichsz. het derde, kapitein Cornelis Lucifer het vierde eskader. De elf schepen die eerst medio December binnen vielen, zijn toen gelijkelijk over de vier eskaders verdeeld.

Hoeveel meer gewicht Johan Maurits en de Hooge Raad hechtten aan de maritieme verdediging der kolonie dan aan die van de forten aan den wal, blijkt uit het groot getal soldaten dat zij uit de zwakke garnizoenen van het Recief lichtten ter versterking der vloot: 1200 man, onder bevel van den in vele gevechten beproefden majoor Pierre le Grand, en verder één landofficier voor ieder schip, werden over de schepen verdeeld, en brachten het totaal aantal koppen op 2800, dus op juist één vijfde van dat van den vijand.

Een vergelijking tusschen de bewapening der beide vloten is niet met nauwkeurigheid te geven, daar de Portugeesche bronnen alleen het aantal stukken van vijf vlaggeschepen vermelden - die te zamen 250 metalen vuurmonden voerden. Bij ons telde alleen het admiraalsschip 41 stukken, de overige 16 compagniesschepen te zamen slechts 380, en de dertien koopvaarders niet meer dan 200; vermoedelijk zal de verhouding ongeveer 1 tot 2 zijn geweest; goed geleid, zoodat alle schepen in het gevecht konden worden gebracht, was in een geschutstrijd - of ‘schutgevaer’, zooals men zeide - de vijand dus ook aanmerkelijk in het voordeel.

Loos heeft, vóór het tot een treffen kwam, een schoone gelegenheid gehad, zijn eskaders in te varen. Op de tijding dat Mascarenhas voor de Rio San Francisco was verschenen, is hij den 29sten December in zee geloopen, hopende den vijand onder de kust ten anker liggende te kunnen overvallen. Toen hij echter onderweg van zijn - zeer actieve - ‘spions’ vernam, dat de armada weder onder zeil was gegaan, keerde hij terstond terug naar het Recief, om daar, den dag na zijn aankomst, op den

10den Januari, te hooren, dat de vijand reeds den 8sten bij Paraiba was gesignaleerd. Met den grootsten spoed liet hij zijn watervaten vullen, en in den nacht van den 11den op den 12den koos hij weder zee, om, met alles bij, en vóór den wind, den Spanjaard tegemoet te gaan.

Tegen den middag van den 12den Januari 1640 kregen beide vloten elkander in het zicht, de armada weder opwerkende, thans tegen den zuidenwind, met den wil naar Pao Amorello, eenige mijlen benoorden Olinda, om daar zijn troepen aan den wal te zetten, Loos vóór den wind zeilende, vastbesloten terstond den vijand aan te tasten. Aanvankelijk heeft Mascarenhas onze eskaders aangezien voor een twintigtal schepen dat geleidelijk aan van de vloot was afgedwaald, en zich nu weder bij de vlag kwam melden; spoedig zijn vergissing bemerkende, draaide hij bij, en wachtte, achter 'vijf van de grootste galjoenen, die hij tot sijn schilde voor hem hadde legghen'[1], de komst der onzen af.

Na met 'deftige woorden, te langh om te verhalen' een ieder tot zijn plicht te hebben gemaand, zette Loos, 'met een wondere courage', bijgestaan door zijn twee secondes, koers naar den Spaanschen admiraal, ondanks het vuur der vijf galjoenen, die vóór dezen hadden post gevat. Wel slaagde hij er in zijn tegenstander te bereiken, doch nauwelijks had de Faam haar eerste laag op de San Domingo gelost, of 'dien dapperen Helt Willem Cornelisz. werden beyde sijne schouderen met een grof yser wegh genomen, in voughen dat sijn hooft naeuwlijcx aen de borst vast bleef: Dus stierf dien wackeren en getrouwen dienaer van de West-Indische Compagnye.'

Met deze woorden vertelt een 'dienstvaardigen N.N.' ons in het 'Journalier Verhael, nopende de Victorye, die Godt almachtigh verleent heeft aen de G.W.I.C. onder 't wijsselijck beleyt van Graef Maurits van Nassau'[2], den dood van Willem Cornelisz. Loos. Een zijner kapiteins klaagde: 'Het is wel Godts werck, maer voor ons al te vroech gheweest',[3] en Johan Maurits schreef, in zijn officieel rapport van den slag, over 'onsen

1) Pamflet Kn. 4686.
2) Als boven.
3) Schipper Van Ochtsenden aan de Kamer van Zeeland, dd. 18 Maart 1640. W.I.C.O.C. no. 55.

vroomen ende couragieusen Admirael Wilhelm Cornelissen'. Zijn lijk is den volgenden dag naar het Recief gebracht, en daar den 6den Februari, 'met een seer eerlijcke en treffelijche stacye' ter aarde besteld.[1)].

Dezen eersten dag is niet langer dan drie uur gevochten; slechts weinig schepen hadden deelgenomen aan den strijd, één der secondes van den admiraal had zoo veel schade opgeloopen, dat het naar het Recief moest terugkeeren, aan beide zijden waren de verliezen gering; alleen op het admiraalsschip, waar Pierre le Grand het bevel had overgenomen, wist men dat Loos was gesneuveld.

Gedurende den slag, en den daarop volgenden nacht, zakten beide vloten, de onze te loevert van den vijand, geleidelijk om de Noord. Bij dagworden van den 13den verzocht Le Grand den hoofdofficieren bij zich aan boord te komen, en deelde hun toen mede, welk verlies hen had getroffen. Na kort beraad besloot de krijgsraad, dat, ten einde den dood van den opperbevelhebber voorloopig voor de andere schepen verborgen te houden, de vice-admiraal Jacob Huyghensz. op de Faam zou overgaan, hij de vlag van Loos zou laten waaien, en van dit schip het bevel zou blijven voeren.

Van 9 uur 's morgens tot den donker heeft dezen tweeden dag de strijd gewoed; hoewel velen onzer kapiteins zich 'buyten het gedrang' wisten te houden, bleek toch in den loop van het gevecht, dat de vijand 'meer op sijnne defensie paste, als om grootelijcx de onse aen te vallen', en alle pogingen naar het Recief door te breken, reeds had opgegeven. Ondanks de herhaalde aanvallen, vooral van Huyghensz. en Aldrichsz. met hun secondes, op de Spaansche en Portugeesche admiraals, waren de verliezen ook dezen dag gering: aan onze zijde was één, aan de andere zijde waren twee schepen verloren gegaan.

Terwijl gedurende den nacht de schade aan rondhouten, loopend en staand want met wangen, splitsen en knoopen zooveel mogelijk werd hersteld, dreven beide vloten steeds verder van het Recief, en lagen vroeg in den ochtend van den 14den reeds voor den mond van de Paraiba-rivier. De wind woei nog steeds uit den zuidelijken hoek, de Nederlandsche vloot had zorgvuldig gewaakt de loef te behouden, en om 7 uur's morgens

1) Pamflet Kn. 4686.

‘ginck het derde gevecht aen, schrickelicker dan beyde de voorgaende reysen’.

In alle beschrijvingen van dezen derden zeestrijd is de schoutbij-nacht Jacob Aldrichsz. de held van den dag; zijn verrichtingen zijn het vooral die grooten indruk hebben gemaakt, en van de ongeveer honderd andere schepen, die den 14den Januari deelnamen aan het gevecht, en van de wijze waarop wij tot den aanval overgingen en dezen doorzetten, vernemen wij niets; zelfs niet uit de fraaie teekening van F. Post, die Barlaeus ook van dezen slag opnam in zijn ‘Nederlandsch Brazilië’. Het is dan ook onmogelijk een voorstelling van het verloop van dezen slag te geven, en ik zal mij daarom bepalen tot het duidelijke relaas van de daden van Jacob Aldrichsz., zooals dit voorkomt in het meergenoemde ‘Journalier Verhael’, te meer daar dit een der beste beschrijvingen van een scheepsstrijd uit den tijd vóór onze groote zeeoorlogen tegen Engeland biedt, die ons door een tijdgenoot zijn nagelaten.

> ‘Desen dagh verloren wy het Schip de Swaen van Delft, zijnde Schout by Nacht van onse Vlote, 't welck in deser maniere gheschiede:
> Den Capiteyn op 't selve, ghenaemt Jacob Aldrichsz., een van de vroomste ende valiantste onder onse Vlote, sagh des Vyands Vice-Admirael, een weynich ter zijden sijne Vlote af, alleen leggen, en eenige kans, om hem met gheschut te matteren; nam derhalven met hem den Regenboogh uyt Zeelandt, en beschoot den voor-noemden Vice-Admirael eenen geruymen tijt, tot dat hy selfs eyndelick 3 schoten onder water kreegh, en sijn focke-mast buyten boort wierde geschoten. Daermede als-nu weerloos zijnde, liep hy naer de Rivier van Paraiba, om sijn schip en volck te salveren, te meer oock den voorn. Vice-Admirael hem trachten te enteren. Doch komende voor de mont vande voorsz. Rivier, koos den Vice-Admirael weder zee, en de Swaen wierp het ancker in den grond; 'twelck naulicx gheschiet, en sijn 3 voorsz. schoten noch niet volkomentlijck ghestopt zijnde, quamen elf Schepen uyt de Spaensche vlote op hem afsacken, waer van hem ses eerst van ver beschoten, en daer nae vier hem op 't lijf enterden: twee-mael vielen sy met macht van volck op hem over, en twee-mael dreef en sloegh hyse weder uyt sijn Schip, met verlies van veel van haer volck.
> De tweede-mael was den vyant meer dan een uyr meester van 't schip, door dien ons volck, vermoeyt zijnde, en niet kunnende wederstaen het versch volck dat gestadigh over quam, op den over-loop was gheretireert: oock niet hebbende een hooft-Officier die haer konde aen-voeren, also den Commandeur van de Soldaten door 't lijf was gheschoten, en den Capiteyn J. Aldrichsz., door den arm gheschoten zijnde, in 't ruym wierde verbonden, en seer flaeuw was gheworden door het langh bloeden van de wonde. Doch eyndelick verbonden zijnde, ontstondt in hem een nieuwe couragie, die hy oock in sijn volck ver-

> weckte, en daer mede songh de Swaen een dapper gesangh voor sijn sterven: eerst kapte hy sijn ancker af, om al te gelijck teghen den gront te drijven, en daer op brande hy rond-om los, soo furieus en gestadig, dat alle vier des vyands Schepen haer naulijcx konden redderen om van hem af te gheraecken; yder sagh naer een goet heen komen, bevreest voor soo een nieuwe furie, en voor d' ondiepte; die van 't volck, dat over was ghekomen, niet by tijds weder in sijn Schip konde komen, ghelijck'er vele waren, wierden onder de voet ghehouwen, of spronghen in Zee, en verdroncken.
> Het elfste Schip, siende dat de Swaen door 't schieten was afghesloopt, en oordeelden dat het volck ghematteert moste zijn, sette het op hem af, om hem op nieuws te aborderen; 't welcke hem so qualijck gheluckte, dat hy met de Swaen, en niet ver van hem, te gelijck aen den gront raeckte, en bleef vast sitten. Dus wierde dien elfsten verschen Man selfs vermeestert, al het volck, dat over de 200 was, gevangen[1)], en nevens andere goederen ontrent 30000 gulden aen silver in 't Schip bevonden. Al het volck en de goederen van de Swaen wierden en zijn ghebergt door het Jacht dat by hem was, en door de Booten van't Fort Mardgriet, dichte by 'twelcke dit ghevecht geschiede.
> Den Capiteyn J. Aldrichsz. is wederom in goede dispositie,....'[2)]

De in dit gevecht opgeloopen verwondingen en het verlies van zijn schip hebben Aldrichsz. belet verder deel te nemen aan den strijd; met zijn eigen volk, het grootste deel der gevangenen, en den veroverden buit, is hij in drie jachten naar het Recief gezeild, en daar den 25sten Januari behouden aangekomen. Het groot aantal gevangenen heeft Johan Maurits en den Hoogen Raad in groote verlegenheid gebracht, 'alsoo wij geen raet sagen om dezelve den cost te geven'; en zelfs nog meer dan een maand later schreven zij aan de bewindhebbers, nog niet besloten te zijn, 'wat men met deselve souden doen, ende off men oock gehouden was het quartier goet te doen, alsoo wij nu wel wisten, ende de geruchten door geintercipieerde brieven geconfirmeert werden, dat dese vloot met ordre quam om niemant quartier te geven, ende dat sonder eenige exceptie'. Gelukkig mogen wij veilig aannemen, dat men toch ten slotte de door Aldrichsz. aan deze tweehonderd stakkerds gegeven belofte van lijfsbehoud gestand heeft gedaan: in geen zijner latere brieven komt Johan Maurits - die immers alles op de meest openhartige wijze rapporteerde en de bewindhebbers gaarne liet deelen in zijn zorgen - op deze kwestie terug; en evenmin maken de Portugeesche geschiedschrijvers van Nederlandsch Brazilië

1) Waaronder ook de admiraal van het secours uit de Azoren.
2) Het stuk is den 14den Februari 1640 geschreven.

- en dit zouden zij toch zeker, en met groote verontwaardiging, hebben gedaan - melding van een schending van het krijgsgebruik op zoo grooten schaal.

Ook de buit aan zilver heeft den Heeren aan het Recief veel last bezorgd: ‘een goede parthije was al versmaldeelt onder soldaten ende matrozen’, en het heeft heel wat moeite gekost ‘achter het spel te geraecken, en met stucken ende brocken van d'een en d'ander wat uijtgeperst’ te krijgen; de naam van Aldrichsz. wordt in deze zaak echter niet genoemd.[1)]

Al is omtrent de manoeuvres van de andere schepen op den 14den Januari weinig bekend, toch geven alle berichten den indruk, dat na dezen dag de Nederlanders zich onbetwist de sterksten hebben gevoeld, en de Spanjaarden het hopelooze van hun toestand hebben ingezien. Wind en stroom verwijderden beide scheepsmachten steeds meer van het Recief; van eenigen lust bij den vijand om tot een aanval over te gaan, bleek niet, en ongestoord dezen op korten afstand volgende, konden Huyghensz. en zijn krijgsraad op den ochtend van den 15den veilig besluiten hun volk een dag van rust te gunnen, en zich te beperken tot het repareeren der opgeloopen schade; den volgenden dag zou dan misschien de beslissing kunnen vallen. Wèl hield Mascarenhas een enkele maal dichter naar den wal, en leek het alsof hij aanstalten maakte krijgsvolk aan land te zetten, doch steeds deed de nadering van onze schepen hem van dit voornemen afzien, en zag hij zich gedwongen zijn noordelijken koers te vervolgen.

Windstilte heeft op den 16den Huyghensz. verhinderd tot den aanval over te gaan; in den ochtend van den 17den stak de bries echter weder op, en tegen den middag, dwars van Conjahou, meer dan 100 zeemijlen voorbij het Recief, ontbrandde voor de vierde maal de strijd. Vooral het vlaggeschip van Mascarenhas heeft het hierbij moeten ontgelden, en nog vóór den donker zette dit al zijn zeilen bij, en liep, vóór den wind, onder de lij van zijn vloot. Ook van dezen slag is het overigens niet mogelijk een zuiver beeld te geven; wij vernemen alleen dat onze vloot dwars door 's vijands armada is geloopen, en daarna weder bovenwinds van haar is geraakt; alle verdere bijzonderheden ontbreken.

1) Johan Maurits aan de Kamer van Zeeland, dd. 2 Maart 1640. W.I.C.O.C. 55.

In den nacht van den 17den op den 18den hebben onze schepen zich voorbereid op een hernieuwden aanval; Mascarenhas heeft echter na zonsondergang geen vuren ontstoken; in plaats van onder klein zeil te blijven drijven, zooals de vorige nachten, is hij, met alles bij, om de Noord geloopen, en bij dagworden uit het gezicht verdwenen; zelfs eenige onzer best bezeilde jachten, die terstond op kondschap waren gezonden, hebben niets meer van den vijand gezien.

In deze omstandigheden heeft de krijgsraad aan boord van de Faam met een gerust hart de armada verder aan haar noodlot overgelaten. Uit den mond van vele gevangenen had men met zekerheid gehoord, dat honger, dorst en ziekte heerschten aan boord der overbemande Spaansche schepen; zóó ver was de vijand in zee geloopen, dat de doorstaande zuidenwind, mèt den om de Noord trekkenden stroom, het hem onmogelijk maakte nog boven de riffen op de noordoostpunt van Brazilië zijn watervoorraden aan te vullen, zonder op de gevaarlijke Baixios de San Roque te vervallen; aan een terugkeer naar het Recief, laat staan naar de Bahia, met de in vier harde zeeslagen zwaar beschadigde schepen en afgevochten bemanningen, behoefde niet te worden gedacht. Wáár de Spanjaard ook zijn heil mocht zoeken, òf in West-Indië òf in Portugeesche havens, in ieder geval lag hem een lange, kommervolle reis voor den boeg, en zonder twijfel zouden slechts weinigen het verhaal hiervan navertellen. Twee maanden lang hadden de elementen zich onafgebroken tegen den vijand gekeerd; dat zij zich thans nog hun prooi zouden laten ontsnappen, was zeker niet te verwachten.

Dit alles overwegende, hebben Huyghensz. en zijn krijgsraad de vervolging van den vijand opgegeven, en zijn zij verder slechts bedacht geweest op een spoedigen en behouden terugkeer naar het Recief. Na eerst in den mond van de Rio Grande de watervaten te hebben gevuld en gedurende zes dagen met stagen en taliën van het want de schepen te hebben gereedgemaakt voor een langen tocht tegen wind en stroom, heeft onze vloot den 25sten Januari de thuisreis aanvaard. Ook toen heeft het geluk hen gediend: nauwelijks waren de schepen vrij van den wal, of de wind sloeg om naar het Noordoosten, en na enkele dagen liet Huygensz. met zijn geheele scheepsmacht de ankers vallen binnen het Recief. Nog den zelfden middag werd ‘Godt Al-

machtich publicque danckseggінge gedaen, en tegens den avont op alle forten met canon ende musquetten victorie geschoten, tot meerder schrick onser vijanden'.[1)]

Hoe groot de vreugde over de behaalde overwinning en de geringe verliezen die deze had gekost - slechts twee schepen waren verloren gegaan, niet meer dan 80 man waren gedood en 110 gekwetst - ook moge zijn geweest, toch is voor vele opvarenden hierop spoedig een domper gezet. Uit de verhalen van den slag bleek namelijk, dat lang niet alle kapiteins zich behoorlijk van hun plicht hadden gekweten: het grootste deel had het 'vrij wat slecht laten leggen', en de anderen het spits laten afbijten. Gedurende veertien dagen heeft een krijgsraad, onder presidium van Johan Maurits, en waarin ook Huyghensz. Aldrichsz. en Le Grand zitting hadden, gestrengelijk het gedrag van alle scheepsbevelhebbers onderzocht, en daarna de volgende vonnissen geveld:

Drie kapiteins zijn ter dood veroordeeld (één hiervan is op het schavot, nadat zijn degen voor zijn oogen was gebroken, gepardonneerd); één is 'het sweert over sijn hooft getrocken' en voor tien jaar verbannen; één is gecasseerd en inhabiel voor eenigen verderen dienst verklaard; twee zijn gevangen gezet; bijna alle koopvaardijschippers (die weliswaar niet in dienst der Compagnie waren, doch beloofd hadden mee te zullen vechten), zijn met zware geldboeten gestraft. Met den 'dienst-veerdigen N.N.', die dit alles uitvoerig mededeelt in zijn 'Journalier Verhael', twijfel ik niet, 'of dit sal een nut en dienstigh exempel' zijn geweest voor alle dienaars der Compagnie.

1) Het verhaal van de zeeslagen van Januari 1640 is ontleend aan Barlaeus, Nederlandsch Brazilië, pp. 217-232 (waaronder de vertaling van een Spaansch verslag op p. 229), met 4 fraaie platen van F. Post; Pamfletten Knuttel, nos. 4685, 4686 en 4688; V.D.B(os), Leeven en Daaden der Doorluchtigste Zee-Helden (ed. 1683), pp. 202-206; Kroniek Hist. Gen. XXV (1870), pp. 515-529; C. Fernández Duro 'Armada Española (1895-1903), IV, pp. 132-134; Ignácio da Costa Quintella, Annaes da Marinha Portugueza (1840), II, pp. 332 e.v.; Johan Maurits aan de XIX, dd. 2 Maart 1640 (Algemeen Rijksarchief, bundel W.I.C.O.C. no. 55), waarvan een Portugeesche vertaling. werd afgedrukt door José Hygino in Revista do Instituto Hist. e Geogr. Brasileiro, LVIII, pp. 1 e.v. onder den titel Batalha Naval de 1640; Kapitein B. Noutens aan de Kamer van Zeeland, dd. 15 Februari 1640 (W.I.C.O.C. no. 55); Schipper Van Ochtsenden aan idem, dd. 8 Maart 1640 (W.I.C.O.C. no. 55).

Van belooningen voor hen, die wèl gedurende vier lange dagen hun leven hadden gewaagd voor het behoud der kolonie en den welstand der W.I.C., kan ik alleen mede deelen, - behalve dan dat men Loos een fatsoenlijke begrafenis heeft gegeven - dat Huyghensz. eenige maanden later repatrieerde met een brief van Johan Maurits aan de bewindhebbers, waarin hij, als ‘een vroom, kloeck ende valiant capiteyn’, aanbevolen werd, om ‘int toecomende in compagniesdienst wederom geemploijeert te worden’[1]. In hoe verre hij, Aldrichsz., Le Grand, en andere eer- en eedlievende kapiteins zich later nog hebben onderscheiden, en wat hun verder lot is geweest, zal een nader onderzoek van het archief der W.I.C. dienen uit te maken; vele bundels wachten nog op bewerking.

Al is ons dus niets bekend van bijzonder eerbetoon aan de leiders op de vloot, die in Januari 1640 Don Fernando de Mascarenhas met zijn geweldige armada in dagenlangen strijd versloeg, van de wijze waarop Johan Maurits geëerd is - of zich heeft laten eeren - blijkt wèl: in het tweede deel van Van Loons Nederlandsche historie-penningen (van 1726) bevindt zich een afbeelding van een gedenkpenning, met aan de eene zijde een zeeslag, met de woorden ‘God sloeg 's viands hoogmoed den 12, 13, 14, 17 Jan. 1640’, en aan den anderen kant een afbeelding van Johan Maurits. Van Loon teekent hierbij aan: ‘En ofwel Graaf Johan Maurits dit gevecht niet had bijgewoond, zag men echter ter eere van hem, als Opperadmiraal van Brazil, deswegen deezen gedenkpenning in 't licht komen’. Misschien betreurde ook Van Loon, dat niet de namen van Willem Cornelisz. Loos en zijn onderadmiraals eveneens in metaal zijn vereeuwigd.

Thans iets over het lot der Spaansche vloot, nadat zij den 18den Januari voor goed uit het gezicht der Nederlanders was verdwenen. Wegens watergebrek heeft zij allereerst den wal moeten opzoeken, en is daarbij, zooals Huyghensz. reeds had verwacht, eenige mijlen benoorden de Baixios de San Roque uitgekomen; een enkel schip is op de riffen geloopen, en gebleven. Daar alle kans om over zee de Bahia weder te bereiken was verkeken, en bovendien door stormweer en gebrek aan sloepen

1) Johan Maurits aan de XIX, dd. 10 Mei 1640. (W.I.C.O.C. no. 55).

en booten - de meeste waren stuk geschoten - slechts weinig water kon worden geladen, en dus de bemanningen zoo veel mogelijk moesten worden verminderd, heeft men hier 2500 soldaten aan land gezet; een groot gedeelte hiervan is, na een uitermate zwaren tocht door het binnenland, waarbij aan onze rietvelden en suikermolens zeer groote schade is toegebracht, en de Portugeezen zich weder uitstekende soldaten toonden, er in geslaagd ten slotte naar San Salvador terug te keeren.

Ook Mascarenhas heeft op deze ankerplaats zijn vloot verlaten. Volgens den één 'onder pretecxt dat hij de verstroyde schepen wederom wilde by malcanderen brengen', volgens den ander 'seggende aen de rest, elck sijn best te doen om sich selffs te salveren', scheepte hij zich met zijn 'domestyquen' in op een welbezeild jacht; na een lange reis is hij behouden in de Bahia aangekomen, doch spoedig daarna door een nieuwen gouverneur gevangen gezet en via West-Indië naar Portugal gezonden. Na de troonsbestijging van Koning Johan IV is hij weder in vrijheid gesteld; zijn rol als vlootvoogd was echter uitgespeeld.[1)]

Na de desertie van den opperbevelhebber is de armada in groote 'confusie' uiteen gegaan. De meeste koopvaarders hebben op eigen gelegenheid getracht Portugal te bereiken; hoevelen dit is gelukt, blijkt niet. Enkele berichten uit Spaansche havens op de noordkust van Zuid-Amerika en op Haiti melden de aankomst, in deplorabelen toestand, van een 18-tal galjoenen, waarvan de opvarenden onbeschrijfelijk gebrek hadden geleden aan water en proviand, en die grootendeels totaal ongeschikt bleken voor verderen dienst; in den loop van 1640 zijn de meest zeewaardige hiervan naar Spanje en Portugal teruggekeerd. Van de kleinere vaartuigen hebben enkele de Bahia nog bereikt[2)].

Een nauwkeurige opgave van alle verliezen aan menschen en schepen ontbreekt, óók in de beschikbare Spaansche en Portugeesche bronnen; de schrijver van het 'Auctentijck Verhael' spreekt echter van 't' eenemael verstroyt ende te niette ghe-

1) Pamfletten Kn. nos. 4685 en 4686; Kron. Hist. Gen. XXV, p. 528; Da Costa Quintella, pp. 332 e.v.; Duro, p. 134.

2) Irene A. Wright, Nederlandsche Zeevaarders in de Caraïbische Zee, I (Werken Hist. Gen., 3de serie, no. 63; 1934), pp. 424 e.v. In noot 1 van p. 424 worden nog verschillende onuitgegeven documenten genoemd, die nader licht kunnen werpen op het lot der 'volmaakt uiteengejaagde vloot'.

maeckt, by nae ghelijck in 't jaer 1588'. Vermoedelijk sloeg hij hiermede de plank niet ver mis, en verschillen de verliezen, vooral aan matrozen en soldaten, van de vloot, die in 1638 in zee stak om de Nederlanders uit Brazilië te verdrijven, niet zoo heel veel van die der Armada Invencible, die juist vijftig jaar vroeger naar het Kanaal zeilde, om Elizabeth uit Engeland te verjagen.

De terugkomst van Mascarenhas' afgevochten galjoenen moet ongeveer zijn samengevallen met die van de treurige overblijfselen van Oquendo's vloot, die in October 1639 door Tromp op de reede van Duins was verslagen. Te zamen zijn deze twee nederlagen voor Spanje te zwaar geweest. Felle opstanden braken uit in Catalonië en in Portugal; zijn zeemacht was gebroken, en zonder oorlogsschepen bleek het niet in staat de oproerige havensteden aan de Middellandsche Zee en den Atlantischen Oceaan te bedwingen. Een Fransch leger rukte Catalonië binnen, een Fransche vloot blokkeerde zijn kust; Portugal hernam, reeds in December 1640, bijna zonder tegenstand te ontmoeten, zijn onafhankelijkheid; ook de meeste Portugeesche bezittingen in Amerika, Afrika en Azië gingen voor Spanje verloren, en weldra was dit land als koloniale en zeemogendheid teruggedrongen naar een tweede of derde plaats. Voor Nederland was hiermede de weg naar den eersten rang gebaand.

In October 1939 eerden wij Tromp, De With en Evertsen; laat ons thans herdenken, dat, drie maanden ná Duins, Willem Cornelisz. Loos, Jacob Huyghensz. en Jacob Aldrichsz. het werk van Tromp en de zijnen voltooiden.

J.C.M. WARNSINCK

Een wensch vervuld

Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634, publié avec une introduction et des notes par C. de Waard. Tome Premier 1604-1619. - La Haye. Martinus Nijhoff. 1939. XXXIX et 364 p.

Van nationaal standpunt uit zou men ook kunnen zeggen: een plicht betracht. Want het *was*, zooals we nu bijna drie jaar geleden te dezer plaatse[1)] betoogden, onze verplichting aan de nagedachtenis van een merkwaardigen en te weinig bekenden landgenoot, zijn slechts in handschrift bewaard gebleven wetenschappelijke aanteekeningen door den druk algemeen toegankelijk te maken. Dat die verplichting nog eens ooit zou worden nagekomen, leek destijds niet meer dan een vrome wensch. Maar deze wensch is nu toch eens in vervulling gegaan: de firma Martinus Nijhoff, handelend volgens de beste tradities van het nobile officium, dat het bedrijf van uitgever kan zijn, heeft, wat als algemeen beroep gedaan werd, als tot haar in het bijzonder gericht verstaan en zich bereid verklaard, aan haar vele belangrijke publicaties op het gebied der Nederlandsche physica (waaronder reeds de werken van Christiaan Huygens en die van Lorentz voorkomen) het Journaal van Beeckman toe te voegen. Van de monumentale, in vier deelen ontworpen uitgave, die zij er van tot stand hoopt te brengen, is het eerste deel nu verschenen. Dit geeft ons aanleidng, hier het een en ander over de persoon van den auteur en over zijn eerst thans geordende geestelijke nalatenschap mee te deelen.

Isaac Beeckman werd op 10 December 1588 te Middelburg uit een familie van Zuid-Nederlandsche Calvinistische refugie's

1) De Gids CI (1937), 212-213.

geboren. Hij bezocht de Latijnsche school te Arnemuiden, daarna die te Veere en studeerde vervolgens te Leiden in philosophie en theologie. Zijn studietijd (1607-1610) werd onderbroken door een verblijf te Rotterdam, waar hij bij een zekeren Jan van den Broecke lessen in wis- en zeevaartkunde nam en door een te Amsterdam, waar hij van den Engelschen theoloog Ainsworth Hebreeuwsch leerde.

Naar huis teruggekeerd, werd hij opgeleid in het vaderlijk ambacht, dat uit het vervaardigen van kaarsen en het plaatsen van buisleidingen bestond. Zelf heeft hij daarna dit beroep een aantal jaren te Zierikzee uitgeoefend; kans op een aanstelling als predikant schijnt namelijk niet te hebben bestaan. Blijkbaar heeft zijn werkkring hem niet bevredigd, al getuigen verscheidene aanteekeningen uit deze jaren, die op pompen en fonteinen betrekking hebben, van wetenschappelijke belangstelling in zijn vak; in 1616 doet hij de zaak van de hand, om zich geheel te kunnen wijden aan de studie der medicijnen, waarmee hij reeds sedert enkele jaren bezig was. Hij schijnt deze studie even autodidactisch te hebben volbracht, als hij haar begonnen was. Er is in de komende jaren wel sprake van verschillende reizen, maar nooit van medisch onderricht. En plotseling zien we hem dan in 1618 naar Caen vertrekken en als doctor medicinae terugkeeren.

Hierna is hij een tijd lang conrector van de Latijnsche School te Utrecht; dan assisteert hij zonder officieele aanstelling zijn broer Jacob in zijn functie van rector der Latijnsche School te Rotterdam, zooals hij het hem vroeger ook reeds te Veere gedaan had. Bij dit alles verwaarloost hij noch zijn oude ambacht (in 1621 legt hij nog buisleidingen aan) noch de medische en natuurwetenschappelijke onderzoekingen en beschouwingen, die hem reeds sedert jaren voornamelijk bezig hielden. In 1627 werd hij op grond van zijn langzamerhand gegroeide reputatie als mathematicus en philosoof, maar tevens in verband met de uitmuntende resultaten, die de gebroeders Beeckman aan de school te Rotterdam hadden weten te bereiken, uitgenoodigd, het rectoraat van de Latijnsche School te Dordrecht op zich te nemen. Hier heeft hij tot zijn dood op 19 Mei 1637 een zoowel plaatselijk als in de wetenschappelijke wereld geëerde positie bekleed.

Reeds op jeugdigen leeftijd had Beeckman de gewoonte aan-

genomen, om zoowel excerpten van gelezen boeken als eigen opmerkingen systematisch te rangschikken en te verzamelen. De collectie excerpten is helaas niet bewaard gebleven; uit de andere te boek gestelde aanteekeningen groeide echter allengs het befaamde Journaal, dat onder de tijdgenooten reeds een zekere vermaardheid bezat en waarvan onder meer Mersenne reeds dadelijk na den dood van den auteur de publicatie bepleit heeft. Ten deele is dat verlangen toen ook reeds vervuld: Abraham Beeckman, een jongere broer, heeft er in 1644 een (thans zeer zeldzame) bloemlezing uit doen verschijnen. Van het Journaal zelf (dat reeds sedert 1628 de gedaante van een in kalfsleer met koperen beslag stevig gebonden foliant bezat) verdwijnt echter na Abraham's dood in 1663 ieder spoor, totdat het in de 19e eeuw opduikt in het bezit van den Middelburgschen medicus en collectionneur Jacob 's Graeuwen; uit zijn nalatenschap is het in 1878 voor den prijs van een halven gulden aangekocht door de Provinciale Bibliotheek van Zeeland, zonder dat echter iemand de historische beteekenis van deze acquisitie schijnt te hebben vermoed.

Het blijft de groote verdienste van den toenmaligen student der Amsterdamsche Universiteit, Cornelis de Waard, thans leeraar aan de R.H.B.S. te Vlissingen en een vooraanstaand historicus der wis- en natuurkunde, dat hij in Juni 1905 in den loop van andere nasporingen ontdekt heeft, dat het manuscript No. 2186 het reeds lang verloren gewaande, maar in faam nog voortlevende Journaal bevatte en dat hij onmiddellijk de groote waarde van deze vondst beseft heeft.

Aanvankelijk leken toen de kansen op publicatie niet slecht: de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen bleek na onderzoek in beginsel bereid, de uitgave onder haar hoede te nemen, maar zag zich later genoodzaakt, slechts partieele publicatie toe te zeggen. Men kan er zich achteraf alleen maar over verheugen, dat dit plan niet is uitgevoerd; het goede zou hier een onverzoenlijke vijand van het betere gebleken zijn. Het Journaal bleef dus manuscript en slechts tot weinigen drong de mare van zijn ontdekking door. Alleen werden de fragmenten, die op Descartes betrekking hebben, opgenomen in het tiende deel van de complete uitgave van zijn werken door Adam en Tannery, terwijl de Waard zelf er later op ruime schaal uit putte

voor zijn editie van de briefwisseling van Mersenne. Wat er zoodoende over Beeckman bekend werd, was voldoende om van de beteekenis van zijn natuurwetenschappelijk werk te overtuigen; eerst nu het geheele Journaal toegankelijk wordt gemaakt, zal het echter mogelijk zijn, een juist en volledig beeld van zijn wetenschappelijke persoonlijkheid te vormen.

Het zal, zeiden we, mogelijk zijn, het te doen. Het is namelijk niet zoo, dat bij aandachtige lectuur van het Journaal dat beeld vanzelf voor den lezer oprijst. De situatie is veeleer deze, dat thans het materiaal aanwezig is, op grond waarvan een gedetailleerde historische studie de plaats, die den Dordtschen rector in de wetenschapsgeschiedenis toekomt, zal kunnen bepalen.

Hierin kan voor een geïnteresseerden lezer, die de editie onvoorbereid ter hand neemt, een bron van teleurstelling liggen. Want wat krijgt hij onder oogen? Een waarlijk chaotische verzameling (Beeckman spreekt zelf ergens van ‘minen chaos’) van voornamelijk korte, meerendeels in het Latijn gestelde aanteekeningen over de meest uiteenloopende onderwerpen op het gebied van natuur- en scheikunde, medicijnen, muziek, theologie, philosophie, logica, astronomie, astrologie en wiskunde, onderbroken door practische wenken, die zoowel den omgang met den medemensch als het fabriceeren van kaarsen en het cementeeren van buizen betreffen, door voorslagen ter verbetering van pompinstallaties en van rookende schoorsteenen, door autobiografische aanteekeningen en door notities over verrichte metingen en curieuse feiten. Veel zal hem onbegrijpelijk voorkomen; van wat direct begrijpelijk is, veel onjuist; van het juiste veel elementair, ja triviaal. En het is niet uitgesloten, dat de hoopvol begonnen lectuur na eenigen tijd wordt opgegeven met de sceptische vraag, of het nu heusch wel de moeite waard was, aan al deze beschouwingen drie eeuwen na hun ontstaan nog eens de eer van de drukpers te gunnen.

In dezen twijfel, die, naar te vreezen is, een niet ongebruikelijke reactie op eerste kennismaking met het Journaal zal vormen, komt de essentieele moeilijkheid tot uiting, die in meerdere of mindere mate aan de beoefening van iederen tak der historie eigen is, maar die waarschijnlijk nergens zoo scherp wordt gevoeld als in de wetenschapsgeschiedenis: de noodzaak, zich geheel

te verplaatsen in den tijd, waaruit het studieobject afkomstig is. Hetgeen in ons geval wil zeggen: zich met uitschakeling van het inzicht en de kennis van onzen tijd (maar met behoud van de wetenschappelijke potentie)in te leven in het physisch-chemische begrippenstelsel van de vroege 17e eeuw, in de toen heerschende opvattingen over physiologie, pathologie, en therapie, in de toen vigeerende muziektheorie en in nog zoovele andere onderwerpen meer, voordat men een poging kan gaan doen, om op elk dezer gebieden vast te stellen, wat we in Beeckman en zijn Journaal moeten zien. Was hij alleen maar een kind van zijn tijd of was hij tevens een pionier? Is zijn Journaal alleen een belangrijke bron van informatie voor het denken van zijn periode of bevat het gedachten, die, bekend gemaakt, het verloop van de historie der wetenschap zouden hebben kunnen wijzigen?

Zeiden we niet terecht, dat de publicatie van het Journaal het materiaal verschaft, om Beeckman te leeren kennen, maar dat de beteekenis van zijn persoon er niet zonder meer uit af te lezen is?

Het zou denkbaar zijn geweest, dat de thans verschenen uitgave hiertoe wel, althans in hoogere mate dan nu het geval is, in staat zou hebben gesteld, namelijk wanneer de bewerker de vrije hand had gehad, om inplaats van de sobere annotatie, die hij gegeven heeft, in een uitvoerigen doorloopenden commentaar zijn ongeëvenaarde kennis van het wetenschappelijk denken van de 16e en 17e eeuw ter beschikking van den lezer te stellen. Dan zouden echter vier deelen niet toereikend zijn geweest.... Het is duidelijk, dat het ondankbaar zou zijn, op dit punt te insisteeren.

En zal het ook duidelijk zijn, dat het hier niet de plaats is, om het werk, dat nog aan het Journaal zal moeten worden gedaan, ook zelfs maar gedeeltelijk te verrichten. Het volledig te doen, zou een uitmuntend onderwerp zijn voor een historische dissertatie in de faculteit van wis- en natuurkunde, een terrein, waarop men tot dusver niet steeds gelukkig in de keuze geweest is. In de volgende bladzijden zullen we ons dan ook meer met Beeckman's menschelijke dan met zijn wetenschappelijke persoonlijkheid bezig houden.

II

Beeckman legt er herhaaldelijk den nadruk op, dat hij op de voornaamste gebieden van zijn werkzaamheid, met name in

natuurwetenschappen, medicijnen en muziektheorie, geheel autodidact is. Hij vertoont daarvan dan ook onmiskenbaar zoowel de goede als de minder gunstige zijden: hij is zelfstandig, staat onbevangen tegenover de verschijnselen, wordt niet geremd door traditie en vooroordeel, niet belemmerd door te grooten eerbied voor autoriteiten en hij bezit een flinken, zij het ook veelal onbewusten, durf. Daar staat tegenover, dat hij veel tijd en energie moet verspillen om zelf uit te vinden, wat reeds lang bekend was, met het gevolg, dat hij gewoonlijk in de beginselen blijft steken en zelden tot afgeronde resultaten komt.

Zelf heeft hij nu eens meer oog voor de schaduw-, dan weer voor de lichtzijden van zijn werkmethode. Zoo schrijft hij tusschen December 1616 en Maart 1618, dus op ongeveer dertigarigen leeftijd, eenigszins mismoedig:

> Hetgene ick in desen boeck scrive, is hetgene ick niet gelesen noch gehoert en hebbe oft staet er by. Ende al hebbe ick wel naederhant veel dingen daervan gelesen oft gehoret, soo laet ick het nochtans staen om niet te kladden ende te toenen, wat een agterdeel dat het is goede meesters te missen, tensy dat iemand achte, dat het verstant door den iver die men door het bedencken krygt, soo veel te meer gescarpt wort, als het missen van boecken ende meesters scadet. Dan alle boecken gelesen hebbende, ende alle meesters gehoret, daer blijft noch sooveel te bedencken, dat men den iver niet sal missen.

In een latere aanteekening (hier uit het Latijn vertaald) toont hij echter een heel andere waardeering voor de moeilijkheden, die hij heeft moeten overwinnen:

> Men ontmoet zelden geleerden, die niet klagen over de ontelbare belemmeringen, die zij bij hun studie ondervinden; en dat ze anders veel knapper zouden zijn. Maar ik ben van meening, dat ze knap geworden zijn tengevolge van die hinderpalen. Want elk van hen heeft zich teruggehouden gezien van het werk, dat hij wenschte te doen en wanneer hij er dan de gelegenheid toe krijgt, werpt hij er zich met des te meer begeerte op en hij komt flink vooruit, zonder zich door de hindernissen te laten afschrikken. Diegenen echter, aan wie bij hun studie niets in den weg staat, verslappen; ze zijn spoedig verzadigd en daardoor vermoeid en ze worden zelden heel geleerd.

Bij Beeckman zelf zal zeker een andere factor, die per slot van rekening belangrijker is dan het al of niet aanwezig zijn van studiebelemmeringen, bij het steeds weer opvatten van zijn werk den doorslag hebben gegeven: de onbluschbare belang-

stelling in het verloop en den causalen samenhang der natuurverschijnselen, de behoefte om de werking van vaste natuurwetten in uitzonderlijke zoowel als in alledaagsche voorvallen terug te vinden, de gave, om zulke voorvallen op te merken, kortom de typische houding tegenover de werkelijkheid, die den geboren physicus kenmerkt. Zijn ideaal is: *omnium rerum causas investigare* (van alle dingen de oorzaken te onderzoeken); en dit met geen andere bedoeling dan eigen lust in het begrijpen te bevredigen.

Men begrijpt gemakkelijk, hoeveel het voor iemand met deze opvattingen en die daarbij geheel op zich zelf aangewezen was, moet hebben beteekend, met gelijkgestemden in contact te komen. Dit verklaart, hoe uit een toevallige ontmoeting met Descartes te Breda op 10 November 1619 zoo snel de intieme vriendschap kon groeien, waardoor Beeckman van oudsher in de geschiedenis der physica is blijven voortleven. Van de omstandigheden, waaronder die eerste ontmoeting plaats heeft gehad, zegt het Journaal niets; hetgeen echter de juistheid van wat de biografen van Descartes er over verhalen (Beeckman zou voor den vreemdeling een in de landstaal gesteld, ter oplossing openlijk aangeslagen probleem in het Latijn hebben vertaald) niet uitsluit. Onmiddellijk verschijnen er nu echter talrijke aanteekeningen over problemen, die Picto (aldus de eerste aanduiding van zijn nieuwen kennis naar diens afkomst uit Poitou), Renatus Descartes of Mr. du Perron (de aan een Fransche bezitting ontleende titel, dien Descartes bij zijn eerste verblijf in de Nederlanden placht te voeren) hem gesteld heeft of die ze gezamenlijk hebben opgelost.

Het moet een merkwaardige vriendschap zijn geweest tusschen den katholieken Franschen edelman en den acht jaar ouderen calvinistischen kaarsenfabrikant uit Zierikzee; de eerste in het bezit van een perfecte geestelijke educatie, die echter slechts skepsis en dédain tot vrucht had gehad, de tweede waarschijnlijk wel eens afgunstig op de opleiding van zijn vriend en op zijn onbeperkte vrijheid van beweging; beiden onmiddellijk hun geestelijke verwantschap en elkanders capaciteiten beseffend; Beeckman bovendien onmiskenbaar gevleid door de hoogachting, die de bewonderde buitenlander hem toedroeg. Niet zonder trots noteert hij in het Journaal het volgende (vertaald):

> Die Poitevin is gewend om te gaan met vele Jezuïeten en andere beoefenaren der wetenschap en geleerde mannen. Maar toch zegt hij, dat hij, behalve mij, nooit iemand ontmoet heeft, die studeert volgens de methode, waar ik behagen in schep, en die op zoo juiste wijze de natuurkunde met de wiskunde weet te vereenigen. En ik van mijn kant heb, buiten hem, nooit met iemand van deze studiewijze gesproken.

De opmerking over het combineeren van wis- en natuurkunde, die Beeckman hier maakt, wekt, als men zijn Journaal tot zoover gelezen heeft, wel eenige verbazing; in de overwegend qualitatieve beschouwingen, die hij aan natuurkundige onderwerpen wijdt, is namelijk het mathematisch element slechts zeer zwak vertegenwoordigd. Het is echter een merkwaardig bewijs van de gaven, die blijkbaar ook op dit gebied in hem sluimerden, dat hij onmiddellijk na de kennismaking met den uitmuntenden wiskundige, die Descartes was, slaagt in wat wellicht zijn belangrijkste vondst geweest is: de dynamische afleiding van de wet van den vrijen val op grond van eigen, reeds lang aanvaarde physische principes (in het bijzonder het inzicht in het voortduren van een eenmaal verkregen beweging behoudens uitwendige oorzaken van verhindering) met behulp van een aan Descartes ontleende grafische methode. Dat was waarlijk uitmuntend werk, des te verdienstelijker, omdat Descartes zelf in de oplossing van het probleem steeds is blijven falen.

Men vraagt zich wel eens af, of dergelijke ervaringen Beeckman nooit geprikkeld hebben tot het nemen van een meer actief aandeel in de ontwikkeling der wetenschap. Want het moet hem vaker overkomen zijn, dat hij bij anderen, zelfs bij schrijvers van veel grootere reputatie, dan Descartes in 1619 (dus op 23-jarigen leeftijd) bezat, denkbeelden aantrof, die hij voor zich zelf ook reeds gevormd had en resultaten vond, die hij zelfstandig reeds bereikt had. Hoe hij op zulk een overeenstemming reageerde, blijkt uit een aanteekening van 11 Juli 1619, geschreven na de eerste kennismaking met een werk van den beroemden Italiaanschen muziektheoreticus Zarlino en die, vertaald, als volgt luidt:

> Ik heb in Gioseffo Sarlino veel gevonden, dat overeenstemt met mijn eigen beschouwingen, zooals wat hij.... zegt over de onvolkomenheid van instrumenten en de volmaaktheid der stem. Zulk een overeenstemming zal ongetwijfeld vaker zijn op te merken, wanneer ik mijn vroegere

> beschouwingen vergelijk met die van tegenwoordig en met de nog komende, waarin melding van Zarlino zal worden gemaakt; ik begin namelijk nog pas met hem geheel te lezen, omdat ik het Italiaansch nog niet voldoende begrijp. Mijn beschouwingen kloppen, zooals ik zeide, met zijn geschriften, omdat ik zelf, naar mijn meening, niet minder dan hij er naar streef, mijn oordeel door redeneering te staven. En daar de natuur steeds en overal dezelfde is, moeten zij, die haar leiding volgen, wel in veel dingen overeenstemmen. Zoo ontstaan er in verschillende streken van de wereld dezelfde philosophische stellingen en verschillende volken hebben elk afzonderlijk bewezen, dat de drie hoeken van een driehoek aan twee rechte gelijk zijn.

Men ziet het: geen spoor van afgunst op hen, qui nostra dixerunt, geen opwelling van spijt uit het besef, dit ook wel te hebben kunnen schrijven. Een rustige overtuiging: wie zijn verstand gebruikt en de vingerwijzingen der natuur volgt, moet wel achter haar geheimen komen. Wat doet het er eigenlijk toe, wie ze het eerst doorgrondt?

Wanneer men aanteekeningen als de bovenstaande leest, begrijpt men, waarom Beeckman een Journaal heeft samengesteld en niets anders. Hij noteerde zijn invallen voor zich zelf en voor enkele geestverwanten, die bij gelegenheid (zooals Mersenne in 1630[1)] er kennis van konden nemen; hij dacht niet aan publicatie. Geen opvatting lag hem verder dan die van het *Scire tuum nihil est*, *nisi te scire hoc sciat alter* (uw kennis baat u niet, zoolang een ander niet weet, dat gij haar bezit). Hij was een geestelijke autarkist en zegt Aristoteles niet terecht, dat dezulken zalig zijn?

E.J. DIJKSTERHUIS

1) De in dit artikel meegedeelde bijzonderheden over Beeckman's leven en over de lotgevallen van zijn Journaal zijn ontleend aan de zeer zorgvuldig bewerkte inleidingen, die de bewerker aan den tekst doet voorafgaan.

Kroniek der Nederlandsche letteren

P.C. Boutens
1870 - 20 Februari - 1940

P.C. Boutens. - Verzen (1897); Praeludiën (1902); Stemmen (1907); Sonnetten (1907); Beatrijs (1908); Vergeten Liedjes (1909); Alianora (1910); Carmina (1912); Lentemaan (1916); Liederen van Isoude (1919); Zomerwolken (1922); Morgengedachten (1930); Bezonnen Verzen (1931); Honderd Hollandsche Kwatrijnen (1932); Oudere Verzen (1935).

De oudste *Verzen* van Boutens worden tegenwoordig 'sensitivistisch' genoemd en dit beteekent, dat men hun ontstaan voornamelijk beïnvloed acht door de verzen van Herman Gorter. Hier zijn zeker enkele redenen voor. Vele regels uit den bundel doen vaag denken aan den toon of de voorstellingswijze van Gorter; in sommige fragmenten is de overeenkomst onloochenbaar. Wie herinnert zich bijvoorbeeld niet *De lente komt van ver*, wanneer hij, in het eerste gedicht van den bundel al dadelijk, bij Boutens leest:

> Een nieuwe Dag is opgestaan:
> Hoog van den hemel is hij gekomen,
> Ik heb zijn gouden bazuinen vernomen,
> Zijn bazuinen vol helle, hoog-trillende licht-geluiden.

Beschouwt men echter het volledige gedicht, waaraan deze regels ontleend werden, dan blijkt de overeenkomst met de sensitvistische poëzie van Gorter niet zoo groot. Het verschil is grooter. En dit verschil wordt door den dichter met een zelfs bijna bewusten nadruk aangeduid in de beroemde beginverzen:

> Ik sloot de blinkevenstren van mijn Ziel,
> Toen in herfstavonds stille-tintengloor

Het laatste blad zijn gouden reis begon. -
Al wat mij lief was uit den grooten tuin
Der Wereld, had ik lang met teed're zorg
Overgeplant in warmen zielegrond.....

Het sensitvisme, zooals men dat uit Gorter's verzen leert kennen, veronderstelt een wijd openzetten der oogen - de blinkevensteren van de ziel - en aller andere zintuigen voor de waarneming van de natuur. Het veronderstelt een onderwerping van het geestesleven aan deze zinnelijke waarneming. Het is dus een dichterlijk buiten-zich-zelf-treden, dat zich verhevigt tot de behoefte om geheel op te gaan in het waargenome, zich daarin (gelijk men zegt) te verliezen door zich ermee te vereenzelvigen, zoodat de woorden, die men spreekt, in den hoorder geen andere gewaarwordingen wakker roepen dan die, welke de natuur zelf wekt. De sensitivistische dichter doet welbewust afstand van zijn recht op het formuleeren van eigen gedachten. Immers al wat hij zelf bij de waarneming kan denken of ook maar terloops opmerken, verstoort de zuivere inwerking van de zintuiglijke sensatie.

Geen lied verbeeldt de zielsbewegingen genoeg,

klaagde de dichter van *Mei*, en in al zijn gedichten uit de sensitivistische periode zocht hij aan dit diep-gevoelde bezwaar te ontsnappen. Hij trachtte namelijk de zielsbewegingen zoo nauwgezet mogelijk te doen harmonieeren met het rhythme van de waargenomen buiten-wereld, ten koste desnoods van den vasten kern der persoonlijkheid. Voor Gorter is dit karakteristiek. Hij heeft altijd er naar gestreefd, aan zichzelf te onstijgen door zich aan iets onpersoonlijks prijs te geven. Zijn levenswerk kan beoordeeld worden als een tragische poging om zich van zichzelf te ontdoen en op te gaan - gelijk een klank in een concert - eerst in het leven van de natuur, daarna in de goddelijkheid van het cosmische gebeuren, tenslotte in de ontwikkeling van den geest der nieuwe menschheid. Een zoo gespannen wil tot zelfontstijging bracht Gorter - ook theoretisch - in conflict met het programma van het individualisme, deed hem allengs alle wetten van de traditioneele prosodie veronachtzamen, maakte de gevormde, syntactisch gebonden taal tot een harnas voor zijn gevoel, dat dezen dwang niet verdroeg en isoleerde hem eindelijk

in een verbeten toekomstvisie, ver verwijderd van alle waarnaambare werkelijkheid.

Tegenover dien krampachtigen mystieken drang naar dichterlijke depersonalisatie maakte Boutens onmiddellijk en overduidelijk een voorbehoud. Hij zal zich niet verliezen in den zomer, hij zal integendeel den zomer binnensluiten in zijn ziel. Zijn taal zal zich ook niet verzetten tegen de wet van haar structuur, doch gehoorzaam aan den 'zoeten dwang' allengs traditioneeler en vormvaster worden. Vereenzaamt ook hij zich, zoodat zijn kunst dreigt te bevriezen en verstarren, dan is het niet omwille der *overgave* aan een toekomstdroom, doch omwille van het onvervreemdbaar *bezit* zijner persoonlijke werkelijkheids-idee.

Zeker heeft *Lodewijk van Deyssel* wel aan Gorter gedacht, toen hij ter inleiding van Boutens' *Verzen* schreef, dat deze de plastiek vertoonden 'der lang na Heine opgekomen, nu laatste, periode, in fijne en heldere volkomenheid', maar hij achtte deze plastiek het voornaamste niet, noch noemde hij Gorter. Ook is verwantschap in plastiek geen zeker teeken van overeenstemming in geest en gemoed. Wat Boutens als vereerend jongere bij Gorter heeft geleerd: de subtiliteit der versbeweging, de sympathische natuurwaarneming en de rhythmische vrijheid van de versmuziek, komt het best tot zijn recht in die gedichten uit den bundel *Verzen* en uit *Praeludiën*, waarbij men wegens hun vasten versvorm, klaren gedachtengang en krachtige bevestiging van aard en houding des dichters allang niet meer aan Gorter denkt.

Zelfs als uitgangspunt had de sensitivistische natuurwaarneming voor Boutens nooit dezelfde beslissende beteekenis als het heldere besef van de aanwezigheid der twee tegenovergestelde wereldspheren: de wereld van de verschijningsvormen en de wereld van de ideeën. De eerste is vergankelijk en vluchtig, de andere is eeuwig en essentieel. De schoonheid der vergankelijke wereld weerspiegelt alleen de schoonheid van de wereld der ideeën; het schoone in de natuur is maar het voortbrengsel van de inwendige schoonheid der ziel, of juister: de wet, waaraan deze schoonheid beantwoordt, is in de ziel bewust aanwezig en wegens dit bewustzijn - Boutens meent zelfs: naar de maat van dit bewustzijn - is de ziel onsterfelijk. Het dichterschap is haar getuigenis. Het is niet de stem van de natuur, die door den

dichter spreekt, maar de stem van den vorm - en wetgever der natuur, de bezielende scheppingsmacht.

Deze zienswijze spreekt hij reeds in zijn oudste *Verzen* ui ten ze is af te lezen uit de zes aangehaalde beginregels. Eerst ‘overgeplant in warmen zielegrond’ gedijen de verschijningsvormen der natuur en worden vruchtbaar voor zijn dichterschap.

In eigenaardige, schijnbaar onooglijke, maar toch geenszins onbeduidende tegenstelling tot de sensitivistische verzen van Gorter, schrijft Boutens, zelfs waar hij dezen het meest klaarblijkelijk navolgt in den regel: ‘Een nieuwe Dag is opgestaan’, het woordje Dag met een hoofdletter, zooals hij ook doet met de woorden Ziel en Wereld, Leven en Zijn, Nacht en Zelf, Verbeelden en Herinnering, alle in hetzelfde gedicht. Hierdoor onderscheidt hij de verschijnselen van hun verschijningsvorm en verpersoonlijkt ze tot noembare gestalten. Dit is geen sensitivisme, dit is er het tegendeel van. Het is een welbewust en tot in kleinigheden consequent doorgevoerd idealime.

II

De vroegste gedichten van Boutens zijn menigmaal duister genoemd. Dit komt wel, omdat de jonge dichter zelf bij de bepaling van zijn verhouding tot de zichtbare werkelijkheid nog aarzelt tusschen voorbehoud en overgave. Men zou het in de taal van de ascese kunnen uitdrukken, zeggende, dat de aarde - ‘vallis *nimis* amoena’ - hem nog te zeer ‘trekt’, en dat de blinkevensteren der ziel, hoewel gesloten, nog onvoldoende ‘verstorven’ zijn. Ofschoon hij de volstrektheid van het wezen der dingen reeds vurig belijdt, wekt hun vergankelijk aanzien in hem nog al te zeer den honger der begeerte, zooals de wereld en jongen monnik, die aan haar voorbijgaande weelden verzaakt heeft, nog plaagt met haar onrust. Het duistere bij Boutens is troebel en onzeker, het is niet de duisterheid van een vernuftiggecompliceerd of gekunsteld taalgebruik, die men bij Huygens of ook bij Potgieter wel vindt. Hiervan komen voorbeelden voor in de verzen van Boutens. Hij spreekt over ‘veilig gehavend’ en bedoelt, maar dat is duidelijk genoeg door het verband,: de haven binnengeloopen. (*In het Park*; *Praeludiën*) of laat een ‘onzichtbare hand in driemaal-op-en-neder-zwaai licht vaarwel

wuiven', hetgeen beteekent, dat de onzichtbare hand een lantaarn houdt en dus vaarwel wuift met licht. (*Afvaart*; *Stemmen*. Zie hierover *Albert Verwey*; *Proza III*, blz. 15.) Het is niet moeilijk, deze lijst van taalkundige duisterheden nog wat uit te breiden, maar meestal vindt men ook zonder al te gespitste scherpzinnigheid de oplossing wel, wanneer men zich de voorstellingswijze van den dichter zoo helder mogelijk voor den geest haalt. Waarschijnlijk heeft Boutens zelf op het oogenblik van schrijven de dubbelzinnigheid meestal niet opgemerkt, zeker niet nagestreefd. Doch zijn verbeelding is dikwijls troebel, omdat hij aan de verpersoonlijkte natuur-elementen allerhande, soms tegenstrijdige of moeilijk vereenigbare functies toeschrijft, zoo dat bijvoorbeeld de maan met sneeuwen handen het verlangen zacht doodwiegt (*Koel bed zilverwijd*; *Verzen*) of de wolken beurtelings bedroefd hun tranen inhouden en een effen tent vormen (*De dag lag bleek*; *Verzen*).

Heel het laatstgenoemde gedicht is trouwens een pakkend bewijs van Boutens' scherpe tegenstelling tot naturalisme en sensitivisme; men kan er regel na regel in nagaan, hoe de zichtbare wereld terugwijkt tot een schimmig-symbolenrijk, terwijl inmiddels de wezenswereld van de ziel zachtjes tot bloei komt:

> De dag lag bleek neêr op bleeke sponde.
> De wateren lagen blank onder blanken avond,
> De lucht was stil van sprakelooze monden,
> De wolken waren droef van ingehouden tranen.
>
> De windevloot, de schepen van de luchtezee,
> Lagen alle stil voor anker aan de kimmereê.
> Daar was geen zonnemond den avond rood te kussen;
> Daar was geen teêr gerucht de stilte in slaap te sussen.
>
> Onder effen wolketent ging Aarde slapen;
> Stilte alleen was aan haar peluw wakker.
> Niets scheen te leven op den donkerbreeden akker
> Dan wat oude wenschen, lang begraven.
>
> Toen roodde de zon even door sneeuwen voorhangen,
> Gespannen windezeil ging strak langs ons wangen,
> Een jong gerucht stond naast ons, zei een woord
> Zacht in ons ooren en ging toen voort.

Dit vers is een sleutel voor wie de beeldspraak van Boutens wil leeren verstaan. Den dag ziet hij voorgesteld als een levend

wezen, languitgestrekt op een sponde, ziek in den avond en bleek van ziekte, als een mensch dus, stervensgereed. De lucht is een ander wezen, wel van den dag onderscheiden, dat een eigen spraak bezit en organen om te spreken, doch die nu zwijgen. De wolken, weer andere wezens dan de lucht, hebben een gevoelsgewaarwording, de droefheid, die uitzwellen kan in tranen van regen. De winden bezeilen de lucht, die niet alleen een spraakvermogend persoonlijk wezen, maar ook een zee is. De winden zijn aan welbestuurde schepen eener vaste vloot gelijk, maar liggen nu gemeerd en de horizon is hun haven. (Elders zal Boutens spreken van hun graf en de wind waait ons den bloei van zijn onbekende graf tegen). De zon heeft een mond en doet den avond blozen van haar kus, waarbij in tegenstelling tot het woordgeslacht verondersteld moet worden, dat de zon een mannelijk-, de avond een vrouwelijk wezen zou zijn. Rijk van natuur-personificatie is de laatste regel van de tweede strofe, die aan het teedere avondgerucht de taak toeschrijft de stilte zelf, gelijk een wiegelied zou doen, in slaap te sussen. Er is nu geen gerucht, doch de verwachting ervan wordt gewekt en de slotstrofe zal die bevredigen. Nog sluimert de stilte niet. Waakzaam blijft zij aan den peluw der slapende aarde, uitgestrekt onder de effen tent dier zelfde wolken, die daar straks van ingehouden tranen droef waren, doch nu weer dingen werden, zachte lappen van een tent, dood-stil en warm. Alles gaat nu dien dood weer in van zijn ding-zijn, den dood der onbezieldheid, maar onderwijl ontwaken oude wenschen, lang begraven wenschen, en nemen den schijn van leven aan. Dan wordt de roerloosheid een enkel oogenblik verstoord. Door de witte wolken (‘sneeuwen voorhangen’) breekt de avondzon. Een late windzucht ruischt voorbij en wekt het verwachte gerucht. Dit levert meteen het geheim van den dag uit aan de ziel. De verpersoonlijkte verschijningsvormen zeggen, wie zij zijn: het veranderlijke gelaat van de eeuwige schoonheid....

> Een tweede wereld is 't gewin,
> Verklaard tot voller schoonheid in
> Die diepten die de wellen houden
> Van onpeilbaar innigen zin.
>
> (*In het Park. Praeludiën*)

Een punt van kritiek, vooral op dit oudere werk, levert de

precieuze zegswijze, die witte wolken ‘sneeuwen voorhangen’ noemt, niet alleen omdat deze aanduiding al te indirect is, maar ook omdat in de schets van dit avondlandschap op een bleeken herfstdag de bijgedachte aan sneeuw, die door het noemen van het woord onvermijdelijk gewekt wordt, de stemming verstoort.

In een studie over ‘De taaltechniek van P.C. Boutens,’ die hij in 1919 in het maandblad *Studiën* publiceerde, sprak dr. *Jac. van Ginneken S.J.* over het ‘animisme’ in deze natuurverbeelding. Men kan het woord aanvaarden, maar moet daarbij afstand doen van de gedachte aan een primitieve gewaardwording der natuur als de samenwerking van zieldragende, gunstige of booze machten. De natuurbezieling is hier welbewust en gaat van den waarnemer uit. Hoogstens zou men die bezieling kunnen vergelijken met de natuurverpersoonlijking bij Homerus, die echter maar een cultureele herinnering is aan primitief ervaren gevoelens van wellust of angst. De roosvingerige Eoos is het *wezen* van den dageraad, desnoods de dageraad als godin, maar niet een primitief-animistische natuurmacht. Zoo zijn bij Boutens maan en wolken en nacht, morgen en dag, de door hemzelf bezielde wezens, die hem het geheim van het leven openbaren. Omdat dit echter in zijn volheid een onuitsprekelijk geheim is, blijft die openbaring fragmentarisch en duister, ook moet de ziel moeizaam geoefend worden om haar te verstaan. De beide eerste bundels, al bevatten zij eenige erkende meesterstukken, zijn in dit opzicht de boeken van Boutens' leerjaren. Ze besluiten de periode zijner dichterlijke vorming, die nog voor een deel door den invloed van de tachtiger lyriek en het voorbeeld van Gorter wordt beheerscht, maar die hem van het begin af dringt naar een eigen, ontachtigsche verwerkelijking van de schoonheid. In de *Hymnos aan de Zee*, waarmede de dichter afscheid neemt van deze leerjaren bekent hij zich der ideëele schoonheid toegewijd; zij immers is het ‘eenig aardsch bed waar een ziel zich strekken kan ten voeten uit’.

III

Voor velen staat het boven kijf, dat *Stemmen* de schoonste dichtbundel van P.C. Boutens is; sommigen vereeren hem uitsluitend om dit eene boek en om een paar *Vergeten Liedjes*; er is

hem zelfs persoonlijk, en tamelijk bits verweten, dat daarna de afwezigheid van gevoel, de *dorheid des harten* zijn inspiratie zou hebben omgebracht. ‘Alle dichterlijke tekortkomingen, waaraan hij zich schuldig maakt, zijn tenslotte altijd weer op het gemis aan hart terug te brengen’ oordeelde *P.N. van Eyck* in zijn kritiek op de *Carmina*, en ongeveer ter zelfder tijd schreef *Geerten Gossaert* ‘In de school van Boutens, o profetenzonen, is het de dood in de pot’. Ook *Dirk Coster* suggereert in zijn inleiding tot *De Nederlandsche Poëzie in honderd verzen*, dat hij het ontwikkelingsproces van Boutens in de *Stemmen* tot een hoogtepunt gestegen acht, waarna het later werk een kalme daling werd. Hiertegenover staat, dat *Anton Reichling S.J.*, schrijver van een verhandeling over ‘*Het Platonische denken bij P.C. Boutens*’ (Maastricht, 1924) den bundel *Carmina* den schoonsten noemt, een inzicht, dat door verscheidene jongeren, voorzoover zij in het werk van den dichter belezen zijn, wordt gedeeld. Enkelen stellen met mij het hoogtepunt nog later, in het werk, dat na *Zomerwolken* verscheen. Zeker is Carmina een keerpunt, zeker is ook, dat het schrijven van *Stemmen* voldoende zou geweest zijn om den dichter de onsterfelijkheid te verzekeren, ook al hadde hij zich daarna nooit meer overtroffen of geëvenaard. Het boek herlezend, benijdt men degenen, die bij volle bewustzijn getuigen van zijn verschijnen geweest zijn, en begrijpt men dus de bijna bandelooze geestdrift van Dirk Coster, die uitroept, dat in den dichter van *Stemmen* ‘na eeuwen van levenlooze theologie, de directe werkelijkheid der religieuze ervaring, geen verre aanbidding meer, geen denken aan God, maar een opstrooming van onbepaalbare zielskrachten, die bloed en lichaam, geest en zinnen aangrijpen en omvormen’ mocht bewonderd worden.

Ten volle mystiek is dit bloedwarme dichtwerk genoemd, een uitbraak der irrationeele krachten van de menschenziel, en dat men het latere, koelere werk zooveel lager waardeerde, is wellicht te verklaren uit de verwachtingen, die de Germaansche mensch ten opzichte der zielsbelijdenis koestert, en die door de klare vervullingen van het Helleensche idealisme niet geheel bevredigd worden. De dichter van *Stemmen* is een ontembaar romanticus, de dichter van de *Carmina* is een klassiek geschoolde ziener van de inwendige realiteit: de titels geven zelf het verschil

al duidelijk aan, want de stemmen komen tot ons uit de wereld van de ons omringende of vervullende natuur, doch de carmina klinken op uit een cultuurwereld, die achter ons ligt. In die wereld echter leefde Sappho, leerde Plato, werd de tragedie geboren, de wet der gedachte gesteld en de gedachte van de wet verantwoord; de ziel van het Westen kwam er tot zelfkennis en kreeg er zekerheid omtrent haar onsterfelijkheid.

De andere schijnt meer oorspronkelijk. ‘Daar steekt de nacht op en de zwarte wind. -’ De ziel heeft er het geheim van de buitenwereld verstaan en doorproeft ‘zoo zoet als de eerste roode kersen der lenten.... den rijpen wijn’. Uit deze, niet uit de Helleensche wereld, komt de hymne ‘*Aan de Schoonheid*’ voort:

> Vochte koelte zoeft door 't bruine riet,
> Sappen gisten in het dor geraamte -
> Overval ons niet in onze schaamte
> Schoonheid, kom nog niet!

Hier ook wordt de smart zoo lichamelijk voelbaar doorleden, dat de ziel naar Lethe haakt om ‘alles te vergeten eer de avond valt’; hier is het leven op reis en hier wekt de morgennachtegaal tezamen met den dag een eeuwigheid van geluk, hier spreekt de donkere dag zijn helder amen op de avondheuvelen, hier stort het licht van overal om der wereld groenen bal, hier is ‘alleen het leven léven als het tot den dood ontroert’, hier is het altijd ‘liefde's uur’. Dit is de wereld van Guido Gezelle, anders ervaren, maar even helder gezien.

> En al de winden die uit zee opspringen
> Over de duinen, die de kim beglooien,
> Waden kniediep door het maairijpe hooiland
> En zingen hoog voorbij door groene weiden
> Invallend en uitruischend in de verten
> Tot een oneindig en veelstemmig lied.

Wat in de vorige boeken, tusschen zooveel helle schoonheid, troebel of onzeker aandeed, werd nu opgeklaard tot heldere natuurlijkheid. Zelfs in de wanhoop is de ziel nog zeker van haar schat, zij beeldt zich slechts ‘achter het masker van het oogenblik’ en al wat haar verscheurt of teistert moet haar noodzakelijk vereenigen met het doorgronde geheim van de dingen, zoodat de smart eenzelfde verrukking wordt als de vreugde, beide dochters van de eeuwige liefde, die zich de ziel tot getuige verkoor.

Al houden de *Sonnetten* van Boutens in hun adel dien hoogen toon niet zoo volhardend vast, al wordt hun maatgang strakker bij het verschralen der gemoedsopwelling, zoodat men in dezen bundel reeds de kentering kan waarnemen naar een geheel nieuwen dichtvorm, zij brengen toch het meest volledige getuigenis van deze liefde. Een kind kan het aflezen uit die wonderbaar-eruptieve kwatrijnen, misschien door *P.C. Hooft* geïnspireerd, maar nog gedurfder, en niet minder zuiver dan diens: *Mijn lief*, *mijn lief*, *mijn lief*; *soo sprack mijn lief mij toe:*

> Gij hebt mij lief, Gij hebt mij lief, Gij hebt mij lief! -
> Zoo schijnt de zon, zoo waait de wind, zoo ruischt de regen,
> Zoo welt uit ieder ding zijn waarheid lang belegen:
> Gij hebt mij lief, Gij hebt mij lief, Gij hebt mij lief.
>
> Geluk gaat bij mij in en uit: Gij hebt mij lief.
> Echo en menschenmond keerseinen 't allerwegen;
> Zingende zilvervangst in harts volpooplend zegen:
> Gij hebt mij lief, Gij hebt mij lief, Gij hebt mij lief.

Het woordje ‘zegen’ is weer een dier taalkundige duisterheden, op wier betrekkelijke frequentie in de gedichten van Boutens reeds gewezen werd: het beteekent de zegen of zeegt van een schip, d.w.z. de ronding in de lengte. Zoo vindt men ook in het tiende sonnet gesproken van de ‘levenslei’, waarbij men dit laatste woord in zijn Antwerpsche beteekenis te verstaan heeft, vertaling van ‘Avenue’ in b.v. De Keyserlei.

Het is opmerkelijk, dat de dichter in deze liefdessonnetten voor het eerst de zielswereld verbindt aan de wereld der alledaagsche waarnemingen: het verrukte luisteren naar de bespeling van een spinet: ‘O ziel, mijn ziel, dit is *uw* ademhalen’, de herinnering aan een nacht, in het ouderlijk huis doorgebracht:

> Vannacht sliep ik weêr bij mijn moeder thuis,
> Maar vind in 't oude bed niet de 'ouden vaak....

Hij is hierin de meester van *M. Nijhoff* en dit strekt zijn invloed uit tot de jongste generatie, wier verhouding tot de werkelijkheid immers voor een deel in de psychologische zingeving aan het alledaagsche bestaat. Over het algemeen is de schoonheid van deze sonnetten minder bekend dan die der strofische gedichten, en toch: hoe weinigen schreven in onze taal een klinkert, zoo gevoelvol en zoo gaaf?

Komt allen gij, die hongerig en koud
Langs levens straat uw bedelzangen zegt.
Vandaag is 't feest: ge zult uit klinkend goud
Spijzen en drinken met me als prinsen echt!

Wel heb ik niet voor u dit huis gebouwd,
En niet voor u dit koningsmaal gerecht,
En schoon zijn stoel het hoofd der tafel houdt,
Ontvangt u voor den Koning maar de knecht.

Doch eet, doch drinkt - en straks als ik u laat
En zonder afscheid achter diep gordijn
En zonder omzien in den nacht verdwijn,
Dan rijst verzadigd, en vóórdat gij gaat,
Dank zegent vroom en luide, man voor man,
Den zoeten naam dien ik niet zeegnen kan.

Toch is er, bij de *Stemmen* vergeleken, een verarming aan oorspronkelijkheid, die zich verraadt in de kunsteltaal van eenige regels of strofen. Het al te precieuze uit *Praeludiën* keert terug, maar in een verstandelijker gedaante, de woordverbindingen fixeeren zich tot een vast, aan Boutens eigen idioom; de plastiek wordt hierdoor minder frisch, en soms onverdedigbaar. Een voorbeeld levert het tweede kwatrijn van sonnet *XLV*, waarin een wei wordt gesuggereerd door een tegenwoordig deelwoord en waarin de oogen als partes pro toto een onwaarschijnlijke beweging voltrekken. Meer dan elders hindert hier ook den infinitief met ‘te’ aan den indicatief verbonden in een band, die al te willekeurig slingert om doel en effect:

Het bekken zee in duinenzenk, de weiden
Tintlen van morgen, ver land-in begon
Het blatend leven. Uit op hoog balkon
Treden mijn oogen schoonen dag te lijden. -

Vraagt het genot der geestelijke schoonheid de moeite der geestelijke inspanning, dan weze het loon aan het werk evenredig; teleurstelling is hier meteen in letterlijken zin ontgoocheling en de bevrediging om een scherpzinnig opgelost woordraadsel is eerder een afweer dan een spoorslag der poëtische verrukking. Dat Boutens den eenvoud van de middeleeuwsche *Beatrijs*-legende zocht, was wellicht een gevolg van den angst voor verstarring in gezochte taalpracht; in ieder geval blijkt niet de dramatiek van het verhaal hem het sterkst te hebben bekoord want die blijft in zijn wedergave, tamelijk zwak aangeduid, sterk

op den achtergrond. Doch de charme der *Vergeten Liedjes* werd in deze navolging der middeleeuwsche directheid argeloos veroverd, niet zoozeer door de verhalende gedeelten als door de beschrijvingen van landschap en seizoen:

> De maan zwol tot een zachter zon

Deze regel, die waard is, dat men een verzenbundel schrijft om hem daarin te plaatsen als een juweel in gouden kas, laat ons ineens den nieuwen Boutens hooren, in *Stemmen* nog niet aan het woord, in de *Vergeten Liedjes* overal aanwezig. Het is de dichter van *Nacht-Stilte:*

> Stil, wees stil: op zilv'ren voeten
> Schrijdt de stilte door den nacht,
> Stilte, die der goden groeten
> Overbrengt naar lage wacht....
> Wat niet ziel tot ziel kon spreken
> Door der dagen ijl gegons,
> Spreekt uit overluchtsche streken,
> Klaar als ster in licht zoû breken,
> Zonder smet van taal of teeken
> God in elk van ons.

Dit liedje is bekend bij ieder letterlievend Nederlander, zijn schoonheid gaat bijkans in zijn bekendheid schuil, doch zijn plaats in de ontwikkeling van Boutens is een cardinale, want hier precies wendt zich de dichter van de *Stemmen* naar de toekomst zijner *Carmina*, hier voltrekt zich dat proces van schijnbare verkoeling, werkelijke verheldering, waarin de allerlaatste troebelheid wordt afgezworen, de onrust van het hart door een hooge wet tot zwijgen gebracht, de aandoening van het wisselbaar gemoed tot standvastige klaarte beheerscht. Het *Lied* uit de Tweede Handeling van *Alianora* brengt slechts de wet onder woorden, brandend van den eenvoud eener pasverworven zekerheid.:

> Die grote sonne, die mane,
> Die sterren sonder tal,
> Si wandelen wide banen,
> Maer vri en gaet gheen van al.
> Vri gaet alleen dat mensenhert,
> Dat doolt in vruecht, dat doolt in smert,
> Maer buten syn verlangen
> En wertet niet ghevanghen.

Goethe zegt in zijn *West-Oestlicher Divan* over den dichter Hafis: 'Dein Lied is drehend wie das Sterngewölbe'. Waarschijnlijk moet men ter verklaring van dien regel denken aan den heiligen dans van de Mohammedanen, zooals *Maurice Barrès* dien beschrijft in zijn opstel over *Konia* (*Une Enquête au pays du Levant*, II. p. 72-163) en speciaal aan deze woorden:

> Ainsi dansait, il y a sept siècles, le grand Djélal-eddin Roumi, et il disait avec le sublime orgueil des poètes: 'O ciel, qui tournes en cercle autour de nos têtes dans l'amour du soleil, tu exerces le même métier que moi!' (p. 143).

Op Boutens is voortaan dit woord toepasselijk. Zijn lied zal als de groote zon, de maan en al de sterren, verzaken aan de vrijheid van het hart, omdat het zoeter dwang erkent.

IV.

Dit is de winst en het door menigen beoordeelaar zoo kwalijk begrepen schoonheidsgeheim van de *Carmina*, onmiddellijk verraden in den eersten zang, die *Leeuwerik* heet en algemeen bekend geworden is. Aarde's tranen bedauwen alleen nog de vleugels van den vogel, die ontstijgt. Het aandeel des harten wordt niet gematigd, maar verheimelijkt. Mag men daarom deze hooge schoonheid verachten? Wat Germaansche natuurmystiek leek, werd zuiver Helleensch idealisme, Plotinische Enneadenmystiek, Platoonsche Eroos-belijdenis, Sapphische geest-vervoering en Dionysische (ik denk aan Dionysius, den mysticus, ten onrechte den Areopagiet genaamd) vereeniging met God-in-alles, toch een persoonlijke en transcendente God. Over het pantheïsme van Boutens kan men alleen in analogische bedoeling spreken. Zoomin als zijn animisme primitief-Germaansch was, zoo min is zijn patheïsme oer-Grieksch; nog minder is het Spinosistisch. Het is een onophoudelijke herkenning van den Onnoembare in al wat naam draagt. Tot de religieuze beteekenis der *Carmina*, die mij stelliger, zij het dan minder christelijk-geformuleerd, lijkt dan de religie van de *Stemmen*, kan men doordringen na het gedicht *Genade* te hebben begrepen, waarin de dichter zelf de versterving van alle gevoel als de voorwaarde tot de hoogste zaligheid stelt, wederom geheel in overeenstemming

met de klassieke meesters der mystiek, wier ascetische grondstellingen hij in zijn *Verzen* bevestigde. Men vergete niet, dat nagenoeg alle mystiek in Europa, van Augustinus tot Novalis, op de zielsleer van Plato terug gaat of daar verwantschap mee vertoont. Als Boutens zich in zijn Helleensche, koele stilte schijnt terug te trekken, verwijdert hij zich minder ver van huis dan zijn scherpste critici hebben gemeend, en wat men zooal ‘de dood in de pot’ noemt - indien na jaren zulk een woord nog ernstig klinken mag - geldt dan alleen als dóód voor wie niet verder kijken dan de pot. De wereld van de *Carmina*, dit werd reeds toegegeven, is een heel andere, dan die van de zooveel aandoenlijker *Stemmen*, echter voor deze hooge wereld geldt:

> Wel hem die daar voorgoed
> Aan smart ontsliep,
> Wel hem, die daar ontwaakt
> En vindt met oogen verjongd
> Een nieuwe stralende wereld,
> Een onbetwist bezit,
> Een onvervreemdbren droom....

De *Ode aan Sappho*, het allerschoonste van al wat Boutens ooit geschreven heeft, schildert tezamen met de gansche geestelijke volheid dezer wereld de altijd spannende geladenheid van haar verheven ijlte. Onvervuld en onverzadigbaar verlangen naar het onophoudelijk bezit van de volstrekte schoonheid, breekt hier uit, niet in een schreeuw van gedeerde menschelijkheid of een kreet van onverzettelijke wanhoop, maar in de strakke mathematische wetmatigheid der schoonheid zelf, volle bezitster, geheimzinnige verbergster van de altijddurende verrukking:

> 't Zuiver lied dat stuwt door zijn vaste rhythmen
> 't Leven zelf, zijn levendgeheime schoonheid,
> Als 't besloten bloed in de vaas van 't lichaam
> Zingt op den hartslag.

De mystische beslotenheid van den zin in het ding, van het hart in het lied, maakt elk gezang van dezen overhelderen bundel tot een *hortus conclusus*, getuige van de ziel, die achter haar blinkevensteren den zomer tijdens den winter besloot, zoodat haar drager een droomer kan zijn ‘in den winter van den zomer, bij den zonneschijn van regen’, afgewend, innig, tijdeloos. De

felste spanningen van Boutens' dichterschap zijn niet in de *Stemmen*, spijts het *Lethe-lied*, spijts *Wanhoop* en *Afscheid*, ze zijn in de doorzichtig-geestelijke, schijnbaar onbewogen, maar onaantastbare schoonheid van de *Ode aan Sappho*, van *Terra vallis nimis amoena*, van *Nachtelijk Bezoek*, van het volkomene *Oerania*. Dit lied is 'drehend wie das Sterngewölbe', méér dan een hartekreet kàn zijn is het volmaakt van menschelijkheid: een der meest evenwichtige gezangen onzer taal, de nationale hymne van de weinigen, wier ziel hun vaderland is.

V.

Het was niet mogelijk, de *Carmina* te overtreffen. Wil men een inzinking zien in de ontwikkeling van Boutens, dan ligt die tusschen de jaren 1912 en 1930, waarin bij echter een deel van *Aischylos* en *Plato*, *Sappho* en *Sophocles* vertaalt, *Goethe's Torquato Tasso*, *Omar Khayyam's Rubaiyat* en de sonnetten van *Louise Labé*.

Dit is de stille periode van *Lentemaan*, *Liederen van Isoude* en *Zomerwolken*, geen tijd van grooten bloei, maar allerminst een tijd van geestelijk verval. Boutens is tusschen zijn twee-enveertigste en zijn zestigste jaar. De maat van zijn meesterschap heeft hij voorloopig uitgemeten. Hij doet, wat hij na (of eigenlijk reeds in) de *Sonnetten* deed: hij keert naar den eenvoud terug. *Lentemaan* maakt op wie het boekje vluchtig leest den indruk, geschreven zijn door een veel jeugdiger dichter dan de *Carmina*. Het zoekt den toon der *Vergeten Liedjes* terug, maar voor wie van den hoogsten top daalt, is het dal niet meer hetzelfde als tevoren. 'Een leven ging meteen voorbij'.

De twee klassieke verzen van dit boekje zijn beroemd: *Dit is ter goede wake het goede lied* en de acht regels:

> Ik peins - mijn hart erkent het niet -
> Hoe alle wezen eenzaam is,
> Hoe uit bezit en uit gemis
> Dezelfde moeheid overschiet
>
> Die van al wat zij heeft doorkend,
> Die van al wat zij heeft begeerd,
> Haar grondeloozen glimlach keert
> Naar doods onpeilbaar donkren wand....

Maar het bevat ook de bekentenis: ‘Elk stralend antwoord brengt feller vragen’ en dit is de reactie van de moeheid, die overschoot na het schrijven der *Carmina*; ook in de stratosfeer blijft men een mensch.

‘Weet gij nog, op onzen tocht door dezen eindeloozen bouwval van menschelijk beminnen, hoe wij hoorden van tijd tot tijd, in de lentelijke ontvankelijkheid, in de herfstelijke bezonkenheid van dit overjaarde geluk, ver weg als een echo gekooid binnen den koelen klankbodem van een verzonken woud, zacht en duidelijk zingen de onvergelijkelijke stem van de koningin Isoude....?’

Dit is het motto van den bundel, die misschien alleen aan de trouwste vereerders van P.C. Boutens, en aan enkele verloren, van de historie der dichtkunst zoo goed als onkundige, minnaars lief geworden is, een boek ‘van zwellende zaligheid’....

> .... Dat hier te zingen waagt
> Geluk zoo vreemd en schoon,
> Dat zijn lied het niet draagt,
> Maar zwijkt en klaagt
> Op zijn gebroken toon.

Al de zwakheid van het boek is in die regels uitgedrukt, het is de schoonste zwakheid, die een boek aankleven kan. ‘Ontbonden en verdeeld, gebroken en verstrooid’ door het ijzige waagstuk der bekenning van ziels eeuwigheid boven al wat de wereld biedt, wil de dichter nog eenmaal den heul der aardsche liefde. Dit is koninklijk, maar dit is onbereikbaar. ‘Ik zal niet winnen wat ik wil’. Werelds geluk kent geen rust, dit is de tragiek der ascese:

> Hart dat aldoor moet volharden
> Om in bloeien te verbloeden....

.... zoo luidt die wet in *Zomerwolken*, een bundel grootendeels christelijk-religieuze lyriek, die verre, doch waarneembare vormverwantschap met de *Experimenten* van Gossaert vertoont. Een deel dezer verzen is tijdens den oorlog geschreven en doet ons kennismaken met een Boutens, die de werkelijkheidswaarde der wereldgebeurtenissen zoekt. Persoonlijk bidt hij tot den Westenwind, hem weg te voeren ‘uit dit rookend labyrinth’, maar hij huldigt Elisabeth, koningin van België....

VI.

Die andere Boutens bestáát. Hij is de ongelouwerde poet laureate van Holland, hij is ‘van huis een Zeeuwsche jongen, die mint zijn Schelde als 't eigen bloed.’ Zijn oeuvre is gering, vergeleken bij zijn maatschappelijke beteekenis, maar het is bij uitstek nationaal, geïnspireerd op den geest van het Wilhelmus. In de hymne *Aan de Schoonheid* las men als voorwaarde tot Schoonheids komst:

> Niet zoolang met maat van veler nood
> De overvloed der enklen wordt gemeten

En in het twee-en-twintigste van de *Sonnetten:*

> Uit U bemin ik in hun donkre steden
> Dit menschdom krielend in wanhopig jagen,
> In U 't geluk, dat rijper toekomst drage
> Wen schooner volk op schooner aard zal treden...

Om zulke regels heeft men Boutens wel eens ‘sociaal’ genoemd, wat dan als een vreemd scheldwoord voor een dichter werd bedoeld. Geen denkwijze ligt van de zijne verder verwijderd dan de historisch-materialistische, maar onder de deugden, die elken schoonheidszoeker van nature eigen zijn of lief, heeft de gerechtigheid hare onvervangbare plaats. Elk onrecht kwetst het beeld der ideale wereld en al is de geringste liefde het duizendvoud der waarde van het hoogste recht, daar waar het onrecht zich verstelselt, wordt alle liefde waardeloos. Dezelfde Boutens, die zich in den *Rosengarten* aesthetisch ergert aan het scandaleuze keizerinne-beeld (‘van onnooz'le keizerin de onnoozler pop’), schrijft, wanneer Zeeland wordt bedreigd door het ‘zoogenaamd Nederlandsch-Belgisch verdrag’ zijn allerminst aetherisch *Nieuw Zeeuwsch Geuzenlied*, afgedrukt in *De Gids* van Januari 1927 en daarna met een helderen krantenletter gezet als straatlied verspreid in Den Haag in een zeldzaam geworden plano-editie, die geen drukkersnaam, geen uitgeversadres en zelfs geen jaartal bevat, doch door den dichter onderteekend is en boven de twee kolommen tekst het Zeeuwsche wapen draagt.

Die deze regels heeft gezongen,
Hij zingt, omdat hij zingen moet,
Hij is van huis een Zeeuwsche jongen,
Die mint zijn Schelde als 't eigen bloed;
Want al wat hij in maat vertelde,
De zoetste voois, den stoutsten keer,
Leerde hij van de vrije Schelde
Bij alle tij en alle weêr.

Hij is de dichter der *Morgengedachten op den vijftigsten geboortedag van Wilhelmina van Oranje-Nassau*, *Koningin der Nederlanden*, van de *Rijmprent* op het huwelijk der Prinses, en van het sonnet *Aan Hare Majesteit:*

In Schoonheids naam, wier stem, tweeling met U herboren,
Het hart van Holland weêr opvoerde in de eeuwigheid
Van zuivre klanken om Uw wieg en jeugd te hooren
Vanzelf als merels lied de lente begeleidt:

Die in al breeder rei aanzwol tot volle koren,
En in de bochten en de krochten van den tijd,
Haar echo's stichtte, in valsch gerucht nooit meer te smoren,
Ons diepste wel en wee verjubeld en verschreid:

Brengt U haar grijze knecht, die naast haar niets erkende,
En eenzaam vogelvrij onder zijn avondster
Nog zingt, zijn hulde en dank, aan U die stierde en wendde
Dit dierbaar tijdlijk nest van alle knechtschap ver....

Zijn stem bleef zingen en zijn zingen werd gebed.
Zoo zong de nachtegaal, in Noachs ark gered.

VII.

Gebed geworden gezang, dat is de schoone essentie van Boutens' eerste ouderdomswerk, de Perzische en Hellandsche *Kwatrijnen*, de *Bezonnen Verzen*. Maar dit gebed is niet het mond- of smeekgebed, het is de verzonken, ‘schouwende bede’ van wie het vreugdig loon der ascese voelen naderen. Zulk diepst gebed begint met deemoed:

Het doet niet tot de grootte van den sleutel,
Of hij het weidsch paleis ontsluiten moog!

De *Bezonnen Verzen* vormen het eenvoudigste en het moeilijkste boek, dat Boutens heeft geschreven. De gegevens zijn concreter dan die van de *Vergeten Liedjes*, de staat der ziel, die

erop reflecteert is ondoordringbaar als het stalen water der vloeiende eeuwigheid. Hier vindt men dat allereenvoudigstmenschelijke gedicht *Moeder van Barmhartigheid* met die twee regels, die eeuwig verantwoorden zullen, dat vrouwenlevens worden opgeofferd als afgesneden bloemen op de altaartafel:

> De wereld loopt vol van moederloozen,
> Die snakken naar hun familiefeest

Hier vindt men daarnaast de allerhelderste formule van alle ascese in het gedicht, dat *Vampier* heet:

> Het tegelijk ontsterven aan
> De wereld en haar schoonen waan.

Hier vindt men heel de chemie van de specifiek Boutensche schoonheid en alles, wat *Hooft* niet meer heeft kunnen zeggen, nadat hij het rijmeloos verkoren had:

> Het wonder dat men niet verraadt
> Dan door de koen volvoerde daad.

Men moet een dichter niet meer bewonderen, doch kinderlijk benijden, die spreken durft van het

> .... zegezekere bevel
> Van den verren aardediepen hartklop,
> Weêr tot gaven aanslag sterk,
> Nu de duisterste geringste
> Van Gods runen
> In haar uitkomst feilloos bleek.

Oerania vindt hier een weêrbeeld in het *Domburgsch Uitzicht*, het is àl feest voor oor en ziel en toch is het niet anders dan de zekerheid van de berusting in een grooten grijsaard, die den hartstocht heeft betoomd tot den klaren vorm van de idee, of, zooals het heet in de *Oudere Verzen:*

> Volbewust en schoonheidsdronken
> Uit den ban van duur en tijd:
> Tot de rust, die 't al ontzonken
> U mijn eeuwige jeugd benijdt.

De voltooiïng - tot dusver - zijn *Honderd Hollandsche Kwatrijnen*, deze harde dialoog met God, zooals een mysticus kan voeren, beurtelings als verworpen-aangeraakte, of als bijna

gelijkwaardige. Deemoed en hoogmoed maken geen verschil meer als men afdaalt in de diepste stilte. Gorter zocht altijd zichzelf te verliezen, Boutens altijd zijn ziel te redden, maar in het hoogste onpersoonlijke en in het hoogste der persoonlijkheid bereikt de mensch zijn zelfde grens, waar alle spanning ophoudt. Grenzen van landen dragen namen. Maar de horizon is overal dezelfde en is nameloos.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsche kroniek

De Wit-, Blauw- en Geelboeken

Zien wij een oogenblik van Polen af, dan is de serie documenten-publicaties, waarmede de oorlogvoerenden hunne houding vóór en met betrekking tot het tenslotte uitgebarsten conflict hebben willen rechtvaardigen, thans vrijwel compleet. Voor ons liggen thans de navolgende officieele publicaties:

1e. een Britsch witboek (Miscellaneous no. 8 (1939) Cmd. 6102, inhoudende de Britsch-Duitsche diplomatieke correspondentie van 22 Augustus tot 1 September 1939[1)];
2e. een Britsch blauwboek (Miscellaneous no. 9 (1939) Cmd. 6106), inhoudende een aantal diplomatieke nota's, berichten, redevoeringen, enz. voornamelijk betreffende de periode na de bezetting van Tsjecho-Slowakije in Maart 1939[1)];
3e. een Britsch witboek (Germany no. 1 (1939) Cmd. 6115), inhoudende Sir Nevile Henderson's 'Final Report' dd. 20 September 1939, hetwelk eveneens de periode van Maart tot September 1939 bestrijkt[1)];
4e. een Duitsch witboek, bevattende een aantal 'documenten betreffende de laatste phase van de Duitsch-Poolsche crisis' (Augustus 1939)[1)];
5e. een Duitsch witboek, inhoudende een aantal 'documenten betreffende de voorgeschiedenis van den oorlog', welke ten deele betrekking hebben op de verhouding Duitschland-Danzig-Polen (van 1919 tot Sept. 1939) en ten deele op de verhouding Duitschland-Engeland (van Sept. 1939 tot Juli 1939);
6e. een Fransch geelboek, inhoudende een groot aantal diplomatieke documenten betreffende de politiek van Frankrijk,

1) Ook in Nederlandsche vertaling verschenen.
1) Ook in Nederlandsche vertaling verschenen.
1) Ook in Nederlandsche vertaling verschenen.
1) Ook in Nederlandsche vertaling verschenen.

Engeland, Duitschland, Tsjechoslowakije en Polen in de periode na München (29 Sept. 1938 tot 3 Sept. 1939).

Zooals men ziet, dekken de publicaties elkander niet geheel. Over de wederzijds gevoerde onderhandelingen met Moskou verschaffen zij bovendien geen van allen anders dan terloops en zijdelings eenig licht[1]. Laten wij niettemin trachten, voor zoover zulks mogelijk is, den loop der historie uit deze documenten te reconstrueeren. Wij zullen daarbij, mèt het Fransche geelboek, het accoord van München tot uitgangspunt nemen[2].

A. Van München tot Praag.

Voor deze periode is de voornaamste bron het Fransche geelboek, daarnevens ook het tweede Duitsche witboek, terwijl de Britsche publicaties over dit tijdvak zwijgen.

Het accoord van München van 29 September 1939 (F. no. 12 p. 12) voorzag eene garantie der Tsjechische grenzen door de vier onderteekenaren van het accoord ‘nadat het vraagstuk der Poolsche en Hongaarsche minderheden geregeld was’. Aan deze laatste voorwaarde is, zooals men weet, even later, voor wat Polen betrof door de cessie van Teschen en voor wat Hongarije betrof door de zgn. ‘arbitrage’ van Weenen (‘arbiters’: Ribbentrop en Ciano), voldaan, terwijl het accoord ook overigens, op de garantie na, geheel is ten uitvoer gelegd. Het karakter van het accoord zelf en de wijze waarop Hitler het moet hebben beschouwd, wordt door den Franschen gezant te Berlijn François Poncet (F. no. 16 p. 17) aldus weergegeven: ‘S'il [Hitler] obtient satisfaction quant au fond, il a été obligé d'accepter, en ce qui concerne les modalités d'exécution, une procédure internationale, malgré l'antipathie qu'il a toujours professée contre de telles méthodes’. Het is dan ook niet te verwonderen, dat Hitler zich reeds op 17 October 1939 over het Münchensche accoord op teleurgestelde wijze uitlaat (F. no. 18 p. 23). Wrevel over de internationale interventie in wat hij als eene zuiver Duitsche aangelegenheid beschouwde, sprak

1) Een afzonderlijk Engelsch witboek, aan die onderhandelingen gewijd, is thans aangekondigd.
2) Gemakshalve citeer ik de verschillende verzamelingen als B. I, II en III, D. I en II en F. Voor de volledige aanduidingen zie men den aanvang dezer kroniek.

trouwens reeds uit Hitler's rede van 9 October 1938 te Saarbrücken (D. II no. 219 p. 148): ‘Gouvernantenhafte Bevormundung vertragen wir nicht mehr!’ Bij de zelfde gelegenheid verklaart Hitler, dat Chamberlain's vredelievendheid hem onvoldoende waarborg is, zoolang de mogelijkheid blijft voortbestaan, dat menschen als Duff Cooper, Eden en Churchill weer aan het bewind komen, want ‘wir wissen genau, dass es das Ziel dieser Männer wäre sofort einen neuen Weltkrieg zu beginnen’.

München moge dus al eenige ontspanning hebben gebracht, de diplomatieke verhoudingen zelve blijken er nauwelijks door te zijn verbeterd, althans niet voor wat Duitschland en Engeland betreft.

Verslag doende van zijn afscheisbezoek aan den Führer[1)], bericht Poncet op 19 October 1938 (F. no. 17 p. 21): ‘A l'égard de la France, il s'est livré à des appréciations assez indulgentes, mais il a relevé en revanche avec amertume l'attitude anglaise dans laquelle il craignait, disait-il, de voir la manifestation d'un antagonisme foncier’. Speciaal de Britsche herbewapening schijnt den Führer te hebben geïrriteerd, en de rede van Saarbrücken vormde daarop een antwoord (F. no. 18 p. 23). Aan Frankrijk stelt hij een wederkeerige erkenning van grenzen voor, eventueel gepaard aan eene wederkeerige consultatie-verplichting en hij oppert vagelijk de mogelijkheid het bombardeeren van open steden bij internationaal accoord te verbieden. Tegenover den scheidenden gezant houdt Hitler zich ‘calme, modéré, conciliant’, maar als hij over Engeland spreekt, zijn er enkele ‘bouffées de violence’ in het gesprek. Poncet zelf raadt zijne Regeering de aangeboden grens-garantie niet af te slaan, maar ‘ne pas se départir d'une extrême vigilance’. ‘Quels projets roule-t-il déjà dans sa tête? Est-ce la Pologne, la Russie, les Pays-Baltes, qui sont appelés, dans sa pensée, à en faire les frais? Le sait-il déjà?’ ‘Qui pourrait dire au surplus de quels étonnants revirements ce dictateur impressionnable, mobile, malade, est capable, et ce que seront demain son destin personnel et celui de l'Allemagne?’ Reeds den vierden October had de gezant trouwens aan zijn minister (Bonnet) geschreven (F. no. 16 p. 18), dat ‘il est nécessaire, que tout en continuant à affirmer leur volonté de paix et en ne

1) Men leze ook de aardige beschrijving van het ‘arendsnest’ op den Obersalzberg in F. no. 18 pp. 22-3.

négligeant aucun moyen d'entente avec les Etats autoritaires (les démocraties occidentales) éliminent les causes de faiblesse intérieure, qu'elles comblent au plus vite les lacunes de leurs armements et qu'elles offrent à l'étranger le spectacle du travail, de la cohésion et de la force'.

Conform Poncet's advies gaat minister Bonnet op de suggestie betreffende de Duitsch-Fransche verklaring in (F. no. 19 p. 27), ook de Poolsche gezant te Parijs, die op de hoogte wordt gebracht, juicht het denkbeeld toe (F. no. 22 p. 28) en op 6 December 1938 wordt de 'verklaring' door Bonnet en Ribbentrop te Parijs onderteekend (F. no. 28 p. 23; D. II no. 329 p. 222).

Toch is Frankrijk verre van gerust. Men vreest niet onmiddellijk voor zichzelf, doch voor een 'coup' 'ergens in Europa'. De door Duitschland oprecht verlangde pacificatie in het westen heeft, zoo schrijft Poncet's opvolger Coulondre op 15 December 1938 aan zijn minister (F. no. 33 p. 38), als tegenhanger den wensch naar expansie in het oosten. 'La première partie du programme de M. Hitler - intégration du Deutschtum dans le Reich - est exécutée dans son ensemble; c'est maintenant l'heure du "Lebensraum" qui sonne'. Göring, Ribbentrop, allen behalve Hitler zelf, spreken er reeds openlijk over, zij het dan ook dat zij daarbij verschillende termen gebruiken: 'belangensferen', 'economische penetratie', enz. Voorloopig schijnt de Oekraine het eerst aan de beurt: 'tout le personnel national-socialiste en parle' en de kwestie der koloniën is van den weeromstuit geheel van het tapijt verdwenen. 'Les dirigeants nazis appliquent la méthode cartésienne et sérient les questions'. Hoe men de Oekraine zal trachten onder zijn invloed te krijgen, is nog niet te zeggen, doch Tsjechoslowakije 'dont la vassalisation est malheureusement déjà un fait à peu près accompli', zal daarbij als springplank en vooruitgeschoven bastion kunnen dienst doen. Economische begeerten, politieke ambities, alles dringt de Duitsche machthebbers naar het oosten 'vers l'est, vers "la belle aventure" et la grande réalisation du régime'.

Op 16 December 1938 bericht de Fransche gezant te Sofia Ristel Leuber evenwel van een merkwaardig gesprek, dat hij met den Bulgaarschen eersten minister Kiosséivanov heeft gehad (F. no. 34 p. 41). Ook deze gelooft aan een Duitsche actie in het oosten, maar hij ziet Polen als het eerste slachtoffer. Een Russisch-

Poolsche toenadering zou daarom wenschelijk zijn ‘mais les deux peuples slaves se détestaient si profondément que leur entente ne pouvait être qu'éphémère et factice. *Au contraire*, *M. Kiossèivanov n'excluait pas*, *surtout au cas ou le Komintern accepterait d'atténuer sa propagande*, *la possibilité d'un rapprochement entre l'U.R.S.S. et le Reich. Tel avait toujours été le rêve d'une partie de l'Etat-Major allemand. Ce jour-là un quatrième partage de la Pologne permettrait à l'Allemagne de poursuivre sa puissante marche vers l'est*!

Woorden, die van een vooruitzienden blik getuigen en slechts de fout maken de eerstvolgende phase over te slaan. Want de eerstvolgende ‘slag’ zou niet Polen, maar het overgebleven deel van wat eens Tsjecho-Slowakije was treffen.

Reeds op 12 December 1938 blijkt, dat Duitschland met den Tsjechischen rompstaat andere plannen heeft, dan te München was bepaald. Als Coulondre den Duitschen Staatssecretaris von Weizsäcker over de volgens het Münchensche accoord aan Tsjechoslowakije te verleenen internationale garantie aanspreekt, ‘le baron de Weizsäcker s'est montré réticent’. Glimlachend vraagt deze tenslotte: ‘Est-ce que cette affaire ne pourrait pas être oubliée? Etant donné la prédominance de l'Allemagne dans cette région, la garantie du Reich ne suffirait-il pas, en fait?’ Daarbij blijft het, maar de Fransche gezant heeft den indruk ‘que [son] interlocuteur avait sa réligion fait à ce sujet’ (F. no. 35 p. 41).

Inmiddels was de Duitsch-Britsche verhouding er eerder slechter op geworden, dan verbeterd. Berlijn verwijt aan Londen een aantal anti-Duitsche uitlatingen in redevoeringen van officieele en niet-officieele personen (o.a. Duff Cooper in Parijs; D. II no. 232 p. 155) en is bizonder ontstemd over een blijkbaar kort voor Kerstmis in den News Chronicle verschenen (en in het witboek niet, zelfs niet in excerpt weergegeven) artikel van Wells, waarin Hitler en andere ‘leitende Staatsmänner Deutschlands’ worden beleedigd. (D. II no. 233 p. 156; no. 238 p. 159). Doch bovenal is Duitschland ontevreden over de actie tot herbewapening en de instelling van een ‘register’ van voor militairen dienst in aanmerking komende jongemannen, waarvoor in Engeland wordt geijverd. Voor het overige tasten wij hier in het duister. De Duit-

sche documenten over deze periode geven wel extracten uit redevoeringen, maar buitengewoon weinig werkelijke diplomatieke berichten. Over de Britsche houding in zake Tsjechoslowakije bevat het Duitsche witboek tusschen 3 November 1938 en 14 Maart 1939 in het geheel *niets*. Het blijkt dus bijv. volstrekt niet of en hoe over Duitschlands plannen in het oosten in deze periode door Britsche staatslieden en diplomaten is gesproken en gedacht. (Zooals reeds gezegd, vangen de Britsche documenten eerst *na* de bezetting van Praag aan). Dat in de maanden na München het diplomatieke verkeer tusschen Berlijn en Londen tot het klagen over een paar artikelen in de pers beperkt is gebleven, is moeilijk aan te nemen. De Duitsche collectie documenten, die de pretentie heeft ook deze periode te bestrijken, vertoont hier dus een ernstige leemte. In het algemeen maakt met name de Fransche streng chronologisch geordende verzameling van in hun geheel weergegeven brieven en dépêches een veel openhartiger en daardoor objectiever indruk, dan de als even zoovele ‘argumenten’ voor eenige Duitsche ‘stellingen’ gerangschikte en verknipte, zonder inachtneming van tijdsorde afgedrukte en daardoor buitengewoon onoverzichtelijke Duitsche *uittreksels* uit stukken, die voor het grootste deel bovendien op openbare redevoeringen betrekking hebben. Het is dan ook niet de schuld van schrijver dezes, als hij voorloopig meer uit de Fransche dan uit de Duitsche bronnen citeert: deze zelve geven daartoe aanleiding.

Hoe dit alles echter ook zij, dat de Britsch-Duitsche verhouding bij den aanvang van 1939 slecht was, blijkt ook uit een rapport van het Fransche gezantschap te Berlijn (F. no. 36 p. 45): ‘En dépit de l'accord de Munich, les rapports anglo-allemands n'ont jamais été aussi mauvais’. Ook de Duitsch-Poolsche vriendschap, ‘naguère encore si belle matière pour les toasts officiels et leitmotiv habituel des discours pacifiques du Führer, s'est considérablement refroidie’, wat echter den Führer niet belet op 5 Jan. 1939 in een gesprek met Beck te verzekeren, ‘dasz sich in dem Verhältnis Deutschlands zu Polen, wie es sich auf Grund der Nichtangrifferklärung vom Jahre 1934 darstelle, *nicht das geringste geändert habe*’. (D. II no. 200 p. 127). Het vraagstuk van Danzig moest echter nader onder de oogen worden gezien en hij, de Führer, dacht ‘an eine Formel, nach der Danzig politisch zur deutschem Gemeinschaft gelange, wirtschaftlich aber bei Polen

bliebe'.[1] Voor het corridor-vraagstuk was wellicht zelfs een oplossing te vinden, waarbij deze aan Polen bleef, mits Duitschland dan de vrije verbinding met Oost-Pruisen verkreeg en dan zou de Führer er misschien zelfs toe kunnen overgaan de Poolsche grenzen te garandeeren op dezelfde wijze als hij dit met de Duitsch-Fransche grens had gedaan. Een en ander wordt den volgenden dag in een onderhoud tusschen Beck en Ribbentrop nader bevestigd (D. II no. 201 p. 129). Over de behandeling van de Duitsche minderheden in Polen is door den Führer in het geheel niet, en door von Ribbentrop slechts even, 'am Schluss der Unterhaltung' gesproken. Erg belangrijk vond men ze dus toen blijkbaar nog niet. T.a.v. de problemen Danzig en Corridor houdt Beck zich in zijn antwoord op de vlakte, al zegt hij ernstige overweging toe, en als v. Ribbentrop op 26 Jan. 1939 een bezoek aan Warschau brengt, levert het gesprek met den Poolschen minister, volgens de Duitsche aanteekening daaromtrent (D. II no. 202 p. 130), niets nieuws op. Tussschen dit bezoek (eind Januari) en de bezetting van Praag, geeft het Duitsche witboek over Danzig en (of) Corridor wederom niets. Uit een brief van den Franschen gezant te Warschau d.d. 4 Febr. 1939 (F. no. 43 p. 50) vernemen wij evenwel, dat Polen reeds toen van een 'corridor (of: exterritorialen weg) door den Corridor' niets wilde weten. De 'Cartesiaansche methode' van het Derde Rijk, om alle kwesties één voor één te liquideeren, bracht in Febr. 1939 dus blijkbaar mede, dat de Poolsche kwestie voorloopig bleef rusten, totdat de Tsjechische kwestie tot hare 'oplossing' was gebracht. De Fransche gezant te Warschau schreef later aan Bonnet (F. no. 117 p. 123): 'Pendant tout le temps où se prépare, puis s'effectue le dépeçage de la Tschécoslovaquie, tout est calme (t.w. in Polen). La minorité allemande fait preuve du loyalisme le plus exemplaire. On dirait que la question minoritaire n'existe plus'.

Begin Februari brengen Engeland en Frankrijk de aan Tsjecho-Slowakije te verleenen internationale garantie opnieuw ter sprake

1) Volgens F. no. 124 p. 131 (Coulondre aan Bonnet) zou Hitler bij diezelfde gelegenheid geheel Lithauen en Memel als compensatie aan Polen in het uitzicht hebben gesteld! Coulondre zegt, dat hij het 'de très bonne source' weet en dat Beck in zijn rede van 5 Mei 1939 er zelf een toespeling op heeft gemaakt. (Vgl. Beck's rede in B. II no. 15 p. 31 alinea 24 *slot*).

(F. no. 44 p. 51; no. 47 p. 54), waarop door Duitschland echter niet vóór Maart zal worden geantwoord. Inmiddels stelt Duitschland voor deze nakoming zijner verplichtingen uit het accoord van München *aan Tsjecho-Slowakije zelve* niet minder dan tien nieuwe voorwaarden (F. no. 48 p. 55): Tsjechoslowakije moet 'volstrekt neutraal' zijn en (tegelijk) een buitenlandsche politiek voeren 'en accord avec celle du Reich'; het moet uit den Volkenbond treden, op aanzienlijke schaal ontwapenen, een deel van zijn goudvoorraad aan Duitschland afstaan, de Neurenbergsche wetten afkondigen, enz. enz. Als eindelijk, op 1 Maart 1939, het officieele Duitsche antwoord aan Frankrijk binnenkomt (F. no. 51 p. 56) worden weer andere condities gesteld: ook Polen en Hongarije (van wier garantie het accoord van München niet repte) zullen moeten meedoen en dat zal pas mogelijk zijn, als de grenzen met hen definitief zijn geregeld. De 'arbitrage' van Weenen (door Ciano en v. Ribbentrop) heeft geen bevredigende regeling gegeven en het zal niet zoo gemakkelijk zijn de grenzen met juistheid te trekken. Tot zoolang is een internationale garantie 'prématurée'. En bovendien behoort Tsjechoslowakije tot de 'sphère des intérêts les plus essentiels du Reich et non seulement du point de vue historique, mais encore du point de vue géographique et avant tout économique'. De Fransche gezant Coulondre interpreteert dit laatste aldus: 'Traduite en langage clair, cette phrase signifie que les Puissances occidentales n'ont plus aucun droit de regard en Europe centrale', en noemt het inderdaad merkwaardige document (dat in het Duitsche witboek evenmin als de Fransch-Britsche nota van 8 Februari afgedrukt is) 'loin d'être rassurant'. De rest van het verloop der Tsjechische historie kent men: veertien dagen later was het land, welks grenzen hadden moeten zijn gewaarborgd, door Duitschland bezet. Het Fransche geelboek bevat eenige rapporten omtrent het verloop van het 'bezoek' van Hacha en Chvalkovski aan Berlijn, die wat reeds bekend was bevestigen. Nieuw licht op den bewogen Idus van Maart werpen zij niet.

B. Van den Idus van Maart tot de onderhandelingen met Moskou.

De psychologische gevolgen van de bezetting van Praag zijn, zooals thans algemeen bekend is, buitengewoon ingrijpend ge-

weest. Met name in vele Balkan-staten bracht 15 Maart 1939 een ommekeer in de richting der buitenlandsche politiek. Doch ook elders trok men zijn conclusies. Coulondre besluit zijn uitvoerig rapport van 16 Maart (F. no. 73 p. 77) met een krachtige waarschuwing: 'L'Allemagne hitlérienne vient de jeter le masque.... Aujourd'hui il est clair que le soif de domination du Führer ne connaît plus de limites. Il est clair également qu'il est van d'espérer opposer avec succès au Führer d'autres arguments que la force.... L'Allemagne reste le pays des "chiffons de papier". La sécurité nationale aussi bien que la paix mondiale exigent donc avant tout du peuple français un immense effort de discipline et d'organisation.....'. Het is hetzelfde geluid als begin October 1938 van dezelfde plaats van François Poncet werd vernomen, doch nu nog krachtiger en zonder hoop op een vreedzame-ontwikkeling-ondanks-alles. En drie dagen later precizeert Coulondre (F. no. 80 p. 87): voortzetting der Duitsche actie naar het westen is niet waarschijnlijk, wegens de steeds toenemende bewapening der westersche mogendheden ('qui est observé ici avec plus d'inquiétude et de sourde irritation qu'on ne veut l'avouer') en vermoedelijk is thans Polen of Roemenië aan de beurt. Conclusie: 'Il importe que, dès maintenant *a*) Nous portions au maximum notre effort de réarmement; *b*) Dans la mesure du possible, nous évitions toute publicité autour de ce réarmement intensif'. In Londen constateert de Duitsche gezant (D. II no. 263 p. 177) een 'Versteifen der Stimmung' en een vergrooting van den invloed der 'schärfere Richtung innerhalb des Kabinets'. 'Da man in England ein Scheitern der Methode freundschaftlicher Verhandlung feststellen zu können glaubt, wird man jetzt Deutschland durch scharfes Auftreten..... "zur Vernunft zu bringen" versuchen'.

In Polen zelf verwacht men eveneens thans 'aan de beurt te zijn'. (F. no. 75 p. 83; D. II no. 203 p. 130).

Nu de Tsjechische zaak afgedaan is, wordt de Poolsche kwestie inderdaad weder opgenomen. Minister Ribbentrop laat er zelfs geen gras over groeien en ontbiedt reeds op 21 Maart den Poolschen gezant Lipski bij zich (D. II no. 203 p. 130). Deze geeft uitdrukking aan de ernstige bezorgdheid van Polen, met name wegens het Duitsche protectoraat over Slovakije, doch

Ribbentrop antwoordt, dat dit geenszins tegen Polen is gericht. Zijnerzijds merkt hij echter op, ‘dasz sich in dem deutschpolnischen Verhältnis eine allmähliche Versteifung bemerkbar mache’. De besprekingen in de Duitsch-Poolsche minderhedencommissie (Februari 1939) hadden geen resultaat opgeleverd (D. II no. 178 p. 111). In Danzig hadden Poolsche studenten (naar aanleiding van een papier waarop stond ‘Hunden und Polen Zutritt verboten’) in een café relletjes veroorzaakt (D. II no. 195 p. 122). De toon van de pers was hoogst onwelwillend tegen Duitschland en er waren zelfs betoogingen tegen het Duitsche gezantschap te Warschau geweest (D. II no's 146 en 147 p.p. 95-6). Doch dit alles vormde slechts de inleiding tot het hoogtepunt van het gesprek. Ribbentrop herhaalt het Duitsche aanbod: ‘Rückkehr Danzigs zum Reich, exterritoriale Eisenbahn- und Autobahnverbindung zwischen Ostpreuszen und dem Reich, und hierfür Garantie des Korridors’. Eventueel zou daarna t.a.v. het protectoraat over Slowakije ook wel een bevredigende regeling kunnen worden getroffen. Het is opmerkelijk, dat over de Duitsche minderheden in Polen ook in dit voorstel niet wordt gesproken. Zijn de kwesties van Danzig en Corridor eenmaal op bevredigende wijze opgelost, dan interesseert het lot dier minderheden, waaraan later 140 pagina's van het tweede Duitsche witboek zullen worden gewijd, Berlijn blijkbaar niet meer. Lipski belooft er Beck over te zullen schrijven, maar Ribbentrop dringt er op aan, dat hij (Lipski) zich persoonlijk naar Warschau begeeft: ‘es käme darauf an, dasz [der Führer] nicht den Eindruck erhalte, dasz Polen einfach nicht wolle’. (Deze opmerking wordt in latere gesprekken nog eenige malen door von Ribbentrop herhaald).

Polen vertrouwt de zaak blijkbaar niet, en roept den 24sten Maart drie lichtingen (1910-1912 of 1912-1914) op (D. II no's 204-207 pp. 132-3). Twee dagen later, op 26 Maart, bezoekt de Poolsche gezant Ribbentrop echter opnieuw (D. II no. 208 p. 133), nu om hem Polen's weinig toeschietelijk antwoord te brengen: tot ‘Vereinfachung und Erleichterung des Eisenbahn- und Kraftwagenverkehrs zwischen Ostpreuszen und dem übrigen Reich’ is Polen bereid, ‘jedoch nur im Rahmen der polnischen Souveränität..... eine Exterritorialität der Verkehrswege kann daher nicht im Frage kommen’. En t.a.v. Danzig heet het kortweg ‘dass jegliche weitere Verfolgung dieser deutschen Pläne,

insbesondre soweit sie eine Rückkehr Danzigs zum Reich betraäfen, den Krieg mit Polen bedeute'. Praktisch komt dit natuurlijk neer op afwijzing van het Duitsche voorstel, dat Ribbentrop een paar dagen later 'einen groszzügigen Vorschlag' zal noemen (D. II no. 209 p. 135). Over die 'Groszzügigkeit' denkt Polen blijkbaar anders, doch Duitschland trekt uit eigen opvatting de consequentie, dat 'das Angebot des Führers an Polen ein einmaliges gewesen sei', hetgeen door v. Weizsäcker op 6 April aan Lipski wordt medegedeeld.

De stemming in Polen is inmiddels steeds anti-duitscher geworden en de Duitschers beklagen zich over verschillende relletjes, o.a. in Bromberg, bij welke gelegenheid het echter bij betoogingen is gebleven en geen bloed is gevloeid (D. II no. 349 p. 237).

Het is duidelijk, dat Polen een 'putsch' in of tegen Danzig vreest. De oproeping der drie lichtingen wordt daarmede gerechtvaardigd en Beck verklaart op 28 Maart nog eens uitdrukkelijk aan den Duitschen gezant te Warschau, 'dasz falls deutscherseits ein Versuch unternommen werden sollte, das Statut der Freien Stadt einseitig abzuändern, Polen hierin den *casus belli* sehen würde. Dasgleiche gelte auch, wenn etwa der Danziger Senat einen solchen Versuch unternehmen würde' (D. II no. 211 p. 136). Ook Duitschland had trouwens te kennen gegeven 'einen polnischen Gewaltakt gegen Danzig' als casus belli te zullen beschouwen.

Het is van belang hier te constateeren, dat dit alles al had plaats gehad verscheidene dagen vóórdat Chamberlain op 31 Maart 1939 eene 'voorloopige' toezegging van hulp en bijstand aan Polen gaf voor het geval 'of any action which clearly threatened Polish independance and which the Polish Government accordingly considered it vital to resist with their national forces' (B. II no. 17 p. 36). Men kan dus stellig niet beweren, dat die Britsche garantie Poolsche 'koppigheid' zoude hebben veroorzaakt[1)]. Het is zelfs opvallend, dat de Polen in dit stadium geheel op eigen houtje met Duitschland hebben onderhandeld en, naar uit het Fransche geelboek blijkt, de Franschen (dus waarschijnlijk ook de Engelschen) daarover uiterst karig en officieel zelfs in het geheel niet hebben ingelicht (Zie bijv. F. no. 87 p. 99). Bovendien

1) De Polen hadden reeds begin Febr. hun houding bepaald (vgl. supra. p. 242).

zijn zij, tenminste tot 23 Maart, tegenover een Britsche garantie sterk *afwijzend* gebleven (D. II no's 274-5 p. 185; zie ook D. II no. 216 p. 143). Met een ‘opstoken’ van Polen door Engeland en Frankrijk is dit alles niet wel vereenigbaar. Dit verwijt wordt door v. Weizsäcker dan ook voor het eerst (aan den Britschen gezant Sir Nevile Henderson) gemaakt op 26 April 1939, als de vier tot zes weken, die inmiddels zijn verstreken, de chronologische volgorde van een en ander hebben doen vergeten (D II no. 293 p. 195).

Op 28 April zegt Hitler het Duitsch-Poolsche non-agressieverdrag van 1934 op, of liever constateert hij, dat Polen, door de Britsche garantie-verklaring mede te onderteekenen, het verdrag zelf heeft verloochend. Op denzelfden dag wordt aan Londen medegedeeld, dat door de Britsche ‘Einkreisungspolitik’ aan het Duitsch-Britsche vlootverdrag van 1926 ‘die Grundlage entzogen’ is, waardoor het verdrag èn het aanvullingsverdrag van 1937 ‘auszer Kraft gesetzt’, ‘hinfällig geworden’ zijn.

Van 28 April of daaromtrent schijnt ook de Duitsch-Russische toenadering te dateeren. In een uiterst curieus gesprek, hetwelk op 6 Mei 1939 door ‘een lid van de Fransche Ambassade’ met ‘un des familiers du Führer’ is gevoerd en waarbij deze laatste, ‘selon son habitude..... s'est animé au cours de la converstion et très vraisemblablement a dit beaucoup plus qu'il n'était autorisé à dire’, zegt de daarom in het rapport met X aangeduide ‘dasz etwas im Osten im Gange ist’. ‘Vous avez bien eu vent de certaines tractations en cours’. X wijdt daarover nog wat uit, wijst op de wezenlijke overeenkomst tusschen nazisme en communisme, op de mogelijkheid, dat Rusland voor een aandeel in de Poolsche buit wel te koop zal zijn en eindigt ‘s'animant de plus en plus, de déclarer: Il y a eu trois partages de la Pologne; eh bien! croyez-moi, vous en verrez un quatrième!’ (F. no. 123 p. 127). Coulondre gelooft nog niet hard in de a.s. volte-face, hij wijst op de voor de hand liggende argumenten, die daartegen schijnen te pleiten, maar toch óók op de coincidentie met Litvinovs ontslag en op de mogelijkheden, die een Duitsch-Russische combinatie zoude bieden. Op 9 Mei is het nieuwtje echter al ‘dans toute la capitale berlinoise’ verspreid en blijkt de zaakgelastigde der Sovjets door het bericht der a.s. frontverandering zelfs uiterst verontrust (sic!). Weet Gij er iets van? informeert hij ‘plein

d'émotion' bij Coulondre, die hem natuurlijk antwoordt, dat die vraag eerder door Coulondre kon worden gesteld! (F. no. 125 p. 135)

De 'cartesiaansche methode' bracht uiteraard mede, dat gedurende de onderhandelingen met de Sovjets de overige kwesties en speciaal die met Polen, smeulende werden gehouden, zonder dat het vuur te zeer oplaaide. 'Up to the beginning of August, though the clouds were black and the peace front negotiations dragged on interminally, the situation remained serious, but not immediately dangerous' (B. III no. 13 p. 5). De periode van begin Mei tot half Augustus wordt voornamelijk gekenmerkt door het steeds toenemen der spanningen in en om Danzig, welks militarisatie zich langzaam maar zeker, zij het in het geheim, voltrekt. Berlijn gelooft, althans op 15 Juli, nog altijd, dat Engeland om Danzig niet zal vechten, ook al heeft Sir Nevile Henderson met nadruk en bij herhaling het tegendeel verzekerd (D. II no. 302 p. 202; B. II no. 36 p. 76)[1] en ook al bericht de Duitsche gezant te Londen op 10 Juli 1939 'dasz die Kampfbereitschaft [der Britten] sich gehärtet hat; dasz das Gefühl zugenommen hat: wir dürfen uns nichts mehr gefallen lassen, unsre Ehre ist im Spiel; wir müssen kämpfen; die Regierung darf nicht nachgeben' (D. II no. 252 p. 169). Op 21 Juli wordt echter bericht, dat de Führer thans van den ernst der Fransch-Britsche toezeggingen overtuigd zoude zijn (F. no. 169 p. 192).

C. De Laatste Phase.

Gedurende de maanden Juni en Juli heeft Berlijn in de Cartesiaansche methode nog eene verfijning aangebracht: het Poolsche probleem wordt daartoe nog verder ontleed en van de aldus geproduceerde elementen wordt in de genoemde maanden alleen op

1) Voor Fransche verklaringen in den zelfden zin zie D. II no. 143 p. 211 = F. no. 148 p. 166 (30 Juni) en nos. 149-150 (1 Juli). Het blijkt niet uit het Duitsche witboek, dat de zeer nadrukkelijke waarschuwing van Bonnet aan den Duitschen gezant te Parijs, d.d. 1 Juli 1939, naar Berlijn is over gebracht, laat staan, dat zij tot den Führer is doorgedrongen. Het eerste althans is niettemin geschied (F. no. 163 p. 183), en Ribbentrop heeft zelfs uitvoerig geantwoord, waarvan alweer in het witboek niets blijkt. Een en ander doet de leemten in het Duitsche witboek wel zeer duidelijk uitkomen.

het onder-probleem Danzig het diplomatieke vernuft in toepassing gebracht. Het tweede Duitsche witboek geeft tusschen 1 Mei en 31 Juli een groot aantal consulaire rapporten, vol met klachten over de behandeling der Duitsche minderheden door Polen, doch *van geen dier klachten blijkt*, *dat zij ook aan de Poolsche Regeering zijn doorgegeven*. Daarentegen blijkt zoowel uit het Duitsche wit- als uit het Fransche geelboek zeer duidelijk, dat in die periode Danzig in het middelpunt van aller belangstelling stond. 'On avait espéré annexer Dantzig sans avoir à affronter une guerre générale' (27 Juli, F. no. 173 p. 200). Toen omstreeks 20 Juli (zie boven) bleek, dat die hoop ijdel was (hetgeen naar de meening van het Fransche gezantschap te Berlijn een échec voor Ribbentrop en een 'gelijkkrijgen' voor Göring beteekende), heeft men de zaak anders opgezet. 'Il ressort, non plus seulement de conversations mais d'articles de presse, que le problème limité de Dantzig est en train d'etre remplacé par un problème du Corridor et même par un probléme de la structure de la Pologne' (30 Juli; F. no. 174 p. 202). Natuurlijk wordt het (inmiddels militair aanzienlijk versterkte) Danzig daarbij niet verwaarloosd, doch het kader der Duitsche actie verwijdt zich.

Intusschen overtuigen Londen en Parijs zich er geregeld van, dat Warschau hun niet onder de beenen zal wegloopen, doch de berichten over de Poolsche reserve en voorzichtigheid blijven uiterst bevredigend. Op 15 Augustus komt Coulondre van vacantie in Berlijn terug en brengt hij een uurtje bij staatssecretaris von Weizsäcker door. Deze klaagt terstond over het Poolsche optreden tegen de Duitsche minderheden en voegt er deze 'hint' aan toe: 'A quelque chose malheur est bon. Cette politique polonaise doit avoir pour avantage de relâcher en fin de compte les liens qui vous unissent à Varsovie; je me refuse à croire que la France entende toujours couvrir les incartades polonaises'. En even later in het gesprek precizeert hij: de Britsch-Fransche garantie zal toch wel niet bedoeld zijn te werken zelfs in geval van een door Polen zelf *uitgelokten* aanval? Doch Coulondre laat den Duitschen diplomaat geen hoop en raadt hem 'de ne pas se perdre dans les subtilités'. Men is in Parijs ten volle overtuigd van de gematigdheid en zelfs van de voorzichtigheid der Poolsche Regeering en zal de these van een uitgelokten aanval niet licht aanvaarden (F. no. 194 p. 224; D. II no. 449 p. 285). Ook Henderson

bezoekt von Weizsäcker dienzelfden dag en ook hij verzekert, dat Londen van oordeel is ‘Polen sei vernünftig und ruhig’, doch von Weizsäcker houdt vol, dat de Poolsche politiek ‘sich aus tausend Provokationen zusammensetzte’, en ziet geen anderen uitweg dan ‘dasz Polen in dem akuten Problem Danzig zugeben und in seinem gesamten Verhalten zu [Deutschland] schleunigst Vernunft annehmen müsse (D. II no. 450 p. 286). De Britsche gezant te Warschau daarentegen seint op 24 Augustus: ‘I am satisfied from enquiries I have made that the campaign is a gross distortion and exaggeration of the facts’ en zijn telegraphische démentis van talrijke gruwelverhalen volgen elkaar snel op (B. II no's 52 e.v. p. 93). Deze tegenstrijdigheid der feitelijke berichtgeving duurt tot het laatste toe voort.

Zoo zorgvuldig is alles wat de onderhandelingen met Moskou betreft uit alle publicaties geweerd, dat de 23de Augustus nauwelijks door iets bizonders van de andere dagen wordt onderscheiden. Het behoeft wel geen betoog, dat tegenover een dergelijke capitale lacune elke poging tot objectieve weergave der daarop volgende feiten tot mislukking gedoemd is. Slechts één ding kan men vaststellen: Henderson heeft Moskou altijd gewantrouwd en is er tenslotte niet rouwig om geweest, dat deze partner zich uiteindelijk als wederpartij verbond (D II no. 455 p. 290). Overigens is eigenlijk van 23 Augustus af in de politieke situatie geen wijziging meer gekomen. Men aarzelt en hoopt, doch werkelijk uitzicht op het behoud van den vrede wordt dan toch niet meer geopend.

Op 29 Augustus *schijnt* niettemin even de zon door te breken: in een stormachtig onderhoud met Henderson aanvaardt Ribbentrop namens Hitler het beginsel van directe Duitsch-Poolsche onderhandelingen, mits Polen uiterlijk 30 Augustus een gevolmachtigde naar Berlijn heeft gezonden. Deze zou ‘natuurlijk’ behoorlijk en op voet van gelijkheid worden behandeld (B. II no's 78-79 pp. 135 en 138) en hem zouden de voorstellen worden voorgelegd, welke Berlijn inmiddels zou uitwerken. In Warschau is men echter bevreesd voor eene herhaling van hetgeen met Oostenrijk, Tsjechoslowakije en laatstelijk nog met Lithauen was geschied en weigert men een *gevolmachtigden* onderhandelaar te zenden, vóór de voorstellen bekend zijn gemaakt. Londen keurt

die houding goed: ‘we cannot advise the Polish Government to comply with this procedure, which is wholly unreasonable’. De normale weg is: éérst voorstellen doen, dàn onderhandelen en dan pas, als men het over de basis van het te sluiten accoord eens is, een gevolmachtigde zenden (B. II no. 88 p. 142). Als Henderson op 30 Augustus tegen middernacht deze boodschap aan Ribbentrop overbrengt, wordt hem het bekende ‘lengthy document’ voorgeraffeld (gabbled through), waarin de Duitsche voorstellen waren vervat. Als Henderson om een afschrift vraagt, krijgt hij ten antwoord dat de voorstellen al ‘überholt’ zijn[1)], nu er vóór middernacht geen Poolsche gevolmachtigde zich heeft aangemeld. Als den volgenden dag de Poolsche gezant zich zonder volmachten meldt, krijgt hij de voorstellen dan ook niet eens te zien (B. III no. 61 p. 19). Wel worden de ‘voorstellen’ (die dus niet waren gedaan) door de radio aan het publiek en *daarna* schriftelijk aan Henderson bekend gemaakt, dit laatste echter zonder commentaar, blijkbaar alleen ter informatie (B. III no. 62 p. 20). Onmiddellijk daarna begon de opmarsch van het Duitsche leger, hetwelk op 1 September in de vroegte, zonder oorlogsverklaring, Polen binnenviel, terwijl ook de luchtmacht haar operaties aanving.

Het bovenstaande is uiteraard verre van volledig. Het is zelfs nog véél onvolledíger dan de ons aangeboden documenten-verzamelingen zelve. Doch is hetgeen wij thans weten niet voldoende? Détails, die de historici eener volgende generatie zullen interesseeren, kunnen de groote lijnen van hetgeen in één jaar tijds met bijna onontkombare noodlottigheid geschied is, toch niet veranderen. En wat die groote lijnen betreft, die zich inderdaad uit de thans gepubliceerde bronnen wèl laten aflezen, verschillen zij eigenlijk wel, anders dan in enkele betrekkelijk onbeteekenende détails, van de voorstelling van zaken, die wij ons ook zonder officieele gegevens al hadden gemaakt? Niet om ons nieuws te leeren, doch om legenden-vorming tegen te gaan en om reeds bekende

1) Henderson rapporteert zelf dit Duitsche woord. In het Duitsche verslag van den tolk Schmidt staat ‘nicht mehr aktuell’. (D. II no. 466 p. 302). Volgens ditzelfde rapport werden de voorstellen voorgelezen en ‘im einzelnen erläutert’.

waarheden te bevestigen, zullen de publicaties zijn geschied. Geen ander doel dan dit laatste stond in elk geval den schrijver dezer kroniek voor oogen. De historische waarheid is in dit geval uiterst weinig gecompliceerd. Laten wij dus volstaan haar in haren droeven en dreigenden eenvoud in ons geheugen te griften.

B.M.T.

Bibliographie

William J. Oudendijk, Ways and by-ways in diplomacy. - London, Peter Davies, 1939.

Het is een vaak vernomen klacht, dat Nederlanders, die in het politieke leven van hun tijd een rol van beteekenis hebben gespeeld, geen memoires plegen te schrijven. De uitzonderingen - de Beaufort, Troelstra, Bosboom, in zekeren zin ook Treub - bevestigen den regel. Een echte autobiographie gaf bovendien alleen Troelstra, de anderen beperkten zich tot politieke herinneringen uit eene bepaalde periode, en zelfs Troelstra is niet ten volle als de auteur zijner eigen 'herinneringen' aan te merken. Ook het boeiende verhaal van den gewezen Nederlandschen gezant te Petersburg en Peking, W.J. Oudendijk, vormt slechts een halve uitzondering op den regel, want men doet 'Sir William', die zijne memoires in het Engelsch te boek stelde en geen gelegenheid laat voorbijgaan van zijne Britsch-gezindheid te getuigen, stellig geen onrecht wanneer men van hem zegt, dat hij in zijn hart en, naar hij zelf (p. 356) met voldoening vaststelt, ook in zijn denk- en levenswijze tenminste voor de helft Engelschman is geworden. Hoe dit zij, in elk geval moeten wij den schrijver dankbaar er voor zijn, dat hij van de door hem zoo bewonderde en beminde Britten ook de gewoonte heeft overgeomen, van een rijk en welbesteed leven aan het nageslacht een instructief en goed geschreven relaas na te laten. Wij zijn er een waardevol boek, dat zich bovendien allerprettigst lezen laat, rijker door geworden.

Het ligt niet aan den Schr. maar aan den loop zijns levens, dat zijne ervaringen uit het keizerlijke China en uit Perzië ons bijblijven als het curieuze, exotische voorspel voor het heftig bewogen, tragische bedrijf, dat zich in het revolutionaire Rusland afspeelt, en dat wat daarna komt onze aandacht niet meer in die mate gespannen kan houden. Wie den auteur eenmaal aan het werk heeft gezien bij het redden van tallooze menschenlevens uit de klauwen der pas-aan-de-macht-gekomen bolsjewiki, kan voor zijne bemoeiingen t.a.v. het Chineesche tarief - hoe verdienstelijk op zichzelf ook - niet meer de rechte belangstelling koesteren. Toch bevatten ook deze laatste hoofdstukken, die tezamen trouwens niet meer dan 50 pagina's beslaan, menig interessant détail, betreffende de vele Chineesche 'generaals', betreffende het collectief optreden van het Corps diplomatique te Peking enz.

Gezant Oudendijk is een goed verteller. Als hij in gedachten bij zijne jeugdjaren in Kampen en in Amsterdam verwijlt, is de verhaaltrant nog wat stroef en artificieel, doch zoodra de auteur van werkelijk interessante ervaringen te berichten heeft - en dat begint al als hij op

19-jarigen leeftijd de eerste reis naar het Hemelsche Rijk aanvangt - relateert hij volgens alle regelen van de kunst. Het is een bijna onvermijdbaar euvel van de meeste auto-biographieën, dat de auteur, gedwongen als hij is veel over zichzelf te vertellen, op den lezer een indruk van niet geringe zelfingenomendheid gaat maken. Misschien zelfs is die indruk niet geheel onjuist en komt men zonder een zekere voldaanheid over eigen werk niet tot het schrijven eener auto-biographie. Doch zelfs als dit laatste waar mocht zijn, dan zijn er toch graden van zelfingenomendheid en.... verschillende wijzen, waarop zij tot uiting kan komen. Bij het verhaal van Oudendijk treft in den regel de mate, waarop hij de aandacht zijner lezers ook vraagt voor de menschen die hij ontmoette, hunne eigenaardigheden, hun plannen en bedoelingen, een procédé waardoor de schrijver zich aan het, in den regel weinig flatteuze, effect van een op één persoon geconcentreerden schijnwerper weet te onttrekken. Men krijgt dan ook bij het lezen van Oudendijks herinneringen slechts zeer zelden het gevoel, dat het zakelijk, afgezien van de persoon van den auteur, nu toch eigenlijk niet zoo heel belangrijk is, wat hij vertelt. Integendeel, bijna alles wat de Schr. ons mededeelt, interesseert ons als 'histoire vécue' geheel los van den toevalligen auteur. En als het eens sóms anders uitvalt, nu ja.... wie is dan zoo kinderachtig dat hij den Schr. de begrijpelijke satisfactie, waarmede hij ons deelgenoot maakt van de talrijke mondelinge en schriftelijke bewijzen van dank en hulde, die hij mocht ontvangen, zoude misgunnen?

Als wij aan Sir William één verwijt mogen maken, dan zoude het veeleer zijn, dat hij *te* Britsch is geworden en tegenover Nederland en de Nederlandsche Regeering niet altijd fair is gebleven. Hij laat er geen twijfel over bestaan, dat hij zich door het Departement van Buitenlandsche Zaken bij eenige gelegenheden te kort gedaan acht, maar is het billijk de Nederlandsche Regeering te verwijten (p. 66) dat zij '*seems to take a pride* in seeing its representatives abroad (die slechts den rang van minister bekleeden) classed permanently behind those of insignificant nations' (welke den ambassadeursrang bezitten). Iemand als gezant Oudendijk kan toch weten, dat de Nederlandsche Regeering, tenminste sedert het ministerschap van Jhr. de Graeff, verscheidene pogingen heeft gedaan om Nederlandsche vertegenwoordigers op belangrijke posten den rang van ambassadeur te bezorgen, doch dat dit door de weigering van zekere mogendheden tot dusverre nog altijd niet is gelukt. Een verwijt aan het adres van Sir William's Britsche vrienden ware hier meer van pas geweest.... En getuigt ook de passage over het Nederlandsch bestuur in Nederlandsch Indië (p. 198/9), juist in een boek, dat zich tot Britsche lezers richt, niet eenigszins van een tekort aan vaderlandsche trots?

Het spreekt vanzelf, dat een auteur van persoonlijke herinneringen nog geen geschiedschrijver is, en de lezer zal dan ook goed doen onder de bekoring van het levendig relaas van 'the man on the spot' niet te vergeten, dat voor eene werkelijk historische visie en interpretatie der feiten nog meer noodig is, dan een reeks persoonlijke waarnemingen vanuit één plek op de aarde. Zoo maakt bijv. des Schr. kijk op, en oordeel over de Russische revolutie uiteraard een sterk 'persoonlijken' indruk. Wie beleefde wat hij mee moest maken, kan tegenover die zelfde gebeurtenissen niet meer de houding van den objectieven historicus aannemen.... of hij moest als een gevoelloos automaat hebben geleefd, en

dat kan van den heer Oudendijk stellig niet worden gezegd. Maar de verzuchting, dat indien de wereld het advies van den heer Oudendijk (de bolsjewiki met vereende krachten te vernietigen) had gevolgd, 'how much better a place it would have been to live in' (p. 299), doet toch ietwat komisch aan.

Er staan in het boek een paar onnauwkeurigheden: de heer van Walree was geen Consul-Generaal, doch Consul te Shanghai (p. 96), Nederlands aandeel in de Boxer-indemnity is na 1926 slechts ten deele bestemd voor publieke werken in China, ten deele ook voor wetenschappelijke doeleinden, welke voor Nederland en China tezamen van belang waren (p. 117), Hadramaut ligt niet in Jemen (p. 194), en t.a.v. de geschiedenis van de telegraafkabels der Duitsch-Nederlandsche Telegraaf Maatschappij (p. 322) is de auteur geheel in de war en weinig belanghebbenden zullen ook met den Schr. van oordeel zijn, dat deze zaak op bevredigende wijze werd opgelost (vgl. Grotius, Annuaire International 1937, p. 68 e.v.). Doch veel vaker staat men versteld van het scherpe geheugen van den auteur en van zijn gave, karakteristieke en ook veelal komische gebeurtenissen en détails te onthouden en weer te geven. Een verhaal bijv. als dat van den Duitschen gezant von Mumm, die al slaapwandelende door het dak van een varkensstal viel en zachtjes te midden van de biggen neerkwam, wordt bepaald met smaak verteld!

Zoo schreef de heer Oudendijk een boek, dat ons dubbel welkom werd: als onderhoudende lectuur èn als bijdrage tot de geschiedenis der Russische Revolutie en tot de diplomatieke geschiedenis van het verre Oosten. Reden te over om er hem dankbaar voor te zijn.

B.M.T.

Dr. E. Frank, Vraagstukken der Theoretische Economie. Deel II. Toerekening en verdeeling. - 1939. J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V., Groningen.

Evenals over het eerste deel van het boek van Dr. Frank kan over dit tweede deel ons oordeel gunstig luiden. Op scherpzinnige wijze wordt weder critiek uitgeoefend op de leerstukken der klassieke economie, welke met de door Dr. Frank behandelde problemen verband houden. Ditmaal gaat het om de z.g. theorie der toerekening, d.w.z. de theorie, die de waarde der productiemiddelen wil afleiden uit de waarde der eindproducten en de daarmede samenhangende theorie van de verdeeling van het maatschappelijk inkomen over de drie productiefactoren grond (natuur), arbeid en kapitaal. In het bijzonder richt Dr. Frank de pijlen van zijn scherp vernuft op de stellingen der Oostenrijksche school. Maar evenmin kan hij zich vereenigen met de beschouwingen van J.B. Clark, die door zijn theorie der grensproductiviteit getracht heeft nieuwe wegen in te slaan, welke min of meer afwijken van die der Oostenrijksche waardeleer. Het eenige, wat hij kan toegeven is, dat men door de hypothese van de grensproductiviteit, iets, al is het maar uiterst weinig, *voorloopig*, kan afleiden. Maar omtrent de theorieën van de Oostenrijksche school luidt zijn oordeel vernietigend. In Hoofdstuk VII: 'Toerekening en verdeeling' zegt hij:

'In de voorafgaande hoofdstukken is het wel duidelijk geworden, dat indien de theorie der verdeeling een sleutel noodig mocht hebben,

de toerekeningstheorie dezen sleutel zeker niet kan leveren. De toerekeningstheorie der Oostenrijksche school is, althans bij sommige aanhangers der moderne waardeleer, een logische consequentie van het algemeene schema der Oostenrijksche theorie. Maar evenmin als aan de algemeene Oostenrijksche theorie is er aan de bijzondere toerekeningstheorie der Oostenrijkers eenige practische en wetenschappelijke waarde toe te kennen'.

Dr. Frank verwijt aan de Oostenrijksche theorie, dat zij uitsluitend deductief te werk gaat, voortbouwend op onbewezen praemissen, waardoor zij tot conclusies komt, welke geheel staan buiten de economische realiteit. De economie - aldus Dr. Frank - is een werkelijkheidswetenschap en qua werkelijkheidswetenschap is het haar op straffe van onwerkelijkheid verboden de deductieve methode te gebruiken.

Wat wil Dr. Frank nu echter in de plaats stellen van de door hem veroordeelde theorieën? Afbreken is steeds gemakkelijker dan opbouwen. Uit het slot van zijn boek valt af te leiden, dat hij het statische standpunt in de economie wil vervangen door het dynamische, dat de oorzaken tracht op te sporen van de veranderingen, welke zich voortdurend in de economische verschijnselen voordoen. Gulweg erkent Dr. Frank: 'De problemen, gegeven door dezen kijk op de verschijnselen, zijn nog niet opgelost'. Principieel onoplosbaar echter acht hij ze geenszins. De conjunctuurtheorie zal volgens hem hier de oplossing moeten brengen. Jammer genoeg wordt dit niet nader toegelicht. Misschien zal Dr. Frank dit denkbeeld in een derde deel uitwerken. Voorshands staan wij eenigszins sceptisch tegenover Dr. Frank's verwachting, dat de problemen der economie langs den door hem aangegeven weg tot oplossing zullen zijn te brengen. Omtrent de conjunctuurtheorie heerscht evengroot meenigsverschil en evengroote verwarring van denkbeelden als omtrent de overige economische theorieën.

Voor het overige hebben wij de uiteenzettingen van Dr. Frank met genoegen gevolgd. Liefhebbers van denksport vinden in dit boek hun gading.

MOLENAAR

Mr. J.J. Schokking, In de klem der verdeeldheid. - A.W. Bruna & Zoon's Uitgevers-Mij. N.V., Utrecht 1939.

Deze brochure, zoo lezen wij op den omslag, geeft een ontleding van den politieken toestand in Nederland en tracht aan te wijzen, waar voor een nieuwe oriëntatie aanknoopingspunten te vinden zijn.

Blijkens het 'woord vooraf' werd de brochure in Juli 1939 geschreven. Sindsdien is er op internationaal en nationaal politiek gebied heel wat gebeurd. Het vijfde Kabinet-Colijn bezweek toen het nauwelijks was opgetreden; een Kabinet-de Geer, aangediend als Ministerie ad hoc, maar in werkelijkheid een parlementair Kabinet, steunend op een nieuwe meerderheidsbasis, kwam ervoor in de plaats. De oorlog brak uit en verleende het Kabinet tevens het karakter van een oorlogscrisis-Kabinet. Op den voorgrond staan thans, naar buiten: de strikte handhaving onzer neutraliteit; naar binnen: de zorg voor een zoo sterk mogelijke landsverdediging, voor een zoo goed mogelijke voorziening in de behoefte aan grondstoffen en levensmiddelen. Het Kabinet weet zich voorts

gedragen door een nationaal saamhoorigheidsgevoel, dat bereid is tot offers in het belang van ons vaderland.

Wil Mr. Schokking feitelijk iets anders? En - tweede vraag - heeft een heroriënteering als Mr. Schokking wil, op *dit* oogenblik veel beteekenis voor onze staatkundige verhoudingen? Tenslotte, derde vraag, biedt Mr. Schokking's betoog waardevolle adviezen voor normale tijden?

Deze vragen zijn niet gemakkelijk te beantwoorden. Want ondanks de uitvoerigheid van schrijvers betoog, of misschien juist daardoor - de brochure telt 137 bladzijden - is de bedoeling van den schrijver ons niet volkomen duidelijk geworden. De brochure maakt op ons min of meer den indruk van een kind met een waterhoofd. De opzet is buitengewoon breed; het slot, waarin de schrijver zijn desiderata voor de toekomst aangeeft, beslaat slechts enkele bladzijden, die bovendien niet door helderheid uitmunten. Scherpe omlijning ontbreekt; vaagheid overheerscht. Een oogenblik maakt het den indruk, dat Mr. Schokking den N.S.B.-kant uit wil, wanneer hij ‘orde in de volksmeeningen’ bepleit en verklaart, dat de Staatsleiding zich hierbij niet afzijdig kan houden. Maar dan lezen we weer, dat niet *iedere* Regeering, niet *ieder* Kabinet tot het voeren van actieve propaganda voor het Regeeringsinzicht kan overgaan en dat het voorshands er niet naar uitziet, dat zeer spoedig een Regeering zal optreden, die voldoende dicht bij het volksleven staat en tegelijkertijd behalve een zakelijk program een zoo krachtig vooruitziende gezindheid in haar eigen samenstelling heeft gerealiseerd, dat zij zelfstandig aan het volk nieuwe wegen kan wijzen en het volk kan oproepen achter haar die nieuwe wegen te betreden.

Deze zin is een treffend staaltje van de vaagheid der denkbeelden van Mr. Schokking. Immers welk criterium hij aanlegt voor de beoordeeling of een Regeering verder of minder ver van het volksleven afstaat, vernemen wij niet en evenmin, wat hij onder dat ‘volksleven’ verstaat. Ook blijft in het vage, welke ‘nieuwe wegen’ hij op het oog heeft, als hij zegt, dat de Regeering deze aan het volk moet wijzen. Mr. Schokking wil ‘nationale concentratie’, zorg voor defensie, werkloosheidsbestrijding en goede financiën: Wil het Kabinet-de Geer iets anders? En voorts.... is dit voor een heroriëntatie voldoende?

In den aanhef van zijn brochure betreurt Mr. Schokking, dat de coalitie dood is en acht zulks - o.i. ten onrechte - een slag voor het parlementaire stelsel. Verderop heet het echter: ‘Het onheil, dat de coalitie heeft gesticht, bestaat in het feit, dat zij in het parlementaire leven een tegenstelling heeft binnengedragen, die, hoe reëel en fundamenteel ook, in de machinerie van het parlementaire stelsel niet kan worden verwerkt.’

Dergelijke min of meer tegenstrijdige en bovendien tamelijk onvruchtbare beschouwingen hadden o.i. zonder bezwaar ongeschreven kunnen blijven. Mr. Schokking heeft dit trouwens zelf gevoeld, toen hij, tot zijn slot komende, schreef: ‘Wat koop ik voor al die beschouwingen?’ zal vermoedelijk veler reactie zijn op het tot dusver gebodene.’

Toch staan er in deze brochure wel aardige dingen.

Lezenswaardig zijn b.v. zijn beschouwingen over het socialisme, over Roomsch en onroomsch en over het gevaar van het gebruik van het woord ‘christelijk’ op staatkundig terrein. Maar ons eindoordeel is, dat men de brochure na lezing onbevredigd dichtslaat en over het duistere slot nog even nadenkt. Wij lezen nl. op

de laatste bladzijde: ‘Het heele volk moet achter de Regeering staan. Welke Regeering? *Geen*

enkele parlementaire partijformule kan het uitmaken. Noch roomschrood, noch welke andere kleurencombinatie ook kan zoo worden gemengd, dat een gave, sterke nationale kleur te voorschijn treedt. Een nationale concentratie draagt een *eigen* karakter en onderscheidt zich *als zoodanig* van alle onderdeelen.'

Dus toch een nationaal-socialistisch bewind? Wij weten het niet en bergen de brochure, even wijs als toen wij begonnen te lezen, in onze boekenkast op.

MOLENAAR

Mr. Dr. Is. Coopman, Bescherming van het Parlement. Maatregelen tegen de orde verstorende en revolutionnaire afgevaardigden. - Amsterdam, H.J. Paris, MXCXXMIX[1)]

Blijkens de inleiding van deze studie, welke, blijkens de niet minder dan zes bladzijden tellende lijst van geciteerde literatuur, de vrucht is van naarstige raadpleging van tal van boeken en geschriften, heeft de schrijver zich tot taak gesteld de maatregelen te bestudeeren, welke in verschillende parlementen zijn genomen om orde verstorende en staatsgevaarlijke afgevaardigden te bedwingen en te weren. Deze studie heeft zich meer in het bijzonder uitgestrekt tot de constitutioneele, wettelijke en reglementaire maatregelen, welke de parlementaire discipline, de tijdelijke uitsluiting en het volledige mandaatsverlies inhouden.

De principieele kwestie, of uitsluiting en vervallenverklaring grondwettelijk, wettelijk of reglementair geregeld moeten worden, voerde het onderzoek tevens naar de geschiedenis, het rechtskarakter en de werkingssfeer van het Reglement van Orde, een studie - aldus Mr. Coopman - welke in de Nederlandsche rechtsliteratuur tot dusver vrijwel verwaarloosd is.

Alvorens dit terrein in ons eigen land te betreden, heeft Mr. Coopman ter voorlichting en vergelijking de regelen en de geschiedenis daarvan in eenige buitenlandsche staten onderzocht, te weten: in Engeland, de Vereenigde Staten van Amerika, Frankrijk, Duitschland, Tsjechoslowakije, België en Japan. De eerste 89 bladzijden zijn aan dat 'buitenlandsch overzicht' gewijd. Uit documentair oogpunt heeft Mr. Coopman met deze compilatie ongetwijfeld nuttig werk verricht.

Het tweede deel: Nederland (blz. 90-174) is in zeven hoofdstukken ingedeeld, te weten: het Parlementsrecht[2)], de parlementaire immuniteit, het rechtskarakter van het Reglement van Orde, de discipline in ons Parlement, de uitsluiting geregeld in het Reglement van Orde, de uitsluiting geregeld bij de wet, de vervallenverklaring en de Grondwet. Deze hoofdstukken zijn, evenals die omtrent de regelingen in het buitenland, zeer nauwkeurig en methodisch bewerkt en geven een voor zoover wij konden nagaan volledig overzicht niet alleen van de op dit

1) Deze aanduiding van het jaar 1939 meenen wij als een artistiek grapje te moeten beschouwen.
2) Dit akelige woord is ontleend aan Hatschek en duidt aan het geheel van normen, welke de organisatie en samenstelling, de rechten en plichten, de functies en werkwijze van beide Kamers en derzelver leden regelen.

terrein hier te lande tot stand gekomen regelingen, maar ook van de denkbeelden en voorstellen, welke in den loop der jaren daaromtrent naar voren zijn gekomen.

Als verzamelwerk heeft deze studie dus ongetwijfeld waarde. Bovendien geeft de schrijver op verschillende plaatsen ook critische opmerkingen ten beste.

In één opzicht is Mr. Coopman o.i. niet volkomen billijk geweest. Zooals wij hierboven vermeldden, zegt hij in zijn inleiding, dat het onderzoek naar de geschiedenis, het rechtskarakter en de werkingssfeer van het Reglement van Orde hier te lande tot dusver *vrijwel verwaarloosd* is. Zelf vermeldt hij echter, naast het belangrijke werk van J.G. Pippel over de geschiedenis en de toepassing van het Reglement van Orde der Tweede Kamer, het proefschrift van Mr. W.J. Couturier, Handhaving van de orde in parlementaire vergaderingen (1914), waarin een en ander zeer uitvoerig is besproken. Nu oefent Mr. Coopman wel eenige critiek op de opvatting van Mr. Couturier betreffende het rechtskarakter van het Reglement van Orde, maar die critiek dunkt ons goeddeels een slag in de lucht. Volgens Mr. Coopman neemt Pippel het eenig juiste standpunt is, dat de bevoegdheid van het Parlement om zijn Reglement van Orde zelfstandig vast te stellen, voortvloeit uit de *parlementaire autonomie*. Maar dat standpunt wordt evengoed door Couturier ingenomen! Men kan reeds op blz. 18 van zijn proefschrift lezen, dat blijkens de geschiedenis vaststaat, dat de Grondwetgever de parlementaire discipline geheel ter autonome regeling aan de Kamers zelf heeft overgelaten. Dit autonoom karakter van deze parlementaire regeling is schering en inslag van het verdere betoog van Couturier. Bovendien is de verdienste van diens proefschrift, dat daarin veel meer eigen zelfstandige beschouwingen voorkomen dan in het boek van Mr. Coopman. Met name doelen wij op zijn hoofdstuk 4: De iure constituendo, waarin hij o.a. de invoering bepleit van uitsluiting, vijf jaren voordat de bevoegdheid daartoe voor het eerst in ons Reglement van Orde werd opgenomen en 24 jaar voordat die bevoegdheid uitdrukkelijk in de Grondwet is erkend. In het boek van Mr. Coopman, hoe verdienstelijk het ook moge zijn als verzamelwerk, hebben wij daarentegen nieuwe denkbeelden niet vermogen te ontdekken.

MOLENAAR

Gustav Czopp, De wereld kreeg radio.... Uit het dagboek van een radio-reporter. - 1939. N.V. Em. Querido's Uitgevers-Mij. Amsterdam. 145 blz.

Men kan van dit boekje veel kwaads zeggen: het is vaak banaal, soms grof en indiscreet, elders wat al te diepzinnig en op andere plaatsen hinderlijk stichtelijk; de auteur overschat - een fout van vele verslaggevers - de belangstelling van den lezer in zijn persoonlijk doen en laten en hij is heel wat moeilijker vrij te pleiten van zelfingenomenheid, dan hij op blz. 10 zelf blijkt te meenen.

Tegenover dit alles staat echter een verdienste; en deze is groot genoeg, om aankondiging van het werkje op deze plaats te rechtvaardigen en zelfs aanbeveling van de lectuur te motiveeren. Zij bestaat in den scherpen kijk, dien de schrijver op de problematiek van de radio bezit

en op de openhartigheid, waarmee hij haar aan de orde stelt. Over dit voor onze hedendaagsche samenleving bij uitstek belangrijke onderwerp is nog opmerkelijk weinig gezegd en geschreven. Maar is niet de invloed van de onafgebroken voortgaande - en niet zelden ook onafgebroken beluisterde - radio-uitzendingen op het gezinsleven, op den goeden smaak van het publiek en op zijn ontvankelijkheid voor muzikaal genot een ernstige aangelegenheid der psychische hygiëne; en wordt hij dit niet in nog veel hoogere mate, wanneer men aan bewuste invloedsuitoefening met propagandistische bedoelingen denkt?

Iedere omroeporganisatie draagt hier een zware verantwoordelijkheid. En het oordeel, dat men over het in ons land gevolgde stelsel vellen moet, hangt in hooge mate af van de vraag, in hoeverre de omroepvereenigingen als de leiders en in hoeverre ze als de slaven van hun publiek moeten worden beschouwd.

Czopp zegt over deze dingen verscheidene juiste onaangenaamheden: '.... de keizers van het oude Rome konden evenmin panem et circenses aan hun onderdanen weigeren, als de radio den bonten avond aan haar luisteraars.' 'Het publiek.... is de censor van den algemeenen omroep. Het wreekt ieder verzet tegen zijn dictatuur met de onthouding van zijn gunst. Deze gunst bedraagt eenige guldens per jaar.' Dit over het principe van het systeem. En over muziekuitzendingen: 'De muziek, die vroeger altijd een min of meer feestelijk of gewijd karakter droeg, is door de radio gedegradeerd tot iets alledaagsch dat door den steeds gemakzuchtiger en critiekloozer wordenden mensch zonder eenigen eerbied aanvaard wordt.'

Er staan in dit boekje veel dergelijke uitspraken. Het is goed, dat ze eens gedaan werden. We vergeven er den schrijver veel om.

E.J.D.

Richard von Mises, Ernst Mach und die empiristische Wissenschaftsauffassung. Einheitswissenschaft, Heft 7. - Verlag W.P. van Stockum & Zoon N.V., 's-Gravenhage, 1938, 34 blz.

In dit boekje, verschenen in de serie werkjes, die onder den titel *Einheitswissenschaft* de gronddenkbeelden van het neo-positivisme willen helpen verspreiden, wordt in den loop van 26 bladzijden op meesterlijke wijze de beteekenis van Ernst Mach voor de empiristische wetenschapstheorie en tevens (hoewel alle biografische bijzonderheden onvermeld blijven) een scherp beeld van zijn menschelijke persoonlijkheid geschetst. Mach heeft, zooals men weet, door zijn historisch-kritische werken op het gebied der natuurkunde, hoezeer deze later ook vatbaar gebleken zijn voor kritiek op het historische gedeelte ervan, in belangrijke mate bijgedragen tot het veldwinnen van de opvatting, dat iedere wetenschap, voorzoover ze op de zintuigelijk te ervaren werkelijkheid betrekking heeft, noodzakelijk empiristisch van aard moet zijn, d.w.z. van ervaring uitgaande door logische begripsconstructie tot uitspraken moet komen, die aan controle door de ervaring onderhevig zijn. Hare uitspraken kunnen daardoor noch exact noch apodictisch zijn; deze kenmerken komen slechts toe aan de stellingen der tautologische wetenschappen (zooals de wiskunde) en dan nog alleen voorzoover deze niet ter beschrijving van de werkelijkheid worden gebruikt. Niet ten onrechte

wordt hij dan ook door de neo-positivisten als pionier van hun beweging beschouwd.

Het is voor de denkwijze van Mach en zijn volgelingen essentieel, dat de empiristische opvatting niet alleen betrekking heeft op de wetenschap der anorganische natuur, maar op iederen vorm van niet-tautologisch denken. Dit wordt vaak misverstaan. Men houdt dan de bewering, dat er in geen werkelijkheidswetenschap apodictische uitspraken kunnen voorkomen, zelf voor een apodictisch oordeel en hoopt haar zoodoende met zich zelf in tegenspraak te kunnen brengen. Dit is, zooals de schrijver betoogt, onjuist. De zaak is veeleer deze, dat de ervaring den aanhangers der empiristische opvatting geen aanleiding geeft, om onder de zinnen, waarmee wij onze ervaringen beschrijven, een speciale klasse af te zonderen, die uit een principieel afzonderlijke kenbron afkomstig zouden zijn en die daardoor een essentieel andere geldigheid zouden bezitten dan de overige.

Bondig en helder worden hierna de meest opzienbarende consequenties van Mach's kentheorie, die op de begrippen substantie en individu betrekking hebben, ontwikkeld. Het werkje wordt besloten met deze treffende, aan Jean Paul ontleende karakteristiek van de langzaam, maar zeker zich uitbreidende posthume werking van een in de grootste persoonlijke bescheidenheid en teruggetrokkenheid verloopen denkersbestaan, zooals dat van Mach geweest is: ‘So haben leise Menschen tiefer, wenigstens fruchtbringender in die Zukunft hinein gehandelt als laute; den *Stillen* im Lande wurde öfters Raum und Zeit das Sprachgewölbe, das sie zu den *Lauten* ausser Landes machte.’

E.J.D.

Rudolf Steinmetz, Menschen leven in Amerika. - Nederlandsche Keurboekerij N.V., Amsterdam, 1939.

Het boek van Steinmetz over de Vereenigde Staten is een mixture van reisverhaal en sociologische essay. Waar het accent op het eerste bestanddeel ligt, is het boek op zijn best. Het hoofdstuk bijvoorbeeld over de tocht door den Grand Canyon heen is uitstekend geschreven. Het zwaar ‘sociologische’ hoofdstuk over de (afwezigheid van) café's daarentegen, behoort m.i. tot de zwakste van het boek. In andere heeft de mixture aan den inhoud een eigen karakter gegeven, zoo bijvoorbeeld in het hoofdstuk over de Indianen, waarin persoonlijke ervaring de levendigheid van de ‘essay’ ten zeerste verhoogen. Dergelijke stukken doen betreuren, dat elders de ietwat zwaarwichtige essayist Steinmetz den aangenamen verteller en intelligenten reiziger te zeer in de schaduw heeft gesteld.

De Schr. staat tamelijk kritisch tegenover de Amerikaansche cultuur. Naar mijn indruk wat tè kritisch en, vooral, wat tè Europeesch. Wie met Europeesche cultuur-maatstaven Amerika beoordeelt, en er van uitgaat, dat hij dusdoende de ware maatstaven aanlegt, zal stellig veel missen wat hem dierbaar is en veel constateeren, wat hij afkeurenswaardig oordeelt. Maar - zoo is het mij althans gegaan - vaak ook zal hij tot twijfel aangaande de ‘richtigheid’ zijner maatstaven zelve worden gebracht en dan krijgt veel in Amerika zin en beteekenis, waarde en charme, die men te voren niet had ontdekt. Een wat ‘positiever’ houding tegenover het Amerikaansche interieur bijvoorbeeld, tegenover de ‘historische plek-

ken' van Virginia en Williamsburg, tegenover Boston en Harvard (en de Amerikaansche wetenschap in het algemeen), dan die welke de Schr. in den regel aanneemt, schijnt mij rechtvaardig. Doch Steinmetz' kritiek blijft altijd weloverwogen en intelligent. Het hoofdstuk bijvoorbeeld over de Amerikaansche vrouw is wel zeer weinig flatteus, maar toch ook uitstekend gemotiveerd en geformuleerd.

Het beeld, dat het boek van de Vereenigde Staten geeft, is - hoe zou het ook anders - verre van compleet, en ik voor mij mis een hoofdstuk over de pers en een over de Amerikaansche instellingen van kunst en wetenschap noode. Maar het is, alles tezamen genomen, toch een 'goed' boek geworden, waarmede menigeen, die het land voor het eerst bezoekt, zijn voordeel zal kunnen doen.

B.M.T.

J.M. de Casseres, Het Andere Amerika. - N.V. de Arbeiderspers, Amsterdam, 1939.

Ook dit boek over de Vereenigde Staten wil een sociologische studie zijn, maar het kan - behalve voor wat de werkelijk prachtige photo's betreft - niet in de schaduw staan van het hierboven aangekondigde werk van Steinmetz. 'Het Andere Amerika' handelt meer over de Casseres en wat hij alzoo 'vindt', dan over Amerika, en de Casseres blijkt niet een figuur van voldoende beteekenis te zijn, dat zijn boek ons, terwille van den auteur zelf, belang kan inboezemen. De Casseres schrijft in een stijl, dien hijzelf waarschijnlijk temperamentvol en geestig vindt, doch die door elk ander als slordig en laag-bij-de-grondsch zal worden beschouwd. Het 'hemmetje' op pag 39 en 'Moet U nog peultjes' op pag. 80 zijn voorbeelden uit vele. Ondanks zijn herhaalde verzekering, dat hij over de onderwerpen, waarover hij schrijft, zoo veel heeft gelezen, overtuigt de Casseres ons geenszins van werkelijk wetenschappelijke studie. Veeleer krijgt men den indruk, dat hij zich t.a.v. elk onderwerp door één of twee boeken laat leiden (Mencken, Chase, Arnold, Lynd, Anderson, Lindberg, etc.). In zijn enthoeziasme voor 'semantiek' (wat is dat? Antwoord: blab!) begeeft de auteur zich in beschouwingen over economische (de technologische werkloosheid) en juridieke onderwerpen (de rechtspraak van den Supreme Court over den New Deal), die kant noch wal raken en ernstig doen twijfelen aan het vermogen van den Schr. anders dan volslagen a-logisch, emotioneel (dus: niet) te 'redeneeren' (wetenschappelijke economie is trouwens volgens den Schr. niet mogelijk.... voordat wij in een 'planned society' leven, waarin onze bestaanszekerheid gegarandeerd is; p. 114). Roosevelt - zonder twijfel een belangrijk man - is volgens de Casseres een van de grootste figuren 'in de geschiedenis van de geheele menschheid' (p. 110) en Bernard Shaw 'een der grootste intellecten van dezen tijd' (p. 67). Gangsters en racketeers zullen blijven bestaan 'zoolang de Vereenigde Staten nog slagschepen bouwen van 180 millioen gulden per stuk' (p. 45). Het ietwat snobistische damesgezelschap der 'Daughters of the American Revolution' is een 'conservatieve millioenen-club' (bedoeld is: millioenairs-club; pag. 61). De ongehoorde schandalen, welke bij de Tennessee Valley Authority (T.V.A.) aan het licht zijn gekomen, worden

met de qualificatie ‘vernietigingspogingen van het groot-kapitalisme tegen de voortreffelijke T.V.A.’ afgedaan.

Conclusie: wie eens een ander wil hooren ‘doorslaan’ zij het boek aanbevolen, wien het om betrouwbare informatie over de Vereenigde Staten te doen is, late het ongelezen.

B.M.T.

Roger Avermaete, Guillaume le Taciturne. - Payot, Paris, 1939.

In zijn inleiding constateert de schrijver van deze prachtige biographie, dat de Vader des Vaderlands voor de Nederlanders ‘une réalité trop vivante’ is gebleven, dan dat de Nederlandsche historici ‘avec détachement’ over hem kunnen spreken. Met Nederlandsche oogen bezien wordt Oranje òf geïdealizeerd, òf tot partijganger vereenzijdigd. Daarom, concludeert hij, is het bij nader inzien niet onbegrijpelijk, dat de beste biographie van den Zwijger door een niet-Nederlander (den Duitscher Rachfahl) is geschreven. Is Prof. Avermaete persoonlijk even ‘los’ van de stof als Rachfahl dit was? Ik geloof, dat geen lezer van zijn boek dit zou durven bevestigen, maar ben er tevens van overtuigd, dat wij daarvoor slechts dankbaar kunnen zijn. Avermaete ziet in Oranje voor alles den strijder voor de eenheid der Nederlanden, voor het herstel van den Bourgondischen Staat, zooals hij dat noemt, maar daarnevens den onvermoeiden voorvechter der religieuse tolerantie. Door het accent, dat aldus op Oranje's werk speciaal met betrekking tot de Zuidelijke Nederlanden komt te liggen, wordt Oranje in zekeren zin ook tot ‘historische figuur’ voor den hedendaagschen Belg, en er kan geen twijfel over bestaan of Avermaete's levensbeschrijving heeft juist daardoor den gloed en de warmte verkregen, die haar vèr boven de gemiddelde biographie uitheft. De stijl van den schrijver is kort, precies, direct, zooals het bij het relaas van een dramatischen strijd past. Het is niet aan mij, de historische verdiensten of tekortkomingen na te gaan en uit te meten - mijn indruk is, dat des Schr.'s beeld van Willem van Oranje tamelijk wel overeenkomt met het geen na Fruin en Pirenne langzamerhand traditie is geworden-, doch de plicht der dankbaarheid gebiedt mij te verklaren, dat in lang geen waarlijk historische biographie (ik denk niet eens aan de ‘vies romancées’, die het met de historie niet al te nauw plegen te nemen) mij zoo heeft geboeid en ontroerd. Avermaete's boek van 250 pagina's verdient door eene (goede) vertaling onder het bereik van elken Nederlander te worden gebracht. Want al is de Oranje-litteratuur omvangrijk, voor een werk als dit is daarin nog altijd plaats.

B.M.T.

Augustinus' Confessiones. Latijnsche tekst met vertaling en inleiding van Dr. A. Sizoo. - Naamlooze vennootschap W.D. Meinema, Delft. (Zonder jaar (1939)).

Geen geschrift uit de latere Oudheid misschien is tot in onze dagen toe in Europa meer gelezen dan de Confessiones van Augustinus, het ook in zijn vorm eenige werk, waarin de groote kerkvader aan God belijdt, tot verheerlijking van Zijn naam en tot leering en stichting van zijn mede-

Christenen, zijn langzame en moeilijke bevrijding van den druk van zonde en twijfel tot de zekerheid in- en de overgave aan God. Dat dit geschrift, hetwelk naar het uiterlijke slechts bevat een eenigszins sprongsgewijze en door voortdurende bespiegelingen onderbroken of aangevulde beschrijving van des schrijvers leven vanaf zijn jeugd in Africa tot zijn eerst op lateren leeftijd gevolgde bekeering en doop te Milaan, reeds tijdens Augustinus' leven en later zoo geliefd is geweest, valt te verklaren, behalve uit andere oorzaken, zooals de litteraire waarde van het werk, de belangrijke plaats, welke Augustinus op theologisch gebied inneemt, ook uit deze, waarop Prof. Sizoo in zijn Inleiding (p. 10) wijst, dat n.l. ‘iedere zondaar voor God zich verwant voelt aan dezen belijder en in denzelfden God dezelfde rust begeert te vinden als hij’: Augustinus' strijd is die van elk religieus denkend mensch, in hem herkent en beleeft de lezer zichzelf.

De voorliefde, die deze Belijdenissen ook in ons land nog steeds genieten, blijkt wel op overtuigende wijze uit het feit, dat van Prof. Sizoo's vertaling reeds na een luttel tiental jaren een vierde uitgave noodig was, welke hij thans heeft doen vergezeld gaan van den Latijnschen tekst. Voor dezen volgde hij de nieuwste Teubner-editie van Skutella, waarvan hij slechts op één plaats is afgeweken ten gunste van een reeds eerder door hem in de Mnemosyne gepubliceerde, alleszins plausibele conjectuur; misschien had hij ook op enkele andere plaatsen een anderen weg dan zijn voorbeeld kunnen gaan, want hoewel Skutella's uitgave ongetwijfeld groote verdiensten heeft, is de uitgever toch niet overal even gelukkig geweest in zijn keuze uit verschillende varianten van den tekst. Doch het is niet de plaats, dit oordeel hier nader te motiveeren. In zijn vertaling heeft Prof. Sizoo ernaar gestreefd, het oorspronkelijke zoo getrouw mogelijk weer te geven, met behoud van den dikwijls ingewikkelden en omslachtigen zinsbouw, waar dit maar eenigszins mogelijk was, en men mag zeggen, dat over het algemeen zijn vertaling te prijzen valt en tot op zekere hoogte, mede dank zij de gevolgde methode van vertalen, in staat is voor Nederlandsche lezers het origineel te vervangen. De nieuwe uitgave zij een even groot succes gewenscht als haar voorgangsters is ten deel gevallen!

Slechts weinige en gemakkelijk te verbeteren drukfouten komen voor, de meeste in den Latijnschen tekst; op een enkele plaats (p. 278-80) zijn de verwijzingen naar Bijbelplaatsen aan den voet der pagina's in de war geraakt. Het geheele werk is royaal uitgegeven op mooi papier in een fraaie letter, met breeden rand, en het is stemmig doch smaakvol gebonden.

J.W.PH. BORLEFFS.

Ontvangen boeken

Dr. E. WIERSUM, Egbert Meussen Cortenaer. - Van Gorcum, Assen.

J. PIEBENGA, Hrafnkel, Prester Fen Frey. Ut it Yslansk oerset. - Brandenburgh, Snits.

Dr. J.A.J. BARGE e.a. Het ras, morphologisch, physiologisch en psychologisch beschouwd. - Van Stockum, Den Haag.

G.H. CRONE, Rede. - Kamer van Koophandel en Fabrieken, Amsterdam.

D.L. DAALDER, Schimmenspel. - Ploegsma, Zeist.

DU BOSE HEUWARD, Mamba's Dochters. - Arbo, Amsterdam.

EMILE VERHAEREN, Een bloemlezing uit zijn gedichten, vertaald in Nederlandsche verzen door Martien Beversluis. - Luctor et Emergo, Den Haag.

CHRISTIAAN TERPSTRA, Het Klokhuis. - Hilarius, Almelo.

Dr. G. STUIVELING, De briefwisseling Vosmaer-Kloos. - Wolters, Groningen.

JOOST VAN DEN VONDEL, Toneelspelen 1. - Elsevier, Amsterdam.

P. VAN LIMBURG BROUWER, Het leesgezelschap van Diepenbeek. - Elsevier, Amsterdam.

Twee gedichten van Garcia Lorca

I
‘La Casada Infiel’
(De ontrouwe getrouwde)

Ik nam haar mee naar de rivier
In de meening het was een meisje,
Maar zij wist al meer van een man.

Dit ging zoo in den Sint Jansnacht
En alsof het zoo was beschikt,
Gingen alle lantarens uit
En de krekeltjes vingen vlam.
In de donkerste hoek gekomen,
Streelde ik haar slapende borsten,
En zij sprongen mij plotseling open
Als de toppen van hyacinth.
De stijfsel van haar harde rokken
Werd een gekraak in mijn ooren
Alsof er een stuk zware zijde
Stukverscheurd werd met tien messen.
Zonder zilverlicht op de blaren
Waren boomen grooter geworden
En een horizon van honden
Blafte mijlen langs de rivier.

Achter de braambessenstruiken,
De biezen en hagedorens,
Onder de bos van haar haren
Groef ik een gat in den grond.
Toen deed ik mijn zwarte das af.
Zij deed haar donkere jak uit.

Ik de riem met de revolver
En zij haar vier witte lijfjes.
Geen bloemblad en geen schelpglans
Bestaat er, zoo glad als haar huid,
Geen glas is in het maanlicht
Glanzender dan deze glans.
Haar dijen ontglipten mijn hand
Als snelle visschen die schrikken,
Half was het gloeiende hitte,
En half was het steenkoud vleesch.
In dezen nacht reed ik voort
Op de beste van alle wegen,
Op een veulen van perlemoer
Zonder stijgbeugel en teugel.
Als man zijnde zwijg ik liever
Over wat zij tegen mij zei.
Veel ervaring heeft mij geleerd
Liever bezadigd te blijven.
Klevend van zand en zoenen
Nam ik haar van de rivier mee.
Daar zag men met den wind strijden
De scherpgebladerde lelies.

Ik deed als de man die ik ben,
Als een geboren zigeuner.
Ik gaf haar een naaimand cadeau,
Groot, gevoerd met strookleurig satijn,
Maar ik werd niet op haar verliefd
Omdat zij, die wist wat een man is
Tegen mij zei, ze was nog een meisje,
Toen ik haar mee naar de rivier nam.

II
Het lijk in staatsie
(Cuerpo Presente)

uit ‘Llanto por Ignacio Sanchez Mejías’[1)]

Nu ligt hier op den steen Ignacio van edelen bloede.
Nu is het gedaan; Vraagt ge wàt? Zie, dit is zijn gezicht:
De dood heeft het bewolkt, het is bleek en geel als zwavel,
Hij verduisterde dit hoofd tot den kop van een minotaur.

Nu is het gedaan - Regen dringt hem tusschen de lippen.
De lucht, die niet weet wat ze doet, laat hem met ledige borst,
En de Liefde, die is doorweekt en besneeuwd met haar tranen,
Zoekt warmte op de bergen, waar het vee schurkt in de kraal.

Wie zegt wat? Stilte en stank dalen hier langzaam neder.
Wij zijn hier bij een lijk in staatsie, opgaande in lucht,
Bij een verheerlijkte, waar nachtegalen voor zongen
En wij zien hoe een lijk vervalt, met gaten onpeilbaar diep.

Wie plooide zijn doodshemd zoo net? 't Is niet waar wat het zegt!
Niemand zingt hem hier uit, niemand weent er hier in een hoek.
Niemand spoort hierheen zijn paard, niemand verjaagt hier de slang
Ik ben hier gansch alleen, met de schrik van mijn ronde oogen
Ik alleen sta dit lijk te zien, dat geen kans heeft op rust.

Hier, hier wilde ik ze zien, de mannen met harde stem.
Zij die de paarden temmen en de rivieren regeeren.
De mannen met de muziek in het merg, en die zingen
Met stemmen die vol zijn van zon en van vuursteenkiezel.

1) Klacht bij den dood van den stierenvechter Ignacio Sanchez Mejías.

Hier wenschte ik ze te zien. Hier aan de voet van den steen.
Hier tegenover dit lijk met de verbrijzelde lenden
Wil ik weten van hen waarheen hij den uitweg kan vinden
Deze man van het zwaard, die verslagen is door den dood.

Van hen wil ik hooren een klacht, als van stroomend water
Dat zachte nevelen heeft en diepverborgene bochten,
Om Ignacio's lichaam te dragen waar het vergaan kan
Zonder dat hij langer geloei van de stieren aanhoort.

Laat het vergaan in de ronde arena van 't maanlicht
Zooals in helderen nacht de jonge stieren het zien
Laat het vergaan in den nacht waarin de visschen stom zijn
En het witte geboomt van den rook in de kou opgroeit.

Laat niemand dit gezicht verbergen met bleeke doeken,
Maar dat ieder den dood aanzie en er zich aan gewenne.
Ga Ignacio, en vergeet de heete asem der stieren
Slaap thans, vlucht heen, rust u uit. Want eenmaal sterft zelfs de zee.

GARCIA LORCA

(vertaling J.W.F. Werumeus Buning)

Ode ten afscheid

Aan den dichter Rui Ribeiro Couto bij zijn vertrek uit Nederland.

Ribeiro, wie de Zanggodin
Met gunstig oog bij 't goed begin
Bezien heeft, raakt geen leven kwijt
Aan ondermaansche ellendigheid,
Maar zingt en zingt, van leed getemd
Noch vreugd, als waar zijn leven lang
De weerklank van haar hemelzang,
Op stervlings harteklop gestemd.

Haar wellust, die zijn eerzucht voedt
Naar niets dan naar een rijk gemoed
Is hem veel meer dan elk aardsch deel.
Terzij van 't menschlijk veel-te-veel
Zoekt hij zijn zorg in eenzaamheid
En van den morgen tot den nacht
Houdt hij de woorden overdacht,
Die hij voor haar te dansen reit.

Hem is te land noch stad gebouwd
Een veilig huis en geen vertrouwd
Geluk verwacht hij uit bezit.
Heimwee naar 't schoone ontvlamt de pit
Van zijn verlangen, die onthutst
Voor elk bereiken walmt en deinst,
Maar laait, waar hij op 't waagstuk peinst
Van 't achterlaten aller kust.

De zee is wijd, maar wijder 't hart,
Door schoonheids honger uitgetart
Tot vreugden, verder dan 't verschiet,
Tot oeverloosheid van verdriet
En boven beiden 't vast gevoel,
Dat geen ding langs den horizon
De moeite loont, die 't hart begon
Om baat uit levens gekrioel.

Zij enkel, maar op aarde geen,
Is troost genoeg: waar zij verscheen,
Daar lichten als in 't paradijs
De wolken zelf; geen uur is grijs,
Geen dag wordt moe, geen avond zwart
Van slapeloosheids dreigement.
Voor wie haar felle liefde kent
Zijn wake en slaap tot droom verward.

Den ochtend vindt hij balsemzacht
Gestreken langs doorzongen nacht
Als nieuw-verkwikkend medicijn.
Zijn middag heelt zijn morgenpijn,
Elk uur is aller uren troost,
Zoolang 't als blanke oneindigheid
Buiten den ban van angst om tijd
In zingens vreugd wordt weggepoosd.

Haar gratie leidt hem overland
Naar vrienden van gelijk verstand
Dier zoete wellust; zuivre smaak
Zout wederzijds de samenspraak
En de oogopslag wordt woord genoeg
Voor wie in haar elkaar verstaan:
Bij 't zwijgend naast elkander gaan
Beantwoordt de een wat de ander vroeg.

Van gloeiend bergland afgedaald
Ter koeler vlakte, is niet verdwaald
Wie binnen zich haar landschap voert,
Geen droombedrog, doch een ontroerd
Herkennen van dien staat der ziel,
Toen zij nog niet verbannen was
Uit schoonheids tuin, waar elk gewas
Licht zoog, dat uit háár glimlach viel.

Zijn zang is reis, en wederkeer
Naar 't moederland van 't oudst weleer,
Waar hij den zin der menschheid vindt;
Hij ziet zichzelf weerom als kind
En speelt met bloemen in zijn droom,
Noemt vlinders bij hun kindernaam,
Viert aller vreugden eerst verzaam
Ten schaduw van den levensboom....

Wie heengaat zal niet eenzaam zijn,
Wie achterblijft gevoelt geen pijn,
Zoolang die zangdrift in hen is
En gunt hun heldre heugenis
Te juichen om wat langs den tijd
Aan leed en vreugd tot niets vergleed.
De wereld is wat elk vergeet.
Alleen het lied kent eeuwigheid.

ANTON VAN DUINKERKEN

Jongenskamer

Voor Hayo

Toen ik te gast was bij mijn vriend, zijn vader,
Keek hij mij stil en zeer aandachtig aan,
En luistrend kwam hij mij onzegbaar nader
Alsof hij heel lang naast mij had gestaan -

De groote menschen praatten rustig verder,
Bijna eerbiedig zweeg de jonge zoon....
Hij zamelde onze woorden als een herder,
Een kleine herdersjongen, blond en schoon -

Maar in een pauze van bevriend begrijpen
Waagde hij snel zijn wonderlijke vraag,
Die wellicht lang in hem had moeten rijpen:
Of ik zijn kamertje wou zien vandaag!

Hij ging mij voor de trappen op - een page -
Toen stond hij plechtig bij een open deur
En ik zag snel zijn dierbare bagage,
(Er hing een zuivre kinderlijke geur):

De boeken van Jules Verne, vliegen, varen,
Bizondre schelpen en een kostbre steen -
Hoe joegen ver terug mijn eigen jaren,
Toen was ik rijk als hij - hoe lang gelêen....

Ik stond te staren enkele seconden
En hij, een heerscher in zijn klein domein,
Vermocht zijn vaders vriend niet te doorgronden
Maar vroeg zijn aandacht en verjoeg een pijn....

Dat smalle bed, de bonte plaat daarboven,
Het was mij vreemd maar eigenlijk bekend -
Moest ik den jongen of mijn jeugd gelooven,
Nu ook in hem de tijd ontwaakt, die schendt....

L. Ali Cohen

Clementine

X

Op een kouden herfstdag kwam mijnheerke tegen den avond doornat thuis. Ziek, longontsteking. Er werd gedokterd en geplaasterd zooveel als men dat aan een rijk heerke maar doen kon, en zoo kwam hij er na een paar maanden weer door. Maar oud dat hij geworden was! Och heere, een echt verneuteld peke zag hij er nu uit. Zijn rimpelgezichtje was nog smaller geworden, langs de slapen, waar men de blauwe adertjes door het vel zag, had het net een lijkkleur, en hij had nu wel geen één haar meer op zijn kop. Zijn ooren schenen daarentegen grooter geworden. Hij lag beneden in de zitkamer, omdat de slaapkamer boven moeilijk kon verwarmd worden, en omdat het voor Clementine, die nu in het kamertje vlak daarnaast sliep, gemakkelijker was voor den oppas. Hij zou nog wel een tijdje moeten liggen, zegde de dokter. De keuken was naast die kamer, aan de andere zijde.

Clementine heeft mijnheerke tijdens zijn ziekte uitstekend verzorgd, dat kan niet geloochend worden. Natuurlijk dat er van trouwen nu wel niets meer zou komen, het was of ze een halven doode in haar handen hield als ze hem aan het helpen was, en zij had er nu precies ook geen lust meer toe. Voor uw ouden dag moet ge niet bang zijn, had hij haar gezegd, en dat beteekende dat het kasteelke, en al wat hij bezat aan geld, haar eigendom werd, dat wist ze nu wel. Trouwen was nu niet meer noodig. Maar ze moest hem tot den laatsten moment bijstaan, want ge kunt nooit weten.... Van de keuken kwaamt ge in de zitkamer, waar mijnheerke lag, door een half glazen deur, met een gordijntje er voor. Als ze met haar werk bezig was wierp ze nu en dan door de ruitjes een blik op den zieke. Die lag gewoonlijk zeer stil, met het gezicht naar het raam gekeerd. De blik van Clementine had

een wonderlijken glans. Want, was mijnheerke er niet doorgekomen, had God haar gebed willen verhooren, dan was zij nu rijk geweest.

Mijnheer Parmentier heeft zeker nog drie maanden te bed gelegen, of in een zetel naast de kachel gezeten, en het is gedurende dien tijd dat Clementine zich heelemaal ingeleefd heeft in het idee dat zij eigenaresse van het kasteelke was. Mijnheerke hing nu geheel van haar af, als een kind bijna, zij moest zelf alles beredderen, binnen en buitenshuis en de menschen te woord staan. Zij vroeg aan mijnheerke geld wanneer zij dit noodig had, en nooit heeft zij een cent daarvan nutteloos, of voor haar eigen uitgegeven. Als er een brief kwam deed ze dien zelf open en las hem mijnheerke voor. Was de brief in het Fransch, en vermoedde zij halvelings dat hij van een familielid kwam, of dat er geld in gevraagd werd, dan sprak zij daar niet over en stopte hem weg in haar koffer. In het dorp begon zij een anderen toon aan te slaan tegenover iedereen, en Zondags zat ze nu in de kerk op den rood-kussenstoel van madame zaliger, vlak achter de Nonnen. De pastoor is op het kasteelke twee keeren komen aanbellen. Ja, dat was toch zijn plicht tegenover een zieken parochiaan. Maar beide keeren kon hij onverrichterzake teruggaan. Clementine kwam hem met een gestreken gezicht in de gang zeggen, den eersten keer, dat mijnheerke te ziek was, den tweeden keer, dat hij sliep. Zij had niet vergeten hoe de pastoor haar de deur had gewezen, en met pastoors moet gevoorzichtig zijn, die komen altijd af als er ergens te erven is, ze rieken dat. Zij liet in de parochie overal verstaan dat de pastoor alleen om die reden naar het kasteelke kwam. Ook andere bezoekers hield zij van de deur. Op een Zondagmiddag kwamen er, met een rijtuig, een vreemde heer en een bejaarde dame aanbellen, en toen zij aan Clementine zegden dat zij mijnheer Parmentier even wilden zien, vroeg ze kortaf: ‘Waarvoor?’ - ‘Wel, zei de dame, ik ben zoo wat de eenige familie van mijnheer.’ - ‘Ge liegt, antwoordde Clementine, mijnheer heeft geen familie, en hij is veel te ziek om vreemd volk te ontvangen.’ - Zij sloeg de deur voor hun neus dicht. Die zelfde dame is later op de begrafenis gekomen.

En mijnheerke, terwijl Clementine in de kamer aan het opruimen was, of 's avonds in den zetel bij de kachel, schuins tegenover zijn bed, kwam zitten naaien, volgde haar met zijn

geniepige oogjes, en daarin tintelde alsaan een lichtje alsof hij heimelijk plezier van iets had. Dat gebeurde vooral als hij zag hoe Clementine de madame van het kasteelke speelde. Het amuseerde hem geweldig. Hij luisterde scherp en hoorde haar bezig in de keuken, waar zij haar bevelen gaf aan het meisje dat kwam helpen, of aan Jan Saenen, den hovenier, op een toon of het daar allemaal van haar was. Kwam ze dan daarop binnen bij hem, en keek ze naar zijn gezicht om te zien of hij het niet gehoord had, dan deed hij of hij sliep. Hij hoorde soms haar plompen stap op zijn eigen slaapkamer, vlak boven zijn bed. De kleerkastdeur kriepte in de hengsels bij het openen. Hij wist dat de beste kleeren van madame zaliger daar nog hingen. Dan trok hij zijn bijna tandeloozen mond in een grijns, en lachte met een klotsend keelgeluidje.

Iederen avond, zoodra zij te bed lag, bad Clementine uit ouder gewoonte een onze-vader, en zij dacht daarbij hoe goed en gepast het van Godswege zou zijn als mijnheerke zoo gauw mogelijk stierf. Daarna lag ze lang te denken aan alles wat ze ging doen eenmaal dat ze in bezit zou zijn van haar erfenis. Zij bracht zich daarmede in een gelukkige stemming, en daar dit zeer bevorderlijk is voor de nachtrust, sliep Clementine een gezonden slaap. Haar voorstellingen van eens-dat-ze-rijk-was gingen door den band niet verder dan haar begrensd leven, en haar simpele verbeelding, haar toelieten, en bleven in het dorp, tegenover die en dat, thuis, zondags, kleeren, eten, familie, maar daaromheen kringelde haar fantasie zich in duizend verschillende vormen en kleine genoegens. Het kon haar echter ook wel zoo erg opwinden dat zij er niet van insliep, en in het bed lag te woelen. Zelfs overdag kreeg zij van die holle droomerijen, stond ze stil bij haar werk, in de keuken, in het tuinpad, keek star voor zich, en zegde hardop het een of ander woord.

Naar gelang Clementine zich de werkelijke eigenaresse van het kasteelke begon te voelen, ontwikkelde zich in haar een nieuwe karaktertrek. Bij mijnheer en madame Parmentier had altijd de grootste zuinigheid geheerscht, zooals dat bij plattelandsche renteniers de gewoonte is. Die spaarzaamheid was echter niet overdreven, en Clementine had zich reeds bij notaris Beuckelaers in die huishoudelijke zuinigheid ingeleefd. Het kwam trouwens overeen met haar eigen aard. Maar nu werd zij

gierig, zoo pinnig gierig dat het aan het kinderachtige grensde. Zij begon het hulpmeisje - (die moest nu ‘juffrouw Clementine’ tegen haar zeggen, zooals al wie op het kasteelke kwam) - bij het eten en bij alles wat zij deed op de vingers te kijken, en zij liet haar 's avonds een half uur vroeger weggaan om haar geen avondeten te moeten geven. In den tuin telde zij de selderplanten en andere groenten om te beletten dat Jan Saenen iets meenam voor zich zelf. Geen cent werd door haar meer nutteloos uitgegeven, en al wat kon verkocht worden, zoowel oud ijzer en vodden als het fruit uit den tuin, moest zoo mogelijk worden te gelde gemaakt. De centen bewaarde zij in een blikken doos in de schapraai. Zij verdacht iedereen haar te willen bestelen, nu zij stilaan wisten dat het al van haar was. Ook voor zich zelf werd zij gierig, zoo wat eten als wat kleeren betrof. Zij kocht bijna niets meer, zij rafelde oude kousen uit om gaten te stoppen in andere oude kousen, iets waar zij vroeger zou mee gelachen hebben daar het dom en nutteloos werk was. Als zij van het dorp kwam raapte zij de stukjes verloren hout op en bracht dit mee naar huis. De eieren werden tot het laatste verkocht, behalve het eene dat mijnheerke elken ochtend at. Dat kwam niet allemaal ineens, het ging geleidelijk, naar gelang haar gedachten zich nu met dit dan met dat van haar toekomstigen rijkdom bezighielden. Op mijnheerke echter durfde zij haar bezuiniging niet toepassen, voor hem was er alles zooals te voren, en zij trachtte zelfs hem te doen begrijpen dat haar spaarzaamheid alleen voor doel had het hem gemakkelijker te maken. En mijnheerke zag dat alles, zweeg, en grinnikte.

XI

Het was tijdens deze crisis van gierigheid dat Rikus, de broer van Clementine, op het tooneel verscheen. Hij was tien jaar jonger dan zij, en de eenige van de broers en zusters - zij waren met zeven geweest - van wien ze ietwat gehouden had. Waaraan dat toe te schrijven was, zou zij moeilijk hebben kunnen zeggen, Rikus had daarvoor nooit iets gedaan, maar het lag in de lijn van Clementine's ingewikkelde natuur. Die Rikus bezat een boerderijtje op den Hagelandschen steenweg, een huis vol kin-

deren, en hij had het verre van ruim. Hij was totdantoe hoogstens een- of tweemaal in het jaar bij zijn zuster op het kasteelke gekomen, om iets te zeggen over de kinderen, om haar op de kermis te verzoeken, daar Rikus er op rekende na haar dood Clementine's spaarcenten te erven. Een andere reden voor die schaarsche bezoeken had hij niet. Nu gebeurde het in dien tijd dat hij op een Zondag na het Lof met Clementine mee naar het kasteelke ging, hij had een van zijn jongste meisjes, waarvan Clementine meter was, bij zich, en zij maakte voor hen de koffie klaar in de keuken. Die koffie was zeer dun, en de boterhams weinig in getal. Al pratend daarna over den slechten tijd voor de boeren, tegenslag hier en ongeluk daar, zegde Clementine ineens:

'Dat is niks, Rikus, gij en de kinderen zult na mijn dood niets te kort hebben.'

Zij zuchtte omdat met het woord 'dood' het zelf-medelijden weer in haar opschoot. Rikus, die meende dat zij het had over haar spaarcenten, dacht: 'Hoe lang zal dat nog duren,' en hij zuchtte ook, en luidop zegde hij:

'Dat is heel schoon, Clementine wicht, maar zoo veel kunt ge ook al niet gespaard hebben, niet waar.' Daar klonk ontmoediging en bijna geringschatting, in zijn toon. Clementine zweeg een oogenblik en keek op haar handen in haar schoot.

'Ik zeg, Rikus, zei ze dan met stillere stem, dat gij en Urzela en de kinderen later niets zult te kort hebben.'

Hij bezag haar nu met aandacht, en verwondering, deed een paar trekken aan zijn pijp, over zijn mager gezicht gleed een sluwe trek.

'Clementine, meent ge daarmee misschien....' Hij kon niet raden waarop zij zinspeelde.

'Marieke,' - dat was tegen haar petekind - 'ga eens spelen in den hof.' Ze deed zelf de deur achter het meisje dicht, en zette zich terug op haar stoel.

'Wat zoudt ge er van denken, Rikus, als ge later hier op het kasteelke kondt komen wonen?'

Met onderzoekende blikken keek hij haar in het gezicht.

'Als hovenier?.... of hoe.... wat wilt ge daar mee zeggen?'

Zij knikte langzaam met haar dik hoofd en dronk aan haar tas.

'Uw kinderen zullen met tante Clementine goed zijn, Rikus.'

Ze zegde het bijna treurig. ‘Dat wordt hier allemaal van mij, en na mijn dood is het voor u en de kinderen.’ Nu veegde zij met den voorschoot een traan uit haar oog.

Rikus zat daar alsof iemand hem met een stuk hout boven op zijn kop geslagen had. Hij kon niet meer spreken. Zijn hand beefde toen hij zijn tas op de tafel terug zette, en zijn gezicht werd ineens vuurrood.

‘Zijt ge daar zeker van, Clementine wicht?’ vroeg hij heesch.

‘Zeker?.... Zou 'k anders zoo iets zeggen?.... Ik heb met mijn eigen oogen het testament gezien.’

‘Maar onze Peer en onze Friede?’ De twee andere broers die nog in leven waren.

‘Die gaan me niet aan.’

Toen zag Clementine ineens dat de deur naar de zitkamer, waar mijnheerke in zijn zetel bij de kachel zat, op een kiertje stond. Zij ging die deur toedoen, maar keek eerst binnen. Neen, mijnheerke lag met zijn hoofd tegen den zetelrug, en sliep. Zeker, zeker, mijnheerke sliep.

Rikus was, voor het dien avond acht uur sloeg, smoordronken. Hij was een man die weinig sprak. Ook als hij zat was zweeg hij. Alleen aan Urzela, zijn vrouw, verklapte hij het geheim.

Het spreekt van zelf dat Rikus van dan af geregeld op het kasteelke kwam. Stilaan begon ook hij daar alles te bekijken met de blikken van den toekomstigen eigenaar, hij berekende reeds wat hij hier zou aanvangen, daar zou veranderen, en hij gaf zoo al min of meer zijn orders aan Jan Saenen. Hij bracht van zijn boerderijtje telkens wat mee, het schoonste fruit en de beste groenten uit zijn tuin, versche eieren, een gerookte ham, een paar keeren in de maand een kip, een konijn, Clementine had bijna geen boter meer te koopen, zij leefden op het kasteelke nu bijna van Rikus. Als Urzela daarover soms wat zegde antwoordde Rikus:

‘Zwijg, het geluk van onze kinderen hangt er van af.’ De gierigheid van Clementine vond daarin een groote voldoening. Zij heeft eenmaal een mandje peren, dat Rikus had meegebracht, verkocht aan den postmeester. Clementine liet nooit na aan mijnheerke te gaan toonen wat die goedhartige broer van haar had meegebracht. Mijnheerke knikte, en als zij weg was klotste het hikkend lachje door zijn enge keel.

Rikus heeft dat volgehouden tot het eind.

Hij vroeg soms met belangstelling aan Clementine hoe ver het stond met de gezondheid van mijnheerke, op een toon dien hij hartelijk meevoelend trachtte te maken, maar hij durfde haar onderwijl niet in de oogen zien. Want voor hem moest mijnheerke Parmentier geen dag langer leven, en hij vreesde dat dit wat al te duidelijk op zijn gezicht zou te lezen staan. Hij kwam nu geregeld elken Zondag na de vroegmis een poosje bij haar in de keuken zitten, en ook in de week, 's avonds, als hij voor de eene of andere reden in het dorp moest zijn, of zonder reden. Hij kwam daar zitten in de hoop dat Clementine wat naders zou zeggen omtrent de erfenis, hij probeerde zelfs haar met een half woord er op te brengen. Maar Clementine deed dat niet, zij gebaarde het niet te hooren of niet te verstaan. Het was juist of zij eenigszins spijt had haar geheim verklapt te hebben aan Rikus. Zij genoot niet meer zoo gelukkig alleen van haar rijkdom als vroeger. De schaduw van Rikus' klauw viel er over. En haar houding deed soms in Rikus een verkropte woede tegen haar opstijgen, die hij met moeite bedwong, en hij keek haar met valsche blikken aan als zij het niet zag. Nu zij eenmaal zooveel gezegd had beschouwde hij het als een verongelijking, zoo niet erger, er niet meer over te vernemen. Gebeurde het dat Clementine hem iets zegde van wat zij later ging doen, had hij bijna lust haar te vragen: ‘En dat allemaal met mijn geld?’ Een zonderlinge toestand.

Het was toen januari.

XII

Het is zaterdagavond. Het vriest zacht. Mijnheerke Parmentier zit in zijn zetel, en in het licht van de lamp naast hem, probeert hij iets te lezen in de Fransche gazet van dezen ochtend. Op het tafeltje, naast de lamp, staat een wit bord, met een mes er naast, niets anders. Het licht, onder het groene scherm, valt op den vloer, tot op een deel van de witte sprei over het bed. De kachel ronkt. Hij heeft het deurtje even open gezet om het vuur wat te temperen. De hooge staande klok, tegen den muur naast het bed, tikt gedempt in de donkere kast, en bij iederen tik en iederen tak komt er een dof bijgeluidje, bijna als een

na-snikje, zoo: tik(*hè*).... tak(*hè*).... tik(*hè*).... tak(*hè*).... zooals oude klokken, die vermoeid van jaren zijn, dat wel meer doen. Achter zijn zetel is het verlichte raam van de keukendeur.

In de keuken zitten Clementine en Rikus. Hij is tegen zes uur aangekomen met een konijn, hij heeft dat naast den pompbak op het rek gelegd, en is gaan zitten bij de plattebuiskachel, met de armen op de roede. Zoo rookt hij zijn pijp, en kijkt naar den muur voor hem. Nu en dan spuwt hij in den koolbak onder de kachelbuis.

'Het vriest,' heeft hij gezegd bij het binnenkomen.

'Ge zoudt het zeggen,' heeft Clementine geantwoord, en daarna spreken ze niet meer.

Clementine heeft gedaan met haar huiswerk, zij gaat even kijken bij mijnheerke of de kachel daar in orde is, zij neemt het bord en het mes mee, zonder een woord te zeggen, en zet zich nu aan de andere zijde van de keukenkachel met een mandje naaiwerk. Ook in de keuken tikt op den schoorsteen een klok, een wekker is het hier, nerveus rap: tik-tik-tik-tik-tik-tik.... Boven den wekker hangt tegen den schoorsteen een kruisbeeld. In den spiegel vlak tegenover ziet men dat kruisbeeld nogmaals. Er hangt een Heilige Familie tegen den muur boven Rikus' hoofd. Boven den pompsteen staan wat potten en pannen, boven de aanrechtbank wat koperwerk. Alles luistert naar het tikken van den wekker. Buiten vriest het, onder een kouden maanhemel. Hier binnen leeft er iets onwezenlijks, daar zijn geesten in dat huis. Als Rikus even indut schiet hij plots weer wakker met een bonzend hart. In de gang kraakt er iets lichtjes. Werd daarboven niet een deur gesloten?.... Als er nu iemand over den steenweg zou voorbijgaan kan men dat hier niet hooren.

Zoo zitten ze daar dan, deze drie menschen, mijnheerke Parmentier, Clementine, Rikus, in hetzelfde huis, ieder besloten in het geheim van zijn eigen gedachten, ieder bouwt zijn eigen droomen, met een afgrond tusschen elkaar. En toch verbonden, door iets dat de eene van den andere raadt, en weet. Drie menschen die in en om elkaar leven, elkaar haten.

Door den wand die hem van de keuken afscheidt wriemelt mijnheerke met onzichtbare voelhorens in de geesten van de

twee in de keuken, en grinnikt nu en dan over zijn krant heen.

De twee in de keuken zitten daar roerloos, als twee hyenas die wachten op een lijk. Als Rikus de lippen over zijn pijpesteel schuift is het juist of hij maakt zich gereed om aan iets te likken. Twee spinnen zijn ze, die in hun webbe zitten te loeren op de vlieg, om haar het bloed uit het lijf te zuigen. Soms klinkt in de andere kamer een korte droge hoest. Telkens schiet dan hun kop eventjes omhoog, zooals een kat, die met al haar spieren en zenuwen samengebald te loeren zit op een argeloozen vogel, plots opschrikt van een geluid achter haar. Zij hooren dat hoesten, zij denken beiden hetzelfde, en zien elkaar niet in de oogen. Rikus verschuift even den voet. Mijnheerke Parmentier, het lijk van de hyenas, de vlieg van de spinnen, de vogel van de kat, denkt aan de twee, zooals zij aan hem denken. Hij heeft de krant op de knieën laten zakken, zijn kaal hoofdje rust tegen de zetelleuning, in de schaduw van het lampescherm. Is hij moe, het leepe, schriele mijnheerke Parmentier? Slaapt hij? Zijn beenderige handen rusten op de zetelleuningen, hij roert niet. Maar zijn oogen zijn open, hij staart in de schemering voor zich, hij luistert naar den regelmatigen tik.... tak.... in de lange kast, en hij glimlacht, zijn hatelijk valsch glimlachje dat op zijn bleeke smoeltje zit als het grijnzen van een doodskop. Lijkt het witte hoofdje van mijnheerke nu niet een beetje op een doodskop? Hij glimlacht. Ja.... Want hij hoort, hij hoort precies wat de twee daar in de keuken peinzen, in de beslotenheid van hun zwijgen, hardnekkig immerdoor peinzen....

‘Waarom blijft hij nog leven, denkt Clementine, terwijl zij zorgzaam naait. Ja, waarom leeft hij nog altijd, het uitgedroogde scharminkel.... Hij moest lang dood zijn.... Na de begrafenis blijf ik hier alleen, geen mensch mag bij me komen, ze willen allemaal mijn geld.... Niemand krijgt een cent, niemand.... Onze Rikus moet wachten.... Waarom gaat hij nu niet dood, de oude pezewever, de vrek.... Hij doet het om mij te judassen... Ik koop een bontmantel, zoo schoon als die van madame Claessens.... Ik laat me van 's morgens tot 's avonds dienen.... Ik doe niks meer.... Oui madame.... Certainement madame.... Ik rijd naar Brussel als ik wil.... Ik drink wijn.... Nu is het tijd dat hij dood gaat, de judas, ik heb er lang genoeg op gewacht....

Peinst Clementine.

“Als hij dood is, droomt Rikus, verkoop ik ginder mijn gedoe.... Ik kom hier wonen, op het kasteel.... Clementine kan hier toch niet alleen blijven.... Ik moet niet meer werken, een beetje hovenieren, ja.... Onze Jef moet voor pastoor leeren.... Als hij vannacht wilde verrekken was ik morgen een gelukkig mensch.... Mijn schuld afbetaald.... Sigaren.... Bier.... Elken dag vleesch.... Ze moet niet probeeren de baas over me te spelen, de venijnige tang.... Dat die oude zottin maar zoo gauw mogelijk optrekt, te gelijk met den andere.... Heur testament zal wel gemaakt zijn....

Droomt Rikus.

Het is heel stil, in de keuken, in de zitkamer, in het heele huis. Het vriest buiten.

Mijnheerke hoort wat ze denken, en grijnst met zijn doodskoppengezichtje....” Hi-hi-hi!.. Ze zitten te wachten op mijn dood, die twee daar!.. Hi-hi-hi!.. Op mijn centjes.... Ik zou moeten kreveeren.. hi-hi-hi!.. (Het klotst door zijn dun keeltje als in een buisje).. Wat zullen we lachen! Wat zullen we lachen!..’

Grijnst mijnheerke Parmentier.

Hij moet ervan hoesten. Twee koppen in de keuken schieten luisterend op.

Ze zijn met vier nu. Eén zit te wachten op den dood van één. Eén zit te wachten op den dood van twee. En de derde, mijnheerke, grijnslacht op den dood. En de dood zelf mummelt tandeloos in den wekker op den schoorsteen:
rap-rap-rap-rap-rap-rap-rap-rap-.... of monkelt rustig in de donkere muurklok:.... tik(hè).... tak(*hè*).... tik(*geld*).... tak(*geld*).... tik(*geld*).... tak(*geld*)....

In het dorp luidt de klok. Het is morgen zondag. Clementine blikt op naar den wekker, en zegt:

‘'t Is negen uur.... ik moet mijn voeten nog wasschen.’

Rikus scharrelt zijn holleblokken over den vloer, spuwt in den koolbak, staat recht, en als hij de deur opentrekt en naar buiten kijkt zegt hij:

‘Het vriest.’

‘Ge zoudt het zeggen,’ antwoordt Clementine.

XIII

Een druilerigen zondagnamiddag in maart. Mijnheerke is zoetjes ingeslapen in zijn zetel. In de keuken zitten Clementine, Rikus, en Urzela. Een afgesloofd onbeduidend boeremensch, die vrouw van Rikus. Zij klaagt over de kleeren, voor de kinderen en voor Rikus. Waarom, als Clementine binnenkort een rijke madame is en zij toch van haar alles moeten erven, vraagt Urzela zich af, kan zij nu reeds niet wat helpen?.... Zij spreken gedempt, om mijnheerke niet te wekken daarnaast. Clementine staat ineens recht, gaat kijken door de ruitjes van de tusschendeur, en zegt dan: ‘Wacht eens 'n moment.’ Ze hooren haar in de gang de trap opgaan. Als zij boven - Clementine heeft een zwaren stap - de kriepende kleerkastdeur opent, draait mijnheerke zijn slapend kopje zachtjes van links naar rechts.

Clementine komt terug in de keuken met op den arm een dikke jas met bontkraag, de beste winterjas van mijnheerke.

‘Pas dat eens, Rikus,’ zegt ze stilletjes, maar doodgewoon. Rikus, met een rood gezicht, trekt het kleedingstuk aan, het prangt wel wat aan de schouders, maar het is toch ongeveer zijn maat. Hij staat daar als een zot te midden van de keuken, met zijn hoekigen, groven kop boven het zwarte astrakan, hij kijkt langs zijn mouwen, zijn beenen, dan naar Urzela, lacht idioot, en mompelt ‘Wel gotferdomme!’ Clementine kijkt onderzoekend of de jas wel past. ‘Daar moet niet veel aan veranderd worden,’ zegt ze.

‘En probeer dat nu ook eens.’

Ze neemt uit een doosje, dat ze in de hand heeft gehouden, de gouden horlogeketting, slaat zelf de overjas open, en houdt de ketting over den buik van Rikus. Ze kijken er alle drie naar, ernstig, en daar Rikus en Urzela goed verstaan wat dit zeggen wil spreken ze geen woord. Ook als Clementine de ketting weer in het schrijn legt en de jas helpt uittrekken, zwijgen ze. Het is een plechtig oogenblik. Gelukkig dat mijnheerke slaapt.... Ja ja, slaapt....

XIV

Het is de laatste zomer van mijnheerke Parmentier geweest. In de oogstmaand was hij in zooverre beter dat hij in den tuin

kon rondwandelen. In het dorp heeft men hem niet meer gezien. Die beterschap duurde niet lang, en in den herfst lag hij weer te bed. Mijnheerke voelde zelf dat het gedaan was, denk ik.

'Clementine, zegde hij op een morgen, ga bij den notaris eens vragen of hij dezen namiddag bij mij kan komen.'

Verbluft keek ze hem aan.

'De notaris, mijnheer?'

'Ja, de notaris.... Ik wil mijn testament maken.'

Clementine werd lijkwit.

'Ik meende.... ik meende dat dat al lang....' Haar stem stokte.

'Wat.... al lang?'

Zij was ijskoud.

Gedurende al die jaren had zij dus geleefd op een valsche zekerheid!.... Dat terugsmakken in de werkelijkheid was zoo brutaal, zoo onverwacht, dat ze moest neerzitten. Was hij dus gestorven verleden winter, dan was.... Zij durfde er niet aan denken.... Die gemeene loeder!.... Rikus, de winterjas, de gouden horlogeketting, de.... In een flits schoot het allemaal door haar geest. Zij moest op haar tanden bijten om mijnheerke niet bij de keel te grijpen op zijn bed. Hij las het in haar oogen.

'Zijt ge niet goed?'

'Ja wel.... ik ga.' Haar stem was schor.

Zij ging naar het dorp met een hollen kop, ze wist niet waaraan ze moest denken. Het was of de grond onder haar voeten wegschoof, of ze over water ging, of ze ineens van boven van een dak naar beneden was gegooid. Het was bijna met een nederig gezicht dat ze door het dorp stapte. Zij deed haar boodschap bij notaris Claessens, dacht, toen ze in de gang stond, aan den bontmantel van madame Claessens.... de kleeren.... den hoed.... Ze kwam terug, en zat in de keuken verwezen voor zich te kijken. Dan deed ze als een automaat haar huiswerk. Clementine had zonder het te weten op den rand van een afgrond gestaan, en zij bekwam slechts langzaam van den schrik.

De notaris kwam in den namiddag. Met een deemoedig gezicht liet ze hem bij mijnheerke, en ging dan in de keuken zitten. Hij was een oogenblik later bij haar terug en vroeg om een briefje naar zijn huis te brengen en te wachten op het antwoord. Zij voelde wel dat men haar wilde weg hebben, maar ze kon

niet weigeren. Haar hart bonsde. Het deed haar goed in beweging te zijn. Zij haastte zich niet.

Toen zij terugkwam en met den brief van den notarisklerk in de kamer trad, zat de notaris naast het bed met mijnheerke rustig te praten. Zijn aktentasch lag op de tafel. Haar keel was toegeschroefd. Maar mijnheerke zei vriendelijk, docht haar toch: ‘Dag Clementine.’ De notaris knikte vaderlijk. Toen hij enkele minuten later langs de gang wegging, liet zij hem buiten, en daar werd het haar opeens te machtig. Met tranen in de oogen, heesch, vroeg ze: ‘Mijnheer de notaris, ik mag toch gerust zijn, niet waar?’ Notaris Claessens zette zijn hoed op, stak zijn eindje sigaar opnieuw aan, en glimlachte ondertusschen geheimzinnig. Aan de deur klopte hij haar op den schouder en fluisterde: ‘Proficiat, Clementine.... Proficiat’!

Zij meende in de opwelling van haar blijdschap naar mijnheerke te loopen om hem te bedanken. Neen, dat kon ze nu toch niet. De judas had haar al dien tijd bedrogen en belogen, zij bevroedde nu maar hoe dicht zij bij haar ongeluk had gestaan. Zij ging terug in de keuken zitten en maalde koffie.

XV

Half october liep het af met Louis Charles Gérard Parmentier. Dokter Vertessen bezocht hem den laatsten keer rond twee uur. 's Avonds was de pastoor gekomen en had hem bediend. Tegen negen uur kwam Rikus om te waken. Met hun twee zaten ze weer in de keuken, ieder langs zijn kant van de kachel, in eigen gepeinzen verzonken. Rikus rekende in zijn hoofd. Clementine zat met de gevouwen handen, waarin zij een rozenkrans hield, op haar dikken buik, voor zich te kijken, en dacht aan morgen. En aan overmorgen. De notaris had laten vragen hoe ver het met mijnheerke stond, en had gezegd dat ze hem aanstonds in den vroegen morgen moesten verwittigen als er 's nachts wat voorviel. Clementine overlegde alles. Alle deuren en kasten waren gesloten, ze zou de sleutels morgen dadelijk aan den notaris geven. Niemand had zijn neus te steken in hààr huis. Ze moest ook terugdenken aan den tijd toen ze als jong meisje bij madame Beuckelaers gekomen was. Nu was ze negen en vijftig. Al haar

werk, al haar zorg, hadden maar één doel gehad, en morgen zou nu dat doel bereikt zijn. Clementine zuchtte van innig welbehagen. Ze ging naar de kast, nam er de flesch jenever uit die ze in den morgen gehaald had voor de begrafenis, en schonk voor Rikus en voor zich zelf een glaasje vol. Rikus kipte het door zijn keel alsof het zijn eigen jenever was, en zelf schonk hij zich een tweede in. Hij sprak geen woord. Later vielen ze beiden in slaap, Clementine met het hoofd scheef op de borst gezakt, en zij zeeverde lichtelijk over haar kin. Een grijze haarbles hing over haar gezicht en bengelde mee als haar hoofd naar links of rechts sloeg. Haar buik zwol zienderoogen mee met haar adem. Rikus leunde den kop tegen den wand, hield den mond wijd open, en ronkte. Zooals ze daar nu zaten was hun voorkomen leelijk. Het wekkertje op den schoorsteen tikte maar door: rap-rap-rap-rap....

Rond één uur werd Clementine wakker. Ze veegde met den rug van haar hand haar natte kin af, en keek slaapverwezen voor zich. De lamp was bijna leeggebrand en de wiek stonk. Zij gaapte, had hoofdpijn, en zij stak de lamp aan die gewoonlijk bij mijnheerke stond. Nu brandde daar een nachtlichtje. Zij hoorde meteen een zacht gekreun in de andere kamer. Zij luisterde aan de deur, dacht even na of ze zou gaan zien, dronk een glas water, en ging naar den zieke. Zij stond over het bed gebogen, keek met een vies gevoel naar het kale kopje en het dunne gezichtje van mijnheerke, die met de oogen toe lag, en bij iedere korte en stootende ademhaling kwam er een klein gorgelend geluid uit zijn keel. Het nachtlichtje wierp een flauwe schemering door de kamer. Het rook er benauwd, naar medicijn en naar den toiletemmer. Clementine blikte even naar het fleschje op de tafel. De dokter had gezegd.... Neen, dat diende nu voor niets meer. Zij keek nog eens naar het smalle gezichtje, en trok dan zachtjes den rand van de dekens over zijn mond en over zijn gezicht. Een uur vroeger of later.... Zij deed het voorzichtig, alsof ze bang was dat hij het zou gewaar worden. Een oogenblik bleef ze nog staan. Het reutelend geluidje had opgehouden. Zij ging terug naar de keuken.

Rikus zat daar klaar wakker. Hij keek haar aan en vroeg:

'Is hij nog niet dood?'

Neen, schuddekopte ze. Daarop dronk ze nog een glas water,

zette zich terug op haar stoel, nam den rozenkrans weer tusschen de vingers, en sliep. Rikus ging even buiten om tegen den gevel te wateren. Hij schraapte zijn keel en spuwde ver weg in den donker. De hemel stond vol sterren. In het dorp blaften een paar honden, en op den toren sloeg het uur. Hij schudde zich van de kilte toen hij terug binnenkwam, dronk nog een borrel, en stopte zijn pijp. Alles was stil.

Rond zes uur schoot Rikus wakker, met een vuilen, plakkerigen mond. Hij had tegen de kachelroeden gelegen, en zijn arm sliep. Hij had iets zots gedroomd en was er geheel verdwaasd van. Clementine sliep met het hoofd op de tafel. Op zijn kousen ging hij nu zelf kijken in de andere kamer, kwam dadelijk terug, klopte haar op den schouder en fluisterde: ‘Nu is hij dood.’ Clementine stond recht, wreef aan haar oogen, en zegde met een dikke stem: ‘Goddank, Rikus!’

XVI

Te zeven uur was Rikus al bij den notaris. Die liet weten dat hij in den namiddag zou komen, en dat hij er op rekende dat alles in het sterfhuis zou blijven liggen zooals het was. De doodsklokken werden geluid. Mijnheerke werd gelijkt. Rikus ging naar huis om zijn beste kleeren aan te trekken, maar tegen den noen was hij terug. Hij werd door Clementine belast met al de boodschappen die er te doen waren.

Rond drie uur kwam notaris Claessens, vergezeld van den pastoor, van nog een anderen priester, en van de bejaarde dame die het jaar te voren had gezegd dat zij familie van mijnheerke was. Clementine keek verwonderd. Wat kwamen die hier doen? De notaris, zonder haar iets te vragen, bracht zijn volk in het salon, verzocht hen plaats te nemen, ook Clementine, precies of het daar allemaal van hem was. Dan ging hij zelf achter de tafel zitten, opende langzaam zijn aktentasch, nam daaruit een witten omslag, en zegde: ‘Mijnheer Parmentier heeft mij gevraagd zijn testament voor te lezen onmiddellijk na zijn overlijden, in zijn eigen huis, nog voor de begrafenis. Hij heeft mij aangesteld als zijn testamentuitvoerder.’ Dan plaatste hij rustig zijn gouden lorgnet op zijn neus, plooide het papier open, en

begon te lezen: ‘In den naam des Vaders en des Zoons en des heiligen Geestes, amen, dit is mijn testament....’ Clementine maakte een kruiske. En de notaris las.... De pastoor.... zooveel.... de verre nicht.... zooveel.... het weezengesticht.. Het was zeer uitvoerig wat hij las, en hoe verder hij ging hoe starrer Clementine hem met wijd opengespalkte oogen begon aan te kijken, en opeens begreep ze niets meer, de zin van de woorden drong niet meer tot haar door, het warrelde dooreen in haar hoofd alsof daar iets kapot gesprongen was. Tot ze plots haar naam hoorde.... ‘Clementine Geeraerts.... de kleeren van madame Parmentier zaliger.... levenslang vast verblijf in het godshuis te Leuven.... Rikus Geeraerts.... winterjas met astrakankraag....’ Daar was wel iets kapot gesprongen in haar hart, want al haar bloed vloeide er uit weg. Zij roerde niet, ademde zelfs niet.

‘Dat is alles,’ zegde de notaris, zonder iemand te bezien. Hij stak zijn lorgnet weer in zijn vestzakje, stond recht, stopte de papieren terug in zijn tasch, en hij ging de deur uit. De anderen volgden. Geen mensch zegde een woord tegen Clementine, of dacht er aan het lijk even te gaan groeten.

XVII

Daarmee is mijn verhaal ten einde. Er blijft nu nog alleen over: Clementine.

Toen de notaris met de anderen het salon verlaten had bleef zij roerloos op haar stoel zitten. Zij dacht er zelfs niet aan de voordeur te gaan openen en ze buiten te laten. Zij bleef zitten, het hoofd een beetje naar links gebogen, de handen gevouwen over haar ronden buik, zij keek versuft naar de plaats waar de notaris gezeten had alsof die daar nog zat, en zij deed een poging met de lippen om te vragen: ‘Wablieft?’ Zij kon niet denken of iets beseffen. Al klonken nu achteraf de woorden van den notaris lettergreep voor lettergreep in haar hoofd, tegen haar hersens, als hamerslagen, zij verstond er toch den zin nog niet geheel van. Ditmaal was het geen schok dien zij kreeg, zoo als op den dag toen Emma haar huwelijk aankondigde, zooals op den dag toen mijnheerke van zijn testament sprak, het was dezen

keer een algeheele vernietiging. Alles stortte ineen van wat ze veertig jaar lang had nagestreefd, gedroomd, opgebouwd. Nu was er niets meer.

De deur ging stil open, en Rikus stond daar. Hij keek haar een oogenblik wachtend aan.

'Wel?'

Langzaam keerde zij het hoofd naar hem toe. Zij herkende Rikus. Het werd klaarder in haar hoofd. En zij kwam tot haar zelf doordat een felle woede in haar opsteeg tegen Rikus.

'Wel, Clementine?'

'Niks!'

'Watte.... niks?'

'Ja!.... Niks! Niks! Niks!.... Ge krijgt zijn winterjas.... Zijt ge niet kontent?'

Rikus kon een oogenblik niet spreken.

'En gij?'

'Ga het hem zelf vragen!.... hij ligt daar naast.... Ik ga naar het armengesticht te Leuven....'

'En is dat alles?'

'Foert!'

Hij bleef haar een minuut lang onthutst staan aangapen en brak dan ineens los: 'Wel gotfer gotfer gotfer milliard de nondedju!!!....' Hij smakte de deur dicht, en in de gang sloeg hij met de vuist een grooten bloempot van zijn staander. Hij deed zich geweldig zeer, en vloekte daarop nog harder.

XVIII

Hoe lang Clementine in deze bittere ure van haar leed daar nu zit, op den stoel naast het raam, - zij heeft er zelf geen besef van. Het is doodstil in het kasteelke. Rikus is weggegaan door den tuin, grommelend en vloekend, en hij heeft het straathekken zoo dwaas toegeslagen dat de klink er afgebroken is. Op de straat hooren de menschen hem vloeken als iemand die stapelgek geworden is. Clementine is nu alleen op het kasteelke, alleen met het doode mijnheerke in de andere kamer. Zij voelt zich uitgehold. Het begint in de kamer te grauwdonkeren. Haar blikken glijden nu, van de plaats waar notaris Claessens heeft

gezeten, langs den muur, en daar blijven ze staan op het portret van madame Parmentier zaliger. Een lange poos kijkt ze met starren blik naar dat portret, waarop madame staat afgebeeld met een wit bont om de schouders, eer zij begrijpt wat het is. Die witte vos.... ja, die ligt boven in de kleerkast, waarvan de notaris nu den sleutel heeft, in een doos.... Als ze alleen was heeft ze dat soms omgehangen, heeft zich voor den spiegel gebogen, en heeft gezegd: 'Oui madame!.... Certainement madame!....' met een fijnen mond. Naar gelang de schemering aandikt schijnt het bleeke gezicht van het portret scherper naar voren te treden, schijnt het spottend te loeren naar Clementine. Nu schrikt ze ineens op, net als toen Rikus daar straks vloekte. Zij staat recht, gaat voor het portret staan, en met een stem die geen klank heeft sist ze: 'Ros!.... Gij leelijke ouwe ros!.... Gij zijt de schuld van alles!' Zij spuwt op het portret, twee drie keeren. Daarna zakt ze weer terug op haar stoel, gedachteloos, leeg.

In de keuken valt er iets op den vloer.... Een kat?

Zij doet in de gang de voordeur op slot, stoot met den voet de scherven weg van den vernielden bloempot, en treedt in de keuken. Zij steekt de lamp aan, plaatst die op de tafel, en blikt dan verloren rond naar wat ze moet doen. En wanneer ze al de vertrouwelijke dingen van elken dag, van heel haar verleden, in den warmen schijn van het lamplicht om zich ziet, beseft ze de volle maat van haar ongeluk.

Dan is Clementine beginnen te kreunen, een bevend, hokkend geluid dat met korte halen door haar toegeschroefde keel gezogen kwam.... *èheu*.... *èheu*.... altijd door, met bijna niets menschelijks in den klank. Zonder dat ze wist wat zij deed begon ze een paar borden en tassen te wasschen in de kom op den pompbak. Als dat gedaan was kwam ze voor de kachel staan, aldoor kreunend - *èheu*.... *èheu*.... legde de handen op de kromme handvatten van het deksel. Haar gezicht rond de oogen was nu dik rood opgezwollen en ineens hield haar kreunen op. Haar dwaze blik keek star, recht en hard, en met een plotsen stap was ze ineens bij de tusschendeur, rukte die open, en stond in de kamer bij het lijk van mijnheerke Parmentier.

Naast het bed, op een tafeltje, stond een kruisefiks tusschen twee gewijde kaarsen, waarvan er een brandde. Het doode ge-

zichtje van mijnheerke Parmentier, met de donkere holten om de ingevallen oogen lag zoetjes op het kussen, met een kerkboek onder de kin om zijn mond niet laten open te vallen. Clementine zelf had dit zoo gedaan, en het was ook haar eigen kerkboek. Zijn bleeke handjes waren schoon saamgevouwen en met een rozenkrans omwonden, Clementine's rozenkrans, en het magere lijk maakte maar een kleine bulting onder de dekens. Op zijn kin stonden dik de witte stoppelhaartjes. Het bleeke neusje stak spits omhoog, en daar het kaarsevlammetje door het plotse binnenkomen van Clementine weg en weer flikkerde, maakte de schaduw van het gezicht en het neusje gekke sprongetjes tegen den muur.

Clementine stond voor het lijk van mijnheerke. Al haar zenuwen brandden en trilden van haat, van machtelooze woede. En het kwam bijna als een reuteling door haar keel toen ze eerst zacht, en stilaan harder begon te schelden: ‘O gij leelijke loeder!.... O gij verdommelijke schurk!.... Kon ik u nog maar eens de keel toenijpen!.... Kon ik u de oogen nog eens uit uw kop krabben!.... Gij dief! Gij bedrieger! Gij schijnheilige wijventoeker!.... Ge hebt mijn eer gestolen! Ge hebt me verkracht! Ge hebt mijn fortuin weggegeven!.... Bandiet! Vagebond! Dief!.... Moest ik dáárom mijn eigen kerkboek onder uw leelijk bakkes steken.... Daar! Daar! Daar!....’ En drie keeren gaf zij met haar open hand een klets tegen den dooden kop van mijnheerke. Het kerkboek vloog door de kamer, een paar doodsprentjes lagen links en rechts, het hoofd zakte schuinsch weg, en nu was het net of mijnheerke keek naar Clementine, en grimlachte, lijk vroeger. Zij liep als een razende horzel in de kamer weg en weer, ziedend van woede, schopte een stoel weg, haar schaduw danste langs de muren, en van op een afstand stak ze beschuldigend den vinger naar hem uit: ‘Durf zeggen, valsche judas, dat het niet waar is dat ge me beloofd hebt te trouwen, dat alles voor mij zou zijn!.... Durf zeggen dat het niet waar is!.... Schurk! Dief! Smeerlap!.... Wat hebt ge met mijn erfdeel van madame gedaan!.... En gij lacht nog!.... Watte!.... Ik wil zelf in de hel komen als gij er ook maar in zijt!....’ Zij gilde nu hoog en scherp met een vreemde heesche stem. En opeens, in een toppunt van razernij, scharrelde zij al haar rokken hoog op, een lint knakte, haar

blauwe wollen broek viel op haar voeten, en met den rug half naar mijnheerke gekeerd kletste ze met de vlakke hand driemaal achtereen op haar bloot achterwerk en schreeuwde: *Dat* is voor u! *Dat* is voor u! *Dat* is voor u!' zooals het gemeen vrouwvolk dat bij ruzies doet om zijn verachting uit te drukken. Maar zij zag plots in den spiegel tegen den schoorsteen haar eigen naaktheid, schrok ervan ineen, werd meteen stil, en maakte een kruis.

De buitendeur van de keuken ging open. De vroegere knecht Lievens, Jan Saenen met zijn vrouw en zijn dochter, het hulpmeisje met haar vader, en nog een paar dorpelingen, kwamen binnen om den rozenkrans te bidden. Clementine schopte haastig met den voet haar broek onder mijnheerke's bed, en raapte het kerkboek op.

De vrouw van Jan Saenen bad voor. Zij zat bij de deur tusschen de twee kamers. Op een paar na zaten ze allemaal in de sterfkamer met het gezicht naar het lijk gekeerd. Clementine had het laken over den scheef gezakten kop van mijnheerke getrokken, en ook de andere gewijde kaars aangestoken. Zij zat vooraan, het dichtst bij het bed, en men hoorde haar stem boven de andere bidders uit.

De rozenkrans was geëindigd, en de vrouw bad als slot: 'O Godt wiens bermhertigheden zonder getal zijn, verleent aen de ziele van uwen dienaer vergiffenisse van alle zonden op dat zij de quytscheldinge daer zij altyt heeft naer verlangt door onze meedoogende smeekingen moge verkrijgen, die leeft en heerschapt in alle eeuwen der eeuwen, amen.

> Dag van gramschap en ellenden
> Die des werelts loop zal enden
> En verbranden zal tot asch
> Al wat hier beneden....'

'O gij schandalige schurk!.... Dief! Moordenaar! Valschaard!....'

XIX

Den dag dat Louis Charles Gérard Parmentier begraven werd, hebben ze Clementine weggevoerd naar het krankzinnigengesticht te Melle bij Gent. Daar zit zij nu. Zij leeft er in een

afgescheiden paviljoen van zachtaardige krankzinnigen, een zevental vrouwen onder de hoede van Zuster Anyse, zij doet heel gewoon, werkt mee, en het is enkel als zij begint te vertellen van haar fortuin, van haar kasteel, en dat zij een bedrogen jongedochter is, dat ge kunt merken hoe stapelgek ze eigenlijk is.

Van tijd tot tijd komt zij uit haar kamertje in de gemeenschappelijke zitkamer, waarop al de deuren uitgeven, opgetooid, uit de nagelaten kleeren van madame Parmentier zaliger, met een oude japon, tot op den draad versleten, en met een ouderwetsch hoedje op haar grijs hoofd. De eerste keeren schrokken de andere krankzinnige vrouwen toen zij haar zoo zagen verschijnen, als een dame, maar ze waren er spoedig aan gewend. Clementine zet zich dan op de bank te midden van de anderen, zij knikt voornaam naar links, knikt voornaam naar rechts, met een fijn mondje, en zegt met een zachte stem: ‘Oui madame!.... Certainement madame!....’ De anderen hebben dat gauw van haar afgeleerd, vinden het zeer deftig, en zoodra Clementine nu verschijnt in haar dameskleeren, spoedt zich elk van hen naar haar kamertje, en komt terug, de eene met een kleurigen lap of met een stuk gordijn om het hoofd, de andere met een beddesprei om de schouders, met den overschot van een verneuteld hoedje op het hoofd, en met zeven zitten ze daar, drie op de eene bank, met Clementine in het midden, en vier op de bank, daar vlak tegenover. Zij wachten in spanning, met de vreemde kinderblikken op Clementine gericht, tot deze naar links en rechts buigt en zegt: ‘Oui madame!.... Certainement madame!....’ en dan herhalen ze allemaal samen, deftig het hoofd buigend naar mekaar toe, zachtjes, met een tootmondje: ‘Oui madame!.... Certainement madame!....’ Geen enkele van die vrouwen kent Fransch.

XX

En nu zijn er misschien die, bij het lezen van dit zonderling verhaal, eerder sympathie zullen voelen voor Clementine dan voor Louis Charles Gérard Parmentier. Ze zullen het gedrag van dezen laatste misschien laken, en oordeelen dat hij, voor iemand als Clementine, die hem dan toch jaren lang op zulke voorbeeldige wijze had verzorgd en opgepast, wat meer had

kunnen doen dan haar een plaatsje te verzekeren in een godshuis. Akkoord. Of liever, ik wil daar zoo ver niet over denken. Men overwege ten andere dat Clementine, ook indien zij de erfenis had gekregen, alevel zou krankzinnig geworden zijn. Alles wees daarop. Zij is trouwens zeer goed verzorgd te Melle, een rustige plaats, die ik iedereen kan aanbevelen om er zijn laatste levensjaren door te brengen. En men kan bovendien niet ontkennen dat er in de handelwijze van mijnheerke een zekere humor lag. Het heele geval doet mij lachen.

ERNEST CLAES

Water en aarde

Achter de dijk lag het land breed en laag met de hoge spitse torens van de Zuiderzeestadjes aan de linker en de rechterhand, en de dorpskerken in het midden van de oude polder; dáárheen keek Krijn Durgerdam het meest, want hij wilde boer worden en een kleine hoeve hebben in dat vlakke uitgestrekte land. Maar zijn vader, de gedrongen man met de lichte en strenge blauwe ogen, haalde de schouders op, als Krijn zulke dingen zei, en wees met de hand naar de andere kant van de dijk, waar het grijze, langgegolfde water wiegde. Daar was de zee en de vissersbuis, waar Melle Durgerdam schollen en kabeljauw, haring en zelfs mossels mee viste. De zee liep tegen het bazalt en de groengeworden palen van de beschoeiïng, en als men des nachts wakker werd in het huisje achter de dijk, hoorde men het knagen en woelen van die langzame grauwe baren onder de weste- en noordewind. Zo hadden drie of vier generatie's dat gehoord, want naast de deur in het geveltje zat een speksteen, waarop men het jaartal 1771 kon lezen, en Melle Durgerdam wist niet anders, dan dat zijn vader en grootvader hier hadden gewoond, en dat zij vissers waren op de geteerde botter, en dat zij een hekel hadden aan het land, waar de boeren op kropen en waar de roeken over zwermden als doodsvogels. Het huis was nodig voor de vrouw, die men aan de wal had en voor de kinderen, die opgroeiden, maar men was er liefst zo weinig mogelijk en zocht het water, stuurde de botter met tevreden vuist uit het haventje - dat veel meer een dubbele steiger was dan een echte haven - en kwam slechts met tegenzin thuis, al moest dat wel, om de vis en de mossels te verkopen.

Krijn en niemand wist, waar hij die trek naar de aarde vandaan had, maar hij was er, en na schooltijd ging hij steeds met de boerenjongens mee, en speelden zij op erven, tussen mestvaalten en werkgerei, groeven zij in braakliggend bouwland en dreven

zij koeien van of naar de wei. Krijn keek naar de boerenknechts, die op de mestkar stonden en met een brede platte schop de gier over het land zwierden; hij bracht hun de koffie en het dikke roggebrood, in een zakdoek geknoopt, en luisterde met de hand tegen de wang geleund naar hun gesprekken over de grasstand en de droogte, en toen hij een jaar of tien was, wist hij reeds in April of Mei te zeggen, of het een goed boterjaar zou worden. Hij stond er bij, als er een koebeest onder den stier werd gebracht, en hij was eens, toen Melle met de botter buitengaats was, op de boerderij gebleven, om bij een der zeugen te waken, die juist had gebigd, en die in zijn koortsige napijn het jonge goed op zou kunnen vreten, als men het beest niet vóór was. Hij vermeed het, om op de dijk te lopen; hij viste niet, als zoveel andere kinderen, naar schelpen of gekleurde bollen tegen de stenen helling van de zeewering; hij bleef aan de landzijde, de zeewind in de rug, de oogen op de lange sloten en rechte akkers, de lage wilgenbastions, de mannen in de blauwe kielen, die de ploegen bestuurden of de paarden floten.

Toen hij op zijn twaalfde jaar van school kwam, kon hij jongknecht worden bij Aalwiert Frigge, den vader van een zijn kameraden. Melle Durgerdam was woedend, toen Krijn het hem vertelde. - Vissers worden geen boeren, zei hij, alsof het een eeuwige wet was, wier waarheid hij uitsprak. En de eerstvolgende keer, dat hij uitvoer, nam hij Krijn mee.

Het was een reis, die in den jongen iets bevroor en deed afsterven. Hij was een kind als alle kinderen, misschien een weinig geslotener en niet zo uitgelaten, maar even speels en ondernemend en vol onverhoedse invallen. Ofschoon de reis aan zijn gezond jong lijf niets deed - daarvoor had hij de ervaringen van hele vissergeslachten mee in zijn bloed gekregen - en slingeren noch stampen, korte noch lange golflopers hem van zijn stuk brachten, verhardde er iets in hem dat tot op die dag in hem getrild had: de verwachting, een keer te kunnen doen, wat men het meest van alles begeert, de neiging om 's levens ingeving te volgen, de zin voor de vaste grond. Hij, die toch nooit veel had gezegd, zweeg sinds de uitvaart, en toen zij terugkeerden van een maar korte uitreis, langs visrijke banken, was er een trek van domme en strakke onderworpenheid op zijn jong gezicht. Melle Durgerdam zag het niet; hij opende naar vissersgewoonte

nooit anders de mond, dan om den schippersknecht een bevel te geven, en zijn aandacht was te gespannen op stroom en keerstroom, haringsporen, op het schieten der netten en het binnenslepen van de buit, dan dat hij de verandering bij zijn zoon opmerkte.

Toen Krijn vier jaar met zijn vader gevaren had, sloeg de oude door een stortzee over boord, en Krijn, die door dezelfde vlaag van water en wind meegesleurd werd, redde zich, omdat hij dichter bij de mast was. Toen hij en de knecht achttien uur later aan wal kwamen, sidderde en snikte hij, en iedereen dacht, dat het om zijn vader was, en de dominee, die kwam troosten, klopte hem lang op de arm, maar hij vluchtte naar de zolder en lag daar uren aaneen in gevaarlijke, krampachtige huilbuien, omdat zich voor het eerst de angst voor het water bij de haat voor het water gevoegd had.

Niemand weet, of hij na die ramp zou hebben gehoopt, ooit boerenknecht te worden. Er kwam een broer van zijn vader uit Edam, die hem zijn goeie goed aan liet trekken en met hem naar Amsterdam ging, waar hij een bootsman op de koopvaardij kende, en met dien gingen ze langs een van de handelskaden aan het IJ, waar witte zeestomers lagen met gele schoorstenen en machtige takelage. De geluiden van de sleperswagens en de trams, de sirenes der zeeschepen en het roetige geluid der sleepboten verdoofden en verwonderden den jongen. Hij belandde bijna onder een lorrie, die op smalle rails uit een pakhuis naar de steiger liep, en zijn oom en de bootsman grepen hem allebei vast en snauwden smadelijk en ontevreden. Daarna zaten ze in een klein kantoor met bruinbeschoten wanden en een groene lamp, en een man met een ringbaard schreef Krijn's naam in een boek, en zei, dat hij prompt over tien dagen terug moest zijn en gaf hem een papier, waar van alles op stond. Hij stak het in de zak van zijn vaders beste jekker, die hem al paste, en ze gingen weer terug langs de kaden en onder een donkere overkapping door, waarboven treinen denderden, en daarna zat Krijn voor het eerst in een café en dronk bier, dat koud en prikkelend in zijn onrustig kloppend lichaam verdween, maar zijn oom en de bootsman dronken jenever, en werden rood en vrolijk, en de bootsman sloeg de grote meid, die bediende, tegen haar achterste en Krijn keek verlegen naar de grond en zag niet eens meer,

dat zijn oom den bootsman een tientje gaf van het pakje geld, dat hem in het kleine kantoortje door den man met de ringbaard bij het weggaan was overhandigd.

Zo werd Krijn Durgerdam matroos op de grote vaart. Hij stond, hoekig en uit de kluiten gewassen, op wacht, en deed boodschappen voor de officieren in havens, wier namen hij zich herinnerde uit zijn schooldagen, toen vreemde steden en landen nog cirkeltjes en gekleurde vakjes op de kaart waren geweest. In den beginne donderden de matrozen hem; zij lieten hem struikelen en in een tobbe met water vallen; zij gooiden een dode rat in zijn kooi, en eens bij het passagieren in Lissabon lieten ze hem alleen in een café zitten, en de opgewonden eigenaar eiste, dat hij tien flessen Oporto zou betalen, en toen hij hem niet verstond, en weg wilde gaan, kwam hij op het politiebureau terecht. Hij liet niet merken, dat hij het zich aantrok, lachte ook niet; het was, alsof het langs hem neergleed zoals water van een robbenvel. Sommigen dachten, dat hij vroom was, maar hij had geen bijbel in zijn klerenkist, alleen een Engels boekje, waarin plaatjes van koeien en paarden stonden; het was de catalogus van een landbouwtentoonstelling in Shropshire, die hij op een markt had gekocht.

Op de tweede reis liet men hem met rust, en men waarschuwde anderen, die hem nog niet kenden; ‘er was toch geen pleizier aan hem te beleven’. Hij deed zijn werk eentonig en in een gelijkmatig tempo; goed, maar zonder hart en overtuiging. Hij werd matroos en kreeg de volle gage; hij gaf het geld onderweg meestal uit, en wist later niet meer, waaraan. Hij was schuw jegens vrouwen, en moest zich eerst dronken drinken, als hij naar hen toeging.

Op de derde reis zag men hem voor het eerst kwaad; dat was, toen een boom van een bootsman een kleinen lichtmatroos afranselde. Hij gooide den bootsman met het hoofd tegen een windas, en kreeg tien dagen opsluiting. Toen het schip in Rotterdam kwam, en hij weer aan wal mocht, bleef hij aan de Schiedamse dijk hangen. De tweede avond liep hij den bootsman tegen het lijf, en daar ze allebei gloeiende hoofden hadden, begon het vechten opnieuw; ze sloegen het spiegelglas van een danssalon in gruizels, en moesten zich voor de politie verbergen. Daarna dronken ze broederschap, en de bootsman nam hem

mee naar een negerin, die Krijn's laatste briefje van vijfentwintig inpalmde en de twee beschonken zeelui van de trap liet glijden. De bootsman beloofde Krijn, dat hij hem aan een nieuwe uitrusting zou helpen, als hij de schuld voor de ruzie op zich nam, want de politie zocht nog steeds naar de vechtersbazen. Krijn was koppig, en wilde niet meer luisteren, de bootsman smeerde hem, en de derde avond werd Krijn gevat en ging hij voor een maand naar Scheveningen.

Toen hij zonder een cent uit de nor kwam, dorst hij niet naar het huisje aan de dijk te gaan, zoals in de vroegere jaren, en hij vroeg een spoorkaartje naar Rotterdam, waar hij een hele dag langs de havenkantoren liep. Hij wist niet anders, dan weer aan te monsteren, maar er was geen boot meer. Toen Krijn des avonds in de Oppert in een proeflokaal een werklozen metaalbewerker trof, die een kans wist, om naar het vreemdelingenlegioen te komen, herinnerde Krijn zich de witte, vlammende Kashba van Algiers, kleine schepen, die over een blauwe oceaan vlogen, bruine mannen, die ossen voor een ploeg spanden; en omdat het in Holland regende en zelfs de alcohol hem slecht warmde, besloot hij, mee te gaan.

Twee jaar dienden hij en de Rotterdammer in de Franse koloniën; toen werd de metaalbewerker, die eerzuchtig was en stipt in de dienst, bevorderd en overgeplaatst, Krijn had geen eerzucht, en het leven op het fort stond hem tegen. Het liefst ging hij nog naar de naastbijgelegen markt, waar de verbouwers van zuidvruchten en tabak kwamen, en hij keek toe bij het kopen en verkopen. Maar de markt was geen boerenmarkt, zoals hij die kende van Hoorn of Alkmaar, en daar hij geen moeite deed, om meer Berbers te leren, dan volstrekt nodig was voor de dienst, stond hij aan de buitenzijde der dingen, en gleed alles langs hem als een bont, heet en stoffig schouwspel, welks zin hij niet begreep.

In het derde jaar deserteerde hij met een Portugees smokkelschip, dat bij nacht in de baai kwam en opium en brandewijn verkocht. Het plan, om met deze snelvarende zeehaai mee te gaan, kwam, terwijl hij bij de kustwacht stond, aan de grens van het Marokkaanse dorp, welks hoofd met de smokkelaars samenwerkte. Toen ze hem geld aanboden, als hij zijn ogen dicht wilde doen vroeg hij, hem mee te nemen; en toen zij

terugkeerden, begroef hij zijn geweer en patroontas en volgde hij hen.

Daar ze zo gauw mogelijk van hem af wilden zijn, lieten ze hem in Tangar achter. Hij had niets dan het oude linnen pak, dat een der smokkelaars hem voor honderd francs had verkocht. Maar hij vond een verkreukeld briefje van vijftig francs in een der zakken, en zat daarmee een hele avond in een havenbar, tot hij een paar Hollandse zeelui hoorde praten, en zich, schuw en links, maar met stugge blijdschap tot hen wendde. Hij had zijn moedertaal niet meer gehoord, sinds de Rotterdammer, die met hem naar het legioen was gegaan, was overgeplaatst. Zij waren achterdochtig en lieten niet veel los. Maar voor ze weggingen, rieden ze hem aan, naar den Nederlandsen consul te gaan. Hij sliep des nachts tegen een havenmuur, en zwierf een dag rond, overwegende, wat hij doen zou. Ten slotte werd de honger hem te machtig en hij zocht, zwak van moeheid, tot hij den consul had gevonden. Men gaf hem geld, en toen hij had gegeten en gedronken en nieuwe warmte en kracht hem doorstroomden, zag hij eensklaps tegen de terugkeer op. Wat moest hij in Holland doen? Er was hem niets overgebleven dan het water.

Hij monsterde op een kustvaarder, die tussen Tanger en Port Saïd voer, maar hij was het zeemanswerk zo ontwend, en gedroeg zich zo bokkig en vreemd, dat men hem in de Egyptische haven aan de kade liet staan. Hij ging weer naar den consul, maar deze was met verlof, en de plaatsvervanger, piepjong en verwaten, gaf hem een lange reprimande en vijftig piaster, wat nog geen pond was. Krijn wilde niet vragen, of hij werk voor hem wist, en leefde veertien dagen zuinig van het gekregen geld. Toen dronk hij bedorven water en kreeg hij de typhus.

Hij lag bijna zes weken in een oud hospitaalschip, dat eigenlijk aan de methodistische missie hoorde. Er was een verpleegster met harde handen en grauwig haar, die in het Engels tegen hem praatte, en wier ogen hem moederlijk en triest beschouwden. Hij verstond haar vrijwel, maar haar onbeholpen liefde en zorg verwarden hem, verlammend en aangenaam. Hij had willen blijven, en hij was blij, toen hij wegging. Toen hij eindelijk, mager en met onz kere knieën het schip verliet, waarop hij aan haar arm leunend, weer had leren lopen, kuste ze hem beschaamd en frommelde d i biljetjes van een pond in zijn hand. Hij liep

de havenkwartieren door, de briefjes nog steeds als een papieren bal in de palm van de vuist, een weke onbekende siddering om de mond.

Hij begon zijn land te vergeten, terwijl hij op een kolenstation werkte, en niets dan Engels en Arabisch meer hoorde. Er was in de kleine nederzetting van de bunkerplaats, waar meest negers arbeidden, één blank meisje, de dochter van den Engelsen ploegbaas. Hij bekeek haar van ver, en volgde haar van ver. Toen het meisje het gewaar werd, vertelde ze het aan haar vader, die Krijn van toen af aan sarde en achteruitstelde, tot hij den ploegbaas in het kantoor van den betaalmeester in de borst greep. De betaalmeester, die dacht, dat Krijn een moord zou plegen, sloeg hem met het geldkistje op het achterhoofd. Toen Krijn roerloos lag, werden beide mannen bang; ze droegen den bewustelozen kolentrimmer in een bootje, roeiden hem een eindweegs de haven op - een zeildoek over hem heen - en stapten aan een der steigers af, waarna ze het bootje weer afstieten. Toen Krijn weer bijkwam, dreef hij op de rivier; vlak voor hem rees de hoge zwarte steven van een stoomboot. Hij sprong te water en werd opgevist door de bemanning van een feloek. Ze waren medelijdend en goedmoedig, verbonden zijn hoofd en brachten hem naar Alexandrië bij hun meester, een Egyptenaar, die handel dreef op de Levant. De Egyptenaar vroeg in rollend Engels, of Krijn verstand had van schepen en Krijn zei: Yes, I was a sailor once, - en hij kreeg een job op een van de kustboten van den Egyptenaar, die tussen Alexandrië en Beiroet voeren, als maat van den kapitein. De kapitein was een Duitser uit Kiel, en hij en Krijn waren de enige blanken op het schip. De Duitser was zestig, en een mensenhater, en zei bijna niets. Krijn deed zijn werk in het langzame, zekere tempo van weleer, en luisterde des avonds naar de liederen der bemanning die onder de sterren zongen. Krijn wist niet, dat het heimwee was, dat uit de nacht en de muziek en de menselijke eenzaamheid in hem rees, want hij had geen voorstelling meer van wat Holland zou zijn.

Toen Krijn een paar jaar voor den Egyptenaar had gevaren, kreeg de oude schuit averij en zij werden op sleeptouw genomen door een Griekse boot. Terwijl Krijn de stomer bekeek, - hij kon de Griekse letters niet lezen - leek het, alsof ze hem bekend

voorkwam, maar hij kon zich niet herinneren, waar hij haar eerder gezien had. Pas op Cyprus, waar ze het eerst heen werden gebracht, en waar hij de Griekse boot betreden kon, las hij op een oude reddingsboei ‘Thorbecke’. En hij wist, alsof er een stem in hem opsprong: Enkhuizen-Stavoren.... Natuurlijk! de Grieken kochten de oude Zuiderzeeboten op! Het was de veerboot, die hij tientallen keren bij de Dromedaris had zien liggen.

Krijn zwaaide licht op zijn benen, alsof hij beschonken was. Hij moest het hoofd met de handen vasthouden. Dromedaris. Zwarte akkers. Weiland. Een locaaltreintje tussen zilverwitte rietkragen. Zilte hemel, alsof men de lucht met droppels tegen de tong proeft.... Boerenhofsteden; een kalf, dat klagend blaat.

De kapitein liep langs hem en keek met stugge kin om. Was haben S'? Too much of datewine? Niet lekker? - Krijn schudde langzaam het hoofd; hij stond op de zonnige schelle kade, licht blakerde tegen verweerde muren, wit was de middag, de bruine mensen glommen zwetend; het belletje van de muilezels tampte op oneffen stenen. Hij liep een keer om de oude luchtkoker heen, waaraan de reddingsboei hing. ‘Thorbecke.’ Krijn wist niet, wat voor naam het was. Maar het betekende Holland. Hij zag, door het felle vuren beeld van het Levant-eiland heen, de ernstige dijk, waartegen de westenwind verstoof, het kleine huis, met het jaartal 1771 op speksteen.

Hij wist, dat hij ditkeer terug wilde.

Hij bleef nog een half jaar, om reisgeld bijeen te sparen, en onderwijl at hem de onrust. Een goed zeeman was hij nooit geweest, en de Kieler, die hem met norse verbazing opnam, had nooit zoveel gemopperd en binnensmonds gesist als in dat halve jaar. In Alexandrië kreeg Krijn werk op de ‘Giessenstroom’, die naar Rotterdam voer, en na een drieweekse reis liep hij weer langs de Boompjes.

Het was vroege herfst, een spinnende rosse warmte hing nog tussen de bruingeloverde stammen; iets hels en vluchtigs klonk in het havengerucht. Hij tramde naar Delftse Poort en wachtte met spanning op de trein naar Amsterdam. Over het landschap, dat in de ruit van de electrische trein verschoof, zweefde een blauwe zonnige mist; de bollenvelden lagen vermoeid en bruin onder de turfmolm. Hij zat zeer stil en keek uit, dorpen en

steden lagen in de heldere vrede van de middag, soms waren er paarden, en kinderen, die wuifden, en achter slagbomen in bonte kleuren stond in smetloos wit de slagersjongen met zijn fiets. Het was zo oud en zo nieuw, dat Krijn's ogen knipperden. De mensen in de trein keken welwillend naar hem, iemand bood hem een cigaret aan, die hij sprakeloos aannam. Hij liep in Amsterdam, toen de middag laat en hoog en koel werd. Men had hem gezegd, dat er pas na een uur een trein naar Hoorn was, en dat hij daarna de bus moest nemen. Lange fijne rosse vegen slierten aan een groene hemel; in de stofloze lucht was iets reins en ijls, dat hij herkende en inademde. Het was als de herinnering, die hem bij het aanschouwen van de naam 'Thorbecke' besprongen was, maar zinlijker, voelbaarder en doordringender. Het steeg uit de tongval der mensen, uit het rumoer, dat zo anders was dan dat der vurige ranzige steden, die hij kende, uit de geur van het water, dat evenveel olie en vet meedroeg als dat van het oosten en toch de polder niet vergeten scheen. Krijn rustte uit bij een kleine kroeg, waarvan de lichtbak in ijle vlamletters het opschrift 'De Loopschans' droeg. Binnen leunde hij op de toonbank, en tegenover hem leunde de eigenares, blond en zwaar van boezem en met blote armen; zij keken elkander tevreden aan, terwijl zij hem de jenever toeschoof, en vroeg: - Afgemonsterd? - en hij zei: Uhu, - en dronk, en haar blik ging over zijn hoge, blauwe trui en de zijne naar haar blote armen, en hij wist niet, waarom, maar zij herinnerden hem weer aan de hofsteden achter de knotwilgen, de lange sloten, waarin een bijna witte avondhemel staat, de dieren op het veld.

Het was volslagen avond, toen hij in Hoorn uitstapte en de bus zocht, vóór het station. Hij zat achterin, op zijn schoot het koffertje met de doorgeoliede werkkleren en het extra paar schoenen; de chauffeur rook naar leer en pijptabak, dezelfde tabak, die Krijn vroeger de boeren had zien roken. Er zaten mensen met gezichten, die Krijn vroeger ook had gezien; misschien niet dezelfde, maar toch bijna gelijk; stil, doorploegd, ernstig onder het zwart van een boerenpet of het smalle wit van een boerinnenmuts. Er was een jonge vrouw met een kind, dat sliep; hij ademde de korengeur van haar haren.

Zwartblauwe herfsthemel was boven zijn hoofd, toen hij alleen stond op de weg, waar men voor hem gestopt had. Hij zette de

koffer naast zich neer en keek rond, alsof hij de dingen in het duister herkennen wilde. De stilte was bevreemdend; was deze stilte er steeds zo geweest? Hij streek de hand over het voorhoofd, nam de pet af; kleine zweetdruppels stonden op zijn huid, een zonderlinge spanning klopte in zijn keel. Dáár lag de smederij en het was, of hij het ronde bord aan de ijzeren stang voor zich zag: Englebert banden. Daartegenover.... het weiland moest bebouwd zijn. Er rekte zich een vierkante schaduw. Hij nam het koffertje en liep in de richting van de dijk. Aan zijn linkerhand, diep het land in, gloeide een klein vierkant in het donker. Daar was de hofstede van de Frigge's, waar hij jongknecht had kunnen worden.

De dijk stond als een borstwering van zwart tegen de lichter schemerende hemel; de weg bochtte hier, alsof ze over de kruin liep. Krijn begreep het niet. De weg had toch steeds onder aan de dijk gelopen? Daarachter was immers het water, waarin Melle Durgerdam was omgekomen, en waarop hij zelf vier jaar had gevist. Hij hief het hoofd, hij snoof, als om de oude, grondige geur van het zuiderzeewater te herkennen, dat hij zo had gehaat en dat toch nooit geweken was. Was de nacht zo vol andere roken, zo vol van een andersoortige bries, dat hij die geur uit de jonge jaren niet hervond? Er was een andere gewaarwording dan die van zee en er was de bevreemdende diepe stilte, die plotseling brak, alsof er ver weg, waar de schollebanken lagen, een auto had getoeterd.

Krijn zette de pet op en bereikte de dijk met tien, twaalf passen. Hij begreep het niet, deze verwarring der zintuigen. Hij had hier toch vaker gestaan toen hij pas op de koopvaardij voer.... toen had de speurzin van zijn lichaam hem niet bedrogen. Reuk, gehoor, en voorgevoel waarschuwden hem ditmaal, dat er iets onder deze hemel veranderd was. Hij beklom de dijk, met de weg, die werkelijk over de kruin ging en aan de andere zijde in het donker wegzonk.

De dijk moest verlegd zijn, landinwaarts. Maar nee, de oude vlierbomen aan de voet stonden er nog, die zou men zeker niet meenemen. En de afstand naar het huis van de Frigge's, den smid - die was gelijk gebleven. Hij tuurde in de nacht op, liep behoedzaam de dijk af. Het gras was zacht en buigzaam onder zijn schoenen. Op de oude dijk groeide aan de zeezijde geen gras.

Aan de voet van deze dijk was geen zee. En het was dezelfde dijk!

Hij stond weer stil. Angst bonsde in hem - lag hij in de kooi van de 'Fatme' te dromen van zijn jeugd..? De Griekse boot - de reddingboei van de Thorbecke - zijn reis met de 'Giessenstroom' - was het evenzo droom, waaruit hij wakker zou worden, als Ewaldsen hem straks schudde? Hij tastte met de handen naar zijn borst; daar was de trui, die hij in Toulon had gekocht. Hij sperde de ogen - hij ademde diep - hij worstelde niet in de kooi met een gevaarlijke en dreigende inbeelding. Hij *was* thuis.

Krijn begon weer te lopen. Waar de zee geweest was, de palen, begroeid met druipend wier en aangekleefde mosselschalen, strekte zich land. Hij ging voetje voor voetje. Hij kon maar met moeite wennen aan het denkbeeld - land onder de voeten. Men had gepolderd. Hoe ver? De aarde leek zich wel mijlen en mijlen te strekken onder de nacht. En nu vernam hij weer het verre geluid van de auto. Hij had zich dan toch niet vergist. Er liepen wegen door deze uitgestrektheid, die eenkeer zee was! Hij had de handen voor zich uitgestoken - tastend -; zijn koffertje stond nog steeds aan de dijk. Maar hij kon niet teruglopen. Hij was teruggekomen en had nieuwe aarde gevonden. Hij liep door. De fijne kriewelende geur van hooi drong in zijn neusgaten. Ergens kwam een zware zucht uit de stillte; de zucht van een koe. Hij liep er heen; er lagen er twee, drie, vier, slapend en met ronkende flanken, schimmen van diep zwart en vaag wit in het duister. Hij zag de kleine lichten van boerderijen - zij schemerden zwak uit het duister, doofden weer achter hem. Hij hoorde een kerkklok slaan - er moesten dorpen zijn ook.

Hij liep tegen een hek; er schramde iets tegen zijn hand, langs zijn kleren. Prikkelheining. Hij volgde, met behoedzame vingers, het hek van paal tot paal. Wat was er achter? Hij bukte zich, strekte de hand tussen de prikkeldraad door. Aarde, zacht en nog vochtig van regen. Wanneer had het geregend, hier op dit nieuwe land? De aardkorreltjes krasten onder zijn nagels; toen hij verder liep, droogden zij aan zijn hand, en hij verzamelde met de vingers van de ene de pulverende grond in de handpalm van de andere. Hij snoof er aan, hij had deze aarde willen proeven.

Hier had het grauwe, vijandige water gelopen. Nu stonden er

hoeven, en hekken, er lagen koeien, er was bouwgrond. Krijn schudde het hoofd. Een vreemde, beangstigende blijdschap beefde in hem. Hij bracht de handen naar zijn borst, het leek wel, of er iets hards was, waardoor het lachen, die wonderlijke beving van geluk niet verder kon, iets, dat daar jaren zo gezeten moest hebben. Hij boog het lichaam, het deed pijn, deze verscheurende tweestrijd tussen de rampzaligheid van eerst en dit geluk, tussen de angstige gespannenheid en de onverhoedse vreugde der ontdekking. Hij hield de handen met alle kracht tegen het bovenlijf, hij voelde, dat er in zijn gezicht spiertrekkingen kwamen, zo vreemdsoortig, als hij ze nooit gekend had. Hij had een schreeuw kunnen geven - smartelijk en lang en gelukkig tegelijk.... maar er kwam geen klank uit zijn keel. Het leek alleen, alsof de harde, stenen plek in hem begon te dooien, alsof hij van binnen vol liep met een smeltende warmte, een zalige afmatting, heviger en bevredigder dan hij ooit bij een vrouw had gevonden; een volte, die nu niet meer ondraaglijk was, maar tot in zijn vingertoppen doorgolfde, die door zijn hoofd suisde en een diepe rust achterliet. Hij dacht er niet meer aan, wie in het huisje van 1771 zouden wonen, of zijn moeder nog zou leven. Hij wist alleen, dat de zee was verdwenen, hier en uit zijn bestaan. Het water was aarde geworden, en hij stond met de voeten op deze nieuwe aarde, en zei, hardop en gelukkig, zonder dat hij kon ophouden:

‘Nu zal ik boer worden. Nu zal ik boer worden,’

....alsof hij ontwaakt was uit een lange en folterende droom van steden en hemels in vuur, nachten op het schip, kolenstof, het zinderen van machine's en het roepen in vele talen, dat zich oploste in een herinnering van bonte klanken en klinkende veelkleurigheid, die langzaam optrok en te loor ging in de Hollandse najaarsnacht.

THEUN DE VRIES

Een vergeten Limburgs romanticus

Op de dichter Charles Beltjens werd mijn aandacht gevestigd door een artikel in de 'Hommage à K.R. Gallas', van Gustave Charlier[1]. Daarin vertelt deze van een gedicht dat een in Sittard geboren en gestorven dichter eenmaal richtte tot Victor Hugo, ter verdediging van diens fel bestookte en gehoonde *Chansons des rues et des bois*. De luchtige, geestige octosyllaben, door Charlier geciteerd, wekten mijn belangstelling. Ik wenste meer van Beltjens te lezen, en van hem te weten. Uit Sittard ontving ik mijn eerste inlichtingen, met de grootste welwillendheid verstrekt. Daar vond ik ook zijn voornaamste gedichten.[2]

Charles Beltjens is dus in zijn geboortestad geen onbekende, doch voor de meeste intellectuelen dáár en elders in Limburg, is hij slechts een naam. Zijn werk is zo goed als onvindbaar. In onze grote bibliotheken zoekt men tevergeefs de waarschijnlijk op eigen kosten gedrukte, primitieve uitgaafjes van afzonderlijke gedichten, en de weinig bekende Belgische en Franse bladen en tijdschriften, waarin nu en dan werk van hem werd opgenomen, zijn evenmin gemakkelijk te bereiken. Een bundel verzamelde gedichten is van hem nooit verschenen[3].

1) *Victor Hugo et un poète hollandais de langue française*, in *Neophilologus*, XXIII, 4.
2) Ik breng hier dank aan de heer gemeente-secretaris van Sittard en de heren Dr. W. Janssen, S. Kentgens en J.J.M. Timmers aldaar.
3) Artikelen over Beltjens vindt men in deel XXIV van *Studiën* (1885) van G. Jonckbloet, en in *De Limburger* van 21 Mei 1932, van de hand van Dr. H. Stein. Ook Chr. Merz wijdt enige bladzijden aan hem in een werk over Sittard en omgeving, samengesteld in opdracht van het Bestuur der Gemeente Sittard.

Charles Beltjens werd in Sittard geboren, 2 Mei 1832[1]. Zijn ouders hadden een grote zaak in mode-artikelen. Waarschijnlijk heeft Charles in zijn jeugd thuis Frans gesproken. Dat was immers de omgangstaal van de gegoede standen van Zuid-Limburg. Zijn moeder, Marie Ida Leloup, was, naar ik vermoed, van Waalse oorsprong.

Van 1843 tot 1849 was Charles op het Seminarie van Rolduc, waar alle onderwijs toen nog in het Frans gegeven werd, doch hij zag er vanaf priester te worden. Hij kwam in Leuven in de zaak van een oom, en keerde na enige jaren naar Sittard terug, voorlopig altans. In deze tijd valt waarschijnlijk de grote gebeurtenis in Beltjens' leven: zijn liefde voor Isabelle de Borman, die nooit zijn vrouw zou worden. Het schijnt, dat Charles, naar Brussel vertrokken, daar denkbeelden had opgedaan, die dokter de Borman, de vader van zijn geliefde, niet kon dulden. Ook was er een groot standsverschil tussen de bohême-achtige familie Beltjens en de in hoog aanzien staande familie de Borman. Zó is de overlevering in Sittard, en enkele zeer mooie, idealistische liefdesbrieven van Charles aan Isabelle, die ik mocht lezen, bevestigen deze voorstelling. Na ook in Frankrijk gewoond te hebben, kwam Beltjens in 1872 uit Brussel in Sittard terug, waar hij bleef tot zijn dood, 20 Juni 1890. Hij was er een type dat de aandacht trok, door de zwarte, overvloedige artiesteharen, de martiale snor, de fijn besneden trekken, en de brede flambard. Rinaldo Rinaldininoemden hem de leerlingen van het Jezuietencollege.

Ook zijn manier van doen wekte opspraak: men kon hem - aldus wordt verteld - op hetzelfde uur, op dezelfde stoel, dag in dag uit, vinden in het café van ‘Vatter Schiffelers’, waar hij zat te ‘laammaken’[2] met stadgenoten, of wel, ongenaakbaar, uren staarde in de met tabaksrook en dranklucht gevulde kamer. Wie weet wat Beltjens, verzonken in gepeins, dan vóór zich heeft gezien in de rooknevels van de kroeg, welke verbeeldingen in

1) Volgens het geboorteregister Beltgens. Dergelijke namen op ‘gens’ worden in Limburg als ‘jens’ uitgesproken. De vader, die de geboorte van Charles aangaf, tekende Beltjens, en zo tekende ook altijd Charles zelf.
2) ‘Laammake’, zich met elkaar vermaken ten koste van anderen, af- of aanwezigen, een van ouds bekende gewoonte der ‘Zitterders’.

hem oprezen, welke herinneringen hem besprongen. Hoe eenzaam zal hij zich dikwijls gevoeld hebben in het stadje met zijn roddelende mensen, die hem wantrouwden om zijn liberalistische ideeën, hij die zich verwant voelde aan de grootsten, in wiens *Nox* Mistral de adem van het boek Job had voelen beven, die door Victor Hugo ‘un des guides naturels de la légion des jeunes esprits’ was genoemd.

Het is niet mogelijk een bevredigende beschrijving van de evolutie van Beltjens' dichterschap te geven. Daarvoor weten wij te weinig van hem. Van zijn Belgische en Franse tijd bijvoorbeeld is nog zo goed als niets bekend.

In het archief van Het Museum Het Land van Sittard bevindt zich een dik kladcahier, waaraan de jeugdige Charles met potlood zijn eerste dichtproeven heeft toevertrouwd. Ze zijn merkwaardig, die voltooide en onvoltooide gedichten, voor het inzicht in de dwepende, vurige jonge dromer, die zijn meesters had gevonden in Chateaubriand, Lamartine en Hugo. Ergens ontwerpt hij plotseling een nieuw gedicht: Aux poètes du siècle. Ebauche. Chateaubriand! voilà le phare, immortel, sublime. Lamartine, Hugo (Byron?) les vaisseaux. Nous, les petites barques qui les escortent dans leur course triomphale vers le port de l'avenir où les attend l'immortalité.

Er staat in dit oude schrijfboek allerlei dat onthult wat er omging in de geëxalteerde jongeling: vizioenen van de Hel, liefdesgedachten, romantische dromerijen, verlangens naar een lief wezen, incarnatie van zijn smachtende aspiraties.

> Descends, viens t'incarner sous les traits d'une femme!
> Pour étancher ma soif je m'abreuve de pleurs!
> Ah! sur mon coeur blessé verse un divin dictame!
> Prends pitié de mes jours, je suis seul et je meurs!

Verder sombere verzen reeds over de ellenden op deze aarde, met de alleenstaande uitroep:

> Moi qui rêvais enfant que la vie était belle!

Verbazing over eigen dichterschap:

> Comment me venez-vous, gracieuses pensées,
> Jeune et magique essaim de célestes oiseaux?

Innige verzen over zijn moeder, van wie hij, blijkens brieven en gedichten, veel gehouden heeft, en achter wier schijnbare strengheid, als hij als kind gestraft moest worden, zich zoveel tederheid verborg:

> Ton visage si doux et fait sévère exprès,
> Ce ton qui malgré toi grondait avec tendresse,
> Et tes mains dont les coups semblaient une caresse.

Het is duidelijk dat gedichten, die hij in later levenlietdrukken, reeds vroeger waren geschreven, of altans begonnen. Zo ontving hij in 1883 bij een ‘concours littéraire’ in Verviers een eervolle vermelding voor het gedicht *Aurore*; doch uit een eigenhandige aantekening onderaan het exemplaar dat ik onderzocht, bleek mij dat de verzen dateren van Mei 1862.

Te oordelen naar de blijde toon waarop hij zijn geliefde bezingt, was toen de grote deceptie nog niet over hem gekomen. Die deceptie zou het ‘leitmotiv’ worden van vele zijner gedichten. In een langademig gedicht, *Lamento*, dat Alfred de Vigny geprezen heeft[1)], en dat van zijn echec vertelt, lees ik:

> A peine si vingt fois j'ai vu les fleurs s'ouvrir
> Et le bois verdoyer! Pourtant je vais mourir.

Was hij dus nauwelijks de twintig gepasseerd, toen de teleurstelling hem trof? Dan moet men veronderstellen, dat het zoeven genoemde *Aurore* reeds vóór 1862 ontworpen was. Doch ook andere gissingen zijn mogelijk.

Fragilité werd in 1891 gepubliceerd, doch het moet jaren tevoren gemaakt zijn[2)]. Hij heeft toen het huis van de geliefde weergezien, en de ineengestrengelde initialen teruggevonden, die hij eenmaal grifte in een hoekje van het raam van haar kamer.

> O femme, qu'as-tu fait? N'était-il que d'argile,
> Ton sourire si jeune et frais épanoui?
> La vitre est toujours là, cette vitre fragile.
> Ton sourire? - A jamais il s'est évanoui.

Ook *Masque et visage*[3)] spreekt van het verraad hem aangedaan. Wie denkt er niet aan Musset bij deze verzen?

1) Volgens een aantekening bij het gedicht in de *Revue Belge* van 15 Aug. 1891.
2) Posthuum in de *Revue Belge* van Mei 1891.
3) In de *Revue Belge* van 1 Februari 1892.

Mensonges tes regards, mensonge ton sourire,
Mensonges tes baisers et tes embrassements,
Et tous ces mots d'amour que ta main put écrire,
Marqués, fausse monnaie, au coin des faux serments.

De dichter heeft aan zelfmoord gedacht, doch de herinnering aan de tedere liefelijkheid van hun eerste ontmoetingen heeft hem gered. Zij, de ontrouwe, is gebleken slechts een bedriegelijk droombeeld te zijn van zijn ideale beminde:

Ce que j'aime à jamais, ce n'est plus toi, c'est Elle,
Elle qui rend la paix à mon être agité,
Mon rêve, ma Psyché, qui survit, immortelle,
Au charme évanoui de ta réalité.

Het zou dwaasheid zijn het pessimisme van Beltjens uitsluitend aan die bedrogen liefde toe te schrijven. Wèl is natuurlijk mogelijk dat zij bij hem een neiging tot zwaarmoedigheid versterkt heeft. Op het menselijk bestaan, op het maatschappelijk leven ook, had hij de sombere kijk van door hem bewonderde meesters: Alfred de Vigny, Byron, Leconte de Lisle. Het is moeilijk uit te maken of die sombere kijk geheel ècht was, tot zijn innigste wezen behoorde, dan wel gedeeltelijk een literaire manier was, een kunstig navolgen. Hoe het zij, wij vinden bij Beltjens dezelfde opvatting van de menselijke ellende, dezelfde aanklacht tegen onrecht, mammonaanbidding, dierlijke oorlogsdrift.

In *Les Coqs*[1], dat begint met:

J'aime le chant du coq au milieu de la nuit,

en eindigt met:

Oh, que le chant des coqs est beau pendant la nuit[2],

laat de dichter in de nachtelijke stilte het gekraai opklinken:

L'azur au chant des coqs vibre de clairs frissons.

Het is het uur van de strooptochten van mens en dier:

Voici l'heure propice aux projets des filous.

Reptile et carnassier commencent leur maraude.

1) In de *Revue Belge* van 15 Januari 1890.
2) Duidelijke herinnering aan het eerste en het laatste vers van Vigny's *Le Cor*:, J'aime le son du cor, le soir, au fond des bois', en ‘Dieu! que le son du cor est triste au fond des bois!’

Al te onverwacht gaat het gedicht dan over in een satire van de maatschappij:

> De tout ce qui fut grand on a sonné le glas;
> Le Veau d'or devant lui courbe toutes les nuques;
> Où trônaient des géants vont régner les pieds-plats;
> L'art devient un sérail empli de vils eunuques.

De kraaiende hanen zijn de wakers:

> Veillez! chantent les coqs. Veillez, penseurs austères!

Beltjens meende een van die wakers, die waarschuwers te zijn. Hij is alleen wat vaag in zijn aanklacht. Een hater van zijn tijd doet altijd enigszins onnozel aan, tenzij hij duidelijk de kwaden noemt die hij verfoeit. Toen de bestuursleden van de Académie Lamartine in 1888 onderling een dichterlijke wedstrijd hielden met Lamartine als te behandelen onderwerp, behaalde Beltjens een eerste prijs (grand diplôme d'honneur) met het eerste van een zestal sonnetten[1]. Welnu, ook in deze Lamartine verheerlijkende sonnetten constateren we dezelfde vaag-algemene afkeer van de moderne tijd. Men vraagt zich af wie de ‘affreux myrmidons’ zijn, ‘ces nains dont la stature veut hausser sa misère à l'immortalité’, en wie worden bedoeld met ‘les chiffonniers de l'art, chargés d'impurs fardeaux’. Zijn dat de realisten, de naturalisten?

Beter begrijp ik een pessimisme dat voortvloeit uit een filosofische wereldbeschouwing, zoals deze zich uit in het gedicht *Nox*[2]. Alleen Noodlot en Toeval heersen:

> C'est vous seul qui réglez la danse des atomes
> Sur le rythme éternel de vos lyres d'airain.

Het recht van de sterkste alleen beslist. Vrijheid is een ijdel fata morgana.

Het pacifisme, dat in deze dagen een belachelijke antiquiteit lijkt, vond eenmaal vurige verdedigers in Lamartine, Leconte de Lisle, Hugo. De beide laatsten schilderden met aangrijpend rea.

1) Dit verscheen in het *Bulletin officiel de l'Académie Lamartine* van 10 Sept. 1888, de andere in *La Revue Belge*.
2) Parijs, 1881. Het grote gedicht, 170 strofen van 4 alexandrijnen, zou, volgens de verzekering van de secretaris der *Jeux Floraux* van Toulouse, in 1879 zeker bekroond zijn, als het de voorgeschreven omvang - hoogstens 250 regels - niet verre had overschreden. De dichter was van dat voorschrift onkundig.

lisme de gruwelen van het slagveld. In *Christus liberavit nos*[1] wijst Beltjens op het kontrast tussen Christus' prediking en de daden van de christelijke leiders der volken:

> Il a maudit le glaive; et toujours, sans repos,
> Votre orgueil, décimant les cités ouvrières,
> Vers le morne abattoir de vos hordes guerrières
> Fait cheminer le peuple en lugubres troupeaux.

In *Midi*, dat in 1883 bekroond werd in Verviers[2], treft een uitvoerige schildering van een veldslag:

> Plus loin, c'est la Bataille, horrible, folle, immense,
> Qui dès l'aube mugit, rouge de sang humain,
> Heurtant dans les éclairs deux peuples en démence
> Dont la moitié sera chair à corbeaux demain.
>
> La Mort, comme un croupier, autour d'elle chemine,
> Raflant avec sa faulx les funèbres épis,
> Bataillons, escadrons, que le canon fulmine,
> De leurs tronçons sanglants jonchant le vert tapis.

Niet zeer gelukkig heeft Beltjens in de laatste vier verzen twee verbeeldingen vermengd, die van de dood als maaier en als croupier. De combinatie van beide doet zonderling aan. ‘Rafler’ past goed bij de ‘râteau’ van een croupier, maar de ‘funèbres épis’ passen slechts bij de zeis van de maaier. Op dergelijke stijlgebreken stuiten we vaker bij Beltjens. Ook zijn taalgebruik doet soms ongewoon aan; zo o.a. het overdrachtelijk bezigen van ‘fulminer’ hierboven, altans in de betekenis die het woord daar heeft. Evenzeer doet ‘décimer’, met betrekking op ‘cités’, onfrans aan.

Evenals zoveel andere vertoornde boetpredikers en ontkenners, is Beltjens een teleurgesteld idealist geweest. Uit verscheidene van zijn gedichten klinkt een verlangen naar hoger en beter. Het mooist is die drang door hem verbeeld in de onrust van een gevangen roofvogel[3].

1) In *La Revue Belge*, 1 Jan. 1890, en in *L'Avenir*, orgaan van de Académie Lamartine, 15 Maart 1890.
2) Médaille de vermeil 2e prix au Concours des ‘*Soirées populaires*’, 1883-1884, gedrukt te Verviers, 1885.
3) *Le Condor captif*. Eervolle vermelding, enige verleende onderscheiding, bij het concours littéraire du Caveau te Verviers, 1883. Het gedicht, dat in 1885 in Sittard in druk verscheen, was reeds in Mei 1870 gepubliceerd in *L'Impartial de Nice*.

Op een stralende Meidag wandelt de dichter, dromend, gelukkig, door de Jardin des Plantes. Eensklaps hoort hij een angstkreet, gevolgd door andere. Een condor tracht te ontkomen aan zijn gevangenis. Een groteske menigte staat hem lachend te bekijken. Suggestief toont Beltjens ons het wanhopige dier:

> Avec son manteau fauve aux reflets de ténèbres,
> Ses yeux bruns qui dardaient un rayon fulgurant,
> Et le frémissement de ses ailes funèbres
> Qu'il secouait pareil au Phénix expirant.

Hij stelt de vogel voor, ontwakend in de vroege morgen, op de trotse toppen der Cordilleras:

> Le matin, quand le sud de sa croix triomphale
> Eteint devant le jour son grand phare étoilé[1)],

en naar buit begerig, de pampa's overschouwend.

Hier, in de dierentuin, is zijn gewone toestand kwijnende gelatenheid. Maar, wanneer in April, in een naburige haven, een schip uit Z. Amerika is binnengelopen, en vandaar een exotische geur wordt meegevoerd naar zijn kerker:

> L'arome inquiétant venu du sol natal,

dan is het uit met de rust. Hij hoort en ziet zijn geboorteland terug, en

> Une immense espérance allume tes prunelles;
> Un long frisson d'amour parcourt ton dos nerveux;
> C'est le mal du pays qui soulève ton aile,
> Et vers ton cher Pérou tu sens aller tes voeux[2)].

Onze onbevredigdheid met dit aards bestaan, ons heimwee, onze plotselinge tranen, tonen dat ook wij mensen een geheimzinnige gast in ons hebben, een vogel van het verloren paradijs.

> Dans nos âmes qu'emplit ta voix sombre et plaintive,
> Dans nos coeurs par ton bec et tes ongles tordus,
> C'est toi qui veux rouvrir ta grande aile captive,
> O Souvenir, oiseau des Paradis perdus.

Het idealisme van Beltjens openbaart zich ook in het einde van *Midi*. De misdeelden dezer wereld, - verlaten minnaars en

1) Beltjens kende blijkbaar *Le sommeil du condor* van Leconte de Lisle. ‘Les pics altiers’ en de ‘grand phare’ vinden wij reeds dáárin.
2) Dezelfde gedachte treft men aan in *La mort du singe* van Anatole France.

minnaressen, weduwen en wezen, dichters en denkers - kunnen met gerustheid het laatste oordeel tegemoetzien. Ook hier is Beltjens weer rhetorisch-vaag. Waarom juist diè? Zijn het de enige martelaren? En zijn zij beter dan anderen, omdat zij lijden door verlatenheid of onbegrepenheid? Beltjens voelt zich één met hen. Als bedrogen minnaar? Als dichter? Hoe het zij,

> Plus les coups du destin sont durs, plus la victoire
> Nous tresse de lauriers en de meilleurs séjours.

Die betere woningen, die hemelen, zullen ons lafenis en licht en warmte schenken:

> Toujours pour notre soif ils auront des fontaines,
> Pour nos coeurs des amours et des printemps plus doux;
> Les clartés de là-haut sont des clartés certaines,
> Et l'espace et le temps ne peuvent rien sur nous.

Als in het sombere *Nox*, dat wij reeds noemden, de dichter, door gedachte aan zelfmoord gefolterd, de Nacht aanroept:

> Nuit sans fin, Nuit sans borne, à jamais prends ma cendre,
> Grande nuit sans réveil, reçois-moi tout entier,

komt een stem tot hem. Nacht is geen ‘niet’, zoals de dichter denkt. Nacht is eindeloosheid, millioenen sterren, onpeilbaar azuur, eeuwigheid. Kan hij zich voorstellen, in tegenwoordigheid van die eindeloosheid, dat kogel, gif of staal voldoende zal zijn om zijn wil, zijn ziel, zijn rede, te vernietigen? Hij is geen speelbal van een almachtige gril. Hij ondergaat de eeuwige gerechtigheid, waaromheen de mens zich beweegt als om een zon, zoals sterren en atomen gehoorzamen aan de zwaartekracht. Laat hij aan de verschijningen denken die verleden zonden in herinnering brachten, aan het Mene tekel upharsin van Belsazar, het beeld van de Commandeur in *Don Juan*, Astarte in *Manfred*, en laat hij moedig als Manfred de geesten der duisternis tarten.

Men herinnert zich het einde van *Manfred* van Byron. Zijn wroeging, zijn zelfkastijding, zijn Manfred voldoende. Met trots wijst hij de geesten af, die zijn ziel komen halen:

> What I have is done; I bear within
> A torture which could nothing gain from thine:
> The mind which is immortal makes itself
> Requital for its good or evil thoughts.

Hij moge verraden zijn in zijn liefde - aldus de Nacht tot de dichter Beltjens -, zijn dierbaarste dromen mogen tot flarden gescheurd zijn en weggefladderd als dorre bladeren, hij moge zich afvragen wat hij misdreven heeft, dwaas is degene die in het goddelijk boek wil lezen vóór zijn uur geslagen is:

> Sache que la Justice, infaillible, éternelle,
> T'échappe, inaccessible, au fond de l'infini:
> Ce soleil fulgurant brûlerait ta prunelle;
> Souffre, et courbant le front, dis-toi: 'Je suis puni'.

De laatste raad van de Nacht is zijn opstandigheid te staken en zijn lijdensakker te blijven bewerken:

> Creuse en paix ton sillon, sème et cueille en silence
> Une gerbe à jeter dans le divin plateau;
> Et tu verras sans peur l'éternelle Balance
> Quand je t'endormirai dans mon large manteau!

Bij deze dichterlijke beschouwing worden we herinnerd aan het gedicht, waarin Lamartine de aarde ziet, door haar schepper overgelaten aan alle kwaad en alle ellenden: *Le désespoir*, en het antwoord van God op die aanklacht: *La Providence à l'homme*. En in het eind, de opwekking tot berusting, horen we eveneens een bekend geluid: de les in stoïcisme, die de stervende wolf geeft aan Vigny in *La mort du loup*.

De romantische dichters, Hugo, Vigny, Lamartine, en evenzeer een Leconte de Lisle en een Louis Ménard, hebben steeds met de grootste eerbied tegenover Christus gestaan. Zo ook Beltjens, ofschoon zijn opvatting van de Christusfiguur, evenmin als bij de genoemde dichters, een zuiver katholieke was. Hij noemt immers Prometheus onmiddellijk naast Christus, zoals Ménard dat deed in zijn *Panthéon*.

> En vain sur le Caucase, en vain sur le Calvaire,
> Prométhée et Jésus pour vous tous ont saigné,

zegt Beltjens in *Midi* tot de mensheid bij het oproepen van het laatste oordeel. In een ander gedicht, *Inferno*, toont hij Christus zelf en diens eindeloze genade. In een droom bezoekt de dichter de Hel. Een onbekende, wonderlijk indrukwekkend, verschijnt voor hem en vergezelt hem op zijn verdere tocht. Satan, met zijn drie muilen, hoog als de torens van een kathedraal, waarin Judas,

Brutus en Cassius gemalen worden, verheft zich boven de Cocytus. Bij het zien van de geheimzinnige vreemdeling, die Christus is, laat hij zijn prooi in de diepte vallen. Judas heeft zijn Meester herkend:

> Car, c'était lui, debout, dans la nuit solennelle,
> Mon compagnon, mais tel qu'il siège au paradis,
> Enveloppé d'aurore et de gloire éternelle.

Christus redt Judas uit de kolk. Hemelse akkoorden weerklinken:

> Soudain, l'ombre profonde, aux contours effacés,
> Vit par un brusque éclair s'écarter tous ses voiles;
> Et Jésus et Judas, se tenant embrassés,
> Eperdus de bonheur, montaient vers les étoiles.

* * *

Het zal niemand verwonderen dat bekende Franse dichters de poëzie van Beltjens welwillend begroetten: Vigny, Mistral, Hugo, Sully Prudhomme, Leconte de Lisle[1)], Baudelaire. Mistral verklaarde van zijn *Nox*: 'La grandeur du style et la magnificence des images drapent admirablement la profondeur des pensées; et l'on sent frissonner dans ces stances superbes le souffle du livre de Job'[2)]. Sully Prudhomme dankt zijn 'confrère' voor, le délicat plaisir que lui a procuré la lecture de son beau poème 'Vénus et Minerve'. Toen, in 1865, *Les chansons des rues et des bois* van Hugo, sierlijke, lustige, soms wat wansmakig gezochtgeestige gedichtjes van natuur en liefde, geheel ten onrechte, door Franse kritici burlesk en lubriek werden gescholden, zond Beltjens, verrukt over de bundel en verontwaardigd over de

1) Leconte de Lisle wordt door G. Jonckbloet genoemd in zijn *Studiën*-artikel. *Le Courrier de la Meuse* van 1 (of 2) Maart 1885 schreef over *Nox* o.a.: 'Cette page sublime dont Charles Baudelaire affirmait hautement qu'elle contenait à elle seule plus de vrai lyrisme que toutes les élucubrations des deux cents poètes français qui avaient concouru pour le grand prix de Toulouse'. Doch de bedoelde *Jeux Floraux* zijn in 1879 gehouden en Baudelaire was twaalf jaren tevoren gestorven. Helaas zijn waarschijnlijk de getuigenissen van Vigny, Leconte de Lisle en Baudelaire, met andere brieven aan Beltjens, in België verloren gegaan.

2) Volgens Jonckbloet en Chr. Mertz in hun vroeger vermelde artikelen.

aanvallen van Barbey, Vallès, Veuillot en anderen, naar Guernesey een lang gedicht, als hulde aan de grote balling. Het is, in navolging van Hugo, in octosyllaben geschreven, in kwatrijnvorm.

Beltjens prijst Hugo, dat hij in een tijd van mist en stormvlagen, (de *Chansons* waren eind Oktober verschenen), een lente-idylle heeft weten op te toveren:

> Tu fais la concurrence aux roses,
> Narguant l'hiver qui nous surprit,
> Tu fais voir aux cuistres moroses
> Que le génie a de l'esprit.

Het gehele gedicht[1)] is in deze geest geschreven, met voortreffelijke gedeelten, zoals dat waarin Beltjens de door Hugo gemetamorfoseerde, weeldrig-blijde natuur in verrukking bezingt:

> La grande ivresse qui commence
> Coule dans l'onde des ruisseaux,
> On entend dans l'azur immense
> Vagir d'invisibles berceaux.
>
> Les grands bois sont pleins de murmures,
> Soupirs, baisers, bruits alarmants;
> On voit faire aux jeunes ramures
> Je ne sais quels gestes charmants.
>
> Vive la grande République,
> Où, sans faire ombrage à Caton,
> Le poète, roi sans réplique,
> Est citoyen, malgré Platon.

In de *Revue Belge* van 15 Maart 1891 vindt men de brief die Hugo in antwoord op die hulde schreef: ‘Votre poème sur les *Chansons des Rues et des Bois* est d'une grâce gaie et vive, et ce livre est admirablement compris de vous’. En zijn democratisch stokpaardje bestijgend, voegt hij eraan toe - wat de argeloze lezer van de *Chansons* zeker niet onmiddellijk zal begrijpen! - dat zijn nieuwe bundel van het begin tot het einde een ‘hymne d'égalité’ is. .... ‘Les Bois comme les Rues sont pleins de la promiscuité sublime qui est la vie; la fraternité des arbres couvre une démocratie tout comme la fraternité des toits’. En Beltjens zegt hij na: ‘La nature est la grande République’.

1) *A l'auteur des Chansons des Rues et des Bois*, in *La Revue Belge*, 15 Maart 1891.

Beltjens was bovendien een verdienstelijk vertaler. Hij werkte mee aan een ‘Bibliothèque populaire des littératures étrangères (Paris-Bruxelles), waarin een deeltje Vlaamse poëzie verscheen[1)], en een vertaling der 69 gedichten van *Lyrisches Intermezzo* van Heine[2)]. Beltjens heeft er blijkbaar naar gestreefd zoveel mogelijk maat en ritme van het oorspronkelijk te behouden:

Sie saszen und tranken am Theetisch,
Und sprachen von Liebe viel,
Die Herren die waren ästhetisch,
Die Damen von zartem Gefühl.

‘Die Liebe musz sein platonisch,’
Der dürre Hofrat sprach.
Die Hofrätin lächelt ironisch
Und dennoch seufzet sie ‘Ach!’

Deze twee eerste coupletten van het bekende gedichtje geeft Beltjens aldus weer:

Le thé servi, leur polémique
Roula sur l'amour longuement;
Les messieurs s'armaient d'esthétique,
Les dames parlaient sentiment.

‘L'amour doit être platonique,’
Risqua le maigre président;
Sa moitié sourit, ironique,
Et gémit tout bas: cependant!

Dat ‘cependant’ voor ‘ach!’ dunkt mij een gelukkige vondst.

Soms evenwel is zijn vertaling meer een bewerking, wat beeld en vorm betreft.

Mei süszes Lieb, wenn du im Grab,
Im dunklen Grab wirst liegen,
Dann will ich steigen zu dir hinab,
Und will mich an dich schmiegen.

Ich küsse, umschlinge und presse dich wild,
Du Stille, du Kalte, du Bleiche!
Ich jauchze, ich zittre, ich weine mild,
Ich werde selber zur Leiche.

1) *Les Poètes flamands contemporains*, *poésies traduites en vers français* par Aug. Claus, Ch. Beltjens, J.Th. Antheunis, Georges Eekhoud etc.
2) *Intermezzo lyrique*, Paris-Bruxelles, 1881. Ik vond nog - sommige in handschrift - andere vertalingen van Heine, van Lorelei, Das Fräulein stand am Fenster enz.

Een Baudelairiaans geluid horen we bij Beltjens. Het gedicht wordt, door de verlengde maat en het enjambement, van een verheven gedragenheid, doch mist daardoor ook het nadrukkelijk ontroerend-tedere, als in ‘und will mich an dich schmiegen’ en in ‘Du Stille, du Kalte, du Bleiche!’

Mon amour, quand sera ton cher corps au tombeau
Etendu sur sa couche de glace,
Je viendrai, triomphant de la nuit sans flambeau,
Près de toi m'emparer de ma place.

Je te tiens, toi si froide et si pâle, en tremblant,
Et mon âme en extase ravie,
Fou d'amour, je t'embrasse et te presse, exhalant
Mes sanglots, mes baisers et ma vie.

* * *

Beltjens was niet een oorspronkelijk dichter, in de zin van een voorloper, een die een nieuw geluid laat horen. Hij heeft geen ‘frisson nouveau’ gebracht. Hij is een epigoon van de Franse romantiek. Zijn levensinzicht en de wijze waarop hij dat uitte wekken voortdurend herinneringen aan Vigny, Lamartine, Hugo, Leconte de Lisle, Baudelaire. Zijn poëzie is niet louter erotisch; men vindt erin weerspiegeld zijn kwellende gedachten over het godsbestaan en het menszijn, het kwaad en het ongeluk, die in deze wereld schijnen te overheersen. De gedichten waarin hij dat filosofisch inzicht verbeeldde, verrassen niet door buitengewone vondsten; zij zijn dikwels rhetorisch uitbundig, en de alexandrijn, in zijn eentonige cadans, doet verlangen naar meer afwisseling van strofenbouw[1].

Men kan die gebreken zien, en toch veel waarderen - fragmenten of afzonderlijke verzen - van het werk van Beltjens.

En ik bedenk hoe geheel anders zijn lot had kunnen zijn, als hij, in Frankrijk geboren, daar geleefd had temidden van gelijkgezinde dichters. Zou hij dan niet voortdurend tot meer en beter werk geinspireerd zijn, waarvoor de aanleg bij hem aanwezig was? Doch hij leefde in België, in een tijd dat de dichtkunst daar

1) Als curiositeit vermeld ik dat in een Frans boek over versbouw (Louis Mainard, *Traité de versification française*, Paris, 1884) op blz. 24 als voorbeeld vier regels van *Nox* worden aangehaald.

niet op een hoog peil stond, en in Sittard, in een weinig bezielende omgeving. Hoe weinigen zullen hem daar begrepen hebben als pater Jonckbloet het deed, die leraar aan het college was, en met wie een hechte vriendschap hem verbond. Hoezeer Jonckbloet hem bewonderde, ofschoon hij zijn levensbeschouwing niet deelde, blijkt uit diens geestdriftig artikel in *Studiën*.

De stad waarin Beltjens geboren werd en stierf, en waar hij zovele jaren woonde, mocht er eindelijk wel eens toe overgaan de nagedachtenis van haar dichterlijke zoon te eren. In Juli 1891 had zich in Sittard een comité gevormd om Beltjens te herdenken[1]. De bedoeling was een bronzen borstbeeld op te richten op zijn graf, dat nu zelfs door geen eenvoudige steen wordt aangewezen. Men wilde ook een uitgave bezorgen van al zijn gedichten. Van dat alles is niets gekomen. Later, in 1932, zijn eveneens plannen voor een huldiging gemaakt. Zij leidden evenmin tot succes. Misschien zou men in 1940, vijftig jaar na Beltjens' dood, tot stand kunnen brengen wat vorige malen niet is gelukt. Drie dingen zouden kunnen geschieden, de dichter waardig. Een borstbeeld of een medaillon, geplaatst in het park van Sittard, zou de herinnering aan hem levend houden; een keurbundel van zijn gedichten zou de aandacht in wijder kring op de vergetene vestigen. En waarom kan niet een belangrijke nieuwe straat of laan naar hem worden benoemd, of een oudere naar hem verdoopt? Deze wensen lijken mij, met enige goede wil, niet moeilijk te verwezenlijken.

Hilversum.

P. VALKHOFF

1) Voorzitter van het comité was burgemeester H. Rutten, secretaris G. Tholen.

Het evangelie van den Faust

> Wer immer strebend sich bemüht,
> Den können wir erlösen.

Men scheen het hierover vrijwel eens te zijn. In de dezer dagen verschenen Faust-uitgave van den directeur van het Frankfurter Goethe-Haus Prof. Ernst Beutler wordt terecht geconstateerd: ‘Ein Jahrhundert bedeutender und entsagungsvoller Forscherarbeit hat das Seine getan, die Probleme, die mit der Faustdichtung verbunden sind, zu klären.’ De gangbare interpretatie van het Tweede Deel, want daarom gaat het in hoofdzaak, is ongeveer de volgende.

Na de tragedie, die Faust met Gretchen beleefd heeft, verloopt een ongemeten tijd, door den dichter gesymboliseerd in een nacht van slaap en verkwikking:

> Schon verloschen sind die Stunden,
> Hingeschwunden Schmerz und Glück;
> Fühl es vor! Du wirst gesunden;
> Traue neuem Tagesblick.

Met nieuwe energie, in het schragend bewustzijn, dat dit aardse leven slechts weerspiegeling, kleurig schijnsel, van een hoger bestaan is, zet Faust zijn levenswerk voort. Zich houdende aan de sage, zoals volksboeken en dramatische vertolkingen haar overleverden, laat de dichter hem een rol spelen aan het keizerlijk hof. Daarbij wordt het motief van het volksboek, dat hij voor Keizer Karel den Vijfde de gestalten van Alexander den Groote en diens gemalin bezweert, gecombineerd met de belangrijke episode uit vrijwel alle sagenredacties, dat de schoonste vrouw der klassieke oudheid, Helena, door hem tot nieuw leven gewekt wordt, dat hij met haar leeft en bij haar een zoon verwekt. Maar terwijl in de sage dit samenleven het dieptepunt in Faust's zondig bestaan betekent, is de gangbare interpretatie van deze verbintenis in Goethe's drama, dat in de opwaartse

levensgang van den Germaansen zoeker dit leven in Helleense schoonheid een stadium is van aesthetische vorming en daarmee verbonden ethische verheffing. Faust is dan ook niet zonder meer rijp voor deze gemeenschap. Het gehele tweede bedrijf en met name de ‘Klassieke Walpurgisnacht’ vormt daartoe een noodzakelijke, regelmatig stijgende, voorbereiding: de aanraking van de Griekse bodem, de vormende omgang met mythologische gestalten van toenemende verfijning, het onderricht door Chiron en de wijsheid van Manto. Maar zelfs deze scholing in antieke levenswaarden vindt in het drama een voorspel, uiterlijk in de figuur van Homunculus, middelaar tussen de realiteit van het zinnelijk leven en het geestelijk domein van klassieke cultuur, innerlijk in de huiveringwekkende afdaling in het rijk der ‘Mütter’, waardoor de bezwering mogelijk wordt.

Deze bevallig gebogen lijn in Faust's ontwikkeling vertoont ook in het derde bedrijf een stijgend verloop: in zijn romantische burcht verleent hij aan Helena bescherming tegen voorgewende gevaren, waarbij Mephistopheles als Phorkyas de uitwendige handeling leidt. In wederzijds begrijpen vinden zij de taal hunner liefde en daarmee een Arcadisch geluk, bekroond in het samenleven met hun kind Euphorion, symbool van romantische poëzie met een accent op Byron, voor Goethe romanticus bij uitnemendheid.

Maar dit Arcadisch geluk gaat voorbij: Euphorion verheft zich van de aarde en zijn geest trekt ook Helena tot zich. Aan Faust blijft slechts het uiterlijke van hun verschijning, hun gewaden, sluier en lier. De vorming in Schoonheid heeft haar taak volbracht; zij heeft de vatbaarheid gegeven voor het nog hogere ideaal, waartoe de moderne mens zich moet trachten te verheffen.

Een toneel van concentratie, innerlijk overeenkomende met de inleidende scène van het eerste bedrijf, maakt Faust na de tragedie van Helena en Euphorion voor het verder leven geschikt: schuldige en droevige ervaringen, getemperd door de wolkensluiers van verzachtende herinnering, scheppen een zielstoestand van weemoedig-dankbare levensbereidheid. Het gesprek daarop met Mephistopheles geeft het nieuwe wachtwoord:

> Die Tat ist alles, nichts der Ruhm.

Zelf wil Faust aan het vijandige element het land ontworstelen,

waarop nieuw leven kan opbloeien. Door in een veldslag van den jongen keizer in te grijpen, ziet hij zich in staat gesteld, dit plan te verwezenlijken. Een kuststrook met belendend water wordt hem als eigendom toegewezen.

Faust is intussen oud geworden. Wel kent het symbolische gedicht niet de tijdsgrenzen van het menselijk bestaan, maar toch wordt hier de overtuiging levendig, dat het einde nadert. Nog steeds staat bij aan die kant van het leven, waar strijd en schuld is. Te heftig, te ego-centrisch in zijn streven, uit hij de strafbare begeerte naar de bezitting van Philemon en Baucis ten dienste van zijn plannen; gewetenloze dienstvaardigheid voert snel en bloedig uit, wat ternauwernood half was bedacht. Tot het laatste toe is zijn bestaan een strijden, een streven, een dwalen; aan het leven zelf gaat hij te gronde. Gebrek, schulden en nood zijn niet de machten, die hem vellen; bij bem komt het van binnen uit: de Zorg, het pijnigend verantwoordelijkheidsbesef, het kwellende geweten. Hij heeft zijn leven niet zuiver kunnen houden. Maar naast het gevoel van tekortkoming straalt het licht van het optimistisch geloof, dat hem is gebleven, het ongeschokt vertrouwen in het evangelie van de daad.

Zo snelt zijn sterfelijk leven ten einde. Het graf is alreeds voor hem ontsloten, maar aan dit ongeschokt vertrouwen ontvonkt zich een visie van geluksmogelijkheid, van toekomstgeluk zelfs, een visie, die, als toekomstwerkelijkheid genoten, hem de genieting van het hoogste ogenblik schenkt:

> Solch ein Gewimmel möcht' ich sehn,
> Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn.
> Zum Augenblicke dürft' ich sagen:
> Verweile doch, du bist so schön!
> Es kann die Spur von meinen Erdetagen
> Nicht in Äonen untergehn. -
> Im Vorgefühl von solchem hohen Glück
> Geniess ich jetzt den höchsten Augenblick.

Het aardse leven is voorbij. Maar in de strijd tussen engelen en duivelen om Faust's onsterfelijk deel delft Mephistopheles het onderspit. Engelen vormen Faust's geleide:

> Gerettet ist das edle Glied
> Der Geisterwelt vom Bösen,
> ‘Wer immer strebend sich bemüht,
> Den können wir erlösen.’

Und hat an ihm die Liebe gar
Von oben teilgenommen,
Begegnet ihm die selige Schar
Mit herzlichem Willkommen.

De weg ten Hemel is een onafgebroken gradatie in belangeloze liefde, waarvan heilige anachoreten, engelenkoren, Doctor Marianus, de Magna Peccatrix, de Samaritaanse Vrouw, de Egyptische Maria, de boetelinge, die in het wereldse de naam Gretchen droeg, de Mater Gloriosa verschillende stadia vertegenwoordigen. Deze belangeloze liefde, die in de Vrouw de hoogste menselijke belichaming vindt, voert uiteindelijk tot de goddelijke genade, die het eigen-menselijke streven-ten-goede verheft om Faust de hemelse zaligheid deelachtig te doen worden:

Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichnis;
Das Unzulängliche
Hier wird's Ereignis;
Das Unbeschreibliche
Hier ist's getan;
Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hinan.

Deze analyse, waarbij de redding van Faust's ziel behalve aan de goddelijke genade wordt toegeschreven aan de loutering van zijn aardse bedoelingen, aan de gestadige groei van zijn persoon, de trapsgewijze verheffing van zijn streven, vindt steun in een uiting van den dichter zelf: ‘in Faust selber eine immer höhere und reinere Tätigkeit bis ans Ende’ (gesprek met Eckermann van 6 Juni 1831). Maar de geloofwaardigheid van de door Eckermann gerefereerde gesprekken is niet boven alle twijfel verheven. Men heeft daarom getracht, het kaf van het koren te scheiden en van elk gesprek in verband met de vermoedelijke ontstaansgeschiedenis de betrouwbaarheid gradueel te benaderen. Prof. Petersen rangschikt in zijn bekende werk ‘Die Entstehung der Eckermannschen Gespräche und ihre Glaubwürdigkeit’ de aanhaling in de categorie IIIb: ‘freie Ausgestaltung in späterer Zeit auf Grund dürftiger Überlieferung’. Veiliger is het daarom, zich te houden aan hetgeen door Goethe zelf op schrift is gesteld. Naar aanleiding van een hem toegezonden boekje ‘Zur Beurtheilung Göthe's von K.E.

Schubarth' schreef hij aan den auteur: 'Was Sie von Zueignung und Vorspiel sagen, ist untadelich; rührend aber waren mir Ihre Conjecturen über den zweiten Theil des Faust und über die Auflösung. Dass man sich dem Ideellen nähern, und zuletzt darin sich entfalten werde, haben Sie ganz richtig gefühlt; allein meine Behandlung musste ihren eignen Weg nehmen: und es gibt noch manche herrliche, reale und phantastische Irrthümer auf Erden, im welchen der arme Mensch sich edler, würdiger, höher, als im ersten gemeinen Theile geschieht, verlieren dürfte. Durch diese sollte unser Freund Faust sich auch durchwürgen.'

De opklimming tot een hoger, edeler streven is niet zo bondig en overtuigend geformuleerd als in de slagzin van Eckermann, maar daar staat tegenover, dat de plaats authentiek is. Een synthese van authenticiteit en duidelijkheid, tevens een bevestiging van de door ons gegeven uitleg aan de zojuist aangehaalde passage, vindt men in Goethe's tijdschrift 'Kunst und Altertum'. De dichter kondigt zijn Helena-fragment aan en verbaast er zich over, dat men ten opzichte van de voltooiïng van zijn levenswerk niet op de zo voor de hand liggende gedachte gekomen is, 'es müsse die Bearbeitung eines zweiten Theils sich nothwendig aus der bisherigen kümmerlichen Sphäre ganz erheben und einen solchen Mann in höheren Regionen, durch würdigere Verhältnisse durchführen.'

Misschien is het ook overbodig, zo niet onjuist, Goethe's werk uit daarbuiten staande uitingen van den dichter te willen verklaren. In een bekend gesprek met den historicus Heinrich Luden heeft hij er zich althans tegen verzet: 'Der Dichter soll doch nicht sein eigener Erklarer sein und seine Dichtung in alltägliche Prosa fein zerlegen; damit würde er aufhören Dichter zu sein.' Spreekt ook niet het gedicht zelf een duidelijke taal? Vinden de in de Hemel gesproken woorden over Faust's verlossing niet hun aankondiging en bevestiging in die andere woorden, waarmee de Heer zelf Faust's lot bezegelde? Naast aardse dwaling:

> Es irrt der Mensch, so lang' er strebt,

en vastheid van doel:

> Ein guter Mensch in seinem dunklen Drange,
> Ist sich des rechten Weges wohl bewusst,

wordt de verzekering van uiteindelijke verlossing in ondubbelzinnige woorden gegeven:

> Wenn er mir jetzt auch nur verworren dient,
> So werd' ich ihn bald in die Klarheit führen.
> Weiss doch der Gärtner, wenn das Bäumchen grünt,
> Dass Blüt' und Frucht die künft'gen Jahre zieren.

* * *

Al deze pilaren, waarop de interpretatie van den Faust zo veilig scheen te rusten, zijn sinds enige tijd geschokt door een betrekkelijk klein werk - niet eens tien vel druks -, dat onder de paradoxale titel ‘Faust der Nichtfaustische’ van de hand van den Hölderlin-kenner Wilhelm Böhm verscheen. Het zou onjuist zijn te menen, dat daarmee een keerpunt in de literatuurwetenschap zou zijn gekomen, maar toch kan men zeggen, dat de kritiek aan het geschrift bijzondere aandacht heeft besteed en dat vooral de negatieve tendentie, de scherpe aanval op de perfectibilistische uitlegging van het gedicht, bijval heeft gevonden. Böhm plaatst tegenover het beeld van den ‘gelouterden’ Faust dat van den ‘onverbeterlijken’, den ‘recidivist in de zonde’, die geenszins ten gevolge van zijn aardse leven zalig wordt, eerder desondanks, hoogstens omdat zijn ‘Übermenschentum’ genade vindt. Faust is dus niet alleen in het Eerste Deel ‘Übermensch’, maar blijft het ten einde toe: ‘er strebt nie ethisch nach dem höchsten Wert, sondern immer vitalistisch nach dem äussersten Grad.’ Juist in deze vitalistische hypertrophie van de wil en de noodzakelijk daarmee verbonden echecs en vergrijpen ligt de tragiek van het werk: ‘Faust verkörpert die Würde des menschlichen Irrens, die Zweiseitigkeit der problematischen Natur in ihrer Konsequenz, und damit schenkt uns Goethe mehr, als wenn er die “Meisterliche” Tendenz schöner Resignationsfähigkeit des Menschen, die Überwindung der Zweiseitigkeit in zweitem Aufguss uns hinterlassen hätte.’ Faust is namelijk voor den schrijver heel iets anders dan de Wilhelm Meister, niet de in moeilijke ‘leerjaren’, tot ‘Meister’ geworden ‘Wilhelm Schüler’, Faust is de ‘Rückfällige’, die als Medea van zich kan zeggen: ‘Video meliora proboque, deteriora sequor.’ Het is dan volgens Böhm

ook niet zo, dat Goethe er in de jaren van samenwerking met Schiller toe gekomen zou zijn, van een pessimistische tragedie van menselijke ondergang een louteringsdrama vol humanitair idealisme te maken: ‘Faust wurde von dem am Ende seines Lebens stehenden Dichter mit unerhörter Sicherheit des Schaffens so zu Ende gestaltet, wie er im Anfang angelegt war.’

Tot in bijzonderheden wordt deze nieuwe visie op het Faustprobleem doorgevoerd. De compositie van het werk zou niet in wezen tweedelig zijn, maar krachtens innerlijke samenhang driedelig. De Helena-tragedie betekent tegenover het lot van het gevallen meisje uit kleinburgerlijke sfeer wel een wijziging van milieu, maar geenszins een hogere trap in ethicis. Voor den schrijver van den ‘nichtfaustischen Faust’ is Helena dan ook niet symbool van naieve Griekse schoonheid, maar een individueel getekende vrouw met rijke levenservaring: ‘der Unterschied der Bezirke ist der, dass Faust nicht mehr nur um ein Bürgermädchen und jetzt um eine grosse Weltdame buhlt, sondern fast noch wichtiger ist, dass dieses Bürgermädchen von Fleisch und Blut war, während Helena eine Gestalt der mythischen Phantasie ist, der Faust erst Fleisch und Blut verleiht, und dies kann er bei allen magischen Künsten auch nur durch Phantasie’; ‘der wirklichkeitsüberdrüssige Titane flüchtet in die Phantasie’; ‘das Helenageschehen ist zunächst kein kulturphilosophisches Problem, sondern ein rein menschliches’; ‘es ist und bleibt ein blosses Dogma, eine communis opinio des unsichtbaren Konzils der Ausleger, dass der Helenakomplex mehr sein soll als ein rein menschlicher Liebestraum’. De parallel wordt zelfs zo ver doorgevoerd, dat de auteur voor schokkende vergelijkingen niet terugdeinst: het kind van Helena gaat als dat van Gretchen te gronde aan het ‘Übermenschentum’ van den vader. Voor het kind van Gretchen ontbreekt - terecht - de motivering van deze weinig smaakvolle parallel, voor dat van Helena ligt zij in het vaderlijk erfdeel: ‘Vater und Sohn haben das gleiche Ikarusschicksal’. Destructief is de invloed van den middeleeuwsen titan in het ene geval niet minder dan in het andere: ‘es kam Goethe darauf an, die Helena nicht als Erzieherin Fausts zur Schönheit und ästhetischen Lebenshaltung zu verherrlichen, sondern Faust zum Zerstörer ästhetischer Möglichkeiten zu machen’. Van enige groei, laat

staan in het ethische, maar zelfs in het aesthetische, wil Böhm ook na de Helena-tragedie niets weten. Hij ziet de situatie niet anders dan Mephistopheles eens het menselijk streven had gekenschetst:

> Du bist am Ende - was du bist.
> Setz dir Perücken auf von Millionen Locken,
> Setz deinen Fuss auf ellenhohe Socken,
> Du bleibst doch immer, was du bist.

Ook thans nog zou Faust van zich kunnen zeggen:

> Ich fühl's, vergebens hab' ich alle Schätze
> Des Menschengeists auf mich herbeigerafft,
> Und wenn ich mich am Ende niedersetze,
> Quillt innerlich doch keine neue Kraft;
> Ich bin nicht um ein Haar breit höher,
> Bin dem Unendlichen nicht näher.

In een derde tragedie, meent Böhm, vindt dan het gedicht zijn afronding. Het is het treurspel van den man, die zich als heerser voelt, maar aan de onmacht om te heersen, te gronde gaat. Voor dit deel van zijn betoog vindt de auteur uiteraard een krachtig steunpunt in de episode van Philemon en Baucis; ziet men hierin niet een aan hoger streven inhaerente menselijke zwakheid, maar doelstelling van een ‘sich in greisenhaftem Solipsismus aufzehrenden Wüstling’, dan krijgt het einde van den Faust een heel ander aspect. Het wordt op tal van plaatsen scherp getekend: ‘Goethe hat gewollt, dass Faust zum Grossverbrecher werden musste’; ‘was Faust auf der Bahn des verbrecherischen Unternehmertums erreichen kann, hat er erreicht’; ‘der Dichter hat seinen Zweck, uns Fausts Unverbesserlichkeit zu vereindringlichen, nunmehr so erreicht, dass er gewiss keinen neuen Zyklus faustischen Strebens mehr aufzutun braucht’; ‘Goethe schützt seinen Faust, den wirklichkeitsblinden, rastlosen Utopisten, vor neuem Rückfall durch den Tod’; ‘Faust stirbt nobel: er lässt seine Wette nicht anfallen, sondern er gibt sie vorher preis’; ‘Faust hat sich weder erlöst, noch ist er bis hierher - die Uhr steht still - erlöst’.

Die verlossing volgt niet krachtens goede werken, waaraan de goddelijke genade beantwoordt, maar sola gratia: ‘erst, nachdem der Held tot ist, wird es möglich, ihn in einer Verklärung zu sehen, die etwas von allem Früheren gänzlich Ver-

schiedenes ist' Goethe laat zijn held, meent Böhm, zalig worden, omdat hij tot de uitverkorenen behoort: 'das ist das Gebiet der Prädestinationsanschauung, bei der Gott von vornherein einen Teil der Menschen zur Erlösung und den andern zur Verdammnis bestimmt'; 'es ist die primitiv grossartigste Verherrlichung der Unerforschlichkeit des Höchsten, der unausfüllbaren Lücke zwischen Ideal und Leben, höchster Ausdruck eines göttlichen "Und dennoch!".' In scherpe woorden wordt de tegenovergestelde opvatting niet slechts verworpen, maar tot een caricatuur gemaakt. 'So ist es Faust einzig angemessen', besluit Böhm dit gedeelte van zijn betoog, 'dass er erst in radikaler Hybris zugrunde geht, ehe er erlöst wird, und nicht, dass er sich allmählich zur Nähe Gottes heraufrappelt, und Gott nicht anders kann, als seine Verdienste durch Fortsetzung der Perfektibilität mit anderen Mitteln zu belohnen'.

Het levenswerk van Goethe zou dan ook geen drama zijn in de gewone betekenis van het woord, eerder een mysteriespel van den dwalenden mens, geëncadreerd door hemelse hymnen aan het begin en aan het slot. De levensbeschouwing, die aan dit werk ten grondslag ligt, zou volkomen overeenstemmen met de omschrijving, die Kant in het tweede stuk van zijn 'Religion innerhalb der Grenzen von der blossen Vernunft' over de betekenis van de strijd van het beginsel van het goede met dat van het kwade voor de mensheid geeft. Men vindt deze plaats als noot bij de inleiding tot dit gedeelte: 'Es ist eine Eigentümlichkeit der christlichen Moral: das Sittlichgute vom Sittlichbösen nicht wie den Himmel von der Erde, sondern wie den Himmel von der Hölle unterschieden vorzustellen; eine Vorstellung, die zwar bildlich, und als solche empörend, nichts desto weniger aber, ihrem Sinne nach, philosophisch richtig ist. Sie dient namlich dazu, zu verhüten: dass das Gute und Böse, das Reich des Lichts und das Reich der Finsternis, nicht als an einander grenzend, und durch allmähliche Stufen (der grössern und mindern Helligkeit) sich in einander verlierend gedacht, sondern durch eine unermessliche Kluft von einander getrennt vorgestellt werde. Die gänzliche Ungleichartigkeit der Grundsätze, met denen man unter einem oder dem andern dieser zwei Reiche Untertan sein kann, und zugleich die Gefahr, die mit der Einbildung von einer nahen Verwandtschaft der

Eigenschaften, die zu einem, oder dem andern qualifizieren, verbunden ist, berechtigen zu dieser Vorstellungsart, die, bei dem Schauderhaften, das sie in sich enthält, zugleich sehr erhaben ist.'

Men voelt de betekenis van deze revolutionnaire interpretatie. Faust zou dan meer een godsdienstig dan een ethisch werk zijn. Het beeld van Goethe zou daardoor geheel gewijzigd worden: na tal van werken, die op de verheffende en verlossende werking van het humaniteitsideaal berusten - naast den 'Wilhelm Meister' en 'Iphigenie' kan men zich op de 'Wahlverwandtschaften' en op tal van lyrische gedichten beroepen - zou de dichter voor den Faust tot het standpunt teruggekeerd zijn, waarvoor hij eens de woorden vond:

> Lasset Gelehrte sich zanken und streiten,
> Streng und bedächtig die Lehrer auch sein!
> Alle die Weisesten aller der Zeiten
> Lächeln und winken und stimmen mit ein:
> Töricht auf Bessrung der Toren zu harren!
> Kinder der Klugheit, o habet die Narren
> Eben zum Narren auch, wie sich's gehört.

Als de gangbare opvatting van den humanitairen Goethe niet bij dit dieper begrijpen van den Faust past, 'dann müssen wir eben hinzulernen', meent Böhm en gelooft daarvoor steun te vinden in een gesprek, dat door den historicus Friedrich Förster is medegedeeld: 'ich erinnere mich nur, dass, als ich die Vermuthung aussprach, die Schlussscene werde doch wohl in den Himmel verlegt werden und Mephisto als überwunden vor den Hörern bekennen, dass ein guter Mensch in seines Herzens Drange' - Förster citeert onjuist - 'sich des rechten Weges wohl bewusst sei, Goethe kopfschüttelnd sagte: "Das wäre ja Aufklärung; Faust endet als Greis, und im Greisenalter werden wir Mystiker".' Wat Goethe door deze nieuwe visie aan humanitaire betekenis zou inboeten, ziet Böhm overgecompenseerd door de winst voor Goethe den dichter.

* * *

Böhm is zo verstandig, zijn proeve van nieuwe Faust-interpretatie niet als een definitief resultaat van alzijdig onderzoek voor te leggen. Er is één zin in zijn werkje, dat voor een goed

lezer twijfel aan de juistheid van eigen opvatting ondanks krachtige propaganda er voor naast hoon voor andersdenkenden doet blijken. Hij is er zich, naar het schijnt, toch van bewust, dat boutades en tendentieuse gebruikmaking van getuigenissen uit brieven en gesprekken een nieuwe these wel met succes kunnen lanceren, maar dat het stricte bewijs voor of tegen slechts uit de tekst zelf gehaald kan worden. Daarom laat hij ook een achterdeur open: ‘eine weitere Untersuchung müsste zeigen, ob Sprachgewand und Ideengehalt künstlerisch befriedigend sich decken.’

Dit nadere onderzoek is geschied. Nauwelijks drie jaren, nadat Böhm's geschrift begonnen was, de gemoederen in beweging te brengen, verscheen een uitvoerige studie onder de kalmerende titel: ‘Faust Zweiter Teil, in der Sprachform gedeutet’. Het is van de hand van den Göttinger hoogleraar Kurt May en gaf den schrijver van dit opstel aanleiding het in een vaktijdschrift aan te kondigen als een ‘heugelijk verschijnsel voor het alom merkbare streven, terug te keren van meer of minder geslaagde meditaties en constructies over literaire kunstwerken tot een kunstzinnig subtiel begrijpen en interpreteren er van.’ May leest met begrip en liefde, hij schrijft technisch knap zonder banaal te worden. Doordat zijn interpretatie de woorden gelijkelijk naar hun klankwaarde en hun betekenis waardeert, laat zich controleren, of daar, waar de woorden een stijging in ethisch niveau schijnen uit te drukken, de taalkundig-metrische vorm daaraan steun geeft. Zo is het stellig van blijvende waarde, dat hij heeft kunnen aantonen, dat het specifieke Faustvers in de tonelen aan het keizerlijk hof tot een elegant parlando wordt, zonder dat daaruit een ethische verheffing van Faust's wezen kan worden afgeleid: de taal past zich aan bij het hogere sociale niveau, beantwoordt aan de eisen van een hoofse conversatie, maar bevat geen accenten van een hogere ethiek. Anders is het evenwel, en dit is tegenover Böhm van niet minder betekenis, ten aanzien van het derde bedrijf, het samenleven met Helena. Hier wordt een taal gesmeed, die niet alleen met het parlando van de tonelen aan het hof voornaamheid van zegging gemeen heeft, maar ook beantwoordt aan het ideaal van schoonheid, dat de klassieke Faust-interpretatie in Helena ziet: ‘das Geheimnis der Gestaltung dieser Sprache besteht darin, dass das Reich der

ideellen Gesetzlichkeit hier ganz stark und streng in die Sprachgestalt plastisch hineingeformt ist.' Voor deze taal als uitdrukking van dezelfde schoonheid, waarvoor Helena symbool is, is die, welke in het begintoneel van de 'Klassische Walpurgisnacht' gebruikt wordt, een door den dichter met zorg gekozen voorbereiding. Naast de inleidende woorden, door de Thessalische heks gesproken:

> Zum Schauderfeste dieser Nacht, wie öfter schon,
> Tret' ich einher, Erichtho, ich, die düstere....

plaatst May het begin van Helena's beroemde monoloog:

> Bewundert viel und viel gescholten, Helena,
> Vom Strande komm' ich, wo wir erst gelandet sind,
> Noch immer trunken von des Gewoges regsamem
> Geschaukel, das vom phrygischen Blachgefild uns her
> Auf sträubig-hohem Rücken, durch Poseidons Gunst
> Und Euros' Kraft, in vaterländische Buchten trug.

In de inleiding tot de 'Klassische Walpurgisnacht' wordt de trimeter voorzichtig tastend ter voorbereiding gebruikt, om in de geestige en dikwerf parodistische gesprekken, die de dolingen van Faust, van Homunculus en van Mephisto begeleiden, ter zijde te worden gelaten en eerst in de majestueuse woorden, waarmee Helena zelf de situatie kenschetst en beheerst, volledig tot zijn recht te komen: 'erst im allmählichen Ablauf der Walpurgisnacht-Szenen wird die antike Schönheitswelt, werden ihre Sucher sozusagen reif für ihre vorübergehende Erscheinung.'

Steeds dieper wordt de kloof, die May van Böhm scheidt. Had deze zijn visie op de betekenis van Helena en Euphorion voor het streven van Faust in de reeds geciteerde woorden uitgedrukt: 'Vater und Sohn haben das gleiche Ikarusschicksal', geheel anders luidt de conclusie van May: 'die Einheit des faustischen Strebens entfaltet sich im Ablauf des dritten Aktes bis ans Ende nicht nur ungebrochen, sondern sogar völlig unbeirrt; Euphorions Geschick ist also gewiss der Abschluss des faustischen Bemühens um Helena, aber nicht wesentlich ein tragischer Endpunkt, sondern Euphorion erweist gerade umgekehrt die Unversehrtheit und Unerschöpflichkeit des faustischen Werdegangs, der auch bei Helena nicht zur Ruhe gekommen ist, weil ihm die schönste Gestalt nicht genügt hat;

es ist im Zusammenhang entscheidend, dass Faust (oder das Faustische) in der Euphorion-Szene ungebrochen wieder zum Vorschein kommt.'

Nog belangrijker wellicht is de tegenstelling tussen beide geleerden ten aanzien van het visioen, waarmee Faust's aardse leven eindigt. Böhm spreekt van het 'schijnbaar humanistische ideaal':

> Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn.

Hij gelooft niet, dat dit ideaal feitelijk is: 'es ist nicht um seiner selbst willen ausgesprochen, sondern ein unbewusstes Ventil gegen die drängende Lebensangst, ein Trotz bis zum Letzten'; zo worden deze woorden vrijwel tot een ongewilde parodie: 'die Illusion, sich das Glück kommandieren zu können, ist ihm wichtiger als die Wirklichkeit'. En met dit slot van zijn derde cyclus ziet Böhm de tragedie van de Waan voltooid. Ook May vindt de verzen van het visioen sterk geëmotioneerd: 'es ist, als atme die Rhythmik dieser letzten Faustverse eine letzte flatternde, flackernde Unruhe aus'. Maar voor hem is deze emotie vrijwel het tegenovergestelde van het bombastischparodistische, dat Böhm er in meent te horen. Voor May is hier, ook metrisch-taalkundig, het hoogtepunt bereikt: 'in den Szenen des letzten Aktes hat der Faustvers, der in so vielen Szenen des ersten und zweiten und dann wieder im vierten Akt ein neutrales Medium für die Sprache der grossen Welt geworden war, in unlösbarer Verbindung met dem Versgehalt, also vom Ethos des Gehalts her eine neue Würde bekommen, und zwar, je mehr dieser Faustvers vorwiegend der Rede Fausts selbst dienstbar gemacht worden ist.'

Het door Böhm zelf geëiste onderzoek of bij zijn uitlegging 'Sprachgewand und Ideengehalt künstlerisch befriedigend sich decken', is negatief uitgevallen. Het kon ook wel niet anders. In zijn wens, de te perfectibilistische Faust-interpretatie aan de kaak te stellen, ging hij te ver. Het blijft verdienstelijk er op te wijzen, dat de Faust niet geschreven is om liberale politici en moderne theologen aan steun voor hun stellingen te helpen. Zelfs Goethe-philologen van gezag zijn aan dit gevaar niet ontkomen. Tegenover de uiterst bedenkelijke these van een Victor Hehn: 'Der Faust muss liberal ausgelegt werden', stelt Böhm met recht als grondslag 'Der Faust muss radikal:

ausgelegt werden', waaraan hij ter voorkoming van misverstand toevoegt: 'radikal nicht im Sinne eines politischen Programms, sondern als radikale Anwendung des obersten Gesetzes der Philologie, das "Lesen lernen" heisst'. Hier mag echter niet verzwegen worden, dat May den Faust onzer inzichte beter heeft leren lezen dan Böhm. Deze leest dikwijls vluchtig, citeert onnauwkeurig. Daarvoor één voorbeeld, weliswaar niet uit den Faust zelf, maar uit Goethe, zoals Eckermann hem ons gegeven heeft. Zijn vindplaatsen verzamelt Böhm uit het onvolprezen arsenaal, dat H.G. Gräf den philologen ter beschikking stelde: 'Goethe über seine Dichtungen'. Met kennelijke voldoening wordt het gesprek van 13 Februari 1831 aangehaald: 'Dieser Akt bekommt wieder einen ganz eigenen Charakter, so dass er, wie eine für sich bestehende kleine Welt, das Übrige nicht berührt und nur durch einen leisen Bezug zu dem Vorhergehenden und Folgenden sich dem Ganzen anschliesst'. De auteur plaatst na 'wieder' een uitroepteken, blijkbaar omdat hij daarin - onzes inziens ten onrechte - een versterking van de steun ziet, welke deze uiting aan zijn theorie van cyclische gelijkvloersheid zou verlenen. Hij verwijst naar Gräf nummer 1885. Had hij werkelijk dit nummer geciteerd, dan zou daarmee een van de sterkste argumenten van de door hem zo gehate 'Schichtentheoretiker' - dat zijn zij, die menen, voor de interpretatie van den Faust kennisneming van de verschillende phasen van zijn ontstaan niet te kunnen ontberen - in het geding zijn gebracht, namelijk Goethes uiting van 17 Februari 1831: 'so hoffe ich in den nächsten Frühlingsmonaten am vierten Act sehr weit zu kommen. Es war auch dieser Act, wie Sie wissen, längst erfunden; allein da sich das Übrige während der Ausführung so sehr gesteigert hat, so kann ich jetzt von der früheren Erfindung nur das Allgemeinste brauchen, und ich muss nun auch dieses Zwischenstück durch neue Erfindungen so heranheben, dass es dem Anderen gleich werde.' Indien ook hier door uitroeptekens de bewijskracht moest worden onderstreept, dan zouden ze na 'gesteigert' en 'heranheben' kunnen worden geplaatst. Maar zonder dat is het citaat reeds duidelijk genoeg. Ondubbelzinnig wordt hier gezegd, hoe de dichter in de loop der jaren met en in zijn werk groeide en het werk zich met den dichter tot steeds hoger plan verhief. Deze, voor Böhm's

uitleg vernietigende constatering is zonder twijfel authentiek. Want naast dit gesprek met Eckermann, waarvan de betrouwbaarheid door Petersen vrij hoog aangeslagen wordt, staat het eigen getuigenis in ‘Kunst und Altertum’ (aflevering 1 van de zesde jaargang: 1827) met het reeds in ander verband geciteerde woord: ‘es müsse die Bearbeitung eines zweiten Theils sich nothwendig aus der bisherigen kümmerlichen Sphäre ganz erheben und einen solchen Mann in höheren Regionen durch würdigere Verhältnisse durchführen’. Deze en dergelijke uitingen zijn voor een theorie van het ‘Nichtfaustische’ stenen des aanstoots. Böhm tracht ze uit de weg te ruimen, door van de résumé's, die Goethe bij verschillende gelegenheden heeft ontworpen, aan te nemen, ‘dass sie zu Zeiten entstanden sind, in denen der Dichter auf den Gesamtzusammenhang nicht konzentriert war und für seinen besonderen Zweck übereilt fabulierte.’ Zelfs bij Horatius' ‘Indignor quandoque bonus dormitat Homerus’ vindt Böhm hier geen steun, want het in ‘Kunst und Altertum’ gepubliceerde is het resultaat van bijzondere geestelijke inspanning: eerst de derde redactie vond genade bij den auteur, de eerste en een groot deel van de tweede bleven in portefeuille en weerspreken stuk voor stuk Böhm's opvatting. Uit de tweede werd namelijk juist het deel, waarin zich de geciteerde woorden bevinden, voor publicatie overgenomen en de eerste zegt in andere formulering ongeveer hetzelfde: ‘wie in dem zweiten Theile alles auf einer höhern und edlern Stufe gefunden wird’. Niet minder onjuist is het, dat Böhm de volgende uiting uit een weliswaar niet gepubliceerde, maar door het handschrift van Goethe's secretaris John niettemin als authentiek gewaarborgde, recensie van Hinrichs' ‘Das Wesen der antiken Tragödie’ weglaat: ‘So sprechen wir den Wunsch aus: er - Hinrichs - möge sich des von uns dargestellten Verhältnisses von Faust zu Helena gleichmässig annehmen: ein Verhältnis, das in freyerer Kunstregion hervortritt und auf höhere Ansichten hindeutet, als jenes frühere, das in dem Wust missverstandener Wissenschaft, bürgerlicher Beschränktheit, sittlicher Verwirrung, abergläubischen Wahns zu Grunde ging, und nur durch einen Hauch von oben, der sich zu dem natürlichen Gefühl des Guten und Rechten gesellte, für die Ewigkeit gerettet werden konnte.’

Het is goed, dat Böhm met zijn interessant betoog, dat trouwens een door hem zelf ook niet verzwegen precedent vindt in Bickermann's 'Don Quichote und Faust' met de formule: 'Goethe hat nicht die Absicht den Menschen zu verherrlichen, sondern den Übermenschen zu entlarven und zu entthronen,' geen gelijk krijgt. Hoe zich het beeld van Duitsland's grootsten dichter ook in detail moge wijzigen, het verlies van zijn humanitair optimisme zou de mensheid slecht kunnen verdragen. Het is ook te vast verankerd in tal van uitspraken, waarvan een samenvatting, op de gewijde dag een eeuw na zijn overlijden uitgesproken in de Aula der Universiteit van Amsterdam, deze studie moge besluiten.

Ten aanzien van het probleem dood en onsterfelijkheid schijnt Goethe de mensen in twee groepen te willen scheiden, naar gelang de dood hun een prikkel is voor het leven dan wel uitgangspunt van blijde toekomstverwachting:

> Des Todes rührendes Bild steht
> Nicht als Schrecken dem Weisen, und nicht als Ende dem Frommen.
> Jenen drängt es ins Leben zurück und lehret ihn handeln;
> Diesem stärkt es, zu künftigem Heil, im Trübsal die Hoffnung:
> Beiden wird zum Leben der Tod.

Goethe's 'ja' tegenover het leven vindt geen sterker resonantie dan in deze levenwekkende visie op de dood. 'Ik zou niet weten,' zei hij op achtenzeventigjarige leeftijd, 'wat ik met de eeuwige zaligheid zou moeten beginnen, wanneer zij mij niet steeds weer voor een nieuwe taak, voor nieuwe moeilijkheden zou plaatsen.' Zo gezien is onsterfelijkheid voor hem niet slechts denkbaar, maar billijk en noodzakelijk: 'Als ik tot aan mijn levenseinde rusteloos doorwerk,' zegt hij een paar jaar later, 'dan is de Natuur toch verplicht mij een andere bestaansvorm aan te wijzen, wanneer de huidige mijn geest niet langer vermag te dragen.' Hij acht het voor een denkend wezen onmogelijk, zich het niet-zijn, het ophouden met denken, met leven, voor te stellen; daarom ligt het bewijs voor de onsterfelijkheid in ons zelve, al zijn wij ook niet in staat ons daaromtrent enige concrete voorstelling te maken. Zodra men dogmatisch een persoonlijk voortbestaan zou willen aantonen of begrijpen, meent Goethe, komt men tot onoplosbare tegenstrijdigheden. Toch moet ieder de overtuiging van onsterfelijkheid in zich dragen: 'Wel

is alles in de natuur vergankelijk, maar achter het vergankelijke ligt in bestendige rust het Eeuwige'. De overtuiging van onsterfelijkheid en de idee der onafgebroken ontwikkeling vallen samen in Goethe's opvatting van Aristoteles' □εντελ□χεια. 'Elke entelechie', zegt hij, 'is een stuk eeuwigheid, en de paar jaren, dat zij zich aan een aards lichaam hecht, maken haar niet oud. Is zij zwak, dan zal er in haar lichamelijke vertroebeling weinig van uit gaan; is echter de entelechie machtig, zoals bij alle geniale naturen, dan zal zij bij haar levenwekkende penetrantie van het lichaam niet alleen daarop een versterkende en veredelende invloed hebben, maar zij zal ook bij haar geestelijke overmacht haar voorrecht van eeuwige jeugd bij voortduring zo krachtig mogelijk doen gelden.' Zo zag hij het onsterfelijkheidsprobleem, zo zag hij ook - zich zelven.

J.H. SCHOLTE

De vierde pythische ode van Pindaros

Inleiding

Koning Arkesilaos de vierde van Kyrene heeft in 466 vóór Christus een wagenren gewonnen bij de Pythische spelen, in Delphi en de dichter Pindaros zendt hem uit Thebe een zegelied. Hij bezingt niet den overwinnaar, noch den glans of de spanning van den wedstrijd: hij geeft het stichtingsverhaal van 's konings stad, verheerlijkt den luister van Arkesilaos' geslacht en vraagt genade voor een banneling, Damophilos, die naar Thebe was gevlucht en bij Pindaros gastvrijheid had gevonden.
Den roem van den koning verheft Pindaros door zijn schildering van den Argonautentocht, want het Kyreensche vorstengeslacht was er trotsch op, dat zijn stamvader, Euphamos, tot de tochtgenooten van Iasoon behoorde, toen deze in opdracht van den Aiolide, den zoon van Poseidoon en Tyro, Pelias, die Iasoon's vader Aisoon van den troon had beroofd, op het schip Argo naar Kolchis voer om het gulden vlies te halen van Phrixos, uit een woud, door een draak bewaakt. Daarom is de Argonautentocht de kern van het gedicht; de geschiedenis van Kyrene's stichting wordt er des te inniger mee verbonden, omdat Euphamos op den terugtocht van een godheid, zijn vader Poseidoon, een aardkluit ontving, die hem zou vóórgaan door de zee naar het land, voor hem en zijn nazaten bestemd.
Iasoon voerde op de thuisreis met het gulden vlies ook de dochter van den Kolchischen koning Aietes mee, Medea, die hem door toovermiddelen gevrijwaard had tegen het vuur der koeien, waarmee hij moest ploegen en tegen het geweld van den draak. Zij voorspelde in orakelwoorden, dat eens het geslacht van den Argonaut Euphamos van het eiland Thera, waar de aardkluit ontijdig was aangespoeld, zou uitzeilen en Kyrene stichten op de kusten van Libye als moederstad van vele andere steden in de wijde vlakten om haar. Want de zonen der Lemnische vrouwen, door de Argonauten verwekt, zouden varen naar Lakedaimoon en dáár wonen, maar hun nageslacht zou worden verdreven en zich verspreiden. Zóó moesten Euphamos' nazaten, zwalkend over de zee, in Thera belanden en daar Battos voortbrengen, die, bij het zoeken van genezing voor zijn stotteren, in Delphi opdracht van Apolloon ontving tot het stichten van Kyrene. Zoo is, acht geslachten vóór den zege-vierenden koning, Arkesilaos, door een nakomeling van een Argonaut, zijn heerlijke stad op een heuvel gevestigd.
De ode begint met een aanhef tot de Muze en een wijding aan Leto's kinderen, Artemis en Apolloon, den god van Pythoon's wijdvermaarden

tempel, der spelen heer. Dan volgen Medea's in vervoering gesproken profetie, de sage der stichting en het verhaal van den Argonautentocht, vol avontuur en gevaar. Met plotselingen overgang klinkt de ode uit in omsluierde woorden en beelden: een bede voor Pindaros' vriend, die na lange ballingschap hunkert naar vrede en rust te midden der zijnen, in zijn vaderland.

Heden moet gij treden, o Muze, voor mijn vriend, den koning van Kyrene met prachtige paarden, om, in zijn feeststoet, met Arkesilas voor Leto's kinderen weer een bries van hun gewijde hymnen te doen zwellen en voor Pythoon, waar eens, bij Zeus' gouden arenden gezeten - en Apolloon was in zijn tempel - de priesteres profeteerde als grondvester van het vruchtdragende Libye, Battos.... hoe hij een heilig eiland eerlang verlaten zou en stichten een wagenberoemde stad op een witblinkenden heuvel en zoo Medea's woord vervullen in het zeventiende geslacht, dat eens bij Thera Aietes' dochter in vervoering blies uit onsterfelijken mond, Kolchis' prinses.

Aldus sprak zij tot de halfgoden, speerstrijder Iasoon's scheepsvolk:

‘Hoort toe, zonen van zeer-moedige mannen en goden! Want ik zag U: uit dit zeegebeukte land zal eens Epaphos' dochter een wortel voor steden, in haar schoot verplant, voeden, aan menschen welgevallig, op het heilig erf van Ammoon-Zeus. En dolfijnen, kortgevleugelde, wisselen zij met paarden, gezwinde, teugels met riemen, en wagens zullen zij stieren, stormgevoet.

Dàt teeken zal Thera verheffen tot moederstad van groote steden, dat eens, bij Tritoon's meer-monding, van de voorplecht gesprongen, Euphamos ontving als geschenk van een menschgelijk god, een aardkluit - en gunstbelovend deed Kronos' zoon, vader Zeus den donder hem schallen - toen hij ons trof bij het anker hangen aan het schip, de koperen kaken, snelle Argo's teugel. Voordien torsten wij twaalf dagen lang van Okeanos af over eenzame ruggen der aarde den zeebalk, naar mijn raadslag gesleept op het land. Toen kwam de god op eenzamen tocht in de stralende verschijning van een doorluchtig man. Met vriendelijke woorden begon hij, gelijk vreemdelingen bij hun komst gastvrijen ten maaltijd eerst nooden.

Maar de zoete thuiskeer, zoo zeiden wij, bond ons. Toen

noemde hij zijn naam: Eurypylos was hij, Aardschokker's zoon, van den onvergankelijken Ennosidas. En hij voelde den drang van ons heimwee.... Want op greep hij ras met zijn rechterhand aarde en zocht haar te geven als eerst-best geschenk. En de held volgde zijn wensch met een sprong op het strand, strekte hand uit naar hand en nam de aardkluit aan, godenwil's teeken.

Ik hoor nu verhalen, hoe van het schip af in zee zij vergleed met klotsenden stortvloed, in den avond, met het deinende watervlak mee. Telkenmale, ik zweer het, bezwoer ik de mannen bij hun verslappen, in zicht háár te houden. Maar dat verzuimden zij.

Zoo ligt nu de eeuwige kiem, voor de wijde Libysche vlakten bestemd, hier, op het eiland gespoeld vóór haar tijd. Want had in eigen land de kluit hij geworpen bij Hades' ondergrondigen muil, tot Taenaros, het heilige, gevaren hij, Euphamos, de zoon van Poseidoon, der paarden heer, den vorst, dien eens Europa, Tityos' dochter, baarde aan Kephisos' oevers, dan zou reeds na vier hem volgende geslachten zijn nazaat hebben bezet met Danaeërs dat heerlijke land, wijd zonder einder. Want dàn worden zij verdreven uit het groote Lakedaimoon, van Argos' baai weg en uit Mykenai. Doch nu.... zal in het bed van vrèèmde vrouwen hij winnen een uitgelezen geslacht, dat, met der goden gunst naar dit eiland gekomen, een man zal voortbrengen, over wolken verdonkerde vlakten den heerscher. Hem zal, in verre tijden, bij het betreden van Pythoon's heiligdom, Phoibos eens in zijn goudrijk huis door orakelen manen, scharen volk op schepen te voeren naar het vruchtbaar domein aan den Nijl, van Kronos' zoon.'

Aldus Medea's woordenrijen.

Gebogen stonden zij, roerloos zwijgend, de hèlden, de goden gelijkenden, in hun ooren dat onwrikbaar besluit....

O, gezegende zoon van Polymnastos, U heeft, naar deze profetie, tot hoogheid verheven het orakel van Delphi's bij, met ongevraagden heilroep. Want met driewerf-klinkenden groet openbaarde zij U als koning, beschikt voor Kyrene, toen de goden gij vroegt naar den losprijs van Uw moeilijk klinkende spraak.

Ziet dan nu! In late tijden, hèden bloeit als in volle pracht der purperroodbloemige lente, onder het levende geslacht de achtste

tak: Arkesilas. Hem schonk Apolloon in Pythoon roem boven de omwoners uit in den wagenren. Maar Euphamos zal ik wijden den Muzen en de ramsvacht van louter goud. Want om dàt bezit waren de Minyers gevaren, toen godgezonden eer voor hen werd geplant.

Wat werd toch de grond voor hun vaart? Welk lokkend gevaar sloeg hen vast met onverbreeklijke nagels van staal?

Godbeschikt was het: Pelias sterft door der fiere Aioliden handen of listen, onafwendbaar. Want er kwam bloedstollend den sluwen een orakel, bij den navel gesproken der schoonbeboomde moeder: ‘voor den éénschoener scherp zich te hoeden met waakzame wacht, wanneer van steil-gelegen hoeven hij mocht komen naar het helzonnig land van het vermaarde Ioolkos als vreemdeling of burger.’

En hij kwam ook.... na tijd, met twee speren een schrikbarend held. Tweëerlei kleed droeg hij: het een, den Magnesiers eigen, strak volgend zijn heerlijk-schoone leden, en, hem omhullend, een pantervel, tegen huiverkoude regens. Zijn haarlokken waren niet afgesneden, de glanzende: langs zijn rug vlamden zij neer, tot onder.

Snel liep hij recht voor zich uit en stond daar, eigen moed peilend, op de markt vol volk. Hem kenden zij niet. Maar in schromenden eerbied toch, spraken zij onder elkander en menigeen zei:

‘Dat is toch niet Apolloon en zeker niet hij met zijn koperwagen, Aphrodite's gemaal? Op het rijke Naxos, zegt men, zijn toch gedood Iphimedeia's zonen, Otos en gij, koene vorst Ephialtes! En Tityos, ik zweer het, werd jachtbuit van Artemis' snelle pijl, uit onverwinbaren koker gevlogen.... dat elk slechts naar zede wil proeven van liefde's genot....’

Dat opperden zij, de een na den ander. Doch, hooggezeten op gladglimmenden muildierwagen reed Pelias toe in ijlende vaart... Maar dàn staarde hij, ontzet, op dien schoen, wèl kennend zijn zin: daar alléén om een rechtervoet! Maar verkroppend zijn schrik, sprak hij: ‘Op welk een uithoek der aarde, vreemdeling, zijt gij fier als Uw vaderland? En wie der needrig geboornen heeft U verwekt uit grijzen schoot? Niet met verfoeilijke leugens besmet noem mij Uw afkomst!’

Zonder schroom sprak hij mild en aldus klonk zijn weerwoord:

‘Ik wil een brenger zijn van de lessen van Cheiroon. Van zijn grot toch keer ik terug, van Chariklo en Philyra, waar 's Kentaur's dochters mij grootbrachten, de reine. Twintig volle jaren bracht ik er door zonder schromelijke daad jegens hen of onheusch woord; nu ben ik terug in mijn land, om het rijk wéér te winnen van mijn vader - nu beheerscht door een vorst, zonder recht - dat Zeus eens gaf aan den krijgsleider Aiolos en zijn zonen, als prijs. Want ik hoor, dat Pelias, tot onrecht verleid door booze begeerten, het onzen ouders met geweld heeft ontroofd, naar oerrecht de heerschers. Zij die mij, bij het eerste zien van het licht, vol vrees voor geweld van den machtsdronken vorst, met donkere rouw in het huis als over een gestorvene, onder het misbaar der vrouwen, heimelijk meegaven in purperen windselen, aan den nacht vertrouwend mijn tocht en den Kronide, aan Cheiroon mij gaven, dat die mij grootbracht. Maar van die verhalen kent gij de kern. Het paleis mijner witpaardige vaderen, trouwe burgers, toont dat nu mijn oogen. Want als Aisoon's zoon, Uw landsman, ben ik hier toch niet in den vreemde gekomen, bij anderen!.... De goddelijke Pheer placht mij Iasoon te noemen, wanneer hij mij aansprak.’

Zoo sprak hij.

En bij zijn binnentreden herkenden hem de oogen van zijn vader. Tranen welden in zijn oude wimpers: in zijn hart zwol vreugde om zijn zoon, onder de mannen den schoonsten bij uitstek. Zijn broeders ook kwamen bij hen, snel na de mare, te zamen, Pheres - van dichtbij, van de bron Hypereïs, maar uit Messene Amythan. Dra ook bezochten Admatos en Melampos hun neef tot vriendelijk welkom. En aan gemeenzaam maal hen begroetend met bekorende woorden, richtte Iasoon in gulle gastvrijheid alle feestgenot aan, vijf nachten door plukkend en vijf volle dagen de gezegende bloem der levensvreugde.

Maar den zesden dag sprekend in ernstige woorden deed deelen de held zijn verwanten in alles, van af het begin. En zij vielen hem bij.

Snel sprong hij op uit zijn zetel met hen en kwamen zij bij Pelias' paleis. In stormvaart drongen zij binnen en wachtten.

Maar op hun gerucht kwam hij zelf naar hen toe ter ontmoeting, bekorend-gelokte Tyro's zoon.

En milde rede toedroppelend met zacht klinkende stem legde Iasoon een grond van wijze woorden:

‘Zoon van Poseidoon, den Rotsenklotser! Der stervelingen geest is maar al te snel, om sluw-gewonnen voordeel te prijzen boven recht, al betalen zij hard het gelag. Maar wij moeten beiden naar het recht onze hartstochten voegen voor het weven van toekomstgeluk.

Gij weet al, wat ik zeggen ga. Eén koe was Kretheus' moeder en van den koen-beramenden Salmoneus en na drie geslachten uit hen weer gesproten, zien wij de krachtige, gouden zon. De Moiren, gij weet het, wijken terug, zoo een veete groeit tusschen bloedgenooten, haar schaamrood omhullend. Niet betaamt òns, met brons gehamerde zwaarden of speren der voorzaten groote macht te deelen.... Ziet: ik laat U het kleinvee, de kudden blonde koeien en het gansche akkerland, dat gij mijn ouders ontroofdet en bebouwt, Uw rijkdom vet-voedend. En zonder pijn zie ik, hoe dat alles Uw have vergroot boven mate....

Doch.... den scepter der vorsten en den troon, waarop Kretheides zat en over zijn ridderschap richtte zijn recht eens - die, zonder weerzijdschen wrok, geef weder aan ons.... dat dáár niet uit opgroeie een deerlijker kwaad.’

Dus sprak hij.

Kalm hief ook Pelias zijn wederwoord aan:

‘Zoo zal ik zijn. Maar mij verzelt reeds het oude-mans-deel van de jaren, wijl Uwer jeugd bloesem nog zwelt in knop. Zoo vermoogt gij te zoenen den toorn der onderaardschen.... Zijn ziel te roepen voor rust drijft Phrixos ons aan: te gaan naar Aietes paleis om de rams-vacht, dikwollig, waarmee hij ontvlood over zee aan zijn stiefmoeder's godlooze lagen....

Dat zegt mij een vreemde droom, keer op keer.... Zoo vroeg ik orakel aan Kastalia's bron of ik hierop moest achten. En hij dringt, onverwijld te bereiden een schip ter geleide.

Dat werk willig volvoer gij! Heerschen kunt gij dan, alléén, en koning zijn.... zoo zweer ik. Getuige een machtige Eedsgod: Zeus, van ons beiden de stamheer.’

In die afspraak eenstemmig, zóó scheidden zij. Dus zond dan Iasoon zelf omroepers uit voor den tocht naar overal. Snel kwamen van Zeus, den Kronide, drie zonen, nimmer-moede strijders, kroost van Alkmene, met snel-schietenden blik en van

Leda. En, hooggewrongd, een mannenpaar, Aardschokker's kroost, hun dapperheid trouw, van Pylos en Taenaros' kaap. Zij staafden hun edelen roem, gij Euphamos en Periklymenos gij, geweldig in kracht. Van Apolloon de citherspeler kwam, der zangen vader, hooggeprezen Orpheus. Goudgestafde Hermes zond zijn tweelingzonen naar het eindeloos gevaar: Echioon, bruisend van jeugd, zoo ook Erytos. Zij kwamen gezwind van Pangeion's wortels, hun woonsteê. Vol vuur ook en snel door driftige vreugd dreef de koning der winden Zetas en Kalais aan, Boreas, hun vader, helden met vleugelen, rug-overtrillend in purpergloed, beiden.

Zulk een al-verdringende, zoete begeerte had den halfgoden Hera ontvonkt naar de Argo, dat geen achterbleef om gevaarlooze jaren bij moeder te koesteren, maar elk, al dreigde de dood, heerlijkste stilling zich zocht met genooten voor dapperheid's drift.

Toen was gedaald naar Ioolkos' reede de bloem van het zeevolk, keurde ze allen Iasoon met lof. Voor hem gebood nu de ziener, door vooglen en heilige loten der goden wil peilend, Mopsos, op de schepen te klimmen, de manschap, in verzekerd vertrouwen. En toen zij boven de snebbe de ankers hadden gehaakt, riep, een gouden schaal in zijn handen, de scheepsvoogd op de achterplecht aan der Hemelgoden vader, den bliksemgespeerden Zeus, de snel-vliegende vlagen van golven en winden, de nachten, de banen der zee, der dagen welgezindheid en 's Lots goedheid voor de thuisreis. Maar uit de wolken klonk hem als antwoord des donders goedgunstige klank. Fel lichtten de bliksems in scheuren door het zwerk. Vrij haalden de helden weer adem, op der godheid teekenen vertrouwend.

Daar klonk het gebod te grijpen de riemen onder zoete hoop's woord van den ziener en roeislag gleed weg uit rappe handen, nimmermoe.... Bij Axeinos' keel met Zuidenwinds helpend geleide zij kwamen en wijdden Poseidoon een offerplaats daar, den zeeheer, hem heilig; want er graasde een bruinroode kudde van Thracische stieren en een altaar stond er van steen, met pasgehold bekken. Met gevaar, bodemloos, voor den boeg, smeekten zij der schepen heer om doorkomst door der samenbotsende rotsen ontembaren stoot. Want twee waren er, levende, en zij wentelden om en om in ijlender vaart dan der winden zwaar-dreunende

stoeten. Maar nu bracht hun den dood der halfgoden roemrijke vaart.

In Phasis kwamen zij dan, waar met donkere Kolchiers zij wisselden geweld in het eigen rijk van Aietes.

Maar de meesteres der scherpste pijlen spande den grilligen draaihals onwrikbaar vast op een vier-spakig rad en zoo bracht Kyprogeneia eerst den razernij-wekkenden vogel van den Olympos den menschen en leerde dan Aisoon's zoon der tooverlitanieën wijsheid, dat hij Medea's ouderschroom zou rooven en heimwee naar Hellas de zinnen haar brandend zou slaan met den geesel der drift. Zoo verried zij ook dra haar's vaders werken geheim. Want met olie bereid, schonk zij hem kruiden ter zalving voor schrijnende pijnen. En zij beloofden één te zullen zijn in huwelijks teedere min.....

Maar toen Aietes den stalen ploeg te midden der mannen gesteld had, sleepte hij de koeien, die laaiende vuurvlammen snoven uit blonde kaken en met koperen hoeven stampten den grond dan d'een dan d' ander, er héén en jukte ze, gansch alleen! En hij dreef ze, rechtgroevend de vore en scheurde met vaam-diepe snee den rug van de kluitige aarde!

En hij sprak aldus:

'Volbrengt mij de koning, wie hij ook zij, die heer van het schip, dit werk, hij voere dan mee het onvergankelijke dek, de glanzende vacht van kroesend goud.'

Op zijn woorden wierp Iasoon zijn mantel, crocusgeel, van zich en greep het werk aan, op de godheid vertrouwend. Vuur deerde hem niet door de raad zijner al-tooverkruid-kennende gastvrouw. Rukkend den ploeg naar zich toe, bond hij der koeien nekken in het dwingende juk en krachtig borend den pijnlijken prikkel steeds weer in hun dikgespierd lijf, volvoerde zijn ploegtaak de held, tot het einde!

En hij, joelde, trots woorden-smorende spijt, Aietes, voor diè macht in vervoering....

Maar Iasoon's gezellen staken handen uit naar hun krachtigen heer, met slingers van gras omwonden zij hem onder heilwensch in streelende woorden. Doch Aëlios' zoon, zeer bewonderd, sprak zonder verwijl van de glanzende vacht, waar Phrixos' messen haar spanden; want dat ook dit werk de held zou volbrengen, bevroedde hij niet: het lag tusschen struiken, een draak in de

vratige kaken, langer en breeder, dat ondier, dan een vijftigriemsschip, door slagen van ijzer gebouwd.

Te lang is het mij, langs den heerweg te schrijden, want het uur dringt en ook een kort pad ken ik. Van vele anderen ben ik toch ook vóórman in kunst....

Hij doodde dan de blauw-glinsterende met listen, de spikkelgerugde slang, o Arkesilas en schaakte Medea niet zonder haar wil, Pelias' Moord. En Okeanos' vlakten bereikten zij, de Roode zee en het volk der Lemnische vrouwen, die hun mannen vermoordden. Daar toonden zij de kracht hunner leden in wedstrijd om prijs van kleedij en deelden haar ligstee. En vreemde velden ontvingen het zaad van Uw stralend geluk toen, op een lotverkoren dag.... of nacht? Want de dáár ontsproten kiem van Euphamos immer-door opwies.

Met Lakedaemoonsche mannen getroffen tezaam in hun land, werd een eiland, Kallista genaamd eens, hun woonstee, na tijd. Maar daar vandaan varend gaf Leto's zoon U te verrijken Libye's vlakte, onder eer van de goden en te stieren een stad, goudtronig Kyrene, beschermd door de godheid, gerechtigheid vindend met wijs beleid.

Versta nu Oidipous kunst.

Ook al kapt men de kroon met scherp-klievenden bijl van een rijzigen eik en ontluistert zijn heerlijken bouw, ook van vruchten beroofd nog getuigt hij zijn aard in het winterschbrandend vuur ten leste. Of met slanke zuilen van zijns heeren paleis geplant in den grond, smartende vracht hij schraagt binnen muren van vreemden, uit eigen streek vereenzaamd.

Gij zijt een genezer, raak grijpt gij Uw tijd en, U eerend, brengt Paian de heeling. En met zachte hand moet men stillen het zeer van een wond. Licht valt het toch, een stad te doen wankelen, ook zwakkeren in kracht, maar op grond weer te vesten haar, moeizaam wordt dàt eerst, zoo niet plotseling de godheid de heerschers als stuurman komt bijstaan.

Het weefstel Uwer zegeningen mist maar één patroon: overwin U zelven en maak Uw liefde voor het gelukkige Kyrene volkomen. Overleg van Homeros ook dit en neem het ter harte: ‘Voor ieder welslagen is de hoogste waardij des afgezants adel.’

In luister groeit ook de Muze door uitkomst-brengende boodschap. Kyrene kent toch en Battos' wijdvermaard huis Damophilos' edel hart. Want onder kinderen jong, bij overlegging een grijsaard tot honderd jaren geklommen, verweest hij de lastertong van haar schelle geluid. Hij leerde den maatlooze haten en met de goeden zocht hij geen twist. Nooit weifelt hij lang voor een doel, want de rijpe tijd duurt den menschen maar kort. Goed kent hij diens wezen: hij is zijn schildknaap, niet een slaaf, àchter hem.

Er wordt gezegd: het is het smartelijkst, dit: Geluk's rijk te kennen en noodschiks te staan vóór zijn poort. Voorwaar, hij worstelt als Atlas met een hemel, ver van zijn land en beroofd van zijn goed....

Ontbinden deed toch de onsterfelijke Zeus de Titanen! Na tijd legt zich de wind en verzet men de zeilen. Maar hij smeekt na het zwalken door uitputtend leed, zijn huis weer te zien ten leste en bij Apolloon's bron drinkend met vrienden, uit te vieren zijn hart aan de vreugden der jeugd, steeds weer, en vaak in den kring van zang-minnende burgers de cither te heffen, de fijnversierde, en in ruste te leven, voor niemand een aanstoot en ongerept door zijn volk.

Ook kan hij dan verhalen, welk een bron hij vond van liederen, onsterfelijk, voor Arkesilas, ontvangen voor kort in Thebe als gastvriend.

D. LOENEN

Amsterdam.

Aanteekeningen en opmerkingen

Een Uniform-affaire in Boekvorm.

Er is dezer dagen een boek in Nederland uitgegeven, dat o.i. dáárom onder ‘Aanteekeningen en Opmerkingen’ dient besproken te worden, omdat de publicatie ervan wijst op een zeker in dezen tijd allerzonderlingst aandoende mentaliteit. Het geldt hier een in Nederlandsch gewaad gestoken Duitsch werk, dat vrijwel tegelijkertijd met de Duitsche uitgave op de boekenmarkt verscheen. Maar ook die Duitsche uitgave is in zekeren zin reeds een vermomming.

Het kunsthistorisch plaatwerk, dat wij bedoelen, samengesteld door den schrijver Wilhelm Müseler, veranderde n.l. al eerder van aspect. Ziehier de gang van zaken, die den lezer het schrijven van deze regelen moge duidelijk maken:

In 1934 verscheen in de Safari-Verlag, Berlin: *W. Müseler*, *Deutsche Kunst im Wandel der Zeiten*. De aanwijzing volgend, dat aan een grove leugen eerder geloof wordt gehecht dan aan een kleine (Mein Kampf I, p. 252) schreef de heer Müseler in deze editie o.a.:

‘*.... die heutigen Niederlände und das heutige Belgien* (*sind*) *Jahrhunderte lang*, *bis tief in die Barockzeit* (dus tot ± 1775) *auch politisch deutsches Land gewesen*.’

‘*Rembrandt und Rubens werden überall in der Welt.... zur deutschen Kunst gezählt*.’

‘*Rein politisch gesehen ist die Nachtwache.... auf deutschem Boden gemalt worden*’ en

‘*Rubens hat auf deutschem Boden.... gelebt und gearbeitet*, *und ist in deutscher Erde als deutscher Fläme begraben worden*.

Door deze citaten weet de lezer wel zoo ongeveer, hoe het staat met den heer Müseler en zijn opvattingen. De tijd der ‘Lebensräume’ was in 1934 nog niet aangebroken, maar die van

de ‘Kulturkreise’ tierde reeds welig. Dies krijgen wij deze dan ook op vier landkaarten te zien, die wij hier niet in extenso zullen beschrijven, doch waarover wij slechts het volgende mededeelen:

1 De ‘Deutsche Kulturkreis in der Romanischen Zeit’ sluit ons land en België in, wonderbaarlijkerwijze met uitzondering van Vlaanderen.

2 De ‘Deutsche Kulturkreis in der Zeit der Gotik’ neemt er Vlaanderen nog bij, juist wanneer via het Bourgondische Hof de Fransche beschaving zich naar het Noorden ontwikkelt en het huidige België en ons land gaandeweg gaat beïnvloeden. Kent Müseler Huizinga's Herfsttij niet, dat toch in het Duitsch vertaald is? Maar wat baat het voor wie ‘subjectieve’ geschiedenis wenscht te schrijven; immers ook ....*Brügge*, *Gent und Antwerpen sind deutsche Hansestädte gewesen*, *so deutsch wie Emden*, *Bremen und Lübeck*.

3 Voor de ‘Deutsche Kulturkreis zur Zeit der Renaissance’ doet hetzelfde kaartje opgeld met andere lijnen en inschriften. Behalve de Zuidelijke- en Noordelijke Nederlanden moet, van 1500-1600, zelfs de spilbroeder een veer laten in N.W. Italië; volgens Müseler behoort n.l. het hertogdom Milaan tot de Deutsche Kulturkreis (Venetië mag Italiaansch blijven, dus Titiaan ook, maar da Vinci wordt ‘duitsch’).
Met hoeveel meer recht zou men op dit kaartje het huidige Duitschland in tweeën kunnen deelen en in de Noordelijke helft zetten: ‘Niederländischer Kulturkreis’ en in de Zuidelijke ‘Italiënischer Kulturkreis’. Men denke voor 't eerste gedeelte slechts aan den invloed van Vredeman de Vries, aan de werken van van Obbergen en Steenwinckel in Danzig en Emden, aan de Nederlandsche ontwerpen voor den gevel van het Keulsche Raadhuis enz. enz.

4 Bij de ‘Deutsche Kulturkreis zur Zeit des Barock’ mag Italië weer op zelfstandigheid bogen en 't Zuiden van België ook. Maar wij Nederlanders blijven zoo voor als na ‘Duitschers’ en het stippellijntje, dat op de kaart den zeeweg naar Indië aangeeft (n.b. met de notitie: Holl. ostind. Comp. 1602) loopt regelrecht naar....Hamburg!

So spiegelt sich deutsches Schicksal in den Stilen der Kunst, oreert Müseler. Zoo spiegelen zich cultuur- en kunstgeschiedenis in de zielen der huidige Duitschers, denken wij erbij als wij ook in het

illustratiegedeelte de raadhuizen van Brugge en Antwerpen en schilderingen van Van Eyck, Rogier en Bouts, van Orley en Mor, van Breughel en Patinier, van Rubens en Jordaens, van Rembrandt, Ruysdael en Hobbema, van Wouwerman en Van de Velde, als *Duitsche* kunst afgebeeld vinden!

Zes jaar zijn er sedert deze uitgave verstreken; Duitschland is er intusschen niet bescheidener op geworden. Aan de tweede uitgave van den heer Müseler zou men bij hem aanvankelijk het tegendeel vermoeden. Zijn oude fotomateriaal (284 stuks) heeft hij ten deele verwisseld en vermeerderd tot 366 stuks; zij werden nu in een deel vereenigd, dat *Europäische Kunst* heet. Bij het doorbladeren van het platengedeelte krijgt men eerst het aangename gevoel, dat er toch zooiets als Nederlanden zijn en dat er zooiets als Nederlandsche kunst is geweest. Onder van Dycks portret van Prins Willen II staat zoowaar: ‘Niederlände’. Maar 't zelfportret van Rubens heeft weer als onderschrift: ‘Deutschland (Flämisch)’ en dat van Rembrandt kortweg ‘Deutschland’. Rubens' verdere werken zijn zonder meer ‘Deutsch’; Frans Hals daarentegen en een tweede Rembrandt zijn weer Nederlandsch.

Min of meer onzeker geworden omtrent 's heeren Müselers gewijzigde historische oriëntatie, zoekt men opheldering in een mogelijke nieuwe Inleiding. Inderdaad blijkt de vorige grootendeels vervangen te zijn en men hoopt al ons land en onze kunst genoemd te zullen vinden. Doch neen, wij staan er niet bij; een eigen Nederlandsche kunst is er, altijd nog volgens Müseler, niet geweest. Hij wilde wel eenige landen in Europa laten gelden en deelde dan ook de inhoud der ‘Volksstile’ als volgt in: *Duitschland*, *Italië*, *Frankrijk*, *Engeland* en *Spanje*. Maar wij blijven zoo voor als na een geestelijke provincie van Duitschland, welke men naar believen ‘Deutschland’ of ‘Niederlände’ kan noemen.

De kaarten met de ‘Kulturkreise’ zijn verdwenen en vervangen door tabellen voor de kunst van elk land met een korten begeleidenden tekst. Wat daarbij over Duitsche Kunst staat zullen wij den lezer besparen; dit zielig zelfbedrog raakt de zaak niet waarom het hier gaat. Wel raakt het ons, dat wij weer de vroege Vlamingen en Rubens en Rembrandt en hun tijdgenooten in de *Duitsche* landentabel vinden.

Zoo grof en opvallend als in de eerste editie is dit alles niet meer, maar voor de 'kleine naburen' is de uitgave van 1940 niet sympathieker dan die van 1934. Zij is geraffineerder.

Nauwelijks heeft men dezen nieuwen Müselerter inzage gekregen of de boekhandel zendt U een .... *Hollandsche* Müseler toe.[1)]

Deze blijkt uitgegeven in de 'Duitsche' steden Amsterdam en Antwerpen door een firma, die zich blijkens de Hollandsche Inleiding '....in het bezit (had) gesteld van al het materiaal, wat bijeen was voor de publicatie' (*die echter inmiddels in Duitschland reeds wàs geschied*).

Zullen wij nu in onze eigen taal te lezen krijgen, dat wij, Nederlanders, eigenlijk niet bestaan? Neen, dat krijgen wij niet; daarvoor hebben een Hollandsche schrijver en een Hollandsche professor gezorgd. Die hebben Müseler een Nederlandsch pakje aangedaan; wat den kooper op *f* 1. - komt te staan (Duitsche uitgave *f* 3.90, Nederlandsche *f* 4.90).

Nu is Rembrandt overal Nederlander geworden en Rubens Vlaming en de tabellen zijn er niet meer en dus vindt men ook van Eyck of Van der Weyden niet meer onder de Teutonen.

Waarom dit werk in Hollandsch uniform? De inleider zegt: 'Er was gegronde reden voor deze uitgave. Het materiaal was bijeengebracht en het zou zeer jammer geweest zijn, het ongebruikt te laten'. *Maar het was niet ongebruikt*: de Duitsche editie was juist over de grenzen gekomen en wie dit soort plaatwerken tot studiemateriaal kiest, die weet wel zooveel van zijn talen, dat hij Frankrijk voor 'Frankreich' en Spanje voor 'Spanien' lezen kan.

Wij laten den Hoogleeraar-inleider nog even aan het woord: '.... één moeilijkheid bleef bestaan .... er was (naast de cliché's) ook een tekst geleverd .... en die .... bleek voor een Nederlandsch publiek niet bruikbaar'. *Waarom*, *dat wordt niet gezegd*, *maar dat weten wij nu*! Müseler's tekst moest toch 'vertaald' worden, maar, zegt verder de inleider: '.... vertalen is niet enkel zich naar een anderen tongval, een ander idioom, een anderen woordenschat schikken, maar zich aan een anderen

1) W. Müseler, Europeesche Kunst, bewerkt door J.C. Ebbinge Wubben, onder medewerking van en ingeleid door Prof. dr. W. Vogelsang. N.V. van Ditmar.

volksaard, *een andere historie* (?), een ander milieu aanpassen'. Het is alles heel fraai gezegd, maar ònze meening is, dat wij Müseler in geen enkel idioom hier binnengehaald moesten zien. En wanneer de inleider besluit met den wensch van volken, die elkaars diepsten aanleg beter moeten leeren begrijpen en verstaan, wel laat hij zich dan maar allereerst tot den heer Müseler wenden; die heeft daarvan nog bitter weinig begrepen.

Ons blijft deze uitgave een raadsel: waarom moeten Nederlanders speciale diensten bewijzen aan een nabuur, die ons in den geest al geannexeerd had? En Müseler blijft een Duitscher, ook in Hollandsch uniform.[1)]

Baksteen en 'Oud-hollandsch'.

Het blijkt voor de meeste Nederlandsche dagbladen niet mogelijk te zijn, hun staf van medewerkers zoo te kiezen of te vormen, dat de diverse uitingen van den menschelijken geest, die de kranten nu eenmaal meenen te moeten bespreken, steeds met het noodige inzicht behandeld worden. Ieder vakman zal telkens weer verbluft staan over uitingen in zijn krant op het gebied, waarover hij speciaal tot oordeelen bevoegd is.

Om slechts één categorie te signaleeren: hoeveel 'schoone', in werkelijkheid afschuwelijke geschenken, bij diverse gelegenheden overhandigd, hoeveel 'fraaie', inderdaad horribele landhuizen ten prooi der vlammen geworden (recent voorbeeld: 'Hooge Vuursche') worden niet gestadig in fotopagina's of in beschrijvingen aan den gedweeën lezer voorgezet.

Hoe kan een redactielid, dat ter zake kundig is, zooiets weer recht zetten? Wat b.v. moet een bouwkundig medewerker schrijven over het nieuwe 'Gouden Hoofd' in de Residentie, als reeds dit onding met instemming in zijn blad is beschreven. Moet hij zwijgen of medejubelen over deze parodie op Pieter Post, die noch als schepping, noch als imitatie deugt en die - voor hoelang - op jammerlijke wijze vooruitloopt op de stedebouwkundige oplossing, die vandaag of morgen, wanneer het oude raadhuis van zijn aanbouwsels zal moeten worden ontdaan, in dit deel van 's Gravenhage toch aan de orde zal moeten worden gesteld.

1) Cursiveeringen van ons.

Dergelijke verschijnselen in de dagbladpers zijn zeer te betreuren, doch nog heel wat bedenkelijker wordt het o.i. wanneer ook vakbladen voor dusdanig onoordeelkundig geschrijf hun kolommen openstellen. Wij denken hierbij aan het Bouwkundig Weekblad en wel aan het nummer van 27 Januari l.l., waarin ir. Daan Jansen een aantal bladzijden wijdt aan het nieuwe bouwsel, waarin onlangs het gemeentebestuur van Alphen aan den Rijn is ondergebracht.

Ziehier eenige volzinnen uit het begeleidend commentaar: ‘In de buitenarchitectuur....valt onmiddellijk op de sterke verwantschap met de Oud-Hollandsche, meer nog met die der statige landhuizen van het 18de eeuwsche patriciaat als met de trapgevel-architectuur onzer Gouden Eeuw’.

Laten wij den stijl voor rekening van den schrijver en beschouwen wij uitsluitend den inhoud, dan moet men beginnen met te vragen: Wat, in 's hemelsnaam, is toch eigenlijk ‘Oud-Hollandsch’? Wij kennen de uitdrukking natuurlijk uit den mond van winkelbedienden, die aan brave middenstanders en versch-gerepatrieerden ameublementen moeten aanprijzen; wij kennen haar uit zeker soort advertenties en uit b.v. een onlangs ontvangen verzoek uit Soerabaja van een ‘bloeiende zaak aldaar met vele filialen op Java’, die zocht naar een *ontwerper speciaal in Oud-Hollandsch*’, maar wij dachten tot nog toe, dat in Delft gediplomeerden en het Bouwkundig Weekblad voor een dergelijke commis-voyageurs-mentaliteit te goed waren. Het blijkt, helaas, dat wij beiden te hoog hebben aangeslagen.

Zien wij nu, wat de auteur zelf in zijn zin als nadere preciseering opgeeft van zijn ‘Oud-Hollandsch’, dan laat zich uit het tweede gedeelte van zijn stuntelige uitspraak een vrije keuze doen uit ‘de trapgevels onzer Gouden Eeuw (wat op zichzelf onzin is, want de trapgevel, hoewel in de zeventiende eeuw nog aanwezig, was wel allerminst een karakteristiek element van den tijd van het Raadhuis op den Dam, het Trippenhuis, het Mauritshuis, enz.) en de statige landhuizen uit den pruikentijd.

Wij tarten den meest eenvoudigen zoo goed als den meest geschoolden beschouwer de overeenkomst (en daarmede het wezenskenmerk van het ‘Oud-Hollandsch’) aan te wijzen, tusschen de groep ‘Stadstimmerhuis in Leiden en Vleeschhal in Haarlem’ en de groep ‘Wierse, Scheybeeck, Waterland’, om

niet te spreken over wat beide categorieën met het Raadhuis van Alphen gemeen zouden hebben!

Na dezen verwarden aanloop noteert ir. Jansen: ‘Men vraagt zich *even* (curs. van ons) af, waarom nu juist in dezen geest gewerkt is’. Dat woordje, ‘even’ is karakteristiek. Had de schrijver het zich namelijk eens goed afgevraagd, wel hij zou allicht tot conclusies zijn gekomen, die men mogelijk onder collega's zegt, maar die men niet over collega's schrijft. En om onnaspeurbare redenen wilde ir. Jansen nu eenmaal over Alphen schrijven.

Al aanvaardt ir. Jansen blijkbaar gebouwen ‘geïnspireerd op vaderlandsch verleden’ (en laten wij nu met den schrijver eens *even* doen, alsof dat in Alphen het geval is), dan nog blijft de auteur ons het antwoord schuldig op zijn eigen vraag: ‘waarom hier juist aldus gewerkt?’ ‘In dit geval’, zoo gaat het zonderling pleidooi (?) voort ‘wàs er toch geen historisch stadsbeeld aanwezig, zooals dit bij den herbouw van het raadhuis van Leiden wellicht de directe aanleiding voor een architectuur in traditionalistischen zin zou kunnen zijn geweest’. M.a.w. in een historische omgeving zette men voor ir. Jansens part een stijl-imitatie! Overigens is het voorbeeld fout gekozen, want in Leiden ging het niet zoozeer om een oud stadsbeeld dan wel om het bouwen van een nieuw raadhuis achter een bestaanden ouden gevel.

‘Eerder’ zoo orakelt de auteur verder ‘moet worden verondersteld, dat de architect zich de assimilatie van het begrip “raadhuis” met zeer bepaalde historische tradities sterk bewust is en hieruit *misschien*[1)] zijn voorliefde voor traditioneele vormgeving in den raadhuisbouw zou zijn te verklaren’.

Den stijl ook van dezen zin latend voor wat hij is, moet van deze supposition worden verklaard, dat zij òf een volkomen gebrek aan kennis verraadt of bestaande kennis moedwillig overboord gooit ter wille van een voorgenomen betoog. De heer Jansen weet zoo goed als wij, *dat er geen historische raadhuistraditie bestaat. Het eenige wat te constateeren is*, *is dit*, *dat iedere tijd*, *die zichzelf respecteerde*, *in verband met het programma van eischen* van dien tijd, *een* voor dien tijd *adequaten vorm vermocht te vinden*.

1) Dit ‘misschien’ is pijnlijk; de schrijver acht het dus mogelijk, dat nog andere drijfveeren dan ‘historische overtuigingen’ bij den architect een rol gespeeld kunnen hebben bij zijn traditionalitische keuze. De auteur neme zich in acht voor de eere-code v.d.B.N.A.

Een reeks van in den tijd der Antieken, in de Middeleeuwen, den Renaissance- of Baroktijd ontstane bouwkundige uitingen, die het probleem ‘raadhuis’ oplosten, *hebben niets*, *maar dan ook niets met elkaar gemeen. Zij vormen dus geen traditie en kùnnen die ook niet vormen*.

Laat ir. Jansen eens de steeds gelijkgebleven en dus gemeenschappelijke bouwkundige vormen omschrijven van de raadhuizen van Priene, Milete, Sint-Antonin, Siena, Thorn, Münster, Leuven, Oudenaarde, Paderborn, Augsburg, Parijs, Rennes en Lyon! Of, zoo hij uitsluitend in ons land wenscht te blijven en minder eeuwen wil omvatten, van Veere, Middelburg, Gouda, Bolsward, Maastricht, Middelharnis, Amsterdam, Enkhuizen, Groningen en Weesp. Welke van deze laatsten is nu ‘Oud-Hollandsch’? En welke is de geestelijke vader van Alphen aan den Rijn?

Volgen wij nog een oogenblik de bespreking. Weer wordt een vraag gesteld en onbeantwoord gelaten: ‘Overigens willen wij de vraag, in hoeverre het verantwoord is in een bouwwerk van dezen tijd de stem van het verleden in die mate te doen spreken, buiten beschouwing laten’.

Gevraagd wordt dus, waarom er in een bepaalden geest gewerkt werd en gevraagd wordt, of die geest wel verantwoord is, maar beantwoord worden die vragen geen van beide. Dat is inderdaad het gemakkelijkst: wanneer een schrijver alle punten, waar het eigenlijk op aan komt, buiten beschouwing laat, dan kan hij ‘allercharmantst-collegiaal’ en ‘objectief’ zijn en zijn stuk blijkbaar.... in het Bouwkundig Weekblad geplaatst krijgen.

Ten slotte: ‘Waardeering is slechts mogelijk, als men uitgaat van de erkenning, dat het elkeen vrij staat zich al of niet op onze oud-vaderlandsche architectuur te inspireeren. Hoe het zij (sic), de architect wist aan zijn raadhuis een echt-Hollandsch aanzien te geven. Alreeds door de materiaal-keuze. *Alle*[1)] gevels werden in den onvolprezen Rijnlandschen handvormsteen opgetrokken..’ Welk een vondst van dien architect, om aan den Rijn op het idee te komen van Rijnlandschen baksteen en dan nog wel voor àlle gevels. Ja, als het alleen van het materiaal afhing of men goed of slecht bouwde! Overigens moge de auteur er ‘en-passant’ aan

1) Cursiveeringen van ons.

herinnerd worden, dat dit ‘volksche’ product aan Van Campens ‘Oud-Hollandschen’(?) Raadhuisgevel niet zoo héél kwistig voorkomt!

Doch genoeg. Het is diep beschamend, dat een schrijver, die toch een academische studie achter den rug heeft, zulk een artikel produceert en dat een vakblad, dat zich gerespecteerd wenscht te zien, het plaatst.

J.H.P.

Kroniek der Nederlandsche letteren

Schoonheid in den Roman der Lorreinen

Dr. G.S. Overdiep, Een fragment van den roman der Lorreinen, met inleiding en woordenlijst. Teksten en Studiën, deel III. In het jaar 1939 uitgegeven te Assen bij Van Gorcum en Comp. N.V.

De landkaart van Europa is te klein voor de familieveete tusschen de Lorreinen en de Fromondijnen, een ruzie uit den Merovingischen tijd, die nog voortduurt ‘tote des keizers Vrederycstiden’, d.w.z. tot de regeering van Frederik Barbarossa. Het epos, dat deze veete verhaalt, moest in zijn geheel een honderdduizend versregels beslaan; daarvan zijn er zoowat tienduizend overgeleverd in losse fragmenten, en het groote stuk, waarvan professor *Overdiep* thans een nieuwe uitgave bezorgde, nadat *Jonckbloet* het in 1844 had doen afdrukken in de fragmenten-reeks, die hij *Karel de Groote en zijn XII pairs* noemde, bevat hiervan een kleinen helft - 4677 verzen - te weten de tweede ‘partie’ van het tweede boek, terwijl het geheel over drie boeken verdeeld was. Dit lange fragment verhaalt een hoogtepunt van den altijd brandenden strijd der beide, geparenteerde ge slachten: de vlam laait op en slaat uit, aangeblazen door politieke intrigue, die met verradelijke, maar verbazende slimheid gevoerd wordt. Niet alleen voor technische kritiek op zijn tekstuitgave stelt de nieuwe uitgever het middeleeuwsche dichtwerk open, maar hij zegt nadrukkelijk in het korte voorbericht, zich te vleien met de hoop, dat zijn editie ‘de publieke belangstelling voor onze middeleeuwsche romantische letterkunde zal aanwakkeren’, als wilde hij te kennen geven, dat hij met ons de achteloosheid van actueele boekbeoordeelaars betreurt, die deze monumenten der

cultuur aan de studie van philologen toevertrouwd laten zonder zich om aesthetische waardeering te bekommeren. Hierdoor is de veelverspreide meening ontstaan, dat de middeleeuwsche romans in geenen deele kunstwerken mogen heeten naar modern begrip, geschreven als ze werden door naïeve knutselaars, die eindelooze herhalingen aaneenrijmden met stoplappen als *geloeftsmi das* en *wetet dat* en *dats waer* en *ic wille gijs zeker sijt*. In het bijzonder de roman der Lorreinen zou door zulke stoplappen - die ik citeerde, zijn eraan ontleend - zoo deerlijk ontsierd zijn, dat het genot van de lectuur er vrijwel door bedorven wordt. De verhaaltrant geldt voor ongekunsteld, de fantastische geographie voor een bewijs van kinderlijke argeloosheid. Op de karakteristiek van de helden en de plastiek van de gebeurtenissen is weinig gelet, beschrijving van natuurschoon verwacht men niet in een Karolingischen roman en de nuanceering der gevoelens door een fijne gehoorzaamheid van het rhythme beschouwt men in opvallende gevallen als een toeval of een geluk; voorts houdt men dit soort boeken voor eentonig, kleurloos en daarenboven slecht gecomponeerd. Het hedendaagsche publiek kan er weinig uit leeren en beleeft er zeker het pleizier niet aan, dat de betrekkelijk groote moeite der worsteling met tekstduisterheden zou loonen. Aan *Karel ende Elegast* en den roman der *Heemskinderen* heeft men genoeg; de rest van den Karolingischen cyclus is heden bij het Nederlandsche volk zeker niet populair, en professor *Overdiep* voedt een illusie, als hij meent, deze vrij algemeen-geldende opvatting te kunnen veranderen. Ziedaar, waarbij de aesthetische litteratuurkritiek het laat, uit onkunde of uit gebrek aan gevoel voor de speciale schoonheid van de epiek, want deze opvatting is een onverdedigbaar uitvloeisel van het lyrisch vooroordeel der na-tachtigsche kritiek of ze is een dochter der gemakzucht. *Verwey*, die den *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* in helder proza samenvatte, waarschuwde tegen de lichtvaardige geringschatting van teksten, die tot aan de grens van de negentiende eeuw de volksverbeelding hebben geboeid, en die wellicht eerlang een nieuwe verhalende romantiek zullen voeden. Hij toont zich gevoelig voor de menschelijke waarde van zulk middeleeuwsch werk, dat immers niet alleen een vreemdgeworden samenleving aan ons voorstelt, maar, als alle ware kunst, het eeuwige leven belijdt. Hij wijst op ernst

en scherts, op verstandelijken samenhang bij vrije verbeeldingsvlucht, op nauwgetroffen persoons-karakteristiek en fijn begrip voor menschelijke verlangens en hartstochten. Het genoegen, dat de lectuur van dit soort dichtwerken geeft, vergelijkt hij bij de vreugde, waarmede men mooie gobelins bekijkt; kortom: hij voert het zelfde pleit als *Overdiep*, die hoopt, dat zijn fragment uit den *Roman der Lorreinen* de publieke belangstelling voor onze middeleeuwsche romantische letterkunde zal aan wakkeren. Na zijn herdruk der *Historie van de vier Heemskinderen* volgens de uitgave van 1508, die te München bewaard wordt, kon hij uit den *Karolingischen cyclus* moeilijk een onderdeel kiezen, meer geschikt om den modernen lezer te boeien dan dit fragment uit den *Roman der Lorreinen*, hetwelk hij bovendien, in overeenstemming met professor *Van Mierlo*[1)], als het oorspronkelijke werk van een onbekenden Brabantschen dichter beschouwt, dus niet, zooals tot heden werd gedacht, als de vertaling van een verloren geganen Franschen tekst, die dan waarschijnlijk weer terugging op een Latijnsch origineel. De argumenten voor de oorspronkelijkheid zijn wel niet afdoend, doch ze hebben minstens dezelfde kracht als die, waarmede *Gideon Huet* de tegenovergestelde opvatting zocht te staven. Het feit, dat de Fransche tekst niet bestaat en dat de Dietsche nergens den indruk wekt van vertaalwerk te zijn, overtuigt lichter dan het beroep op de herkomst van den eigennaam *Hastinc* uit het Latijnsche woord *hasta*, dat speerschacht beteekent, of speer, want deze toespeling kan een middeleeuwsch ridder wel begrepen hebben zonder een geoefend Latinist te zijn; trouwens, wanneer een vertaler zulk begrip veronderstelde, waarom een oorspronkelijk dichter dan niet? De verwachting is eerder, dat een vertaler een woordspeling verklaren zal, die hij overbrengt in een andere taal dan dat een oorspronkelijk schrijver het doen zal, wanneer hij haar eenvoudig aan feitelijke mededeelingen ontleent. Het talent van den Brabantschen dichter was in elk geval groot genoeg om hem doorloopend een nat uurlijk Dietsch te doen schrijven, dat vandaag nog zonder al te groote moeite verstaan wordt en zich zelfs door het eigenaardige gebruik van het woord *ooit* en door andere kleinigheden nog duidelijk als Brabantsch laat herkennen. Ingewikkelde zinsvormen zijn zeld-

1) Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden. Deel I, ('s Hertogenbosch 1939) blz. 121.

zaam. Ze worden door professor *Overdiep* in de ruim-begrepen ‘woordenlijst’ voldoende opgehelderd. Het zal zelden voorkomen, dat ook een weinig geoefend lezer aan deze lijst niet genoeg heeft. Wat er nog duisters overblijven mocht, is door de samenvattende inleiding en de bondige aanteekeningen verklaard.

Dit fragment kan men globaal verdeelen in vijf groote stukken. Eerst een betrekkelijk korte propositie over den stand der zaken en het karakter van den verrader *Gelloen*, familiehoofd der Fromondijnen; dan het verhaal van den veldslag tusschen de troepen van den Saraceenschen koning *Agulant* en die van *Karel den Groote* nabij de stad Baionne; vervolgens de geschiedenis der schaking van koningin *Helene*, echtgenoote van den Fromondijnschen Rijnkoning *Otte* door den Lorreinschen koning *Yoen*, die met haar naar Caucasië vlucht en zich aldus aan de familieveete onttrekt; daarna het verhaal van de rechtzitting over deze zaak en wat ermee samenhangt ten hove van Karel den Groote te Parijs; eindelijk het verslag van den dubbelen tweekamp, die bij wijze van Godsoordeel op deze rechtzitting volgt en eindigt - of juister: afgebroken wordt - na de overwinning en vlucht van den Lorreinschen held *Ritsart*.

Een verrader, een veldslag, een schaking, een proces en een toernooi: dat is voorzeker stof en afwisseling genoeg voor een ouderwetschen ridderoman en dat alles kan vandaag nog boeien, indien aan de afwisseling in het verhaal maar voldoende variatie in den stijl beantwoordt. Dit nu is de bijzondere charme van den roman der Lorreinen, of althans van het fragment eruit, dat voor ons ligt.

Gelloen's verraders-rol is aanvankelijk nogal naïef geteekend, maar wordt al spoedig geraffineerder en eindigt, na allerhande juridische spitsvondigheden, in de kunstgrepen der hooge politiek, zoodat men, bij alle verachting voor 's mans gedrag toch ontzag krijgt voor zijn macht en zijn slimheid. In de behandeling van deze figuur toont de dichter zich al dadelijk een bekwaam kunstenaar. Hij heeft aan dertig regels genoeg om ons het verleden van Gelloen te schetsen en we zijn dan geheel overtuigd van diens boosheid. Gelloen, de doodsvijand van de Lorreinen (aan wier zijde de schrijver zich stelt) heeft *Doone* vermoord en is daarom verbannen naar het Saraceensche Spanje, zware straf

voor een christenridder, maar die hem weinig deert, omdat hij zich handig in de politieke oneenigheden van de Mohammedaansche vorsten weet te mengen, en koning *Agulant* uitlevert aan koning *Desrames*, die hem als loon hiervoor zijn dochter ten huwelijk geeft. Doch Desrames krijgt zijn schoonzoon dóór en met schande beladen moet de aartsverrader het land ruimen, hij vlucht naar het Christenrijk en houdt zich daar voorloopig achterbaks in Zweden, omdat Frankrijk niet veilig voor hem is. Weldra zal blijken, dat hij achter de schermen veel invloed heeft; hij brengt een leger op de been, dat sterk genoeg zal zijn om den doorslag te geven in den komenden oorlog.

Die oorlog blijft niet lang uit. Koning *Agulant*, vernomen hebbende, dat zijn belager *Gelloen* in het Christenrijk is, trekt Christen Spanje binnen, rukt op tot voor de muren van Baionne en maakt het keizer Karel moeilijk door hemeltergende goddeloosheid, hij breekt kerken af of richt ze in tot latrines en stallen, bespot de heiligenbeelden en reliquieën en voegt de kostbare kruisbeelden en kelken toe aan zijn eigen schatten of deelt ze uit aan zijn heidensche familieleden. Karel roept zijn mannen ten strijde en bij Baionne, een stad, die aan *Gelloen* toebehoort, treffen de troepen elkander. Dit gebeurt niet ineens, maar in vier phasen, die een spannenden climaxvertoonen. Karel onderhandelt namelijk met Agulant over de wijze van krijgvoering. Eerst zullen ze ieder twaalf ridders in het veld zenden. Zoo zien wij in het dal bij Baionne den Frankischen ridder *Reinaut van den Witten Dorne*, raadsheer des keizers, en buitenstaander in den Lorreinenstrijd, optrekken tegen den dapperen Moor *Kagani*, elk met elf anderen; de overwinning blijft aan de Christenen. Is het al een duidelijk blijk van bewuste compositie, dat de schrijver in dezen aanzet van den veldslag de Lorreinen en de Fromondijnen op den achtergrond houdt om hen straks des te meer aandacht te gunnen, zijn talent in het schilderen van tweegevechten toont hij ten volle bij deze voorbereidende gelegenheid. Achtereenvolgens valt aan beide zijden een doode: Reinout slaat een Moor neer en Kagani steekt zijn lans recht in het ooggat van den helm van *Bosan*, een Frankischen ridder:

> Reinout quam also warm
> Gereden op enen Affricaen,

Dat hem te staden en conste gestaen
Scilt, alsberch no accotoen,
Hi en moeste sine inde doen.

Dandere quamen gereden sere
Ende Kagani die here
Geraecte enen stouten man,
Die geheten was Bosan
Recht in die lemiere vore
Dat tspere vloech ten hersenen dore.

In tweeden kamp komen nu op onderlinge afspraak der opperbevelhebbers van weerszijden honderd ridders te velde, de Franschen aangevoerd door *Arnoud van Beaulieu* en *Hymerik van Narbonne*, de Moren door de emirs *Comise*, *Uvorre* en *Gyberik*; ze staan een oogenblik tegenover elkaar: elk kiest zijn man en dan gaat het er op los. Het wordt een zware strijd, dien weer de christenen winnen.

Derde phase: er worden duizend mannen tegenover elkander gesteld. En nu zijn het *Garijn* en zijn zoon *Girbert*, de twee aanvoerders van de Lorreinen, die aan het hoofd der Fransche groep staan; de Moren worden geleid door de vorsten *Corineus* en *Tyradus*. Tot dusver hebben we vechters gezien, nu krijgen we, helden. *Garijn* opent den strijd; den eersten den besten Saraceen dien hij ontmoet, slaat hij dood, een tweeden doorsteekt hij geheel en trekt hem de speer weer uit het lichaam, een derden evenzoo, en nog een vierden, maar dan breekt zijn lans. De kamp wordt voortgezet met het zwaard en koning Karel, die bij het gevecht staat toe te kijken, verbaast zich dat één man zooveel vijanden kan neervellen, alleen door te houwen en te slaan. *Girbert*, de zoon van Garijn, is onderwijl slaags geraakt met *Corineus*, het duurt precies twaalf regels en de vijand ligt dood, maar de speer is in diens hart blijven steken en koning Karel moet zich verbazen over wat nu de twee mannen doen met hun zwaard. De troep der Saracenen dunt, *Tyradus* komt razend van woede toegesneld op Girbert, die net op tijd een Moor een speer uit de hand rukt en twaalf regels verder ligt Tyradus ter aardedoor een ‘wijde wond, waarvan hij in langen tijd niet genezen zal’; met het zwaard gaat Girbert nu op *Gyberik* af, maar de Moren vluchten verward, Gyberik vlucht mee en zijn paard is vlugger dan dat van Girbert, die hem alleen naroepen kan, dat hij hem achterlangs zal doorsteken, doch de kans niet meer krijgt.

Dan zal, als vierde phase, de algemeene veldslag volgen, maar bij de voorbereiding hiertoe verhaalt de dichter een episode: terwijl de heidensche *Agulant* het lot aan wichelaars vraagt, planten de christenridders hun speren in den grond en 's anderendaags hebben de stokken wortel geschoten en zijn in bloei geraakt.

> Dat hadde God ons here gedaen
> Bi miraclen, om dat hi
> Tonen woude den riddren vri
> Ende oec mede den andren heren
> Datsi streden in sire heren.

Diepen indruk maakt dit wonder echter niet; de schrijver vindt zoo'n teeken misschien meer noodig dan waarschijnlijk. Hij vertelt het vooral om de komende vechtpartij te rechtvaardigen als iets heiligs[1)], en spoedt dan al gauw naar de beschrijving van den grooten slag bij de Ceya-rivier: eerst het gevecht der boogschutters, dan de stormloop van de ruiterij, daarna het handgemeen. De pijlen vliegen in grooten getale:

> Dicker vlogen si, des sijt vroet
> Dan te Aprille die regen doet.

De Lorreinsche ridder *Reimaric* snelt op den zoon van *Agulant* aan, doch de schrijver heeft haast om ons *Girbert* weer te doen zien, die zijn vijand van den vorigen dag *Gyberik* in de gaten heeft gekregen op het snelle paard; het wordt een heftig samentreffen ‘ende Gyberic viel neder doet’. Dit is voor Girbert een mooie kans om het paard te bemachtigen. Het heet *Fyau*, hebben wij zoojuist vernomen. Dit paard zal nog een groote rol spelen in den roman en we worden daar heel precies op voorbereid: eerst door het verhaal van Gyberik's snelle vlucht, dan door het noemen van den naam Fyau, vervolgens doordat Girbert het paard buitmaakt, straks nog doordat hij het zal afstaan aan koning Karel, als die in het gedrang te voet vecht. Ten overvloede wordt ons Girbert op het paard voorgesteld:

> Ende Gyrbert es gemonteerd daer
> Op dat scone ors Fyau
> Dat vrayere was dan enech pau
> Ende snelre dan een vogel si.

Zulke techniek is overwogen: door telkens over het paard te spreken, door het herhaaldelijk te laten zien, door het bijna

1) Zie ‘Dichters der Middeleeuwen’, Bilthoven, 1936 - blz. 16 en 17 over de vroomheid in de Karolingische romans.

persoonlijk te karakteriseeren, wekt de verteller onze belangstelling ervoor en maakt aannemelijk, dat in het vervolg buitengewone heldendaden verricht zullen worden door den man, die op dit paard zit. Hij preludeert zelfs op *Shakespeare's* ‘my kingdom for an horse!’ door te spreken over ‘Fyauwe dat goede paert, Dat eens conincs rike was waert’ en door te laten voelen, wanneer Karel de Groote in het nauw zit, dat een paard inderdaad een koninkrijk waard kan zijn. Doch eerst zal maarschalk *Mile*, de vader van *Roelant* nog sneuvelen. Deze korte episode is magistraal verteld. Ze bestaat uit eenentwintig versregels. De zes eerste daarvan verhalen, hoe Mile den koning te hulp komt, die door de heidenen omdrongen wordt; de dertien volgende schilderen het man-aan-man-gevecht tusschen Mile en emir *Abye*, dien hij nederslaat, de acht laatste doen ons beleven, hoe Mile in het gedrag van zijn paard moet springen en hoe een Moor op het onverwachte hem dwars door het hart steekt. Het versrhythme volgt de wisselende kansen van het gevecht en loopt uit op het bedroefd staccato:

> Doe bleef die stoute Grave doet

welks toon van weemoed te meer treft indien men hem vergelijkt met den triomfanten klank van hetzelfde woord *dood* (*doet*) een vijftigtal regels verder, waar de heldenmoed van *Girbert* wordt verteld:

> Hi sloech doet manne ende paerde.
> Wat hi bereicte metten swaerde
> Moeste emmer sterven daer.

Girbert redt Karel en alles loopt gunstig af, maar de verhaler moet toegeven, dat de vijand niet verslagen is en dat ook de christenen menigen man verloren. Wanneer de slag voorbij is, staan wederzijds gedunde, doch gelijkwaardige troepen. De spanning is nog door geen beslissing gebroken. Op dit oogenblik onderbreekt de dichter zijn verhaal om, na een mooien, geheel natuurlijken overgang, opnieuw een religieuze tusschen-episode in te vlechten over den dood van den ridder *Reimaric*, die als laatste wensch verlangt, dat zijn paard zal worden verkocht door zijn neef om de opbrengst te offeren voor zielsmissen. De neef verkoopt het paard inderdaad, doch steekt de opbrengst in zijn eigen zak, met het fatale gevolg, dat de doode Reimaric hem in den droom verschijnt en hem een ellendigen ondergang voorspelt.

Vlak daarop komt ‘een groet oude duvel’, die hem den nek breekt. Deze fantastische spookgeschiedenis contrasteert passend tegen het mirakelverhaal, waarmede de veldslag werd ingeleid, maar het is vooral bewonderenswaardig, hoe de dichter hier den heroïschen stijl geleidelijk loslaat om tot een meer descriptieven verhaaltrant te komen, die ruimte biedt aan uitvoerige dialogen. De volzin wordt langer, het tempo trager: vergelijkt men het spookverhaal met de geschiedenis van Mile's dood, dan blijkt, hoe de dichter, schijnbaar naïef voortschrijvend, den versvorm beheerscht en de woorden naar zijn wil zet. Hij bereidt ons voor op het vervolg zijner *Gelloen*-geschiedenis door een zeer zakelijke uiteenzetting van de situatie, die zóó is, dat een aankomende troepenmacht aan een der beide zijden overwicht kan geven. Gelloen, die met zijn Zweedsche ruiters het veld voor Baionne nadert, belooft eerst *Karel* te helpen, op voorwaarde, dat de Lorreinen zich met hem verzoenen, maar verneemt dat hij den doorslag geven kan en stuurt onmiddellijk daarna een bode naar *Agulant*, berichtend, dat hij gereed staat, heel het Christenrijk aan den Morenkoning uit te leveren. Gelloen wordt pakkend gekarakteriseerd als de man ‘die geloeft heeft menege soene ende gehouden en heeft engene’, zijn onderhandeling met Agulant, waarbij hij zweert op Mohammed en.... Apollo[1)], is duister nachtwerk; zijn bode moet de boodschap overbrengen ‘eer die mane sinke neder ende op weder rise die dach’, doch *Agulant* vertrouwt Gelloen niet meer, vermoordt zijn bode, en trekt met de Saraceensche troepenmacht terug naar Spanje. De verrader is nu aangewezen op onderhandelingen met Karel den Groote en weet dezen te bedriegen. Hij bereikt, dat de Lorreinen een verzoening toezeggen, op voorwaarde dat Garijn's broeder *Yoen* hiermede instemt en dringt zich door een schijn-achtervolging van de weggetrokken Moren zoozeer in Karel's gunst, dat deze hem zijn zuster ten huwelijk schenkt.

Hiermede raken wij aan twee merkwaardige problemen van dezen Karolingischen roman: ten eerste de vraag naar de visie op het karakter van Karel den Groote, ten tweede de kwestie van de verhouding tot de vrouw.

1) Deze voorstelling van de Saracenen als aanbidders van heidensche goden vindt men nog in den rederijkerstijd, b.v. in het spel van den Heiligen Sacramente van der Nyeuwervaert van ± 1475.

Karel is in dit boek nauwelijks een held naar moderne begrippen. Op het slagveld raakt hij in het nauw en wordt door zijn edelen ontzet, in de gesprekken toont hij zich hulpeloos en is geheel aangewezen op zijn raadsheeren, die hij onophoudelijk consulteert:

> Die keyser seide: 'wat salic doen' (vs 1499)
> Die keyser seide: 'In weets wat doen' (vs 1531)
> Karel die keyser seide doe:
> 'Nu gaet te rade, gi baroene,
> Wat mi nu steet te doene' (vs 3452-3455)
> Doe seide Karel die here:
> 'Wat wildi, heren, wat ic doe?' (vs 4556-4557)

Hij schijnt aldoor besluiteloos en laat zich gedurig door *Gelloen* overreden, om niet te zeggen: verschalken; de veete zijner leenmannen wordt onder zijn oogen uitgevochten, maar al dingen allen naar zijn gunst, geen mensch vraagt om zijn meening. Hij staat zoo hoog boven de partijen, dat hij nauwelijks meer meetelt en zijn soevereiniteit wekt den indruk van een algemeen geduld, maar weinig gerespecteerd toeschouwerschap. Het is bijna komiek, dat deze Karel, die in officiëele beraadslagingen alle mannen rustig laat uitpraten zonder hen te onderbreken, in zijn discussie met zijn zuster, Mile's weduwe, van geen tegenspraak wil hooren en om zoo te zeggen met den vuist op tafel slaat, teneinde haar gehoorzaam te doen trouwen met Gelloen, in wien ze heelemaal geen zin heeft. Toch lijkt deze humor niet bedoeld. Karel voor te stellen als een huistiran, die onder helden zijn houding verliest, was geenszins het verlangen van den schrijver, en dat wij zijn machtigen keizer vandaag zoo zien, is te wijten aan onze veranderde gevoeligheid voor het begrip der soevereiniteit, die in de feodale tijden menschelijk het hoogst werd geschat, naarmate zij gouvernementeel minder willekeurig te werk ging. Deze altijd beraadslagende Karel, die zelfs met Agulant sportieve afspraken maakt over de organisatie van een slag op leven en dood, is voor den auteur ongetwijfeld de ideale monarch, wiens onaantastbaarheid een axioma is en die hierdoor zoozeer beschermd wordt, dat hij bij iedere uiting van hetgeen ons als laffe radeloosheid voorkomt, zijn groote welwillendheid en objectiviteit demonstreert. Hij kan vrij beschikken over de levens van alle personen in het drama, en wat is eervoller dan dat hij dit nalaat, slechts strevend naar rechtvaardigheid? *Gelloen* is een verrader, dit weet de keizer, maar Gelloen is ook een bruikbare

strijdkracht en een sluw raadgever: de keizer staat boven bedrog; niets kan hem deren. Hij verbindt Gelloen aan zich en wordt zijn zwager. Als *Ritsart* op het eind, over deze willekeur verstoord, luid uitroept:

> Ay valsch keyser ende quaet,
> Gi versteect die getrouwe,
> Dies moet u God geven rouwe,
> Entie verradere hebdi nu
> Harde vaste gehaelt ane u,
> Daer Vrankerike mede al
> Noch, waenic wel, gescent sijn sal....

dan mag de lezer, gewonnen voor de Lorreinen, met dezen uitroep instemmen, maar het is majesteitschennis, waarna Ritsart zich dan ook snel uit de voeten zal maken. Het axioma, dat wat Karel doet wélgedaan is, beheerscht den gedachtengang en het is juist een pikante aantrekkelijkheid, dat dit axioma, hoewel steeds gehandhaafd, toch door den gang van zaken twijfelachtig wordt, als stelde de auteur, die zooveel later schreef, zich op zijn beurt soeverein boven de begrippen der oude Karolingische ridders, wier trouw jegens den keizer hij nochtans een onmisbare voorwaarde van de ridderlijkheid acht. Bevoorrecht de keizer *Gelloen*: het is zijn recht. Zal Frankrijk daar later onder lijden: het is zijn verantwoordelijkheid. Wie hier iets tegen inbrengt, maakt zich onmogelijk en dit doet *Ritsart*.

Minder eenvormig dan de visie op den keizer is de visie op de vrouw. Naast de Karolingische geringschatting voor de echtgenoote, die spreekt uit den dialoog tusschen Karel en zijn zuster en uit de houding van den Fromondijn *Otte* jegens zijn vrouw *Helene*, is er de Keltische ‘hoveschede’ van *Yoen* jegens dezelfde Helene: eerst een zuiver Platonische verhouding, dan een romantische verliefdheid, waarbij de minnaar tot tweemaal toe flauw valt in een boomgaard, eindelijk het idyllisch samenzijn in de geheel nieuwe wereld der Hooge Gothen, het welvarend geluksland Caucasië, dat door *Yoen* uit liefde voor zijn vrouw ontgonnen wordt.

Schriller tegenstelling dan de gedwongen huwelijksaanvaarding van Karel's zuster en de hartstochtelijke overgave van *Helene* aan *Yoen* is niet te schilderen, en de schrijver, die deze beide passage's zoo dicht mogelijk bij elkander brengt, is zich daarvan ongetwijfeld ten volle bewust geweest.

Een der elementen in de veete tusschen Lorreinen en Fromondijnen is namelijk, dat *Garijn's* broer *Yoen* te veel notitie nam van *Otte's* vrouw *Helene*; hij heeft te Aken plechtig moeten beloven in tegenwoordigheid van den keizer, dat hij deze vrouw niet meer zou spreken of ontmoeten, doch de Rijnkoning *Otte* achtte het ook daarna toch maar veiliger, zijn vrouw in verzekerde bewaring te stellen, en sloot haar op in een kasteel in Noorwegen. *Yoen*, die koning van de Scythen is, blijft deze schoone Helena begeeren, en als hij hoort, dat zij gevangen zit, verlaat hij zijn versterkte stad Gardeterre om haar te bevrijden. De gedachte aan Helene's gevangenschap kwelt hem, hiervoor vergeet hij alles:

> Ende om die minne pensedi sere:
> Hi en pensde om veede noch om ere.

Het is echter niet gemakkelijk, tot Helene door te dringen. Zij wordt stevig bewaakt en bovendien.... zij is getrouwd.

> Si hadde Gode tote noch ontsien
> Maer nu soudse laten gescien
> Wat haer herte riede hare.

Naar *Otte*, die haar gevangen heeft gezet uit trotschen minnenijd, wil zij nooit terug. Nu *Yoen* om haar gekomen is, verandert de laaiende hartstocht haar wezen en in een romantischen vriesnacht -

> Die mane sceen oft ware dach

- breekt zij uit, vermoordt haar bewakers, snelt naar buiten en staat voor den overgelukkigen Yoen:

> Ic ben die coninginne Helene
> Die comen ben uten gonen stene
> Allene tote u hier,
> U besien, here coninc fier.
> Ende oec alsoe, dat verstaet,
> Comter mi af goet oft quaet
> Datic nemmermeer en kere
> Ane Otte minen here.

Zij had tot dan toe God ontzien, maar nu is het een overgave op genade of ongenade. Al wacht haar de hel, zij wil vrouw zijn, en *Yoen*, die haar crisis begrijpt, verzekert haar: ‘God die moet ons geven zegen’, want, zoo zegt zij, wij hebben ons hier al tot schande gemaakt, wij kunnen niet anders meer dan samen heengaan en in Gods naam buiten den kring van al onze bekenden het eigen geluk zoeken. De schrijver moraliseert erbij, dat het ook heele-

maal verkeerd is, een vrouw al te omzichtig te bewaken. Deze *Helene* zou nooit aan een misdaad hebben gedacht, als zij door *Otte* niet was opgesloten, en daar staat zij nu, moordenares, echtbreekster, zwervelinge.... door de schuld van Otte, den Fromondijn. Deze schuld van den echtgenoot wordt straks een argument in het rechtsgeding. Om haar alvast voor den lezer aannemelijk te maken, is er hier handig op gewezen in de algemeene zedeles, dat men zijn vrouw door achterdocht tot ontrouw brengt. *Yoen* kan zijn geluk niet op, hij is de 'perfect lover' van deze geschiedenis. De veete-verplichtingen geeft hij eraan: 'Houden diese houden willen!' - hij heeft voortaan betere taak! Dat *Gelloen* getrouwd is met de zuster van den keizer, vertellen *Garijn* en *Girbert*, de Lorreinen, te Medeborch aan hun neef *Ritsart* en deze besluit op hun advies, zijn vader *Yoen* (wiens avontuur met *Helene* hij nog niet kent) te gaan waarschuwen in zijn Scythenland, want na dezen zet van den aartsvijand, waardoor hij machtig wordt aan het hof, moeten de Lorreinen iets ondernemen. *Ritsart* trekt er dus op uit. Onderwijl verneemt *Otte*, dat zijn vrouw uit Noorwegen ontsnapt is en hij wint raad in bij zijn vrienden *Coenraad*, een vechtlustig Fromondijn, en *Paridaen*, een wijs, fatsoenlijk ridder, voor den schrijver het type van den beraadzamen en braven man. Vernuftig is het wisselspel hunner tegenstrijdige adviesen, dat onderbroken wordt door binnenkomende berichten betreffende *Yoens* avontuur, voor de Lorreinen een reden tot bedroefdheid, omdat hun dapperste medestander door eigen wangedrag is uitgeschakeld uit den eerestrijd, voor *Otte* een aanleiding tot woede, omdat zijn vrouw er van door is. Prachtig is dit evenwicht der situatie afgewogen, voordat de schrijver met scholastiek welbehagen de standpunten van alle betrokken partijen gaat uiteenzetten. De jonge felle Girbert spreekt het eerst: 'Die duvel moete halen twijf'.... *Paridaen*, de bode, krijgt van hem de boodschap mee:

Ende segt mi dat Otten wale
Datic woude tesen male
Dat sijn wijf die scone vrouwe
Verdronken ware in die Dunouwe
Ende oec al dat hare besteet
(Dat mach Otte wel weten gereet!)
Ende wi minen oom Yoene
Weder hadden, den conine coene.
Wi hebben verloren meer dan hi....

Dit is de zienswijze van de Lorreinen: voor ons is het erger, onzen dapperen medestander te hebben verloren dan voor *Otte*, dat hij zijn vrouw kwijt is, die hij toch al zelf had verbannen naar Noorwegen. Ook *Garijn* denkt er zoo over, maar, ouder en bezadigder dan Girbert, begrijpt hij, dat het hier niet mee afloopt en hij zegt: 'Wi selen voor dien keyses comen'. Hij aanvaardt in beginsel een juridische regeling, nu *Yoen* de gelofte van Aken heeft verbroken. *Ogier van Denemarken* is de derde van de Lorreinen, die geraadpleegd wordt. Zijn standpunt is beslist: 'dan had Otte zijn vrouw maar niet moeten opsluiten. Doch als Garijn toestemt in een juridische regeling, kom ik daarvoor over naar Parijs'. *Coenraad*, de Fromondijn, wil van geen rechtsgeding hooren, maar vindt, dat *Otte* zich wreken moet op *Yoen's* broer *Garijn. Paridaen*, de 'honnête homme', vertrouwt volkomen op het recht en raadt aan, de zaak juridisch te regelen. *Otte*, die liever niet vecht, besluit daartoe met de bijbedenking, dat zijn oom *Gelloen* raadsheer des keizers is en het rechtsverloop wel zal beïnvloeden. *Gelloen*, de verrader, heeft inderdaad deze intentie en is uitermate verheugd over het heele voorval ('want blidere man men nie en sach dan hi was op desen dach') omdat hij de kans schoon ziet tot een definitieve afrekening met de Lorreinen. Het proces zal dus doorgaan en de dagvaarding is een romantische reeks van riddernamen: aan de zijde der Fromondijnen staan Berengier van Friesland, Liederik van Vlaanderen, Otte, de Rijnkoning van Keulen, Tibaut van Baren, Gelloen, Raymont, Pinabel, Graaf Bernard, nog een twintigtal graven, Pierroet van Toulouse en Gyoet van Cremona. Van de Lorreinen komen Garijn van Bordeaux met zijn zoon Girbert en al hun Gascoensche kennissen, voorts Ogier van Denemarken, Naimes van Beieren, de rijke koningen Arestant en Gendebant, Aimeric van Narbonne, Arnout, diens vader, Olivier van Genève met zijn zwager, den grooten Roelant....

De zitting begint. Keizer Karel neemt plaats in het midden, aan elke zijde staat een der partijen en de eerste, die het woord voert is *Gelloen*. Hij klaagt Yoen aan van schennis der gelofte, te Aken afgelegd, waarbij hij het land van Metz als pand ontving en eischt dit land terug voor de Fromondijnen. Het aanwezige publiek ('die Fransoyse') vindt aanklacht en eisch evenredig en geeft Gelloen gelijk. Dan pleit *Garijn*. Hij toont aan, dat *Otte*

in gebreke was door *Helene* op te sluiten, geeft een aardige psychologische verklaring van Yoen's gedrag en eindigt met een beschuldiging van Otte: ‘Hets Ots scout altemale’. Dit vinden de ‘Fransoyse’ ook heel aannemelijk. De schrijver ontplooit hier een zekeren humor; niet alleen in de weergave der stemming van het publiek, maar ook in de taal der wijdloopige debatten en zelfs in zijn eigen opmerkingen, b.v. over *Ritsart*, den Lorrein: ‘die te Gelloene clene minne ende tsine geslachte droech want hi hatese meer dan genoech’.

Gelloen repliceert en zegt, dat *Garijn* liegt, waarop *Girbert* opstuift wegens beleediging zijns vaders en Gelloen een valschaard noemt. *Gyoet van Cremona* weerspreekt dit en scheldt de Lorreinen uit, Girbert springt naar voren en daagt Gyoet ten tweekamp; er ontstaat formeele ruzie, de sterke *Pierrot van Toulouse* wil Girbert te lijf, maar dan komt *Ritsart* met zijn ruiters de rechtszaal binnen, dringt naar voren, gaat recht op *Gelloen* af en (triomf van den verteller!) deze kruipt weg achter den keizer, terwijl Ritsart hem in een lange rede beschuldigt. Pierrot van Toulouse daagt Ritsart uit; deze neemt de uitdaging aan, beleedigt *Berengier van Friesland*, aanvaardt ook diens uitdaging en dan trekt het hof zich in de raadskamer terug op aandringen van Karel.

De uitspraak is drieledig, en het zal geen toeval zijn, dat elk onderdeel precies vier regels beslaat. De heeren meenden niet beter te kunnen besluiten:

> Dan dat margen Ritsart sciere
> Moet striden jegen Berengiere
> Want hem woude Ritsart die coene
> Doen lyen eer margen noene.
>
> - Ende overmargen so sal hi
> Op dat hi te live si
> Striden jegen Pyrote:
> Dit so wisen die genote.
>
> - Gyrbeert ende Gyoet mede
> Selen al daer bi ter stede
> Striden margen in den dage
> Vor hare vriende ende mage.

Dit vonnis valt aan *Berengier van Friesland* niet mee, want al heeft hij *Ritsart* zelf uitgedaagd, hij hoopte daarbij, dat hij tezamen met den onoverwinnelijken *Pyroet* tegen den jongen

Lorrein zou mogen vechten; op zijn eentje voelt hij zich met zijn kwaad geweten zoo veilig niet in dezen tweekamp, die een zuiver religieus-ordalisch karakter draagt. Heel het fragment is merkwaardig door de paradoxie van middeleeuwsch geloof en moderne scepsis, die de schrijver meedeelt aan zijn figuren. Precies zooals de verhouding tot de keizerlijke soevereiniteit gemengd is met eenige achterdocht ten opzichte van 's keizers persoonlijke meeningen en voorkeur, zoo is het geloof aan de beslissende waarde van het Godsoordeel verward in een vermetel vertrouwen op allerhande aardsche krachten: Berengier, die zijn geweten niet zuiver voelt, acht zich veilig, wanneer Pyroet hem zal bijstaan, en de Lorreinen, die bang zijn voor de overmacht tegen *Ritsart*, vertrouwen op de kracht en snelheid van het paard Fyau. God oordeelt namelijk alleen dàn gunstig, wanneer de mensch - schuldig of niet - zijn uiterste best doet: wie zijn eigen zaak niet dient, moet op 's hemels bijstand niet rekenen, en wie de natuurlijke middelen veronachtzaamt, verbeurt zijn recht op den steun der bovennatuurlijke genade. Menigen hedendaagschen lezer is die godsdienst-opvatting even vreemd als de hier veronderstelde idee der keizerlijke soevereiniteit. Er blijkt echter uit, dat althans de ‘gekerstende’ toepassing van het Germaansche Godsoordeel allesbehalve fatalistisch was en beantwoordde aan een ‘help u zelf, zoo helpt u God’.

Niemand weet dit beter dan de sluwe *Gelloen*; hij dringt er op aan, dat Ritsart de beide vijanden tegelijk tegenover zich zal krijgen, immers zoo heeft deze het zelf gewild. De onstuimige Ritsart accepteert dit voorstel blindelings, bezeten van gerecht wraakgevoel en getergden moed. Maar 's nachts voor den tweekamp ligt Garijn met al zijn vrienden in de Lievevrouwekerk geknield, terwijl de Fromondijnen, zeker van de zegepraal, voorbarig feestvieren op den goeden afloop.

> Ende het wart scone dach

zegt de dichter, die telkens gevoelig blijkt voor de wisseling van licht en donker, terwijl de rest van het natuurgebeuren hem vrijwel schijnt te ontgaan. Girbert heeft maar één vijand, Ritsart heeft er twee: hij moet dus het sterkst-gewapend uitkomen en de edelmoedige Girbert staat hem het paard Fyau af - ‘Deus, hoe blide was doe die here!’

Terwijl het toernooi wordt uitgevochten wijkt *Gelloen* niet van Karel's zijde; hij blijft het rechtsverloop beïnvloeden, zoo lang hij kan. Als Gyroen is neergeslagen door Girbert, maar nog leeft, pleit de verrader voor zijn lijfsbehoud, geheel in strijd met de opvatting van den ordalischen tweekamp. Hij wil eerst wel eens afwachten, hoe het gaan zal, wanneer Ritsart de twee sterke ridders, Berengier en Pyroen tegenover zich heeft; daarna kan men altijd nog over Gyoet oordeelen. Er wordt lang over beraadslaagd. 'Dit parlement maecti te lanc' zegt de dichter zelf, en de lezer geeft hem niet heelemaal ongelijk, in spanning gehouden naar het verloop van het volgende gevecht, dat het hoogtepunt van het boek moet worden. Eindelijk breekt het los - 'Rytsart heeft Fyauwe bescreden' - en de strijd is fel, voor beide partijen vermoeiend, zoodat *Gelloen*, na het sneuvelen van Berengier, aandringt op een minnelijke schikking. De keizer bewilligt daarin, en stuurt *Gerard*, den 'voogd' van Parijs in het veld om de vechtenden te scheiden. Dit voelt Ritsart als groot onrecht en in zijn woede hierover slaat hij Pyroen morsdood. Dadelijk is *Gelloen* erbij om dit te kenschetsen als moord; van het oogenblik af, dat de voogd van Parijs in het krijt kwam, moesten de strijdenden immers ophouden uit gehoorzaamheid jegens den keizer.

Maar *Ritsart* is doldriftig, hij stormt recht op *Gelloen* aan, die ten tweede male zich in doodsgevaar een lafaard toont: 'Hebt mijns genaden, edel man', seide Gelloen'! Gelukkig voor hem komt de ridder Tyran tusschenbeiden, hij wordt door Ritsart onmiddellijk overhoop gestoken, ook Gelloen krijgt een houw, wordt gewond en zijgt neer, doch dit is zijn redding, want de razende Ritsart richt zich nu met felle verwijten tegen keizer Karel, beschuldigt hem van valschheid en bedreigt hem:

> Wie dat slaept, ic sal waken,
> Ende in onrasten altoes maken
> Mine vianden daer icse vinde
> Want ics begert hebbe van kinde.
> Dor u en sal ics laten niet,
> Noch dor geleide noch gebiet'.

Dit is teveel gezegd en op het snelle paard *Fyau*, dat hem de overwinning over twee vijanden tegelijk bezorgde, neemt Ritsart ijlings de vlucht, doodt onderweg nog een Fromondijn, den jongen *Lacelijn van Clermont*, alleen omdat die familie was van Gelloen, en verdwijnt meteen uit den gezichtskring.

Garijn voelt wel, dat de Lorreinen, ofschoon het godsoordeel hun gunstig bleek, bij den keizer geen goed meer kunnen doen en tracht vrede te stichten onder de overblijvenden, nu *Yoen* en *Ritsart* zich in het rijk onmogelijk hebben gemaakt. Hiertegen echter protesteert *Olivier van Denemarken*: de familieveete is een eerezaak:

> Want onse lijf ende onse goet
> Dat weet wel, her keyser vroet,
> Dans onse niet, maer het si
> Onser mage....

Hiertegenover staat Karel de Groote machteloos. Hij roept den raad in van Gelloen en deze besluit, op zijn hoede te zijn, doch adviseert den vorst, de veete op haar beloop te laten....

Hier breekt het fragment af, op een goed oogenblik, want de cirkelgang is voltrokken; wij zijn weer even ver als in het begin. De veete is eindeloos. Er komen andere menschen op de wereld, maar er komt geen andere wereld voor de menschen. Dit is alle conclusie voor wie daar behoefte aan heeft.

De structuur van het aldus afgeronde fragment is het werk van een zeer begaafd en waarschijnlijk reeds goedgeoefend man: terwijl door alles heen het Gelloen-motief wordt vastgehouden, verbindt het de vier groote romandeelen: veldslag, schaking, rechtsgeding en tweekamp, die elk een eigen toonhoogte hebben zonder afzonderlijke liederen te worden; na de hoogtepunten der spanning onderbreken ontspannende episoden den verhaalgang, maar ze schaden niet aan het geheel: het wonder der bloeiende lansen, de nachtelijke verschijning van Reimaric, de geboorte van Haestinc, de telemachie van Ritsart naar Scythenland, de dagvaarding, de paarderuil, de moord op Lacelijn von Clermont. Ook de verskunst is bijzonder verzorgd: de dichter plaatst zijn woorden zóó, dat het versaccent samenvalt met den klemtoon van het gevoel, kiest bij herhaling schilderachtige adjectieven, speelt met klank-effecten:

> Menege wonde wijd ende diep
> Daer dat rode bloet ute liep
>
> Al washi van herten een man
> Nochtan wart hi verleit van hare....

Wi hebben verloren meer dan hi

Ende hebt ooc om een wijf
Verdorven u wel stoute lijf

Ic ben die coninginne Helene
Die comen ben uten gonen stene
Allene....

Die mane sceen oft ware dach
Want het vroes een deel sere

Laet varen, vrouwe, dese tale!

Twee bezwaren, die veelal tegen den *Roman der Lorreinen* worden ingebracht, gelden de frequentie van stoprijmen en de herhaling van het eindrijm als beginwoord van den volgenden regel. Het is waar, dat de zoogenaamde stoplappen talrijk zijn, het is niet waar, dat deze stereotiepe zegswijzen in het verhaalverband nooit zin zouden hebben. Soms zijn ze uitsluitend gemakshalve aangebracht, daarentegen is hun werking op menige plaats onmiskenbaar. Zij leggen nadruk op het beweerde:

Ende veel meer, *dat weet wel*
Verloesser Agulant int spel

Dathi es grave van Bordas
Ende sere mechtech, *geloeft das*.

Soms heeft zulk een ‘stoplap’ zelfs een licht ironisch effect, b.v. waar verhaald wordt, dat Gelloen zijn Zweedsche ridders veiligheidshalve over zee vervoerde:

Ende es al ter zee gevaren.
Hi had so over al *te waren*
Bereit dat hi dar niet
Al te lande varen iet.

Ook elders is die ironie heel duidelijk:

Agulant, die nu hier es
Sere onblide, *des syt gewes*.

De stelligheid van zulke verzekeringen heeft wel degelijk waarde in den verhaaltoon en is, bij alle schijnbare naïveteit, geraffineerder dan men dikwijls denkt. Te veronderstellen, dat zij altijd het aanzijn danken aan slordig rijmgemak is een miskenning van 's dichters gevoel voor effect en zelfs voor humor.

Wat de herhalingen betreft: ze zijn er, maar hinderen zelden en men vraagt zich af, of ze niet voortkomen uit een behoefte aan

vaardige speelschheid, die door het toenmalige publiek gewaardeerd werd. Zou het uitsluitend toeval of nonchalance zijn, dat de dichter schrijft:

> Vor waer dar ic u seggen *dat*
> *Dat* men binnen den vier inden
> Der werelt niet en soude vinden
> Vastere stat dan *si si*?

Moet men veel in *Huygens* lezen om te kunnen voelen, welk pleizier de middeleeuwsche dichter en zijn hoorders aan soortgelijk taalspel beleefden? In ieder geval is hier eerder gekunsteldheid te verwijten dan onbeholpenheid. Doch een dichtwerk, dat stukken bevat als de episode van Mile's dood en die van Helene's ontvluchting, tegenstellingen als tusschen het huwelijk van Gelloen en dat van Yoen, het karakter van Coenraad en dat van Palidaen, dat daarenboven in al zijn hoofddeelen een zorgvuldig berekenden climax vertoont en dat in zijn samenhang niet alleen logisch of sierlijk, doch stijlkundig vrijwel onberispelijk is, komt voor aesthetische kritiek zeker in aanmerking, en bevredigt haar lichter dan menig later boekwerk, dat méér belangstelling geniet.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsche kroniek

Roosevelt en de grondslagen des vredes

Sedert den dag, dat Engeland en Frankrijk hun gegeven woord gestand deden door Duitschland wegens zijn inval in Polen den oorlog te verklaren, hebben de redenaars van beide partijen niet opgehouden ons hunne vredesdoeleinden uiteen te zetten. Aanvankelijk tamelijk vaag, is de formuleering van wat men voor een duurzamen vrede in Europa noodig acht toch langzamerhand voldoende geprecizeerd om althans sommige der verkondigde denkbeelden en stellingen in discussie te kunnen brengen. Tusschen die precizeering en eenig uitzicht op een spoedig einde van den oorlog gaapt echter voorloopig nog een afgrond: wel teekenen zich de wederzijdsche doelstellingen langzamerhand eenigszins af, doch onderling zijn zij nog zoo diametraal aan elkander tegengesteld, dat het zinloos zoude zijn op *deze* wederzijdsche bases eenige onderhandeling te beproeven. Vredeshandel met eenige kans op succes zal eerst mogelijk zijn, nadat tengevolge van militaire nederlagen en (of) zware economischen druk één van beide partijen er toe is overgegaan de stellingen en voorwaarden van de wederpartij zoo niet voetstoots dan toch goeddeels te aanvaarden. Zoolang het evenwicht van krachten nog niet noemenswaard is verbroken en de oorlogsdoeleinden over en weer neerkomen op vernietiging van ‘het nationaal-socialisme’ eenerzijds en ‘de Britsche wereld-heerschappij’ anderzijds, is het ijdele hoop, een spoedigen vrede te verwachten.

Indien dit de vooruitzichten voor den vrede zijn, wat heeft President Roosevelt dan bewogen Onder-Staatssecretaris Sumner Welles naar Europa te sturen om in verschillende hoofdsteden over de grondslagen van den toekomstigen vrede te polsen? Niet de verwachting, dat een spoedige vrede mogelijk zal blijken, maar

de vrees, dat de vredesdoeleinden zich bij de Geallieerden - een vrede, welke vanuit Berlijn zoude worden gedicteerd, moet Washington geheel als hopeloos beschouwen - op ongewenschte wijze zullen concretizeeren en de hoop, dat tijdige beinvloeding van de zijde der onzijdigen dit zal kunnen voorkomen, zal men m.i. als de voornaamste beweegredenen dier missie moeten beschouwen. Het laat zich immers aanzien, dat, althans in geval van een Duitsche nederlaag, de overwinnaars niet in de gelegenheid zullen worden gelaten 'hun' vredesvoorwaarden zonder bemoeienis van anderen, éénzijdig aan den overwonnene op te leggen. Italië heeft van stonde af aan te kennen gegeven, dat het zich bij een nieuwe regeling in Europa ten sterkste geinteresseerd acht en althans voor wat Balkan en Donau-bekken betreft zal men met die pretentie ook wel rekening moeten houden. En de Vereenigden Staten kan vooral het economisch lot van zijn afzetgebied Europa niet onverschillig laten, terwijl tenslotte de Paus, wiens politieke belangstelling algemeen bekend is, stellig op zijn wijze evenzeer bij het lot van Polen, Slowakije en Oostenrijk is geinteresseerd. Van de door Roosevelt blijkbaar nagestreefde coördinatie dier invloeden kan inderdaad eene werking ten goede uitgaan.

Het ligt voor de hand, dat tegenover deze te verwachten belangstelling van 'buitenstaanders', van geallieerde zijde het standpunt zal worden verdedigd, dat wie aan den oorlog geen deel nam, dit ook niet aan den vrede behoort te hebben - doch de houdbaarheid van dit standpunt in een wereld, welker belangen zóó nauw vervlochten zijn, is niet groot en het tegenbetoog, dat de belligerenten 'hun' oorlog geenszins als een alléén henzelf rakende zaak hebben behandeld doch, integendeel, de onzijdigen daarvan terdege de gevolgen hebben doen ondervinden, geeft aan deze laatsten een vrijwel onweerlegbaar argument tot medespreken bij vredesonderhandelingen, waarvan het lot van Europa goeddeels zal afhangen, in handen. Bovendien, wie werkelijk de grondslagen voor een duurzamer vrede dan die van 1919 leggen wil - en dat men dat wenscht wordt ons van geallieerde zijde bij herhaling verzekerd - zal met de inzichten en beoordeelingen van de neutralen rekening *moeten* houden, of hij wil of niet. In Engeland zijn - in het begin van den oorlog - enkele stemmen vernomen, die er op schenen te wijzen, dat men dit inzag, doch het is waarschijnlijk, dat naarmate de strijd voortduurt en de

overwinning werkelijk in het zicht komt, dergelijke klanken zullen verstommen voor de luidruchtiger kreten diergenen, die met een beroep op het bloed, dat 'zij' voor de overwinning veil hebben gehad, ook het recht de vredesvoorwaarden vast te stellen voor zich zullen opeischen. Reeds thans blijkt uit de weinig toeschietelijke reactie op Sumner Welles' missie hoezeer deze en dergelijke gevoelens zich doen gelden. Houdt men dit in het oog, dan zal men Roosevelt's besluit niet licht van voorbarigheid betichten.

Hoezeer het oogenblik nog ver af schijnt, dat vredesvoorwaarden als reëele politieke mogelijkheid in discussie kunnen worden gebracht, toch is het mogelijk een paar hoofd-richtingen, welke zich in de geallieerde vredespolitiek afteekenen, aan eene kritische beschouwing te onderwerpen.

Daar is allereerst de richting, welke vooral in Britsche kringen haar vertegenwoordigers heeft en o.m. in de kolommen van de Times herhaaldelijk aan het woord wordt gelaten en die met het slagwoord 'federalisme' tamelijk vage aspiraties in de richting van een ver gaande internationalisatie van het Europeesche statenbestel voldoende aangeduid acht. Wat men zich in détail daarbij denkt, blijft veelal onbestemd, doch nadere precizeering schijnt ook niet noodig om de voorstanders dezer leuze op de innerlijke tegenspraak hunner plannen te wijzen. Met den Volkenbond, zooals deze thans bestaat, verklaren zij zich immers ontevreden, doch in stede van te onderzoeken hoe het komt, dat de Volkenbond niet aan de daarvan gekoesterde verwachtingen heeft voldaan, bepleiten zij eene nieuwe organisatie, die in nog véél hooger mate aan het oude euvel zal lijden. *De Volkenbond als vredesinstrument is mislukt*, *omdat de sanctie-verplichtingen*, *waarop het geheele Handvest in laatsten aanleg berustte*, *voor de leden te zwaar zijn gebleken*. Zelfs economische sancties houden, wanneer zij tot het uiterste worden gevoerd, oorlogsrisico's in en tot dusverre is geen staat ooit bereid gebleken, dit risico te aanvaarden, tenzij hij zijn eigen belangen duidelijk en direct bedreigd en zichzelf tot het opvangen van de klappen in staat acht.[1)] De desillusie, die de Volkenbond aan velen gebracht heeft, kwam grootendeels voort uit de overschatting van de fundamenteele veranderingen, die zich in de samenleving der staten zouden hebben voltrokken.

1) De houding van Zweden tegenover Finland geeft een krasse bevestiging van dezen regel.

Wie zich een nieuwe - en dan uiterst gevaarlijke - desillusie wil besparen, moet er dus vóór alles voor waken, dat hij de menschheid niet beter, altruïstischer of verstandiger ziet, dan zij is, en hoedt men zich voor die fout, dan zal men elk 'plan', dat uitgaat van een internationale organisatie, welke straffer zoude zijn dan de Volkenbond - op papier - geweest is, onherroepelijk afwijzen. Voor het behoud van den Bond kunnen vele en goede redenen worden aangevoerd, doch zijne hervorming zoeke men niet in verscherping, doch veeleer in verzachting der laatste restjes sanctie-verplichtingen, gepaard aan een zoo volledig mogelijk herstel der universaliteit van den Bond, en zelfs dan nog (of: juist dan) zal men dienen te beseffen, dat het behoud van den vrede in Europa niet in de eerste plaats van den Bond, maar van de mentaliteit en de krachten-verhouding der Europeesche staten zelve zal afhangen.

Dit brengt ons vanzelf tot de tweede, realistischer, richting, welke zich in de geallieerde openbare meening afteekent. In stede van een utopisch federalisme verlangen zij evenwicht op het Europeesche continent en in stede van collectieve sancties eischen zij 'waarborgen', welke door de overwinnaars zelve zullen kunnen worden gehanteerd. Was de 'federatieve' richting vooral van Britsche makelij, de eischen van herstel van het Europeesch evenwicht en waarborgen tegen herleving van het Duitsche imperialisme worden vooral - doch geenszins uitsluitend - in Frankrijk gesteld.

Het is een klassieke stelling der Fransche staatkunde, dat een geunificeerd, onder Pruisische hegemonie staand Centraal-Europa met vrede en veiligheid op ons continent onvereenigbaar is. In het onlangs verschenen vijfde deel der Collection Bainvillienne (L'Allemagne, Plon, Paris 1939) kan men deze stelling bij herhaling en met groote scherpte uiteengezet vinden. 'Il n'y a pas d'Europe habitable avec une Allemagne forte, c'est-à-dire unie' (p. 180). Bainville is er zich zeer wel van bewust, dat hij hiermede geen eigen bedenksel propageert doch, integendeel, slecht eene seculaire traditie der Fransche staatkunde voortzet. Zijn verdienste is evenwel geweest, dat hij reeds vóór en tijdens den wereldoorlog zijn landgenooten heeft gewaarschuwd tegen de dwaling, als zou het Duitsche imperialisme aan het Duitsche monarchale systeem zijn gebonden. 'Au contraire, une Répu-

blique allemande.... s'accompagnerait nécessairement d'un grand mouvement nationaliste. Ce serait le coup de fouet donné au monstre.... Mieux valent pour nous[1] vingt royaumes, duchés, villes libres d'Allemagne, avec leurs Sénats, qu'une seule Germanie, même avec Karl Liebknecht' (p. 110). Bainville heeft dan ook van stonde af aan gewaarschuwd tegen de anti-Habsburgsche politiek, die de kortzichtigheid van Tsjechen, Polen en Kroaten na 1919 tot geloofsartikel heeft weten te verheffen[2]. Hij beschouwt een zelfstandig Oostenrijk als 'un élément de l'équilibre de l'Europe.... elle n'en est qu'un élément conditionnel. *Il faut que l'Autriche soit contrainte à remplir cette fonction*' (p. 184). 'Le repos et le bien de l'Europe veulent d'abord que, sous aucune forme, il n'y ait plus d'Austro-Allemagne. Il ne s'agit pas de réunir et de souder ensemble les populations germaniques. Il s'agit autant que possible de les séparer. Tant qu'il subsiste encore, si affaiblie soit-elle, une carcasse d'Etat autrichien, nous devons nous en servir pour prévenir une fusion de tous les éléments de race allemande' (p. 252). '*Il n'existe pas*, *pour obtenir ce résultat*, *d'autre instrument que la dynastie des Habsbourg*' (p. 254).

Ik citeer dit alles niet omdat ik het het laatste woord der politieke wijsheid acht - al ben ik geneigd met Buziau te zeggen: 'daar zit wat in....' - doch omdat men met deze zienswijze ernstig rekening moet houden, indien men de Fransche vredesdesiderata wil verstaan. Herstel van Polen, Tsjecho-Slowakije (in welken vorm dan ook) *en van Oostenrijk*, *desnoods tegen wil en dank*, is een eisch van Fransche veiligheidspolitiek[3], welke zich

1) Elders betoogt Bainville dat voor Duitschland zelf de unificatie eveneens een ramp is geweest: 'L'Allemagne unie, l'Allemagne forte a été l'Allemagne la plus médiocre par l'intelligence que l'on ait jamais vue' (p. 126; geschreven *in 1914*). De genieën van het Duitsche idealisme waren juist daarom van *Europeesche* beteekenis omdat de staatkundige verbrokkeling van Duitschland voorkwam, dat de beste Duitsche geesten in een dor en onvruchtbaar chauvinisme verzandden, gelijk later het geval zoude zijn....

2) Benesj moet nog kort voor den Anschluss aan onzen Gezant te Praag hebben gezegd 'L'Anschluss, je m'en fiche, mais les Habsbourg à Vienne.... jamais!'

3) 'Men kome bij ons niet aan met "Ersatz-onafhankelijkheid", met "protectoraten à la Neurath" en met "Hacha-regeeringen". Neen, Polen, Cechen, Slowaken en Oostenrijkers moeten weer vrij zijn. Anders komt er geen vrede' (Wladimir d'Ormesson in Nouvelles de France 10 Febr. 1940).

slechts door een gelukkig toeval grootendeels met de resultaten eener 'zelfbeschikkingspolitiek' dekt.

Een *gelukkig* toeval.... juist en vooral voor Frankrijk, want men houdt niet duurzaam gescheiden wat den onverwoestbaren wensch tot één-wording in zich heeft en de zelfstandigheidswil van Polen, Tsjechen, Slowaken en van vele Oostenrijkers komt de Fransche politiek dus zeer wel te stade.

Met het herstel dier randstaten is echter het vraagstuk niet opgelost, dat sedert 1919 niet heeft opgehouden hun *voortbestaan* twijfelachtig te doen zijn: herstel is niet voldoende, men moet hun - en dat geldt met name voor Oostenrijk - ook levensvatbaarheid geven. Economisch allereerst, doch ook geestelijkcultureel. Tegenover de natuurlijke gravitatie van de kleine naar de groote massa, van Oostenrijk naar 'het' Rijk, had men voor een geestelijk tegenwicht moeten zorgen, hetgeen in de jaren 1919 en daarna eigenlijk alleen door een herstel der Habsburgers mogelijk was geweest. Is het dit thans nog? Ziedaar, náást het vraagstuk der *economische* levensvatbaarheid van een zelfstandig Oostenrijk, *het* groote probleem, waarvoor eene vredes-organisatie op Franschen grondslag zal komen te staan. Of, anders gezegd, de staatkundige organisatie van het Donau-bekken zal bij een vrede op 'Franschen' grondslag *het* centrale vraagstuk blijken te zijn en het feit, dat Italië zich juist dáárbij ten nauwste geinteresseerd acht, draagt stellig niet tot vereenvoudiging bij.

Niet minder moeilijk op te lossen is het vraagstuk der 'waarborgen' tegen herhaling van aggressie. 'De vrede moet, om hecht te zijn, berusten op positieve en materieele waarborgen. Dat beteekent, dat zoowel op militair en strategisch als op internationaal gebied maatregelen genomen moeten worden, opdat het voortaan onmogelijk (of, als men daaraan de voorkeur geeft, zoo moeilijk mogelijk gemaakt wordt) zoodanige militaire voorzieningen te treffen, die geheel Europa in brand kunnen zetten, maatregelen, die voornamelijk voortspruiten uit het overwicht, hetwelk de Pruisische geest, bij tijd en wijle, sedert 1866 op Duitschland en op de Duitsche wereld uitoefent'[1]. Het is niet moeilijk te raden, op welke 'waarborgen' de hier gestelde, op zichzelf geenszins onbegrijpelijke of onredelijke eischen betrekking hebben: hernieuwde ontwapening van Duitschland en demilita-

1) Wladimir d'Ormesson t.a.p.

risatie (zoo al niet occupatie) van den linker Rijnoever zullen in dit verband als minimum eischen worden gesteld. Begrijpelijk is dat stellig, maar toch is het te hopen, dat bij een eventueele uitwerking dezer desiderata de les, die de geschiedenis der jaren 1919-1939 inhoudt, niet zal worden verwaarloosd en dat met name zal worden beseft, dat waarborgen, welke bij de wederpartij een gevoel van vernedering doen ontstaan averechts plegen te werken en gelijk een saamgedrukte veer de kracht vermenigvuldigen, waarmede opgekropte gevoelens van verontwaardiging en haat zich te eeniger tijd schoksgewijze zullen ontspannen. Een der grofste fouten, die men tegenover een overwonnen Duitschland zoude kunnen begaan, ware een na vredessluiting voortdurende bezetting van zuiver Duitsch territoir en zelfs een opgelegde ontwapening en demilitarisatie zal averechts werken, tenzij zij gepaard gaat met verregaande vermindering van bewapening óók aan de zijde der overwinnaars zelve. Het zal na de zege der geallieerden stellig niet aan stemmen ontbreken, die dan dergelijke zelfbeperkingen en opofferingen uit den booze zullen achten en het vermanend woord der onzijdigen zal zeker niet allen welkom zijn, doch dit ontheft de onzijdigen niet van hun zedelijke plicht alles te doen wat in hun vermogen ligt om, als het eenmaal tot het vaststellen der vredesvoorwaarden komt, excessen van overmoed en onverstand, aan welke zijde dan ook, te voorkomen. In 1919 is daarvan niets terecht gekomen - omdat er bijna geen onzijdigen meer over waren en hun invloed dientengevolge verdwijnend klein was. Thans zijn de neutralen grooter in aantal en krachtiger. Roosevelt's poging den invloed, dien zij kunnen uitoefenen zooveel mogelijk te ‘coördineeren’ en de belligerenten voor dien invloed toegankelijk te maken is daarom van het allergrootste gewicht, ook al zullen de uitkomsten van zijn streven voorloopig nog uiterst problematiek blijven.

B.M.T.

Bibliographie

Albert Helman, Het vergeten gezicht. - Nijgh van Ditmar N.V., Rotterdam.

De behoefte aan heldenvereering die dezen tijd kenmerkt, heeft zich ook geopenbaard met betrekking tot het thans te bespreken boek, gelijk nopens zoovele andere. Hoe grooter deze drang, hoe geringer de critische weerstand, hoe onevenwichtiger het oordeel. Men heeft het nu eenmaal in zijn hoofd gezet, dat ook in ons land een litteratuur is gegroeid die klinkt als een klok. Wil men geloof slaan aan onze periodieken en aan de radio, dan is het aantal meesterwerken ontelbaar. De litterator heeft een leven als God in Frankrijk: het regent boeken en gunstige recensies. De verblindheid bij een groot deel der beroepscritici is m.i. een nog merkwaardiger verschijnsel dan de overvloed aan litteratuur, vooral proza, beneden redelijke maat. En het is vooral daarom merkwaardig, omdat deze verblindheid niet in den weg staat van een scherp oordeel over détails; zij betreft de groote lijnen. M.a.w. het critisch oog is bijziende geworden, en heeft verleerd zich te accommodeeren aan de verte. Wij kunnen ervan overtuigd zijn dat, gelijk alles vloeit, ook dit weer voorbijgaat, maar ondertusschen zit het heden met de gebakken peren. En men is geneigd te verzuchten: hoe jammer dat in een tijd met zoo veel wezenlijken honger de keuken zoo cafeteria-achtig aandoet.

Het boek van Helman is de vrucht van een verblijf van twee jaar in Mexico. De vrucht lijkt mij eer te voos dan te groen, en het verblijf van den schrijver daarginds was misschien eer te lang dan te kort, - maar in elk geval, deugen doet de vrucht geenszins. Helman die toch ook eens het puntige, geestige, oorspronkelijke boekje schreef ‘Mijn aap schreit’ verheft zich hier maar zelden boven de Kitsch, met name in hoofdstuk 2 dat een boeiende beschrijving geeft van een reis naar het binnenland.

Het verhaal, dat ten onrechte roman wordt geheeten daar het slechts verhaal is, pakt ons wegens zijn volstrekte ongeloofwaardigheid allerminst. Chesterton zegt in het beste boek dat ik van hem ken - in The man who was Thursday - ‘The adventures may be mad, but the adventurer must be sane’. Het avontuur behoort de leeskoorts in ons te wekken, maar hoe flauw is het hier, het *is* geen avontuur. De Mexicaansche deerne Matilde, gedreven door uitzonderlijke liefde voor den Spaanschen zeeman Rufino Lopez (welke liefde de auteur nonchalant nalaat te verklaren), trekt na diens gewelddadigen dood zijn kleeren aan en wordt zeeman. Hiermede begint deel 2 dat tot motto voert: ‘daar was eens een meisje loos (....) die wou gaan varen als matroos’. Zal de auteur met dit malle motto (overigens niet geheel juist weergegeven) ons bij den neus nemen? Ongelukkig niet, - het verhaal wordt nog

ernstiger, maar tevens vervelender. Waar bleef het vernuft dat schitterde in Mijn Aap Schreit? Na lang rondzwalken op den oceaan trekt ze in Zuid-Amerika weer vrouwenkleeren aan en hervat haar oude beroep. Het oudste van de wereld, haar niet te oud, wordt ons nu toch heusch te oudbakken. De verkleedpartij heeft echter een loodzware beteekenis: Matilde wil uit liefde Rufino worden na diens dood, slaagt hierin naar haar eigen gevoel, maar lijdt bij den lezer hopeloos échec. Haar zelfmoord aan het eind blijft niet vrij van hevige banaliteit.

Helman is romanticus, het zij tot zijn eer gezegd, maar *dit* boek is geen product van romantiek. Want romantiek is niet zonder meer weergave van het exceptioneele, maar aanvaardbare weergave. (Daarom lijkt mij het sprookje een van de moeilijkste genres en H.C. Andersen een van de grootste kunstenaars). Een verschijnsel van de romantiek is ook de sexueele kuischheid. Het Vergeten Gezicht geeft echter menigvuldige tooneelen van sexualiteit waarvan men het opgeroepen gezicht gaarne vergeet.

Natuurlijk ontvallen een auteur als Helman ook in zeer zwak werk nog hier en daar fraaie beelden (b.v. op blz. 179: ‘wanneer boven zijn hoofd de sterren pinkten en vóór hem de gekooide ster van het kompas lag te trillen’).

Opvallend zijn de vele wijsgeerige beschouwingen die maar zelden treffen, ook wanneer men de moeite neemt voorbij te zien dat ze komen in het brein of uit den mond van de tobbers Rufino en Matilde. Zij rammelen van onwaarachtigheid. Het heele boek - met uitzondering van hoofdstuk 2 - rammelt. Ook weten wij aan het eind nog niet wáárom het den naam kreeg Het Vergeten Gezicht, - want het visioen op blz. 321 geeft een verklaring clair comme chocolat.

Eigenlijk moest iemand als Helman ons zoo'n boek toch niet aandoen.

F. BORDEWIJK

J.W. Dunne, De nieuwe onsterfelijkheid. Geautoriseerde bewerking van Yge Foppema. - H.P. Leopold's Uitgevers-Mij N.V. 's-Gravenhage. 1939, 168 blz.

Dit boek, een vertaling van een Engelsch werk, The new immortality, bevat een uiteenzetting van een door den auteur opgestelde beschouwingswijze van den tijd, die door hemzelf als serialism, door den bewerker als tijdreekstheorie wordt aangeduid. De theorie is blijkbaar geinspireerd op het door Minkowski ingevoerde begrip van den ruimte-tijd, het vierdimensionale continuum, waarin ruimte en tijd tot een hoogere eenheid zijn versmolten. Naar analogie hiervan beschouwt Dunne den oogenblikkelijken bewustzijnsinhoud van een waarnemer als de doorsnede van een hooger continuum met zijn bewustzijnsveld, dat zich door dat continuum heenbeweegt. In één opzicht wijkt deze gedachte blijkbaar pricipieel van die van Minkowski af: wordt bij den laatste een beweging (dus verandering met den tijd) in de ruimte tot een zijn in den ruimte-tijd, bij Dunne heeft in het hoogere continuum (ons eigenlijke zelf) ook weer beweging plaats, die dan echter in een anderen, den z.g. kosmischen tijd moet verloopen.

Terwijl nu ons bewustzijnsveld door ons eigenlijke zelf heenglijdt

en daaruit telkens het nu snijdt, hebben wij de illusie, dat alle bewustzijnsinhouden onherroepelijk in het verleden verdwijnen, om onophoudelijk door nieuwe inhouden, die thans nog in de toekomst liggen, te worden vervangen. Die illusie is oorzaak van veel leed en veel misverstand, die beide voorkomen zouden kunnen worden, indien we slechts het inzicht konden verwerven, dat wij in dien zin onsterfelijk zijn, dat alles, wat eenmaal zijn bestaan kenbaar gemaakt heeft, blijft voortbestaan. Volgens den schrijver is het mogelijk, zich daarvan te overtuigen, ja kunnen we zelfs toestanden beleven, waarin onze aandacht niet meer op het nu geconcentreerd is, maar waarin we andere (verleden of toekomstige) doorsneden van ons eigenlijke zelf beleven.

Het is deze gedachte, die den Engelschen auteur Priestley heeft geïnspireerd tot zijn tooneelstuk *Time and the Conways*. Op een huiselijk feestje, dat in het jaar 1919 bij de familie Conway ter eere van den 19en verjaardag van een der dochters, Kay, gevierd wordt, geraakt deze (aan het eind der eerste acte) in den boven beschreven toestand en beleeft daarin een heel wat minder verkwikkelijk samenzijn van hetzelfde gezin, dat een twintig jaar laten zal plaats hebben. Wat ze meemaakt, wordt in de tweede acte ten tooneele gevoerd, terwijl de derde ons weer terug brengt op het in werkelijkheid slechts voor enkele oogenblikken onderbroken verjaardagsfeestje in 1919, dat wij met Kay nu echter met andere oogen dan voorheen beschouwen. De theorie, waarop deze intrigue gebouwd is, laat de schrijver in de tweede acte door Kay's broer Alan in het kort schetsen:

ALAN: No, Time's only a kind of dream, Kay. If it wasn 't, it would have to destroy everything-the whole universe-and then remake it again every tenth of a second. But Time doesn't destroy anything. It merely moves us on-in this life-from one peephole tot the next. KAY: But the happy young Conways, who used to play charades here, they've gone, and gone for ever.

Henri Michel, Introduction à l'étude d'une collection d'instruments anciens de mathématiques. - De Sikkel. Antwerpen 1939. 107 blz. en 15 platen.

De schrijver van dit werk, een Belgisch ingenieur, bezit, als vrucht van jarenlang verzamelen, een kostbare collectie van circa tweehonderd oude mathematische, geodetische en astronomische instrumenten, waarvan hij nu, ten behoeve van belangstellenden, verslag doet. Of liever: waarvan men hem gaarne uitvoeriger dan thans geschiedt, verslag zou hooren doen. Het boek is namelijk niet, wat men verwacht zou hebben, een beschrijvende catalogus: de stukken der collectie staan er in afgebeeld, soms geisoleerd, soms in groepen, maar ze worden niet stuk voor stuk beschreven en vaak moet men raden naar doel en werking. Er is wel een indirecte toelichting bij, in den vorm van een systematische classificatie van alle bekende mathematische instrumenten met een korte (menigmaal al te korte) beschrijving van hun gebruik, maar overigens wordt er op gerekend, dat de belangstellende lezer wel een der vele werken zal raadplegen, die in de uitvoerige bibliographie worden geciteerd.

De schrijver laat ons niet in het onzekere over de motieven van dezen vreemden opzet: hij wil vóór alles niet vervelend gevonden worden.

Daarom geeft hij ook bij wijze van inleiding tot de studie van zijn collectie niet een theorie van het astrolabium, de armillaarspheer of de proportionaalpasser, maar een reeks van korte historische schetsjes, die echter weer meer litteraire dan historische aspiraties hebben: men maakt er met den befaamden instrumentmaker Habermel kennis door een dialoog met een geheimzinnigen nachtelijken bezoeker; men wordt over de werkzaamheden van den Belgischen Jezuiet Verbiest in China ingelicht door een klacht, die Chineesche astronomen naar aanleiding van zijn ergerniswekkende leeringen bij den keizer indienen en men krijgt ten slotte zelfs een gedramatiseerde weergave te genieten van een colloquium in een 18e eeuwsch rariteitenkabinet.

Een uiterst bizar boek dus, waarin het romantisch maskeradeportret van den auteur, dat men tegenover het titelblad aantreft, tenslotte heelemaal niet meer verwondert, al zou men aanvankelijk nooit geloofd hebben, dat een Belgisch ingenieur zich in dezen tijd zóó zou willen laten photografeeren.

Maar toch een belangwekkend werk en wel onder tal van gezichtspunten. Het verzamelen van oude mathematische instrumenten toch is een zeer veelzijdige werkzaamheid, interessant voor den wiskundige, voor den liefhebber van de kunstnijverheid, voor den historicus. Het werk van Michel, hoe wonderlijk ook samengesteld en hoezeer ook tekortschietend bij wat het had kunnen zijn, als de schrijver wat meer van de aandacht van zijn lezers had durven vergen (want zijn eigen werk op het behandelde gebied gaat ten duidelijkste veel dieper dan hij wil laten uitkomen), zal dan ook in verschillende kringen op prijs kunnen worden gesteld.

Onmiddellijk practisch nut zal het echter wel het meest bezitten voor leiders van historische verzamelingen van wetenschappelijke instrumenten, die er een bron van informatie voor het determineeren van hun bezittingen of acquisities op historisch-mathematisch gebied in kunnen vinden.

E.J.D.

Ir. P. Boersma, Alblasserdam's Heden en Verleden, in honderd opstellen beschreven. - Gorinchem, J. Noorduyn en Zoon N.V. 1939. XVI, 448 blz., 8°, met platen en kaarten.

Dit is een werk van toewijding. En honderdtal opstellen (tevoren in een periodiek verschenen?) is hier gebundeld en tot een geheel gemaakt. De schrijver is geen geschiedkundige van beroep, maar een weetgierig Alblasserdammer, die in een lang, ook ambtelijk, leven alles heeft uitgevorscht, wat hij over het dorp zijner inwoning kon vinden. Dat was niet weinig. Het zou bezwaarlijk zijn, een onbenutte bron van beteekenis aan te wijzen.

De maker heeft er niet naar gestreefd iets ander te geven dan een reeks schetsen; dit hebben ook de uitgeefster en de vele inteekenaren verlangd. Men mag zich dus niet beklagen, indien er geen aaneengeschakeld, volgens vaste lijnen bewerkt geschiedverhaal is te voorschijn gekomen. Ook zoo als het is, biedt het boek veel; fragmenten van plaatselijk interesse, maar ook bijzonderheden, die symptomatische beteekenis voor onze geheele oude plattelandssamenleving hebben en die in breedere

studies niet zoo tot uiting kunnen komen. De vondst hiervan beloont de lectuur ook aan hen, wien het niet in de eerste plaats om Alblasserdam te doen is.

Het boek is keurig uitgevoerd. Men mist één ding: een duidelijk kaartje van de gemeente Alblasserdam met hare belendingen en indeelingen. De schrijver, technicus, zal de voorstelling hiervan bij zijn lezers aanwezig achten; gelukkig is de proef niet te nemen! Een behoorlijke kaart èn een jaartallenlijst behooren o.i. in een boek als dit.

S.J. Fockema Andreae

Honderd jaar spoorwegen in Nederland, Utrecht, Sept. 1939.

Op werkelijk buitengewoon verzorgde wijze hebben de Nederlandsche Spoorwegen het gedenkboek samengesteld, dat werd uitgegeven ter gelegenheid van hun Eeuwfeest. September 1939 was zeker geen maand voor feestviering; des te meer stemt het tot voldoening, dat toch een werk in het licht kon worden gegeven, dat op zoo voorbeeldige wijze samenvat, wat Nederland op het gebied van het spoorwegverkeer in de afgeloopen eeuw tot stand heeft gebracht.

Het ligt buiten het kader van deze bespreking àlle hoofdstukken langs te gaan; noemen wij slechts als voorbeeld, de kaarten, de opening der lijnen, stations- en administratiegebouwen, werkplaatsen, bruggen, viaducten en overwegen, locomotieven, electrificatie, boot- en pontdienst, personeel, enz. enz. Ieder van deze onderwerpen en nog vele andere leert men door een reeks van prachtige foto's en korte begeleidende teksten kennen.

Het werk opent met een portret van Koning Willem I ‘stuwkracht’ zoo vermeldt de tekst ‘voor den aanleg van Staatsspoorwegen in ons land’. Dan volgen de portretten van alle directeuren vanaf F.W. Conrad tot Goudriaan, van Rijckevorsel en Hupkes. Na de verschillende kaarten geeft de ‘Opening van lijnen’ materiaal, dat, hoe bekend ook ten deele, altijd weer tot een glimlachend bekijken aanleiding geeft. In litho en houtgravure zien wij de wagens - in den vorm der oude diligences - getrokken door een locomotiefje met machtig lange pijp en aan de stations de zwartgejaste heeren en de dames met hoepelrokken, eerecomité's vormend bij de opening der lijnen Amsterdam-Haarlem, Gouda-Rotterdam, enz. enz.

Het hoofdstuk ‘stations- en administratiegebouwen’ vormt een bijdrage op zichzelf tot de geschiedenis onzer Nederlandsche bouwkunst. Het is daarbij een geluk, dat foto's van de maquettes van de twee nieuwe stations in Amsterdam - Muiderpoort en Amstelstation - konden worden opgenomen. En deze zijn waarlijk niet beter dan de gebouwen zelf, wat met maquettes nog al eens het geval pleegt te zijn. Inderdaad vindt men hier in ruim 50 afbeeldingen bijeen: de strijd tusschen classicisme (Amsterdam: station Haarlemmerpoort ± 1860) en romantische neogothiek (Rotterdam D.P. ± 1847), de neo-renaissance (!) van den Haag, 1893, en den Bosch, 1896, de ‘Waterstaatstijl’ in Utrecht, 1866, en elders, het ‘cubisme’, de landschappelijkheid’, en nog weer twee nieuwe ‘neo's’, getrokken op de Middeleeuwen (!) in Amsterdam, 1889, en Maastricht, 1915, en dan eindelijk: de eerste gebouwtjes en gebouwen

waarbij vorm en dienst, gebouw en baan één worden: te Rotterdam-Fijenoord, 1927, te Zwijndrecht, 1935, bij 't Seinhuis Utrecht, 1938, en dan bij de twee laatste groote werken in Amsterdam, die zoowel wat vorm en kleur betreft, als wat betreft aansluiting aan de spoordijken èn aansluiting aan de verkeerswegen, die naar de stad leiden, zoo voortreffelijk geslaagd mogen heeten.

Ook de verbouwingen moeten hier genoemd worden: te Arnhem, Rotterdam (vooral: Beursstation) en elders. Voor Utrecht zal moeten worden afgewacht of van Ravesteyn niet in al te zwierige zwenkingen zal vervallen. Dat het star vasthouden aan rechte lijnen, vooral bij verkeerstechnische problemen, tot onpractische oplossingen aanleiding gaf, heeft hij gauw en terecht begrepen. Wat niet inhoudt, dat nu weer alles moet slingeren en krullen. Het ‘dépasser le but, c'est manquer la chose’ is bij dezen toon-aangever der spoorweggebouwen wel een niet te onderschatten gevaar!

In technische vakbladen zullen over dit Gedenkboek ongetwijfeld nog uitvoeriger verslagen komen, die op de onderdeelen als locomotieven, materieel, enz. het volle licht laten vallen. Ons was het er slechts om te doen, deze mooie uitgave te signaleeren en te wijzen op het belang, dat dit boek ook voor onze Nederlandsche bouwgeschiedenis heeft.

P.

Ontvangen boeken

Dr. G. VAN DEN BURG, Het Nationaal-Socialisme. - Nijgh en van Ditmar, Rotterdam.

H. MICHEL, Introduction à l'étude d'une collection d'instruments anciens de mathématiques. - De Sikkel, Antwerpen.

Dr. EDUARD REESER, De klaviersonate met vioolbegeleiding in het Parijsche muziekleven ten tijde van Mozart. - Brusse, Rotterdam.

J.H. BROUWER, Jan Jansz. Starter. - van Gorcum, Assen.

HENR. VAN EYK, Michiel. De geschiedenis van een mug. - Querido, Amsterdam.

R. VON MISES, Kleines Lehrbuch des Positivismus. - van Stockum, Den Haag.

SIMON STEVIN, Het burgherlick leven. - Wereldbibliotheek, Amsterdam.
Carnegie Endowment for international Peace. Yearbook 1939. - Washington.

O. NEURATH, De moderne mensch ontstaat. - Noord Holl. U.M., Amsterdam.

G. CROWTHER, Het raderwerk van den oorlog. - Oxford Brochure No. 23, Den Haag.

KOENEN-ENDEPOLS, Verklarend handwoordenboek der Nederlandse taal. - Wolters, Groningen.

[Tweede deel]

Stemmen uit de redactie

Sportsensatie.

- Sjoerdje Faber - men zal het zich herinneren - is het befaamde Friesche meisje, dat als eenige vrouw den Elfstedentocht tot een goed eind gebracht heeft. Dat was een heele prestatie, die haar ongetwijfeld veel voldoening zal hebben gegeven.

Maar met voldoening alleen worden sportieve daden tegenwoordig niet meer voldoende beloond geacht; de sportpers is althans van meening, dat er sensatie en publieke bewondering bij moet komen en ze stelt gaarne al haar activiteit in het werk, de sensatie te wekken en de bewondering te organiseeren. Zoo hebben dan nu de Amsterdamsche sportjournalisten Sjoerdje naar het Carlton-hotel laten komen en haar daar tentoongesteld.

Voor het verslag van een zoo gewichtige gebeurtenis stellen onze groote bladen - trotsch als ze zijn op hun cultureele functie - natuurlijk onbeperkte plaatsruimte ter beschikking en de heeren van de sportpers, breedsprakig en sentimenteel als steeds, hebben niet nagelaten, daarvan te profiteeren.

‘Daar kwam zij,’ aldus een hunner, ‘rank en slank, blond en blozend, met allen eenvoud en bescheidenheid van het lieftallige Friesche meisje uit Warga. Het toilet, waarin ze den tocht gereden heeft, stond haar coquet en haar schaatsen had ze sierlijk over de stevige schouders hangen. Ze vertelde in haar eigen taal en met alle innemendheid van haar natuurlijke persoon van haar tocht, haar moeilijkheden, haar wil om te winnen, haar zwakke momenten....’ Daarna is ze nog oolik geworden en ten slotte heeft ze ‘met ontroerend sentiment’ - de emotie is hier den verslaggever blijkbaar bijna te machtig geworden - een ode aan haar woonplaats Warga gezongen. ‘Sjoerdje oogstte veel bijval’.

Zoo is dus ons ijskoninginnetje al vast door de hoofdstad gehuldigd; we vertrouwen, dat andere plaatsen niet achter zullen blijven en dat ook de filmindustrie er het hare toe zal bijdragen, om Sjoerdje's stoere hoofd op hol te brengen.

Zwak verweer.

- De wijze, waarop de leider van onze grootste omroepvereeniging in zijn lijfblad gereageerd heeft op de kritiek, die in de laatste maanden op het instituut radio is uitgeoefend, geeft weinig hoop, dat de omroep zich de geuite klachten ter harte zal nemen en haar houding zal herzien.

Een omroepvereeniging, zoo was o.m. betoogd, is noodzakelijk de slaaf van haar leden, want als de programma's hun niet bevallen, houden ze hun bijdragen in; de omroepleiding moet dus in hooge mate den smaak der groote massa vleien en ziet zich hierdoor belemmerd in haar cultureele taak, die in de veredeling van dien smaak bestaat.

Hoe kunt ge, aldus ongeveer de repliek van den heer Vogt, toch zoo redeneeren; getuigt niet het groote aantal van onze contribueerende leden van wijdverspreide tevredenheid over onze gestie?

Dit antwoord strekt den heer Vogt niet tot eer: niet, wanneer hij het zelf voor afdoend houdt en nog veel minder, wanneer hij er zelf de volkomen voosheid van inziet. Iemand, die het verwijt, dat hij gedwongen is, de groote massa der luisteraars naar den mond te praten, meent te kunnen weerleggen door er met een trotsch gebaar op te wijzen, hoe groot die massa wel is, heeft òf het verwijt niet begrepen òf hij heeft geen al te hoogen dunk van de intelligentie van zijn lezers.

Het is intusschen duidelijk, dat de leider van een radio-omroep in het hier te lande gevolgde en zeer ten onrechte verheerlijkte systeem der vrijwillige bijdragen altijd in een moeilijk parket zal blijven verkeeren; als het aantal tevreden luisteraars groot is, moet hem dat commercieel een reden tot vreugde, maar cultureel een aanleiding tot bezorgdheid zijn.

Zoo blijft ondanks de ietwat hooghartige wijze, waarop de kritiek is afgewezen, het radio-probleem in vollen ernst bestaan. De onontwarbare vermenging van goed en kwaad, die aan dit met alle paradoxen der hedendaagsche technische cultuur geladen instituut eigen is, vereischt diepere en van sterker gevoel voor verantwoordelijkheid blijk gevende bezinning dan er tot dusver aan geschonken is. Wanneer het mocht blijken, dat de omroepvereenigingen tot die diepere bezinning niet in staat zijn, kan het voor de overheid plicht worden, in te grijpen.

Spelling-anarchie.

- Het lijkt wel, of speciaal Neerlandici er op uit zijn, den chaos te demonstreeren, die sedert het begin van de vereenvoudigingsbeweging in de schrijfwijze der Nederlandsche taal heerscht. Voor ons ligt de eerste uitgave van de stichting 'Onze oude Letteren', bestaande uit een herdruk van Stevin's *Burgherlick Leven*; de tekst wordt voorafgegaan door een inleiding over het doel der ontworpen serie van de hand van Prof. Dr. C.G.N. de Vooijs, een artikel over Stevin van Dr. A. Romein-Verschoor en een verhandeling over zijn beteekenis voor de ontwikkeling van het Nederlandsch van Prof. Dr. G.S. Overdiep.

Welnu, deze drie stukken zijn geschreven in drie verschillende spellingen. Prof. de Vooijs schrijft Kollewijnsch, Mevrouw Romein volgt Marchant, Prof. Overdiep houdt zich aan de Vries en te Winkel. Op blz. 1 leest men daardoor 'over deze merkwaardige, veelzijdige Vlaamse Nederlander' en 'levensteken'; op blz. 8 seq. 'voor den goeden staatsburger', maar 'voor een zo ruim mogelijke kring; op blz. 13 seq. 'van den nieuwen staat der Nederlanden', 'Latijnsche woorden' en 'tallooze'.

Het is een merkwaardig verschijnsel, dat men in een uitgave, waarin, zoodra het den tekst van Stevin zelf betreft, groote waarde aan den uiterlijken vorm gehecht blijkt te zijn, heeft kunnen berusten in een zoo storend vormgebrek als een drievoudige ongelijkheid in de schrijfwijze van het tegenwoordige Nederlandsch beduidt. En waarom geen eenheid? Beschouwen de drie auteurs dat wat men gewoonlijk (maar ten onrechte) spelling noemt als iets zoo onbelangrijks, dat ze het niet eens de moeite waard gevonden hebben, zich er onderling over te verstaan, of als iets zoo principieels, dat ze gemeend hebben, elkaar juist op dit punt volkomen vrij te moeten laten?

Eerbied voor de Wet.

- Er zijn den laatsten tijd eenige berichten en beschouwingen in de bladen verschenen in verband met voornemens, welke bij de Regeering zouden bestaan om dit jaar de 12e volks- en beroepstelling en de 2e bedrijfstelling niet te doen doorgaan.

Wat de bedrijfstelling betreft is er inderdaad eenige aanleiding voor die geruchten, aangezien de Regeering het bedrag van *f* 45.000. -, dat aanvankelijk op de begrooting van Economische

Zaken voor dit jaar was uitgetrokken, met *f* 35.000.- heeft verminderd, terwijl Minister Steenberghe als motief daarvoor in zijn Memorie van Antwoord heeft aangevoerd, dat zulks was geschied in de veronderstelling, dat het overleg, hetwelk nog met de daarbij betrokken instanties gaande was, de wenschelijkheid zou toonen thans geen bedrijfstelling te houden.

In de Tweede Kamer heeft de heer van der Waerden bij de behandeling van de begrooting van Economische Zaken naar aanleiding van die mededeeling den Minister de vraag gesteld, of, indien het noodzakelijk was hiertoe ten slotte over te gaan, hij dan bereid was toe te zeggen, dat, wanneer de zaken zich geconsolideerd hadden, zoo spoedig mogelijk, althans het volgend jaar, de bedrijfstelling zou worden gehouden. Minister Steenberghe heeft hierop geantwoord, dat de Regeering er voor gevoelde om de bedrijfstelling zoo spoedig mogelijk te houden, maar de vraag van den heer van der Waerden, om dat het volgend jaar in ieder geval te doen, kon hij niet bevestigend beantwoorden, omdat dit uiteraard van de omstandigheden zou afhangen. Het heeft dus allen schijn, dat de Regeering meent deze zaak volledig in handen te hebben en zelf te kunnen beslissen of de bedrijfstelling (en eventueel ook de volkstelling) in 1940 niet zal doorgaan. Zelfs liet de Minister doorschemeren, dat die bedrijfstelling, in verband met de omstandigheden, ook een volgend jaar niet zou kunnen worden gehouden.

Deze uitlatingen doen vreemd aan wanneer men bedenkt, dat zoowel de bedrijfstelling als de volkstelling vastgelegd zijn in de wet. Er is een wet van 16 Maart 1939, Stbl. no. 601, houdende regelen betreffende een algemeene tienjaarlijksche bedrijfstelling. Artikel 1 van die wet luidt: ‘In het jaar 1940 en vervolgens telkens na 10 jaren wordt in het Rijk een algemeene bedrijfstelling gehouden.’ Ook is er een wet van 26 April 1918, Stbl. no. 270, waarin bepaald is, dat voortaan in 1920 en vervolgens telkens na 10 jaren in het Rijk een algemeene volkstelling wordt gehouden.

Wij leven thans in oorlogstoestand en de Regeering heeft de laatste jaren steeds meer vrijheid gekregen om belangrijke zaken te regelen, zonder dat vooraf de wetgevende macht zich daarover behoeft uit te spreken. Wij denken b.v. aan het tarief van invoerrechten. Maar wij zijn toch nog niet zoo ver gekomen, dat de

Regeering hier te lande geheel buiten de wet om en zelfs tegen de wet in regelend kan optreden. Wenscht de Regeering, dat de bedrijfstelling of de volkstelling zal worden uitgesteld dan zal zij den Staten-Generaal moeten voorstellen de genoemde wetten te wijzigen of in te trekken, maar buiten de wetgevende macht om is de Regeering daartoe niet bevoegd.

Bij de muzikale landschappen van Gerard Hordijk[1]

Met een van riet gesneden fluit
Heeft Dionysos het geluid
En Pan, onder de groene boomen,
Het stampen van den dans vernomen.
Muziek breekt allerwegen uit,
Als bosschen, in den bloei gekomen,
Muziek verwekt, al waar men ziet
In de natuur driftige dans en lied.

De strenge lier, die in Apollo's hand
Muziek beheerscht, leert andere trant
En vraagt om edeler spel en zingen,
Om harmonie, die drift beheert,
Om harmonieën die ons dwingen
De hooge dansen niet te springen;
Hoog in den tempel wordt geleerd
Hoe 't vuur getemperd wordt dat ons verteert.

Ziehier het aloud landschap der muziek,
Twee goden ziet men er regeeren.
Maar op het hoogst gebergt ontwaart
Men 't weergaloos wit hemelsch paard
En in de schaduw van zijn wiek:
De Muzen. Laat ons wijsheid leeren
Uit de legenden van voorheen:
Zonder de goden regeert geen.

1 Bijschrift voor de muurschildering van Gerard Hordijk in de Juliana-foyer van het Amsterdamsch Concertgebouw.

Muziek regeert met vele machten
Het Hoogste doet ons 't meeste smachten.
Muziek regeert eerst eeuwig als men leert
Dat God's bezieling alle kunst regeert.

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Vers

Als 't rose-zachte avond is
en teder blauw gaapt door de bomen -
groene bomen, met liefde in tak en twijg
naast me omhoog - dan ben ik klein,
rankend als een mier en even snel vertrapt.

Maar als stormen door mijn leven balderen,
stuivende stortvlagen mij de borst bestorten
die kraaklachend stuwend zich weert,
dàn juicht mijn stem door alle nacht,
langs alle kim, alle veld, met eeuwig echoënd geweld.

J.W. KRAAN

Val d'anniviers

Vandaag heb ik het lieflijke verkozen
Vermijdend gletscherijs en scherpe steen
En langs mijn boschpad bloeien wilde rozen,
De dalwind geurt naar hars en rijpe abrikozen,
Een duif vliedt klapperwiekend voor mij heen.

Hier grenst de chaos, grootsch en onbetreden,
Nog aan het Paradijs, waar 't vredig hoornvee graast;
En dankbaar heeft dit hart vandaag opnieuw beleden:
Op aarde bloeien onze liefste teederheden
Daar waar het oergeweld het felste heeft geraasd.

WALDIE VAN ECK

Angst

I

Het is nu al weer twee jaar geleden, dat de dokter op een middag, in de vestibule, tegen me zei:

'Ik kon het u niet mededeelen, toen we boven waren, maar de toestand is heel ernstig.'

Mijn hart sprong op van vreugd.

'U meent toch niet, dokter, dat mijn vrouw....'

'Sst, sst,' fluisterde hij, troostend zijn hand op mijn mouw leggend, 'zoolang er leven is, is er hoop, maar u moet u op het ergste voorbereiden.'

Ik begreep, dat ik me bedroefd moest houden en ik trok mijn gezicht in de verlangde plooi, maar inwendig jubelde ik. Wat een prachtoplossing! Ik kan niet zeggen, dat ik het leven van den vroolijken kant bekijk. Trouwens, hoe zou ik dat kunnen, achtervolgd als ik word door teleurstellingen en tegenslagen? Maar nu was ik werkelijk dankbaar gestemd. Binnen enkele dagen was ik weer een vrij man, wie had dat ooit durven droomen? Thans besefte ik, dat er toch ook nog rechtvaardigheid op de wereld bestaat en dat een man als ik, die zijn fouten en gebreken heeft, maar toch niet slechter dan een ander is, niet altijd door het noodlot onbillijk behandeld wordt.

In de onmiddellijk daarop volgende dagen ben ik heel lief voor mijn vrouw geweest. Dat was geen huichelarij, nee ik meende het oprecht. Haar dood was de eenige behoorlijke oplossing, maar ik had toch medelijden met haar. We waren samen niet gelukkig geweest, ik niet en zij ook niet. Daar was nu niets meer aan te doen, maar tenminste gedurende de laatste dagen van haar leven wilde ik goed voor haar zijn. Hardop praten in huis

verbood ik; zelfs op de benedenverdieping mocht alleen fluisterend gesproken worden. Ik rookte niet meer, uit vrees dat de rook in de slaapkamer zou doordringen en de zieke zou hinderen. Ik bracht druiven voor haar mee en uren en uren zat ik aan haar bed, maar als ik daar met mijn ernstig, medelijdend gezicht zat, verheugde ik er mij over, dat ik over een paar dagen weer mijn eigen baas zou zijn en mijn leven veel verstandiger en veel beter zou inrichten.

Op een avond, een paar dagen na de mededeeling van den geneesheer, lag Emma met gesloten oogen te rusten. Het was stil in de kamer. Ik luisterde naar het tikken van de klok op den schoorsteen, terwijl ik naar de zieke zat te kijken. Wat ben ik toch een rare kerel, dacht ik, om zoo'n leelijke vrouw te nemen en dat nog wel een met zulk een lastig karakter. Of liever, dat laatste was niet heelemaal juist, want dat lastige karakter ontdekte ik pas, toen ik niet meer terug kon.

'Anton,' fluisterde mijn vrouw zachtjes.

'Wat is er?'

'Ben je alleen in de kamer?'

'Ja, Emma, wat is er?'

Ze wachtte een poosje.

'Ik ga sterven.... ik voel dat ik ga sterven.... Ik zie er niet tegen op.... de dood is een uitkomst voor me....'

Ze zweeg. Moest ík nu iets zeggen? Maar ik wist zoo gauw niet, wat ik moest antwoorden. Ze ging fluisterend verder:

'Ik heb er over nagedacht.... Als ik er niet meer ben, zal het leven voor jou gemakkelijker worden.... we pasten niet bij elkaar....'

Was dit het afscheid? Beteekende dit, dat het over een paar uur afgeloopen zou zijn? Ik wenschte het vurig, want het viel me moeilijk de spanning nog langer te verdragen, maar ik besefte, dat ik dat vooral niet mocht laten merken.

'Emma, je ziet den toestand veel te somber in. De dokter heeft me vandaag nog gezegd, dat je het halen zult.'

Ik dacht even na over den volgenden zin. De uitdrukking 'niet kwalijk nemen' kwam mij in de gegeven omstandigheden te zwak voor.

'Ik hoop, dat je me vergeven zult, dat ik geen goeje man voor je geweest ben, maar ik heb het niet zoo bedoeld.'

Moest ik nu verder gaan? Als je jaren lang met mekaar overhoop gelegen hebt, is het moeilijk direct de juiste woorden te vinden. En waarom wachtte ze telkens? Was dat uit zwakte, of wilde ze hebben, dat ík dan iets zei? Maar stil, ze fluisterde weer iets.

'Het is misschien niet heelemaal alleen jouw schuld geweest, dat ons huwelijk mislukt is.... maar het zal nu wel gauw gedaan zijn.... binnen een week dragen ze me weg....'

Wat zag ze er leelijk uit met die groote neus, dat bleeke magere gezicht en die uitstekende jukbeenderen. Hoe had ik toch ooit zoo dwaas kunnen zijn?

Ik deed mijn oogen dicht en gaf haar een kus.

'Emma, ik heb je al gezegd, dat je het veel te somber inziet. Over een paar weken ben je aan de beterende hand en dan lach je er zelf om. Maar laten we dan allebei verstandig worden. Ik beloof je, je zult een veel gelukkiger leven krijgen dan je gehad hebt.'

Wat ging er in haar geest om? Wantrouwde ze me? Daar ben ik nooit achter kunnen komen, maar zeker heeft ze me niet onvoorwaardelijk geloofd; daar was ze veel te argwanend voor.

Ze zei weer iets.

'Mijn gouden horloge....'

'Ja?'

'Mijn gouden horloge moet je aan Marie geven. Die heeft daar recht op en jij hebt er toch niets aan.'

Daar had je het alweer. Als je maar even vriendelijk tegen haar was, begon ze te commandeeren. Ditmaal volgden de zinnen zonder rustpauzen op elkaar; over die woorden had ze blijkbaar van te voren nagedacht. Ze praatte van recht. Welk recht? Moest ik dat dure horloge geven aan haar zuster, die me voortdurend dwarsboomde en aan wie ik zoo het land had? Hoe kwam ze er bij te beweren, dat ik er toch niets aan hebben zou? Ik doorzag haar. Ze wilde natuurlijk verhinderen, dat het horloge in het bezit van Hortense komen zou. Enfin, dat ze van Hortense niets hebben moest, was te begrijpen, maar na haar dood ben ik gelukkig mijn eigen baas. Ik begreep, dat ik een politiek antwoord moest geven.

'Emma, je doet niet verstandig. De dokter heeft gezegd, dat je iedere opwinding vermijden moet en dat je nergens over

moogt tobben, dus zet dit nu uit je hoofd. Het is dwaas daarover te piekeren, want je zult het horloge misschien nog vijftig jaar lang zelf gebruiken.'

'Nee,' zei ze koppig, 'je moet er niet omheen draaien. Marie moet dat van me hebben, als souvenir. Beloof je me, dat je 't haar geven zult en zal je je woord houden?'

Ik was ontstemd. Als je niet direct haar zin doet, verwijt ze je, dat je er omheen draait en insinueert ze, dat je in staat bent je woord te breken, maar wat kon ik anders doen dan toegeven? Weigerde ik, dan gaf ze het nog vóór haar dood aan haar zuster weg; daar kende ik haar genoeg voor. Dan kreeg ik er misschien nog heel wat gezanik over op de koop toe. Bovendien was de afspraak alleen mondeling, zoodat ik later altijd zien kon, in hoeverre ik door die belofte gebonden was; een op zoo'n manier afgedwongen toestemming kan toch onmogelijk geldig zijn.

'Ik vind het onverstandig, hoor, al dat getob, maar goed, ik zal het haar geven, als je tenminste niet met nieuwe muizenissen aankomt.'

'Ja, nog één ding. Jantje moet ook wat hebben.'

Jantje is het eenige kind van Marie, een bengel van een jaar of twaalf.

'Je gaat precies tegen het advies van den dokter in en je maakt jezelf totaal van streek met al dat geprakkizeer. Het heeft heelemaal geen zin, maar als het zoo ver is,.... ik bedoel in dat onwaarschijnlijke geval zal ik Jantje een mooi souvenir geven. Hij mag zelf uitzoeken. Ben je nu tevreden?'

'Nee, hij moet mijn spaarbankboekje hebben.'

Haar spàarbankboekje?? Hàar spaarbankboekje? Ze had dat overgehouden van haar huishoudgeld, maar dat huishoudgeld had ík haar gegeven, dus het was míjn spaarbankboekje. Er stond misschien wel een kleine duizend gulden op. Dat was best mogelijk, want Emma was zuinig. Duizend gulden! Ik zat toch al voor zooveel uitgaven. Dokter, apotheker, verpleegster, begrafenis, advertentie, rouwkaarten, extra's, en dan, als ik naderhand mijn leven anders ging inrichten, had ik ook weer geld noodig en waar moest ik dat allemaal vandaan halen? Ja zeker, duizend gulden aan zoo'n kwajongen, ga maar aan staan. Ik voelde dat ik boos werd. Dat was nu zoo haar gewone taktiek. Altijd probeerde ze haar eigen zin door te drijven. Geen wonder, dat

het tusschen ons niet goed gegaan was. Maar dezen keer was ik niet van plan toe te geven.

‘Emma, je vindt het zeker wel goed, dat ik daar eerst over nadenk. Dat is een flink bedrag en zoo royaal zijn we anders niet.’

Zoo royaal? 't Is gemakkelijk na je dood royaal van andermans geld te zijn, maar daar zou ik wel een stokje voor steken.

Ze zweeg. Als ik zóó spreek, gebeurt het niet, dat weet ze uit ervaring. Was ze boos? Nou goed, ik ook. Had ik me dáár zoo voor uitgesloofd? Was dat nu mijn dank? Moest ik me uitkleeden voor die familie, die me altijd tegenwerkte? Ik zou nog liever....

Achteraf, toen mijn boosheid gezakt was, was ik niet ontevreden over het gesprek. Ik had het horloge alleen beloofd onder de conditie, dat ze niet met nieuwe eischen voor den dag zou komen en aan die voorwaarde had zij zich niet gehouden, zoodat de belofte daardoor alleen reeds ongeldig geworden was.

De daarop volgende week was een week van ondragelijke spanning, want ik zat op het eind te wachten en dat kwam niet. In het begin rekende ik vast op den goeden afloop. Overdag was ik ongeduldig, omdat het niet snel genoeg ging, maar 's avonds sliep ik in met de prettige gedachte, dat ik waarschijnlijk in den loop van den nacht gewekt zou worden om bij het sterven aanwezig te zijn. Ik had mij al geprepareerd, hoe ik me daarbij gedragen zou, maar helaas we schoten niets op. Wel klaagde ze geregeld, dat ze een slechten nacht had gehad en dat het nu wel gauw met haar gedaan zou zijn, maar daar liep ik niet in, zoodat ik al een beetje voorbereid was, toen de dokter aan het eind van de week mij met een zekeren trots in zijn stem mededeelde, dat het gevaar geweken was. Het gevaar geweken? Was het nu allemaal weer voor niets geweest? Al deed ik, alsof ik in den zevenden hemel was (ik moest wel voor mijn fatsoen), ik gevoelde me diep ellendig en verongelijkt zooals nooit te voren. Moest ik mijn heele leven lang dat blok aan mijn been meesleepen? En komt dat te pas van een dokter, eerst verwachtingen te wekken en er zich dan niets van aan te trekken als het blijkt, dat hij zich vergist heeft? Maar dat zal wel aan het vak liggen. Ze zijn daaraan zóó gewoon, dat het hun niets meer schelen kan.

Er volgde een miserabele periode. Ik mocht aan niemand laten merken, wat er in me omging, want ze zouden er zelfs nog aanmerking op gemaakt hebben, die egoïsten, wien het koud laat,

als iemand anders er ellendig aan toe is. En alsof dat alles nog niet genoeg was, profiteerde mijn vrouw van haar ziekte, zoodat ik haar niet eens mocht tegenspreken. Geen wonder, dat ik me begon af te vragen, of ik in dat alles nu maar moest berusten en of ik geen maatregelen moest nemen. Maar welke? Want ik ben een voorzichtig man en ik wilde mijn hoofd niet in een strik steken.

II.

Van de eerste maanden na haar herstel herinner ik me vrijwel alleen nog die lange avonden, waarop we bij mekaar zaten zonder iets te zeggen, omdat wij elkander niets meer te vertellen hadden en waarop ik mij dan uren en uren vrij genoegelijk bezig hield met allerlei aangename verbeeldingen. Er zat tevens iets griezeligs in, want er was altijd een gevaarlijke kant aan. Ik heb een levendige fantasie, zoodat ik mij al die dingen heel duidelijk kon voorstellen. Plof, daar valt ze in het water! Het is laat in den avond en er is niemand in de buurt. Wat doe ik? Als een wanhopige loop ik langs den waterkant heen en weer met mijn armen in de lucht, maar ik help niet en ik schreeuw niet. Ja, als ik zeker weet, dat het te laat is, dan begin ik te schreeuwen, te schreeuwen zoo hard als ik kan: help, help, mijn vrouw ligt in het water. Dat was fijn. Zelfs als iemand op een schip of in een huis me gezien heeft, kunnen ze me niets maken, want ik zeg, dat de stem van den schrik in mijn keel is blijven steken. Ik herhaal, dat was fijn en ik amuseerde me er best mee, maar ik schoot er niets mee op, want al zag ik haar in mijn verbeelding nog zoo dikwijls verdrinken, te pletter vallen, bloedvergiftiging krijgen of overreden worden, en al had ik voor al die scènes mijn rol nog zoo goed ingestudeerd, het hielp me allemaal niets, want die ziekelijke, vroegverwelkte vrouw met haar grof gezicht en ongemakkelijk humeur werkte niet mee. Wel jammerde ze, dat ze veel liever dood was, maar ze kwam niet in de haven terecht en ze ging niet onder een auto liggen, zoo slim was ze wel. Ik moest dus een handje helpen. Daardoor werd het gevaarlijker, dus ook griezeliger, maar er zat niets anders op.

Ik legde het secuur aan. Om geen reden tot argwaan te geven, werd ik zoo vriendelijk tegen haar, als ik maar kon, Het lukte me niet altijd me te beheerschen, omdat soms haar aanwezigheid

alleen al op mijn zenuwen werkte, maar de kennissen zeiden toch, dat sinds de ziekte de verhouding veel beter geworden was en dat het ten slotte toch nog zoo'n slecht huwelijk niet was. Dat was dus al vast dàt gewonnen.

Ik beweer niet, dat ik doorloopend met die denkbeelden bezig was. Neen, er zijn weken, mischien zelfs maanden geweest, dat ik in mijn bed lag te bibberen van angst bij de gedachte, dat ik bij de poging betrapt zou worden. Dan wierp ik die overwegingen met afkeer van me af en wilde ik er niets meer van weten, maar na zulk een periode kalmeerde ik weer. Kom, kom, zei ik dan tegen mezelf, gedachten zijn niet gevaarlijk en een man, die voorbereid is, is toch meer waard dan een, die er niet van te voren over nadenkt. Zoo begon ik weer opnieuw.

Het werd een soort sport voor me. Als ik iets zag, dacht ik direct: zou ik dat daarvoor kunnen gebruiken of zou ik me daarmee kunnen verraden? Het ging soms over doodonschuldige dingen, bijvoorbeeld, als ik me aan het wasschen was, viel me de vraag in: die haarkam, dien ik nu in mijn hand heb, kan die me misschien te pas komen en waar laat ik het ding, als het zijn diensten gedaan heeft? Leg ik het weer op de waschtafel, gooi ik het weg of verstop ik het en als ik het verberg, waar stop ik het dan? Overal in huis liep ik naar geschikte bergplaatsen te zoeken.

Ik woon aan een der oudste havens van de stad in een antiek huis, dat om een plat heen gebouwd is. Dat plat noemen wij het benedenplat, maar dat is een dwaze benaming, omdat er van het plat niets overgebleven is; het is één groote glazen koker geworden, die licht geeft aan het pakhuis beneden. We gebruiken dien naam, omdat er ook nog een bovenplat is, een werkelijk zinken plat boven de gangen, die het voorhuis met het achterhuis verbinden. Ik woon liever in dit huis dan in een van die nieuwbaksels, waar je je niet draaien of roeren kunt, maar de woning heeft toch haar eigenaardigheden. Als je achter op den zolder van het voorhuis staat en je kijkt naar buiten, dan zie je beneden, heel ver in de diepte, den glazen koker; vlak voor je, aan je linkerhand, ligt het bovenplat en verder ontwaar je overal rondom vuile roode en grijze daken met bruine verweerde schoorsteenen, door zware verroeste ijzeren stangen geschoord. Alles ziet er smerig en haveloos uit, want op de haven staan alleen oude en verwaarloosde pakhuizen en kantoren, wier eigenaren het niet

schelen kan hoe de daken er uitzien, als ze maar niet al te erg lekken.

Wat den bouwer bezield heeft, is mij niet bekend. Ik weet niet of het waar is, maar ik heb hooren vertellen, dat hij bij het bouwen heelemaal niet aan een toegang tot het bovenplat gedacht heeft. De eerste vrouw des huizes, voor wie het kloppen van kleeden en matten een lust in haar leven was, zou hem een geducht standje gemaakt hebben, toen ze de nalatigheid ontdekte en volgens het verhaal zou hij toen het op het plat uitkomende zolderraam door de twee naar binnen openslaande deuren vervangen hebben. Maar jawel, de rechterdeur kwam op die manier niet op het plat uit, maar vlak daarnaast, dus boven den afgrond. Ik heb wel eens staan peinzen, of dat misschien een gunstige voorbeschikking was. Ik ben niet bijgeloovig. Ook niet geloovig, ik ben niks. Vroeger, als kind, ging ik geregeld naar de kerk, maar dat is uit, ik doe er niets meer aan. Maar al ben ik dan niet bijgeloovig, ik vroeg me toch af, of het nu louter toeval was dat juist in ons huis iemand zoo gemakkelijk een ongeluk kan krijgen, vooral als er een liefhebbende echtgenoot in de buurt is, die een beetje, een heel klein beetje helpt.

Ik herinner me een Zondagochtend. Ik verveelde me; ik wist toch nooit hoe ik die lange ochtenden moest doorkomen. Ik was naar den zolder geklauterd en ik had aan den achterkant de twee deuren open gezet. Het was prachtig weer. Het was lente, dus het moet nu ruim een jaar geleden geweest zijn. De kerkklokken luidden. Ik keek met verlangen naar de blauwe lucht en naar de voorbijvliegende vogels. Ik zuchtte; hoe benijdde ik hun de vrijheid!

Beneden was Jaantje of Fietje of Marietje, of hoe ze dan ook heeten mag, aan het zingen. We wisselden bijna iedere maand van dienstbode, zoodat ik me niet herinner, hoe het exemplaar heette, dat we toen in huis hadden.

Achter me hoorde ik een geruisch en omziende zag ik in het trapgat mijn vrouw naar boven komen.

‘Wat doe jij hier?’ informeerde ze. Ze was altijd achterdochtig, ook als ik er geen aanleiding toe gaf.

‘Niks. Ik sta hier zoo maar te kijken.’

Het lag me op de lippen te vragen of ik dat nu ook al niet meer mocht, maar ik hield die opmerking in, omdat ze niet bij mijn nieuwe politiek paste.

Toen ze naar me toekwam, ging ik een eindje opzij. Was het

opzet van me of toeval? Dat weet ik zelf niet, maar in ieder geval, zij kwam op de gevaarlijke plaats te staan.

Ze hijgde van het trappenklimmen. In haar smerige japon zag zij er uit als een huissloof, maar omdat we Zondag 's ochtends nooit bezoek ontvingen, vond zij het niet noodig iets anders aan te trekken. Dat ik vies van dat vuile lor was, kwam er bij haar niets op aan.

Wij zwegen allebei. Jaantje beneden zong luidkeels van haar kleinen onderofficier, waarbij zij het laatste woord uithaalde, alsof het er vijf waren. Hoe oud was dat ding? Zestien of zeventien? Natuurlijk, een onderofficier, daar had zoo'n wicht belangstelling voor.

De klokken luidden niet meer. Waarom niet? O, dat kwam uit; het was net half elf geweest.

Ik tuurde omlaag in de diepte. Wat zag die donkere koker er dreigend uit! Zou ik het nu doen? Mijn vrouw stond vlak aan den rand, voorovergebogen om naar het benedenplat te kijken. Wat zou er gebeuren, als ik haar een klein duwtje gaf? In mijn verbeelding zag ik het geschieden. Ze roept iets, haar gezicht vertrekt van schrik, een oogenblik tracht ze zich staande te houden, om zich heen tastend om houvast te vinden, maar dan schiet haar voet uit en tuimelt zij voorover. Een merg en been doordringenden gil slakend en wanhopig de armen uitbreidend, stort zij omlaag, den huiveringwekkenden lichtkoker te gemoet. De adem stokt in mijn keel en ik sluit mijn oogen van ontzetting. En dan? Een smak, een gerinkel van brekend glas en mijn oogen wederom opensperrend, zie ik hoe zij door den glazen koker heen geslingerd wordt en op de steenen van het pakhuis te pletter valt. Bah, wat een afgrijselijk gezicht, dat vreeselijk verminkte lichaam te midden van dien grooten plas van bloed!

Dat alles nam ik zoo duidelijk waar, alsof ik het zag gebeuren. Zou ik het nu riskeeren? Zoo'n mooie gelegenheid kwam misschien nooit meer terug.

Maar pas op, wat zou er geschieden, als zij zich aan mij vast klampte? Zouden we dan allebei in den afgrond storten? Ik voelde mijn knieën knikken van angst. Wel keek ik nog uit, of ik mij misschien met mijn linkerhand stevig ergens aan vast zou kunnen houden, maar toen ik dacht aan het gevaar, dat ik zelf liep, durfde ik niet meer.

Nog steeds ril ik van ontzetting bij de gedachte, dat ik tegen de harde steenen van het pakhuis te pletter zou kunnen vallen en als ik daarvan droom, schrik ik wakker, terwijl het angstzweet op mijn voorhoofd staat.

Had ik het toch maar moeten wagen? Later heb ik er mij over verwonderd, dat ik, die het toch zoo voorzichtig wil aanleggen, ook maar één oogenblik er aan gedacht heb om het op die manier te probeeren. Op de eerste verdieping woont Marie en daar ligt de keuken in het achterhuis vlak bij het benedenplat. Misschien was Marie daar bezig, of anders George haar man of Jantje. Was ik dan volslagen idioot om zoo iets te willen doen, terwijl er misschien drie personen mijn geringste bewegingen gadesloegen? Neen, neen, als ik het deed, moest ik een tijdstip uitkiezen, waarop ik met Emma alleen in huis was.

Door deze episode gewaarschuwd, heb ik een tijdlang ernstig er naar gestreefd mij in mijn toestand te schikken en misschien zou ik daar in geslaagd zijn - dat kan ik niet beoordeelen - als Hortense er niet tusschen gezeten had, maar nu ging het niet. Ik mòest mijn vrouw uit den weg ruimen, daar zat niets anders op. De vraag was alleen hoe kon ik dat doen, zonder zelf gevaar te loopen?

Bij mijn omzwervingen door het huis had ik enkele ontdekkingen gedaan. Achter op zolder is een hooge dwarsbalk, waar ik net bij kon komen door op een stoel te klimmen. Met groote inspanning liet ik mijn vingers glijden langs den bovenkant van den balk, waar het stof centimeters hoog lag en ha! hoe juichte ik bij mezelf, toen ik juist in het uiterste hoekje een inzinking vond. De kuil was niet groot, maar toch groot genoeg om een mes in te verstoppen.

Later vond ik nog iets, weer op zolder, maar ditmaal aan den voorkant, in de logeerkamer. Jaren te voren had ik daar boven het bed een schilderijtje opgehangen, maar toen mijn vrouw er bij gekomen was, had zij er natuurlijk weer iets op aan te merken gehad. Het hing bespottelijk laag, vond ze. Het prulding, een lor dat voor de logeerkamer nog net goed genoeg was, stelde een strand voor. Iemand, die in bed lag, moest op die manier wel den indruk krijgen, dat hij van den top van een hoog duin op het strand neerkeek, meende Emma. Haar oordeel was niet van overdrijving vrij te pleiten en bovendien begreep ik het bezwaar

niet. Waarom zouden wij onzen logé het prettige gevoel misgunnen van boven op een duin te liggen? Met die opmerkingen had ik echter geen succes gehad en zuchtend had ik het kunstwerk een stuk hooger gehangen, maar zóó dat het gat, dat ik in het behang gemaakt had, achter het schilderij verborgen was. Een knoop, door mij in dat gaatje geworpen, viel tusschen beschot en behang, zoodat ik ook hier een goede bergplaats bezat, te meer omdat men aan het verschoten behang duidelijk kon zien, dat het strand nu reeds verschillende jaren aan denzelfden haak hing.

Toen ik bij het rommelen op zolder eenige oude verroeste sleutels vond, waarvan er een op de deur van onze huiskamer paste, vertelde ik dat aan niemand.

Maar dat waren allemaal nog slechts voorbereidingen en ik ben er van overtuigd, dat ik nooit tot de eigenlijke daad zou zijn overgegaan, als ik niet op dien noodlottigen ochtend het glas melk had zien staan. Zonder dat glas zou ik het niet gedurfd hebben, maar nu was het zoo eenvoudig en zoo simpel en gevaar was er niet aan verbonden. Omdat we last van muizen en ratten hadden, had Emma bij den drogist arsenicum gekocht. Maanden lang had zij geroepen, dat zij het leven moe was en dat zij er een eind aan maken zou. Overspannen als ze was, had ze den avond te voren ruzie gehad met Marie, de eenige die iets om haar gaf en toen had ze snikkend gezegd, dat ze vergif zou innemen, nu iedereen zich tegen haar keerde, zelfs haar zuster, voor wie zij alles had over gehad. Ze was naar boven gegaan, zonder dat er een verzoening tot stand was gekomen. Gedurende den nacht was ze van de zenuwen onwel geworden en was ze opgestaan; in de huiskamer had ze een glas melk ingeschonken. Daarna was ze weer naar bed gegaan. Ik moest dien ochtend voor zaken vroeg op reis en toen ik het nog bijna geheel gevulde glas op tafel zag staan, was het een werk van slechts enkele minuten. Ik zorgde, dat ik het doosje rattenkruid en het glas niet met mijn vingers aanraakte. Op mijn sokken sloop ik naar de huiskamerdeur, die 's nachts altijd gesloten is en die ik heel stilletjes open maakte. Den sleutel legde ik op den schoorsteenmantel. Mijn schoenen zette ik zachtjes in de gang neer, waarna ik de deur afsloot met mijn eigen sleutel, waarvan niemand het bestaan kende. Onhoorbaar naar boven geslopen, klom ik op een stoel, dien ik uit de

logeerkamer gehaald had en legde ik den sleutel in de inzinking van den balk. Ik deed dat allemaal op den tast, omdat het nog donker was en ik op zolder geen licht durfde aansteken. Ik zette den stoel weer op zijn plaats, sloop naar beneden, trok in de gang mijn schoenen aan en verliet op de gewone manier de woning.

Toen ik buiten op de donkere stille haven liep, drong het eigenlijk pas tot me door, wat ik gedaan had. Op den eersten hoek, dus bij de Koperbrug, bleef ik een tijd staan aarzelen. Zou ik doorloopen en alles zijn gang laten gaan of zou ik terugkeeren en het weer ongedaan maken? Maar hoe? Dan moest ik eerst naar den zolder om den sleutel te halen en daarna pas kon ik in de huiskamer terecht. En wat, als ik daarbij betrapt werd? Dan was ik voor altijd verloren. Neen, neen, ik miste den moed, nu had ik geen keus meer, het moest thans gebeuren.

Zelfs in de coupé, waar mij het angstzweet uitbrak bij het denkbeeld, wat mij misschien nog te wachten stond, heb ik er over gedacht aan de noodrem te trekken. Maar wat moest ik dan zeggen en hoe moest ik het aanleggen naar huis terug te keeren zonder argwaan te wekken? Ik durfde niet en toen ik, transpireerend van angst, een kwartier in den trein gezeten had, begreep ik, dat het te laat was. Ik kon niet meer terug, al had ik nog zoo graag gewild.

Ik ben doorgereden en ik heb mijn zaken gedaan.

Om elf uur een klant bezoekend, vond ik een voor mij bestemd telegram: Emma ernstig ziek. Kom direct George.

Thuiskomend vond ik alles in rep en roer. Marie was niet tot bedaren te brengen. Het was hàar schuld, riep ze voortdurend, hàar schuld, dat Emma niet meer leefde; zij had haar eigen zuster den dood in gejaagd. Mooi, dacht ik, dat is al vast een meevallertje. Toen George me vertelde, wat er dien ochtend gebeurd was, trilden zijn bleeke pafferige wangen van zenuwachtigheid. Na achten hoorden ze Emma tusschen de slaapkamer en de huiskamer heen en weer loopen. Daarna: bons in de huiskamer. George en Marie waren onmiddellijk naar boven gerend, maar ze konden er niet in; alle deuren waren afgesloten. Het duurde een geruimen tijd, eer George de deur opengebroken had en toen vonden ze Emma dood op den grond liggen; de arme vrouw had rattenkruid ingenomen.

Gelukkig had zij niet eerst het ontbijt klaar gezet, zoodat er

geen enkele aanwijzing was, die aanleiding tot achterdocht gaf. Op het glas kwamen alleen de vingerafdrukken voor van mijn vrouw en van het dienstmeisje, dat het glas den vorigen avond in de kast gezet had, en na dit onderzoek werd vast gesteld, dat Emma een eind aan haar leven gemaakt had, na eerst de deur afgesloten te hebben om niet te worden gestoord. Op mij viel niet de minste verdenking.

Toen ik op den dag van de begrafenis 's avonds naar bed ging, was ik òp van de zenuwen en de inspanning, maar ik was heel tevreden over mezelf, omdat ik het zoo handig aangelegd had. Wroeging had ik niet.

III.

In het begin ging dus alles naar wensch, maar zoo bleef het niet. Het eerst merkte ik het verschil aan Jantje.

‘Oom,’ komt hij me met een onschuldig gezicht vragen, ‘ik heb gehoord, dat misdrijven verjaren kunnen. Wat beteekent dat?’

In mijn argeloosheid probeer ik het hem nog uit te leggen ook, maar later, toen hij weg was, werd mij alles duidelijk. Hij moet gehoord hebben, dat ik van een misdaad verdacht word, want waarom zou hij anders die vraag juist aan mij gesteld hebben? Ik vind het een vervelenden jongen, maar ik moet hem toch eigenlijk dankbaar zijn, dat hij mij in zijn domheid gewaarschuwd heeft. Toen ik er eenmaal achter was, verwonderde ik er mij over, dat ik het niet eerder ontdekt had, want het was aan bijna iedereen te merken. Zelfs de brievenbesteller kijkt me anders aan dan vroeger en ik ken den man nauwelijks. Die ellendelingen zeggen het me natuurlijk niet openlijk in mijn gezicht. Dat durven ze niet, want ze hebben geen bewijzen, maar ik merk heel duidelijk, dat ik aan alle kanten bespionneerd word, al doen ze oogenschijnlijk nog zoo vriendelijk. Neem bijvoorbeeld dien nieuwen agent van politie, dien we in onze wijk gekregen hebben. Dat kan je op je vingers natellen: die is daar alleen geplaatst om op mij te loeren. Den eersten keer, dat hij me tegenkwam, sprak hij me al aan. Zijn smoesje was goed; dat hadden ze hem zeker geleerd. Hij condoleerde me met het geleden verlies, die huichelaar. Dat ze daarvoor zoo'n stommen agent nemen met een dom-goejig ge-

zicht, is zeker om me er in te laten loopen, maar als dat hun berekening geweest is, hebben ze zich leelijk vergist, want ik heb niets losgelaten.

En nu eergisteren komt George met zijn schijnheilige facie op me af:

'Zeg Anton, volg jij dat proces van dien scharenslijper?'

Hij bedoelde dat proces, waarvan de bladen vol staan en dat ik van A tot Z volg, want van alles, wat er in de krant staat, is het verslag van de gerechtszittingen het eenige, wat me tegenwoordig interesseert, ook al word ik er dikwijls beroerd van, als ik het zit te lezen. Maar dat ga ik hem natuurlijk niet allemaal vertellen en ik antwoord met een onnoozel gelaat:

'Wat bedoel je? Ik weet van geen scharenslijper af.'

Dat antwoord viel hem leelijk tegen, dat zag ik duidelijk aan zijn verwonderd gezicht, maar nu ik gewaarschuwd ben, laat ik me niet zoo gemakkelijk vangen, daar zal ik wel voor oppassen.

JAN VAN OOSTERBURG

(Slot volgt)

Middelbaar onderwijs en schifting

> ‘en als hij er lang op gestaard had werden het cijfers. Alles viel uiteen tot cijfers, bladen vol cijfers. Dat vond docter Cijfer heerlijk, en hij zeide, dat het hem licht werd, als de cijfers kwamen, doch voor Johannes was dat duisternis’.
> *(F. van Eeden)*.

1. De leerstof van de scholen voor voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs - in het vervolg kortheidshalve ‘middelbare scholen’ genoemd - bevredigt de natuurlijke kinderlijke weetgierigheid slechts in geringe mate. De urentabel, de lesrooster en de schoolbel bepalen voor iedere minuut van een schooljaar, met welke onderwerpen de leerlingen zich zullen bezighouden. De schoolse ontwikkelingsgang verloopt zo volgens een vast en onaantastbaar plan, dat geen rekening houdt met verschillen en veranderingen in de belangstelling. De kinderlijke inspanning is daarom maar zelden vrijwillig gericht op de leerstof. De scholen kunnen niet tot arbeiden aansporen door een beroep te doen op de innerlijke begeerte, maar moeten wijzen op de gevolgen van het niet-arbeiden. Zij hebben een stelsel van toezicht, dwang, straffen en beloningen nodig, om zeker te zijn, dat het onderwijs ‘met vrucht’ wordt gevolgd.

Deze noodzaak maakt hun taak tot een tweeledige. Zij dwingt tot onderwijzen, maar ook tot onderzoeken. Zij doet de dagelijkse arbeid der leraren niet alleen bestaan uit: bijbrengen van inzicht, mededelen van kennis, wegnemen van hindernissen, maar ook uit: peilen van inzicht, ondervragen naar kennis, opwerpen van hindernissen.

2. Twee kinderen, wier ‘geschiktheden’ voor een bepaalde taak verschillend zijn, zullen bij de vervulling ook verschillende ‘vorderingen’ maken. Wanneer dezelfde opdracht aan beiden

wordt verstrekt, zullen zij, óf in gelijke tijden verschillende uitkomsten bereiken, of voor het verkrijgen van dezelfde uitkomsten verschillende tijden nodig hebben. Indien de ‘vruchten’ tegelijk worden geplukt, zijn zij niet even rijp; dezelfde graad van rijping wordt op verschillende tijdstippen bereikt.

Het strenge klassikale stelsel plukt de vruchten gelijktijdig. Het brengt de leerlingen tot groepen van dertig tezamen en biedt aan alle leden van een groep, en zoveel mogelijk aan een groot aantal van deze groepen, met dezelfde snelheid dezelfde ontwikkelingsmiddelen aan. Het tracht ook aan allen, zonder aanzien des persoons, dezelfde eisen te stellen. Het ziet eenvormigheid als de hoogste vorm van rechtvaardigheid en wenst ‘objectieve’ maatstaven, waarmede alle ‘vruchten’ op de wijze der natuurwetenschap kunnen worden gemeten.

De geleidelijke, ‘voortvloeiende’, verdeling van de geschiktheden over de leerlingen van een groep veroorzaakt ook een geleidelijke, ‘vloeiende’ verdeling van de uitkomsten van de oogst. Men kan niet beslissen: ‘met vrucht’ of ‘zonder vrucht’, maar slechts ‘met meer of minder vrucht’. De gelijktijdig gemeten ‘vorderingen’ van een groep leerlingen op een bepaald gebied vormen dus een reeks van alle schakeringen tussen ‘zeer slecht’ en ‘uitmuntend’.

De spreiding van de ‘vorderingen’ in een bepaalde groep wordt groter, naarmate langer met die groep wordt gewerkt. De school gaat daarom telkens na één jaar ‘schiften’ en verwijdert enige van de leerlingen, die de meeste moeite hadden om mee te komen, uit de groep. Deze schifting vermindert de spreiding. Zij kan haar echter niet opheffen. De grote verscheidenheid der geschiktheden maakt vorming van een groep, die uit geheel gelijke leerlingen bestaat onmogelijk. De spreiding wordt na enige tijd opnieuw te groot. Een volgende groep uitvallers moet worden achtergelaten.

3. De omvang van het ‘zittenblijven’ blijkt uit de volgende gegevens. Zij zijn ontleend aan de Statistieken van het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs 1930-1931; 1931/1932 - 1933/34; 1934/35 - 1936/37, uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek te 's-Gravenhage, en aan tabellen, die door de afdeeling ‘Culturele Statistiek’ van dit bureau werden verstrekt.

Tabel 1. De vorderingen van de leerlingen der gymnasia, der hogere burgerscholen met vijfjarige leergang A en B en der overeenkomstige afdelingen van de lycea

	Aantal	Bevorderd	Afgewezen	% Bev.	% Afgew.
1930	31422	24016	7406	76,4	23,6
1931	32371	24936	7435	77,0	23,0
1932	33531	25639	7892	76,5	23,5
1933	35848	26886	8962	75,0	25,0
1934	38158	28874	9284	75,7	24,3
1935	39585	29897	9688	75,5	24,5
1936	41135	31358	9777	76,2	23,8

De statistiek van de schoolloopbaan der leerlingen, die in 1930 tot de eerste klasse werden toegelaten, toonde voorts, dat op de gymnasia 22,7% op de hogere burgerscholen met vijfjarige leergang A 22,3%, op de hogere burgerscholen met vijfjarige leergang B 21,1% in ‘normale’ tijd het getuigschrift behaalden. Drie vierde gedeelte van de leerlingen, die tot middelbare scholen werden toegelaten, wordt éénmaal of meerdere malen niet bevorderd.

4. Het ‘zittenblijven’ is in opvoedkundig opzicht een erntige maatregel. Het doet kinderen een zware nederlaag lijden. Sommigen hebben dat ‘verdiend’ en worden voor ‘luiheid’ en ‘onverschilligheid’ gestraft. Wellicht gaat er in dergelijke gevallen een aanmoedigende werking van uit. De meesten hebben zich echter behoorlijk ingespannen. Zij hebben maanden in onrust en in twijfel aan zichzelf gewerkt. Zij moeten nu dezen schok en teleurstelling verwerken en het verdriet of de verontwaardiging van hun ouders dragen. Zo ervaren zij ontmoediging in een tijdperk, waarin zij aanmoediging nodig hebben. Wie zal schatten, hoeveel kinderleed, hoeveel schade aan de geestelijke gezondheid, hoeveel verdriet in de gezinnen, hoeveel vijandschap tussen leerlingen en school en tussen school en ouders deze duizenden afwijzingen per jaar veroorzaken? Een bitter treurspel speelt zich af rond de middelbare school, waarvan vaak maar weinig blijkt, omdat de slachtoffers zich schamen en zwijgen.

5. De ervaring toont dus dat de middelbare school en het grootste deel van haar leerlingen niet bij elkaar passen. Daaruit volgt, dat de leerlingen en hun ouders de school aansprakelijk

stellen, dat de school zich beklaagt over de ouders en de kinderen en dat ouders en school tezamen de schuld zoeken bij de overheid. Zo klaagt de ene zijde over een teveel aan vakken en aan leerstof, over de opvoedkundige onbekwaamheid en de vakoverschatting der leraren. De andere zijde is ontevreden over het grote aantal 'ongeschikte' leerlingen, dat haar wordt toegezoden. De regering tenslotte wordt aansprakelijk gesteld voor de zware lestaak van den leraar en voor het grote aantal leerlingen per klasse.

Luid klinken ook de klachten over de gebrekkige 'aansluiting' tussen het lager en het middelbaar onderwijs en tussen de middelbare school en het hoger onderwijs. De mening van vele hoogleraren over de waarde van de getuigschriften der gymnasia en hogere burgerscholen is dezelfde als die van vele leraren over de 'verklaringen' van de lagere school. Het grote aantal leerlingen, dat niet van de eerste naar de tweede klasse kan worden bevorderd, bewijst evenzeer een gebrekkige aansluiting tussen het lager en het middelbaar onderwijs, als de vele academische en universitaire mislukkingen de moeilijkheden van de stap van het middelbaar naar het hooger onderwijs aantonen.

De voorstellen tot verbetering zijn even talrijk als de klachten: vermindering van het aantal vakken, invoering van een scheiding in kern- en keuzevakken, beperking van de leerstof, vorming van nieuwe schoolsoorten, verlenging van de cursusduur van de hogere burgerschool tot zes, zelfs van het gymnasium tot zeven jaar, verlaging van het aantal leerlingen per klasse, betere op-, voedkundige en onderwijskundige vooropleiding der leraren, verlichting van hun taak, medische of psychologische hulp toezicht op het huiswerk door de school. De lijst is nog niet volledig.

De school daarentegen vraagt strengere schifting bij de toelating, het recht om ongeschikte leerlingen te verwijderen, meer wijsheid der ouders.

6. De volgende tabellen geven aan, op welke wijze de bevordering van de leerlingen der verschillende klassen plaats vond. Om overlading van deze beschouwingen met getallen te voorkomen, worden de percentages alleen voor de hogere burgerscholen met vijfjarige leergang-B voor alle jaren waaruit gegevens beschikbaar zijn, opgenomen. Voor de overige schoolvormen worden zij tot het schooljaar 1935-36 beperkt.

Tabel 2 Bevordering der leerlingen tot een hoger leerjaar der Nederlandse Gymnasia, Hogere Burgerscholen-B met 5-jarige cursus. (alleen B-afdeelingen)

Overgang v. Klasse:	1929-30	1930-31	1931-32	1932-33	1933-34	1934-35	1935-36
I-II	73,4%	74,3%	74,5%	72,4%	74,2%	74,2%	75,1%
II-III	75,9%	76,2%	74,8%	74,4%	74,1%	75,4%	76,2%
III-IV	77,0%	77,2%	76,0%	74,6%	77,1%	77,4%	77,0%
IV-V	73,6%	74,0%	72,2%	69,2%	70,4%	68,8%	71,5%
Totaal:	75,0%	75,4%	74,4%	73,0%	74,2%	74,4%	75,3%

Tabel 3 Bevordering der leerlingen tot een hoger leerjaar der Nederlandse Hogere Burgerscholen-B met 5-jarige cursus en Lycea in 1935.

Gymnasia		H.B.S. en A		Lycea (afd. hbs)	
I - II	74,7%	I - II	73,4%	II B - III	78,6%
II - III	75,5%	II - III	74,4%	III B - IV	75,0%
III - IV	80,0%	III - IV	76,4%	III A - IV	82,5%
IV - V	79,7%	IV - V	81,3%	IV A - V	79,9%
V - VI	80,2%	totaal	76,3%	V B - VI	81,5%
				totaal	75,2%

Lycea (Afd. Gymnasium)		Lycea (onderbouw)	
II - III	75,5%	I - II	78,4%
III - IV	76,1%	II - III	77,8%
IV - V	74,4%	totaal	78,1%
V - VI	71,2%		
totaal	74,2%		

Alle percentages schommelen, binnen niet te ruime grenzen (68,8% en 82,5%) om 75%. Het gedeelte der leerlingen, dat vanuit de tweede klasse of vanuit elk der hogere klassen niet wordt bevorderd, is even groot als het gedeelte der leerlingen dat in de eerste klasse blijft zitten. Indien men het laatste getal wil besluiten tot de slechte aansluiting tussen lagere en middelbare school, moet men uit de andere percentages afleiden dat de aansluiting tussen de verschillende klassen van dezelfde middelbare school even slecht is.

Vóór de vorming van een aantal nieuwe aansluitingscommissies wordt overwogen, verdient het aanbeveling om na te gaan, op welke wijze de oordelen ‘bevorderen’ of ‘niet bevorderen’ tot stand komen. De ouders en de maatschappij mogen van de school vragen, dat een, voor het leven der kinderen zó belangrijke beslissing, op redelijke gronden wordt genomen en op zuivere wijze uitvoerbaar is.

De Hogeronderwijswet, Hoofdstuk I: Van de gymnasia, en de Middelbaar Onderwijswet sommen slechts vakken op. De Koninklijke Besluiten, waarin de leerplannen voor de gymnasia en de hogere burgerscholen, en de programma's der eindexamens, worden vastgesteld, geven een nauwkeuriger omschrijving. Deze voorschriften blijven echter vaag en algemeen. Zij bevatten termen als ‘overzicht van’, ‘beginselen der’, ‘hoofdpunten uit’, ‘oefeningen in het spreken, schrijven, lezen en vertalen’, en zelfs ‘voortzetting’ of ‘uitbreiding van het in de vorige klassen behandelde’. Eerst in de laatste jaren geeft het leerplan der hogere burgerscholen voor sommige vakken (wiskunde, handelswetenschappen) een iets nauwkeuriger omschrijving.

De leerstof kan, indien men zich uitsluitend richt naar wettelijke bepalingen en koninklijke besluiten, voor iedere klasse der middelbare scholen naar aard en omvang zó worden gekozen, dat welhaast alle leerlingen uit die klasse haar kunnen verwerken, maar ook zó, dat zij voor bijna allen te zwaar is.

De gebruikelijke hoeveelheden leerstof zijn vastgelegd door de schrijvers der leerboeken en de samenstellers der eindexamenopgaven. De school leeft onder de dictatuur van het leerboek. Het verwijt treft niet alleen de schrijvers. Hun werk en dat van de samenstellers der ‘minimumprogramma's’ is in hoofdzaak een codificatie der bestaande toestanden.

Deze toestanden zijn in de eerste plaats gegroeid uit de wijsgerige en opvoedkundige opvattingen over de waarde der ‘kennis’ uit de tweede helft der vorige eeuw. Zij berusten voorts op de ervaring van wat voor een bepaald vak in een bepaalde klasse kan worden ‘bereikt’.

De geschiktheden der leerlingen in die klasse voor dat vak vertonen een ruime spreiding. Het onderwijs zal zich ‘vanzelf’ op de ‘middelmaat’ instellen. Het begrip ‘middelmaat’ heeft slechts zin, wanneer eerst wordt vastgesteld, op welke groep het

betrekking heeft. De klasse is ontstaan uit een vorige klasse, nadat het gedeelte, dat ongeschikt werd geacht, is teruggewezen. De oorspronkelijke ‘middelmatigen’ komen dus ieder jaar lager in de rangorde. De aard, de omvang en de aanbiedingssnelheid der leerstof zullen zich in elke klasse opnieuw instellen op de ‘middelmaat’ van de in die klasse aanwezige leerlingen.

Na de omvang der ‘wettelijke leerstof’ worde nu de zwaarte der ‘wettelijke eisen’ onderzocht. De Hogeronderwijswet en de Middelbaar Onderwijswet zwijgen daarover geheel. Zij bevatten noch het woord, noch het begrip ‘bevordering’. De vraag rijst zelfs, of de gewoonte der jaarlijkse bevorderingen niet in strijd is met de wettelijke bepalingen: ‘Het onderwijs aan de gymnasia wordt gegeven in eenen zesjarigen cursus’ en ‘De hoogere burgerscholen worden onderscheiden in hoogere burgerscholen A en hoogere burgerscholen B. Zij hebben beide een cursus van vijf jaren’. Het ‘Woordenboek der Nederlandsche Taal’ omschrijft ‘cursus’ als ‘eene een afgesloten geheel vormende reeks van lessen’. De scholen dragen thans echter het karakter van vijf of zes, ieder een afgesloten geheel vormende, éénjarige reeksen van lessen. Voortzetting van de bespreking van de vraag of de gewoonte is strijd is met de letter der wet heeft weinig zin.

Het Reglement voor de Rijks hogere burgerscholen bevat slechts de bepaling: ‘Over de bevordering van de leerlingen naar een hogere klasse beslist de vergadering van leraren bij meerderheid van stemmen’. Voorschriften of aanwijzingen voor de beantwoording van de vraag of het onderwijs ‘met vrucht genoten is’, zijn dus in wetten, koninklijke besluiten of reglementen niet te vinden. Een zeer belangrijk vraagstuk der geestelijke volksgezondheid wordt geheel aan de gewoonte, de afspraak of het toeval overgelaten.

9. De vraag moet thans aan de orde komen, of althans de gewoonte en de onderlinge afspraak een redelijke grond hebben. Daartoe moet eerst worden nagegaan, op welke wijze de oordelen ‘bevorderen’ of ‘niet bevorderen’, dus ‘met vrucht’ of ‘zonder vrucht’ tot stand komen.

Men doet den enkeling, die zich van de schoolcijfers weet los te maken, geen onrecht, wanneer men vaststelt, dat de allermeeste uitspraken uit de rapportcijfers worden afgeleid. Deze

cijfers zijn zelf weer voor het allergrootste deel ontstaan uit de beoordeling van ‘beurten’, ‘proefwerken’ en ‘repetities’. Het beginsel is dus, dat de vorderingen der leerlingen voor ieder vak worden gerangschikt in een reeks, die loopt van zeer slecht tot uitmuntend, terwijl op een bepaalde plaats in deze continue reeks de grens tussen ‘onvoldoende’ en ‘voldoende’ wordt getrokken.

Bij deze onderzoekingen naar de vruchten van het onderwijs wordt den leerlingen een taak opgedragen. De ‘moeilijkheid’, naar aard en omvang, van de taak wordt door den leraar vastgesteld. Het zal hem welhaast altijd mogelijk zijn, om, uitgaande van een hoeveelheid verwerkte leerstof, een taak samen te stellen, die door alle leerlingen geheel kan worden vervuld. Het zal hem ook licht vallen, opdrachten te ontwerpen, waartegen zelfs de besten niet zijn opgewassen. Alleen de ervaring, gegrond op de eigenschappen van de ‘middelmaat’ der aangeboden groep, kan leren, welke taak door die middelmaat nog op ‘voldoende’ wijze kan worden uitgevoerd.

10. De wijze, waarop de taak is vervuld, wordt daarna beoordeeld en de uitkomst in een cijfer vastgelegd. De betekenis van de schoolcijfers moet eerst worden vastgesteld, omdat velen aan deze cijfers een veel te absolute waarde toekennen. De wettelijke bepalingen omschrijven het cijfer als een teken, een afkorting, voor een beoordeling. 1 betekent ‘zeer slecht’, 4: ‘onvoldoende’, 10: ‘uitmuntend’. Men zou daarvoor ook de beginletters van deze woorden, de letters van het alfabet, of andere figuurtjes kunnen kiezen. In sommige landen wordt de volledige omschrijving vermeld. De voorstelling der omschrijving door kleine figuurtjes geeft vermindering van schrijfwerk en vergroting van de overzichtelijkheid van reeksen dezer oordelen. De, in Nederland gemaakte afspraak, om de uitspraken door dezelfde figuurtjes weer te geven, waardoor in de rekenkunde en het dagelijks leven de getallen worden voorgesteld, geeft echter niet het recht tot het uitvoeren van dezelfde bewerkingen, die de rekenkunde op de getallen toepast. Het gemiddelde van 2 meter en 8 meter is 5 meter; het ‘gemiddelde’ van ‘slecht’ en ‘goed’ is echter niet ‘bijna voldoende’, omdat deze oordelen achtereenvolgens door de figuurtjes 2, 8 en 5 worden voorgesteld. Het begrip ‘gemiddelde’ verliest in dit verband haar zin. Met het

gegeven: 4 = ‘voldoende’ + 6= ‘ruim voldoende’ kan geen berekening worden uitgevoerd; de uitspraak, dat het totale aantal punten 66, het gemiddelde 6,6 bedraagt, mist daarom redelijke grond. Het spraakgebruik ‘6 punten’ of ‘7 punten’ vestigt reeds de onjuiste indruk, dat de oordelen ‘voldoende’ of ‘ruim vol doende’ uit zes of zeven gelijke eenheden zouden zijn opgebouwd.

Men komt langs drie verschillende wegen tot een beoordeling van de taakvervulling. In de eerste plaats kan men in hoofdzaak op een indruk, op de intuïtie afgaan. Deze wijze van beoordeelen wordt gewoonlijk op opstellen toegepast en is geheel van rekenkundige smetten vrij. Zij is stellig de zuiverste, maar tevens de meest persoonlijke waarderingswijze. In de tweede plaats kan men het aantal ‘fouten’ tellen en, op grond van een, voor of na de beoordeling vastgesteld ‘aantal fouten per punt’, door aftrekken het cijfer bepalen. Deze wijze van beoordelen kan een zekere eenvormigheid waarborgen.

Voor de beoordeling van eindexamen-vertalingen bestaat er een meer of minder gemeenschappelijke maatstaf van dit ‘aantal fouten per punt’. Indien zij niet bestond, zou de beoordeling geheel willekeurig zijn en zou men voor een aantal vertalingen met evenveel ‘recht’ uitsluitend onvoldoenden als uitsluitend hoge cijfers kunnen geven. De verandering van de maatstaf, ook als dat in onderling overleg gebeurt, zal alle op deze wijze vastgestelde cijfers met sprongen omhoog of omlaag doen gaan. De volledige verandering van het cijferbeeld betekent dan niet, dat men de leerlingen beter of slechter heeft geschift, of dat het onderwijs zwaarder of lichter vruchten heeft doen groeien, maar slechts dat de ‘eenheden’ waarmede men heeft gemeten, zijn vergroot of verkleind. De gemeenschappelijkheid van de beoordelingswijze van eindexamenvertalingen vermindert de willekeur niet; de redelijke grond van het ‘twee fouten per punt’ kan niet worden aangetoond. Volgens de derde wijze van waardering tenslotte gaat men na, welk deel van het werk ‘goed’ is gemaakt en stelt, in evenredigheid daarmede, gewoonlijk weer met behulp van de rekenkunde, het cijfer vast. Deze methode schijnt het meest ‘objectief’. Zij verbergt haar volkomen willekeur slechts in de keus van de moeilijkheid - naar aard en omvang - van de taak en in de onjuistheid van de wijze der ‘berekening’.

De leraar kan, voor ieder proefwerk en voor iedere repetitie, door de keuze van de taak en door de keuze van de beoordelingsmaatstaf de cijfers krijgen, die hij wenst. Sommigen verheugen zich in reeksen achten en negens, anderen zien zeer vele onvoldoenden als een bewijs van hun kracht en van hun strengheid. De ‘gemiddelde’ leraar wenst een beoordeling met een behoorlijke ‘spreiding’ en heeft, bewust of onbewust, daarnaar zijn taken en maatstaven ingesteld. Het gedeelte der beoordelingen dat men ‘als onvoldoende’ samenvat, is dus zeer wisselend. Sommige ‘moeilijke’ vakken komen met 30% of meer onvoldoenden; voor de ‘gemakkelijke’ vakken is dat vaak 10% of minder. Deze bladen vol cijfers verschijnen enige dagen voor de vergadering der leraren, die op grond van de bepalingen, bij meerderheid van stemmen, over de bevordering moet beslissen. Wie niet geheel de slaaf is van werktuigelijke bewerkingen van tellen en van middelen, kan worden bevangen door een hopeloze twijfel aan de redelijkheid en de rechtvaardigheid van een oordeel, dat op grond van deze cijferlegers gewonnen wordt.

11. Wie, zonder de overlevering te kennen, voor deze beslissingen werd geplaatst, zou zich daarmede geen raad weten. Hij zou misschien den leerling zonder onvoldoenden bevorderen en alle anderen afwijzen. Hij zou zich zelfs moeten afvragen, of gezonde opvoedkundige beginselen niet eisen, dat een nieuwe taak niet wordt begonnen, voor de afwerking van de oude als ‘uitmuntend’ kan worden beschouwd. Hij zou dan tot zijn ontsteltenis ervaren, dat een 10 uitzondering is, en een lijst van tienen een onmogelijkheid.

Gelukkig bestaan zekere gemeenschappelijke gedragslijnen. Zo zullen bij de overgang van de eerste naar de tweede klasse der hogere burgerschool drie vijven nog een goede kans op bevordering geven, maar zal het er met vier vijven bedenkelijk uitzien. De gemeenschappelijkheid van deze maatstaf toont haar redelijkheid niet aan. Men beroept zich gaarne op de ervaring, die zou hebben aangetoond, dat de leerlingen met drie vijven nog een goede kans zouden hebben om het onderwijs in de tweede klasse ‘met vrucht’ te kunnen volgen; die met vier vijven daarentegen niet meer. Men verwisselt dan echter oorzaak en gevolg: het onderwijs en de beoordeling in de tweede klasse hebben zich ingesteld op de in die klasse aangeboden groep, waarvan

nog vele leerlingen met drie- en slechts enkele leerlingen met vier vijven uit de vorige klasse deel uitmaken.

De gebruikelijke beoordeling geschiedt dus langs onredelijke, onstandvastige, zij het enigszins gemeenschappelijke, maatstaven.

12. Haar uitkomsten werden reeds medegedeeld. In ieder schooljaar wordt in iedere klasse opnieuw één vierde gedeelte der leerlingen teruggewezen. Deze toestand schijnt reeds langer dan een halve eeuw te bestaan. Op deze plaats in de gedachten-gang dreigt de verkeerde gevolgtrekking: 'De gebruikelijke werkwijze moge niet op redelijk *inzicht* berusten. Zij leidt echter tot een juiste uitkomst; het staat immers vast, dat het vierde gedeelte der leerlingen ongeschikt is. Zij vindt dus blijkbaar haar grond in de onbewuste *ingeving*'. Deze fout raakt de kern van het vraagstuk der schifting.

Een onderzoek naar de vraag 'hoeveel kleine leerlingen zijn er op een school?' kan slechts worden uitgevoerd, nadat men heeft vastgesteld welke lengte de grootste der kleine leerlingen heeft. Het besluit, om op een bepaalde plaats in de ononderbroken reeks van lengten de grens tussen 'klein' en 'niet-klein' te trekken, moet eerst worden genomen, voor men, uit de uitkomsten van tellingen en metingen het aantal 'kleine leerlingen' kan afleiden. Indien men echter verzuimt, dit aantal centimeters te kiezen, maar toch mededeelt, dat de schoolbevolking voor een vijfde gedeelte uit 'kleine leerlingen' bestaat, houdt *deze* uitspraak de omschrijving, de definitie, van het begrip 'klein' in. De vraag en de beide antwoorden hebben overigens geen zin.

Evenzo kan de vraag naar het aantal 'ongeschikte' leerlingen niet uitsluitend met behulp van tellingen en metingen worden beantwoord. Zij moet worden voorafgegaan door de bepaling van het begrip 'ongeschikt'. Indien men verzuimt, dit besluit te nemen, of indien de keuze van een maatstaf niet mogelijk is, houdt de mededeling 'een vierde gedeelte der leerlingen is ongeschikt' zelfs de omschrijving, de definitie, van het begrip 'ongeschikt' in. In de voorafgaande beschouwingen is aangetoond, dat vastgestelde maatstaven en meetwijzen der geschiktheid niet bestaan. Zij zijn voorlopig ook niet bestaanbaar. De verklaring 'een vierde voldoet niet aan de algemene, normale, eisen' betekent dus slechts een definitie van die 'eisen'. Zij is niet

een natuurwet, die uit de ervaring is geput, maar een besluit, dat op de ervaring wordt toegepast. Zij is niet de uitkomst van de schifting, maar de opzet. Zij vindt haar grond niet in een onbewuste ingeving, maar in een onbewuste bedoeling. Zij berust niet op een eigenschap van de beoordeelde groep, maar op een eigenschap van de beoordelende groep. De 'uitkomsten' van het onderwijs zijn niet het gevolg van een onderzoek met vastgestelde maatstaven naar het wel-of-niet voldoen aan vastgestelde eisen tot het weergeven van een vastgestelde hoeveelheid leerstof. Zij zijn het gevolg van een gezamenlijk voornemen der onderzoekers.

De besluiten 'één vierde gedeelte is ongeschikt', 'de helft is middelmatig' en één vierde gedeelte is goed' zijn willekeurig. Men kan met evenveel recht vaststellen, dat 20% tot het gemiddelde behoort en dat er 40% boven het gemiddelde en 40% beneden het gemiddelde zijn. Het schijnt echter een onbewuste, maar algemene, bepaling te zijn dat de 'middelmaat' de 'middelste helft' van de groep omvat. Wanneer men aan leraren vraagt, om, 'zonder na te denken', te antwoorden op de vraag 'hoeveel middelmatige leerlingen zijn er in een groep van honderd' is het antwoord bijna altijd 'vijftig'. Dit antwoord is weer de onbewuste omschrijving van het begrip 'middelmaat'. De verdeling 25% - 50% - 25% schijnt voor de onnadenkendheid de aangenaamste te zijn. De grond daarvoor is niet gemakkelijk te vinden; wellicht is zij slechts deze, dat halveren de eenvoudigste wijze van verdelen is een twee keer halveren de op één na eenvoudigste. Zo heeft ook de statistiek het begrip 'quartiel' ingevoerd. Het zakken van een vierde gedeelte der leerlingen is dus het gevolg van een onafscheidelijk verbonden aan de opdracht aan een grote groep beoordelaars, om een zeer grote groep leerlingen gezamenlijk en gelijktijdig te beoordelen. Men zoekt bij deze beoordeling, die in wezen niet anders kan zijn dan vergelijkend, bewust of onbewust, naar een spreiding, waarbij één vierde gedeelte afvalt.

De opmerking, dat niet voor alle vakken 25% onvoldoenden wordt gegeven, werd reeds gemaakt. De instelling van het geheel der bevordering op een uitval van 25% is dan ook in de eerste plaats te vinden in de onredelijke keuze van het 'kritische' aantal onvoldoenden voor ieder der klassen.

13. De opvatting van de grond der beoordelingswijze waartoe de gang der gedachten leidde, is niet aangenaam, en zal verzet wekken. De volgende tegenwerpingen kunnen worden verwacht: ‘De leerlingen zakken toch, omdat zij niet intelligent genoeg zijn’, ‘omdat zij nog niet voldoende rijp zijn’, ‘omdat de vooropleiding niet deugde’, ‘omdat zij zich nog niet hebben aangepast’, ‘omdat zij geen belangstelling, of geen ijver, of geen ernst hebben’, ‘omdat zij geen goede werkgewoonten hebben, of niet op hun werk wordt toegezien’, ‘omdat zij ongezond zijn, of de moeilijkheden der overgangsjaren beleven, of zelfvertrouwen missen’, ‘omdat de huiselijke verhoudingen niet deugen, of sommige leraren minder bekwaam zijn’, ‘omdat zij van school zijn veranderd’. Het antwoord op de tegenwerpingen luidt: ‘De oorzaken zijn allen aanwezig; hun opsomming is wellicht nog niet volledig. Zij bepalen wélke vijfentwintig leerlingen uit honderd zullen zakken. Zij verklaren echter niet, waarom het ieder jaar en in iedere klasse juist 25 zouden moeten zijn’.

De opmerking zal worden gemaakt, dat het duidelijk is, dat er na ieder schooljaar leerlingen moeten worden afgewezen, omdat de leerstof, steeds ‘moeilijker’ wordt en de ‘eisen’ ieder jaar zwaarder zijn, zodat het te bereiken ‘plafond’ steeds hoger komt te liggen. De opmerking is juist. Het onderwijs kan en moet regelmatig ‘moeilijker’ worden, omdat de leerlingen in iedere volgende klasse een jaar ouder zijn; men kan met kinderen van 17 jaar vakken en onderwerpen behandelen, die voor dezelfde kinderen, toen zij 12 jaar waren, te zwaar zouden zijn geweest. De ‘moeilijkheid’ van het onderwijs en de strengheid van de ‘eisen’ nemen echter sneller toe, dan met de toename van de gemiddelde leeftijd der leerlingen overeenkomst. Dit is echter niet een wettelijk voorschrift, of een van te voren vastgestelde bedoeling; deze toestand is juist het gevolg van, mogelijk gemaakt door de jaarlijkse uitval van het ‘minst geschikte kwart’. Nu deze toestand zich eenmaal heeft ingesteld, kan men natuurlijk over bepaalde leerlingen uit een bepaalde klasse het vermoeden uitspreken, dat zij in de volgende klasse niet aan de eisen zullen voldoen. Dit verschijnsel is echter secundair. Primair is niet de instelling van de bevordering op de hogere klasse, maar die van het ‘peil’ en het ‘plafond’ der hogere klasse op de, door de bevordering aangeboden groep.

14. Wie het met deze stelling niet eens is, trachte het bewijs van haar onjuistheid te leveren, door aan te tonen dat de maatstaven der beoordeling aan andere gronden zijn ontleend dan aan de verrichtingen der beoordeelde groep. De ervaring leert, dat zij met de groep veranderen. De gymnasia en de hogere burgerscholen zijn sind 1875 volkomen veranderd. Vakken, leerplannen, urentabellen, zijn gekomen en gegaan. Het aantal leerlingen is verveelvoudigd. De meisjes hebben hun intrede gedaan. De maatschappelijke samenstelling der schoolbevolking is geheel veranderd; de wereldoorlog heeft mens en maatschappij vervormd; het gezinsleven, de sport, de vermaken, het is alles anders geworden. Maar de onvolledige statistieken die er zijn, tonen, dat het gedeelte uitvallers der middelbare scholen gelijk bleef.

Er worde wellicht ten overvloede, op gewezen, dat deze beschouwingen niet in de eerste plaats gelden voor enkele leraren, of voor enkele scholen, maar voor het gehele stelsel van het middelbaar onderwijs. Het zal ook duidelijk zijn, dat overal, waar slechts een kleine groep gelijktijdig beoordeelt de vervanging van de onbewuste bedoeling door een gezamenlijke afspraak tot geheel andere uitkomsten zal kunnen leiden. Alleen het middelbaar onderwijs kent een beoordelingsapparaat dat zo massaal blind, onbewust, ongeregeld is en dat zich zo aan de wetten van het ‘toeval’ onderwerpt.

Het gedeelte, dat uitvalt, blijft niet geheel standvastig, maar schommelt, als gevolg van allerlei evenwichtsverstoringen, waaraan het zich met enige traagheid aanpast, om de 25%. De klachten van ouders en pers doen het soms dalen, die van hoogleraren of de ‘maatschappij’ laten het weer stijgen. De maatschappelijke toestanden hebben invloed. De ervaring leert echter, dat het evenwicht zich telkens weer op dezelfde plaats instelt. Men neemt immers onbewust genoegen met de evenwichtstoestand, die ook den leraren onbewust welgevallig is. Beoordelaars, beoordeelden en ouders delen de ondoordachte indruk, de ongevormde overtuiging, dat het zo moet zijn.

15. Het beeld is somber. Het laat de dagelijkse schooltaak, voorzover zij op de beoordeling betrekking heeft, zien als een onredelijke gehoorzaamheid aan onbewuste drijfveren. Het zou verheugend zijn wanneer een fout in dit betoog kon worden aan-

getoond. De schrijver zal in dat geval de bevorderingsvergaderingen met meer gerustheid, zekerheid en geloof aan de rechtvaardigheid der beslissingen, kunnen leiden, dan hem thans mogelijk is, nu de enige maatstaf schijnt: ‘te doen, zoals anderen doen’.

De erkenning van de juistheid van de gedachtengang kan leiden tot een bewuste aanvaarding of tot een bewuste verwerping van de tot nu onbewust toegepaste schiftingswijze. Men kan, in dit betoog toestemmende, bepalen: ‘Wij vervangen de onbewuste bedoeling door de afspraak, om jaarlijks één vierde gedeelte der leerlingen af te wijzen. Wij willen het vergelijkende karakter der bevordering dus erkennen en blijven toepassen.

Deze aanvaarding is om vier redenen onmogelijk.

In de eerste plaats betekent het ‘genoegen-nemen’ met drieën, vieren, vijven en zessen voor één of meer vakken een bedenkelijke opvoedkundige halfheid. Een voorstel tot vermindering van het aantal lesuren of van de leerstof voor een vak roep alle vakmensen te wapen; zij doen alsof een ramp de jeugd en de beschaving bedreigt. Zij aarzelen echter te verklaren, dat de leerlingen het onderwijs’ met vrucht hebben genoten’, wanneer zij zich slechts een deel van deze onmisbare bezittingen hebben eigen gemaakt. Zij hebben dus in hun eisen aanzienlijk overvraagd om de goede maat te krijgen, of zij nemen genoegen met halfheid, met gedeeltelijk volvoerde opdrachten. De noodzakelijke gevolgtrekking uit het vaststellen van ‘minimum-eisen’ is: het eisen van het minimum. Men kan een ‘tolerantie’ toestaan; zij zal echter klein moeten zijn. De aanvaarding van ‘minimum-eisen’ vraagt dus een ‘wel-of-niet-beoordeling’ en niet een becijfering, die tien schakeringen kent.

In de tweede plaats is de werkwijze: ‘bewust laten afvallen van één vierde gedeelte van de zéér grote groep’ niet met een redelijke mate van rechtvaardige eenvormigheid uitvoerbaar. De uitvoering van het voornemen der vergelijkende beoordeling houdt niet in, dat alle honderden leraren gelijktijdig alle duizenden beoordelen, maar dat enkelen voor eenheden van dertig zijn gesteld. De klassen zijn voor vruchtbaar onderwijs te groot, maar voor rechtvaardige beoordeling te klein. Grote scholen kunnen in de waardering van verschillende afdelingen van dezelfde klasse enige eenvormigheid bereiken. De vergelijking

met andere scholen ontbreekt echter geheel. Een ijkingswijze der maatstaven betaat niet en is niet denkbaar. De veronderstelling, dat - als definitie der ongeschiktheid aannemende, dat de zéér grote massa voor één vierde deel uit ongeschikten bestaat - van iedere groep van 30 er ook 7 of 8 moeten afvallen, houdt geen rekening met de verdeling door het toeval.

De derde reden der onaanvaardbaarheid is een zeer ernstige. Wanneer onderwijs en beoordeling zich hebben ingesyeld op de geschiktheden van den ‘middelsten’ leerling, zullen alle leerlingen van de ‘slechtste’ helft zich moeten instellen op een onderwijs en een beoordeling, die voor hun geschiktheden te ‘zwaar’ zijn. Hun arbeid wordt in wezen een strijd, om niet op de laatste 25 plaatsen van de rangorde te komen. Zij, en hun ouders, kunnen van de vele oorzaken, die de geschiktheid bepalen, maar een enkele veranderen: de ijver, de krachtsinspanning. Wie harder aanpakt dan de anderen kan een paar plaatsen opschuiven, tenzij die anderen ook bijtijds hun inspanning vermeerderen. De cirkelgang, de bewapeningswedloop, die zo ontstaat, is noodlottig. Deze strijd om het bestaan doet winners en verliezers beiden schade. Hij stelt kinderen in de weinige onbezorgde jaren, die het leven hun zou kunnen schenken voor een dagtaak, die in lengte en spanning groter, in zin en waarde kleiner is, dan die van menigen volwassene. Hij stelt den kinderen eisen, die opzettelijk zo zwaar worden gemaakt, dat een gedeelte er niet aan kan voldoen.

De laatste reden voor de onaanvaardbaarheid van dit stelsel zijn te vinden in het leed en de schade, die het ‘zitten-blijven’ aan kinderen brengt. Zij werden in de aanvang reeds omschreven.

16. Thans worde onderzocht, of de voorstellen tot verbeteringvan het onderwijs en van de schifting, zoals die eerder werden genoemd, invloed zullen hebben op het ‘zitten-blijven’. Zij zullen stellig, stuk voor stuk, verhoging van het ‘peil’ van het onderwijs en van het ‘gehalte’ van de leerlingen met zich brengen. Beperking van het programma, verkleining der klassen, opleiding der leraren, verbetering der schifting: het onderwijs heeft dit alles zéér nodig. zolang echter de beoordeling in wezen vergelijkend is, de maatstaven bewegelijk blijven, deonbewuste drang tot een uitval van 25% blijft regeren, zal geen maatregel verbetering brengen in de grote nood van de strijd om de bevordering. Geen persoonlijke hulp kan ook uitkomst bieden.

De aanmoediging, de verzorging, de leiding, die een zwakke groep omhoog helpen, doen een andere groep omlaag gaan; de één kan slechts gered worden ten koste van den ander.

Het meeste heil verwacht men gewoonlijk van de splitsing, de ‘differentiering’ der schoolvormen: indien ieder de opleiding krijgt, die bij zijn algemene en bijzondere geschiktheden aansluit, zou gehoopt mogen worden op vermindering van de ‘schoolweerstand’. Indien één school deze splitsing weet door te voeren en in zijn ‘eisen’ voeling kan houden met die der ongesplitste scholen, valt voor haar leerlingen verbetering te bereiken. De inrichting van het gehele onderwijs naar deze beginselen brengt de oude toestand weer terug. De leerlingen blijven in iedere schoolsoort klassikaal, dus: groepsgewijs, gelijktijdig en gezamenlijk, beoordeeld; de leraren blijven bij deze beoordeling spreiding wensen en zoeken. Men geeft nu eenmaal niet uitsluitend tienen en negens, evenmin als men uitsluitend onvoldoenden geeft.

De verlenging van het aantal schooljaren, die de ‘overlading’ zou moeten verminderen, zal het rendement zelfs slechter maken. Deze ‘overlading’ is niet het gevolg van wettelijk voorgeschreven grote hoeveelheden leerstof, maar van de strijd om de hoogste 75 plaatsen. Indien een enkele hogere burgerschool een zesjarige leergang instelt, maar voldoende voeling weet te houden met het geheel der vijfjarige scholen, zal voor haar leerlingen verbetering te bereiken zijn. Wanneer echter alle vijfjarige scholen zesjarig worden gemaakt, zal het ‘rendement’ niet × ¾% 23,8%, maar (×)% 17,8% worden - ook al blijven wettelijke programma's en wettelijke eisen onveranderd.

Men kan dus ook van géén der maatregelen, die werden voorgesteld, vermindering van het ‘huiswerkkwaad’ verwachten. In de ‘onderste helft’ zal de strijd blijven bestaan, wie tot het vierde kwart, dat afvalt, of tot het derde kwart, dat blijft, zullen behoren. De harde arbeid is in deze strijd een van de weinige wapens, die telkens weer gescherpt kunnen worden. Alle pogingen tot verbetering in het klassikale onderwijs zullen ten aanzien van de beoordeling een jacht achter de eigen schaduw blijven. Alle pogingen tot verbetering der klassikale schifting zullen op het ‘zitten-blijven’ slechts invloed hebben, wanneer van te voren, bij ‘eeuwig edict’, de leerstof, omvang en aard der taken, en de

beoordelingswijzen, tot in kleinigheden worden vastgelegd en wanneer voor tientallen jaren vooruit reeds nu de eindexamenopgaven en de maatstaven van hun waardering worden samengesteld. De onbereikbaarheid van deze toestand is echter een van de voordelen van de onmacht en verwarring, die het onderwijs regeren. Een stelsel der geestelijke waarden, dat slechts te volmaken is door volledige verwerktuigelijking worde niet begeerd.

Tenslotte zou men kunnen trachten, door allerlei maatregelen, de geheel beoordelende groep zich te doén instellen op een uitval van 10% of 5%. Het is wel zeer de vraag of deze toestand bereikbaar zou zijn. Zij zou betekenen, dat het onderwijs en de beoordeling zich, in plaats van op de middelmaat, op de laagste groep zouden moeten instellen. Zij zou dus de nadelen, die de groep der meest geschikten reeds nu ondervindt, nog vermeerderen. De daling van het 'peil' van het onderwijs, de verveelvuldiging en daarmede gepaard gaande waardevermindering der getuigschriften zijn zeker ook niet te begeren.

Als laatste redmiddel ware te overwegen: afschaffing van het zitten-blijven, maar vermeerdering reeds bij de aanvang van de 'uitval' tot 75%. Er is echter geen schiftingswijze, die ook slechts met een redelijke zekerheid een voorspelling van de ontwikkeling der geschiktheid voor zoveel jaren zou kunnen doen.

17. Wij moeten besluiten tot de onaanvaardbaarheid van het gebruikelijke stelsel der gelijktijdige en gezamenlijke beoordeling en bevordering. Wie dit alles goed heeft doordacht, zal zich bij het nemen van deze beslissingen nooit meer gerust voelen. Wezenlijke vernieuwing van het middelbaar onderwijs zal slechts bereikbaar zijn, indien dit stelsel geheel wordt verlaten.

Gezonde opvoedkundige beginselen eisen, dat met een nieuwe taak eerst wordt begonnen, wanneer de oude naar behoren is volbracht, dat de 'vruchten' van het onderwijs pas worden geplukt, wanneer zij geheel rijp zijn. De 'nieuwe school' erkenne de halfheid niet, maar eise de maximale vervulling der minimum-eisen. Zij neme geen genoegen met 'onvoldoende', 'bijna voldoende', 'voldoende, maar alleen met 'goed'. Zij berge de schoolcijfers, met de roede en de plak in de opvoedkundige gruwelkamer.

Zij stelle zich echter in leerstof en eisen ook niet meer op de uiterste draagkracht van de ‘middelmaat’ in een plaatse degenen, die daar beneden vallen, ook niet meer, dag in, dag uit, voor onoverwinbare moeilijkheden. Zij bepale haar leerstof slechts uit de mogelijkheden der kinderen en de wenselijkheid der opvoedigsmiddelen en -doeleinden. Zij richte daarbij niet meer één oog op de schifting. Eerst, dan zal iedere verbetering van de leraren, van de onderwijsmethoden, van de school, aan allen ten goede komen. Eerst dan zal het huiswerkvraagstuk - dat een noodzakelijk gevolg van het stelsel der bestaande school is en daarom door haar zelf niet kan worden opgelost - oplosbaar worden.

De nood is groot en zal nog groter worden. Allen, die daartoe op enigerlei wijze in staat zijn: ouders, leraren, schoolleiders en overheid zullen zich met alle krachten moeten inspannen om een eind te maken aan dit grote kwaad onder de zon.

K. POSTHUMUS

Van kwaad tot erger

Zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer heeft in den laatsten tijd het werkloosheidsvraagstuk een punt van bespreking uitgemaakt. Daarbij is voor wie het nog niet wist gebleken, dat allen het er in theorie over eens zijn, dat de beste oplossing van het werkloosheidsvraagstuk is, de werkloozen door het normale bedrijfsleven te doen opnemen. Minister Colijn zeide het bij de behandeling van de interpellatie-van Gelderen over het Regeeringsbeleid inzake de werkloosheid in April 1938; Minister van den Tempel denkt er blijkens zijn uitlatingen bij de schriftelijke en mondelinge gedachtenwisseling over de begrooting van Sociale Zaken voor 1940, niet anders over. In een voor het Departement Groningen van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel gehouden rede zeide de Directeur-Generaal van den Arbeid, Dr. Ir. A.H.W. Hacke, dat men onder werkloosheidsbestrijding twee begrippen verstaat: nl. allereerst terugbrenging van de werkloozen naar het normale bedrijfsleven en bovendien verzachting van de gevolgen der werkloosheid door verzekering, steun en het verschaffen van min of meer gezocht werk. Het eenig juiste - aldus de heer Hacke - is om de werkloozen onder te brengen in het normale bedrijfsleven, waarbij moet worden voldaan aan twee eischen, t.w. de bedrijven moeten in staat zijn meer menschen op te nemen en de werkloozen moeten in staat zijn om opgenomen te worden.

Over de theorie bestaat dus volmaakte eenstemmigheid. Maar wat zien we in de practijk?

Op de begrooting van Sociale Zaken voor 1940 is een millioen uitgetrokken voor bijdragen ten behoeve van wederopneming van arbeiders in het bedrijfsleven; op het oog een mooi bedrag, *f* 800.000. - meer dan op de vorige begrooting van Minister Romme.

Voorts verleent de Staat in verschillende vormen steun aan

het bedrijfsleven, waardoor men mag aannemen, dat indirect de werkloosheid wordt bestreden. Wij denken hier aan bevordering van industrialisatie, exportcredietverzekering e.d. Wij hebben daarom ook nagegaan, hoeveel de Staat hiervoor beschikbaar stelt. Wij komen dan tot een bedrag van bijna *f* 725.000. -.

Alles bijeengenomen legt de Staat dus aan directe en indirecte hulp aan het bedrijfsleven ter bevordering van de werkgelegenheid nog geen f 2 millioen ten koste.

Maar voor leniging van den nood der werkloozen door verzekering, steun en werkverschaffing, is niet minder dan ongeveer f 92 millioen uitgetrokken.[1)]

Op zichzelf is hier reeds een buitengewoon sterke wanverhouding tusschen de Overheidszorg voor leniging van de gevolgen van werkloosheid en opheffing van werkloosheid. Nog ongunstiger echter wordt het oordeel over het optreden der Overheid, indien men bedenkt, dat het bedrijfsleven, waarin de werkloozen naar aller oordeel een plaats dienen te vinden, onder steeds moeilijker omstandigheden moet werken. Verschillende in uitzicht gestelde belastingverlagingen zijn weer van den gezichtseinder verdwenen; nieuwe sociale lasten en verzwaring van den belastingdruk dreigen de productiekosten te verhoogen. Daarbij komt, dat de tegenwoordige regeling van de 'werkloosheidsbestrijding' in meer dan een opzicht de strekking heeft de arbeiders niet al te sterk naar werk in het normale bedrijfsleven te doen verlangen. Voorts deinst de Overheid er voor terug hun,

1) Dit bedrag is als volgt berekend:
Voor bijdragen aan werkloozenkassen wordt *f* 10.500.000. - ter beschikking gesteld, voor de zoogenaamde werkverruiming, vroeger werkverschaffing genoemd, *f* 2.615.000. -; voor steunverleening *f* 10.368.000. -; voor cultureele en sociale jeugdzorg (waaronder te verstaan is: zorg voor jeugdige werkloozen) *f* 3.500.000. - en voor overige uitgaven, verband houdende met steunverleening, werkverruiming en jeugdzorg *f* 45.100.000. -, waarvan *f* 45 millioen rechtstreeks met den werkloozensteun verband houden, daar deze in de plaats treden van de vroegere uitkeering op de begrooting van Sociale Zaken aan het Werkloosheidssubsidiefonds. Tenslotte nog een bedrag van niet minder dan *f* 20 millioen op den kapitaaldienst voor kosten, verbonden aan de uitbreiding van de werkverschaffing, teneinde het aantal werkloozen, in deze 'werkverruiming' geplaatst, van 50.000 tot 80.000 à 90.000 te kunnen opvoeren. De Minister heeft nl. op 3 November 1939 in de Tweede Kamer verklaard, dat men hier te doen heeft met een jaarlijks terugkeerend bedrag, indien de werkloosheid in ernstigen omvang voortduurt.

die uit de openbare kas steun trekken, in voorkomende gevallen den plicht op te leggen voor den steun te werken. Men denke aan de goeddeels mislukte sneeuwruiming in den achter ons liggenden winter.

Met evenveel klem als ik er voor opkom, dat een werklooze voor kommer en ellende moet worden gevrijwaard, stel ik daarnaast zijn plicht om elken mogelijken arbeid boven den steun of andere tijdelijke voorzieningen te prefereeren. En wie dit weigert of er zich aan onttrekt, dient de straffe hand van de Overheid te gevoelen.

Laat ik het maar openlijk uitspreken, er is bij de werkloosheidsbestrijding in ons land geleidelijk een ziekelijke sentimentaliteit ontstaan. De vrees om er van te worden verdacht voor arbeiders, die door de ongunst der tijden in behoeftige omstandigheden kwamen te verkeeren, niet van ganscher harte te willen opkomen, heeft er toe geleid, dat men in breeden kring er voor terugdeinst misstanden bij de steunverleening, de werkverschaffing enz. uit te bannen, en den werklooze den plicht van te arbeiden, wanneer daartoe gelegenheid is, met gestrengheid onder oogen te brengen.

Wij hebben hier te doen met een proces, dat zich al jaren lang ontwikkelt. Zoo is naar mijn meening bv. op geen goede gronden vol te houden, dat het voor een werkloozen arbeider vernederend zou zijn hem krachtens de bepalingen der Armenwet te behandelen. Deze opvatting is wel *verklaarbaar*; zij berust waarschijnlijk op de herinnering aan vroegere toestanden op het gebied van armenzorg, welke samenhingen met den grondslag, waarop de armenzorg destijds was opgebouwd. In de oude Armenwet van 1854 was het beginsel neergelegd, dat het burgerlijk armbestuur steun verleende bij *volstrekte onvermijdelijkheid*. Voorzoover dit beginsel werd gehandhaafd - aldus de Memorie van Toelichting op de tegenwoordige Armenwet van 1912 - kwam de practijk goeddeels neer op kortzichtige bedeeling, die de kwaal van het pauperisme geenszins aantastte, maar veeleer neiging had, haar te bestendigen.

De nieuwe Armenwet gaat uit van het beginsel, dat de armenzorg beoogt behartiging van het algemeen belang, dat geschaad wordt, wanneer burgers in groote ellende verkeeren, waardoor immers gevaar dreigt voor de kracht van het volk en voor de rechtsorde. Principieel - aldus de Memorie van Toelichting -

moet de Overheidszorg er niet op gericht zijn, dat de arme in nood gelaten wordt. Getracht moet althans worden den arme uit zijn hulpbehoevendheid op te helpen. Het minimum, dat voor *die* hulp noodig is, moet gegeven worden. Dat minimum moet zijn *materieel* en *ideëel*; het omvat, wat het materieele betreft, noodzakelijk levensonderhoud, wat het ideëele betreft, toezicht, raad en bijstand.

Tenslotte zijn in artikel 29 van de wet deze beginselen aldus uitgewerkt, dat ondersteuning wordt verstrekt in zoodanigen *vorm* en zoodanige *mate*, als met het oog op de *behoeften* en de *persoonlijke eigenschappen*, in verband met de *omstandigheden* van den arme het meest gewenscht is om hem wederom in staat te stellen in het onderhoud van zich en zijn gezin te voorzien.

Daarbij is bepaald, dat aan armen, die tot arbeiden in staat zijn, ondersteuning zooveel mogelijk wordt gegeven in den vorm van loon voor arbeid; en voorts, dat ten minste eenmaal in de drie maanden wordt onderzocht, of verdere ondersteuning noodzakelijk is.

De armenzorg is er dus naar de uitgesproken bedoeling van den wetgever op gericht van de armlastigen, indien eenigszins mogelijk, weder nuttige leden van de maatschappij te maken, die weder in eigen onderhoud en dat van hun gezin kunnen voorzien. Om dat doel te bereiken moet dus zooveel mogelijk worden geindividualiseerd. Men doet goed zich dit te herinneren wanneer wij zoo dadelijk over het ontstaan der steunregeling komen te spreken. Men zal dan precies dezelfde tendenz aantreffen.

Nu zijn er ongetwijfeld onder de armen een aantal, die hetzij als gevolg van ouderdom of voortdurende ziekte, hetzij door minder gunstige persoonlijke eigenschappen, niet in staat zijn uit den toestand van armlastigheid te geraken, ondanks de beste hulp en bijstand. Maar niet minder talrijk zijn degenen, die, evenals arbeiders, ten gevolge van omstandigheden buiten hun wil, geen werk kunnen vinden. Bemiddelden kunnen door catastrophale koersdaling van effecten, fraude van bankiers, enz. hun vermogen verliezen; kooplieden en middenstanders kunnen door onverwachte tegenslagen of geleidelijken achteruitgang in zaken tot den bedelstaf worden gebracht. Kleine zelfstandigen van allerlei slag kunnen door veranderingen in de economische

structuur, nieuwe vindingen, scherpe concurrentie hun cliënteele verliezen. Waarom hen anders behandeld dan arbeiders?

De Staatscommissie betreffende de werkloosheid, welker eindverslag in 1914 verscheen, toen de nieuwe Armenwet reeds in werking was, levert een beschouwing, volgens welke vakbekwame arbeiders, die door werkloosheid worden getroffen, niet door armenzorg behooren te worden geholpen, maar op een geheel andere, bijzondere wijze; terwijl daarvoor als *argument* wordt gegeven, dat de werkloosheid *geheel buiten den wil en het vermogen der slachtoffers* kan ontstaan.

Volgens de Staatscommissie heeft de armenzorg zich te beperken tot de zieken en duidelijk uitgesproken invaliden, alsmede personen, die deels geheel of gedeeltelijk ongeschikt zijn voor werk, deels arbeidsschuw, of die door allerlei individueele eigenschappen buiten werk zijn geraakt. Maar deze begrenzing van de invloedssfeer van de Armenwet is te beperkt, gelijk wij zagen.

Het is echter - na lezing van het rapport van 1914 - wel duidelijk waaraan de onjuiste opvatting van de Staatscommissie is toe te schrijven. Wij lezen n.l. op blz. XXV van de algemeene inleiding: ‘Waar nu reeds de stelling is verkondigd, dat de hulp aan de werkloozen in engeren zin los gemaakt moet worden van armenzorg, vindt het streven om voor hen een andere hulp in te richten, den krachtigen steun der vakvereenigingen’.

Men doelt hier op de verzekering tegen werkloosheid waarmede de vakvereenigingen juist toen waren begonnen. Zulks hield echter ten nauwste verband met de gedachte, dat werklooze arbeiders licht geneigd waren beneden het geldende loonpeil arbeid te aanvaarden. De verzekering tegen werkloosheid door en voor arbeiders beoogde dus mede den loondrukkenden invloed van werkloozen te beperken. En voor zoover het initiatief der arbeiders self-help beoogde, kan daaruit toch niet worden geconcludeerd, dat wanneer de uitkeeringstermijn krachtens de werkloosheidsverzekering is geëindigd, de Staat werklooze arbeiders anders moet behandelen dan andere in nooddruft verkeerenden. Het merkwaardige is intusschen, dat de Staatscommissie *geen* bijzonderen vorm van steunverleening, buiten de eigenlijke armenzorg, voor werklooze arbeiders heeft aanbevolen. Zij is van oordeel, dat de Overheid steun moet verleenen aan de pogingen van vakbekwame en werkwillige arbeiders, om zich

tegen de financieele gevolgen van de werkloosheid te verzekeren. Voorts bepleit zij Overheidszorg om werkloosheid, in het bijzonder alweer van werkwillige en vakbekwame arbeiders, zooveel mogelijk te voorkomen en te beperken.

Maar in 1919 gaf de Regeering zich gewonnen aan de onjuiste beschouwingen van de Staatscommissie omtrent de niet toepasselijkheid van de armenzorg op werkloozen buiten hun wil. In de Memorie van Toelichting tot de Werkloosheidsverzekeringsnoodwet 1919 betoogde zij, dat aangezien vakbekwame arbeiders, die door maatschappelijke oorzaken, buiten en boven persoonlijke oorzaken, werkloos zijn geworden, onmiddellijk nadat de oorzaken van hun werkloosheid zijn weggenomen, den arbeid hervatten, er geen aanleiding is, op hen de beginselen van armenzorg, zooals die zijn neergelegd in art. 29 der Armenwet, toe te passen.

Op grond van volmaakt dezelfde redeneering zou men kunnen beweren, dat er geen aanleiding is de beginselen van de Armenwet toe te passen op zelfstandigen, die door maatschappelijke oorzaken aan lager wal zijn geraakt. Worden die oorzaken weggenomen, dan kunnen ook zij weer hun brood gaan verdienen.

Niet minder zonderling was in de genoemde Memorie van Toelichting op blz. 2, de bewering, dat voor werkloosheidszorg niet kan gelden, wat voor een goede armenzorg geldt, n.l. dat zij er op uit moet zijn de hulpbehoevenden naar eigen individualiteit te behandelen, met het doel hen zoo spoedig mogelijk in staat te stellen in eigen onderhoud en in dat van hun gezin te voorzien. Waarom kan dat niet gelden? Omdat de werkwillige en vakbekwame werkloozen het best geholpen kunnen worden met arbeidsgelegenheid in hun eigen vak en tegen de geldende arbeidsvoorwaarden. Maar als dat werk er niet *is*, wanneer het zich laat aanzien, dat het er in afzienbaren tijd ook niet meer komen zal en dat de vroegere arbeidsvoorwaarden ook niet kunnen terugkeeren, moet dan de werklooze niet zoo spoedig mogelijk in staat gesteld worden ànder werk, tegen andere arbeidsvoorwaarden, aan te pakken? Moeten hier dus niet juist de beginselen van armenzorg gelden?

Men heeft in den loop der jaren allerlei gevoelsargumenten aangevoerd om voor werklooze arbeiders een speciale regeling te motiveeren. Arm als men zich aan argumenten gevoelde, liet

men niet na, soms op onsmakelijke wijze, op het sentiment van het Nederlandsche volk te speculeeren. Wat zegt men b.v. van het volgend citaat uit het officieele boekwerk 'Het werkende land', samengesteld door Mr. W.J. van Balen, onder auspiciën van den toenmaligen Minister van Sociale Zaken, Mr. Slingenberg?

'Zelfs hebben wij het standpunt reeds achter ons gelaten, als zou het feit, dat een deel der in een bepaald vak aanwezige arbeiders toevallig of tijdelijk geen plaatsing kan vinden, deze menschen opeens tot maatschappelijke schipbreukelingen maken, die alleen nog maar iets te verwachten hebben van liefdadigheid en van - bitter woord - reclasseering; *want volgens onze Armenwet gaan deze beide begrippen hand in hand*; *ja de wetgever koppelt deze beide bemoeiingen gebiedend samen*.... Ben ik dan een misdadiger? - zoo zou een buiten werk geraakte arbeider verontwaardigd kunnen uitroepen.' (blz. 38, 39).

Hier wordt een grove caricatuur gegeven van de strekking van de Armenwet, ter rechtvaardiging van een speciale behandeling van den door werkloosheid behoeftig geworden arbeider.

Maar keeren wij tot 1919 terug. Wij zagen reeds, dat de Regeering zich na de opheffing van het Koninklijk Nationaal Steuncomité op het standpunt stelde, dat conform het eindverslag der Staatscommissie de vakbekwame werkwillige arbeiders geholpen moesten worden door 'werkloozenzorg', d.i. door werkloosheidsverzekering.

Reeds in de eerste helft van 1920 bleek intusschen, dat deze splitsing tusschen vakbekwamen en werkwilligen eenerzijds en de overige arbeiders anderzijds niet te handhaven was, aangezien in verschillende bedrijfstakken, vooral in de sigarenindustrie en de diamantindustrie, de werkloosheid bleef voortduren, ook na afloop van den termijn, gedurende welken uitkeering kon worden verstrekt uit de werkloozenkassen. Wel werd die termijn op grond van de Werkloosheidsverzekeringsnoodwet voor de kassen der sigarenmakersorganisaties verlengd, maar de toenmalige Minister van Arbeid, Mr. Aalberse, wilde niet verder gaan. De Minister begreep, dat deze vorm van speciale werkloozenzorg voor langdurige werkloosheid geen baat kon geven. Toch wilde hij voor deze 'uitgetrokkenen' een speciale hulp organiseeren, maar - en dit is voor ons betoog van het grootste gewicht -

hij was van oordeel, dat men in casu met een bijzonderen vorm van *armenzorg* te doen had. De bijzondere hulp voor de uitgetrokkenen bleef intusschen beperkt tot de sigarenmakers en diamantbewerkers; de betreffende regeling werd getroffen door den Minister van Binnenlandsche Zaken, onder wien het armwezen ressorteerde, in overleg met zijn ambtgenoot van Arbeid. De Minister van Arbeid, onder wien de werkloosheidsverzekering ressorteert, heeft dan ook in de eerste jaren de steunregeling aan zijn ambtgenoot van Binnenlandsche Zaken overgelaten.

Terwijl de werklooze op een uitkeering van zijn werkloozenkas een *recht* kon doen gelden, bepaalde de Regeering, dat *recht* op steun in geen geval bestond. De voorschriften van artikel 29 der Armenwet zouden worden toegepast. Nauwgezet werd rekening gehouden met den toestand van ieder gezin in het bijzonder. Slechts degenen, die zelf niet in hun noodzakelijk levensonderhoud konden voorzien, kregen onderstand en vooral werd door gemeentelijke commissies bevorderd, dat zij, die het beroep van sigarenmaker nog slechts enkele jaren uitoefenden, speciaal dus de jongere sigarenmakers, zoo spoedig mogelijk naar een anderen werkkring omzagen en dat zooveel mogelijk aan de werkloozen ander werk, dat voor hen geschikt was, bij wijze van werkverschaffing, werd aangeboden. Ook dit strookt met artikel 29 der Armenwet, waarin immers bepaald is, dat *aan armen*, *die tot arbeiden in staat zijn*, *ondersteuning zooveel mogelijk wordt gegeven in den vorm van loon voor arbeid*.

Reeds in de tweede helft van Mei 1920 bleek het noodzakelijk ook de uitgetrokken werkloozen in het havenbedrijf en in het Noordzeevisscherijbedrijf in de regeling op te nemen. Bij circulaire van 4 Juni 1920 werd o.a. bepaald, dat indien er *tarieven* van steunverleening in een gemeente bestonden, deze aan den Minister moesten worden medegedeeld. Bij gebreke van tarieven, moesten de *bedragen* van den verleenden steun worden opgegeven. Indien de Minister het verlangde, moesten de tarieven of de steunuitkeeringen worden gewijzigd. Zoo kwamen de uitkeeringen onder contrôle van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Daartoe was reden, want het Rijk betaalde als regel 50 pct. van de kosten en er moest zekerheid bestaan, dat niet al te royaal met het Rijksgeld werd omgesprongen. Toch heeft deze centralisatie het werkloosheidsbeleid een verkeerden kant opge-

stuurd. Daardoor is een te groote uniformiteit ontstaan. Door het vaststellen van schablonen, van boven af, is het juiste beginsel van individualiseering, dat aan iedere goede armenzorg ten grondslag behoort te liggen, in het gedrang gekomen. Een andere consequentie van het meer en meer tot Rijkszaak maken van de ondersteuning der werkloozen is geweest, dat de algemeene politiek daarin een woord ging medespreken.

Het was speciaal de tegenwoordige Minister van Sociale Zaken, de heer van den Tempel, die de Regeering voortdurend opzweepte de steunverleening en werkverschaffing steeds verder van den grondslag der armenzorg te verwijderen. Zoo hield hij b.v. op 11 Februari 1921 een zijner bekende interpellaties over de werkloosheid. Deze rede was niet vrij van socialistische propaganda, ja een enkele bedekte bedreiging met opstand ontbrak eigenlijk ook niet.[1)]

De werkverschaffing, waartoe toen de gemeenten het initiatief moesten nemen, achtte de heer van den Tempel onvoldoende geregeld. De Regeering moest z.i. rechtstreeks op groote schaal tot het bewerken van gronden en de uitvoering van andere productieve werken overgaan. Het spreekt vanzelf - zoo sprak de heer van den Tempel - dat aan de bij die werkverschaffing aan te stellen arbeiders een *behoorlijk loon* moet worden gegeven; een behoorlijk loon is een absolute voorwaarde om bij die werkverschaffing ook een behoorlijke werkprestatie te kunnen vorderen en verkrijgen. De spreker wenschte ook, dat de Regeering de werkloozenkassen *à fonds perdu*, zonder het stellen van voorwaarden omtrent het bedrag der uitkeeringen, zou helpen om haar uitkeeringen tot het einde van de crisis voort te zetten.

'Houdt de werkloosheid aan', zoo vervolgde de heer van den Tempel, 'dan neemt het aantal werkloozen, die geen uitkeering uit de kassen krijgen, spoedig toe. *Er kan natuurlijk geen sprake van zijn deze menschen over te leveren aan armenzorg*.' 'Er moet niet alleen steun zijn, maar ook zekerheid van steun', meende hij. 'Nu zou de beste oplossing tot steun van degenen, die zijn

1) Zie Handelingen Tweede Kamer, zitting 1920/1921, blz. 1493: 'Men moet zich den gemoedstoestand indenken van deze menschen, die onder deze verhoudingen getart worden met hun gebrek. Men moet zich over hun lankmoedigheid verwonderen, maar men mag zich niet verwonderen, wanneer plotseling ook hier de bom zou barsten en er onrust zou komen ook in ons land.'

uitgetrokken of niet tegen werkloosheid verzekerd zijn, m.i. deze zijn, dat in vakken met crisiswerkloosheid de *organisaties* in staat werden gesteld, natuurlijk volkomen los van de werkloosheidsverzekering, den leden een uitkeering te verstrekken, die door het Rijk zou worden bekostigd.'

In zijn antwoord aan den interpellant bleek Minister Aalberse nog van meening, dat organisatie van de werkverschaffing van Rijkswege theoretisch misschien mogelijk was, maar practisch niet, omdat de Minister geen behoorlijke contrôle daarop zou kunnen houden. Om aan dat bezwaar tegemoet te komen, is men in latere jaren, toen er toch Rijkswerkverschaffingen zijn ingesteld, een steeds uitgebreider en kostbaarder corps ambtenaren gaan aanstellen. Zoodoende zijn de personeelsuitgaven van den Rijksdienst voor de werkverruiming reeds tot f 320.000 gestegen.

Inzake de steunregeling verklaarde de Minister zich bereid tot overleg met de vakcentralen. Terwijl de interpellatie werd gehouden op 11 Februari 1921, verscheen reeds op 18 Februari de eerste algemeen geldende steunregeling, vastgesteld door den Minister van Binnenlandsche Zaken, voor de tabaksbewerkers, welke de basis heeft gevormd, waarop de latere steunregelingen zijn opgebouwd. Toch werd in deze regeling nog vastgehouden aan het beginsel, dat niemand aan deze regeling eenig recht op ondersteuning kan ontleenen. Maar voorts stond er in, dat de rapporten en mededeelingen der *vakvereenigingen* voor de plaatselijke commissies, die bepalen of steun al dan niet zal worden verleend, den grondslag zullen vormen voor haar beslissing.

* * *

Wij kunnen wel zeggen, dat de steun zich sedert 1921 steeds verder van de oorspronkelijke bedoelingen heeft verwijderd. Zoo is van een zeer nuttige bepaling in de steunregeling in de practijk weinig terecht gekomen. De steun moet nl. worden ingetrokken, indien de werklooze weigert werk, waartoe hij lichamelijk geschikt kan worden geacht en waarvoor hem een behoorlijk loon wordt aangeboden, te aanvaarden. Deze bepaling is aldus geïnterpreteerd, dat de werkloozen niet verplicht mogen worden, werk te aanvaarden beneden het loon, vastgesteld bij collectief contract,

zoolang in verband met den levensstandaard tot handhaving van dat contract aanleiding bestaat. Aldus is in de toepassing van den werkloosheidssteun een stuk vakvereenigingspolitiek geïntroduceerd.

Sinds 1935 is de eisch vervallen, dat de arbeiders, om voor steun in aanmerking te komen, afkomstig moeten zijn van bedrijven, waarin crisiswerkloosheid heerscht. Feitelijk komt dan ook elke arbeider, die minstens 13 weken in loondienst gewerkt heeft, voor steun in aanmerking.

Aan den invloed van de vakvereenigingen is voorts ook te wijten, dat de georganiseerde arbeiders in het bedrag der uitkeering werden bevoorrecht boven hen, die zich niet tegen werkloosheid hadden verzekerd, d.w.z. zich niet bij een vakvereeniging hadden aangesloten. Sedert 1 October 1933 krijgen de ongeorganiseerden ten minste 50 cent per week minder dan de dubbel uitgetrokkenen en de reglementair nog niet op uitkeering uit de werkloozenkas rechthebbenden. Ook hier wordt dus inbreuk gemaakt op het juiste beginsel van armenzorg, dat ondersteuning moet worden gegeven in zoodanige mate als *in ieder individueel geval* noodzakelijk is. Het is zeer wel mogelijk, dat een ongeorganiseerde steuntrekker grooter behoeften heeft dan een georganiseerde; toch ontvangt hij minder.

Waarom is dit alles nu van belang? Omdat meer en meer blijkt, dat de huidige regeling een belemmering vormt voor den terugkeer van de arbeiders in het vrije bedrijf. Artikel 10 onder *d* van de thans nog in hoofdzaak geldende regeling, die in 1932 door Minister Ruys de Beerenbrouck werd vastgesteld, bepaalt, dat ‘geen uitkeering verstrekt wordt aan degenen, die moeten worden geacht niet meer aan het werk te zullen komen in den bedrijfstak, waarin zij geregeld gewerkt hebben’. Aan deze bepaling wordt al sinds lang niet meer de hand gehouden. Men redeneert dan aldus, dat practisch op dit oogenblik het onmogelijk is te bepalen in hoeverre een bedrijf te zijner tijd de arbeiders, die daarin vroeger werkzaam waren, weer zal opnemen. Maar zóó dient deze bepaling niet geïnterpreteerd. De bedoeling is natuurlijk, dat personen, die niet langer geschikt zijn om te worden opgenomen in hun oude vak, of voor wie als gevolg van technische of economische structuurveranderingen blijvend in dat oude vak geen werkgelegenheid meer is, uit den steun dienen te worden

verwijderd. Dan zullen zij òf naar wat anders zoeken òf verder volgens de gewone regelen van armenzorg ondersteund worden.

Uit de steunregeling is sinds 1932 de bepaling verdwenen, dat de steuntrekkende alleen dàn verplicht is werk, waarvoor hij lichamelijk geschikt is, te aanvaarden, indien hem daarvoor een behoorlijk loon wordt aangeboden. Thans luidt artikel 17 *d* kort en krachtig: De steun zal niet worden verleend, c.q. ingehouden, indien de werklooze weigert werk te aanvaarden, waarvoor hij lichamelijk geschikt kan worden geacht. Maar ook met de verscherpte redactie wordt de hand gelicht; ook de nieuwe bepaling wordt aldus geïnterpreteerd, dat de steuntrekker 'in normale gevallen' geen werk behoeft aan te nemen beneden het bij collectief contract in zijn vak geldende loon.

De wijze, waarop dergelijke voorschriften worden toegepast - of liever: *niet* toegepast - is ongetwijfeld mede schuld aan de geringe geneigdheid bij vele gesteunden ander, nuttig, werk aan te pakken. Dit euvel wordt versterkt door de bekende voorschriften inzake de berekening van den steun in verband met andere inkomsten van den gesteunde en zijn gezin.

Bij de steunverleening werken allerlei factoren den terugkeer naar het vrije bedrijf tegen. Zoo heeft de heer Gelderman bij de behandeling van de begrooting van Sociale Zaken voor 1940 in de Eerste Kamer in het licht gesteld, dat indien een steuntrekker in het vrije bedrijf gaat arbeiden tegen een lager loon, dan dat, hetwelk aan de berekening van het hem uitgekeerd steunbedrag ten grondslag heeft gelegen, en daarna weer werkloos wordt, de steun, welke hem dan wordt uitgekeerd, naar dit lagere loon wordt berekend. Menige werklooze wil dit risico niet loopen en weigert dus te gaan werken tegen een loon, dat lager is dan dat, waarop zijn steun is gebaseerd.

Gelijk bekend worden aan een werklooze, boven den steun in geld, goedkoope levensmiddelen, B-steun, enz. gegeven. Waardevolle tegemoetkomingen voor de arbeiders voorwaar. Maar ook zij kunnen tot bedenkelijke gevolgen leiden. Mij is een geval bekend van een werkgever, die een wachtgeldregeling invoerde, maar nauwelijks werkte deze of er kwamen klachten van fabrikant en arbeiders, omdat deze laatsten geen goedkoope levensmiddelen enz. meer kregen en dus veel liever in den steun waren. Men krijgt wel eens den indruk, dat de Regeering, welken

socialen maatregel zij ook neemt, nooit tegen steun of werkverschaffiing op kan. Deze zijn toch voordeeliger!

De verkeerde toestand is ook scherp belicht door de debatten in onze volksvertegenwoordiging over de quaestie van het sneeuwruimen. Vast staat, dat in een aantal gemeenten de gesteunde werkloozen niet of in zeer onvoldoende mate bereid waren hun medewerking daaraan te verleenen tijdens den zwaren sneeuwval in Januari van dit jaar, tenzij hun daarvoor hoogere loonen werden uitbetaald.

De betrokken gemeenten wendden zich tot den Minister van Sociale Zaken om te verkrijgen, dat hij dit werk door de werkloozen in werkverschaffing liet uitvoeren. De Minister weigerde en heeft in de Eerste Kamer die weigering gemotiveerd met de redeneering, dat sneeuwruimen geen staatstaak, doch gemeentetaak is. Maar waarom - zoo vraagt men zich af - mochten de betrokken gemeenten de werkloozen niet verplichten voor den steun, dien zij trekken, dit werk te verrichten? Dit is toch volmaakt in overeenstemming met de grondslagen van de Armenwet, dat de steun bij voorkeur wordt verstrekt in den vorm van loon voor verrichten arbeid. Het is teekenend, dat voor deze voor de hand liggende oplossing de goedkeuring van den Minister vereischt was; teekenend ook, dat diens betoog, naast het staatsrechtelijk argument, dat geen hout sneed, hierop neerkwam: de werkloozen waren toch wel bereid geweest tegen een ‘schappelijk’ loon dit werk te verrichten! Zoo werkt de steunregeling precies averechts! Het heette steeds, dat de bepaling van het steunbedrag den werkloozen een prikkel moest geven om normaal werk te gaan verrichten. Maar thans wordt gezegd: indien ge voor normaal werk niet een flink schepje méér wilt en kunt betalen, dan blijven wij rustig steuntrekken.

* * *

Ook bij de werkverschaffing (waarbij in 1936 een analoge voorsprong aan georganiseerden boven ongeorganiseerden als bij den steun werd verleend) wordt met de grondbeginselen van de armenzorg geen rekening gehouden. Toch is deze werkverschaffing, zooals reeds blijkt uit artikel 29 van de Armenwet, niets dan een bepaalde vorm van armenzorg. Zij is echter evenals de werkloozensteunverleening meer en meer als een zelf-

standig instituut georganiseerd. Evenals bij de steunverleening is de band met de afdeeling armwezen van het Departement van Binnenlandsche Zaken tenslotte doorgesneden en zijn werkverschaffing en steunverleening overgeheveld naar het Departement van Sociale Zaken. Aan haar oorspronkelijk thuisbehooren bij het armwezen herinnert nog, dat bij de werkverschaffing òòk zelfstandigen kunnen worden geplaatst[1)], terwijl bij de steunverleening alleen arbeiders in loondienst kunnen worden opgenomen.

Aanvankelijk werd de werkverschaffing voor een belangrijk deel gebezigd om beroepswerkloozen, d.z. zij, die niet bereid zijn naar werk te zoeken of aangeboden arbeid te aanvaarden, omdat zij het gemakkelijker vinden steun te blijven trekken, op hun werkwilligheid te toetsen. Maar meer en meer is men de werkverschaffing gaan verheffen tot het aangewezen middel om de werkloosheid niet te lenigen, doch te bestrijden.

De ontwikkeling van dit instituut heeft de laatste jaren haar culminatiepunt bereikt, toen besloten werd het aantal arbeiders in werkverschaffing van ± 50.000 op te voeren tot 100.000 (dit getal is laatstelijk weer verminderd tot ± 80.000), den naam 'werkverschaffing' te veranderen in 'werkverruiming' en de loonen in de werkverschaffing op dezelfde hoogte te brengen als die in het vrije bedrijf. Daarmede wordt getracht het onderscheid tusschen normaal werk en dezen bijzonderen vorm van armenzorg te verdoezelen, door alles, wat nog aan het eigenlijk karakter van de werkverschaffing herinnert, eraan te ontnemen. Wat echter overblijft is, dat hierdoor een belangrijke groep arbeiders permanent onttrokken wordt aan arbeid in het vrije bedrijf en dat de arbeiders versterkt worden in het gevaarlijk waandenkbeeld, dat zij een 'recht op arbeid' kunnen doen gelden tegenover den Staat, gelijk zij ook reeds meenen, ondanks de uitdrukkelijke verklaring in tegengestelden zin in de steunregeling, een recht op steun te hebben.

Tot welke resultaten deze verkeerde ontwikkeling heeft geleid, is van algemeene bekendheid. Ik vestig te dezer plaatse nog slechts de aandacht op enkele sprekende bewijzen van de nadeelige werking van het tegenwoordige stelsel. In het *Groninger Land-*

1) Vermelding verdient, dat deze zelfstandigen ook *f* 0.50 per week minder verdienen dan georganiseerde arbeiders.

bouwblad van 23 December 1939 kan men lezen, dat de arbeidsvoorwaarden in de Rijkswerkverschaffing reeds menigmaal aanleiding hebben gegeven tot de klacht, dat het steeds moeilijker wordt arbeiders in het landbouwbedrijf te houden en met name een normalen terugkeer uit de werkverschaffing naar het vrije bedrijf te bevorderen. Ook de heer Hacke was in de rede, waarvan ik in den aanvang van dit artikel gewaagde, van oordeel, dat de loonen in werkverschaffing in vele gevallen aan het particuliere bedrijf concurrentie aandoen.

Mij is voorts een geval bekend van een boerenknecht die een weekloon verdiende van *f* 18. -; hij vond dat hij te hard moest werken, nam ontslag en *ging in de werkverschaffing*, waar hij blijkbaar niet zoo hard behoefde te werken. In het vrije bedrijf wil men hem niet meer terug hebben omdat hij lui en brutaal is, maar de overheid laat zoo'n man tot werkverschaffing toe!

In de dissertatie van den heer Steigenga komt ook telkens naar voren, dat de landbouw niet voldoende arbeiders kan krijgen, omdat de werkverschaffing en de steun hen vasthouden.

Zoo hebben wij dus gezien, dat voortdurend de grenzen zijn verflauwd tusschen normaal werk en wat gedaan wordt om den werkloozen het besef te geven, dat zij niet volkomen nutteloos zijn en nog een taak te vervullen hebben in de maatschappij. Tevens zijn de eischen, welke de armenzorg stelt, steeds meer verdoezeld en verwaterd, waar men met werklooze arbeiders te doen had.

Wij kunnen ons indenken, dat men om psychologische redenen gemeend heeft aan iets, wat in het wezen der zaak armenzorg is, een anderen naam te moeten geven. Maar dan had men in elk geval behooren vast te houden aan den opzet van Minister Aalberse en de beginselen van armenzorg niet uit het oog mogen verliezen. Met name had men eraan behooren vast te houden, dat er een zekere afstand bleef bewaard tusschen steun of werkverschaffingsloon en loon voor normaal werk, opdat er een voldoende drang bleef bestaan om naar normaal werk te zoeken. Maar deze prikkel om uit den steun en de werkverschaffing terug te keeren in het normale bedrijf is door de wijze, waarop men deze aangelegenheid is gaan regelen, meer en meer verzwakt en ontbreekt thans vrijwel geheel.

Bovendien deinst de overheid er voor terug een schifting te

doen plaats vinden van alle werkloozen, die onder steun en werkverschaffing vallen. Zij, die wel niet meer in het bedrijfsleven zullen terugkeeren, dienen in elk geval uit den steun en de werkverschaffing geëlimineerd te worden. Zij zijn zeker geen werkloozen meer. Tot welke toestanden wij gekomen zijn, illustreert het volgende geval:

In een gemeente A. bestond vroeger een bepaalde fabriek. Deze is ongeveer tien jaren geleden opgeheven. Voor de arbeiders is deze werkgelegenheid verloren gegaan en een soortgelijke fabriek is er niet. De werklooze arbeiders zijn niettemin lid van hun vakbond gebleven en hoewel zij na ± 1930 niet meer als fabrieksarbeider gewerkt hebben, genieten zij nog steeds steun als georganiseerd *fabrieksarbeider*!

Er is in deze droeve historie één lichtpunt. Wellicht is een kentering in de opvatting nabij, nu de Hooge Raad bij arrest van 8 December 1939 heeft uitgemaakt, dat er ook recht van verhaal bestaat op hen, die wettelijk tot onderstand verplicht zijn, voor verleenden werkloozensteun, zoogoed als voor onderstand krachtens de Armenwet, aangezien de Armenwet ook op de steunverleening aan werklooze arbeiders van toepassing is te achten. Daardoor is opnieuw vastgesteld, dat men zich hier op het terrein van armenzorg bevindt. Deze uitspraak kwam te rechter tijd, want meer en meer werd het streven openbaar om van steun en werkverruiming zelfstandige rechten, den werkloozen arbeiders toekomende, te maken en zoodoende het verkrijgen van geschikte werkkrachten tegen economisch verantwoorde arbeidsvoorwaarden voor het vrije bedrijf steeds bezwaarlijker te maken. Het arrest van den Hoogen Raad brengt menigeen allicht tot bezinning. Het moge ertoe bijdragen, dat in breeden kring wordt ingezien, hoever we reeds zijn afgegleden van de oorspronkelijke grondslagen der steunverleening en werkverschaffing. Zonder deze palliatieven kan men het niet stellen. Maar men passe ze alleen toe, als er nu ook in geen enkelen vorm normale arbeid voor werkloozen is te vinden. Mogen vooral de arbeiders zich het spreekwoord der zachte heelmeesters herinneren.

MOLENAAR

Fransche boeken

Paul Vialar, *La Rose de la Mer*.
Philippe Hériat, *Les Enfants gâtés*.
Simone, *Le Paradis terrestre*.
Kléber Haedens, *Gérard de Nerval*.
Léon-Paul Fargue, *Le Piéton de Paris*.

Paul Vialar, *La Rose de la Mer*, Paris, R. Denoël, 1939. Het onderwerp van dezen Prix Femina is verre van nieuw, maar met veel talent behandeld. Romain, een oude zeerob uit Cherbourg, eigenaar, mèt zijn neef Jérôme, van een nauwelijks meer zeewaardig vrachtbootje, *La Rose de la Mer*, is van plan het op eenigen afstand van de kust tot zinken te brengen, om zoodoende de assurantie-premie van vaartuig en lading (deze laatste, verzekerd als landbouwwerktuigen, bestaat in werkelijkheid slechts uit in kisten verpakte baksteenen) in den zak te steken. Pas op zee brengt hij Jérôme op de hoogte van de misdaad waaraan hij mede moet werken. Geen kleinigheid! De tienkoppige bemanning zullen zij, even voordat de stoomboot lekgeslagen wordt, listiglijk in ruim en machinekamer opsluiten; zelf kunnen zij tijdig in de reddingsboot wegroeien. De tienvoudige moord is onvermijdelijk, wil men het bedrog geheim houden: ‘je kunt nu eenmaal geen omelette bakken zonder eieren te breken’, zegt de oude, cynisch. Ofschoon Jérôme aanvankelijk ontsteld terugdeinst, lokt de voorgespiegelde baat; trouwens, hij zit nu eenmaal in het schuitje - de uitdrukking is hier van pas - hij heeft de frauduleuse papieren mede onderteekend. Voordat het gruwelijk oogenblik komt, vindt een onverwachte gebeurtenis plaats: men ontdekt een verstekelinge en nog wel op het oogenblik dat deze een kind ter wereld brengt. Kort daarna sterft de vrouw. Dit voorval brengt een keerpunt in den roman en wij tuimelen, jammer genoeg, uit de realiteit in de literatuur. Jérôme, wiens karakter ons eerst zoo aanvaardbaar geschetst werd: tegelijk ruw en gevoelig (hoe

goed is zijn houding beschreven bij den dood van zijn moeder, als de smart telkens, tot zijn eigen verwondering, fel in hem uitbreekt), Jérôme, verteederd door het lot van de ongelukkige verstekelinge en haar zuigeling, ontwaakt tot een nieuw leven. De misdaad waartoe hij, zij het ook huiverend, besloten was, kan hij thans niet meer volbrengen. Als de in de val gelokte bemanning rustig slaapt achter de reeds afgesloten deuren en het schip tot zinken moet worden gebracht, doodt hij zijn oom met een zwaren slag op het hoofd en redt aldus het leven der zeelieden. Dat binnen enkele dagen, bij de landing, de gansche troebele geschiedenis aan het licht zal komen en hij terecht zal moeten staan, deert hem niet. Hij erkent zijn schuld en is bereid tot boete. Hartstochtelijk hecht hij zich aan het verweesde jongetje; overigens gevoelt hij zich los van alles. Men kon hem ter dood veroordeelen, 'niets zou hem verhinderen te zijn wat hij eindelijk geworden was, een mensch, en dat besefte dit te zijn...; zonder het zelf te weten, had hij tegelijk den zin van het leven en van den dood ontdekt' (p. 210). - Geloove dit wie wil! Den eenvoudigen natuurmensch, aldus, binnen enkele dagen veranderd in een boetvaardigen mysticus, dezen, als een Raskolnikov eindigenden Jérôme, heeft schrijver ons niet aannemelijk weten te maken. Het komt mij voor, dat de schrijver, bij het uitbeelden van deze psychologische evolutie, verder heeft willen springen dan zijn toch al vrij lange stok.

Het verhaal is goed gecomponeerd; van den aanvang stuwt het krachtig op naar de ontknooping en de lezer blijft sterk geboeid. Wij beleven van dag tot dag de zee en het zeemanschap op het armzalige bootje. Er gaat een groote suggestieve kracht uit van de talrijke detail-beschrijvingen. Deze zijn niet volgens het recept van het verouderde realisme, dat ons geen bijzonderheid spaart. Alleen op de hoogtepunten van het gebeuren, of in een psychische crisis, maakt de schrijver de omgeving als het ware tastbaar voor ons. Wij vereenzelvigen ons dan met den persoon, zoodat diens leven het onze wordt: wij zien door zijn oogen en ervaren zijn emoties. Het zijn die oogenblikken, waarin de indrukken van buiten zich opdringen aan de gespannen zenuwen, zoodat zij in de herinnering onafscheidelijk verbonden blijven aan de ondergane emotie. Bijvoorbeeld (Jérôme, in een café, staart in gedachten op de tafel waaraan hij zit): 'die grove tafel, verkleurd

door de ellebogen die er op hebben geleund en den brandewijn die er op was gemorst, de dikke houtknobbels, de opengesprongen spleet in het midden van het blad, waarin af en toe een oorworm de wijk nam, tusschen oude restjes van maaltijden in den zomer....' (p. 67). (Jérôme bij het ruim, waar hij, met zijn oom, de bemanning zal opsluiten): 'Je hoorde niet meer praten, maar alleen, als je goed luisterde, een rythmisch gesnork en het regelmatige geluid van een hangmat, wier haak, bij elke schommeling van de boot, knarste. Op het slot van die stevige, zware deur blonk een sleutel. Je zag alleen háár in het dikke eiken paneel, die stalen sleutel, met het door gebruik glimmende oog. Zij trok de aandacht en Jérôme's hand zonk op haar neer. Zij was niet koud, bij het aanraken: de warmte die altijd in het tusschendek hing, had zich aan haar medegedeeld en toen Jérôme haar contact voelde, maakte hij geen terugwijkende beweging. Hij hield haar even tusschen duim en wijsvinger, zonder er op te drukken. Zij draaide gemakkelijk en geluidloos rond' (p. 111).

Naar mijn meening ligt schrijver's talent minder in het uitbeelden van karakters, dan in het vluchtig, met tal van kleine trekken, schetsen van types, bijv. Jérôme's liefje dat, als hij haar het overlijden van zijn moeder komt vertellen, in wanhopig snikken uitbarst: geenszins uit medelijden met haar vriend, maar omdat zij ineens bedenkt dat eenzelfde ramp háár zou kunnen treffen; de echt Fransche kok Thiébot, die zijn vak als een kunst beoefent; de geslepen schurk Sidobre, de eigenlijke aanstichter van de misdaad, maar in niets gelijkend op den klassieken 'schurk'. Het tooneel op het kerkhof, waarmee de roman aanvangt, het monsteren van de bemanning, de havenkroegen, het is alles levendig, vol kleur en met gevoel beschreven: onverbloemde realiteit, maar gezien met het oog van een kunstenaar: 'populisme' van het goede soort.

Philippe Hériat, *Les Enfants gâtés*, Paris, Gallimard, 1939. Deze jongste Prix Goncourt hekelt de smetten en onderlinge vijandschap van een gezin: de hel van een familie-leven. Het onderwerp herinnert dus aan de romans van Green en Mauriac, zonder het beklemmende daarvan. Er waait een frissche wind doorheen; de handeling brengt ons in Parijs en in Amerika, niet in de benepen provincie. Het *noeud de vipères* dat wij hier leeren

kennen is het gezin van een schatrijken Parijschen makelaar: grootmoeder, ouders, kinderen, ooms, tantes, neven en nichten. Een sterk gevoel van saamhoorigheid, dat zijn oorsprong vindt in hun eerbied voor het bezit, vereenigt hen en vormt hun macht. Hoewel de Boussardels elkaar haten en wantrouwen, eischt hun eigenbelang, dat zij over hun gemeenschappelijk kapitaal waken, ‘den boel bij elkaar houden’ en dus beschermen en steunen zij elkaar uit zuivere baatzucht. Uiterlijk hebben zij een zekere respectabiliteit over zich en zij vormen een hechte dynastie, die buitenstaanders ontzag inboezemt. Met groot talent en scherpe pen beschrijft Hériat het dagelijksch leven van deze slaven van het bezit, die ‘hun kinderen alles kunnen geven wat zij noodig hebben, maar niets van hetgeen zij noodig gehad zouden hebben.’ Wij raken vertrouwd met hun gewoonten en huiselijk bestaan: de ritueele familie-diners, waarbij zij zich scharen om antiek damast, bedekt met kostbaar aardewerk en kristal, een vorstelijke praal, weinig in harmonie met hun kleinburgerlijke conversatie; hun grootsche soirées, waar de geld-huwelijken tot stand worden gebracht, want men trouwt er nooit uit liefde; de deftige oude grootmoeder, naar den schijn ten hoogste geeerd, maar door een hebzuchtigen kleinzoon gedwongen haar testament te veranderen; het onderlinge geroddel over verhoudingen en gebeurtenissen in de familie, de laffe intriges, we beleven het van nabij en gevoelen ons verplaatst in het patricische huis met zijn vele appartementen, rijk en ongezellig, naar buiten den indruk gevend van voorbeeldige eenheid, van binnen door en door verdorven. Niemand is er gelukkig, niemand weet van het leven te genieten: starre fatsoensoverwegingen, verouderde conventies maken aller bestaan glansloos en dor.

Agnes is het zwarte schaap in het gezin Boussardel. Eenigszins bohème aangelegd, los van het geld (‘*tu n'as pas le sens de l'argent*,’ verwijt men haar telkens), kan zij op een gegeven oogenblik de atmosfeer van het ouderlijk huis niet langer verdragen. Tot ergernis van haar familie, vertrekt het jonge meisje naar Californië, waar zij twee jaar zoogenaamd studeert aan de universiteit van Berkeley. In werkelijkheid amuseert zij er zich nogal en meer speciaal met Norman, een jongen Amerikaan, met wien zij in vrije liefde gaat samenwonen. Als zij na eenigen tijd ervaren heeft dat teveel verschillen hen scheiden (de tegen stelling

tusschen de Fransche en de Amerikaansche mentaliteit wordt hier gekarakteriseerd), verlaat zij hem. Agnes is Boussardel genoeg, om niet te kunnen aarden in Amerika en de geheime band die ieder lid van het gezin blijft gevoelen, trekt haar weer naar Parijs terug. Haar familie ontvangt haar koel en wantrouwend: de ‘clan’ heeft de opstandige buiten zijn intimiteit gesloten. Ter onzaliger ure onderneemt haar Amerikaansche vriend, Norman, een zakenreis naar Europa. Hij ziet Agnes korten tijd terug, even kort ontwaken oude gevoelens en als hij weer vertrokken is weet zij dat zij moeder gaat worden. Een neef van haar, Xavier, een genezen t.b.c.-lijder, die eenzaam buiten leeft en evenzeer als Agnes den geld-cultus van de Boussardels veracht, brengt uitkomst. Wederzijdsche sympathie maakte hen tot vrienden en als zij hem haar geheim heeft toevertrouwd, huwt hij haar. Een paar maanden van betrekkelijk geluk gaan voorbij en dan komt er een geheel onverwachte, zeer dramatische wending in den roman, die ik niet zal beschrijven, teneinde den lezer de spanning te gunnen die ik zelve onderging.

De laatste bladzijden brengen een sensationeel-pathetisch slot, dat nogal uit den toon valt en ook geen eigenlijk slot is. De roman is in ik-vorm geschreven: Agnes verhaalt haar geschiedenis aan een eerbiedig bewonderenden toehoorder. Misschien dicteert zij later aan anderen de vervolgen; zij is jong en voor geen kleintje vervaard, er kan haar nog veel overkomen!

Men heeft in den schrijver van *Les Enfants gâtés* verwantschap met Balzac meenen te zien. Dit lijkt mij teveel eer. De beschrijving van het makelaars-gezin moge even aan dezen auteur herinneren, maar Balzac plaatste in dergelijke milieu-schilderingen karakters van zulk een machtige realiteit, dat wij hen nimmer vergeten kunnen. Hériat's hoofdpersonen daarentegen, Agnes, Norman, Xavier, vervagen in onze belangstelling, zoodra wij den laatsten zin van het boek gelezen hebben.

Simone, *Le Paradis terrestre*, Paris, Gallimard, 1939. Zie hier, in korten tijd, drie romans die het verzet van een vrouw tegen haar omgeving en haar drang daaraan te ontvluchten, tot onderwerp hebben: *Choix des Elues*, van Giraudoux, een vorig maal door mij behandeld, Hériat's *Enfants gâtés* en nu dit laatste werk van de oud-tooneelspeelster Simone. Het is het thema van de *évasion* -

eenige jaren geleden in zwang in de Fransche literatuur - toegepast op vrouwenfiguren en daardoor eenigszins van natuur gewijzigd. Nadine, de hoofdpersoon, heeft haar moeder, aan wie zij haar onstuimigen aard en uitbundige liefde voor het leven dankt, vroeg verloren, tengevolge van een auto-ongeluk, waaraan haar vader schuld was. Het jonge meisje groeit op bij haar melancholischen vader, die vervallen is in een ziekelijken cultus van zijn overleden vrouw, wier sterfkamer hij, ook bij verhuizingen, angstvallig in stand houdt en tot een soort rouwkapel maakte. Hij dwingt zijn kinderen - er is ook nog een vreemd en gluiperig broertje - aan allerlei sombere ceremoniën ter nagedachtenis hunner moeder deel te nemen. Dit alles heeft tengevolge dat in de zonnige, levenslustige Nadine een folterende angst voor den dood ontstaat. Na een verblijf in een stijve kostschool, thuis aan een even saaien als strengen leefregel onderworpen, zoekt zij haar troost bij een zwaar opgeverfde, fleurige grootmoeder, die aan opera-zangers en zangeressen *leçons de maintien* geeft, vele glaasjes port drinkt en er een vriendje op nahoudt dat zij Toto noemt - wij houden dus ons hart vast! Maar Nadine doorziet al spoedig de onbetrouwbaarheid van dit bedenkelijke familielid, het eenige dat haar levenshonger had kunnen begrijpen. Dan vervalt zij in verbitterde opstandigheid. Om haar vader te tarten en zich te wreken over het sombere, steeds door den dood overschaduwde, bestaan dat hij haar oplegt, ook uit een hunkering om te ‘leven’, tot elken prijs, geeft zij zich aan twee, haar nauwelijks bekende jongemannen. Beide avonturen laten in haar herinnering slechts gevoelens van afschuw en vernedering achter. Later ontmoet zij haar neef, Philippe, een zeeofficier, en een groote liefde ontstaat tusschen hen. Die liefde en Philippe's invloed brengen ontspanning in haar gekweld bestaan, ook de martelende angst voor den dood valt weg. Maar de idylle wordt overschaduwd door wroeging over haar misstappen en vrees voor ontdekking. Vergeefs tracht zij haar verleden te verbergen voor haar verloofde, die zich juist door haar vermeende onschuld zoozeer tot haar aangetrokken gevoelde. Tenslotte dwingt een anonieme brief haar tot een bekentenis. Philippe verbreekt zijn verloving en Nadine pleegt zelfmoord. Pas als het te laat is, begrijpt Philippe de verzachtende omstandigheden en leest hij, uit enkele door haar achtergelaten woorden, de diepte en zuiverheid van haar liefde voor hem.

Door een fijne psychologische uitbeelding, heeft schrijfster de misdragingen van Nadine, vóór haar verloving, die zoo weinig passen bij het beeld dat zij ons overigens van het meisje geeft, begrijpelijk trachten te maken. Het schijnt mij echter toe dat zij daar niet geheel in geslaagd is. Het talent van mevrouw Simone ligt vooral in het analyseeren van gevoelens: Nadine, Philippe, met hun problemen, ook de vader, in zijn verhoudingen tot zijn kinderen, staan ons levendig voor. Jammer dat zij dramatische dialogen die van een strakgehouden spanning moesten zijn, voortdurend onderbreekt met beschouwingen, of beschrijvingen, doorspekt van vergelijkingen (zij heeft een bepaalde manie daarvoor), zoodat het ons te moede is (om óók eens een vergelijking te gebruiken) telkens van een sneltrein in een asthmatisch boemeltreintje over te stappen, dat ons geen halte spaart. Ook ligt het sentiment er in dezen roman wat te dik op: sommige fragmenten geven den lezer het ietwat gegeneerde gevoel dat zij snikkend geschreven zijn. Dit neemt niet weg dat er ook te prijzen blijft. Nadine's gesprek met haar vader, kort voor haar zelfmoord, als zij in bittere wanhoop over haar verbroken verloving steun bij hem komt zoeken, omdat hij, door eigen smart gebroken, haar kan begrijpen, is ontroerend. Zij bestormt hem met vragen, zooals die opkomen in een jong, onstuimig gemoed, dat voor het eerst het leed leert kennen en er tegen in opstand komt. Zij vraagt hem heftig of het altijd zóó schrijnend, zóó ondragelijk zal blijven, of er tegen te strijden valt, of er oogenblikken van vergetelheid zijn. Maar al gauw ziet zij in dat de weemoed van dezen berustenden melancholicus te verschillend is van haar vertwijfeling, dan dat zijn gevoelens en ervaringen haar van eenig nut kunnen zijn. Als de schrijfster meer het woord had gelaten aan haar personen en er minder naar gestreefd had het ‘echt mooi te zeggen’ (hier geldt: zoek en gij zult *niet* vinden), waardoor zij soms in een onverdragelijken omhaal van woorden vervalt (zie bijv. p. 244-245!) zou haar boek er zeer door gewonnen hebben.

Kléber Haedens, *Gérard de Nerval ou la sagesse romantique*. Paris, Grasset, 1939. De heer Kléber Haedens heeft het genie van Gérard de Nerval (1805-1855) ontdekt en is daarover verrukt en vertoornd. Vertoornd, omdat dit niet reeds lang vóór hem is

geschied. De heer Haedens kan getroost zijn: Nerval's grootheid wàs reeds ontdekt; evenals Amerika. Het valt niet te ontkennen dat men, vóór de scholing van de symbolistische beweging - waarvan deze dichter-schrijver, vijfentwintig jaren te voren, de inleider is geweest - te weinig onderscheid maakte tusschen den jongen Nerval, minder belangrijk in zijn uitingen, en den lateren die, weliswaar gevoed met Duitsche romantiek, een geheel eigen weg gevonden had. Ook bleef het beeld van den nevelachtigen, onevenwichtigen droomer, den zonderling, die met een kreeft aan een lintje door de tuinen van het Palais-Royal wandelde, te lang overwicht houden. Maar aan het eind van de negentiende eeuw is men al begonnen zijn volle beteekenis te erkennen, al zullen niet velen het oordeel van den Heer Haedens deelen, dat Musset tot Nerval staat, als Pradon tot Racine. Uitgaven zijner werken, bloemlezingen (een nieuwe, verzameld door Albert Béguin, verscheen in het afgeloopen jaar), studies in boekvorm of als tijdschriftartikelen, volgden elkaar op. Wij zochten tevergeefs een bibliographie in het boekje. Ten onzent heeft de dichter Marsman een waardeering en interpretatie gegeven van Nerval's sonnet *El Desdichado*, op een wijze die den heer Haedens uit het hart gegrepen zou zijn (*De Gids*, Januari, 1926); D.A. de Graaf wijdde een belangrijke studie aan Nerval's gezamenlijke werken, waarin hij o.a., vóór den schrijver van dit boekje, de verwantschap heeft aangetoond tusschen de *Voyage en Orient* en het mystieke geschrift *Aurelia* (*N. Gids*, Maart, 1939). Maar de heer Haedens verklaart onbekommerd, dat de enkelen die Nerval wèl lazen, het verkeerd deden, of zich bepaalden tot zijn jeugdwerken. Het feit dat deze romanticus niet of nauwelijks genoemd wordt in handboeken over Fransche literatuur, hetgeen schrijver zoozeer ergert, is verklaarbaar. Immers, dergelijke werken zijn voornamelijk voor examen-blokkers bestemd, die de tijdperken der letterkunde moeten kennen als scholieren de tafels van vermenigvuldiging. Nerval behoorde in zijn tijd niet tot de groote representatieve figuren; ofschoon een voorlooper, was hij geen baanbreker. De enkele zinnen die Bédier en Hazard, in hun *Histoire de la littérature française*, aan hem wijden (schrijver noemt slechts Lanson, die Nerval nagenoeg stilzwijgend voorbijgaat) zijn voldoende om de aandacht van werkelijk belangstellenden op deze figuur te vestigen.

Dit alles neemt niet weg dat het geestdriftige en met fijn begrip geschreven boekje van den heer Haedens een welkome bijdrage tot de Nerval-literatuur is. Hij vestigt de aandacht op den zeer persoonlijken schrijftrant van dezen romanticus, op het ontbreken van alle pathos en gekunsteldheid, waardoor zijn proza nooit verouderen zal: ‘hij is niet uit de mode gegaan, omdat hij nooit de mode volgde’ (p. 73). Inderdaad, met de eenvoudigste middelen heeft deze dichter-schrijver de belevingen van zijn ziel onder woorden gebracht. Evenals de latere symbolisten had hij de gave *d'exprimer l'inexprimable*, de verborgen werkelijkheid, die hij in zijn droomen, achter den schijn der dingen ontwaarde. In den droom, schrijft Nerval, ter verklaring van zijn *Aurelia*, ‘begint een nieuw bestaan, bevrijd van de beperkingen van tijd en ruimte en zonder twijfel gelijk aan het leven dat ons wacht na den dood.... Dit ingezien hebbende, begon ik den zin van mijn droomen te zoeken en dit zoeken beïnvloedde mijn overdenkingen terwijl ik waakte. Ik meende te begrijpen dat er tusschen de uiterlijke en de innerlijke wereld een band bestond; dat alleen onoplettendheid en onordelijkheid van den geest dit kennelijk verband vervaagden en de vreemdsoortigheid van sommige voorstellingen zich daardoor verklaren lieten, gelijk de verwrongen weerspiegelingen van bestaande voorwerpen, die bewegen op verstoord water.’ In een passage van het tweede gedeelte zijner *Aurelia* beschrijft Nerval hoe, in zijn visioenen, de natuur een ander aanschijn kreeg, hoe geheime stemmen uit planten, boomen en dieren, uit de nederigste insecten opstegen, hoe hij in kleuren, geuren en klanken ongekende harmonieën speurde en gewaar werd dat alles leefde, in werking was en met elkaar in verband stond; ‘*tout vit*’, aldus besluit hij, ‘*tout agit*, *tout se correspond*’. Dit fragment is als de proza-vorm van Baudelaire's sonnet *Correspondances*, twee jaar later in *Les Fleurs du Mal* verschenen:

> La Nature est un temple où de vivants piliers
> Laissent parfois sortir de confuses paroles;
> L'homme y passe à travers des forêts de symboles
> Qui l'observent avec des regards familiers.
>
> Comme de longs échos qui de loin se confondent,
> Dans une ténébreuse et profonde unité,
> Vaste comme la nuit et comme la clarté,
> Les parfums, les couleurs et les sons se répondent....

Reeds lang is men er van teruggekomen, het proza-geschrift

Aurelia ou le rêve dans la vie en de sonnetten-reeks *Les Chimères* - waarin Nerval zijn diepste wezen in symbolen uitspreekt en klank en rythme een harmonie vormen van zuivere, onverklaarbare schoonheid - als duistere voortbrengselen te beschouwen van een zieken geest. Sonnetten als *El Desdichado*:

> Je suis le ténébreux, - le veuf, - l'inconsolé,
> Le prince d'Aquitaine à la tour abolie:
> Ma seule étoile est morte, - et mon luth constellé
> Porte le soleil noir de la Mélancholie....

en *Myrtho*:

> Je pense à toi, Myrtho, divine enchanteresse,
> Au Pausilippe altier, de mille feux brillant,
> A ton front inondé des clartés d'Orient,
> Aux raisins noirs mêlés avec l'or de ta tresse....

verwierven reeds een eereplaats in de Fransche literatuur. Pierre Audiat schrijft, in zijn in 1926 verschenen studie over Nerval's *Aurelia*: ‘Hij gaat zijn nederdaling in de Hel verhalen en evenmin als zijn sonnetten duisterder zijn dan Hegel's metaphysica, of Swedenborg's *Memorabilia*, zal zijn werk den indruk geven waanzinniger te zijn dan de *Divina Commedia*’ (Audiat, p. 25-26). Het feit dat Nerval, ten tijde dat hij over zijn *Aurelia* mediteerde, in een krankzinnigengesticht was ondergebracht en, kort nadat hij dit geschrift gereed had, met zelfmoord eindigde, heeft gemaakt dat men er zich vol wantrouwen tegenover heeft gesteld en er waanzin uit meende te hooren opklinken. Maar de visioenen die Nerval in opwinding en soms tot razernij brachten, waren die van een genie en het merkwaardige is dat hij ze daarna opschreef en diepzinnig interpreteerde in een verzorgde taal van bezonken schoonheid, niet minder eenvoudig en klaar dan die van zijn andere werken. Maar wàt ook de heer Haedens in zijn vereering voor Nerval moge betuigen, diens hoofdwerk, *Aurelia* zal, evenmin als de geschriften van den aan hem verwanten Engelschman William Blake, ooit onder de geijkte meesterwerken gerangschikt worden, maar alleen blijven spreken tot de *happy few*.

Er blijft echter genoeg over in het omvangrijk en veelzijdig werk van dezen romanticus, dat door een ieder genoten kan worden: de reisbeschrijvingen (ook Holland komt er in voor, maar dat zijn niet de beste bladzijden) een mengeling van anecdotes, kleurige, dikwijls geestige reportage en fragmenten waarin wij den

mysticus terugvinden; een reeks fantastische verhalen, als bijv. *La Main enchantée:* een geschiedenis vol tooverij, waarin Nerval's fijn taalgevoel bijzonder treft en de personen zoo levendig, met allerlei kleine trekken geteekend zijn, dat zij onze aandacht vasthouden; de bundel *Les Filles du Feu*, bovenal de novelle *Sylvie*, geschreven in een dichterlijk proza van kristallijnen zuiverheid en zeer merkwaardig van compositie. Wij vinden er Nerval met zijn droomen en idealen, den dichter en den zoeker. De beeltenissen van drie vrouwen die hij bemind heeft, lichten er beurtelings in op: Sylvie, het eenvoudige boerenmeisje; Adrienne en Aurélie, wier trekken overeenstemmen en samenvloeien tot de Aurelia-figuur, de onbereikbare geliefde, de hooge vrouwe die het middelpunt vormt van zijn latere mystieke geschrift. De beschrijvingen van Valois - de landstreek die ineengewoven bleef met zijn jeugdherinneringen - en van de landelijke genoegens die hij er beleefde, zijn te vergelijken met de schoonste bladzijden van Rousseau, echter zonder diens chagrijnerige betweterij.

Wij zijn er erkentelijk voor dat de heer Haeden's bewondering voor Gérard de Nerval, hem deze met warmte geschreven, prettig-onschoolsche studie in de pen heeft gegeven en hopen dat zij in wijden kring belangstelling voor den romanticus zal doen herleven.

Léon-Paul Fargue, *Le Piéton de Paris*, Paris, Gallimard, 1939. In dit boekje heeft de bekende dichter een aantal losse schetsen gebundeld: op gemoedelijken, humoristischen, dikwijls ook gevoeligen toon vertelt hij impressies en indrukken, verbonden aan zijn omzwervingen in de Fransche hoofdstad. Deze ‘voetganger’ is vooral een koffiehuis-bezoeker; talloos zijn de cafés waarvan hij de sfeer beschrijft, in verband met de wijk waarin zij gelegen zijn; vele Parijsche koffiehuizen hebben, naar bekend, een eigen karakter en dikwijls heeft de historie een stempel op hen gedrukt. Wij zijn in gezelschap van een fijnen geest, Parijzenaar in merg en been en herkennen ook, hier en daar, in een weemoedigen klank, den peinzer in wiens gedichten verleden en vergankelijkheid zoo'n groote rol spelen:

> ‘D'autres viendront s'asseoir sur la chaise de fer.
> D'autres verront cela, quand je ne serai plus.
> La lumière oubliera ceux qui l'ont tant aimée....’
> (*Nocturne*)

Nòch de vermaken najagende, nòch de ernstige toerist zullen veel aan dit boekje hebben. Het is niet bedoeld als gids en dus in het geheel niet te vergelijken bijv. met *Lutetia*, *Wandelingen door Parijs*, waarmee J. Tersteeg ons Hollanders wegwijs maakt en in zulk een prettigen vorm zooveel wetenswaardigs meedeelt. Maar zij die zich eenigszins thuis gevoelen in Parijs, zullen met graagte bladeren in dit littéraire schetsboek, dat tal van stadsbeelden met hun karakteristieken voor hen doet herleven. Bijvoorbeeld, de Place du Théâtre français, 'klein, samengedrongen, zonder begin of einde, zonder middellijnen, zonder duidelijk aangegeven grenzen; en toch weten de wandelaar of de vreemdeling niet hoe zij het moeten aanleggen als zij er omheen willen loopen. Daarbij is elke meter afstand verschillend van den anderen. De klant van de Civette is niet die van den boekhandel Stock. Degene die afstapt in Hôtel du Louvre betreedt nooit het Café de la Régence, geeft de voorkeur aan de Opera boven de Comédie française en koopt zijn boeken aan de stations. De ambtenaar die zijn borreltje drinkt in het Café de Rohan, kijkt zelfs niet naar l'Univers' (p. 89). De beschrijvingen wisselen af met anecdotes, herinneringen aan bekende Parijsche figuren met wie de dichter bevriend was, historische bijzonderheden en, al lezende, worden wij weer bekoord door dien onnavolgbaren *esprit français*, luchtig, en toch doordrenkt van een oude cultuur, humoristisch en ernstig, lyrisch, scherp critisch, kwajongensachtig ondeugend, nimmer grof, nimmer zwaarwichtig.

In de voorrede geeft schrijver een uiteenzetting van zijn werkmethode als literator. Deze moge misschien niet geheel passen bij den aard van dit boekje, zij vormt echter interessant materiaal voor hen die een studie aan den dichter willen wijden.

C. SERRURIER

Kroniek van het Nederlandsche muziekleven

De belangstellende lezer zal hebben opgemerkt, dat in deze kroniek van den aanvang af het zwaartepunt is gelegd in de *opera*, den kunstvorm die in ons land tot nog toe slechts te gast is geweest en die in weerwil van de kennelijke voorliefde, welke groote groepen onder de Nederlandsche muziekliefhebbers er telkens weer voor toonen te bezitten, zich nog altijd niet in een vaste muziekdramatische instelling van omvattenden aard en superieur niveau heeft kunnen consolideeren. Met nadruk is in deze rubriek de aandacht gevestigd op de pogingen, dat de laatste jaren onder toezicht van de Wagnervereeniging te Amsterdam zijn ondernomen, waar aan het Conservatorium een muziekdramatische afdeeling is gesticht onder leiding van mr. Johannes den Hertog, wiens ervaringen als muzikaal assistent bij de Festspiele te Bayreuth en als voorbereider van de modelvoorstellingen der Wagnervereeniging ten aanzien van de opleiding van jonge Nederlandsche operakrachten vruchtdragend zijn gebleken. Nadat de Wagnervereeniging de kleine partijen in de door haar ten uitvoer te brengen opera's geleidelijk aan Nederlandsche artisten was gaan toevertrouwen, die zich doorgaans zeer wel bij de glansrijke internationale bezettingen wisten aan te passen, is tenslotte het waagstuk ondernomen, een opera geheel met Nederlandsche krachten ten tooneele te brengen; zoo ontstond indertijd een reeks alleszins aanvaardbare voorstellingen van Debussy's ‘Pelléas et Mélisande’ (aanvankelijk nog onder de muzikale leiding van Pierre Monteux), gevolgd door meer of minder geslaagde vertooningen van Ravel's ‘l'Heure espagnole’, van de oorspronkelijke Nederlandsche opera ‘De Snoek’ van Guillaume Landré, van Wolf-Ferrari's ‘Le donne curiose’ en enkele andere werken. Bij deze pogingen, die nog niet de pretentie van volwaardige opera-voorstellingen konden hebben, kon gaan-

deweg worden vastgesteld, dat men thans in ons land de beschikking heeft gekregen over zeer bruikbaar, in sommige gevallen zelfs uitstekend vocaal-dramatisch materiaal, doch dat daarnaast het gemis aan vakkundige regie voelbaar werd, terwijl ook het dirigentenprobleem om een oplossing vroeg. In de eerstgenoemde moeilijkheid - voor een opera-gezelschap van het hoogste belang en feitelijk de voornaamste oorzaak van het telkens weer falen van alle pogingen om tot een Nederlandsche Opera te geraken - kon al heel gelukkig worden voorzien, doordat de geniale regisseur Lothar Wallerstein, wiens werkzaamheid te Weenen en Salzburg een internationale vermaardheid heeft gekregen, zich na den val van Oostenrijk in ons land is komen vestigen; in hem kon men den man begroeten, die bij uitstek in staat was, de dramatische scholing van de nog jonge Nederlandsche operakrachten ter hand te nemen. Het oogenblik leek gunstig, om aan de 'opera-klasse' een meer blijvenden en officieelen vorm te geven en zoo ontstond in samenwerking van de Wagnervereeniging, den Bond van Volksuniversiteiten in Nederland en de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst de *Nederlandsche Opera-Stichting*, welke den 11en December 1939 te Rotterdam debuteerde met een voorstelling van 'Die Zauberflöte' van Mozart, welke voorstelling sedertdien verscheidene malen, ook in andere steden, is en wordt herhaald.

Aan deze première is een maandenlange voorbereiding vooraf gegaan, waarmee bedragen gemoeid waren, die waarschijnlijk nog nooit in ons land aan een opera-voorstelling zijn besteed. Dat dit mogelijk was, hing voor een deel samen met den oorlogstoestand in Europa, welke het de Wagnervereeniging onmogelijk maakte, haar plannen om wederom een drietal modelvoorstellingen met buitenlandsche krachten tot stand te brengen - voor dit seizoen was de keuze gevallen op 'Don Giovanni' van Mozart, 'Die schweigsame Frau' van Richard Strauss en 'Tristan und Isolde' van Wagner, laatstgenoemd werk in de Bayreuther bezetting - te volvoeren; de Wagnervereeniging maakte van den nood een deugd en besloot haar leden twee voorstellingen van de Nederlandsche Opera-Stichting aan te bieden: de genoemde uitvoering van 'Die Zauberflöte' en die van 'Les contes d'Hoffmann' van Offenbach, welke laatste opera sedert half Januari 1940 reeds in een serie abonnementsvoorstellingen van de ge-

meente Amsterdam is vertoond. De daadwerkelijke steun, welken de Wagnervereeniging hiermee aan de Nederlandsche Opera-Stichting heeft verleend, mag niet onderschat worden: het feit, dat de Wagnervereeniging het meende te kunnen wagen, haar leden inplaats van de traditioneele kostbare modelvoorstellingen met de beroemdste buitenlandsche medewerkers een uitvoering door jonge onervaren Nederlandsche krachten aan te bieden, moest wel op het zelfvertrouwen van het nieuwe opera-gezelschap een gunstigen invloed hebben, omdat daarmee het blijkbaar besmettelijke vooroordeel van het Nederlandsche publiek ten aanzien van de muzikale prestaties van landgenooten - oratoriumzangers en -zangeressen merkwaardig genoeg uitgezonderd - kon worden doorbroken.... zij het dan ook met overwegingen van hoofdzakelijk snobistischen aard.

De voorstellingen van ‘Die Zauberflöte’ te Rotterdam zijn een onmiskenbaar succes geworden. Dat het vocale over het geheel genomen zeer bevredigend, in sommige prestaties zelfs verrassend goed bleek te zijn, was een der mooie resultaten van het voorbereidende werk, dat in de opera-klasse van mr. Joh. den Hertog is verricht. Dat echter - voor het eerst! - een opera in Nederlandsche bezetting in dramatisch en scènisch opzicht op een internationaal niveau kwam te staan, was in de eerste plaats te danken aan Lothar Wallerstein, die niet alleen de beroemde decors, welke Oskar Strnad indertijd voor de uitvoering te Salzburg heeft vervaardigd en die later voor de voorstellingen van de Wagnervereeniging met kleine wijzigingen zijn gecopieerd, tot een organisch bestanddeel van de vertooning wist te maken, maar die aan de vocalisten zonder de noodige tooneelervaring een dramatische scholing heeft gegeven, waarvan de gunstige resultaten zeer de aandacht trokken; gebaar en beweging waren tot in elk detail verzorgd en daarbij hadden de meesten van deze pas gevormde tooneelisten reeds een innerlijke en uiterlijke vrijheid ten opzichte van de nieuw verworven dramatische kennis verkregen, die werkelijk tooneel ‘spel’ mogelijk maakte, dat niet in onspontane schoolschheid bleef steken. De muzikale leiding was in handen van Paul Pella, den vroegeren Generalmusikdirektor te Aken, die zich indertijd met Alban Berg's ‘Wozzeck’ ook in ons land een groote reputatie heeft verworven; hij bleek erin geslaagd te zijn, het Rotterdamsch Philharmonisch Orkest

van den Mozart-stijl te doordringen, waardoor het orchestrale gedeelte op dezelfde hoogte kwam te staan als de andere onderdeelen van deze vertooning. Zoo kon deze 'Zauberflöte' om haar zuivere sfeer en haar muzikaal-dramatische homogeniteit een sterken indruk maken, waarmee de buitengewone toewijding, die alle medewerkenden bij de voorbereiding van deze première aan den dag hebben gelegd, ruimschoots is beloond.

De tweede voorstelling, die van 'Les contes d'Hoffmann', is te Amsterdam voorbereid. Wederom had Lothar Wallerstein de scènische en dramatische leiding, terwijl mr. Johannes den Hertog voor het muzikale gedeelte zorgde. Ook hier werden de visueele factoren de grondslagen van het succes; een tafereel als het derde - een Venetiaansche loggia met doorkijk op het Canal grande (een waarlijk schitterend decor van J. Duyvetter) - was in dit opzicht een hoogtepunt van de vertooning, ook door het individueele acteeren in de bewegingsgroepen, dat van groote suggestiviteit was. Het vocale was niet in alle opzichten zoo gaaf als bij de 'Zauberflöte', hoewel er verscheidene uitstekende stemmen te bewonderen waren, en wat de orkestbegeleiding betreft is mij de medewerking van het Utrechtsch Stedelijk Orchest, dat aan de geheele serie voorstellingen in gemeente-abonnement medewerkt en daardoor hoe langer hoe meer met de vertooning vergroeid is geraakt, ditmaal beter bevallen dan die van het Concertgebouw-Orkest, dat alleen in de beide ledenvoorstellingen voor de Wagnervereeniging meespeelde en daar (afgezien van het uiteraard fraaiere klankgehalte van het orkestspel) een veel minder gaaf aangepaste factor in was; het moet nu eenmaal op de eenheid van een opera-vertooning een ongunstigen invloed hebben, indien men voor bepaalde voorstellingen een ander, natuurlijk slechts oppervlakkig voorbereid orkest te hulp roept en de Nederlandsche Opera-Stichting zal dan ook goed doen, bij haar verdere voorstellingen het internationale gebruik van een vast orkest althans voor elke vertooning afzonderlijk in stand te houden; de Opera heeft in ons land teveel moeten doorstaan om thans, nu eindelijk de mogelijkheden voor een cultiveering op hoog niveau aanwezig schijnen te zijn, aan onnoodige compromissen te mogen worden blootgesteld.

De verschillende groote orkesten hebben in de afgeloopen

maanden hun vastgestelde programma's zonder ingrijpende wijzigingen kunnen afwerken. Het Concertgebouw-Orkest heeft hoofdzakelijk onder leiding van Eduard van Beinum gestaan, het Residentie-Orkest onder die van Frits Schuurman; in beide gevallen was het wegblijven van de aanvankelijk voor een reeks concerten geëngagaeerde buitenlandsche dirigenten Bruno Walter en Georg Szell daarvan de oorzaak. Van Beinum heeft o.a. een nieuw 'Concertstuk' van *Guillaume Landré* ten doop gehouden, een knap en bondig gebouwde compositie, die dank zij haar muzikanteske melodiek, haar vaart in de snelle deelen en haar glansrijke instrumentatie ook toehoorders heeft kunnen boeien, die overigens van moderne muziek afkeerig zijn.

Een nog dieperen indruk hebben de 'Symphonische Tänze' van *Paul Hindemith* gemaakt, muziek van innerlijke klaarte en uiterlijke soberheid; Hindemith blijkt met 'Mathis der Maler' een persoonlijken, rijpen stijl bereikt te hebben, die boven alle experimenteeren uitstijgt en waarin de componist de muzikale spanningen en emoties, die hem beheerschen, ten volle tot uitdrukking schijnt te kunnen brengen. Hoe ongerijmd, dezen meester thans te verwijten, dat zijn recente werken in dezen eindelijk geconsolideerden stijl feitelijk 'niets nieuws' brengen! Is het niet genoeg, dat hier een muzikale inhoud van hoog niveau in onderling sterk verwante maar toch individueele verschijningsvormen is vastgelegd? Volgens dergelijke opvattingen zou van een scheppend kunstenaar tenslotte een telkens zich wijzigende werkstijl verlangd kunnen worden, die niet aan één overheerschenden persoonlijkheidsstijl, laat staan aan een tijdstijl gebonden zou mogen wezen!

Frits Schuurman heeft zich nog eens aan de twintig jaar oude 'l'Histoire du soldat' van *Strawinsky* gewaagd, in een scènische uitvoering, waaraan wederom Lothar Wallerstein zijn medewerking als regisseur verleende. Wat echter in 1919 verrassend nieuw en als muzikale tegenhanger van het dadaisme een historisch-begrijpelijke reactie was, deed nu als een uiting van geestelijke armoede, zelfs als humbug aan; de navrante tekst van C.F. Ramuz in de suggestieve vertaling van M. Nijhoff bleek zich beter gehouden te hebben dan het armtierige kermismuziekje, dat Strawinsky er bij geschreven heeft. Wat in 'Petrouchka' geheel verantwoord bleek, werd hier zinloos en opzette-

lijk; had Strawinsky niet zijn magistrale ‘Symphonie des Psaumes’ geschreven, men zou alle recht hebben om ‘l'Histoire du soldat’ als een symptoom van verval te beschouwen; mij lijkt het meer een tijdelijke inzinking.... die echter later door andere is gevolgd.

Willem Mengelberg is begin Maart na een triomfale buitenlandsche concertreis te Amsterdam teruggekeerd, waar hij behalve zijn standaard-repertoire twee belangrijke moderne vioolconcerten te dirigeeren kreeg: dat van *Bartók*, waarvan Zoltan Szekely in het vorige seizoen reeds een zeer opmerkelijke vertolking had gegeven, en dat van *Hindemith*, door Ferdinand Helmann voor het eerst ter wereld uitgevoerd; in dit laatste werk bleek het stijlgemiddelde van ‘Mathis der Maler’, ‘Sanctissima Visione’ en ‘Symphonische Tänze’ tot nieuwe varianten te hebben geleid, waarin de sterke, beheerschte muzikale persoonlijkheid van den componist den haar passenden uitdrukkingsvorm heeft gevonden.

Overigens heeft de orkestpractijk weinig opzienbarends gebracht; behalve van Beinum in Amsterdam en Schuurman in Den Haag (deze laatse zich hoe langer hoe beter aanpassend) hebben Flipse in Rotterdan, van Otterloo in Utrecht, Spaanderman in Arnhem, Kuiler in Groningen, Hermans in Maastricht en niet te vergeten Toon Verheij in Haarlem, die steeds meer uitgroeit tot een dirigent van den eersten rang, hun publiek nog sterker dan voorheen aan zich weten te binden; overal wordt een sterk toegenomen concertbezoek gemeld, een der weinige verheugende gevolgen van de tijdsomstandigheden, welke laatste blijkbaar geen invloed hadden op de komst van de Berliner Philharmoniker naar ons land, waar zij onder leiding van Furtwängler een avond van grandioos orkestspel ten beste gaven (Händel, Smetana, Strauss, Brahms), zonder echter de scherper toehoorenden van echte emotionaliteit en afkeer van effectbejag te kunnen overtuigen.

Doordat vele buitenlandsche solisten in verband met den oorlogstoestand hun verplichtingen in ons land niet zijn nagekomen, heeft de Nederlandsche solist eindelijk gelegenheid gekregen, zich te doen gelden; en over het algemeen heeft het publiek leeren inzien, dat op vrijwel alle gebieden van de muziekpractijk Neder-

landers werkzaam zijn, die met de zeer goede buitenlandsche collega's op één lijn kunnen worden gesteld en die aanspraak kunnen maken op de waardeering, welke men hier zelfs aan buitenlandsche artisten van mindere bekwaamheid gul pleegt te schenken. Enkele in ons land min of meer definitief gevestigde buitenlanders echter hebben zich niettemin in ons muziekleven een onaantastbaar bestaansrecht verworven; men denke aan het Nieuw Hongaarsch Strijkkwartet, aan Hermann Schey en vooral aan *Lili Kraus*. Deze laatste heeft in den loop der jaren als partner van den violist Simon Goldberg (vioolsonates van Beethoven), van den zanger Doda Conrad (liederen van Schubert) en als soliste (pianoconcerten van Mozart) zulk een schitterende reputatie gekregen, dat zij het waagstuk kon ondernemen om een langgekoesterde illusie in vervulling te doen gaan: met een eigen, speciaal voor dit doel opgericht orkest een Mozart-concert voor te bereiden, waarbij aan de technische en muzikale afwerking de zorg kon worden besteed, die bij kamermuziekconcerten een conditio sine qua non is, doch waar men in de orkestpractijk nooit aan toe komt. Het misbruik, om aan instrumentale soloconcerten, wat het samenspel tusschen orkest en solist betreft, den kortst mogelijken repetitietijd te besteden, heeft al heel wat schade berokkend aan muzikale meesterwerken, die evenveel recht op een zorgvuldige instudeering kunnen laten gelden als composities voor kleinere bezettingen. Is het niet wonderlijk, dat voor het instudeeren van groote orkest- en koorwerken, waar reeds de beheersching van het veelzijdige, gecompliceerde uitvoeringsapparaat extra moeilijkheden met zich mee brengt, gewoonlijk minder tijd beschikbaar is dan voor een sonate, kwartet of lied? Vooral oratoria, waarin pas op de generale repetitie voor het eerst het orkest meespeelt, moeten daaronder lijden, want een koordirigent (die uit den aard der zaak in de meeste gevallen toch al geen geroutineerd orkestleider is) kan onmogelijk in staat geacht worden, tijdens een generale repetitie, die bovendien tegenwoordig vaak het karakter van een openbare uitvoering heeft, het evenwicht tusschen en de onderlinge versmelting van de vocale en instrumentale groepen zóó gedetaileerd af te wegen, dat in elk geval aan redelijke eischen van homogeniteit kan worden voldaan. Bij concerto's doet zich dit bezwaar evenzeer gelden; wel zal bij vaak gespeelde werken, die het orkest langzamerhand

is gaan beheerschen en waar de solistische opvattingen op den duur min of meer genormaliseerd zijn, het gevaar van onevenwichtigheid niet zoo acuut zijn en zal in de beste gevallen zelfs een nauwsluitend samenspel tot het bereikbare kunnen behooren, maar bij zelden of nooit gespeelde solo-concerten behoort een waarlijk volmaakt afgewogen, in tempo en nuanceering wederzijdsch aangepaste uitvoering tot de vrome wenschen.

Het is dan ook te begrijpen, dat een kunstenares als Lili Kraus, die behalve een buitengewone pianistische begaafdheid een volstrekten eerbied voor het muzikale kunstwerk bezit, eindelijk eens voor een wijle heeft willen breken met de Schmiere, waaraan zoovele composities van hoog gehalte ten offer zijn gevallen. Het jubileum van den Amsterdamschen Kunstkring 'Voor Allen' maakte het haar mogelijk, door den dirigent Bertus van Lier een orkest van ongeveer 50 man te doen samenstellen, waarmee met de grootste zorgvuldigheid een Mozart-programma werd samengesteld, dat behalve drie prachtige, weinig gespeelde pianoconcerten een aantal instrumentale dansen als verbindingsmuziek bevatte. Met de grootste toewijding hebben dirigent en pianiste in samenwerking met het orkest, dat vooral aan de eerste lessenaars uitstekende krachten bevatte, den voor deze werken vereischten stijl van musiceeren benaderd; elk detail werd nauwkeurig overwogen, overal werd de functie van het solo-instrument ten opzichte van de orkestpartij nagegaan en toen het ensemble tenslotte aan zijn eerste optreden toe was, kon het met recht getuigen, dat niets aan het toeval was overgelaten. Tijdens de reeks herhalingen, welke Lili Kraus en Bertus van Lier van dit Mozartconcert te Amsterdam en elders hebben gegeven, is de eenheid in het musiceeren steeds hechter geworden, werd de uitvoeringstechniek steeds meer verfijnd en kwam de sfeer van Mozart's muziek hoe langer hoe beter tot haar recht. En toen op 13 Maart te Rotterdam het laatste concert van deze combinatie plaats vond, had het musiceeren dan ook een niveau bereikt, dat in onze concertpractijk uniek mocht heeten; niet wat de klankkwaliteit van het orkest betreft - want deze was lang niet altijd onberispelijk -, maar door de stilistische zuiverheid, waarmee aan alle eischen van de partituur was voldaan. Dit was een evocatie van Mozart's genie, welke in die mate alleen kan slagen, indien alle uitvoerenden zich tenvolle bewust zijn en blijven van hun louter *dienende*

taak ten opzichte van het muzikale kunstwerk; de afwezigheid van ook maar het geringste virtuose effectbejag in dit musiceeren was het, wat dit concert een verademing deed zijn voor allen, die zoo vaak de muziek moeten hooren ondergaan in solistenijdelheid en dirigentenwaan.

EDUARD REESER

Buitenlandsche kroniek

De Finsche Tragedie.

De Finsche tragedie - of is het slechts het eerste bedrijf? - is ten einde. Het drama heeft aan alle eischen, welke aan een klassiek treurspel plachten te worden gesteld, voldaan. Naar den vorm door eenheid van tijd en van plaats, en naar den inhoud door de gevoelens van bewondering voor Finschen heldenmoed en deernis voor Finlands lot, die het drama bij alle toeschouwers gewekt heeft. Moge nu althans ook het hooge doel van den klassieken tragedie-dichter, de katharsis, worden verwezenlijkt!

Van het verloop der Finsch-Russische betrekkingen geeft het onlangs verschenen Finsche Blauwboek[1)] een beknopt overzicht. Van een politieke ontwikkeling, welke noodzakelijk tot het huidige conflict voeren moest, is geen sprake geweest. In de inleiding tot de documenten van het Blauwboek constateert de Finsche regeering met recht, dat ‘the surprising change.... which occurred in the foreign policy of the Soviet Union last October, can in no way have been caused by the relations which existed between these two states before that date’ (p. 7).

In het begin, kort na de Revolutie van 1917, is er in de houding der Soviets jegens Finland wel eenige weifeling merkbaar geweest. Hoewel het Centrale Uitvoerende Comité der Soviets den 4den Januari 1918, op voorstel van Lenin, tot erkenning van de politieke onafhankelijkheid van Finland had besloten, bleek de verleiding om te trachten Finland aan eene bolsjewiseering te onderwerpen toch te groot. Een oorlog, die tegelijk een Finsch-Russische èn een Finsche burgeroorlog was, was daarvan het ge-

1) The development of Finnish-Soviet Relations, Publication of the Ministry for Foreign Affairs of Finland (Oy. Suomen Kirja, Helsinki, 1940).

volg, doch hij eindigde met een nederlaag der Communisten, bezegeld in het vredesverdrag van Tartu (14 October 1920), hetwelk aan alle te regelen kwesties een redelijke oplossing gaf. Het zelfbeschikkingsrecht der Finnen werd reeds bij de vredesonderhandelingen door de Soviets niet meer bestreden en belangrijke territoriale geschillen bleken er na het sluiten van het verdrag niet meer te bestaan. Finland was ook vóór 1917 (sedert 1809) een min of meer autonoom groothertogdom geweest, met het gevolg, dat omtrent het verloop der oude Finsch-Russische grenzen geen twijfel bestond. Het westelijk gedeelte van de grens door de Carelische landengte dateert volgens het Blauwboek van 1323, het oostelijk deel van 1618 en de grens ten noorden van het Ladoga-meer stamt gedeeltelijk uit 1595, ten deele uit 1618. In 1864 is het gebied, waarop in de Carelische landengte de wapenfabrieken van Rajajoki stonden, bij Rusland getrokken tegen belofte van compensatie in het noorden, aan de kust van de IJszee. Tengevolge van eene verdeeling van een tot dusverre gemeenschappelijk benutte kuststrook tusschen Rusland en Noorwegen was Finland nl. haar uitweg naar de IJszee kwijt geraakt. Herstel daarvan was in 1864 in ruil voor Rajajoki beloofd en die belofte werd in het verdrag van Tartu, door het afstaan van Petsamo, vervuld. Verdere territoriale geschillen vielen er niet te regelen, doch terwille van Leningrad's veiligheid stemde Finland toe in eene algeheele demilitarisatie van de Finsche eilanden in de Finsche golf en van de Finsche kust der Carelische landengte. Ook Petsamo werd aan beperkende bepalingen met betrekking tot de aldaar geoorloofde vlootsterkte onderworpen en bij verdrag van 1 Juni 1922 werd t.o.v. de Finsch-Russische grens tusschen het Ladoga-meer en de IJszee eveneens eene verregaande demilitarisatie overeengekomen; Het geheel der bepalingen overziende, kan men niet anders zeggen, dan dat de Finsch-Russische scheidingsregeling een model was van redelijkheid en wederzijdsch zelfbedwang in het belang van een blijvenden vrede. Als de Finsche regeering dan ook (op pag. 10) constateert, dat de vrede van Tartu ‘was based on enduring principles’ en zorgvuldig had weten te vermijden ‘that risks of [the relations between the two states] being broken off, which exists when treaties are made on an arbitrary basis’, dan kan men haar stellig niet van overdrijving beschuldigen. De Soviet-

regeering dacht er trouwens blijkbaar evenzoo over, want zij nam zelf het initiatief tot het Finsch-Russische non-agressieverdrag van 21 Januari 1932, waarin werd overwogen 'that none of the international obligations which they have hitherto assumed debars the pacific development of their neutral relations' en waarbij de grenzen van het verdrag van Tartu ('which shall remain the firm foundation of their relations') en de demilitarisatie-bepalingen van het verdrag van 1922 nog eens uitdrukkelijk werden bevestigd. Het verdrag van 1932, dat spoedig werd gevolgd door een conciliatie-verdrag, werd in het volgende jaar nog 'versterkt' door het tusschen Soviet-Rusland en al zijne buren gesloten verdrag van Londen betreffende de definitie van den aanvaller. Artikel 2 van dat verdrag d.d. 3 Juli 1933 stempelt tot een verboden aanval o.m. het gewapenderhand binnenvallen, met of zonder oorlogsverklaring, in het grondgebied van de wederpartij en het ondersteunen van gewapende benden, gevormd op het territoir van den een en binnengedrongen in het territoir van den ander, zoomede het nalaten alle mogelijke maatregelen te nemen om die benden van allen verderen steun af te snijden, en artikel 3 bepaalt zelfs, dat 'geen politieke, militaire, economische of andere overwegingen als excuus of rechtvaardiging voor een aanval als bedoeld in het voorafgaande artikel zullen kunnen dienen', terwijl een Annex dit laatste nog eens met voorbeelden toelicht en precizeert. Een stringenter formuleering van wat als verboden aanval zal zijn aan te merken, dan die welke in het verdrag van 1933 is vervat, is in het internationale verdragsrecht niet bekend en de Soviets hebben er zich bij monde van Litvinow dan ook niet weinig op beroemd, dat zij door dit verdrag aan de geheele wereld een voorbeeld hadden gegeven, hóé men den vrede waarlijk kan bevorderen. Inderdaad, als het op het *sluiten* van verdragen alléén aankwam....

De nietswaardigheid van dergelijke verdragen en overeenkomsten met een onbetrouwbaren mede-contractant gesloten, kwam reeds aan het licht toen de Soviets op 17 September 1939 besloten Polen - medeonderteekenaar van het verdrag van 1933 - binnen te rukken. Kort daarop bleek tevens, dat naar Sovietsche opvatting de gesloten verdragen ook niet in den weg stonden aan eene verkrijging, door middel van politieke chantage, van luchten vlootbases in het Balticum. Finland was dus gewaarschuwd en

het kan niet verbazen, dat de Finsche gezant te Moskou, Yrjö Koskinen, toen hem de voor den Finschen minister van buitenlandsche zaken bestemde ‘uitnoodiging’ werd overhandigd, om terstond naar Moskou te komen teneinde ‘over zekere concrete kwesties van politieken aard van gedachten te wisselen’ (p. 42), terstond de vraag stelde, welke *politieke* kwesties Molotov eigenlijk op het oog had? Naar zijn (Koskinen's) weten vielen er alleen handelsbelangen te bespreken. Het antwoord op deze vraag bleef Molotov echter schuldig....

De Finnen hebben op de ‘uitnoodiging’ gereageerd met de voorzichtigheid, die hun geheele buitenlandsche beleid kenmerkt. Erkko blijft thuis, doch zendt den ex-premier Paasikivi, die destijds de Finsche delegatie bij de vredesonderhandelingen te Tartu had gepresideerd en dus beter dan wie ook van de Finsch-Russische verhoudingen op de hoogte was. Deze onderhandelaar is echter niet naar Moskou's zin en nog minder staat het den Soviets aan, dat Paasikivi slechts voorzien is van ‘de normale volmachten, die iemand meekrijgt als hij gaat onderhandelen over kwesties als die welke tot dusverre waren besproken’. Met deze voorzichtige woorden laat Erkko aan den Soviet-gezant Derevianski weten, dat er voor Finland geen andere kwesties aan de orde zijn dan de reeds langeren tijd aanhangige regeling der handelsbetrekkingen en dat Paasikivi slechts volmacht heeft te *onderhandelen*, en niet om zijn land te binden. Voorbeelden van gevolmachtigde ‘onderhandelaren’, die hun land op slag aan de wederpartij uitleverden of gedwongen werden zulks te doen, stonden de Finsche regeering stellig nog helder voor den geest en evenals Polen op 30 Augustus 1939 wantrouwde Finland onderhandelingen, waarmede een machtige buur plotseling zoo'n haast schijnt te willen maken.... ‘I hope’, zegt Erkko op 8 October tegen Derevianski ‘that the negotiations will proceed normally and peacefully’. Het antwoord luidt echter weinig geruststellend: ‘The example of the Baltic states shows that negotiations can be successfully managed’, en Erkko vindt het dan ook noodig terstond te waarschuwen: ‘It is impossible tot conceive that Finland could approve of an arrangement such as has been intended there.’ Daarbij blijft het dan voorloopig, en Paasikivi zal Maandag 9 October vertrekken.

Paasikivi's oorspronkelijke instructies zijn in het Blauwboek

volledig weergegeven. Hij heeft last ‘from the very beginning to maintain a clearly deprecatory attitude towards any proposals which might endanger Finland's political position.... or her policy of neutrality’ en zal er op moeten wijzen, dat geen Finsch afgevaardigde ‘even if he be a Cabinet minister’ het recht heeft zijn land te verbinden tot zaken, waarvoor krachtens de Finsche grondwet de medewerking van het Parlement is vereischt (p. 47). Als de Russen militaire steunpunten op de Aalandseilanden of het Finsche vasteland verlangen, moet Paasikivi zulks weigeren en elke discussie daarover onmogelijk verklaren. Het zelfde geldt voor wijziging van de grens op de Carelische landengte. Over vergemakkelijking van het Russische transit-verkeer via Petsamo laat zich spreken, over cessie van eenigen Finschen haven echter niet. Cessie van bepaalde eilanden in de Finsche Golf - met uitzondering van Suursaari - zoude als uiterste concessie mogelijk zijn, mits zoowel Finland zelf als de van honk verdreven eilandbewoners daarvoor redelijke compensatie zouden ontvangen. Als terrein van mogelijke territoriale compensaties wordt Oost-Carelië en het kustgebied van de IJszee (het schiereiland Rybatsji) aangewezen. Een wederkeerig bijstandverdrag met de Soviets tenslotte is niet aanvaardbaar. Praktisch mag Paasikivi dus alleen onderhandelen over cessie van eenige eilanden in de Finsche golf tegen compensatie elders en over economische zaken.

De eetlust der Soviets is echter belangrijk grooter. Moskou verlangt: 1. een vlootbasis in Hangö gedurende 30 jaar; 2. cessie van een aantal eilanden in de Finsche golf (met inbegrip van Suursaari); 3. cessie van een stuk Finsch territoir op de Carelische landengte; 4. cessie van het Finsche deel van het Rybatsjischiereiland, 5. ‘versterking’ van het bestaande non-aggressie verdrag; 6. demilitarisatie van de thans versterkte zones aan beide zijden van de grens. Hiertegenover biedt Rusland aan *a*. territoriale compensatie in Oost-Carelië en *b*. toestemming in de versterking van de Aalands-eilanden door Finland (mits zonder medewerking van anderen, zelfs niet van Zweden).[1)]

Van deze wenschen schrok Paasikivi zóó, dat hij zich naar

1) Eigenlijk had Rusland met de versterking der Aalandseilanden niets te maken, doch het Zweedsch-Finsche verdrag schreef goedkeuring door den Raad van den Volkenbond voor en als lid van dien Raad zou Rusland die versterking misschien hebben kunnen tegenhouden.

Helsinki terugspoedde om nadere instructies en versterking te halen. De versterking bestond in den tweeden gedelegeerde Tanner en de nieuwe instructies machtigden de Finsche onderhandelaren tot het doen van een aantal verdere concessies.

De Finsche tegenvoorstellen van 23 October 1939 kwamen neer op cessie der eilanden in den Finschen golf tegen compensatie elders, een voor beide partijen bevredigende regeling met betrekking tot Suursaari, cessie van eenig gebied in de Carelische landengte (minder dan Moskou verlangde), doch géén vlootbasis in Hangö en géén cessie in het Noorden. Moskou haast zich op de gebruikelijke wijze te verklaren, dat zijn oorspronkelijke eischen ‘minimum-eischen’ waren geweest. Van Hangö kunnen de Soviets niet afzien, het te cedeeren territoir in de Carelische landengte moest aanmerkelijk grooter zijn dan de Finnen hadden aangegeven, al kan het dan ook wellicht iets kleiner zijn dan de Russen aanvankelijk hadden verlangd, en de eischen betreffende het Rybatsji-schiereiland en de demilitarisatie van de Mannerheimlinie blijven gehandhaafd.

Na consultatie van het Finsche Parlement besluit de Finsche regeering de Russische eischen betreffende Hangö af te wijzen, doch op de Carelische landengte nog grootere concessies te doen dan te voren al was geschied, en in gedeeltelijke cessie van het Rybatsji-schiereiland toe te stemmen - alles tegen behoorlijke territoriale compensatie elders. Nu betoont ook Moskou zich eenigermate tegemoetkomend (als men die uitdrukking tenminste mag bezigen wanneer er slechts sprake is van vermindering van ongegronde eischen), want wel blijft er geschil bestaan over de Carelische grens en over Hangö (ook Moskou's alternatieve eisch, althans een paar eilandjes in de buurt van Hangö te bekomen, is voor de Finnen onaannemelijk), doch de eisch van slechting der Mannerheim-linie laten de Soviets thans vallen en de Finsche voorstellen tot gedeeltelijke cessie van het Rybatsjischiereiland zullen ‘in overweging worden genomen’. Het struikelblok Hangö bleek echter onoverkomelijk en zoo liepen de onderhandelingen tóch vast.

Op 13 November 1939 keeren Paasikivi en Tanner onverrichterzake huiswaarts. Onmiddellijk daarop zet van Soviet-zijde een radio-campagne in en worden zgn. grensincidenten geënsceneerd. Op 28 November 1939 zegt Moskou het non-agressieverdrag op,

hoewel dit nog op 7 April 1934 tot 31 December 1945 was verlengd. De nota, waarbij deze opzegging geschiedt, is in den in de laatste jaren bij dergelijke gelegenheden gebruikelijk geworden vlegelachtigen toon gesteld. Zelfs de schijn eener rechtvaardiging wordt niet nagestreefd, over toepassing van het conciliatie-verdrag wordt niet gerept, en een Finsch voorstel tot het instellen van een conciliatie-commissie ter fine van onderzoek of, alternatief, tot het onderwerpen van de zgn. grensincidenten aan arbitrage wordt niet eens beantwoord. Op 30 November vallen de Soviet-troepen Finland binnen en worden de Finsche steden voor de eerste maal gebombardeerd.

De rest der historie is spoedig verteld. Finland appelleerde aan den Volkenbond, waarvan Rusland en Finland nog beiden lid waren. Middererwijl liet Finland, via Zweden, aan Moskou weten dat het desnoods nog verdergaande concessies wilde doen, doch het Russische antwoord daarop was de vorming van de marionetten-regeering van Kuusinen, waarmede Moskou een ‘verdrag’ sluit, dat de fictie van een ongestoorden vrede tusschen de Soviets en de Finsche republiek moet helpen in stand houden. Als vanuit Genève gepoogd wordt, de onderhandelingen weer op gang te brengen, heet het dan ook, dat de verhoudingen tusschen Soviet-Rusland en de ‘Democratische Republiek Finland’ niets te wenschen over laten. Genève dacht er echter anders over. In een rapport, dat voorzichtigheidshalve mede op de officieele Tass-berichten is gebaseerd, wordt het verloop van zaken uiteen gezet en de conclusie getrokken, dat de Soviets onder schending van het Volkenbonds-handvest en een aantal andere verdragen tot een aanval zijn overgegaan. De Raad stoot de U.S.S.R. deswege uit den Bond en de Vergadering doet een beroep op alle Volkenbondsleden voor materieele en humanitaire hulp.

Die hulp is Finland niet onthouden, doch zij was tegenover de overmacht der Russen volstrekt onvoldoende. Tengevolge van de starre houding der Skandinavische staten bleef zij nl. tot materiaal en enkele vrijwilligers beperkt. Georganiseerde militaire bijstand kon Finland van de zijde dergenen, die daartoe bereid waren, slechts bereiken als Noorwegen of Zweden doortocht toestond en de Skandinavische rijken hebben gemeend daartoe niet te kunnen besluiten. Zij hebben dit besluit stellig ongaarne en slechts ter beveiliging van eigen levensbelangen genomen, doch

dat neemt de droeve waarheid niet weg, dat Finland, ondanks zijn tallooze heldendaden, waarvoor de geheele wereld in bewondering stond, den al te ongelijken strijd heeft moeten opgeven, omdat het door de houding zijner Noordsche ‘broeders’ van doeltreffender hulp van buiten was afgesneden. Het staat na Daladier's verklaringen vast, dat de geallieerden sedert 4 Februari 1940 tot het zenden van een expeditie-leger bereid zijn geweest en dat alle daartoe noodige maatregelen op 26 Februari waren getroffen. Doch wat baat een hulp-expeditie, die bij de grenzen van Zweden of Noorwegen rechtsomkeerd maken moet?

Het Finsche volk is dus, ondanks geld en goede woorden van buiten, op eigen kracht aangewezen geweest. Dat die kracht, militair gesproken, onvoldoende is gebleken, kan men niet zeggen, doch de psychische belasting was te zwaar en de Finsche leiders hadden blijkbaar geen hoop meer op voortzetting van het tot dusverre gevoerde heroieke verweer. En dus hebben zij den kop gebogen en een ‘vredes’-diktaat aanvaard, dat alle vroegere voorstellen in hardheid verre overtreft. Behalve de geheele Carelische landengte (met inbegrip van Viipuri, de stroomversnellingen van Imatra en de geheele Mannerheim-linie) en het Finsche gedeelte van het Ladoga-meer (met het klooster-eilandje Valamo) verliezen de Finnen een strook benoorden het Ladoga-meer, een hap in het Noord-oosten, ter versmalling van de toch reeds smalle Finsche ‘wespentaille’ bij Kuolajärvi, en een groot stuk van het Rybatsji-schiereiland, en moeten zij Hangö en eenige daarbij gelegen eilanden gedurende 30 jaar voor een Russische vlootbasis afstaan, terwijl de Finsche vloot in de IJszee tot een aantal uiterst kleine eenheden wordt beperkt. De Soviets daarentegen verkrijgen een strategische spoorlijn tot in het hart van de Finsche ‘wespentaille’. Van territoriale compensaties elders is thans bovendien nergens meer sprake.

Het vredes-verdrag werd in den nacht van 12 op 13 Maart 1940 te Moskou geteekend. Voor ratificatie was de goedkeuring door het Finsche parlement vereischt, die echter met bijna algemeene stemmen werd gegeven. Inmiddels was de terugtocht van het tot neervallens toe vermoeide leger en de uittocht van de bevolking der succesvol verdedigde en niettemin verloren gebieden al begonnen. Reeds spreken de leiders van het Finsche volk van wederopbouw en herstel van toegebrachte wonden. Doch tegelijkertijd

is men in Finland en elders zich ervan bewust, hoe kwetsbaar het Noordsche bastion der Europeesche beschaving geworden is en hoezeer het gevaar voor een nieuwe beproeving, dan waarschijnlijk met algeheele vernietiging van den Finschen staat als oogmerk van den vijand, is vergroot. Zoo moest de Finsche premier wel gewagen van de spade in de eene en het zwaard in de andere hand. De vrede is hersteld, indien men althans het ophouden der vijandelijkheden 'vrede' wenscht te noemen, doch de rust in het Noorden is nog lang niet weergekeerd, noch de angst voor een hernieuwden aanval verdwenen....

Het vrij plotselinge einde van den Finschen strijd heeft tot tweeëerlei nabeschouwing aanleiding gegeven. Over de 'schuldvraag' eenerzijds, over de beteekenis van den Moskouschen 'vrede' voor de Europeesche politiek in het algemeen aan de andere zijde. Met een innerlijke tegenspraak, die zoo vaak van vooringenomenheid het symptoom is, heeft men van zekere zijde aan Engeland en Frankrijk het dubbele verwijt gemaakt, den Finschen strijd als pretext te hebben willen gebruiken voor een onder geallieerde hegemonie brengen van het Skandinavische noorden en - tevens - de Finnen niet voldoende te hebben gesteund. Het eene verwijt weerlegt het andere: afdoende steun aan de Finnen is uitgebleven omdat de geallieerden de onafhankelijkheid en onzijdigheid der Noordsche staten hebben willen eerbiedigen en zich van zwaren diplomatieken druk op de 'broeders van Oslo' hebben onthouden, en het verwijt, dat afdoende steun aan de Finnen tenslotte niet is verleend kunnen worden, treft dan ook niet Engeland en Frankrijk maar de Skandinaviërs, die zulks door hunne houding hebben belet. In dit verband is het van belang de woorden van maarschalk Mannerheim te citeeren, wiens laatste dagorder, voor zoover ik weet, in de Nederlandsche dagbladen niet in extenso is weergegeven. Over het uitblijven van voldoende buitenlandsche ondersteuning zeide de maarschalk het navolgende:

'Onze buren, de Skandinavische staten, wien het door hunne geographische ligging gemakkelijk zoude zijn geweest troepen te zenden, hebben gemeend zulks niet te kunnen doen. Hun politiek van strikte onzijdigheid heeft hen daarvan weerhouden. Ons herhaald verzoek en onze herhaalde beroepen op hen zijn zonder

weerklank gebleven. *En daarbij komt nog*, *dat zij door het publiceeren van hun negatief antwoord onze militaire positie zeer veel kwaad hebben gedaan*.'

'De westersche mogendheden, die aanvankelijk hebben geaarzeld, hebben zich later bereid verklaard een volledig uitgerust expeditie-corps te zenden, als Finland daarom vroeg. Deze belofte is ook in de afgeloopen dagen nog herhaaldelijk bevestigd. Tenslotte hebben Daladier en Chamberlain openlijk verklaard, dat hun land bereid was zich op ons verzoek onmiddellijk aan onze zijde te scharen tegen den aanvaller.[1)] Ons opperste commando heeft die plannen zorgvuldig bestudeerd en wij hebben uitgebreide onderhandelingen gevoerd over de détails hunner uitwerking, doch wij zijn tot de conclusie gekomen, dat het zenden van een expeditie-leger niet afdoende was. *Er was in die plannen slechts één zwak punt: hoe konden de troepen Finland bereiken*? De geographische situatie werkte tegen. De zeeweg door de Oostzee was versperd. De weg over Petsamo was lang en moeilijk en bovendien door den vijand bezet. *De eenig mogelijke weg was die door Zweden en Noorwegen. Finland heeft zich herhaaldelijk tot de regeeringen dier landen gewend om vrijen doortocht voor de geallieerde troepen te verkrijgen. De geallieerde regeeringen hebben eenzelfde verzoek gedaan. Maar de doortocht is star geweigerd door beide landen*, *wegens hunne houding van strikte onzijdigheid. Het is dit absolute verbod*, *hetwelk de geallieerde hulp heeft verijdeld en zoo is ons land aan zijn lot overgelaten om alleen den strijd tegen zijn grooten tegenstander uit te vechten*.'

Uit de woorden van den grijzen Finschen maarschalk spreken bitterheid en verwijt. Het is niet ons recht hem daarin te volgen. Een plicht het buurvolk bij te staan, wanneer men overtuigd is daardoor zichzelf aan groot gevaar bloot te stellen, is nòch juridisch, nòch zedelijk aanwijsbaar. Zoodanige plicht bestaat zelfs niet, krachtens het nationale recht, tusschen burgers; de Parijsche hoogleeraar Barthelémy heeft er onlangs in de Temps nog eens op gewezen. Terecht waarschuwde hij: 'Si le droit interne en est encore à ce stade arriéré, comprenons que le droit international ne soit pas plus avancé'. Indien men Zweden en Noorwegen iets wil verwijten, dan is het (behalve misschien kortzichtigheid ten

1) Een belofte dus van verder gaande strekking dan het zenden van een expeditie-corps alléén.

aanzien van hunne eigen levensbelangen *op den langen duur*) dat zij bij hunne betuigingen van Oslosche broederschap verzuimd hebben duidelijk de *grens* dier uiterst platonisch gebleken onderlinge 'vriendschap' te beseffen en aan te geven. Te Oslo, zoomin als te Genève, hebben de staten zich tot opoffering hunner eigen (echte of vermeende) vitale belangen, ten behoeve van het slachtoffer van een aanval, verplicht. Wanneer het soms anders klónk, dan kwam dat, omdat de gesproken woorden de politieke werkelijkheid niet langer dekten. De houding der Skandinaviërs, wier wereldburgerzin vroeger menigeen ten voorbeeld werd gesteld, moge dan ook velen in de herinnering blijven, als straks, te Genève of elders, gesproken mocht worden over een 'veranderde wereld', die voortaan het onrecht, den naasten aangedaan, als zelfondervonden onrecht zal wreken.... Barthelémy had gelijk: 'Résignons-nous à voir des nations qui se vantent d'être civilisées assister impassibles à l'assassinat de nations innocentes. Mais qu'on ne nous demande pas plus que cette résignation attristée'.

Voor ons Nederlanders, wordt dit gevoel van 'weemoedige berusting' echter met iets anders vermengd: met het gevoel van voldoening en dankbaarheid, dat in November 1939 onze Zuiderburen van een andere opvatting omtrent hunne waarachtige levensbelangen hebben doen blijken dan de Skandinavische buren van Finland. Ook Brussel's houding mag door den wensch eigen belangen te dienen bepaald zijn geweest - het zou verkeerd zijn van eenigen staat, welken ook, iets anders te verwachten - de Belgische visie op België's welbegrepen eigenbelang is toch meer met de belangen zijner buren in overeenstemming geweest dan de kortzichtige Skandinavische politiek met de levensbelangen der Finnen. En dat stemt tot verheugenis....

De beteekenis van den vrede van Moskou voor het verloop van den hoofdstrijd, welke in Europa wordt gestreden, is in een hoofdartikel van de Temps onlangs oprecht en precies geformuleerd: 'La conclusion de la paix entre la Finlande et la Russie des Soviets constitue pour la France et l'Angleterre un échec caractérisé. Sans doute n'ont-elles point subi de défaite militaire, puisqu'elles n'ont pas effectivement combattu sur ce terrain d'opérations. Mais diplomatiquement et moralement il n'est pas

douteux que Staline vient d'enregistrer un succès dont, en dernière analyse, Hitler est le grand bénéficiaire. S'illusionner sur les conséquences d'un tel événement serait puéril autant que dangereux. Est-ce à dire que le prenant au sérieux, il y ait lieu, de surcroît, de le prendre au tragique? L'erreur ne serait pas moindre....'..

Hitler's winst is dubbel: het gevaar voor een verplaatsing van den strijd naar Noord-Europa schijnt, voorloopig althans, bezworen en zijne communistische vrienden kunnen zich thans ongestoord aan de uitvoering hunner leveranties op Duitsche bestelling wijden. Er dreigt in dit verband nog slechts één gevaar: wat in Noord-Europa niet is geschied, zou bij de Kaukasus en in Zuid-West Rusland kunnen plaats grijpen. Daar is eene geallieerde actie tegen de Soviets echter aan de (actieve of passieve) medewerking van Turkije en, zij het in mindere mate, van Roemenië gebonden. Het is voor Duitschland van het hoogste belang, dat de vrede in die streken gehandhaafd blijft, want Trans-Kaukasië levert vrijwel alle Russische olie èn het mangaanerts, waaraan Duitschland dringende behoefte heeft en dat het nergens anders kan krijgen. Een geallieerde actie vanuit Roemenië zou bovendien Duitschlands oostgrens kunnen bedreigen. Geen wonder dus, dat de Duitsche diplomatie alle zeilen bijzet, om Roemenië en Turkije tot voortgezette onzijdigheid, zoo al niet tot eene geheel op Duitschland afgestemde politiek, te bewegen. Gelukt die actie, en er is voorloopig geen enkele reden te veronderstellen, dat zij niet zoude gelukken, dan staan de geallieerden opnieuw voor het probleem, dat zij sedert September niet hebben durven aanpakken: hoe Duitschland op de knieën te brengen door militaire actie in het westen? Zeven maanden zijn er noodig geweest, de geallieerden dit probleem als onontwijkbaar te doen beseffen, doch het heeft er allen schijn van, dat dit besef thans is gewekt. Van de geweldige moeilijkheden, die aan de oplossing ervan zijn verbonden, is men zich van den aanvang af bewust geweest. Zoo groeit langzamerhand de zekerheid, dat het einde van dezen oorlog nog vèrre en het leed, zonder hetwelk de overwinning niet zal kunnen worden verkregen, nog onoverzienbaar is.

B.M.T.

Kroniek der Nederlandsche letteren

‘In Benarde Omstandigheden’.

> J'y ai pensé de mon côté, et suis venu à cette conclusion particulière qui recule un peu le difficulté, - que ce ne sont point les grands artistes qui font les grandes époques, mais au contraire que ce sont bien plutôt les époques elles-mêmes qui ont attendu, exigé, eveillé, soutenu les oeuvres et les hommes dont elles étaient dignes. Car les productions de la vie, c'est toujours le *besoin* qui les enfante. Mais en qui naissait ce besoin, quels etaient les suppôts vivants et réels de cette exigence? - Ils n'étaient point nombreux. Ils ne furent jamais une foule, mais une collection de deux ou trois cents, ou un peu plus peut-être, - deux ou trois cents connaisseurs, amateurs, hommes raffinés, fanatiques, difficiles, qui voulaient ce qu'ils voulaient, et qui ne voulaient point de ce qu'ils ne voulaient pas - qui nous ressemblaient donc de fort loin - *car nous sommes omnivores*, *nous autres modernes*.
> PAUL VALERY, Discours de la diction des vers. (1926).

Albert Verwey vertelt in het vlugschrift gewijd aan zijn verhouding tot Stefan George: ‘Na het ineenstorten van de Nieuwe Gids was de moedeloosheid hier te lande groot geworden. Ook ik had mijn deel gehad in de verwarring en inzinking, die eraan was voorafgegaan. Ik had er me aan ontworsteld. Door mijn huwelijk, mijn studie, door reizen in Italië en Spanje, door het wonen in een nieuwe landstreek, had ik mijn gemoed tot rust gebracht, mijn horizon uitgezet, mijn werk vernieuwd en verstevigd, en in de dichtbundel Aarde en het drama Johan van Oldenbarneveldt de grondslag gelegd, waarop ik als dichter kon

voortbouwen. Tenslotte had ik bij de val van het oude, een nieuw tijdschrift opgericht en was nu wel zeker dat ik de beweging zou voortzetten. Maar wat ontbrak was de impuls die alleen gelijkgezinde vrienden geven. Ik moest soms nog wel denken, dat al wat ik deed mijn persoonlijk opzet en de tijd mij tegen was.'

Jonge letterkundigen van heden zullen die regels misschien lezen met een beetje jalouzie jegens de middelen, waardoor de gelijk-matig levende Verwey zijn geestelijk evenwicht herstelde. Het huwelijk, de studie, het reizen en daarna het zich vestigen in een rustig duinlandschap, waar men zich vrij voelt, zijn inderdaad benijdenswaardige remedies tegen innerlijke kwelling! Maar het karakter van die kwelling zal een jongeman van het jaar 1940, die - gelijk het heet - 'aan litteratuur doet', ongeacht op welke manier hij aan litteratuur doet en met hoeveel of hoe weinig talent, zeker ommiddellijk herkennen. Ontmoediging, inzinking en verwarring: zijn dit niet de passende woorden, wanneer men zeggen wil, welken indruk bijvoorbeeld het eerste verschijnen van het maandblad 'Criterium' heeft gewekt?

Het gaat nu nog even niet over de vraag, of het beginselprogramma, waarmede *Cola Debrot* dit eerste nummer inleidde, werkelijk voor een programma kan worden aangezien en of er ook maar één beginsel instaat, hetwelk waard is, dat men er elders dan aan een herbergtafel op ingaat. Het gaat ook niet over de grootere of geringere letterkundige waarde van de afzonderlijk beschouwde bijdragen, een helder opstel over den schilder Henri de Braeckeleer door zijn stadgenoot *Maurice Gilliams*, een algemeene beschouwing over den geest van de jongere litteratuur door *Pierre H. Dubois* onder den titel 'De Fictie van het Dogma', een korte novelle in den vorm van enkele navrante jeugdherinneringen door *Adriaan van der Veen*, de eerste acte van een spel in vijf bedrijven, genaamd 'Automaten' door *Cola Debrot* en verder verzen van reeds bekende jongere dichters *Bertus Aafjes*, *Gerrit Achterberg*, *Pierre Kemp*, *Han G. Hoekstra*, *Pierre H. Dubois*, *Eduard Hoornik*, *Nes Tergast*. De samenstelling van een tijdschrift ook van het allereerste nummer, dat de beginselen van de redactie in theorie en in practijk wil kenbaar maken, blijft van onbeheerschbare toevalligheden afhankelijk. Tot medewerking aangespoorde dichters sturen wat zij reeds hebben liggen, of vervaardigen iets

om niet te ontbreken; men loopt de kans, dat dit hun beste werk niet is. Beziet men echter het geheel, beluistert men den toon van de bijdragen, oogt men de draagwijdte na van de beloften en beweringen, die gedaan worden, dan mist men in dit nieuwe blad onmiddellijk, bij alle overeenstemming van klank en vorm ‘den impuls, dien alleen gelijkgezinde vrienden geven.’ Verschil van inzicht is binnen bepaalde, maar geenszins nauwkeurig bepaalde, verhoudingen royaal aanvaard; overeenkomst in geestdrift, die, boven de verschillen uit, zich richten zou op een groot en als gemeenschappelijk gezien ideaal werd echter niet bereikt.

Wie jong is en zich toch kan vrijvechten van de suggestie, dat een ding *goed* zou zijn alleen door *nieuw* te zijn, zal eerlijk bekennen, dat het nieuwe tijdschrift niet beter is dan achtereenvolgens *Het Getij*, *De Vrije Bladen*, *Forum* en *Werk* zijn geweest in den betrekkelijk korten tijd van hun bestaan als groepsorgaan eener jongere school. Vergelijkt hij eerlijk, dan zal hij besluiten, dat *Criterium* veel minder goed is en ook veel minder oorspronkelijk. Het zet *Werk* rechtstreeks voort wat betreft den aard van de medewerkers. Het stelt zich alleen een ruimer taak door de gevoelens van deze medewerkers ook theoretisch te willen verdedigen. En juist deze verruiming blijkt de grootste verzwakking. Terwijl het er als bundeltje gedichten van verschillende jongere dichters, zonder een bloemlezing te zijn, nog wel mee door kan, is het als manifest eener jeugdiger opvatting buitengewoon slap. Het spreekt als iemand, wien de moed in de schoenen zonk tengevolge van de inzinking en de verwarring, welke hij rond zich waarneemt, zonder dat hij concreet de oorzaken weet te noemen, die hij hiervoor verantwoordelijk stellen moet. Het klaagt al dadelijk over ‘de benarde omstandigheden, waarin wij thans verkeeren’, maar het schetst die benardheid niet helder, het veronderstelt haar vaag en algemeen bekend bij alle Nederlandsche lezers, die zich voor de kunst en haar ontwikkeling interesseeren. Toch zou het, indien men gezamenlijk niet voldoende geestdrift opbrengen kan om de benardheid te verbreken, van eerste belang zijn, deze benardheid te begrijpen, althans zich af te vragen, welke factoren ervan men duidelijk werkzaam ziet.

Eenvoudige en alledaagsche factoren moet men daarbij niet buiten beschouwing houden. De benarde omstandigheden, waaraan jonge letterkundige kunstenaars zich onderworpen

voelen, zijn lang niet alle van grootscheeps-wereldpolitieken aard, het zijn voor een deel kleine, huiselijke omstandigheden, waarvoor het woord economisch nog te deftig klinkt. Mevrouw *Romein-Verschoor* heeft er in het *Critisch Bulletin* eens terloops op gezinspeeld, toen zij schreef, dat het initiatief in de moderne literatuur zich allengs meer van de schrijftafel naar de uitgeverij schijnt te verplaatsen; dit beteekent, dat aan de vrije bezieling veelal een belangen-dictatuur wordt opgedrongen, die zelden in haar voordeel is. Het publiek, zegt men, is lusteloos. Het vraagt geen poëzie, geen novellen, geen gebundelde beschouwingen over oudere of nieuwere letterkunde, het wil alleen luisteren naar een goed solied verhaal, bij voorkeur met avontuurlijke gebeurtenissen en een prettigen afloop. Zulk een verhaal wordt niet alleen verkocht aan de liefhebbers van boeken, maar het gaat naar de talrijke openbare en particuliere uitleenbibliotheken. Het brengt geld op. Wie verzen maken wil, moet zorgen, dat hij geld héét. Platvloerscher kan deze uitgevers-ervaring niet onder woorden worden gebracht, maar zoekt men een reden van de benardheid der omstandigheden, onder welke de jeugdige litteratuur zich ontwikkelen moet, dan is dit er een. Voor versjes, zooals er een dertigtal in *Criterium* staan, heeft ons land geen publiek. Zulk oordeel houdt niet in, dat deze versjes ondeugdelijk zijn; het is geen letterkundig waarde-oordeel, zoolang wij niet behoeven toe te komen aan een waardeering op grond van ‘volkschheid’ of ‘sociabiliteit’; maar het is met dat al een hard oordeel van de practijk, tijdens de laatstgehouden Boekenweek snerpend bevestigd in de uitspraak van iemand met kennis der markt - den uitgever *Van Dishoeck* te Bussum - dat de belangstelling voor den afzonderlijken dichtbundel morsdood is. Economisch wordt er aan de poëzie alleen nog verdiend door de dagbladschrijvers, die haar aankondigen en de bloemlezers, die haar in wettelijk toegestane porties verzamelen; de dichters zelf kunnen zich niet veroorloven ‘den grondslag te leggen, waarop zij zullen voortbouwen’ door middel van reizen, studeeren en buiten-wonen. In de maatschappij leven zij meestal onder pseudoniem en moeilijk. Dit zijn de naakte feiten en voor menigen jongen dichter vallen die samen met de ‘benarde omstandigheden’, waarover *Cola Debrot* het al dadelijk heeft in zijn openingsartikel, dat *Tegenstellingen* heet, en dat dan ook direct tegenover den inhoud van

den oudsten bekenden Nederlandschen dichtregel: ‘Alle vogels bouwen hun nest, behalve jij en ik’ als den modernsten voorstelt: ‘alle vogels breken hun nek, behalve jij en ik.’

Dit is galgenhumor, zal men zeggen, doch in plaats van achter in de Pêle-Mêle, waar alle ruimte werd gelaten voor een grapje, verschijnt deze galgenhumor in den tweeden volzin van het manifest der jeugd en hierdoor wordt de mentaliteit van het nieuwe maandblad gekenschetst. Wie erin schrijven, dragen het besef mee, dat zij arbeiden in een maatschappij, die niet naar hun geschriften vraagt en die zich ook niet zal laten beinvloeden door de gevoelens, waaruit deze geschriften voortkomen of door de beweringen, die erin worden losgelaten. Een sonnet, dat *Bertus Aafjes* bijdroeg, vangt aan met de woorden:

> Een dichter schrijft slechts voor een dichter verzen,
> en voor de vrouwen, die geen vers verstaan.

Verder handelt het gedicht over die vrouwen en is, wat den inhoud betreft, van weinig belang. Waar het op aan komt, is uitsluitend het ronduit beleden besef, dat hier welbewust poëzie wordt vervaardigd zonder klankbodem. Zulk een besef is, voor een echt dichter tenminste, nauw verwant aan moedeloosheid. Want al streeft hij in geenen deele naar populariteit, al zal hij deze zelfs onder bepaalde condities verachten, al is het denkbaar dat hij heel zijn leven lang iedere tegemoetkoming der openbare belangstelling schuwt en deswege zijn werk alleen aan vrienden toont, maar verborgen houdt voor het groote publiek: hoe minder hij zich aangetrokken voelt tot een concrete lezersschaar, hoe sterker hij verlangen zal naar een idealen klankbodem. Hij dicht dan immers ‘voor de eeuwen’.

Belachelijk zou het zijn, te beweren, dat een der medewerkers aan *Criterium* zijne bijdragen afstond in de volle overtuiging, dat het nageslacht er levenswaarden aan ontleenen zal. Het *exegi monumentum* is geen gevoel, waarmede de moderne jonge dichter afscheid van zijn werk neemt, hij laat zich integendeel afschuw inblazen jegens ‘een tooverformule, die maar al te spoedig zou petrifieeren’, als hadde zijn ziel iets van haar waarde verloren op het oogenblik, dat hij in zijn werk iets onherroepelijks uitsprak.

De gedachte, dat men gedichten schrijft zonder klankbodem, heeft verscheidene steunpunten, doch het sterkste is wel, dat

oorspronkelijke poëzie, hoezeer door de kritiek geprezen, nauwelijks verkocht wordt. 'Alle vogels breken hun nek' door het feit, dat de wiekslag van de bezieling hen niet hoog genoeg verheffen kan boven de alledaagsche zorg. Een dichter kan zich in de samenleving nutteloos voelen; hij kan het idee koesteren, dat hij een weelde van schoonheid om zich heen spreidt, waardoor het gemeen slechts verblind, niet gevoed wordt, maar om voort te leven in deze hoogmoedige zelfverzekerdheid, verlangt hij den steun van een intelligent maecenatendom, dat hem vrij laat. Waar dit niet bestaat, terwijl het publiek geen belangstelling heeft, daar wordt de bezieling aldra beloerd door het belang. Vraag aan een vakkundigen uitgever, hoe het mogelijk is, dat in een zoo klein taalgebied als het Nederlandsche telkens weer een ander handelshuis zich interesseert voor een zoo riskante onderneming als de uitgifte van alweer een jongeren-orgaan, en wanneer hij rondborstig over zijn bedrijf durft spreken, zal hij antwoorden, dat dit risico gedragen wordt, niet uit belangstelling voor de vernieuwing van de Nederlandsche dichtkunst, maar uit begeerte naar prestige bij de jongere talenten, waaronder er wellicht één zal opstaan, dat door het vervaardigen van verkoopbare lectuur ruim de geleden offers goedmaakt. Blijkt dit na korten tijd niet het geval, dan is de uitgever teleurgesteld en werpt de schuld op de kortheid der lijst van inteekenaren. Het nieuwe maandblad verdwijnt uit zijn fonds, doch een collega staat klaar om hetzelfde geluk te beproeven. Dit inzicht wordt bevestigd door den werkelijken gang van zaken aan ieder, die de moeite nemen wil, eens na te gaan, hoe sedert de oprichting van *Het Getij* uitgevers-politiek werd gedreven met jongere maandbladen. Het wordt met nadruk verduidelijkt aan wie de vele tegenstrijdige dagbladberichten gevolgd heeft betreffende het staken der uitgave van *Werk* en het stichten van een nieuw maandblad, dat uitgegeven worden zou bij J.M. Meulenhoff. Zijn deze berichten juist geweest, dan is het huidige vorm van *Criterium* minder het resultaat van den 'impuls van gelijkgezinden' dan van een compromis tusschen de oorspronkelijke redacties van twee achtereenvolgens aangekondigde maandbladen en het uitgeversbelang der firma Meulenhoff[1]. Schande steekt hier niet in, maar

1) In het *Hollandsche Weekblad* werd n.l. aangekondigd, dat bij J.M. Meulenhoff een jongeren-orgaan verschijnen zou onder den titel *Vlam 1940*. Merkwaardig is ook, dat in het vervroegd verschenen Aprilnummer van *Criterium* bijdragen worden geplaatst van eenige 'oudere' dichters, wier medewerking was gevraagd voor een speciaal nummer, doch wier inzendingen achteraf over gewone nummers werden gedistribueerd, zoodat het publiek hen voor gewone medewerkers zal houden. Die manier van doen mag men handig noemen, doch zij siert Mercurius meer dan Apollo!

het bewijst, hoe kunstmatig een dichtergroepeering tot stand wordt gebracht door factoren, die met de poëtische inspiratie zoo goed als niets te maken hebben, en het verontschuldigt, dat *Cola Debrot* een beginselprogramma ontwierp, waarin hij vaag genoeg bleef om nog alle kanten uit te kunnen. Hij voelt trouwens zelf het gevaar en wijst het openhartig aan:

> 'Wie zal ontkennen, dat men onder de jongeren in jaren de meeste cultureel-gesproken onbaatzuchtigen vindt? Maar zij zijn dan ook niet belast met de druk der kunde, noch met die van het persoonlijk belang. Vandaar dan ook de groote verrassing, die ons vaak wacht van een jongere, die na het verwerven van een zekere kunde en een zeker emplooi, onmiddellijk overgaat tot een hardnekkig belangenfanatisme. Vandaar dan ook, dat wij in ons tijdschrift hopen te scharen niet degenen, die aan een zekere leeftijdsgrens beantwoorden (bijv. van 3 tot 25), maar diegenen, die zich niet vastgelegd hebben, onverschillig, hoeveel jaren zij op hun kerfstok hebben.'

Typeerend voor het besef, dat men arbeiden moet 'in benarde omstandigheden' is toch zeker de vereenzelviging van eenige kunde met 'een druk' (alsof onkunde geen druk zou zijn!) Gefixeerde, ja zelfs 'bepaalde' begaafdheid, voorheen het onderscheidend kenmerk van 's kunstenaars persoonlijk vermogen, wordt vandaag geducht als een bedreiging zijner artistieke 'persoonlijkheid'. Sprak daaruit een verlangen naar universaliteit of naar multi-virtuositeit, men zou misschien redenen vinden om hiertegen te waarschuwen, maar men zou deze streving tenminste begrijpen als een reactie op voorbije vooroordeelen of eenzijdigheden, doch er spreekt niets anders uit dan een reactie op vaste vormen en een begeerte naar roekelooze oorspronkelijkheid. Wees liever ondeskundig dan niet origineel; het is beter, dat gij heelemaal niet dichten kunt dan dat gij een gedicht maakt, hetwelk niet heelemaal nieuw schijnt, ziedaar het voorschrift. En de motiveering? Uw talent wordt beloerd door belangenfanatisme, maar uw oorspronkelijkheid zal u in staat stellen, uw 'persoonlijkheid' te behoeden, ook boven den leeftijdsgrens,

waarop gij niet meer als beginneling beschouwd kunt worden.

Deze hoogschatting van de 'persoonlijkheid' wordt verdedigd in beide principiële bijdragen van het nummer en beide schrijvers zien er een voorwaarde in om de moeilijkheden te trotseeren, welke voortkwamen uit hetgeen zij beschrijven als een onevenredigheid tusschen 'bovenbouw' en 'benedenbouw', twee begrippen, die nader aldus worden aangeduid door *Cola Debrot*:

> 'De rationalist in volkomen aanvaardbaren vorm beweert slechts, dat de romantiek (te verstaan in uitgebreidsten vorm van cultureelen bovenbouw, met name aesthetica en religie) haar wortels vindt in den benedenbouw van het sociale leven en in de individueele psychologie (de persoonlijkheid); hij zegt niet anders dan dat er relatie bestaat tusschen de twee gebieden'.

Pierre H. Dubois herhaalt en bevestigt dit:

> 'Het artistieke element, de 'artistieke bovenbouw is niet alleen-zaligmakend.... Van den anderen kant gezien is het eveneens duidelijk dat de "onderbouw" der persoonlijkheid alléén evenmin de voorwaarden tot het kunstwerk bevatten kan.'

Toch valt het op, dat de laatste schrijver bij de nadere omschrijving van het begrip 'benedenbouw' of 'onderbouw' - in tegenstelling tot Debrot - het belang van de sociale structuur verzwijgt, als gaf hij zich in het geheel geen rekenschap van de getuigenis-waarde der menschelijke oorspronkelijkheid.

De waarheid wil namelijk, dat de waargenomen lusteloosheid van het publiek en de hieruit gevolgde benarde omstandigheden het antwoord zijn op een evengroote lusteloosheid van de dichters tegenover de vreugden der schoonheid. Voor dit verschijnsel zijn de schrijvers in Criterium niet persoonlijk aansprakelijk. Men behoeft weinig voorbehoud te maken om het een algemeen Europeesch verschijnsel te noemen, dat al doorwerkt sedert de opkomst van het expressionisme en dat misschien voor den modernen mensch de noodzakelijke gemoedsbegeleiding is van catastrophale cultuurschokken. Hoe men het ook verklaren wil, de louter-dichterlijke eerzucht is geluwd. Het poëtische zelfgevoel is verzwakt. Hiermede is ook de aandacht voor de techniek van het dichtwerk geslonken tot soms algeheele achteloosheid.

In de plaats van het edele verlangen om iets volstrekt schoons te maken, dat sterker zal zijn dan de tijden, trad de veel lagere

en ook veel gemakkelijker te bevredigen begeerte om ‘een persoonlijkheid’ te zijn. De inleider van *Criterium* maakt zich veel meer bezorgd om de onderlinge appreciatie van de dichters dan om het schoonheidsgenot, dat dezen aan hun lezers zullen bereiden, en hij eindigt zijn betoog met het eenige beginsel, dat hij ernstig verdedigen wil:

> ‘Wij hebben maar één eisch: leg u nooit of te nimmer vast!’

In een normalen tijd, waarin de omstandigheden dus niet benard zijn, is dit toch allerminst de goede raad, dien men aan jonge dichters geeft! Men houdt hen dan toch liever voor: ‘Blijf trouw aan uw ideaal; beschouw u door uw schoonheidsdroom geboeid, door uw begaafdheid verplicht, door uw oorspronkelijkheid verantwoordelijk gesteld!’

De angst, dat die raad te weinig revolutionnair zal klinken, heeft men in zulke tijden niet, doch vandaag schijnt die angst onontkomelijk en *Pierre H. Dubois* gaf er een stem aan in zijn gedicht *Sneeuw over mijn naam*:

Het sneeuwde aarz'lend buiten,
de tuinen werden wit,
ik zat maar voor de ruiten
en dacht aan niets dan dit,

hoe onder deze sneeuwlaag
langs een gebarsten grond
het innigst leven heenjaagt -
en ik, met open mond,

ik stond het na te kijken,
ik vouwde mijn handen saam,
ik kon mij niet ontwijken
en prevelde mijn naam.

Ik woog de lettergrepen,
telde de zin daarbij, -
ik heb haar nooit begrepen,
maar nu sprak ze tot mij.

Eer ik tot steen verschrompel,
gegrondvest voor altijd, -
ik die dan niet meer mompel
in mijn onwilligheid,

word door aanhoudend sneeuwen
in stilte weggevoerd
en het weerbarstig schreeuwen
wordt in mij toegesnoerd.

Als nu de sneeuw blijft dalen
over mijn steenen naam
aanhoor ik haar verhalen
en weet dat ik mij schaam.

Sympathiek is in dit versje de toon van het volkslied, die in de eerste regels van de tweede strofe zwakke rhythmische herinneringen oproept aan Werumeus Buning's *In Memoriam Patris*; sympathiek is vervolgens het begin, dat met genoegen doet terugdenken aan het 'dun en aarzelend sneeuwen' uit het gedicht *De Veertig Martelaren* door Gerard Wijdeveld. Doch waar Dubois van die herinneringen loskomt, en over zichzelven gaat spreken, daar wordt zijn vers gewrongen en duister, zoodat de vierde strofe pas verstaanbaar is, wanneer men de vrouwelijke voornaamwoorden laat terugslaan op het mannelijke substantief *de zin*, en wanneer men het werkwoord *tellen* vervangt door een ander, dat zooveel zou beteekenen als 'trachten te begrijpen en meteen naar juiste waarde te schatten.'

Welke blijkt dan de zin van dien naam, plotseling aan den naamdrager zelf geopenbaard door de sneeuwvlaag, waartoe het aarzelende sneeuwen zoo onverwachts werd verhevigd? Die zin is: weerbarstigheid, mompelende onwilligheid, doch met de wetenschap, dat deze hoedanigheden niet bestand zullen zijn tegen de stilte, die wegvoert, en met de verwachting, dat er een oogenblik zal komen, waarop de naamdrager 'tot steen verschrompelt, gegrondvest voor altijd'. Deze zegswijze kon duidelijker zijn, maar in de teminologie van *Cola Debrot*, aan wien het vers werd opgedragen, beteekent ze wel hetzelfde als 'petrifieeren', d.i. 'zich vast leggen', datgene dus, wat de dichter 'in deze benarde omstandigheden' '*nooit ofte nimmer*' doen moet. Vandaar, dat P.H. Dubois belooft, zich te zullen schamen.

De exegese van dit gedicht verraadt een angst om niet meer opstandig, 'onwillig', 'weerbarstig' te zijn, want dàn is het afgeloopen: een sentiment, dat veel bij hedendaagsche jonge menschen voorkomt, ja, dat misschien méér dan eenig ander de jeugd karakteriseert als hedendaagsch. Hetzelfde gevoel nu drijft aan om in de kunst datgene, wat men de 'persoonlijkheid' noemt hooger te waardeeren dan datgene, wat men de 'vorm' noemt, hoewel zoo iets er gauw toe leiden kan, subjectieve bedoelingen voor lief te nemen in de plaats van objectieve resultaten.

Dezelfde Dubois drukt het in zijn genoemd opstel, met een aanwijzing naar het beginselprogramma van het maandblad *Forum* als volgt uit:

> 'Het verschil tusschen Forum en Tachtig is.... essentiëel, of - om het eenigszins anders te formuleeren - de Beweging van Tachtig heeft tenslotte geen nieuwe gezichtspunten buiten de grens der aesthetiek, geopend, al heeft zij een vernieuwing gebracht, Forum echter wèl. Als men de heele Nederlandsche litteratuur onderzoekt, blijkt tot aan de Forum-generatie toe het bepalende element de aesthetiek; of deze ten tijde van Cats, Vondel, Potgieter een ethische of religieuze strekking had of niet, is een kwestie van de tweede orde en verandert aan het aesthetische principe niets, aangezien deze elementen geen critecia vormen bij de beoordeeling van den kunstenaar. Eerst op het moment dat omstreeks 1932 ter inleiding van Forum geschreven werd: "Wij verdedigen de opvatting dat de persoonlijkheid het eerste en laatste critericum is bij de beoordeeling van den kunstenaar", brak een voor Holland geheel nieuw begrip door, dat wel reeds in Multatuli stem gekregen had en op een wijze die tot nu toe niet werd overtroffen, maar toch als "begrip" voordien onbekend was.'

De indruk, die dit proza geeft, is niet dat het beroep op 'de heele Nederlandsche littaratuur' even gedocumenteerd zou zijn als dat op den eersten jaargang van Forum en wat hier wordt medegedeeld, is woord voor woord aanvechtbaar, of juister: het is reeds allemaal ontkend door vele onderzoekers, behalve dit eene, dat een kunstenaar het wel altijd als zijn taak zal hebben beschouwd, uit welke aandrift dan ook *kunst* te vervaardigen, zoodat gelijkelijk voor Jacob van Maerlant en P.C. Boutens, Dirc Potter en A. Roland Holst, den dichter van het Wilhelmus en C.S. Adama van Scheltema, Jacobus Revius en Jacobus Bellamy, Breeroo en mevrouw Bosboom 'het bepalende element de aesthetiek' kan worden genoemd. Doch het 'geheel nieuw begrip', hetwelk Dubois meent waar te nemen, zal aan de elementaire grondstelling verbonden blijven, volgens welke wij over de 'persoonlijkheid' van een kunstenaar geen woorden behoeven vuil te maken, wanneer de kunst van dezen kunstenaar niet meetelt, zoodat de ambtenaar Douwes Dekker even vergeten zou zijn als de koopman Potgieter, indien er niet een zeker genot, dat wij schoonheidsgenot noemen, voortkwam uit de lectuur van zulke boeken als *Florence* en *Max Havelaar*. Het is met andere woorden, nonsens te beweren:

> 'Als men van een Multatuli, een Ter Braak, een Du Perron het aesthetisch vernis afneemt, blijft er in elk geval nog een volledig mensch over.'

Immers, wat men ook onder de menschelijke volledigheid van deze gestalten wenscht te verstaan, het zal eene volledigheid zijn, die wij kennen uit hun geschriften, en die wij mogen vergelijken met hetgeen ons de - eveneens uit geschriften aan ons bekend geworden - menschelijkheid of volledigheid of persoonlijkheid toeschijnt van auteurs als Marnix van Sinte Aldegonde, Hemsterhuis of Piet Paaltjes, waarbij wij het recht hebben, onze voorkeur toe te kennen aan de laatsten, indien zij ons naar het gevoel meer aanstaan, en zeker indien wij dit gevoel of dezen smaak daarenboven verantwoorden kunnen met *criteria*, die aan algemeene ervaringen ontleend en getoetst zijn.

Het verlangen om te gelden als een 'persoonlijkheid', het hieraan verbonden (hoewel in wezen hiermee strijdige) verlangen om zich niet te laten vastleggen, om niet te 'versteenen', zijn inderdaad vruchten van de benarde omstandigheden, waarop *Criterium* zinspeelt, maar deze verlangens zijn in het geheel geen criteria, zoolang niet objectief verzekerd wordt - dus door woorden of daden van onbetwistbare waarde - dat de verlangende een juiste zelfkennis heeft en inderdaad door de natuur is voorbestemd en toegerust om op te treden als 'persoonlijkheid'. Voor zoover zulk optreden plaats vindt op het tooneel der letterkundige bedrijvigheid, werd het langen tijd beoordeeld volgens normen, die gedicteerd waren door het klassiek-humanistisch cultuurideaal; later is men die normen gaan zien als vervangbare spelregels, die voor Hooft en Vondel wèl golden, maar b.v. niet voor de dichters van onmiddellijk ontroerende liederen uit de Middeleeuwen; en geleidelijkaan is heel het klassiek-humanistisch cultuur-ideaal verbleekt zonder te worden vervangen.

Ziedaar de meest benarde omstandigheid! Het gaat er niet om, of de dichter *Hoornik* Grieksch kent en op *Pindaros* wil lijken, zooals de jonge *Ronsard* dat wilde, maar het gaat erom, of de dichter Hoornik zich een zoodanig schoonheids-ideaal verbeeldt, dat dit geplaatst kan worden in een algemeenen, door grootsche voorbeelden gestuwden toekomstdroom zijner tijdgenooten. Zulk een toekomstdroom missen heden ten dagen *zelfs* de dichters. Zij zijn de laatsten, die in de samenleving dezen droom verliezen en gewoonlijk zijn zij de eersten, die hem hervinden. Meestal hervinden zij hem door zich te verdiepen in eenig verleden, zooals de toekomstdroomers van de Renaissance zich verdiepten

in het antieke verleden en de toekomstdroomers van de Romantiek in de Middeleeuwen of in de Gouden eeuw. De weg naar de bronnen is de eenige, die overblijft, wanneer de weg-vooruit werd versperd. Tot dusver gaat die weg klaarblijkelijk niet verder terug dan het jaartal, waarin *Max Havelaar* verscheen, en dit gebrek aan perspectief in beide richtingen, verleden en toekomst, maakt alle geestelijke activiteit op den duur moedeloos. Wie talent heeft en zich onmiddellijk opgenomen voelt in een kring van gelijkgezinden, bezield door een gemeenschappelijk ideaal, zal niet bevreesd zijn, dat hij 'zich vastlegt', maar hij zal zich fixeeren aan den stijlscheppenden toekomstdroom en wanneer hij zelf stijl scheppen kan, zal hij, kind van zijn tijd, meteen 'zijn tijd vooruit' zijn, zooals men dat noemt: hij zal vormen en de gemoedsvoorwaarden van het komend leven vastleggen in de stof, die het heden hem biedt.

Ook al is zulk een kunstenaar een zeer bescheiden werker met weinig onderscheidende hoedanigheden buiten zijn kunstvaardigheid, hij zal het geluk in de schoonheid en zelfs de tevredenheid in den strijd om schoonheidswil kennen, heel iets anders dan terecht verafschuwde 'burgerlijke zelfvoldaanheid' maar ook iets anders dan gemompel in onwilligheid en zinloos weerbarstig geschreeuw. Waarschijnlijk zal hem het werk van eenvoudige dichters, die zulk geluk ervoeren, grooter 'volledigheid' openbaren dan in vormeloosheid verwilderd verzet van moedige, maar weinig scheppingskrachtige 'persoonlijkheden' Het dogma, dat Multatuli een grooter prozaschrijver zou zijn dan Ruusbroec of Hooft, zal hij niet blindelings aanvaarden. Hij zal niet het ontmoedigend besef hebben, dat het alleen maar zin heeft, gedichten te schrijven voor andere dichters, omdat er buiten een beperkte mandarijnenkaste geen zuivere ontroerbaarheid meer bestaat. Verrukt zal hij zijn om een waarachtig mooi gedicht en van die verrukking zal hij getuigen in de taal der mededeelzaamheid, die een andere is dan de verwaten taal van de 'persoonlijke' kritiek. Hij zal zijn criterium vinden in de eenvoudige vreugde zijner dienstbaarheid en in de warme bewondering, die hij gevoelt voor groote meesters, wier werk en voorbeeld hem aanspoort, zijn dichterlijke eerzucht goed te richten, de harde weerbarstigheid van de taal te trotseeren, slechts te streven naar het zuivere en het volmaakte. Hij zal ervaren, dat het heerlijk is,

zingende te getuigen van de smarten en de vreugden, de liefde en de geestdrift, die hij binnen zichzelven en in zijn omgeving gewaar wordt. Zoo onontkomelijk als ieder ander kunstenaar zal hij ontgoocheld en ontmoedigd worden door het besef van eigen onmacht en door alle misverstand, dat voorkomt uit de beperktheid van menschelijke vermogens, doch tijdens die ontmoediging zal hij blijven weten, dat overal voor hem een krachtbron opwelt, waar hij bewonderen mag. Hij zal met een vast doel voor oogen voortbouwen op een sterken grondslag, zijn ziel in zijn kunst vervolmakend.

Aan een waarachtig dichter, hoe simpel hij zij van gemoed of hoe sterk van intelligentie, zal de impuls niet blijven ontbreken, die alleen gelijkgezinde vrienden geven, want als zijn eigen tijd hem niet die vrienden gunt, zal hij zoeken in de boeken, die vóór hem geschreven zijn en hij zal eerlijk onverschillig worden voor de benardheid van de uiterlijke omstandigheden en voor de cynische ironie van 'persoonlijke' schoonheidsverachters.

Het leven, dat wij heden leiden, lijkt voor de komst van zulke kunstenaars niet gunstig, maar uit de beginselverklaring van *Criterum* klinkt bij veel moedeloosheid een heimwee op, dat den thuisweg niet vindt. Men hoort het, waar *Cola Debrot* de veelomvattende formule uitspreekt van het 'romantische rationalisme', men hoort het duidelijker uit het streven van de medewerkende dichters naar een gracieuzer levensvizie. Het doorbreekt de speelsche ironie van den *Ochtendgroet* bij *Han G. Hoekstra*, het slaat den weemoed neer in het korte gedicht *Tweedracht* van *Ed. Hoornik*, het schrijnt in de begeerte naar 'een helder uur' bij *G. Achterberg*, kinderlijk doorzindert het de lichte spelletjes, die *Pierre Kemp* speelt met het daglicht en de kleuren van de natuur.

De formule van een romantisch rationalisme blijft uitermate vaag, men kan haar toepassen op Diderot, op Stendhal, op Heine, op Multatuli en op al de leermeesters, die de jongere school kreeg toegewezen door de redactie van *Forum*, maar zij is opzettelijk ruimer gelaten, omdat men wel voelt, het laatste woord niet te hebben vernomen en omdat men morgen niet beschaamd wil staan, wanneer men oprecht wordt ontroerd door een doodgewoon liedje van Clemens Brentano, een sonnet van Keats, een hymne van Novalis, enkele hunkerende woorden van

Marceline Desbordes-Valmore. Omdat er geen toekomst-scheppende stijl is, bestaat er geen vaste houding tegenover de traditie. Men wil aan zijn smaak de volle vrijheid laten. Men wil alle kanten uit kunnen. Niemand zegt het in dit eerste nummer charmanter en tegelijk bedroefder dan *Hoornik*:

> Hoog op de brug sta ik, een steenen beeld.
> Jozef de droomer is in 't water zichtbaar.
> Nimmer mij zelve; reeds als kind verdeeld
> tusschen mijn oogen en hun spiegelbeeld;
> voor visch en vogel tegelijk beschikbaar.

Zoo spreekt degene niet, die droomt van de ‘persoonlijkheid’ - hij zou zich wel wachten, zich ‘nimmer mijzelve’ te noemen, doch proclameert zich veeleer tot ‘semper idem’ als Bilderdijk of tot ‘multa tuli’ als Douwes Dekker, zich aldus fixeerend aan zijn eigen ideaalbeeld van zichzelf. Neen, wat Hoornik hier zegt, is de belijdenis van een verlangen naar bevrijding uit de ‘benarde omstandigheden’, en ditzelfde bekent *Nes Tergast*, waar hij schrijft, dat hem....

> .... hier ontstolen is:
> de zin van 't alledaagsche leven
> zooals mij dat bevolen is,
> en van de min het schuw gefluister,
> en van de roos het koel aroom,
> en van den dood het dubbelduister,
> de lichtstreep en de tegenstroom.

Hier zijn we dichter bij de romantiek dan bij eenig rationalisme; hier worden wij herinnerd aan een late verzuchting van *Francis Jammes*, die oudgeworden en veelmaals teleurgesteld, in zijn bundel *De Tout Temps à Jamais* (1935) een rijmbrief richtte tot de schim van Lamartine, waarin hij bad, dat na dit tijdperk van cerebrale overspanning, beheerscht door onze geestelijke indigestie van de nieuwe techniek en de ineenstorting van de burgerlijke veiligheids-constructie des maatschappelijken levens, een periode komen zou, die zonder huichelachtigheid het menschelijk bestaan weer als een genade begrijpt:

> Que reviennent la vie et sa juste cadence,
> Les pigeons au clocher qu'ils avaient déserté,
> Les boucles d'or parmi les charmilles l'été,
> Le bain chaste au milieu des ondes tiédissantes,
> Les hommes délaissant l'usine pour les sentes

Où tinte la brebis dans les fleurs des genêts,
Le viellard réchauffant ses pieds sur les chenets,
La jeunesse confuse alors que vient d'éclore
En silence l'amour comme marche l'Aurore,
Les repas où le pain pour le pauvre est béni,
La prière en commun quand le jour est fini,
Les parents honorés ainsi que dans la Bible,
La cuisine ou l'on voit la quenouille et le crible,
L'enfant choisi par Dieu, qui méditant le soir,
Passe dans le verger oú brille l'arrosoir,
Le soldat qui revient et fait rougir les filles,
Dont on voit s'agiter la langue et les aiguilles,
Le dressoir, où pareils à des coquelicots
Les coqs de la faïence attendent leurs échos.

Het is mogelijk, dat de jonge kunstenaars, die in *Criterium* aan het woord komen, na zich ontworsteld te hebben aan de drukkende ontmoediging, het ideaal, waarnaar hun beste verzen hunkeren, herstellen zullen. Dit is het ideaal van een natuurlijk leven. Luistert men goed naar deze dichters, dan spotten zij alleen maar met het opgeschroefde en met het valsche in de moderne levensverhoudingen, zoowel de erotische als de matrimoniale, de maatschappelijke als de politieke. Hun walgt hun eigen tijd, maar een nieuwe staat hun niet helder voor den geest; zij hopen alleen, dat zulk een nieuwe tijd een grooter ruimte zal bieden aan de teederheid. Hierin zijn zij allen onvoorwaardelijk ‘romantisch’, maar zij wenschen ‘rationalisten’ te blijven tegenover staatkundige aanspraken op een gewelddadige levensvernieuwing. Zij wenschen geen opgedrongen ‘volksche’ idylle te aanvaarden als irrationeele neoromantiek.

Weinig gebonden door een programma, dat hun enkel voorschrijft, vrij te blijven van een werkelijk beginsel en dat hun nochthans een samenvattend levensinzicht zoekt op te dringen, zullen de krachtigsten dit malle programma het eerst verloochenen; in feite doen zij het reeds door den geest van hun werk. Misschien zullen zij trouw blijven aan de lichte onderwerpen en de subtiele gemoedsnuancen, die voor hun talent de grootste aantrekkingskracht schijnen te hebben, maar zij zullen gaandeweg het vermogen ontwikkelen over die onderwerpen iets te zeggen, dat, gracieus klinkende, toch ernstig is. Geen van hen gaf in dit eerste nummer de volle maat van zijn kunstenaarschap, omdat op het oogenblik geen van hen schijnt in te zien, hoe hoog dit noodig is. Misleid door dorre spitsvondigheden, meenen zij, dat

het doode boekentaal werd, wanneer men hun verzekert hoe er spijts de ‘zakelijke’ somberheid in uitgeverskringen een werkelijke levenbehoefte aan goede poëzie bestaat en dat de tijden slechter zullen worden, naarmate de dichtkunst ijdeler wordt, dit beteekent: naarmate de kunstenaar hooger wordt overschat ten koste van het kunstwerk.

De kunstenaar heeft geen enkelen plicht om als ‘persoonlijkheid’, buiten hetgeen hij schrijft, hoe dan ook interessant te zijn. Hij kan omwille van zijn kunst den stelligen plicht hebben, zich vooral niet interessant te maken. Hij mag in den omgang onderhoudend of saai, burgerlijk-beleefd of landelijk-ongeneerd, spraakzaam of stilzwijgend, attent of verstrooid, vurig of kalm zijn, maar wat hij schrijft, weze ontroerend door mooi te zijn. Hiermede begint alles en hiermede houdt alles op.

Wanneer de redactie van *Criterium* zich wegens benarde omstandigheden tegen den eenvoud van dit grondbeginsel verzet, kan dit enkel tot gunstig gevolg krijgen, dat het eerlang bij oprechte jonge dichters eene reactie teweegbrengt, die dan aesthetisch mag heeten, maar die de moedeloosheid overwinnen zal, het holle geredeneer, de goedkoope ironie en de neurasthenische ik-middelpuntigheid verachten, om onder den bezielenden impuls van gelijkgezinde vrienden een Nederlandschen stijl te scheppen, waaraan de levenswil van een gelukbegeerend mensch zich adelt.

ANTON VAN DUINKERKEN

Aanteekeningen en opmerkingen

De noodzaak van reservevorming, ook voor den staat

Er is eenigen tijd geleden in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een lezenswaardige artikelenreeks gepubliceerd over bedrijfsleven en winstbelasting. In het tweede artikel wordt betoogd, dat tenzij alsnog ruime onbelaste reserveeringen bij de regeling van de winstbelasting worden toegestaan, het bedrijfsleven de wet niet als een winstbelasting, doch als een boekwinstbelasting zal beschouwen.

Men krijgt den indruk - zoo vervolgt de schrijver - dat de Minister te veel over het hoofd heeft gezien, dat de meeste groote ondernemingen een continu-bedrijf uitoefenen, dat aan conjunctuurschommelingen blootstaat. Daartegen kan de beste bedrijfsleiding de onderneming niet anders beschermen dan door jaarlijks een belans op te maken, op voorzichtige wijze, en wel door ruime reserveeringen toe te passen, die veroorloven, dat de berekening van reëele winst wordt verschoven naar een tijdstip waarop de leiding meent, werkelijk zekerheid te hebben, dat deze winst niet door bedrijfsverliezen te niet zal worden gedaan. Het bedrijfsleven heeft behoefte aan compensatie van bedrijfsverliezen over een veel langer tijdsverloop dan de wet toestaat.

Wij onderschrijven dit betoog. Maar terwijl het voor het betoog van den schrijver in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* voldoende was, dit feit te *constateeren*, wenschen wij een poging te doen om het te *verklaren* en uit die verklaring een conclusie te trekken voor de financieele politiek van den Staat.

Wij meenen, dat de houding van den Minister tegenover het reserveeringsvraagstuk te verklaren is uit de omstandigheid, dat het vormen van liquide of gemakkelijk realiseerbare reserves om in de behoefte van den Staatsdienst te voorzien niet voorkomt. Behalve misschien voor enkele staatsbedrijven en in het verleden

ook bij de financiering van den woningbouw. Wat er voorts nog aan reserves aanwezig was, is opgeteerd.

Reserveeren voor toekomstige stroppen ligt dan ook volkomen buiten de in regeeringskringen aanwezige gedachtensfeer. De Regeering streeft steeds naar het indienen van een sluitende begrooting voor den gewonen dienst. Daarbij ondervindt zij - vooral in tijden van voorspoed - groote moeite om den aandrang van de Tweede Kamer tot het voteeren van nieuwe of hoogere uitgaven te weerstaan. Van reserves op een begrooting is geen sprake zoodat een batig slot op de rekening van een bepaald dienstjaar het gevolg is van toevallige omstandigheden. En als het tegenloopt, wijst de rekening een tekort aan. Geschiedt dit eenige jaren achtereen, dan hoopen de tekorten zich van jaar tot jaar op. Een deel dier tekorten kan tegen de toevallige overschotten van vorige jaren worden afgeboekt; voor de rest moet op den duur worden geleend. In tijden van buitengewoon abnormale omstandigheden, van crisis-werkloosheid of oorlog zijn er geen reserves en leent de Staat op groote schaal, terwijl de belastingschroef verder wordt aangedraaid.

De fout is dus, dat de Staat om zoo te zeggen van de hand in den tand leeft. Hij weet in normale tijden meestal de middelen wel te vinden om in de loopende uitgaven te voorzien, maar reserves om in de behoeften van zijn eigen dienst in abnormale tijden te voorzien worden niet gevormd.

Men is aan deze onsoliede politiek zóó gewend geraakt, dat men niet meer inziet, dat ondernemingen een dergelijke politiek niet kunnen en mogen volgen, zonder in de grootste misère te geraken. De opeenvolgende regeeringen zien over het hoofd, dat voor ieder continu-bedrijf, dus òòk voor den Staat, reserves noodig zijn om aan abnormale tijden het hoofd te kunnen bieden.

Nu zegt men, dat de Staat reserveert door op zijn staatsschuld af te lossen. Zoolang de Staat meer aflost dan hij er nieuw bij neemt, zit er een kern van waarheid in deze tegenwerping. Maar als een nieuwe calamiteit - gelijk de huidige buitengewone omstandigheden - opdaagt, vóór de schuld uit den tijd van den vorigen oorlog en de daarop gevolgde crisis is afgelost, beteekent dit, dat de aflossingen onvoldoende zijn geweest. En het gevolg is, dat met elke nieuwe calamiteit de staatsschuld met sprongen omhoog gaat, zonder dat in de daarop volgende jaren de laatste

stijging kan worden teniet gedaan. Vóór den wereldoorlog bedroeg onze staatsschuld 1100 millioen. Tijdens en na dien oorlog steeg zij tot 2900 millioen (in 1925) om daarna tot 2328 millioen (in 1932) te dalen. Maar vervolgens ging de curve weer omhoog totdat een maximum van rond 3200 millioen in 1938 en 1939 werd bereikt.

Nu kan men wel betoogen, dat daartegenover toch een staatsvermogen staat; doch dit bestaat grootendeels uit zaken buiten den handel. En voor zoover zulks niet het geval is, kan dit vermogen grootendeels niet vervreemd worden zonder derving van inkomsten uit dit vermogen, die in vele gevallen de rente van de daardoor te delgen staatsschuld overtreffen.

Dit sombere beeld is een gevolg van het miskennen van de beteekenis van reserveeringen in goede tijden. Men lost leeningen vrij stereotiep in veertig jaren af en baseert dezen termijn op den levensduur van de met leeningsgeld aangelegde werken. Wat om twee redenen foutief is. Primo, omdat er ook voor tekorten van den gewonen dienst geleend wordt. En secundo, omdat als de staatsschuld te sterk oploopt er uitsluitend om de nadeelige gevolgen daarvan af te wenden meer moet worden afgelost. Daarom moet de Staat in normale tijden op *zijn* wijze reserves vormen, door veel meer schuld af te lossen dan waartoe hij verplicht is.

Wij weten wel in welken kring deze suggestie op verzet zal stuiten. Dezelfde groepen, die in het verleden onverpoosd op verhooging van uitgaven hebben aangedrongen zullen de gelden, die wij voor extra aflossing op de nationale gevestigde schuld in aanmerking willen doen komen, voor nieuwe uitgaven opeischen. Zulks mag ons echter niet weerhouden op de weinig voorzichtige budgetpolitiek van den Staat der Nederlanden de aandacht te vestigen. Ziet de Regeering in betere tijden niet in, dat de noodgedwongen verhoogde staatsschuld in zoo kort mogelijken tijd op zeer veel lager niveau moet worden teruggebracht, dan zal binnen waarlijk niet al te langen tijd de staatsschuld zóó hoog zijn gestegen, dat de jaarlijksche druk van rente en aflossing op den gewonen dienst onhoudbaar wordt en ons staatscrediet in een slechten reuk komt te staan.

Wat dus voor een particulier bedrijf geldt, namelijk zich in goede tijden sterk te maken voor de toekomst, dient óók voor den Staat te gelden.

MOLENAAR

Bibliographie

J.W. Dunne, De nieuwe onsterfelijkheid. Geautoriseerde bewerking van Yge Foppema. - H.P. Leopold's Uitgevers-Mij N.V. 's-Gravenhage. 1939, 168 blz. *(Herplaatst wegens weglating van een gedeelte in de Maart-aflevering)*.

Dit boek, een vertaling van een Engelsch werk, The new immortality, bevat een uiteenzetting van een door den auteur opgestelde beschouwingswijze van den tijd, die door hemzelf als serialism, door den bewerker als tijdreekstheorie wordt aangeduid. De theorie is blijkbaar geinspireerd op het door Minkowski ingevoerde begrip van den ruimte-tijd, het vierdimensionale continuum, waarin ruimte en tijd tot een hoogere eenheid zijn versmolten. Naar analogie hiervan beschouwt Dunne den oogenblikkelijken bewustzijnsinhoud van een waarnemer als de doorsnede van een hooger continuum met zijn bewustzijnsveld, dat zich door dat continuum heenbeweegt. In één opzicht wijkt deze gedachte blijkbaar principieel van die van Minkowski af: wordt bij den laatste een beweging (dus verandering met den tijd) in de ruimte tot een zijn in den ruimte-tijd, bij Dunne heeft in het hoogere continuum (ons eigenlijke zelf) ook weer beweging plaats, die dan echter in een anderen, den z.g. kosmischen tijd moet verloopen.

Terwijl nu ons bewustzijnsveld door ons eigenlijke zelf heenglijdt en daaruit telkens het nu snijdt, hebben wij de illusie, dat alle bewustzijnsinhouden onherroepelijk in het verleden verdwijnen, om onophoudelijk door nieuwe inhouden, die thans nog in de toekomst liggen, te worden vervangen. Die illusie is oorzaak van veel leed en veel misverstand, die beide voorkomen zouden kunnen worden, indien we slechts het inzicht konden verwerven, dat wij in dien zin onsterfelijk zijn, dat alles, wat eenmaal zijn bestaan kenbaar gemaakt heeft, blijft voortbestaan. Volgens den schrijver is het mogelijk, zich daarvan te overtuigen, ja kunnen we zelfs toestanden beleven, waarin onze aandacht niet meer op het nu geconcentreerd is, maar waarin we andere (verleden of toekomstige) doorsneden van ons eigenlijke zelf beleven.

Het is deze gedachte, die den Engelschen auteur Priestley heeft geïnspireerd tot zijn tooneelstuk *Time and the Conways*. Op een huiselijk feestje, dat in het jaar 1919 bij de familie Conway ter eere van den 19en verjaardag van een der dochters, Kay, gevoerd wordt, geraakt deze (aan het eind der eerste acte) in den boven beschreven toestand en beleeft daarin een heel wat minder verkwikkelijk samenzijn van hetzelfde gezin, dat een twintig jaar later zal plaats hebben. Wat ze meemaakt, wordt in de tweede acte ten tooneele gevoerd, terwijl de derde ons weer terug brengt op het in werkelijkheid slechts voor enkele oogenblik-

ken onderbroken verjaardagsfeestje in 1919, dat wij met Kay nu echter met andere oogen dan voorheen beschouwen. De theorie, waarop deze intrigue gebouwd is, laat de schrijver in de tweede acte door Kay's broer Alan in het kort schetsen:

ALAN: No, Time's only a kind of dream, Kay. If it wasn't, it would have to destroy everything-the whole universe-and then remake it again every tenth of a second. But Time doesn't destroy anything. It merely moves us on-in this life-from one peephole to the next.

KAX: But the happy young Conways, who used to play charades here, they've gone, and gone for ever.

ALAN: No, they're real and existing, just as we two, here now, are real and existing. We're seeing another bit of the view-a bad bit, if you like-but the landscape's still there.

Ik ben er niet heelemaal zeker van, of Priestley zich in deze passage wel een geheel getrouw volgeling van Dunne's theorie toont; nog minder durf ik beweren, dat ik zelf de theorie boven juist heb weergegeven. Het is mij namelijk ondanks herhaalde lectuur niet gelukt, aan de uiteenzettingen van den schrijver overal een zin te verbinden en dus evenmin, van zijn bedoelingen meer dan een vagen indruk te krijgen. Ik wil niet zeggen, dat zijn beschouwingen zinledig zijn; echter is de schrijver wel schromelijk te kort geschoten in zijn taak, zijn gedachten te verduidelijken. Men komt in het gunstigste geval zoover, dat men zoo ongeveer kan vermoeden, in welke richting zijn denken waarschijnlijk zal zijn gegaan.

Hij noodigt den lezer weliswaar uit, zijn betoog rustig en aandachtig te lezen, maar zelf vervalt hij zoo voortdurend in de hinderlijke eigenaardigheid van veel populariseerende Engelsche schrijvers, tot iederen prijs geestig en paradoxaal te willen zijn, dat hij het allereerste nalaat wat hij had behooren te doen: rekenschap geven van zijn terminologie en verantwoording afleggen van zijn beweringen.

Deze opmerking betreft niet alleen de tijdreekstheorie, die misschien voor een redelijke uiteenzetting nog niet rijp is (maar in dat geval a fortiori voor populariseering nog niet vatbaar). Wat er bijvoorbeeld in dit boek over relativiteitstheorie staat, blijft beneden het peil, waarop alleen de meest welwillende kritiek nog iets te waardeeren kan vinden.

Er is dan ook alle aanleiding, de vraag te stellen, of de uitgever, die zich door de publicatie van talrijke goede buitenlandsche algemeen begrijpelijke wetenschappelijke werken inderdaad groote verdiensten heeft verworven, wel verstandig heeft gedaan, ook het geschrijf van den heer Dunne bij het Nederlandsche lezerspubliek te introduceeren.

De lezer, die zich na kennisneming van de bovenstaande beschouwingen tot dieper doordringen in de tijdreekstheorie aangetrokken mocht gevolen, moge nog gewezen worden op de in het 11e Hoofdstuk aangegeven mogelijkheid, in het wezen van Dunne's gedachtengang door te dringen met behulp van een muzikale analogie. Het blijkt zelfs, dat deze methode toegepast is, om de medespelers in Priestley's stuk van de beteekenis van de daarin verwerkte tijdbeschouwing op de hoogte te brengen. Zelf heb ik, aan een redelijke verstandhouding met den schrijver wanhopend, dezen weg ook gevolgd; ik heb met het boek aan den vleugel gezeten en alle aanwijzingen getrouw opgevolgd: ik heb chromatische toonladders gespeeld en dissonanten, Solveig's lied, het

Frühlingslied van Mendelssohn en de treurmarsch van Beethoven, en ik heb ten slotte getracht, in het Pilgerchor uit Tannhäuser een weerklank van het eeuwige leven te beluisteren. Maar het heeft mij helaas niet mogen baten.

E.J.D.

I.J. de Bussy, De Wetenschap der Moraal. Bewerkt naar manuscripten door Dr. J. Maarse en Dr. N. Westendorp Boerma. - Amsterdam, J.H. de Bussy 1939.

Reeds in 1926 had Dr. Westendorp Boerma in den door hem uitgegeven bundel 'Opstellen' van de Bussy ons naast enkele herdrukken ook een paar artikelen geboden, samengesteld uit nagelaten dictaataanteekeningen van den voormaligen Amsterdamschen hoogleeraar. Hij had ons toen tevens medegedeeld, dat in die dictaten nog een 'schat van opmerkingen en gedachten' op uitwerking wachtte. Te zamen met Dr. Maarse heeft hij den arbeid aan de kostbare papieren voortgezet, en het nu verschenen boek is van dit gemeenschappelijk streven het resultaat. De bijgevoegde afbeeldingen van gedeelten der manuscripten doen ons zien, dat het allerminst een eenvoudige taak was, die hier verricht moest worden.

Deze publicatie geeft ons een duidelijk beeld van de wijze, waarop de Bussy zijn vak beschouwde en beoefende. De zedekunde is voor hem de wetenschap van het zedelijk beoordeelen. In haar zijn twee afdeelingen te onderscheiden. De eerste, de wetenschap van het zedelijk beoordeelen in engeren zin, houdt zich bezig met het feit, *dat* de menschen goed- en afkeuren. De tweede, door de Bussy de wetenschap der moraal genoemd, vindt haar stof in datgene, *wat* de menschen goed- en afkeuren. Op het terrein van dit tweede deel der zedekunde bewegen zich dus de ons hier geschonken studies. Daarin ligt reeds opgesloten, dat deze bundel iets anders brengt dan de titel hem, die aan de terminologie van de Bussy niet gewend is, allicht doet verwachten. De wetenschap der moraal 'stelt zich niet ten doel een moraal te ontwerpen, maar kiest de gegeven moraal in haar velerlei vormen en gestalten (*de* moraal is slechts een verzamelwoord voor àlle "moraalsystemen") tot voorwerp van onderzoek' (bl. 1). In zijn voorbericht noemt Dr. Maarse de moraalwetenschap dan ook een historische wetenschap, die, wanneer men zich haar als voltooide discipline voorstelt, de historie zou zijn van de voorschriften, waarnaar de menschheid gemeend heeft (en meent) zich te moeten gedragen en te moeten gezind zijn. Deze taak in haar vollen omvang te volbrengen, is, gelijk vanzelf spreekt, een onmogelijkheid (bl. 25). Hier moet op de één of andere wijze beperking worden aangebracht. De voorkeur van de Bussy deed hem zich inzonderheid richten op vraagstukken van formeelen aard, die in iedere moraal ter sprake gebracht kunnen worden; met zulke kwesties hield hij zich ook bij zijn onderwijs voornamelijk bezig. Zoo vindt men hier dan verhandelingen 'Over goed en slecht in het algemeen', over 'Pogingen om de moraal in één enkele formule samen te vatten', 'Over den regel: het doel heiligt de middelen, en over collisie van plichten en casuïstiek', over de indeeling van de zedekunde in goederenleer, deugdenleer en plichtenleer, over het geweten en soortgelijke onderwerpen.

Met deze opvatting van zijn vak is de methode, naar welke de Bussy

te werk gaat, volkomen in overeenstemming. Zij is de empirische. Indertijd duidde onze auteur zijn werkwijze aan als ‘empiricisme’, maar deze woordvorming is hier vermeden. In elk geval gaat het er ook nu nog om, ‘op te merken, wat te zien en te hooren is’. Wij moeten waarnemen, hoe wij en de anderen *feitelijk* beoordeelen (bl. 52). Wij moeten niet beginnen met de vraag, wat wij behooren goed te vinden, maar met wat wij werkelijk goed vinden (bl. 147). Zulke uitspraken keeren telkens terug. Als onze kennis van de feiten en onze metaphysica niet harmonieeren, dan moeten wij de metaphysica met de feiten in overeenstemming brengen, ‘of er geen metaphysica in dien zin op na houden’ (bl. 67). De Bussy neigt blijkbaar tot het laatste. Goed en slecht bestaan alleen in onze voorstelling (bl. 28, 62). Zich het zedelijk ideaal als een werkelijkheid te denken, strijdt met alle logische wetten (bl. 29). ‘Eenheid van plichten kan er niet zijn’ (bl. 177). ‘De’ zedewet bestaat niet (bl. 115). Redeneeringen, die uitgaan van een objectieve zedewet of een hoogste goed, hebben op den schrijver geen vat (bl. 161). Een beroep op God, op Zijn beoordeeling van ons, is voor de wetenschap niet aanvaardbaar. Het eenige, waarover wij kunnen spreken, is onze *voorstelling* van God. ‘Al zou het in abstracto waar zijn, dat Gods zedelijk bewustzijn het menschelijk handelen anders beoordeelde dan het onze dat doet, wij hebben daarvan geen kennis’ (bl. 38). ‘God is voor ons een *zedelijke voorstelling* van een transcendente Macht, waarin wij *gelooven* (bl. 106). Het begrip ‘zonde’ is dus uiteraard ook niet bruikbaar (bl. 64). Gevolg van dit alles is, dat een systematische behandeling van de zedeleer onmogelijk moet worden geacht (bl. 204).

Hier doen zich wel zeer ernstige bezwaren voor. Een dergelijke, louter descriptieve behandeling van de stof blijft in hooge mate onbevredigend. De eigenlijke problemen, voor welke de zedekunde gesteld wordt, komen niet aan de orde. Wij vragen van haar immers niet slechts een bespreking van wat menschen in den loop der tijden goed hebben believen te vinden, wij verwachten een antwoord op de vraag, wat goed *is*, en evenzeer een antwoord op de vraag, *waarom* het goede goed is. De ethicus, die, bij al zijn belangstelling voor het menschelijk ‘waardeeren’, toch in de wetenschap zich van ieder waardeeringsoordeel meent te moeten onthouden, is gedwongen telkens op het kritieke punt halt te houden. Wie deze bezwaren deelt, kan moeilijk instemmen met het hooggestemd oordeel van Dr. Maarse over de baanbrekende en fundamenteele beteekenis van de Bussy's arbeid.

Het is opmerkelijk, dat de Bussy het waardeeringsoordeel toch niet geheel vermijden kan. De gedachte van vooruitgang in de voorstelling van het goede wil hij n.l. niet loslaten, maar zij is empirisch natuurlijk niet waar te maken. ‘Zonder *geloof* aan die waarheid’, lezen wij tot onze verrassing, ‘zijn wij op het gebied van moraal sceptici’ (bl. 76). ‘Wij kunnen niet anders dan *gelooven*, dat ònze zedelijke denkbeelden hooger en beter zijn dan die van anderen’ (bl. 84, cursiveering beide malen van mij). Misschien had de Bussy van hieruit kunnen komen tot een revisie van zijn ganschen opzet. Nu heeft zijn houding bij herhaling iets onzekers. Meer dan eens komt hij aan de grens, waar alleen een godsdienstig antwoord een oplossing zou kunnen geven (bl. 15v., 54, 121, 123v.). Het wordt dan echter niet geheel duidelijk, welke mate van geldigheid hij aan zulk een godsdienstig oordeel toekent. In elk geval meent hij het in de zedekunde niet te kunnen gebruiken.

Het pleit voor de groote gaven van de Bussy als zedekundig waarnemer en auteur, dat, ook wie de genoemde bezwaren levendig gevoelt, door zijn boek van het begin tot het einde geboeid wordt. Voor de phaenomenologie van het zedelijke is hier inderdaad bijzonder veel te leeren. En door alles heen rijst de gestalte van de Bussy voor ons op als die van een uiterst beminnelijk mensch. Het oordeel over anderen is bij dezen scherpen opmerker toch telkens weer zoo welwillend mogelijk. Daarentegen is hij zelf de eerste om ons op lacunes of inconsequenties in zijn uiteenzettingen te wijzen; bij gelegenheid, als Leibniz ter sprake komt, deelt hij ons zelfs mede, dat hij met dezen wijsgeer 'geheel onbekend' is. Kan het openhartiger?

Wij hebben dan ook alle reden den samenstellers dankbaar te zijn voor hun arbeid. De openhartigheid van den leermeester is blijkbaar overgegaan op zijn leerlingen: onder de motieven, die hem tot dezen arbeid gedreven hebben, vermeldt Dr. Maarse ook de overweging, dat hem 'allicht ook eenige eer van de bewerking te beurt zou vallen'. Welnu, die eer komt hem en Dr. Westendorp Boerma ten volle toe! Ik heb tegen hun werkwijze slechts één klein bezwaar: door het invoegen van voorbeelden uit den allerjongsten tijd storen zij ons een enkele maal in de illusie, dat wij dan toch een geschrift van de Bussy lezen! Overigens krijgt men den indruk, dat zij hun werk voortreffelijk hebben gedaan. Niet onvermeld mag eindelijk blijven, dat het boek bijzonder fraai is uitgegeven en door een merkwaardig portret van de Bussy wordt gesierd. Leiden

F.W.A. KORFF

Dr. Eduard Reeser, De Klaviersonate met vioolbegeleiding in het Parijsche muziekleven ten tijde van Mozart. Met negentig muziekvoorbeelden en een bijvoegsel van twaalf sonates. - Rotterdam. W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij N.V. 1939. 178 en 102 blz.

De muziekgeschiedenis heeft met vele andere takken der historische wetenschap den sympathieken trek gemeen, dat de afstand tusschen beroepsgeleerde en leek - in tal van vakken zóó onoverbrugbaar, dat er van verstandhouding tusschen beiden nauwelijks meer sprake kan zijn - er nog klein genoeg is, om bij den amateur belangstelling en begrip te kunnen verwachten voor de resultaten van vakkundig onderzoek. Deze omstandigheid uit zich o.m. in de op menig ander terrein van wetenschap ondenkbare situatie, dat hier een academisch proefschrift op muziekhistorisch gebied - de schrijver promoveerde er te Utrecht op - door een dilittant-musicus ten behoeve van eveneens muzikaal diletteerende lezers wordt aangekondigd.

Die aankondiging kan niet anders dan een aanbeveling zijn: ieder, die zich interesseert voor de wijze, waarop de verschillende muzikale kunstvormen zich ontwikkeld hebben, zal met groot profijt kennis nemen van de studie, die Dr. Reeser aan de klaviersonate met vioolbegeleiding, deze merkwaardige derde mogelijkheid naast de sonate voor klavier alleen en de vioolsonate met becijferde bas, gewijd heeft. Daarnaast wachten hem als waardevolle inleiding en tot het voornaamste hoofdstuk van het werk beschouwingen over het Parijsche muziekleven in de 18e eeuw en over

de verdringing van het clavecin door de pianoforte, waarin de vruchten van een blijkbaar omvangrijk en diepdringend historisch en musico-

logisch onderzoek in een zeer aangenaam leesbaren vorm - enkele onvermijdelijke opsommingen van namen daargelaten - worden samengevat.

Als bijvoegsel, dat met het oog op uitvoering ook afzonderlijk verkrijgbaar is gesteld, fungeert een twaalftal sonates van het bestudeerde type, waaraan zich de algemeene in den tekst voorkomende en daar met notenvoorbeelden reeds toegelichte beschouwingen over de onderlinge relatie van klavier en viool in de opvolgende stadia van ontwikkeling van hun samengaan nog eens laten toetsen en die afgezien daarvan ook zuiver muzikale belangstelling vermogen te wekken. Wie met de publicistische werkzaamheid van den auteur op de hoogte is, zal weten, hoe vaak hij reeds het pleit heeft gevoerd voor de vergeten muziek, voor die vele composities uit vroegere eeuwen, die in muziekbibliotheken begraven liggen en die, daar muziek nu eenmaal slechts leeft, zoolang ze tot klinken gebracht wordt, als volkomen dood te beschouwen zijn. Het bijvoegsel ondersteunt dit pleidooi op de meest werkzame wijze.

Als slot van deze bespreking een enkele opmerking: het is mij niet gelukt in te zien dat, zooals op blz. 9-10 gezegd wordt, de belangstelling te Parijs voor Duitsche muziek bevorderd is door de specifieke geaardheid van het Parijsche muziekleven; uit wat over dit muziekleven in de 18e eeuw wordt meegedeeld, blijkt wel, *dat* de Duitsche muziek na het verblijf van J. Stamitz steeds meer gewaardeerd werd, maar het causale verband van dit verschijnsel met de structuur van de concert-organisatie blijft daarbij verborgen. En wat het bijvoegsel betreft: zou de schrijver niet een nuttig werk hebben gedaan door, speciaal met het oog op dilettant-musici, een verklaring te geven van verschillende in de sonates voorkomende, maar thans niet meer gebruikelijke muzikale teekens?

E.J.D.

Egmont Colerus, Archimedes in Alexandrien. Erzählung. - Paul Zsolnay Verlag. Berlin. Wien. Leipzig. 1939. 197 blz.

Als posthuum werk van den voor eenigen tijd overleden ook in ons land welbekenden schrijver Colerus - hij schreef een grooten biografischen roman over Leibniz en verscheidene populariseerende werken over wiskunde, die ten deele ook in het Nederlandsch vertaald zijn - verscheen een historische novelle, waarvan de stof ontleend is aan een episode uit het leven van den grooten Griekschen wiskundige Archimedes en die daardoor een typeerende laatste illustratie vormt van de combinatie van literaire en mathematische elementen, die de werkzaamheid van den auteur heeft gekenmerkt.

Die werkzaamheid is, hoewel men ook heeft kunnen afdingen op de waarde van haar mathematisch gedeelte, in haar veelzijdigheid altijd sympathiek geweest; des te meer is het te betreuren, dat haar resultaten in dit werkje zoo weinig bevredigend zijn, wat misschien bij sommigen twijfel zou kunnen wekken aan de mogelijkheid der combinatie. De schrijver heeft weliswaar met groote phantasie een levendig beeld geschetst van de woelige wereldstad Alexandrië en van de stille rust, waarin te midden van die drukte in het Mouseion door Helleensche geleerden de wetenschap beoefend kon worden; hij geeft ook doorloopend blijk van

een nauwkeurige studie van de Grieksche wiskunde in het algemeen en van het werk van Archimedes in het bijzonder, maar hij is er naar ons gevoelen niet in geslaagd, dit alles tot een aannemelijk geheel te verwerken. De oorzaak hiervan ligt ten deele in zijn wat al te duidelijk voor den dag komend streven, toch vooral de vergaarde kennis in haar geheel te pas te brengen, maar meer nog in zijn blijkbaar onvermogen van de hoofdfiguur iets anders te maken dan een copie van een bepaald denkerstype, dat waarschijnlijk wel Colerus zelf zal moeten voorstellen. De Archimedes van deze novelle lijkt sprekend op den Leibniz uit het boek van dien naam en beiden redeneeren ze juist zoo als de schrijver van Vom Einmaleins zum Integral.

Bij dit alles komt een bedenkelijke neiging tot zwaarwichtige diepzinnigheid (er komt in het verhaal een schoone uit Milete voor, die op den duur wel een wezen van vleesch en bloed blijkt te zijn, maar die in het begin meer den indruk maakt van een allegorische figuur, genaamd de werkelijkheid, waardoor de denker Archimedes, de aarts-peinzer, zich spontaan door het gewoel van Alexandrië geleid ziet), een zeer betwistbare voorstelling van de wijze, waarop Archimedes tot de kennis van den inhoud van den bol zou zijn gekomen, een alleronwaarschijnlijkste congestie van ontdekkingen en uitvindingen in den loop van enkele dagen (al geschiedt zij dan ook onder inspiratie van een vrouwelijke werkelijkheid, die zich als een werkelijke vrouw ontpopt) en een zeer onaannemelijke reconstructie van een ondersteld conflict met den wiskundige Apollonios.

Alles samenvattend beleven we dus weinig vreugde van dit posthume geschenk. Wanneer de nalatenschap hiermee uitgeput is, behoeft ons dit niet te spijten.

E.J.D.

Dr. G. van den Burg, Het Nationaal-Socialisme - Nijgh & van Ditmar N.V., Rotterdam. 1940.

Dit boek is een proefschrift, waarmede de heer van den Burg op 24 Januari van dit jaar aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool te Rotterdam als doctor in de economische wetenschappen is gepromoveerd.

Onder ‘nationaal-socialisme’ wordt in dit proefschrift uitsluitend het *Duitsche* nationaal-socialisme begrepen. Over nationaal-socialistische bewegingen in andere landen - ook in ons land - wordt niet gesproken.

Over de beginselen, welke het nationaal-socialisme op *economisch* gebied is toegedaan, wordt maar weinig gezegd. Het nationaal-socialistisch program is er in afgedrukt, met de punten 11-17, welke zich op economisch gebied bewegen. Op blz. 17 en 18 wordt iets gezegd over de geringe beteekenis van deze programpunten, speciaal de punten 17 (onteigening van den grond zonder schadeloosstelling voor doeleinden van algemeen nut) en 11 (‘Brechung der Zinsknechtschaft’), terwijl op blz. 127 wordt opgemerkt, dat de programpunten 11-17 socialistisch zijn, doch dat evenzeer socialistisch is, dat de daarin vastgelegde wenschen nog niet zijn verwezenlijkt. Voorts worden op deze bladzijde nog enkele andere maatregelen op economisch terrein, welke onder het

tegenwoordige regime in Duitschland genomen werden, vermeld, doch in een beoordeeling daarvan wordt niet getreden. Uitvoeriger is de schrijver over de *sociale* maatregelen, die hij echter evenmin beoordeelt. Tenslotte kenschetst hij het Duitsche socialisme als een gelijkschakeling van alle economische belangen, langs desnoods verschillende wegen, met den wil der Regeering, uitgedrukt door den Führer.

Ook in het hoofdstuk 'Koloniën' gewaagt schr. niet dan in het voorbijgaan van de *economische* motieven, die aan den wensch naar koloniën ten grondslag liggen (in een noot vermeldt hij punt 3 van het reeds eerder door hem *in extenso* medegedeelde nationaal-socialistische program, waarin koloniën worden geëischt voor de voeding van het Duitsche volk en voor vestiging van het bevolkingsoverschot). Het is hem in dit hoofdstuk in de voornaamste plaats er om te doen, te betoogen, dat de eisch van koloniën in strijd is met het nationaal-socialisme. Hier treffen wij dus een critische beschouwing over het nationaal-socialisme aan. Maar over het geheel dunkt het ons een zwak punt in deze dissertatie, dat zij hoofdzakelijk feiten geeft, doch slechts sporadisch, te hooi en te gras, een beoordeeling.

Eerst geeft de schrijver de geschiedenis van de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitschland, waarbij hij o.a. betoogt, dat Hindenburg als Rijkspresident zijn eed op de Grondwet van Weimar heeft geschonden bij zijn medewerking aan de vorming van het Derde Rijk.

Daarna behandelt hij de kenteekenen van den nationaal-socialistischen mensch, in de hoofdstukken: Het Ras, De Mythe, De Oorlogsmentaliteit en Het Leidersbeginsel. Schr. zet uiteen, dat de nationaal-socialistische rassentheorie a- en anti-christelijk is. In het Hoofdstuk 'De Mythe' wordt bovendien geconstateerd, dat het nationaal-socialisme de conclusie van het door de objectieve logica geleide wetenschappelijke onderzoek, dat er geen zuivere rassen zijn, voor de waardebepaling van zijn leer niet aanvaardt, omdat het intellect en logica veracht en zich vereenigt met de verheerlijking van het irrationeele en instinctieve. Het nationaal-socialisme predikt de mythe van het bloed en stelt daarin de werkelijkheid van een oorspronkelijk volslagen zuiver en daardoor machtig, superieur 'Arisch' ras. Het oordeel van den schrijver over deze beschouwingswijze verneemt men niet. Hetzelfde geldt voor de analyse, welke schr. geeft van de oorlogsmentaliteit in het nationaal-socialisme. Bij de uiteenzetting van het leidersbeginsel wordt de nationaal-socialistische stelling vermeld, dat het meerderheidsbeginsel te wijten is aan de destructieve werkzaamheden van het Joodsche ras, dat overal tracht de gastheeren te vernietigen door de massa te plaatsen tegenover hun persoonlijkheden. In dit hoofdstuk is intusschen een positieve conclusie te vinden n.l.: 'Het nationaal-socialistische leidersbeginsel valt logisch niet te benaderen. Voor zijn accepteering is een element noodig, dat het kènnen niet omvat. De verzaking van het kennis-ideaal is trouwens een wezenlijk deel van heel het nationaal-socialisme'. Daarmede - aldus schr. - zegt men voor de nationaal-socialisten pur sang niets misprijzends.

Beteekent dit, dat over het nationaal-socialisme niet te discussieeren valt en dat iedere poging om het te bestrijden onvruchtbaar is? Jammer is dat de schrijver zich hierover niet duidelijk heeft uitgelaten.

Een laatste deel van het proefschrift handelt over de toepassing der nationaal-socialistische beginselen en wel op de terreinen van het recht,

den staat, de souvereiniteit, het socialisme, de koloniën, over de wijze, waarop het leidersbeginsel in de wet is belichaamd en over de qualitatieve bevolkingspolitiek.

Ongetwijfeld bevatten ook deze hoofdstukken interessante gegevens voor de kennis van de nationaal-socialistische practijk. Maar het geheel maakt op ons den indruk van niet àf te zijn: het is een verzameling van historische feiten en beschouwingen, zonder dat duidelijk wordt, wat de schrijver met dat alles nu eigenlijk voor heeft.

'Dit werk' - aldus de inleiding - 'wil karakteriseeren. De critiek is alleen dienaresse'. Helaas in zoo bescheiden mate, dat zij zich vrijwel volkomen heeft geëffaceerd.

MOLENAAR

Stemmen uit de redactie

Ident.

- Het woord ‘identiek’ voert in onze taal reeds lang een bedreigd bestaan. Onder de Nederlandsche zetters leeft de overtuiging, dat het op een schrijffout berust en dat zij geroepen zijn, die te verbeteren, door er ‘indentiek’ van te maken en daarvan weer het substantief ‘indentiteit’ af te leiden. Germanophielen maken er ‘identisch’ van, zooals ze ook ‘energisch’ en ‘fanatisch’ zeggen, waar het Nederlandsche taaleigen den uitgang -iek vereischt. Nu is een nieuwe vijand komen opdagen: men ontmoet tegenwoordig namelijk niet zelden (is het verbeelding, als we zeggen: speciaal bij theologen?) den wonderlijken vorm ‘ident’ en het zal waarschijnlijk nog slechts een kwestie van tijd zijn of we zullen ook den term ‘identheid’ hooren.

We vragen ons te vergeefs af, wat er toch tegen kan zijn, aan het woord ‘identiek’ zijn ongestoord bestaan te gunnen. En met schrik, wat we nog kunnen beleven, als er op dezen weg wordt voortgegaan. Zal men ook van de polit en de krit gaan spreken, zooals aanstellerige meisjes-studenten het over haar miek en over de bieb hebben? Het zou ons antipath zijn.

Neo-Communisme.

- Volgens een bericht in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 5 April jl. is in de Sovjet-Unie een nieuwe wet aangenomen, krachtens welke de burgers der Unie voortaan verplicht zullen zijn.... hun vermogen te verzekeren. Waarschijnlijk tegen confiscatie door revolutionaire bourgeois....

Horatius en de Neutralen.

- Lord MacMillan, een bekend Britsch jurist, tevens (gewezen) leider van den Britschen propagandadienst, heeft in de Times een stuk geschreven ten betooge, dat in den huidigen oorlog de onzijdigheid als rechtsbegrip heeft afgedaan. Zijn betoog is kort en voos. De voornaamste, zoo niet de eenige, argumenten van den Lord bestaan in twee Latijnsche

citaten, die zonder twijfel op vele Times-lezers indruk zullen hebben gemaakt en die zeker niet zonder reden zullen zijn gebezigd. Een taal, die men niet verstaat, verleent aan gedachten, die men niet kan volgen, altijd een bizondere waarde en vele juristen hebben de gewoonte een tekort aan steekhoudende argumenten met een of meer Latijnsche adagia te bedekken. '*De tua* re agitur', houdt Lord MacMillan den neutralen voor. Horatius schreef in zijn Epistolae I, 18, 84: 'nam *tua* res agitur'. Het is verwonderlijk hoe spoedig het ambt van propaganda-leider de gewoonte van onjuist citeeren doet ontstaan....

Een mensch ging heen

Hij stierf als een smachtend dichter
die geen vers ooit had opgeschreven,
als een felle zwarte betichter
alleen door waarheid gedreven.

Hij stierf als een onaanzienlijk man
door geen vrouw ooit geliefd,
met zijn teerste gevoelens in den ban
en tot schreiens toe gegriefd.

Hij stierf als een kinderlijk idealist
hij ging door voor een strever naar gewin,
verdacht, beschuldigd van enkel list
maar hij ging daarop niet meer in.

Hij stierf zonder een enkelen vriend
terwijl hìj een Jonathan in zijn vriendschap was,
enkelen met heiligen trouw had gediend
anderen aangehangen met de warmte van zijn ras.

Hij stierf alsof hij nooit was geboren
door niemand, op geen enkele wijze ooit erkend,
hij had altijd alles weten te smoren
voor de luidruchtige menschen-bent.

Hij stierf na zooveel keeren sterven
op zijn kille smalle eenmansbed,
in doodszweet zoekend nog te beërven
die hem buiten het leven hadden gezet.

JOOST MENDES

Besneeuwde stad

Hoe dartel windje stuift de vlokken rond.
Wat leutig schilderij, dat speelse dalen!
Hoor ik de burgerij den sneeuwval smalen?
Die klaagpraat past geen Amsterdamsen mond.

Noemt gij dit weer te guur - zèlfs voor een hond -
Welaan, laat eens uw geest en ogen dwalen
Langs gracht en straat, of troost u aan verhalen,
Waar elk geslacht des winters nieuwe vond.

Maar staakt terstond uw gemelijk gebrom.
Is dit geen lucht die 't Oude Schilderdom,
Verzot op dezen toon, ons zou benijden,

Of dit niet een te zeldzaam tafereel
Dan dat ons onontvankelijk en veel
Te vluchtig oog een aanblik zou vermijden?

EDGAR TWELLO

Angst

III

Wat zit ik toch den heelen tijd te piekeren over wat gebeurd is. Het is niet meer ongedaan te maken, maar ik had er nooit mee moeten beginnen; ik ben er de man niet voor. Ik zit voortdurend in doods-angst, dat ik me verraden zal.

Om mijn gedachten af te leiden, pak ik de krant. Ah, een nieuwe rechtszaak. Wat, wat lees ik daar? Een man, die meer dan vijfjaar met een moord op zijn geweten rondgeloopen heeft, gaat zich vrijwillig aangeven? Hij kon het niet langer meer uithouden, zegt hij. Vijf jaar! Zou die angst zóó lang duren? Nee, nee, laat ik me nu niet opwinden; daar moet ik tegen in gaan. Over een jaar is iedereen het vergeten en dan ga ik van het leven genieten, genieten en dan trek ik mij niets, niets meer aan van alles wat er gebeurd is en dan zullen die ellendige droomen ook wel van zelf ophouden.

Kom, laat ik nu niet hier den heelen middag in mijn eentje blijven zitten tobben. Ik moet er uit, ik moet er uit, anders word ik gek.

Ik zet mijn hoed op en sluit de kamers af. Op de trap gekomen, die naar de eerste verdieping voert, blijf ik staan, want beneden in de gang zie ik Marie. Ik huiver. Wat lijkt ze veel op mijn vrouw, zooals ze daar staat met haar bleek gezicht en haar uitstekende jukbeenderen; net zoo mager, zoo lang en zoo hoekig als Emma indertijd was. Ze is in den zwaren rouw. Natuurlijk over haar zuster, om mij te ergeren. Maar wat een rare smaak! Haar zwarte blouse is aan den bovenkant open gewerkt; dat kan ik duidelijk zien, nu ik zoo van boven op haar neer kijk. Hoort dat zoo? Ach, ik heb die twee zusters eigenlijk nooit goed begrepen. Maar laat ik nu oppassen, want in haar vijandigen blik lees ik duidelijk haar achterdocht.

Aan het ondereinde van de trap staat George, bleek van zenuw-

achtigheid; zijn handen beven. Bah, wat een vleeschklomp! Hij heeft tenminste nog zooveel fatsoen in zijn lijf, dat hij niet in den rouw is; hij heeft een donkerblauw pak aan.

Terwijl ik daar sta te talmen, kijk ik over de trapleuning naar de keuken. Dat dacht ik wel, daar is Wim. Ik kan hem nog net even zien. Wat moet die daar, die lange magere kerel? Hij is ook tegen mij, dat spreekt, want het is een broer van Emma en haar geheele familie heeft het op mij gemunt, maar wat willen ze nu met hun drieën?

O, nu weet ik, wat er gebeuren gaat. Hoe ik daar achter gekomen ben, is mijzelf niet duidelijk. Heb ik in mijn angstige droomen een ingeving gehad of heb ik het uit hun dreigende houding begrepen? Dat komt er niet op aan; ik weet het en dat is voldoende. Zoodra ik mijn voet op de laatste trede zet, zal de dikbuik me beetgrijpen en zal de struikroover uit zijn schuilplaats naar voren schieten. Ze zullen me de gang door, de trap langs naar buiten sleuren en Marie zal achter ons aan loopen, voortdurend krijschende: ‘sla dien ellendeling dood, dien ellendeling die Emma vermoord heeft.’ En dan zullen ze me ophangen aan den boom vlak voor het huis, op klaarlichten dag, midden in de stad en mannen en vrouwen en kinderen zullen om dien boom heen dansen, juichende, dat de schurk, die zijn vrouw vermoord heeft, zijn verdiende straf ondergaan heeft.

Maar ik kan niet meer terug, ik moet verder.

Als ik halverwege de trap ben, draait Marie zich om en gaat ze zonder een woord te spreken naar de keuken. Een oogenblik sta ik verrast. Hoe is dat mogelijk? Dat komt heel anders uit dan ik verwacht heb, maar de nieuwe situatie geeft me moed. In ieder geval heb ik nu, al is het maar tijdelijk, één vijand minder. Ik spring omlaag en passeer den dikken lobbes, die zijn armen naar mij uitstrekt. Hé, luister eens, ik moet je wat,.... maar ik hol de gang door, val bijna de benedentrap af en maak met trillende vingers de straatdeur open. Die handeling duurt een moment, zoodat de kortademige bandiet, die mij hijgend gevolgd is, op het stoepje voor de deur nog net mijn arm kan beetgrijpen, maar ik ruk me los, spring de stoep af en ren weg. Ik hoor, hoe hij me nog iets naschreeuwt, maar als hij ziet, dat ik blijf doorloopen, gaat hij naar binnen, zeker uit vrees een opstootje te veroorzaken.

Het is warm zomerweer. De zon schijnt. Er wordt druk gewerkt op de schepen, die in de haven liggen. Ik passeer eenige door kolengruis zwartbestoven pakhuizen, waar kolen gelost worden, een paar havelooze kantoren en twee verlaten kroegjes, Schipper's Genoegen en Ieder's Welvaren. Het eerste is heelemaal leeg en in het tweede staat alleen de slaperige herbergier in zijn blauwe hemdsmouwen; de pijp hangt van verveling scheef uit zijn mond.

Goddank, hier heb ik vreemde menschen om me heen. Hier ben ik veilig. Veilig? Dat kan je net denken. Vlak aan den waterkant, in dezelfde richting als ik, doch iets meer naar voren, loopt Jantje. Wat moet die lange spichtige jongen daar met zijn spillebeenen? Hij is blootshoofds en duidelijk zie ik den wervel van zijn lichtblond haar. Hij blijft doorloopen, zonder om te kijken. Ze hebben hem zijn lesje goed geleerd. Hij moet net doen, alsof hij niet weet, dat ik er ben, maar intusschen moet hij me bespionneeren om te kijken, waar ik naar toe ga. Heb ik dat aan hem verdiend? Vroeger heb ik hem dikwijls verdedigd, als zijn vader onrechtvaardig tegen hem was, maar sinds den dood van mijn vrouw is hij ook al naar het kamp van mijn vijanden overgeloopen.

Nooit rust! Wat een ellendig leven! Had ik het toch maar niet gedaan! Maar dat is nu niet meer te veranderen.

Als Jantje bij de Koperbrug komt, blijft hij staan. Dat was te verwachten, want hij moet kijken welken weg ik kiezen zal. Sla ik links af, dan bereik ik langs de Koperhaven het centrum van de stad, maar neem ik de tegenovergestelde richting en ga ik de brug over, dan kom ik bij de rivier. Ik kies het laatste. Misschien raak ik op die manier in de drukte van de kade den kleinen spion kwijt. Dat hoop ik tenminste.

Na enkele minuten sta ik aan den oever van de rivier. Sleepbooten trekken lange slierten van groote rijnaken door het in het zonlicht flikkerende water. Hoe dikwijls heb ik hier gestaan, het uitzicht bewonderend, met behagen kijkend naar het gedraaf en gerij, het laden en lossen, het aankomen en afvaren en met genoegen luisterend naar het ratelen en knarsen der kettingen en het roepen en schreeuwen der mannen. Maar dat alles laat me thans onverschillig; het kan me niets meer schelen.

Op deze kade heb ik als kind gespeeld. Kijk, in dat pakhuis was het, dat ik met mijn vriendjes verstoppertje speelde. Hier passeer

ik de oude patriciërswoning met de hooge stoep, waar wij als kinderen zoo pardoes af sprongen, terwijl wij daarbij met onze schoenen zooveel lawaai maakten als we maar konden, omdat we meenden, dat het zoo moest. Bij dezen boom, o ja, hier heb ik eens op een winteravond met mijn vader staan kijken naar een huis, dat tot aan den grond afbrandde. Opnieuw zie ik de vlammen, die voor mijn kinderlijke verbeelding hoog als torens oplaaiden en weer voel ik de spanning onder de menschenmenigte toen de voorgevel instortte.

Was ik in mijn kinderjaren gelukkiger dan nu? Dat moet wel, want toen had ik niet dien eeuwigen, enerveerenden angst en die ellendige nachten met hun koortsachtige droomen, waaruit ik met bonzend hart wakker schrik. Misschien had ik toen ook wel zorgen, maar dat waren speldepunten vergeleken met de bergen, die mij thans bezwaren.

Toen ging ik geregeld naar de kerk. Op mijn achttiende jaar hield ik daarmede op, deels onder invloed van vrienden, deels omdat ik van het leven wilde profiteeren, zonder door knellende banden gebonden te zijn. Dwaas die ik was. Wat heeft het leven mij gebracht? Bittere ontgoocheling, anders niet. Domkop die ik was, toen ik Emma uitkoos, de arme vrouw, die met een ander misschien gelukkig zou zijn geworden. Och, als ik toch opnieuw kon beginnen....

IV

'Een kwartje, meneer.'

Ik kijk den kellner verbaasd aan.

'Een kwartje, meneer,' herhaalt hij, mij aankijkend op een manier waaruit blijkt, dat hij mij een raren chinees vindt.

'O ja, ik was even...'. Om het goed te maken, geef ik een buitensporig groote fooi.

'Dank U zeer beleefd, meneer,' zegt de man, die hoopt, dat nog dikwijls zulke rare chineezen in het restaurant zullen komen.

Daar heb ik het weer te pakken. Dat is me in de laatste maanden nu al verschillende malen overkomen. Is dat geheugenzwakte of ben ik zoo diep in gedachten verzonken geweest, dat ik zonder het te merken langs de rivier en door een aantal straten gewandeld, het stationsplein overgestoken en een café binnen gegaan

ben? Laat ik daar nu maar niet over tobben, het leven is toch al ellendig genoeg. Ik kijk rond. Ja, dat is het stationsplein met zijn gewone drukte. Ben ik hier in dit restaurant al eens vroeger geweest? Ik geloof het niet. Hoe kom ik er toe nu juist hier in te gaan?

Wat zal ik vanmiddag doen? Naar huis terug gaan, waar mijn vijanden op mij staan te wachten, nee dat durf ik niet.

Voorzichtig tuur ik naar buiten. Zou die kleine bespieder soms buiten staan, die ellendeling, voor wien ik altijd goed geweest ben en die mij evenals de rest in den steek gelaten heeft? Gelukkig, ik zie hem niet. Misschien ben ik hem kwijt geraakt. Ik heb hem niet meer gezien, sinds hij bij de Koperbrug bleef staan.

Het is stil in het koffiehuis. In een hoekje zie ik een paartje en aan de leestafel zit een oud heertje heel op zijn gemak de krant lezen. Hoe zoo'n inrichting kan blijven bestaan, is mij een raadsel.

'Jacob, een ouwe klare,' roept het heertje.

'Ja meneer,' antwoordt Jacob, die het glas inschenkt en het met kellnershandigheid naar de leestafel balanceert. Over de krant heen kijkt de stamgast hem aan.

'Komt meneer Van Haarle hier nog wel eens?'

'Nee meneer, sinds zijn trouwen is hij hier niet meer geweest.'

'Ik kwam hem daar net tegen. Hij vond het merkwaardig, dat de oorlog uitbrak is, net toen hij een jaar getrouwd was.'

'Dat ìs ook merkwaardig. In de meeste huwelijken breekt die eerder uit,' merkt Jacob op.

'Zoo,' zegt de stamgast.

'Maar ik heb het hem afgeraden,' gaat de pessimist verder.

'Wat heb je hem afgeraden?' informeert het mannetje.

'Het trouwen, meneer.'

'Zoo,' zegt de ander nog eens.

'Ik heb gezegd, meneer, dat is de voorbereiding tot de echtscheiding.'

'Zoo, zoo,' herhaalt de stamgast, 'maar ben je nu niet een beetje onbillijk tegenover de vrouwen? We kunnen ze toch niet missen.'

'Daar heb U gelijk in, meneer, 't is een noodzakelijk kwaad, net als de oorlog, maar ik ben pacifist, meneer.'

'Zoo,' merkt de stamgast op, wiens woordenschat niet uitgebreid blijkt te zijn. Hij wendt zijn blik van den kellner af en staart naar het gewoel op het stationsplein in de hoop daar inspi-

ratie voor het gesprek te vinden, maar die blijkbaar niet vindende, zegt hij, ‘nou Jacob, we zullen nog wel eens zien,’ na welke wijsgeerige opmerking hij zich opnieuw in zijn krant verdiept. De menschenkenner neemt zijn plaats bij het buffet weer in.

Ik kijk naar buiten. Daar passeert een politieagent. Wat doet ie? Loopt hij door of blijft hij staan? Mijn hart houdt even op met kloppen, want de man blijft staan en kijkt naar binnen. Kan hij me hier zien zitten? Ik denk van wel, maar hij kijkt niet in mijn richting. Zal ik ergens anders gaan zitten? Nee, dat is het domste, wat ik doen kan, want dat valt op. Gewoon blijven zitten en niets laten merken, dat is het beste. De agent trekt aan zijn rooje snor. Doet hij dat om zich een houding te geven en om intusschen op een niet-in-het-oog-vallende manier rond te loeren? Goddank, hij geeuwt en slentert verder.

Wat heb ik me daar weer voor niets ongerust gemaakt! Stommeling, die ik ben, daar had ik me bijna verraden. Ik had nooit met zoo iets moeten beginnen; daar moet je een onverschillige vent voor zijn met stalen zenuwen. En wat heb ik er aan gehad? Niets, niets, niets dan ellende. Naar Hortense durf ik niet eens meer te gaan uit vrees verdenking op mij te laden en in de laatste maanden heb ik geen enkel rustig oogenblik meer gehad.

Als ik nu naar dien agent toega en hem vertel, dat ik mijn vrouw vermoord heb, wat zal er dan gebeuren? Zal hij een belooning krijgen of promotie maken? Zal hij me beleefd behandelen of zal hij me boeien aandoen? Zou hij boeien bij zich hebben? Als hij me vraagt, of ik een bewijsstuk heb, dan kan ik hem vertellen, waar ik den sleutel weggestopt heb of zou dat geen wettig bewijsstuk zijn? Ik heb daar geen verstand van, maar ik denk van wel. Zal ik er toe overgaan? Dan ben ik ineens van die onrust af, die martelende onrust.

Maar wat dan? Ik hoor de uitspraak al: levenslang. Het kan niet anders; mijn vrouw heeft nooit aanleiding gegeven tot klachten, dus verzachtende omstandigheden zijn er niet. Levenslang: ik voel het bloed bonzen in mijn slapen.

Waarom staat die lange kellner naar mij te kijken? Vertrouwt hij me niet? Met zijn armen over elkaar geslagen, hangend tegen het buffet, veinst hij naar buiten te staren, maar ik zie, dat hij op me let. Heb ik reden tot achterdocht gegeven? Was de fooi misschien te groot? Dom van me, ik moet zorgen dat ik niet

opval, want anders ontstaat gemakkelijk verdenking. Heeft hij me misschien van den agent zien schrikken? Kom, laat ik maar opstappen. Dien kellner vertrouw ik niet meer en ik kan hier niet den heelen middag blijven zitten.

Maar waar naar toe? Wat is het vandaag, Donderdag of Vrijdag? Ik haal mijn zakkalendertje te voorschijn. Ik zucht. Wat ben ik tegenwoordig toch in de war. Ik moest toch weten, dat het Zaterdag is. Hoe laat is het? O, kwart over vier. Wacht, dat treft. Iederen Zaterdag vergadert de club om vier uur. Als ik daar eens naar toe ging? Sinds het overlijden van mijn vrouw ben ik er niet meer geweest. Zou ik voor het lidmaatschap bedanken? Nee, dat is gevaarlijk, want dat zou opspraak verwekken. Maar als ik nooit kom, beginnen ze er ook over te praten. Laat ik vandaag maar eens gaan. Het is wel wat laat, maar ik tref ze nog.

V

Als ik het café wil verlaten, vliegt de kellner naar voren om de deur voor mij te openen. Of doet hij dat om mijn gelaatstrekken goed in zijn geheugen te prenten? Als ik hem passeer, ben ik op het punt tegen hem te zeggen: ‘kellner, dat is geen manier van doen; gasten, die een flinke fooi geven, hebben het recht anders behandeld te worden,’ maar gelukkig weet ik mij te beheerschen en ga ik zwijgend de deur uit.

Zoodra ik buiten ben, blijf ik staan, in alle richtingen rondkijkend; ik zucht van verlichting, nu blijkt, dat de kleine spion er niet is.

Wederom steek ik het plein over, maar ditmaal let ik beter op. Bij een in aanbouw zijnd kantoorgebouw blijf ik even staan, maar terwijl ik daar sta, vraag ik me af, wat die heele bouwerij me eigenlijk schelen kan. Eenige achterbuurtkinderen spelen bij een foei-leelijk bronzen fonteintje en probeeren elkander nat te spuiten. Telkens als een jongetje of een meisje door het water geraakt wordt, begint het te vloeken; dat hoort zoo bij het spel. Aan alle kanten is gejacht en geloop en gedraaf en midden op het plein rijden vracht-auto's, taxi's en trams.

Voorbij het plein wordt het rustig. Ik loop door eenige stille straten en stegen, tot ik sta voor het café, waar de club vergadert.

Zoodra ik in den kring zit, heb ik spijt, dat ik gekomen ben. Ook al trachten zij zich goed te houden, ik zie dat ik niet welkom ben en dat zij argwanend naar me zitten te kijken, als ze denken, dat ik niet op hen let.

Winkelman, die altijd het hooge woord voert, wiens lach de musschen buiten wegjaagt en wiens stem twee straten ver te hooren is, zegt dat ze het waardeeren, nu ik, na het droevige verlies, weer in hun midden vertoef, maar als hij dat zegt, kijkt iedereen vóór zich, alsof ze bevreesd zijn me daarbij recht in de oogen te zien. Ik ben te veel, dat merk ik wel en als iemand het woord tot me richt, is het enkel uit beleefdheid.

Winkelman is op dreef. Hij vertelt de eene mop na de andere en iedereen, behalve ik, vindt hem buitengewoon geestig. Mijn rechterbuurman houdt zijn buik vast van het lachen en Tak, die tegenover me zit, wischt zich de tranen uit de oogen. Ik vind de verhalen allemaal geesteloos en flauw, maar om niet in de gaten te loopen, doe ik net, alsof ik me erg amuseer. Als ik hoor, dat een nieuw lid, inspecteur Wortelboer, aangenomen is, maar dat deze onverwacht door ambtsbezigheden verhinderd is, schrik ik. Is die misschien lid geworden om mij te kunnen uithooren en is het onderzoek opnieuw ter hand genomen? Wortelboer had er eerst niets mee uit te staan, maar misschien wordt het nu aan nieuwe krachten opgedragen; dat kan best. Ik wou, dat ik met goed fatsoen wegkon, maar ik durf niet de eerste te zijn, die heen gaat. Eindelijk, daar staat iemand op, Etser met zijn mooie witte baard en zijn vriendelijk gezicht. Hij vraagt, of de heeren hem excuseeren willen, want hij moet weg.

Winkelman, die zooals alle menschen, welke altijd aan het woord zijn, wel eens wat te veel zegt, flapt er uit:

‘Ja, nu je vandaag te communie geweest bent, mag je wel een beetje voorzichtig zijn.’

De spreker, die niet katholiek is, heeft het als een grapje bedoeld, maar hij wekt algemeene verbazing. Iedereen weet, dat Etser gedurende zeker veertig jaar zijn godsdienstplichten niet meer vervuld heeft.

Mijn linkerbuurman, die niet begrijpt, hoe een verstandig man katholiek kan zijn, vraagt verwonderd:

‘Is dat werkelijk zoo?’

‘Ja, 't is inderdaad zoo,’ antwoordt Etser. ‘Ik vind het niet

noodig, dat Winkelman het rondbazuint, maar als je het me vraagt, kom ik er voor uit.'

Er staat nog iemand op. O, dat is Tak. Eerst denk ik, dat hij ook weg wil gaan, maar hij stapt naar Etser toe. Nu herinner ik het me weer. Tak is kerkmeester of armmeester of zoo iets. Hij wil geen aandoening laten blijken, maar zijn stem trilt een beetje, als hij zegt:

'Proficiat, ouwe jongen.'

'Dank je, amice.'

Bij dien handdruk is Etser zelf eenigzins aangedaan, maar omdat hij niet pathetisch wil doen, zegt hij op schertsenden toon:

'Jongens, zoo zie je, als een mensch oud wordt, gaat hij aan zijn arme ziel denken.'

In onze club mag over alles gesproken worden, maar als men over zijn ziel spreekt, moet het schertsend geschieden; anders overtreedt men een ongeschreven wet.

'A propos,' zegt Winkelman, om te vermijden, dat nog meer opmerkingen over dit gevaarlijke onderwerp zullen volgen, 'ken jij de mop van den moordenaar, die biechten moest?'

'Heeft dat soms op mij betrekking?' vraagt Etser glimlachend.

'Dat kan wel. Ik gap hem bij een Fransch auteur, maar die was misschien van jouw geval op de hoogte. De moordenaar gaat op een avond biechten. De heele kerk is in het duister gehuld; alleen bij het altaar branden een paar kaarsen. Af en toe hoort men een zacht gefluister of het schuiven van een stoel langs den grond, maar verder heerscht overal stilte. Cain schuift aan achter een lange rij van ouwe vrouwtjes en kwezeltjes, die voor een biechtstoel staan te wachten.

Ze schieten maar heel langzaam op, want hij is bij een strengen pater beland. Er is geen droge draad meer aan zijn lijf, als het zijn beurt is.

'Eerwaarde vader,' zegt hij, 'ik ben met Paschen te biechten geweest.'

'Dat is goed, mijn zoon,' bemoedigt de biechtvader.

'Maar ik heb, ik heb....' van zenuwachtigheid begint hij te hakkelen, 'ik heb iets heel ergs op mijn geweten.'

'Wat dan?' vraagt de geestelijke.

‘Moord,’ fluistert de zondaar, wiens keel bijna dichtgesnoerd is.

Er volgt een pijnlijke stilte. De moordenaar zit op zijn knielbankje te rillen. De pater denkt met gesloten oogen na; dan buigt hij zich voorover naar den biechteling toe en fluistert hij terug:

‘Hoe dikwijls, mijn zoon?’

Lachend verlaat Etser het lokaal. Ik lach mee; ik moet wel, maar ik ben nu gewaarschuwd. Zelfs hier heeft de politie haar spionnen, die zitten te loeren, of ik mij bij zulk een verhaal niet verraden zal. Het wordt me hier te gevaarlijk en zoo spoedig mogelijk na Etser's vertrek ga ik ook weg.

Maar wat nu? Laat ik eens een flink stuk gaan wandelen. Lichaamsbeweging in de open lucht is goed voor me. Misschien kom ik op die manier van de nachtmerries af, die me telkens en telkens kwellen. Vanochtend nog droomde ik, dat ik door een stil dorpje wandelde. Ik voelde me rustig, zoo kalm als ik in maanden niet geweest was. Niemand kende me en niemand koesterde argwaan. Kon ik hier maar blijven, dacht ik, dan kwam alles weer in orde. Het was een scherpe droom. Duidelijk zag ik het dorpspleintje met het kerkje en de groote pomp. Die pomp wordt blijkbaar nog gebruikt, concludeerde ik, want er staat een emmer onder, maar wie dien emmer daar neergezet had, wist ik niet. In een stoffig boekwinkeltje hingen eenige platen en opschriften. Al die opschriften waren dezelfde: De mond der kinderen zal de waarheid verkondigen. Rare spreuk, dacht ik, om in je kamer op te hangen, en terwijl ik dat bij mezelf overwoog, zag ik voor de deur een vrouw met een jongetje van een jaar of drie staan.

‘Wat heb je daar in je handje, lieveling?’ vroeg de vrouw aan het kind.

‘Dat heb ik van dezen meneer gekregen. Hij had het niet meer noodig, zei hij, nu hij zijn vrouw vermoord heeft.’

Het knaapje stak de rechterhand naar voren en liet den sleutel zien. De vrouw staarde mij strak aan. Was het Emma? Was het Marie? Waren ze het allebei? Ik weet het niet. De droom stokte van angst.

VI

Weg met al dat getob! Flink lichaamsbeweging nemen en nergens meer over piekeren, dat is het beste, want ik moet zorgen, dat ik er over heen kom. Over een jaar is alles vergeten- en kan ik een nieuw leven beginnen, een gelukkiger leven, want ik zal wel zorgen, dat ik het nu verstandiger aanleg.

Waar ben ik hier? O ja, daar staat de kerk van onze lieve Vrouw, nu weet ik het. Er gaat een man naar binnen. Is dat geen zonderling uur om een kerk te bezoeken? Ach nee, het is Zaterdag, er is biechthooren. Biechthooren? Zou ik naar binnen gaan? Wat is dat nu weer voor een raar idee en dat voor iemand, die ruim twintig jaar niet in een kerk geweest is? Dat komt natuurlijk van die malle praatjes van Etser over zijn arme ziel. Ik vind het geen manier van doen; op de club moeten dergelijke onderwerpen vermeden worden. Het was eigenlijk de schuld van Winkelman, maar dat doet er niet toe; over zoo iets praat je niet. Zou er een geestelijke in de kerk zijn? Dat spreekt, het is toch biechthooren. Hoe zou ik moeten beginnen? Zoo maar met de deur in huis vallen: Pater, ik heb mijn vrouw vermoord. Zou de biechtvader schrikken? Dat idiote verhaal van Winkelman lijkt nergens op, maar wat de geestelijke in werkelijkheid zeggen zal, weet ik niet. Ik heb het nog nooit bij de hand gehad. Hij zal vragen, of ik berouw heb. Wat moet ik dan antwoorden? Ik wou, dat ik het niet gedaan had, maar dat is heel wat anders. Ik vrees mezelf te verraden en ik ben bang voor de politie, maar hoe zou het zijn, als ik zeker wist, dat ze me niets doen konden? Maar hoe kan ik dat nu beoordeelen? Ik leef in voortdurenden angst. Ik kan nergens anders meer aan denken. Waar had Etser het ook al weer over? O ja, over zijn arme ziel. Die van mij is er veel beroerder aan toe. Wil ik nu toch maar naar binnen stappen om er met een geestelijke over te praten? Het kan nooit kwaad, want ze laten zich liever met vier paarden uit mekaar trekken dan ook maar één woord te verklappen. Misschien kom ik dan tot kalmte.

Ja maar, wat dan? Als hij hoort, dat Hortense er achter zit, en hij informeert, wat onze relaties zijn, dan eischt hij van me, dat ik radicaal met haar breek. Zoo'n pater heeft gemakkelijk praten, maar dan houd ik de ellende en de risico over, en de

voordeelen verspeel ik, dank je wel, daar begin ik niet aan. Ik lijk wel idioot om na twintig jaar weer met zoo iets te willen beginnen.

Ik kijk op. Hoe lang loop ik hier in mijn besluiteloosheid voor de kerk heen en weer te drentelen? Vlak bij me staan twee heeren met elkaar te praten. Zouden ze het over mij hebben? Dat zou heusch geen wonder zijn, als ik zoo raar doe. Zie je wel, daar heb je het al; ze staan te lachen, terwijl ze net doen, alsof ze geen acht op me geven. Haastig verdwijn ik in een zijstraat.

De avond begint te vallen. Ik kan toch niet in eeuwigheid op straat blijven loopen. Vóór donker moet ik thuis zijn, want anders durf ik de gang niet meer te passeeren, waar mijn drie vijanden op me staan te wachten. Maar nu moet ik eerst zorgen, dat ik een wapen bij me heb, om me tegen die schurken te verdedigen. Een vuurwapen kan ik niet krijgen, nee dat gaat niet, maar een flinken stok, liefst een zwaren knuppel, daar kan ik wel aan komen en dat zal wel voldoende zijn. Maar wacht eens even, vandaag heb ik al verschillende uitgaven gehad, eerst in het café en naderhand in de club en sinds den dood van Emma verdien ik bijna niets meer, dus ik zal het dezen keer maar eens heel zuinigjes aanleggen. Ik herinner me hier ergens in de buurt een uitdragerswinkel gezien te hebben. Misschien dat ik daar iets van mijn gading vind. In elk geval kan ik het probeeren.

Ah, ik ben er al. Ik sta voor een verwaarloosd verveloos huis met een zware deur, die eenmaal groen geweest is. Voorzichtig daal ik eenige treden af; hier binnen is het al duister. Ik kom in een laag, lang en donker pakhuis. Achterin, bij een klein lichtje, zit een man met een bleek, slaperig gezicht. Ik krijg den indruk, dat ik hem wakker gemaakt heb. Langzaam zoek ik mij een weg tusschen kachels en kasten en waschtoestellen en allerlei voorwerpen, wier bestemming mij niet duidelijk is. Achter in het pakhuis aangekomen, zeg ik:

‘Ik heb een wandelstok noodig. Kan ik dien hier misschien krijgen?’

De koopman is te vadsig om op te staan en lui met zijn hand in een hoek wijzend, antwoordt hij met loome stem:

‘Kijk daar maar eens. Misschien vin je daar wel wat.’

Behoedzaam over kachelpijpen, ijzeren stangen en mij onbekende voorwerpen heenstappend, kom ik op de aangewezen

plaats terecht. Het duurt eenigen tijd, eer ik den daar liggenden rommel onderscheiden kan.

Op den muur, die vele jaren geleden witgekalkt is, maar er thans vuil en groezelig uitziet, vallen vreemdsoortige schaduwen. In den hoek staan en liggen een aantal paraplu's; hoewel ik vies van het vuile zoodje ben, vind ik daartusschen na eenig zoeken drie stokken. Het dunne rottinkje, dat ik toch niet gebruiken kan, zet ik tegen den wand, maar de twee andere breng ik naar het licht. Zoodra ik onder de lamp sta, zie ik dat een van de twee kaduuk is en dus niet in aanmerking komt, maar de andere is een zware stok met flinken metalen knop, precies zooals ik er een noodig heb.

De uitdrager, die niet eens naar de stokken kijkt, blijft zwijgen.

'Er is niet veel keus,' zeg ik.

De man verwaardigt zich niet te antwoorden.

'Hoeveel moet je voor dezen stok hebben?' vraag ik.

Onverschillig werpt de ander een blik in de richting. Hij doet net, alsof het hem niets schelen kan, maar hij weet heel goed, welken stok ik uitgezocht heb.

'Twee kwartjes,' is het antwoord.

Vijftig cent is mij niet te duur, maar ik weet, dat hier altijd afgedongen wordt en ik zal nu niet denzelfden blunder begaan als vanmiddag bij den kellner.

'Jammer, dat er niet meer keus is,' herhaal ik, om wat te zeggen.

'Als je keus wil hebben, moet je in de Heerestraat bij Weersma of bij Opdenmeijer zijn, maar dan moet je niet hier komen,' is het bescheid, waaruit blijkt, dat de twee duurste adressen van de stad den koopman niet onbekend zijn.

'Twee dubbeltjes,' bied ik, zonder aan te geven, welk bezwaar ik tegen de genoemde adressen heb.

Als ik eenige minuten later het pakhuis verlaat, is de uitdrager dertig cent rijker en ben ik eigenaar van den stok. Dat heb ik toch maar fijn gelapt, denk ik, en ik heb geen enkele reden tot argwaan gegeven. Wel bekruipt me een oogenblik de vrees, dat de onverschilligheid van den handelaar slechts geveinsd geweest is en dat hij me voortdurend in de gaten gehouden heeft, maar die vrees zet ik van me af, omdat hij daar veel te slaperig voor was.

VII

Opgewekter dan te voren wandel ik door, maar nauwelijks ben ik een paar huizen verder, of een ontzettende schrik grijpt me aan. Dat ik daar niet eerder aan gedacht heb! Het is zoo duidelijk als iets, mijn vijanden is het er niet om te doen geweest om me te vermoorden, maar ze hebben me het huis uit gejaagd om vrij spel te hebben. Terwijl ik langs de straten zwerf, halen zij het heele huis overhoop. Al heb ik mijn kamers afgesloten, wat baat me dat? Waarschijnlijk hebben ze valsche sleutels en anders is het een klein kunstje om de deuren open te breken. Trouwens, ze hoeven niet op mijn kamers te komen; de zolder is niet afgesloten. Ik moet tegen een muur steunen om staande te blijven. Ik zie in mijn verbeelding het weerzinwekkende gezicht van Marie en ik hoor haar zeggen, terwijl ze den sleutel triomfantelijk omhoog houdt: 'kijk, hier heb ik het; nou gaat ie er aan.'

Vooruit, vooruit, nu geen oogenblik meer getalmd. Misschien overval ik hen nog, eer ze het bewijsstuk in handen hebben en dan zal ik hen, al zou het mij mijn leven kosten, met stokslagen verjagen.

Ik loop zoo snel mogelijk, bij voorkeur langs stille straten en smalle steegjes om geen bekenden tegen te komen. Ik begin te transpireeren en te hijgen, maar vooruit, vooruit, ik mag geen seconde meer verliezen. Onder het draven denk ik koortsachtig na. Waar moet ik nu op letten? Hebben ze misschien een waarschuwingspost uitgezet? Dat zal wel, want als Marie daar niet aan denkt, zal haar broer wel op dat denkbeeld komen. Waar staat die post dan? O, dat is duidelijk, bij de Koperbrug. Goed dat ik daaraan denk, want ik heb nu nog de gelegenheid van den anderen kant af mijn huis te bereiken. Ik moet dan niet de Koperhaven nemen, maar een straat, die daaraan evenwijdig loopt en waar het ook zoo druk niet is. Des te beter. Al denken ze gemakkelijk spel met me te hebben, zoo licht laat ik me niet vangen.

Goddank, nu ben ik weer op de haven, zonder dat ik een kennis ontmoet heb. Aan den waterkant, onder een boom, blijf ik staan. O, wat bonst mijn hart! Zal het dan nooit tot bedaren komen? Ik moet even rusten; ik kan niet verder. Hijgend wisch ik het zweet van mijn gezicht. Moet ik het er nu op wagen en naar binnen gaan of wat moet ik anders doen?

Ik zie nergens een agent. Is dat een bewijs, dat er nog geen politie bij gehaald is? Nee, dat kan wel een krijgslist zijn om mij er in te laten loopen. De agenten zitten misschien binnen.

O, hoe klopt mijn hart!

Wacht, er komt iets uit het huis te voorschijn. Dat is Jantje. Die stond dus niet op post bij de brug. Nee, nu begrijp ik het; hij is hier op de stoep uitgezet om te waarschuwen als ik aankom. Wat doet hij nu? Op de ijzeren stangen gaat hij gymnastiek maken, zooals kinderen dat vaker doen. Is dat een goed of een slecht teeken? Ik verdraag die onzekerheid niet langer. Het wordt voortdurend moeilijker voor me. Hier blijven staan, terwijl zij het heele huis overhoop halen, dat gaat niet, maar zoo-blindelings-naar-binnen-gaan is misschien nog gevaarlijker. Hé, daar komt nog wat! Een lange gestalte. O, dat is Wim. Wat voert die daar uit? Ik dacht wel, dat hij zijn stok bij zich zou hebben. Die neemt hij altijd mee, als hij uitgaat, maar vandaag wil hij dat ding natuurlijk als wapen tegen mij gebruiken, die lafaard! Vier tegen één en dan nog een wapen meesjouwen, 't is heldhaftig, dat moet ik zeggen. Nou, ik zal hem leeren, als het er op aan komt.

Zie ik goed? Ja, ze gaan allebei de stoep af en wandelen in de richting van de Koperbrug. Tegelijkertijd komt de dikzak naar buiten en gaat bij hen loopen. Willen ze me op die manier naar binnen lokken? Dat zal hun niet zoo eenvoudig vallen, ik laat me niet zoo gemakkelijk door hen foppen. Ze marcheeren door en bij de brug gekomen, slaan ze links af en verdwijnen ze achter den hoek van de Koperhaven. Nu of nooit. Nu moet ik het er op wagen. Ik begrijp wel niet wat ze willen, nu ze Marie alleen in huis achterlaten, maar thans moet ik mijn kans waarnemen.

Onder de boomen loop ik naar voren, zoo snel als ik maar durf. Gelukkig is de haven 's avonds verlaten, zoodat ik niet opval.

Eindelijk, eindelijk, weer sta ik voor de deur. Nu vooral geen leven maken, Marie mag niets hooren. Wat is dat? Het zweet breekt me uit. Ik kan de deur niet open krijgen. Heeft Marie er den grendel voor geschoven? Wat nu? Als ik bel, doet ze niet open. Ik wil met mijn volle gewicht tegen de deur vallen, maar ik zie dadelijk in, hoe dwaas dat is. Dan maak ik lawaai en de deur forceeren kan ik toch niet. Mijn handen beven, als ik opnieuw probeer den sleutel om te draaien. Ik be-

grijp er niets van, nu gaat de deur gemakkelijk open. Was dat zooeven dan alleen zenuwachtigheid, dat het niet lukte? Stil, nu niet langer gedraald. Zal ik mijn schoenen uittrekken? Nee, ik moet misschien overhaast vluchten en als ik aangevallen word, kan ik mij op mijn kousen veel moeilijker verdedigen. Ik heb gelukkig mijn gedachten nog goed bij elkaar en waarschijnlijk ben ik hun toch nog te slim af. Mijn adem inhoudend, sluip ik langs het korte trapje naar boven en door de lange gang van de eerste verdieping naar de plaats, waar vanmiddag George en Marie stonden. Prachtig, nu ben ik aan de trap, die naar boven voert; het gevaarlijkste is achter den rug. De vierde tree sla ik over; die kraakt altijd. Bovenaan zijn enkele gevaarlijke treden vlak bij elkaar, maar door voorzichtig mijn voet neer te zetten en mezelf aan de leuning omhoog te trekken, passeer ik ook dat gedeelte zonder gerucht te maken. Heb ik het nu gewonnen? Mijn hart bonst nog altijd. Geruischloos sluip ik door de gang naar voren naar de huiskamer. Gelukkig, die is op slot. Nee, dat zegt niets. Als ze een valschen sleutel hebben, kunnen ze de deur weer heel gemakkelijk sluiten. De sleutel knarst in het slot. Ik wacht: ik hoor alleen het kloppen van mijn hart. Beneden blijft alles stil. Waar zou Marie zijn? Nee, nee, vooruit nu, dat komt er niets op aan.

Langzaam open ik de deur. Mijn hart schiet in mijn keel, als ik op tafel een krant, breed uitgespreid, zie liggen. Wie heeft die daar zóó neergegooid? Kalm, kalm nu, laat ik mezelf niet zoo van streek maken; die heb ik daar zelf vanmiddag neergelegd, toen ik van tafel opstond. Voorzoover ik kan nagaan, ziet alles in de kamer er precies eender uit als toen ik wegging. De aangrenzende kamers? Goddank, alles onveranderd.

Als ik in de slaapkamer voor de spiegelkast sta, schrik ik van mezelf, nu ik zie, hoe bleek ik ben. Met mijn rechterhand strijk ik langs mijn voorhoofd en door mijn verwarde haren, terwijl ik probeer mezelf aan te kijken, maar ik wend mijn blik af, omdat mijn verwilderde oogen mij vrees aanjagen. Wat was er ook al weer met deze kast? O ja, een paar nachten geleden droomde ik, dat ik hierin Emma's lijk verstopt had. Ik weet, dat het onzin is, maar ik durf niet te blijven staan en ik sluip stilletjes weg. Bijna ben ik al weer de kamer uit, eer ik me weet te vermannen. Ik ga terug en ruk de kastdeur open. Zóó stellig verwachtte ik iets bij-

zonders te vinden, dat mijn adem stokt, maar nee, alles ligt netjes op zijn gewone plaats. Zie je wel, als ik mijn koelbloedigheid maar weet te bewaren, dan komt alles nog goed terecht. Wat verder? O, nu zoo zachtjes mogelijk naar boven.

Mijn beenen trillen, als ik de steile zoldertrap opklim. Het begint reeds donker te worden. Zoodra ik mijn hoofd door het trapgat steek, blijf ik staan, terwijl ik mijn wandelstok stevig vastklem. Zou Marie soms op zolder zijn? Nee, gelukkig, alles is stil. Vlak bij het trapgat hangen een paar lakens te drogen. Aan de achterzijde valt een beetje licht naar binnen door de openstaande deuren. Het is warm onder de dakpannen.

Zou Marie misschien in de logeerkamer of ergens op zolder weggekropen zijn? Hoewel ik bibber van angst, ga ik overal kijken. Ik moet wel, want anders verraad ik mezelf, zoodra ik den sleutel te voorschijn haal. Wat zit daar in dien donkeren hoek zoo inéén gehurkt? Mijn adem inhoudend, sluip ik op mijn teenen er naar toe, mijn stok opheffend, gereed om te slaan. Langzaam breng ik mijn linkerhand naar voren, die ik, zoodra ze iets aanraakt, schielijk terugtrek, vreezend dat hier een politieagent zit, die òp zal springen en mij beet zal pakken. Nee, het beweegt niet. Opnieuw voel ik met sidderende vingers. Goddank, het is Marie niet en het is ook geen politieagent; het is een doodgewone zak, dien ze hier in den hoek neergezet hebben.

In de logeerkamer zet ik den stok neer en pak ik den stoel, denzelfden dien ik op dien funesten ochtend gebruikt heb. Ik zet hem onder den balk. Nu ik vlak bij de open deuren sta, kijk ik even naar buiten. Zou Marie in de keuken zijn? Waarschijnlijk niet, want daar is alles pikdonker.

Heb ik de deur beneden aan de zoldertrap open laten staan? Die had ik dicht moeten doen, maar dat kan ik nu niet meer herstellen. Stil, hoor ik daar iets? Een geritsel. Ik voel, dat ik bleek word van schrik. Ach, ik moet niet zoo nerveus zijn. Dat was een muis, anders niet.

Ik klim op den stoel, ga op mijn teenen staan en schuif met mijn hand langs den balk. Mijn God, wat is dat? Mijn hart staat stil. Waar is de sleutel gebleven? Weer glijden mijn vingers langs de inzinking, waar het voorwerp gelegen heeft. Ik voel, dat ik misselijk word van den schrik; de sleutel is weg!

Het is mij niet mogelijk langer op die manier te blijven staan en overhaast kom ik van den stoel af, waarop ik ga zitten. Eén ding is duidelijk. Mijn vijanden hebben den sleutel gevonden. Hoe kon ik zoo stom zijn dat ding hier te laten liggen? Hoe dikwijls ben ik van plan geweest het ergens anders te verbergen of weg te gooien? Had ik dat toch maar gedaan! Zou de sleutel nog in huis zijn? Zou hij in het bezit van Marie zijn? Die is alleen thuis. Als ik nu eens naar beneden ging en haar dwong den sleutel terug te geven? Onzin, als mijn vijanden het bewijsstuk in handen hebben, ben ik een verloren man, een verloren man....

VIII

Als ik weer tot mezelf kom, is het donker om me heen. Zwak licht, dat aan den achterkant naar binnen valt, verlicht een smal randje in de buurt van de deuren. Wat zit ik hier? Ik huiver, nu het gebeurde me te binnen schiet. Wat ziet de zolder er spookachtig uit. Waar komt het licht vandaan? Naar beneden kijkend, zie ik in de verlichte keuken mijn drie vijanden zitten; Jantje is er niet bij. Dat de mannen intusschen thuis gekomen zijn, kan me nu niets meer schelen; ik heb het spel immers toch verloren. Tegen beter weten in wil ik toch nog een onderzoek instellen. Mijn beenen beven zóó, dat ik moeite heb om op den stoel te klauteren. Ik ben wanhopig, nu mijn vingers voor de tweede maal langs den legen kuil glijden, waar vroeger de sleutel gelegen heeft.

Zal ik me nu vrijwillig aangeven? Is dat niet het verstandigst? Nee, stil, geen overijlde stappen, dat kan ik altijd nog doen. Eerst nadenken, kalm nadenken, Maar hoe kan ik dat, nu ik in zulk een doodsangst verkeer? Ik houd die onrust niet langer uit; laat me nu direct er een eind aan maken.

Wacht, wacht, heb ik het ding misschien zelf ergens anders gestopt? Dat kan. Ik weet tegenwoordig niet meer, wat ik doe. Waar? Waar dan? Achter het behang misschien? Als ik in de richting van de logeerkamer kijk, schiet het mij te binnen: natuurlijk natuurlijk, die bergplaats daar vond ik tòch veiliger. Of heb ik dat alleen maar gedroomd? Ik weet het zelf niet meer, ik weet niets meer.

In het donker zoek ik tastend een weg naar voren. Bons, van

schrik deins ik achteruit. Wat is dat voor een angstwekkend geluid, daar vlak voor me? Voorzichtig schuif ik mijn handen langs den grond. Wat ligt daar? O, het is mijn stok maar, dien ik zoostraks tegen de deur van de logeerkamer gezet heb en waar ik nu tegen aan geloopen ben. Die stok, dat hindert niets. Ik leg hem op het bed.

Wat moet ik nu doen? Waarvoor ben ik hier eigenlijk gekomen? O ja, nu weet ik het weer. Met mijn vingertoppen voelend, licht ik het schilderijtje van den haak. Wat nu verder? Wat ben ik toch aan het tobben? Zoo kan ik er immers niet bij. Ik ga op mijn buik voor het ledikant liggen. Mijn transpireerende handen plakken op het zeil. Kan ik onder het bed kruipen? Het moet. Ja, het lukt, als ik me plat tegen den grond aan druk. Ik voel opnieuw het kloppen van mijn hart, bons, bons. Is dat niet gevaarlijk, dat onstuimige onophoudelijke bonzen? Stil nu, ik heb aan andere dingen te denken. Ik kruip naar den muur. Ik lig bijna vastgeklemd, maar ik kan nu het behang aanraken. Wat is het akelig donker en benauwd hier. Ik kan niets onderscheiden en ik gevoel me heelemaal ingesloten. Waar zou de sleutel ergens zitten? Mijn bevende vingers tasten langs den bovenkant van de richel. Ha, wat is dit? Ik voel iets. Zou het dat zijn? Het kan best, naar het voelen te oordeelen. Ik juich het bijna uit van vreugde. Mijn mes zit in mijn broekzak, maar in mijn ongemakkelijke houding kan ik daar nu niet bij. Dat hindert niet. Met mijn duim duw ik een gat in het behangselpapier en ik scheur dan verder met trillende vingers het behangsel kapot. Daar valt iets. Wat is het? Goddank, Goddank, nu kunnen ze me niets meer maken, die ellendelingen, die jubelen zouden als ze me aan een galg zagen bengelen, maar ik zal hun dat genoegen niet gunnen, want ik ben hun allemaal te slim af. Niets, niets, niets kunnen ze bewijzen, nu ik den sleutel weer in handen heb.

O God, nieuwe ontzetting, het is alsof een schok vaart door mijn lichaam. Die schok gaat uit van mijn voet. Wie stoot daar tegen mijn schoen? Staat daar iemand? Het is pikdonker om me heen en ik kan me nauwelijks verroeren. Ik zie niets, maar ik voel, dat daar iets staat. Is het Emma, die terugkomt uit het graf om zich te wreken? Zal ik heelemaal onder het ledikant wegkruipen? Nee, nee, dan ben ik reddeloos verloren, dan kom ik er nooit meer onder vandaan.

O God, ik hoor haar stem, Emma's stem.

‘Anton, Anton,’ roept ze.

Ik sta helle-angsten uit. Zal ze me grijpen met haar verstijfde ijskoude vingers en mij meesleuren in de eeuwige duisternis? Ik probeer me vast te klemmen, maar ik heb geen houvast aan het gladde zeil. Ik houd mijn adem in van angst. Waarom talmt ze nog langer? Als ze me meesleepen wil het graf in, laat ze het dan direct doen, direct. Ik houd die kwelling niet langer uit.

‘Anton, Anton,’ herhaalt ze, ‘kom te voorschijn.’

Moet ik haar bevel opvolgen of moet ik weerstand bieden? Weerstand bieden, hoe kan ik dat nu? Dat is vruchteloos, dat weet ik toch.

Ik hoor een knippend geluid. Het licht is aan. Zou Emma....? Nu een beetje licht onder het bed doorschijnt, kom ik wat tot bedaren. Hoe ben ik zoo van streek geraakt? Me zoo spoedig mogelijk vrijmaken, dat is het eenige, wat er op zit. Met armen en beenen werkend, schuif ik mezelf onder het bed vandaan. Als ik te voorschijn kom, zie ik vlak bij me het verschrikte gezicht van Marie. Precies Emma, alleen nog bleeker dan anders.

‘Anton, wat doe je raar tegenwoordig! En.... wat heb je daar in je hand?’

Een tijd lang kijken we allebei naar den sleutel, ik op den grond zittend, terwijl mijn oogen nog knipperen van het plotselinge felle licht, Marie voorovergebogen naast me staande en met sidderenden vinger naar mijn hand wijzend. Dan, beseffend dat ik mezelf verraden heb, spring ik op, grijp den stok en wil haar neerslaan. Gillend vlucht ze de deur uit. Ik haar achterna. Een oogenblik later sta ik achter op zolder, met mijn gezicht naar de logeerkamer toe. Het licht schijnt in mijn oogen. Vóór mij zie ik drie donkere schaduwen, die van Marie vlak bij het trapgat en die van de twee mannen dicht bij me. Waar die twee vandaan komen, weet ik niet. Die hebben zeker op zolder gestaan. Ik zwaai met mijn stok heen en weer, want ik zal me tot het uiterste verdedigen.

Wie is het, die mijn stok beetpakt, George of Wim? Wat sta ik hier ongelukkig, ik zie bijna niets, alleen een paar schimmen. Waarom gilt Marie zoo? Ik kan niet verstaan, wat ze schreeuwt. Ik houd den stok stevig vast; als ik dien loslaat, ben ik verloren. O, nu zie ik het, het is George, die den stok beet heeft en me

achteruit duwt. Ik hoor een man vlak bij me schreeuwen. Dat moet Wim zijn.

'Anton,' roept hij, 'pas op, pas op.'

Terwijl hij dat schreeuwt, kijk ik even naar hem. Ik zie dat hij zich voorover buigt om mij te grijpen, maar ik spring terug. O God wat is dat? Ik wankel, mijn eene voet heeft geen steun meer, hij schiet achteruit. Ik probeer me aan den stok vast te klemmen, maar die biedt geen houvast meer, hij is los. Ik stort achterover. Ik gil, ik gil van ontzetting. Ik breid mijn armen uit en val den afgrijselijken muil van den koker te gemoet. O God, o God, wees mij genadig...

JAN VAN OOSTERBURG

5 December-11 December 1939.

De twee gezusters

Hanna en Hille waren gezusters en hoezeer leken ze op elkaar! Als twee droppels water, zeiden de dorpelingen, en velen kenden ze niet uit mekander. Toch was die gelijkenis er eene louter naar het uiterlijk, want naar haren aard waren ze zeer verschillend.

Hille, de oudste, was een vrome dichteresse, haar verzen waren als gebeden zoo godvruchtig. Haar was de diepe zin der liturgie in het bloed gevaren en haar gemoed was verfijnd van het dagelijksch aanhooren der Gregoriaansche kerkgezangen. Hare bespiegelingen golden de eigenschappen Gods en haar vernuft was gespecialiseerd in de verdediging des geloofs. De kunst der middeleeuwen was haar opstaan en naar bed gaan, de brieven der apostelen en de wondere verhalen. door de evangelisten opgeteekend, had ze stuk gelezen en het kan wel niemand verbazen, dat een vrouw, die zich in deez alderbovenste sfeer gelijk een visch in het water voelde, van de smerige alledaagschheid van het aardsche leven gruwde. Niettemin was die alledaagschheid er ook voor haàr en omdat ze zich daartoe niet verlagen kon moest voor dat vuile werk een ander worden gecharterd.

Die andere was Hanna, haar jongere zuster, die nauwelijks lezen en schrijven kon en in alle opzichten verreweg haar mindere kon heeten.

En Hille, de uitverkorene, had het werk verdeeld. Haar was het dagelijksch verkeer met God in het bonte licht der gebrandschilderde vensters, de bedwelmende geur van de wierook, het liefelijk gezang der nonnen, het schoon gebaar der priesters, die de mis lazen, de zoete zwijmel van de vrome intellectueele in deze stratosfeer van godsvrucht en ten overvloede nog de zekerheid, dat ze op die wijze Gode welgevallig was. Hanna was het andere toebedeeld: de smerige waschtafels en stoffige vloeren, de zware kolenkitten en stuivende aschbakken, de vette vaten van den vorigen dag, de stinkende vuilnisemmers.

Toch vond ze den tijd nog om dagelijks naar de mis te gaan.

Ze deed dit op een andere, nederiger, zoo ge wilt onnoozeler manier dan haar poëtische zuster. Ze snapte er eigenlijk zelve niet veel van, zou men zoo zeggen, maar voor dit simpele kind was die gewoonte van alledag het zoetste uur van haar leven. Voor dag en voor dauw verliet ze haar warme bed, trok een ouden mantel over haar werkjurk aan en repte zich door de nog leege straten naar de stille kerk. Daar verkwikte haar bedeesde ziel zich in God als in een weldoend bad.

Op een morgen betrapte Hille haar terwijl ze op kousenvoeten langs de woonkamer sloop en ze had subiet een verzoek, dat klonk als een bevel: of ze de kachel even wilde aanmaken, die dien nacht was gedoofd. Schoorvoetend gehoorzaamde Hanna. Ze knielde op de vloertegels en begon asch en sintels uit te halen, maar ziend, dat haar zuster zich kleedde om uit te gaan kon ze zich niet weerhouden van te vragen waar ze naartoe moest. ‘Ik ga naar de mis,’ antwoordde deze kort en ze wendde zich al naar de deur. ‘Maar ik had ook willen gaan.’ zei Hanna verdrietig, en of haar stem, gedempt door opkomend schreien, te weinig doorklonk of dat haar zuster te zeer vervuld was van haar verheven gedachten, deze leek wel niets te hebben verstaan. Ze had het vertrek al verlaten en Hanna boog zich vanher over haar werk.

Toen ze dien avond moegesloofd op haar bed lag, herdacht ze moeizaam het voorval van dien ochtend en ze kon het niet vatten: Hille wou zalig worden desnoods ten koste van een ander ... zij oordeelde niet, maar ze wist, dat God dit niet willen kon. Dan ineens begreep ze, zij die nooit iets begrepen had: ze moest zich niet verzetten, ze moest zich onderwerpen. Ze zou afzien van dat gelukkigste uur van den dag: de vroegmis. En toen ze eindelijk biddend insliep was er een groote vrede in haar ziel. Ze had gekozen, ze had haar lot aanvaard: Zij zou dienen.

Zoo was haar leven uitgeschreven voor altijd.

En nu ging het met haar berg afwaarts. Elken dag zonk ze iets meer omlaag tot ze onherroepelijk was opgenomen in het legioen der banalen, der alledaagschen.

Gods oog ging als een zoeklicht over vastelanden en oceanen. Op duizenden mijlen ver van den killen naakten polder, waar de zusters geboren waren, trof het in een vuil lazaret temidden der tropische wildernis een non.

Een klamme, zware hitte woog op deze verlaten wereld. Door de hooge vensters, waarin geen glasruiten waren, slechts uitgespannen oud neteldoek ter wering van de insecten, drong geen zweem van koelte in het vertrek, waar de zieken lagen. Langs de leemen wanden rondom had men dunne boomstammen in den moerassigen bodem gedreven, met taaie lianen andere daaraan bevestigd en tusschen deze dwarse stammen lappen zeildoek genaaid. Op gedroogd gras, hierover uitgespreid, lagen de zieke inlanders, lijders aan malaria, aan dysenterie, aan veelal ernstige verwondingen, bij het werk of in een gevecht met kraalgenooten of wilde dieren opgeloopen, of aan tropische ziekten, kwaadaardige gezwellen en etterende zweren, die de stakkerds vaak geheel overdekten en een walglijken stank verspreidden. De glanzend bruine, harige lichamen, nauwelijks bedekt, lagen daar in weerzinwekkende houdingen en geleken zoo wel apen aan stuipen en krampen ten prooi, sommigen wierpen zich voortdurend om en om, brullend van pijn, anderen kreunden onafgebroken en sloegen met de magere armen in het rond, weer anderen vloekten luide met grimmige monden, een enkele lag doodstil met verbeten lippen en geleek zoo een dier, dat heimwee heeft. En in deze hel van ellende, van moordende hitte en ondraaglijken stank bewoog zich die eene stille non. Nu eens had deze, dan weer die haar noodig en aldoor draafde ze heen en weer, van het eene bed naar het andere en ze deed de vuilste karweiën met een vriendelijken glimlach. Alleen staand voor al het werk, kende ze geen noemenswaardige rust; wanneer de zieken haar eens even niet riepen, zette ze zich aan de tobbe om de met vuil en bloed doordrenkte verbanden en zwachtels uit te wasschen. Een inlandsche vrouw, die haar een tijd lang ter zijde had gestaan, was gestorven en een andere had de dokter ondanks alle moeite niet meer kunnen krijgen. Een stokoude inboorling, die overdag den dokter bij zijn zware werk hielp, nam gedurende een deel van den nacht van haar de wacht over en zoo kon de zuster althans eenige uren slapen. Vaak kon de man de zieken echter niet behoorlijk helpen en dan werd de non toch uit haar slaap gewekt. Hoe ze dit alles doorstond in dit vreeselijke klimaat was onbegrijpelijk. Het mocht een wonder heeten, dat ze er niet bij neerviel. Ze vermagerde met den dag en in het steeds geler, doorgroefde gezicht blonken de oogen met een onwezenlijken glans. Maar ze hield vol, door een opper-

ste inspanning van haar wil droegen haar ten doode vermoeide beenen haar uitgeputte lichaam, haar handen redderden rap en nooit weigerde haar zachte goede glimlach. Maar wat gaf aan die simpele boerin dan toch die bovenaardsche kracht, die haar over alle maar dan ook àlle vermoeienissen deed zegevieren? Dat wisten alleen zij, die haar konden verrassen in een verstolen hoekje met haar vergeelde beduimelde kerkboek in de hand terwijl haar mond zacht de door anderen voor haar gemaakte en gedrukte gebeden las, ja niet eens meer las, doch uit het hoofd opzegde, zoozeer waren die haar door de jaren vertrouwd geraakt. Och, begrijpen, in den zin dien wij daaraan hechten, dat deed ze die gebeden niet eens. Ze leefde aan gene zijde van kennen en doorgronden, zij redderde het vuil, den afval en de uitwerpselen. Daarin beleed zij haar God! Soms deed ze denken aan een onnoozele, slovende daghit, soms aan een stralenden engel van goedheid.

Op een nacht brak ze....

Er was dien morgen een inboorling binnengebracht, die er jammerlijk aan toe was; een staalkaart van de afschuwelijkste ziekten geleek hij wel. Bedekt met stinkende zweren, welke door den dokter nu waren uitgekrabd en verbonden met dikke zwachtels, die doorbloedden, zoo lag hij nu in hevige krampen en hij braakte bijna voortdurend. Overdag was het betrekkelijk rustig verloopen, wat werd toegeschreven aan de onderhuidsche inspuitingen, die de dokter hem tot in den avond gegeven had, maar middenin den nacht werden de benauwdheden zoo heftig, dat de oude helper er geen raad meer op wist en de zuster wekte. Deze was in een ommezien gekleed, snelde toe en boog zich over den walgingwekkenden lijder. Ze hielp hem bij het braken, suste hem met vriendelijke woorden en klopte hem bemoedigend op den zweetenden naakten rug. Ineens voer een schok door het groote lichaam, de oogen puilden of ze uit de kassen vallen zouden en de kerel viel dood achterover. Maar ook de non viel en bleef roerloos op den leemen bodem liggen. De oude helper en de dokter, door dezen ijlings gewekt, droegen samen haar naar de leege brits naastaan, waar de non kort daarop van uitputting stierf.

Deze non was Hanna.

Het bericht van haar dood kwam tot haar zuster Hille door een

brief van den dokter. Deze, een ongeloovig man, schreef: ‘Ze heeft geleefd als een heldin en is gestorven als een heilige. Ge moogt het gerust aan een ziekelijke verbeelding toeschrijven (ik zelf ben soms geneigd dat ook te doen), maar het leek mij of de stank, temidden waarvan haar doode lichaam lag, uit haar nabijheid week voor een liefelijke geur als van rozen, die zij vàn zich gaf.’

En Hille, begaafde dichteresse als ze was, maakte het leven en den dood van haar simpele zuster tot het onderwerp van een verhaal in blanke verzen. In een litterairen wedstrijd won ze er den zilveren lauwertak mee.

JOB STEYNEN

Vlucht en toevlucht[1)]

Bezeten hanen bleven om de morgen dwingen. Hun schel gekraai liep als een rilling door de nanacht. Urukagina begreep hun dolle ijver niet. Het was, als wilden zij alle boze geesten wakker roepen en de aandacht vestigen op hem, die aan de zoom van het herdersdorp tussen stro en biezen genesteld lag, doodmoe van de lange tocht. Hij tastte door de sluimering heen af en toe naar het amulet om zijn hals, waarop in de hardgeworden klei het beeldteken van den weerwolf stond gegriffeld, en fluisterde in zichzelf de afweerspreuk, die hij zich van zijn moeder herinnerde gehoord te hebben....: 'Een genadig beschermgod zij aan mijn rechterhand; een genadig beschermgod zij aan mijn linkerhand; Ninanna, de verheven behoedster van het schrift in de onderwereld, zegge een reine bezwering over mij....' De woorden fluisterden langs zijn lippen; de angst was vaag. Eigenlijk was de jongen meer slaperig dan bang; alleen het gekrijs van de hanen schoot telkens weer van ver door zijn ingesluimerde aandacht en herinnerde hem met een half-gewende huivering aan de grafmonsters, die langs de wegen zwerven bij nacht, en op eenzame reizigers loeren. Het amulet hing tussen zijn vingers als een koele, tastbare geruststelling. Nog was hem niets overkomen in deze duisternis, die de kleur had van leem en stilstaand water. En hij was ook niet bevreesd geweest, een uur geleden. Toen had hij vanuit zijn schuilhoek gezien, hoe er licht werd gemaakt in het dorp. Het jammeren en snerpen van vrouwenstemmen vulde de lucht; tussen flakkerende schaduwen rekten en wrongen zich gedaanten. Er werd iemand begraven; die moest de vorige dag gestorven zijn, dat men het lijk voor zonsopgang in de aarde borg. Vanuit zijn koesterend hol had Urukagina het hoofd in de koude nacht gestoken, om gerustgesteld weer terug te zinken onder het warmend riet. Er stonden zoveel waterkruiken en broden rondom

1) Fragment van een onvoltooide roman over het vroege Babylonië; omstreeks 2650 j. voor onze tijdrekening.

de kuil, waarin men de mat met den dode liet zakken, dat deze onmogelijk honger en dorst zou krijgen in de spelonk en op roof naar vlees en bloed uittrekken, nog vóór het licht werd.

Urukagina opende flauw de ogen en staarde over het weghellend land. De bevloeiïngsgeulen tastten als de smalgeworden vingers van een onzichtbare hand de weiden in. De zandwoestenij was maar enkele mijlen ver weg; uit het westen woei de woestijnwind sterk en droog en ving onderweg de geuren op, die hem van uit de verre aanplantingen tegemoet stegen: sesam, boksdoorn, zuurdadels; hij mengde alles met koude adem dooreen en schudde het weer neer. Urukagina dook dieper weg; zo vaak de wind hem wist te bereiken, prikkelde de koelte hem wakker en roerde zich vaag de vrees. Maar hij wilde slapen, rusten na de vlucht, die hem tot hier had gebracht. Hoe ver? Alle dorpen leken op elkaar; ook dit was niet anders dan de vorige, laag, hurkend en uitgedoofd; alleen omspookt door het zuchtend geruis van runderen en schapenkudden; het klagen van een moedergeit; het hoefgeschraap van een muilezel, die staande sliep. Er stonden enkele palmen rondom deze nederzettingen; Urukagina was reeds gewend aan het gedruis, dat hun bladeren maakten, wanneer de wind ze als ontblote zwaarden over elkaar schuurde... ‘Een genadig beschermgod zij aan mijn rechterhand; een genadig beschermgod zij aan mijn linkerhand....’ Het amulet van gebakken klei lag nu stil op zijn naakte borst; hij verstond zijn eigen werktuigelijke woorden niet meer. Een paar verstoorde zwaluwen glipten snel langs zijn hoofd; zijn oogleden trilden er even van. Toen een verre jakhals huilde, kromp hij ineen; doch het was niet meer zijn bewustheid, die schrok, maar zijn uitgeput lichaam, dat oudergewoonte antwoordde op het mismaakt gehuil.

Hij droomde van zijn moeder. Hij herinnerde zich haar heel goed; zij was klein en sierlijk, als vele vrouwen van de Zwarthoofdigen,[1)] die hogerop aan de Grote Rivier wonen. Hij zag haar voor zich; zij keek treurig en met een onderworpen glimlach. Zij sprak ook tegen hem; hij luisterde niet naar wat zij zei, want de muziek van haar woorden was sterker dan hun betekenis; ze vulde zijn gehoor geheel en al. Eindelijk leek het hem, of ze hem

1) Zwarthoofdigen = de Semitische bewoners van Akkad, of Noordelijk-Babylonië; Grote Rivier = Eufraat.

een vraag stelde, keer op keer; en toen hij zich wilde bezinnen, wat het eigenlijk was, dat ze zei, ontwaakte hij.

Het was dag. Door het ruige half-verzengde steppenkruid heen, dat op de weilanden tussen de dorpen woekerde, zag hij het vuurmeer van de zon, dat zich snel langs de lege kusten van de pareliggrijze hemel uitbreidde. De zwaluwen zwierden nog steeds; zij riepen schel. Hij hoorde, met het oor tegen de aarde, het trappelen van honderden gespleten hoeven; de kudden kwamen weiden. Hier moest ergens een rivier zijn; een roze waadvogel suisde over hem weg. Hij hief zich op de elleboog; ginder stonden, stoffigwit, een rij populieren. Het kraaien van de hanen was bedaard; alleen in de verte riep er nog een, loom, als was hij al niet meer bij machte zich te weer te stellen tegen de warmte, die als een wolk van fijn geel zand heet over de rode en oranje morgen schoof.

Urukagina trachtte zich te herinneren, wat zijn moeder tegen hem had gezegd in de droom. De beelden der werkelijkheid hingen aangenaam en warm tegen zijn oogleden; maar de droom zelf leek nog wezenlijker. Hij gleed weer in het knitterende gras dat overal afbrak, waar hij een beweging maakte, - de ogen gesloten. Klein en sierlijk was ze geweest; maar nu liep ze, in zijn verbeelding, van hem weg; onder haar lichte snoerzolen wervelden dunne stofwolkjes op; zij verdween snel, en hij bleef, waar hij was, loom en te zwaar, om zich te verroeren en keek haar na.... Zij kwam uit Nippur, dat men de navel der wereld noemt, omdat de tempel van Enlil, god der goden, in deze stad is gelegen, even ver van de vier uithoeken der aarde verwijderd. Zij behoorde tot de zikrû, de tempelvrouwen, die in het 'huis der bergen', waar Enlil zetelt, de harem van den god bewoonden. Zij waren niet afgezonderd als de heilige jonkvrouw, noch welgesteld als de kaste der salmê, die den god worden uitgehuwelijkt om haar rijke bruidschatten en die handel drijven en hun bezit vermeerderen. Zij behoorden tot de lagere bijzitten van den god, en hun kinderen waren van hem, ofschoon iedereen verstolen grijnsde, als hij sprak van de kinderen, die de zikrû den god geboren hadden.... Urukagina wist, dat hij ook een kind heette van den heer van regen en wind, maar dat zijn vader in werkelijkheid een man was, die met voorwaarts-gaande schepen[1)] de Grote Rivier op was komen

1) Voorwaarts-gaande schepen = schepen met roeiers.

varen, om goud, koper en juwelen te verhandelen en notenhout en loog mee terug te nemen, dat van de gebergten in het Noorden wordt aangevoerd. Dat had zijn moeder hem verteld. Urukagina trachtte zich den rivierbevaarder voor te stellen; hij had er vele gezien, ook op deze vlucht, die al ettelijke dagen duurde. Zij zaten, in kleurige hemden aan het roer, boven de slaven, en hadden armbanden van barnsteen en fijne schelpjes en zilveren ringen aan de vingers; zij werkten niet, maar gaven alleen bevelen. Urukagina was er trots op, dat zijn vader een man van de schepen was; hij had hem gaarne willen kennen. De enige man, dien hij kende en die hem 'mijn zoon' noemde, was zijn grootvader. Die liep in een donker opperkleed rond, dat om zijn gebogen, knokige ribbenkast slobberde als een tent in de wind; zijn ogen waren tranend en het wit vol rode aderen. Hij hoestte meestal, en schold op de moeder van Urukagina, die hij aan de harem van den god had uitgehuwelijkt, opdat zij een man zou vinden; en de teef had zich afgegeven met een vreemdeling, van wien ze voor haar liefdediensten hoogstens een paar baren zilver of een shekeltje[1)] goud ontvangen had .... grote goden! en dat in een jaar, dat een der duurste was, die de oude man ooit had gekend. Zij had er haar maagdom en haar kans mee verspeeld, dat er nog een eerlijk handwerker was in Nippur, die de bijzit van den god wou trouwen, om maar te zwijgen van de vingers, die hem nawezen op straat. De oude, die tichelsteenbakker was geweest, toen hij de moeder van Urukagina naar het 'huis der bergen' bracht, en die de zaken alras aan zijn beide zoons had overgedaan, aanvaardde den kleinzoon op zijn wijze genadig. Hij sprak flemend en met overdreven tederheid tegen hem op straat, als hij hem naar de speelplaatsen bracht; het was toch een kind van den god en niemand zou hebben toegestaan, dat hij het sloeg. Maar waarschijnlijk had de oude tichelaar het kind graag buiten de stad gebracht, waar de wilde dieren des nachts tot aan de tuinen der stedelingen sluipen, om er van af te komen, als het niet in de tempel geboren was en hij het pas te zien kreeg, toen het al te laat was, om zich er nog van te ontdoen. Zodoende nam hij dierfiguurtjes voor Urukagina mee van gedroogde leem en honigkoeken, en haalde en bracht hem van en naar de openbare speel-

1) Shekel = 8,4 gr.

plaatsen, maar binnenshuis kneep en sloeg hij den kleinen jongen, als hij de kans schoon zag.

Er waren meer dure jaren gekomen, en de moeder van Urukagina verkocht haar lichaam geregeld in het tempelhuis, zelfs aan wardû,[1] want de oude kwam geregeld bij haar om onderhoud. Zijn zoons beweerden, dat hij een vrek was en dat hij ergens een geheime opslagplaats van koren bezat, waar hij ruimschoots van kon leven; hij heette het liegen en bezwoer bij de zeven schrikgeesten der onderwereld, dat hij een arm man was, door iedereen veracht en verwaarloosd, en dat zij hem dienden te onderhouden, nadat hij hun het tichelwerk had overgelaten. Maar zij dachten aan hun kinderen en waren bang voor hun vrouwen; zij gaven hem slechts af en toe een zestig sila[2] graan, een zak wijn of een baar zilver, als zijn dreigementen te fel werden en hij bezwoer, dat hij naar den rechter zou gaan om hen aan te klagen. Maar hij deed het nooit, en zodoende wisten ze, dat hij wel degelijk een korenschuur bezat, waarvan hij, als het tot een rechtsgeding kwam, het bestaan natuurlijk had moeten verraden. Zodoende ook loerden ze er op, dat hij sterven zou en hun voor de grauwe reis toevertrouwen, waar de rijkdom zich bevond. Maar hij stierf niet. Hij leefde, druipneuzend en twistzoekend, tot wanhoop van zijn kinderen, van nieuwe maan tot nieuwe maan. De enige, die stierf, was de moeder van Urukagina. ‘Een ziekte, erger dan de pest,’ zeiden de vrouwen in de tempel, die Urukagina naar zijn grootvader brachten, toen zijn moeder voor het eerst de treurige glimlach over zich kreeg, waarmee ze hem nog altijd in haar dromen aanstaarde. Zijn grootvader vloekte bij draak en panter, dat hij niet verantwoordelijk was voor de boze kwaal, en deshalve geen geestenbezweerder betalen wilde, maar dat hij den jongen zou aannemen als zijn eigen zoon en een man van hem maken. - Soms stuurde hij Urukagina naar het Huis der Bergen, naar de vrouwenvertrekken, waar de vreemdelingen en de ongehuwde mannen in en uit liepen, maar er waren meestal priesters bij haar, die bezweringen uitspraken en hij was bang voor de dreigende, verschrikkelijke zingzang van hun onbegrijpelijke woorden en dorst het ziekbed niet naderen; hij keek en knikte slechts van ver. Na een half jaar was zij dood en begraven, en de priesteres van de zikrû gaf hem het amulet van klei

1) Wardû = slaven.
2) Sila = 0,84 L.

tegen den weerwolf - alles, wat zijn moeder had nagelaten. Nu noemde zijn grootvader hem ‘mijn zoon’ en liep met hem door de straten en steunde op hem, tot hij bijna onder het gewicht van de benige hand en het bejaard karkas doorboog; en iedereen prees den oude om zijn goedheid jegens den jongen; ‘maar,’ zeiden ze met een sluwe glimlach, ‘hij is ook het kind van den god.’ Dan antwoordde de oude niet, maar hij rochelde onder zijn somber opperkleed, en als ze thuis kwamen, sloeg hij Urukagina, die, dat wist hij, niet schreeuwde en die dacht, dat het zo behoorde.

Urukagina herinnerde zich, hoe hij met vele andere jongens uit de stad, die hij kende, in een koel tempelruim had gezeten, dat terzijde van de stenen beevaartweg lag. Zij hurkten er op lange banken van klei en leerden schrijven en lezen, de namen van dieren, vissen en sterren, de tekens der goden en der koningen, en vele woorden in beide talen van Akkad en van Shumer[1)], die zij op de lange lome morgenuren uit het hoofd leerden en opdreunden.... woordenreeksen, die soms nog in zijn geheugen rezen, zonder dat hij met nauwkeurigheid wist, wat ze beduidden. Soms bleef hij met makkers weg uit de school en trachtten zij in een of andere tuin te kruipen, waar vijgen en granaatappels groeiden, maar de priesteronderwijzer was streng en tuchtigde hen zonder erbarmen voor deze vergrijpen. Toen zij ouder werden, gingen sommige jongens met hun vaders mee om buiten Nippur met de boog te schieten of op valkenjacht te trekken. Niemand vroeg Urukagina ooit, om mee te gaan, en toen hij er over sprak met zijn grootvader, sloeg deze de armen ten hemel, wiegde het omfladderde bovenlijf en draaide de ogen akelig naar de muurnis, waar de huisgoden in lompe beeldjes verblijf hielden, en Urukagina werd nog banger dan anders voor het bloeddoorlopen wit rondom de oude pupillen. ‘Boogschieten! valkenjacht!’ schreeuwde de grijsaard, piepend en schor. ‘Is de zoon van mijn dochter dan een van de amelû[2)], dat hij denkt, als een groot heer zijn tijd te kunnen slijten? Denk er aan, dat je niet meer bent dan je grootvader en je ooms.... een mushkinum[3)], en anders niet.... een vrije man, bij den demon van de hoofdpijn! We hebben het waarachtig moeilijker dan menige slaaf, die handel mag drijven bij de poorten van de stad.... Boog-

1) Akkad en Shumer = de twee landschappen van oud-Babylonië.
2) Amelû = aristocraten.
3) Mushkinu = de kleine burgerij.

schieten! met valken jagen!’ - En hij duwde Urukagina bij de handmolen neer, liet hem graan malen en naar den bakker brengen, onderwijl foeterend, tot zijn speeksel den huisgod bespatte.

Urukagina begreep niet veel van het leven. Hij bemerkte alleen, dat er wetten waren voor de welgestelden en de armen, en nog andere voor de slaven, maar zijn grootvader prentte hem, met slagen en vermaan, met scheldwoorden en vertwijfelde deemoed in, dat zij tot de armen behoorden en dat het enige, wat zij konden doen, was, de goden gunstig te stemmen, wilden zij ook niet, als het koren, tussen de stenen fijngemalen worden - en de oude maakte grimmig met zijn kromgetrokken bruine handen een schuivende beweging over elkaar. In de warme maanden mocht Urukagina niet uitgaan, voor hij met een strooien waaier zijn grootvader in sluimer had gewuifd, en als de oude man eindelijk, snurkend en met de armen onder het hoofd was ingeslapen, was het gewoonlijk te snikheet geworden, om naar buiten te gaan en zat de jongen zwijgend in het lage poortje van de blinde muur, die om het huis liep en waar hij althans het grommelen en de snuivende slaapgeluiden van den bejaarden man niet verstaan kon. Een enkele maal vertoonde hij zich bij zijn ooms, kreeg twist met zijn neven om een lekkernij, die zij hem niet gunden, of werd door zijn tantes met zulke schele ogen aangekeken, dat hij weer hele tijden weg bleef. Meer dan eens had hij honger en ging hij naar de rivier; misschien was er wel een vreemdeling, die in zijn trekken de kleine bijzit van den god zou herkennen, of zelfs zijn eigen, en hem meenemen. Maar de haastige kooplui en schuitenvoerders stieten het kind op zij, hij zat eenzaam tussen kruiken en zakken op de blikkerendwitte stenen van de kaai en wachtte, vergetend waarop.

Eens kwamen er twee mannen bij grootvaders huis, zo zwaarlijvig en glimmend geschoren, dat Urukagina zag, dat zij tempeldienaars moesten zijn en misschien wel van een machtige kaste. Hij tekende juist met een stok zonderlinge vissen en schelpdieren in de weke modder van de straat - het was na de eerste regenval - en schrok haast van hen, toen zij eensklaps voor hem stonden en bijna de hele breedte van de straat vulden met hun weldoorvoede lijven. Zij vroegen naar het huis van zijn grootvader en hij wees het hun met een vuile vinger. Zij tilden de zomen van hun

witte gewaad zorgzaam op, terwijl zij hun best deden, in het spoor van de ossekar te lopen, die des ochtends door de straat voorbijgereden was en verdwenen in het poortje van grootvader's huis. - Urukagina bleef nieuwsgierig tegen de ruwe buitenmuur zitten, waar het in de leem gebakken stro hard en puntig in zijn naakte rug prikte, en wachtte, wat er zou gebeuren. Het duurde geen kwart-uur, of grootvaders verwilderde, dorre gedaante verscheen in de duistere opening en wenkte hem. Hij voelde, terwijl hij opstond en aan het bevel gehoor gaf, een angstige zwaarte in zijn onderlijf: voor het eerst was het ook, alsof hij bemerkte, dat er een hart in hem was, dat dol tegen zijn ribben begon te kloppen. Het leek op een waarschuwing, en een kort verbijsterd ogenblik stond hij stil, als bezon hij zich op vluchten; maar de oude man liep al op hem toe en vatte hem aan met zijn benigkoude hand en trok hem mee naar het vertrek aan het kleine binnenplaatsje, waar de twee vette mannen stonden. Urukagina zag hier, waar de zon niet meer verblindde, pas goed hoe de olie op hun huid glom, en van welk een prachtige zwelling hun schouders en heupstreek waren. Hij stond bedremmeld voor hen en verstond nauwelijks, wat de oude man rap en onderdanig brabbelde. - ‘Een goed kind, een kroon van mijn grijsheid, zijn moeder was een zikrum, ik nam hem in huis, maar de gesel van de armoede is feller dan het vuurbekken van de ouderliefde.’ - Grootvader schudde hem een keer met kracht door elkaar, en beet hem in het oor, dat hij er niet zo lummelig bij moest staan. Daarna maakte hij het zo welbekende gebaar van wanhoop tegen den huisgod, en sloeg een tip van zijn mantel over het hoofd. Urukagina zag, dat de twee dikke voorname mannen elkaar even met een glimlach aankeken. Grootvader mompelde snelle onverstaanbare gebeden en wendde zich weer tot den jongen. Hij huilde nu, en waarachtig, er liep zelfs een traan over zijn hoekige steenharde wang.

‘Urukagina, ik kan je niet langer te eten geven. Ik heb schulden bij de tempel van den groten god, en niets, om ze te betalen dan jou. Wij zullen afscheid van elkaar moeten nemen, maar denk eens aan, je komt in het gevolg van den god en zult voor hem werken, drie jaar lang, als een gehoorzaam dienaar, als de redder van je grootvader, als een verkorene tot een groot en welgevallig werk. Morgen breng ik je naar de tempel; daar hoor je van nu af aan thuis.’

Een van de twee zwaarlijvigen trad op den onthutsten jongen toe en begon hem aan alle kanten te betasten, zijn schouders, armen en benen; hij klopte hem ook op de borst. Urukagina rook de zwetend-zoete geur van 's mans haar, dat zich vermengd had met de vette zalf, waarmee het was besmeerd. Zijn angst roerde zich weer heftig in hem als een dier in een te nauwe ruimte, en hij ademde bijna zo zwaar als zijn grootvader, die terzijde vanonder zijn bruingrauwe pij toekeek, wat er gebeurde en slechts af en toe haastig langs zijn neus veegde.

Eindelijk zei de priester, die Urukagina betast had, met een korte hoofdknik tegen den ander: ‘Hij is stevig; we nemen hem.’ - Urukagina voelde onverzwakt het bonzen onder zijn ribben; zijn tong lag dik en droog tegen zijn gehemelte. En hij zei nog niets, toen de priesters na een buiging voor den huisgod en een groetend gebaar tegen grootvader weggingen, zich bukkend onder de lijst van de lage deur. Urukagina bleef staan, waar hij stond, verdoofd en willoos. Grootvader ontstak in woede, vatte hem fel boven de elleboog, zodat de pijn door zijn arm opschoot, en duwde hem van het binnenplaatsje: ‘Uit mijn ogen, ongelukszoon! Nog geen vijftig zilveren ringen[1)] is hij waard....!’

Urukagina had een woelzieke nacht en was bleek, toen hij de volgende morgen met zijn grootvader naar de voorhof van de tempel ging. Het was er als steeds deinend druk; men drong elkaar met armen en heupen op zij. Ze hadden enige moeite, den zwaarlijvige te ontdekken, maar ze vonden hem na een tijdje in de omtrek van het huis der weefgetouwen; hij deed drukke zaken, sprak met drie mensen tegelijk en werd gevolgd door een man, die doorlopend kleitafeltjes beschreef. Het duurde lang, voor grootvader aan de beurt kwam. De priester keek even naar Urukagina en staarde toen onbewogen in de lucht, waarbij hij den schrijver kortaf voorzei, wat er in de overeenkomst moest worden gezet.

Vele malen had Urukagina hier gelopen, toegekeken bij het afwikkelen van zaken, de vaardigheid bewonderd, waarmee de schrijvers de tafeltjes beschreven. Nu het hemzelf aanging, kreeg alles eensklaps een ontzaglijke en dreigende betekenis. Scheller leek het licht, het roepen en fluiten oorverdovender, de dans van de schrijvende hand over de zachte klei had een onherroepelijke

1) Ringen = betaalmiddel, bij afwezigheid van gemunt geld.

snelheid. Toen het stuk klaar was, rolde de vette priester er achteloos zijn zegel over; Urukagina keek met grote oogen van bewondering, hoe de vlezige vingers van den tempelman het rolletje vanonder zijn gewaad haalden, waar het aan een kettinkje bengelde; het was van een doorschijnende gelige steen en erwaren met pekaarde blauwe fabeldiertjes op vastgekleefd, die door een echten kunstenaar in lazuursteen moesten zijn gebeiteld. Grootvaders zegel was maar armoedig en klein: een plat stukje gebakken leem met een zelfgetekende vis-man er op. De schrijver nam, toen grootvader links en knokig zijn zegeltje onder dat van den priester gedrukt had, het tafeltje terug en sloot er met vlugge, werktuigelijke beweging een klei-wikkel omheen, waar hij nog eens op vermeldde, dat Urukagina door zijn grootvader aan den god was verkocht, en nog eens zegelden de vette priester en de haveloze oude man het geschrevene. Urukagina keek toe, hoe de schrijver, zonder zich verder te bekommeren om den jongen, wiens lot hij in de zachte grondstof had geboekstaafd, de omwikkelde overeenkomst aan een man reikte, die achter hem aanliep met een grote kruik, waarin hij alle schriftuurstukken borg, die er werden gemaakt. Veel tijd, om er naar te kijken, hield hij niet over; een bijna zwart-verbrande slaaf in een rood gewaad nam hem bij de arm en trok hem mee weg. Hij wendde zich nog een keer om naar zijn grootvader; deze was in een weeklacht uitgebroken, die, zoals Urukagina dadelijk vernam, van begin tot einde gehuicheld was, en sloeg met de vuisten tegen de gloeiende tempelmuur, alsof hem het dierbaarste was ontroofd. De priester lette er niet eens op; hij stond al weer met een ander in gesprek; de schrijver schreef met roerloos gezicht en ijlende hand; de donkere man in de rode mantel duwde den jongen voor zich uit, de trappen van het huis der weefgetouwen op; en hij verloor al, wat tot het verleden behoorde, uit het oog.

Toen zijn blik gewend was aan de grijze koelte en beschaduwing van het met klepperende weefstoelen gevulde vertrek, waarheen hij gebracht was, zag hij met schrik, dat het slaven waren, die hier werkten. Zij hadden geschoren hoofden en naakte bovenlijven. Zij letten nauwelijks op hem en arbeidden door. Urukagina zat op een bank in een hoek, overweldigd en dof door wat er gebeurd was. De man met de rode mantel kwam ettelijke malen terug en bracht telkens iemand mee, die hij ook naar de

bank verwees. - Van buiten af drong de luide woeling van de tempelvoorhof naar binnen; en vlakbij als trommels van hout, die niet meer willen zwijgen, gingen de getouwen. Urukagina barstte in tranen uit.

Op de namiddag viel hij in slaap. Toen het avond werd, bracht men de gekochte nieuwelingen, drie mannen en twee jongens, die ouder waren dan Urukagina, een plat brood en een schotel met gedroogde dadels. Het brood en de vruchten waren zo snel verdeeld, dat Urukagina niets meer bemachtigen kon. Een der mannen keek hem somber aan, haalde de schouders op en gaf hem zijn dadels. Urukagina begon ze met dor gehemelte op te eten. De slaven van de tempel hadden de weefstoelen verlaten en waren verdwenen. Twee gewapende mannen stonden bij de uitgang. Urukagina strekte zich op de vloer en sliep in.

De dag daarop was het shabattu[1)] en een rouwende stilte hing rondom de tempel. De mannen en de jongens mochten het vertrek niet verlaten. Urukagina hoorde buiten af en toe het geschuifel van voeten over de trappen, die naar de tempel leidden, maar de stad lag doods en geluidloos onder hen en pas na zonsondergang hoorden de opgeslotenen weer lachen en muziek uit de tempelzaal, die hogerop tegen de gewijde heuvel rees. Weer kregen ze eten, zelfs een dun soort gerstebier, maar het was zo oud en bitter, dat Urukagina er maar juist zoveel van dronk als nodig was, om zijn versmachte mond te lessen. Hij viel weer in een roezige slaap, waaruit hij wakker werd, toen de zwarte man in het rood hem met een stok wakker porde. Het was morgen en de dag van Shamash, de zon. Men gaf hun ieder een schotel moes met zure melk, een half droog brood en dreef hen vervolgens de voorhof op, waar het weer even heet en bedrijvig was als toen Urukagina verkocht werd. Er stonden en zaten bij de buitenste tempelmuur nog anderen, blijkbaar ook lieden, die als slaven waren gekocht; toen er een twintigtal bijeen waren, bracht men ze naar de haven en liet ze plaats nemen in een grote boot. Urukagina kroop onder de opgekrulde voorsteven, waar schaduw was, maar een paar andere jongens trokken hem er vandaan, en terwijl zij nog handgemeen waren om de koele plek, stiet de boot van wal en dreef de Grote Rivier af.

Toen ze buiten de stad waren, voelden zij de wind, die zwaar-

1) Shabattu = Zaterdag (‘sabbath’).

beladen en broeiend uit het westen kwam, maar de schippersknechten hesen twee brede zeilen en eindelijk lagen allen in de schaduw. Urukagina dorst niet vragen, waar ze heen werden gebracht, maar hij begreep, dat zij mee werden genomen naar een slavenmarkt in een andere stad, misschien in Adab of Kisurra, misschien nog verder in Shumer, waar de Zee van het Oosten[1)] begint. De angst zat nu als een pijn in zijn lendenen, als een hand om zijn keel. Hij wist maar één ding: dat hij niemands slaaf wilde zijn. Weliswaar had zijn grootvader steeds met hardnekkige boosaardigheid en onder het aanroepen van alle geesten beweerd, dat er buiten de amelû niemand zo'n goed leven leidde als de slaven, maar Urukagina was niet zo jong, of hij wist wel beter. Met een slaaf kon men doen, wat men wilde. Zij waren nu eenmaal de onfortuinlijken, door hun goden in de steek gelaten, en al hadden sommigen verlof, om eigen zaken te drijven en al mochten zij eigendommen vergaren, om zich los te kopen, - alles hing af van den meester, dien men trof, en er waren nu eenmaal evenveel wreedaardige en slechte als goedhartige lieden op de wereld. Geseling en brandmerking kon een slaaf in vele gevallen evenmin ontlopen als het vee, dat op de weiden graast, en er was geen rechter, niet in de tempel en niet voor het paleis, die een machtsspreuk bezat tegen slavenbezitters, welke hun levend eigendom mishandelden. Urukagina stelde zich voor, hoe een slavenmarkt zou zijn; hij zou tegen een muur staan, er zouden weer mannen komen, die hem in zijn schouders en armen knepen en de handen langs zijn tanden streken, alsof hij een ezel was, wiens ouderdom men vast moest stellen. En eindelijk zou er iemand komen, die hem kocht, en als dat een opvliegende driftkop of een geboren wreedaard was, die zijn luimen of boosheid op beesten of mensen botvierde....

Urukagina staarde zonder iets te zien in het water, waarover de donkere schaduwen van de zeilen wegvlerkten. Hij zag schrikbeelden in het trage lichtbruine stromen, inplaats van besterde, breedvervlietende rippels en geel schuim. Bleek en vochtig van zweet hing hij tegen de warme boord, die nog warmer was door de huiden, waarmee men het hout had overtrokken. - Pas laat op de dag, toen zij door een verblindende zonsondergang voeren en

1) Zee van het Oosten = Perzische Golf; deze liep toen circa 100 K.M. dieper landinwaarts dan thans.

vaartuig, mensen en rivier koperkleurig gevlamd leken, werd hij kalmer. Hij keek nu voor het eerst naar de oevers, naar de bossen van hoog opgewoekerd, kleurloos riet, waarachter kleine wilgen stonden en verstrooide dorpen lagen. Het land in de verte was zomergeel en effen, de hemel van paars en rood kreeg de tint van stervende as, er was niets meer dan het klakkende water, het vlakke land leek al smaller achter de oeverlijn te zinken. De schemering viel haastig, met suizende vleermuizen en ver geklaag van reigers op moerassige zandbanken. De warmte, die als een floers van vocht op hem lag, doofde onverhoeds uit, de nacht liet hem rillen. Hij kroop onder een paar vuile vachten, die hij zag liggen; een van de jongens gleed naast hem, en zij warmden elkaar onder het dek, tot ze in slaap vielen.

Urukagina hoorde niet meer, dat de koopman op de hoge stuurbank naast den schipper bevel gaf, om te landen. Dat bemerkte hij pas de volgende morgen, toen hij vroeger dan de anderen ontwaakte. Het vaartuig lag aan een kleine zandplaat bij een splitsing in de rivier; de zeilen waren opgerold; op het omkabbelde zand rookte nog zwarte as van verbrande rietstengels en dor gras. Zeker hadden de mannen de vorige avond een vuur aangestoken. Zij lagen alle te slapen; sommige in de boot, anderen aan de oever, in mantels en vellen gerold. Urukagina had zich opgericht, de jongen naast hem bewoog en trok de knieën hoger naar de kin. Urukagina schoof de oude schapenvacht behoedzaam af en stapte over de slapende mannen heen naar de oever van de stroom. Het was nog zeer vroeg; een blonde volle maan stond tegenover de eerste sprankels van de opkomende zon. - Het vaag besluit, om zich uit de voeten te maken, dook in dat ogenblik voor het eerst in zijn binnenste op. Hij waadde tot de knieën door de stroom, die hier trager was dan ooit, en bereikte, terwijl hij de slapende roeiers en soldaten links liet liggen, de banken met riet. Juist, toen hij de langzaam wiegende bossen, die hoger waren dan hij, uiteenschoof, zag hij, dat er een wachter was uitgezet. De vuurstenen punten, die uit zijn pijlkoker staken, vatten de eerste vlam van de morgen. Snel liet hij het riet terugspringen, maar de soldaat had hem al gezien. Hij duwde het rietgewas met zijn speerschacht op zij en vroeg, wat Urukagina wilde. - De jongen legde de handen op het onderlijf (en hij deed het niet zonder reden, want niet alleen moest hij wateren, maar ook de oude angst

bewoog als een levende zwaarte in hem) en de man lachte, toestemmend. Urukagina liep door, maakte een grote bocht landinwaarts, waar een ondiepe kreek nog veel meer rietmantels had doen opschieten en zette het op een lopen. Hij keek niet om. Het amulet tegen den weerwolf danste op zijn borst. Hij hield het met één hand vast, bang, het te zullen verliezen. Het leek wel, alsof hij uren gezwoegd had, toen hij de schorre uitroepen van den wachter hoorde. - Was hij nog maar zo kort van het schip vandaan? Hij hijgde en het water gudste weer langs zijn rug. Opnieuw riep de mannenstem, dreigend dit keer. Urukagina liep verder; het riet begeleidde hem beveiligend, en kleine heesters wierpen, nu de zon plotseling als een lichtbol uit de oostelijke hemel opsprong, levende schaduwen, die hem schenen te willen beschermen. Hij zette de tanden op elkaar en holde door. Aan zijn rechterhand kakelde een troep korhoenders verschrikt uiteen. Hij hoorde, tussen de vleugelslagen door, een gierend gesuis; een ogenblik lang meende hij, dat het een grotere vogel was, die zich tussen de kleine wegrepte, maar dadelijk daarop begreep hij, dat men op hem geschoten had. In de weke bodem voor hem zwiepte een pijl. Hij schrok er van. Zag men dan zo goed, waar hij liep? Hij begon zigzaggend verder te gaan door het hoge gras, dat stoffig afbrokkelde, waar hij langs vloog. De tweede en derde pijl bewezen, dat men reeds giste, waar hij zich nu bevond; de vierde hoorde hij achter zich zoeven en neerkomen, zodat hij een sprong voorwaarts maakte, zonder dat het nodig was; de vijfde week ver zijwaarts uit, en bleef trillend steken in het zachte hout van een wilg, een gebroken zucht. - Het bonzen hamerde nu in Urukagina's keel inplaats van in zijn borstkas, maar hij begreep, dat hij zich niet gewonnen mocht geven. Er tierde thans aan de meerplaats een vloekende veelheid van ruw-gewekte stemmen, maar ze bleven al verder weg, en ook het schieten hield op. - Voor het eerst bleef de jongen staan en keek hij om. Achter hem helde het landschap van verzengd riet en klein geheesterte af naar de riviersplitsing; het water rolde breed en donker naar twee zijden, reeds overstegen met doorschijnende hittemisten. Hij zag de mast van het schip, en daarna, opduikend uit de rietwallen, drie of vier menselijke gedaanten. - Haastiger dan voorheen liep hij verder. Eensklaps kwam er een smal pad in het gras, hij volgde het, het scheen hem naar de rechterarm van de stroom terug te leiden,

daalde met glooiende leemvloer af tussen nieuwe borstweringen van riet, en bracht hem bij een inham, waar enkele hutten lagen. Er hing een lucht van netten en vis. Hij stond opnieuw stil, speurend. Er was geen levend wezen te zien. Onooglijke ronde schuitjes van huiden en leem lagen, half vol met het bruine water, op de oever getrokken. Hij bedacht zich niet en kroop onder een ervan weg.

Het hevigste gehamer van zijn hart was bedaard, toen hij, zo na aan de aarde, voetstappen hoorde. Daarna kwamen er ook stemmen, brommend en korzelig. Men zocht hem nog. De schreden klonken holler en luider op het leempad. Urukagina hoorde, hoe de achtervolgers naar de hutten toeliepen. Het duurde enige tijd, voor een slaperige stem vol ontevredenheid antwoordde op hun stokslagen tegen de hardgedroogde leemwanden. De jongen vernam, dat iemand kortaf zei: ‘Niemand gezien.’ - De schreden naderden weer, zij gingen in een boog om hem heen, keerden terug, stokken sloegen in het riet, de voetstappen verwijderden zich. Ze keerden niet terug.

Na lange tijd huilde er een kind en Urukagina, die roerloos in zijn schuilplaats bleef liggen, hoorde iemand naar de rivier gaan en water scheppen. Toen ook die stappen waren verklonken, waagde hij zich onder de boot vandaan. Er zaten schubben op zijn bruine huid en hij stonk naar baars. Nog altijd lag het vissersdorp levenloos; ook het kind huilde niet meer. Urukagina zwom behoedzaam over de inham en verdween in het riet aan de overzij. Hij liep nu rustiger verder. Af en toe week het biezenwoud vaneen en keek hij uit over de zandkleurige rivier. Toen hij eindelijk nog eens voorzichtig het water naderde, wierp hij zich meteen op de buik en kroop terug achter de gordel van dorre lissen: het schip met de slaven aan boord dreef langzaam voorbij, zuidwaarts. Urukagina wachtte, tot het om de bocht uit zijn gezicht verdwenen was en stond toen met een diepe zucht op.

Zij hadden het zoeken opgegeven; hij was ontsnapt. -

De hele ochtend liep hij in de al fellere zon, maar des middags verdroeg hij ze niet meer. Het moerasland van riet en popelgewassen hield op, een leeg weidegebied begon. Hij zag in de verten herders en kudden en aan de kimmen het blauwe zwellen van wat hij voor tuinen hield. Hij liep langs de zomen van het weidegebied, hij voelde in zijn rug de hitte van de woestijn, die

haar uitlopers tussen de twee rivierarmen had, welke nu mijlen ver weg het land, waar Urukagina zich voortsleepte, met hun donkere greep moesten omspannen. Als hij aan het water dacht, nokte er iets in zijn keel; zijn mond was als een leren holte in zijn hoofd, hij proefde het stof, dat in de lucht hing en likte gretig zijn eigen zweet. Bij een paar scheefgewaaide taaie struiken, die in een half verwiste greppel stonden, gleed hij neer. Er groeiden stugge hardgele bloemen aan, als vlinders vastgeprikt op de doornige takken. Twijgen en blaren waren even houtig. Hij groef met de handen een kuil in het doorgloeide zand onder de struiken, rolde zich op in de magere schaduw en vergat alle gevaar en zelfs zijn dorst in de uitputting van de slaap.

Het blaffen van honden wekte hem, laat op de dag. De zenghitte was gekoeld, de struiken wierpen hun schaduwen nu lang en paars naar het oosten. Op geen mijl afstand gleed een schapenkudde; de honden maakten een leven als een oordeel, de herders floten en schreeuwden. Hij moest zich een ogenblik bezinnen, waar hij was. In het kortstondig doorzichtig avondlicht lag een ver dorp tegen de kim, dat hij des middags niet had kunnen waarnemen; daarheen rolde de kudde. De aanblik duurde niet lang; terwijl hij naar de verre hutten en tenten keek, was het, alsof de schaduw van een ontzaglijke hand over de hemel viel en het gezicht verwiste. Zelfs de kudde verloor haar lichtgrijze glans; hij zag alleen nog het opdrommend, lage golven van de dieren; des te dringender werd het lawaai, dat zich langs de aarde verwijderde. Hij stond op en volgde in de richting van het geluid. Het gras werd voelbaar koud, terwijl hij liep, hier en daar zonken zijn voeten in plekken zand, die slechts onder het oppervlak nog lauw waren. Naarmate hij het dorp naderde, werd het gras hoger en ruiger. Hij ontdekte met vreugde, dat er onvolgroeide struiken met wilde amandelen stonden. Ergens wies ook zoethout; hij brak het taaie gewas af en zoog het schriele sap er uit. - Het duister viel snel, maar aan de verdonkerde gladde hemel kiemden de sterren, groter en zilveriger dan hij ze ooit boven Nippur gezien had. Onder de blauwe koepel hoorde hij hoe de mannen van het dorp met doffe keelgeluiden de kudden, die van alle zijden aankwamen, naar de gemeenschappelijke weide dreven; de honden blaften onrustig, als snoven zij hem. Hij wachtte aan de zoom van het dorp, onder een paar verwrongen tamarinden, die een

diepe schaduw over het heidegras wierpen, tot het stil zou worden.

Eindelijk werd het gerucht van mensen en dieren zwakker; overal walmden lichten. Urukagina maakte een boog om het dorp heen en liep verder. Het duurde niet lang, of er volgde een tweede dorp, en een derde; eerst scheen het wel, of hij in een kring gelopen had, zo leken ze op elkaar met hun ronde leemhutten, de oude bomen, die aan de zomen groeiden en de eendere geluiden. - Maar als hij naar de sterren keek, wist hij, dat hij vorderde.

Terwijl hij van dorp naar dorp liep - soms waren er ruwe paden, soms kale woestenij-achtige plekken, waarover de wind zand opwoei, dat ijskoud en scherp langs zijn benen stoof - roerde zich de eerste vage angst voor de nacht in hem. De sterren hingen vertrouwelijk en lichtgevend, de maan was als een dun vlies, gevuld met helderbrandende olie, maar de onbekendheid met het land en de sjirpende eenzaamheid bedrukten hem ieder ogenblik meer en vertraagden zijn pas. Hij dorst geen geluid meer maken, uit angst, dat hij geesten of gedierten zou wekken, die maar al te onvast sliepen. - En zodoende was hij blij geweest, dat hij eindelijk, bij de uitloper van een smal bevloeiïngskanaal, een holte ontdekte tussen het gras. Misschien was dat wel het leger van een ever geweest; maar nee, die huisden niet zo dicht bij de mensen. Misschien alleen maar van een hond; de kilte van de nacht had alle reuk er uit verwaaid. Urukagina zag, dat er biezenbundels lagen; hij sleepte ze naar de kleine delling, nestelde zich op het stro, dat er lag en trok de biezen dicht over zich heen.

.... Wat had zijn moeder hem gevraagd, voor zij zo onherroepelijk wegliep? Een ijl en zinloos gevoel van leegte was in Urukagina's hoofd, terwijl hij nog in de droom staarde, maar die was blank en zonder gestalten geworden en een zachtrood licht omspeelde zijn ogen.... Morgenzon. Hij wist, dat hij immers niet meer droomde, maar nog weigerde hij, geheel te ontwaken. Doch er waren vele morgengeluiden, het sterkst van alles werd het trappelen van de smalle hoeven, dat evenwijdig langs hem schoof, aan de overzijde van de bevloeiïngsgreppel. Hij rekte zich en bemerkte, dat hij klam en warm was. Het stro onder hem had de geur van zijn zweet en de hitte van zijn slaap. Toen hij zich opnieuw oprichtte, met een verlangen, om te kunnen baden,

zoekend naar het beeld van populieren, die hem op een rivier gewezen hadden, stoof er een vosbruine steppenhond ketterend op hem af en danste in dolle sprongen rondom zijn schuilhol.

Het was te laat, om weer weg te kruipen. Haastige passen volgden den hond, en toen Urukagina het waagde, op te kijken, sprong er een jonge man over de greppel, liep op hem toe, lichtte hem uit de kuil en trok hem mee. Urukagina zag, dat er een veel oudere man naast de kudde liep; hij was blijven staan, nu de jongen naar hem toe werd gezeuld.

De knaap en de twee mannen namen elkaar van weerszijden vragend op. - Urukagina zag twee boeren met wollen gordels en wilgenstokken, verbrand door de zon en de wind. De jongste had een ruige tas om de schouders hangen. Op de borst van den ouden man krulde grijzend haar; zijn mond was tandeloos. Beide herders waren gladgeschoren. De hond baste nog altijd en danste verbetener. De jonge man snauwde hem toe, dat hij zwijgen moest, wat hij ook deed, met de kop onwillig naar de grond; toen zei de jongste herder tegen Urukagina: ‘Waar kom je vandaan?’

Hij moest zijn vraag herhalen, want Urukagina had hem wel verstaan, maar zijn tongval was zo anders dan die van Nippur, dat hij eindelijk slechts kon antwoorden door met de hand een wijzend gebaar te maken in de richting, vanwaaruit hij gekomen meende te zijn. Hij verbaasde zich tegelijkertijd zelf over de afstand, die er tussen hem en die afgelegen horizon lag; hoeveel mijlen ben ik hier wel van huis? dacht hij. De oude man trok zich aan één oorlel - in beide prijkte een knopje van beschilderde klei - en keek hem niet onwelwillend aan.

‘Vertel ons eerst eens, hoe je hier komt,’ zei hij.

De schapen drongen onrustig en halfgrazend langs hen naar de morgenweide, toen Urukagina, tussen de twee mannen inlopend, volgde. De oude hinkte lichtelijk en hoestte af en toe. De jonge hield zijn blik op Urukagina gericht met het boerse wantrouwen, dat den jongen herinnerde aan dat van de buitenmensen, die bij de poorten van de stad zaken komen doen. Hij trachtte hun alles goed uit te leggen, van zijn moeder, zijn grootvader en de priesters; maar hij verwarde zich in de volgorde van het gebeurde, alles stond eensklaps ook gelijktijdig voor hem; de honger knauwde zachtjes aan zijn ingewand, en hij had moeite,

om het beven van zijn knieën te beheersen, zoodat hij drie maal van voren af aan beginnen moest met zijn verhaal.

‘Dus je bent feitelijk een weggelopen slaaf,’ zei de jonge man kort en met plompe hoogmoed. ‘Weet je, dat 't verboden is, weggelopen slaven onderdak te verschaffen? Wat heb je ons aangedaan? Je bent in de kuil voor het zieke vee gaan liggen....’

De oude man krabde zich de borst en schudde het hoofd met de ingevallen mond, waarbij de haarkwast op zijn schedel traag heen en weer zwierde. ‘Nippur is hier ver vandaan,....’ zei hij, bijna peinzend. ‘Ben jij ooit in Nippur geweest, Abi-Ishar?’

De jonge man keek dom en verschrikt. ‘Ik? Nee. Mijn broer is er geweest met de kooplieden. Wat moet ik in Nippur doen? Wie moet er dan op de kudden passen?’

De oude man plukte weer aan het versierde oorlelletje en keek de ruimte in.

‘Zou iemand dien jongen hier komen zoeken?’ zei hij langzaam, als vroeg hij het aan de zon en aan de steppe. Abi-Ishar antwoordde niet en keek schuins van Urukagina naar den oude, die al hinkende en zonder meer op de twee anderen te letten, doorpraatte:

‘Het komt me voor, dat hij niet liegt. Hij spreekt de taal van de stad. Het is een zware wangunst, wanneer men uit armoede als slaaf wordt verkocht. Hij is een kind en kon de gedachte niet verdragen.... Hm.’ - Hij hoestte weer en spuwde in het gras. Urukagina bleef staan en bracht de hand naar zijn duizelig voorhoofd.

‘Hij heeft honger,’ zei de oude man, die hem opnieuw aankeek.

Urukagina knikte. Abi-Ishar opende de haren tas en haalde er in een schoon gespoelde blaas gewikkelde, zure kaas en een plat gerstebrood uit. Urukagina werd een ogenblik ziek van de zwaarweldadige geur, die er uit de volle tas opsteeg. Toen nam hij met snelle greep het brood en begon te eten. Abi-Ishar schudde wat van de weke kaas in de handpalm van den jongen uit en keek met den oude toe, hoe hij alles verzwolg. Urukagina's kaken deden pijn van het kauwen; hij sloot de ogen, terwijl hij pijnlijk en haastig slikte. Over het gezicht van den jongen herder kwam de schim van een verlegen glimlach.

Zij spraken die morgen verder niet veel tot elkaar. Abi-Ishar

vermeed het naar Urukagina te kijken; de oude man daarentegen knikte af en toe tegen hem en zijn ogen onder de smalle witte brauwen glimmerden niet onvriendelijk. - Urukagina volgde hen, als op een beslissing wachtend; nu en dan dreef hij een oproerig schaap naar de kudde terug, al blafte de ruige hond naijverig en vol wantrouwen. Naarmate het warmer werd en zijn linnen hemd aan zijn lijf begon te kleven, verlangde hij sterker dan ooit naar water, om zich er in te wassen, maar hij dorst niets aan de twee herders vragen, en zij dwaalden steeds verder weg van de bomen, die op de nabijheid van een rivier hadden geduid, en van de bevloeiïngsgeulen rondom het dorp. Het weiland was bronsgroen met doodse gele plekken, alsof er een hete schroeiwind over was gegaan, maar de schapen graasden nog driftiger dan voorheen.

Tegen de middag leek het Urukagina, of de kudde een trage boog maakte, terug naar het dorp. Er waren weer kleine heuvels, uit de verte leken ze van louter los zand, maar er groeiden struiken. Toen ze er eindelijk aankwamen, was er een matige schaduw, maar Abi-Ishar en Zarzari - zo had Urukagina den ouden man horen noemen - hadden er in een kuil onder stenen stokken en tentdoeken begraven, en richtten snel het linnen afdak op. Urukagina bleef, hoe door de zon geplaagd, aarzelend kijken, terwijl de twee mannen zich gereed maakten, om de hitte van de middag te doorstaan, en de schapen neerknielden en loom begonnen te herkauwen. Abi-Ishar richtte zijn kleine zwarte ogen in het donker gezicht naar den jongen, en wenkte hem kortaf; Zarzari schoof enkele voetbreedten op.

'Kom in de tent,' zei hij met een wijd gebaar.

Ze aten en weer kreeg Urukagina zijn deel. Er was ook een soort dadelsap, met water aangelengd; zij dronken het uit platte nappen van aardewerk. Het prikkelde koud en zoet tegen het gehemelte; doch toen Urukagina er twee nappen van had gedronken, die de jongste hem telkens reikte, begon er een licht en bedwelmend ruisen in zijn hoofd en hij bemerkte niet eens meer, dat hij in slaap viel. De hond omsnuffelde hem met lome snuit, en strekte zich naast hem. De herders lachten.

Zij maakten hem wakker, toen de zon reusachtig en smeltend rood langs de kimlijn rolde en de schaduwen van de kudde en de mannen lang en diep waren als de vorige middag. De kudde

was al in beweging. Abi-Ishar vouwde de tent op en begroef haar weer. Zarzari hinkte haastig achter de dieren aan, de lege tas over de schouder. Abi-Ishar volgde met grote passen, en Urukagina spoedde zich in zijn spoor.

Terwijl zij het dorp naderden en van alle zijden de lichte wolken der kudden over de verdonkerende steppe aanwentelden, tot het getrappel der hoeven en het geblaf der honden aanzwol tot eenzelfde gedruis, waardoor Urukagina de vorige middag op zijn vlucht uit de slaap gewekt was, waagde de jongen voor het eerst de vraag, of hij zou kunnen baden. - Zarzari en Abi-Ishar knikten tegelijkertijd.

'Des avonds baadt het hele dorp,' zei de oude man, die weer hoestte van het stof, dat licht en rossig opkrinkelde in het alomtegenwoordige avondvuur.

'Is er een rivier?' vroeg Urukagina weer.

'Er is een zijtak van een bijstroom van de Grote Rivier,' zei de jongste herder. 'Hij eindigt vlak voor ons dorp. Heb je de populieren niet gezien?'

'Ja,' antwoordde Urukagina. En dat waren, gedurende die hele dag, met de woorden van de morgen, de enige, die er op de eentonige graastocht met de kudde tussen hem en de twee herders werden gewisseld.

De avond trilde en geurde, zwak verscheurd door de kreten van een ver roofdier, dat niet naderbij dorst komen. Het wilde zingen van krekels en bonte muggen steeg als een dronken adem rondom de nederzetting. Laat licht stroomde van de ronde daken der hutten, die als omgekeerde nappen op de hellende aarde stonden; deze nederzetting was als de meeste op een terp gebouwd. Laat licht nestelde ook rood en goudbruin in de vederbossen van palmen en tamarinden, die in een rij de toegang tot het dorp vormden, en scherper ritselden dan ooit; tussen de stammen door, waar de schijnsels bij neervloeiden als gulden water, zag Urukagina boven de lichtblauwe schaduwen, die uit de grond rezen, mensen bewegen. Een korte beving ging door hem heen. Zarzari bemerkte het en gaf hem een hand. Het licht lag in de duisternis als glans in een oog, maar alles verwiste reeds, toen de twee mannen met den jongen tussen zich in naar de wasplaats liepen. Er waren al, die zich naar huis begaven, toen zij

door het dorp gingen: jonge vrouwen met naakte kinderen in een plooi van hun ruim gewaad, een paar grijsaards. Zij bleven staan, groetten en gaapten Urukagina aan. Daarna draaiden zij zich om en volgden de herders met den onbekenden jongen, nieuwsgierig en op een afstand. Toen ze de laatste hutten achter zich hadden, waren allerwege slingerpaden, die naar de rivier leidden. Praten en lachen dreef in de schemering over, het plassen van vocht brak het doordringend krekelgezang, kindergejoel wies aan. Urukagina zag, dat het werkelijk het einde was van een stroom - een komvormige poel, waaruit dunne bevloeiïngsgeulen naar de lagere weilanden liepen. Er waren misschien een dertig mannen, vrouwen en kinderen; de laatsten ravotten met wilde kreten in het donkergroene nat, dat hun nauwelijks tot de knieën reikte en al sterren weerspiegelde. Mannen en vrouwen zaten of stonden in het midden van de kom en de glooiende randen en goten zich met lemen schepbakjes water over rug en lendenen. - Allen zagen onmiddellijk, dat Zarzari en Abi-Ishar een vreemde hadden meegebracht, en liepen even traag en benieuwd op hen af als degenen, die hun onderweg tegemoet waren gekomen en inplaats van naar huis te gaan, naar het water teruggekeerd waren, om meer te weten te komen. Urukagina klemde de hand van den ouden herder vaster.

Zarzari weerde de nieuwsgierigen met een goedmoedige korzeligheid af. ‘Laat den jongen baden,’ zei hij. Hij gaf Urukagina een duwtje, dat een weinig leek op de vele stompen, die hij van zijn grootvader in Nippur gekregen had, maar er was geen hardheid in, eerder aanmoediging. Urukagina, die eerst bedremmeld naar de vele omstanders gekeken had, deed een paar stappen naar de rivier, gooide zijn hemdrok met éen beweging af en gleed vol zuchtende opgetogenheid in het water. - Hij hoorde de dorpelingen aan de rand dringend en opgewonden tegen de herders praten. Hij kon niet alles verstaan, maar vernam toch, dat Zarzari zei: ‘.... Vanmorgen gevonden.... buiten het dorp... Nippur.’ Een zachte storm van stemmen vroeg verder, de antwoorden van de twee herders klonken nu onverstaanbaar, totdat er een plotseling einde aan het stemgerucht kwam, toen zij zelf hun gordels afwierpen en in het water afdaalden.

Urukagina bleef half op de oever liggen. Heimwee en angst overmanden hem tussen deze vele vreemden, volwassenen en

kinderen. Hij verlangde eensklaps naar het snauwen, de bevelen en de welgewende hardvochtigheid van zijn grootvader. Maar hij wist, dat het onmogelijk was - was hij niet als slaaf verkocht? Wanneer hij naar Nippur terug trachtte te komen, zou hij drie jaar in de tempel van Enlil moeten werken, als de slaven achter de weefgetouwen. Maar dit dorp, deze herders? - De overweldigende moeheid van de verstreken dagen, spanning en vreesachtig verdriet rezen uit het aanzwellend duister, trilden en dreunden met het snerpen der insecten, het schrille geraas der kinderkreten, het snoeven van de jongens, waarmee hij graag had willen instemmen, als hij het maar gewaagd had. Hij lag eenzaam; uit de klei van de oever drong de eerste nachtelijke koude. Hij draaide zich op de buik en begon zinloze tekens in de zachte grond te schrijven, om zijn angst te verjagen. Hij wist zelf niet, wat hij schreef, de blinde herinnering aan eens-geleerde schriftfiguren leidde zijn hand, terwijl in zijn hoofd de verlatenheid schrikbeelden deed spoken, vager en vormlozer dan hij ze op het slavenschip had gehad en daardoor des te vertwijfelder.

'Hij kan schrijven!' zei een diepe stem naast hem, vrolijk en met enige bewondering. Toen Urukagina snel opkeek, zag hij een grote man met een wit gewaad, een gekleurde gordel en gekleurde sandalen, die zich lachend langs de dubbele onderkin streek. Hij deed moeite, om naast Urukagina neer te knielen en in ogenschouw te nemen, wat deze had geschreven, maar hij gaf de poging met een hernieuwd lachen op.

'Ik ben de priester,' zei hij. 'Ik hoorde, dat je uit Nippur komt en bent weggelopen. Wat heb je opgeschreven?'

Urukagina begon pas nu zelf te lezen, wat er in de klei stond. Het donker viel snel en hij moest zich diep over de verkilde aarde buigen.

'De naam van mijn grootvader,' zei hij toen, 'en van de dwaalsterren, en de tekens van Enlil in het Huis der Bergen....'

'Sta op,' zei de priester, 'er is niemand meer in het water. 't Is goed, dat je schrijven kunt. Misschien....' Hij sloot de brede, donkere mond en wendde zich om. 'Ga mee met Zarzari,' hoorde Urukagina hem nog zeggen; daarop schreed de priester met grote, trage stappen weg; het kleine leempad klonk hol onder zijn voeten; zijn wit gewaad verschemerde. Zarzari stond voor den jongen, en vatte zijn arm.

‘Morgenochtend is er een bijeenkomst in het huis der mannen, dáar,’ wees hij naar een hut, die boven de andere uitstak. ‘De priester zal het lot werpen, of je bij ons blijven kunt. Ga met me mee. Er komt nog avondeten.’

Er brandden overal lichten, wier gele dansende schijnsels door de lage en ronde deuropeningen van de hutten vielen. Het sjirpen van de krekels verstikte in de snelle val van de nachtkilte. Uit de kronen van de oude hoge bomen wolkte groene duisternis. Urukagina hield Zarzari stevig vast; Abi-Ishar was al weggegaan; bij het water achter hen werd het volkomen stil.

Hij kroop met den ouden herder door de deur-opening naar binnen. De rieten hut, gevoegd met klei en hier en daar met een zwart ingedroogde dierenhuid bespannen, was nauwelijks hoger dan een volwassen man. Zarzari stak de olielampen van ruw aardewerk aan en haalde uit de koudgeworden as van een stenen haard, midden in de hut, een geroosterd brood, dat hij met tastende handen brak en bevoelde.

‘Goed gaar geworden,’ zei hij.

Urukagina zocht met de ogen naar den huisgod en ontdekte hem eindelijk naast de deur, bijna te klein van omvang, om zijn werk goed te kunnen doen. Zijn blik gleed verder over de klerenkist van gebakken leem, de schalen en kruiken, de slaapstee van aaneengenaaide vachten en wollen kleden. Alles zag er nog eenvoudiger en armoediger uit dan bij grootvader, die tenminste een huis van stenen had gehad, waardoor men rechtop wandelen kon, een huis met een binnenplaats en drie vertrekken en een plat dak. Hij sloot de ogen, de pijn van zijn verlatenheid sneed opnieuw door hem heen, hij had weer kunnen huilen. Maar hij beheerste zich met macht; wat moest de herder van hem denken?

‘Heb je al weer honger?’ vroeg Zarzari hem tussen twee hoestbuien. Urukagina knikte woordeloos. Zijn verdriet was niet zo, dat hij zijn maag vergat. Het baden en de daarop volgende kilte hadden hem gretig gemaakt. Hij keek naar het maal, dat de oude naast de stenen haard had uitgespreid: brood, een kruik met zure melk, ramenassen, gedroogde vis, een meloen; er stonden ook kleine bakjes met kruiderijen, waarvan Urukagina hield. Hij kon nauwelijks wachten, tot Zarzari gebeden had - hij verstond van het binnensmondse mompelen van den herder alleen ‘In naam van....’, maar de aangeroepen goden ontgingen hem -

en begon onmiddellijk zijn maag vol te stoppen. Zarzari kauwde met malende, tandeloze kaken en een vergenoegde uitdrukking op zijn gezicht, dat in het olielicht getaand en doorkorven werd als een ossehuid. Hij breidde de handen boven de spijzen uit:

'Had ik geweten, dat ik een gast kreeg, dan zou er beter eten in huis geweest zijn.... Je moet het hier nu maar mee doen.... Soms eet ik bijster lekker: palmkool met augurken, op feestdagen hebben we ook vlees; en sommigen hier slachten de dieren, die ziek worden; het smaakt goed, dat moet ik zeggen, maar ik ben het met den priester eens, dat men er ook ziek van worden kan... Gisteren is de oudste vrouw van het dorp gestorven; zij verslikte zich in een dadelpit.... De jongens vangen af en toe schildpadden aan de rivier, verderop; dat zou je misschien ook kunnen doen, als je blijft....'

Hij praatte zachtjes verder over knoflook, hamelbout, geroosterde sprinkhanen en andere lekkernijen en plukte onderwijl aan zijn oorlelletje. Urukagina at zonder luisteren, zoals hij evenmin luisterde naar de geruchten van de nederzetting, die om de hutten fladderden: een kind, dat jammerde, een sussende vrouwenstem, ver aan de rand van het dorp het zingen van mannen en het blaten van een schaap. In zijn hoofd kwam opnieuw de vermoeidheid als een suizende stilte, - zo grondeloos als die, welke uit de nacht zelf over de hutten der herders steeg en zich onder de hemel met de gesternten legerde.

THEUN DE VRIES

Het Leninisme als revolutionaire practijk

Het Leninisme is de practijk van de dogmatische leer van Marx, doorgevoerd met inachtneming van de grenzen der sociale mogelijkheden in het Russische Rijk, door middel van een groote krachtsinspanning van het nieuw-geconstitueerde ‘proletarische’ blok, en dank zij een handige samenvatting van alle in het land aanwezige revolutionaire effectieven. Het moest zich, voor het behoud van zijn overrompelend, maar tevens zeer doelbewust absolutisme, noodzakelijkerwijs even fel keeren tegen het burgerlijk compromis van de leiders der Tweede Internationale, als tegen de anarchische toekomstbeelden van de aanhangers van de theorie der ‘permanente revolutie’.

De ‘opportunisten’ der Tweede Internationale zagen tusschen de burgerlijk-democratische en de proletarische revolutie een scherpe scheidingslijn, die een langdurige adempauze vereischte voor de verdere rijpwording van het staatkundig proces der revolutie. De voorstanders van de permanente revolutie - Trotski, Radek - betoogden de onmogelijkheid van een ‘revolutioneeren zonder meer’; de revolutie zou zichzelf liquideeren, indien zij niet ononderbroken was, d.w.z. indien het proletariaat niet, in één stoot door, de macht en vooral het bezit van alle andere maatschappelijke klassen definitief vernietigde. Lenin, als practicus, bracht daarentegen, op het oude spoor van Marx, de gedachte van de *hegemonie* van het proletariaat, van het verbond met de half-proletarische massa's als voorloopig afsluitend einde der revolutie.

In zijn ‘*Tweeërlei tactiek van de sociaal-democratie in de democratische revolutie*,’ hoofdstuk 12, zegt hij:

‘Het proletariaat moet de democratische omwenteling tot het einde toe doorvoeren, door de massa der boeren met zich te vereenigen, teneinde het verzet van het absolutisme met geweld te breken, en de wankelmoedigheid der bourgeoisie te verlammen.’

En elders (in '*Over twee lijnen der revolutie*'):

> 'Het proletariaat strijdt, en zal met onbegrensde overgave strijden voor de verovering van de macht, voor de republiek, voor de confiscatie van den grond, *voor het deelnemen van de niet-proletarische volksmassa's aan de bevrijding van het burgerlijke Rusland van het militair-feodale imperialisme*. En deze bevrijding van het burgerlijke Rusland van het tsarisme, van de heerschappij van de landheeren over den grond, *zal het proletariaat onmiddellijk gebruiken*, niet om de welgestelde boeren in hun strijd tegen de landarbeiders te helpen, maar om de *socialistische revolutie* in bondgenootschap met de proletariërs van Europa te voltrekken.'[1)]

Hiermee was zoowel de eene als de andere opponent weerlegd, het doel in uitzicht gesteld en de methode gewezen. Het in werking stellen van de revolutionaire kracht der logge boerenmassa en der andere 'half-proletariërs', onder hegemonie van het proletariaat, stond voor Lenin gelijk met het uitspelen van zijn hoogste troef, maar legt tevens het helderste getuigenis af van zijn bijzonder realistische visie. Lenin besefte beter dan ieder ander het overwegend en voorloopig onveranderlijk *agrarisch* karakter van Rusland, en knoopte daar, anders dan vele mede-Marxisten, de logische gevolgtrekking aan vast, dat in dit land de dictatuur van het proletariaat *niet blijvend gevestigd zou kunnen worden zonder de massale medewerking van*, *laat staan in permanenten strijd met den kleinen boer*. De maatschappelijke gesteldheid van het Russische volk noodzaakte hem tot het respecteeren van een autonoom agrarisch systeem, weliswaar niet meer op feodalen, maar voortaan op overwegend individualistischen grondslag. Terwijl dan ook Trotski in zijn boek '*Het jaar* 1905' (1922), als weinig realistisch theoreticus de onafwendbare plicht van de 'proletarische voorhoede' bespreekt, om, ter verzekering van haar overwinning en ter vervulling van haar sociale taak, ten diepste in te grijpen in den feodalen *èn* burgerlijken eigendom, aldus in vijandige botsing komend met de breede massa's der boeren, ziet de realist Lenin de doelloosheid en het noodzakelijk fiasco van deze tactiek tijdig in. Zijn poging om 'de revolutionaire geschiktheid van het boerendom tot het uiterste te benutten' is niets anders dan een daad van opportunistisch staatsmansbeleid, al legt J.W. Stalin ('*Over de grondslagen van het Leninisme*', 1924) dit later uit als de strijd voor een broederlijke samenwerking van arbeiders en boeren onder hegemonie van de eerste

1) Cursief van mij - G.M.

groep, een ‘zich scharen van de boeren om het proletariaat’. *In wezen is Lenin's dictatuur van het prolatariaat even ‘industrieelproletarisch’ overdacht en opgezet als die van Trotski*. Het tempo der staatkundige verschuivingen is evenwel bij Lenin beter gecontroleerd, en voor zijn nuchteren blik was de liquidatie van den autonomen boerenstand hoogstens een ver-verwijderd ideaal, en nooit een directe doelstelling van revolutionaire politiek. Het Leninisme gaat, naar het woord van zijn grondlegger, uit van de gedachte, dat de theorie de practijk voorlicht waar deze laatste op vragen stuit, en ‘zich slechts definitief vormt in nauw verband met de practijk van de werkelijk massale en werkelijk revolutionaire beweging.’

De practijk is het primair en dynamisch element, de theorie is aan haar dienstbaar, en zal haar nimmer, uit voorliefde voor dogmatische consequentie, ten verderve mogen voeren.

Twee terstond in het oog springende feiten, die van doorslaggevend belang zijn gebleken voor de ontwikkeling van het Sowjetrégime, waren de directe gevolgen van de bovengeschetste constellatie der October-revolutie.

Ten eerste had het Leninisme, ‘de dictatuur der onverzoenlijken’, zijn eerste groote burgerlijke compromis gesloten, en was het ook in de toekomst genoodzaakt zich tegenover het boerendom op concessieve, bijna liberale basis te stellen. Hiermee werd het opportunisme blijvend gediend ten koste van de idee. De bondgenooten van gisteren konden niet, naar het voorstel der ‘permanentici’, tot de slachtoffers van morgen worden gemaakt. Dit verboden hun aantal en de economische structuur van het Russische rijk. Zoodoende werd de medewerking der boeren aan den val van Kerenski uiteindelijk duur betaald. Volledig gehonoreerd werd de wissel eerst in 1921, bij de invoering der N.E.P., die den eisch der absolute socialisatie van handel en bedrijf herleidde tot een sociaal experiment op voorloopig zeer beperkte schaal. Hiermee was weer het compromis-tijdperk ingeluid, dat tot op den huidigen dag in Rusland heeft voortgeduurd. Toen de doctrine essentieel verloochend was op het gebied van de sociaal-economische practijk, bestond er geen duurzame oppositie meer tegen witte boorden, maarschalktitels en nachtclubs.

Ten tweede richtte Lenin, als kundig strateeg, den door hem opgevangen en afgeleiden bliksem terstond op het huis van zijn buren. Hij was een té ruim denkend staatsman om de waarschuwingskreten van Trotski en Radek over de 'verkalking der revolutie' geheel in den wind te slaan. Trotski ('*Het jaar* 1905') maakt zich van de impasse, waarin zijn 'permanente revolutie' verzeild is geraakt door de vijandelijke botsing met de boerenmassa's, zeer onvolledig af met de conclusie, dat 'deze tegenstellingen slechts op internationale schaal kunnen worden opgelost, in de arena van de proletarische wereldrevolutie', m.a.w.: de revolutionaire krachten in de meer industrieele Westersche staten zullen te hulp geroepen moeten worden, om, in den orkaan der wereldrevolutie, het op zichzelf taaie maar in grooter verband onbeduidende agrarisch conservatisme in Rusland den nek te breken. Lenin, minder visionnair, neemt de gedachte van de revolutionaire dynamiek over, maar plaatst haar op een reëeler grondslag. *Voor hem wordt de term 'Wereldrevolutie' een nieuwe inspiratie-bron voor de Russische revolutionaire strooming die met verzanding werd bedreigd tengevolge van zijn binnenlandsch compromis*. Ook hier ziet men het typisch beginsel der Leninistische staatkunde, dat de practijk voert tot de theorie. De Marxistische theorie kent als uiteindelijk doel van haar streven, als bekroning, de wereldrevolutie en de universeele dictatuur van het proletariaat; middel hiertoe is de omwenteling in de verschillende landen en de plaatselijke zegepraal van de arbeidersklasse. Lenin daarentegen maakte de wereldrevolutie niet tot uiteindelijk ideaal, maar tot het naastbijliggend doel in een keten van revolutionaire veroveringen, en daarmede tot het middel bij uitstek ter consolidatie van de locale proletarische overwinning in Rusland. Voor een practischen en voortvarenden geest als de zijne was een omvangrijk, maar concreet streven als dat van de wereldpropaganda en de Komintern duizendmaal attractiever dan de doctrinaire doorvoering van een principieel sociaal-economisch stelsel, waarbij de vruchten der overwinning op het spel werden gezet ten dienste van een hoogst twijfelachtige welvaartsverbetering van het Russische volk.

De politiek van de U.S.S.R. in de laatste jaren voor Lenin's dood krijgt dan ook een algemeene tendenz die het beste kan

worden gekenmerkt als de *strijd tegen de restauratie der bourgeoisie. Deze strijd wordt gevoerd op twee fronten*, *een binnenlandsch en een buitenlandsch*, *en met in het oog loopende verschillen wat betreft tactiek en aggressiviteit*.

A. *Het binnenlandsch front*. Dit is het front waar de strijd met betrekkelijk pacifistische wapenen wordt gevoerd. De macht van de ten val gebrachte bourgeoisie bestaat, volgens Lenin, ten eerste in het internationale kapitaal, ten tweede in de hoogere ontwikkeling en grootere staatkundige ervaring der reactionairen, en ten derde 'in de macht der gewoonte, in de kracht van het kleinbedrijf'. Tegenover dit kleinbedrijf, gezien als het instituut dat 'op elementaire wijze en op massale schaal kapitaal en bourgeoisie voortbrengt', bepleit Lenin een verdraagzamen strijd.

> 'De klassen vernietigen, dat beteekent niet alleen het verdrijven van de landheeren en kapitalisten - dat beteekent ook de kleine warenproducenten vernietigen; maar hen kan men niet verdrijven, niet onderdrukken, met hen moet men tot een overeenkomst komen, hen kan en moet men herscheppen en opnieuw opvoeden, evenwel slechts door een zeer langdurigen, langzamen, voorzichtigen, organisatorischen arbeid'...
> .... 'Onder de dictatuur van het proletariaat zal men millioenen boeren en kleine eigenaars, honderdduizenden bedienden, ambtenaren, burgerlijke intellectueelen moeten her-opvoeden, en allen onder het gezag van den proletarischen staat en de proletarische leiding moeten brengen - en onder hen de burgerlijke gewoontes en tradities moeten overwinnen.'
> (Lenin, '*De linksche strooming*, *een kinderziekte van het Communisme*', Uitgave Pegasus, Amsterdam 1933.)

Men ziet - voor den 'absoluten revolutionair' een bijna opportunistische, en in ieder geval reformistische taal. De ontwikkeling van de binnenlandsche practijk leerde Lenin deze wijze les. De geschokte welvaart van het land, de volkomen ontwrichte staatsorganisatie, en, niet in de laatste plaats, het bijzonder trage en conservatieve karakter van de logge massa der 'half-proletariërs' in Rusland, leenden zich nu eenmaal niet tot Louis Blanc-experimenten, die ook onder de beweeglijke en veel verder ontwikkelde Parijsche arbeidersmassa's van 1848 niet voldoende kans van slagen hadden gehad. Het forceeren der situatie stond in Rusland, waar Lenin uitsluitend steunde op een industrieel-proletarisch platform van nog geen twee millioen man, of circa 1¼ procent der bevolking, gelijk met het loopen van groote risico's. Vandaar dan ook dat de '*smytsjka*', het 'verbond', aanvankelijk bedoeld als een samengaan der arbeiders en

'uitgebuite kleine boeren', of beter gezegd: het hanteeren der ontevreden boeren door de arbeidersklasse, allengs de beteekenis kreeg van een *beheersching van minstens viervijfde gedeelte der nationale economie door den autonomen kleinen boeren- en handelsstand*, officieel gesanctioneerd door de N.E.P., zoodat meer en meer de schijn gewekt werd, *dat de boer den arbeider tot werktuig bij de bevrijding van het feodalisme had gebruikt inplaats van omgekeerd*. Hiertegen keerde zich fel de linkervleugel der Partij, aanvankelijk onder leiding van Trotski. Terwijl, na den dood van Lenin, de verdere ontwikkeling in de richting van het systeem der kleine producenten werd voorgestaan door den rechtervleugel, met aan het hoofd Boecharin en Rykow, hetgeen onvermijdelijk moest leiden tot een breuk met Stalin, die zeer wel inzag, dat een totale en officieele desavoueering van het systeem der kolchozen en sowchozen de meest elementaire grondslagen der Revolutie zou aantasten en groote verwarring zou stichten in de gelederen der aanhangers. Over deze binnenlandsche ontwikkeling na Lenins dood aanstonds meer.

Hoofdzaak is voor ons in dit verband, *dat het Leninisme reeds omstreeks* 1920, *eigenlijk reeds terstond na de definitieve overwinning op Koltsjak en Denikin*, *in het binnenland zijn revolutionair karakter ten eenenmale verloren had*, *en zijn toevlucht had genomen tot een opportunistische politiek van sociale evolutie*, *onder dekking van een militaire dictatuur*. Dit in scherpe tegenstelling met de situatie op het andere 'front'.

B. *Het buitenlandsch front*. Hier wordt gestreden met de scherpste wapenen der revolutionaire practijk. Het terneerslaan van de bourgeoisie in andere landen is de beste methode ter verhindering van de restauratie in eigen land.

> 'Het Leninisme heeft het nationale vraagstuk uit de hooge sfeer der veelbelovende declaraties naar de aarde teruggebracht, door te verklaren dat alle declaraties over het gelijke recht der naties, die niet worden bekrachtigd door de directe ondersteuning van den bevrijdingsstrijd der onderdrukte volkeren van den kant der proletarische partijen, holle en valsche declaraties zijn. Daarmee werd het vraagstuk van de onderdrukte naties een vraagstuk van de ondersteuning, van de werkelijke en duurzame hulp aan de onderdrukte naties in hun strijd tegen het imperialisme, vóór de werkelijke gelijkheid der naties, vóór hun zelfstandig staatsbestaan.' (J.W. Stalin, '*Beginselen van het Leninisme*', Uitgeverij Pegasus, Amsterdam 1938.)

Het imperialisme wordt gezien als de laatste phase vóór den dood, als de stervensvorm van het kapitalisme. De kapitalistische mogendheden, die zich door de reacties van het proletariaat afgesneden zien van de mogelijkheid tot uitbuiting in eigen land, gaan over tot het imperialisme, d.w.z. zij buiten de zwakkere koloniale volken op schaamtelooze wijze uit en betwisten elkaar in bloedigen strijd de vetste kluiven. Het Leninisme gaat hierbij uit van de volgende twee stellingen: *a*. de koloniën en afhankelijke landen, onderdrukt door het financierskapitaal, vormen de grootste reserve en de voornaamste krachtsbron van het imperialisme; *b*. de overwinning van de arbeidersklasse in de ontwikkelde landen en de bevrijding van de onderdrukte volkeren van het juk van het imperialisme zijn niet mogelijk zonder vorming en versterking van een gemeenschappelijk revolutionair front.

Deze strijdbare vorm van het kapitalisme legt nu, in de gedachtengang van het Leninisme, tevens zijn fatale Achilles-pees bloot. De meest doeltreffende wijze van bestrijding der bourgeoisie wordt derhalve: Ten eerste, het tegen elkander ophitsen der imperialistische mogendheden, met het oogmerk de verzwakking en vernietiging van beide partijen te bereiken langs den weg van de minste krachtsinspanning. Ten tweede, het ‘revolutionair verbond met de bevrijdingsbeweging in de koloniën’, waardoor het ‘nationale vraagstuk’ een onderdeel is geworden van het algemeene vraagstuk van de dictatuur van het proletariaat.

Bij het ondersteunen van nationale bewegingen in ‘verdrukte’ landen dient evenwel ten scherpste te worden gelet op den aard der daarbij betrokken belangen. Alleen zóódanige bewegingen mogen worden ondersteund, waarvan het welslagen de verzwakking of onderwerping van het imperialisme in de hand werkt, direct of ook wel indirect. Zoo zal b.v. de onafhankelijkheidsbeweging in Egypte, ondanks het volslagen burgerlijke karakter van de leiders en aanhangers der Wafd-partij en andere nationale bewegingen, in de oogen van een Leninist toch ‘revolutionair’, en dus allen steun waardig zijn, aangezien deze beweging beoogt de verzwakking der Engelsche imperiale macht op een strategisch bijzonder vitaal punt. Daarentegen was de onafhankelijkheidsbeweging van Hlinka in Slowakije, die tot strekking had de destructie van het bevriende en geallieerde Tsjecho-Slowakije, nog in 1936, als ‘reactionaire’ strooming, een voorwerp van

felle bestrijding van Dimitrofs handlangers. Ook Nederland zelf (Java 1926, 1927) heeft de belangstelling van het Leninisme voor de 'verdrukte kolonialen' ruimschoots mogen ondervinden.

In tegenstelling tot het zgn. 'binnenlandsch front' is dit 'buitenlandsch front' tot op den huidigen dag een tooneel geweest van verwoede revolutionaire agitatie. De opvatting, dat de leiders van het Sowjet-régime ook op het buitenlandsch terrein, en wel in de vorm van de bekende 'Volksfront-acties', een soort burgerlijk compromis gesloten hebben dat zich laat vergelijken met het sociaal-economisch compromis van de binnenlandsche practijk, moet als onjuist verworpen worden. Niet alleen heeft het schijnbare compromis der 'Volksfront'-politiek steeds een volkomen plaatselijk en opportunistisch karakter gehad - dit immers zou men met zeker recht ook van het binnenlandsch compromis kunnen betoogen -, maar bovendien heeft het gediend als dekmantel van een nog even intensieve, maar vaak ondergrondsche agitatie. Het Volksfront was geen wapenstilstand, maar een tijdperk van heftig wapengeweld.

Nog steeds beschikt het Leninisme over een net van ondergrondsche kanalen en vertakkingen, waar iedere oorlogvoerende mogendheid zich gelukkig mee zou prijzen. Het werk der laatste twintig jaren is niet geheel zonder resultaat verricht. De Fransche regeering heeft door recente daden blijk gegeven te beseffen, hoe gevaarlijk en destructief de argeloos getolereerde communistische propaganda der afgeloopen jaren is geweest voor de nationale en militaire betrouwbaarheid van een oorlogvoerenden en bovendien nog *koloniseerenden* staat.

'Het zwaartepunt van de internationalistische opvoeding der arbeiders in de onderdrukkende (*sc.*: *Europeesche* - G.M.) landen' zegt immers Lenin, 'moet onvermijdelijk liggen in de propaganda voor de vrijheid van afscheiding van de onderdrukte (*sc.*: *koloniale*) landen. *Zonder dit bestaat er geen internationalisme*.'

Tenslotte nog iets over de verdere ontwikkeling der tegenstellingen in de binnenlandsche politiek, waarop hierboven werd gedoeld, en over de daardoor veroorzaakte crisis in het Centrale Comité der Communistische Partij in 1929.

Na den dood van Lenin in 1924 teekenden de verschillende stroomingen, links-revolutionair zoowel als rechts-reformistisch,

zich scherper af. Temidden hiervan zocht de nieuw naar voren getreden leidersfiguur Stalin zijn weg, daarbij in de eerste jaren angstvallig vasthoudende aan de door Lenin omschreven doelstellingen der N.E.P. Waar de linksche strooming, onder leiding van o.a. Radek, aan kracht moest inboeten door de onophoudelijke botsing van zijn idealen met de feitelijke omstandigheden, en bovendien van zijn bekwaamsten voorvechter beroofd was door de verbanning van Trotski, moest de rechtsche afwijking, onder leiding van Rykow en vooral onder invloed van den vaak door Lenin als jongen theoreticus geprezen Boecharin, noodzakelijkerwijs in beteekenis toenemen.

Hierboven werd er reeds op gewezen, dat Lenin het boerendom zag als de 'laatste kapitalistische klasse', de klasse welks bedrijf op den particulieren eigendom en de kleine warenproductie was gebaseerd, en welke derhalve 'iederen dag op elementaire wijze kapitalisme voortbracht'. Gezien de onmisbaarheid van de medewerking der boeren bij de opbouw van ieder nieuw economisch systeem, wordt zijn differentiatie van het platteland begrijpelijk: Lenin bestempelt den armen boer tot *steunpunt* van de arbeidersklasse, den 'middelboer' tot *bondgenoot*, den 'koelak' tot *klasse-vijand*. Hierbij aansluitende concludeert hij, dat niet *ieder* verbond met de boeren aanvaardbaar is, maar slechts zoodanig verbond, dat gebaseerd is op den strijd tegen de kapitalistische elementen onder den boerenstand. Zelf zegt hij bij het invoeren van de N.E.P., dat de sociale structuur der Sowjet-republiek op de samenwerking van arbeiders en arme boeren moet berusten, waartoe thans, onder zekere voorwaarden ook de 'N.E.P.-mannen' (= half-proletariërs, middelboeren etc.) kunnen worden toegelaten. En elders:

> 'Slechts onder deze ééne voorwaarde trekken wij bij het voeren van onze nieuwe economische politiek terug... om na den terugtocht des te hardnekkiger den aanval voorwaarts te beginnen.'

Ook al behoeft men zijn oogen niet te sluiten voor de propagandistische tendenz van deze woorden - gesproken immers voor het plenum van de Moskousche Sowjet - toch kan men met stellighied aannemenm dat Lenin de N.E.P. zag als een voorloopige, opportunistische houding, die de Sowjets aannamen om niet gebroken te worden door den druk van de reëele economische verhoudingen, en om eventueele toekomstkansen voor

hun doctrinaire idealen rustig onder de oogen te zien. Zeker is echter ook, dat anderen, en voornamelijk Boecharin en Tomski, deze ontwikkeling met andere oogen bezagen. Voor hen stond de invoering van de N.E.P. gelijk met het inslaan van den weg, die moest voeren naar een definitief sociaal compromis. In scherpe tegenstelling tot de gedachte van de vernietiging der klassen door middel van den verbitterden klassenstrijd - in doctrinairen vorm voorgestaan door Trotski - poneeren zij de theorie van de '*harmonie der klassenbelangen*' onder de dictatuur van het proletariaat, de vernietiging der klassen door het *ingroeien van de kleine bourgeoisie en de half-proletariërs in het socialisme*. Boecharin zelf (in 'De *weg naar het socialisme*') zegt hiervan:

> 'Het hoofdnet van onze koöperatieve boerenorganisaties zal bestaan uit koöperatie-cellen, niet van het koelakken-, maar van het "arbeidstype", cellen, die in het systeem van onze algemeene staatsorganen zullen ingroeien, en langs dezen weg tot schakels van de uniforme keten van de socialistische volkshuishouding worden. Anderzijds zullen de koöperatieve koelakken-nesten op dezelfde wijze, via de crediet-instellingen enz., in ditzelfde systeem ingroeien; zij zullen echter tot op zekere hoogte een vreemd lichaam blijven, zooals b.v. de concessieondernemingen'.

Het lijdt geen twijfel, of de groep-Boecharin dacht aan het systeem der kolchozen een vrij bescheiden plaats toe in het toekomstig economisch stelsel, en zag als allereerste vereischte voor den heropbouw van den gedesorganiseerden landbouw de ontwikkeling van het individueele klein-boerenbedrijf. Voor de toerusting hiervan eischte zij zelfs, ingeval van ontbreken der noodige deviezen, de stopzetting van den invoer van installaties voor de nieuwe zware industrie. Hier was een botsing van opinies onvermijdelijk. Het sterke industrieele element in de arbeidersleiding van de K.P.S.U., die zich steeds uitgesproken had voor een snelle ontwikkeling der industrie naar Westerschen trant, en tevens de noodzaak, rekening te houden met de machtige groepen van het Roode Leger en de stedelijke arbeidersmassa's, dwongen Stalin tenslotte stelling te nemen tegen den vleugel-Boecharin. Het is moeilijk een juist overzicht te krijgen over den omvang van den invloed van dezen rechter-vleugel, en de practische resultaten door haar bereikt. Slechts weinig litteratuur, en dan nog zwaar gecensureerd, is hierover voorhanden, en men moet grootendeels afgaan op de gegevens door Stalin zelf ('*Over de rechtsche af-*

wijking in de K.P.S.U.', 1929) verstrekt. Volgens hem bestaat de fout van Boecharin hierin, dat hij geen oog heeft voor de differentiatie van den boerenstand door Lenin, en slechts rekening houdt met één groote grijze vlek, het 'dorp'. Tegenover het dualisme dat Lenin bij de boeren bespeurde - 'als werkers naar het socialisme gedreven, als verkoopers naar den vrijen handel, naar het kapitalisme' - beschuldigt hij Boecharin ervan de boeren als collectief begrip de hand boven het hoofd te houden, en zoekt het verschil tusschen Trotski en Boecharin

> .... 'in het feit dat het Trotskisme zich uitspreekt *tegen* de politiek van het hechte verbond met de massa's der middelboeren, en dat de groep van Boecharin *voor ieder* verbond met het boerendom is. Het behoeft niet te worden bewezen dat beide standpunten onjuist zijn, en het een niet beter dan het ander.'

Boecharin heeft, aldus Stalin, de N.E.P. eenzijdig opgevat, en zich slechts herinnerd dat deze zich verzette tegen het uitsluiten van iedere vrijheid van handel. De N.E.P. is echter '*de vrijheid van handel binnen zekere grenzen*, *en wel onder verzekering van de regelende rol van den staat op de markt*.' Deze laatste te liquideeren was het uiteindelijk doel van Boecharin, die daarmede zich uitsprak voor den terugkeer van het liberale stelsel van volledigen vrijen handel. In hoeverre dit inderdaad Boecharins bedoeling is geweest, en in hoeverre hij wellicht slechts als zondenbok werd benut op het oogenblik dat de 'verburgerlijking' van den binnenlandschen handel, door ruime interpretatie van de N.E.P., al te duidelijk werd om geen ontevredenheid van het industriëele proletariaat uit te lokken, zal wellicht nimmer geheel bekend worden. Zeker is slechts, dat in de jaren 1927-1929 de moeilijkheden bij de graaninzamelingen, ter voorziening in de jaarlijksche behoeften van de steden, het Roode Leger en de industrie-districten, voortdurend stegen. Volgens officiëele mededeelingen werd in 1928 slechts ongeveer drie-vijfde gedeelte van de benoodigde hoeveelheid graan vrijwillig afgeleverd tegen de door de Sowjets bepaalde prijzen (het totaal van de in dat jaar benoodigde graan-opbrengst lag boven de 500 millioen poed). De rest der voorraden werd door de boeren achtergehouden teneinde van een stijging der behoeften op de binnenlandsche markt te kunnen profiteeren. Daar in het jaar 1929 nog slechts twee millioen H.A. in het bezit van kolchozen was, terwijl er

een duidelijke strooming onder de middelboeren bestond zich van dit systeem af te wenden, waren de Sowjets op de achtergehouden graanvoorraden aangewezen en wel tot ingrijpen gedwongen, wilden zij niet voor de toekomst de principes van hun economisch systeem geheel verloochenen.

Een nieuw experiment uit die dagen was dan ook de 'Oeral-Siberische' inzamelings-methode, die aldus genoemd werd naar het gebied waar zij het eerst in practijk werd gebracht, en die een reminiscentie was, in zeker opzicht, van den tijd van de beruchte Leninistische 'comité's van de dorpsarmoede'. Hierbij werd de inzameling van het graan ingekleed in de vorm van een vrijwillige belasting-omslag *door de dorpen zelf*, waardoor eenerzijds de graanoverschotten aan de vermogende lagen op het platteland konden worden ontnomen, anderzijds gedurende deze werkzaamheid de arme boeren tegen den klasse-vijand, den koelak, werden gemobiliseerd. De tegenstand van Boecharin, Rykow en Tomski werd in hetzelfde jaar 1929 gebroken door een felle rede van Stalin voor het Centrale Comité van de K.P.S.U., waarin scherpe strijd werd aangekondigd tegen het bureaucratisme, de sabotage en de verzoeningsgezindheid tegenover de 'rechtsche afwijking als het toevluchtsoord van het opportunisme in de Communistische Partij.' De woorden van Stalin over de 'zelfcritiek' der Partij, en de zuivering van de Partij van sociaal-democratische burgerlijke tradities, moeten 'partijgenoot Boecharin' wel omineus in de ooren geklonken hebben.

Over de verdere werkzaamheden van Boecharin in rechtsreformistischen zin ontbreken ons mededeelingen. Tezamen met vele medestanders en tegenstanders viel hij zeven jaar later als slachtoffer van één der groote zuiverings-processen, waarbij ook andere krachtige opponenten van Stalin - Zinowjef, Kamenjef, Radek - den dood vonden.

G. MONSEES

De bescherming van onze monumenten tegen luchtgevaar

De zorg voor onze monumenten vergt in normalen tijd reeds een groote hoeveelheid arbeid met de daaraan verbonden kosten. Hoeveel meer is dit het geval, wanneer zich nieuwe en dreigender vormen van gevaar voordoen!

Het moge een moeilijke taak zijn, de bescherming van onze gebouwen op een doelmatige wijze te organiseeren en te bewerkstelligen, ze is er niet minder noodzakelijk om.

Ieder volk is in de eerste plaats zelf verantwoordelijk voor de schatten van eigen en vreemde kultuur, die het binnen zijn grenzen bezit. Het zoo ongerept mogelijk bewaren hiervan is een plicht niet minder tegenover het voorgeslacht dan tegenover de geslachten, die daaraan na ons verder zullen moeten bouwen. Het is hard, wanneer wij de vernietiging van kultuurbezit zullen moeten aanvaarden als een van de onvermijdelijke gevolgen van een eventueelen strijd, harder is het echter, wanneer men ons het verwijt zou kunnen maken, dat deze vernietiging door onze nalatigheid grooter is geweest dan noodzakelijk ware.

Dat dit in Nederland ook zoo begrepen wordt, bewijst o.a. de zorg der musea, om hun ter plaatse slecht te beschermen kostbaarheden naar veiliger oorden over te brengen. Nu ook bibliotheken en archieven hun waardevolste bezittingen in veiligheid hebben gebracht, zullen wij gedurende een tijd op dit gebied veel moeten missen. Het behoort mede tot een van de beperkingen van ons bestaan onder de huidige omstandigheden, een beperking, die zeker voor het oogenblik een verarming beteekent. Maar zal dit ook voor de toekomst het geval blijken te zijn? Of zal mogelijk het herkregen bezit van onze rijkdommen ons deze weer op nieuw doen ontdekken en tot nieuwe impulsen voor den scheppenden geest aanleiding geven? Laten wij het hopen!

Het is echter niet onze bedoeling, ons in beschouwingen te verliezen, maar wel om in concreto na te gaan, wat er op het oogenblik op het gebied van deze bescherming in ons land gedaan wordt en op welke grondslagen dit gebeurt.

Op het moment is het mogelijk geworden, hiervan een overzicht te krijgen. Het ontwerpen der plannen, de goedkeuring daarvan door verschillende instanties en de daaraan onvermijdelijk verbonden veranderingen, die weer moesten worden aangebracht, hebben meer tijd genomen dan men aanvankelijk voorzien heeft. Ook het feit, dat het Regeeringscrediet niet van dien aard is, dat men hetgeen noodig geacht wordt ook zonder meer kan uitvoeren, is aan deze vertraging niet vreemd. Er moest veel gewikt en gewogen worden. De abnormaal strenge winter heeft bovendien nog de uitvoering van het werk ruim anderhalve maand stilgelegd.

De problemen aan de bescherming van gebouwen en monumenten verbonden zijn geen geringe. Het is dan ook niet te verwonderen, dat deze al een onderwerp van bestudeering voor de betrokken instanties uitmaakte vóór de oorlog uitbrak.

In 1938 heeft Dr. J. Kalf, de toenmalige directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, in een uitvoerig rapport voor de Regeering zijn meening en conclusies neergelegd naast een overzicht van hetgeen op dit gebied in den vorigen oorlog en in den Spaanschen burgerkrijg gedaan is.

Hierbij moest in de allereerste plaats worden nagegaan in hoeverre een bescherming met een bevredigende kans op effectiviteit mogelijk was.

Het is misschien goed, om op deze vraag iets dieper in te gaan, omdat uit de beantwoording daarvan de richtlijnen van de bescherming in ons land voortvloeien en ten deele ook de beperkingen, die men zich heeft moeten opleggen.

De eventueele schade zal uiteraard afhankelijk zijn van den aard van het projectiel en de wijze van treffen. Een voltreffer zal in verreweg de meeste gevallen een zeer ernstige schade aanrichten. Maar in de eerste plaats worden bij een bombardement niet alleen die gebouwen en huizen beschadigd, die direct worden getroffen. De uitwerking van een bom van groot kaliber heeft een zekeren radius, waarbinnen vooral door scherven en den zich ontwikkelenden gas- en luchtdruk in min of meer ernstige mate

schade zal worden toegebracht. Tegen deze schade zijn maatregelen te nemen, die het gevaar in ieder geval beperken. Zij zijn echter in de meeste gevallen zeer omvangrijk en gaan met groote kosten gepaard.

In de tweede plaats moet men een onderscheid maken tusschen de explodeerende brisantbommen en de brandbommen, die niet ontploffen, maar door het tijdelijk verspreiden van een hevige hitte zeer gemakkelijk brand kunnen veroorzaken; deze zijn klein en hebben een veel geringer doordringingsvermogen. Tegen deze laatsten zijn wel degelijk goede maatregelen te nemen. In zijn reeds hierboven genoemde rapport zegt Dr. Kalf, sprekende over de gebouwen: 'Tegen het menigvuldigst hen bedreigende gevaar, de brandbommen, zijn zij - van geringe beschadigingen afgezien - zeker goeddeels te beveiligen. Dit is eenerzijds een kwestie van het verminderen van brandgevaar door b.v. het verwijderen van alle brandbare inventaris en het onbrandbaar maken van houten bouwonderdeelen, anderzijds een kwestie van de organisatie van speciale brandwachten in de betreffende gebouwen, die zoo spoedig mogelijk ieder begin van brand moeten kunnen onderdrukken.' Wat dit o.m. kan inhouden begint men te begrijpen, wanneer men weet, dat tijdens den wereldoorlog uit het Dogenpaleis in Venetië meer dan 6000 m^2 wand- en plafondschilderwerk is afgenomen.

Tenslotte in de derde plaats zal men zich moeten afvragen, wat men precies wil voorkomen. Het is vanzelfsprekend onmogelijk, een gebouw zoo te beschermen, dat het puntgaaf iederen aanval zal kunnen overleven. Het doel der bescherming zal in dezen tweeledig moeten zijn. Aan den eenen kant zal men die onderdeelen zoo veel mogelijk voor gevaar probeeren te behoeden, die bij vernieling absoluut onvervangbaar zijn, zooals b.v. gebeeldhouwde koorbanken, grafmonumenten enz. Aan den anderen kant zal men de zwakkere deelen van een gebouw probeeren te verstevigen. Hiertoe dient o.a. het aanbrengen van steunsels op die plaatsen, waar een te vreezen beschadiging een gevaar van instorting met zich zou meebrengen. Men zal dus het geraamte van het gebouw een grooter weerstandsvermogen geven. Wij zullen zien, dat verschillende maatregelen tegen brandgevaar ook in dit opzicht van nut zijn. Het wegnemen van kostbare gebrandschilderde glazen staat hier ook ten deele mee in ver-

band, omdat men in geval van werkelijk gevaar de uit kunstoogpunt waardelooze glazen kapot slaat om op die manier de zeer sterke luchtverplaatsing, die een bomontploffing veroorzaakt, een gemakkelijker doortocht of uitweg te banen, zoodat de muren en vooral de daken en gewelven niet zoo spoedig weggeblazen worden.

De bescherming zal nooit het risico volledig kunnen wegnemen, maar wel aanzienlijk kunnen verminderen. Dat dit geen reden mag zijn om de geheele monumentenbescherming voor onnut te verklaren, bewijzen de resultaten, die de oorlog van '14 en ook de burgerkrijg in Spanje in dit opzicht hebben te zien gegeven, niettegenstaande in beide gevallen de voorzorgsmaatregelen meest in der haast geimproviseerd moesten worden. Hierover maakt Dr. Kalf in zijn rapport de volgende opmerking:

'Niettegenstaande de honderden projectielen van elk kaliber, die de kathedralen van Reims en St. Quentin hebben verminkt, is het mogelijk gebleken ze te restaureeren en het meest wezenlijke van hun schoonheid, verhoudingen, ruimtewerking, uitdrukking van edele gedachten, voor het nageslacht te redden. En wat zou daar, ook aan bijkomstige schoonheidswaarden, veel meer behouden kunnen zijn, wanneer zij intijds beveiligd waren geworden met de maatregelen, die in vredestijd uitvoerbaar zijn!'

Ten opzichte van de bescherming in het algemeen is zijn conclusie:

'Door bijzondere maatregelen tegen inslaan beschermd, zullen onze gebouwen van brandbommen weinig te vreezen hebben, als ieder begin van brand bovendien onmiddellijk gebluscht kan worden.

Met brisantbommen staat het minder gunstig. Voor zoover zij niet van al te groot kaliber zijn wordt hun vernielende werking voor een groot deel opgeheven, wanneer de opengemaakte vensters van een gebouw hun gas- en luchtdruk onschadelijk maken en de ommanteling van edele deelen deze tegen puin- en scherfwerking beveiligt. Veroorzaken zij brand, dan is de afweer ook gereed.'

Is dus het beschermen van onze gebouwen in principe zeer wel mogelijk, aan den anderen kant leggen de kosten, die zelfs bij weinig ingrijpende maatregelen zeer hoog zijn, in de uitvoering restricties op. Het crediet, dat de Regeering bereid was

te verleenen, was op lange na niet voldoende om het meerendeel te beschermen van de monumenten, die als zoodanig door Monumentenzorg in haar gewone werkzaamheden betrokken zijn. Een keuze was noodzakelijk.

Daarom heeft Dr. Kalf, die met de leiding van Inspectie Kunstbescherming belast is, een lijst van 108 gebouwen opgesteld, die in de eerste plaats beschermd moeten worden. In feite is de bescherming van staatswege tot deze lijst beperkt, maar zij geschiedt dan ook geheel voor rekening van de Regeering. Bij het doorlezen van deze lijst vraagt men zich onwillekeurig af, welke de leidende gedachten geweest zijn bij de samenstelling.

De eerste bepalende factor is de omvang van de door de Regeering verleende subsidie met direct daarnaast de overweging, dat men beter een gering aantal gebouwen zoo goed mogelijk kan beschermen dan een groot aantal half. Vandaar slechts 108 beschermde gebouwen. Vervolgens werpen bij de keuze argumenten zoowel van historischen als van kunsthistorischen aard hun gewicht in de schaal. Het belang o.a. van de Nieuwe Kerk te Delft, onder meer door de graven van ons vorstenhuis, springt dadelijk in het oog. Een dergelijk historisch motief speelt ook een rol bij de keuze van de Nieuwe Kerk te Amsterdam. De voormalige Abdijkerk te Rolduc is nog een van de weinige kerken van dien aard, die wij bezitten. Zoo heeft b.v. naast haar zuiver architectonische waarde de Westerkerk in Amsterdam nog de bijzonderheid, dat zij een van de eerste kerken is, die als Protestantsche kerk gebouwd werd. Dit alles is begrijpelijk, maar waarom, vraagt men zich met verwondering af, staat, om bij Amsterdam te blijven, wel de Vondelkerk maar niet de Oude Kerk op de lijst?

De gedachte, die hieraan ten grondslag ligt, is mogelijk aanvechtbaar, maar daarmede nog niet op zich zelf verwerpelijk. De bedoeling heeft bij de keuze voorgezeten, om niet in de eerste plaats al onze oude gebouwen te beschermen, maar om van alle perioden de belangrijkste specimina op te nemen, zoodat, mocht over ons land onverhoopt de verwoesting van een oorlog komen, een historisch beeld van onze bouwkunst zooveel mogelijk voor de toekomst bewaard blijft. Vanuit dit oogpunt moet men een keuze als van de Vondelkerk beoordeelen.

Dat ook overwegingen van militairen aard bij de keuze van niet

*1

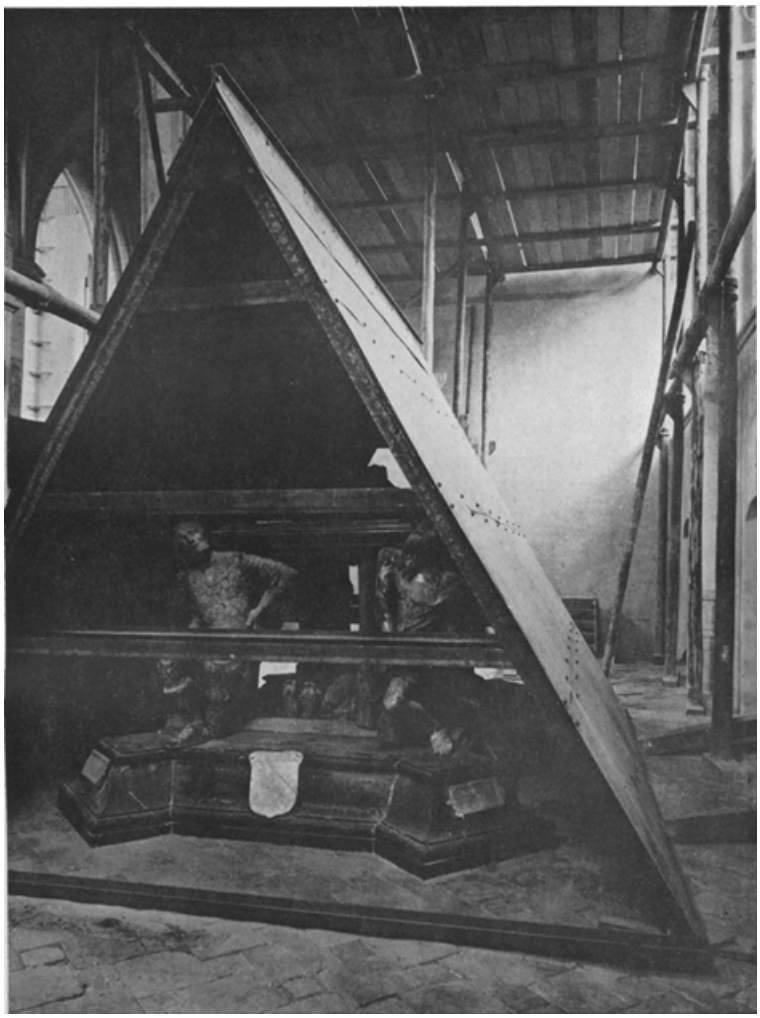

AFB. 1. Bescherming van het praalgraf voor Engelbrecht II van Nassau in de Groote Kerk te Breda door middel van 3 mm dikke staalplaten op een geraamte van profielijzer. Hieroverheen wordt een baksteenbekleeding gemetseld. (De op de foto zichtbare steiger, die op het oogenblik dienst doet bij de restauratiewerken, wordt verwijderd, zoodra Nederland in den oorlog mocht worden betrokken).

(Foto welwillend afgestaan door Inspectie Kunstbescherming)

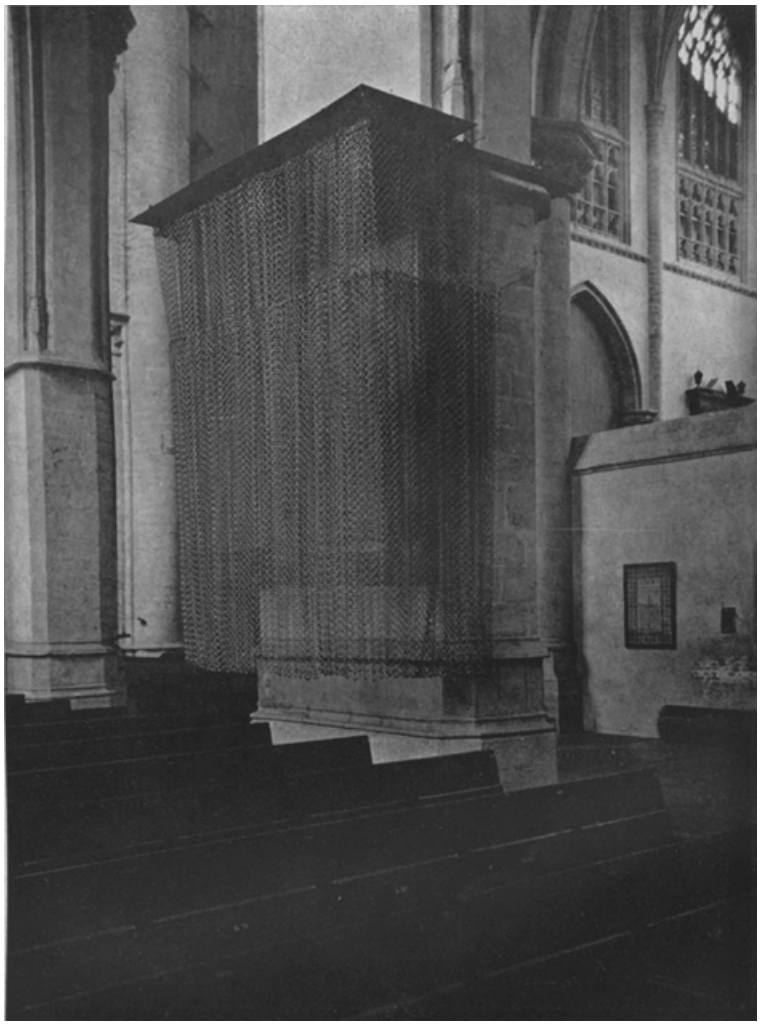

AFB. 2. Bescherming van een muurschildering in de Groote Kerk te Breda met in plooien afhangend harmonicagaas, afgedekt door een staalplaat.
(Foto welwillend afgestaan door Inspectie Kunstbescherming)

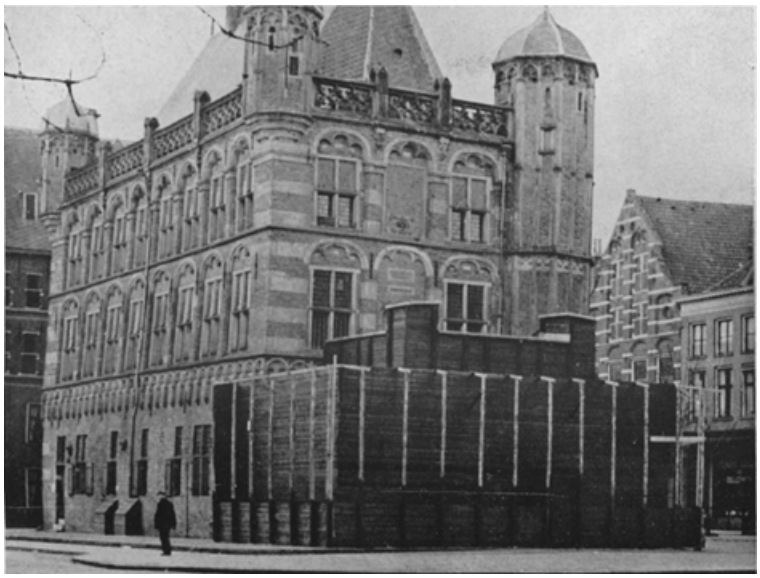

AFB. 3. Bescherming der monumentale stoep van de Waag te Deventer door een houten zandwal van eenvoudige constructie. De buitenbeplanking wordt aangebracht naarmate de zandvulling vordert. (Foto welwillend afgestaan door Inspectie Kunstbescherming)

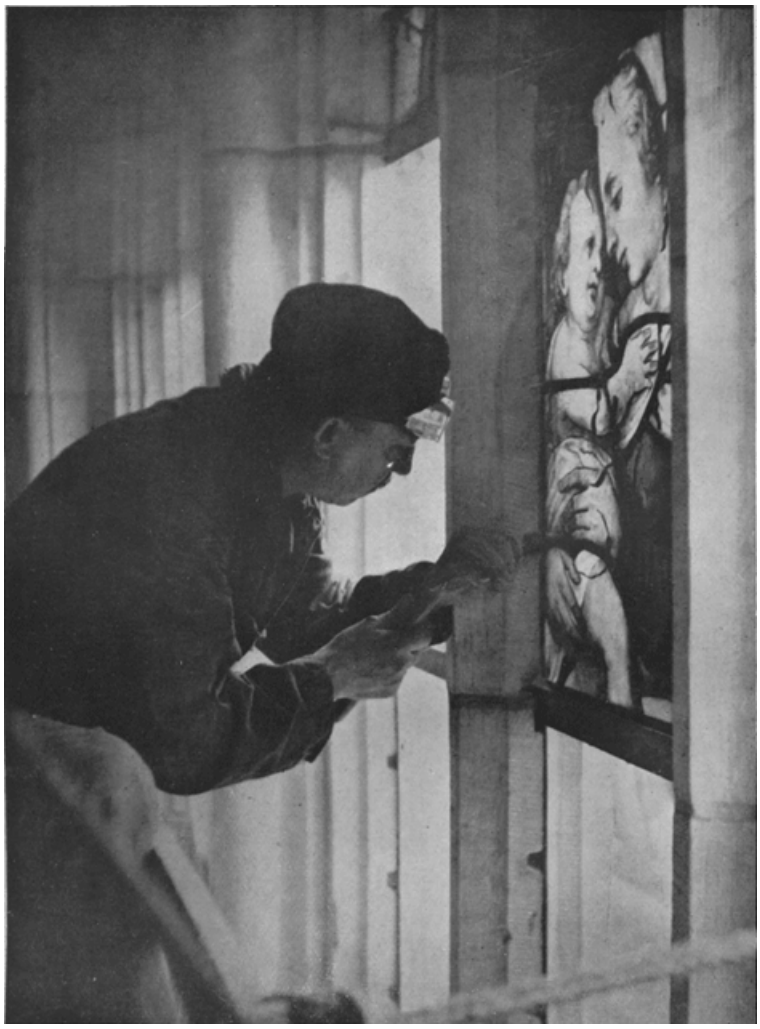

AFB. 4. Losmaken der bindroedjes van een der glaspaneelen in de St. Janskerk te Gouda.
(Foto welwillend afgestaan door de redactie van ‘Panorama’)

gering belang geweest zijn, spreekt wel van zelf. Er is een verschil van beteekenis tusschen gebouwen, die schade van een eventueel bombardement te vreezen hebben zonder zelf direct doel te zijn, en die gebouwen, die regelrecht in de vuurlinie liggen, zoodat zij zelf zonder mankeeren militair object kunnen worden. Op de beteekenis hiervan komen wij later nog terug.

Reeds in November 1938 had de Regeering een ‘Contactcommissie’ ingesteld om haar van voorlichting omtrent het vraagstuk der monumentenbescherming te dienen. In deze commissie, die voorgezeten werd door den Inspecteur voor de Bescherming van de Bevolking tegen Luchtaanvallen, luitenantgeneraal b.d.P.H.A. de Ridder, werkten militaire en burgelijke autoriteiten samen. Nadat was gebleken, dat deze contactcommissie zich in hoofdzaken met de denkbeelden, in het reeds meergenoemde rapport van Dr. Kalf neergelegd, kon vereenigen, werd Dr. Kalf 29 Augustus 1939 buiten bezwaar van 's Lands Schatkist tot ‘Inspecteur Kunstbescherming’ benoemd. Het bureau Inspectie Kunstbescherming werd onder zijn leiding in het leven geroepen en een aantal architecten belastten zich vrijwillig met de ontwerping en de uitvoering van de beschermingsplannen. Om het werk overzichtelijker te maken is het geheele land in 28 districten verdeeld met ieder een leider aan het hoofd bijgestaan door meerdere medewerkers, die elk de zorg hebben voor een of meer gebouwen apart.

Tot zoover verliep de organisatie vlot en zag het er naar uit, dat spoedig over de geheele linie met de werkzaamheden een aanvang zou kunnen worden gemaakt. In de praktijk echter bleken zich veel meer moeilijkheden voor te doen dan men zich had voorgesteld.

De met veel overleg en arbeid uitgewerkte plannen bleken te samen bij nader inzien te kostbaar te worden. Bij de groote afmetingen van vele gebouwen - denken wij slechts aan enkele van onze groote kerken - verslinden reeds de kleine noodzakelijke maatregelen, zooals b.v. het aanleggen van een noodverlichting boven de gewelven en een telefonisch alarmsysteem, groote sommen. Daarbij kwam, dat wilde men eenigszins doeltreffende maatregelen tegen bominslag nemen, de gebouwen niet alleen ontsierd zouden worden maar tevens door het optrekken van steunmuren e.d. aan praktisch nut aanmerkelijk zouden inboeten.

Hier deed zich bij de kerken, waar de maatregelen soms ingrijpend zouden zijn, het bezwaar gevoelen van een toestand, zooals die in ons land op het oogenblik bestaat. Wij doelen hier op het feit, dat de kerkgebouwen in het beheer van de kerkelijke gemeenten zijn. De plannen moesten daarom niet alleen in overleg met de diverse kerkbesturen worden vastgesteld maar tevens door deze worden goedgekeurd. Het bleek voor de kerkvoogdijen nog wel eens moeilijk, om in voldoende mate te begrijpen, dat de gebouwen, die zij onder hun beheer hebben, een deel uitmaken van het kultuurbezit van ons volk, waarvan de bescherming, ook indien deze met bezwaren gepaard gaat, niet alleen uit het oogpunt van particulier belang maar wel degelijk in de eerste plaats als gemeenschapsbelang moest worden beschouwd. Men moet hierbij echter wel bedenken, dat de kerkelijke gemeenten tot nog toe altijd een voor hen groot deel van de onderhoudslasten moeten dragen van kerkgebouwen, die meestal verre in omvang de eigen behoefte overtreffen, afgezien nog van hun andere ongemakken, waardoor deze kerken voor hen vaak het karakter van ware lastposten krijgen. De vraag, in hoeverre deze historisch gegroeide toestand op den duur houdbaar zal blijken en men daarom te zijner tijd naar een andere regeling zal moeten streven, die zoowel de positie der kerkelijke gemeenten als het behoud van onze oude kerken ten goede komt, is een kwestie, die ons hier te ver zou voeren. Men is deze moeilijkheden, waar ze zich voordeden, echter weer gelukkig te boven gekomen.

Bij de kerken is men van den beginne af van de stelling uitgegaan, dat de kerkdiensten gewonen doorgang moesten kunnen hebben, waardoor men natuurlijk ook al in zijn plannen min of meer gebonden was.

Onder al deze omstandigheden zijn vooral de maatregelen tegen brisantbommen beperkt. Zoo is bij het buitengewoon mooie Romaansche priesterkoor in de O.L. Vrouwe Basiliek in Maastricht b.v. de ommanteling met steen van de zuiltjes en de verbinding van deze met de buitenmuur door gemetselde muurtjes om het geheel te verstevigen op verzoek van het kerkbestuur achterwege gebleven.

Bij het voortschrijden tot de definitieve plannen is meer en meer de beveiliging tegen brand in het middelpunt komen te staan. Hiertoe heeft nog een andere factor meegewerkt. De

brandbeveiliging van onze monumenten bleek in verreweg de meeste gevallen buitengewoon elementair te zijn, zoodat reeds een kleine brand haast onvermijdelijk tot catastrophale gevolgen moest leiden, hetgeen ook in de praktijk reeds meerdere malen gebleken is. Het ligt voor de hand, dat er bij Kunstinspectie een streven ontstond om in de allereerste plaats in de bestaande leemten te voorzien en maatregelen van blijvende waarde den voorrang te verleenen, al zijn deze natuurlijk toegespitst op de huidige omstandigheden. Het werk, dat men op dit gebied doet, is dus zonder meer reeds een groote winst, omdat het door zijn permanent karakter ook voor vredestijd zijn volle beteekenis blijft behouden.

Bij het beschouwen der maatregelen moeten wij twee groepen gebouwen onderscheiden: ten eerste de kerken, waarbij men in hoofdzaak met een ruimte zonder verdiepingen te maken heeft, en ten tweede de huizen, hetzij dit nu raadhuizen of andere gebouwen zijn, die door hun inwendige indeeling en hun vaak kostbare kamers weer andere eischen stellen.

De kerken hebben het voordeel, dat men zich in het algemeen geen zorg behoeft te maken over de brandbommen, die door het dak en de kap heenslaan en op den vloer terecht komen; zij kunnen daar weinig kwaad meer uitrichten. Mocht hier een begin van brand ontstaan in het aanwezige houten meubilair, dan is dit spoedig gebluscht, want het overtollige houtwerk is zoo veel mogelijk opgeruimd. De aandacht is dus, wat betreft het brandgevaar, in de eerste instantie op het dak en de gewelven geconcentreerd. Een afdoende bescherming van de goten, voor zoover deze niet van steen zijn, is van groote beteekenis. Hoeveel branden toch hebben hier hun oorsprong niet gevonden? De brandbommen, die van een schuin dak afrollen en in de goot blijven liggen, zijn haast niet tijdig te bereiken; men moet dus bedacht zijn op een maatregel, die het mogelijk maakt, de bommen zonder gevaar te kunnen laten uitrazen, indien men deze niet door een schuine afdekking van de goot, zooals bij de Koepelkerk in Amsterdam, op straat kan laten vallen. Dit laatste is uiteraard bij de zoo gevaarlijke zakgoten tusschen twee daken uitgesloten. Meestal wordt deze bescherming gevonden door in de goten betonplaten te leggen, waaronder ruimte genoeg gelaten wordt voor den normalen waterafvoer; op deze platen komt een laag zand ter

hoogte van ongeveer 25 cM., die weer afgedekt is met een cementlaagje tegen het wegwaaien. Al naar de omstandigheden zal deze maatregel in onderdeelen variëeren.

Meer omvattend zijn de voorzieningen tegen de brandbommen, die door het dak heen slaan. Het overtollige hout en de rommel, die zich boven de gewelven mochten bevinden, worden allereerst grondig opgeruimd; zij zouden door hun lichte brandbaarheid een veel grooter gevaar vormen dan de kap zelf, die bij haast al onze oude kerken van zwaar eikenhout geconstrueerd is, dat niet gemakkelijk vlam vat. Hoe zwaarder deze constructie, hoe minder groot het gevaar van instorten is. Verder worden deruimten boven de gewelven begaanbaar gemaakt, hetgeen tot nu toe nauwelijks het geval mocht heeten. Breede loopbruggen met leuningen worden ten behoeve van de brandwachts over de gewelven gelegd. Groote bakken met zand met bijbehoorende lange schoppen en brandemmers zet men hier neer, want als men er kans toe ziet is het altijd beter een brandbom in den zandbak te werken dan dat zij tusschen de balken moet uitrazen. Zand op de bom gooien helpt niet, de eenige mogelijkheid is, de bom in het zand te werpen. Bezit de kerk een steenen gewelf, dan zal het reeds voldoende zijn, het houtwerk van de kap te beschermen, bij een houten gewelf echter worden de problemen ingewikkelder, ook daarom, omdat het wegbranden van de overkapping door grootere of geringere instortingen een gevaar voor het gebouw zelf kan meebrengen.

De Dom te Utrecht is hiervoor een sprekend voorbeeld. Boven het koor ligt een steenen gewelf, het dwarsschip is slechts van een houten stucgewelf voorzien. Boven beide brengt men een zgn. sprenklerleiding aan, een systeem, dat hierop berust, dat langs de dakspanten in de lengte van het schip van sproeiers voorziene buizen worden aangebracht, welke onder voortdurenden druk staan. Deze sproeiers zijn tegen den binnenkant van het dak gericht. Ontstaat nu ergens een brand, dan smelt bij een bepaalde hitteontwikkeling een zekering door, waardoor de sproeier gaat spuiten. Het water, dat tegen het houtwerk van de kap geworpen wordt, zal ten deele weer neervallen en zoo het geheele houtwerk onder water houden. Opdat het water den steen van het gewelf niet aantast, wordt dit met een isoleerende laag bestreken, waarvoor men meestal ‘ruas-emulsie’ gebruikt. Het overtollige water

wordt afgevoerd door gaten, die in de gewelven gemaakt zijn. Een afvoer naar buiten is in de meeste gevallen door de zware muren en den vorm der gewelven met hun kolken bij de pijlers, indien niet onmogelijk, dan toch zoo bezwaarlijk, dat men de geringe waterschade in de kerk prefereert. Voor het gestucadoord houten gewelf van het transept kon men met deze maatregelen niet volstaan. Ook hier is een sprenklerinstallatie aangelegd en is het houtwerk van de kap evenals boven het koor met brandwerende verf bespoten om het zooveel mogelijk tegen de hitte-ontwikkeling van de brandbommen bestand te maken. Bovendien echter wordt hier over de volle lengte van het transept een betonvloer gelegd boven het gewelf, die nu de dubbele functie krijgt, èn het houten gewelf te beschermen èn de constructie van het gebouw te verstevigen, want een vernieling van dit gewelf zou de geheele westmuur, die hier na de instorting van het langschip in 1674 de kerk afsluit, in gevaar brengen.

Ook o.a. bij de groote kerken in Maastricht, de St. Jan te 's Hertogenbosch en de Nieuwe Kerk in Amsterdam wordt van dit sprenklersysteem gebruik gemaakt. Doordat het alleen ter plaatse van den brand gaat werken, beteekent het veelal een waterbesparing. Door verschillende stijgleidingen, die op een ringleiding zijn aangesloten kan het geheel zoo in secties worden verdeeld, dat door een beschadiging van een gedeelte niet tevens het geheele net onklaar wordt gemaakt. Het voordeel is vooral dan groot, wanneer de toegangswegen - meest nauwe wenteltrappen - voor tijden van gevaar onvoldoende zijn, zoodat de brandwachts kans zouden kunnen loopen te worden afgesloten. In sommige gevallen heeft men in verband met dit gevaar aan den buitenkant van het gebouw ijzeren kooiladders aangebracht, zooals b.v. bij de Portugeesche Synagoge te Amsterdam en de Groote Kerk te Nijmegen. Daar waar de mogelijkheid bestaat, zal men liever met brandslangen werken, omdat een automatisch systeem toch altijd een zekere mate van risico kan meebrengen. Bij de Westerkerk in Amsterdam worden beide systemen toegepast en wel in dier voege, dat men hier naast een gewone brandleiding nog een zgn. open sprenklersysteem met kegelsproeiers aanlegt, dat niet automatisch werkt, maar bij brand wordt opengedraaid en eveneens in afzonderlijke secties verdeeld is. De ruimte boven het houten gewelf wordt hier door

brandvrije muren van steengaas met zelfsluitende deuren in afdeelingen verdeeld, een maatregel, dien wij o.a. ook vinden in de St. Servaas en de O.L. Vrouwebasiliek in Maastricht. Op deze wijze kan een brand gemakkelijker beperkt worden en voorkomt men den trek. Een telefooninstallatie is aanwezig om de branden temelden aan degenen, die de brandkranen bedienen. Ook hier zijn op zoo onopvallend mogelijke wijze kooitrappen aangebracht voor de brandwachts. In de Luthersche Koepelkerk in Amsterdam staat in de kerk zelf een brandsteiger, die tot den bovensten omgang onder den koepel reikt. Hier zou het n.l. onmogelijk zijn, om een brand tusschen koepel en dak meester te worden, zoodat men er toe is overgegaan de cassettes uit de zoldering weg te nemen, waardoor men van binnenuit den brand bestrijden kan. Het buitengewoon fraai beschilderde houten gewelf in de Groote Kerk te Naarden, dat voor Nederland een unicum is, is weggenomen, om het niet aan het risico van brand te moeten blootstellen.

De effectiviteit van deze verschillende maatregelen hangt voor een groot deel van de brandwachtorganisatie af. Deze zal in tijden van werkelijk gevaar een permanent karakter moeten dragen. Het is alleen daarom al onmogelijk, dat onder oorlogsomstandigheden de plaatselijke brandweer zich daarmee zou kunnen belasten. Daar waar op het oogenblik restauratiewerken aan den gang zijn en een werkliedenploeg bestaat, die met het geheele gebouw vertrouwd is, is het van groot belang, om uit de vakarbeiders een wacht samen te stellen. In verschillende plaatsen, o.a. in Zaltbommel bij de Groote Kerk en ook in Amsterdam bij de Westerkerk gebeurt dit. In andere gevallen is men op gewone vrijwilligers aangewezen, die hiervoor speciaal worden geinstruëerd. In het uiterste geval heeft het hoofd van de plaatselijke Luchtbeschermingsdienst het recht bepaalde menschen hiervoor aan te wijzen. Voor verschillende kerken is reeds uit vrijwilligers uit de desbetreffende kerkgemeente zelf een brandwachtploeg gevormd. Nog niet overal is men op dit punt gereed, maar de organisaties zijn in wording, want men is er van doordrongen, dat uitstel funest wezen kan. Het vertrouwd maken met de plaatselijke situatie en met de bediening van het materiaal zal alleen al daarom tijd vragen, omdat bij dit geenszins van gevaar ontbloote werk snel en zeker handelen een vereischte is.

Een van de kardinale punten bij de bescherming is de watervoorziening. Alleen op de gemeentewaterleidingen te vertrouwen zou onvoorzichtig zijn vanwege het gevaar van beschadiging daarvan bij een eventueel bombardement afgezien nog van het feit, dat er te veel van hun capaciteit kan worden geëischt door elders uitbrekende branden. Men is dan ook in vrijwel alle gevallen, waar men niet over gracht- of rivierwater beschikken kon, tot het boren van eigen bronnen overgegaan, waarbij een pompinstallatie, scherfvrij opgesteld, den noodigen, vaak zeer aanzienlijken druk moet verschaffen. Waar dit mogelijk is bedient men met één bron meerdere gebouwen, zooals b.v. in Haarlem, waar de bron op de Groote Markt zoowel de St. Bavo als het Raadhuis en de Vleeschhal zal bestrijken.

Rolduc is misschien de eenige plaats, waar geen maatregelen voor watervoorziening getroffen worden. Aan den eenen kant kan men hier n.l. van de waterleiding in het geheel niet zeker zijn, daar deze uit 's Hertogenrath van over de grens komt, aan den anderen kant durft men in verband met de zich tot onder Rolduc uitstrekkende mijnen geen waterreservoir te bouwen wegens het gevaar van inzakken. Hier zijn dus alle maatregelen er op gericht, dat brand zoo weinig mogelijk schade kan veroorzaken door instorting of vallend puin. De prachtige Romaansche kript o.a. is mede daarom geheel gestut en de zuilen zijn met glaswol omwikkeld en van houten omhulsels voorzien. De toren van de Abdij-kerk heeft men in dit geval zoo tegen brand beschermd, dat de kans zeer gering is, dat deze op de kerk kan vallen. Hiertoe is de kant, die van de kerk af ligt, onbeschermd gelaten met de bedoeling, dat de toren daar het eerst bezwijken zal, zoodat de val in die richting bevorderd wordt.

Natuurlijk kunnen al deze maatregelen een gebouw niet volledig tegen beschadiging behoeden. Een plaatselijke instorting blijft altijd mogelijk, wanneer door een ongunstige samenloop van omstandigheden een brand niet snel genoeg bedwongen kan worden. In dit opzicht is echter de uitwerking van brisantbommen voor het behoud van onze gebouwen veel gevaarlijker. Hiertegen zijn verschillende maatregelen genomen, hoewel deze met een ruimere beurs veel uitgebreider hadden kunnen zijn. Laten wij ook hier nog even bij de kerken blijven, omdat ook hier de uitgebreidste voorzorgen zijn getroffen. Vooropgesteld dient te

worden, dat de inslag van een bom van eenig kaliber niet te voorkomen is; schade zal deze altijd te weeg brengen, het gaat er alleen om, deze schade zoo gering mogelijk te doen zijn. Men probeert daarom te voorkomen, dat de gas- en luchtdruk het gebouw ontzet en dat de niet te vervangen waardevolle onderdeelen door scherfwerking en vallend puin te lijden hebben. Wij noemden reeds in verband met den luchtdruk het uitnemen der kostbaarste ramen. Wanneer dit werk uiterst voorzichtig gedaan is, worden de glazen genummerd en in kisten verpakt, die men op een veilige plaats bergt. Niet alleen in Gouda, waar dit het eerst geschiedde, neemt men dezen maatregel. Ook o.a. in de Nieuwe Kerk te Delft zijn de ramen uitgenomen, evenals in den Dom te Utrecht de beide ramen van Roland Holst en de twee ramen van de Gebr. Crabeth in de Groote Kerk te 's-Gravenhage. De glazen, die men in de Groote Kerk te Breda verwijderd heeft, zijn in de kerk zelf onder den kooromgang begraven. In ons land kan men de methode, die in Frankrijk wel toegepast wordt, n.l. het vervangen van de glazen door geölied papier tengevolge van ons klimaat en omdat de kerken voor den dienst geschikt moeten blijven niet gebruiken: het zou tè spoedig kapot gaan. Men vervangt hier de uitgenomen glazen door gewoon blank glas, dat men in geval van gevaar dus eenvoudig kapot zal moeten slaan

De voor het oog van den gewonen bezoeker meest zichtbare maatregelen zijn die tegen scherfwerking en vallend puin, omdat zij juist die kunstwerken omvatten, waaraan wij naast het gebouw als geheel het meest gehecht zijn Waar dat mogelijk is, worden deze voorwerpen weggenomen en opgeborgen. In de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch verwijdert men b.v. het prachtige koperen doopvont dateerend uit het jaar 1492, benevens den preekstoel en de rijkgebeeldhouwde deelen der koorbanken. Niet overal echter kan men deze handelwijze toepassen. In de Groote Kerk te Breda heeft men stukken plaatijzer met klampen vervaardigd, die in tijden van gevaar over de wangen van de koorbanken worden heengehangen. Het vele gebruik van staalplaten in deze kerk staat, voor zoover ons bekend, alleen. Hieraan is het feit niet vreemd, dat de plannen voor de bescherming hier reeds vóór den oorlog waren uitgewerkt bij wijze van proef ter wille van een basis bij de kostenberekening. Men kon hierdoor in een tijd, dat het materiaal nog goedkooper was, sneller aan het werk

gaan, waarbij ook nog de omstandigheid medewerkte, dat de restauratiearbeid in vollen gang was. Het vrijstaande Renaissancegraf van Engelbert II en zijn vrouw gaat schuil onder een groote tent van stalen platen, waaroverheen metselwerk wordt aangebracht. Het Gothische grafmonument van Engelbert I tusschen de zuilen van het koor en de verschillende epitaphen hebben een afdak van platen gekregen. Evenzoo de hier ontdekte muurschilderingen, waarvoor men aan het stalen afdakje een loshangend gordijn van dubbel maliëngaas gehangen heeft, dat door zijn meegeven de vliegende scherven hun vaart ontnemen moet; een maatregel, die ook alleen hier voorkomt en over welks doeltreffendheid de meeningen nog niet eensgezind zijn.

Elders maakt men voor deze bescherming vooral van steen en zand gebruik. De verschillende epitaphen in den Dom en de grafmonumenten worden met steenen muren toegemetseld. Tot dit zelfde doel gebruikt men ook houten bekistingen, die in afdeelingen verdeeld zijn, welke met zand gevuld worden. Van boven worden deze zoo noodig afgesloten door een bedekking, die sterk genoeg is om puin of wat dies meer zij te kunnen tegenhouden. De zeer fraai gebeeldhouwde, acht meter hooge ark van Braziliaansch hout in de Portugeesche Synagoge te Amsterdam is met zoo'n bekisting omgeven. Denzelfden maatregel beraamt men op het oogenblik voor het graf van de Ruyter in de Nieuwe Kerk, waar echter de groote moeilijkheid bestaat, dat men den grond niet te zwaar durft te belasten uit vrees voor verzakkingen; om deze reden zal het koorhek in deze kerk, dat al neigingen tot verzakken vertoont, wel onbeschermd moeten blijven, omdat men evenmin kans ziet dit weg te nemen.

Zandzakken zijn bij ons vochtig klimaat vrijwel onbruikbaar, omdat de zakken onder de inwerking van het vocht te veel te lijden hebben, waardoor de zorgvuldig opgestapelde bescherming al spoedig een vormeloos ineengezakte hoop wordt. Het is dan niet meer mogelijk voor een behoorlijke ventilatie te zorgen, met het gevolg dat de beschermde objecten op een vaak funeste wijze door het vocht worden aangetast. Daarom heeft men practisch van het gebruik van zandzakken afgezien en past men bekistingen ook voor de bescherming aan den buitenkant van de gebouwen toe. De pas volledig gerestaureerde Gerfkamer aan de Kathedraal te 's-Hertogenbosch zal op deze wijze

beschermd worden. Een dubbele bekisting is op het oogenblik om het bordes van het Waaggebouw te Deventer aangebracht, terwijl het beeldhouwwerk hier nog eens extra op dezelfde manier is verzorgd.

Een bijzonder probleem vormt de bescherming van de orgels en - wij kunnen ze hier in een adem noemen - de klokkespelen. Hier dreigt niet alleen gevaar van de vernietiging door bombardement, maar evenzeer van opeisching door de Regeering in het geval, dat men het metaal voor oorlogsdoeleinden noodig heeft. Reeds in het rapport van Dr. Kalf komt een lijst voor, opgemaakt door den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad, van tegen requisitie te behoeden orgels en carillons. Op het oogenblik zijn door toedoen van Kunstinspectie van de klokken in het geheel twintig carillons en tweehonderd orgels tegen requisitie gevrijwaard. De lijst van de te beschermen luidklokken moet nog door het Departement van Defensie worden goedgekeurd. In het geheel hoopt men 15% van het klokmetaal en 10% der metalen van de orgelpijpen in geval van nood te redden. Tegen luchtgevaar worden de orgels in de meeste gevallen beschermd door boven de travee, waaronder het orgel zich bevindt, een betonplaat of op andere wijze een versterking aan te brengen, die de trefkans door brandbommen in ieder geval opheft. De betonplaat, die over het transept van den Dom in Utrecht ligt, beschermt ook het orgel; op dezelfde wijze wordt in de St. Bavo te Haarlem de bescherming bewerkstelligd. Door dezen maatregel worden de orgels tevens voor waterschade behoed. De carillons en vooral de klokken geven een grootere moeite. De lichtere klokken kan men vaak uitnemen, maar met de zwaardere is dit niet mogelijk. Laat men deze hangen, dan bestaat naast het gevaar van hun eigen beschadiging de mogelijkheid, dat zij bij brand omlaag storten met de ruïneuze gevolgen van dien. Daar, waar dit gevaar ernstig dreigt, ondervangt men dit, door een betonvloer in den toren te leggen en de klok na demontage daarop te plaatsen. Zoowel in de St. Jan als bij de St. Servaaskerk in Maastricht neemt men dezen maatregel. De carillonklokken van de Gebr. Hemony in de Domtoren te Utrecht worden op den vloer van den 2en omgang geplaatst en met zand afgedekt, de zware Salvatorklok zet men op een betonvloer op den eersten omgang. Uit den aard der zaak wordt ook alles gedaan, om in de torens zelf brand tegen te gaan.

Deze betonvloeren hebben reeds een brandstelpende werking; het afdichten der galmgaten is een van de maatregelen tegen den trek, terwijl een brandbluschinstallatie al naar bevind van omstandigheden aangelegd wordt.

Afgezien van kleinere voorzieningen, zooals het versterken van kleine onderdeelen, het dichten van tochtgaten e.d., zijn dit de groote, ingrijpende maatregelen, die voor onze kerken genomen worden.

Wij hebben daarom zoolang bij de maatregelen voor onze kerken stilgestaan, omdat deze het overzichtelijkst zijn en bij alle onderling onderscheid een zekere eenheid vertoonen, waardoor men o.i het best in groote trekken een inzicht krijgen kan van wat er aan de bescherming van onze gebouwen vastzit en op welke wijze naar de oplossingen gestreefd wordt.

Uitvoerig in te gaan op de bescherming van onze overige monumenten zou een opsomming van vaak kleine maatregelen beteekenen, welke in principe met de hierboven genoemde overeenkomen, en die ons te ver zou voeren Het werkelijk principieel verschil, dat tusschen de bescherming van de kerken en die van andere gebouwen bestaat, is wel dit, dat men er hier op bedacht moet zijn, het gevaar zooveel mogelijk reeds op zolder te stuiten, omdat het doorslaan van brandbommen naar de lagere verdiepingen, waarvan de vertrekken meestal in gebruik zijn, funeste gevolgen zou hebben Ontruiming van de zolders is dus een eerste vereischte. Wanneer men bedenkt, dat deze veelal in gebruik waren voor het opbergen van archieven e.d. dan is het begrijpelijk, dat dit vaak een probleem op zich zelf vormde. In Middelburg b.v. is hiertoe de naast het Raadhuis liggende Vleeschhal voor een groot gedeelte, dat men met een specialen wand heeft afgesloten, in gebruik. In Utrecht heeft men er zelfs een oogenblik over gedacht om den doorgang onder den Domtoren aan beide zijden dicht te metselen, om zoo de noodige ruimte voor de stadsarchieven te krijgen. Is dit probleem opgelost, dan wordt de zolder meest met een betonvloer overdekt, waarop kuipen met zand en het gewone gereedschap voor het onschadelijk maken van bommen aanwezig zijn. Voor brandleidingen e.d. is evenals bij de kerken gezorgd. De bijzondere onderdeelen, die om hun specifieke waarde beschermd moeten worden, eischen alle al naar gelang van omstandigheden hun eigen maatregelen. Zoo worden

b.v. in het Stadhuis in den Bosch de ramen van de trouwkamer met zandkoffers geblindeerd. Voor de aanwezige wandschilderingen op linoleum door der Kinderen heeft men speciale houten rollen vervaardigd, waar zij in tijden van gevaar op kunnen worden gerold om dan te worden opgeborgen. Dit is een werk, dat met afnemen en al een paar uur in beslag neemt.

Wij moeten tenslotte nog een gevaar noemen, dat onze monumenten bedreigt en dat niet te onderschatten valt: het gevaar van requisitie der gebouwen. Een vijand zal over het algemeen niet gemakkelijk overgaan tot het willens en wetens bombardeeren van kunstwerken en monumenten, omdat de verontwaardiging, die deze daad in de wereld opwekt, zich tegen hem keeren zal, waartegen op den duur het momenteele militaire succes niet zal opwegen. Bij requisitie wordt dit anders. Wanneer b.v. een toren uitkijkpost voor ons leger is en de vijand bemerkt dit, dan zal de kerk oogenblikkelijk militair doel zijn en als zoodanig worden behandeld. Als het eenigszins kan moeten onze monumenten er dus voor behoed worden, dat een vijand ze met recht en reden tot het doel van zijn bommen of geschut kan maken. Hiertegen zijn geen kostbare maatregelen noodig, zoodat het werk, dat Kunstinspectie in dezen doet, zich niet alleen tot de lijst der beschermde monumenten uitstrekt. Bij de militaire autoriteiten - want dit is natuurlijk in de eerste plaats een militair vraagstuk - wordt begrip voor de situatie gevonden en wij kunnen dan ook reeds aan vele gebouwen het bord bevestigd vinden, dat ze voor gebruik voor militaire doeleinden vrijwaart. Eenzelfde gevaar bedreigt onze kasteelen, waaraan ons land zooveel rijker is dan men doorgaans beseft, en die binnen hun muren vaak buitengewoon waardevolle kunstwerken en kostelijke interieurs bergen. Bescherming van deze is haast onmogelijk, omdat zij òf buiten iedere gevaarzone liggen òf juist er midden in al naar zich eventueele militaire operaties ontwikkelen. Wel wordt aan de bezitters iedere gewenschte raad en inlichting gegeven en mogelijk zou deze steun nog uit te breiden zijn. Kostbare maatregelen zullen echter in deze gevallen zelden of nooit genomen worden alleen al omdat zij voor den bezitter, voor wien de gewone onkosten reeds zoo hoog zijn, niet zijn te betalen.

Daar, waar inkwartiering of requireering niet te vermijden is, is het van groot belang, dat er geen schade wordt aangebracht

door onkunde of onverschilligheid. In dat opzicht heeft de vorige oorlog droevige staaltjes te zien gegeven. Hier wordt in samenwerking met de Organisatie voor Ontwikkeling en Ontspanning het noodige gedaan, om bij onze weermacht door voordrachten en bezoeken aan monumenten en musea het besef voor de schoonheid en de waarde van onze kunstwerken levendig te maken.

Wanneer wij het geheel overzien van den arbeid, dien Inspectie Kunstbescherming met haar medewerkers tot nu toe verzet heeft, dan dwingt dit respect af. Er zou ongetwijfeld meer kunnen gebeuren en veel had vlugger kunnen gebeuren, maar wie hier kritiek zou willen oefenen, vergelijke eerst het gebeurde met de beschikbare krachten en middelen. Eerst dan is een juiste conclusie mogelijk.

Naar onze meening zal het werk, dat nu gedaan wordt, van wijdere beteekenis kunnen blijken te zijn dan het enge doel, waarom het werd aangevangen.

In de laatste bijeenkomst van den Bond van Nederlandsche Architecten zei Prof. Zwiers: ‘Restaureeren moet eigenlijk iets heel gewoons zijn, restaureeren moet zijn: bouwen.’

Bij deze woorden kwamen ons de vele gesprekken in herinnering, die wij met architecten hadden, die aan het beschermingswerk leiding geven. Verscheidenen stonden voor een voor hen nieuwe opgaaf, omdat zij het gebouw, waarvoor zij de plannen moesten ontwerpen, tot nog toe niet nader hadden bestudeerd. Het zich inwerken in de verschillende problemen, die het gebouw stelde, leidde tot diepere studie en telkens weer was er een vreugde over het ontdekken van nieuwe, vaak onvermoede, schoonheid te constateeren. Waar dit mogelijk was, probeerde men bepaalde maatregelen ook uit zuiver architectonisch oogpunt aan het gebouw ten goede te doen komen. Een enkel voorbeeld moge volstaan. In de Lebuinuskerk te Deventer verwijderde men de houten schotten en banken, die een vorige gemeente daar in de kerk geplaatst had, omdat deze te groot was. Het aspect van het interieur is nu geheel veranderd; het is weer een geheel geworden, waar de architectonische waarden zuiver naar voren komen. Dit is een verandering, die permanent zal zijn. Eveneens zal het wegbreken van een zolder in een van de nevenkapellen van het koor in de St. Pieterskerk te Utrecht dezen merkwaardigen Romaanschen bouw ten goede komen. En dit zal naar de

hoop van den architect niet de eenige maatregel van dien aard zijn.

Zoo is ook de vraag gerezen: ‘Zullen wij in staat zijn om de gebouwen, die door een bombardement ernstig beschadigd zijn, weer te herstellen?’ In vele gevallen bleken goede teekeningen ten eenenmale te ontbreken. Dit heeft b.v. bij de Oude St. Bavo in Haarlem er toe geleid, dat het geheele gebouw is opgemeten door studenten van de Delftsche Hoogeschool, die zich daartoe belangeloos beschikbaar stelden. Door den Bond van Nederlandsche Architecten is nu een commissie voor het opmeten van oude Gebouwen ingesteld, die ook elders dit werk zal bevorderen en ter hand nemen.

Door den dwang der omstandigheden worden wij teruggewezen op den rijkdom aan schoonheid in eigen land. De wil tot bescherming en behoud ontwikkelt een liefde, die aan den creatieven geest niet ongemerkt voorbij kan gaan.

S.B. MODDERMAN

Gunning
Een geleerde - een man - een mensch

Prof. Dr. J.H. Gunning, Wzn., Keur uit de werken van - J.B. Wolters, Groningen, Batavia 1940

Als men Gunning beter leert kennen, blijken er drie dingen te zijn, die hem geen oogenblik in den steek laten. Het eerste is zijn godsdienstige zin. Hij is een christelijk man en hij is in dat opzicht voor geen transactie toegankelijk, al heeft zijn orthodoxie in verbinding met zijn liberale opvattingen in de politiek wel misverstand gewekt. Het tweede is zijn groote genegenheid voor de klassieke cultuur. Hij is niet alleen 'van huis uit' klassiek philoloog - zooals hij van zichzelf ergens zegt - hij kent de klassieken, hij bewondert ze, heeft ze lief, kent hun beteekenis, hun grootheid en hun zwakheden. Citeert hij den Bijbel zonder een zweem van onzekerheid omtrent strekking en plaats der geciteerde woorden, waar hij een bondig, een illustreerend, een levenswijs gezegde zoekt, schiet hem licht iets te binnen, dat van Grieken of Romeinen stamt. Het derde is het bewustzijn van zijn taak als paedagoog.

Wat dit laatste betreft, mag men mij niet misverstaan. Gunning is geen moraliseerende schoolmeester, die ons verveelt met levenslessen, of een sentimenteele meneer, die eeuwigdurend aan onze opvoeding rondvingert. Niets ligt hem verder, want Gunning is een man van eenvoudige lijnen, sterk en actief. En.... sentimenteel, neen, dat is héél anders. Gunning kan korzelig lijken en eruptief uit z'n slof schieten en iemand zoo vierkant zeggen wat hij op zijn hart heeft, dat menigeen hem heeft misverstaan. Menigeen heeft moeite gehad - zoolang men hem niet van nabij kende - om zijn welmeenende oprechtheid te zien door zijn vaak weinig zachtzinnige beoordeeling van personen en toe-

standen heen. Dat getuigen niet slechts jongeren dan hij, die hem leerden kennen, maar ook zijn leeftijdgenoten. Nogmaals, sentimentaliteit kan men Gunning waarlijk niet verwijten.

Wanneer ik zeg, dat hij nooit vergeet, dat hij paedagoog is, bedoel ik allereerst dit: hij ziet zijn taak niet als beschouwelijk, gelijk die van den wijsgeer, noch als theoretisch-experimenteel, gelijk die van den laboratorium-psycholoog, maar als practisch en maatschappelijk. Practisch, dat is: gericht op het handelen; maatschappelijk, dat is: in een situatie, waarbij meer menschen betrokken zijn dan dit individueele kind. Het wil ook zeggen: vooruitziend naar de konsekwenties in verre toekomst; konsekwenties voor dit kind, deze groep, dit vak, deze strooming. Gunning vergeet nooit zijn verantwoordelijkheid als de oudere, die weet, die ervaren heeft, waar de jongere weet zonder ervaren te hebben, of slechts gist, jazelfs ook dat niet doet en geen probleem ziet. Hij denkt ook steeds historisch, kent als geen ander de geschiedenis van opvoedkunde. opvoeding, onderwijs en van tal van aspecten des maatschappelijken levens.

Binnen de grenzen van het practische gaat Gunning's voornaamste belangstelling uit naar de school en het gezin, vooral het kleuteronderwijs en de lagere school nemen een belangrijk deel van zijn aandacht in beslag, hoewel hij zelf leeraar is geweest voor hij zich in 1898 geheel aan de paedagogiek ging wijden. Zijn jarenlange schoolopzienerschap heeft zijn belangstelling wel met noodzaak aldus geaccentueerd.

In '98 ging hij naar Jena en kon daar van nabij zien, waartoe het Herbartianisme leidde. Hij had er heel gauw genoeg van. Een les, die ‘goed’ heette, omdat de methode klopte met Herbart's theorieën, zonder dat vaststond of de jeugd er iets aan gehad had - dat ging een man, die zoo uit de klas kwam, wat al te ver. En het zal niemand verwonderen, dat Gunning de uitvinder is van een te rechtertijd gekomen uitvinding, van het woord ‘vermethodieking’. Gunning, die de paedagogiek als ‘ars’ ziet, - Gunning, wiens kinderliefde onmiskenbaar is, die de bewogenheid, de veelvormigheid, de veelzijdigheid der paedagogische situatie van zoo nabij kende, - die een enorm aantal paedagogische strijd- en tijdschriften geleverd heeft, - die Gunning zou in 1900 als academisch docent optreden. Het is duidelijk, dat

hij geen systematicus, geen systeem-bouwer is en het verwondert niet, dat hij een man was, die redevoeringen en voordrachten hield, artikelen en studies schreef - alles steeds in zijn welverzorgden stijl -, niet een man van dikke boeken noch zelfs één van een breed opgezet, wijsgeerig gesubstrueerd betoog. Gunning *spreekt* tot zijn lezer. En deze zal luisteren, want Gunning spreekt, omdat hij wat te zeggen heeft en Gunning spreekt met gezag. Men verweet hem wel eens, autoritair te zijn. Het kan zijn, dat men geen ongelijk had. Men vond Gunning wel eens al te intransigent, een 'hard-nekkig' man. Het kan alweer zijn, dat men geen ongelijk had. Maar wat doet het er alles toe, nu wij dit rijke leven overzien; nu we het zien vastgelegd in zijn geschriften en onze menschelijke besomming maken en niet vragen naar persoonlijke kleinigheden maar naar de zakelijke opbrengst.

De *Vereeniging tot bevordering van de studie der Paedagogiek* maakt ons in dezen bundel dit overzicht mogelijk. Hij weerspiegelt den strijd om de vraagstukken, welke het begin der twintigste eeuw hebben bezig gehouden. Stellig zal Gunning er noode eenige stukken in missen, over de geheelonthouding en over het bewaarschoolonderwijs; evenwel: 621 bladzijden, dat mocht genoeg zijn!

En nu deze *Keur* voor ons ligt, een representatieve bloemlezing uit zijn werken, bij zijn tachtigsten verjaardag samengesteld en hem aangeboden - naar dag en datum precies - veertig jaren na zijn optreden als privaat-docent (3 Februari 1940), legt zij niet slechts getuigenis af van de talrijke goede eigenschappen en persoonlijke gaven, welke ik in het voorafgaande reeds opsomde, zij levert ons bovendien nog eenige andere gegevens, onontbeerlijk voor het opmaken der balans. Allereerst blijkt dit: al die artikelen - ze strekken zich uit over een tijdperk van vijf en dertig jaren - zijn nog actueel. Vervolgens: er is géén artikel bij, waarvan men zich afvraagt of het behandelde onderwerp nu waarlijk toch niet àl te futiel is. En ten slotte: Gunning moge geen systematicus zijn, hij is wel wat anders: hij is wèl een persoonlijkheid. Hij overvalt ons niet met de meest ongecontroleerde incoherenties; hij zegt niet hier het een, daar het ander en laat den lezer de keuze. Achter elk zijner waarlijk tallooze publicaties staat de man, die Gunning is. Een man - een mensch.

M.J. LANGEVELD

Buitenlandsche kroniek

Krokodillentanden bijten op ijzer

'Das Deutsche Reich und das Königreich Dänemark werden in keinem Falle zum Krieg *oder zu einer anderen Art von Gewaltanwendung gegen einander schreiten*'. Aldus artikel 1 van het non-agressieverdrag, dat op 31 Mei 1939 *op Duitschen wensch* tusschen Duitschland en Denemarken is gesloten (omdat Denemarken niet, als de andere Skandinaviërs, *dorst* weigeren) en dat volgens het tweede en laatste artikel gedurende den tijd van tien jaar van kracht zoude blijven[1]. Het verdrag was nog geen jaar oud toen het, op 8 April 1940, door Duitschland, zonder den minsten grond of reden en op de meest flagrante wijze werd geschonden. Verba valent usu.... of naar den *abusus*, die er van gemaakt wordt.

Op denzelfden dag ving ook de Duitsche actie tegen Noorwegen aan, welke reeds lang te voren, door contact met eenige Noorsche verraders, door de uitrusting van expeditie-leger en transportvloot en tenslotte door het binnensmokkelen van als vreedzame koopvaarders vermomde aanvallers, was voorbereid. Engeland heeft er voor gezorgd, dat voor het optreden tegen Noorwegen een excuus kon worden gegeven, dat, ware tot de actie niet *reeds lang van te voren besloten geweest*, daaraan inderdaad een schijn van legaliteit zoude hebben kunnen geven. Het leggen van mijnen door de Britten in de Noorsche territoriale wateren ter belemmering van het van Narvik afkomstige erts-verkeer, was zonder eenigen twijfel onrechtmatig en alles wat ter rechtvaardiging daarvan door de geallieerden is aangevoerd berustte op de *onhoudbare* these, dat Noorwegen verplicht zoude zijn geweest

1) Vgl. het Duitsche Witboek II no. 345 p. 230.

aan dat verkeer zelf een einde te maken. Dat de Noren dat niet hebben gedaan, ja dat zij niet terstond bij het uitbreken van den oorlog, door het leggen van mijnenvelden in eigen wateren, de belligerente scheepvaart *van beide partijen* hebben genoodzaakt zich in volle zee te begeven in stede van onder protectie der Noorsche onzijdigheid langs de kust te blijven varen, was misschien onvoorzichtig van hen, het was niettemin hun volste recht en de Britsche mijnenvelden maakten dan ook een onloochenbare inbreuk op de Noorsche neutraliteit. Het is juist in bewogen tijden noodig de zaken te stellen zooals zij zijn en ze niet, uit sympathie voor deze of gene, te verdoezelen.

De Engelschen hebben echter ook dezen keer getoond hoe zij, zelfs bij het plegen van onrecht, matiging en menschelijkheid weten te betrachten. De mijnen waren zóó gelegd, dat de scheepvaart van en naar de Noorsche havens en de 'normale' kustvaart er niet door werden belemmerd, terwijl ook bij het leggen der mijnen tegen Noorwegen geen geweld werd gebruikt en de Noorsche zelfstandigheid overigens geheel onaangetast werd gelaten.

Niettemin: de Britsche actie zou een Duitsche vordering tegen Noorwegen tot het opruimen der mijnen en, desnoods, het zelf ter hand nemen van die taak ten volle hebben gerechtvaardigd. Wat in werkelijkheid is geschied stond echter noch in verhouding, *noch zelfs in eenig verband* met de door de Britten ondernomen actie. Dat het een uit het ander zoude zijn voortgevloeid, heeft de Duitsche legerleiding wel heel even beweerd, doch die stelling heeft zij terstond daarna weder verlaten. Zij was ook onhoudbaar, want zonder wekenlange voorbereiding zou een landing in Noorwegen onmogelijk zijn geweest en tusschen de Britsche en de Duitsche actie lagen nauwelijks eenige dagen. Bovendien weten wij door berichten, welke *verscheidene weken te voren* hier te lande uit absoluut zekere Duitsche bron waren ontvangen, dat de Duitsche vloot reeds toen voor een landingsexpeditie in gereedheid werd gebracht, naar men toen in Duitschland meende (of voorgaf te meenen) voor een landing in Engeland doch, naar thans door de feiten is bewezen, om het onzijdige Noorwegen te bezetten. En tenslotte: er is geen beter bewijs voor de afwezigheid van causaal verband tusschen de Britsche mijnen en de Duitsche invasies dan de kennelijk reeds lang te voren opgestelde, uitvoerige memoranda-ter-rechtvaardiging, welke aan

Noorwegen en Denemarken zijn overhandigd *en waarin over de mijnen met geen woord wordt gesproken*.

Het is waarschijnlijk - de tot Noorwegen en Denemarken gerichte nota's en de proclamaties van de generaals Kaupisch in Denemarken en von Falkenhorst in Noorwegen wijzen het zelfs met vrij groote zekerheid uit - dat de geheele expeditie aanvankelijk tegen Denemarken en Noorwegen *en ook tegen Zweden* is opgezet en voorbereid, met het oog op een mogelijken doortocht van geallieerde troepen door de Skandinavische landen heen naar Finland. De Noorsche regeering heeft eenigen tijd vóór den Duitschen inval bij monde van Minister Koht verklaard, dat zij uit Berlijn de mededeeling had ontvangen, dat Skandinavië onmiddellijk door de Duitschers zoude worden bezet als het aan de Geallieerden toestond door zijn gebied heen den Finnen te hulp te komen. De Zweedsche regeering heeft harerzijds verklaard, dat zij het niet in 's lands belang achtte omtrent de door Duitschland op dit stuk geuite bedreigingen nadere mededeeling te verstrekken, doch schrijver dezes heeft, nog vóór Minister Koht zijn verklaring had afgelegd, van een gezien en invloedrijk lid van den Zweedschen Rijksdag vernomen, dat soortgelijke bedreigingen ook tegen Zweden waren geuit en dat alleen zij de Zweedsche houding tegenover Finland vermochten te verklaren en te rechtvaardigen.

Met den vrede van Moskou was het gevaar, waartegen de Duitsche expeditie-plannen waren gericht, opgeheven. Dat de Geallieerden, die van een inval in Noorwegen of Zweden hadden afgezien toen de expeditie-legers gereed stonden en de Finsche oorlog en het daarop betrekking hebbende besluit van den Volkenbond hun voor een eisch van doortocht een fraaie verontschuldiging aan de hand zouden hebben gedaan, *na* het einde van den Finschen strijd tóch tot een inval in Skandinavië zoude overgaan, - gelijk in de bovenvermelde memoranda en proclamaties met stelligheid is beweerd - kan men zelfs in Berlijn niet in ernst hebben gedacht. Voor een *contra*-actie op het Skandinavische schiereiland bestond dus na den vrede van Moskou geen aanleiding meer. Doch er moeten te Berlijn lieden zijn geweest, wien het vooruitzicht van een bezetting van Denemarken en een landing in Noorwegen en Zweden tijdens de voorbereidingen voor de tegenactie steeds meer is gaan toelachen en die er tenslotte geen afstand

meer van hebben kunnen doen. Wie dit geweest zijn? Wij weten het niet, maar vermoeden, dat zij eerder tot de politieke dan tot de vakkundige militaire kringen zullen hebben behoord. Over enkele weken zal de haven van Luleå ijsvrij zijn en zou het ertsvervoer dus door de Oostzee in alle veiligheid kunnen worden georganiseerd. Dat een actie tegen Noorwegen het ertsvervoer langs de westkust zelfs in die eerste weken niet zoude verstoren, kan niemand hebben gemeend. Op het stuk van het erst-transport waren dus praktisch geen onmiddellijke voordeelen te verwachten. Hoogstens zouden deze voordeelen intreden als tegen den tijd, dat de Oostzee weder dicht lag, het transport langs de Noorsche kust in alle veiligheid zoude kunnen zijn verzekerd. Doch staat daar dan niet tegenover, dat geallieerde pressie op Zweden om niet of minder te leveren, vanuit een bondgenootschappelijk Noorwegen gemakkelijker en krachtiger kan worden uitgeoefend dan door een onzijdig Noorwegen heen?

De economische voordeelen van de bezetting van Denemarken konden ook al niet erg zwaar tellen, want de Deensche veestapel is van het over zee aangevoerde veevoeder volkomen afhankelijk en zal dus na bezetting tot een spoedige afslachting gedoemd zijn, terwijl een onzijdig Denemarken voor Duitschland een goede leverancier was en kon blijven. Zoo ergens, dan is het beeld van de kip en de gouden eieren dus hier op zijn plaats!

Van de strategische zijde bezien biedt de bezetting van Denemarken, van de voornaamste Noorsche kustplaatsen en van het geheele zuidelijke gedeelte van Noorwegen zonder twijfel aantrekkelijke mogelijkheden voor een actie tegen de Britsche eilanden. Doch hoeveel risico's waren aan die onderneming niet verbonden en hoe kwetsbaar werden de Duitsche strijdkrachten niet door hare verplaatsing naar streken, waarmede de verbindingen uiterst moeilijk te onderhouden zouden zijn. De Geallieerden hebben zich gehaast van een ‘blunder’ van de Duitsche legerleiding te spreken, doch met dergelijke qualificaties en onderstellingen dient men voorzichtig te zijn. Uiterst riskant was de onderneming zeker en zij schijnt ook weinig in overeenstemming met het streven van Berlijn gedurende den Finschen oorlog, Skandinavië juist *buiten* de krijgsoperaties te houden. Alleen een overwicht van veel-wagende, hard van stapel loopende, om niet te zeggen ‘wilde’ elementen kan voor het

tenslotte toch doorzetten van de halve onderneming (tot Denemarken en Noorwegen beperkt) 'n bevredigende verklaring verschaffen. En dergelijke elementen zijn vooral in de partij talrijk en machtig.

Voorloopig heeft het Noorsche verweer en de tegen-actie der Geallieerden alleen op zee succes gehad, doch de daar aan Duitschland toegebrachte verliezen zijn dan ook formidabel. De vloot was altijd Duitschland's zwakste wapen, doch na het verlies van de Graf Spee en de Admiral Scheer (terwijl het derde schip van die klasse der 'vestzak-slagschepen', de Deutschland, om geheimzinnige redenen is 'verdoopt'), na het zinken van de 26.000 tons Gneisenau, van de 6000 tons Karlsruhe, de 10.000 tons Blücher en van tallooze duikbooten, is zij praktisch gehalveerd, zonder dat de geallieerde verliezen zelfs absoluut daartegen zouden opwegen.

In zuidelijk Noorwegen evenwel hebben de Duitschers, mede door sluwe misleiding en geholpen door het verraad van eenige Noorsche civiele en militaire gezaghebbers, zich tamelijk stevig weten te nestelen. Voor kort, tot het eind van den oorlog, of blijvend, wie zal het zeggen?

In het algemeen heeft Noorwegen tot dusverre geen reden tot buitengewone dankbaarheid jegens de geallieerden. Integendeel. Het Fransche aandeel in de tegenactie is tot eene nominale deelneming aan de vlootoperaties beperkt gebleven en de Britten hebben zich eigenlijk alleen geinteresseerd voor wat *voor hen* en niet voor wat *voor de Noren* van belang was. Voor de herovering van de ertshaven Narvik en het bombardeeren van het voor Groot-Brittannië gevaarlijke vliegveld van Stavanger hebben de Engelschen alle krachten ingespannen, doch voor het overige hebben zij de Duitschers in Zuid- en midden-Noorwegen vrijwel hun gang laten gaan. Er is dus voorloopig nog geenerlei reden om juichend te betoogen: nu zien de onzijdigen eens welken steun wij hun kunnen bieden! Integendeel, als er voor de onzijdigen één les uit het geval kan worden getrokken dan moet het deze zijn, dat niet slechts òf zij door anderen zullen worden gesteund, doch zelfs het antwoord op de vraag hoè die steun (eventueel) zal worden verleend *uitsluitend bepaald wordt door het eigenbelang van de steunende mogendheden zelve*. En de tweede les zou wel eens deze kunnen zijn, dat Groot-Brittannië in de vorming van expeditie-troepen

voor het Europeesche continent schromelijk te kort is geschoten en nog steeds te kort schiet. Dit is een opmerking, die men ook in Frankrijk schier dagelijks kan hooren en die maakt, dat men daar buiten de officieele speeches en de pers maar matige waardeering voor de Britsche bondgenooten over heeft. Britsche hulp te land komt altijd te laat, àls zij al komt. Ook thans zal er nog menige tegenslag noodig zijn vóór men in en buiten Londen gaat beseffen, dat men met contrabande-contrôle, verkenningsvluchten en zoo nu en dan eens een vlootgevecht er niet komt. En wat de onzijdigen betreft, zij zullen goed doen er mede te blijven rekenen, dat zij in de eerste, zoo al niet tevens in de laatste plaats op eigen kracht aangewezen zijn.

De bezetting van Denemarken heeft nog eenige wijdere perspectieven geopend, die niet onvermeld mogen blijven. Tot Denemarken behooren de Faroer-eilanden, ten noorden der (Britsche) Shetland-eilanden gelegen. Gelijk te verwachten was heeft Engeland deze eilanden terstond na den Duitschen inval bezet, daarbij verklarende, dat de bezetting slechts als tijdelijk was bedoeld en dat de eilanden na het herstel van Denemarkens onafhankelijkheid aan den rechtmatigen soeverein zouden worden teruggegeven. Het is mogelijk, doch het zou mij, na den door Denemarken betoonden onwil om eigen grondgebied te verdedigen, toch verbazen als die teruggave onvoorwaardelijk zou geschieden. Een recht tot het inrichten van een vlootbasis of zelfs tot algeheele militaire occupatie ingeval van oorlog of oorlogsgevaar schijnt wel het minste te zijn, dat de Britten als loon voor hunne ‘bescherming’ tijdens den huidigen strijd zullen bedingen. De ruim 25.000 bewoners van het eiland zullen daartegen trouwens wel geen bezwaar hebben.

IJsland, met een kleine 120.000 inwoners, is een soeverein staatje, dat sedert 1918 in een iets nauwere dan zuiver personeele Unie met Denemarken is verbonden. De verbinding berust niet op een formeel verdrag, doch op twee gelijkluidende wetten d.d. 30 Nov. 1918 en is met ingang van 1 Januari 1941 voor wijziging of opzegging vatbaar. IJsland heeft zichzelf ‘permanent neutraal’ verklaard, hetgeen door Denemarken ook is aanvaard, doch door geen andere mogendheid is erkend of gewaarborgd. De grootere afstand tusschen IJsland en het Europeesche conti-

nent maakte het voor Engeland overbodig met betrekking tot dit gebied andere maatregelen te treffen dan verscherping van waakzaamheid. Daar formeel de bezetting van Denemarken IJsland niet aangaat (alleen de onvrijheid van den Deenschen *Koning* is voor IJsland een feit, waarmede rekening moet worden gehouden) en IJsland zelfs in geval van een door Denemarken gevoerden *oorlog* neutraal zoude blijven, bespaart Engeland zich door in deze matiging te betrachten juridische en politieke verwijten, die anders wellicht, met name van Amerikaanschen kant, niet zouden uitblijven.

Een zelfde reden noopte, in nog sterkere mate evenwel, tot voorzichtigheid met betrekking tot Groenland. Groenland is een gewone Deensche kolonie, doch door hare ligging vormt zij als het ware den overgang tusschen het Europeesche en het Amerikaansche continent en vooral in de laatste jaren is daarop, in verband met de ontwikkeling van het inter-continentale luchtverkeer, sterk de nadruk gelegd. De Amerikanen zijn tegenwoordig zelfs geneigd Groenland tot de ‘western hemisphere’ te rekenen, waarop dan de Monroe-leer van toepassing zoude zijn. Een precedent daarvoor is niet aanwijsbaar, doch de Britsche Gezant te Washington Lord Lothian heeft zich gehaast te verklaren, dat Engeland die opvatting zeer wel begrijpelijk zoude vinden. Natuurlijk: want als zij in Amerika officieel wordt aanvaard, zal zij er toe bijdragen Duitschland uit die streken weg te houden, en mocht dat laatste niet gelukken, dan zal zulks een argument vormen om de Ver. Staten aan den oorlog te laten deelnemen! De Monroe-leer is in dit geval dus een mes, dat aan twee kanten snijdt.... ten bate van de Geallieerden. Toch vraag ik mij af, of zelfs Groenland na den oorlog wel zoo stellig aan Denemarken zal worden teruggegeven. Over Oost-Groenland is tusschen Denemarken en Noorwegen in 1933 een verwoede rechtsstrijd gevoerd, die tot groote teleurstelling en verbittering der Noren door de Denen is gewonnen. Zal de gebleken Deensche militaire onmacht door Noorwegen niet als excuus worden gebruikt om, in geval van eene overwinning der geallieerden cessie, althans van het oostelijk deel van Groenland, te bepleiten? Het volk, dat zich te weer stelt, heeft reeds door en tijdens den oorlog veel te lijden, doch voor de volken, die zich weerloos laten overweldigen, blijft het leed in den regel evenmin uit: het komt, wat erger is, bij den vrede.

B.M.T.

Kroniek der Nederlandsche letteren

Van Eeden's Lyrische Gedichten

I

De bespreking van Verwey's boek over Van Eeden, gepubliceerd in *De Gids* van Januari 1940, behelsde de meening, dat de overigens in menig opzicht vruchtdragende ontmoeting tusschen Frederik van Eeden en de dichters van de tachtiger school, hem bij het vele, dat ze hem bood, tevens verbijsterde en verwarde. ‘Ware hij zelfstandig gebleven - zoo schreef ik - hij zou de dichtwijze der vorige eeuw gezuiverd en verfrischt, maar nooit versmaad of verloochend hebben. Zijn aanleg drong hem er naar terug, omdat hij er, spijts den humor van Cornelis Paradijs, de waarde van inzag.’

Om steun te vinden, zou deze meening zich kunnen beroepen op de uitspraak van *Frans Coenen*, dat de schrijver van *Johannes Viator* in de oogen der Tachtigers ‘een blikken dominee’ scheen, ‘alleen in talent en zeggingskracht van de vroegeren verschillend’[1] doch die uitspraak geldt niet de lyrische poëzie van Frederik van Eeden, waarover Coenen, vergelijkt men hem met andere critici van den nieuweren tijd, betrekkelijk mild oordeelt. Dat Van Eeden ook als lyrisch dichter strikt genomen geen tachtiger was en het nooit is geweest, beweerde *A.M.J.I. Binnewiertz* in zijn bespreking van den bundel *Van de Passielooze Lelie*[2], maar hij was overtuigd, dat geen der dichters van *De Nieuwe Gids*, Kloos uitgezonderd, een tachtiger bleef, zoodat zijn opvatting weinig waarde heeft ter speciale karakteriseering van

1) Studiën van de Tachtiger Beweging. Middelburg 1924, blz. 252; het oordeel over Van Eeden's lyriek, aldaar blz. 208 en 209.
2) Van onzen Tijd. Tweede Jaargang (1901), blz. 116.

Frederik van Eeden als lierdichter. *Dr. G. Kalff Jr.*, die Van Eeden niet den belangrijksten Tachtiger acht, doch wel den meest representatieven en den meest interessanten[1] en hem, een bladzijde verder, den typischen Tachtiger noemt, vat het woord in de ruimst mogelijke beteekenis op, doch vindt tegenspraak bij *Dr. Garmt Stuiveling*, bij wien de benaming *Tachtiger* een beperkter begrip aanduidt dan de naam *Nieuwe Gidser*, zoodat hij in zijn dissertatie beweert: 'Van Eeden heeft geen volkomen Tachtiger kunnen zijn - daarvoor bezat hij te veel ethies gevoel; maar het feit van Tachtiger gewéést te zijn (of geschenen te hebben, ook in eigen oogen) heeft hij nimmer overwonnen'[2] en Van Eeden verderop noemt: 'meer een door de Tachtigers beïnvloede dan zelf een Tachtiger'[3], maar dit alles, nadat hij over de vraag, of Van Eeden een Tachtiger was, ietwat laatdunkend gezegd heeft: 'men kan over dit probleem hartstochtelijk en diepzinnig discutéren'[4], waaruit wel mag worden verstaan, dat hij zulk een discussie betrekkelijk overbodig vindt, althans van veel minder belang dan een algemeen aanvaardbare begripsbepaling van het woord 'tachtiger'.

Zijn nauwgezet onderzoek naar de beteekenis van de voornaamste Nederlandsche dichters uit het tijdperk van 1880 voor de vernieuwing der verstechniek, waaronder hij dan verstaat de bevordering eener tendentie naar rhythmische vrijheid tegenover metrische gebondenheid, wees echter overtuigend uit, dat Van Eeden's lyriek in dit opzicht weinig beteekenis had, doch het is een streng wetmatig onderzoek naar technische bijzonderheden en hij zelf geeft toe, naar aanleiding der poëzie van *Dr. Hein Boeken*, die technisch een aanzienlijk grooter versbevrijder is dan Frederik van Eeden, dat men deze techniek 'vooral niet verwarren moet met schoonheid en kunstwaarde.'[5] Juist door te zeggen: 'iemand kan een geniaal dichter zijn, zonder zelf ook maar één nieuwe versvorm te scheppen'[5] relativeert hij de waarde van zijn methode tot die van een wetenschappelijk hulpmiddel, waardoor oorspronkelijkheid van smaak, noch fijngevoeligheid

1) Frederik van Eeden. Psychologie van den Tachtiger. Groningen 1929, blz. 496.
2) Versbouw en Ritme in de tijd van '80. - Groningen 1934, blz. 160.
3) ald. blz. 219.
4) ald. blz. 157.
5) ald. blz. 219.
5) ald. blz. 219.

van waarneming vervangen kunnen worden. Ten opzichte van Frederik van Eeden als versificateur eener nieuwere richting heeft hij door een waardevolle objectieve studie het vermoeden der kritiek bevestigd; ten opzichte der algemeen-aesthetische waarde van Van Eeden's poëzie heeft hij hiermee ons oordeel nauwelijks verrijkt. Waar hij zegt, dat bij dezen dichter de poëtische experimenteerlust ontbreekt,[1] kan dat alleen worden begrepen voor de door hem onderzochte vernieuwingstendentie, want er zijn weinig dichters uit het behandelde tijdperk, die in ruimer zin zooveel poëtische experimenten hebben gewaagd en zooveel verscheiden dichtvormen hebben gebruikt of zelfs in het aanzijn geroepen als Frederik van Eeden, wiens lyrisch oeuvre nochtans als geheel tot de minst omvangrijke onder die zijner leeftijdgenooten behoort. De methode van dr. Stuiveling herinnert dan ook aan een dagboek-notitie, die Frederik van Eeden op 25 Juni 1907 maakte over de lijn, getrokken op de plaat van een gramophoon:

> Het zou theoretisch mogelijk zijn, de muziek van die lijn *af te lezen*. Die lijn is, theoretisch, geheel in getallen uitdrukbaar. Het schoonste, verhevenste muziekstuk is dus een op bepaalde wijze slingerend lijntje, en dit weer een mathematische formule. '*Is*?' neen, het is dit niet. De lijn is niet identiek met de muziek. Zoomin als een boek identiek is met de gedachte. En zoo niet, wat is 't verschil? Wat is 't verschil tusschen de lijn, die geheel en al volkomen een schoon muziekstuk uitdrukt, en de aandoening? Voor den materialist is er geen verschil. Voor hem is dus leven en gevoel werkelijk zooiets als een gecompliceerd golvende lijn. Feitelijk is de lijn het schijnbeeld, het gevoel de werkelijkheid.[2]

Bewees dr. Stuiveling, dat Van Eeden aan de verstechnische vernieuwing onzer poëzie minder aandeel nam dan de overige, of zoo gij wilt, de èchte, tachtigers, dit weerhield hem niet, den dichter het begrip toe te kennen van de 'zuiverste, volkomene kunst, ontstaande uit donkere verzwegen levensdiepten'[3], waarvan de waterlelie het zinnebeeld is. Hierdoor bevestigt hij opnieuw, dat de zuiverheid van het dichterschap onafhankelijk is van eenige rhythmische vernieuwingstendentie, maar stelt hij ons ook voor de tweede maal tegenover het probleem, waaromtrent men zelfs dan hartstochtelijk en diepzinnig discuteeren kan,

1) ald. blz. 227.
2) Mijn Dagboek. Vijfde Deel. Amsterdam, z.j., blz. 95.
3) De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt. Amsterdam, 1935.

wanneer men het woordje *tachtiger* in een algemeen-poëziehistorischen, dus iets ruimer dan louter verstechnischen zin verstaat.

Een aldus opgevat onderzoek naar Van Eeden's lyriek kan klaarder inzicht brengen in 's dichters verhouding tot zijn contemporaine kunstgenooten, maar tevens biedt het gelegenheid, zijn geheele ontwikkeling op een zeer bepaalde wijze te bezien en het wettigt wellicht betrouwbare gevolgtrekkingen over de waarde zijner dichtkunst, ook in zooverre deze geheel onafhankelijk zou blijken van de kunst of van de kunstopvattingen der tachtigers.

II

Het oordeel over deze lyriek is vrijwel van het begin af sterk uiteengeloopen, niet alleen bij de zeer vele beoordeelaars van de afzonderlijke bundels op de tijdstippen, dat deze verschenen, maar ook bij al degenen, die later samenvattende studies hebben uitgegeven over Van Eeden of over de nieuwere Nederlandsche poëzie. *Dr. Donkersloot* oordeelt: 'Bij een beschouwing over Van Eeden is het niet de dankbaarste taak, over zijn lyriek te schrijven'[1] en rekent de lyrische verzen tot 'de zwakke plekken in het werk van een groot schrijver'. *Verwey* bekent: 'Van Eedens vers heb ik altijd maar matig genoten'[2]. *H. Padberg S.J.* ontwaart bij den dichter van *Ellen* 'een talent, noodzakelijk in den tooneelschrijver, maar dat den lyrischen dichter verlaagt tot histrio, tot poseur'[3], doch *L.J.M. Feber*, die *Het Lied van Schijn en Wezen* een 'poëem voor de toekomst'[4] acht, werd blijkbaar door de lectuur der lyrische gedichten meer overdonderd dan gehinderd: hij juicht of zwijgt erover, doch becritiseert ze niet. Later stelde hij vast: 'Van Eeden was een groot dichter, maar niet de grootste onder de tachtigers; Leopold, Kloos en Gorter waren grootere dichters dan hij, althans in den engeren zin van het woord'[5]. *Dr. H.W. van Tricht*, die zich over het

1) De Episode van de vernieuwing onzer poëzie. Utrecht 1929, blz. 151.
2) Frederik van Eeden. Santpoort 1939, blz. 167.
3) Frederik van Eeden. Roermond 1925, blz. 48.
4) Frederik van Eeden's Ontwikkelingsgang. 's Hertogenbosch 1922, blz. 27.
5) Mededeelingen van het Frederik van Eeden Genootschap VI (1939) blz. 1.

algemeen van strikt poëzie-critische uitspraken onthoudt, citeert toch herhaaldelijk in zijn betoog over *Frederik van Eeden*, *denker en strijder*[1] lyrische fragmenten met blijkbare instemming, soms met duidelijke bewondering. De hypercritische *dr. G. Kalff Jr.* heeft merkwaardigerwijze juist voor den lyricus Van Eeden, al stelt hij dezen beneden Willem Kloos[2], de grootste bewondering. Hij rekent *De Waterlelie* tot de schoonste gedichten onzer taal[3], beweert: 'dat Van Eeden's *Verzen* met het minste wantrouwen kunnen genoten worden'[4] en oordeelt over de gedichten van de groep, die *Uitkomst* heet: 'Dit is innige kunst, bijna volkomen harmonieus van zin, aandoening en klank - och, of Van Eeden maar niets anders gewild en geschreven had'.[5]

Nog scherper blijken de tegenstellingen, wanneer men verschillende critici raadpleegt over één en hetzelfde vers, bijvoorbeeld *Voor de Liefste*[6], waaromtrent *dr. Stuiveling* trouwens ronduit zegt, met *Frans Coenen* van appreciatie te verschillen. Het radicaal tegengestelde oordeel van *Lodewijk van Deyssel*[7] en *Albert Verwey*[8] over Ellen is voldoende bekend.

De vraag, of Frederik van Eeden, in welken zin dan ook, een tachtiger mag of moet heeten, is inderdaad tamelijk ijdel, sinds het gemeenzame spraakgebruik onder dit woord een groep van dichters verstaat, tot wie het hem rekent, doch de discussie, welke dr. Stuiveling verwacht, gaat minder over dit woord dan over hetgeen Feber samenvatte, toen hij zei: 'Als dichter behoort Van Eeden tot de tachtigers; als mensch stond hij boven zijn tijd uit en behoort hij tot de generatie van nà den oorlog, als mensch is hij een der onzen'[9]. Indien deze uitspraak voor onderzoek in aanmerking komt, dan verdient ook te worden nagegaan, in hoeverre Van Eeden's lyriek haar bevestigt of tegenspreekt. Want dat Frederik van Eeden, ook voor zijn eigen bewustzijn allereerst een dichter was, staat vast, zelfs voor degenen, die hem als proza-

1) Amsterdam, 1934, b.v. blz. 90, 117, 139.
2) a.w. blz. 496.
3) ald. blz. 156.
4) ald. blz. 159.
5) ald. blz. 206.
6) Coenen blz. 209; Donkersloot, blz. 163, Stuiveling, Versbouw etc., blz. 163.
7) Prozastukken, Amsterdam 1895, blz. 73.
8) Letterkundige kritiek, Amsterdam, 1894 passim.
9) Mededeelingen enz. 1939, blz. 2.

schrijver of dramaturg veel hooger bewonderen. Daarentegen zullen de bewonderaars zijner lierdichten met zijn eigen bekentenis instemmen, dat hij in verhouding tot zijn overige werk zeer weinig lyriek heeft geschreven. Hij verontschuldigt het aldus:

> Ik was geneesheer en had een drukbezochte kliniek.... Maar dat was niet geschikt om mijn lyrisch vermogen tot zijn recht te doen komen. Ik heb dan ook betrekkelijk weinig lyrische poëzie gemaakt. Ik vermeed allen toeleg daarbij. Ik heb nooit een vers geschreven als het zich niet aan mij opdrong met dwingende noodzaak. Ik ben nooit aan een schrijftafel gaan zitten met de duidelijke bedoeling, lyrische verzen te maken. Ik schreef ze maar zelden, onder invloed van hevige aandoening, en dan onderweg, op vodjes papier of in een zakboekje'.[1)]

Enkele manuscripten, bijvoorbeeld dat van *De Waterlelie*[2)], bevestigen, dat Van Eeden veelal zoo werkte, en zelfs de technisch gecompliceerde *Drievoudzangen* zijn blijkens de aanteekeningen in Van Eedens dagboek zóó ontstaan. Op 7 December 1898 noteert hij:

> Van Zaterdag op Zondag in de hut slapend, kwamen de eerste Drievoudszangen in mijn hoofd. Eerst een enkele regel - die nog niet gebruikt is. Toen de structuur der verzen, toen verscheiden dubbelrijmen, die reeds gebruikt zijn. Zondag maakte ik er zeven.[3)]

Toch is het onwaarschijnlijk, dat een zoo betrekkelijk vormvast werk geheel zonder toeleg, dus uit loutere inspiratie, ontstond en de groote variëteit van Van Eeden's dichtvormen, die zich telkens ook voordoet in een zelfde periode van zijn dichterschap, maakt op zijn minst waarschijnlijk, dat hij met het Nederlandsche vers verstandelijk bewust geëxperimenteerd heeft, al geven de wisselende stemmingen zijner verzen te vermoeden, dat hij ook telkens aan opkomende aandoeningen gehoorzaamde. Zijn lyriek werd aldus een begeleidings-verschijnsel zijner geestelijke activiteit, waarvan ze echter bij uitzondering het brandpunt was en wie hem allereerst een dichter noemt, zal goed doen, er rekening mee te houden, dat zijn dichterschap talrijke uitdrukkingsvormen vond buiten de strikte lyriek. Het eerste deel van *De kleine Johannes* is als geheel een poëtischer werk dan eenig lierdicht uit den zelfden tijd en dit zelfde geldt al eerder in zijn leven, namelijk voor het eerste deel van zijn dagboek, waarin hij zijn jeugdliefde

1) Literatuur en Leven. Amsterdam 1920. Negende les.
2) Gereproduceerd door Van Tricht, a.w. blz. 91. Zie ook Den Gulden Winckel. Januari 1934.
3) Mijn Dagboek. Derde deel, blz. 168.

voor *Ati* beschrijft. Dit belet echter niet, zijn lyrisch oeuvre te behandelen als een zelfstandig waardeerbaar geheel.

III

Wordt *Het Lied van Schijn en Wezen* uitgezonderd als een bespiegelend leerdicht met ongetwijfeld lyrische elementen, doch dat als geheel aan de lyriek ontstijgt, althans ontsnapt, dan zou men met de zelfstandige Nederlandsche poëzie, die overblijft in Van Eeden's werk, één enkel boekdeel kunnen vullen, dat nog niet den halven omvang had van den helft van Verwey's *Oorspronkelijk Dichtwerk*. Dit zou dan achtereenvolgens bevatten de eerste *Jeugdverzen* (1875-1887), den bundel *Enkele Verzen* (1882-1899), onderbroken door *Ellen* (1889-1891) op de plaats, waar het chronologisch thuishoort en voortgezet met de verzen uit *Van de Passielooze Lelie* (tot 1903). Hier zou de cyclus *Dante en Beatrice* volgen met de verzenreeks *Uit 's Levens Kern*, waar de cyclus chronologisch zoowat middenin kwam staan, daarna zijn er twee verzen uit 1909, twee uit 1915, en dan volgt het bundeltje *Aan mijn Engelbewaarder*, grillig onderbroken door den oorspronkelijken tekst van de sonnetten tegen Willem Kloos uit Mei 1919, dat is tusschen het *Afscheid* aan Jacob Israël de Haan en de befaamde *Elegie*; eindelijk zouden de verzen der *Tweede Jeugd* dit boekdeel besluiten, waaraan reeds vroeg in het begin het dichtstuk *Eucharistie* van 1924 moest worden toegevoegd.

Weinig zou het detoneeren, plaatste men tusschen de verzen uit 1884 en 1885 de parodische *Grassprietjes van Cornelis Paradijs*, maar verstandiger ware het toch wel, deze te reserveeren voor een aanhangsel. Zonder de Grassprietjes zou de heele bundel maar goed en wel 120 titels bevatten, tenzij men de namen der onderdeelen van *Ellen* als afzonderlijke titels beschouwt. Ook bij de ruimste telling komt men niet tot de som van driehonderd afzonderlijke gedichten en dit is alle zelfstandige lyriek, die Frederik van Eeden in heel zijn leven liet uitgeven. In handschrift is bij mijn weten geen lyrische poëzie van eenige beteekenis bewaard; in druk is daarentegen wel het een en ander verspreid, dat hoogstens informatieve waarde heeft. Hiertoe behoort een deel van het Jeugdwerk.[1)]

1) Buiten beschouwing blijft de lyriek, die niet in het Nederlandsch gepubliceerd werd.

Daar de uitgegeven bundels chronologisch door elkaar loopen, biedt het jaartal hunner uitgave geen voldoende rust voor een verdeeling in perioden en de verzen zijn vaak in verscheidene tijdperken zóó overeenkomstig van motief en in hetzelfde tijdperk zóó verscheiden van vorm, dat ook volgens deze normen geen strenge chronologische indeeling mogelijk is. Wel onderscheiden zich perioden van grootere of geringere vruchtbaarheid, waarbij in het bijzonder opvalt, dat tusschen 1903 en 1919 uiterst weinig lyriek ontstond, terwijl ook de gedeelten uit *Het Lied van Schijn en Wezen*, in dezen tijd geschreven, tot de zwakste van het heele boek behooren.

De meest redelijke indeeling is die, welke rekening houdt met de gegevens van den dichter zelf en overigens de gedichten groepeert rond bepaalbare vruchtbaarheidskernen. Haar toepassend kan men vijf perioden van productie en een periode van vrijwel volledig zwijgen aanwijzen en dan blijkt bovendien, dat de vruchtbaarheidskernen zich juist vertoonen in de jaren der sterkste erotische aandoeningen tot het jaar 1906. Daarna volgt een zwijgen, terwijl de laatste periode beheerscht wordt door 's dichters religieuze ontwikkeling. Overeenkomstig de algemeen bekende gegevens omtrent van Eedens leven, kan het volgende schema worden opgemaakt

1875-1883 Ati-periode
1883-1889 Martha-periode
1889-1899 Ellen-periode
1899-1906 Sara-periode
1906-1919 Periode van zwijgen
1919-1926 Moederkerk-periode.

Geen opzet, maar argeloos onderzoek wil, dat deze indeeling sterk overeenstemt met die van *dr. van Tricht*, dit beteekent sterk afwijkt van die van *dr. Kalff*.[1)] Mag men hieruit besluiten, dat ook Van Eedens werkdadigheid als denker en strijder sterk gestuwd werd door de gemoedsaandoeningen, die telkens zijn lyriek opnieuw bezielden? Dr. van Tricht geeft het hier en daar te verstaan[2)] en ook het dagboek kan men niet lezen, zonder den indruk te krijgen, dat het liefdegevoel telkens een nieuw leven inleidt en begeleidt, doch Van Eeden heeft zich soms over dien

1) Beider indeeling vindt men overzichtelijk in de Inhoudsopgave hunner boeken.
2) B.v. blz. 19, blz. 35, blz. 97.

vaagbewusten samenhang van erotiek en idealisme geschaamd, soms erover geklaagd. Enkele malen is zijn lyriek ook het vluchtoord dier schaamte geweest. Hij beleed haar in deemoed of zocht haar te overwinnen in zelfgevoel; in beide gevallen gaf zij aan de stemming van het gedicht iets geforceerds, dat hem den overvloedig gebruikten scheldnaam van poseur bezorgde.

IV

Dadelijk in de *Jeugdverzen* valt al op, dat bepaalde beelden, invloeden, zegswijzen of taalwendingen zich gedurende korten tijd met groote frequentie voordoen en daarna geheel of vrijwel geheel verdwijnen, zooals zij ook te voren niet waarneembaar of opmerkelijk waren. Het opsommen van bloemennamen bijvoorbeeld treft men van 1875 tot 1883, daarna wordt het uitzondering. De inversie van werkwoord of adjectief is in 1883 frequent, overigens zeldzaam. Overeenkomst in accent of rhythme met den toon van Heine frappeert vooral in 1880, wordt daarna minder, maar keert in 1883 tot 1885 terug, niet alleen in ironische verzen, maar ook in enkele metaphoren, b.v. van *Avond in de Stad* (1884), waar over de slapende huizen en hun droomen op zulke wijze wordt gesproken, dat men zich direct Heine's regels herinnert

> Wie dunkle Traüme stehen
> Die Haüser in langer Reih.

Zuiver-Heiniaansch is echter de jeugd-ironie, in *Vondels Standbeeld*, in *Het Domme Knaapje*, van 1880, ook weer in *Realiteit* van 1884, maar het duidelijkst in *Menschen* (1880):

> O menschenras, had ik het recht
> U als vreemd gedierte te schuwen,
> Der lente te zweren: ik ken hen niet -
> Helaas! - ik ben een der uwen.

De later zoo veelvuldige vorming van adverbia op -lijk (plechtiglijk) komt in de *Jeugdverzen* niet voor, ook niet de samentrekkende genitiefconstructie, die vooral in de gedichten uit 1896-1898 opvalt en alleen reeds in *De Regen* viermaal wordt aangetroffen.[1)]

> en der Liefste alles-wijdende presentie
> .....
> en des vallenden waters wondere clementie
> .....

1) Ook viermaal in *Onze Tijd* (1896).

des kalm-ruischenden Regens zijgende zegening,
der melodieën blij-reyend gezing.

Het feit, dat zulke taal- of techniek-verschijnselen zich nooit constant, maar steeds intermittent voordoen en dat ze soms maar aan heel korte bevliegingen beantwoorden, wettigt de gedachte, aan een snelle veranderlijkheid, die beheerscht wordt door felle, tijdelijke indrukken. Zooals er menschen bestaan, die een woord, dat zij pas gehoord hebben, gedurende eenige weken in elk gesprek gebruiken en het daarna weer vergeten, zoo bestaan er dichters, die sommige vondsten gemakkelijk overnemen, maar ook spoedig vergeten. Frederik van Eeden behoort tot dit type. Technisch was hij vaardig genoeg om zich snel te kunnen aanpassen en hoort men in zijn oudste versjes den toon van den Haarlemmer Beets, veel sterker nog dien van den Bloemendaler De Génestet, twee dichters, waarmee in zijn omgeving tijdens zijn prilste jeugd gedweept zal zijn, hij verloochent hen gemakkelijk voor Heine, doch bekeert zich even snel tot Perk, schrijft onderwijl *Zomernachtwind*, dat van een tijdgenoot van Bellamy en Feith kon zijn, en heeft dan reeds *De Roze* van Albert Verwey en *The Sensitive Plant* van Shelley nagevolgd in *De Wonderbloem*.

Dit zeer snelle poëtische aanpassingsvermogen stelde hem ook in de gelegenheid pastiches te maken als *Cornelis Paradijs*, maar leg de twaalf geborduurde zakdoeken van Truide eens naast het vaasje, dat de dichter op 1 Augustus 1877 aan zijn moeder cadeau deed, en het wordt onloochenbaar, dat hij uit aanpassings-zucht ook zichzelven parodieerde:

Als ik dan ooit eens weg ben
Zie dan dit vaasje aan
En laat het op uw tafel
Vlak voor uw neusje staan.

En doe er als het leeg is
Weer nieuwe bloemen in
En denk dan aan uw Keesje
Aan uwen Benjamin.
(*Aan Moeder*; *Jeugdverzen*)

O, gebruik ze lang en veel,
Teer-beminde bruid,
Echte deemoed zij uw deel
Als ge er in snuit.

Want bedenk bij wat ge doet
Wij zijn nietig stof -
God alleen geeft alle goed
Hem zij alle lof.
(*Bij een Geschenk*; *Grassprietjes*)

Snelle aanpassing gaat vaak samen met lichte ontroerbaarheid. De jonge Van Eeden was voor invloeden even vatbaar als voor indrukken, maar dr. Stuiveling heeft met recht opgemerkt, dat 'satyre in de eerste plaats ethisch is'[1] en de satyriek der *Jeugdverzen* is even nadrukkelijk ethisch als de ernst van het verlangen om te lijken op de *Zonnebloem* (1875)

Ik wilde, dat ik als die bloem
naar 't licht mij wenden kon

Dit staat in het alleroudste versje van den Jeugdbundel, en het praeludeert op *De Waterlelie*:

Ik heb de witte waterlelie lief
daar die zoo blank is en zoo stil haar kroon
uitplooit in 't licht.

Waar Van Eeden heelemaal zichzelf is, daar getuigt hij van iets, dat zich aan de gevoelens van de tachtigers niet aanpassen kón. En reeds uit deze vóórtachtigsche periode zijn er vele getuigenissen van een '*anders-zijn*', welke het essentiëele conflict doen voorvoelen van den smachter naar zekerheid, die zich levenslang verzetten zal tegen de volstrektheid van het waarschijnlijke.

In *De Wonderbloem* (1883), het merkwaardigste gedicht der Ati-periode, onderscheidt 'de knaap' zich duidelijk en opzettelijk van de 'veel anderen'. Dr. van Tricht[2] heeft aangetoond, hoe innig dit balladeske vers samenhangt met de eerste erotische ervaringen van den dichter, bij wien liefde, zelfgevoel en schaamte elkander gestadig oproepen, zoodat hij zich herhaaldelijk op zijn best kan toonen, wanneer hij zich het slechtst voelt, maar ook het zwakst, wanneer hij zich overgeeft aan het waarschijnlijke.

In zijn vroegste jeugd is dit 'waarschijnlijke' de meening, dat hij maar een mensch zou zijn gelijk een ander. De distantie tusschen zichzelf en 'de anderen' wordt niet rechtstreeks veroorzaakt door het besef van zijn dichterschap, zooals dit bij Kloos en Verwey het geval was, maar hij schept haar langs den omweg zijner erotiek, aanvankelijk onbewust, doch later, in *Ellen*, met

1) Versbouw, blz. 156.
2) a.w. blz. 20. Zie ook Verwey, blz. 27.

duidelijk-blijkenden opzet. Verheviging van het liefdegevoel wekt bij Van Eeden het verlangen naar zedelijke reinheid: in *De Wonderbloem* zegt hij over den knaap, die bloeienden meidoorn, viooltjes, lelies, iris, kruizemunt en vergeet-mij-niet voorbij gaat: 'Aanschouwend slechts wilde hij verder gaan'. Dat deze terughoudende zelfbeheersching hem strijd en moeite vroeg, weten wij uit het dagboek, maar juist hierin ziet hij zich onderscheiden van de anderen, die minder fijngevoelig zijn:

> Er waren veel anderen nog om hem heen,
> Toch keek er naar boomen en bloemen niet een,
> Ze volgden haastig en pratend hun pad
> En traden violen en leliën plat.
>
> Dit deed den stillen knaap verdriet:
> 'Waarom zien de menschen die heerlijkheid niet?
> Die bloemen, zoo kleurrijk, die zonne zoo rein?
> Ik wil hen ontwijken en eenzaam zijn.'

Deze distinctiedrang blijft voor Van Eeden verbonden met de zuiverende werking van de liefde; zoodra hij verliefd is, aanvaardt hij het onwaarschijnlijke, of liever: distantieert hij zich hartstochtelijk van het waarschijnlijke. Voor hemzelf wil dit zeggen, dat hij den waan aflegt en de hoogere zekerheid verwerft, den schijn verloochent en het wezen omhelst, zich van de meeningen der anderen losmaakt en zuiver zichzelf wordt.

Het hoofdmotief van al zijn lyrische poëzie is deze gedurige bevrijding, doch ze wordt telkens weer verijdeld door de twijfels en de schaamte, die hem overvallen, wanneer zijn lichte ontroerbaarheid en zijn hiermede samenhangend aanpassingsvermogen hem terugdrijven uit dit isolement naar het voor-de-hand-liggende en het waarschijnlijke. Het is bekend, dat hij gedeprimeerd werd door iedere ongunstige kritiek. Dit komt, omdat hij zijn critici geloofde. De innerlijke onzekerheid, die Verwey bij hem waarneemt, is niets anders dan de slingerbeweging van zijn gemoed tusschen het onwaarschijnlijke eenzelvige en het waarschijnlijke alledaagsche.

Om de dichter te kunnen zijn, die hij was, moest hij voortdurend, hartstochtelijk en tragisch worstelen tegen den druk, die zijn opwaarts strevende gevoelens ondervonden van zijn scherpcritisch gezond verstand. Hij kon droomen, dat hij een geroepene was en tegelijkertijd zichzelf nuchter caricaturaal bekijken als

iemand, die profeetje speelde. Alleen de liefde verhief hem boven die pijnlijke dualiteit. Zij was zijn vluchtpoort naar het onwaarschijnlijke.

V

Misschien reeds in 1882, voordat hij het sonnet *De Lente* schreef,[1] zeker in 1883 kende hij het werk van Jacques Perk, en geleidelijk sloot hij zich nu bij de tachtigers aan. Uit eerzucht? Misschien, voor een deel. Hij heeft daar zichzelf van beschuldigd. Maar toch even zeker voor een deel uit oprechte bewondering en ook gedreven door de historische samenhorigheid, waarover niemand heelemaal zelf beschikt. Men wordt niet geboren in het jaartal der geschiedenis, dat men zelf uitkiest. Zeker is wel, dat de tachtigers hem aantrokken, omdat hij bij hen in sterke mate het bewustzijn van een 'ànders-zijn' ontwaarde, de hooge eenzaamheid, waarnaar de knaap verlangd had, die de 'wonderbloem' kende. Als tachtiger schreef hij het gedicht *De Noordenwind* (1885) en Albert Verwey teekent aan: 'Hier voor het eerst stelt Van Eeden in verzen het ideaal van een hoge en gevoelloze eenzaamheid, dat wil zeggen: niet het ideaal van zijn aard, want eenzaamheid is het pijnlijkste wat hij weet, maar het ideaal, waarmee hij zijn aard contrarieert. Hij die tot nu toe zijn beste geluk gevonden had in de bescheiden sfeer van de sympathieke gemeenzaamheid, gaat nu, daar die gemeenzaamheid ophoudt tot hem door te dringen, zichzelf verbeelden als de grote Eenzame'.[2]

Dit is maar gedeeltelijk juist. Het eenzaamheidsideaal was reeds onder woorden gebracht in de aangehaalde regels van *De Wonderbloem* (3 Juli 1883) en de distinctiedrift had hem al veel eerder de satyrische strofe uit *Menschen* (1880) ingegeven, waarin hij het menschenras wilde schuwen als een vreemd gedierte, doch *De Noordenwind* kan wel gelezen worden als een typische bekentenis tot het ideaal van het tachtiger dichterschap en met recht zegt Donkersloot dan ook over dit gedicht: 'het verraadt in Van Eeden's werk het sterkst den invloed van Kloos'[3]. Het ideaal der tachtigers kwam in zooverre met het eigene overeen,

1) Padberg, blz. 26 ontkent dit. Donkersloot, blz. 153, neemt echter invloed van Perk waar.
2) Verwey, Frederik van Eeden, blz. 66.
3) a.w. blz. 153.

dat het door een opvatting omtrent het volstrekt unieke karakter van het dichterschap de streving naar het onwaarschijnlijke bevestigde.

Zijn medewerking aan 'De Nieuwe Gids' heeft Van Eeden méér bekendheid dan bevrediging gebracht; hij is er jong beroemd door geworden, als prozaschrijver en als dichter, maar de poëzie uit de Martha-periode, hoewel ze tot alle bloemlezingen doordrong, is zeker zijn krachtigste of meest oorspronkelijke niet, en blijft weemoedig in mineur. Het valt echter op, hoe zelfstandig Van Eeden's verstechniek blijft. Beschouwt men poëzie alleen als een instrument tot rhythmische vernieuwing - hetgeen dr. Stuiveling met welbewuste bedoeling deed - dan heeft Van Eeden weinig of niets toegevoegd aan de werkdadigheid der tachtigers. Zonder hem zou hun optreden als dichters hetzelfde effect hebben gehad, afgezien van de beteekenis zijner oudste critische *Studies*, die de tachtiger opvattingen sterk en duidelijk propageerden. Maar bladert men het bundeltje *Enkele Verzen* door, en let men daarbij op de strofe-schema's, dan blijkt, dat ieder gedicht uit deze verzameling, de sonnetten uitgezonderd, een geheel eigen voorkomen heeft en dan leert men ook den versificateur Van Eeden waardeeren als een man, die spontaan of bewust weerstand bood aan de algemeene neiging om het organisme van het lierdicht te ontbinden. Vreemd genoeg, maar tusschen de modernen gedraagt hij zich verstechnisch als een gezonde conservatief, zelfs waar hij Gorter evident naschrijft, zooals in het *Deuntje*, daar handhaaft hij nauwgezet de zorg voor de strofische regelmaat:

> Het was een weinig fijnig licht-gezing,
> een glans-gespin, gebogen in een ring.
> Scheemrende gulden draden raggefijn
> maakten der Liefste een zachten heilgen-schijn.

Hij is van rhetoriek beschuldigd, maar hield ook het vakmanschap van de rhetoricijnen in eere, zoodat hij nog boeit door het kunstige strofenspel, waar hem de kracht der dichterlijke aandoening kennelijk tekort schiet. Zijn klatergoud zal wel nooit meer het waarmerk van het echte krijgen, zelfs eenmaal hooggeroemde gedichten als *Eigen Uitvaart* (1886) en *Voor de Liefste* (1888) zijn hopeloos verouderd, maar voor de ontwikkeling onzer

poëzie hebben zij tenminste deze beteekenis gehad, dat zij eerbied bleven opeischen voor een strenge, gesloten, welbewuste strofen-structuur.

De Martha-verzen zijn schaarsch in deze periode van aanpassing bij de tachtiger poëzie; niet de erotiek verheft hem boven ‘het waarschijnlijke’, doch hij zoekt verheffing in de poëzie zelf. De dichter is in de maatschappij ‘de andere’, zoo meent hij nu. Spoedig zal dit bewustzijn omslaan in zijn tegendeel en niet de begaafde, doch de goede mensch zal ‘de andere’ zijn, zoodat Van Eeden zijn felle distinctiedrift gaat richten tegen de vroegere vrienden, speciaal tegen Kloos, die in zijn oogen de belichaming wordt van ‘het andere’, datgene, wat Hadewych in haar mystiek ‘het vreemde’ noemde, te weten de verblinding, die ontoegankelijk maakt voor het geluk, dat men als het hoogste erkennen moet.

Veruit het belangrijkste gedicht uit de Martha-periode is het sonnet *Voor H.*, dat aan ‘Ati’ gewijd is[1)] en waarin niet slechts voor het eerst helder een droom van Frederik van Eeden opgeteekend wordt, doch waarin ook het conflict, dat lezers van de *Jeugdverzen* reeds kenden uit *De Geest des Lichts* (1883) zich stellig bewust wordt als in-wezen-erotisch:

> Midden in Mei, toen 't zomer worden zou,
> had ik een droom vol oud en schoon verdriet:
> die 'k eens zeer liefhad, kwam in 't donkerblauw
> kleed, en vroeg lachend: ‘Waarom lach je niet?’
>
> Meer niet - zoo is 't in droomen. - 'k Voelde flauw
> dat 't lang was, sinds 'k door haar het lachen liet.
> Maar sterk mijn droefheid, sterk mijn eigen trouw,
> en diep de pijn, dat *zij* mij lachen ried.
>
> Toen bleef door 't droomspel van den ganschen nacht
> die oude smart mij bij, haar bitterheid
> heb ik in veel gepeinzen overdacht.
>
> Ontwakend, heb ik mij verbaasd, hoe wreed
> de Ziel onwetend in zichzelven snijdt
> en 't eigen teeder weefsel diep ontleedt.

Vroegere stemmingen van weemoed convergeeren hier tot ‘sterke droefheid’ en de dichter, die het onwaarschijnlijke zocht te bereiken, eerst in de zedelijke reinheid, daarna in de dichterlijke

1) Van Tricht. a.w. blz. 19.

eenzelvigheid, gaat, nu beide pogingen zijn twijfel niet wegnamen, zichzelf beproeven met de smart.

VI

Ellen heet een lied van de smart en de andere verzen uit deze periode dragen in den bundel *Van de Passielooze Lelie* den verzameltitel *In Lijdens Vuur*. De wijsgeerige grondgedachte, voor zoover hiervan sprake kan zijn, schijnt ontleend aan (of althans beïnvloed door) *G. Bolland's* beschouwingen over de philosophie van Hartmann, gepubliceerd in den vijfden jaargang van 'De Nieuwe Gids'. Ze komt bij Van Eeden hierop neer, dat de Godheid zich slechts aan den mensch openbaart door het lijden in het universum:

> Hoe mint gij dus den mensch in zijnen nood,
> Dat hij in jammer slechts Uw schoon kan merken?
> (*In Lijdens Vuur*, 1890)

De smart heeft dus niet zoozeer de ascetische beteekenis eener loutering als wel de mystieke waarde eener directe Godsopenbaring; verscheidene beoordeelaars haalden die twee begrippen door elkaar en gaven aldus aan *Ellen* een al te christelijke exegese. Het lied van de smart heeft minder tot bedoeling, den dichter te zuiveren dan hem te distantiëeren van degenen, die hij voor onzuiver houdt. Hoogstens kan men hiertoe ook rekenen zijn eigen alledaagsche 'waarschijnlijke' *ik*, zooals reeds blijkt uit de dagboekaanteekening van 5 April 1887, waarnaar Verwey verwijst:

> Wat verlang ik toch? Het is toch geen eerzucht, is het wel? Soms is het een groot verschrikkelijk leed, dat ik verlang, soms slaap, soms de dood. Soms een zachte, vriendelijke waanzin, die mij als een oud man tevreden laat blijven met dieren, bloemen, gras en zonlicht. Zijn er niet voor wie de zonneschijn op een klein plekje grond genoeg is? Er is spanning genoeg in regen en zon.
> Wat walgt mij op dit oogenblik de filosofie, waarmee ik mij verbeeld mijn dagen te vullen en waarover ik stukjes schrijf. Wat ergert mij al dat schrijven, dat ik niet ben. Ik, ik! Zooals ik nu voel.
> Maar ik ben misschien drie uren in een jaar een groot man.[1)]

Het verlangen naar het verschrikkelijke leed en de begeerte om een groot man te zijn, waren hetzelfde sentiment en uit dit sentiment is *Het lied van de smart* ontstaan. 'Ellen - meent

1) Mijn dagboek. Tweede deel, blz. 126.

Donkersloot - is de vergissing in Van Eedens oeuvre geweest'[1] en Stuiveling acht een gedeelte der verzen 'bewijsbaar retories', terwijl hij zelfs de leesteekens betrekt in de bewijsvoering, dat 'déze smart-uiting niet zonder pose kàn zijn'[2]. Beiden wijzen, na Verwey, op het on-echte in *Ellen* en al zijn er natuurlijk mooie regels, gevoelige verzen in het dichtwerk, als geheel is het door zijn bewonderaars zeker overschat. In een volledige verzameling van Van Eedens lierdichten zal het, spijts de voorgewende exaltatie, een tamelijk doode plek lijken, psychologisch zéér interessant, maar poëtisch tamelijk gekunsteld, eerder geschikt om gepariodeerd dan om bewonderd te worden. *Ellen* zal in de geschiedenis onzer poëzie de plaats krijgen, die *Ferdinand en Constantia* heeft in de geschiedenis van ons proza: een boek van overspannen gemoedstendenties, vervaardigd door een rijkbegaafd en gecompliceerd auteur, die op dat oogenblik deze tendenties schromelijk overschatte, omdat hij zichzelf eraan ophief boven hetgeen hem hinderde in zijn omgeving.

> Want weet! gij Waereldkind'ren! - Weet! Gij armen!
> Die allen lijdt en tòch zoo gaarne lacht, -
> Gij hebt altijd het grootste klein-geacht....

Het is de kernspreuk zijner eigen verbijzondering, die Van Eeden hier geeft in den vorm eener boetpredikatie aan 'de anderen'; hij heeft in het experiment van het onwaarschijnlijke de gewoonheid dezer anderen overwonnen, en dit experiment was opnieuw erotisch. Hier gaf hij zich rekenschap van in *Johannes Viator*.

Dat zijn dichtwerk on-echt aandoet en hierdoor zelfs ergert op enkele plaatsen, komt, omdat zijn zelfgevoel - dat is bij zulk een lyrisch stemmingsmensch: zijn zekerheid - zich alleen openbaren kan langs een omweg. Tusschen hem en den lezer slingert zich een kronkelpad.

Doch in de *Twaalf Sonnetten*, die den Ellen-tijd besluiten, wordt duidelijker taal gesproken. De 'anderen' krijgen een méér herkenbaar gelaat, en terwijl de dichter aan zijn trouwe gezellin de taak zijner troosteres toebedeelt, omdat hij zichzelf eenen martelaar voelt voor het ware, goede, en schoone, zegt hij meteen duchtig de waarheid over zijn belagers:

1) a.w. blz. 158.
2) Versbouw, blz. 164 en 165.

Toen ze hun bitt'ren haat blindweg gespoogen
hebben in blanke kaam'ren van mijn hart -
ik voelde 't gif als rot bloed, stinkend zwart
koud bijtend druipe op handen, hoofd en oogen,

zóó zat ik stil en duldde, diep benard,
ziend naar die goeden, die onrecht en loogen
blijde als een heiligende spijs gedoogen,
stil, door geen kwaad tot eender kwaad getart....

Heel moeilijk is het niet, hier nog invloed van Kloos en Verwey waar te nemen, doch terwijl hij dezen navolgt, neemt Van Eeden afscheid van hen. In deze sonnetten aan Martha bekent de dichter van Ellen, dat hij tachtiger *geweest* is. Voortaan zullen de overige tachtigers voor hem ‘de anderen’ zijn.

VII

Bewust en opzettelijk verwijdert de dichter van de *Drievoudzangen* (1899) zich van de tachtiger techniek. Niet alleen de versvorm is archaïseerend, maar zelfs in de woordkeus volgt Van Eeden de moeilijke, toentertijd weinig gewaardeerde dichters der zestiende eeuw na. Hij spreekt van subtijlheid (*God en Mensch*, XVIII), hoewel hij twee jaar later in *Het Antwoord* ‘subtiel’ weer gewoon zal spellen; gebruikt het woord ‘grouwelijkheid’ (*Aarde I*) en schrijft een zuiveren rederijkersregel:

en 't minlijk licht al de aard verjeugden hiet.
(*Aarde*, VII)

Klank en toon der domineespoëzie, die zijn oudste *Jeugdverzen* tot voorbeeld was geweest, keeren hier in losse fragmenten duidelijk herkenbaar terug:

mijn eerste ontware is woudgeruisch, en 't lest
vóór slapengaan, blijft lang op blanke sterren
't verlangend oog gevest.

Zelfs de gedachtengang is zóó zeer van vóór Tachtig, dat men herhaaldelijk moet denken aan *Victor Hugo*, die onder hetzelfde soort titels gaarne hetzelfde soort algemeene wijsheden bezong. Humaniteit als religie, civilisatiehaat als deugd opgevat, zijn voortbrengsels der oude romantiek, niet van het moderne individualisme. Ze kenmerken vaak den aestheet, maar ze kenmerken hem altijd als ethisch.

De *Drievoudszangen*, in de hut te Walden geschreven, zijn menigeen wellicht wat al te ethisch, ze klinken toch oprechter dan de pathetische zangen uit *Ellen*, en ze bereiken soms een eenvoud, waarin men Van Eeden op zijn best ontmoet. Het dichterschap heeft nu voor hem een nieuwe beteekenis, het is een spontaan en onweerstaanbaar getuigenis van de schoonheid der natuur:

> Mij is die vreemde, wreede zingenskracht
> die heimlijk als electrisch vuur zich gaart,
> dan barst tot gloed, midde' uit ong'loovig zwijgen,
> die nacht noch moeheid spaart.
> Die 'k nooit voorzie, vergeefs te dwingen tracht,
> die, waar mijn hart verdort in duisternis
> en mijn gedachte'als rotte loovers zijgen,
> tergend gewis
> Gods eeren uitjuicht en der dingen pracht.

Terwijl hij nog met de Drievoudszangen bezig was, noteerde Van Eeden in zijn dagboek - op 9 April 1899 - vier regels, die hem te binnen kwamen onder het luisteren naar de Mattheus Passion[1)].

> Mijn eerste liefde die is de beste
> So laat ze bliven dijn eerste ende leste
> du kanst wel vinden veel roem en de eer
> dijner jonckheit minne die vindst du niet weer.

Laat dit geen zuiver middelnederlandsch zijn, het is stellig ook geen zuiver tachtigsch en geeft iets te vermoeden van den weg, dien Van Eeden zou hebben gekozen, indien hij zich uit de *Jeugdverzen* zelfstandig, dus zonder behulp van de tachtiger techniek, had moeten ontwikkelen. Tachtig heeft hem vrij gemaakt van vele overblijfselen uit de poëtische vormtechniek der negentiende eeuw, maar het heeft hem geremd in zijn zelfstandige ontwikkeling als romantisch dichter en hem tijdelijk gedwongen, zijn diepste natuur geweld aan te doen met een aesthetische rhetoriek. Hiermede verblufte hij den tijdgenoot, omdat zijn snel aanpassingsvermogen hem in de gelegenheid stelde, de meest opvallende taalwendingen van de nieuwe richting na te bootsen en over te nemen zonder dat het den indruk maakte eener moeizame imitatie. Wat er valsch klinkt in zijn lyriek uit den Nieuwe Gids-tijd is dan ook niet on-echt, omdat hij het instrument van

1) Mijn Dagboek. Derde Deel, blz. 178.

de tachtigers onvoldoende zou hebben beheerscht, maar omdat hij als meêlooper met deze tachtigers onvoldoende zichzelf bleef.

VIII

Toen hij met hen gebroken had, voelde hij een verlichting. Het was of hem een druk van het gemoed viel, en deze nieuwe stemming wordt door een nieuwe liefde verhelderd. In zijn dagboek wordt de Sara-periode ingeluid op 9 Maart 1901 met de woorden: 'Hier begint een nieuwe periode in mijn leven'[1].

De bewuste verwijdering van den tachtiger dichtvorm wordt steeds duidelijker. In dezen rijksten scheppingstijd van zijn lyrisch dichterschap is Frederik van Eeden in het geheel geen tachtiger meer, doch hij wordt een geestelijk voortzetter van de oude romantiek, in menig opzicht merkwaardig-verwant aan den veelzijdigen *Clemens Brentano*. Als een nieuw bewijs, dat hij zich ook innerlijk bevrijd voelde, vatte hij zijn lyrische gedichten uit dit tijdperk samen onder den titel 'Uitkomst'.

Onmiddellijk met het bevrijdingsgevoel ging de dichterlijke inspiratie samen. Deels vlak vóór, deels vlak na 9 Maart 1901 schreef hij het gezang *Van de Passielooze Lelie*, *een lied in Hebreeuwschen dichtvorm*. Dat hij zelf het verband tusschen dit nieuwe levensgevoel en deze nieuwe poëzie al dadelijk zag, weten wij uit een brief van hem aan Henri Borel[2], gedateerd: Walden 22 Mei 1901.

> .... Ik heb heel veel ondervonden, de laatste weken, merkwaardige en schoone dingen. Maar alles in 't geestelijke, en ik zal er je niet over kunnen praten. Ik ben een geheel ander mensch geworden, geloof ik. Ik weet zeker, dat het merkbaar zal worden in mijn arbeid en in mijn geluk en kracht. Maar ik vrees, dat ik er volstrekt niet meer sympathie door winnen zal. Integendeel. Maar dit staat nu voor mij absoluut vast, dat mijn leven bestuurd is geworden door hoogere invloeden.... In de N. Gids van April zul je een vers van mij lezen. Dat is geschreven bijna onmiddellijk voor die verandering, waarop ik doel. Die kwam als een antwoord en daarover zul je later lezen. Ik hoop, dat het vers je treffen zal. Het is alles absoluut realistisch, niet gefantaseerd.

Het gedicht is namelijk gescheiden in twee deelen *De Aanroep*

1) Mijn Dagboek. Derde Deel, blz. 226. Abusievelijk verwijst dr. van Tricht, a.w. blz. 97 naar 7 Maart 1901 en naar blz. 266.
2) Brieven van Frederik van Eeden aan Henri Borel. Den Haag 1933, blz. 117.

(van vóór 9 Maart) en *Het Antwoord* (van kort daarna); dat het ook in zijn weergave van een droomverbeelding beantwoordt aan een reëele ervaring, gelijk Van Eeden hier mededeelt aan Borel, werd bevestigd door *S.M. Noach* in zijn opstel over *Het* '*Droomenboek*' *van Frederik van Eeden*[1]. De Hebreeuwsche dichtvorm met het typische parallelisme en den statigen rijmloozen verszang, gestuwd door een zuiver geestelijke bewogenheid, was wel de verst mogelijke afwijking van de tachtiger techniek en het dichterlijk sensitivisme, waartoe Van Eeden in staat was. Opnieuw zou hij dezen dichtvorm kiezen, in 1924, voor het groote gelegenheidsgedicht *Eucharistie*.

Maar al kon hij hierin treffende regels schrijven, als vorm is deze dichtwijze toch te vreemd aan de traditie van de Nederlandsche prosodie en de veelbelezen Van Eeden, die echter geen groot kenner van de geschiedenis der vaderlandsche dichtkunst geweest is, begon nu te experimenteeren met eenvoudige versschema's, tot hij in enkele meesterwerkjes den waterklaren eenvoud van het middeleeuwsche lied benaderde.

Het is interessant de geleidelijke zuivering van deze liedtechniek na te gaan in zijn gedichten uit de jaren 1900 en 1901. Een eerste aanduiding ervan onderbreekt reeds de vijfvoeters van *Het Zeegeruisch* (17 Augustus 1900), doch klinkt daar nog als een gewild-simplistische aanspraak:

> ....gij, die dit rijmken lezen
> en nog in gloed der zonne wand'len meugt.

Bespeurbaar is dezelfde tendentie in *Levens-wonder in ouder worden*, met zijn oud-vlaamsch-achtigen regel:

> 't Is dat God op mijn euv'len niet en ziet.

Dan volgt het bewust-archaïseerende, hierdoor eenigszins gekunstelde, maar toch wel aardige liedje *'t Herteken* en vlak daarna stijgt de zuivere toon in 1901 tot de volmaakte helderheid van *School der Minne*, *Hei-Leeuwerik*, *De Rivier*, *De Planeet* en *Mijn Bloemenpleegster*, die bij elkaar een hoogtepunt zijn in Van Eedens lyrisch oeuvre en alles overtreffen, wat in de *Enkele Verzen* en de zangen uit *Ellen* te genieten is. Dat Van Eeden ook geestelijk evolueerde tot het tegendeel van hetgeen hij geweest

1) Mededeelingen van het F.v.E.-Genootschap, VI. Amsterdam, 1939, blz. 21.

was, kan men aflezen uit de strofe van *School der Minne*, waarin de wijsgeerige grond-gedachte van *In Lijdens Vuur*, als zou alleen de smart het kenteeken der Godheid zijn, met stelligen nadruk wordt verloochend:

> God wil in Vreugden zijn gekend,
> in Vreugden, fel en sterk.

Dat hij door dit nieuwe geluk niet meer sympathie zou winnen, had hij inmiddels helder voorzien: hoe kon deze bewust-antitachtigsche lyriek den Nieuwe-Gidsers anders in de ooren klinken dan als afkomstig van ‘een dominee, alleen in talent en zeggingskracht van de vroegere verschillend’? De twintigste eeuw zou een eind gevorderd moeten zijn, voordat het verstechnisch conservatisme in deze argelooze strofen kon begrepen worden als dichterlijke moderniteit. Met deze neoromantiek was Van Eeden zijn tijdgenooten, die hij verlaten had, ook meteen voorbijgestreefd en terwijl Kloos in de vormen van tachtig verstarde, werd hij een dichter van de nieuwe generatie, die zoeken zou naar de eenvoudige uitdrukking der psychische werkelijkheid.

Een baanbreker van deze moderne richting is hij nochtans niet geworden. Al kan men hier en daar zijn invloed vermoeden bij de dichters, die na 1910 aan het woord kwamen, dezen hebben niet in hem hun meester gehuldigd. Het voornaamste beletsel was wel de geringe eenheid van zijn lyrisch oeuvre, maar hier kwam bij, dat Van Eeden, om modern te kunnen blijven, toch te diep verwant was aan verouderde figuren van de negentiende eeuw. Er school inderdaad een dominee-dichter in hem. Da Costa's gedachte, dat ‘gevoel, verbeelding, heldenmoed’ de wezenskenmerken van het dichterlijke kunstenaarschap moeten zijn, heeft hij weinig gemoderniseerd, toen hij schreef over Albert Verwey (1916): ‘al zijn de groote dichterlijke eigenschappen: diepe mystische intuïtie, brandende liefde, en zelfverloochende heldhaftigheid hem vreemd’[1].

Wanneer hij na 1901 de middeleeuwsch-aandoende liedtechniek weer prijs geeft voor de vaster strofenstructuur van de gedachtenlyriek, die hij bijeenbracht onder den titel: *Des Levens Kern*, blijkt wèl zijn natuurgevoel zich te hebben verfrischt, maar zijn versgevoel is ouderwetsch gebleven. Hoe gemakkelijk hij zich aanpaste bij iedere vormvernieuwing, die zijn levensgevoel hem

1) Langs den weg. Roermond, 1925, blz. 23.

voorschreef, telkens bleek, dat hij de winst ook weer even gemakkelijk verloor en dat het altijd een leerling van Beets en De Génestet was, die zich aanpaste. Hoewel in deze verzameling *Des Levens Kern* indrukwekkende lierdichten staan, en tenminste één meesterstuk: *Stem van Generzijds*, hindert toch de oratorische breedsprakigheid en bovenal het veel te groote gemak, waarmede de rijmbehoefte hem verleidt, de strofe te laten verloopen. Het is trouwens opmerkelijk, dat hij zich levenslang weinig vormtucht oplegde; de gedichten, die hij vertaalde, waren zonder uitzondering rijmlooze gedichten. Zijn spontaanheid kon zich gemakkelijk voegen naar iedere techniek, maar gaf hem ook een afschuw mee voor maakwerk.

Isoleert men beslissende strofen uit de gedichtengroep *Des Levens Kern*, dan hoort men den domineestoon van de vorige eeuw het duidelijkst waar ook het domineesgevoel niet ver af is:

> Mijn Vader maakte mij gewis
> aldus, opdat ik leere,
> hoe ijl der menschen oordeel is,
> en ik mij van hun ergernis
> tot Zijn vertroosting keere.

Maar dit is gelouterde domineespoëzie en haar eenvoud blijft verkieselijk boven de opgesmukte fraaiheid van een technisch pronkstuk uit den tachtiger tijd als de strofen *Voor de Liefste*. Ze wekt daarenboven den indruk, dat Van Eeden zijn ware karakter ontdekte, toen hij in deze religieuze gevoelens de harmonie vond tusschen zijn drang naar het realiseeren van het onwaarschijnlijke en naar het erkennen van het waarachtige.

IX

Wat dreef hem aan, hierbij Dante tot leidsman en meester te kiezen? *J.L. Cohen*, die een verhandeling schreef over *Dante in de Nederlandsche Letterkunde*[1] wijst allereerst op het voorbeeld van Perk en Potgieter, vervolgens op de overeenkomst der inspiratieve jeugdliefde bij Dante en Van Eeden en eindelijk meent hij, dat Van Eeden (in *Minnestral*) ‘door een illuster voorbeeld heeft willen aantoonen, dat wij ons allen laten beheerschen door den waan en dat dit verkeerd is’. Al deze beweegredenen zullen

1) Haarlem, 1929, Over Van Eeden, blz. 228-244.

hebben meêgegolden, maar de grootste aantrekkingskracht van Dante op Van Eeden is, dunkt mij, toch wel uitgegaan van den laatsten versregel der *Divina Commedia*, dien hij tot besluit van het eerste deel zijner sonnettenreeks *Dante en Beatrice* vertaalde. Aangaande Dante zegt hij daar:

> Hij gaf één zelfden naam aan d'ééndre Macht,
> die 't kinds-hart wekt met stralen luw en zacht
> en die de Zon beweegt en d'andre sterren

Op denzelfden regel wordt gezinspeeld in *Alles voor U*:

> ....wie is er nog betrouwbaar
> dan Hij, die 't licht en de gesternten maakt?

En wordt ook deze regel niet bedoeld, waar Van Eeden in zijn strofen *Aan de Groote Dichters* zegt, dat al ons bang getob verdwijnt ‘voor een gouden woord van Dante's lippen’?

Het besef, dat de Liefde het middelpunt en de stuwkracht van alle cosmisch gebeuren moet zijn, heeft hij in ieder geval aan Dante ontleend en dit besef begon tegen het einde van de lyrische Sara-periode zijn erotiek te beïnvloeden, doch gaf meteen ook aan zijn distinctiedrang, die altijd met zijn erotiek gepaard ging, een andere richting. Hij voelt zich volgens eigen zeggen ‘gebannen, arm en eenzaam’ en vereenzelvigt zich met Dante in het heimwee naar het verre vaderland, dat hem door de prille jeugdliefde was gewezen, doch dat hij nergens in het leven vond. Dit vaderland is niet het hiernamaals, doch de landstreek, die in dit aardsche leven beschenen wordt door het ‘reiner schoonheidslicht’, voor welks glans wij niet verloren mogen gaan:

> Wee den voor reiner schoonheidslicht verloornen!

Zijn dit niet degenen, die Van Eeden uitgestooten hebben, omdat zij weigerden, zijn ‘hooger streven’ te begrijpen? Het is een wee-geroep over ‘de anderen’, van wie de dichter zich thans distantieert als deemoedig waarheidszoeker:

> 't Is niet om mij, 't is om ons droef geslacht
> dat nog die wonde branden blijft hierbinnen,
> want ik moet haten tevens en beminnen
> en liefde blijven geven waar 'k veracht.

Het onderscheid tusschen zichzelf en ‘de anderen’ weet hij geringer dan hij het wenschen zou. Hij is een oogenblik bevrijd

geweest, in *Uitkomst*, maar thans ervaart hij opnieuw, dat hij bekneld is in den ban van het waarschijnlijke:

> Wat is er Hel, 't en zij de Hel van Waan,
> waar, door een schijn verblijd, wij armen allen
> verspelen ons kortstondige bestaan,
> om lachend in den mond des Doods te vallen?
>
> En God ziet toe, hoe ons wuft leven vlucht,
> maar van zijn strengen mond valt geen gerucht.

Indien een liefde hem redden kan, dan eene, waarover geen schaamte mogelijk is, en die hem volledig vrijmaakt, niet enkel van den waan in het waarschijnlijke, doch van geheel zijn verleden tot op het oogenblik, dat hij de allereerste liefde ervoer. In deze algemeene conclusie uit *Dante en Beatrice* kan men bij den lyrischen dichter Van Eeden het keerpunt waarnemen, waarop de dorst naar verlossing zuiver religieus wordt.

Deze sonnettenreeks is in waarde zeer ongelijk, ze bevat een gedicht op Nederland - O Land, mijn Land, hoe blinken spiegelklaar uw vlieten - dat zeker grooter bekendheid verdient dan het geniet; en een sonnet op de zee, dat heelemaal vóórtachtigsch van toon, onvoorwaardelijk mooi is. Zuiver is ook het dertiende sonnet: Wat zegt het najaar,.... met zijn aangrijpende terzinen: Er staat een boom in lichten Hof geplant.

Doch zooals alle verzengroepen van Frederik van Eeden hun eigen taalkundige of dichterlijke afwijkingen hebben, zoo onderscheiden de klinkdichten van dezen cyclus zich door de veelvuldigheid van oratorische vragen en door de herhaling van dezelfde volzin-structuur, die vaak ook met hetzelfde woord aanvangt, b.v. in XXII: ‘dan baart...., dan bloeit..., dan stort’, in XXIII ‘dat d'Almacht.... en dat de ziel.... en dat alom.... en dat Gehenna’. Verder hinderen verscheiden valsche of leelijke metaforen. In VII:

> Ik weet een donker wee dat klacht niet kent
> të eenzaam en të innig voor gedichten,
> hebt gij dat ook aan uw zielsfirmament
> genageld en als licht-gesternt doen lichten?

In X wordt gevraagd of er een Liefde sterk en groot genoeg is om 's dichters hart te *verzwelgen* en in XIX heet Beatrice een ‘blanke liefde-zuil, bloedrood omrankt door vurig lied’.

De verzameling strofische liederen, die volgt, loopt na het

geciteerde *Zelf-Schouw* langzaam dood in mokkende versjes; slechts uit 1906 zijn er twee fraaie dichterlijke bespiegelingen, *Op de Heuvelen* en *Het Gebergte*, beide in den trant der negentiende eeuw, met oratorische aanvangsherhalingen en ouderwetsche zegswijzen, maar ook met dichterlijke denk-beelden, den zin des levens betreffende, doch hierop volgen een paar platitudes tegen de 'kleine nijdige dwazen' en de 'baloorige vrienden' en een onnoozel puntdicht *Dichter en Geleerde*, dingetjes, die het opschrijven en zeker het bundelen niet waard waren, doch die ons er opmerkzaam op maken, dat het oud zeer nog niet uitgewerkt is, zoodat wij ons minder verbazen, wanneer wij den onbedorven tekst onder de oogen krijgen van de scheldsonnetten tegen *Willem Kloos*, verschenen op 17 Mei 1919 in *De Amsterdammer*. De tegenstelling tusschen hemzelf en de tachtigers, waarop hij telkens zinspeelt, komt hier tot een wanhopig paroxysme, dat door de latere verminking van de scheldsonnetten tot bedaarde zedepreeken in de verzen der *Tweede Jeugd* tamelijk goed verborgen, maar tamelijk slecht geboet is. De scherpe toon was al hoorbaar in enkele regels uit de *Drievoudszangen* (1898-1899):

> Arm menschje, dat mijn eer aan darde randen,
> terwijl gij schoonheid, die van God is, smaadt....
> (*Nemesis* I)

Het is mogelijk, dat wij bij deze regels voornamelijk moeten denken aan de kritiek, die Verwey heeft uitgebracht op *Ellen* en *Johannes Viator*, doch het beeld van den goddeloozen mensch, wiens opstandig zelfgevoel een afschuwelijke waan is, die hem gesloten houdt voor de waarneming der waarachtige heerlijkheid Gods in de schepping, wordt allengs duidelijker en exclusiever voor Willem Kloos gebruikt. Wij ontmoeten het opnieuw in het gezang *Aan de Groote Dichters* (1902):

> Maar wee den dichter, die niet staag blijft weten
> dat van Godsliefde alleen zijn dichtmaat stamt
> hij wordt bij 't stemloos volk teruggesmeten
> midde in zijn kracht verlamd.

In de scheldsonnetten eerst wordt het verlangen om zich van zulk een dichter volstrekt te onderscheiden verhevigd tot een fel-persoonlijken aanval, dien men wel zeer ten onrechte karakteriseert als een venijnige insinuatie - zooals *Hein Boeken* deed

in zijn antwoord-sonnet *De Slang*[1], want het was, recht op den man af, een uitbarsting van ziedende razernij:

> Ach, arme Duivelgod, wel diep getuimeld
> zijt gij van uwen troon van ijdlen waan
> en hoe ellendig is uw Oproer-Vaan
> door 't zoo verachte beest Publiek beduimeld!
> Karikatuur, waarvoor elk dichter siddert,
> bejuubileerd, belauwerd en beridderd.
>
> Gij, renegaat uit 't heilig Kamp der sterken
> wat hebt gij met uw dichtergaaf gedaan?
> en wat blijft er voor 't Eeuwig Licht bestaan
> van al uw fraaye literaire werken?
>
> Welk Dichter is als gij zoo diep verworden,
> Huis-Ridder van de Oranje-Nassau orde?

Zulke regels komen harder aan dan de grapjes uit de scheldsonnetten van Kloos-zelf, al is de aanleiding, een koninklijke decoratie op den zestigsten verjaardag, wel wat kinderachtig gezocht, doch waar het om gaat: het distantieeringsproces bereikt hier zijn eindpunt en zijn toppunt. Van Eeden had moeilijk feller woorden kunnen kiezen om verstaanbaar te maken, dat hij met alles, wat als tachtigsch wordt geroemd, definitief gebroken heeft.

X

Uit 1909 zijn twee mooie gedichten: *Toen ons kindje glimlachte*, dat algemeen genoten wordt als een meesterwerkje, doch dat tot de huiselijke poëzie, een typisch genre der domineesperiode behoort, en het eenvoudige lied, aanvangend met de woorden:

> Nu weet mijn hart geen beeter raad
> dan al wat hunkert te begeeven
> en op een liefelijker leeven
> te wachten en een beeter staat.

Dan zijn er twee onbeduidende gelegenheids-stukjes uit 1915: *Kerstkindje in oorlogstijd* en *Volksliedje*. Verder is het doodstil tusschen 1906 en 1919, wanneer inderdaad, aarzelend, maar allengs zuiverder, de *Tweede Jeugd* begint. Van Eeden bedoelde met dezen naam wellicht niet meer dan een aanduiding van zijn hoogen ouderdom, maar wij mogen daarbij toch denken aan het

1) Nieuwe Amsterdammer 31 Mei 1919. Zie Kalff. a.w. blz. 401.

heimwee naar de eerste jeugd, dat sprak uit den cyclus *Dante en Beatrice*. De vraag, wat de katholieke Kerk precies voor Frederik van Eeden beteekende, zal niemand kunnen beantwoorden, maar hij noemde haar *het Vaderhuis* en in haar geloofsleer vond hij de harmonie van zekerheid en gewoonheid; bij haar geldt niet de volstrektheid van het waarschijnlijke, doch de volstrektheid van de Liefde. Hoewel Van Eeden zich zijn leven lang op zeer verschillende manieren voor de katholieke Kerk is blijven interesseeren, nu eens haar stijlscheppenden geloofsgloed bewonderend, dan weer haar pretenties op het bezit der waarheid lakend, meen ik toch, dat het vooral de lectuur van Dante was, die hem het eerst inwijdde tot haar geheimen; zeker kan ik zijn katholiek-worden niet zien als het probeeren van een kansje met een publiek, dat hem tot dusver vrij onverschillig zou hebben bejegend[1]. Dit laatste was trouwens ook niet het geval: weinig andersdenkende schrijvers genoten zooveel belangstelling bij de katholieke kritiek van het einde der vorige- en het begin dezer eeuw als juist Van Eeden, die daarenboven door verschillende katholieke dichters naar het voorbeeld van *Eduard Brom* ijverig werd nagevolgd. Het vermoeden van dr. Kalff, dat bij de Roomschen wel 'heelemáál gezwegen zal zijn' over den communist Van Eeden, berust op zeker evenveel onkunde als onwelwillendheid, want er bestaat lectuur genoeg over het onderwerp, zelfs in de litteraire tijdschriften en in boekvorm. Tenminste *Alph. Laudy* had verdiend, dat zijn werkje *Zwervers* (Amsterdam, 1906) geraadpleegd werd.

Eene andere zaak is de meening van Albert Verwey[2] als zou Van Eeden zich in arren moede aan de Kerk hebben overgegeven 'niet op de wijze van iemand, die in geloof en leer vrede vindt, maar als een drenkeling, die het zwemmen opgeeft, en zich zinken laat'. Afgezien van de vraag, of men nu beslist *zinken* moet om bij de katholieke Kerk terecht te komen, kan toegegeven worden, dat Van Eeden strijdensmoe was en dat vooral de lyriek uit 1919 dit aantoont. De *Elegie* is de langgerekte klacht van een vermoeide, die zelfs het zingen niet meer volhoudt, doch na een paar gedragen strofen allengs begint te prevelen, het vers *Op de Pijnbank* tast hulpeloos naar een laatste beetje genegenheid. Maar het is even zeker, dat de toon stijgt na 1921 en stijgend aanhoudt,

1) Aldus insinueert Kalff, a.w. blz. 409.
2) Frederik van Eeden, blz. 318.

meer dan drie jaren lang. Om de nieuw-verworven zekerheid heeft Frederik van Eeden gejuicht in de laatste bladzijden van het *Lied van Schijn en Wezen*, in het lied *Aan mijn Engelbewaarder*, in het nieuwe gezang op Hebreeuwsche dichtmaat *Eucharistie*. Deze stukken zijn de hoogtepunten van zijn ouderdomswerk en ze doen in helderheid van structuur, zuiverheid van taal en eenvoud van zeggingskracht niet onder voor het gaafste vroegere werk. Daarna wordt de toon doffer, het vers slapper, maar uit October 1925 is het aandoenlijke ouderdomsgedicht *Mijn Handen*, uit April 1926 de laatste, zuivere oplaaiïng van het poëtisch vermogen in *Ik ben herkend*. Dit zijn weemoedige gezangen van een moegeworden man. Het kan toegegeven worden aan wie er prijs op stelt te constateeren, dat Van Eeden zich tegen het levenseinde, ook al was hij Roomsch geworden, zwaar afgemat voelde. De kerk is zoomin een heulmiddel tegen physieke uitputting als zij er een vluchtoord voor zou zijn. Doch deze gezangen blijven in het geheel der lyriek van Frederik van Eeden ernstig meêtellen. Poëziecritisch beschouwd kan men het laatste tijdperk zijner scheppingskracht, al is de uitputting dan merkbaar, niet het armzaligste noemen, het is veeleer een van de rijkste.

Tachtig bestond toen nauwelijks meer voor den dichter Frederik van Eeden; het was een jeugdherinnering geworden. Na zijn fellen uitval tegen Willem Kloos had hij werkelijk afgerekend met dit ‘andere’. En weer was het de liefde, die hem recht gaf, metterdaad te beweren, dat - thans voor het laatst - een nieuwe periode was aangebroken in zijn bestaan. Het is geoorloofd, deze late liefde, die Dante hem geleerd had, aan te duiden als gesublimeerde erotiek. De dichter zelf geeft er recht toe in de oprechte strofen uit *De schat mijns harten* (1902), die zooveel van zijn leven verklaren:

> Het is mijn ster, het is de sterke liefde,
> die niemand kan verstaan en niemand ziet,
> die alom heerscht, die al vertroost wat griefde,
> die stralend schoon uit alle dingen schiet.
>
> Nu ken ik haar, die heft en heelt en heiligt,
> die zacht als water door geen kracht bezwijkt,
> den Satan slaat en voor demoonen veiligt,
> die immer buigend boven bergen reikt.
>
> Haar glans ging òp toen ik geen vreugd meer vragend
> in duldzaam beven uitzag in den nacht,

toen heeft zij, mij in Liefstes oogen dagend
bewezen haar onnoemelijke macht.

Dies roem ik God, zal van zijn Rijk gewagen,
spijt aller schijndeugd, spot of hindernis,
daar Hij der wereld doem zoo licht leert dragen
en zacht voor Liefde's kindren is.

Het was Van Eedens' lot, een erotisch dichter te zijn, doch een erotisch dichter, die zich krachtens zijn onderzoekenden geest en zijn religieus temperament méér om den zin dan om het genot van de liefde bekommerde. Zijn vroegste liefde heeft in hem het kunstenaarschap gewekt. Iedere nieuwe liefde heeft zijn kunst vernieuwd. Daar hij de liefde wilde verstaan als een geestelijk beginsel, werd deze kunst vijandig, eerst jegens het naturalisme, toen jegens het sensitivisme, eindelijk jegens het individualisme zijner dichtende leeftijdgenooten.

De vraag, of Van Eeden een tachtiger was, moet - afgezien van de historische samenhorigheid der tachtiger dichtergroep - beantwoord worden met de stelling, dat hij het van aanleg nooit geweest is, dat hij het, zeker niet uitsluitend met winst voor zijn lyriek, is geworden krachtens een soepel aanpassingsvermogen, en dat hij zich werkelijk bevrijd heeft gevoeld, toen hij zich beijveren kon om het niet meer te zijn.

ANTON VAN DUINKERKEN

Aanteekeningen en opmerkingen

Ut Deus?

Een burgemeester van een onzer groote steden zond ons het nummer van 21 Maart 1940 van De R.K. Politieambtenaar, officieel orgaan van den R.K. Politie-Bond St. Michaël, waarin onder het quasi-wetenschappelijke opschrift ‘Maatschappijleer’ o.m. het navolgende den lezers ter overdenking wordt aangeboden:

‘Op een ander Maatschappelijk gebied, namelijk het *Kerkelijkmaatschappelijk* gebied komt ook weer het liberalisme zijn vernielenden invloed uiten. Ten opzichte van den Godsdienst is men volgens het liberalisme ook *onafhankelijk*, ook *vrij* dus. Weg met de openbaring, weg met het leergezag der Kerk dus. Godsdienst en Kerk zijn privaat-zaken. Wil een mensch zoo idioot zijn in afhankelijkheid van een kerk (bijv. de Katholieke Kerk) God te dienen - goed, laat hem! Wil een mensch zoo wijs zijn om geen God te dienen, dàn is hij eigenlijk pas een echte liberaal: d.w.z. een “vrij-man”.

Op een derde maatschappelijk gebied, het *Familieleven* treedt het liberalisme niet minder storend op.

Men moet vrijheid in het huwelijksleven bezitten. Wil men trouwen, goed! Wil men scheiden? Ook goed! Het optimum van liberaal zijn is echter weer in vrije liefde te leven. Dan is men immers weer totaal vrij, ongebonden.

Zoo ver heeft het liberalisme onze Europeesche beschaving echter nog niet kunnen brengen. Ons christelijk volk wilde hier, Goddank, steeds anders, en hier heeft het liberalisme onze volksmenschen nog niet geheel te pakken. Toch ziet men in de echtscheidingswetten maar àl te goed haar [?] ontbindende werking op het familie-leven.

Op een vierde maatschappelijk gebied, het *gebied der vrije maat-*

schappij heeft het liberalisme haast moordend huisgehouden. Vooral de beroepsvereenigingen waren vergif en werden eenvoudig verboden.

U ziet dus dat ook op sociaal, op maatschappelijk gebied de Christelijke Thomistische wijsbegeerte een aardig werkje aan de hand kreeg.'

De burgervader vraagt, of de Gids-redactie hieraan niet eenige aandacht zoude willen wijden, in de hoop dat het stuk aldus onder de oogen zal komen 'van vele verstandige Katholieken'.

Aan dit verzoek voldoen wij gaarne; uitvoerig commentaar op de hierboven afgedrukte regelen kan echter achterwege blijven. Men aarzelt een bond van politie-mannen van opzettelijke beleediging van een volksgroep te beschuldigen, men verwijt hun ongaarne laster of kwade trouw. Quis ut Deus? luidt het devies, dat op den omslag van het blad prijkt. Ook wie zijn normen minder hoog stelt en er mede tevreden is, dat schrijvers zich gedragen als fatsoenlijke en voor hunne uitlatingen verantwoordelijke.... *menschen*, zoude van meening kunnen zijn, dat zelfs aan dien bescheiden eisch in casu *niet* is voldaan.

B.M.T.

Oude en nieuwe Economie

Bij de op 22 Februari van dit jaar in de Eerste Kamer gehouden discussie over de begrooting van Economische Zaken, heeft de A.R. hoogleeraar Diepenhorst naar aanleiding van opmerkingen van den heer de la Bella over de te voeren economische politiek een uitvoerig betoog opgezet over het verschil tusschen 'oude economie' en 'nieuwe economie'.

Minister Steenberghe was het met de door prof Diepenhorst ontwikkelde opvatting roerend eens. Diens 'principieel, magistraal betoog', onderschreef hij ten volle. Hij betwistte tevens, dat hij in dit opzicht in beginsel een ander standpunt innam dan de heer de la Bella. 'Ik meen', zoo zeide hij, 'dat wij in elk geval hiervan zullen moeten uitgaan, dat degenen, die er zoo over denken (de minister doelde daarbij op zichzelf, mitsgaders de heeren de la Bella en Diepenhorst), behooren tot de richting van de nieuwe economie'. 'Nòch de heer de la Bella, nòch de heer

Diepenhorst, nòch ik staan op het standpunt van het vrije spel der economische krachten', zoo verduidelijkte hij zijn bedoeling. Het eenige verschil tusschen hem en den heer de la Bella was, dat hij in de theorie van de nieuwe economie niet 'tot het uiterste punt gaat'. Zijn weg en die van den heer de la Bella scheiden zich op het punt, waar men krijgt een groote macht en een algenoegzaamheid van den Staat, terwijl hij, minister, zooals door den heer Diepenhorst ook is aangegeven, het subsidiariteitsbeginsel belijdt om het niet door den Staat te laten 'gebeuren', zoo dit mogelijk is, maar te laten 'gebeuren' door kleine gemeenschappen, liefst uit het bedrijfsleven zelf.

Leest men nu het 'magistrale betoog' van prof. Diepenhorst, dan ziet men, dat deze aan de hand van een boek van den Franschen econoom Pirou het onderscheid tusschen wat hij noemt oude en nieuwe economie zuiver theoretisch heeft uiteengezet. De laatste gelooft niet aan de onverbreekbare economische wetten, zij bedoelt meer een leer van het maatschappelijk welzijn te geven. Tenslotte heeft de heer Diepenhorst Minister Steenberghe als een aanhanger van de nieuwe economie begroet wegens zijn werkelijkheidszin, waarvan hij blijk gaf in zijn houding tegenover de handelspolitiek, tegenover de ordening en tegenover de prijspolitiek.

Van het 'subsidiariteitsbeginsel' heeft de heer Diepenhorst in zijn uiteenzetting van het onderscheid tusschen oude en nieuwe economie niet gerept.

De overeenstemming tusschen den Minister en Prof. Diepenhorst inzake de nieuwe economie was feitelijk zuiver negatief in dien zin, dat zij niet gelooven in de harmonische ontwikkeling door het vrije spel der maatschappelijke krachten. Omtrent 's Ministers positieve inzichten op economisch gebied werd men daardoor niet veel wijzer.

Opmerkelijk is echter, dat geen der sprekers er zich van bewust scheen, dat dit gansche z.g. onderscheid tusschen oude en nieuwe economie op een woordenspel berust. Immers het woord 'economie' wordt hierin gebruikt in tweeërlei beteekenis. Daarom acht ik ook den term 'nieuwe economie' in hooge mate verwarrend.

Er is economische *theorie* en economische *politiek*. De eerste behoort tot het terrein der wetenschap, de tweede beweegt zich

als alle politiek op het terrein van de staatswerkzaamheid ter bereiking van zekere doeleinden.

Nu kan men van meening verschillen over de vraag, welke economische theorieën het beste de werkelijkheid verklaren; men kan zelfs de meening zijn toegedaan, dat er nog geen enkele bevredigende economische theorie gevonden is, maar hierover zullen allen het eens zijn, dat de economische wetenschap de factoren nagaat, die van invloed zijn op de volkswelvaart en poogt vast te stellen, welke gevolgen zekere maatregelen op economisch terrein voor die volkswelvaart zullen hebben, wanneer al het overige gelijk blijft. Of die factoren maatschappelijke verschijnselen, uitvloeisels van het vrije spel der maatschappelijke krachten, dan wel daden van de overheid zijn, doet voor de economische *wetenschap* niets ter zake. Zij trekt objectief, zonder vooroordeel of voorop gezette bedoelingen, haar conclusies.

Maar wat is de z.g. nieuwe economie? Niets anders dan een politiek, welke *bij voorbaat* voor het algemeen welzijn, voor de volkswelvaart, meer heil verwacht van ingrijpen van de overheid in het maatschappelijke leven dan van het vrije spel der maatschappelijke krachten en die er dus op gericht is dit zooveel mogelijk door overheidsmaatregelen of maatregelen van met een deel der overheidsmacht te bekleeden bedrijfsgemeenschappen te vervangen.

In dit opzicht is er inderdaad geen verschil tusschen sociaaldemocraten en katholieken. Deze laatsten gaan op dit terrein - Dr. Colijn heeft het moeten ervaren en hij heeft het ook openlijk in de Eerste Kamer uitgesproken - heel wat verder dan het antirevolutionnaire volksdeel. De kabinetscrisis, die tenslotte aan het bewind van Dr. Colijn een eind heeft gemaakt, nadat het al vroeger herhaaldelijk had gespannen, was daaraan te wijten. In de gemeenschappelijke verheerlijking van de nieuwe economie door den anti-revolutionnairen hoogleeraar en den katholieken Minister van Economische Zaken gaat een verdoezeling van meeningsverschillen schuil.... wellicht ter wille van het herstel van een oud bondgenootschap.

MOLENAAR

Bibliographie

J.A.J. Barge, F.J. Buytendijk en J.E. Schulte, Het ras morphologisch, physiologisch en psychologisch beschouwd. - Overdruk uit Afkomst en Toekomst, Ve jaargang 1939. Uitg. van Stockum en Zoon, den Haag.

In een schrijven uit Rome van de Sacra congregatio de seminariis et studiorum universitatibus, waarvan de Paus voorzitter is, worden alle katholieke Universiteiten en Faculteiten aangespoord een aantal hedendaagsche dwalingen, speciaal wat betreft de beteekenis van het ras voor het geestesleven der menschen, te bestrijden. Daartoe werd in ons land een studiedag over het rassenvraagstuk georganiseerd door de R.C. charitatieve vereeniging voor geestelijke volksgezondheid en den Senaat van de R.C. Universiteit, hoewel deze nog geen faculteit voor natuurwetenschappen bezit. Bovengenoemd geschrift bevat de op 4 Februari 1939 te Nijmegen gehouden toespraken.

Professor *Barge* beschrijft de menschenrassen van de morphologische zijde en heeft zich bij deze voordracht natuurlijk een groote beperking moeten opleggen, zoodat alleen een korte beschrijving van Europeesche vertegenwoordigers van het blanke ras wordt gegeven. Hij verwerpt een rassendefinitie, waarin ook zou opgenomen zijn, dat rassen zich op geestelijk gebied kunnen onderscheiden, omdat geestelijke verschillen historisch geen rol hebben gespeeld bij de opstelling der anthropologische rassen. Toch vermeldt hij o.a., dat Linnaeus er wèl oog voor had en komt hem een latere synthese van lichamelijke en geestelijke kenmerken wèl gewenscht voor, omdat het 'zeer wel mogelijk is, dat de term geest er implicite toch in besloten ligt,' De schrijver hinkt dus nog wat op twee gedachten, maar hij heeft gelijk, wanneer hij beweert, dat bij rassen van de geestelijke zijde der menschelijke twee-een-heid nog weinig bekend is, dat ons alle inzicht in de beteekenis van de lichamelijke raskenmerken voor de intellectueele en moreele structuur van de menschelijke persoonlijkheid nog ontbreekt en dat de anthropologie in haar huidig gewaad stellig nog geen normatieve wetenschap is, die grondslag en uitgangspunt levert voor ons redelijk-zedelijk handelen. In deze voordracht blijven we m.i. nog wat veel aan de oppervlakte.

De volgende spreker, professor *Buytendijk*, had het moeilijker. Hij gaat op de psychophysische constitutieleer dieper in en laat ook het welbekende ervaringsfeit zien, dat dierlijke rassen niet alleen in lichamelijke, maar ook in instincteigenschappen verschillen. Wij weten, dat beide mendelistisch overerfbaar zijn. De physiologische eigenschappen worden overzichtelijk weergegeven in vier groepen, die zich niet tot een korte weergave leenen, maar in het oorspronkelijke moeten worden na-

gelezen. Scherp wordt de typologie van *Jaensch* gecritiseerd, vanwege de sterke politieke bevooroordeeldheid en de tendentieuze overdrijvingen van conclusies uit gegevens, die, als men er een ernstig en juist gebruik van maakte, misschien iets zouden kunnen onthullen over rassenphysiologie en wezensverschillen tusschen menschengroepen. Deze voordracht is zeer zakelijk gehouden en voorzichtig gesteld. Er worden voorbeelden gegeven, hoe de spreiding binnen het ras dikwijls aanzienlijker is dan de rasverschillen. Zeer de moeite waard is wat de schrijver zegt over de houding, die men tegenover het leed aanneemt en over het beleven van zielsconflicten door elk mensch en hoe oppervlakkig een rasindeeling werkt, die kruisingen als disharmonisch in haar gevolgen beschrijft, zonder dit gevoel, waardoor de mensch zich principieel van het dier onderscheidt, nader bloot te leggen. De schrijver had ook goed gedaan in dit verband de poging van *Clauss* te ontzenuwen om een bepaald ras, als het vooraziatische, als een tweespaltras te karakteriseeren, dat lijdt onder het conflict van vleesch en geest. Deze voordracht is leerzaam door de uitstalling onzer onkunde, die niet uit een soort van bevooroordeeld leedvermaak plaats vindt en daardoor ons vertrouwen in den opzet zou benemen. *Buytendijk* erkent tenminste, dat er verschil bestaat in formeele functioneele kenmerken, in vitale disposities, die de wijze van ons ageeren en reageeren tengevolge van eigenaardige aangeboren temperamenteigenschappen bepalen en onze gedragslijn beheerschen. Het is principiëel niet onmogelijk, dat dergelijke elementaire vitale psychische disposities zich in rassen zouden ophoopen, maar wij kennen ze nu nog slechts zeer gebrekkig. Wat de schrijver ons van physiologische eigenschappen kon voorzetten, waren dus hoofdzakelijk òf functies, waarin men binnen het ras individueel sterk verschilt òf functies, die men feitelijk met de geheele menschheid deelt.

Hoewel de tweede schrijver telkens een voet zette op het terrein van den derden, wat vanzelfsprekend is, daar de terreinen slechts door forceeren zouden zijn te scheiden, houdt *Dr. Schulte* zich speciaal met de psychologische zijde van het rassenvraagstuk bezig. Hij begint met te wijzen op de geërfde psychische sexeverschillen binnen het ras. Op grond hiervan, van de psychophysische constitutietypen, van de graphologische gegevens en die van het tweelingenonderzoek, vindt de spreker ‘dat het psychologisch onderzoek der menschenrassen reden van bestaan heeft’. Psychische erfelijkheid is immers aangetoond. *Schulte* veronderstelt dat de psychische rasverschillen voornamelijk te zoeken zijn op het gebied van het gemoedsleven, het tempo, het temperament (aangeboren karakter) en de motoriek. Het geheel van zijn uiteenzettingen is m.i. wat veel in de gemoedelijke sfeer gebleven. De Joden worden wegens tijdgebrek en ‘omdat ze buiten de rassenkunde vallen’, als vormende geen ras, maar meteen geschrapt. De Europide, Mongolide en Negride hoofdrassen worden als het mannelijke, vrouwelijke en kinderlijke gekenschetst, wat niet veel meer dan een Spielerei is en van de Mongolen wordt aangenomen, dat zij uiterlijk het dichtst bij den oorspronkelijken mensch staan .... dien toch eigenlijk niemand kent! Ook verschillen *Schulte* en *Buytendijk*, wat de waardeering van de beteekenis der endocrine organen en hormonen betreft.

Wij zijn er *Schulte* echter dankbaar voor, dat hij duidelijk in het licht stelt, dat de weinige gevonden en de eventueel nog te ontdekken psychische raskarakteristica uiterst weinig te maken hebben met het hoogere

geestesleven van den mensch en met diens beleving van geestelijke waarden.

De drie voordrachten zijn een doorloopend pleidooi voor bescheidenheid en bevatten rake terechtwijzingen voor fanatieke rasverheerlijkers.

P.J. WAARDENBURG

J.P.C. Kats, Het phonologisch en morphonologisch systeem van het Roermondsch dialect - Roermond-Maaseik 1939. 222 blz.

Het proefschrift waarop de heer Kats aan de Nijmeegsche universiteit promoveerde, is de eerste monographie over een Nederlandsch dialect, welke uitgaat van de nog jonge leer der 'phonologie', zooals die door mannen als Trubetzkoy, Jakobson, Mathesius en veel anderen wordt gepropageerd en die in ons land warme verdedigers heeft gevonden in J. van Ginneken, A.W. de Groot, H.J. Pos en N. van Wijk.

De phonologie is geboren als reactie op de ver doorgevoerde phonetiek die alle mogelijke details en detail-verschillen aan de menschelijke spraakklanken opmerkte en registreerde maar daarbij het geheel der klanken van een taal of dialect uit het oog verloor. Nochtans wist men heel goed dat er iets als een klank-systeem bestond, alleen had men dat nooit op zijn juiste waarde geschat. De phonologie tracht dit nu wel te doen; zij is logisch een onderdeel van een structureele of totalitaire taalbeschouwing in het algemeen, die zich baan breekt tegenover de nogal atomistisch werkende taalkunde der oudere linguistenscholen. Een symptoom van dien nieuwen koers is het tijdschrift 'Acta linguistica' met als ondertitel 'revue internationale de linguistique structurale', dat in den loop van het vorig jaar te Kopenhagen is beginnen te verschijnen. Maar hij is begonnen op het terrein der klankleer, misschien wel omdat daar juist de versplintering (denk aan de experimenteele phonetiek) het verst was gevorderd. Niettemin is ook de nieuwe 'beteekenisleer' van Weisgerber, Trier e.a., die al sinds een tiental jaren onafhankelijk van de phonologie veld wint, een streven in dezelfde richting.

Den phoneticus interesseeren de spraakklanken en hun onderlinge verschillen in het algemeen en om hun zelfs wil; den phonoloog interesseeren ze om hun functie in een bepaalde taal of een bepaald dialect. Voor den phoneticus is b.v. het verschil tusschen de meer gesloten ee van *been* en de meer open ee van *beer* principieel even gewichtig als het verschil tusschen ee en aa. (eenieder kan zich gemakkelijk van het bedoelde verschil overtuigen door het woord *beer* te gaan uitspreken, maar op het ogenblik dat de r moet inzetten i.p.v. deze een n te spreken). De phonoloog echter maakt hier een scherp onderscheid. Het verschil tusschen ee en aa dient om verschillende intellectueele noties uit te drukken (*been*, *baan*); de phonoloog noemt ee en aa daarom twee phonemen. Maar het verschil tusschen meer gesloten en meer open ee heeft niet die functie, het hangt uitsluitend af van de consonant die volgt (is dat een r, dan is de voorafgaande ee meer open dan voor andere consonanten); de phonoloog noemt daarom de meer open ee-klank een combinatorische variant van het phoneem ee. Den phoneticus is het om de klanken te doen die talloos zijn, den phonoloog is het om de phonemen te doen die beperkt in aantal zijn. Een klankverschil kan in het eene dialect phonologische waarde hebben, d.w.z. tot een intellectueele onder-

scheiding dienen, en in een ander dialect niet. Elke taal, elk dialect heeft zijn eigen systeem van een beperkt aantal phonemen of m.a.w. zijn eigen phonologisch systeem. Zoo zijn phonologen er toe gekomen een scherp onderscheid te zien tusschen phonetiek en phonologie. Gene zou tot de natuurwetenschappen behooren, deze tot de geesteswetenschappen.

Door de phonologie worden de ouderwetsche dialectbeschrijvingen als methode eigenlijk weer in eere hersteld. In den laatsten tijd toch was het aanzien der 'Ortsgrammatik' eenigszins onder den voet geloopen door de zooveel weidschere maar noodzakelijk ook oppervlakkigere dialect-geographische methode, die de verspreiding van een klank over een grooter gebied, los van een bepaald dialect en dus van een bepaald klanksysteem, nagaat. Hieraan heeft de phonoloog zoo goed als niets, terwijl uit menige 'klank- en vormleer' voor hem nog wel een en ander te halen valt. De phonologie heeft voorloopig allermeest behoefte aan afzonderlijke dialectbeschrijvingen, maar dan zulke die phonologisch van opzet zijn. Het is Kats die daarmee een begin heeft gemaakt voor Nederland en daarom dus is zijn werk een novum in onze dialectologie. Het kan niet de bedoeling zijn in dit tijdschrift die per in te gaan op het proefschrift zelf. Daarvoor zijn de recensies in de vaktijdschriften, naar welke hier zij verwezen. Evenmin kon in deze regelen een volledige samenvatting der phonologie als taalwetenschappelijke leer worden gegeven. Wie er meer van wil weten, kan thans volop terecht in het bevattelijk geschreven handboek van Prof. N. van Wijk, dat in 1939 verscheen bij Nijhoff. Het heet Phonologie en heeft als ondertitel 'een hoofdstuk uit de structurele taalwetenschap'.

W. DOLS

Ontvangen boeken

DR. K.F. PROOST, Georg Brandes, Inleiding tot zijn leven en werken. - van Loghum Slaterus, Arnhem.
URHO KARHUMÄKI, Yrjö, de Looper. - Nederlandsche Keurboekerij, Amsterdam.
EMMY VAN LOKHORST, Veronica. - Nederlandsche Keurboekerij, Amsterdam.
W. KRAMER, Leesboek voor de eerste klas van Gymnasium, Lyceum of Hogere Burgerschool. - Wolters, Groningen.
C.C. BERG, Indië's Talenweelde en Indië's Taalproblemen. - Wolters, Groningen.
EYVIND JOHNSON, Olof lacht tegen het leven. - A.R.B.O., Amsterdam.
JUS VAN NEÊRLANDE, Wij en Oorlog of Vrede. - Sijthoff, Leiden.
DS. H.J.D.R. THEESING, Het 'Statische' en het 'Dynamische' in de Christelijke religie. - van Gorcum, Assen.
PROF. DR. J.H. GUNNING WZN, Keur uit de werken van. - Wolters, Groningen.
A. DEN DOOLAARD, Orient Express (De Salamander). - Querido, Amsterdam.
S.F. VAN PRAAG, Sam Levita's Levensdans (De Salamander). - Querido, Amsterdam.
DR. W.J. KÖHLER, Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland. Tweede Deel. 1600-1735. Eerste Helft. H.D. Tjeenk Willink, Haarlem.
DR. P.W.J. VAN DEN BERG e.a., Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1940. - van Gorcum, Assen.
ROBERT NOËL, Pourquoi sombra la paix. - Lebègue, Brussel.
DR. P. BROMMER, Eidos et Idea. - van Gorcum, Assen.
S. VESTDIJK, Klimmende Legenden. - Nijgh en van Ditmar, Rotterdam.
IR. N.H. VAN DIJK, Mechanische Rijstcultuur. Economische en technische resultaten na zes jaren pioniersarbeid te Nieuw-Nickerie, Suriname. - Paris, Amsterdam.
DR. H. SMITSKAMP, Groen van Prinsterer als historicus. - Paris, Amsterdam.
HERMAN GORTER, Mei. - Elsevier, Amsterdam.
J. HUIZINGA, Patriotisme en nationalisme in de Europeesche Geschiedenis tot het einde der 19e eeuw. - H.D. Tjeenk Willink, Haarlem.
DR. H. POLAK, Het kleine land en zijn groote schoonheid. Vierde herziene druk. - Querido, Amsterdam.
HERMAN DE MAN, Heilig Pietje de Booy. - Querido, Amsterdam.
H. MARSMAN, Tempel en Kruis. - Querido, Amsterdam.
ROBERT H. KETELS, Trois années d'efforts secrets pour la politique continentale. 1936 à Sept. 1939. - Editions du Racisme Paneuropeen, Brussel.

De bevrijding

Keetje werd wakker in een ademende stilte en voelde het licht op haar geloken oogen. Er gingen enkele seconden voorbij, ze verroerde zich niet, maar zei zichzelf: ‘En de geest Gods zweefde op de wateren’ - toen ontstond de eerste dag. - Dit geluk, als herboren te zijn, wilde ze vasthouden, maar ze wist dat het vluchtig was. En toch - kon het zich oplossen in het niet?

Ze was een paar dagen ziek geweest - nu zou ze opstaan en haar vader groeten. Vader, dacht ze, - ik ben een mensch geworden. Neen, u zult mij niet opstandig noemen, het is of ik de opstandigheid heb overgeslagen, want er is geen drift in me, geen lust om te getuigen of te strijden. Maar ik weet nu, dat ik onzen dominee niet meer wil hooren, en ook moet ik u zeggen, dat ik graag een instituut zou oprichten voor jongejuffrouwen van onzen stand. Ik ben veertig jaar en heb een goede ontwikkeling genoten; uw dienstboden kunnen voor het huishoudelijk bestier zorgen.

Vader - ze dacht dat hij wel zou doen alsof hij niet luisterde, maar hij zou haar woorden bij zich bewaren. Liet hij zich niet vaak door haar leiden, als het ongemerkt kon gaan?

Nog lag ze onbewegelijk met gesloten oogen. Een vogel liet een korte klacht hooren in het nevelige herfstlicht. Ze voelde zich te voldaan om verder te denken en sliep in - haar trekken waren week en ontspannen.

Een paar uur later kwam ze buiten; het licht gaf een warmen schijn aan de oude gevels in de straat. De klok had opgehouden te luiden; Keetje hoorde de zware kerkdeur dichtvallen. Ze ademde diep, de koele, bewegelijke lucht had een geur van water. Door nauwe steegjes ging ze, om zoo snel mogelijk buiten den wal te komen. De meeste deuren waren gesloten, een enkele man stond op zijn drempel, een vrouw tuurde naar buiten met uitgerekten hals. Keetje groette hen, maar wilde hun verbaasde blikken niet zien; ze hield haar handen gevouwen op haar borst onder den

omslagdoek; dit was haar liefste houding onder het loopen, wanneer ze alleen was. Zoo ging ze rechtop en doelbewust.

Achter den wal lag het wijde, groene land. Door de inspanning van enkele stijgende passen duizelde het haar even, maar de wind, die hier woei, sterkte haar. Ze keek in het loof van jonge populieren, dat, vergeeld en bros geworden, zacht ritselde. De blauwe hemel had een breede strook nevelgrijs aan den horizont, het gras was frisch groen door dauw en regen. Rechts van haar vloeide traag het riviertje, - ze zag een paar deinende stippen van het wateroppervlak blinken. Links, aan haar voeten, lag het kerkhof; over enkele steenen kropen bloedroode wingerdbladeren - de graven leken klein van hier.

Keetje was blijven stilstaan. Ze ademde diep, totdat het kropte in haar keel en ze uitzuchten moest door even geopende lippen, maar haar borst bleef ruim en geheven. De vreugde in haar werd zoo groot, dat het was, alsof haar ziel zich oploste in een enkelen traan, jeukend onder haar oogleden. Ze hief haar hoofd op naar de zon. Zoo heb ik God nooit eerder gedankt, dacht ze - onze dominee kent Hem niet, hij preekt het liefst over Jehovah, den God van bloed en wraak - hij maakt ons klein, wantrouwend en bang. - Nu daalde ze af naar den weg, die tot het water voerde. Geen mensch liep hier en toch kon een dag niet mooier zijn dan deze. Ze zou haar vader rustig zeggen, dat ze een kleine wandeling had gemaakt. - Wie onder kerktijd buiten de wallen komt, is een goddelooze - die woorden deden haar glimlachen. Aan den wegberm stonden rijpe bramen; ze bukte zich en stak een vrucht tusschen haar lippen, drong verder in de struiken door en plukte. Toen ze terug wilde stappen, moest ze voorzichtig de doornige ranken loshaken van haar wijden rok. Haar zwart garen handschoen scheurde, een blos steeg naar haar hoofd en ze voelde zich zwak in haar knieën. Toch liep ze verder, - nog enkele minuten en ze zou bij de bocht van het riviertje zijn. De bramen at ze langzaam uit haar handpalm, één voor één.

Roerloos in het hooge riet stond een visscher; het was de vreemdeling, dien ze al eerder had gezien, een week geleden op de markt. Hij liep toen zwierig, met wijde stappen. Keetje vouwde weer haar handen op haar borst en voelde zich glimlachen, - ze wist dat deze man haar geen kwaad zou doen. Hij keek over zijn schouder en wenschte haar goeden morgen; weer merkte ze op,

dat zijn gezicht groot en gevoelig was van trekken. Ze stond op korten afstand van hem en tuurde over het water, dat in het midden zijn stroom verried door dunne, cirkelende lijnen aan het oppervlak. - Ook mijn leven stroomt voort, dacht ze en voelde den drang tot praten - maar wat? De oude Aag had gezegd: Mogelijk zal hij tot het Lieve-Vadertjes-Goed behooren, dat daarginds in Zuid-Holland woont, mijn broer uit Gouda heeft me over hen geschreven.

- Godvruchtige menschen, Aag?

Ze had de strook aan Aagje's fijne, gesteven muts zien trillen.

- Och juffer, de Heer kent al de Zijnen.

De visscher bewoog zich niet; ze dacht: als hij beet heeft, zal ik hem zijn handen zien uitstrekken en misschien praat hij dan. Aan de overzij vloog een zwerm wilde eenden uit het riet op; de man hief zijn hoofd en keek de vogels na, een lange, hunkerende rij, die naar het Westen trok. Daar was de hemel vol teere tinten van groen en geel. Ze dacht plotseling, dat de visscher daar stond, zooals zijzelf had gestaan, als in gebed. Nog nam ze zijn gestalte in zich op, de forsche lijnen van rug en schouders, de vloeiende ronde lijn van zijn onbedekte hoofd. Toen draaide ze zich om zonder groet en liep langzaam naar de stad terug.

Haar vader zou binnen het uur niet thuis zijn, de dominee worstelde lang in het nagebed. Midden op tafel stond het zilveren koffie-servies. Keetje sloeg den wollen doek dichter om haar schouders en ging in een leunstoel zitten met hoogen rug; de voetbank van haar vader trok ze naar zich toe. Een minuut of vijf bleef ze stil voor zich uit zitten kijken - toen ging de deur met een bons open en Lijsje kwam binnen. Ze was de jonge hulp voor Aagje, die oud werd.

- Juffer!

- Loop je nog tegen de deur aan, Lijs, als je binnen wilt? vroeg Keetje en wachtte niet op een antwoord. - Breng me een kop heete melk, ik ben wat flauw van het loopen. En geef me eerst mijn Bijbel aan. Ze strekte haar hand uit, maar had het zware boek met beide handen moeten aanvatten: het viel met een slag op den grond. De vrouwen schrokken en keken een oogenblik in elkaars wijde oogen. - Is het mijn schuld, juffer?

- Kind, zei Keetje, praat niet zoo gauw van schuld. Hun vingers raakten elkaar over het boek, dat nu in Keetje's schoot

werd gelegd. Toen het meisje de kamer uitliep, dacht de ander: ze heeft vreemde, starre oogen, waarschijnlijk is ze bang, zonder te weten waarvoor. Ik zou ook de meisjes uit het volk willen opvoeden, maar hoe zou dat kunnen zonder geld? Toch zouden velen de kosten later dubbel en dwars vergoeden. - De schrikachtige levenslust van het kind, dat nog maar korten tijd om haar heen was, maakte haar nadenkend. Met kleine teugjes dronk ze de melk, die Lijsje haar bracht, - toen sloeg ze den Bijbel open. Ze las de woorden, maar verstond ze niet, en bladerde verder, - maar ook het volgende dat ze las, bleef haar vreemd. Toch gaf ze het niet op, totdat ze merkte van binnen koud en stug te worden en ze zei zichzelf: waarom ben ik niet daarbuiten gebleven, waar de zon scheen? En ze zag het stille, wijde land voor zich onder den bleek blauwen hemel. Na een korte poos dacht ze: wat zou ik dan graag lezen? De geschiedenis kwam in haar herinnering van Lot's dochters. De oudste zei: ‘Er is geen man in dit land om tot ons in te gaan, naar de wijze der gansche aarde.’ Die laatste woorden hoorde Keetje nog eens, als in een verre echo: naar de wijze der gansche aarde. Weer verlangde ze het oogenblik terug, waarin ze met opgeheven hoofd God had gedankt.

De dominee, die vóór haar vader binnentrad, zag haar handen gevouwen op den Bijbel rusten. Groote, blanke handen waren het. Het gezicht van de vrouw, ovaal en forsch van trekken, had een gelig bleeke tint; de oogen waren groot en licht bruin.

Keetje stond niet op, ze reikte den dominee haar vingers.

- Het zware boek houdt mij tegen, zei ze met een kleinen glimlach.

De gast vroeg naar haar gezondheid, haar vader schoof stoelen aan en trok aan het schellekoord; zijn bewegingen waren kort en haastig. ‘Mijne dochter’, zei de dominee. Keetje trok een rimpel tusschen haar oogen. Hij noemde haar zijn textwoord van dien morgen en sprak voort, zijn zware stem telkens opdrijvend tot een hoogte, waar de klank onvast werd.

Keetje keek hem niet aan, ze had haar hoofd wat afgewend.

Burgemeester Van Blom hield de deur in het oog, - dadelijk zou Lijsje komen met koffie en zoete koek en onderwijl dekte Aagje de tafel voor het warme eten. Hij had bij het binnentreden van zijn huis een geur opgesnoven, die hem het water in den

mond bracht. Een wijnsaus met champignons, of...? Ditmaal klopte Lijsje.

- Ja! zei Keetje luid, en bracht daarmee een lichte onrust bij de mannen teweeg. - Zet alles onder mijn bereik. - Ze overzag de tafel en knikte Lijsje toe.

- Het is een zeer stichtelijke preek geweest, zei Van Blom, toen de stoornis voorbij was. - En nu zullen we koffie drinken. Zijn stem klonk welluidend en niet onwaardig; - zijn ernst, ook in de kleinste dingen, boezemde vertrouwen in. Hij was bijna dertig jaar burgemeester van het stadje, had den Franschen tijd meegemaakt met zijn luidruchtige zwenkingen, had in iedere verandering het goede gezien en was door zijn gematigdheid en zijn beminnelijken eenvoud steeds aan het bewind gebleven. Niemand kon hem van diepe eigenbaat beschuldigen; hij was vermogend, maar streefde niet naar grooter rijkdom, noch naar invloed of aanzien buiten zijn gemeente. Hij beging fouten - als iedereen, - maar was niet koppig, ze zoo mogelijk door anderen te laten herstellen. Deze man had tien jaar geleden zijn vrouw verloren, en leefde rustig met zijn eenige dochter in het huis, dat Keetje van haar moeder had geërfd.

Nu nam hij het kopje koffie aan, dat ze hem reikte. Het bezoek van den dominee hinderde hem niet, omdat het, door het naderend etensuur, kort zou zijn en hij zich niet verplicht voelde, nog naar den man te luisteren. Hij hoorde zijn dochter zeggen: Hij liep onlangs over de markt, en de oude Aag vertelt mij van een nieuwe secte, die ergens in Holland woont - heeft de dominee daar ook van gehoord?

- Laat ons niet over de afgedwaalden spreken, zei dominee Schutte - het is altoos pijnlijk, - en de Heere zal over hen richten.

Dit antwoord verbaasde Keetje - voor het eerst dien morgen zag ze hem aan en vond zijn blik minder dof en afwezig dan gewoonlijk.

- Aagje heeft belangstelling voor de dingen des geestes, zei ze - een broer uit Gouda licht haar in, maar dat is niet hetzelfde als het oordeel van een godgeleerde.

De burgemeester gaf zijn kopje terug. - Wil mij nog eens inschenken - en bedien eerst onzen gast, voegde hij erbij.

De dominee schraapte zijn keel. - Ge zult de Zwijndrechtsche

Broederschap meenen, zei hij; - wat deze lieden willen, is mij niet duidelijk - hunzelf waarschijnlijk evenmin - maar zij verbreken en sluiten huwelijken op eigen hand.

Keetje nam den Bijbel op, die nog altijd in haar schoot lag.

- Och, zei ze - wilt u het boek een betere plaats geven, het wordt mij toch wat zwaar. Meteen voelde ze haar hart kloppen en dacht eraan, dat dominee Schutte haar eens 'vrijpostig' had genoemd. - Dank u, zei ze zacht.

De ander was opgestaan en klemde den Bijbel tegen zijn borst. - Wij zullen het oog gericht houden op Christus Jezus, onzen Zaligmaker, zei hij.

Keetje boog het hoofd; beschamend kwam het besef in haar, dat deze man zijn medemenschen niet wilde veroordeelen.

De burgemeester mengde zich in het gesprek. - De oude Aagje verwacht het duizendjarig Godsrijk met vuriger verlangen, hoe meer ze haar einde nadert, - en toch is ze gelukkig in dit huis en leeft om zoo te zeggen met ons in gemeenschap van goederen.

Keetje zei zacht: De mensch, in zijn groot verlangen, ziet aan het heil van deze wereld voorbij - en ze stond op, want het zou haar lief zijn, als dominee Schutte nu afscheid nam.

Hij deed het, de burgemeester begeleidde hem tot de straat.

Dien middag was Keetje vermoeid en legde zich enkele uren te slapen.

* * *

Burgemeester Van Blom kwam zelden op het gemeentehuis, hoewel dat niet meer dan enkele minuten gaans van zijn woning lag. Het stadje kende hij door en door, hij had er als kind gespeeld, als jongeling alle geheimen ervan leeren kennen en toen al zich een huis uitgezocht, vanwaar hij als eerste de gemeente zou vertegenwoordigen. Toch was hij niet eerzuchtig, maar wenschte een verzekerd en kalm bestaan, dat hij zich niet beter kon denken dan gegrondvest op zijn minutieuze kennis van de stad en haar bewoners. Toen hij zijn zinnen zette op het groote en solide huis van Berend Esser, wist hij heel goed, dat deze man, behalve een dochter, twee zoons had. Maar Jan en Jacob Esser kende hij van de schoolbanken, hun hoofd zat vol avontuur, ze praatten over de Indiëns en ontwierpen schepen met snelle zeilen. Neeltje, de dochter, had hij als jongen nauwelijks gezien, maar sinds hij haar

vaders huis begeerde, kwam het hem voor, dat ze wonderlijk goed bij hem paste. Ze was drie jaar ouder dan hij en had een vlak, kleurloos gezicht - haar wezen en houding echter boeiden hem door hun vrouwelijkheid en zelfverzekerde rust, waarover een vleug van spot lag. Hij trouwde haar, zijn zwagers trokken naar de Oost. Jan stierf er jong, later vestigde Jacob zich te Calcutta.

Burgemeester Van Blom verwonderde zich nooit over den loop van zijn leven, hij zag nergens eigen berekening, - wel een hoogere rechtvaardigheid en een onafwijsbaar lot. Zijn huwelijk werd gelukkig; in alle wisselvalligheden van landsbestuur wist hij zich te schikken en te handhaven, geholpen door zijn vrouw, die een ruimer inzicht had dan hij en daarbij het vermogen, hem dit te doen deelen. Eens - hij had haar juist goedennacht gekust - zei hij: - Ik leid mijn gemeente niet, - ik geef haar het voorbeeld van iemand, die door goede machten geleid wordt.

Neeltje Esser vroeg: En hebt gijzelf die goede machten gekozen?

Hij dacht even na. - Neen, zei hij - ik heb mij laten kiezen en gij steunt mijn zwak verstand. - Dit was geen fraze en zijn vrouw hoorde het. Haar hart ging naar hem uit, maar ze bewoog zich niet. Ze keek in het donker van den nacht en wist dat later haar dochter den vader steunen zou.

Toen hij zijn eigen huis bewoonde, liet Van Blom de grootste beneden-kamer tot zijn kantoor inrichten. Eén der klerken liep heen en weer tusschen het gemeentehuis en de ‘Kamer des Burgemeesters’, zooals in sierlijk schrift op de deur werd geschilderd. Van Blom voelde zich thuis onafhankelijker en sterker dan waar ook. - Ik ken mijn gemeente, zei hij tot één van zijn schepenen - en acht het noodig, er een kleinen afstand van te nemen. - Men liet hem begaan. Een jonge schrijver had eens de vrijmoedigheid te zeggen: Loop naar den heer Burgerneeltje met deze papieren - de grap vond geen ingang.

Een enkele maal werd het den burgemeester duidelijk, dat hij geen groot man was. Het stadje is klein, moest hij denken, het land is niet groot, en het tijdsgewricht heeft iets mats en benepens. Dan voelde hij een diepe teleurstelling, die zelfs niet werd opgeheven door de gedachte aan zijn onkreukbaarheid. Groot-zijn - waarom was het onbereikbaar? Hij wilde voor allen het goede: welvaart, rust, een geestelijk gedijen - de scherpe grenzen tus-

schen arm en rijk zou hij willen verzachten. Zoo stroomde zijn aandacht ongemerkt in de oude bedding terug.

Enkele dagen na den Zondag, waarop Keetje buiten de wallen was geweest, liet de burgemeester haar in zijn kamer roepen. Ze zag er haar neef, Johan Scheltens, voor de tafel staan. Hij was oud geworden, wit aan de slapen, en zijn kleeren waren hem te wijd. Er was eens over gesproken, dat Keetje dezen man zou trouwen; ze zei zichzelf, zonder het na te rekenen: dat is nu achttien jaar geleden. Hij had haar laten wachten op bericht - het rechte wist ze niet meer. Haar moeder meende, dat er een misverstand zou zijn, - haar vader wilde daarover niet hooren. Zijzelf was verward in haar gevoelens en zag geen uitweg. Had ze Johan lief? - kon verliefdheid iets zijn, waarvoor ze zich moest schamen? - De oplossing lag in den tijd besloten; ze vergat hem, en wachtte niet meer. - Nu stond hij voor haar, en had geleefd, - ze wist niet hoe. Haar vader begon te spreken, Johan had hen uitgenoodigd op zijn bruiloft te komen; hij trouwde, zooals dat den laatsten tijd meer gebeurde, alleen voor den Burgerlijken Stand, daar zijn vrouw - zijn aanstaande vrouw - niet kerksch was. - Op dat oogenblik drong Johan's houding scherp tot Keetje door; hij bloosde - hij had iets kinderlijks in zijn trekken bewaard - en waarom liet vader hem staan, den rand van zijn pet aftastend?

- Gij zoudt mij nog verklaren, waarde neef, zei de burgemeester, waarom ge prijs stelt op onze komst.

Johan's mond sprong open en Keetje zag dat hij, als een beklaagde, spreken wilde om zich te verontschuldigen.

- Ik heb oom niet alles gezegd - ons huwelijk is, wat de menschen noemen, gedwongen - daarom wil mijn vrouw niet in de kerk. En toch - zouden we eenige wijding willen - men zegt: een huwelijk is heilig, maar vanwaar moet die heiliging komen? - Hij sloeg zijn oogen neer. - Het spijt mij, dat tante Neeltje niet meer onder de levenden is - en mijn eigen moeder. Mijn vrouw is een wees. Wij zouden wat bloedverwanten om ons heen willen, die iets van ons vroegen - ik meen: stilzwijgend, - iets goeds in ons verdere leven. Ik hoop dat ge mij verstaat.

Keetje deed een stap naar hem toe en strekte haar hand uit. Hij drukte die haastig, met koude vingers, en deed een stap terug.

- Jawel, zei de burgemeester, - wat gij samen hebt bedorven, moeten anderen redden - maar dat kan God alleen.

Het bleef een oogenblik stil - het fonkelende herfstlicht viel door de hooge vensters naar binnen.

Stamelend zei Johan: We dachten zelf iets goed te maken, - met God's hulp - als anderen getuige wilden zijn van onzen ernst.

- Wij zullen komen, zei Keetje, Ze hief haar hoofd op en keek naar haar vader met een bijna uitdagenden blik. Die maakte een wegwuivende handbeweging. - Drinkt een kop koffie - ik kan hier geen plakkers hebben.

Er werd aan de deur geklopt; - Keetje ging haar gast voor.

Dien nacht sliep ze onrustig. Ze wilde weten of haar ouders indertijd het huwelijk hadden verhinderd - en of ze gelukkig zou zijn geweest met Johan. Er was nu geen sprake meer van eenige verliefdheid - maar zijn woorden hadden iets in haar omgewoeld. Het was dus mogelijk met een ander te praten - een man kon iets zeggen, dat haar voedsel gaf - dat een bijna ongekend verlangen in haar bevredigde; - bevredigde? - of alleen wakker maakte? - Men zegt: het huwelijk is heilig. - De Nieuwe Broederschap verbreekt en sluit huwelijken op eigen hand - vanwaar moet de heiliging komen? - Ze wist geen antwoord. De oprechte nederigheid van Johan had haar getroffen, maar het kwam haar nu voor, dat ze die afkeurde. Weer zag ze de fiere en soepele houding van den vreemdeling, die over de markt had geloopen - en de visscher stond daar, rustig en zwijgend. ‘Ik zal u tot visschers van menschen maken’, had de Christus gezegd. Terwijl de dominee sprak van schuld en verdoemenis, waren zij en de vreemde buiten geweest en wisten niet van zonde. Neef Johan meende het goed, maar ook hij was bevangen. - Eindelijk viel ze in slaap, en droomde van nooit aanschouwde landschappen.

* * *

Den avond van den volgenden dag werd de kermis geopend; Keetje hoorde het belgerinkel van den draaimolen boven het zoemende en dompe menschenrumoer uit, terwijl ze in haar slaapkamer voor den hoogen spiegel stond, waaraan twee kaarsen brandden. Zou ze den nieuwen, geruiten omslagdoek dragen? - hij was lila met groen en bruin - in den winkel hadden die kleu-

ren haar bekoord. Ze aarzelde, keek naar den ouden, zwarten doek, die over een stoel hing, en dan weer naar haar beeld in den spiegel. Ze was groot en statig, ze behoefde dezen opschik niet om een vrouw te zijn, die werd gezien. En dan - *wilde* ze gezien worden in dit stadje, waar iedereen haar kende? Ze keek naar haar oogen, die waren bruin als de kleur van den doek. Den laatsten tijd dacht ze wel eens, zichzelf beschouwend: wat is het geheim van je leven? - zeg het me, voor je sterft. - Ze had nu de rust niet voor een antwoord - ze moest den doek vastspelden en gaan - den geruiten doek, de kleuren waren niet wreed. - Ze blies de kaarsen uit en liep haar weg in den donker. - Beneden wachtte haar vader met Aagje.

Het was als ieder jaar: geur van oliebollen en lamplicht, van bier en heete vuren; wat klatergoud in warmen lichtschijn, veel troebele duisternis daarachter, een warreling van voetgeschuifel, een lucht van zweet en vodden.

De burgemeester zei: De kermis maakt me moe, nog voor ze is begonnen, - de aanvragen vermeerderen ieder jaar en de koopkracht daalt - het leven gaat meer en meer een loterij gelijken. - Aagje luisterde niet, ze gaf haar oogen den kost aan het kermisvolk, donkere vrouwen met oorbellen en gouden armbanden, mannen met een onverschillig brutalen blik. Voor haar waren dit schepsels uit een sprookjes-wereld, arm, slonzig en redeloos.

Keetje liep tusschen haar vader en de oude dienstbode in; met iederen stap werd het nu drukker, zoodat ze langzamer moesten gaan en Aagje de groote hengselmand voor zich uit droeg. De kinderen der armen stonden met opgeheven, bleek gezicht voor de bonte kramen, het licht weerspiegelde in hun oogen. Ze wezen veel, strekten hun hand uit en werden soms eensklaps opzij geschoven door volwassenen, wier begeerte steunde op bezit. In de schiettent knalden de eerste schoten, de hamer viel dreunend op het hoofd van Jut. - Het is als ieder jaar, dacht Keetje, - nu komen de tenten die ik liever niet zie, die van de dikke vrouw en de gedrochtelijke beesten, - maar als ik straks in bed lig, ben ik teleurgesteld en nieuwsgierig. - Neen, waarom zeg ik dat? - naar *deze* dingen ben ik nooit nieusgierig geweest. - Er kwam hun een zwangere vrouw tegemoet, die eensklaps schuw terug week voor een grooten kerel, zwaaiend met een leidsel. Een ruw gelach steeg op, de man holde als een wild paard door de menigte,

- een kind viel over het sleepende leidsel. Een sliert opgeschoten jongens balde zich samen, vormde een stootblok middenin den menschenstroom; het kind, dat tevergeefs trachtte op te staan, krijschte. Burgemeester Van Blom week terug tusschen twee tenten, riep vandaar krachtig en dwingend: Doorloopen! - Een man beurde het kind op - het was de vreemdeling - en zwaaide met zijn vrijen arm in de lucht. Keetje zag: hij was grooter dan ieder ander en hij bleef rustig temidden van het tumult. Er kwam wat ruimte voor haar voet, ze voelde Aagje's greep om haar arm en liep voort achter den man aan, die nog steeds het kind droeg. Hij was niet oud, toch had ze scherpe lijnen gezien om zijn mond. Ze gingen tot het eind van het nauwe pleizier-straatje, daarachter weken de donkere huizen terug, - een stadsplein, grauw en verlaten. Op den hoek stond een wafelkraam, de man liep er binnen, draaide in 't voorbijgaan een lamp neer, die walmde. De beide vrouwen volgden, schoven aan langs dezelfde tafel.

- Hei! riep Van Blom - moeten we daar zitten?

- Hier is het goed, zei Keetje, hief haar borst op en knikte naar het kind, dat bevangen leek door schrik en vreugde. De burgemeester keek verwonderd toe; het was hem of hij zijn dochter en de oude Aag niet herkende, die daar eensklaps een gezin leken te vormen met een vreemden man en een kind. - Hei! riep hij nog eens en wilde gebiedend wenken - maar zijn opgeheven arm werd zwak. De houding van deze menschen trof hem, er was aandacht in en een vanzelfsprekende rust. De vrouw, die nu tevoorschijn kwam om hen te bedienen, vroeg of er al was gevochten - ze hield niet van een bloedige kermis. De vreemdeling tegenover Keetje hief zijn hoofd op en fronste zijn wenkbrauwen. De burgemeester voegde zich bij hen. - Nog niet, gaf hij ten antwoord - een ieder lette op zijn zaak - is er boter in je pan geweest?

Het kind keek met glanzende oogen toe en om Keetje's mond speelde een trage glimlach. Ze legde haar handen op tafel. - Wij krijgen poffertjes, zei ze tegen de vrouw, die de bloedkoralen ketting om haar hals betastte. De vreemdeling voegde erbij: Wij ook, maar duidde niet op het kind.

- Een vrouw haalt de dingen naar zich toe door te vragen, zei Van Blom - of er al is gevochten.... Hij keek misprijzend naar den vreemde.

Die glimlachte verontschuldigend. - Ze staat als laatste in de rij - er zou haar iets kunnen ontgaan.

- Hm - ik ben weinig gesteld op vreemdelingen in dezen tijd - ze maken het volk onrustig. De ander liet zijn blik bijna schuil gaan onder zijn lange oogleden, waardoor zijn gezicht een hooghartige uitdrukking kreeg. - Zijt gij de burgervader? vroeg hij - ik zou zeggen: behoed dan uw eigen rust.

Keetje voelde haar hart kloppen, maar was meteen daarop dankbaar voor de stilte om zich heen. Buiten klonk wat menschengejoel, de vrouwen achter het fornuis zeiden elkaar een enkel woord; de poffertjes werden gebracht, ze keek naar het gebogen kinderhoofd, waarlangs ijle dampspiralen opstegen, ademde diep, ving een blik op van den vreemde, dien ze vol beantwoordde en glimlachte als een moeder, die haar eerst-geborene ziet. Het bleef stil in de tent, - ze aten en dronken. Het meisje had het eerst haar bordje leeg - de man schoof haar zijn eigen poffertjes toe. Het trof Keetje, dat hij overigens geen gebaar of woord had, waarmee hij zich als haar beschermer deed gelden. Hoe lang zou hij blijven, - en wanneer zou ze hem terug zien? - Plotseling verlangde ze, weg te gaan - ze wilde dezen avond overdenken, dien zijzelf, moedwillig en overhaast, tot verleden had gemaakt - wilde het gevoel terug vinden, dat zijn blik in haar had gewekt, alsof het meisje haar kind was geworden en hij de vader. - Toch bewoog ze niet; zonder te kijken, zag ze zijn donkere gestalte tegenover zich - en zoolang dit kon duren, moest het duren.

Maar een menschenrumoer kwam nader - de vrouw achter het fornuis rekte haar hals. Er trippelde een hardlooper naar binnen in een nauwsluitend harlekijnspak, rood en groen geruit; achter hem aan kwamen een paar groote jongens. Het kind slaakte een kreet en liet zich van de bank glijden; de jongens, na een blik op den burgemeester, trokken het zusje haastig mee. Aagje lachte: die voelt zich toch nog bevrijd. - De belletjes aan de sloffen van den hardlooper rinkelden.

Keetje stond langzaam op. - Nu is het voorbij, dacht ze. Bijna liep ze weg, zooals het kind had gedaan, vluchtend in een vorig leven.

* * *

De hemel was dien morgen onzichtbaar, een natte nevel hing

in de lucht en deed de boomen druipen. Bladeren vielen bijna zonder dwarreling, als gleden ze langs strak gespannen herfstdraden, druppels tikten overluid op het gevallen loof in de tuinen. Aan den straatkant was het stiller; een kar ratelde ver weg over de steenen. Keetje was naar voren geloopen om te zien of het koetsje nog niet aanreed; de zware zijde van haar rok knisperde. Een oogenblik stond ze voor het raam in den killen salon en voelde haar knieën stijf van kou; meteen was het haar alsof ook in haar borst een nuchtere kilte drong. Nu moest ze met haar vader naar de bruiloft van Johan Scheltens rijden, ze zou naast hem zitten onder dezelfde deken - maar sinds dien voor haar zoo gewichtigen avond, sprak hij nauwelijks, wendde zijn hoofd af, zoodra ze hem aankeek, maakte een opmerking over kleine dingen, waarop zij met den besten wil niet kon ingaan. Maar wat haar eenzaam en stroef deed zijn, was dat zijzelf niet wilde spreken, maar zich telkens moest oprichten en haar hoofd strekken, als om haar innerlijk uit de heffen boven het reiken van menschenhanden.

Paardengetrappel en het joelen van kinderen deed haar opnieuw naar buiten kijken; de vigelant naderde, de koetsier klapte uitbundig met de zweep. Keetje trad wat terug; ze dacht aan de bruid, die zwanger was en die ze om meer dan één reden moest gelukwenschen, - maar de strakheid week niet uit haar trekken.

Aagje gooide de deur wijd open, de prikkelende lucht van doorgloeide turf golfde naar binnen. Of de juffer klaar was? Lijsje droeg de stoven door de gang, burgemeester Van Blom trad te voorschijn. - Het is frisch vanmorgen, ik had liefst een donzen bed mee - als die nevel niet optrekt.... En onderbrak zichzelf: Wel, koetsier, gaan we uit begraven?

De man op de stoep schokte met zijn zware, roode hoofd. - Als mijnheer de burgemeester dat wil....

Lijsje, die nog krom stond van het bukken met de stoven, stiet een schellen kreet uit, de kinderen dansten plotseling om het rijtuig en krijschten, half zingend: Jacob is zat, zat, zat, Jacob is zat! - De burgemeester wenkte den man en zijn beide dienstboden; haastig duwde hij de zware buitendeur toe. Nu allen binnen waren, zei hij tegen zijn dochter: haal mijn ouden claque van boven, dan kunnen wij wegrijden. Jacob nam zijn hoed af en keek met vochtig glinsterende oogen naar het rouwfloers om den hoogen zijden cylinder.

Keetje legde een hand op haar vaders arm en fluisterde: c'est pénible, il me gêne beaucoup.

- Oh, la la, zei de burgemeester, hij is gauw genoeg nuchter als we rijden - het zal hem koud om de ooren spatten!

De dochter voelde het bruuske verzet van de laatste dagen nog ongebroken in hem en deed er het zwijgen toe. Terwijl ze door het huis liep om te doen wat haar was opgedragen, was ze zich het schrijnend verlangen bewust naar eenzaamheid.

Een oogenblik later reden ze weg. Van Blom verwisselde zijn hoed met een slaapmuts, trok de deken tot onder zijn kin en probeerde een gemakkelijke houding; Keetje zat zeer rechtop, tot haar verwondering voelde ze haar oogen vochtig worden. - Hoe heeft moeder naast dezen man geleefd? vroeg ze zich af, maar kwam meteen daarop tot de erkenning: het is mogelijk, hem lief te hebben. Ze wist ook, dat zijzelf hem lief had. Altijd weer trof haar zijn kinderlijke oprechtheid. Nu had ze hem beleedigd, door zijn gezag niet te erkennen: dien Zondagmorgen was ze buiten de wallen geweest onder kerktijd, had er den vreemdeling ontmoet, die op de markt was gezien. En den avond van de kermis volgde ze dienzelfden vreemdeling in de wafelkraam, omdat het haar niet anders mogelijk was. - Hei, had haar vader gezegd, - moeten wij daar zitten? Beide dingen waren niet met elkaar te vergelijken: - ze maakte zich los van het dogmatische Christendom, ze volgde een vreemden man, - en waren toch één: ze greep naar zijn vrijheid, om zelf vrij te zijn!

De woorden bedwelmden haar. Vaak had ze het vermoed, dat het leven groot en heerlijk kon zijn, maar nooit had ze geweten, hoe het te winnen. Ze was een kind geweest, gehoorzaam aan menschen, - nu werd ze een vrouw, die God's geest ging verstaan.

Eensklaps voelde ze, dat ook zij haar vader had gemeden, bang dat zijn woorden haar gedachten zouden raken. Ze wierp een blik op hem, hij hield zijn oogen gesloten, maar ze zag aan zijn trekhen, dat hij niet sliep. Een oogenblik dacht ze te zullen spreken, maar trok haastig met haar schouders en wendde haar hoofd. Het koetsje reed nu op een smallen dijk, de nevel hing er minder dicht dan elders, hier en daar blonk de rivier, lei-blauw en even bewogen. Terwijl ze nog keek, besloeg het vensterruitje opnieuw, ze wischte het af met het gordijntje. Er viel een matte zonnestraal naar binnen, aan den overkant van de rivier zag ze een groep

boomen met ijle kruinen van roestig loof en zei: Vader, de nevel trekt op.

De burgemeester veranderde zijn houding niet. - Zoo, zei hij - maar ik slaap tot aan de herberg in den polder, al zou de leeuwerik zingen.

Over het bleeke gezicht van zijn dochter gleed een glimlach.

Voor de herberg liet Van Blom halt houden en dampende koffie in het rijtuig brengen. - Geneer je niet, zei hij tegen den koetsier, als je nadorst hebt, dan neem je een dubbele portie. Hij was eensklaps klaar wakker, maar hield zijn slaapmuts nog op. Hij praatte met de herbergierster, alsof hij behoefte had aan een vertrouwelijk gesprek, noemde ook zijn naam en stelde haar zijn dochter voor. - Mijn eenige, zei hij. Keetje luisterde met een half oor. Ze zag kinderen om het huis heen loopen, een grooten jongen met een klein broertje aan de hand, - de jongen had waakzame, heldere oogen. Het kleintje wees op de paarden, de ander zei: slaan met de pooten - oppassen! Nu stuurden ze op den boomgaard af. De vrouw zei: Kinderen zijn een zegen, als de Heer ons gezondheid geeft. Van Blom beaamde dit en daarmee leek hun gesprek op een dood punt gekomen. De koetsier vroeg of hij de paarden moest toedekken.

- Neen, zei Van Blom - we gaan verder.

Toen het rijtuig weer voortrolde, keek hij zijn dochter even aan. - Van die bruiloft verwacht ik niets, maar we zullen ons best doen, - ik althans ben van goede voornemens bezield. Er loopt wat van Sint Anna onder, - dat maakt de bruiden gewoonlijk stroef. Hij lachte. Nous verrons. Ze reden door een smalle populierenlaan; licht, als kleine vogels, gleden de losse blaadjes door de zonnige lucht. - Neef Johan schijnt behoefte te hebben aan een wijdingswoord - wie dat zal moeten spreken? - Boven de glimmende paardenruggen liet Jacob de zweep in zwierige krullen dansen. - Die vrouw had gelijk: als de Heer ons gezondheid geeft, waarom zouden we dan geen kroost verwekken? Het natuurlijke leven is rijk genoeg - hij maakte een kleine pauze - rijk genoeg om ons te verrukken. - Plotseling trok hij de slaapmuts van zijn hoofd. - Zoo, ik ben verkwikt en uitgerust. En wat heeft mijn dochter te zeggen over het leven? In die laatste woorden klonk een lichte spot.

- Vader, zei Keetje - ik ben veertig jaar geweest en heb ge-

wacht welk deel van leven me zou worden uitgereikt - een meisje in onzen stand leert te wachten. Maar nu.... ze brak af, haar gevoelens overstelpten haar.

Van Blom trok met zijn schouders. - Gewacht? - tja, de tijd gaat snel. Het is zeer zeker mijn bedoeling geweest, je uit te huwelijken, maar veel candidaten levert ons stadje niet op. Bovendien - wist ik je niet bezorgd en veilig? Een huwelijk brengt zijn gevaren mee - ik heb mijn vaderlijke verplichtingen diep gevoeld. Een vader.... heeft nog grootere verantwoordelijkheid dan een echtgenoot; wellicht bestaat er geen onbaatzuchtiger liefde dan die van vader tot dochter. - Nadenkend streek hij zich over den kalen kruin.

Keetje had zich onderwijl hernomen. Ze tuurde naar den donkeren, ronden koetsiersrug en zei: Ik dank u voor uw vele bekommernissen, maar ik zal mijn eigen weg gaan. Ze dacht aan het oogenblik, waarop ze zich van den vreemdeling had afgekeerd, dien Zondagmorgen aan het riviertje, en het drong tot haar door dat ook een zelfgenomen besluit zwaar kon vallen.

- Hm, zei burgemeester Van Blom, en legde de slaapmuts op zijn hoofd - kan mijn dochter dien eigen weg ook nader aanduiden? Zal het wellicht het ongebaande pad van een late belustheid zijn?

Het ontging Keetje niet, dat hij van zijn woordenkeus genoot en ze was dankbaar voor zijn lichte stemming.

- Belustheid, zei ze langzaam, is een woord dat mij niet past. Met onzen dominee zal ik over den godsdienst blijven spreken en met u.... Ze onderbrak zichzelf: Ik zie een kerktoren - is dat het dorp?

Van Blom zuchtte en sloot nog eens zijn oogen.

Ze werden met een blijden glimlach door den bruidegom begroet. Keetje hield zijn hand vast en voelde haar mond week worden, maar toen ze een lichte verwondering in zijn trekken zag, wist ze zich snel te beheerschen. In de ruime kamer zaten de gasten al bijeen, de bruid temidden van vrouwen. Ze was klein en tenger, Keetje boog naar haar toe, werd getroffen door een wijden, wetenden blik uit diepliggende oogen en voelde prangend haar eigen tekort aan vrouwen-ervaring. Maar meteen glimlachte ze, een glimlach, die haar matte gezicht overbloosde en het voor de

ander zoo aantrekkelijk maakte, dat die haastig zei: Dank voor uw komst. - Er werden stoelen aangeschoven.

- Ja, zei de burgemeester, wij hebben een goede reis gehad; de nevel is opgetrokken, de dag is rijp om te genieten.

Bij de laatste woorden sloeg de bruid haar oogen neer. Een der mannen zei: Allereerst zullen wij den ernst van God's raadsbesluit overwegen. - Een ander mompelde iets achter zijn hand, zoodat alleen zijn buurman het kon verstaan. Van Blom vroeg luid: Hoe laat wordt ge ginds verwacht?

De bruidegon antwoordde: Gij kunt uw koffie drinken, en dan zullen we gaan.

Het gesprek werd nu levendig; Keetje's buurvrouw vroeg haar, hoeveel kinders ze had, en verwonderde zich zeer over het antwoord. - Wat, zoo een struische vrouw! Als ge mij gezegd had: ik tel het dozijn vol, - ik zou u hebben geloofd.

- Dat zal ik niet meer bereiken, zei Keetje eenvoudig.

De ander keek haar oplettend aan. - Gij hebt de hoop niet opgegeven, dat zie ik aan uw oogen - en dat is goed. Toen begon ze over haar eigen kinderen te praten.

Na een poosje stond Johan op, en het werd plotseling stil. Hij zei met onvaste stem: Als de bruid en haar familie en vrienden, en ook mijn bloedverwanten en vrienden mij thans wilden volgen?

- Welja, zei Van Blom, en schoof zijn stoel achteruit. De overige gasten waren langzamer en plechtiger in hun doen.

De kleine stoet liep naar het gemeentehuis; Keetje had nu een vrouw naast zich, die merkbaar genoot van de eigen, feestelijke verschijning. Haar lange keurs was pauwblauw, de rok glanzend zwart met kanten strooken. Het blonde haar, dat kunstig was gegolfd en gekruld, omsloot een gaaf en blozend gezicht. Keetje vroeg haar of ze familie was van de bruid?

- Neen, zei ze, - een schoolvriendin, of beter: dezelfde jeugdliefde heeft ons verbonden. Toen we jonge meisjes waren, heb ik heimelijk om Marie gelachen - ik vond haar zoo onzelfstandig. Omdat Adriaan mij uitverkoor, koos zij hem en luisterde geduldig naar de verhalen over onze liefde. Maar Adriaan is voor Napoleon gevallen en nu trouwt Maria met uw neef, terwijl ik....

Ze keken elkaar aan, vorschend en warm.

- Ge zijt niet getrouwd? vroeg Keetje.

De ander schudde haar hoofd. - Het is me blijkbaar niet meer mogelijk.

- Maar ge moet nog een kind zijn geweest tijdens die jeugdliefde?

- Zestien jaar - en twintig jaar zijn er sindsdien verloopen.

Het bleef een oogenblik stil, Keetje vroeg zich af wat haar aantrok in deze vrouw met de harde trekken en de zoo bewust gedragen tooi.

- U kan ik het zeggen, ging de ander voort, er is iets in uw houding dat ik herken: de liefde maakt ons vrij. Ik ben nu een zelfstandig wezen en dat zien de mannen niet graag, ze vinden mij te hard, te uitgesproken.

- Maar mogelijk is het toeval, dat ge niet zijt getrouwd.

- En gij? De blonde vrouw glimlachte en keek naar de punten van haar stoffen laarsjes. - Gij zijt ook niet getrouwd? - het toeval, dat de wereld weinig mannen telt.

Keetje hief het hoofd op, ze zag den vreemdeling, zooals hij de tent was binnen gegaan, het kind op zijn arm, in 't voorbijgaan de walmende lamp neerdraaiend. Op dat oogenblik werd het huwelijk iets anders voor haar, dan het tot nog toe was geweest, het kreeg heiligheid door de kracht en de oprechtheid van het bloed, en iedere wijding door derden werd overbodig praten.

- Trouwt men bij u ook voor den Burgelijken Stand? vroeg haar metgezel.

Ze antwoordde, dat dit den laatsten tijd wel eens gebeurde, maar zij het nooit had meegemaakt. Daarna liepen ze zwijgend. Het viel Keetje op, dat de meeste vrouwen iets zorgelijks hadden in hun gebogen rug en het voorzichtig neerzetten van hun voeten. Ik heb geen zorgen gekend, dacht ze, maar evenmin de levensvreugde van deze sterke vrouw. Zou het nu komen? Ze had het gevoel dat haar hart beefde in haar borst.

De kop van den stoet trad voor het gemeentehuis; bruid en bruidegom stonden een oogenblik stil, alsof ze buiten adem waren geraakt; toen stapten ze den drempel over. Ze gingen losjes gearmd, als om elkaars eenzaamheid niet te storen. In de raadskamer werden ze door een der schepenen en twee schrijvers begroet. Het was duidelijk dat deze mannen een luchtigen kout onderbraken en een oogenblik moeite hadden zich naar den ernst van het bruidspaar te schikken. - De kamer liep langzaam vol -

niemand sprak een woord; de ambtenaren keken verbaasd, en ietwat overrompeld toe. Toen het bruidspaar met de hoofdfiguranten gezeten was, en de overige gasten zich niet meer roerden, zag de schepen in, dat er iets door hem moest gebeuren. Hij had papieren voor zich gelegd en gerangschikt; nu schraapte hij zijn keel, trachtte het bruidspaar aan te zien, wat hem niet langer dan enkele seconden mogelijk was, en begon met neergeslagen oogen te spreken. Keetje stond in een hoek van het ruime vertrek, en zag haar neef Johan en Maria, de tengere bruid, zitten. Hun beider gezicht leek versteend door ontzag. Geen ontzag dat hun op deze plaats en door deze omgeving toevloeide, maar een dat van binnen uit kwam, en zich langzaam, maar onmiskenbaar, van de anderen meester maakte, - allereerst van den spreker. Hij had het huwelijks-formulier voorgelezen, had zich op zijn vraag naar het antwoord moeten vergenoegen met een nauw merkbaren hoofdknik van het jonge paar, en worstelde nu om woorden van de juiste kracht en kleur. Hij greep mis, hakkelde, herhaalde zich, maar bleef zijn best doen. En besloot met te zeggen: Ik kan niet den predikant of geestelijke vervangen, maar wij allen voelen dat hier de wijding wordt verlangd van een huwelijk, dat ernstig en groot is ingezet. Wij zijn zwakke menschen - God sterke ons geloof en onzen wil en wijde deze echtverbintenis, zooals Hij alleen dat kan. - Toen zweeg hij, als beschaamd door zijn eigen woorden. - De bruid trachtte haar rijken tranenstroom te stelpen, Keetje snoot haar neus en beheerschte zich met kracht. Haar blik trof de blonde vrouw, om wier mond een licht spottende trek speelde, terwijl haar oogen verdroomd waren.

Op den terugweg liep ze naast haar vader.

- Nou, zei Van Blom zacht, zoodat geen ander dan zijn dochter het kon hooren: dat dorps-ambtenaartje werd bijkans welsprekend - een huwelijk, dat groots is ingezet - verwacht hij een drieling?

- Vader! zei Keetje verschrikt, maar glimlachte overrompeld. Van Blom stiet zijn elleboog aan den hare. - Die sloome neef Johan, zet voor de menschen een gezicht van sla-me-alsjeblieft-dood, en ondertusschen! Neen, het dunkt mij goed, dat deze man je is voorbij gegaan, - wij zullen ons op iets beters bezinnen.

Keetje hief haar hoofd op; in haar trekken lag de stille bewogenheid der verwachting.

Den avond na de huwelijksvoltrekking zat burgemeester Van Blom een pijp te rooken in zijn werkkamer. Hij had zijn dochter gezegd, dat hij iets had na te slaan en dat rustig wilde doen. Dit naslaan echter gold de indrukken van dien dag, die hem de verscherpte beelden leken te zijn der vorige dagen. Want de houding en de warme oogen van de extatische bruid Maria, zooals ze had gezeten in die nuchtere kamer van het gemeentehuis, die had hij niet voor het eerst gezien. Welja - datzelfde stukje had zijn eigen dochter hem voorgespeeld in de kermistent, waarheen ze dien vreemden snuiter was nageloopen. De man had een betrouwbaren oogopslag en een domineerende gestalte.

De burgemeester stond op, wuifde door een sliert tabaksrook en lachte, daar dit hem voorkwam een gebaar te zijn, waarmee hij zijn gedachten wenkend aanmoedigde. Uit een muurkast nam hij een karaf en een roemer, die hij volschonk. Het was hem goed, te denken aan de bruid, hij hield van dat vrouwentype: tenger en toch gevuld, groote oogen in een smal, maar gaaf gezicht. Nu sloeg hij zijn beenen over elkaar en hief het glas op. Een dronk gewijd aan de vrouw, dacht hij. Het was hem of hij de liefde dronk, en hij gunde ook zijn dochter een teug, welzeker, - zijn dochter en eenig kind. Haar late begeerte ontroerde hem meer dan een jeugdliefde zou hebben gedaan. Indertijd had hij Johan Scheltens voorzichtig te kennen gegeven, dat er van een verbintenis met zijn huis niets kon komen - Johan beviel hem niet, en hij had iets anders voor met Keetje. Dat andere was toen misgeloopen, de jonge man had zelfmoord gepleegd, inplaats van zich om een vrouw te bekreunen. Men fluisterde: schulden en onoirbare dingen op zedelijk gebied. Van Blom dacht hier liever niet aan terug, - het had zijn zelfvertrouwen wat geschokt. Hij wilde het zich nu wel bekennen: ernstig geschokt. Dat hij niet genoeg menschenkennis bezat, een dergelijken dégénéré van een fatsoenlijk man te onderscheiden. - Hm - wat moest hij deze oude geschiedenis ophalen? Hij legde zijn hoofd tegen de hooge stoelleuning en keek naar de hoekornamenten van het plafond. Engeltjes, zwevend om korfjes met vruchten. Vrouwen, droomen spinnend om de vrucht van haar schoot - zooals Maria. Alleen een geoefend oog speurde haar zwangerschap in de lijnen van den rug. - Hij schonk zich nog eens in. - Wat nu Keetje betrof - hij had naar die manspersoon laten informeeren. Veel wist men

niet, alleen dit, dat hij met Klaas Van Bussel had onderhandeld over een schuur, die hij voor een Broederschap zou moeten koopen. Hijzelf zou niet tot die Broederschap behooren; hij liet weinig los, alleen dat hij te voet reisde en niemand aanstoot wilde geven, al was hij dan onder kerktijd buiten de wallen gezien.

Van Blom greep den zakdoek uit zijn jaspand en veegde zich over het voorhoofd, waarop prik-fijne zweetdruppels stonden. Waarachtig, het kon hem spijten, maar wat Keetje zich ook in het hoofd haalde, aan een huwelijk met dezen man viel niet te denken. Wel foei - een huwelijk! Ze zou moeten wachten op den dood van juffrouw Schutte - de arme ziel kon het niet lang meer maken. Misschien dat hij den dominee te rechter tijd een knipoog kon geven, zulk een fijne zet mocht hem worden toevertrouwd. En hij kende Schutte - een eerlijk man, maar die het van het leven hier op aarde moest hebben, zooals zij allen. Hij keek naar het glas, waarin een laatste slok wijn gloeide en zei halfluid: zooals wij allen, dominee.

Er werd aan de deur geklopt en Aagje kwam binnen met stoffer en blik. - Ik zal dan maar eens naar de kachel zien, zei ze. Haar manier van zeggen wees erop, dat ze hem het gebruik van de officieuze burgemeesterskamer, alleen om zijn pijp te rooken, een beetje kwalijk nam. Ze knielde neer, greep de pook en begon de asch weg te krabben van het rooster.

- Aag, vroeg hij - wat doet mijn dochter?

De oude vrouw keek naar den vonkenregen en antwoordde langzaam: Dat weet ik niet - hier in huis houdt ieder zich apart, - keuken, woonkamer, burgemeesterskamer. Mij is het wel. Ze veegde rondom de kachel. - Ik heb dat parlevinkje bij me, maar om de juffer kan het me begrooten. Ze bleef geknield liggen en keek neer op haar handen. Van Blom wachtte een oogenblik of ze verder zou spreken en stelde onderwijl de karaf achter een stapel papieren. Toen zei hij: Ze zal wellicht nog trouwen, Aag.

Het vegen begon opnieuw. - Nou ja, - ze zal wellicht nog trouwen - dat hebben we twintig jaar lang gezegd en we doen alsof we het gelooven, dan zijn we klaar met juffer Keetje - zooals je van een dood mensch zegt: hij zal in den hemel komen, en dan schroef je de kist dicht.

- Wat zou jij dan willen? vroeg Van Blom, - dat ik haar bij afslag liet mijnen, als een veerenbed op een boerenhofstee?

Aagje richtte zich met moeite op. - Ik zou willen dat het ons ernst was met onze woorden. Waarom zou de burgemeester zijn dochter uithuwelijken? hij heeft er immers geen belang bij. En mocht het wicht ooit zelf haar keuze doen.... Ze stond daar een beetje krom met afhangende schouders, maar een jeugdigen gloed in de oogen en een lichtelijk smalenden trek om den mond.

- Wat dan, Aag?

De gloed doofde. - Dan wordt mijn raad niet gehoord, dan ben ik de oude gedienstige, die genade-brood eet.

- Tut - tut, zei Van Blom. Haar ernst ontnuchterde hem. - Het huwelijk, goede ziel, is een beproeving - en hij lachte.

Een oogenblik later was hij alleen, en wist niet of de oude Aag had meegelachen.

* * *

Den volgenden morgen zag Keetje den onbekende in het eigen huis, op de bank voor de burgemeesterskamer. Zonder overleg liep ze naar hem toe, en nu eindelijk vroeg ze hem, wie hij was.

Hij stond op en antwoordde: Ik heet Marinus Höfer, ben geboortig uit Rotterdam - maar ik heb veel gereisd, meest te voet.

- Of hij ook tot de nieuwe Broederschap behoorde, zooals van hem werd gezegd?

Hij schudde zijn hoofd. Wel kende hij den leider en diens vrouw en had dikwijls met hen gesproken, maar....

- Maar? vroeg Keetje.

Hij antwoordde niet en ze zag hem luisteren, er trokken rimpels onder zijn oogen. Ze hoorde de stem van haar vader en probeerde haastig te denken. Als de deur werd geopend om een bezoeker uit te laten, was waarschijnlijk de beurt aan dezen man - en ze wilde hem nog niet afstaan. Met een handgebaar vroeg ze: Wil mijnheer niet een oogenblik binnenkomen? dien avond op de kermis had ik zoo graag over de Broederschap gehoord, maar van mijn moeder heb ik geleerd: alle ding op zijn plak, daarom....

Hij neigde even zijn hoofd en ze ging hem voor. De kamer, waarin ze hem binnenliet, was ruim en licht. Tegen de donkere tuinschutting stond een linde, die nog enkele, haast verstorven bladeren had vastgehouden. Keetje zag den boom met een dwalenden blik en bleef eensklaps geboeid kijken. Haar gevoel werd

geen gedachte, maar haar bloed stroomde kalmer: ze had zooveel najaars het fijne en toch vaste geraamte van den ouden boom gezien.

- Ik heb nooit begrepen, zei ze, en keek hem aan, - hoe eenige opzet is te vermijden, als twee menschen elkander nader willen komen. Hij dacht een oogenblik na eer hij antwoordde: Als beiden het willen, kan de opzet niet hinderlijk zijn.

- En in ons geval?

Toen zag ze zijn gezicht verjongd door een glimlach. - Ik ben u graag gevolgd, zei hij.

Ze bood hem een stoel en ging zelf ook zitten. - Wilt ge mij zeggen waarom ge niet tot de Broederschap kunt behooren?

Ze stelde belang in de Broederschap? - dan moest ze *hem* niet vragen - hij kon niet anders dan een eenzaam mensch zijn. Wel was hij met een opdracht hierheen gekomen en had zich daarvan zoo goed mogelijk gekweten. Maar toen had hij een huisje gezien bij het kerkhof, een klein, wit huisje, en wilde hij bij den burgemeester informeeren, of hij daar kon wonen.

Keetje schrok. - Dat is het huis van den doodgraver, zei ze.

Hij bleef onbewogen. - Goed, hij zou nog wel een graf kunnen delven - het uitzicht daar was wijd en....

Lijsje kwam binnen en hield de deur open. - Juffer, zei ze, - hier is dominee. De onderbreking was Keetje op dat oogenblik lief.

Dominee Schutte deed enkele stappen de kamer in met opgericht hoofd en iets martiaals in zijn houding. - Ah, zei hij, toen hij Höfer zag - nog anderen hebben zich opgemaakt, dezen morgen, om naar uw gezondheid te informeeren. - Het woord ‘gezondheid’ sprak hij hoog en langzaam.

- Dank u, zei Keetje, - ik ben heel wel. Toen stelde ze de beide mannen aan elkaar voor. De predikant keek duister, - Höfer had een onbevangen gebaar.

- Gaat u beiden zitten, zei de gastvrouw, - de kamer is groot genoeg voor drie. - Een oogenblik spraken ze over het vertrek, en het vrije uitzicht in den doorwaaiden tuin, - toen hief Schutte zijn hoofd weer op, zoodat hij naar de zoldering keek. - Het verheugt mij te hooren, dat gij u wel gevoelt, zei hij, - en toch - ik twijfel. Ge hebt bruiloft gevierd - wie zal u dat kwalijk nemen - ik ken den deftigen wandel van uwen vader - maar ge hebt

het kerkgebouw niet bezocht, die wijdsche ruimte, waar de mensch zich klein voelt tegenover den Heer der Heirscharen - en zich verootmoedigt in zijn ziel. Zijt gij zeker, den ootmoed te mogen versmaden, Keetje?

Het bleef een oogenblik stil, Keetje hield haar handen gevouwen in haar schoot. Toen zei ze langzaam: Het valt mij moeilijk, u te antwoorden, dominee, - ik spreek den laatsten tijd niet meer zoo lichtvaardig over de dingen, die ik het diepst gevoel, - ik geloof dat ze mij dierbaarder zijn geworden. Er gleed een glimlach over haar trekken.

- Lichtvaardig? herhaalde de ander, neen, alle lichtvaardigheid zij verre van ons. Maar zou iemand de kerk moeten schuwen, omdat God's woord hem dierbaar is geworden? Voelen wij niet in 't algemeen belijden van onze zwakheid en schuld 's Heeren genade als balsem op onze ziel? Wie is zoo sterk dat hij zonder voorbeeld, zonder hulp, zijn diepsten nood peilt?

Hij zag plotseling dat Keetje niet naar hem luisterde, en brak af. Hij kende de lauwen en onverschilligen, wist hoe ze zijn welgekozen woorden trachtten te trotseeren, en dan toch al gauw onrustig werden, hem met beloften tegemoet kwamen, beloften, die hij niet wilde hooren, zoodat hij verder sprak, en eindelijk, hun ontreddering ziende, met hen bad. - Deze vrouw stelde zich anders tegen hem over, maar hij kende ook dat, ze zocht de innigheid en de warmte van de zelfbelijdenis - het ging eenmaal goed, tweemaal misschien, - dan verliep het, werd een zachte aandoening, een lieflijke kus, en bracht de ziel ongemerkt terug naar het verfoeilijkste Heidendom. Hij mocht deze vrouw niet laten gaan, hij was door God bedoeld om haar te behouden.

- Keetje, zei hij - wat zou mij meer kunnen verheugen, dan dat de goddelijke dingen u nader zijn gekomen? - maar bewijs het mij - laat mij uw aangezicht groeten, als wij den Heer lofzingen en danken - kom terug in ons midden. Gij zijt afgedwaald uit verlangen naar uwen God, maar niettemin zult gij verdoolen, als de kinderen, die het bosch mooier zien, wanneer zij de hand van hun ouders hebben losgelaten; - maar als de duisternis valt, komt ook de angst voor het alleen zijn, en het schuldgevoel.

Hij zweeg en was oplettend naar de uitwerking van zijn woorden.

Keetje schudde langzaam haar hoofd. - Neen, zei ze vast - ik ben geen kind meer.

De ander boog zich naar voren; toen hij weer sprak, klonk zijn stem haastiger en bijna scherp. - Daar ligt uw fout, - in een begrijpelijken en vergeeflijken hoogmoed. Gij zoudt geen kind meer zijn? dat wil zeggen dat ge u Gode gelijk acht, gij trotsche vrouw! - Hij keek naar haar - ze had iets vorstelijks, moest hij eensklaps denken - kwam het door de onbewogenheid van haar kleurlooze gezicht, met de heldere, goudbruine oogen?

Die oogen richtte ze op hem. - Ik meen, zei ze, dat ik geen kind meer ben temidden van de menschen - als ik verdwaal in dit leven, zal ik God's hand niet loslaten - of dat hoogmoed is, weet ik niet - ik zou het liever vertrouwen noemen.

- Gij vergist u, zei Schutte, - God is niet met hen, die meenen altijd naast Hem te gaan, in heerlijkheid en hemelsche vreugde. Althans, het is een vreugd, die gauw verschaalt. Gij vergist u. Jacob heeft niet in iederen slaap van de ladder gedroomd, die tot in den hemel reikte, en waarlangs de engelen op en afklommen. Evenmin breekt God iederen dag uit zijn hemel tot onze aarde door.

- Maar de zon komt iederen morgen op, zei Keetje ernstig.

- Daar hebt ge het - als gij den almachtigen God verwart met de heidensche goden van licht en vuur en water - ja, dan kunt ge steeds op en af dalen naar den hemel - en wilt u misschien het liefst halverwegen blijven bevinden - maar den God van liefde en genade zult ge niet kennen.

Keetje hief haar handen op, de zacht roode, holle palmen naar boven gekeerd, een gebaar dat uitdrukte: Wat nut heb ik van uw woorden?

Dominee Schutte ging voort: En gij, die Hem gekend hebt, - mijn voorganger heeft u bevestigd tot lidmaat van deze gemeente - ge hebt uw belijdenis gedaan, ge zijt een trouw kerkgangster geweest.

Tot zijn schrik stiet Keetje een korten lach uit.

- Een trouw kerkgangster, herhaalde ze, tja. - Maar op een Zondagmorgen ben ik wakker geworden en heb tegen mezelf gezegd.... Ze brak af - ze wilde den man niet krenken, vooral niet in tegenwoordigheid van Höfer. - Heb gevoeld dat er iets in

mij veranderd was, dat ik anders wilde leven, vrijer, en gelukkiger - veel gelukkiger.

Dominee Schutte trachtte haar blik te vangen. - Is er grooter geluk denkbaar, vroeg hij, dan God's liefde te beseffen in Jezus Christus, onzen Zaligmaker? - maar Keetje hield haar oogen neergeslagen en antwoordde niet.

Nu begon Höfer te spreken, zijn stem klonk diep en vol van toon, maar niet zwaar. - Mij dunkt, zei hij, dat de dominee het geloof van de juffer alleen daarom wantrouwt, omdat ze het niet langer in zijn kerk wil belijden, - maar hij zal zich moeten afvragen of dat wantrouwen gegrond is. Wat mij betreft - ik ben geen toevallig toehoorder, dominee Schutte - ik vermag duidelijk te zien, dat deze vrouw God's wegen wandelt, en als ik voor haar zieleheil moest waken, zou ik zonder zorg zijn.

De dominee stak zijn borst vooruit. Keetje herhaalde in zichzelf: ik ben geen toevallig toehoorder, en was niet klaar om het gesprek te vervolgen, - maar Höfer hield de trekken van den ander scherp in het oog.

- Wel, ik mag hier uit den mond van een vreemde hooren, dat ik met een licht gemoed mijn schaapkens kan laten dartelen - het lijkt de raad van een Mefisto - en ik zal dienovereenkomstig op mijn hoede zijn. - Hij ademde zwaar, met wijd gesperde neusvleugels.

Höfer glimlachte. - Ge maakt het u moeilijk, zei hij welwillend, de booze was ver van hier, maar als ge zijn naam noemt....

De ander stond op, zijn voorhoofd werd donkerrood, zijn slapen bewogen zichtbaar. Keetje wierp Höfer een blik toe, zag zijn rustige, bijna lijdzame houding en koos daardoor zelf te blijven zitten.

Dominee Schutte beheerschte zich; in het gelijkelijk reageeren van die beide menschen voelde hij iets van hun verbond en kracht. Het drong tot hem door, dat Keetje zonder hartstocht op zijn vragen had geantwoord, zonder zelfverdediging of schuldbesef. Waarschijnlijk waren haar gedachten elders - misschien bij dezen man - hij zou haar later vangen. - Het lijkt mij beter dat ik ga, zei hij strak, maar niet onvriendelijk - later zal ik gelegenheid vinden....

Op dat oogenblik werd de deur geopend door burgemeester Van Blom, die zich verrast toonde, den dominee te zien. Hij keek

met levendige oogen rond, maakte zich den vreemden bezoeker bekend en hief zijn wijsvinger op naar Schutte.

- Gij komt om onze indrukken te hooren van een onkerkelijke huwelijkswijding. Wel, heeft mijn dochter volgens haar hart gesproken, of....? En brak plotseling af, want het viel hem te binnen dat de dominee niet gediend zou kunnen zijn van Keetje's geestdrift. Maar nog was er niets miszegd. - Waarde vriend, ging hij voort en wist niet waar hij met zijn praten belanden zou - vrouwen zijn niet altijd recht door zee, ze hebben zoo hun kronkelpaden en schuilhoekjes. Het juiste hieromtrent is wel dit: Wij waren ontroerd, maar niet voldaan. Maar gaat u toch zitten, dominee. Zijn toon was in die laatste woorden waardig geworden, - hij voelde zich uit de moeilijkheden gered en was zichzelf weer meester.

- Dank u, zei Schutte, ik stond klaar om te vertrekken. Uw dochter heeft over deze aangelegenheid niet gesproken - ze was van ondergeschikt belang. Ik heb naar haar gezondheid geïnformeerd, en zal later terug komen om mijn taak naar beste krachten te hervatten. Hij reikte Keetje, daarna Höfer, de hand en liet zich door Van Blom uitgeleiden.

Toen de deur was gesloten, zei Höfer: Nu zal ik me bij den burgemeester vervoegen.

Keetje antwoordde: Wacht een oogenblik, hij zal waarschijnlijk terugkeeren. Ze stonden ieder voor een raam, blikten in den doorwaaiden tuin en zwegen. Het oogenblik werd Keetje bijkans te zwaar om te dragen. Het was alsof Höfer dit voelde en hij begon over zijn reis te vertellen. Hij hield van voortgaan, zich bewegen, en de Broederschap had hem opgedragen met Klaas van Bussel over een schuur te onderhandelen, die tot woonhuis zou kunnen dienen. De wegen waren slecht, maar boven land en water stond een zware wolkenlucht, waarvan hij veel had genoten.

- En nu wilde hij zich hier vestigen? vroeg Keetje. De sterfte was niet groot, de gemeente had de laatste jaren geen vasten doodgraver gehad; - de laatste was door den vloer van zijn huisje gezakt en één der schepenen had gezegd, dat het kotje hem nog te min zou zijn voor geitenstal. - Tot haar verwondering hoorde ze hem lachen.

Hij wilde haar bekennen, zei hij, zich het bestaan in dat kleine huisje niet uitvoerig te hebben voorgesteld. Wat zijn werk zou

zijn? waarschijnlijk het meest voor de hand liggende: het verzorgen en beplanten van de graven. En toch hechtte hij niet aan een graf, en zou misschien op een morgen, als de wind hoog en vrij door de toppen van de populieren voer, wegwandelen en heel het kerkhof in den steek laten.

Keetje glimlachte nog, maar voelde een plotselinge droefheid. Was hij een zwerver? - moest ze zich afwenden en hem alle wegen vrij maken? Het was haar op dat oogenblik, alsof er een concreet gebaar van haar werd geëischt, alsof ze haar hoofd moest omwenden en haar beide armen uitstrekken - niet om te omvatten, maar om los ta laten.

Langzaam en nadenkend zei hij: Ik ben geen onrustig mensch, maar sinds ik mijn werk niet meer doe, is het me niet gelukt een bezigheid te vinden, die me bevredigt. - Ik spreek u over mezelf, om uit te drukken, hoe ik uw belangstelling hoogschat. Hij zweeg en Keetje klemde haar handen samen - zijn laatste woorden hadden als een afscheid geklonken.

Of daarginds niemand zich beijverde, hem tot lid van de Broederschap te maken? vroeg ze en hij antwoordde, dat die menschen een ander vrij lieten, zijzelf verdroegen geen geestelijken dwang. Hij kon zich niet bij hen aansluiten, omdat hij hun Heilsverwachting niet deelde - het was hem onmogelijk te denken, dat God zijn rijk op aarde zou stichten, terwijl *hij* leefde.

- Hoe dan ooit een mensch eraan zou kunnen gelooven?

- Dat wist hij niet, maar het kwam hem nutteloos en bijna ongepast voor, zich te verdiepen in het geloof van een ander. Daaruit onstonden de godsdiensttwisten, die klein en onnoodig waren. Hij wilde medewerken aan een wereld van individueel geloof, zonder ooit een woord over geloof. - De laatste zinsnede sprak hij krachtig en nadrukkelijk.

- Ja, antwoordde Keetje - ja, dat begrijp ik, en er was een vreugde in haar, heenreikend over de teleurstelling, die een oogenblik tevoren bijkans haar keel had toegeklemd.

Hij wendde zich tot haar. - Ik moet nu gaan. Neen, ik zal uw vader niet lastig vallen met een verzoek, dat, hoe ernstig ook, in zijn oogen lichtvaardig en afkeurenswaard zou zijn. Ik ben een zwerver.

Keetje boog haar hoofd en voelde op dat oogenblik niets dan een schroeiende schaamte om haar verlangen. Toen wist ze, dat Höfer

naderbij kwam en naar haar keek. Het beven, dat van haar hart uitging, was niet te bedwingen.

- Juffer, zei hij.

Ze hief haar hoofd op en zag een stillen glans in zijn oogen en een dwalenden trek om zijn mond; was het een glimlach, was het een uiting van spijt?

- Juffer, vergeef, dat ik u nader ben gekomen, ik had daartoe niet het recht. - Nu boog hij voor haar en liep naar de deur. - Ze bleef alleen, ze stond in de kamer, die licht was door den herfst en keek naar den kalen boom. Hoe stil en lijdzaam, die boom.

Waar was nu de vreugd om haar vrijheid? Maar het was alsof ze over jaren heen keek en wist, de blijdschap te zullen herwinnen, die sterker was dan het verdriet.

ELISABETH ZERNIKE

De beweging der gemeenschap

In zijn laatste levensjaren - de opstand tegen Spanje kwam dreigend nader - heeft Pieter Breughel, de Oude, die in Italië de schoonheid en in Brabant op het platte land de leelijkheid der menschen had bespied, zijn Kruisdraging als het beeld der menschelijke gemeenschap geschilderd.

In een wijd, heroisch (zou Nietzsche zeggen) landschap verdringt zich de groote massa der burgers, boeren en huismannen, der nijvere en brave werkers der samenleving om een kleine groep, die zij het leven op aarde heeft opgezegd. De booswichten zullen hun verdiende loon voor schenderijen en moord niet ontgaan, maar ook de mensch, die, boven braven en boozen verheven, de saamhoorigheid der menschen in woord en daad verwerkelijkt heeft, zal straks zijn straf ondergaan - zijn straf voor de wijze, waarop hij beide, braven en boozen, gelijkelijk heeft overtroefd door het goede leven der braven aan te tasten en tevens de booze ontkenning der braafheid te ontkennen. Van geen van beide kan hij gunst verwachten, want de man, die (Platonisch gesproken) de idee van het goede gezien heeft, de eminente, de vernieuwer, de voortreffelijke, die de braafheid negeert en ook de boosheid ontzenuwt, is volmaakt onhoudbaar en onmogelijk.

Toch heeft Breughel de braafheid, de boosheid en de voortreffelijkheid in de gemeenschap in een allen omvattende visie vereeuwigd. Dit geeft ons te denken: zou misschien de samenleving haar eigen ontkenning en ook weer de ontkenning dier ontkenning in zich bergen? Zou wellicht haar strijd tegen innerlijke tegenstrijdigheid juist haar beweging zijn?

Het verstand staat bij die mogelijkheid stil.

Wat nood? Bedenken wij de orde in die wanorde van vrienden en vijanden, van rijken en armen, van burgers en boeven, van opvoeders en leerlingen, van volkshelden en naamlooze schare, die als een mierenhoop dooreen krioelt en waarin de voorgangers,

op het schild geheven of gekruisigd, de achterblijvers langs den weg zien zinken.

Bedenken wij dien gewonen gang van zaken in werkplaats, paleis, rechtbank, legerkamp, huisgezin, school en volksgenrcenschap.

Wanneer wij de vraag stellen, wat de samenleving om te beginnen en als haar beginsel is, dan kan het antwoord eenvoudig gegeven worden: het beginsel der samenleving is, dat de menschen ten opzichte van het behooren, waaraan zij gehoor geven, bijeen behooren, saamhooren, saamhoorig zijn.

Zoo is de *saamhoorigheid* het beginsel, de idee der gemeenschap en deze de doorloopende verwerkelijking der saamhoorigheid. Saamhoorigheid is de 'objectieve geest' der gemeenschap, de vorm der noodwendigheid, de substantieele samenhang der bepalingen der vrijheid, waarvan Hegel spreekt Zij is de 'gerechtigheid' van Plato's Respublica, die moraal, economie, recht, staat, opvoeding en gemeenschap van volk gelijkelijk doordringt en zonder welke gemeenschap ondenkbaar en onverwerkelijkbaar wordt. De saamhoorigheid is het herkenningsteeken, dat gemeenschap van vrije schepping onderscheidt. Zij is de vrijheid, die zich in en als gemeenschap heeft ingebonden. Dat de menschen als individuen zich tegen haar verzetten, ligt in de rede, zooals het ook in de rede ligt, dat de vrijheid bij haar aanvankelijken individueelen staat niet stil blijft staan, maar aan eigen tegendeel (dat zij zelf is) nl. de gebondenheid der saamhoorigheid, van zich zelf bewust wordt.

Het bewustzijn der saamhoorigheid is de *gemeenschapszin*. Wie de saamhoorigheid zin geeft, heeft den zin der saamhoorigheid, saamhoorigheidszin, gemeenschapszin. Hij erkent de idee der gemeenschap, dient haar van die erkenning uit en weet ook, wat hij erkent en dient. Zooals zijn dienst de erkenning verwerkelijkt, zoo maakt zijn wetend bewustzijn weer zijn dienst tot volledige werkelijkheid. Wie niet dient, wat hij erkent en niet weet, wat hij dient, blijft in zijn gemeenschapszin halverwege steken. Zijn bewustzijn der saamhoorigheid blijft onvolledig en abstract, want slechts het wetende erkennen en dienen is concreet.

Het beginsel der gemeenschap is alleen in dat bewustzijn werkelijk. Alleen als bewust beginsel werkt het, zooals ook omgekeerd

alleen een bewustzijn, dat (althans om te beginnen), 'beginselvast' is, werkelijk bewustzijn is. Anderzijds is (zooals wij zullen zien) de bewustwording een afval en zondeval van het bewustzijn en kan een beginsel zich alleen door dien zondeval waar maken en worden, wat het van den aanvang af is.

Het bewustzijn van de saamhoorigheid is de saamhoorigheid, die zich van zichzelf bewust wordt en haar zijn tot bewust zijn maakt. Wie zich van dit beginsel bewust is, is het beginsel zelf, dat zich in hem en als hij bewust wordt.

Maar: zoo eenvoudig het beginsel op zich zelf is (het is immers een begin, dat alles belooft en alle mogelijkheden in zich heeft), zoo ingewikkeld, verwikkeld en ontwikkeld wordt het, voorzoover het zich in mij, in u, in ons allen bewust wordt. Weg is de kinderlijke staat van het beginnend beginsel en een verwarde schilderij, een kruisdraging temidden van braven en boozen, ontvouwt zich voor ons. Alle daarop geschilderde figuren zijn zich van de saamhoorigheid bewust, maar op een wijze, die allen met allen in conflict brengt en die een ieder in den ander de verkeerdheid doet veroordeelen: de braven vinden de boozen verkeerd en deze de braven. Beiden achten zij de eminenten uit den booze, maar deze, tusschen braven en boozen verkeerend en de verkeerdheid der wereld verkeerend, vinden den waren weg, die de wereld vernieuwt.

Het is een verwarring, Breughel waardig: recht en krom dooreengestrengeld, zoodat het rechte krom en het kromme gericht wordt, maar alles gezien en begrepen met humor en wijsheid.

Wij nemen het vergrootglas en treden nader.

De braven.

Zij hebben den gemeenschapszin der saamhoorigheid in zijn eenvoudigsten zin. Als steunpilaren, palissaden of, als men wil, als heipalen stutten zij de gemeenschap. Zonder twijfel aan de normen der samenleving en met de kracht er naar te leven, zonder scepsis doen zij niets anders, dan beginselvast gehoor geven aan de wetten en regels, die voor hen bindend zijn. Eenvoudigweg richt zich hun gedrag naar de normen hunner samenleving. Zij zijn de goeden op onbevangen wijze. Zij zijn de braven.

Gelukkig is het meerendeel der menschen braaf en zijn de uitzonderingen, die op en tegen de regels gemaakt worden, maar

uitzonderingen, zij het ook, dat zij steeds iets bijzonders hebben. De braven der gemeenschap vormen de zware massa, de substantie van het eerlijke en betrouwbare fundament, die aan de aarde verwant is en met moederlijke zorg haar kinderen veilig in zich bergt. Weliswaar bereikt de lof der braafheid den hemel niet, maar op aarde wordt zij gehoord. Beginnen wij met den lof der braafheid! Braaf is de zoon, wiens gemeenschapszin hem den hof des vaders niet verlaten doet, maar die thuis blijft om vader en moeder in het bedrijf te helpen. Braaf is de dochter, die wacht tot hij haar ten huwelijk vraagt en die hem dan trouw blijft tot den dood. De braven zijn de dapperen en het is te betreuren, zij het ook te begrijpen, dat deze eeretitel een verkeerden, slechten zin heeft gekregen. Ongetwijfeld zijn het de ontkenners, de verloren zoons geweest, die het positieve bezit der thuisgeblevenen belachelijk hebben willen maken, toen hun wil tot leven hen het erfdeel der vaderen bij zwijnen en hoeren deed vermorsen. Zij zagen de zekerheid der thuisblijvers met scheeve oogen aan en in hun verkeerde oogen werd de braafheid verkeerd.

Intusschen zijn de braven de dragers der samenleving. Met de gemeenschap zou niets te beginnen zijn, als zij niet begonnen met haar te dragen en rustig en gelijkmatig, in gestadigen gang en zonder een steen des aanstoots te vinden, den levensweg af te wandelen. Ja, zoo eenvoudig zijn zij, dat men haast vergeten zou, hoe zij op den levensweg niet de eenigen zijn en dat men zonder het te weten en onnadenkend hun tegendeel verwaarloost. Haast zou men denken, dat alleen de zedelijk goede wil tot de zedelijkheid behoort, dat alleen de rechtvaardigen en rechtmatigen het recht bevolken, dat alleen een ‘economisch’ beleid tot de economie behoort, dat alleen volksgenooten tot het volk te rekenen zijn. Dit is evenwel een verstandelijke kortzichtigheid, waarvan trouwens de werkelijke samenleving ons spoedig genoeg zal genezen.

Men spreekt nu eenmaal liever over de deugd, dan over de ondeugd. De braven zijn populairder, omdat zij eenvoudiger zijn, omdat zij stelligerwijze het saamhoorigheidsbeginsel der samenleving openbaren. Wat toch is heerlijker dan dit begin, dat alles belooft, dat in mogelijkheden hangen blijft en ons doet vermoeden, dat de geheele gemeenschap wel even eenvoudig zal blijven en blijken, als zij aan het begin schijnt te zijn. De braven zijn de naieven, de kinderen in de wieg, waarmee het samenleven begint.

Zij hebben den gemeenschapszin in aanvankelijken staat, onontwikkeld en dus schoon, want immers aan het leelijke nog niet toe gekomen. Naar deze beginnelingen gaat ons romantisch verlangen uit, sinds ons eigen begin verleden werd en wij door het leven al leelijker werden. Onze braafheid is steeds weer onze redding, een openbaring van onze gebondenheid, waardoor wij de aarde trouw blijven.

Daar zijn de braven der moraal, der zedelijke gemeenschap. Kant heeft dit terrein grondig verkend: 'Deugd is de vast gegronde gezindheid tot het vervullen van zijn plicht.' Deugd is de gezindheid, die met de moreele taak overeenstemt. Die overeenstemming is het bijzondere aan de deugd der braven, dat hun de innerlijke harmonie verschaft. De wereldloop heeft geen vat op hen en de verleiding stuit af op het pantser, dat het innerlijk gebod hun leende - voor hoe lang?

Daar zijn de braven der economische samenleving, zij, die de hun geschonken welvaart weten te behouden, wier maatschappelijk gedrag overeenstemt met het beginsel der huishouding, het onderhoud der samenleving. Het gaat hun wel, omdat zij thuis blijven en hun wil en werken eenvoudigweg en zonder van hun werk en verdienste op te kijken gericht houden op het uitgangspunt.

Daar zijn de braven van recht en staat, wier handelingen overeenkomen met het recht en dus rechtmatig zijn. Kant noemde het legaliteit ter onderscheiding van moraliteit en vatte deze braafheid ten opzichte van het recht samen in het begrip eener handeling overeenkomstig het gebod, waarbij het irrelevant bleef, of de grond dier handeling ook eerbied en achting voor de wet was. De rechtmatigheid van een handeling is het probleemlooze begin van de rechtsgemeenschap, zóó probleemloos zelfs, dat er weinig of niets bij te denken valt en het wel schijnt, alsof de rechtsorde van zelf gaat. Dit van zelf gaan is dan ook het schoone aan die rechtsorde, dat ons rust en zekerheid en zelfvertrouwen geeft. Vergeten wij den lof der braven ook hier niet!

Daar zijn de braven der opvoeding, kinderen en groote menschen broederlijk vereenigd. De kinderen krijgen een voldoende en de leeraren ook, als hun onderwijs met het beginsel der opvoeding (de voortplanting der cultuur der gemeenschap) overeenstemt en bijv ijver, belangstelling en nauwkeurigheid hunner

pupillen niet alleen niet belemmert, maar zelfs prikkelt. Deze braafheid noemen wij dan vormend en de opvoeder, die braaf zijn best doet, geeft een opvoeding in den zin van vorming.

Daar zijn de braven van de volksgemeenschap, de volksgenooten, die den saamhoorigheidsgeest des volks vertegenwoordigen en overeenstemmen met dien geest. In hen zien wij het volk zich op evidente en vanzelfsprekende wijze openbaren. Schoon zijn de brave volksgenooten, die onmiskenbaar het herkenningsteeken op hun voorhoofd dragen. Hun rustige gedegenheid verkwikt ons en hun deugdelijkheid doet deugd.

En toch zijn de braven niet zoo zonder meer braaf als zij er uitzien. De vrijheid, waarmee zij de wetten van het behooren en der saamhoorigheid in de practijk brengen, het bewustzijn van het beginsel, is een afval van het beginsel. Als geval van het beginsel is hun bewustzijn tevens het toeval en de zondeval. In hun bewustzijn verwijderen zij zich van het beginsel (hun geboorte) en ontkennen het terwijl zij het verwerkelijken. Het beginsel, het onaantastbare, algemeene, objectieve, wordt werkelijk als het bewustzijn, het toevallige, het bijzondere, dat zich uit de algemeenheid afzondert en zondig wordt.

De vrijheid van het bewustzijn is boos en al meent zij het goed met het beginsel, dat zij verwezenlijkt, toch doet zij *als* vrijheid het booze, alleen omdat zij vrijheid is. Het bewustzijn *als zoodanig* is opstand tegen het beginsel der samenleving, zooals het Bijbelverhaal het op de wijze der voorstelling als een gebeurtenis in den tijd heeft gevat, maar niet begrepen. Het is geen toeval, dat de braven uit het paradijs worden verdreven. Het is de noodzakelijkheid van het begrip der braafheid, dat het zich tot boosheid verkeert. Dezelfde vrijheid, die de braafheid is, is ook noodwendigerwijze de boosheid.

De braafheid der braven verzaakt dan ook het beginsel, wanneer het het werkelijk maakt. Moet de idee zich dan laten welgevallen, dat haar werkelijkheid afhankelijk wordt van erkenning, dienst en weten van toevallige en bouwvallige dragers? Moet het begin zoo aan zijn einde komen en ziet de saamhoorigheid zich zoo verkocht aan subjectieve gemeenschapszin der braven?

Inderdaad, de braven verloochenen het beginsel, juist in hun braafheid. Zij verraden dat, wat zij bevorderen en daarom is hun

braafheid ook uit den booze. Zij, de steunsels der gemeenschapszin, blijken juist de twijfelaars te zijn. Door te erkennen ontkennen zij; door te dienen misleiden zij; door te weten is hun geweten verkeerd. De braven blijken de boozen.

De boozen.

Wat bij de braven mogelijk is, voltrekken de boozen. Zij zijn de openlijke ontkenners en loochenaars der saamhoorigheid, de saboteurs van gemeenschapszin, die alleen willen zeilen en zich aan God noch gebod willen storen. Zij hebben het geweten van het booze en verontrusten de samenleving met twijfel aan de normen en daardoor aan zichzelf. Zij hebben beginselverloochening als eigengereid beginsel. Zij hebben hun eigen wet en achten zich autonoom. De vrijheid, die ex origine het booze in aanleg in zich heeft, de vrijheid van het bewustzijn, wordt bij hen tot vrijbuiterij op de goederen der gemeenschap. De toevalligheid, die bij de braven gelukkig door het algemeene beginsel in toom wordt gehouden, breekt bij hen uit den band van het beginsel en keert zich ertegen. Zij zijn de uitzonderingen op de algemeene wet, die deze wel bevestigen, maar haar tevens ondermijnen.

Zij bevolken de samenleving, zooals de zieken, kreupelen en manken de schilderijen van Breughel en Bosch: rare gasten, klanten en kwanten, een afzichtelijk gezelschap, dat aan ons oog voorbijtrekt:

de boozen der moraal, de schuinsmarcheerders, die de rechte gezindheid verloren, bedorvenen van wil, vernielers van het hoogste goed der zedelijkheid;

de boozen der economie, die het erfdeel verdoen en zichzelf en anderen doen verarmen, roekelooze wagers en speculanten of luiaards, die het goed van den arbeid verwaarloozen, verbrekers der welvaart;

de boosdoeners van het recht, de staatsgevaarlijken, staatsvijanden nr. 1 en 2, belagers van den staat in zich en anderen en allen, ontkenners van staatswet en overheid, die zich zelf buiten de wet stellen en daardoor de wet verwerkelijken, uitzonderingen op wat de braven doen, misdoeners en misdadigers en heel het pak voor galg en rad, de dragers der onrechtmatigheid, die het recht krenken door eigengerechtigheid;

de boozen der opvoeding, de onvoldoenden volgens het rap-

port, de opvoeders, die niet vormend, maar misvormend, niet ‘bildend’, maar ‘verbildend’ te werk gaan, omdat zij in hun hoofd en in hun boeken methoden meedragen, die het beginsel der opvoeding zijn verwerkelijking ontnemen;

de boozen der volksgemeenschap, de verraders van land en volk, de vreemden, de vijanden, de gasten van elders, op wie men letten moet.

De rust van het begin is overgegaan in een verwarring en de orde en voorbeeldigheid der braven verliep tot verloopenheid. Hier heerscht de abnormaliteit en de eenoogige Polyphemus belaagt ons met de heele bent zijner soortgenooten.

Waar komen de boozen vandaan om de saamhoorigheid der braven te bestrijden? Wat schuilt er achter hun sinister bestaan? Vanwaar die wanorde?

Het verstand is verstomd, als wij zeggen, dat al deze vrijbuiters, heel dit boevenpak, al deze bedorvenen van lijf en ziel, al deze verbrekers en ontkenners van gemeenschapszin toch medesteunpilaren der samenleving moeten heeten. Het verstand wil slechts de goede, regelmatige, nijvere, zuinige en brave leden der gemeenschap met het teeken der saamhoorigheid sieren en verzet zich tegen deze onzinnige gedachte, die intusschen toch de gedachte der werkelijkheid en de gedachte werkelijkheid is. Het verstand teekent verzet aan tegen de werkelijke gemeenschap, die in deze haar bestrijders zich zelf bestrijdt omdat zij bij de braafheid niet wil blijven stilstaan. Het is verstandig, maar dom en kortzichtig van het verstand.

Want de samenleving is eerst in orde, als zij zich wanordent, als zij haar waarheid vermomt in een afschuwelijk maskerspel, als zij zich zelf van streek maakt door alle gedrochten van tegennatuurlijkheid van Bosch en heel de hellepoel van Dante op te roepen. Deze heksensabbath der boosheid is de gemeenschap zelf, die door haar tegenzin haar zin openbaart en door zich te vernietigen zich zelf doorloopend bestendigt. Geen zin zonder den weerzin en den tegenstand in zich zelf. Uit al deze mismaakte leden, gezichten en zielen kijkt de waarheid der samenleving ons aan.

De boozen willen hetzelfde als de braven. De bestrijders van orde en regel hebben hun eigen orde, regel en wet. Hun orde is hun ordeloosheid, hun regel is, in den regel ongeregeld te zijn,

hun wet is, de wet met voeten te treden, hun fatsoen is het onfatsoen. Zij hebben hun eigen code van moraal, hun eigen huishouden van Jan Steen, hun eigen staat in den staat, hun eigen vorm van misvorming van zich en anderen. Zij willen hetzelfde, als de braven, maar zij willen het verkeerd en op omgekeerde wijze - een duidelijk bewijs, dat hun boosheid een brave boosheid is, die niet verdient, door de braven zoo meedoogenloos te worden veroordeeld. Ja, zij verdienen onzen lof, den lof der boosheid. Want wat zou de samenleving zonder hen, die haar doen leven en bewegen? Alleen voorzoover de gemeenschap met zichzelf in strijd is en de boozen niet uit de saamhoorigheid uitsluit, maar hen zelfs nadrukkelijk in zich zelf insluit, alleen voorzoover zij zich door en als dit gezelschap van onmaatschappelijken negeert, vermag zij te leven en te bewegen. De boosheid der samenleving is het krachtigst bewijs van haar waarheid en wat de braafheid in haar overgroote, substantieele massa niet tot stand kan brengen, volbrengt de boosheid dank zij haar uitzonderlijkheid en minoriteit: het leven. Alle verloren gegane zonen en alle duivels uit de hel, waarmee zij geregeld omgang hebben, alle genooten uit de ‘blauwe schuit’ en alle ‘gezellen van vreemde manieren’, satyrs, dwaallichten, heksen en kobolden verdienen onzen lof, die in hen het leven prijst. Alle beweging der gemeenschap is uit den booze en daarom laten de bouwers der kerken de duivels op de torens hun water en gal over de menschen, de braven, uitspuwen. Zij brengen het leven in de kerk, die alleen door de ketters en hun letters leeft. Zij dragen, niet minder dan de braven, de gemeenschap op hun kromme schouders. Zij torsen mee aan dien zwaren last, al doen zij het verkeerd en averechts. Ook de zelfkant der samenleving is een kant der samenleving, die slechts idealiseerend en onvolledig verstandsdenken over het hoofd kan zien, maar die het begrijpende denken het recht geeft, dat haar toekomt. Het recht van het onrecht is, dat het het recht ontkennend beaamt en dat het de ontkennende beaming van het recht van zichzelf is. Het verstand denkt nog aanschouwelijk en is daarom met de boosheid verlegen. Juist door die bedenkelijkheid der boosheid echter, raken wij aan het ‘echte’ denken der tegenstrijdigheid, aan het denken der werkelijkheid, het werkelijke denken over de gemeenschap.

Daarom verdienen de van God en gemeenschapszin verlatenen

nog dieper lof dan de braven. In deze aanschouwen wij de schoonheid, de rust. Maar de ontuchtigen der samenleving geven ons over het leven te denken.

Ja, eigenlijk zijn de boozen de voortreffelijken.

Zooals in de braven de kans der boosheid loert, zoo hebben de boozen (en zij alleen!) de kansen der voortreffelijkheid in zich. Want wie zoo boos is, dat hij ook tegen de boosheid boos wordt en ook de ontkenning van gemeenschapszin weer gaat ontkennen, wordt voortreffelijk. Wie de ontkenning der schoonheid (de leelijkheid) ontkent, wordt verheven en heft beide gelijkelijk in zich op. In de hel (en daar alleen!) liggen de kiemen des hemels. Wie naar de diepste boosheid is afgedaald, bevindt zich in stijgende lijn. Zoo ongemerkt is de overgang van de ontkenning naar de ontkenning van de ontkenning, die als dubbele ontkenning voor braven en boozen volledig uit den booze is.

De voortreffelijken.

Niet de braven zijn eminent. Zij kleven aan de aarde en hun goede voornemens helpen hen naar de hel. De menschen van kwaden wille zijn daarentegen met hun kwade voornemens voor den hemel voorbeschikt. Voortreffelijk echter zijn alleen degenen, die het kwaad als hun verleden in zich hebben en er zich boven verheven hebben. Daarom: wat de braven bedreven en de boozen misdreven, wordt door hen gelijkelijk ontkend.

Daarom meesmuilen de braven over hun boosheid: hun onderscheidingsvermogen is te onervaren, dan dat zij de ontkenning en de ontkenning der ontkenning zouden kunnen onderscheiden. Zij, de statische leden der gemeenschap, hebben aan alle beweging een hekel, want de hekel is juist de beweging der samenleving, die zij liever zouden willen ontkennen. Nog meer hekel hebben zij echter aan die eminenten, die den hekel zelf weer hekelen en daarmee de boozen ontmaskeren. De braven volgen steeds de methode van die Grieksche stad, die de eminenten verbande met het verzoek, indien zij wilden uitblinken, het dan bij anderen te doen. Zoo verstandig zijn de braven. De ontkenning der ontkenning en de lange omweg, die daarvoor noodig is, is hun te machtig en daarom maken zij ook met de grooten korte metten: zij stooten hen uit.

Ook de boozen echter zijn op de eminenten niet gebrand. Wel begroeten zij in hen de ‘outcasts’ der samenleving en achten zij den haat, dien de braven tegen de uitstekenden koesteren, een brevet hunner maatschappelijke waardij. Maar ook in de oogen van hun fatsoen zijn de eminenten toch niet echt fatsoenlijk meer. Juist omdat deze het fatsoen der onfatsoenlijkheid aantasten en de boozen ook zelf in een hoek dringen, zijn zij in onfatsoenlijke oogen niet fatsoenlijk meer. De boozen zijn nl. even dogmatisch als de braven, alleen op verkeerde manier. Zooals deze alleen maar naar wet en gebod willen leven, evenzoo willen de boozen alleen naar de wet van het booze leven. Zoo zijn de eminenten der gemeenschap bij niemand in de gunst. Bij beide partijen hebben zij het verbruid, omdat zij door alle partijen heen op den voorgrond gekomen zijn.

De voortreffelijken zijn de superlatieven van saamhoorigheid en gemeenschapszin en zijn dus eenzaam. De braven verkeeren in groot gezelschap met meerderheidssanctie; de boozen loeren als uitzonderlijke enkelingen langs de wegen en zijn in de minderheid, zij het ook, dat zij met meerderen zijn. De eminenten zijn in de eenzaamheid en sanctioneeren tegen den achterdocht der anderen zichzelf.

De braven der samenleving, de steunpilaren hebben het eenvoudig. Verleidingen van binnen en buiten bezoeken hen niet en standvastig en statisch schoren zij de gemeenschap. De grooten echter hebben het zwaar omdat zij de verleiding van het booze in zich hebben op- en meegenomen, omdat zij niet alleen, als de boozen, problematische figuren zijn, maar het problematische zelf weer problematisch hebben gemaakt. Boosdoeners zijn zij, zij het dan ook bekeerde en verkeerde boosdoeners, die de boosheid alleen nog maar in en als hun verleden hebben.

De voortreffelijken herstellen de orde, die de boosheid vernielde, in zich en anderen. De boozen schiepen een chaos, maar zij, de bazen, worden den chaos baas. Over hen is vreugde in den hemel, want zij betaalden den zwaren tol aan het verkeerde der samenleving, om die verkeerdheid daarmee te verkeeren. Zij zijn dubbel verkeerd geworden en daarmee op den waren rechten weg. De rechte weg der braven is nog niet veel zaaks, de kromme weg der boozen is al iets beter, maar het beste is de weg der uitmuntenden, der overwinnaars der samenleving, omdat hun weg de

volledige weg is. Daarom gaan zij ook vooraan: al het andere bleef achter, het eenvoudige begin en het ingewikkelde vervolg, dat de boosheid aan het begin heeft gegeven. Voor hen is de weg recht en krom tegelijk, een herhaling en een vernieuwing.

De braven begrijpen zichzelf niet; de boozen evenmin. Daarvoor zijn zij beide hetzij te braaf, hetzij te boos. Maar wat zij zelf niet kunnen overzien, kunnen de eminenten overzien, die met hun leven en denken zijn rondgekomen. Braven en boozen zijn slechts deelen der samenleving, maar de eminenten zijn de volledige, concrete gemeenschap, de ware gemeenschap en de waarheid der gemeenschap, het toppunt van gemeenschapszin, de zin der gemeenschap.

Wij begeleiden ook de voortreffelijken op hun tocht door de samenleving.

Zij zijn de vernieuwers der moraal, de voormannen, die de massa met de boozen kruisigt, omdat de massa niet weet wat zij doet en braaf en naief is en zonder onderscheid het andere van zich zelf over den hekel haalt. Zij zijn de overwinnaars, die het zedelijk booze in zich en anderen daadwerkelijk overwinnen en het ‘dóór’ hebben omdat zij er door heen gingen, de ‘hooggezinden’, die Aristoteles een uiterste noemt. Zij zijn de levende moraal, d.w.z. de moraal als strijd en beweging.

Zij zijn in de economische gemeenschap niet degenen, die onderhouden, wat zij meekregen of bezitten, maar die zich vernieuwen, verrijken uit armoede, zichzelf en hun bedrijven of zaken uit gebrek tot welvaart brengen, scheppers, die de nooddruft aan zich en in zich hebben als hun verleden, dat zij meester werden.

Zij zijn in den staat niet de schare der burgers, die overeenkomstig recht en wet hun leven leiden, maar de redders van den staat van zijn vijanden en daardoor de herstellers en tevens vernieuwers van de orde van het recht, die in wanorde dreigde onder te gaan of reeds onderging. De braven zijn de dragers, de boozen de vernielers, maar de eminenten zijn de voortscheppers van den staat en zijn saamhoorigheidsbeginsel: de gerechtigheid.

Zij zijn in de opvoeding meer dan degenen, wier opvoeding vormend is. Hun werken is opbouwend - een karakter, dat alleen tegenover ondermijnende of verslappende invloeden in of buiten de schoolgemeenschap zijn kracht kan toonen. Zij zijn de

'levende' opvoeders, die de ontkenning der opvoeding bewust ontkennen.

Zij zijn de élite van een volk, die het gevrijwaard hebben tegen het bederf van binnen of van buiten, de overwinnaars van vijanden des volks uit binnenland of buitenland. Zij zijn de hoogste zin van het volk.

Als vernietigers der vernietiging zijn zij de volledige scheppers der samenleving, op wie het 'ten slotte' aankomt. De braven en de boozen zijn niets dan hun wegbereiders, ieder op zijn wijze en met tegengestelde bedoelingen. Hun tegenstrijdigheid vindt zijn zin en waarheid in de daden der voortreffelijken, in wie de gemeenschap eerst levensecht wordt. De echte moraal is die der hooggezinden; de echte economie is die der opbouwers; de echte rechtsorde is die der herstellers van recht en wet; de echte opvoeding is die, welke uit 'moeilijke gevallen' een zinvolle gestalte weet te maken; de echte volksgemeenschap is die der voorgangers, die het volk zijn eer hergaven. Het echte is immers het volledige, dat in het positieve en negatieve slechts wordt voorgewend, maar pas in beider synthese werkelijk wordt.

Eerst nu kunnen wij ook begrijpen, waarom de 'braafheid' door de boozen met een medelijdend en spottend gebaar bejegend wordt. De braafheid is nog minder volledig, dan de boosheid, die haar vooronderstelt en die als verkeerde braafheid geen braafheid zonder meer meer is. De boozen hebben gelijk, dat zij om de braven lachen. Intusschen lacht wie het laatst lacht, het beste en deze laatkomers zijn juist de uitmuntenden, die de boosheid beteugelen, zonder tot de braafheid terug te vallen en de braafheid herstellen door haar op te heffen in een sfeer, waar de braafheid, niet gewend aan voortdurenden strijd tegen het booze der samenleving, zich steeds onwennig zal voelen. Die laatkomers (grootheid komt steeds laat) zijn de zin der gemeenschap.

De gemeenschap, die zich in de braven ordende, maar in de boosheid zichzelf weer ontwrichtte, vindt in de grooten haar bestemming en tegelijk een nieuw begin.

Want wat de grooten schiepen aan eminente waarden, wordt door de braven op brave wijze en zonder grootheid in de practijk gebracht. De grooten geven een nieuw beginsel en de beginselvaste braafheid, den strijd, dien het kostte om zoo ver te komen, vergetend, voert het beginsel weer braafweg uit - en ten slotte

weer ad absurdum. Zoo loopt de grootheid weer op braafheid uit en gaat de eenzaamheid der grooten in de substantieele massa der braven gelukkig weer over. Wij zijn tot ons uitgangspunt teruggekeerd.

Men zou den gang der gemeenschap kunnen vergelijken met een Toren van Babel, waarlangs een spiraalweg zich schroefsgewijze opwindt. Aan de voorzijde en dicht bij de vertrouwdheid der aarde spoedt zich de schare van hen, die gemeenschapszin bewaren, omhoog. Hooger op en aan den achterkant is de schare gedund. Het is de dunne en verkeerde kant, de boosheid, die zich aan ons oog onttrekt. Maar zie, daar komen, aan de voorzijde, maar een trap hooger, dan de braven, de grooten naar voren. Zij hebben den rondgang gemaakt, maar verklappen ons niet, wat zij aan de verkeerde zijde hebben gezien. Intusschen geeft wat zij daar hebben gezien hun het recht den hemel te naderen.

Men behoeft zich niet te verwonderen, dat die toren van Babel spraakverwarring met zich brengt. Want braven, boozen en voortrekkers mogen dan nog zoo getrouw den zelfden weg bewandelen en elkaar in zooverre verstaan - zoodra zij elkaar vóórkomen, elkaar op zij dringen (de braven om boos te worden en de boozen om de boosheid weer baas te worden) en zich van elkaar verwijderen, verstaan zij elkaar niet meer. Hoe zouden de braven de boozen en deze hun eigen geweten, de eminenten, verstaan? Hun verkeer is een tegen elkander te keer gaan, waarbij hooren en taal vergaat.

En toch: de eminenten verstaan het alles. Zij zijn in staat de taal van braven en boozen in eigen taal te vertalen en de spraakverwarring te niet te doen. Zij zijn alle rangen gepasseerd en hebben van alles notitie genomen door het te doorleven. Zij zijn de polyglotten der samenleving, die den zin der verwarde en scheldende bewoordingen kunnen vertolken. Zij, de meesters der vertaling, staan immers aan het einde van den eersten ommegang juist hoog genoeg boven het begin, waar de braafheid trouwhartig opmarcheert, om het begin en het vervolg in en door het einde te verstaan te geven, dat het slechts begin en vervolg is geweest.

De toren van Babel verdwijnt met zijn top in de wolken. Reikt hij tot God of loopt hij in den leegen hemel dood? Daarop kan

niemand een antwoord geven. Antwoord is ook niet noodig. Want aarde, hel en hemel zijn op zijn schroefdraad zelf al op marsch.

Hoelang de spiraal zich nog voortzet; waarheen zij ten slotte reikt en of de fundamenten van den toren tegen Gods verbolgenheid zijn opgewassen - het is van geen belang. Wij hebben gezien, wat wij moesten zien: den opgang en voortgang en de orde der wanorde der menschelijke samenleving. Wij zijn rondgegaan en hebben niets vergeten of over het hoofd gezien. Eén keer de ronde doen is genoeg, als men de wet der gemeenschap en haar taal en beweging verstaat.

T. GOEDEWAAGEN

Nederlandsche uitgaven over Nederlandsche kunst

Dr. G.J. Hoogewerff, Noord-Nederlandsche Schilderkunst, dl. III ('s-Gravenhage 1939). - Dr. A.B. de Vries, Jan Vermeer van Delft (Amsterdam 1939). - Dr. F. van Thienen, Vermeer. - Dr. G. Knuttel Wzn, Hubert en Jan van Eyck. - Dr. Aug. Vermeylen, Hieronymus Bosch. - Jkvr. Dr. C.H. de Jonge, Jan Steen. - Dr. A. van Schendel, Breitner. - Dr. H.E. van Gelder, Matthijs Maris (Paletserie - Een reeks monografieën over Hollandsche en Vlaamsche schilders, Amsterdam, zonder jaartal). - W. Arondeus, Matthijs Maris, de Tragiek van den Droom (Amsterdam 1939).

Wij willen hier een aantal Nederlandsche boeken van den laatsten tijd bespreken, die, een periode omspannend van vijf eeuwen, de Nederlandsche schilderkunst tot onderwerp hebben. Het zijn werken van verschillende strekking en inhoud. Zouden wij zoeken naar een - zij het negatieve - verbindende eigenschap, dan moest het deze zijn, dat hier nu eens geen prentenboeken van beeldende kunst-reproducties worden geboden. Dat is een gelukkig verschijnsel, want van boeken met platen, veel platen over kunst, voorzien van een oppervlakkige inleiding, krijgt een mensch ten slotte zijn bekomst. Ook op dit gebied neemt hij op den duur geen genoegen met steenen voor brood. Bovendien ontstaat bij die prentenboeken-over-kunst het groote gevaar, dat de fotografie, door een te groot aesthetisch effectbejag met allerlei trucs van belichting, zich stelt in de plaats en dus ten koste van het kunstwerk. Een treffend voorbeeld daarvan is de laatste groote uitgave van het werk van Rodin, waarbij de fotografie interpretatie op zich zelf wordt en daardoor als het ware den veruiterlijkten vorm voor den inhoud van het kunstwerk in de plaats stelt. Het zelfde verschijnsel - ten

slotte een drang naar romantiek, zelfs in de z.g. ‘zakelijkheid’ - kan men ook opmerken in tal van uitgaven over binnenhuiskunst of architectuur, ook in die van het ‘nieuwe bouwen’. Wij weren ons echter niet tegen de documentaire waarde van goed reproductie-materiaal. Dat kan eigenlijk nooit goed genoeg zijn! Wèl nemen wij stelling tegen de eigengereidheid van sommige fotografen, die een vorm van technische overcultuur nastreven, waaraan niemand wat heeft. Dergelijke ongebonden woekering van technisch raffinement is niet in het belang van de kunst. Hoogstens komt zij tegemoet aan de levensverveling dergenen, die lezen en aandachtig beschouwen te inspannend vinden, en daarom liever, al bladerende in een prentenboek, oppervlakkige verstrooiing zoeken in de schittering van het snel voorbijgaande beeld.

Het is verheugend, dat met de hier te bespreken boekwerken degelijke goed-Nederlandsche waar wordt geboden, waarvoor wij ons tegenover het buitenland niet behoeven te schamen, ja, sterker nog, die in vergelijking met buitenlandsche publicaties een goed, soms voortreffelijk figuur maakt. Al deze werken handelen over onze vaderlandsche schilderkunst. Dat is dunkt mij typisch Nederlandsch, deze overmatige aandacht voor het picturale. Want hier constateeren wij weer een gemis aan belangstelling voor beeldhouwkunst, voor onze prachtige oude monumenten ook. Immers hoeveel haast nog geheel onbekende kunstuitingen uit het verleden, middeleeuwsche- en renaissance- architectuur, beeldhouwkunst en kunstnijverheid, bezit ons land, die aan het groote publiek nog vrijwel onbekend zijn. Waarom dáárover niets, is men geneigd te vragen, terwijl figuren als Hubert en Jan van Eyck niet meer behoeven te worden ‘geintroduceerd’. Wat aan de waarde van het boekje van Dr. Knuttel en aan zijn welgefundeerde historie-beschouwing natuurlijk niets afdoet. Wij geven hier ter illustratie slechts een algemeen typeerend voorbeeld.

Boven aan de zeer gevarieerde collectie, welke wij hier aankondigen, staat Hoogewerff met zijn, in elk opzicht wetenschappelijk verantwoord, handboek. Het boek van De Vries over Vermeer draagt, evenals voor een groot deel dat van Hoogewerff, ook nog het karakter van eigen onderzoek, al had ook hij

belangrijke voorgangers, die de stof hadden bewerkt. Daardoor kon ook De Vries veelal coördineerend te werk gaan. Men vergete daarbij echter niet, dat de conceptie van Hoogewerff - men denke slechts aan de groepeering der vele door hem besproken schilders - veel omvattender is dan die van De Vries. De deelen uit de voortreffelijk verzorgde Palet-serie - buitengewoon geslaagd is de omslag van Tine Baanders - zijn vrijwel alle samenvattingen van menschen, die, wat men noemt, hun stof terdege beheerschen. Het deeltje over Breitner maakt op dit 'samenvatten' eenigszins een uitzondering, omdat daarbij voor het latere werk weinig steun in onderzoek of beschrijving van voorgangers werd gevonden. Tenslotte valt het boek van den schilder-schrijver Arondeus over Matthijs Maris als 'roman' eenigszins buiten dit kader. Het is ons echter dáárom niet minder welkom. Hoe zou dat ook mogelijk zijn met de herinnering aan prachtige persoonsbeschrijvingen van Fransche dichters over Fransche schilders of aan die van een Rilke over Rodin. De bezwaren, die wij tegen dit werk van Arondeus hebben in te brengen, zijn van anderen aard.

Thans eerst Hoogewerff, wiens derde deel van de Noord-Nederlandsche Schilderkunst tot het allerbeste behoort, wat in de laatste jaren over de nationale kunst is verschenen.

Aansluitend bij zijn beschrijvingen der beide eerste deelen gaat deze auteur in zijn inleiding tot deel III nog eens het ontstaan en het wezen der primitieve Noord-Nederlandsche schilderkunst na, welke tot het einde van de 14de eeuw niet alleen geen gewestelijke doch evenmin nationale eigenschappen blijkt te bezitten. Wel constateert men een belangrijken kunstbloei in Gelre en Zutphen tusschen ongeveer 1375 en 1450, waar dank zij invloed uit het Oosten - nader gepraeciseerd vooral uit Keulen - een cultureele voorsprong op andere gewesten blijkt. Daartegenover is Holland in het gewestelijk complex der Lage Landen tot 1400 een armelijk achterland, terwijl Utrecht in het begin van de 15de eeuw, alweer dank zij sterken invloed uit het bedrijvige 'Oostland', juist het beeld oplevert van een snel toenemenden kunstbloei. Deze is vooral waarneembaar in de miniaturen-schilderkunst; naar mijn inzicht minder in de monumentale schilderkunst, al wordt het oordeel hier wel bemoeilijkt

door het bestaan van slechts fragmentarisch en dan nog in slechten toestand bewaarde voorbeelden. Genoemde Oostlandsche invloed strekt zich echter ook verder uit naar het Westen, met name in het grensgebied tusschen het Sticht en Holland, waarbij volgens Hoogewerff 'een nieuwe levenwekkende impuls' zich doet gelden in het gebied van den graaf van Bloys, nl. in Gouda, Schoonhoven en Oudewater. Van Gouda komt het nieuwe beginsel omstreeks 1450 naar Haarlem, Delft en Leiden. Dit nu is een opvatting van den laatsten tijd, die mij altijd een weinig geforceerd aandoet, wel voornamelijk omdat de voorbeelden, die hierbij tot bewijsmateriaal kunnen worden aangehaald, zoo uiterst schaarsch zijn. Bovendien moet men daarbij nog in aanmerking nemen, dat de prestaties van onze Noord-Nederlandsche schilderkunst toch eerst na 1475 met figuren als Geertgen, den Virgomeester en den z.g. Meester van Delft bepaalde beteekenis in een wijder verband krijgen.

Zoo komen wij dan tot het eigenlijke veld van dit boek, dat den tijd van 1500 tot ± 1560 omspant; niet geheel: wel b.v. in Amsterdam, niet in Haarlem en Utrecht, waarvan de productie in deel IV ter sprake zal komen.

Buitengewoon belangrijk zijn reeds dadelijk Hoogewerff's inleidende beschouwingen en definities over Manierisme en Romanisme. Wel vooral, omdat hij breekt met de bij voorkeur Duitsche opvattingen, als zou het manierisme in ons land louter aan import uit Antwerpen zijn te danken. Hoogewerff acht het in de eerste plaats 'een laatste verschijnsel door den invloed uit Oostland te weeg gebracht'. Van veel belang is het, dat daarmee ook de continuïteit in dezen invloed als uitvloeisel van een vroege faze wordt vastgesteld.

In het eerste hoofdstuk worden de Stichtsche manieristen en portretschilders behandeld, met als waardigsten representant Jacob Claesz, ofwel Jacobus Traiectensis, den 'kunstenaaremigrant'. Zijn kunst toont opvallende Duitsche trekken, niet slechts in door hem geschilderde portretten maar ook in een te Berlijn als 'niederrheinisch' beschouwde groote kruisigingsgroep, waarop echter het voorkomen van den Utrechtschen Dom en de Buurkerk nadere bewijsstukken voor het auteurschap van Jacob van Utrecht zijn, wat trouwens reeds door Deensche onderzoekingen vast stond.

Minder overtuigend lijkt mij Hoogewerff's hypothese om voor den z.g. Meester van Frankfort een jeugdperiode in het Noorden, d.w.z. in het Sticht aan te nemen, zelfs al biedt een aan dezen meester toegeschreven drieluik met een Kruisiging te Frankfort (Staedelsches Kunstinstitut) door het wederom voorkomen van den Utrechtschen Dom eenige aanleiding daartoe.

Hier constateeren wij weer dezelfde neiging als in het eerste en tweede deel. Natuurlijk geldt het een poging tot het leggen van begrijpelijke verbanden. Maar dan zou men toch graag over nadere bewijsstukken beschikken, waar ook de auteur zelf opmerkt, dat 'vooralsnog in het minst niet (is) te bewijzen, dat de Meester van Frankfort van Stichtsche herkomst was'. Waar de Dom bovendien nog in een zekere 'verteekening' is weergegeven, lijkt het wel wat gewaagd Hoofdstuk I met den Meester van Frankfort te laten beginnen op dergelijke geheel onbewezen veronderstellingen, al moet worden toegegeven dat deze schilder een andere scholing heeft gehad dan zijn Antwerpsche tijdgenooten. Reeds Friedländer heeft dit opgemerkt.

Het noemen van den naam van den grooten Duitschen kunsthistoricus verschaft ons de gelegenheid er nog eens op te wijzen, welk een groot aantal belangrijke studies den schrijver van een handboek over dit tijdvak onzer schilderkunst ten dienste staan. Zoo ook Hoogewerff. Men zie slechts zijn talrijke voetnoten, waarin naar oudere publicaties wordt verwezen. In dit verband moge ik herinneren aan mijn opmerkingen in dit tijdschrift (September 1938), waarbij ik nadruk heb gelegd op de breede basis voor het onderzoek, voor groepeeringen, toeschrijvingen, e.d., waar de materie reeds op eenigerlei wijze was bewerkt. Met dit derde deel blijkt het 'materiaal' nog weer veel uitgebreider te zijn. Het behoeft wel geen betoog, dat Hoogewerff ook thans weer blijken geeft van zeer groote belezenheid. Zijn boek krijgt daardoor hier en daar wel eens het karakter van een referaat, van een behoedzaam en omstandig affirmeeren, meer dan van een poneeren van eigen meeningen. Daaraan blijken ten slotte de gevaren van het wijdloopige niet vreemd, en daardoor dreigt soms de groote lijn - van zoo bijzonder belang in een handboek - wat verloren te gaan.

* * *

Overzien wij nu de drie verschenen deelen van het handboek, dan blijkt het onderwerp zelf almee belangrijker te worden. Een hoogtepunt vormt hier het hoofdstuk over Lucas van Leyden, aan wien, terecht, een goede honderd pagina's werden gewijd.

Opmerkelijk is het voorzeker, hoe een Friedländer met zijn uiterst suggestieve beschrijvingskunst school heeft gemaakt. Hoogewerff's beschouwing over den grootsten 16den eeuwschen meester onzer schilderkunst eindigt nl. op echt 'Friedländersche' wijze met: de persoonlijkheid van Lucas van Leyden.

Alleen reeds aan deze zeer doorwrochte studie ontleent dit derde deel van Hoogewerff's Handboek zijn bijzondere waarde. Niemand zal willen ontkennen, dat Hoogewerff ook hier geen belangrijke voorgangers had. Het is reeds een van de vele verdiensten van Carel van Mander geweest, het genie van Lucas Huygensz te midden van de woelige en drukke talenten van zijn tijd te hebben begrepen. Dan zijn er publicaties van Beets, Dülberg, Friedländer, Baldass, Rosy Kahn, e.a., zoowel over den schilder als den graficus, die vrijwel geen facet van deze uitermate boeiende kunstenaarsfiguur onbelicht hebben gelaten. Dat Hoogewerff ondanks het werk van deze voorgangers toch zulk een uitermate boeiend en levend beeld van Lucas' kunst heeft weten te geven, pleit wel zéér voor zijn beschrijvingskunst, die - het verschijnsel komt meer voor - trouwens stijgt met de kunstenaarsfiguur, die er het onderwerp van uitmaakt. Hier gelden ook in veel mindere mate onze zoojuist opgenoemde bezwaren. Tenslotte wordt ook de kunsthistoricus, hoe wetenschappelijk en objectief hij dan al tegenover zijn onderwerp moge staan, op een bepaald oogenblik: kunstgenieter. Bij Lucas komt men over alle archaeologische vragen en kwesties onmiddellijk tot den kunstenaar, wiens prachtige portretteekeningen en kopergravures den hedendaagschen beschouwer nog een diep geestelijk genot schenken.

Welk een boeiend beeld ook zien wij in de ontmoeting te Antwerpen, in Juni 1521, van twee groote kunstenaarsnaturen, wanneer het werk van den reeds alom gevierden Albrecht Dürer op den nog in een stadium van wording verkeerenden Leidenaar - 'ein kleins Männlein' - een machtige uitwerking moet hebben gehad. De reeds genoemde reeks portretteekeningen is er het onmiddellijk resultaat van geweest. Terecht zegt een fijn

prentenkenner als Otto Benesch daarover: ‘Im Süden gibt es kein Aquivalent für Lukas' groszzügige durch Dürer inspirierte Kreideblätter.’

Laten wij thans Hoogewerff met een paar pregnante passages zelf aan het woord, waar zijn zinnen tevens het karakter van een program krijgen:

> ‘Er zijn in de wetenschap genieën, die op zeker oogenblik een vermetele, onthullende gedachte hebben en die, daarop doorgaande, het inzicht der menschheid op voordien ongekende wijze verdiepen en verrijken. Bij zulke genieën is de Kunst echter niet gebaat! Zij immers groeit niet op uit één enkele inspiratie, waaruit, met doorzicht, gevolgtrekkingen worden gemaakt, doch zij vindt haar oorsprong veeleer in een bedeeld zijn met steeds wisselende en ook afwisselende “aspiraties”. Deze kunnen zelfs geheel tegenstrijdig zijn van aard. Het kunstenaars-genie - bezield of bezeten - schept krachtens de ongestadige verbeelding: van binnen uit. Uit de verbeelding ontstaat de voorstelling, doch op welke wijze en in welken vorm de voorstelling tot uitdrukking wordt gebracht, dit hangt, ook voor het grootste genie van de vormenwereld af, waarin het leeft. Slechts zeer weinige genieën hebben zich zelf een vormenwereld kunnen scheppen en zelfs die wereld mocht niet volstrekt persoonlijk zijn, wilde het genie zich niet steriliseeren en zijn middelaarschap verzaken. Men denke zich een muzikaal genie, dat zijn werk in onleesbaar notenschrift zou nalaten. Niemand zal ooit vatten, dat het een genie is geweest!
> De meest geniale kunstenaars zijn hun leven lang pioniers gebleven. Zij hebben, verkennend, probeerend, worstelend, expressie betracht. Zij hebben “ontdekte” vormen voor en na aan hun kunst aangepast, om die daarna weer af te wijzen. Zoo heeft zelfs een Rembrandt in zijn jeugd gewerkt, toen hij achtereenvolgens de uitdrukkingswijzen van Lievens, Honthorst, Lastman op zich liet inwerken. Rembrandt echter heeft zijn eigen grootsche vormenwereld ten slotte kunnen verwezenlijken. Lucas van Leyden echter heeft daarnaar zijn leven lang gezocht en is te jong gestorven om zijn genie geheel in vervulling te zien gaan.
> Achteraf kan men gemakkelijk zeggen: Hij heeft achtereenvolgens zóóveel wegen beproefd, dat hij het “doel” - en men denkt daarbij aan de absolute oorspronkelijkheid als de dure plicht voor een “echt” genie - toch nooit zou hebben bereikt. Men kan ook opperen, dat de laatste richting, die door Lucas werd ingeslagen, t.w. die van het Romanisme, zoo ten eenenmale verkeerd was, dat het maar goed is, dat hij den “rijpen” leeftijd nooit heeft bereikt.
> ....Dit zijn echter bespiegelingen zonder zin. Wij hebben Lucas van Leyden, het wonderkind, met zijn als spelenderwijs verworven kundigheden, met heel zijn veelzijdig en verbazingwekkend “oeuvre”, te nemen zooals hij was. Heeft hij al voor en na met vormen en zelfs met technieken geëxperimenteerd, dan is zijn kunst toch dermate doorleefd en bij gevolg dermate origineel van wezen, dat het duidelijk is, dat hij geen tastend en weifelend beuzelaar is geweest, doch het volslagen tegendeel daarvan.’

Aan het werk van den vader, Huygh Jacobsz, die blijkens

mededeelingen van verschillende tijdgenooten, o.a. Marcus van Vaernewijck in zijn Historie van België, een meester van aanzien moet zijn geweest, gaan wij thans voorbij. Het is vooral de ontwikkeling van het Leidsche wonderkind, welke ons interesseert. Van den ouderen Engebrechtsz had Lucas maar weinig te leeren. Het is, zooals Hoogewerff terecht opmerkt, veeleer de leermeester, die door den zooveel jongeren vakgenoot zal zijn aangewakkerd. Men denke ook aan het verkeer van Lucas met de drie begaafde zoons van Engebrechtsz, aan wie trouwens uitvoerige afzonderlijke beschouwingen zijn gewijd. Tegenover het genie blijven dit echter, ondanks hun begaafdheid, talenten van den tweeden rang.

Hoe ook het werk van het wonderkind zijn weg naar het buitenland vond bewijzen de opvallende ontleeningen van een bekenden graveur als de Italiaan Marcantonio Raimondi, die reeds in 1510 motieven van Lucas te pas brengt in eigen werk. Hoogewerff leidt ons door het vroege werk, waarin soms opmerkelijke kwaliteiten, als in het suggestieve schilderijtje met den ondergang van Sodom en Gomorra, de aandacht vragen, die, zooals in dit geval, een Hieronymus Bosch waardig zouden zijn. Het bekende stukje met hetzelfde onderwerp (Lot en zijn dochters) in het Louvre wordt hier met eenigen twijfel door den auteur, vragenderwijs, op 1520 gesteld, op gronden die niet geheel overtuigen. Met de Kerkprediking in het Rijks-Museum - het veel besproken werk, waarover prof. Van Regteren Altena onlangs (in het tijdschrift Oud-Holland) een zeer opmerkelijk judicium heeft uitgesproken door het aan den Leidschen manierist Aertgen van Leyden toe te wijzen - verlaten wij het terrein der zekerheden voor dat der gissingen. Ook wij achten Lucas voor dit onevenwichtige en wat bizarre werk te goed. Hoogewerff houdt nog vast aan het auteurschap van Lucas. Het feit echter dat hij op dit werk direct de bekende paneeltjes op het kasteel Hampton Court laat volgen, die door Van Regteren Altena eveneens op naam van Aert van Leyden zijn gesteld, beteekent een versterking van de these van den Amsterdamschen hoogleeraar. Ook Mr. Beets had reeds aan het stuk uit het Rijks-Museum getwijfeld, doch hij dacht aan een der zonen van Engebrechtsz als auteur. Friedländer rekent de hier genoemde werken wel tot het oeuvre van Lucas. Maar dat

zegt niet zoo veel, omdat eerst in den allerlaatsten tijd, door de studies van prof. Van Regteren Altena, het werk van Aertgen van Leyden duidelijker tot ons is gaan spreken.

Lucas van Leyden als portretschilder is voorzeker een van de dankbaarste kanten van den grooten kunstenaar voor den beschouwer. Wij denken dan in de eerste plaats aan het monumentale zelfportretje te Brunswijk uit omstreeks 1515 en vervolgens aan de geteekende koppen uit omstreeks 1521.

Dat het manierisme ook op dezen Leidenaar te eeniger tijd vat heeft gekregen bewijst het stuk met de Madonna, het Christuskind en Engelen te Berlijn, alsmede de Annuntiatie te München.

Het rijpste moment in Lucas' ontwikkeling als kunstenaar blijft het Laatste Oordeel, het kostbaar bezit van de Lakenhal te Leiden, dat door de restauratie in 1935, waarbij de hinderlijke overschilderingen der Drie-eenheid werden verwijderd, weer in den oorspronkelijken toestand is hersteld. Uit den zelfden tijd moeten ook de cartons dateeren voor de verdwenen Goudsche glazen uit de prae-Crabeth-periode. Zelfs in haar gehavenden staat toonen deze werkteekeningen, waarop de toediening van eenige der sacramenten is voorgesteld, nog de meesterhand en tegelijk op hoe merkwaardige wijze zij waren afgestemd op een bepaalde techniek van glasschilderen.

Tegenover dit geniale werk - Hoogewerff constateert terecht dat Lucas zelfs in het sublieme met afwisseling heeft gereageerd op de wisselende tijdverschijnselen; in goed Hollandsch gezegd: dat zijn productie ongelijk van waarde is - verbleekt dat van de zonen van Engebrechtsz en ook dat van diens laatsten leerling Aertgen van Leyden. Zelfs een Jan Swart van Groningen, die in zijn tijd een rol van beteekenis heeft gespeeld interesseert ons tegenover Lucas Huygensz maar matig.

Als kunstenaars achten wij ook de vertegenwoordigers van de schilderkunst in Amsterdam tusschen ongeveer 1530 en 1560 niet zoo buitengewoon hoog. Dat hier de ontwikkeling van het schuttersstuk een aanvang neemt is historisch natuurlijk wel van belang. Dat de snel opbloeiende hoofdstad op het gebied van de schilderkunst ‘eenigen’ achterstand had in te halen is niet minder duidelijk. Ook hier is Hoogewerff weer een uitmuntende en betrouwbare Cicerone, die zijn belangwekkend onderwerp naar alle zijden volkomen beheerscht.

Zoo is dit derde deel van zijn Handboek een aanwinst van beteekenis voor de Nederlandsche kunstgeschiedenis geworden. Het is Nederlandsch in zijn gedegenheid, in zijn grondige documentatie en in de beheerschtheid van zijn conclusies. Een stuk Nederlandsch cultuurleven wordt hier in beeld gebracht, (figuurlijk èn letterlijk; bijkans driehonderd uitstekende en scherpe afbeeldingen ondersteunen den tekst), dat een ieder moge spreken van een groot en rijk verleden.

* * *

Dr. A.B. de Vries, verbonden aan den staf van het Rijks-Museum, heeft een boek in grooten stijl over den Delftschen Vermeer geschreven. Het is een boek, dat men een verschijning zou kunnen noemen: degelijk van opzet met een beschrijvend gedeelte en een uitvoerigen beredeneerden catalogus, mooi gedrukt, voorzien van voortreffelijke afbeeldingen waaronder een groot aantal zeer geslaagde detailopnamen. Bovendien wordt het opgeluisterd met eenige, verrassend goed uitgevoerde, kleurenreproducties, die weer eens laten zien welk een hoog peil dit procédé ook in ons land bereikt heeft. Het is daarom jammer, dat het boek in zulk een papperig en slap papieren omslag - zoo althans is het uiterlijk van het voor mij liggende exemplaar - de wereld in is gezonden.

Als auteur mogen wij De Vries een nieuwe verschijning noemen. Behalve een boek over 16de eeuwsche portretkunst (een dissertatie) heeft hij nog weinig gepubliceerd. Heeft hij dan met Vermeer te hoog gegrepen? Men krijgt soms den indruk dat hij rondom zijn object gecirkeld heeft zonder het direct van de intuïtie uit te kunnen benaderen, inplaats van langs de sluipwegen der theorieën. Heeft De Vries dit zelf ook beseft, waar hij in zijn Voorbericht, gewagend van Vermeer's ‘beschouwelijkheid’ als drijfveer en doel van de schilderkunst, daar aan vastknoopt de moeilijkheden, welke het schrijven over juist dezen kunstenaar veroorzaakt. Hangt daarentegen niet over elk kunstenaarsleven en -oeuvre de sluier van het laatste geheim?

Eerlijk en sympathiek is de verklaring, dat geen poging gewaagd is Vermeer's kunst te paraphraseeren, waaraan verderop wordt toegevoegd, ‘dat ook de historische bijzonderheden

van Vermeer's leven en de schets eener ontwikkeling van zijn werk bijdragen tot een beter begrijpen van den schilder.' Hoewel de opmerking geen novum inhoudt, is zij te dezer plaatse van pas, omdat er toch reeds een volledig program van opzet voor een kunsthistorische studie uit blijkt. Wat wil men dan nog meer? Psycho-analyse wellicht?

Er staan in dit voorbericht verder eenige principieele zaken aangeduid, die nadere verklaring behoeven. B.v. de opmerking, dat de bewondering voor Vermeer symptomatische beteekenis heeft en ook dat er nà 1900 affiniteiten optreden tusschen de Vermeerwaardeering en enkele aesthetische stroomingen (welke?). Het laatste stuk uit het boek: 'Vermeer en de stroomingen van dezen tijd' (als titel reeds m.i. te grootsch van opzet!) geeft daar ook geen direct antwoord op, ondanks de verschillende goede dingen die er in worden gezegd.

Verder lijkt de opmerking, dat het boek bedoeld is als een handwijzer en een bron van inlichtingen, en ook dat het 'meer een wetenschappelijke studie dan een aesthetische beschouwing' zou zijn een wat te bescheiden reserve van den auteur tegenover zijn publiek, terwijl dit door de indeeling der hoofdstukken ook niet wordt bevestigd. Zit dat 'aesthetische' den schrijver wat dwars? Is hij bang zich aan koud water te branden? Ik stel deze vragen juist, omdat uit het geheele boek een gevoelige ondertoon van fijne kunstwaardeering spreekt, die dergelijke reserves overbodig maakt.

Het eerste hoofdstuk, 'de Ontdekking van Vermeer' is al dadelijk een knap historisch aperçu, waaruit blijkt dat het oordeel over het derde groote genie van onze 17de eeuwsche schilderkunst eerst omstreeks 1860 met stelligheid werd uitgesproken. Jammer, dat het begin wat ongelukkig is met die opmerking over Alberdingh Thijm. Het is m.i. maar zéér ten deele waar, dat zich in deze inzichtrijke figuur reeds in 1844 de 'geestesgesteldheid dier dagen weerspiegelt'. Met veel meer recht kan het tegendeel worden beweerd. En zeker mag Thijm's invloed niet worden aangehaald om een algemeen gemis van het juiste begrip in de kunst van Vermeer te verklaren.

Het heeft geen zin hier den schrijver op den voet te volgen. Wat over Vermeer's leven aan het licht is gekomen vinden wij

in het tweede hoofdstuk bijeengebracht. ‘Levensdata’ zijn er weinige, bepaalde feiten blijken van weinig belang. Zeer belangrijk, om opzet en inhoud, is het derde hoofdstuk ‘De Vorming van Vermeer’ en ‘Delft als kunstcentrum’. Zeer goed en helder geformuleerd worden de plaatselijke Delftsche bestanddeelen beschreven, waaruit Vermeer zich ten slotte kan hebben gevormd. Twee eigenschappen van algemeenen aard zijn daarbij karakteristiek voor de kunst van Vermeer: ‘de monumentaliteit zijner figuren en de belangstelling voor de ruimte’, welke beide eigenschappen met juist begrip aan twee belangrijke kunstcentra van den tijd worden gekoppeld. ‘Kon de Utrechtsche school hem leiding geven om de plastiek eener figuur meester te worden, voor de uitbeelding der ruimte kon de jonge schilder eerder zijn voorbeelden zoeken bij de genreschilders in Haarlem en Leiden.’ Het merkwaardige is daarbij dat hoewel vóór Vermeer een groot aantal schilders in Delft werkzaam was, toch niet van een Delftsche school kan worden gesproken, terwijl zijn werk daar ook niet uit kan worden verklaard. Veeleer moet worden rekening gehouden met het z.g. Caravaggisme der Utrechtsche school, waarbij De Vries terecht wijst op de beteekenis van Ter Brugghen voor de ontwikkeling van Vermeer. Hij houdt ook rekening met voorbeelden van de Venetiaansche school. ‘Bestaat er in de Hollandsche kunst een fraaiere interpretatie van Venetiaansche kunst dan Diana en haar Gezellinnen,’ het bekende stuk uit het Mauritshuis? En het is vooral het werk met de Emmaüsgangers dat nu wel overtuigend bewijst, dat de Italiaan Caravaggio den Delftenaar niet onberoerd heeft gelaten. Deze pagina's behooren tot de beste van De Vries' studie.

Het belangrijkste materiaal is natuurlijk verwerkt in de beide hoofdstukken IV en V, waarin het werk van den kunstenaar vóór en nà ± 1660 wordt besproken, waarbij men uit gebrek aan dateeringen is aangewezen tot het vormen van groepeeringen om de enkele van een jaartal voorziene schilderijen. Dateering naar de voorgestelde costuums is ook mogelijk, terwijl De Vries bovendien van meening is, dat de techniek in de meeste gevallen de betrouwbaarste gids kan zijn. Omstreeks 1660 is Vermeer tot de volle hoogte van zijn kunstenaarschap gekomen. Daarna wordt ook het stuk met de Emmaüsgangers geplaatst, waarbij de schrijver n.m.m. toch te weinig overtuigend dit prachtige

werk uit de door hem geschetste ontwikkeling verklaart. Als novum, voor zoover ik kan overzien althans, wordt hier een nieuw mansportret - het is voortreffelijk in kleur gereproduceerd - in de reeks opgenomen. Gaarne had men over dit werk dat uit een ‘oude Engelsche verzameling’ afkomstig is - De Vries dateert het op ± 1665 - een wat scherpere bepaling gezien. Ik kan mij voorstellen dat deze attributie niet overal zal worden aanvaard.

Niet het minst belangrijk is hier het deel, dat handelt over Vermeer en zijn tijdgenooten, Fabritius, Gerard ter Borch, Sweerts, De Hooch, Metsu, Van Mieris de O., Netscher, e.a. De Vries constateert ten slotte, dat Vermeer geen verstrekkenden invloed heeft gehad, maar dat een ruime kring van genreschilders zich ongeveer dezelfde artistieke opgaven stelde.

* * *

Nederland heeft den laatsten tijd een belangrijk aandeel in den groei van de belangstelling voor Vermeer genomen. Daar was eerst de prachtige tentoonstelling in het jaar 1935 in Boymans te Rotterdam, vervolgens de ontdekking van de Emmaüsgangers door Dr. Bredius (ondanks zijn hoogen leeftijd nog onvermoeid en met nimmer verflauwende belangstelling werkzaam ten bate van de oude kunst) en de verwerving van dit stuk voor het Rotterdamsche Museum. Dit evenement heeft Vermeer opnieuw in het middelpunt van de belangstelling geplaatst, en behalve de studie van De Vries danken wij daar ook een haast gelijktijdig verschenen werkje aan van Van Thienen in de Palet-serie, waarvan thans zes deeltjes kunnen worden aangekondigd. Deze kleine, van uitstekende, heldere, illustraties voorziene, boekjes zijn bestemd voor een grooter publiek, dan dat der vakgenooten. Zij zijn populair in de goede beteekenis en daarbij toch kunsthistorisch volkomen verantwoord. Het goede en aardige is nu juist, dat deze geschriften toch ook weer allerlei wetenswaardigs voor den kunsthistoricus bevatten.

Wij kunnen deze zes deeltjes niet uitvoerig bespreken, doch zullen ons bepalen tot enkele karakteriseerende opmerkingen.

Van Thienen weeft exactheid der beschrijving en algemeene beschouwingen dooreen, met het gevaar daarbij soms te ver van zijn object af te dwalen. Belangrijker zijn deze principieele

beschouwingen, waar zij worden uitgewerkt aan twee groote tegenstellingen: Rembrandt en Vermeer. ‘Tegenover het romantische, het mysterieuze, het tooverachtige, het wonderbaarlijke, stelde hij (Vermeer) de helderheid der mathematische duidelijkheid.’ In algemeenen zin stelt Van Thienen tegenover elkander: de emotie en de beheersching, de tegenstelling tusschen de beide groote meesters van de 17de eeuw, die in de geschiedenis der kunsten herhaaldelijk verschijnt. Deze echter terug te brengen tot de mode-termen dynamisch en statisch lijkt een te groote beperking van de uitdrukkingsmiddelen. Na het vele goede, dat de auteur over het karakter van Vermeer's kunst er aan vooraf laat gaan, kan dit laatste niet bijster overtuigen, zoomin als het beroep op Scheffler's ‘Geist der Gotik’.

Interessante opmerkingen vindt men weer over de kleeding der voorgestelde personages, wat van een autoriteit op het gebied der costuumkunde ook niet anders was te verwachten. Het boekje eindigt ten slotte met een poging tot chronologische groepeering van het oeuvre, waarbij in samenvattenden vorm nog tal van waardeerbare opmerkingen worden gemaakt.

* * *

Het werkje van Dr. Knuttel over Hubert en Jan van Eyck - met dezen titel neemt de schrijver dus al dadelijk stelling in een z.g. ‘brandende’ kunsthistorische strijdvraag, die mij persoonlijk altijd vrij onbelangrijk is voorgekomen - toont ons den docent in optima forma. Men zie b.v. zijn indeeling van de stof. I. de gegevens; II. het Lam Gods (a. de voorstelling - b. beschouwing); III. conclusie; IV. de vroege werken; V. techniek en werkwijze; VI. de late werken; dit alles gevolgd door een verantwoording.

De waarde van dit weer met uitstekende afbeeldingen verluchte boekje lijkt wel vooral deze: dat het in overzichtelijken vorm een samenvatting geeft van hetgeen door bekende autoriteiten als Waele, Hulin de Loo, Friedländer, Dvorak, Winkler en vele anderen in den loop der jaren is te boek gesteld. Voor den meer ingewijde is het zeker geen toeval, onder het lezen telkens aan nu eens dezen dan weer dien naam te worden herinnerd. Men geringschatte daarbij echter niet de ‘beschrij-

vings-kwaliteiten' van Dr. Knuttel, die over een zóó 'afgegraasd' terrein een zóó prettig leesbare studie wist te schrijven.

* * *

Van het deeltje dat prof. Aug. Vermeylen aan den grooten Brabander Hieronymus Bosch heeft gewijd kan men ook niet volhouden tegenover een novum te staan. Maar welk een onverdeeld genot is het toch steeds weer dezen auteur, zelfs over lang bekende en vertrouwde dingen te mogen hooren. Hier bereikt de Palet-serie dadelijk een stijging tot een niveau, waarop engere stijl-vragen en -kwesties, alsmede gegevens over data en schoolverbanden, slechts onderdeelen van een breede conceptie zijn geworden. Hier spreekt niet slechts de kunsthistoricus, maar óók, en wellicht nog sterker, de litterator. En dat de auteur van het prachtig genuanceerde, soms visioenaire boek 'de Wandelende Jood', de aangewezen persoon was de kunst van Bosch te ontleden, heeft Vermeylen reeds bewezen in de paar scherpindringende pagina's over dezen kunstenaar in zijn Geschiedenis van de Europeesche plastiek en schilderkunst. Ook nu weer blijkt, hoe een geschrift als dit ver uitgaat boven eenvoudigen kunsthistorischen arbeid, omdat er een bepaald standpunt uitblijkt tegenover de huidige vraagstukken van cultuur en leven. Voor den zoo sterk op het psychisch-geëxalteerde ingestelden mensch geldt Vermeylen's opmerking, dat het verkeerd is Bosch uitsluitend als den schilder van helsche droomen te zien.

> 'Maar hij is wel in de eerste plaats de man van de verbeelding. Zij heeft alles bij hem doordrongen, tot zijn vormgeving toe: dat is het volkomen nieuwe.
> Niet dat hij de werkelijkheid den rug toekeert. Ik ben geneigd te beweren: integendeel! Hij heeft een heel vinnigen, onfeilbaren kijk op het kenmerkende van dingen en menschen. Doch hij is niet meer, zooals de anderen, een dienaar van de natuur: hij gebruikt ze voor zijn fantasie. Zijn fantasie gaat onder de oppervlakte een innerlijker werkelijkheid zien, die niemand voor hem gespeurd had. Zijn fantasie maakt hem vrij tegenover elke overlevering. Daardoor verschijnt hij als een echt schepper, rijk aan allerlei mogelijkheden, onuitputtelijk in zijn vondsten. Zoo opent hij waarlijk een nieuw tijdperk, al mag hij in anderen zin soms nog zeer archaïsch lijken.
> Zeker is, dat de innig vrome aandacht, de stille stemming van onze zoogenaamde "primitieven" bij hem te loor gaat, vaak verdreven door demonisch bezeten bewegingen. Men begrijpe vooral, dat hij niet meer een konterfeitsel van het zichtbare leveren wil. Hij is te subjectief. Hij zoekt de expressie. De natuurvormen op zich zelf hebben voor

hem minder belang. Ze zijn hem veelal symbolen van het innerlijke, middel tot uitdrukking van zijn satirisch moraliseerenden geest....'

Ziehier, in al zijn beknoptheid, een complete karakteristiek van Jeroen Bosch. En welk een kunst van beschrijving en paraphraseering! Men leze de pagina's over de verzoeking van den Heiligen Antonius en die over den Tuin der Aardsche Lusten, die worden gesteund door voortreffelijke en duidelijke afbeeldingen met tal van merkwaardige details.

Tenslotte wijst de Gentsche hoogleeraar er nog eens op, dat Bosch, door zijn critischen geest, door zijn verloochenen van alle conventies, door de ongemeene stoutheid, waarmee hij de individualiteit van zijn zonderling brein en verbeeldingen uit de onderste lagen van het psychische vrijspel laat, door de uiterst subjectieve wijze, waarop hij menschen en dingen tot felle uitdrukking van het innerlijke brengt, verschijnt als een man van den nieuwen tijd.

* * *

De afstand van Vermeylen's verbeeldingsrijk proza tot dat van de Utrechtsche kunsthistorica freule De Jonge is groot. Wij laten ons echter niet door onbillijke vergelijkingen van ons plan van beschouwing af brengen, wat ons niet behoeft te verhinderen te constateeren, dat deze studie over Jan Steen in een wat drogen en officieelen stijl is geschreven. Reeds dadelijk treft dat bij het begin. En ook verder op blijkt de taal nog al eens stroef en onbuigzaam met een niet steeds gelukkige woordkeuze (wat is b.v. een 'artistieke wetenswaardigheid' - pag. 4?). De mededeeling op een der eerste bladzijden, dat dit boekje het beschouwen van Jan Steen's kunst binnen het bereik van een ieder wil brengen, rechtvaardigt de vraag of dit in onze dagen nog noodig is. Indien één kunstenaar niet te klagen heeft over gemis aan populariteit, dan is dat Jan Steen. Naar zij zelf opmerkt, heeft Dr. de Jonge na het werk van Hofstede de Groot, Bredius, Schmidt Degener en Van Gelder en Martin, geen nieuwe diepgaande studie aan Steen gewijd. Zij geeft slechts een eenvoudige samenvatting en onderneemt tevens een poging den kunstenaar te teekenen in het verband onzer Nederlandsche schilderkunst. Daarbij blijkt natuurlijk, dat de schrijfster haar onderwerp op zichzelf geheel beheerscht, hetgeen geen kleinigheid is bij een zoo omvangrijk

oeuvre. Ondanks dat noopt zij den lezer hier en daar tot tegenspraak, b.v. op bladzijde 7, waar men leest: 'Zijn kunst staat geheel op zich zelf', hetgeen dan wordt verklaard uit het ontbreken van een atelier met leerlingen. Dit nu is n.m.m. te veel uit den hoek van Rembrandt gezien. Werk van zoo picturale verfijning kan bovendien niet op zich zelf staan (niets staat trouwens op zich zelf, ook niet in de kunst!) in een tijd als de 17de eeuw, waarin het picturale zijn hoogste triomfen viert. Denken wij slechts aan de Ostades, aan een Teniers of een Brouwer en aan talrijke andere 'fijnschilders' als een Van Mieris of een Metsu. En wat de onderwerpen betreft, zijn er banden met Bruegel, die niet kunnen worden voorbijgezien. Men zie daartoe de afbeeldingen op bladzijde 5 van de Vette en de Magere keuken en de Alchimist op bladzijde 36. Daarin leven eenerzijds nog sterk de herinneringen aan het cyclische denken der 16de eeuwers, anderzijds aan de z.g. ontdekkingen.

De waarde van de studie van Dr. de Jonge ligt vooral in de soms zeer gevoelige, en van scherpe observatie blijk gevende, beschrijvingen der afzonderlijke werken. Men leest dit alles geboeid. Als geheel verloopt haar verhaal echter wat vlak en kleurloos, waardoor het ten slotte toch een zekere mate van onbevredigdheid achter laat.

* * *

A. van Schendel, die in 1938 verraste met een proefschrift 'Le Dessin en Lombardie', waarop hij aan de Sorbonne, bij den grooten Franschen meester Henri Focillon den doctorstitel verkreeg, heeft, met het schrijven van een studie over Breitner, blijk gegeven een fijne intuïtie te bezitten om de wezenlijke waarden van kunstwerken en kunstenaar te onderscheiden. Daarbij verstaat hij de kunst zijn gedachten in uitstekend proza te kunnen weergeven. Zoo ontstond hier een levensbeschrijving, die ons werkelijk nader brengt ook tot den kunstenaar, waarbij de schrijver zich zelf nergens op den voorgrond dringt. Naast het 'zien' verstond Van Schendel ook de kunst van het 'luisteren' naar de verborgen stemmen van het kunstwerk. Maar ook blijkt, hoe hij zijn object in het verband van den tijd wist te zien. Zijn beschrijving van Amsterdam b.v., waar de jonge Breitner in 1886 op de Rijks-Academie leerling

is geworden, is in al haar beknoptheid uitstekend. Het is die onvergetelijke tijd, waaraan, naast de namen van bekende 'Nieuwe Gidsers', ook die van beeldende kunstenaars als Van Looy, Veth, Witsen, Van der Valk, en tenslotte Breitner, voorgoed zijn verbonden. Breitner, die in 1886 van Den Haag naar Amsterdam verhuisde, assimileert zich spoedig:

> 'De sfeer van deze stad, waar het licht zoo sterk verschilt van de Haagsche klaarheid, heeft hij dadelijk te pakken en hij moet er van genoten hebben met zoo losse en rake vegen een impressie en een stemming te schilderen in van toon verzadigde kleuren, als de gang van drie vrouwen in den wind over een brug.'

En even verder, in verband met zijn schilderen naar naaktmodel, wordt de kunstenaar op de volgende scherpe wijze gekarakteriseerd:

> 'Een werkkoorts bevangt hem en zooals steeds geeft hij zich met vreugde geheel aan deze drift over, levend op zijn zenuwen en tot het uiterste gespannen om zooveel en zoo sterk mogelijk visueele emoties op te doen. Thuis op het atelier schildert hij studie op studie naar het naaktmodel, wild van verrukking om de onverwachte schoonheden van het lichaam, dat fonkelt in het zonlicht tegen een donkere omgeving van kleurige doeken. Hij ziet groot en eenvoudig en stoutmoedig en ieder nieuw werk is hem een hartstochtelijke levensdaad.'

Met deze paar citaten willen wij volstaan.

De jonge Van Schendel blijkt in de kunst van het beschrijven een uitstekende leerschool te hebben gehad. Hoe zou het ook anders kunnen! Zijn monografie over Breitner is een mooie studie vol psychologische intuïtie en met fijn kennerschap over de materie geschreven. Zij zou waard zijn in het Fransch, Duitsch of Engelsch te worden vertaald. Het wordt thans ook tijd, dat men zich eens gaat bezig houden met het samenstellen van een systematischen oeuvre-catalogus van Breitner. Zou dat niet iets zijn voor een opdracht van het gemeentebestuur van Amsterdam?

* * *

Tenslotte uit deze Palet-serie: Dr. Van Gelder met zijn geschrift over Thijs Maris, den kunstenaar, die tot de groote eenzamen heeft behoord, afgewend van het verkeer met menschen; die, naar een ingewijde mij lang geleden verklaarde, zijn broer Jaap kwam begraven, van Londen uit, op pantoffels, een pet op en een lange pijp in den mond.

De kunst van Matthijs Maris, zegt men, staat dan ook geheel

apart, zijn persoonlijkheid biedt geen aanknoopingspunten en laat zich niet klassificeeren; kortom: zijn geheele verschijning hult zich in den matten glans van het onstoffelijke zijner droomen. Is dat wel zoo, ben ik geneigd te vragen? Valt zijn neiging tot het abstracte en spiritueele niet te verklaren uit wijdere dan louter persoonlijke verlangens, die ook in anderen van zijn tijd leefden? De componist Alphons Diepenbrock, die een zeer fijn gevoel voor beeldende kunst bezat, maakt in dit verband belangrijke opmerkingen in een reeds in 1892 geschreven opstel 'Melodie en Gedachte', waarin hij het verlangen naar vergeestelijking van de stof, van het herscheppen van het vulgairwaarneembaar-bekende tot het stil-tijdelooze, spiritualistisch-legendarische in de kunst, *die boven de historie en den dagschijn is*, niet slechts vindt in de kunst van Beethoven en Wagner, maar ook bij Matthijs Maris, Puvis de Chavannes en Antoon der Kinderen. Treffende coördinatie van beeld en klank, van het zichtbare en het hoorbare, zooals die bij Diepenbrock telkens voorkomt. Dergelijke trekken vallen buiten de beproefde kunsthistorische klassificeeringen en maatstaven. Het is daarom zeer juist gezien, dat Dr. Van Gelder aan het begin van zijn fijnzinnige beschouwing opmerkt, dat men Thijs Maris moet naderen in stilte en eenvoud, zonder vertoon van woorden of geleerdheid, zonder bijgedachten aan scholen of stelsels en 'zeker zonder den wensch hem een door ons zelf uitgezochte plaats te geven in het beeld van den tijd'.

Met dit prachtige boekje, dat uit den rijkdom van een weldadige herinnering tot een onopgesmukt verhaal is geworden - hoe treft reeds dadelijk de sfeer van het begin, waarin het bezoek aan de Kerkbruid in de collectie Mesdag te samen met Aart van der Leeuw wordt beschreven -; een boekje bovendien, zooals iemand het wellicht maar éénmaal in zijn leven zal schrijven, contrasteert het boek van Willem Arondeus over den zelfden kunstenaar, dat als ondertitel 'de Tragiek van den droom' draagt. Reeds dáárover zou een belangrijke gedachtenwisseling mogelijk zijn.

Bij dit werk van Arondeus, waaraan de rhetoriek niet vreemd is, past een andere maatstaf. Gerechtvaardigd, vooral na het lezen van de inleiding - (deze werd niet, zooals het daarop volgende gedeelte, in dit tijdschrift gepubliceerd) - is de vraag

hoe het staat met den moreelen grondslag van dit boek. Spelen het Ik-bewustzijn of de Ik-illusie dezen schrijver parten? Is hij een teleurgestelde, die zijn opgekropt gemoed luchten moet ten koste van zijn onderwerp? Zijn inleiding die, in weinig fraai Nederlandsch geschreven, bovendien nog door verschillende germanismen wordt ontsierd, gaat bepaald mank aan 'het geweld der dialogen' (sic!). Dat hij in zijn Ik-bekentenissen zóóver gaat een nobele en onaantastbare figuur als de dichteres Henriëtte Roland Holst een 'moreel hiaat' tusschen 'veilig behouden kapitalistenwelstand' en 'de grootsche belijdenis van meegevoel met de onterfden daarbuiten' te verwijten, bewijst aanstonds dat bij dezen auteur aarzeling noch bescheidenheid het oordeel over de waarlijk groote kunstenaars van dezen tijd bepalen.

Zoo klinkt door dit boek een ondertoon van wrok, die ook het wezen van Matthijs Maris voor ons verteekent. Daarnaast waardeert men een soms sterk uitgesproken solidariteitsgevoel met 'den' kunstenaar. Vandaar dat men tenslotte aanvaardt, dat dit werk uit een gevoel van groote bewondering voor den Londenschen kluizenaar is ontstaan. Maar de soms aggressieve toon, de stijl, kortom, de heele structuur van het boek, maken het ongeschikt voor bespreking. Er blijft dan ten slotte slechts de mogelijkheid, dat men het accepteert of verwerpt.

A. VAN DER BOOM

Kroniek der Nederlandsche letteren

Acht van de Honderd

Bibliotheek der Nederlandsche Letteren, samengesteld door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en de Koninklijke Vlaamsche Akademie te Gent. - N.V. Uitgeversmaatschappij 'Elsevier', Amsterdam.

Met klem stelde de redactie van de *Bibliotheek der Nederlandsche Letteren* zich teweer tegen opmerkingen uit lezerskringen en tegen misverstand, dat uit dagbladrecensies gebleken zou zijn. Ze nam hierbij de gelegenheid waar, het doel harer uitgave nog eens duidelijk te omschrijven. Zoo weten wij nu met zekerheid, dat zij zich voorstelt een boekenreeks tot stand te brengen 'waarin niet alleen het schoonste dat in onze taal geschreven is, maar ook datgene wat voor de ontwikkeling van onze letterkunde waarde gehad heeft, zoo veelzijdig mogelijk bijeengebracht wordt'.

Deze tweeledige bedoeling kan gemakkelijk voor een dubbelzinnige worden gehouden. Zij biedt althans de mogelijkheid om eventueel ongenoegen over de bezorgde teksten weg te praten met een betoog over hun historisch belang. De korte samenvatting van zulk een pleidooi gaf de redactie alvast, waar ze schreef:

> Aesthetische, zowel als literatuur-historische overwegingen hebben de redactie bij de samenstelling van haar programma dus geleid. Beide soorten moeten tot hun recht komen, wil een geheel ontstaan, dat als zuiver beeld van de ganse Nederlandse literatuur kan worden erkend.
> Dit doel sluit eveneens het streven in, om aan Noord- en Zuid-Nederland het aandeel te geven, waarop elk hunner aanspraak kan maken. De lezer dient er dan ook rekening mee te houden, dat de waardering van sommige werken in het Zuiden anders kan zijn dan

> in het Noorden, en dat wederkerige aandacht en begrip voor elkanders wensen en opvattingen even billijk als noodzakelijk is.
> Voor wenken, die lezers haar ten aanzien van de samenstelling der Bibliotheek mochten willen zenden, betuigt de redactie bij voorbaat haar dankbaarheid.

Wat ons aesthetisch niet behaagt, moeten wij dus als historisch voor lief nemen, en wat ons in het Noorden onbelangrijk toeschijnt, hebben wij te aanvaarden als gewichtig voor het Zuiden, waar men zich misschien in de appreciatie vergist, doch het recht verwierf om eischen te stellen; tenslotte wil de redactie wel tegemoet komen aan afwijkende meeningen, want - dien indruk ontvangt men - haar eigen meening is nog niet standvastig. Wil men nu zeggen, dat zij met twee maten meet en dat zij zich bij voorbaat wapent tegen gerechtvaardigde kritiek, dat zij een compromis tot stand bracht, waarover haar afzonderlijke leden klaarblijkelijk niet heel tevreden zijn en dat ze nog zoekt naar de oplossing van allerhande moeilijkheden, die zij uit den weg had moeten ruimen, vóórdat zij aan haar arbeid begon: geen redacteur kan deze verwijten op andere wijze ontzenuwen dan door te antwoorden, dat wij het resultaat afwachten moeten, alvorens de plannen te dwarsboomen. Eerlijk genoeg wordt te kennen gegeven, dat men ‘experimenteert’ met iets, waarvan het buitenland allang het voorbeeld gaf, maar tusschen de regels leest men meteen een lichte wrevel jegens het Nederlandsche publiek, weinig gewend aan eerbied voor zijn klassieken en hierdoor op een bijzonder grillige wijze veeleischend. Het zou liefst honderd deelen willen hebben, die zijn hedendaagschen smaak onmiddellijk boeiden. Daarenboven zouden dit boekwerken moeten zijn, die het zich niet of moeilijk op andere manier verschaffen kon. Wat reeds gemakkelijk bereikbaar is - de *Gijsbreght van Aemstel* bijvoorbeeld - ziet het ongaarne herdrukt in een serie, waarvoor het zijn goede geld op tafel legt. Het voelt zich er mee gedupeerd. Zijn verlangen naar volledigheid is ernstig beperkt door zijn zucht naar de kennismaking met oorspronkelijke vondsten, en tot dusver waakte slechts bij weinigen de trots over een litterair bezit, dat juist in zijn samenhang - en niet alleen in zijn afzonderlijke deelen - zuiver Nederlandsch zou zijn. Geen soortgelijke Fransche serie wordt opgezet zonder werken van de eindeloos herdrukte zeventiende-eeuwers, geen Duitsche Klassiker-Ausgabe mist Goethe of Schiller, maar bij

ons houdt men den herdruk van het reeds bekende nog voor overbodig, terwijl men zich bij de publicatie van het minder algemeen bekende al spoedig afvraagt, of dit nu dien roem wel verdiende. De ontvangst in de pers, speciaal van *Hermingard van de Eikenterpen* en van *Starkadd*, bewees het door in sommige organen buitengewoon zuur te zijn. Spijts het groote succes van de reeks bij den 'gewonen' lezer, spijts de algemeene voldaanheid over de verzorging van de teksten en de voldoendheid, in enkele gevallen zelfs de voortreffelijkheid, van de toelichtingen, kreeg de redactie meer kritiek dan aanmoediging. Het bewijze haar, dat zij iets ondernam, waarvoor ook de bedilzucht belangstelling over heeft.

Haar kostelijk iniatief, het eerst genomen door prof. *Jan de Vries*, zou wellicht bij straffer éénhoofdige leiding zuiverder uitgevoerd zijn dan thans het geval bleek: door aan de tekstverzorging zekere vrijheid te laten, gunde zij ons aanzienlijke verrassingen. Dat het boek van Drost werd ingeleid met een diepdringende analytische studie, terwijl *Het Leesgezelschap te Diepenbeek* als voorbericht alleen het strikt-noodzakelijke meekreeg, mag men verklaren uit verschil van inzicht bij de redacteuren, echter ook waardeeren als een blijk van eerbied jegens de zelfstandigheid der tekstbewerkers. Wel is er weinig evenwicht tusschen een uitgave der *Mei* van Herman Gorter, die men voortaan als de definitieve zal hebben te raadplegen en eene van de *Beatrijs*, waarbij de geleerde bewerker zijn wetenschap als het ware verstak. Soberheid kreeg hier dezelfde rechten als weelde. Wil men het laken of bewonderen? Dit hangt hoofdzakelijk af van de vraag, hoe iemand zich een ideale populariseering der klassieken voorstelt. Vastheid van richtlijn zal echter niemand geheel ongewenscht achten.

De practijk schijnt te hebben bewezen, dat slechts boekwerken van ongeveer gelijken omvang blijvend succes kunnen verwerven als reeks. Hierdoor werd aan de redactie de mogelijkheid ontnomen om ieder deel een volledig meesterwerk te laten bevatten of het volledige oeuvre van een bepaald auteur. Gedichten van betrekkelijk geringe lengte, als de *Beatrijs* of *Karel ende Elegast* kunnen in een populaire uitgave niet met zooveel apparaat worden toegerust, dat ze meer dan twaalf vel druks in beslag nemen. Wie bedenkt, dat het *Leven van Sinte Lutgart*, voor-

zoover het bewaard bleef, uit 20.000 versregels bestaat, terwijl het *Beatrijs*-verhaal in 1040 regels verteld is, zoodat het laatste 41 bladzijden noodig heeft tegenover het eerste 800, zal de redactie verontschuldigen, nu zij een werkwijze koos, waarbij vaak volledige teksten aangevuld worden door fragmenten. Het gemiddelde van een normaal boek heeft zij moeten verkiezen boven de grilligheid van uitzicht, die de reeks vertoonen zou, wanneer elk deel meteen een volledigen tekst bracht. Zoo werd haar serie echter een bloemlezing uit de werken der Nederlandsche klassieken, die voor een deel weer uit bloemlezingen is samengesteld. Hierbij is willekeur van smaak haast niet te vermijden. Wij zouden er dan ook voor willen pleiten, deze schijnbaar noodzakelijke methode althans zoo gematigd mogelijk toe te passen. Dat het historische zijn recht krijgt, is juist, maar dat men ons omwille der historie brokwerk voorzet, terwijl de aesthetische bevrediging hierdoor aanmerkelijk vermindert, beantwoordt niet aan het beginsel van de reeks.

Het eerste deel van de *Ridderverhalen uit de Middeleeuwen*, verzameld en toegelicht door dr. J.A.N. Knuttel met medewerking van J.W. Verkruisen brengt, naar onzen smaak, te veel fragmenten bij te weinig volledigheid. Het bevat - terecht - de heele *Karel ende Elegast*, maar de stukjes, die eraan voorafgaan uit *Renout van Montalbaan* en uit het *Roelandslied* hadden we gaarne gemist voor de completeering van *Floris ende Blancefloer*, waaraan wellicht ook de fragmenten uit den *Roman van Limborg* geofferd hadden mogen worden. De questie is niet, dat deze brokstukken historisch of aesthetisch waardeloos zouden zijn. Maar de lezer, die héél *Karel ende Elegast*, heel *Floris ende Blancefloer*, met als zeer merkwaardig toegift het *Prieël van Troje*, ontving, voorafgegaan desnoods door een samenvattend opstel over de Frankische en 'klassieke' ridderromans, had zich - zoo komt het ons voor - aesthetisch meer bevredigd gevoeld. Nu men toch zooveel verwaarloozen moest: heel den roman van *Alexander*, den *Floovant*, de *Lorreinen*, *Willem van Oringen*, *Aiol*, de *Borchgrave van Coetchy*, voorzoover ze bewaard bleven, was men gerechtigd, zich tot de volledige weergave van een paar typische meesterwerken te bepalen. Desnoods had men in het voorbericht, hetwelk dan iets uitvoeriger mocht zijn, enkele bijzonder pakkende regels uit de weggelaten werken

kunnen aanhalen. Verknipt men oude boeken, dan is men zeker verplicht, den belangstellenden lezer wegwijs te maken naar den volledigen tekst; ook dit lieten Knuttel en Verkruisen na. Dat de *Bibliotheek der Nederlandse Letteren* bij het vele, dat ze zelf geeft, nog tot verdere studie prikkelt, is toch zeker niet strijdig met de bedoeling der instituten, die haar bezorgen! Overlading met bibliografische gegevens zou haar karakter van populaire uitgave geweld aandoen, doch simpele verwijzing naar de volledige teksten, waaruit zij ons brokstukken voorzet, zou harerzijds niet meer zijn dan passende hoffelijkheid. Dat de vaklitterator deze teksten toch wel weet te vinden, sluit niet uit, dat de liefhebber er soms lang, ja vruchteloos naar zoeken kan.

In dit opzicht bevredigt de *Geestelijke Epiek der Middeleeuwen*, verzorgd door prof. dr. J. van Mierlo S.J. ons beter. De samensteller noemt de uitgaven, welke hij gebruikte, ook bracht hij de gekozen fragmenten zóó met elkaar in verband, dat men den samenhang niet mist. Overigens houdt ook hij zich bescheiden op den achtergrond. Dat hij de *Beatrijs*-legende indeelde in kapitteltjes tot ergernis van de dichters M. Nijhoff en Anthonie Donker, die deze verkaveling voelden als een storende onderbreking van den stroom der poëzie, kan eenigszins verantwoord worden door de bedenking, dat heel wat teksten - met den Bijbel te beginnen - later dan ze geschreven werden gemakshalve zijn ingedeeld in hoofdstukken, maar mooi is het niet, en de opschriften lijken ons ook wel wat al te naïef. Een regel wit, waar een nieuwe episode begint, zooals Knuttel en Verkruisen met aanvechtbare soberheid toepasten in *Karel ende Elegast*, is zeker fraaier. Tot de geestelijke epiek rekent professor van Mierlo ook een tweetal liederteksten met verhalenden inhoud. Men kan dit goedpraten, doch aldus vervaagt men het onderscheid tusschen de litteraire genres voor het luttele gewin van twee kleine teksten, die beter onder te brengen zijn in het deel, dat middelnederlandsche liederen bevatten moet. Liever late men plaatsen open in de galerij der klassieken dan dat men te vaak genoegen neemt met een aanwezigheid door vertegenwoordiging. Volledigheid ten koste der gaafheid streve men niet langer na.

Zijn dit bedenkingen, die gaarne worden voorgelegd aan de redactie in antwoord op haar verzoek om mogelijk nuttige

wenken, ze hebben allerminst ten doel, ontevredenheid over de reeks te betuigen. Nu er acht deelen verschenen zijn, die werken behelzen uit zeer verschillende perioden, zoodat er duidelijk teekening komt in de uitvoering van het programma, is er volop gelegenheid om te beweren, dat deze reeks de belangrijkste verzameling van klassieke teksten is, ooit in ons land ondernomen. De boeken zelf zijn goed afgewerkt, solied en hanteerbaar, sommige slechts wat krap in de banden geperst, zoodat bij vaak herhaald gebruik het leder van den rug het karton van den omslag niet vast genoeg houdt. De druk is duidelijk en fraai. Moderniseering van de spelling en schaarsche, doch meestal voldoende woordverklaring, op de juiste plaats gegeven en waar het noodig was herhaald, maakt de oude lectuur voor den hedendaagschen liefhebber toegankelijk. De gevolgde methode leert hem inderdaad lezen en van het gelezene genieten. Een zuiverder manier om de Nederlandsche klassieken populair te maken zal moeilijk uit te denken zijn. Kortom: gegeven de eischen van de practijk, waarnaar de redactie zich voegde en gegeven het persoonlijk aardverschil der medewerkers, dat zij ruimhartig tolereerde, is deze reeks tot dusver werkelijk geworden, wat ze te verwachten gaf, behoudens het al te fragmentarische karakter van de deelen, aan werk uit de middeleeuwen gewijd.

Lezers, wier eerste zorg uitgaat naar het schoone, maar die het historisch-belangwekkende niet uit lomp vooroordeel verachten, zullen het meest verheugd zijn om de verscheidenheid der aesthetische aandoeningen, bewijs der rijkdom van onze vaderlandsche litteratuur.

Terecht zegt Dr. Knuttel in zijn inleiding tot de middeleeuwsche ridderepiek, dat een billijker schoonheidswaardeering van deze voortbrengselen der taalkunst gewenscht is. Het mooie van de ridderverhalen schuilt maar voor een klein deel in de klankzuiverheid hunner bij uitzondering rechtstreeks bekoorlijke poëzie. ‘Niet op dichtwerken’ - zegt hij - ‘maar op proza is de naam *roman* overgegaan’. Deze aardige vondst is een rake karakteristiek, want wat de ridderverhalen mooi maakt: de vaak verrassende samenstelling van het geheel, de levendigheid der voorstelling, de plastiek van het detail, de kracht der karakteristiek, de handigheid der onverwachte wending, die vaak vol humor is, zoekt men vandaag meer bij de prozaschrijvers dan

bij de poëten. Dat Elegast, behendig gauwdief, het wonderkruid terugsteelt, zoojuist door hem aan den onervaren Karel uitgeleend, of dat de Grieksche Helena het minnend ongeduld van Polidamas weet te sussen met de behendige praesumptie, als zou hij in slaap zijn gevallen, is te waardeeren als anecdotisch verhaal-deel, niet als zuivere 'woordkunst'. Maar wie dieper ingaat op den verteltrant, zal het meesterschap van de structuur bewonderen. In *Karel ende Elegast* wordt de lezer behoedzaam bijna sluipenderwijs, op den humor van het geval voorbereid. Waarschijnlijk vond de primitieve hoorder het al leuk, dat keizer Karel uit stelen gestuurd werd. *Jan van Boendaele* heeft er later aanstoot aan genomen en zich tegen deze komieke voorstelling verzet als tegen iets onzedelijks:

> Men leest, dat Kaerle voer stelen:
> Ic seg u, al zonder helen,
> Dat Karel noit en stal....

In de veertiende eeuw leek die oude fantasie ongepast, maar oorspronkelijk moet ze den hoorder hebben bekoord, omdat Karel hierdoor in een situatie kwam, die hem neerhaalde van zijn waardigheid. De dichter legt ook nadruk genoeg op de onvereenigbare tegenstelling tusschen keizer en dief in dezelfde persoon. Karel zelf houdt er een heele bespiegeling over:

> Ik ben here, mijn wijf is vrouwe
> Oost tot der wilder Denouwe
> Ende West tot der wilder zee
>
> Wat node zoude mi zijn dan
> Te stelene, ellendig man?

Maar het is de eenige manier om zijn leven te redden. Een engel uit den hemel is het hem komen zeggen! Beantwoordt deze verbeelding aan een wenschdroom van den gewonen man, die de majesteit wel eens op straat wil zien in een alledaagsch plunje of schuilt er een primitief-christelijke gedachte in, als zou ook het hoogste op aarde alleen behoed kunnen worden door de vernedering tot het laagste? Boendaele begreep het al niet meer. Voor ons is het heelemaal raadselachtig geworden, welke motieven deze paradox hebben voorgeschreven, maar dat de hoorder er meer pleizier dan stichting in vond, mogen we toch wel gelooven. Boendaele maakte zich waarschijnlijk boos over een grap. Dat hij er het komieke niet van voelde, komt wellicht

voort uit de verandering van de sociale structuur in zijn tijd. Privaatbezit van stelenswaardige goederen was toen algemeener en hierdoor ook iets heiliger geworden: de dief was geen stumper meer, doch een boosdoener. En dit kon keizer Karel niet geweest zijn!

In den roman is hij het ook niet. Over de moraliteit van diefstal wordt weinig geredeneerd, maar de schrijver vindt het heelnuttig, dat Karel eens ‘du haut de sa grandeur’ naar beneden komt om te ervaren, hoe slecht de zwervende dieven het hebben:

> Ze weten wel, dat zi verburen
> Lijf ende goed, mag men ze vaan.
> Men doet ze hangen ende 't hoofd afslaan
> Ofte sterven arger dood.
> Haren angst is dikke groot,
> Nemmermeer en gevalt mi dat
> Dat ik man door kleinen schat
> Sterven doe in al mijn leven.

Het duel met Elegast toont Karel op volle kracht, want de dichter weet precies, hoever hij gaan mag in het neerhalen zonder het wezen van de majesteit te schenden: eerst de Karel, die overwonnen heeft, kan ten volle de mindere van Elegast zijn, wanneer het op doodgewone vingervlugheid aankomt. Hij geeft voor, dat hij Adelbrecht heet en altijd gestolen heeft, maar een breekijzer heeft hij niet bij zich en daarom pakt hij maar gauw een ploegijzer, waarmee hij heel onhandig in den muur peutert:

> Al was hi groot ende sterk
> Hi en konste niet zulk werk.

Elegast is op alles berekend. Hij heeft tooverkruid, dat hem ‘het latijn’ van de dieren leert verstaan. Karel mag ook eens luisteren. Maar meteen is hij zijn tooverkruid verloren en hij begrijpt den truc niet eens:

> Doe loech Elegast echt,
> Ende zeide: ‘steeldi over recht?
> Hoe koomt 't, dat men u niet en vaat
> Telken als gi stelen gaat?
> Dat gi leeft is wonder groot,
> Gi en waart lange wijle dood.
> Gezelle,’ zeit 'i onverholen,
> ‘Ik hebbe uw kruud gestolen.
> Gi en weet van stelen niet een haar.’ -
> Die konink peinsde: ‘Gi zegt waar.’

De manier, waarop Karel als dief door de mand valt, brengt bijna de waarschijnlijkheid der verdere handeling van het verhaal in gevaar. Nog juist op tijd laat de auteur Elegast ophouden met praten, (Met dien liet Elegast die tale), om aan het werk te beginnen in de slaapkamer van Eggerik, waar hij dan meteen de samenzwering tegen den keizer ontdekt. Hierbij verliest voor hem en voor den hoorder al het voorgaande zijn belang, hij denkt er dus ook niet meer aan, dat zijn gezel een weinig geoefende inbreker leek.

Wie wil genieten van de lectuur, zal goed doen, op zulke fijnheden in den verhaaltrant te letten, want de schoonheid der middeleeuwsche epiek bestaat daar gedeeltelijk uit. Ze werd voor *hoorders*, niet voor lezers vervaardigd. De wendingen in het verhaal, de rake zegswijzen, de plotselinge plastiek van enkele teekenachtige regels hadden grooter uitwerking dan alle woordkunst-raffinement, dat pas in de gelezen poëzie zijn bijzondere waarde krijgt.

Hoewel de samenstellers van deze uitgave meenen, dat naar een dichterlijken vorm nauwelijks gestreefd zou zijn, komen er toch in *Karel ende Elegast* wel regels voor, die dank zij een buitengewone welluidendheid of een groote precisie van uitdrukking, zuiver dichterlijk aandoen, b.v.

> Daar en was hals-berg geen zoo goed,
> Daar en drank dore dat rode bloed...
>
> Doe was die wachter gestaan
> Ter hoger tinnen ende blies den dag
>
> Hare helmen bernden gelijk den viere
> Van den vonken, die 'r uut vlogen.
> Zi waren beide hertogen,
> Die daar vochten den kamp.

In de letterkundige boekenreeks ‘Uit Nederlands Taalkunst’[1)] bezorgde Dr. H.W.E. Moller een schooluitgave van de *Karel ende Elegast*, waarin hij veel aandacht besteedt aan zulke mooie regels en aan de vele fijne psychologische trekken van de vertelling. Dr. Knuttel heeft dat meer aan den lezer overgelaten. Hij is ook spaarzamer met notities geweest. Doch de transcriptie maakte in den tekst veel duidelijk, dat in de oude schrijfwijze moeilijk kon lijken. Wie een beetje leerde lezen, wordt door zijn

1) Nummer 2. Uitgave Het Nederlandsche Boekhuis, Tilburg, z.j.

editie in staat gesteld, zelf de schoonheden van het verhaal te ontdekken.

Grooter vreugde nog dan bij *Karel ende Elegast* biedt dit genot bij het *Prieel van Troje* door *Seger*, *dien God gaf*. Deze kunstenaar krijgt hier voor het eerst na Maerlant's dagen zijn volle erkenning; de litteratuurhistorici hebben hem tot dusver onderschat. Het stuk van zijn werk, dat waarschijnlijk oorspronkelijk is, blijkt tevens het beste; de bewerkingen naar *Benoit de Saint Maure* (Het Parlement van Troje, en De Grote Strijd) bekoren lang niet zoozeer. Over Seger bestaan verscheidene gissingen, doch weinig zekerheid. Wat na zijn kunstvaardigheid het meest opvalt, is wel de zorg om al de hoofsche minnekozerij, waarover hij verhaalt, in eer en deugd te laten verloopen. Over de vleeschelijke liefde tusschen Troïlus en Briseïda zwijgt hij; de flirt in het prieel vindt plaats onder het waakzaam oog van koningin Hecuba en neemt een einde, als zij er een eind aan maakt. De compositie van het verhaal charmeert door levendigheid, vooral in het middenstuk, waar Polidamas zijn liefde verklaart aan Helena, Mennoen aan Hector's zuster Pollexina (zooals ze hier heet) en Menfloers aan de vrouw van Hector, hier Andromeda genaamd. Geen der drie heeren heeft succes, doch alle pleizier ligt in de wijze, waarop zij een blauwtje loopen: die is bij alle drie verschillend en bij alle drie afdoend. Dat hier bewust naar humor, wellicht naar parodische humor werd gestreefd, lijdt geen twijfel. De middeleeuwsche hoorder is door de komiek van het verhaal geboeid. Maar het is ook hier geen dolle komiek. Het is dezelfde teruggehouden glimlach, waarmede Karel werd geteekend als een erg onnoozelen dief.

'Luister maar liever naar de vogeltjes' zegt Helena tot den verlegen Polidamas, die niet weet, hoe hij met zijn liefdesverklaring beginnen zal. Ze geeft hem een wijze vermaning en herhaalt: 'Horen wi na der vogelen zange'.

> Hier met zaten zi zo lange
> Dat alder tale was een gezwijg.

Dit lange stilzitten der twee verliefden, luisterend naar den vogelzang in de boomen, suggereert een licht succes van Polidomas; wel veroverde hij de Grieksche Helena niet, doch hij verteederde haar. Mennoen heeft minder geluk. Hij kan, vindt

Pollexina, maar beter over iets anders beginnen te praten dan over zijn problematische verliefdheid jegens haar, die immers ontrouw inhoudt jegens de geliefde-thuis. En ‘mijnher Menfloers’ krijgt bij de trouwe Andromache niet de geringste kans: ‘het zou mij spijten’ - zegt zij - ‘als het u ernst was; ik hoop van niet. Maar hoe gij het ook bedoelt, ik wil het opvatten als scherts en nu is er genoeg over gezegd; ik wil er niet meer van horen’. Zoo maakt ze zijn ‘zwaar gepeins’ tot luchtige ijdelheid.

Achtereenvolgende ontnuchtering van drie vervoerde harten is al genoegelijk, maar de dappere helden komen welhaast in de kinderkamer terecht, als koning in Hecuba, die tijdens de galante partij blijkbaar een oogje in het zeil hield, door op te staan en heen te gaan de hoofsche zitting eenvoudig beëindigt. Onbeleefd zou het zijn, haar niet te volgen en *Seger*, *dien God gaf* vermaakt ons verder met de breed-uitgesponnen gedachten van alle mislukte minnaars. Ook deze redevoering ‘ter minnen’, die precies honderd dichtregels beslaat, zit vol teruggehouden humor. Hoe mooi de gedupeerde minnaar praat, zijn hoorder kan niet vergeten, dat het slechts fraaie uitvluchten zijn, en hij lacht om het onophoudelijke gezucht.

Dat ze het *Priëel van Troje* opnamen in een reeks, die het beste werk van Nederlandsche klassieken moet bevatten, is zeker niet de geringste verdienste van Knuttel en Verkruisen.

Vergissen wij ons in de meening, als zou de schoonheid van de *Geestelijke Epiek* evidenter zijn dan die van de ridderverhalen? Over het algemeen is zij later erkend. Zelfs heeft men langen tijd geen weg geweten met de wonderlijke zielservaringen van middeleeuwsche mystieke vrouwen als *Sinte Lutgart* en *Kerstine de Wonderbare*, zoodat men ze beklaagde als verongelukt door dweepzucht, liever dan ze als vervoerd door vroomheid te bewonderen. Dieper zielkundig inzicht maakte ze meer vertrouwd met den modernen mensch, die van de polemiek tegen middeleeuwsche godsvrucht-opvattingen gaarne wil afzien, wanneer hij de bijzondere schoonheid verstaat, die eruit voortkwam. Het Leven van Kerstine plaatst hem tegenover de vreemdste verschijnselen van het religieuze ervaringsleven, maar wanneer hij smaak heeft, pakt hem de realiteitszin, waarmede *broeder Gerard*, die dit levensverhaal vertaalde, de simpele alledaagschheid vasthoudt, ook tegenover het mirakel. Een zelfde nuchtere kijk op de

werkelijkheid maakt de *Beatrijs*-legende aangrijpend. *Albert Verwey* had wel gelijk, toen hij de hoofdpersoon van deze vertelling, tegenover de waziger lied-figuur uit de *Beatrijs* van *P.C. Boutens*, beschreef als ‘een gezonde en op haar tijd hartstochtelijke burgerdochter, die de loten van het leven, zooals ze vallen, durfde opnemen en ze niet veel anders vond dan ze wist dat ze doorgaans waren’ (Proza X, blz. 86). De onbekende dichter volgt haar levensweg bijna zonder verbazing en wanneer er met haar een wonder gebeurt, dan verijlt dit haar gestalte niet tot een irreëele droomfiguur, omdat ook het wonder past in haar gewone levenswerkelijkheid. Zulke devote realiteitszin bleef onafscheidelijk van het middeleeuwsch-ascetische streven naar ‘Kerstvormigheid’, dat zinloos worden zou, indien er niet een zeer concrete voorstelling van Christus en de heiligen bestond. Men leze hier de fragmenten op na uit *Van den levene ons Heren* en *Van ons Heren Passie*. Regel na regel is moeite gedaan om het voorbeeldige leven van Christus en Maria zoo dicht mogelijk nabij te brengen aan de bestaanscondities van den hoorder. Moest hij Christus navolgen, dan had zijn fantasie er recht op, Christus als van nabij te zien: hoe hij water haalde voor zijn moeder, het eten roerde, en de deur niet uitging zonder haar verlof te vragen. Tot in de pathetiek der Mariaklachten toe is de huiselijkheid van de moedersmart bewaard.

> Hadstu honger ofte dorst,
> Lieve, ic gaf Di mine borst;
> Sute Here, als Du mochs gaan,
> Dat ik Di hiet was saan gedaan,
> Nu en heet ik u dinc nimmermeer....

Scherpte van waarneming is bij den Nederlandschen kunstenaar doorgaans de bron van de verbeeldingskracht; hij fantaseert niet in het ijle weg, maar beeldt zorgvuldig naar de realiteit toe, als wilde hij gedurig het eigen ervaringsleven van zijn lezer tot bevestigend getuige der ontroering maken. Hiermee hangt samen, dat hij veelal moraliseert, en zich in bespiegelingen liever aan het ethische dan aan het speculatieve houdt. Heldere plastiek, hoe belangloos ze schijnt, dwingt steeds tot practische conclusies.

In geen boek, dat tot heden toe als deel van deze reeks het licht zag, wordt dit zoo duidelijk gemaakt als in de *Dolinge van Ulysse* door *Dierick Volkertszoon Coornhert*. Zeker, het is een

Homerusvertaling en naar een Latijnschen tekst, dit wil zeggen, dat het noch als oorspronkelijk Nederlandsch werk noch als zuivere weergave van de Odyssee voor volle waardeering in aanmerking komt en dat het zijn historisch belang in hoofdzaak aan de taal- en vers-behandeling dankt, maar heeft ooit een Nederlander Homerus vertaald met een zoo diep dringende voorstelling van de werkelijke gebeurtenissen, tegelijk zoo concreet, zoo plastisch, zoo frisch en bij alle hardheid der Hollandsche taal zoo mannelijk-zangerig? *Dr. Th. Weevers*, wiens verstechnische studie over dit meesterwerk het eerst de aandacht vestigde op zijn prosodisch belang, is voor de gebrekkigheden van de vertaling niet blind, maar heeft oog voor haar grootste verdienste: ‘Met naïeve vanzelfsprekendheid is hier konsekwent doorgevoerd wat een modern vertaler slechts af en toe, en dan misschien nog met een kwaad geweten, doet: de Odyssee is geheel herschapen in het vers, den stijl en de gedachtenwereld van de zestiende eeuw.

Coornherts verbeelding is burgerlijk, maar niet gelijkvloersch. Ze kent haar weelden, ook aan de simpelste dingen. Het uitgieten van een straal water wordt een bescheiden feest:

> Een maagd goot water hem ende zijnen gezelle
> Uit een gulden watervat als een kristallijnen ader
> In een zilveren bekken
>
> De wijn werd haar geschonken met doorluchtige stralen.

Overal juicht in dit boek het pleizier van het zien. Voor wie er goed naar kijkt, is elk ding mooi: die wet der Hollandsche schilderschool leert Coornhert aan de dichters, terwijl hij de schepen nakijkt:

> In de schiprijke ruischende haven voor de stede

Het Homerische verhaal beleeft hij zoo zintuiglijk als maar kan: hij wil het als het ware om zich heen zien, ten koste van het mythologische *merveilleux* desnoods, zoodat hij ook de Homerische epitteta omzet in de meest voor de oogen sprekende taal. De woorden der helden beluistert hij liefst in de keuken van zijn eigen huis. Pallas Athene zegt ronduit tot Telemachus over het wangedrag der vrijers van Penelope:

> Dit vreten en is u geen kleine bezwaring

Hierna verbaast het ons niet, den zoon van Odysseus tegen de vrijers te hooren uitvallen:

Mishaagt u dit, zo ruimt mijn huis, en laat mij met vreden,
Zoekt elders den kost!

Als hij beesten ziet, blijft Coornhert stilstaan als een stadsbewoner, die buiten komt, maar zich daar allerminst vreemd voelt. Hoe beter het vee er uit ziet, hoe meer hij van het kijken geniet:

Daar gingen der zonnen schapen, ossen en koeien,
In grazige beemden, vet, weeldig en lustig in 't groeien,
Die liepen na de stal bij hopen met grote scholen,
Nog op zee zijnde hoorde ik ze blaten en luide loeien.

Het slachten van een os beschrijft hij realistisch precies zooals het in 1560 te Amsterdam gebeurde:

Haar zonen keerden d'os, en gingen de beenen bijeenknopen,
De strijdbare Pysistratus heeft hem den strot afgestoken
Ende 't zwarte bloed daar reutelend uit doen loopen,
Als de bevende ziel door 't geronnen gat was gedropen
Ook mede het rokende bloed in 't bekken ontvangen,
Zo deilden ze de os, zijn benen begonsten te stropen,
En sneden 't vlees aan stukken, en hebben 't met vet behangen...

Bij het pleizier van de waarneming voegt zich telkens het genoegen om de dingen zoo duidelijk mogelijk te zeggen in goed, gewoon Hollandsch, want Coornhert heeft het land aan vreemde woorden en taalkundige mooidoenerij; hij streeft gedurig naar den eenvoud, die het ware kenmerkt, en bereikt dien ook met verrassende trefzekerheid:

De princes wierp een bal na haar maagd, die is mis geslagen
Verre in 't water: - zij lachten, en riepen met open monden.
Ulysses werd wakker.

Coornhert was zich van deze effecten bewust; hij zei immers te streven naar ‘zoete ende sierlijke, ja *zichtbare verzen*’: beter zou niemand de waarde van zijn boek kunnen aanduiden.

De klassieke periode heeft voor die primitief-plastische verskunst allengs minder waardeering overgehouden: in haar statigen alexandrijn vond zij een pracht, die op den duur de noodige beweeglijkheid miste om de zichtbaarheid der natuurlijke plastiek te kunnen bewaren. Het geluid verdrong vaak het beeld, soms in een dreun, soms in een rhetorische opstapeling. *Dr. H.W.E. Moller*, die *Vondels Toneelspelen* voor de Bibliotheek der Nederlandsche Letteren verzorgt, had al eens laten doorschemeren, dat Vondel's ‘zuivere ontroering, zijn beeldend vermogen, zijn vreugde in de klanken van het rijpe zalige woord’ onder de

kennismaking met het Fransche vers en de tragiek van Seneea, geleden hebben; thans zegt hij, dat de Seneca-vertaler ‘door de drang van zijn tijd en omgeving in verkeerde richting gedrongen’ werd. Maar, voegt hij hieraan toe: ‘Vondel had een te diepe menselijkheid en een te sterk kunstvermogen om zichzelf niet spoedig te hervinden’. De waarde zijner korte voorberichten tot *Palamedes*, *Gijsbrecht* en *Maagden* - de drie spelen, opgenomen in het eerste deel - ligt voor een goed deel bij de belangstelling voor die ‘menschelijkheid’. In bondige beschouwingen tracht Moller den lezer voor te lichten over de gemoedsbewegingen, die Vondel tot het schrijven zijner drama's leidden. Uit het *Pascha*, dat niet in de serie werd opgenomen, geeft hij in de inleiding enkele fragmenten: eene werkwijze, die ons beter lijkt dan de plaatsing van brokstukken in de boeken zelf. Zich wel bewust, dat wie er nader op in wil gaan, volop litteratuur bij de hand vindt, heeft dr. Moller zijn commentaar beperkt tot de strikst noodzakelijke woord- of zin-verklaringen, toch wijst hij ook op het ‘kunstvermogen’ van Vondel en hij toont aan, hoe dit zich in harmonie met de ‘menschelijkheid’ heeft ontwikkeld. De oorspronkelijke kleurigheid der taal verstrakt in de regelmaat van den alexandrijn, doch aldra beheerscht Vondel dien zoo meesterlijk, dat hij bij behoud van de strenge techniek onbelemmerd-natuurlijk kan blijven. Soms denkt men even, dat hij meer in de boeken dan rond zich heeft gekeken, meer naar de teksten dan naar de menschen geluisterd, doch die gedachte wordt gewoonlijk reeds een halve bladzijde verder onderdrukt door de bewijzen van hetzelfde realiteitsbesef, dat bij de middeleeuwers en Coornhert bekoort. Vondel kende die charme. ‘In oude Hollandsche liederen’ - schreef hij - ‘hoort men nog een natuurlijke vrijpostigheid, vloeiendheid en bevallige zwier; maar het gebrak den eenvoudigen Hollander aan opmerking en oefening, om zijn geestigheid, uit een natuurlijke ader vloeiende, krachtig op te zetten, en te voltooien’.

Ceci a tué cela, schijnt de meening van prof. *Overdiep*, die Vondel's ‘Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste’, waaraan deze uitspraak ontleend werd, wel opnam in zijn *Renaissance in proza*, en er ook veel in bewondert, maar heel het stuk toch beoordeelt als een ‘aanleiding tot de verstarrende leer der classicisten in de achttiende eeuwsche ‘dichtgenootschappen’. Door het

opzetten en voltooien verloor de zwier zijn bevalligheid, en al zijn er zeer bekoorlijke poëten uit den pruikentijd, het behoeft geen toeval te heeten, dat bij de eerste acht deelen niets van hun werk werd meêgeteld. Nu voelt de lezer echter ook niet, hoe de romantiek van *Aernout Drost* in 1832 een ware verademing bracht. Terwijl hij met vreugde den vertrouwden humor en de Hollandsche realiteitswaarneming terugvindt in *Het Leesgezelschap te Diepenbeek* door *P. van Limburg-Brouwer*, zit hij met den ouderwetschen gemoedsadel van *Hermingard van de Eikenterpen* een beetje verlegen, en gelooft op gezag van den inleider, prof. van Eyck, gaarne in het 'historisch' belang van het werk, maar weigert, zich te laten winnen voor een aesthetische waardeering ervan. De langzame epiek van Drost met haar zeer vage psychologie en haar simpel-geschilderde gestalten, vervoert den hedendaagschen lezer blijkbaar niet meer. Van de 'natuurlijke vrijpostigheid' der oude Hollanders bleef hier totaal niets over, de vloeiendheid werd een trage geluidsgolf, die het statig prozarhythme onderhoudt, de zwier is weg of vleugellam. De verbeelding van het antieke doet telkens aan pleisterwerk denken:

> Gelijk Hermingard zich ten allen tijde boven het geslacht van hare tijdgenoten onderscheidde, gelijk hare vreugde altijd zaligende en stille tevredenheid was, zo had hare droefheid iets diep-weemoedigs, maar tevens ene verhevene kalmte. Marcella bewonderde de geliefde gebiedster, zo dikwerf zij haren blik op dezelve rusten deed, en haar oog, dat van Hermingard ontmoetende, daarin onderworpen smart en teder gevoel in schemerend tranenvocht glanzen zag. Geheel van verrukking vervuld, zocht zij onder de Godinnen van Latium en Hellas naar ene, die met Hermingard vergeleken mocht worden, maar de mingodes kon, in hare wanhoop over den geliefden Adonis, haar slechts het toonbeeld van zinnelijk schoon zijn, haar hart eerbiedigde de Neder-Germaanse maagd meer dan de Kapitoolse Juno of Vesta, Rome's gestrenge beschermgodin....

Aantoonen, dat een boek, in dezen stijl geschreven, door zooveel geringschatting van 'slechts het zinnelijk schoon' begeleid, recht op een plaats onder de canonieke meesterwerken onzer taal bezit, was een taak, die professor van Eyck zich, ook na de studie van Koopmans, niet gemakkelijk kon maken. Hij kweet zich ervan in een betoog, dat met het boek verdient te blijven leven. Zooals hij van Gorter's *Mei* een editie bezorgde, waaruit hij voorzichtig doch vastberaden de kleine slordigheden weghaalde, die de dichter, slecht corrector zijner proeven, doorliet of ge-

doogde, zoo bracht hij een herdruk van de *Hermingard*, waarin aan het meesterlijke van Drost's werk alle recht wordt gedaan. Dit boek is alleen te genieten door wie ontvankelijk is voor de stuwkracht der godvruchtige bewogenheid, waaruit het werd geschapen. Den onverschillige mag het ‘geteem’ toeschijnen - dit oneerbiedige woord is gebruikt - voor den belangstellende wordt het dichterlijk prozaverhaal waarlijk een ‘tafereel, door den adem der dichtkunst bezield’, zooals de jonge auteur het zich droomde. Trok zijn gemoed hem naar verwantschap met Dirk Rafaëlszoon Camphuyzen, zijn stijl scheen weinig geschikt om de diep-melancholische, toch zoo heldere vroomheid van diens gedichten te evenaren. Eerst wie het ‘ouderwetsche’ kan vergeten als het gezichtsbedrog van een tijdelijk vooroordeel, of het genieten kan als een herinnering aan jeugdlectuur, dringt tot de geestelijke schoonheid van deze romankunst door en vindt er een trek in, die telkens bij de grootste Nederlandsche schrijvers opvalt: de ingetogenheid van de godsdienstige vervoering. Zelden juicht de religie in Holland. Zij sluit haar kamer om zich dicht en ademt in de stilte van het schemerdonker. Bij *Aernout Drost* is deze ingetogenheid van de verrukking het edelst kenmerk zijner kunst. Ze onderscheidt hem van den bij alle innigheid toch steeds pompeuzen Chateaubriand, dien hij tot voorbeeld nam, maar ‘protestantiseerde’ of, gelijk prof. Gerard Brom het al te scherp uitdrukte: ‘zooveel mogelijk verdomineede’. Het effect hiervan ligt minder in de beschreven godsdienstvormen dan in de algemeene religieuze stemming, die de evangelische levenswaardeering van Drost begeleidt.

Ze vindt haar tegendeel in het boek van *P. van Limburg Brouwer:* een speelsche zedenschets, waaraan de zware, bijna ondraaglijke gemoedsernst van Drost zich alleen zou hebben geërgerd. Deze persiflage van een classicus op de kibbelarij zijner onbevoegd-theologiseerende tijdgenooten bewaart echter zooveel goedmoedigheid, dat men het tekort aan eerbied jegens overtuigingen, die heilig zijn, gaarne verontschuldigt bij de vreugde, welke men beleeft aan de volmaakt aannemelijke uitbeelding van den jovialen kapitein van Berkel. Hier slaagde de schrijver in iets, dat de traditie onzer vaderlandsche letteren te zelden kende: de schepping van een onvergetelijk, toch niet eenvoudig type. Laat het zijn, dat Sterne hem inspireerde en dat

de goedronde kapiteins in de romankunst van die dagen even talrijk waren als de teleurgestelde echtgenooten vandaag: de auteur wist Van Berkel te plaatsen in een entourage, die dóór en dóór Hollandsch is en dat de ontleende kapitein zich daar een beetje zonderling gedraagt, is juist het pleizier van dit gezellige boek. Het verhaal is een kroniek van kleine feiten, de hoofdfiguren zijn elk op zich kleine luiden, en de humor is meestal een aaneenschakeling van kleine grapjes en leuke zetten, doch temidden van al die kleinheid staat de breede kapitein hardop te lachen en schenkt Cantemerle in, goeden belegen wijn, en zoo wordt dit kleine gedoe omspoeld door golven van hartelijkheid, die alles verbreeden en ook verdiepen. Want het mooie van dit boek is mede, dat - bij uitzondering in de vaderlandsche litteratuur - de diepte, die erin zit, niet voortkomt uit het tragische en het zielige, maar uit het gulle en hartelijke.

Dat de Nederlandsche romantiek tot dusver door twee zóó verschillende boeken vertegenwoordigd werd in deze Bibliotheek, terwijl er nog zoo ruim een keuze kan worden gemaakt uit het werk van zoowat honderd jaar geleden, herinnert aan een rijkdom, die lang onderschat werd.

Met Gorter's *Mei* aan de Tachtiger Beweging toe - maar hoe behield de ‘historisch’ geworden tekst alle frischheid! - schijnt de verzameling ons terug te voeren naar een vroeger periode in het nochtans nieuwer drama *Starkadd* van *Alfred Hegenscheidt*. Het verscheen in 1898, maar lijkt meer op Drost dan op Gorter; alleen is het gevoel erg valsch. Over dit drama polemiseerde Verwey tegen Vermeylen: de laatste zag in het werk van Hegenscheidt ‘een zeer heuglijk verschijnsel in de litteratuur der Europeesche jongere richting’ en meende, dat ‘alles leven, leven’ was, wat hier bewoog, maar Verwey laakte ‘een zekere onbeduidendheid in het gevoels- en voorstellingsleven’ en de tijd stelde hem in het gelijk. Dr. M. Rutten, die den tekst verzorgde, leidde hem in met een samenvatting der tegengestelde meeningen van beide beoordeelaars, doch maakte op die manier niet waarschijnlijk, dat Starkadd ‘een echt kunstwerk’ zou zijn. Het is naar onzen smaak het voorbeeld van een *faux chef-d'oeuvre* en deelen wij het inzicht van *Toussaint van Boelaere* niet, die het beste werk van *Prosper van Langendonck* boven het beste van

Guido Gezelle stelt, de letterkundige beteekenis der *Van Nu en Straks-beweging* wordt toch eerst duidelijk, wanneer wij den herdruk herlezen van Van Langendonck's lyriek, door *Maurice Gilliams*, tekstgetrouw naar de uitgave van 1926, bezorgd. Hier klinkt de taal niet altijd modern, maar de zielsbewegingen zijn zuiver na-tachtigsch, ja typisch 'hedendaagsch'. Van Langendonck besluit tot dusver de reeks der klassieken met een heenwijzing naar het moderne, als een getuigenis van de eeuwigheid der poëzie.

Zoo zijn de acht verschenen deelen van de *Bibliotheek der Nederlandse Letteren* door hun verscheidenheid en overeenkomst zinnebeeldig voor den rijkdom en het eigene der vaderlandsche bellettrie; slechts mocht men wenschen, dat de begeleidende studies, zonder eenvormigheid, grooter samenklank deden genieten. Terwijl de eene inleider alle vraagstukken betreffende het werk, dat hij bezorgde, den lezer voorlegt en er een eigen antwoord op geeft, dat soms weer voor discussie vatbaar blijkt, bepaalt de andere zich tot de wedergave van reeds uitgesproken oordeel, en een derde geeft alleen de objectieve wetenswaardigheden, die dienstig zijn tot een juister begrip van den tekst. Dit laatste is over het algemeen in een uitgave van dezen aard verkieslijk. Beteugelt de redactie den drang naar volledigheid in de voorberichten en naar het opnemen van fragmenten in het tekstgeheel, dan zal ze de voortreffelijke reeks nog beter doen beantwoorden aan haar bedoeling.

ANTON VAN DUINKERKEN

Bibliografie

Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1940. - Van Gorcum en Comp. N.V., Assen, 1940.

De lange reeks Drentsche en Nieuwe Drentsche Volksalmanakken vertoont een leemte en ook enkele inzinkingen. In de jongste jaren is deze serie zeer bloeiend; het laatste deeltje getuigt van dezen bloei.

Naast eenige feitelijke gegevens vinden verhandelingen over gewestelijke geschiedenis, volkskunde, oudheidkunde, streektaal en statistiek hier haar plaats. Sommige dienen alleen ter veraangenaming. Andere bieden gegevens uit de eerste hand; of althans origineele beschouwingen. De beide o.i. verreweg voornaamste staan voorop. De Commissaris der Koningin in Drenthe geeft een aandachtige beschouwing over 'het huidige Drenthe', zijn vraagstukken, zijn verschijning voor gewestgenoot en bezoeker, zijn mogelijkheden en zijn taak. Als tegenbeeld werkt de bijdrage van den volhardenden onderzoeker der Drentsche bestuursgeschiedenis, Mr. J. Linthorst Homan, over de marke Havelte, speciaal over een nu eens nauwkeurig bewijsbaar geval van kolonisatie tijdens het ancien régime: in het zg. Lageveld, onder Havelte. Het eenige, waarmee de lezer niet goed raad weet, zijn de betuigingen van den auteur, dat hij het onderwerp niet grondig heeft kunnen bestudeeren!

Zooals gewoonlijk vindt ook nu de oudheidliefhebber het verslag der opgravingen van prof. dr. Van Griffen aan het eind. Niet voor niets verschijnt het jaarboek onder de auspiciën der Commissie van Bestuur over het Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen in Drenthe. Dit verband helpt de continuiteit der uitgave waarborgen.

S.J. Fockema Andreae

Middelbaar onderwijs en schifting

In mijn opstel over dit onderwerp (De Gids, April 1940, blz. 24) komen vele drukfouten voor, waarvan enkele zo storend zijn, dat zij onleesbaarheid veroorzaken. Slechts deze fouten mogen hier worden gecorrigeerd:

blz. 25: 2e alinea, regel 1 moet zijn: ‘De geleidelijke, “vloeiende” verdeling van de geschiktheden over de leerlingen’....

blz. 28: 5e regel van beneden moet zijn: ‘Indien men *uit* het laatste getal....

blz. 29: Na de eerste alinea, dus vóór ‘De Hogeronderwijswet, Hoofdstuk I, enz.’ is uitgevallen de alinea:

‘De woordvoerders der school voegen aan de gebruikelijke antwoorden “sommigen hebben de leerstof niet verwerkt” en “zij hebben niet aan de eisen voldaan” gaarne het woord “wettelijk” toe, om van persoonlijke verantwoordelijkheid ontslagen te zijn. In Nederlands-Indië is daarvoor ook het woord “concordantie” zeer geschikt. De omvang van de “wettelijke leerstof” en de zwaarte van de “wettelijke eisen” moeten daarom eerst worden nagegaan.’

blz. 32: 1e regel moet zijn: ‘gegeven: 4 × ‘voldoende’ + 6 × ‘ruim voldoende’ kan geen....

blz. 34: 6e regel van beneden: ‘zelfs’ moet zijn ‘zelf’

blz. 38: 3e alinea, 6e regel van boven, moet zijn: ‘Zij aarzelen echter *niet* te verklaren,....

blz. 40: 2e alinea, 9e regel van boven, moet zijn: Wanneer echter alle vijfjarige scholen zesjarige worden gemaakt, zal het ‘rendement’ niet $(¾)^5 = 23{,}8\%$, maar $(¾)^6 = 17{,}8\%$ worden....

K. POSTHUMUS

[Derde deel]

Philips van Marnix van Sint Aldegonde
1540 - 15 december 1598

> Volo autem in historiis non tam verba, quae tamen non erunt plane negligenda, quam res ipsas ponderari.
> Ik wensch, dat men in de geschiedenis niet zoo zeer de woorden, die intusschen volstrekt niet verwaarloosd mogen worden, als wel de feiten laat wegen.
> *Marnix*, *Ratio instituerdae iuventutis*.

Het is thans een eeuw geleden, dat Wilhelm Broes een boek in twee deelen schreef over Marnix, ‘bijzonder aan de hand van Willem I’. Warmer aanbeveling dan in deze laatste woorden is uitgedrukt kan men, om het eeuwgetijde van een zijner groote historische figuren bij het Nederlandsche volk in te leiden, nauwelijks vinden; en het boek van ds. Broes heeft dan ook indruk gemaakt. Bij het vierde eeuwgetijde van Marnix is het niet anders gesteld. Slechts willen wij, nu wij dien boektitel in herinnering hebben gebracht, tegen een verkeerde gevolgtrekking waarschuwen, die misschien voor de hand ligt. Men zou nl. niet goed doen, als men er uit las, dat Marnix iemand geweest is, die op eigen beenen niet staan kon. Als innig vertrouwd vriend van den Prins heeft hij hem gediend; maar in een werk, of liever in talrijke werkzaamheden, waarin de hulp van onzelfstandige menschen den Prins niets waard kon zijn. Het behoort tot de trekken, die Marnix' onkreukbaar karakter adelen, dat hij zich in dienst van Willem's staatkunde heeft gesteld en het strekt hem tot onverwelkelijke eer, dat hij zooveel vermogens als waarover hij beschikte, èn zijn pen èn zijn brein, en bovendien alle rust, die hij mogelijk in het leven had kunnen genieten, aan den Vader en in hem aan het vader-

land heeft gewijd. Dat is Marnix' zelfstandige overtuiging en levenskeuze geweest. Zoo heeft hij de medewerker van Oranje willen zijn en is hij voor zijn Vorst van beteekenis geweest.

Het hooge koor der statige Pieterskerk te Leiden bergt Marnix' graf. Sedert lang is er geen teeken meer, dat aan die plek herinnert. Als het Marnixraam, waaraan Georg Rueter arbeidt, eenmaal voltooid zal kunnen worden en in de ronding van het koor aangebracht, zullen er warme kleuren tusschen de zware kolommen en over de blauwe zerken spelen, die meer doen, dan slechts aan een graf herinneren. Het raam is gewijd aan de groote vrienden: Oranje en Marnix en brengt hun werk voor en hun leven onder ons volk in beeld; meer nog, het getuigt van den geest, waarin dat werk is verricht. ‘Je maintiendrai’; maar ook: ‘Repos ailleurs’. Handen ineengeslagen - het Geuzenembleem; vuur en wapens in een gistende wereld; Psalmen en licht in de hoogte.

Maart 1567. Onder den rook van Antwerpen, te Oosterweel, heeft het legertje van Hendrik van Brederode, een van de voornaamsten der Verbonden Edelen, zich verzameld en het laat zich zien en wil van zich doen hooren om aan het streven van het Verbond kracht bij te zetten. Het is daarin nog niet zeer gelukkig geweest en zal nog ongelukkiger worden. Terwijl Brederode zelf naar Amsterdam is getrokken om dit zoo mogelijk op zijn zijde te houden, overvalt op den kwaden 12den Maart de bekwame Beauvoir, kapitein der Brusselsche garde, de nog weinig beproefde en niet zeer talrijke benden te Oosterweel. Met dollen moed, maar ook verschrikt, weren deze zich, aangemoedigd door het voorbeeld van hun plaatsvervangenden aanvoerder, nog te jong en al te ongeoefend om hier met werkelijk krijgsoverleg iets te kunnen bereiken. Voor de oogen der groote koopstad, waarbinnen de in woeste beweging gerakende partijen-vóór-en-tegen door den Prins van Oranje op dit immers nog lang niet rijpe oogenblik in bedwang en binnen de poorten werden gehouden, wordt het Geuzenleger in de pan gehakt. Nauwelijks één man van de 3000 - aldus Motley - ontkwam. Het lijk van den aanvoerder, die tevergeefs een hoog rantsoen voor zich zelven had geboden, werd in honderd stukken gehouwen.

Deze aanvoerder was Jan van Marnix, heer van Tholouse, de twee jaar oudere broeder van Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde (Henegouwen). Beiden hadden met volle overtuiging reeds de zijde van den feitelijken opstand gekozen, Jan te velde en Philips als thesaurier voor de troepenwerving rusteloos werkzaam. Zij behoorden samen; de volksmond sprak wel van: de beide Tholouses. De wreede dood van Jan, terwijl zijn vrouw radeloos en machteloos door Antwerpens straten om hulp kreet, beteekent het einde van een trouw met elkander gedeeld broederleven en schrijft, om zoo te zeggen, met bloed den titel boven het tweede deel van Philips van Marnix' leven in, naar ik meen, drie woorden: bezinning, dapperheid, waakzaamheid. Het zijn de deugden, die Marnix meer dan wat ook, in het vervolg zal hebben te beoefenen.

De jeugd der broeders kennen wij weinig. Hun studietijd in den vreemde eindigt met een verblijf van een of anderhalf jaar te Genève, waarvan volstrekt niet te zeggen is, dat dit door eenigen invloed van het ouderlijk huis is voorbereid. Eigen ondervindingen en eigen reactie op de geestelijke gebeurtenissen der tijds moeten hen daarheen hebben gevoerd. Gissingen omtrent het tijdstip van hun overgang tot het protestantisme, waarvan wij niets zeker weten, blijven gissingen. Zeker is, dat zij als stevige Calvinisten uit Genève te Brussel zijn teruggekeerd. Omdat Marnix later een beroemd man is geworden, hebben velen gaarne gedacht, dat hij ook als Geneefsch student bij de groote mannen aldaar toen reeds indruk heeft gemaakt. Zulks blijkt uit niets; integendeel moet Marnix weinig jaren later (1566) in een kleine correspondentie, Beza om raad vragende over een dogmatisch vraagstuk, zich van een vrij uitvoerige omschrijving bedienen om zich bij zijn vereerden leeraar in herinnering te brengen en deze gaat op die herinnering dan nog niet eens in. Wel hebben de vaderen van Genève, omgekeerd, den grootsten indruk op de Marnixen gemaakt. En hoe kon het ook anders, nadat dezen hun weg daarheen gevonden en hun intrek bij François Bourgoin, seigneur d'Aignon, fransch vluchteling, predikant en medewerker van Calvijn en Beza, gevonden hadden. Dat was in de toenmalige rue des Chanoines, thans rue de Calvin genaamd, in het voorname en oudste gedeelte der stad, waar het geheele wetenschappelijke leven was geconcentreerd. Calvijn

zelf woonde twee huizen verder (afgebroken in 1706 en door een ander gebouw vervangen, in welks gevel een gedenksteen); zijn college, waarin Beza was gevestigd, was vlak bij, en alles als onder de schaduw van de St. Pierre. Wat zij uit de hiermee uitwendig omschreven kweekplaats aan stof tot innerlijke vorming hebben medegebracht, valt nauwelijks te overschatten en wij komen er op terug. De hoedanigheid dier kweekplaats als school tot geestelijke zelfstandigheid zij er mede geprezen, dat er geen enkel tijdvak in Marnix' later leven valt aan te wijzen, waarin hij zijn bevelen uit Genève gevraagd of toegezonden heeft gekregen.

Jan van Marnix moet de sneller gedecideerde van het broederpaar geweest zijn. Vroeger reeds en ook als zij na hun terugkomst in het vaderland en na hun beider huwelijk zich voor de practische vragen van godsdienst en politiek gesteld zien. Van den oudsten broeder weten wij, dat hij medewerkte aan de organisatie der gereformeerde gemeente te Antwerpen in 1562. De toenemende algemeene ontevredenheid tengevolge van het traineeren en ten slotte telkens afwijzend beslissen van den koning in de zaken der vrijheid, die zóó bedenkelijk begonnen te worden, het dreigen der inquisitie en wat daarmede zou samenhangen, brachten als vruchten het Verbond der Edelen en op 5 April 1566 de aanbieding van het Smeekschrift voort. De Marnixen waren niet alleen deelnemers maar ook mede-aanstichters; voor het laatstgenoemde heeft Jan een tekst ontworpen, die - om zijn te groote uitvoerigheid? - door een van de hand van Lodewijk van Nassau, tot wien de broeders de nauwste betrekkingen hadden, vervangen is. Lodewijk had zich bij het Verbond aangesloten ‘nach dem wir vermerckt und vor augenn gesehenn, dasz dasz erbitterte gemeyne volck durch kheine anndere wege zu stillenn, auch der hochbesorgter verderblicher unndergang der Nyderlanden nicht besser unnd fueglicher dann durch dem mittell der vielgedachtenn verbundtnis damalsz zu verhindernn unnd zu verhütenn sein mochte.’ Dit begrip voor hetgeen in het volk steeds meer begon te leven was ook den Marnixen eigen, wat niet moeilijk te verklaren is. Jan als tusschenpersoon tusschen de edelen en het Compromis der kooplieden en Philips als tusschenpersoon tusschen de consistoriën - gereformeerde kerkbesturen - en de edelen handelen consequent naar geeste-

lijke beginselen. Hatelijk uitgedrukt: het geweten en het zieleleven van den eersten den besten zeepzieder komen er voor God evenveel op aan als dat van den diksten kanunnik (woorden van Philips); meer evenwichtig gezegd: wee hem, die een van deze geringen, die in mij gelooven, ergert (Evangelie). Het is een bewijs van het door en door persoonlijk en daarmede verantwoord karakter van dit eerste openbare optreden der Marnixen, als zij het volk leiding willen geven en begrijpen, wat voor gewicht de overtuiging van het volk in de schaal zal kunnen werpen - begrijpen trouwens ook, wat voor leiding deze overtuiging zelve noodig heeft. Zij staan in dit opzicht op één lijn met den Vader des Vaderlands later. Zij waren onder het volk bij de hagepreeken of zaten met het volk in één kerkbank. Geestelijke adel en bereidheid tot het dienen hunner overtuiging, ook als deze consequenties vraagt, spreken daaruit. Van Jan van Marnix kennen wij één enkelen brief, uit Antwerpen, 3 Sept. 1566, dus van na den beeldenstorm, waarin hij desondanks de verwachting uitspreekt, dat er wel spoedig een weg tot accoord tusschen de partijen gevonden zal worden. Men heeft naar aanleiding hiervan opgemerkt, dat het hem aan staatkundig inzicht ontbrak; hij onderschatte de tegenstellingen. Met evenveel recht kan echter gezegd worden, dat hij in deze periode van nog steeds koningsgetrouw verzet blijkbaar in de bestaande rechten en vrijheden van het land den grondslag van zulk een accoord aanwezig achtte en dat hij - geheel op de manier van de echt Calvinistische fransche (1559) en nederlandsche (1561) protestantsche geloofsbelijdenissen - staatkundige gehoorzaamheid aan den vorst met persoonlijke gewetensvrijheid op het punt van den godsdienst verbindbaar achtte. Dit beroep op den koning, dien men zoo ver boven de partijen verheven achtte, dat men hem juist gaarne als den eenigen op aarde denkbaren souvereinen, objectieven rechter ook over eigen zaak wenschte, is misschien nog niet bekend genoeg. Het bleek een abstractie te wezen, zooals idealen, waarvoor de tijd nog niet rijp is, dat steeds gedurende korter of langer tijd zijn. Leven in hope is, dit geven wij toe, een gebrekkige staatkunde; maar gemist kan het toch niet worden. Hadden wij meer van zijn correspondenties over, veel wat ons thans duister is in de plannen der Verbonden Edelen, vóór Oranje en

de groote heeren ze matigden en wijzigden, en in het opzet van Brederode en de zijnen gedurende het voorjaar van 1567, zou ons daaruit opgehelderd zijn (Fruin). Zijn overtuiging bezegelde Jan van Marnix met zijn dood te Oosterweel.

Het begin van het tweede deel van Philips van Marnix' leven valt samen met Oranje's vertrek uit Antwerpen. Tusschenwegen waren toen niet meer te bewandelen. De vonnissen van den Bloedraad volgden den ook uitgeweken Marnix en zijn echtgenoote, Philipote de Bailleul, afstammelinge van een voornaam Brugsch geslacht. Deze vonnissen zijn evenzeer kerkelijk als politiek gemotiveerd. De periode van steeds dieper doordringende bezinning bij Marnix is, in overeenstemming daarmede, sterk geestelijk van aard. Marnix strijdt bijv. niet in de eerste plaats, om zijn verbeurdverklaarde goederen en die zijner echtgenoote terug te krijgen, hij intrigeert niet; hij strijdt niet om een domineerende positie voor zich zelf te herwinnen, want deze had hij niet; hij strijdt niet om de Nederlanden van een vreemden tyran te bevrijden, want zoo oordeelde hij niet. Hij denkt voor zich zelf over positie-bepaling in den grooten geestelijken strijd zijner eeuw. Tijdens zijn ballingschap op den gastvrijen Lütetzburg in Oost-Friesland schrijft hij dan zijn Biëncorf der h. Roomsche Kercke (1569) en het is dit boek, waaraan Marnix het te danken heeft, dat men er thans nog over twist, of hij wel een nationale figuur mag heeten; de Biëncorf is het teeken geworden eener onverzoenlijke vijandschap van katholiek Nederland jegens Marnix. Geschiedt dit terecht? Het veel te krasse beeld van Busken Huet, die het boek vergelijkt met de boosheid van den haai, in welks binnenste de haat op fust ligt, kennen sommigen beter, dan de historische verhoudingen, waarin gedurende de 16de en de 17de eeuw aan weerskanten van het reformatie-front geoordeeld werd. Marnix' aan den Biëncorf voorafgegane geschrift ‘Van de beelden afgheworpen in de Nederlanden’ kan, hoewel het een onderwerp met een bijzonder groote negatieve zijde bepleit, de positieve gezindheid van de stormers reeds eenigszins duidelijk maken. Maar de Biëncorf zelf kan dat ook, hoewel hij natuurlijk nooit een tegenstander zal kunnen overtuigen of zelfs maar een objectieven indruk bij hem wekken. Het tragische kerkelijke conflict der 16de eeuw

liep in laatste instantie over de vraag of en in welken zin de Roomsch Katholieke kerk, de ‘zichtbare’ dus, samenviel met de heilige algemeene kerk van het Credo, de gemeenschap der geloovigen; dan wel of deze twee werkelijkheden niet van hetzelfde gehalte waren. Het antwoord op deze vraag besliste ook over de vraagstukken der dogmatiek, der geloofswaarheden; geen dezer vraagstukken immers heeft ooit een oplossing gekregen, waarin niet de autoriteit haar soms geweldige rol speelde; en juist de kerk-opvatting wijst die autoriteit aan. In het boekje van Gentianus Hervet, waarop de Biëncorf het antwoord is, wordt door den sarcastischen clericus verklaard, dat de ‘evangelischen’ kort en goed geen christenen verdienen te heeten, omdat zij het geloofsartikel over de kerk niet aannemen in roomschen zin en daarom valt ook al het overige uit hun belijdenis weg. Beide confessies kennen dit verschil heden ten dage - waarom het verzwegen? - nog evenzoo, maar zij wachten zich voor de genoemde consequentie, die veel te ver gaat. Op het echt 16de eeuwsche volstrekte oordeel van Hervet nu antwoordde de Biëncorf met gelijkwaardige absoluutheid. En daarin met een ongematigden stroom van practische, historische, legendarische en vooral dogmatische verwijten, ironieën, persiflages en rare grappen, die voor een groot deel gemeengoed der polemische litteratuur van dien tijd waren, doch in deze satyre weder een oorspronkelijken vorm ontvingen. Zoo is de Biëncorf het antwoord-in-boekvorm op inquisitie, galg en rad en brandstapels en men moet wel heel kleinzeerig zijn, als men deze verhouding niet wil erkennen. Met andere maatstaven heeft men niet het recht, hier te meten. Gaat Marnix verder dan Erasmus, ook de inquisitie en de kerkelijke politiek was sedert Erasmus verder gegaan. In het kamp, waartoe Marnix behoord heeft, was dit alles door martelaren en martelaressen moedig gedragen. De brandstapels zijn sedert gedoofd; de martelaarsboeken gebleven - en ook de Biëncorf. Het is een monumentum aere perennius gebleken te zijn en het ware nogmaals kleinzeerig, niet te erkennen, dat het dit ook door zijn vorm is geworden. Hierdoor heeft het zich een bekende plaats verworven in onze letterkunde, waar het volstrekt geen twistpunt tusschen 20ste eeuwsche kerkgroepeeringen meer behoeft te vormen. Iets dergelijks geldt van den nog uitvoeriger, posthu-

men Tableau des differens de la religion (1599) en eenige kleinere geschriften. Marnix week van zijn overtuiging niet af en was steeds bereid haar te verdedigen. Niet hij was er aansprakelijk voor, dat de Spaansche tyrannie met de kerk het verbond had gesloten, dat in zijn tijdsgewricht noodwendig matelooze euvelen ten gevolge had. Dragers van halve overtuigingen plegen in tijden van groote beslissingen geen voren, die vruchtbaarheid brengen, in den akker der volksgeschiedenis te scheuren. En van Marnix zelf kan men in dien z.g. franschen Biëncorf leeren, dat men ook op dit ernstige terrein, als de tegenstander anders toch niet luisteren wil, best eens spotten mag; het lag in zijn aard, en hij is niet de eerste, die den spot als litterair motief verdedigt.

De vraag naar de zelfstandigheid of de afhankelijkheid van Marnix als auteur van den Biëncorf, waarschijnlijk snel en in ieder geval onder ongunstige omstandigheden geschreven, heeft verschillende beantwoordingen, meest niet veel meer dan gissingen, gevonden, die niet te bespreken zijn, zonder dat men ver in bijzonderheden afdaalt. Een der jongste veronderstellingen intusschen, dat nl. het boek van zijn Geneefschen hospes François Bourgoin over de Geschiedenis der Kerk (1560) zijn voornaamste bron zou zijn geweest, verdient hier tegenspraak op twee gronden. De eerste is reeds afdoende: het is een bewerking van de eerste twee deelen der Maagdenburger Centuriën, het geschiedwerk der Luthersche reformatie (begonnen te verschijnen in 1559), die uit den aard der zaak de eerste eeuwen slechts van het Christendom behandelen; de Biëncorf grijpt zijn argumenten uit alle eeuwen bijeen en met een spot, die aan de Centuriën vreemd is. De tweede grond is meer dan alleen bijkomstig: Marnix heeft zich nooit aan één voorganger of autoriteit gebonden. Hij had een onbegrensd geheugen en een even groot vermogen om alles, wat daarin kwam en niet meer losgelaten werd, op zijn tijd te verwerken. Gedurende zijn studietijd in de rue des Chanoines en sedert dien heeft hij van alle kanten zijn critische stof verzameld en ook nà den Biëncorf gaat hij door, omdat de zaak zelve beteekenis voor hem heeft. Het zou monikkenwerk zijn, nauwkeurig na te gaan, wat Marnix gemeen heeft met talrijke andere polemici uit beide kampen en met zulk een analyse had men Marnix zelf dan toch nog niet voor zich.

Een treffend voorbeeld van Marnix' adaptatie-vermogen is, wat vooral den vorm van het boek aangaat, zeer onlangs gegeven[1]. Stijlverwantschap tusschen Marnix en Rabelais is door velen geconstateerd. Het ontbreken der doorvoering van de bijenkorfallegorie in Marnix' boek, door vele lezers natuurlijk wel opgemerkt, maar zonder er consequenties aan te verbinden, brengt den auteur merkwaardigerwijze nog dichter bij Rabelais. Hij gebruikt het beeld van den bijenkorf slechts in de opdracht en het besluit, maar niet in het boek zelf; geheel aan 't eind, na het Besluit aan den Christelijken Lezer, echter weidt hij er in een dertigtal bladzijden over uit. Welnu, in het deel van het vijfde boek van Rabelais' Pantagruel, dat l'Isle Sonante getiteld is en in dezen vorm in 1564 verscheen, vindt men dezelfde allegorie. Heeft Marnix nu nà de conceptie van zijn eigen boek Rabelais' Cinquiesme Livre in handen gekregen en de vruchtbare, populariseerende kracht van het beeld in verband met de bedoeling van zijn eigen werk ingezien, wat te meer voor de hand ligt, daar hij Rabelais ook in zijn stijl reeds benut had, dan is het zeer aannemelijk, dat wij hier den oorsprong van Marnix' beeldenden titel gevonden hebben, terwijl tevens verklaard is, waarom het beeld zelf slechts omlijsting gebleven is en in het boek niet meer kon doorwerken.

In 1569 trad Marnix in dienst, kerkelijk en misschien ook politiek van aard, maar wij weten het niet, bij keurvorst Frederik III van de Palts, den vurigen Calvinist. Reeds begin 1571 echter ging hij, eerst tijdelijk en ter vervanging van Wesembeke, weldra voor vast, over naar den Prins van Oranje, bij wien hij, naar een bekend woord van Viglius, steeds grooter, veelal beslissend gezag verwierf. Men kan de stelling verdedigen, dat, omgekeerd, Marnix er thans door den Prins toe gebracht is geworden, zijn geestelijk-critische positie te wijzigen in een practisch-politieke. Geboren politicus was Marnix zeker niet. Zijn oorspronkelijk interesse lag in een andere richting. Als de periode van bezinning nu eindigt met ons een toch staatkundig en politiek ingestelden Marnix te doen zien, dan is de theoloog en schrijver weliswaar volstrekt niet in hem ondergegaan, maar heeft hij ingezien zich te moeten wijden aan wat de man, dien de Nederlanden noodig hadden, van hem vroeg. Hij geeft de cultuur - bij Marnix

1) F. Bonger-van der Borch van Verwolde, *Marnix en Rabelais*, in *Neophilologus*, 1939, blz. 89-92.

orthodox-protestantsch van bezieling - niet prijs om de politiek, feitelijk een nieuw element in zijn gedachtenkring[1)], van secundaire (Huizinga) tot primaire levenstaak te verheffen, maar hij is toch bereid als helper van dengene, dien hij op dit terrein en om den nood des lands volkomen als meester aanvaardde, zijn talenten aan een nieuwe taak te wijden. Wanneer op bepaalde punten van zijn leven Marnix wankelbaar schijnt te wezen, komt dat, omdat hij, door wat hem gevraagd werd, zich niet op zijn eigenlijke terrein bevond. Dat hij te zeer de intellectueel was om een altijd even cordaat en desnoods eenzijdig militant politicus te kunnen zijn, is een andere verklaring voor hetzelfde verschijnsel[2)]; voor intellectueel leze men in ieder geval liever: geestelijk. Het is ook niet ondanks, maar juist door hun beider geestelijke overtuiging, dat de Prins en Marnix elkander verstonden. Ik denk o.m. aan den brief van Willem, uit Dordrecht, 7 Mei 1574 aan zijn oudsten broeder, waarin hij eerst met voldoening constateert, hoe ons kleine volk het lang tegen den vijand volhoudt, maar straks niet meer zonder hulp van buiten zal kunnen en waarin dan verder de religieuze toon bijzonder treft. Hij geeft uitdrukking aan het vertrouwen, dat God een rechtvaardige zaak tot de goede uitkomst kan leiden ondanks alle gebrek aan menschelijke middelen - wat van den plicht om die te beramen niemand ontslaat - en ook, dat men ten allen tijde zich aan Zijn wil moet conformeeren. Dit laatste naar aanleiding van den dood der graven Adolf en Hendrik, waarvan de Prins - steeds zonder bepaald bericht - zich thans overtuigd houdt. Hij wil vertrouwen op de goddelijke Voorzienigheid, ‘dat Hij, die het bloed van Zijn eenigen Zoon heeft vergoten om Zijn kerk te bewaren, niets doen zal dan wat overvloedig bijdraagt tot bevordering van Zijn glorie en de bewaring van Zijn kerk, ook wanneer dit aan de wereld iets onmogelijks schijnt’. Dat er na den Bartholomeus-nacht in Frankrijk juist grooter moeilijkheden voor den koning zijn ontstaan en dat de getroffen partij nu juist weder het hoofd opsteekt, is hem een grond voor de hoop, ‘dat de Heere God, wiens arm niet is verkort, Zijn macht en ontferming jegens ons zaltoonen.’ Wanneer dan Marnix later verklaart zich in 's Prinsen dienst te hebben

1) H.A. Enno van Gelder in den bundel *Marnix van Sinte Aldegonde*, Brussel en Amsterdam (1940), blz. 269.
2) J.M. Romein, *Erflaters van onze beschaving*, Amsterdam 1938, I, bl. 195

begeven ‘pour avoir veu et cogneu que luy mesme (de Prins) s'estoit voué au salut et conservation des Eglises et de notre patrie’, treedt daarin slechts het dubbele motief aan den dag, waarin Prins en edelman het eens waren.

Veel, oneindig veel belangrijker dan enkele momenten van politieke aarzeling, zijn de andere, waarop hij, zelf krachtig overtuigd van wat hem te doen staat, anderen tot dapperheid opwekt. Welk een moeite heeft hij daaraan vaak ten koste gelegd. Wie denkt hier niet in de eerste plaats aan zijn vertegenwoordiging van den Prins ter Statenvergadering van Holland te Dordrecht, 19 Juli 1572. Het is na zware teleurstellingen voor den Prins thans het begin van een nieuwe periode, onrustig door de inneming van Den Briel, gespannen door de noodzakelijkheid voor den Prins om Lodewijk te Bergen te hulp te komen, de periode waarvan men weet, dat het er nu op aan zal komen, militair en staatkundig. De vraag naar het wettige karakter dier vergadering in een land, dat zich zelf ging vinden en daarom opstaan, doet hier minder ter zake dan de uitslag, waartoe men kwam. Welk een taak voor Marnix om alle, zoo utilistische, aarzelingen en bezwaren, begrijpelijk na de teleurstellingen, die er gekomen waren, te boven te komen en de Staten er toe te brengen, zich aan 's Prinsen leiding toe te vertrouwen. Romein spreekt hier van den vlotten woordenrijkdom van Marnix' buigzame persoonlijkheid die, gesteund door zijn opdracht, dus niet op eigen initiatief en geheel in eigen kracht werkzaam, hier gemakkelijk het pleit gaat winnen, waar sterker, maar stugger naturen misschien gefaald zouden hebben. Op deze manier doet men echter den man, die gevaren gaat trotseeren, te zeer in den diplomaat ondergaan. Met zeldzaam beleid en nog grooter geduld dankte hij de Staten voor hun medewerking tot dusverre - verdiende het niet andersom te worden gezegd? - en hield hun voor, hoe groote en vergeefsche offers door den Prins reeds waren gebracht. ‘Niettemin doen heeft zijne V(orstelijke) G(enade) daerom den moet nijet verloren gegeven, noch en is oeck zyne getrouwe goetwillicheyt tot de ingesetenen des Lands dieshalven nijet verminderd geweest, maer heeft met alle middelen nacht ende dach gepractiseert ende zijn eerste voernemen, streckende tot verlossinge des Lants, te wege te mogen brengen. Ende nadien het God Almachtich nu gelieft heeft nae vele swaere verdruckingen ende onverdrachelicke

beswaringen de oogen der ingesetenen te openen, ende haer een hert te geven dat vele onder hare steden sich opentlick hebben verclaert zijner V.G. toegedaen, ende den tyran vijant te wesen, waertoe zij hulpe ende bijstant by zyner V.G. in alle onderdanicheyt zeer vlijetich versocht hebben, soe is zyne V.G. met een hertgrondelick mededelijden over haer beweecht geweest.'

Onweerstaanbaar drong hij nu de Staten naar de consequentie en vroeg hun dringend geldelijken steun: 'Ghy willet doch aensien die groote getrouwicheyt ende goede genegentheyt die zijne V.G. hier inne tot ulieden bewesen heeft', zoo gaat het pleidooi, het beroep op het hart, want dat is het, verder en inderdaad werd het doel bereikt. Men zeide het noodige toe en erkende den Prins 'voer den generalen gouverneur ende lieutenant des Conincx - dus tegen Alva - over Hollandt, Zeelandt, Westfrieslandt ende 't Sticht van Utrecht.... Ende tot dien eynde hebben de gedeputeerden handtastinge gedaen aan den voors. Heere gecommitteerde van zyne V.G.' Zoo nam Marnix, 's Prinsen rechterhand, dien historischen handslag in ontvangst. Zelf trad Marnix ook handelend op, door in Haarlem de wet te verzetten, eind 1572, waarna hij het gouverneurschap van Delft, Rotterdam en Schiedam op zich nam, dat reeds na enkele maanden eindigde voor hem met een jaar Spaansche gevangenschap te Utrecht.

Tot de bepalingen der Statenvergadering te Dordrecht heeft ook behoord: 'dat gehouden zal worden vryheyt der religien zoe wel der gereformeerde als der roemssche religie' en 'vrye exercitie der selver.' Dit peil van staatkundige ontwikkeling, dat nieuw en ongehoord was, te bereiken, zou natuurlijk een zeer moeilijke zaak zijn en langen tijd blijven. Marnix heeft hierin met volle overtuiging, ook ondanks groote gradueele verschillen van theologisch en persoonlijk godsdienstig inzicht, naast den Prins gestaan, niet alleen nu, maar ook later bij het tot standbrengen der Pacificatie van Gent in 1576 tegen alle mogelijke en werkelijk bemoeilijkende bezwaren van beide partijen, van Noord en Zuid in. Het lag geheel in Marnix' lijn, er aldus tegenover te staan. Voor de Spaansche tegenpartij evenwel was elke afwijking van de de identificatie van katholicisme en staatkunde onduldbaar. Don Jan zag in diezelfde Pacificatie van den beginne aan niet anders dan 'un régime aussi contraire au service de Dieu qu'à l'obéissance due au roi.'

Een zekere, bij bekrompen geesten volstrekt ondenkbare, moedige mildheid, rekbaarheid desnoods in zaken, die met het geestelijk leven verband houden, siert Marnix inderdaad bij tal van gelegenheden en als wij zijn persoon willen kennen, mogen wij die niet miskennen. Tijdens zijn ballingschap (1568) had hij een advies uit te brengen aan de Nederduitsche vluchtelingengemeente te Londen over ceremonieele vragen, die in tijden van overgang en vernieuwing om haar consequenties zeer belangrijk kunnen zijn. Wat krijgt de partij, die dwingend wilde optreden, van Marnix te hooren? ‘So wy ons willen regieren en stueren laten by het woordt Gods, waerom sien wy niet dat aldaer de liefde, de eenicheyt ende vrede is het eerste ende het laetste dat ons opgeleght werdt? Ich weet seer wel, dat wy gheen vrede en moghen maken met deghene die buyten Christum zijn, dat wy gheen eenicheyt en moghen hebben dan in den Heere en in den rechten geloove; maer wat ist? zijn sy buyten Christum, die effen just met ons in alle cerimoniën niet overeen en kommen, zijn sy van het rechte gheloove afghevallen, die alle onse artikelen niet en willen aennemen?’ De principieele Marnix treft hier den toon die, in welk politiek of kerkelijk kamp ook, maar al te dikwijls ontbreekt.

Een ander voorbeeld van Marnix' aard, moedig genoeg om geen objectiviteit te vreezen, levert zijn theologische discussie met Baius op, begonnen den 14den Oct. 1577. Michael Baius was een door zijn karakter en optreden buitengewoon gezien hoogleeraar, bovendien kanselier, der Universiteit te Leuven. Hij was bij de Jezuieten en Franciscanen en daardoor ook bij de Apostolische stoel verdacht, al bestrafte de bul van Pius IV 1567 hem slechts zijdelings in de leer, zonder zijn naam te noemen. Baius leerde over de rechtvaardiging en de werken anders dan Trente, maar men vergist zich als men denkt, dat hij hierin reformatorisch gezind was. Hij wijkt op dit aangelegen punt van de reformatoren even goed als van Trente af. Het verschil, dat hem zoo kwalijk genomen werd, is er veeleer een van methode. Baius was van meening, dat men, om tegen de reformatie stand te kunnen houden en positief werk te kunnen leveren, met de scholastiek niet meer klaar kwam en beslister terug tot Augustinus diende te gaan. De discussie nu tusschen Marnix en Baius, aangelegd door Charles de Vignacourt, die met Marnix' zuster Helena gehuwd en

katholiek was, ging wel van de methode-vraag uit, maar handelde overigens over het sacrament. Reeds hierom is het oordeel[1] onjuist, dat Marnix Baius' 'zwakke zijde' listig had afgeloerd en hem nu met Calvinistische sluwheid zich nog verder wilde doen compromitteeren. De kans daarop was trouwens gering en Baius' sacramentsleer bleek onverdacht katholiek[2]. Maar wat verder bij deze geweldig gedetailleerde discussie teekenend genoemd mag worden, is de manier, waarop Marnix bij de publicatie der gewisselde schrifturen Baius' tegenwerpingen royaler mede-uitgeeft dan Baius de zijne. Marnix toont zeer moedig vrije meeningsuiting te willen; de verstandige lezer, zegt hij, krijgt dan de gelegenheid, zelf te oordeelen. Hij heeft een afschuw van eenzijdige voorstellingen en waagt het met de vrijheid. Fel verwerpt hij de verdenking, dat hij slechts Calvijn napraat: hij staat persoonlijk voor al wat hij neerschrijft.

Men zou, om het beeld volledig te teekenen, hieraan nog Marnix' houding tegenover het spiritualisme of de geestdrijvers kunnen toevoegen, juist omdat deze er een andere kleur in brengt. Van rekbaarheid hier geen sprake. Wij kunnen ons niet veroorloven, hierop thans nog in te gaan, maar constateeren niettemin twee dingen. Al wat hervormd, 't zij Lutheraan of Calvinist, was in de 16de eeuw, heeft zijn grenzen tegenover wederdooperij, spiritualisme en enthousiasme steeds duidelijk afgebakend. Deze stroomingen waren door omwentelingszucht maatschappelijk - terecht of ten onrechte blijft in het midden - meer dan verdacht. Niets gemakkelijker voor de conservatieve katholieken dan de reformatie bij de overheid in verdenking te brengen van met deze stroomingen één pot nat te zijn; dan stond ook haar staatkundige veroordeeling kant en klaar. De reactie ziet men, om ons terrein te beperken, bijv. in de fransche en nederlandsche geloofsbelijdenissen met de daarbij behoorende toelichtende brieven aan de koningen; en deze reactie was terecht. De protestanten waren staatkundig immers juist conservatief en de historie heeft dat meer dan voldoende bevestigd; doch zij vroegen gewetensvrijheid en niets anders, maar deze juist konden de katholieke overheden hun niet geven. Marnix

1) Scheeben in Wetzer und Weltes *Kirchenlexicon*, art. Baius.
2) Vgl. mijn *Marnix als godgeleerde* in den bundel *Marnix van Sinte Aldegonde*, blz. 84 v., 106 v.v.

heeft voornamelijk in zijn omvangrijk boek Ondersoeckinge ende grondelijcke wederlegginge der geestdrijvische Leere (1595) voor zijn deel de genoemde grenzen theologisch afgebakend en is consequent blijven waarschuwen voor de politieke gevaren waartegen bij de ‘geestdrijvers’ zelven naar zijn meening onvoldoende verzekering bestond. In de tweede plaats constateeren wij, dat Marnix ook hier zeer openhartig gestreden heeft, niet met handigheden van minder allooi omging, maar een eerlijk debat voerde, waarbij zaken tegenover zaken werden gesteld. Hij ging op de stof breed en diep in; overtuigde, gelijk van zelf spreekt, ook hier de tegenpartij niet, maar kende hun standpunt goed. Hij is aan persoonlijke vrienden trouw gebleven, die overigens tot deze theologische tegenpartij gerekend moeten worden.

Keeren wij, na deze uitweiding over het chapitre dapperheid in Marnix' aard en optreden, tot de staatkunde terug. Het aankweeken van den moed tot het verzet, van het vertrouwen ook om daarin vol te houden, is één van Marnix' groote werken geweest. Wij kunnen dat niet in vele bijzonderheden nagaan, doch noemen nog één moment ter illustratie en wel uit veel later tijd. Het valt gedurende zijn moeizaam burgemeesterschap van Antwerpen in 1584, dat in 1585 met den val der keyzerlicke stede in de handen van den zoo uiterst bekwamen Parma eindigen zou. Bijna onmogelijk bleek het telkens weer om van de gegoede burgers de noodige middelen voor de verdediging en proviandeering der stad te verkrijgen en eindeloos sleepten zich de onderhandelingen daarover in de verschillende bevoegde colleges voort. Burgemeester Marnix wendt dan al zijn redenaarstalent voor de Goedemannen der Ambachten in den Breeden Raad (24 Jan. 1584) aan om hun het besef van de noodzaak van het oogenblik, van eenheid en van eenvoudige dapperheid bij te brengen. Zijn woorden doen telkens het - ongenoemd blijvende - schrikbeeld van de Spaansche Furie nog eens opflakkeren. In hoofdzaak is het ook nu weer: pleiten, aandringen en weer pleiten en aandringen:

‘Daerom in dyen wy onse vaderlant en ons selven, mitsgaders onse vrouwen, kinderen, goedingen ende erven, onse vryheyt ende welvaart, jae onse eeuwige zalicheyt ende Gods eere eenichzins behartigen ende liefhebben, soo moeten wy de

liefde des gelts ende des gewins een weynich te rugge stellen ende ernstelyck dencken dat wy niet alleen den hondertsten penninck (het benoodigde bedrag) van onse goeden voor een soo gerechtige sake en behooren ghewillichlyck te verstrecken, maer syn schuldich goet ende bloet, met alles wat wy in de werelt liefhebben, met een vrymoedicheyt op te setten om ons van onsen bloetgierighen vyant eenmael te verlossen.... Doch nademael het seker en ongetwyfelt is dat men geene alsoodanighe saken en can beleyden, sonder behoorlycke middelen daer toe te hebben, soo bidden wy Uwe Eerw. op de sake noch eens rypelyck te willen letten....[1]' Het was ook toen weer zwoegen voor Marnix, maar het was noodig, dat hij zoo sprak en hij mocht het doen, want hij stond er met zijn geheele persoon getrouw achter. En het is bekend, dat hij dit netelige burgemeesterschap allerminst geambiëerd had, maar het slechts op zich genomen omdat de Prins beroep op hem had gedaan. Toen gaf hij zich en deed op zijn beurt beroep op het mannelijk hart van zijn burgers; hij trachtte dit tenminste op te wekken en hij toonde zich, terwijl hij het als verdediger verliezen zou, in elk geval een burger-vader. Daarvan ondervond hij ook de teleurstellingen.

Deze zouden ondieper hebben kunnen zijn, ware het niet, dat Marnix van den beginne aan en te meer sedert zijn in diensttreding bij den Prins zich zoo geheel vereenzelvigd heeft met het belang van het vaderland en het leven van ons volk. Daardoor krijgt een woord als dit uit zijn pen zulk een warmen gloed: 'Et s'il y a ou une seule goutte *du sang de nos ancetres* en nos corps, on une petite estincelle d'honneur en nos coeurs, choisissons plustost une mort honnorable, s'il est besoin, qu'une si infame et ignominieuse servitude'[2].

Toen na het mislukken der besprekingen te Breda, 1575, om tot een accoord met koning Philips te komen, een gezantschap naar Engeland toog, 'één gezant en twee dikke kooplui', Buys, Maelson en Marnix, had laatstgenoemde, de gezant, daarvan de leiding[3], Koningin Elizabeth nam de haar aangeboden

1) *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie v. Taalen Letterkunde*, 1937, blz. 331-393.
2) Response a un petit livret, 1578.
3) A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, Utrecht 1939, blz. 104.

souvereiniteit niet aan. In de moeilijkheden dezer en der volgende jaren heeft Marnix aan een stuk door groot aandeel genomen. De Pacificatie noemden wij reeds. Zijn groote preferentie voor Anjou, wiens komst in de Nederlanden op zulk een bittere ontgoocheling uit zou loopen, is bekend. Gedurende deze geheele, buitengewoon actieve periode van ijverigen dienst aan den Prins, ook bij verschillen in practische inzichten, blijft Marnix de aanvurende geest metterdaad, en - natuurlijk - met de pen. Het accent zijner aandacht verscherpt zich: dapperheid maar niet minder: waakzaamheid; en dat was noodig.

Interessant is Marnix' verslag van de besprekingen te Geertruidenberg, die spoedig op de Pacificatie volgen moesten, omdat deze bij Don Jans Spaansche en zeer egocentrische tactiek volstrekt niet paste. Zij werden door vertegenwoordigers der regeeringspartij gevoerd met den Prins zelf, Marnix en enkele anderen. Van eerstgenoemde zijde werd opgemerkt, dat degenen, die met elkander een overeenkomst hadden gemaakt, daar ook op terug konden komen. De Prins verklaarde, dat men nimmer verder kwam als iets, dat welbewust was beklonken en dus vaststond, steeds weder in discussie gebracht en daardoor vertroebeld werd; zulks schept gevaarlijke situaties, waarop de gemaakte overeenkomst inderdaad niet meer past en dan zou men - doch slechts schijnbaar terecht - zich van haar kunnen ontdoen. Deze methode verwierp hij. Marnix voegde hier aan toe, dat men in dit geval trouwens niet slechts met positief recht in den beperkten zin van het woord te maken had, dat de wetgever inderdaad naar beter inzicht zou mogen wijzigen, doch met een gezworen eed, waarvoor de partijen der Pacificatie zich in zaken, die dieper dan menschelijk recht geworteld zijn, op volstrekte wijze hadden gebonden. Zoo trachtte Marnix elementen van boven-relatieve beteekenis te midden eener hoogst realistische politiek hun plaats te geven; en het bepaalt mede de schoonheid der harmonie tusschen Oranje en hem, dat zij gedurende de moeilijke jaren, waarin het recht van den onafhankelijken Nederlandschen staat nog geheel gezocht en gevonden moest worden, elkander juist daarin goed verstonden.

Tegenover Don Jan heeft Marnix onvermoeid waakzaamheid gepredikt. Diens politiek noemde hij: niet dan een voortdurenden toeleg om onrust te brengen en burgeroorlog, met het

doel, na ze tot de uiterste armoede en ellende te hebben gebracht, deze landen voorgoed onder de Spaansche slavernij te doen bukken. Degenen, die het kwaad zoo niet inzien en hoop - volgens Marnix: ijdele hoop - voeden op toenadering en samenwerking, leert hij dan de fabel van koning Leeuw en Reinaert. Op zekeren tijd had koning Leeuw aan alle dieren zonder staart het verblijf in zijn domeinen op straffe des doods ontzegd. Met droefheid verliet de Aap het vaderland. Maar hij verbaasde zich, ook Reinaert te zien vertrekken en hij vroeg hem: Waarom verlaat ook gij dit land? Want het edict van onzen koning treft u volstrekt niet, gij hebt een prachtigen staart, een langen bovendien, waarvan gij nog best een deel aan een vriend zoudt kunnen medegeven. Reinaert antwoordde: Dat ben ik mij wel bewust en iedereen weet het trouwens, dat ik een langen staart heb. Maar wie garandeert mij, dat onze koning mij niet onder de dieren zonder staart zal rangschikken? - Hieruit spreekt waarlijk iets meer dan alleen achterdocht. Achterdocht is gewoonlijk maar domheid; Marnix echter heeft geleerd politiek te denken en te onderscheiden; hij heeft de noodige hardheid gekregen. In gloeiende betoogen brengt hij het volk tot het bewustzijn, wat het beteekent als al zijn steden langzamerhand voorzien worden van dreigende citadellen met Spaansche bezettingen; heel zijn wezen hijgt naar vrijheid.

Wat voor werk daartoe noodig is, heeft Marnix goed geweten. Talrijke geschriften getuigen daarvan. Ik noem ten slotte de Seria commonefactio, het ernstig betoog van 1583, dat Marnix met name tot de Duitsche vorsten gericht heeft over de instandhouding van het Europeesche evenwicht[1)] en het probleem van de Spaansche wereldheerschappij. Inderdaad duidelijker dan in zijn rede op den Rijksdag te Worms in 1578 stelt hij in dit betoog den plicht tot handhaving der protestantsche evangelieprediking op de plaats, die wij bij Marnix verwachten moeten, maar terecht heeft Van Schelven[2)] verklaard, dat ook in het eerste geval de hanteering der argumenten zonder eenige slinksche diplomatie was geschied. In 1583 dan betoogt Marnix, dat elke staat het grootste belang heeft bij de strikte handhaving zijner grenzen; de kleine staten in het bijzonder en zij moeten

1) De term is hier van Elkan, *N. Ned. Biogr. Wb., I*, 1310.
2) *a.w.*, blz. 117.

den moed hebben, die te verdedigen: grenzen zijn bolwerken. Want aan elken grooten staat is het van nature eigen, zijn macht te willen uitbreiden: Spanje streeft naar niets anders en de Duitsche vorsten moeten zulks wel beseffen. Vasten voet in de Nederlanden wil Spanje hebben en houden om van hieruit West-Duitschland, Scandinavië, Schotland en Engeland eveneens zijn wet op te leggen. Met breed gebaar grijpt hij zijn voorbeelden uit de geschiedenis, maar hij keert voortdurend tot het heden weer: 'Hoe grooter en roemvoller de dapperheid onzer vaderen is geweest, met des te grooter verbazing en smart zuchten alle weldenkenden er over, als zij ons thans aan dien voorvaderlijken moed ontaard, zwijgend, werkeloos en stil den trotschen Spanjaard en zijn wreed juk zien verdragen, dat nu reeds bijna de geheele wereld is opgelegd en dat ook onzen en onzer nakomelingen nek bedreigt.' Maar het is nog altijd geen geheel verloren zaak. Vandaar dit beroep op de genoemde vorsten: 'Wanneer deze brand den muur van uw buurman reeds bijna tot het fundament toe heeft verteerd en ook reeds uw dak en veilige woonplaats stillekens lekkend geweldig heeft verzwakt, meent gij dan nog niet, dat het om uw eigen zaak gaat en dat gij weerstand moet bieden aan de ondernemingen van een zoo machtig en zoo heerschzuchtig en trotsch koning?.... Indien men dat niet tijdig doet en met gebruikmaking van die schitterende gelegenheid, die de weerstand der Nederlanden thans biedt, tegen den groei der Spaansche macht ingaat, zal men later, ieder afzonderlijk en op eigen kracht, tevergeefs pogen het geweld dier matelooze tyrannie, dat zich op de nekken stort, te keeren.'

Ziedaar Marnix in breede proportie waakzaam. Hierbij enkel nog een woord over zijn trouw aan Willem van Oranje. Een van de scherpste aanvallen op Marnix' persoon en werk is geleverd in een anoniem geschrift door een zich noemenden edelman en waren patriot (1578), waarin hij om zijn handreiking aan den Prins veroordeeld wordt, de Prins zelf beklad en waaruit overigens blijkt, welke buitengewoon groote beteekenis aan Marnix' optreden door de tegenpartij werd toegekend. Antwoord den zot naar zijn dwaasheid (Spreuken 26: 5), schreef Marnix als een der motto's op het titelblad zijner Response a un libelle fameux nagueres publié contre Monseig-

neur le Prince d'Oranges (1579). Onversaagd staat hij, ook ditmaal nog met den spot der onaantastbare verzekerdheid, den gevaarlijken défaitist, die geen idealen scheen te kennen dan die van een goedkoope rust of nog beter van zeker tijdelijk voordeel, te woord en dat brengt hem tot zijn warmste ontboezemingen over den Vorst zijns harten; dan vindt men den toon der vergeldende zotheid volstrekt niet meer. Den Prins was zijn armoede verweten. Marnix antwoordt: 'Inderdaad, als Zijne Excellentie niets meer heeft om van te leven, ten minste niet naar den stand, die hem past, dan is dit, omdat hij vrijgevig en heldhaftig al wat hem na de berooving door de Spaansche tyrannie nog restte, gebezigd heeft ten bate en tot heil van zijn vaderland en omdat hij nog dagelijks, zonder eenige bezorgdheid voor zijn eigen belang, niets ontziet, dat in zijn macht staat om de publieke zaak te bevorderen, zich zelf verarmende om het lijden van het volk te verzachten.' Daarom: 'Ik bekommer mij er volstrekt niet om, belasterd te worden door een deugniet, veeleer beschouwd ik het als een groote loftuiting, dat men mij de eer aandoet, mij te rekenen onder de getrouwe dienaren van Zijne Excellentie, dien wij met volle recht mogen noemen: den Vader des Vaderlands.'

Wij zijn ons bewust, veel meer uit het leven van Marnix te hebben overgeslagen, dan wij hebben aangeraakt. Na de verschijning van het reeds aangehaalde voortreffelijke boek van Van Schelven is er alle aanleiding, in een bestek als het onze niet naar volledigheid te streven. Het was ons om de drie trekken: bezinning, dapperheid, waakzaamheid te doen. Zoo zijn ook Marnix' taalgenie, zijn letterkundige arbeid als zoodanig, zijn dichterschap, in het bijzonder zijn schoone vertaling der Psalmen en zijn begonnen bijbelvertaling hier niet opzettelijk besproken. In verband met de bovengemaakte opmerking over den graad, waarin Marnix zich met het belang van het ghemeyne vaderlandt heeft vereenzelvigd, echter nog het volgende omtrent zijn persoonlijk en gezins-leven. Driemaal heeft Marnix een huwelijk gesloten, dat hem innig verbond met de beste Nederlandsche geslachten. Vooreerst met Philippote de Bailleul uit Brugge, wier zuster Agnes huwde met Rutger van den Boetzelaer van de Merwede en Asperen, deelnemer aan het Verbond der Edelen,

gebannen in 1568. Hij was Marnix' borg, toen deze in het jaar van Spaansche gevangenschap tijdelijk in vrijheid gelaten werd om bij den Prins voor een accoord met de tegenpartij te pleiten. In de tweede plaats met Catharina van Eeckeren, weduwe van Jan van Stralen, amtman van Antwerpen, broeder van Anthonie van Stralen, één van Marnix' voorgangers als burgemeester van Antwerpen, die, tegelijk met Egmond en Hoorne gevangen genomen, na zware pijnbank 24 Sept. 1568 te Vilvoirden was onthoofd. Ten laatste met Josine de Lannoy, weduwe van Adrien de Bailleul, verwante wellicht (geen zuster) zijner eerste echtgenoote. Uit de beide eerste huwelijken had Marnix kinderen, Zijn eenige zoon Jacob, kapitein van een vendel voetvolk, volgde den vader reeds na 6 weken in den dood; met Jacobs dochter Walburg stierf in 1654 toen de eenige draagster van den naam van Philips[1]. De oudste dochter, Maria, huwde Lodewijk van Vlaanderen-Praet, die bezittingen inboette in Vlaanderen door den vrijheidsstrijd en wiens moeder Catharina een zuster van Rutger van den Boetzelaer was; kinderen zijn niet bekend. De tweede dochter huwde 24 Mei 1598[2] met Rutgers zoon Wessel van den Boetzelaer en woonde met dezen krijgsmandichter, later vertaler van Du Bartas' Seconde semaine de la création[3], te Asperen, waar zij 22 Sept. 1604 reeds overleed, stammoeder der Van Boetzelaers geworden. De jongste dochter

1) *De Gids*, 102de jrg., 1938, blz. 331 v. - Aldaar, blz. 329 heb ik gezegd, dat van Marnix' rouwbord in de Pieterskerk geen spoor meer overig is. Dit behoeft correctie. Buchelius (ms. ter Univ.-Bibl. te Utrecht) heeft het vóór 1612 gezien en de kwartieren er van afgebeeld: 1. Marnix; 2. Heméricourt; 3. du Cerf; 4. Spangen. Hierop valt niets aan te merken, evenmin als op de weergave van het rouwbord van Jacob van Marnix, dat hij laat volgen. Het ms. van Rethaan Macaré (Geneal. en Herald. Genootschap, 's-Gravenhage) geeft in het door hem vóór 1795 geziene rouwbord te Souburg het tweede kwartier in een gewijzigden vorm weer en als vierde niet Spangen, maar Bailleul, hetgeen onjuist is. Een lapsus kan dit nauwelijks zijn, Macaré's kladblaadje, dat hij terplaatse gebruikt heeft, ligt nog in het ms.; de kwartieren van Jacob geeft hij juist en deze komen dus overeen met die bij Buchelius; slechts heeft Macaré als Jacobs sterfdatum 27 Jan. 1599, Buchelius 28 Jan. 1599. Genoeg, om ten overvloede te bevestigen, dat de rouwborden te Souburg in geen geval uit de Pieterskerk te Leiden zijn overgebracht; het graf is hier steeds gebleven.

2) J.H. Kernkamp in den bundel *Marnix van Sinte Aldegonde*, blz. 281-301.

3) A.A. Beekman, *Influence de Du Bartas sur la littérature néerlandaise* (thèse), Poitiers 1912, p. 90-102.

uit het eerste huwelijk, Elisabeth en de eenig overlevende uit het tweede, Louise, zijn eerst na haars vaders dood in het huwelijk getreden. De echtgenoot van Elisabeth was Charles Morgan, de Schotsche officier, die haar, nadat zij op 10 Febr. 1608 ontijdig stierf, de fraaie tombe in de Oude Kerk te Delft wijdde; hij zelf († 12 Dec. 1642) rust te Bergen op Zoom. Louise huwde in 1611 met Philippe de Levin de Famars, commandant van een vendel Walen in dienst der Staten, zoon van Charles de Levin, een der Verbonden Edelen en onderteekenaar van het Smeekschrift, die met Lodewijk van Nassau in 1571 aan het Fransche hof hulp voor de Nederlanden trachtte te verkrijgen. De nakomelingen van Philippe de Levin, die gezegd wordt, gouverneur van Heusden te zijn geweest, doch slechts kort (zijn vader en broeder zijn het ook geweest) en Louise van Marnix zijn in de 18de eeuw uitgestorven.

Een onzer beste geschiedzangen kome ons hier in de gedachten. In 1622, een kwart eeuw na Marnix' dood, wordt Bergen op Zoom belegerd. Dan schalt het lied:

> Merck toch hoe sterck
> Nu in 't werck zich al stelt
> Die t' allen tijt zoo ons vrijheid heeft bestreden!

En de aanmoediging klinkt ernstig:

> Berg' op Zoom, houdt u vroom,
> Stut de Spaansche scharen!

Ze zijn gestut. Het waren de twee schoonzoons van Marnix, Charles Morgan en Philippe de Levin de Famars, die in voortreffelijke samenwerking, aan het hoofd van hun Schotten en Walen, Bergen hebben verdedigd.

J.N. Bakhuizen van den Brink

Nieuwe gegevens over Jan Pietersz. Coen

Nadat ik in 1934 mijn *Levensbeschrijving van Jan Pietersz. Coen* had uitgegeven, zijn mij uit het *India Office* te Londen, onder de *Letters received by the East India Company from its servants in the East*, nog eenige gegevens ter hand gekomen die ik van genoeg belang acht om ze in *De Gids* te doen verschijnen. Men weet dat reeds in 1600, en dus twee jaar vóór de nederlandsche Geoctroyeerde Vereenigde Oostindische Compagnie (V.O.C.) het licht zag, in Engeland een 'East India Company' was opgericht, die echter nog geheel het karakter had van een koopmansgilde, en niet van een maatschappij op aandeelen, karakter dat de nederlandsche 'Geoctroyeerde' van 1602 van den aanvang af vertoond heeft.[1)] In Oostindië hadden wij dus van den beginne af met de Engelschen mede te dingen. Zij bleken er minder fortuinlijk dan wij. In 1614 verschenen gemachtigden der engelsche O.I.C. bij de nederlandsche, en verzochten vrijen handel op de Molukken, Ambon en Banda, 't geen de Nederlanders weigerden, als tenminste niet de Engelschen beloven wilden, bij te dragen in de kosten der fortificatiën, die de Nederlanders tegen den gemeenen vijand, Spanjaard of Portugees, reeds hadden opgericht. 10 Nov. 1614 schrijven dan John Jourdain en George Ball, agenten der engelsche O.I.C. te Bantam, aan hun meesters:

I. John Jourdain en George Ball aan de O.I.C. te Londen, Bantam 10 Nov. 1614.[2)]

The *Concord* arrived here the 18th of the last month, and we being now by your letters possessed of your mynds, the Almightie lend us his blessing. Since the news here published of your refusal to contribute to the charge of the Dutch forts, the

1) Zie mijn *Jan Pietersz. Coen* (1934), blz. 33.
2) Old Company II no. 174.

onelie difference, as it is said, hindring the combination of the two Companies, the Dutch have taken a most strange course of trade, selling that for foure which we refused at ten. They have allredie threatened to attack us if we did so much as peepe into those countries of theirs. We desire to be armed for the tryall, havinge allredie omitted too much oportunitie. The inhabitants of Banda and those parts, as too much and too longe oppressed by the Dutch, desire at present nothing more than a change, and if now we performe not with them they are like to faile in their hopes and we in our exspectation....

II. John Jourdain aan de O.I.C. te Londen, Bantam 12 Januari 1615.[1)]

The building of our newe house in the place where nowe we make our abode, being a place very convenient and neere the river, is obtayned with presents and fair promyses by a wrighting from the Pengran protector,[2)] wherein he doth give leave to build, and for the heighes of the walles he gave us a measure; and thinking ourselves therewith secure, we have prepared many necessaryes for the same and fitted the place to beginne to build; which he perceiving begane anewe with us, viz. first, we maye not build above 3 fathom heigh from the foundacion to the rooffe, and we must not make any house at Jaccatra[3)]: if we doe it shall be at his pleasure to take the plote of ground and house from us againe, and we must deliver him our old house, for that he will not have us to have two houses: whereupon we have left to proceed any further, untill we find him in a better humour. Therefore we have bene with the king of Jaccatra to hold his friendshipp, and he has given us leave to build at our pleasure, and has given us a pece of ground neere the watterside; and for custome we are to paye as the Hollanders doth, which is a small matter; not that he will constraine us, but to give him somethinge as a present. Nowe the Pengran protector of Bantam, understanding thereof, seemes to be very angry thereat, and doth threaten to take from us the plot of ground which he hath given us to build on, and as we suspecte is anyma-

1) O.C. II no. 226.
2) Pangéran Aria Ranamanggala, rijksbestierder van Bantam.
3) Er bestond van ouds naijver tusschen Bantam en Jacatra.

ted by the Hollanders, for they would not have us to be so neere neybours to them: as also we have been crossed by them at Jaccatra and at all other places where factoryes are, for in matter of trade they are worse enemyes than the Portingalls....

III. Nicholas Ufflet aan George Ball, Jacatra 13 April 1618[1].

The Dutch have mounted their whole and demy collveringe[2] in their house, and every Sunday trayninge of their people....

IV. Nicholas Ufflet aan George Ball, Jacatra 5 Juni 1618[3].

The king and prince with their wives and women to the number of neire of 500 were at the Dutch house having been invited by John Coone[4] who made them a great feast and alsoe bestowed a great present on them to the value of 230 ryalls, by which meanes as I think they have renewed their trayn....

V. Nicholas Ufflet aan George Ball, Jacatra 23 Aug. 1618[5].

This daye I was truly informed by a slam sent from Jappara by the Dutch unto John Coone with letters of the broile betwixt the Governor of that place[6] and the Flemings, which was thus: the Dutch having bought great store of rice the Governour demanded of them custombe which they refused to paie, and in deniall used some harsh words which moved the governor to impatience; yet at that tyme it soe rested. Shortly after the Dutch goeinge to the house of the principall Chinese, the Governor with his followers came thither alsoe, where so againe demanded custom for rice, which they denied as before. In the end the Governor and they fell to extremitie of words in so much that he called the Dutch theives, and they retourned the like upon him and called him *Earam jadda*[7] and soe parted. Upon

1) O.C. VI no. 639. 'To the worshipfull George Ball, agent for the English nation in Bantam'.
2) Heele en halve couleuvrinen.
3) O.C. VI no. 652.
4) Jan Pietersz. Coen.
5) O.C. VI no. 677.
6) Godja Oelabalang, goeverneur wegens den Mataram te Japara.
7) Een nog thans in Indië veel gebruikt scheldwoord, dat van perzischen oorsprong schijnt te zijn.

this the Governor went presently unto a Chinese who did owe him some 300 ryalls and demanded it of him out of hand (knowinge him to be all in all with the Dutch), but he excused that he had not moneys present to paie him, where uppon the Governor takes him prisoner. The Dutch knowinge of it furnishes him with moneys to paie his debt and soe was cleired. Straightwaies the Dutch to spite the Governor takes prisoner another Chinese who was somewhat indebted unto them, yet one whom the Governor did favor, and being prisoner in their house, they standinge alsoe upon their guard, the Governor came unto their doores well appointed and demanded him, butt they refused to yeild him, at which the Governor beinge moved and seeinge their flagg out, he presently sett up the Matterams coullers, calling to the Dutch to strike theirs, and they would not; then he commanded his men to assaile the Dutch house, the which performed, and 3 Dutchmen slayne in the assault[1]; the captain and some 17 more beinge bound hand and foote and carried prisoners to the Matteram, who as all men suppose wil creise[2] them; they have alsoe taken from them 24 packs of cloth. This daye the Dutch hath dispeided for Jappara the ship *Trough*[3] as I suppose; if not shee, some other as bigg.

VI. Nicholas Ufflet aan George Ball, Jacatra 27 Aug. 1618[4].

Upon Sunday the 26th instant the King sent for me, unto whom I went in companie of Mr. Totton. He demanded of me what news I heard from Jappara. I told him as by my last I advised you. Then asked me where the French were[5] and whether they would sell any ordenance, to which I answered I thought they would. He desired me to wright unto them to this effect, that if they would sell two of their biggest peices, conditionallie that they be not honicombde[6] but truely bored

1) Vgl. *Jan Pietersz. Coen*, *bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië* II, 412.
2) Doen krissen.
3) De *Trouw*. - Inderdaad was het niet de *Trouw* die naar Japara vertrok, maar de *Arend*.
4) O.C. VI, no. 682.
5) Er voeren toen fransche schepen, de *St. Louis* en de *St. Michel*, in den Archipel rond.
6) Verstopt.

and without faulte, if they will send them hither he will give reddie money to them; and to avoide trouble and charge in transportinge them, if soe they should be faultie and he not like them, hee willed me to entreat you in my letter to send an English gunner to view and search them whether they be true and without fault or not, to whom he will trust it. The Dutch have built a turrett over near their gatehouse as high as ours; their godonne[1] over the river that was built of brick, by the meanes of Key des Patti[2] is puld downe and the walls turned to bamboos.

VII. Nicholas Ufflet aan George Ball, Jacatra 14 Sept. 1618[3].

The 12th present the Generall[4] had conference with the King. The King's demand then was in this manner: 800 ryalls redy money, and two whole cullverings for the ground, and yearlie 800 ryalls. The Generall hearinge this demand, proffred two whole culverings for the ground, and 600 ryalls per annum, which the King would not accept of, but deferred us for two or three days to give his answer, until he had conference with his orrancajes; whose answer is now by wrightinge thatt from the time of our coming hither, the ground beinge then broake, which he saies is 39 months, he demands 800 ryalls per annum, and for the ground two whole culverings and yearlie hereafter 1200 ryalls. The Sabandorre hath sent unto the Kinge to persuade him to accept of 2400 ryalls for the tyme of our being heare, and for the ground 2 culverings and yearlie hereafter 800 ryalls. The Generall his answer is that unto the Kings demand in 4 or 5 daies time he will fullie resolve. John Coone the last night departed for Bantam. At the island[5] they have 5 shippes; heire in the roade nott any.

1) Goedang (schuur).
2) Kiaï Dipatti.
3) O.C. VI, no. 691.
4) Martin Pring, die 11 Sept. met engelsche schepen ter reede van Jacatra was aangekomen.
5) Het eiland Onrust.

VIII. Martin Pring aan George Ball, 'aboard the *Royall James*', 15 Sept. 1618[1].

The 11th of September, after we had escaped three dangerous shoulds, it pleased God in great mercy to bring us in safety unto the roads of Jacatra. The day following, I went unto the Court and presented the King, the Queene and the prince with such things as you had formerly allotted for them, which done I requested a more private place to confer with him aboat our establishment in his country, which he fortwith granted, withdrawing himself into a private room, where I pressed him with manie *irrefragable arguments*[2] why we ought not to pay equall to the Dutch, but I found the gentleman soe *avaritionsly*[2] benumbed that he was not sensible of anie reason at all. This tedious discourse being ended, he was desirous to know the utmost that wee would give. My answer was 600 ryalls a year, and 2 whole culverings withall, intreating him to consider well of it, seeing that we knew not how to gett soe much by this country, and soe tooke my leave. Two dayes after her sent me a letter importing as followeth: First that we must pay him 2400 ryalls for our residence in his land 3 years, and 1200 ryalls a yeare henceforeward because Captain Jourdain promised to give more then the Flemings, and last of all 2 whole culverings for the ground where we live. This strange alteration in the King (as I am informed) was occasioned by Coon's high proffer unto him, which is 30.000 ryalls to the King, 2000 ryalls to the Sabendar, and 1000 ryalls unto Whyting the Chinese. I have promised to answer the King in 3 dayes, wherefor I entreat you to forbear writing and to hasten hither with all the speed you can, that we may settle ourselves in this place or else quitt the country.

IX. Thomas Spurway aan de O.I.C. te Londen, Bantam 17 Sept. 1618[3].

My last I advised of the againe takeing of our shipps by the Flemings bound this last yeere for Banda[4], with the hatred for

1) O.C. VI, no. 692.
2) Cursief in den tekst.
2) Cursief in den tekst.
3) O.C. VI, no. 693. - 'Received in London the 31st of Maye 1619'.
4) In 1617 waren de engelsche schepen de *Swan* en de *Defence* voor Banda door Cornelis Dedel buitgemaakt (*Jan Pietersz. Coen*, 103).

the same and other abuses growne among us, with our entreaty for aid to make good your cause and to defend our persons, that we be not as sheepe led to the slaughter. An adviser from you in these troublesome tymes of the forces provided by you te come hither this yeere, with order in what manner you will have the trade mainteyned, would have made greatly for our preparation and advantage, which we have expected with greefe and cannot beleeve but that you have sent, although not arrived. But of these matters we hope shortly to be putt out of doubt by the comeing of the fleete.

The 13the of June last we bargained with Keewie Itswan for 10.000 sacks of pepper to paye 3¼ ryalls the sack and to deliver the same in with all expedition, and to take in payment all the lead and Coast iron in the house of Bantam at 5½ ryalls the pecull, one with the other, and what was short should be paid him in money. A good part of the lead and iron being delivered, the Hollanders understanding thereof repaired to the Pengran Protector dayly, and doe give out they will buy all the pepper, and what we shall give they will still give more, although they doe raise it to 8 or 10 ryalls the sack, and havinge wrought with the Pengran Protector and nobles with open hand, the Pengran sent for Keewie to the Court, and pretending that he had made up the end of the house without his leave, and more windowes then he would allowe of, and that he would pull them downe againe or we must stopp them up (the Dutch much envying the house and have been liberall to crosse the same), and hereupon Keewie was kept prisoner and is not yett released (neere sixe weeks tyme), and the Pengran will not be spoken withall. It is the Hollanders doeing, as we are dayly informed, and they desire he may be kept four mounthes longer to attaine their purpose that we may not procure pepper. Keewie is not in fault for any presumption in building, for he would doe nothing but first had leave. Thus are we every way abused and knowe not how to remedy the same. Also the Hollanders have made large proffers if the Pengran will turne us out.

Captein Ball is this day gone to Jackatra (and Captain Pringe is also there with the *Royall James* and *Advice*) to have parley with the Kinge about building a gedounge if it may be, for the Hollanders would worke us out there too if they could, and

have built a large house there, and 30 peeces of ordinance mounted; 300 people in the house: Dutch soldiers, black men, woemen and children.

X. Thomas Spurway aan George Ball, Bantam 26 Sept. 1618[1].

This present daye here is arrived the *Bee*, havinge had a longe passage. Kewee is still in his house; very still it is with us here, for wee hear nothinge from the Pengran, neither any else of the nobles.

XI. Martin Pring aan George Ball, Jacatra 5 Oct. 1618[2].

Your short and sweert lines, importing the joyfull tydings of the *Guifts* arrivall, I received yesterday at night, praising God with all my heart that she is come in safety. I would have returned you a great deale of newes, but Mr. Ufflett hath saved me that labor, who has amplyfied in folio, according to what he hath heard in the Chinese quarter. Part I think to be true, viz. their fortifying at the Ilands, which I meane within these 2 dayes to search out by sending a boat to sound the channels, which is the fayrest and most insuspicious pretence that I can yet imagin. Were not the tyme of the year soe far spent I could have wished the *Guift* and *Bee* here with me; but now I desire to hasten unto them soe soone as I have dispatched my busynesse with the King, which I hope very shortly to effect. To-morrow he has invited me again to his parke where I hope to make an absolute although high prized conclusion, for he is no changeling in his insatiable desires; yet as unconstant as the ocean in performing his promyse; but this is too well knowne unto you, and therefore I desire to surcease, *donec Dei benignitate dabitur dextris conjungere dextras*.

XII. Articles of Peace, Entercourse and Concourse,

between the high and mighty King of Great Brittayn, France and Ireland and the renowned King of Jaccatra, treated and concluded by the King himselfe on his part, and in the behalfe of the King of Great Brittayne etc. by George Ball, supervisor

1) O.C. VI, no. 694.
2) O.C. VI, no. 697.

of the English factories, and Martin Pring, Captain of the *James Royall*, 6 Oct. 1618[1)].

1. First it is concluded that from this day forwards there shall be a perfect Love and amitye to endure for ever and inviolably to be observed betweene the renowned King of Great Brittayne, France and Ireland, and the King of Jaccatra, their heires and successors, of whatsoever condition, state or degree they are or may be; it being agreed that all their vassayles or subjects from henceforth are each of them to favor one another and to assist one another with all kiade and freindly offices.
2. It is also agreed and accorded that the English giving unto the King of Jaccatra the sum of 1500 rialls of eight for a square plott of ground long since designed by order from his Highness, that plott shall properly belong unto the English and remayne forever in their possession to build thereon as may be most convenient for their purpose, without any lett, hinderance, or mollestacion either of the King, Geutry or Commons of the land.
3. That the English paying unto the King aforesaid the sum of 700 rialls a yeare, it shall be lawful for them for everhereafter to import and export all sortes of merchandise and all manner of provisions either bought in the country or brought from other places free from all taxations, customes or any other impositions.
4. That we may have free commerce throughout all the King's dominions nott only with forreyners heere resident or any other that here after shall arrive, but also with all the inhabitants of this country, of what nature, condition and quality soever.
5. That domestick government be free unto us and that we may according to the country justice seize upon our debitors, their houses and slaves, take them into our owne custodie and see that due satisfaction be made.
6. That noe English fugitive or other flying from the ships or factory shall be kept by them or received into their churches to be made a Moore.
7. That a convenient place be allotted unto the English by the rivers side where they may build a country house, having

1) O.C. VI, no. 689.

ground sufficient adjoining thereunto for the feeding of their cattle.

8. The English to have free liberty to cutt downe tymber upon the Islands subject to Jaccatra either for building or repairing of their shipping or for any other necessity.

XIII. Nicholas Ufflet aan George Ball, Jacatra 7 Oct. 1618[1].

Upon the 6th the Generall, Mr. Wickham, myself and others were with the King at his parck, with whome the Generall has thus agreed: for the ground 1500 rialls to be paid at 6 mounths tyme, and yearlie 700 rialls.

I understand that John Coone is this morninge come from the Iland.

P.S. I am informed this evenynge by a China, that for certayne the Hollanders fetch awaye the earth from Hector Iland[2] to build a fort upon their Iland.

XIV. Nicholas Ufflet aan George Ball, Jacatra 30 Nov. 1618[3].

This daye I have been with the King who desired me to wright to the Generall to helpe him to some powder and shott for saker and mynyon; he would have sent the quantitie of 200 rialls for soe much he desireth to buy; he meaneth without fayle soe soone as he has finished his mount by Rattoo Baguss his house to have a bout with the Flemings; alsoe he demanded of me whether we heare would help him against the Dutch or not. My answer was that we were merchants and sent hither by our masters not to take parts with any. I told him that he was a mightie Prince and I made no doubt but the King of Bantam would help him; he replyinge said: Bantam for itself and soe is Jacatra.

The Dutch goe forward with their mounts, the one in the midst of their yard having ordinance planted to seaward; the other upon their kitchen, which is raised almost equall with their new godunge, wanting but littell to be finished. At all circum-

1) O.C. VI, no. 698.
2) 'Hector Island' noemden de Engelschen wat bij ons 'Onrust' heette.
3) O.C. VI, no. 707.

stances the Kinge meanes to begin with them eare it be longe, therefore I crave your advice what is best to be done in this doubtfull cause, that is when they are together by the eares, whether we and the Companies goods may be secure or nott, for there is no trustinge to the Javos.

XV. Belofte van Sir Thomas Dale, 31 Dec. 1618[1].

I Thomas Dale, Knight and cheff commander of this fleet, do promyse and will keepe it that the Dutchmen that were taken in the *Swart Lion*[2], being now aboard the *Moone*, shall have such paye as they had in the service of their former masters, and also such paye as is due to them for their former service done to the Dutch Companye, and lykewise if they shall be in our service they shall have maintenance from our Companye during their terme of lyfe, provyded always they do us true and feyghtfull service to the utmost of their power. In wytnes of this my promyse I have set my hand this 31st of December 1618.

THOMAS DALE

XVI. Augustine Spalding en George Ball aan Sir Thomas Dale, Bantam 5 Jan. 1619[3].

Since the 2d of this present we have not heard from you, which is not for want of prawes for we have dispeeded 3 prawes since that tyme with such news as was here currant, the most important beinge that Jurabasse Tanyonge with others more were dispeeded for the Dutch Iland by order from the Pangran to pillage; and now we doe send you a fourth prawe not with news, but to have news from you[4].

1) O.C. VI, no. 719. - Tot dusver hadden de Engelschen voor Bantam 10 schepen bijeengebracht, doch 8 Dec. '18 hadden zij er uit Engeland 5 versche schepen bijgekregen onder een nieuwen admiraal, Sir Thomas Dale.
2) Het Compagnie's schip de *Swarte Leeuw*, van Patani naar Jacatra op weg, verviel 14 Dec. tegen den avond onder Poeloe Pandjang en ging daar voor anker, omdat het te laat was, de reede van Jacatra te halen. Vier engelsche schepen, des nachts gereedgemaakt, eischten het den volgenden morgen op. Het schip werd overgegeven op voorwaarde, dat de bemanning met bagage vrij zou uitgaan. Dale schond die voorwaarde en hield het volk gevangen (*Jan Pietersz. Coen*, 153).
3) O.C. VI, no. 722. - 2 Jan. '19 had Coen een scheepsgevecht met Dale geleverd, die hem, vruchteloos, het uitloopen naar de Molukken had willen beletten (*Jan Pietersz. Coen*, 155).
4) Het volgende is later op den dag door Ball bijgevoegd ‘about 9 of the clocke in the morning’.

The Pangrane this morning sent for Mr. Spaldinge who went unto him. The business was to beg the ordinance of the Flemings left upon the Iland, since you have so prevented his stealing that those he sent cannot pillage them and did further desire that you would be pleased to deliver them to such as are sent for that purpose, and to that purpose Mr. Spalding hath promised a note, but for accomplishment refers it to your discretion. The Pangran gives us to understand that they are not of power to execute anything upon the Dutch at Jaccatra for want of ordinance. The colvering Captain Pring gave the King of Jacatra is choaked with a shot from the Dutch fort and soe of no use.

XVII. Augustine Spalding aan Sir Thomas Dale, Bantam 5 Jan. 1619[1].

At the earnest request of the Pangran I write unto you this letter, who does desire to have of gift the ordinance which the Dutch left upon the Iland. I demanded of him whether these were his right or ours, since that we bett awaye the Dutch and not thye. He answered it was his right, and therefore he begges them. I did put him in little or no comfort of obtaining his desire; neither did he promise any requitall if they should be granted him; besides that, I doe persuade myself he will claim your former promise to lend him ordinance for his house at Jackatra.

XVIII. John Jourdain aan Sir Thomas Dale, Jacatra 10 Jan. 1619 '3 of the clocke in the afternoon'[2].

This morning I have been with the King, but as soone as I came hither there came all the Pongavas of Bantam which were sent hither by the Pengran, so that I could have no private speech with him, but that he seemeth to be much content of our coming, as he is desirous of your presence, which I told him should be to-morrowe, and as concerning the capitulations he is not desirous that any of Bantam should knowe what passed between us, as he sent me word by Mr. Welden this morning, who doth affirme that he is willing to yield to all reasonable conditions, as you and I have formerly conferd upon, wherefore

1) O.C. VI, no. 723.
2) O.C. VI, no. 728.

if you please to come ashore in the morning, I have determined that Mr. Welden shall meete you to bring you to the poore weake house among the musketeers. And as for Chinese as about the wracke I cannot find as yett any to dive in above 3 fathoms water, and there are scarce to be had, but I will doe my best. And as for the houses for sick men and powder, the King has given order and sent a man on purpose to take any houses af the Chinese as already built, or build others to our content, wherefore we have sent one of the house with the King to see it effected.

As for provisions it is very hard to begotten by reason of the warre, and many people of Bantam and other places, yett I will doe my best for rack and other provisions, but I hold it fitting that you writt to Bantam to Mr. Spalding and Mr. Ball to provide all kinds of provisions and to send it in great prowes to you, which is as easy and as little cost, considering the long way by land and small prawes which must goe through a little river.

XIX. John Jourdain en George Ball aan Sir Thomas Dale, Jacatra 17 Jan. 1619[1)].

Concerning your oppinion about the separating of the fleete, our oppinions are to stand to the last agreement in Court, that Captain Pring with his fleete of five shipps departe with all expedition for the straights of Sunda, to intercept such Dutch shipps as are yet expected, and the rest of the fleete which as much speede as may be to followe after. Nevertheless if you think it fitting you may goe with the whole fleete, and as soone as we have ended with the King of Jaccatra (which we doubt, if you departe, will be more backward) we will borrowe one of the King's prowes and come after; all which we referr to your judgments. If we end with the King of Jacatra, as I hope we shall to-day, he will desire his money, which is 1500 rialls, and 700 rialls for a yeares custome, in all 2200 rialls; therefore if you will be pleased to send aboard the *Peppercorne* for one chest of money to be ready aboard the *Moone* when I shall have occasion to send for it.

1) O.C. VI, no. 730.

XX. Augustine Spalding aan Sir Thomas Dale, Bantam 20 Jan. 1619[1].

I receaved the letters from your worship, Captain Pring and Mr. Ball, reporting the speedie departure of the whole fleet from Jacatra, which was the cause that I have sent no provision since Wednesday last. Yesterdaye the steward was forwarned to buy any more rice in quantitie at the market, but I being yesterday with the Pangran about it, have obtained leave to buy againe, and I have at present in house upward of 600 gantangs.

The Pangran demanded of me yesterneight what conditions those were, which your worship did stand with the King of Jaccatra upon, whether concerning the spoile only, or whether concerning his country, and I answered him I knewe nothing thereof; but I thought it reason if the English did beatt out the Dutch from thence, that they should have that ground or some other to live in. He said we were not denied a place before this, nor would be after this. I told him that was on other termes then nowe it must be. He told me in conclusion, that if it were upon the spoil and pillage you stood on, that would be granted, but if anything concerning the country, it would not be granted; and I thought good to acquaint your worship with these his speeches, that the lesse credit be given unto the King of Jaccatra concerning any promise he shall make upon bare words. For the principal matter there is no question but your worship hath his firm hand thereunto, since your worship hath landed ordinance, as I understand by the proweman, by whom allsoe I understand of 20 Dutch that are fled from the castle to you, which is the best newes I have heard since your departure thether. Thus with my prayers unto God for your victorious success in all your interpryses, and of Captain Pring in his persute, I rest (etc.).

XXI. A Councell held at the Kings Court in Jaccatra the 24th of Januarye anno 1619[2].

Whereas the Kinge of Jaccatra with the young Prince his sonn hath confirmed and signed the capitulations of peace betwixt the King's Majestie of England and them, his desire is

1) O.C. VI, no. 731.
2) O.C. VI, no. 733.

to us for some more ordenance to be lent unto him for the Batterye of the Dutch fort, which his demand beinge by us considered, and that the ordenance which he hath allreddie is nott sufficient to batter it in long tyme, the which will be a great hinderance to us and our proceedings, therefore it is concluded and agreed for the better effecting and brevity of the business to lend hirn more ten peices viz. seven demy culveringe, one whole culveringe and two sakers, with 20 barrels of powder, with shott sufficient with other furniture necessarye to the same, to which agreement we have signed the day and yeare above written. Thomas Dale, John Jourdain, George Ball, Adam Denton, Richard Welden.

XXII. Artyckelen van 't verdrach gemaeckt tusschen den E. Heer Generael van de Engelsche Compagnie Sr. Thomas Dael ende synen raet met weet ende bewillinge van den coninck van Jaccatra ter eender syde, ende de gecommitteerde raden van de generale Nederlantse Vereenichde Compagnie in 't fort Jacatra ter andere syde, 1 Febr. 1619[1].

Eerstelyck dat ons d'E. Heer Generael ende synen raet voorsz. sal een schip verleenen, bequaem ende suffiçant tot onse voyage na de custe van Coromandel ofte ter plaetse daer het ons sal believen (uytgesondert Amboina ende de Molluckes), versien synde met seylen, anckers, touwen, boot, schuyt ende voorts alle sijn toebehooren, welck schip sal betaelt worden uyt de contanten sijnde tegenwoordich in ditto fort. Sal mede ons laeten volgen uyt het fort 50 musquetten met alle toebehooren, 25 piecken ende 4 vaten boscruyt.

Aengaende 't fort, Compagnies goederen, volck, gelt ende ammonitie van oorloge, sal werden overgegeven aen d'E. Heer Generael voorsz., doch sullen de victualie ende medicamenten, in 't fort sijnde, medegenomen werden, ofte ten minste suffiçante provisie. Ende sal ditto E. Heer Generael ons behouden aen boort

1) O.C. VI, no. 735. - Vgl. *Jan Pietersz. Coen*, 165. - Aanmerkelijk afwijkende lezing dan bij Heeres, *Corpus diplomaticum neerlando-indicum* I, 148 voorkomt; die lezing was uit Compagnie's ‘contractenboek’ overgenomen, dat in de juiste bewoordingen niet altijd betrouwbaar is.

bestellen de voornoemde provisien met partye contanten om des noodigh sijnde verversinge te connen becomen. Desgelijcx sullen oock mogen volgen de boecken ende pampieren.

Alle Christenen, soldaten, Japonneesen, jongers ende voorts van wat natie die souden mogen wesen sullen vry ende liber met ons vertrecken, doch de ongedoopte sullen blyven in 't fort. Alle onse jegenwoordighe gevangenen by de coninck van Jacatra sullen mede vry ende liber neffens ons gestelt worden.

Alle de plunderagie ons ende onse soldaten toebehoorende sullen vrijelijck mogen behouden, doch sal het gelt ende stoffen by ieder sijnde geregistreert ende 't register daervan aan d'E. Heer Generael gesonden worden.

Dat niemant van d'onse sal vermogen voor November toecomende anno 1619 tegens de Croone van Engelant ende de Compagnie te dienen, mits ons paspoort verleenende van alle Engelse natie soo te water als te lant vry ende onbeschadicht te blyven.

Ende het accoordt gesloten sijnde, sullen ostagiers aen wedersyde gesonden worden, ende 12 van d'onse in d'Engelsche schepen blyven totdat het schip dat ons belooft is, binnen 10 a 12 dagen gereet sal syn omme gesamentlijcken te vertrecken. Ende geen Javanen sullen mogen in 't fort comen voor alle t'samen 't selvige verlaten ende naer d'eylanden vertrocken sijn, dan alleen vier die vooreerst van den coninck sullen geordineert worden, als oock vier Engelschen by d'E. Heer Generael daertoe gecommitteert.

Eyntelijcken sal ons d'E. Heer Generael op den 2n February voor onse poorten bestellen booten ende sloepen om ons ende onse plunderagie in seeckerheyt aen syne schepen ende voorts aen 't Eylandt te brengen, ende door twee schepen tegens het gewelt van de Javanen doen bescharmen.

Alle voornoemde puncten d'E. Heer Generael Sr. Thomas Dael ende synen raat met den coninck van Jacatra op alle Christelijcke trouwe belooven te onderhouden ende naer te comen, gelijckerwijs ook wy mede doen. Soo waerlijcken helpe ons Godt. Alles sonder arch ofte list, des t'oirconden aen wedersyde onderteeckent. Aldus gedaen in 't fort Jacatra ady primo February anno 1619.

XXIII. Augustine Spalding aan Sir Thomas Dale, Bantam 3-4 Febr. 1619[1].

This last night Key Jacksoe arrived here with Vanderbroocke[2] and the rest of the Dutch prisoners at the Court, and as I hear say, they are kept there, and have not as yet spoken with the Pangran. Here is 7 or 8 Pongavas whereof Key Jacksoe and Tanigong are a couple, with a great many of men to the number of 2000 or upwards apoynted to goe away this night for Jackatra. What businesse they goe for is unknowne to me; some say to fetch away part of the Flemish logadge, or else for to warr agaynst any that shall oppose them therein; also all the great jouncks that be in this roade (which may be some 5 or 6) are apoynted to follow this armadoe of the Pangrans with as much haste as they can make[3].

I would have sent this letter last night, butt all the prowes were forewarned te goe for us. The armada is gone to Jaccatra there to encrease their forces. I am sent for to the Pangran this morning and cannot further enlarge.

XXIV. Augustine Spalding aan Sir Thomas Dale, Bantam 5 Febr. 1619[4].

My last unto goe was this morning per a prowe with some provisions, wherein I gave your worship to understand of the arivall of Key Jacksa with the Dutch prisoners, and of the speed this greedie Pangran made to send 2 or 3000 men in vessels and jouncks to fetch away all the Hollanders with all their lougadge from Jaccatra, or else for to make warr agaynst any that shall withstand them, since which I have receaved two letters from you, the one of the 30th of January and the other of the 3d of February, by which letters I understand of that which is fallen out in the proceedings att Jaccatra, whereof formerlie I much doubted; but what remedye? Patience perforce untill God shall be pleased better, to enable us to revenge our

1) O.C. VI, no. 737.
2) Pieter van den Broecke, die door de Bantammers van hun onderhoorige, den ‘koning’ van Jacatra, was opgeëischt.
3) Het volgende 4 Febr. des ochtends.
4) O.C. VI, no. 724. - Verkeerdelijk ingebonden alsof de brief van 5 Januari was. De brief is begonnen ‘at 12 a clocke’ in den nacht van 4 op 5 Febr. en afgesloten ‘past midnight’.

wronges. I was this morning with the Pangran, who wished me to understand that Jaccatra and all the businesse about the Dutch there was all at this King's command or disposing of. I told him that it was no equitie for one man to hunt the deere and another to catch him away; he told me these were no good meaning words, for they did agree with saying that Jaccatra was at the Englishmen's disposing and not at the King's; farther he told mee, that he had sent many men from the beginning of the seige against the Dutch godowne. I told him if there were ten tymes soe many more Javans to come agaynst it, and if the English did not assist them, the Dutch will not care a rush for all the Javans forces; neither would I beleeve, that the Dutch would surrender him the fort untill I did see it performed. Moreover demanded how many shipps we meant to lade home this yeare, and how many, or whether any, to the Moluccas. I told him none went home, and as for as I did see by the carriadge of businesse, none should go to the Moluccas either, but to keep all our forces hereabouts, untill God send the next new fleet to arive; but this newes was not pleasing to him, saying that then the Dutch would be able to lade none, neither. I told him that was most certayne, and soe he arose, and went to the younge King, but nothing so pleasant as when I came first to him.

There hath been all this day prowes after prowes with store of men gone out hence for Jaccatra, and as I heare the Pengran hath commanded all the Pongavas, both great and small, to be in readinesse with their prowes and men to goe at half an houres warning. There were 5 or 6 Dutchmen which by the Pangrans order went for Jaccatra this night about 8 of the clocke, whereof Johnson[1)] is one, of whom I am persuaded if he had not been here, this interruption of the Pengran had not happened to our proceedings.

XXV. Sir Thomas Dale aan John Jourdain, ter reede van Jacatra, 5 Febr. 1619[2)].

I send you this letter that you may understand the newes from Bantam and how needfull it is to have our ordynance aboard this morning, wherefore I would entreat you and

1) Hendrik Jansz.
2) O.C. VI, no. 737. - Geschreven na lezing van ons no. XXIII en op het papier zelf van no. XXIII.

Mr. Welden to go down presently where the ordynance are, and to procure so much help from the King as possible to imbark the other 10 peeces of great ordynance, for which purpose I have sent 2 of my greatest boats ashore; but if they have not extraordinary help from the Javas they will not get in these 10 peeces and come out this morning, for I make account this Bantam fleet will be here by to-morrow 9 of the clocke, and so I shall loose them.

XXVI. John Jourdain aan Sir Thomas Dale, Jacatra 5 Febr. 1619[1].

I have sent this morning Mr. Welden to the King to desire to have our ordinance aboard, who is now returned with answere, that he is content to deliver our ordinance when we please, and to assist us herein with his men. We have sent Mr. Denton with a letter to the fort, concerning the business you wrott yesternight, and is not yet returned, and when we have answer we will advise you thereof, for we have demanded of them free libertie to imbarque our ordinance before the castle. In the meane tyme, if you please to send this skiffe or some other in the morning very early, with provision to carry a peece or two of ordinance, we will then see what is to be done, and accordingly proceede to the rest.

XXVII. Pieter van Raey c.s. aan Sir Thomas Dale, Jacatra 7 Febr. 1619[2].

Alsoo op stanty, omtrent middernacht sijnde, door ymant uit U.E. boots aen ons inde forteresse is toegeroepen (doch niet wetende door wien oft eygentlijck uyt wiens naem) dat wy souden antwoort geven aen den Heer Generael oft wy noch gesint waren het fort conform het voorgaende contract in sijn handen te leveren; sijnde oock mede op den 5en des avondts op ons woort twee coopluyden by ons in het fort geweest, te weten Adam Denten ende Richard Weldingh, dewelcke mede van het voornoemde spraecken, dan niet wetende of uyt last van d'E. Heer Generael quamen ofte niet. Soo sulx uyt last van d'E. Heer Generael ende synen raet geschiet is, sal gelieven

1) O.C. VI, no. 738.
2) O.C. VI. no. 740.

ons andermael ymant herwaerts te committeeren met teeckeninge van d'E. Heer Generael, omme met ons in 't cort te handelen. Wy beloven deselve persoonen vry ende liber uyt ende in te laten passeeren, alsoo gesint zijn liever met Christenen als Mooren te accordeeren. Actum in 't fort Jacatra ady 7 February stilo novo. U.E. vrienden Pieter van Raey, Jan van Gorckom, A.J. Hulsebos, Geurt Hermansz., Abraham Stricker, Hendrick Hermansz.

XXVIII. George Ball aan Sir Thomas Dale, Jacatra 7 Febr. 1619[1].

Your answer to the Dutch in the fort I cast unto them passing by in the morning, but being open day I stayed not to confer with them, but hoped this night, had not Bantam prowes come to have accomplished therein; but now all is lost work for so much as I can perceive. I am newly returned from descrying the business of so many prawes coming, and finde them not laden with men as was reported, but all empty and but barely manned, and yet the better to take in goods, for which if my judgment deceive me not they come. Henry Janson[2], van de Brook and the rest of the prisoners are come with them, and part of them are in the fort with 15 Javans of Bantam; in a worde by what I have allredy seene they have accorded with the Pengran of Bantam and mynde to surrrender the fort unto him, at least to raise it and make the randevous at Bantam again. To-morrow I shall be better informed of this business. In the mean tyme I think you shall not need to fear to send for the rest of your ordiaance; the 3 demi colvering are redie at the water side.

XXIX. George Ball aan Sir Thomas Dale, Jacatra 8 Febr. 1619[3].

My last was by skiff yesternight touching my opinion of the Dutch and the coming of Bantam prawes, which is this daye in effect confirmed. It is certayne that the Dutch at Bantam are content to surrender the fort unto the Pangran of Bantam

1) O.C. VI, no. 741.
2) Hendrik Jansz.
3) O.C. VI, no. 743.

and to bring men and goods to Bantam, unto which ende these prawes are sent; but those of the fort are not so forward and doe as yett pause upon the business. I have even now received by a messenger sent to the Dutch thus much to understand that they expected my coming unto them yesternight; that they are not yet agreed, and that at night I shall heare from them; and I understand from key Patty that if the Hollanders surrender not the fort to those sent by the Pangran of Bantam with all their goods and wealth in it, and transport their persons in these prawes immediatelie to Bantam, that then the Pengran will joine with us to their utter exstirpation both here and at Bantam, and enter into an everlasting contract for his pepper with us.

P.S. The messenger that should have brought this unto you deceived me, since which Mr. Welden hath had conference with the Dutch, who sayes they are not yet agreed with the Pangran of Bantam, and for yielding to us the tyme is past.

XXX. John Pery aan de O.I.C. te Londen 'aboard the *Sampson* in Bantam roads', 5 Maart 1619[1].

(Beschrijving der uitreis; - de *Sun* is bij Engano verloren).

The 29th of November the *Moone*, *Clove*, *Peppercorne* and ourselves arryved at anchor within 4 leagues of Bantam, havinge most part of all companye in the fleet very weake. The 12th of December the *Globe* arryved with us in safety. The 15th following we tooke a shipp of Holland called the *Black Lion*[2], about 800 tonns, laden with pepper and rice and other goods. The 29th following a seven of your shipps departed from the road of Bantam and came at anchor the next daye within 3 leagues off Jaccatra in sight of 7 sayll of Flemings. The 2d of January we began fight with the Flemings and continued neere 3 hours, in which tyme were shott from our fleet above a thousand peaces of ordnance, and few lesse came from them. There were some 4 men killed in the fleet and divers hurt in the fight. The 3d the Flemings sett sayll, and we likewise; they standinge awaye with

1) O.C. VI, no. 759. - Schrijver is de 'purser' van de *Sampson*, die in het begin van 1618 met de *Sun*, *Moon*, *Globe*, *Clove* en *Peppercorn* uit Engeland was vertrokken.
2) De *Swarte Leeuw*.

all the sayll they could, we lingringe sayll for the *Lettel James*, *Hound* and a small bark which came then from Bantam to us; we all standinge after the Flemyngs with an easye sayll; anchored in sight of the Flemyngs at night. The 4th the Flemyngs sett sayll and we rydinge still at anchor all daye: so we lost sight of them. The 10th we came at anchor near Jaccatray purposinge to unload the *Black Lion* formerlye taken; butt the next morninge to our disconforts about 2 of the clocke we perceaved her on fire and was burned in 5 hours close to the watter without savinge of anye thinge: the fire came by some idle fellowes which broke down upon the orlope in the night. The 17th of January there was carryed from our fleet ashore at Jacatray 12 peces of ordinance and some powder to laye batterye against the Flemings castell: but what became of it? I refer to the advice of those who stayed there, we departinge thence with six shippes, viz. the *James Royall* wherein was cheffe and admirall Captain Pringe, the *Gift*, *Unuycorne*, *Globe*, *Sampson* and *Bee*; were sent to meet with some Flemyngs and had chase of four sayll, but could not fetch them up. The 10th of February we aryved at Bantam where we attended for the fleet from Jaccatray, which came to us the 14th. God in mercye send us better prossedings hereafter if it be his will.

XXXI. A Consultacion held abord the *Moone* in Bantam roads the 5th of March 1619[1].

Having had certaine intelligence of the arrivall of two Dutch shipps in the road of Jaccatra, we have resolved with one consent to send certaine shipps thether to assaulte them, and because the President is to remain here to treate and negotiate with the Pengran of Bantam, we hold it not necessarie that all the fleet should goe from hence; therefore we have jointlie concluded that Sir Thomas Dale, Admirall, repaire thether with eight shipps, viz. the *Moone*, the *Clove*, the *Globe*, the *Sampson*, *Peppercorne*, *Hounde*, *Rose* and *Bee*, and that Martin Pringe remaine here with the *James Roiall*, the *Guift*, the *Unicorne* and the *Little James*; the *Advice* and the prize to attend upon the President. Thomas Dale, Martin Pring, John Jourdain, George Ball.

1) O.C. VI, no. 761.

XXXII. Martin Pring c.s. aan Augustine Spalding, 'from aboard the shipp *Unicorne* in Bantam roads', 8 Maart 1619[1].

Some half hower past the Portugalls that took leave of us returned, bringing most certayne newes off 4 Flemish shipps riding without the entrance of the streights and that not farr, being one great shipp and 3 of lesser burden. These Portugalls, as they say, gave chase to a boate of theirs, which boat, as we think, sent the Fleminge that this day arived in a praw amongst you, ashore. We are resolved with the *James Roiall*, *Gifte*, *Unicorne* and *Small James* to goe in queste of them, leaving the *Advice* and *Owle* here with a competent number of men only to guarde them. We pray to send fortwith all the seamen that are ashore at Bantam aboard, for we are now in getting over anchors aboard. We alsoe intreate you to hire a prowe to goe for Jacatra to give intelligence to Sir Thomas Dale and his fleete, and for not having wherewith to enlarge, we doe commend you to God and the favour of the Pangran. Your loving friends Martin Pring, John Jourdain, George Ball, Adam Denton.

XXXIII. Sir Thomas Dale aan de O.I.C. te Londen, 'Bantam roads', 11 Maart 1619[2].

(Verlies van de *Sun* bij Engano).

The 29th of November we came to Bantam road (where we found Capt. Pring's fleet), where we aboad to refresh our men untyll the 30th of December. The 15th of December a consell was held concerning the insolencyes of the Dutch, and the great losses our companye had receaved by them, as the taking of 5 of our ships of the ould joynt stock, the kyllyng of many of our men and keeping the rest as slaves in the Mouluccas. A resolutyon was taken to make warr agaynst them for satisfactyon of oure former losses. This evenynge we decryed a Dutch ship called the *Black Lyon* in the straightes, whereupon I went oute with 4 ships to take her, the which we tooke the next morning by 8 of the clocke without the losse of any man's bloud, although the Dutch resolved to blowe her up when our men entred. This ship would have bin worth to the Company

1) O.C. VI, no. 765.
2) O.C. VI, 767.

very much, she being very rychly loaden. The 30th of December we sett sayle for Jackatra, sum 15 leagues from Bantam, where the Dutch fleet were, they having a strong castell there and most of the provytyons for their fleet. That nyght we ankered neare an island of thers where they intended to fortyfye. Their fleet which rode in the rode under their castell came forth this nyght and anckered within one Englysh myle of our fleet. The 1st of January in the morning by break of day they set sayle towards us, where we were forced to cut our cables and ply to get the wynd of them, the which we had much adoe to get that day. The next day we began the fyght, they being 7 ships and we 11, whereof their *Black Lyon* was one, being apoynted to looke one, and the *Pepercorne* which was loaded with our money and goods, and the *Thomas* which was prepared and fytted with fyerworkes and ordayned to have bin burnt for tho fyering of their Admyrall, she being good for nothing els, so that we were 8 fyghting ships to 7 of theirs, but 5 of theirs much better than ours; yet there are but 5 of our ships that fought, the more shame for some of them. We began the fyght with them between 10 and 11 of the clocke the 2d day of January, and fought untyll 3 of the clocke after mydday a cruell blodye fyght, 3000 great shott between both the fleets, many men maymed and slayen on both sydes, but they had (as we are gyven to understand) 4 tymes as many men slayen and maymed as we had. Three of their ships is reported to be suncke by the Javas; how true yt is I know not, but I am suer they were soundly banged. The next nyght we came to an ancker within shot one fleet of the other. The nyght overtaking us, they came fyrst to an anker, and we after the nyght was begun, so there we ryd untyll morninge. In the morning they had the wynd, but yet began not with us, although some of our ships in turning to get the wynd of them were almost aboard of them. Now our yll fortun was to dyscover three of our ships out at sea which came from Bantam, and we plyed of to joyn with them for their better saufty, and made sum smal stay untyll they came up to us. In the mean tyme their fleet (which by this tyme was 9 sayle) cut dowen their mayn sayles and away to the eastward for Banda, we imagyning they would not have passed their rode under their castell at Jaccatra, and have run away from their

people as they dyd, and so by this meanes we lost them, which troubled me very much, for if our three ships had not come in syght that morning, they had never gotten away from us, which was a great hynderance to our proceeding to the Molloccos. In this fyght I lost Roger Dale, my man, who had his legg shot of, and three days after dyed. Now having chased their fleet thorow the bay of Jaccatra in the syght of all the Javas, to whom formerly they had made their great bragges, the nyght overtaking us, we ankered near Jaccatra. This nyght a jonck was fyred and came crosse our fleet, and many of the ships were much trubled to get cleare of her and were forced to weigh, and thence we came to an anckor nearer to Jackatra the next day in the morninge, at what tyme the *Black Lyon* had order to anker neare unto the Admyrale to unload the best of her goodes into dyvers ships. That morning about 2 of the clocke three or four drunken roges broke open her hould and went to steal rack apée, and as they were drawing thereof, set yt on fyer, sum being spylt on the flower took fyer and fyred that which was spylt and that in the caske, and so fyred the ship. These roges being amassed[1)] at this excedent[2)] stole out of the hould and covered the scuttyll[3)], as who should say they had not been there, and sum of them fell to breaking open of chestes. In the mean tyme the ship was on fyer about their eares and unpossible to be quenced, and so they consumed all that welth in her, an unfortunate excedent 2). But who can withstand the myghtye hand of God. The 6th I sent all the boates to the river of Oruque to water; the same day I dyspached away the *Francis* for to releave our fort in the island of Polerone and to incourayge them to hould yt out agaynst the Dutch.

The 8th the *Great James* came to us with the *Advyse* and the *Owl*. The 9th I went on shore to the King to make our artycles of agreement with him for our abode there, and our pryvyleges and customs, which being effected upon condition I should assist him to take the fort Royall of the Dutch and deliver it into his hands, the which the King of Bantam had many times entreated us for his sake to doe. These artycles

1) Amazed.
2) Accident.
3) Scuttle.

being agreed upon and sealed and delivered one both parties, I undertooke the taking of their fort Royall and landed 6 colverings and 4 which formerly we had lent him, being sacer and mynyon, with 15 barrells of powder with shott opportynable to that powder, with good gunners and everything necessarye for that ordnance, with order where they should be placed for to batter their fort; at what tyme news came that there were 6 Dutch shipps in the strayghts of Sonda whereof one of them was in Bantam road, whereupon it was resolved by counsell that Captain Pring should take the *James Royall*, the *Gyft*, the *Unycorn*, the *Globe*, the *Samson* and the *Bee* to go into the strayghts to seek those ships and to chase them out of the strayghts and so to keep them from refreshing of their men, the which was speedily effected. In the mean tyme I was to stay at Jacaktra with the rest of the fleet to take the castell, the president and Mr. Ball being on land. Myself returned on land with 50 small shot and 40 gunners, being resolved to make short worke, that I might the sooner come to second Captain Pring in the strayghts, whereupon I went once agayne to review their fort, and found that those 10 peeces of ordynance was not sufficient to make a breach, whereupon it was concluded I should land 10 peeces more, 4 whole colvering and 6 demy colvering, with 20 barrels of powder and 20 shot for every peece. In the mean tyme I gave order where those 10 peeces should be placed and caused the Javas to make the platformes for them. The ordynance beinge landed and mounted the next morning I gave order all the batterys should play; but according to the manner and custom of the warrs the afternone before the batterye should have played I wrote a letter and sent it into the fort to know their last resolutyon, whether they would yield the fort or no, before the batterys played, the which they saw was ready at an hours warning, the blinds of the batteries being then taken away and the English collers flying at the main batterye. They sent out a captain to treat of rendring the fort to us, which after a days treatye we agreed upon the conditions, which was to leave all the Companyes goods whatsoever with ordynance, musketts, munition and victuals, of the which the King of Jaccatra was to have one half and we the other as formerly we had contracted with him, and the Flemings, which

were 360 souls, to be taken into our protection and to be set into an island of theirs with 2 of our ships to gard them from the treacherous Javas (of whom the Dutch had been afraid) and within 10 days after to ship them in a Portugale pryee, they paying 2000 dollars for her, wherein they were to have 4 mynyons, 50 muskets, 25 pykes, 6 barrels of powder, 6 months victualls all out of the fort, and so to go to the coast of Cormandelle, and to have an oath mynystred unto them not to serve agaynst us untyll November next, and we to deliver the castell into the King of Jaccatra's hands, and we to have our half of whatsoever was in the fort and he the other half, and the Dutch to have every man his own goods, which in the totall did amount unto 12.000 dollars. The artycles signed and delivered one both partyes over night, I demanded presently two of our men which then had in the fort to be sent out (the which they did that night) and 12 of their principals for hostages, to be sent out the fyrst the next morning aboard my ship. Those being aboard, I was to send boats from the fleet to transport the 50 musketeers and 25 pykes out of the fort where they were to deliver up their armour to those small ships of ours; the boats to returne to fetch the rest. Now at the coming forth of their 12 hostages, and the 75 butigers arrived, there were 8 of our merchants and 8 Javas to have gone into the fort to have divided the goods with ordynance and munition and all things in the fort; then our boats should have fetched away the rest of the Dutch to the island. For the accomplishment of these artycles I went aboard at 3 of the clocke in the morninge, and accordingly sent a boat for the 12 hostages at sunrysing. In the mean time steps in the Pengran of Bantam's commanders, and demandes 7 prisoners (the which the King of Jaccatra had taken prisoners by treacherye) to be delivered unto them, to be sent to Bantam to the Kinge, who by our agreement were to be sent aboard my ship with the 12 ostages, by which means we were notable to keep our former contract with the Dutch; the Pengran of Bantam assuring himself, when he had those 7 prisoners, that the castell and goods should be delivered into his hands and he thereby enjoy all the goods, and so cheat both the King of Jaccatra and us of all in the castell. But it fell not out according to the King of

Bantam's expectation, for the Dutch, perceaving we were discontent with the manner of the King of Bantam's proceedings, and thereupon shipped our ordynance and munition, the Dutch treaty with the King of Bantam putting him dayly in hope that they would render the castell unto him; but in truth meaning nothing lesse; so we left them at Jaccatra and came into Bantam road with the rest of our fleet, when the Pengran, continuing still his dogged disposition unto us, forbade the making of our house in a more stryct manner then heretofore he had done, and denyed our people to buy rice, saying we bought so much, that his people could get none but at extraordinary rate. Now at our coming into Bantam road, it was resolved by counsell te leave Bantam, and so presently our boats were sent ashore to transport all the Companyes moneyes and goods aboard. The most part of all our goods was shipped aboard. This could not be so closely done but he took notyce of it; yet never sent to us, to seem not to take notyce of our doing. In this interum the Dutch at Bantam held him with fayer promyses from day to day, that the fort at Jaccatra should be rendered into his hands with all goods, ordnance, munition and whatsoever therein was. But they ceased not nightly at Jaccatra to fortifye their fort, and in the day to get in what rack and fresh victuals they could buy at any rate, which the Javas suffered them to buy at the castell gate, hoping thereby to get the goods and castell delivered into their hands. But to be short, when the Dutch had supplied themselves to their mynds, they answered the King of Bantam that the goods and ordnance and the castell was their masters, and that they had no power to give that to him which was their masters; but if he would let them remayn there untyll John Coone their Generall came from the Iles of Banda, they would speak to him to delyver it over unto him. The King of Bantam seeing himself frustrated of so much wealth and with all probability to loose both Jaccatra and Bantam if they hold their castell, and all the power he hath is not able to beat them out of it, now begins to make means unto me and the president to help him to take it and we shall have anything from him we desire; but he is so perfidious that there is no trust to be given to anythinge he promyses, which makes we dare not trust him. Thus have I related unto you what busyness we have passed

thorow synce the tyme of my departure from you untyll the 11th of March 1619.

Toen Coen 28 Mei, met zijn uit de Molukken bijeengelezen zeer versterkte scheepsmacht, ter reede van Jacatra terug was, vond hij van de Engelschen geen spoor meer. Vreezende tusschen Coen en het vuur van mogelijk uit Nederland nieuw aankomende schepen te zullen geraken, gaf Dale de afsluiting van Straat Soenda (die hij tot dusver had trachten te bewerkstelligen) op, en zond, langs Sumatra's Westkust, zijn schepen op verschillende expeditiën uit. Ook Coen nam zijn tot dusver bijeengehouden sterke vloot uitéén: 3 schepen liet hij voor Bantam liggen, 3 legde hij op de wacht in Straat Soenda, 3 zond hij onder Hendrik Jansz. naar Patani, en 6 onder Willem Jansz. naar de peperhavens op Sumatra's Westkust, met bevel telkens wanneer men engelsche schepen ontmoette, die te vermeesteren, ‘'t zij met behendicheyt off gewelt’[1]. De schepen *Oude Zonne*, *Zuyder Eendracht* en *Neptunus*, in Straat Soenda op wacht, vermeesterden 12 Aug. zonder slag of stoot een groot nieuw uit Europa ingeloopen engelsch schip, de *Star*[2]; onderwijl had Hendrik Jansz. 26 Juli voor Patani de *Sampson* en de *Hound* genomen, en zou Willem Jansz. voor Tikoe 11 Oct. de *Dragon*, *Boar*, *Expedition* en *Rose* in handen krijgen. Intusschen was Dale voor Masoelipatnam overleden[3].

Noch de Engelschen, noch die van Jacatra hadden dus het fort Batavia veroverd: het was behouden gebleven door Bantam's naijver zoowel op de Engelschen als op Jacatra, gelijk mijn boek van 1934 uitvoerig vermeldt.

Dat ik deze engelsche bescheiden nog heb opgenomen, is geschied om het groot geschiedkundig belang, dat deze engelschnederlandsche worsteling van 1618-'19 voor Nederland en zijn koloniën bezit.

H.T. COLENBRANDER

1) *Jan Pietersz. Coen*, 170.
2) Ibid., 177.
3) Ibid., 181.

Getemperde voldoening

Simon Stevin, Het Burgherlick Leven. Herdrukt naar de eerste uitgaaf van 1590, ingeleid door Dr. Annie Romein-Verschoor en Prof. Dr. G.S. Overdiep en met een voorwoord van Prof. Dr. C.G.N. de Vooys. Voor de Stichting 'Onze Oude Letteren' door de N.V. Wereldbibliotheek te Amsterdam uitgegeven in 1939.

De Stichting 'Onze Oude Letteren', die zich volgens artikel 2 van haar statuten een 'geregelde en stelselmatige publikatie van critische tekstuitgaven van de belangrijkste voortbrengselen der Nederlandsche taal- en letterkunde van vroegere tijden' ten doel stelt, heeft een eerste levensteeken gegeven door een werkje van Simon Stevin, *Het Burgherlick Leven*, te laten verschijnen en belooft, dat in een editie van Valerius' '*Gedenkklank*' een tweede spoedig volgen zal. Wat van het verder strekkend werkplan, dat o.a. een nieuwe Hooft-uitgave omvat, verwezenlijkt zal kunnen worden, hangt af van de mate, waarin geldelijke steun zal toevloeien. De voorzitter van de commissie van redactie, Prof. de Vooys, meent, dat de Stichting wel eenig recht op financieele medewerking kan laten gelden: 'Waarom zouden', zoo vraagt hij ietwat afgunstig, 'particulieren en overheid wel ruimschoots gelden beschikbaar stellen voor aankoop van schilderijen en bouwwerken, voor behoud van natuurmonumenten, en niet om zeldzame werken, in bibliotheken verscholen, aan het daglicht te brengen, met welverzorgde en degelijk toegelichte tekst, in smaakvolle uitvoering?' We helpen den voorzitter hopen, dat particulieren en overheid (die wellicht zelf wat verbaasd zullen staan over hun klaarblijkelijke royaliteit op ander gebied) zich deze vraag ter harte zullen nemen.

Want inderdaad, het doel, dat de Stichting zich stelt, is nobel en verdient daadwerkelijke sympathie: men kan een schrijver nu eenmaal niet beter eeren dan door zijn werken in druk te doen

voortleven, de herinnering aan het geestelijk verleden van een volk niet werkzamer in stand houden dan door de vruchten daarvan voor den tijdgenoot toegankelijk te maken.

Het moet voor een Commissie van Redactie, waarin Nederlanders en Vlamingen gelijkelijk vertegenwoordigd zijn, een aantrekkelijke gedachte zijn geweest, de rij der uitgaven met een werk van Stevin te openen. Zuid-Nederlander van afkomst, Noord-Nederlander door zijn werkkring, behoort hij aan de Vlamingen zoowel als aan ons; dat hij aan groote wetenschappelijke verdiensten een krachtigen en weldadigen invloed op onze taal paart, heeft zijn aanspraken op de eerste plaats nog moeten versterken.

Of het echter een goede greep geweest is, hem op deze eerste plaats juist door zijn *Burgherlick Leven* te vertegenwoordigen? Het werkje is ongetwijfeld biographisch-psychologisch niet zonder beteekenis: wie eenmaal Stevin heeft leeren kennen en waardeeren, zal ook voor de politieke denkbeelden, die hij hier ontvouwt, belangstelling gevoelen en al lezende ook hier telkens weer behagen scheppen in zijn karakteristieken betoogtrant.

Maar.... kennis van en waardeering voor Stevin en zijn werk zijn in ons land nog niet zoo heel sterk verspreid; en het staat zeer te bezien, of het *Burgerlickh Leven*, dit eenigszins nuchtere opportunistische geschrift, wel iets tot die verspreiding zal kunnen bijdragen.

De uitgevers twijfelen daar zelf ook wel aan: '....voor de kennis van den mens en geleerde Stevin is het ontoereikend en daarom onrechtvaardig', zegt mevr. Romein-Verschoor aan het slot van haar inleiding. Een verrassende bekentenis, die de vraag: 'waarom deze keuze?' onderstreept.

Maar wat had het dan moeten zijn? Het antwoord lijkt ons onbetwijfelbaar: de *Weeghconst*, Stevin's meest oorspronkelijke, in binnen- en buitenland befaamde, werk, waarop zijn eervolle plaats in de geschiedenis der natuurwetenschappen in hoofdzaak berust, waarin zijn meest vernuftige vondsten staan opgeteekend, waarin hij zijn taalscheppende werking onafgebroken uitoefent.

Dit klassieke geschrift uit het verleden der Nederlandsche cultuur is namelijk practisch vrijwel onbereikbaar. Enkele bibliotheken bezitten de oorspronkelijke editie van 1586, maar er is slechts een enkele bij, die niet weigert haar uit te leenen; wie het

werk wil lezen, ziet zich gewoonlijk op den onhandelbaren foliant van de *Wisconstige Gedachtenissen* aangewezen. Het gevolg is, dat het, hoe beroemd ook, in zijn details zoo goed als onbekend is gebleven. Had een stichting, die er naar streeft 'zeldzame werken, in bibliotheken verscholen, aan het daglicht te brengen' een schoonere taak kunnen ondernemen dan dit werk met zijn pakkenden betoogtrant, zijn merkwaardige woordenkeuze, zijn verbluffend eenvoudige en vernuftige redeneeringen en zijn curieuse illustraties toegankelijk te maken?

Het is waar: de Weeghconst handelt over statica en de statuten der Stichting spreken van 'de belangrijkste voortbrengselen der Nederlandsche taal- en letterkunde'. Het lijkt dus wel heel onredelijk van haar te verlangen, dat zij een werk over mechanica zou zijn gaan uitgeven.

Maar wat beduidt de geciteerde beginselverklaring eigenlijk? 'Letterkunde' alleen ware duidelijk geweest; bij dit woord, hoe onlogisch ook gevormd (want het duidt een kunst als kunde aan en geeft aanleiding tot eenzelfde benaming voor kunstenaar en kenner) denkt iedereen aan literaire kunstwerken. Maar wat beduidt de toevoeging 'taalkunde'? Zal naast literaire geschriften een enkele categorie van wetenschappelijke werken, namelijk die, waarvoor de taal studieobject is, worden toegelaten? Of bedoelt men: werken, die, hoewel niet literair van aard, voor de geschiedenis van onze taal niettemin van belang zijn?

Er schijnt aanleiding te bestaan, het laatste te gelooven. 'Wie nu Stevin's *Burgherlick Leven* leest', aldus mevr. Romein, 'leze het in de eerste plaats als taalmonument, als staal niet alleen van zeer bijzondere persoonlijke stijl-kwaliteiten, maar ook van de wijze, waarop een jong volk zich een eigen beschaving en in zijn wetenschappelijke taal een eigen beschavings-instrument schiep'.

Wanneer echter het *Burgherlick Leven* op dezen grond voor uitgave in aanmerking kon komen (literaire qualiteiten zal men er toch niet wel aan hebben toegekend), is niet in te zien, waarom het met den opzet der onderneming in strijd zoude zijn geweest, indien de keuze op de *Weeghconst* ware gevallen. Want in nog heel andere mate dan het thans uitgegeven werkje is de *Weeghconst* als een taalmonument te beschouwen. Hier is het, dat de hartstochtelijke bewonderaar der 'Duytsche tael', die Stevin was, zijn schoonste terminologische vondsten doet; hier schept hij de

Nederlandsche wis- en natuurkundige vaktaal, die inderdaad tot een eigen beschavingsinstrument zou worden en hier, niet in het *Burgherlick Leven*, treft men die vele uitmuntende door hem gevormde termen aan, die, als *evenwicht* en *evenredigheid*, tot een onvervreemdbaar bezit van ons taaleigen zijn geworden en waarin zijn werkzaamheid naamloos is blijven voortleven.

Het trekt de aandacht, dat de uitgevers ook dit heel goed weten. ‘Zijn vertalingen in het *Burgherlick Leven*’, schrijft Prof. Overdiep, ‘zijn niet zoo talrijk, en ook niet zoo belangrijk, als die in zijn wiskundige werken. Het is ook opmerkelijk, dat er betrekkelijk veel bij zijn, die niet in ons taaleigen konden beklijven.’

Dit is wel een merkwaardige aanvulling van de bekentenis, die we mevr. Romein hoorden doen! Het uitgegeven geschrift bleek ontoereikend en onrechtvaardig voor de beoordeeling van den mensch en den geleerde; en nu blijkt het als taalmonument ook al niet het beste te zijn, wat men in Stevin's werk kon aantreffen. Maar opnieuw: waarom is het dan eigenlijk gekozen?

Men zal nu begrijpen, waarom we voor de eerste daad der Stichting, bij alle sympathie voor haar voornemens, niet meer dan een getemperde voldoening kunnen uiten. De Stichting vervolgt een schoon doel, maar haar werk zal pas een waarlijk nationale beteekenis verkrijgen, wanneer zij haar taak, het geestelijk verleden van ons volk te doen herleven, zoo ruim opvat, dat alle gebieden van cultureele activiteit onder haar aandacht vallen.

We citeerden reeds eenige malen de inleiding, die mevr. Romein voor het *Burgherlick Leven* schreef; hierin gaan aan een heldere en lezenswaarde karakteristiek van den inhoud van het werkje enkele beschouwingen over Stevin's leven en werkzaamheid vooraf, die tot een drietal min of meer kritische beschouwingen aanleiding geven.

De eerste betreft de mededeeling, dat Stevin ‘het eerste bruikbare schriftstelsel’ voor de algebra zou hebben ontworpen. Het staat te vreezen, dat mevr. Romein in een moeilijk parket zou komen te verkeeren, als zij deze bewering eens waar moest maken. Het is bekend, dat de notatie, die Stevin in algebraïsche vergelijkingen toepast, in zooverre een verbetering beduidt ten opzichte van het in de 16de eeuw veelal toegepaste kossische systeem, dat hij de opvolgende machten van de onbekende niet

langer door afzonderlijke teekens weergeeft, maar door één teeken met veranderlijken index (waaruit later onze tegenwoordige exponentennotatie is voortgekomen). Maar ten eerste is dit denkbeeld niet van Stevin afkomstig, doch van Bombelli; en ten tweede kan men een verbeterde symboliek van de machten van de onbekende nog lang niet als een bruikbaar algebraïsch schriftstelsel (zooals dat onder invloed van Viète zou ontstaan) beschouwen. Stevin heeft ongetwijfeld verdiensten gehad voor de theorie der algebraïsche vergelijkingen, maar deze zijn meer in de uniformiseering van de oplossingsmethoden te zoeken dan in de verbetering van de notatie.

In de tweede plaats betoogt mevr. Romein, dat Stevin's streven om zich in de landstaal uit te drukken, het nadeelige gevolg heeft gehad, dat hij zich daardoor onherroepelijk afsloot ‘van die kleine kring der Europese wetenschap, die in het Latijn een onderling middel van verkeer bezat’ en dat hij zoodoende ‘het voortbouwen op zijn ideeën onmogelijk gemaakt □heeft□.’ Dit betoog lijkt weinig overtuigend. Vooreerst is het een dwaling, te meenen, dat Stevin uitsluitend in de landstaal zou hebben geschreven. Hij publiceerde in 1585 in het Fransch een werk over rekenen en algebra, *l'Arithmétique*, waarin onder den titel *Le Disme* zijn geschrift over de decimale breuken is opgenomen; in 1594, eveneens in het Fransch, de *Appendice algébraique*. In 1608 verscheen de groote samenvatting van de onderwerpen, waarin hij Prins Maurits had onderwezen, op last van den Prins behalve in het Nederlandsch (de *Wisconstige Gedachtenissen*) ook in het Latijn (*Hypomnemata Mathematica*) en in het Fransch (*Mémoires Mathématiques*). En in 1634 gaf Girard eveneens in het Fransch een omvangrijke collectie van zijn werken op het gebied van wiskunde en mechanica uit (*Oeuvres Mathématiques*). Bovendien is de gebruikelijke bewering, dat de wetenschappelijke literatuur in de 16de eeuw uitsluitend in het Latijn geschreven werd, voor de vakken rekenkunde en algebra niet in overeenstemming met de feiten. Ik behoef er mevr. Romein slechts even aan te herinneren, dat Tartaglia en Bombelli werken in het Italiaansch schreven, Riese, Rudolff en Stifel in het Duitsch, Peletier in het Fransch, Recorde in het Engelsch en Nunes in het Portugeesch om ook bij haar zelf twijfel te wekken, of de verklaring die zij van den inderdaad opvallend geringen invloed, dien Stevin op het weten-

schappelijke denken heeft uitgeoefend, geeft, wel de juiste is.

Een derde opmerking betreft een grapje, dat mevr. Romein zich veroorlooft naar aanleiding van het, naar men weet, onlangs aan het licht gebrachte feit, dat Stevin een onwettig kind was van een ‘weinig formele’ Brugsche burgerdochter. Zij speelt namelijk met het denkbeeld, dat dit feit van invloed kan zijn geweest op zijn streven, in de natuur overal orde en wetmatigheid op te sporen. Wij zouden mevr. Romein ernstig tegen dergelijke boutades willen waarschuwen; wat bij haar nog scherts is (het zou beleedigend zijn, te onderstellen, dat ze een zoo volstrekte ongerijmdheid anders dan in scherts kan produceeren) wordt namelijk bij volgende auteurs onvermijdelijk ernst. De eerste, die na haar weer populair over Stevin gaat schrijven, zal het ongetwijfeld hebben over de interessante hypothese, die mevr. Romein ter verklaring van Stevin's natuurwetenschappelijken aanleg heeft opgesteld; en bij den volgenden zal men lezen, dat, zooals mevr. Romein heeft aangetoond, een onwettige geboorte zoo bevorderlijk is voor een loopbaan als physicus.

E.J. DIJKSTERHUIS

De geestrijke ridder Don Quichot van de Mancha
Door Miguel de Cervantes Saavedra (1547-1616)

In de opdracht van het Tweede Deel van den *Quijote*, dat eerst in 1615, tien jaar na de verschijning van het Eerste het licht zag, vertelt Cervantes aan den graaf van Lemos, dat het publiek over het algemeen verlangend naar het vervolg van de geschiedenis had uitgezien; ‘maar hij, die het vurigst begeerd had het in handen te krijgen, was de groote Keizer van China.’ ‘Want,’ zoo gaat hij voort, ‘het zal een maand geleden geweest zijn, dat hij mij met een specialen koerier een in de Chineesche taal gestelden brief toezond, waarin hij van mij verlangde, of beter gezegd, mij beleefd verzocht hem dit te doen toekomen, want hij wilde een onderwijsinstelling oprichten waar de Spaansche taal zou worden gedoceerd, en hij wenschte dat als leerboek de geschiedenis van Don Quichot zou worden gebruikt. Tegelijk hiermede schreef hij mij, dat ik rector van die onderwijsinstelling moest worden. Ik vroeg den brenger van den brief toen, of Zijne Majesteit hem eenige vergoeding voor reiskosten voor mij had meegegeven. Maar hij antwoordde dat daaraan in de verste verte niet was gedacht.’

Cervantes sprak hier schertsend. Maar den *Quijote* als paedagogisch instrument te hebben gezien, is toch wel een van de meest geslaagde voorspellingen van den auteur. Immers overal waar de Spaansche taal en letterkunde ernstig worden beoefend, hoopt de leermeester zijn leerlingen eens te brengen tot de bladzijden van dit machtige prozawerk.

Hoezeer de belangstelling voor het Spaansch ook in ons land gedurende de laatste twintig jaar is toegenomen, niet ieder die zich wil verdiepen in de meesterwerken van de groote literaturen, kent Spaansch of beheerscht het in voldoende mate om een zoo moeilijken tekst als den *Quijote* te verstaan. Een breede schare van belangstellenden zal dus aangewezen blijven op een vertaling. Voor hen wordt hier, te beginnen met de eerste twee hoofdstukken, een nieuwe overzetting aangeboden.

Is een nieuwe Nederlandsche vertaling van *Don Quichot* noodig? Afgezien van een groot aantal bewerkingen en kinderboeken, waarin maar bitter weinig van Cervantes' tekst is overgebleven en nog veel minder van zijn geest, bestaan er eigenlijk maar twee volledige vertalingen van het werk in het Nederlandsch. De oudste daarvan is die van Lambert van den Bos of Lambertus Sylvius (1610-1698), een Dor-

drechtenaar, die rector van de Latijnsche school was in zijn geboorteplaats. Zijn *Quijote*-vertaling[1] verscheen voor het eerst in 1657 en is sedert, in den loop van de 17de en 18de eeuw, herhaaldelijk herdrukt. Dit succes is niet bevreemdend. Ofschoon de vertaling niet geheel volledig, hier en daar zeer vrij en lang niet altijd juist was, gold het toch een ernstige poging om het werk in het Nederlandsch over te brengen. En hoe het ook zij, de lezer die geen Spaansch verstond, heeft zich ten onzent nagenoeg twee eeuwen lang met het werk van Lambert van den Bos tevreden gesteld.

De romantiek, die allerwegen belangstelling wekte voor de cultureele waarden van Spanje, is niet uitsluitend de kennis van Calderón ten goede gekomen, den 'Sonnenstrahl der Geister', wien, naar het dwepend woord van Friedrich Schlegel 'die diamantene Krone des Dichterhimmels' toekwam, maar ook die van Cervantes. Van zijn oeuvre, inzonderheid van den *Quijote*, zijn in den loop der 19de eeuw vertalingen verschenen, ook in ons land, zij het dan wat later dan elders. Mr. C.L. Schuller tot Peursum (1813-1860), een Utrechtsch advocaat, komt de eer toe in 1855 een volledige en zeer consciëntieuze Nederlandsche vertaling van Cervantes' werk te hebben geleverd[2]. En de arbeid van Schuller tot Peursum is te verdienstelijker, daar hij verricht werd in een tijd toen er van een wetenschappelijke beoefening van de moderne talen in het algemeen aan onze universiteiten nog geen sprake was, laat staan van het Spaansch.

Maar nu wij bijna een eeuw verder zijn, kunnen wij ons niet meer tevreden stellen met de vertaling van dezen letterlievenden Utrechtschen jurist. Immers in deze honderd jaar heeft de studie van de Spaansche taal en letterkunde, zoowel in als buiten Spanje, een enorme vlucht genomen. Onze kennis van het Spaansch van de 16de en 17de eeuw stelt ons in staat Cervantes beter te verstaan dan dit vorigen generaties gegeven was.

Bij onze vertaling zijn wij uitgegaan van den tekst, zooals die is vastgesteld in de laatste uitgave van Francisco Rodríguez Marín[3], een van de beste kenners van het Spaansch van de *Edad de oro* in het algemeen en van Cervantes in het bijzonder, wiens voortreffelijke commentaren onze Nederlandsche vertaling stellig zullen zijn ten goede gekomen. De eerste ondergeteekende werd, bij het vervullen van zijn taak, trouw ter zijde gestaan door Mejuffrouw Dr. H.C. Barrau te Tiel, die zich de niet geringe moeite getroostte om de kopij der vertaling met verschillende andere uitgaven te collationneeren. Hoe dankbaar dus door ons gebruik gemaakt is van de uitgave van Rodríguez Marín, wij hebben ook ons voordeel gedaan met enkele andere edities en commentaren, zooals die

1) *Den Verstandigen*, *Vroomen Ridder Don Quichot de la Mancha' Geschreven door Miguel de Cervantes Saavedra. En nu uyt de Spaensche in onse Nederlantsche tale overgeset*, *door L.V.B.*, *Tot Dordrecht*, *Voor Jacobus Savry*, *woonende in 't Kasteel van Gent*, *Anno* 1657.
2) *De Vernuftige Jonkheer Don Quichote*, 4 deelen, Haarlem 1855 (bij A.C. Kruseman).
3) *El Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha* de *Miguel de Cervantes Saavedra*, *nueva edición crítica con el comento refundido y mejorado y más de setecientas notas nuevas dispuesta por Francisco Rodríguez Marín*, VII tomos, Madrid 1927-1928.

van Diego Clemencín en Clemente Cortejón. Dat een tekst die ruim drie eeuwen geleden in Spanje geschreven werd door een zoo belezen auteur als Cervantes, hier en daar voor den modernen Nederlandschen lezer wel eenige toelichting vereischt, spreekt vanzelf. Wij willen echter niemand door overbodige geleerdheid van de lectuur van het eenige goede boek van de Spaansche letterkunde, zooals iemand van den *Quijote* gezegd heeft, afschrikken. Om deze reden is het, dat wij de aanteekeningen, zoo gering mogelijk in getal, en de volstrekt noodige zoo beknopt mogelijk geredigeerd, aan het eind van ieder hoofdstuk hebben geplaatst.

Voor het vertalen van den *Quijote* heeft men echter niet alleen een philoloog noodig, maar ook een talent, dat in staat is het kunstwerk als het ware opnieuw na te dichten. Het is de tweede ondergeteekende, die zich met deze taak, in nauwe samenwerking met den eersten, heeft belast. Maar hoezeer ook gestreefd werd naar goed Nederlandsch, nimmer werd de belangrijke plicht uit het oog verloren: Cervantes zoo getrouw mogelijk aan het woord te laten.

Zoo zullen dan in de volgende afleveringen van dit tijdschrift de voor den modernen lezer interessantste hoofdstukken van het Eerste Deel van *De geestrijke ridder Don Quichot van de Mancha* in onze nieuwe vertaling gepubliceerd worden. Misschien zijn sommigen geneigd de vraag te stellen: maar waarom moeten wij thans *Don Quichot* lezen? Dan luidt ons antwoord met de meeste stelligheid: leest hem juist nu, in dagen van smartelijke beproeving voor ons vaderland.

De *Quijote* immers werd geschreven in tijd van grooten tegenspoed voor het Spaansche volk. Als Cervantes na de jaren van zijn gevangenschap in Algiers terugkeert, wordt hij overal, in de steden en dorpen die hij doortrekt, getroffen door de financieele ellende, den toenemenden nood en de bedroevende organisatie: de eigenlijke oorzaken van de mislukking van een grootsche onderneming als die van de Armada Invencible van 1588. Nauwelijks vijfentwintig jaar na den glorieuzen slag bij Lepanto, toen hijzelf, onder de vaan van Don Juan de Austria meevocht, beleefde hij de landing van de Engelschen in Cádiz, waar de verdediging zoo onvoldoende voorbereid was, dat de stad onmiddellijk aan de plunderende vreemde soldaten ten prooi viel. Te midden van dien smaad nu laat Cervantes, de groote vaderlander, het ridderideaal van een grootsch verleden, de dagen van Karel V en Philips II, herrijzen, in de gedaante van een edelen dwaas, Don Quichot, die de neiging tot illusie belichaamt, steeds vergezeld van Sancho Panza, die de onuitroeibare zucht naar het materieele vertegenwoordigt. En te zamen dienen zij als waarschuwend symbool voor het volk zich niet te bezondigen aan een overdaad van idealisme, maar evenmin te vervallen in een gebrek daaraan.

Maar laten wij ons niet te veel verdiepen in de vraag, wat thans dit werk aan het Nederlandsche publiek te zeggen zou kunnen hebben. Immers als ieder waarachtig groot klassiek kunstwerk laat het in alle tijden voor ieder volgend geslacht weer een bijzonder, eigen geluid hooren, waarvoor geen belangstellend lezer doof zal zijn.

C.F.A. VAN DAM
J.W.F. WERUMEUS BUNING
A'dam, Juni 1940

Eerste hoofdstuk
Hetwelk handelt over den aard en de aangelegenheden van den vermaarden ridder Don Quichot van de Mancha.

In een dorpje van de Mancha[1)], waarvan ik den naam vergeten ben[2)], leefde nog niet lang geleden een zeker edelman, die een lans in zijn wapenrek, een antiek lederen schild, een mager paard en een snellen hazenwind bezat. Een middagmaal met vaker runddan schapenvleesch[3)], 's avonds meest een koud kliekje, op Zaterdag eieren met spek, Vrijdags linzen, en Zondags een lekker duifje, verslond driekwart van wat zijn landgoederen hem opleverden. De rest werd besteed aan een lakenschen lijfrok en fluweelen hozen voor de feestdagen, met schoeisel van dezelfde stof; door de week droeg hij simpeler laken, maar in zijn soort het fijnste. Hij had thuis een huishoudster van over de veertig en een nichtje van nog geen twintig, en een boerenknecht, die zoowel het paard zadelde als het snoeimes hanteerde. Deze ridder liep naar de vijftig; hij was taai van gestel, een mager man, met ingevallen wangen; hij stond altijd vroeg op en was een liefhebber van de jacht. Men heeft wel gezegd dat zijn achternaam Quijada of Quesada luidde; over deze zaak zijn de auteurs het niet geheel met elkandereens, ofschoon, op grond van de meest waarschijnlijke onderstellingen, valt af te leiden dat hij Quejana heette[4)]. Maar dit doet weinig af aan onze geschiedenis: het bewijze alleen, dat wij geen duimbreed van de waarheid zullen afwijken.

Men moet dan weten dat genoemde hidalgo zijn ledige uren (en dat waren de meeste van het jaar) wijdde aan het lezen van ridderromans, en wel met zooveel liefhebberij en genoegen dat hij zelfs de jacht haast vergat en ook het beheer van zijn geld en goed; zijn dwaze belangstelling ging zóó ver, dat hij menig stuk zaailand verkocht om ridderromans te koopen, en zoo sleepte hij alles in huis wat hij in handen kon krijgen. Van al deze ridderboeken waren hem geen zoo lief als die van den vermaarden Feliciano de Silva[5)]; want de heldere taal van zijn proza en de ingewikkelde redeneeringen van dezen auteur vond hij prachtig, en wel het meest daar waar hij de verliefde woorden en uitdagingsbrieven las, waarin op zoo menige plaats dingen stonden als: ‘De reden der onredelijkheid, dewelke mijn rede wordt

aangedaan, verzwakt mijn rede dermate, dat ik mij met reden over uwe schoonheid beklaag.' Of wel wanneer hij las: '... de hooge hemelen, die uwe goddelijke schoonheid goddelijk beschijnen met al hun sterren, doen u de verdienste verdienen, dewelke Uwe Genade verdient.'

Met zulke redekavelingen verloor de arme ridder het verstand, hij sloofde zich uit er dieper zin in te vinden dan zelfs de groote Aristoteles zou hebben doorgrond of verstaan, ook al ware hij daartoe alleen uit de dooden verrezen. Zoo had Don Quichot bij voorbeeld groote moeite met al de wonden die Don Belianís[6] sloeg en ontving, overwegende dat, hoe knap de toenmalige chirurgijnmeesters die hem onder handen hadden, ook waren, 's mans gelaat en geheele lichaam een en al litteeken moesten geweest zijn. Maar hij prees het in den auteur, dat zijn boek eindigde met de belofte van eindeloos nieuwe avonturen[7], en menigmaal bekroop hem de lust naar de pen te grijpen en ze persoonlijk te voltooien, zooals het daar beloofd wordt; hij zou dit zonder twijfel ondernomen en zelfs tot stand hebben gebracht, ware het niet dat de grooter gedachten die hem voortdurend bezighielden, het hem steeds weer hadden belet. Vaak ook redetwistte hij met den pastoor van het dorp (een gestudeerd man: hij had een graad gehaald in Sigüenza[8]!) over de vraag, wie dapperder ridder geweest was: Palmerijn van Engeland of Amadis van Gallië; de dorpsbarbier meester Nicolás was echter van oordeel dat geen van de twee wedijveren kon met den Ridder van den Phoebus en dat als er dan iemand met hem vergeleken mocht worden, dit alleen Don Galaor, den broer van Amadis kon zijn, omdat die in zijn soort een gemoedelijk mensch was, niet zoo aanstellerig en huilebalkerig als zijn broer; en, wat dapperheid betreft, vast niet zijn mindere.

Om kort te gaan, hij vergat zich zoo in zijn lectuur, dat hij alle nachten doorbracht met zijn boeken, van dat de zon onderging totdat zij opging, en alle dagen van ochtend- tot avondschemering; en van al dit vele lezen en weinig slapen werden de hersens hem zoo dor, dat hij ten slotte het verstand verloor. Zijn verbeelding raakte vervuld met al wat hij in zijn boeken vond aan tooverij en gevechten, veldslagen, uitdagingen, wonden, verliefde woorden, minnekoozingen, tegenslagen en andere onmogelijke dwaasheden; en hij dacht in zijn arm hoofd, dat heel dit samenraapsel van

bekende verzinselen de zuivere waarheid was; zoodat er geen waarachtiger verhaal meer voor hem ter wereld bestond dan deze geschiedenis. Hij gaf als zijn meening te kennen, dat de Cid Ruy Díaz een uitnemend dapper ridder was geweest; maar dat hij niet in de schaduw kon staan van den Ridder met het Brandende Zwaard[9], die met één slag twee woeste ontzaglijke reuzen vaneenspleet. Nader nog stond hem Bernardo del Carpio[10], daar deze in de rotsvallei van Roncevaux den betooverden Roeland verslagen had, listig als Hercules, toen hij Antaeus[11], zoon der Aarde, smoorde in zijn armen. Hij roemde den reus Morgante[12] hoog, die ofschoon behoorende tot het geslacht der reuzen, dat steeds even verwaten als lomp en ruw is, de eenige bleek met beschaving en goede manieren. Maar ver boven allen prees hij Renout van Montalbaen, en wel het meest als men hem uit zijn kasteel ziet komen, plunderen wie hem in den weg loopt, en in de landen van overzee, in het Moorenland, het groot goddeloos beeld van Mohammed ziet stelen - dat overigens geheel van klinkklaar goud was -, gelijk het in zijn geschiedenis wordt verteld. Hij zou er zijn huishoudster voor hebben overgehad om den verrader Galalón[13] een trap in zijn lenden te geven, en zijn nichtje op den koop toe.

Toen nu 's mans verstand al zoo reddeloos verloren was, kwam hij bovendien op de zonderlingste gedachte, die ooit in het brein van een dwaas geboren werd; het was deze, dat het hem passend en noodig scheen, zoowel te zijner grootere eer als ten behoeve van zijn land, dolend ridder te worden en de gansche wereld af te zwerven met paard en wapenen, op zoek naar avontuur, welbedreven in alles waarin naar hij gelezen had dolende ridders bekwaam waren, ten einde allen smaad te wreken en vele gevaarlijke bedrijven te ondernemen, hetgeen hem, indien hij die volvoeren kon, onvergankelijken roem en faam zou doen verwerven. De arme ziel waande zich door de kracht van zijn arm alleen reeds minstens tot keizer van Trebizonde gekroond; en aldus, vervuld van deze aangename gedachten en aangedreven door het zonderlinge behagen dat hij er in schepte, maakte hij haast met zijn plannen. Het eerste wat hij dan deed, was eenige stukken wapenrusting te poetsen, welke zijn voorouders hadden toebehoord, en die roestig en beschimmeld eeuwenlang vergeten in een hoek hadden gelegen. Hij kreeg ze schoon en bracht ze zoo goed moge-

lijk in orde; maar hij zag wel in, dat dit nog lang niet het ware was: hij had er bij voorbeeld geen echten ridderhelm bij, maar slechts een simpelen stormhoed; hierin voorzag hij echter met schranderheid, want van bordpapier vervaardigde hij een soort halven helm, die met den stormhoed samengeflanst, haast echt leek. Om de waarheid te zeggen, hij had om te beproeven of de helm sterk genoeg was en de gevaren van den strijd kon trotseeren, zijn zwaard voor den dag gehaald en er een paar slagen op gegeven, waarvan reeds de eerste in één oogenblik alles vernietigde wat hij in een week tot stand had gebracht; en het gemak waarmede hij dezen helm vernield had beviel hem geenszins, zoodat hij om zich in den vervolge voor zulk onheil te behoeden, den helm weer in elkaar zette, maar aan den binnenkant een paar stukken ijzer aanbracht, wat hem meer vertrouwen gaf. En zonder nieuwe proefnemingen te wagen, vond hij dat het nu een opperbeste helm was.

Hierna ging hij eens naar zijn paard kijken en ofschoon het evenveel pooten met hoefkanker had als er duiten in een vierduitstuk gaan[14)], en overigens meer gebreken dan het ros van Gonela[15)], dat naar men weet niet meer was dan vel over been[16)], meende hij dat Alexanders Bucephalas[17)] noch het paard Babieca[18)] van den Cid er op één lijn mee konden staan. Vier dagen lang zat hij te denken welken naam het hebben moest; want (zooals hij tegen zichzelf zeide) het ware het ros van een roemruchten ridder niet waardig onvermaarden naam te dragen, te meer waar het zulk een best beest was. En hij trachtte daarom een naam te verzinnen, die zoowel sprak van wat het beest geweest was, eer het dolend ridder diende, als van zijn tegenwoordigen staat. Het is immers recht en redelijk dat, waar de heer van staat wisselt, het paard dit doet van naam; en hier paste een naam van pracht en geweld, die klonk als een klok, gelijk strookte met de nieuwe orde en het nieuw bedrijf waarin het dienst deed. En zoo, nadat ontelbare namen hem in brein en verbeelding geboren, weer verworpen en versmaad, herschapen, slecht bevonden en nogmaals overdacht waren, noemde hij hem ten slotte *Rossinant*, hetgeen naar het hem toescheen verheven en welluidend klonk en tevens verklaarde dat het eens een ‘rocín’, een knol was, ‘antes’ ofwel vóór het was wat het thans was, namelijk het paard dat voor alle ‘rocines’, ofte wel knollen, ging: het eerste paard ter wereld zoogezegd.

Voldaan dat hij een naam voor zijn paard gevonden had, wenschte hij er thans zichzelf een te geven; dit nam zijn gedachten nog eens acht dagen in beslag, aan het einde waarvan hij zich *Don Quichot*[19] noemde, hetgeen gelijk reeds gezegd werd de auteurs die over deze waarachtige geschiedenis schrijven van meening doet zijn, dat hij ongetwijfeld Quijada moet hebben geheeten, en niet Quesada, zooals anderen wenschen te beweren. Evenwel, overwegende dat de dappere Amadis zich niet vergenoegde met Amadis zonder meer, doch daar den naam van zijn volk en vaderland aan had toegevoegd, met het oogmerk deze in zijn roem en eer te doen deelen, zoodat hij zich *Amadis van Gallië* noemde, wilde Don Quichot als goed ridder, ook aan den zijnen de zijne toevoegen en zich Don Quichot van de Mancha noemen; dit verklaarde, meende hij, zeer duidelijk van welk geslacht en welke landstreek hij was, en hij eerde de laatste door ze in de tweede plaats als zijn bijnaam te kiezen.

Nadat dus nu zijn wapenen waren gepoetst, nadat van den stormhoed een helm was gemaakt en zijn paard en zichzelf een naam was gegeven, haalde hij zich in het hoofd dat hem niets meer ontbrak dan een edele dame om zich op te verlieven; want dolend ridder zonder geliefde is als boom zonder blad en vruchten, en als lichaam zonder ziel[20]. En hij zeide bij zichzelf: ‘Wanneer ik, als straf voor mijne zonden, ofwel dank zij mijn gelukkig gesternte, hier of daar een reus op mijn weg vind, gelijk dit dolenden ridders gewoonlijk overkomt, en hem dan in één enkel treffen versla, het lijf doorklief, of ten langen leste overwin en onderkrijg, ware het dan niet wenschelijk iemand te kennen, aan wie ik hem ten geschenke kan zenden? En het beste zou zijn, dat hij zich naar mijn aangebedene begeeft, voor haar nederknielt en op nederigen en ootmoedigen toon zegt: “Ik, vrouwe, ben de reus Caraculiambro[21], heer van het eiland Malindrania, die in het tweegevecht verslagen is door den onvolprezen ridder Don Quichot van de Mancha, welke mij bevolen heeft bij UEd. mijn opwachting te maken, opdat Uwe Genade over mij beschikke naar wil en welbehagen?’ Ach, hoe verheugd was onze goede ridder, toen hij deze toespraak gehouden had, en hoeveel meer nog toen hij iemand vond, aan wie hij den naam van aangebedene zijns harten kon geven! Er woonde, naar men zegt, in een dorpje dicht bij het zijne een knappe boerenmeid, aan wie hij vroeger

zijn hart had verloren, hoewel zij, naar men zegt, daar nooit weet of last van had. Zij heette Aldonza Lorenzo, en haar, leek hem, kon men het best den titel van meesteresse zijner gedachten schenken. Hij zocht een naam voor haar die niet al te zeer bij den zijnen afstak, en diende te doen denken aan een prinses en hooggeboren vrouwe, en hij noemde haar ten slotte Dulcinea[22] van El Toboso (omdat zij in El Toboso geboren was): een naam, naar zijn meening, welluidend, uitgelezen en vol beteekenis, gelijk alle andere, die hij voor zich en het zijne had bedacht.

Tweede hoofdstuk
Hetwelk handelt over den eersten tocht, dien de geestrijke Don Quichot uit zijne landen heeft ondernomen.

Toen nu Don Quichot dit alles geregeld had, wilde hij geen tijd meer verspillen om zijn denkbeelden tot daden te maken, mede omdat hij in de benauwenis zat over de groote schade die naar hij meende de wereld zou lijden indien hij langer draalde alle beleedigingen te wreken, al het kromme recht te maken, onrecht te herstellen, misbruiken uit te roeien en schulden te vereffenen. En zoo, op een goeden morgen, zonder iemand van zijn plannen op de hoogte te brengen en zonder dat iemand hem zag, wapende hij zich nog vóór het aanbreken van den dag met al zijne wapenen, zette zijn armetierig saamgeflansten helm op het hoofd, schoot het schild aan den arm, steeg op Rossinant, nam zijn lans en reed door de achterpoort van den hoenderhof de velden in, opgetogen en welgemoed nu hij voelde hoe goed zijn edel plan begon. Het was een van de vroeg heete dagen van Juli. Maar nauwelijks reed hij in het vrije veld, of een schrikkelijke gedachte overviel hem en wel dermate dat zij hem haast keert deed maken; want hem schoot te binnen, dat hij nog niet tot ridder geslagen was en volgens de wetten der dolende ridderschap de wapens tegen geen enkel ridder kon of mocht opnemen; en dat al ontving hij den ridderslag hij de wapenen blank moest voeren, als een jonge held, en zonder eenig wapenteeken, tot hij het door zijn stoutmoedigheid verworven had. Deze redeneeringen brachten hem aan het weifelen; maar hij was veel te dwaas in het hoofd om er nog plaats voor rede in te hebben, en hij besloot zich tot ridder te doen slaan door den eersten den besten dien hij ontmoette, naar het voorbeeld van zoovele anderen wien het aldus vergaan was, naar hij gelezen had in de boeken, die hem zoo te pakken hadden. Wat de blanke wapenen betreft, die zou hij zoodra hij er tijd voor had wel zoo schoon poetsen, dat ze witter werden dan hermelijn; dit stelde hem gerust, en hij vervolgde zijn weg, geen anderen dan dien zijn paard hem wees, in het goed geloof dat hierin het avontuurlijk geluk lag.

Zoo ging dan onze spiksplinternieuwe avonturier zijn wegen en begon voor zich heen te spreken:

‘Wie twijfelt er aan dat in toekomende eeuwen als de waarachtige geschiedenis van mijne roemruchte daden in het licht zal worden gegeven, de wijzeman die ze te boek stelt, zoodra hij dezen mijn eersten tocht vóór dag en dauw verhaalt, als volgt zal schrijven: “Nauwelijks had de rosblonde Apollo het goudverguld haar zijner heerlijke lokken over het aangezicht der wijde wereld uitgespreid en nauwelijks had het klein en bontgevederd gevogelte met geharpte tong de komst der rooskleurige Aurora begroet, die, de zachte sponde van den jaloerschen gemaal[1)] verlatende, zich door de deuren en vensters aan de kim van de Mancha den stervelingen vertoonde, of de welvermaarde ridder Don Quichot, den tragen pluimen ontstijgend, beklom zijn welvermaard paard Rossinant, en ving zijn rit aan door het oud en overbekend land van Montiel[2)]”.’

En dat was waar: daar reed hij. Hij vervolgde: ‘Geprezen de tijd en welzalig de eeuw, waarin al deze mijn groote daden aan het licht zullen komen, het metaal der graveerkunst, het marmer der beelden en de paneelen der schilderkunst wel waardig, het nageslacht ter gedachtenis. O gij, meester vol wijzemanskunsten wie gij ook zijn moogt, aan wien het gegeven is kroniekschrijver dezer wondervreemde geschiedenis te zijn! U roep ik aan mijn goed paard Rossinant niet te vergeten, mijn eeuwigen metgezel op alle mijne wegen en tochten.’ En hij zei nog, als ware hij werkelijk verliefd: ‘O Dulcinea, prinses, machthebster over dit geboeide hart! Groot onrecht hebt gij mij gedaan door mij heen te zenden en te verwerpen, en met uw starre standvastigheid te bevelen niet meer voor uw schoon aangezicht te verschijnen. Moge het u toch behagen, señora, dit u verslaafde hart te gedenken, dat zooveel smarten lijdt om der wille van uw liefde.’

Zoo, in den trant van zijn boeken, reeg hij nog menige dwaasheid aan de andere in de taal die ze hem geleerd hadden. En onderwijl reed hij zóó langzaamaan voort, en de zon steeg zóó snel en scheen zóó heet dat zij hem best de hersens had kunnen doen smelten, als hij ze gehad had.

Hij reed haast dien ganschen dag, zonder iets noemenswaardigs te beleven; en hij verviel der wanhoop ten prooi, want hoe gaarne had hij ten spoedigste iemand willen ontmoeten om de kracht van zijn sterken arm te beproeven. Er zijn auteurs die beweren dat het eerste avontuur hetgeen hem overkwam, dat van Puerto

Lápice was; andere zeggen het was dat van de windmolens; maar voor zoover ik de zaak heb kunnen nagaan, en te oordeelen naar hetgeen ik beschreven vond in de annalen van de Mancha, reed hij den geheelen dag voort, en waren zoowel hij als zijn ros tegen het vallen van den avond doodmoe en rammelend van den honger, totdat hij allerwegen rondziende of hij een kasteel of herdershut mocht ontdekken om een dak te vinden, zijn schrikkelijken honger te stillen en zijn moede ledematen te strekken, omstreeks den weg waarlangs hij reed, een herberg zag. Het was hem, als zag hij een ster, die hem niet alleen de voorportalen, maar de paleizen van zijn verlossing wees. Hij repte zich, en bereikte de herberg bij het vallen der duisternis.

Daar stonden toevallig twee jonge vrouwen aan de deur, van het slag dat lichtekooien heet, die met een paar muilezeldrijvers mee naar Sevilla gingen en juist dien avond in de herberg zouden overnachten. Maar aangezien het onzen ridder van avonturen scheen dat al wat hij dacht, zag of fantaseerde, in den geest der romans geschiedde, had hij de herberg nog niet gezien of hij verbeeldde zich dat het een kasteel was met zijn vier torens en spitsen van glanzend zilver, met ophaalbrug en diepe gracht en al wat er verder over zulke kasteelen geschreven staat. En toen hij dan bij de herberg, die hem een kasteel scheen, aankwam, hield hij vlak er voor Rossinant den teugel in, en wachtte af, of er geen dwerg tusschen de tinnen verscheen om de trompet te steken, ten teeken dat er een ridder voor de poort stond. Maar toen hij merkte dat dit wel lang duurde en dat Rossinant haast had op stal te komen, reed hij naar de deur van de herberg en zag de twee meisjes van pleizier staan, die hij hield voor twee schoone jonge maagden of bevallige dames, zich verpoozende voor de poort van het kasteel. Op dit oogenblik wilde het toeval dat er een varkenshoeder den hoorn blies; hij dreef een troep zwijnen van de stoppelvelden en dat vee luistert naar dit signaal - ook zonder uw permissie, een zwijn is een zwijn[3)]. Don Quichot stelde zich terstond voor wat hij zien wilde, meende dat een dwerg signaal gaf van zijn komst, en kwam hoogst voldaan bij de herberg en de dames aan, die toen zij een zoo zonderling gewapend man met lans en schild op zich zagen afkomen, in doodsangst de herberg binnenstoven. Don Quichot echter die uit de overijlde vlucht afleidde dat zij bevreesd waren, sloeg zijn bordpapieren vizier

op, vertoonde zijn magere en met stof bedekte gelaat en sprak met vriendelijk voorkomen en kalme stem:

'Vliedt niet, schoone dames, en koestert geen vrees voor eenig onrecht; want het past noch voegt de ridderschap waartoe ik behoor, iemand eenig geweld aan te doen, hoeveel te minder zulken hooggeboren maagden als gij, naar uw uiterlijk te oordeelen, blijkt te zijn.'

De vrouwen stonden hem aan te gapen en trachtten wat kijk op het gezicht te krijgen, dat door het slecht vizier bedekt werd; maar toen zij hoorden dat hij haar maagden noemde, wat ver boven haar stand was, konden zij haar lachen niet houden, en zij proestten het zóó uit, dat Don Quichot ten slotte in toorn ontstak en zeide:

'Beheersching siert schoone vrouwen, en de lach die voortspruit uit lichtvaardigheid is een groote dwaasheid; ik zeg u dit echter niet om u te bedroeven of uwe gemelijkheid op te wekken; want mijn eenige wensch is u ten dienst te staan.'

Deze taal, die de dames niet verstonden, en de vreemde verschijning van onzen ridder werkten nog meer op haar lachlust, en en dit op zijn ergernis; het zou nog heel wat slimmer zijn geworden, als op dit oogenblik de waard niet voor den dag was gekomen, een zeer dik man, en daarom zeer vredelievend van aard, die, toen hij deze raar toegetakelde verschijning zag, met zoo slecht bij elkander passende uitrusting als toom, lans, lederen schild en kuras[4], de dames haast gezelschap was gaan houden in haar vroolijke bui. Al dit oorlogstuig joeg hem echter per slot van rekening toch angst aan en hij besloot den man maar beleefd toe te spreken:

'Indien UEd. onderdak zoekt, mijnheer de ridder, zult u alles in overvloed vinden, behalve een bed; want dat hebben wij hier in de herberg niet.'

Don Quichot zag hoe nederig de voogd van het slot (want daar hield hij hem voor) was en gaf hem ten antwoord:

'Heer kastelein, ik neem alles voor lief; want

> "Mijn eenige tooi zijn de wapens,
> Mijn eenige rust is de strijd",[5]

et caetera, et caetera.'

De waard dacht dat hij hem kastelein noemde omdat hij hem voor een rechtschapen Kastiliaan[6] hield, terwijl hij een Andalusiër

was, en nog wel van den waterkant van Sanlúcar,[7] een grooter boef dan Cacus,[8] en liederlijker kerel dan een verloopen student die zich als lakei verhuurt.

'Dan,' zei hij, 'zal UEd.'s bed de harde rotssteen en uw eenig slapen waken zijn; stijgt u dus gerust af: u kan er zeker van zijn in deze hut volop gelegenheid te vinden een heel jaar niet te slapen, laat staan een nacht.'

Met deze woorden hield hij den stijgbeugel voor Don Quichot, die zich met veel moeite en omslag uit den zadel werkte, als een man die den heelen dag niet gegeten heeft.

Het eerste wat hij den waard zei was dat hij alle zorg voor zijn paard moest hebben, want het was de beste havereter van de wereld. De waard keek het beest eens aan, maar hij vond het niet zoo best als Don Quichot, niet half zoo best; en nadat hij het gestald had, kwam hij terug om te kijken wat zijn gast verlangde. De twee meisjes die zich met hem verzoend hadden, waren hem aan het ontwapenen. Ze hadden hem borst- en schouderkuras reeds uit, maar het kraagstuk was met geen menschelijke mogelijkheid los te krijgen en van het misbaksel van een helm, dien hij vastgebonden had met een paar groene bandjes, wist men hem ook niet te bevrijden. Er moest een mes aan te pas komen, want niemand kon de knoopen er uit krijgen. Maar daar wilde Don Quichot volstrekt niet van hooren, en zoo bleef hij dien heelen avond zitten met den helm op zijn hoofd: men kan zich geen belachelijker en vreemder verschijning voorstellen. Terwijl zij doende waren hem van zijn rusting af te helpen, zeide hij, zich verbeeldende dat deze veelgebruikte vrouwspersonen die hem hielpen, voorname dames van dat kasteel waren, met veel zwier:

'Nimmer zag men eenig ridder
Zoo door schoone dames dienen
Als het Don Quichot geschied is
Toen zijn dorp hij ging ontvlieden:
Maagden gingen hem verzorgen,
En prinsessen 't paard voorzien.[9]

Het paard Rossinant, lieve dames; want zoo is zijn naam, en ikzelf noem mij Don Quichot van de Mancha; en ofschoon ik mij eerst niet had willen bekend maken voor en aleer de heldendaden in uwen dienst en te uwen bate verricht mij befaamd hadden gemaakt, is de aandrang deze oude romance van Lancelot toe te

passen op de omstandigheden van het oogenblik, de oorzaak geweest dat gij mijn naam reeds nu verneemt, nog voor mij goed avontuur te beurt viel; maar eens zal de tijd komen, dat Uwe Genaden mij bevelen zullen en dat ik zal gehoorzamen. En de kracht van mijn arm zal u doen zien, hoezeer ik verlang u te dienen.'

De meisjes, die niet gewend waren zulke hoogdravende taal te hooren, zeiden geen woord; ze vroegen alleen, of hij iets wilde gebruiken.

'Ik zou,' zei Don Quichot, 'gaarne iets tot mij nemen, wat het ook zij: ik heb een gevoel dat het best van pas zou komen.'

Het was dien dag toevallig Vrijdag, en er was in de heele herberg niets te vinden dan een paar maaltjes visch, die men in Kastilië *abadejo*, ofte wel gedroogde kabeljauw, in Andalusië *bacallao*, of wel stokvisch, elders weer *curadillo*, of wel kabeljauw op zijn droogst, en in andere plaatsen van Spanje *truchuela*, of forel der armen noemt. Zij vroegen hem, of Z. Ed. soms een stokforelletje wilde eten; want andere visch was er niet.

'Als er maar stokforelletjes genoeg zijn,' antwoordde Don Quichot, 'zijn zij hetzelfde waard als één groote[10]; want het is mij om het even, of ze mij acht realen geven of een stuk van achten[11]. Dit nog te meer, daar het met de forelletjes wel eens kon wezen als met het kalf dat beter is dan de koe, en het geitebokje dat beter is dan de oude bok. Maar hoe dit zij, doe maar op; want de last der wapenen valt niet te dragen zonder goed bewind van het ingewand.'

Zij zetten de tafel voor hem in de poort van de herberg, omdat het er frisch was; en daar bracht de waard hem een schotel slecht geweekte en nog slechter gekookte stokvisch, en brood zoo zwart en smoezelig als 's mans wapenen. Het was om zich dood te lachen, als men hem zoo zag zitten eten; want met den helm op zijn hoofd, waarvan hij het kinvizier had opgeslagen, kon hij niets met zijn handen naar zijn mond krijgen als een ander het hem niet aangaf en hielp het er in te werken; en dus belastte een van de dames zich met deze taak. Maar toen ze hem te drinken wilde geven, ging dat niet, en er zou ook niets van terecht gekomen zijn als de waard niet een dikken rietstengel doorgestoken had, waarna hij Don Quichot een eind in den mond stak en hem van den anderen kant wijn inschonk. Onze ridder liet het zich

alles rustig welgevallen, als men zijn kinnebandjes maar niet stukmaakte. Terwijl deze tafereelen zich afspeelden, kwam er een varkenslubber langs de herberg, en hij blies terstond een keer vier vijf op zijn rieten fluit, wat Don Quichot nog meer overtuigde dat hij zich in een vermaard kasteel bevond waar men hem met tafelmuziek wilde behagen, dat de stokvisch forel was, het brood van het fijnste meel, de lichtekooien groote dames, en de waard slotvoogd van het kasteel. En hij vond zijn besluit dezen tocht te wagen zeer verstandig. Maar het kwelde hem, en het bleef hem kwellen, dat hij nog geen ridder geslagen was, want hij mocht zich immers volgens de wetten der ridderschap in geen avontuur begeven eer hij opgenomen was in de orde.

(*Wordt vervolgd*)

Eindnoten:

1) Volgens Francisco Rodríguez Marín, vormen deze eerste woorden van het eerste hoofdstuk een versregel, dien Cervantes ontleende aan een romance, voorkomende in het *Romancero general* (1600) en die aanvangt met de woorden *Vn lencero Portugues*.
2) In de 19de eeuw werd algemeen aangenomen, dat met dit dorpje Argamasilla de Alba werd bedoeld, een meening die door jongere onderzoekers is verworpen.
3) Schapenvleesch was in dien tijd duurder dan rundvleesch.
4) Iets verder in dit hoofdstuk opteert Cervantes weer voor *Quijada* en in hoofdstuk V voor *Quijana*. Vgl. F. Rodríguez Marín, *El modelo más probable del Don Quijote*, Madrid 1918.
5) Auteur van verschillende ridderromans, waarvan hier slechts genoemd worden *Lisuarte de Grecia* (1514) en *Amadís de Grecia* (1530).
6) Alleen reeds in de eerste twee boeken van de vier, die den roman van *Belianís de Grecia* vormen (Burgos, 1547), loopt de held niet minder dan 101 zware verwondingen op.
7) Jerónimo Fernández, auteur van de *Historia de Belianís de Grecia*, verzekert dat het slot van de oorspronkelijke geschiedenis verloren was gegaan en eerst kon worden gepubliceerd, wanneer het zou zijn teruggevonden.
8) De Universiteit van Sigüenza behoorde tot de kleinere universiteiten van Spanje. Cervantes noemt ze hier om den spot te drijven met universitaire graden.
9) Amadis van Griekenland. Hij noemde zich zoo, omdat hem een zwaard, bij wijze van gloeiende kool, op de borst brandde, totdat hij daarvan door den wijzen toovenaar Alquife werd verlost.
10) Bernardo del Carpio is een legendarische held, wiens daden bezongen worden in verschillende romances.
11) Antaeus was een gigant, die door de aanraking met zijn moeder (de Aarde) steeds weer nieuwe krachten ontving. Hij werd door Hercules opgetild en doodgedrukt.
12) Morgante werd, na een leven van buitensporigheden, tot het christendom bekeerd.
13) Door het verraad van Galalón (of Ganalón) kwamen bij Roncevaux de twaalf pairs van Charlemagne om het leven.
14) In het Spaansch staat: ‘aunque tenía más cuartos que un real’, hetgeen eigenlijk beteekent: ‘ofschoon het meer *cuartos* had dan een reaal’. Een reaal is een geldstuk van 25 céntimos; *cuarto* is de naam van een oud geldstukje van zeer geringe waarde (ongeveer 3 céntimos), maar het beteekent ook hoefkanker. Wij hebben getracht de woordspeling zoo goed mogelijk in het Nederlandsch weer te geven.
15) Gonela was de nar van een hertog van Ferrara. Het paard van Gonela was zóó mager en aftandsch, dat er vele grapjes over ten beste worden gegeven in de *Buffonerie del Gonnella* (in *Facetie*

del Piovano Arloto, Firenze 1565). Vgl. de uitdrukking *tener más faltas que el caballo de Gonela* (‘in het geheel niet deugen, vol gebreken zitten’).

16) In het origineel staat dit in het Latijn: *tantum pellis et ossa fuit*, een variant op de woorden uit Plautus' *Aulularia* III, sc. VI: ‘ossa ac pellis totust.’
17) Het lievelingspaard van Alexander den Groote.
18) De naam van het paard van Spanje's grooten nationalen held Rodrigo Díaz de Bivar, den Cid Campeador (± 1033-1099).
19) Het woord *quijote* is niet door Cervantes bedacht. Het is de naam van het dijstuk van een harnas. De keuze van den schrijver viel op dit woord niet alleen wegens zijn beteekenis, maar ook omdat de uitgang *-ote* uitsluitend toegepast wordt om iets als lachwekkend of verwerpelijk voor te stellen.
20) Vgl. Boyardo, *Orlando innamorato*, l. I, c. 18:

> Perch' ogni cavalier ch'e senza amore,
> Sen vista é vivo, é vivo senza core.

21) Een bespottelijke naam, die beteekent ‘met het bloote-billengezicht’.
22) Marcelino Menéndez y Pelayo (*Orígenes de la Novela*, tomo I, Madrid 1905, p. CDXCV, noot 1) acht het waarschijnlijk, dat Cervantes den naam *Dulcinea* ontleende aan Antonio de Lofrasso, in wiens werk *Los diez libros de la fortuna de amor* (l. VI), Barcelona 1573, een herder voorkomt die *Dulcineo* heet, en een herderin *Dulcina*.

1) Tithonus, echtgenoot van Aurora, die hem wel de onsterfelijkheid, maar niet de eeuwige jeugd schonk.
2) Streek van de Mancha.
3) Cervantes steekt den draak met de woorden *con permiso* (‘met permissie’), die soms te pas, maar heel vaak ook te onpas werden gebezigd, als men iets dat minder netjes was mededeelde.
4) Een lederen schild (*adarga*) en een kuras (*coselete*) pasten niet bij de uitrusting van dolende ridders, voor wie een *coselete* te licht was en wier zware, ijzeren schilden plachten gedragen te worden door hun schildknapen.
5) Dit zijn de eerste twee regels van de beroemde romance, getiteld *La Constancia* (*Mis arreos son las armas*), die niet alleen Don Quichot, maar ook de waard van buiten kende, want deze bleek volkomen vertrouwd te zijn met de volgende twee regels:

> ‘Mijn eenig bed is de rotssteen,
> Mijn eenige slapen is waken.’

6) De woordspeling is moeilijk in het Nederlandsch over te brengen: *castellano* beteekent zoowel kastelein als Kastiliaan.
7) De waterkant van Sanlúcar de Barrameda was in Cervantes' tijd een beruchte buurt, waar gespuis van allerlei slag samenkwam.
8) Cacus, de zoon van Vulcanus, was een booswicht, die door Hercules werd omgebracht.
9) De oude, zeer populaire romance van Lancelot (*Nunca fuera cauallero*) wordt hier door Don Quichot op zijn eigen omstandigheden toegepast. De romance luidt eigenlijk als volgt:

> Nimmer zag men eenig ridder
> Zoo door schoone dames dienen
> Als het Lancelot geschied is
> Toen Bretanje hij ontvliedde:
> Dueña's gingen hem verzorgen,
> En de maagden 't paard voorzien.
> De dueña Quintañona
> Ging hem zelf van wijn bedienen...

Vgl. M. Menéndez y Pelayo, *Antología de poetas líricos castellanos*, tomo VIII, Madrid 1899, p. 264.

10) *Trucha* staat er in het Spaansch, i.e. forel. De woordspeling zal den verstandigen lezer duidelijk zijn.
11) Hiermede is bedoeld de Spaansche mat.

Kroniek der Nederlandsche letteren

Een Dichterlijk Levensverhaal

H. Marsman, Tempel en Kruis - N.V. Querido's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, 1940.

Een man, klaarblijkelijk nog in de volle kracht van zijn jaren, is van een buitenlandsch verblijf teruggekeerd naar een oude grachtenstad in zijn geboorteland - het onze - en heeft er een rustige kamer betrokken boven een makelaarskantoor; zijn venster geeft hem uitzicht over plein en water. Hij is eenzaam. Hij schrijft

> en als 't papier doorschijnend wordt en zwart
> van woorden uit een blinden onderlaag
> van de moerassen der vergetelheid,
> bezweert zijn schrift als een mystiek getal
> het sterrenbeeld dat in zijn droomen hing
> en dat nu, volgezogen van 't geheim
> der noodlotsgronden, neergeslagen ligt
> in 't blanke veld, dat langzaam blauw en goud
> zich kleurt als 't byzantijnsch missaal
> dat hij als jongen las: wéer klinkt de taal
> der catacomben, ruischend als een bron.

De handeling zelf van het schrijven roept dus bij dezen man in Holland jeugdherinneringen wakker. Zijn woorden komen ‘uit een blinde onderlaag (*onderlaag* is vrouwelijk) van de moerassen der vergetelheid’. Ware hij niet naar zijn geboorteland teruggekeerd, hij zou deze moerassen onberoerd gelaten hebben. Doch nu hij onder zijn venster de vertrouwde stad van vroeger ziet, kan hij niet anders dan peinzen over het eigen verleden, waarin een lang vergeten vlaag van vervoering hem aangreep en - dacht hij - mystisch bezielde. Terwijl het donker invalt, komt hem iets daarvan, verzwakt, voor het geheugen terug:

Het oud gesternte gloeit, en in den nacht
leest hij het spijkerschrift van het heelal,
dat in de sterren stond van Babylon
en klinken zal wanneer de kinderstem
het dies irae zingt bij de Bazuin;
en diep in 't microscopisch onderzoek
van 't peilloos hart, hoort hij de nachtegaal
de vlammen uitslaan van het pinkstervuur
en in het vergezicht ziet hij den tuin
die aan het einde blinkt van het verhaal:
want eenmaal zal het luiden van de schel
den klank verkrijgen van een nieuw metaal.

Liturgisch en bijbelsch zijn deze reminiscenties van den man, voor wien dus vroeger het verhaal over het Aardsche Paradijs en de verwachting van den ondergang der wereld een diepe beteekenis bezaten, die hij daarna vergat, maar thans, in Holland weergekomen, weer beseft, omdat de kamer en haar uitzicht oude beelden voor zijn geest hebben teruggebracht. Destijds, toen ze nieuw voor hem waren, moeten die zelfde beelden hem vaak verontrust hebben. Hij hoort de torenklok slaan. Den toren ziet hij niet. Hij ziet alleen de verlichte wijzerplaat. Maar dit gezicht, en de dreunende klank van de slagen, die hij ‘door zijn lichaam voelt gaan’, zijn hem genoeg om hem terug te brengen in de sfeer van zijn mystiek-vervoerde jeugd,

en opziend naar de middernachtelijke zon,
ontwaart hij 't draaiend kruis,
dat de apostelen als cijfers draagt,
een medaillon, God met den doornenkroon.

Deze man kent dus de beginselen van de symboliek der middeleeuwsche kathedraalbouwers, hij weet, dat elke cirkel de gedachte aan een volkomenheid of beslotenheid uitdrukt; hij vertaalt elk twaalftal in het twaalftal der apostelen; hij fantaseert op deze zinneteekens willekeurig door en ziet in de verlichte wijzerplaat, een krans van brand in het donker, de wonden van den doornekroon. Uiterst gevoelig voor ideeplastiek, wordt hij door de barokke allegorie van zulke teekens geprikkeld tot Godsverlangen en zelfverwijt. Hij mijmert verder over zijn bestaan: hoe hij naar de eeuwigheid van de geloovigen gehunkerd heeft, weleer, doch hoe hij aan die hunkering het zwijgen oplei bij de waarneming, dat al die eeuwigheid maar schijn moest zijn, immers ze werd gegrepen door het vliegwiel van den tijd en in deze maling

verpulverd. De grootsche hartstochtelijke duizeling van het religieuze eeuwigheidsbesef is aldus ‘gebroken en gestremd’, wat er van overbleef draagt het karakter van kleine alledags-devotie, burgerbraafheid, hatelijk waargenomen in het kerkgebouw:

> en waar eens God in de arena stond
> en met een weerbaar man den strijd aanbond
> onder de vlaggen van het morgenrood,
> knielt nu een schaaldier traag den kruisweg rond
> en bidt de staties van de wijzerplaat

Zulk een waarneming van het verval der oorspronkelijke godsdienst-vervoering wekt in den man, die naar zijn geboorteland terugkeerde, een ‘rebelschen spijt’ (maar *spijt* is vrouwelijk). Wanneer de religie nog een duizeling van het bewustzijn was, zou hij godsdienstig willen zijn. Thans is hem dit niet mogelijk ‘nadat de godenbeelden zijn vernield’. Hij blijft zich echter bewust van het hierdoor ontstane tekort. Het menschelijk bestaan is erdoor verminkt. Immers de duizeling om het metaphysieke acht hij een noodzakelijke bestaansvoorwaarde. Het hedendaagsche Europeesche christendom geeft hem die duizeling niet meer. Maar nu zijn leven als het ware voorbijtrekt aan zijn mijmerenden geest, herinnert hij zich een ander oogenblik uit zijn verleden. Het was op een morgen in een Zuidelijk heuvellandschap, het hemelblauw was door de felle zon al heet, en voor hem lagen de zuilen van een antiek gebouw. De rust, die dit landschap vervulde, was

> zoo sterk en ongekweld
> dat hij den dood vergat,
> het sluipend schaduwbeest
> dat hem een leven lang
> een dubbelganger was geweest
> en hem tot in de holen van den slaap vervolgd.

Nu beginnen wij, door de belijdenis zijner herinneringen, den man zelf te kennen: een schrijver, een droomer, van nature naar het mystische gekant, dikwijls door angst voor het sterven gekweld, soms bezield door hetgeen hij ‘een onwereldsch heimwee’ noemt, maar die niet jong meer is, ofschoon niet oud, en die naar een wijsheid zoekt, noodig om zich met het hedendaagsche bestaan te verzoenen. Wij volgen hem op een dooltocht door de stad, hij gaat verlichte straten door, komt plotseling uit op het donkere domplein en ziet in het donker de zwarte kathedraal voor zich, een ding uit het verre verleden: ‘een monsterlijke rots, die

uit den oertijd opstijgt in den nacht', oudgeworden als een mastodant, vóórwereldlijk. Vandaag vertegenwoordigt die kathedraal - zoo meent hij - geen levend geloof meer, doch ze staat daar als de heugenis aan een voorbije phase in den ontwikkelingsgang van de menschheid; en wij moeten die phase in onze geschiedenis aanvaarden, ze heeft haar waarde gehad.

Op die manier hebben groote mannen van wetenschap in de vorige eeuw wel opgezien naar imposante bouwwerken uit de godsdienstige middeleeuwen: men kan zich zonder moeite Auguste Comte, Hippolyte Taine of ook Ernest Renan voorstellen, aankomend uit de stad op het pavé der Notre Dame te Parijs en in den schemer staande voor de zwarte torens, eerst met een gevoel van verzet tegen den burcht van waan, die de kerk voor hen was, doch daarna verzoend met de idee van het voorbije geloof, dat in zijn gebondenheid aan de openbaring toch de kiem van de vrijheid der wetenschappen ontwikkelen moest, omdat er een hiërarchie van den vooruitgang bestaat. Zij droomden aan den torenvoet over de toekomst van de menschheid, wier verleden hier afgedaan stond in de grootsche voltooiïng van een museum-monument, indrukwekkend en levenloos als een gaaf bewaard mammoeth-skelet. Zij huiverden bij de gedachte aan de panische verschrikkingen, die den voorhistorischen of den middeleeuwschen mensch door alle leden rilde, wanneer mammoeth of kathedraalduivel angstaanjagend op hen afkwam en zij glimlachten om deze siddering, waarvan hun eerbied voor het geweldige bouwwerk nog een rudiment meedroeg. Ook voor hen stond vast, dat de tijd verder gaat en zij zagen een toekomst, zonder kerkgebouwen, waarin de klare wetenschap den mensch gelukkig maken moest. Bibliotheek, laboratorium, fabriek getuigden voor hen, dat het aspect van de wereld aan het wijzigen was. Schreden ze naar den linkeroever verder, waar de Sorbonne in de nacht lag, dan trof het hunnen mijmerenden geest, hoe de oude zijnsleer van de scholastieke disputanten was geweken voor de nieuwe wordingsleer van experimenteele onderzoekers, die alleen het feit aanvaarden en in geen andere openbaring meer gelooven dan die de ervaring der zintuigen brengt. De wording van den mensch, de wording van de maatschappij, experimenteel achterhalen was hun een vreugde, een heldere roes, want dezen geloofden, dat het zekere weten het begeerde geluk voor allen zou

brengen. En hoe zij ook de kathedraal beschouwden als het zinneteeken van de dienstjaren der wetenschappelijke ervaring, zij waren ruim-van-geest genoeg om dankbaar te verachten, immers de tucht van de gehoorzaamheid had de gedachte gescherpt, in slavernij leerde de menschengeest den dorst naar vrijheid kennen als een schoonheidsideaal:

> Un des plus beaux spectacles religieux qu'on puisse encore contempler de nos jours est celui que présente à la tombée de la nuit, l'antique cathedrale de Quimper. Quand l'ombre a rempli les bas-côtés du vaste édifice, les fidèles des deux sexes se réunissent dans la nef, et chantent, en langue bretonne, la prière du soir sur un rhythme simple et touchant. La cathédrale n'est éclairée que par deux ou trois lampes; dans la nef, d'un côté sont les hommes debout; de l'autre, les femmes agenouillées forment comme une mer immobile de coiffes blanches. Les deux moitiés chantent alternativement, et la phrase commencée par l'un des choeurs est achevée par l'autre.
> Ce qu'ils chantent est fort beau; quand je l'entendis, il me sembla qu'avec quelques légères transpositions, on pourrait l'accomoder à tous les états de l'humanité. Cela surtout me fit rêver une prière qui, moyennant de certaines variations, pût convenir également aux hommes et aux femmes....[1)]

Waardeloos was dit oude niet, het behoefde slechts een kleine wijziging, *certaines variations*, om den mensch van de toekomst te openbaren aan zichzelven. De vroegere symbolen moeten omgezet worden tot moderne werkelijkheden. In onze realiteit klinkt immers ons innigste gebed:

> Mon Dieu, je crois fermement en ta puissance, qui remplit le monde, tire la vie des masses inertes, la force des tissus fragiles, le génie d'un cerveau qui sera poudre demain....
> L'oeuvre du génie est ton oeuvre. Le travail est le nôtre. Vive le travail quand on travaille pour l'univers et l'humanité! Il nous plaît d'être victimes d'une belle oeuvre, que tu saurras perfectionner encore. Certes tu fais quelque chose, et tu le fais par nous. Nous sommes sûrs que le travailleur de l'humanité aura un jour sa récompense....
> Consolons-nous, pauvres victimes; un Dieu se fait avec nos pleurs....
> Le courage qui était dans le coeur de nos pères est dans le nôtre. Le lâche est celui qui ne croit pas en toi. Quand on a vécu, on vit toujours; on a tracé dans l'infini une trace éternelle. Que ce sillon soit long ou court, qu'est ce que cela au regard de ton éternité? Tu te souviens de nous, nous sommes donc immortels....
> Nous faisons point à point le tissu d'une tapisserie dont nous ne voyons pas le dessin. Acceptons le salaire des bons travailleurs....
> Nous avons acquis le droit d'aimer. Notre travail a été productif....

1) Ernest Renan. La Double Priére; - Fueilles détachées faisant suite aux Souvenirs d'enfance et de jeunesse, p. 47-57.

> Oui, tes commandements, ô Dieu, ces commandements élaborés dans les profondeurs de tes sanctuaires, et qui nous sont transmis par la voix de l'humanité saine, nous les respecterons, nous les suivrons. Nous ne jouerons jamais avec l'amour....
> .... et nous ne craignons point la mort, delivrés que nous sommes de l'affreuse pensée qu'après nous avoir tant éprouvés pendant la vie, tu passerais ton éternité à nous torturer. L'avenir verra de meilleurs jours que les nôtres, comme, en notre âge nous avons été plus favorisés que nos pères. Mais chacun de nous est inséparable de l'état de l'univers au moment où il est apparu. Heureux celui qui, dans la revue définitive, se trouvera du côté de ceux qui ont combattu pour le vrai et le bien.

Wel een ‘ongeloovige’ was hij, de schrijver van *L'Avenir de la Science*, die dit gebed verstond, wanneer hij naar de openbaringen van het verleden luisterde, maar geen wanhopige, geen liefdelooze, die de zinneteekens had versmaad. Hij vertrouwde nog in hun wereldschen zin. Uit het puin der oudheid woei hem het kiemzaad van de toekomst tegemoet. De tocht van dien wind langs hem heen maakte zijn woord stoutmoedig en uitdagend, ook al leek zijn stem fluweel, zijn handgebaar meer zegening dan dreiging. Neen, hij brak niet af. Hij bouwde aan den nieuwen tijd, doch achter hem verpulverde geruischloos het verleden. Niets blijft er over uit den tijd dan wat geschikt is voor den duur. Hij had het nieuw beginsel van de duurzaamheid in deze schijnbaar zegende rechterhand: zijn schrijfstift, zijn geloof.

Ook Marsman schildert iemand, die een schrijver is. Hij heeft zijn wandeling voltooid, is van het domplein weer naar huis gegaan en heeft zich om te slapen neergelegd. Hij peinst:

> hoe vaster ik slaap,
> des te zwaarder slaapt het heelal,
> hoe dieper ik ademhaal,
> hoe hooger de nacht
> en het lied van den nachtegaal.
> kan het zijn,
> dat van Genesis af
> het parabolisch Verhaal,
> de Ellips der Geschiedenis -
> tot het vuur van de Apocalyps
> de laatste beelden verbrandt,
> de luchter, het boek en het lam -
> niets anders is
> dan het vluchtige spiegelbeeld
> van mijn slaap, tusschen droomen verdeeld?

Deze gedachte martelt hem. Hij is veel verder ‘weg’ dan Renan; voor hem zwijgen de teekenen, omdat er niets meer in

hem is, tenzij de droom, dat teekenen verstaat. Hij zou willen verzinken in dien droom, al zijn zelfstandigheid verliezen in een slaaptoestand van de natuur, een plant zijn, een 'stroomend wier in de zwarte rivier der natuur'. Dit is zijn verlossingsdroom. Het ideaal der intellectueelen heeft hem diep ontgoocheld. Door de 'toekomst der wetenschap' is zijn wereld niet beter gemaakt, doch bitterder, verbitterder:

> slaap niet met het intellect,
> paar niet met een kouden schoot.
>
> want nog steeds is addergebroed
> de vrucht van inteelt geweest
> en ook de infant van den geest
> zal de weg gaan van alle vleesch....

Maar deze man is toch een schrijver! Zal dan tenminste hetgeen hij neerschrijft zin geven aan het geteisterd goddeloos bestaan? Neen: 'ook het vers dat het merg u onttrekt zal als gras zoo kort zijn van duur'. Er bestaat voor dezen man geen toekomst meer, zelfs niet een toekomst, die hem veroorlooft, te gelooven in zichzelven. Hij heeft met het geloof de hoop moeten prijsgeven. Nu het geloof ontkracht is, heeft de hoop voor hem geen zin meer. Zijn dwalen door de stad is een verloren, doelloos loopen achter niets.

Wat leeft er nog in dezen man? De liefde wellicht? Hij komt voorbij het huis, waarin zijn moeder stierf. Wij kennen dit confrontatie-motief al langer in de jonge Nederlandsche poëzie. Het werd niet ongelukkig toegepast door *Ed. Hoornik* in zijn rijmverhaal *Mattheus*. Bij het sterfhuis van de moeder ontwaken de diepste jeugd-driften van den dolende volwassene. Het is merkwaardig: deze driften zijn bij *dezen* man niet religieus, doch erotisch. Hier in den tuin, in het priëel heeft hij getreurd om het trouwelooze meisje, voor hetwelk hij in zijn dagboek zijn eerste poëzie schreef; de herinnering hernieuwt zijn opstandig verlatenheids-gevoel en, eenigermate rhetorisch van aanleg - 'rebelsch' gelijk hij zelf die zucht naar grootspraak gaarne noemt - betreurt hij, dat hij toen het meisje niet vermoord heeft, omdat ze hem verried 'met den louchen knaap, die eens zijn vriend en afgod was geweest.' Heel diep gaat dit berouw over de verwaarloosde wraak echter niet; hij is nu eenmaal een schrijver, meer een ideeën-mensch dan een daden-mensch, zoo-

dat hij het opstandig sentiment, veroorzaakt door teruggekeerd besef van eens gebleken minderwaardigheid, bevredigt in de snerpend-generaliseerende formule ‘dat de roeping van den mensch bestaat in het verraad van droomen.’

Hij weet natuurlijk wel, dat hier de roeping van den mensch *niet* in bestaat. Hij zegt het gemelijk. Zijn levenservaringen stelden hem zoo ontzettend teleur, dat het voor hem wel lijkt, alsof de mensch tegenwoordig tot niets anders meer ware geroepen dan tot het verraden van droomen. Renan was zich bij het schrijven van *La Double Prière* ten volle bewust, dat hij de zingeving uit het verleden verried, doch hij meende door dit ‘verraad’, deze ‘geloofsverzaking’, zooals hij het, geschoold in de moraaltheologie, wel ronduit noemen moest, de menschheid vrij te maken van een angstwekkenden waan. Hij liet de zin-geving varen, maar verried den droom niet. Hij geloofde zelfs, dat hij eerst waarlijk trouw bleef aan den droom der oude godsdiensten door hun substantie los te weeken van de binding aan het onbewijsbare. De man, die Marsman ons voorstelt, wordt niet door zulk een ideaal gedreven. Hij betreurt, dat hij er niet door gedreven wordt, en hij betreurt dit *oprecht*. Zijn oprechtheid blijft zijn eenige aanspraak op de belangstelling van het publiek. voor hetwelk de dichter hem schildert. Het dichtwerk *Tempel en Kruis* is namelijk niets anders dan het portret en het levensverhaal van een oprecht modern dichter, die in zijn jeugd gedroomd heeft van een geloof, een hoop en een liefde, maar deze noodzakelijke elementen van het geestelijk leven niet gevonden heeft. *Leeg is het graf der jeugd*, cursiveert hij, zonder ons duidelijk te maken of wij verstaan moeten, dat er een verrijzenis zou hebben plaats gehad of dat er in dit graf geen lijk werd neergelegd, voor hetwelk het nochtans bestemd was. Wanneer de mensch toch slechts tot roeping heeft, zijn droomen te verraden, waarom keerde de man van dit verhaal dan terug naar de plaats van zijn oorsprong? Waarom waagde hij de confrontatie met het sterfhuis van zijn moeder? De herinnering, ‘het beest dat in zijn langen winterslaap een schuwe salamander lijkt, spuwt bij het weerzien het venijn der slang’. Kwam hij alleen om zich bloot te stellen aan de pijniging van dit venijn? Zijn verlangen is wel, de wanhoop om den ontredderden staat van zijn geest geheel te doorleven, als het ware uit te vieren, omdat hij in deze radicale zelfkwelling

nog een mogelijkheid tot heil ziet. Doch het bezoek aan het sterfhuis der moeder, na de mijmering onder de kathedraal, heeft nog een anderen zin. Hij wil zich hier zijn geestelijk uitgangspunt herinneren, datgene, wat lag vóór de erotische en religieuze ervaringen, die hem teleurstelden. Hij wil er tot zichzelf komen, tot het laatste van zichzelf, zooals Hoornik's *Mattheus*, die in het 'blind huis aan de Keizersgracht' zichzelf de vragen stelt:

> wat is verleden, wat is heden,
> wat werkelijkheid.... en wat is droom?
> - hier is je moeder overleden....

De herinnering geeft hem dan het oogenblik weerom, waarop hij uit de nalatenschap van zijn gestorven moeder zich de broche toeëigende: 'het koud metaal met de symbolen: het kruis, het anker in het hart.' Dit zijn de zinneteekenen van het geloof, de hoop en de liefde, de heiligste erfstukken van den krankzinnigen Mattheus en de waarborgen van zijn behoud in de verbijstering eener verdwaasde wereld.

De dichter uit *Tempel en Kruis* zoekt op dezelfde wijze in het sterfhuis van zijn moeder naar zijn laatste erfbezit, zijn meest betrouwbare waarborg. Hij vindt de heugenis aan een gesprek, waarin zijn moeder hem gezegd zou hebben, dat hij niet den weg van alle menschen gaan moest, maar een leegen weg. Toen had hij geantwoord, dat er geen pad op aarde meer is, of het draagt de sporen van menschenvoeten. Maar zijn moeder wees, glimlachend, hem de maan 'die alle sporen wischt'. Bij dit symbool moet men dus den laatsten levensgrond zoeken van den man, wiens leven Marsman ons verhaalt. Niet het geloof, de hoop en de liefde, maar de steile eenzaamheid der volstrektoorspronkelijken zou waarde moeten geven aan zijn menschelijk bestaan.

Het beeld van de maan, die alle sporen wischt, vertoont zich lang niet zoo concreet aan de fantasie van den lezer als het beeld van de broche met het kruis, het anker en het hart bij Hoornik, het is, zelfs ideoplastisch, een wazig beeld en juist omdat het een idee uitdrukken moet, vraagt men zich af, of het wel zuiver is. Wischt de maan werkelijk alle sporen uit? Haar licht maakt slechts de voorwerpen minder zichtbaar dan het licht van de zon, het is een vager, droomeriger licht, een schijnsel. Dat een moeder haar jeugdigen zoon hierop wijst als op een teeken der bevrijding

lijkt, zooal niet ongeloofwaardig, dan toch minder aannemelijk dan het bij Hoornik vertelde feit. Marsman was zelden in zijn poëzie zoo vaag als op dit beslissend punt van zijn dichterlijk levensverhaal, waar wij verstaan moeten, dat de man, wiens legende hij schrijft, door de geboorte was voorbestemd tot geniale oorspronkelijkheid. Hij weet dit niet zeer waarschijnlijk te maken, omdat hij het uitdrukte in een symboliek, waaraan men twijfelt. Tegenover de cynische formule, dat de mensch geroepen schijnt tot het verraad van droomen, plaatst hij het vage beeld eener roeping tot eenzelvigheid, waarin althans de nobelsten, ook temidden van een bezoedelde wereld, hun lot kunnen vervullen. Deze tegenstelling zou het keerpunt in het verhaal moeten zijn. Tot dusver hoorden wij, dat godsdienst en eritiek den geschetsten dichter niet bevredigden, maar dat er een primair beginsel in hem is: de dichterlijke oorspronkelijkheid, waardoor hij zich kon vrij houden van de ontreddering door zelfverraad. Zal hij aan dit beginsel trouw blijven, dan is hij gered. Hij zal misschien een nieuwen zin geven aan de religie - zooals Renan trachtte te doen - of aan de eritiek - zooals menig dichter der vorige eeuw heeft geprobeerd - maar hij zal het vonkje van zijn ziel brandende houden. Kan het niet uitslaan tot een wereldbrand, welnu, dan zal hij het eenzaam behoeden tegen verstikking, gedachtig het zinneteeken van de zuiverheid der maan ‘die alle sporen wischt’.

Het keerpunt, dat de lezer mocht verwachten, blijft echter uit. Ook het behoud van de eigen innerlijke zuiverheid verliest voor den dichter alle waarde. Het oude woord, ‘wat baat het den mensch, zoo hij de heele wereld wint maar zijne ziel verliest,’ dat door Renan zoo handig kon worden toegepast op den wereldschen dichter, nu de kloosterlijke ascese niet veel zin meer voor hem had, troost den man uit Marsman's verhaal allerminst. Hij geeft niet veel om de redding van de ziel, wanneer rondom hem de wereld verloren gaat:

> deze man verloor het geloof
> in wat sterker was dan hijzelf.
> hij reisde de wereld rond.
> doch hoe weinig baat het den mensch
> of de ziel haar zaligheid won
> nu de wereld te gronde ging.

hij stond op en liep naar het raam;
van walging vervuld en vermoeid,
zag hij neer in het pompende hart
van de zwart geteekende stad.

'Hier is - zou Schaepman hebben uitgeroepen - de zonde tegen den Heiligen Geest.'[1)] Dat de dichter niet trouw bleef aan de geldende idealen van religie en erotiek, dat hij verzaakte aan hetgeen gehouden wordt voor geloof, hoop en liefde, ware hem aan te wrijven als zelf-overschatting, indien hij tegenover deze oude, algemeene waarden niets inbracht dan zijn subjectief, modern gevoel, doch dat hij zijn eed, gezworen op de zuiverheid der maan, uit walging en vermoeidheid brak, is een vergrijp, niet tegen het beste van de wereld, maar tegen het beste van hemzelf. Hierdoor komt hij in een tragische, maar tevens onbelangrijke conditie. Hadde hij zichzelf tegen alles en allen gesteld, welbewust van den ondergang: die ondergang zou grootsch kunnen zijn. Maar nu hij, na de uitdaging, zich bedacht, en het parool veranderde, niet langer volhoudt: 'tegen alles in wil ik mijn ziel redden,' doch bekent: 'wat heb ik aan mijn ziel, als de wereld te gronde gaat?' - nu schond hij zijn diepste wezen en overlaadde zich met schuld.

Deze dingen verwijt ik niet aan den dichter Marsman, doch aan de hoofdfiguur van zijn dichtwerk *Tempel en Kruis*. Het is mijn indruk, dat Marsman zelf deze hoofdfiguur niet anders beoordeelt. Hier bij den handigen draai: 'hoe weinig baat het den mensch of de ziel haar zaligheid won, nu de wereld te gronde ging' toont hij ons deze hoofdfiguur in het spijtigst van haar doode razernij en in het ellendigst van haar verworpenheid. Walgt hij, dan walgt hij van alles, ook van zich zelf.

Het verhaal is de levenslegende van een modernen volwassene, die verzen schrijft; in hoeverre het werd samengesteld uit autobiografische gegevens, is voor den beoordeelaar in het heden van geen belang, het kan alleen een onderwerp zijn voor den onderzoeker der toekomst, die over objectieve biografische gegevens als vergelijkingsmateriaal beschikt. Het portret mag den huidigen waarnemer hier en daar de trekken toonen van een zelfportret door Marsman, het verhaal met zijn hoogsten en diepsten vraagt

1) Dr. H.J.A.M. Schaepman. Bolland en Petrus. Uitg. Wed. J.R.v. Rossum, Utrecht, 1899, blz. 11.

van dengene, die het beoordeelen wil, dat hij de hoogsten ziet als hoogsten en de diepsten aanwijst als diepsten. Welnu: op dit punt, vlak na de heugenis der plechtige belofte, dat hij zich houden zal aan de koele eenzelvigheid van de maan, is deze luchthartige omdraai van het gezegde ‘wat baat het den mensch?’ een ellendige, ook in haar formuleering diep-ellendige lafheid. Marsman schildert welbewust een dichter, die zich ten prooi geeft aan de zwakzinnigste moedeloosheid, zooals Hoornik welbewust een psychopaath schilderde. Geen der beiden overtreedt hiermede een recht der verhalende dichtkunst, die van nature andere eischen stelt dan de zuiver-lyrische belijdenis.

Door zijn hoofdfiguur zoo ver te laten gaan, en op een zoo subbiel-lafhartige wijze, door een listige woordverdraaiïng vlak na een uitdagende belijdenis van hooge eenzaamheid, maakt Marsman den dichter, dien hij tot hoofdpersoon koos, in de oogen der lezers verachterlijk en hij doet dit opzettelijk, omdat hij straks dezen wanhopigen, schuldbeladen dichter zal stellen tegenover de tammen en braven, die nooit struikelden, om hem eindelijk een nieuwe toekomst te wijzen.

Voorloopig echter voltrekt zich het geestelijk verval. De dichter in het verhaal neemt een vrouw tot zich, maar hun liefde is zonder vervoering want ‘hij wist dat ook liefde geen heul voor deze verlatenheid had’ en ‘toen de morgen hun lichamen vond, was hun ziel reeds ten prooi aan den nacht waarin ook de wereld verzonk’. Daarna heeft hij een gesprek met een vriend ‘over vrienden en verzen, vrouwen en politiek,’ doch al roept de samenspraak schijnbaar bevrijdende reisherinneringen op, een draaiorgel op het plein wekt het besef, dat hij teruggekeerd is in zijn eigen land, welks taal hij als dichter beheerscht. Is de vriend heen, dan ‘daalt de poëzie in het verzadigd vleesch’. Eenzaam schrijft de dichter in het verhaal zijn zielsbelijdenis neer, en de dichter van het verhaal smeekt voor hem:

> verleen, o geest, aan deze smalle hand
> de rust en stille vastberadenheid
> het schip te sturen naar het morgenland
> dat sluimrend wacht in elken horizon;
> en geef den man, die naar het ruischen hoort
> dat langs het golven der planeten vlaagt
> en door het kolken van de groene zee
> het instrument te stemmen op de vork

die bij den aanslag de structuur verraadt
van het onheuglijk europeesche lied,
dat in den aanvang klonk van de cultuur
die in d'azuren zee haar loop begon
en golven zal door 't westersche revier,
zoolang de geestdrift om de ruimten spant
een firmament van intellect en droom.

Is dit gebed rhetorisch, en in de beeldspraak nogal valsch (immers wat is een stemvork, die bij den aanslag een *structuur verraadt*, en wat is een *firmament van intellect*?) de lyrische gedichten, die er, gebundeld in twee groepen, op volgen, blijven tweeslachtig, doordat ze, voorgesteld als van de hoofdpersoon uit het vertelsel, toch moeilijk verloochenen kunnen, gedichten van Marsman te zijn. In de prozaverhalen der Duitsche romantiek komt het herhaaldelijk voor, dat een der figuren een lied aanheft, waarin men dan heel goed den toon van den oorspronkelijken schrijver, Novalis of Eichendorff, erkent. Doch dit is minder hybridisch dan hetgeen Marsman vertoont, die zich tot in het bovenstaande gebed toe onderscheidt van ‘den man, die naar het ruischen hoort, dat langs het golven der planeten vlaagt’, en zich dichtenderwijs toch zoozeer met dien man vereenzelvigt, dat losse liederen uit den kleinen cyclus *De Boot van Dionysos* en den grooteren cyclus *De Wanhoop* in bloemlezingen zullen komen als gedichten van H. Marsman. Hierdoor kruipt hij geheel in de huid van de tot dusver geobjectiveerde gestalte en wordt hij zijn eigen romanheld. Maar onderwijl gaat hij voort met het portretteeren van den man, die uit het buitenland naar Holland kwam, ontgoocheld door geloof en liefde, zonder hoop voor zichzelf of de toekomst, en die, gezworen hebbende, dat hij eenzelvig zijn zou als de kuische maan, zich met een handige vervalsching van dien eedplicht ontsloeg.

In de compositie van het boek is dit een onvergeeflijke fout, ongeacht de waarde der losse gedichten, die nu aan den hoofdpersoon worden ‘geleend’. Het zijn aanvankelijk vier woordenrijke, breed-rhythmische gedichten met een barokke stapeling van soms gedurfde beeldspraak:

het eerste versche bloed springt uit den flank der dag

de herten van den nacht

schaduwen eeuwenoud en het verbond der boomen

smelten als zwarte sneeuw voor 't schroeien van de zon

en 't lichaam van de vrouw die 't donker met hem deelde
- de nacht was als een moerbei aan hun mond -
komt boven uit den dood der ondergrondsche kreken

ter weerszij van den weg slaan de verweerde olmen
een woelende rivier in 't zachte morgenblauw.

In deze gedichten wordt de verrukking van de zinnelijke liefde forsch verheerlijkt, en wij vergeten bijna, dat hier iemand aan het woord gelaten wordt, die na een lange reis in Holland kwam, geteisterd door de moedeloosheid om een schuld. Maar in het vijfde gedicht van deze reeks is de roes uitgevierd, de schitterende rhetoriek valt slap, wij hooren de klacht van den hoofdpersoon weer:

‘ik ben beroofd en leeg, mijn schepen zijn verbrand,
mijn stem verloor haar gloed en vindt geen weerklank meer
in 't doode firmament, niets dan de galm die keert
van 't sombere gewelf van mijn ontredderd hart.

ik sta alleen, geen God of maatschappij
die mijn bestaan betrekt in een bezield verband,
geen horizon of zee, geen poovre korrel zand
in 't naamloos wel en wee der brandende woestijn.

ik voel de waatren stijgen in den nacht,
de angst rijst naar den mond en aan mijn lippen staan
vermoeienis en walg, ik heb mijn merg verdaan
in slaafsche hoorigheid aan het roofzuchtig bloed.

niets rest mij dan mijn val, laat mij te pletter slaan
en kermen als een meeuw tussen het zwarte wier;
die eens als zon in 't zenith heeft gestaan
zal bijten in het zand als een krepeerend dier’.

Terwijl in de vier voorgaande gedichten over den hoofdpersoon gesproken wordt, ofschoon hij zelf het wordt verondersteld te zijn, die spreekt, gaat hier zijn dichtkunst over in den ikvorm. De eenige wijze, waarop Marsman zich van hem distingueert, is: dat hij het heele gedicht tusschen aanhalingsteekens plaatst. Voelt de dichter zich meer aan den hoofdpersoon verwant, wanneer deze klaagt dan wanneer hij juicht, of wil hij uitdrukken, dat diens lyrisch-rhetorische verrukkingen dieper in het verleden liggen, dus objectief worden herdacht, terwijl de gewaarwording van de wanhopige verlatenheid recenter is en deswege in subjectieven vorm wordt meegedeeld? Het wordt niet duidelijk, doch

als geheel toont deze cyclus aan, dat voor den dichter, held van het verhaal, de Dionysische vervoering niet de uitkomst brengt uit zijn in wezen allerminst Nietzsche'aansche, veeleer christelijkmoralitische problematiek.

Op dezelfde wijze is de cyches *Wanhoop* samengesteld uit een-en-twintig korte gedichten, waarvan alleen het allerlaatste den hoofdpersoon in den mond wordt gelegd. De eerste negentien verhalen, hoe hij 'aan walging en wanhoop ten prooi' donkere dagen doorleeft, zich ouder worden voelt in een ouder wordende wereld, zijn 'ontredderd bestaan' beschouwt 'als een dalende maan zonder vuur' en zich machteloos weet tegen het onrecht in de wereld. Hij identificeert zich hier eenigszins met de gedachten uit *Een Winter aan Zee* door *A. Roland Holst*, betreurt 'in het heden geboren te zijn,' gelooft, dat de elementaire hartstochten van de menschheid verschrompeld zijn, wordt 'langzaam gesloopt door zijn vrees,' zoekt weerstand, eerst bij de liefde, daarna opnieuw bij het geloof. Maar het eenige, dat de invloed van *Nietzsche* werkelijk op hem heeft uitgewerkt (als men afziet van eenige brallende metaforen) is, dat hij zich verplicht acht, af te geven op den deemoed van geloovigen. Dit weerhoudt hem van een waarachtige overgave:

> Door het venster sloeg regenbooglicht
> het verbond van God met zijn volk;
> de zuil brak uiteen in een wolk
> van bloesem en wemelende sneeuw
> en verdeelde zich over het volk
> als eenmaal het vuur van den Geest.
> doch voor hém was het feest van de Vlam
> als de vonkende hoefslag geweest
> van het Beest, dat het blatende Lam
> dat dalende was op de Wolk
> vóór den nacht had verscheurd en ontvleesd.

Ongeloovig geworden, heeft hij dus een ander wereldbeeld aanvaard als de geloovigen. Wreeder is het en harder, maar het stimuleerde hem, het was althans 'als de vonkende hoefslag'. (De gedachte, dat het Apocolyptische Beest door een hoefsmid beslagen zou zijn, blijft voor de rekening van Marsman; hoeven zonder ijzer vonken namelijk niet.) Bedoelt hij hier de Nietzscheaansche vizie op de geschiedenis? Hij schijnt reeds hier te zinspelen op de 'moralinfreie Tugend', de virtú, en toe te zijn aan

de ‘Kritik der bisherigem höchsten Werde’, maar voordat hij zich gewonnen geeft, waagt hij als psychologisch experiment de nadering tot het Christelijke avondmaal, de heilige communie, die bij zulke gesteldheid een lastering der mysteriën wordt

> Duizendmaal duizendmaal
> had de stem van den priester gezegd,
> tusschen Golgotha en den Dag
> dat Hij wegen zal met de schaal,
> daalt Hij neer in den dood en betaalt
> in gedaante van brood en wijn
> het verdoemd en schuldig gelag
> van wie heult en boeleert met den tijd.
> neem en eet van dit onderpand,
> en ontstijg aan het zand der woestijn
> naar het Eiland van Diamant
> als een vogel, die rijst uit de asch.
>
> De wanhoop doorvlijmde zijn hart
> met de adderbeet van het berouw,
> en vergiftigd als eenmaal de vrouw
> zat hij neer aan het Avondmaal
> om vleesch te zijn van het Vleesch
> dat den dood overstralen zou
> en zetelen boven den tijd
> gezuiverd en blank het gelaat,
> in een kleed van edel metaal
> dat de roest niet verteren zou
> noch de sulferdauw van het kwaad.
>
> De extase brak als een zuil,
> van de sneeuwtoppen van het heelal
> sloeg de ziel in verwilderde val
> naar de poelen van wanhoop en pijn:
> met een duisteren okeren gloed
> doordrenkte het avondheelal
> de zon die in 't zachtgroene dal
> de rivier had geronnen tot bloed.

Dan spreekt een stem uit het binnenste van den hoofdpersoon, maar het is duidelijk de stem van iemand, die Nietzsche heeft gelezen:

> ‘Wat deedt gij binnen den muur
> van het kathedrale gewelf?
> Gij die ook in het vuur
> geen afstand zoudt doen van uzelf!
> wat rest er nu nog van den smaad,
> dat de Droom van de Hoofdschedelplaats
> alleen in het bevende hart
> van het deemoedsgedierte bestaat?’

De hoofdpersoon van de vertelling antwoordt, dat alleen de vrees voor den dood hem dreef ‘naar het donker verraad van het kruis’, hij wilde ‘God zijn om niet te vergaan’, maar hij verzaakt aan het geloof, dat het christelijk sacrament hem deze mogelijkheid biedt, er moet voor hem dus een andere kans bestaan.

Hiermede begint het laatste deel van het dichtwerk, dat weer zuiver verhalend is, doch ons den held nog altijd doet zien als schuldig en wanhopig temidden van een wereld, die voor hem de ‘steenprojectie van zijn walg’ is.

> hoe kon hij ooit zich zuiv'ren van 't verraad?

Doch het thans bedoelde verraad is niet het verraad aan den droom van eenzelvigheid (‘de maan, die de sporen wischt’), het is de schuld van de heiligschennende communie (‘wie onwaardig eet en drinkt, eet en drinkt zich een oordeel’). Van deze herinnering wil de veel geplaagde hoofdpersoon zich verlossen en weer komt er moraliseerende goede raad: hij moet opbreken, weggaan, uit de aandacht verdwijnen, ergens stil doodgaan. Het zal - meent hij - niet helpen, immers: ‘Wie zegt mij, dat het verraad niet herleeft in een ander land?’ Zoo ligt hij 's nachts te tobben (hoe wil een mensch het anders noemen?) en dan besluit hij, niet onverstandig, een vriend te raadplegen. Hij had immers een vriend, is ons vroeger verteld. Maar vrienden vertrouwt hij niet meer

> .... wie in dit heillooze land,
> die mij niet heeft verzaakt of beroofd?
>
> ik heb in de vriendschap geloofd,
> ik geloof nu alleen in mijzelf.
>
> laat er zonlicht en eenzaamheid zijn
> en het vuur van een zuidelijk land;
>
> vroeg of laat aan dit duistere strand
> krijgt de eb van het leven hen klein.

En hemzelf ‘die eens als zon in 't zenith heeft gestaan,’ wat vrijwaart hèm tegen die ‘eb van het leven’, hier als een bondgenoot tegen onbetrouwbare vrienden treiterend te hulp geroepen? Zeker niet het stakkerig en daadloos gephilosopheer over zijn schuld, zijn wanhoop en zijn walg, waarmede veruit het grootste deel van zijn levensverhaal is gevuld. Zonlicht en eenzaamheid dan in een Zuidelijk land? Hij reist er heen, maar

verraadt al dadelijk de gewenschte eenzaamheid in een nieuw amoreus avontuur: ‘sluimer, liefste en slaap!’ Maandenlang zwerft hij rond, doch het hart verliest weinig van zijn bitterheid en ook den lezer wordt er weinig van gespaard, zoodat het een ware verademing wordt, als de natuur haar werk doet en de held van het verhaal bij avond aan een schaduwrijk bourgondisch plein de rust doet vinden, die de prospectus van de reisvereeniging belooft:

> en langzaam ook zonk de vermoeienis
> der jaren uit hem weg
> en het werd ruim en helder om hem heen.
> diep dronk hij 't zwarte purper van den wijn
> en luistrend naar het sterrenwiegelied
> dat de fontein zong in het maanbassin,
> wist hij dat het verleden van hem week
> en dat zijn hart bevleuglend was geraakt
> door 't scheren van een vlerk die hij niet zag
> of door een ster die viel
> door 't oerwoud van zijn droom.

Doch dit voorbijgaand gevoel van psychischen welstand is geen oplossing voor de problemen van godsdienst en erotiek, eenzelvigheid en roeping, dichterschap en verraad. De schuld is immers niet geboet. Naar het Zuiden getrokken als een ander Heer Daniëlken, beladen met ongeloof, zelfontrouw, verraad en heiligschennis, zou de hoofdpersoon iets moeten wagen, dat hem boven zichzelven verhief. Dit blijft achterwege. In plaats van zich metterdaad te vernieuwen naar geest en gemoed, laat hij als een zieke de zon op zich inwerken en geniet ten volle van deze behaaglijkheid. Daarenboven leest hij Nietzsche, dien hij al kende, maar dien hij nu gelooft. De Europeesche mensch, zoo meent hij, moet het Christelijke schuldbesef van zich afwerpen en het uitzicht versperren op berouw, belijdenis, boete en verlossing; dan weer wordt hij krachtig. De leer omtrent de erfschuld en verder het heele persoonlijke zondebegrip knaagt aan de vitaliteit van den geest. Het moet weg. Laat de zon het wegbranden uit lijf en ziel!

> slechts een blindlingsch
> en donker verslaven
> aan de koortsen
> van het genot,
> kan de ziel
> - uit het duister ontslagen -

weer zuiver
doen ademhalen
in een hemel
van blauw en van goud,

Roekeloos de vitaliteit van lichaam en geest uitvieren lijkt hem de gepaste remedie voor iemand, die nergens anders door in de misère geraakt was dan door de plagende ervaring, dat zulke roekeloosheid volslagen nutteloos is, en dat zij den mensch, die gedurig zichzelven bevredigt, verlaft. Het is teekenend voor Marsman, dat hij hier, in deze Nietzsche'aansche belijdenis, het daarmee zoo strijdige woordje *verslaven* gebruikt en dat hij de schijnbaar regenereerende lusten aanduidt als de *koortsen* van het genot. Die woordkeus zegt voldoende, dat hij niet in staat zal zijn, de moreele levenswaardeering, hem uit Holland meegegeven, te vergeten. Na korten tijd zal zijn hoofdpersoon voelen, hoe de koortsen van het genot hem uitputten en de crisis zal opnieuw beginnen.

Dit wordt reeds aangeduid, wanneer de man van het verhaal, dieper naar het Zuiden van Frankrijk gereisd, in de delta der Rhône-monden, zich van alle vermoeidheid en berouw bevrijd gevoelt en zijn hart ‘gedrenkt in azuur’ weet, doch onmiddellijk daarna weer aangegrepen wordt door de benauwende waarneming, dat de hemel leeg is, de aarde besmeurd en bebloed, het paradijs een woestijn geworden. Weliswaar verzet hij zich hiertegen met de gedachte, als zou de gloed, aan den hemel ontroofd, nu oplaaien in de hartstochten van het schepsel, maar deze gedachte komt duidelijk achteraf. Aan de Middellandsche Zee tenslotte komt ‘in zijn hart antieke vrede gedaald’ en hiermede eindigt - voorloopig - dit levensverhaal. Een slotzang, getiteld *De Zee* is van didactische strekking en leeraart, dat ieder, die nu iets van waarde wil schrijven, moet schrijven ‘in den geest van deze zee’ - een afschuwelijke beeldspraak, zeker in een gedicht!, maar bovendien een weinig bevredigende conclusie, zoolang de held niet waar kan maken, dat hij van het zeewater verwerven zal hetgeen hij van het doopwater weigerde. Iemand kan om cultuurhistorische redenen de Middellandsche Zee boven iedere andere zee op de wereld verkiezen, hij kan zich desnoods tijdelijk wijsmaken, dat aan haar kust de ‘eb van het leven’ niet waarneembaar zal zijn, die ginds, aan de Noordzee,

bestemd heet om de vrienden ‘klein te krijgen,’ maar het is moeilijker, een ander mensch te overtuigen, dat een ernstige, objectief gegronde gewetenscrisis werkelijk tot een afdoende oplossing komt door een gezondsheidskuur aan het strand. Zulke overtuigingskracht mist het boek ten eenenmale, en hoe zou het die kunnen vertoonen, nu het begon met een terugkeer naar Nederland, waar ‘uit de blinde onderlaag van de moerassen der vergetelheid’ de verraad-schuld van den hoofdpersoon eerst opdoemt als een herinnering? Ziedaar de zwakke plek in het betoog. De held van het verhaal reinigt zich niet van een reëele schuld, doch raakt in het buitenland weer kwijt wat hem alleen in Holland kwelt, het gepieker over zijn levenshouding.

Toch is het Marsman's plan niet geweest, te betoogen, dat Nederland een minder geschikt woonoord voor dichters zou zijn; dit had hij - ware hij het voornemens - in een enkel gedicht kunnen uitdrukken. Hij heeft wel degelijk zoo breed mogelijk het vraagstuk van de dichterlijke ‘vitaliteit’ willen stellen en daarbij de tegenstelling willen uitwerken tusschen de christelijk-hollandsche traditie en de heidensch-zuidelijke. Werp het geweten af en de reine mensch blijft over, vreesloos, krachtig en door loutere natuurinstincten als bezield, - deze stelling wilde hij poneeren, doch hij voelde, dat hij haar eerlijkheidshalve moeilijk verdedigen kan, omdat hij te helder ervaart, dat het geweten een *natuurlijke* contrôle is op de levensverrichtingen; en dat men het bestaan niet minder verminkt door gewetenloos te zijn dan door daadloos te zijn.

Het dichterlijk levensverhaal van zijn held is dus de geschiedenis van een onopgeloste crisis, even eerlijk verteld als Henriëtte Roland Holst dit deed in *De Vrouw in het Woud*, maar van beteekenis minder omvangrijk, exclusiever geconcentreerd op het dichterschap, en van stemming minder elementair, nerveuzer, schemerachtiger. Men mist de helderheid van forsche lijnen in dit psychische proces. Doch het nageslacht, dat zich afvraagt, hoe de dichter van heden heeft gereageerd op de verwarring van den tijd, zal uit het scherpe bewustzijn in dit ideaal-looze verhaal een antwoord vernemen, dat hem spoorwijs maakt. Het zal de stemming afgeteekend zien, die de invloed van het Nietzscheaansche nihilisme in de gemoederen naliet; het zal de besluiteloosheid, verachten, die hier ‘walging’ en ‘wanhoop’ genoemd wordt, maar

die in werkelijkheid een verlamming van de geestelijke functies is geweest, gevolg van de uitzichtloosheid in het maatschappelijk en geestelijk verkeer. De ongenoemde held lijdt aan het 'mal du siècle' en analyseert dit lijden als een onoplosbare gewetenscrisis. Zonder orthodoxie, zonder objectieve moraal geplaatst tegenover de verantwoordelijkheid van de geestelijke vertegenwoordiging zijner tijdgenooten in de traditie der Nederlandsche poëzie, werd de moderne 'vitalistische' dichter verbijsterd door de waarneming, dat er tusschen die tijdgenooten en hemzelf geen grondslag van vergelijk meer overbleef en dat hij hieraan schuldig was. Dit besefte hij als de tragiek van zijn roeping.

De groote beteekenis van het werk ligt, spijts de zwakheid van het betoog, bij hetgeen het aan tragisch bewustzijn belijdt. Het zou hierdoor een werk van onmiskenbare repraesentatieve waarde kunnen zijn en blijven, indien het als dichtwerk minder hybridisch was samengesteld, en als poëzie niet zoo barok verwilderd was. Gelijk het voor ons ligt, is het een arsenaal van onverdedigbare metaforen. Het zal jeugdige epigonen helpen aan 'populieren met sidderend gewei', aan 'het opgekropt gemoed van een barokke wolk', aan 'het geheim der noodlotsgronden', waarvan een 'sterrenbeeld volgezogen is', aan 'het grijs struweel der schemering', aan iemand 'wien het vuur van den geest met den beet van een scorpioen door het glad labyrinth in het weeke der hersenen drong als gif in een gulzige spons'. Andere voorbeelden werden reeds aangehaald van deze uitbundige metaforiek, waarin het oorspronkelijk driftig expressionisme tot een klatergouden rederijkerstaal verstart.

Marsman spreekt ergens van 'den humus *der* wereldgrond'. Afgezien van de cerebrale, heel-en-al onwerkelijke beeldspraak, hindert hier als herhaaldelijk de slordige inachtneming der woordgeslachten. Men leest: *der* dageraad, *den* onderlaag, *der* visch, *der* dag, als ware zuiverheid in kleinigheden verachtelijk. Heeft de dichter alle vrijheid, wetten, die hij overigens gehoorzaamt, te schenden op het gevoel af? De meening, dat dit werkelijk zoo zijn zou, schaadt op den duur aan de kans, iets sterk samenhangends te vervaardigen. Hier breken de rhythmische vrijheden den bouw van het geheel tot glanzend puin, omdat geen enkele dwang tot regelmaat meer de zorg voor de proporties behoedt. Zoo verloopt het verhaal ook in een al te willekeurig tempo, dat

de verveling niet verjaagt, wanneer de voortgang door te vaak herhaalde uitingen van walg en wanhoop wordt gestremd. Half lierdicht, half leerdicht, bereikt het werk geen harmonie van de samenstellende deelen; landschaps- en stadsbeschrijvingen zijn overladen door metaforische ideoplastiek, die het concrete waarnemingsbeeld vervagen, maar dienst doen om het natuurgevoel in te schakelen in het stemmingenspel van den hoofdpersoon. De prosodie is telkens mergeloos, zeldzaam zijn gave fragmenten; de woordkeus is te dikwijls geforceerd. Maar de geestelijke ontreddering van het vitalisme door het inhaerente nihilisme werd weergegeven met de kracht van een vonnis, en dit geeft aan het boek een accent van groote oprechtheid.

ANTON VAN DUINKERKEN

Ontvangen boeken

F. DELBEKE, Tusschen twee werelden. - Nijgh en van Ditmar, Rotterdam.

W.J. AALDERS c.s., Wegen der Wetenschap. Uitgangspunt, richting en doel. - J.B. Wolters, Groningen.

S.J. VAN DER MOLEN, Frysk Sêgeboek II. - Van Gorcum, Assen.

R. STEINMETZ, Dolende ridders. - De Pauw, Den Haag.

M. FÖLDI, De vrouw van deze eeuw. - Elsevier, Amsterdam.

EM VAN LOGGEM, Asfalt en horizon. - A.R.B.O., Amsterdam.

Dr. D. LOENEN, De vierde Pythische ode van Pindaros. - Wereldbibliotheek-Vereeniging, Amsterdam.

IDA G.M. GERHARDT, Kosmos. - C.A. Mees, Santpoort.

J.A. Ross, Euripides, Digter en Denker, met 'n vertaling van sy Hippolytos. - Swets en Zeitlinger, Amsterdam.

LODE ZIELENS, Op een namiddag in September. - Elsevier, Amsterdam.

J. GERHARD TOONDER, Uitvaart. - Elsevier, Amsterdam.

A.J. BARNOUW, The Dutch, a portrait study of the people of Holland. - Columbia University Press, New York.

Dr. J. KARSEMEIJER en Dr. G. KAZEMIER, Los van de letter. - J.B. Wolters, Groningen.

LEONHARD HUIZINGA, Het Wilhelmus. - Van Kampen, Amsterdam.

JO LOOSJES-GEDIKING, Gesproken gedachten. - Sythoff, Leiden.

J.C.M. WARNSINCK, Van vlootvoogden en zeeslagen. - Van Kampen, Amsterdam.

Dr. L.G.J. VERBERNE, De Nederlandsche arbeidersbeweging in de 19e eeuw. - Van Kampen, Amsterdam.

Dr. H. TERPSTRA, Buitenlandsche Getuigen van onze koloniale expansie. - Van Kampen, Amsterdam.

Ridderverhalen uit de Middeleeuwen. - Elsevier, Amsterdam.

Dr. C.A. MENNICKE, Levensbeginselen en Levenspractijk. - Van Gorcum, Assen.

Drs. P.H. VAN DER GULDEN, Homo patiens en animal ideologicum. - Van Gorcum, Assen.

Stem uit de redactie

Staring herdacht (1840 - 13 Augustus - 1940).

- ‘Elk woord is bij hem juist gekozen, in elke uitdrukking steekt verstand en geest, overal heerscht logische afgepastheid, alles kenteekent den man van veelvuldige belezenheid en kunde’, zoo prees de hoogleeraar Lulofs de gedichten van Staring met lofbetuigingen, die sedertdien in de aesthetische litteratuurkritiek als verontschuldigingen zouden gelden. De dichter van nu vraagt een anderen roem dan de dichter van toen: vertoont hij alleen, wat Lulofs in Staring bewondert, dan mist de tijdgenoot bij hem de psychische spanning, de woordmagie en bovenal de zoogenaamde oerdrift; daarmee is hij practisch veroordeeld.

Voltrok dit vonnis zich ook over Staring? De man wordt met eere herdacht en verdient het, maar gaat er ooit een dichter in de leer bij wat hij schreef? Schoolmeester wordt men niet zonder Staring te hebben gelezen, maar dichter kan men zijn zonder van hem gehoord te hebben. Dat er fatsoenlijk over hem geschreven wordt, dat er een nieuwe bloemlezing gemaakt werd uit zijn werk - juist zoo geslaagd door zoo weinig bloemrijk te zijn! - verzekert ons in geenen deele zijn beteekenis als invloedsfactor in de hedendaagsche letterkunde. Immers de litteratuur en het onderwijs-in-de-litteratuur zijn bij ons twee verschillende zaken, langen tijd her uiteengeloopen, nu bijna tot tegenstellingen verwijderd van elkander.

Staring is een dichter voor schoolmeesters en een schoolmeester voor dichters geworden. Nochtans was hij ‘geen vriend van vitten’!

‘Waartoe’ - vroeg Potgieter al - ‘een koude ontleding der schoonheden van die oorspronkelijke verzen?’ Doch zelf kon hij niet nalaten, in zijn beroemde kritiek, de vele kleinigheden te toonen, die hij bij Staring bewonderde. Zonder de koude ont-

leding komen zij onvoldoende tot hun recht, flonkersteenen gelijk, die uit de schaduw naar het licht geschoven willen worden voordat zij het volle genot hunner schittering bieden. Het werk van Staring, zooveel 'dicht-kunst' in elken zin van het woord, maar zoo weinig 'poëzie' in den modernsten, vraagt door zijn aard om verstandelijke ontleding en bevredigt haar. Dit beteekent dat zij vooral een recht begrip van den Nederlandschen zinsbouw en van de wetten der dichterlijke woordschikking als een middel tot schoonheidsopenbaring aanwendt. Het is dan ook heel goed, dat Staring op school wordt gelezen en het is heel verkeerd, indien men hem om nieuwere dichters verwaarloost. Want het is beter, dat scholieren goed Nederlandsch leeren dan dat zij zich op jeugdigen leeftijd laten leiden door de subjectieve gemoedsbewegingen van buitengewone individuen. Onderwijs, dat voor de toekomst waarde wil hebben, moet eenigszins conservatief zijn.

De poëzie vraagt vandaag echter datgene, wat Staring slechts bij uitzondering bood, en wat hij overvloedig gaf, laat haar op het oogenblik onverschillig. Zij vreest het vernuft als een vijand van het waar gevoel en de eenvoudige beschrijving als de vijandin van den persoonlijken indruk. Zij is voor den dichter een middel geworden om datgene te zeggen, waarin hij zich verscheiden acht van andere menschen. Staring is een gezelschapsdichter en zoekt naar het gemeenzame. Hij schrijft bij het haardvuur, en veronderstelt dat hij daar niet alléén zit. In al zijn werk voelt men de kamerwarmte, die het gesprek tusschen vrienden doorprikkelt. Ook hierdoor is het bijzonder geschikt om in den kleinen kring van leeraar en leerlingen besproken te worden. Bij het gezamenlijk behandelen van deze dichtkunst begrijpt men elkaar. Ze levert haar schoonheid minder gaarne uit aan de eenzame ziel dan aan het vertrouwelijke gezelschap.

De reden, waarom zij tegenwoordig te weinig gewaardeerd wordt, ligt niet zoozeer bij haar als bij het gemis van een beschaafd letterkundig gezelschapsleven in Nederland. Staring schrijft kamermuziek. De muziek bleef goed, maar de kamers werden te leeg.

Hernieuwde liefde voor de poëzie van Staring zal mogelijk worden, wanneer degenen, die de schoonheid beminnen, elkander meer zoeken. De waardeering voor zijn werk is niet alleen een graadmeter van den letterkundigen smaak, maar van de vat-

baarheid der samenleving voor den invloed van het schoone. Een sociaal dichter - zooals dat woord tegenwoordig begrepen wordt - is Staring niet geweest, doch de socioloog, die belangstelt in de aesthetica, kan zich verzekerd houden, dat de kunst meer beteekenen zal voor het volk, naarmate Staring liever wordt gelezen door verstandigen.

De stroom

Vier dagen al duurde de strijd.
In bittere verbetenheid
werd van weerskanten om de stad gevochten.
Dan golfde de aanval aan over de brug,
en dan over het eiland weer terug,
heen en weer tusschen de oeverbochten.
Dat kostte op den duur te veel bloed.
Te lang zagen zich opgehouden,
die elken tegenstand doorstooten zouden:
de mariniers vochten te goed.

Toen zijn de vogelen des doods gekomen,
in wijde vluchten dicht opeen,
of drie aan drie, of een voor een,
en hebben, wat hun werk is, ondernomen.

't Waren de wijken van het binnenste kwartier,
die het vooral ontgelden moesten.
De wegen van het levendigst vertier
trok vliegensvlug het brandspoor af.
Huis aan huis viel en werd te vaak een graf.
Maar één ding was niet te verwoesten:
de in de zon stralende rivier.

Door niets gewond, in niets gestoord,
komt zij tusschen hare oevers aan gedreven.
Ze drinkt het licht, ze doet het leven,
ze draagt het door het landschap voort.

Diep uit Europa's sneeuwen hart
bergt ze in haar schoot deze twee gaven:
de koelte, daar wij lijf en geest aan laven,
de kracht, die elken weerstand tart.

Van ongerepte hoogten kwam
zij tot ons afgedaald, met de arbeidsdrift geladen,
die ze uit doet breken aan de kaden,
zij, 't leven zelf, het bloed van Rotterdam.

Door alle havens en kanalen
dringt zij tot in het ingewand der stad,
om al, wat deze noodig heeft, al wat
ze ontvangt en afgeeft, aan te brengen en te halen.
Ze draagt het uit tot in de zee,
ze draagt van Holland's licht verzadigd,
dat met zich in de wereld mee.

Daar ligt zij, gaaf en onbeschadigd,
ons onveranderlijk bezit.
Wie, zoo hij wilde, ontneemt ons dit?
Wat ook het noodlot mocht vernielen,
hoe snel, hoe hard zijn slagen vielen,
wat is, hetgeen zijn hand ons deed,
bij wat het ware, als ook zij schade leed?

Onschendbaar stroomt zij voort, en geeft
den moed ons, zelve van zoo ver gekomen
en naar zoo ver bestemd, ook onzen droom te droomen
van zegevierend licht, een werklijkheid ontnomen,
die zooals zij elke verwoesting overleeft.

JAN PRINS

Protesilaos en Laodamia
Een idylle

PERSONEN: HERMES, een god.
PROTESILAOS, een gesneuveld krijgsman.
LAODAMIA, vrouw van Protesilaos.

TONEEL: Een zomerlandschap met een eik in het midden. Onder de eik, ten teken dat hier een soldaat is begraven, staat een speer in de grond met een helm er op.

HERMES

(alleen)

De weg van hier naar 't dodenrijk
wijst zich vanzelf. Zie, bij deze eik
begint een pad en dat voert recht
naar waar Charon zijn boot aanlegt.

Geen kent die weg als ik hem ken.
Want ik ben Zeus' zoon Hermes, en,
naast hoeder van het vee en bode,
ben ik de leidsman van de doden.

Niemand, tot heden, bracht ik meer
dan eenmaal langs dit pad naar 't veer;
vandaag voor 't eerst moet 'k iemand halen
die de tocht doet ten tweeden male.

Protesilaos is zijn naam.
Hij mocht één uur naar huis toe gaan.
Daarna zou hij, zo spraken we af,
terug zich melden bij zijn graf.

Dit was zijn helm, dit was zijn speer.
Tien jaar geleden ongeveer
stierf hij; ja, tien jaar, dat komt uit:
toen brak de oorlog met Troje uit.

Terstond bij 't landen van de vloot
stierf, eerste Griek, hij een heldendood.
Zijn stof, van de Trojaanse kust,
werd hier gebracht voor de eeuw'ge rust.

Maar nu de oorlog is gedaan,
de overlevenden huiswaarts gaan,
nu mocht hij, zo bepaalde Zeus,
als eerste dode één uur naar huis.

Toen ik in de onderwereld kwam
en zei dat ik hem medenam,
schudde hij 't hoofd en hield zich stug:
hij wou niet voor één uur terug.

Eerst toen ik mededeelde dat
Laodamia er om bad,
ja, dag en nacht gebeden had,
ging hij, hoofdschuddend, met me op pad.

Laodamia is zijn vrouw.
Zij waren pas getrouwd, men zou
juist 't huis inrichten, toen 't geviel
dat de oorlog uitbrak en hij viel.

Goed. 'k Bracht hem thuis. 't Is hier vlakbij.
Maar toen ik 't welkom zag, waarbij
men lachte en schreide en schreiend lachte,
sloot ik de deur en bleef hier wachten. -

(Hermes ziet om zich heen)

Thessalië, schoonst land dat 'k ken. -
Als ik ooit niet meer bode ben
of doden heb te begeleiden,
kom 'k als vanouds mijn vee hier weiden.

's Morgens vroeg de schaapskooi ontsluiten,
heel den dag met de kudde buiten,
en, als men dorst krijgt, zijn dorst lessen
in 't bos, bij 'n bron, of met wat bessen.

Met welk een vreugde zal ik me ontdoen
van mijn dubbelgewiekte schoen.
Ik breng mijn veldfluit mee als 'k kom. -
Hermes, niet dromen. - 't Uur is om.

(Hij ziet Protesilaos naderen)

Protesilaos! - Inderdaad,
hij komt, hij is een goed soldaat.
Maar afscheid heeft hij niet genomen:
Laodamia is meegekomen.

Waar zou ik mij verbergen kunnen
om hun nog even tijd te gunnen? -
Achter die eik! - 'k Zou voor geen tien
drachmen het afscheid willen zien.

(Hermes verbergt zich; Protesilaos en Laodamia komen op)

PROTESILAOS
Laodamia, ononderbroken
heb ik over mijzelf gesproken.
Heel de oorlog heb ik je uitgelegd.
Maar jij? - Je hebt nog niets gezegd.

LAODAMIA
Ik heb gebeden, 'k heb geschreid
en mij op dit uur voorbereid.
Maar geef me antwoord op wat ik vroeg:
was 't Hector zelf die je versloeg?

PROTESILAOS
Hector zelf. Nooit zag 'k zijns gelijke.
Het was als recht de zon in kijken.

Als 'k nu in Hades hem ontmoet
kent hij me en groet wanneer ik groet.

LAODAMIA
Protesilaos, kent ge elkander?
Groet men daarginds zijn tegenstander?
Is wat geschiedde om niet geschied? -
- Liefde? Bestaat die daar, of niet?

PROTESILAOS
Liefde? In de onderwereld pas
heb ik gezien wat liefde was,
toen ik Achilles' oog zag lichten
zo vaak het zich op Hector richtte.

LAODAMIA
Voor mij is liefde een geur door 't huis,
een stem, een stap, iemand komt thuis,
men hoort hem op het binnenplein
neuriënd met iets bezig zijn.

PROTESILAOS
Vond je 't zo vreemd, dat, eer 'k mij meldde,
ik eerst het Hermesbeeld herstelde?
Van 't schoeisel was 't goud afgegleden. -
Ach, was 't nog maar een uur geleden!

LAODAMIA
Alles, zei je, toen jij 't hersteld had,
was juist als jij 't je voorgesteld had:
en niets was heerlijker dan dat
je vond wat je verlaten had.

PROTESILAOS
Het is als een droom omgegaan. -
Den avond vóór ik heen zou gaan
naar Troje, - of was ook dat een droom? -
vrouw, stonden we ook bij deze boom.

LAODAMIA
Een eikel raapten we uit het zand,
hebben hem thuis voor 't huis geplant.
Zag je hoe hij is opgeschoten?
Ik heb hem dagelijks begoten.

PROTESILAOS
Eerlijk gezegd, neen, 'k heb zonet,
toen 'k thuiskwam, daar niet op gelet.
Maakt hij al, als het waait, geruis?
Overschaduwt hij al het huis?

LAODAMIA
Hij is zo groot, of liever, klein
als een kind van tien jaar zou zijn.
Wanneer ik op de bank zat, dan
had ik er al wat schaduw van.

PROTESILAOS
Nieuw als het was is het me ontgaan.
Zou ik - 't is hier niet ver vandaan -
nog even mij gaan vergewissen
of dit het was wat ik bleef missen?

LAODAMIA
Ga, ga. 't Is maar een ogenblik.
En ik, mocht Hermes komen, ik
zeg dat je thuis iets had vergeten.
Ik zal hem te overtuigen weten.

PROTESILAOS
Ik moet het nog gaan zien. Ik moet.
Ik kan, tenslotte, als ik mij spoed
hier weer in minder dan geen tijd
terug zijn, en heb zekerheid.

(af)

LAODAMIA

(alleen)

Is dit de eenzaamheid van voorheen?
Hoe heb ik het doorstaan? - Neen, neen,

dit éne uur overtrof het leven.
Nieuw licht zie 'k schaduwloos me omgeven.

HERMES

(komt tevoorschijn)

Laodamia, 't spijt me, ik kom
Protesilaos halen om
naar het ver oord hem te geleiden
waar stervelingen nimmer scheiden.

LAODAMIA
Hermes, zou het zijn toegestaan
naar ginder met hem mee te gaan?
Laat zijn hand in de mijne, laat
mij, Hermes, gaan waar hij heengaat.

HERMES
Charon, die op twee heeft gerekend,
zal niet weten wat dat betekent. -
Neen. - Trouwens, is er, als ge denkt,
niets dat naar huis terug u wenkt?

LAODAMIA
Niets, niets roept me. De kamers zijn
leeg om het stille binnenplein.
Alleen, als altijd, liet ik thuis
mijn herdershond, hij past op 't huis.

HERMES
Charon, al ben je ook half blind,
daar zal je van opkijken, vrind! -
Neen, beter, 'k zorg dat hij niets ziet. -
Die herdershond, deert haar dat niet?

LAODAMIA
Als hij dorst krijgt, kan hij op 't plein
zijn dorst lessen bij de fontein.
Voorts kan hij, komt er niemand, leren
wat het is gezelschap te ontberen.

HERMES
Verder spreken is overbodig.
Laodamia, één ding is nodig
nu gij beslist hebt mee te gaan:
doe mijn hoed op, mijn mantel aan.

(Hermes overhandigt haar zijn hoed en mantel; Laodamia zet gedurende de volgende strofe Hermes' hoed op en slaat zijn mantel om)

LAODAMIA
Uw hoed op? Moet 'k uw mantel om?
- Dank, Hermes, ik begrijp waarom. -
't Is opdat Charon me ongemoeid
voor Hermes houdt en overroeit.

HERMES
Zo is 't. - Gij zult naar de overzijde
Protesilaos zelf geleiden.
Zie, hier is 't pad en het voert recht
naar waar Charon zijn boot aanlegt.

LAODAMIA
Hermes, 't is meer dan ik dorst vragen. -
Wijs mij: hoe moet 'k uw mantel dragen?
Draagt gij uw hoed zo? Met zo'n zwier?
En gij, Hermes? - Gij, blijft gij hier?

HERMES
Nog even. - Luister, er is meer:
als Charon niet mocht zijn bij 't veer,
er hangt bij de aanlegplaats een bel. -
Charon ziet slecht maar hoort zeer wel.

LAODAMIA

(ziet Protesilaos komen)

Hermes! - Protesilaos komt!
Stel, hij herkent me; stel, hij zond

naar huis me. - Ik ga. Vaarwel. Ik ga
naar 't veer. - Zend hem mij achterna.

(af)

PROTESILAOS

(komt terug)

Ik kon mijn ogen niet geloven!
Wat een knoppen! Wat een fris lover!

(ziet zoekend om zich heen en bemerkt Hermes)

Vreemdeling, hebt gij niet misschien
Laodamia hier gezien?

HERMES
Een vrouw? - Blond? - Jong? - Niet gezien. - Kijk,
toen ik hier kwam bij deze eik,
wie stond hier? - Hermes. - Hij keek zuur.
Hij wachtte, zei hij, al een uur.

PROTESILAOS

(kijkt zoekend wanhopig om zich heen)

Laodamia, zijt gij dan
zonder afscheid te nemen van
Protesilaos heengegaan?

(tot Hermes:)

Waarom kijkt gij zo vreemd mij aan?

HERMES
Nu ik hoor, krijgsman, wie gij zijt:
u wachtte Hermes al die tijd;
gij moest hem volgen, moest ik zeggen;
het pad hoefde ik niet uit te leggen.

PROTESILAOS
Vaarwel. 'k Aanvaard de overtocht.
Vreemdeling, als zij komen mocht,
zeg haar dat ik niet wachten kon. -
O aardse liefde! - Het uur is om. -

(af)

HERMES

(alleen; hij kijkt om zich heen; een stilte; dan luidt een bel in de verte)

Thessalië! - Daar luidt de bel. -
Vaarwel, schoonst land dat 'k ken, vaarwel! -
Hoe kan ik mijn verblijf verlengen?
- Ik moet de hond eten gaan brengen.

M. NIJHOFF

‘Sla de wolven, herder!’[1)]

Het werd een lange reeks van dagen, die Urukagina in het dorp der herders zou slijten.

Het lot, dat de priester geworpen had, was gunstig geweest: Urukagina had mogen blijven. Wat er in het huis der mannen besproken was op de morgen, toen alle vrijen bijeen geroepen werden - er waren trouwens haast geen slaven in het dorp, en alleen bij gelegenheden als deze bemerkte men, wie er eigenlijk vrij heette en wie niet - kwam hij niet in nauwkeurigheden te weten. Zarzari gaf hem te verstaan, dat de priester, Urizzi, geopperd had, dat de goden Urukagina misschien met een bedoeling gezonden hadden, op dezelfde dag, waarop de oude vrouw gestorven was. Dat de jongen, buiten het dorp in de kuil van het zieke vee slapend, zo goed door zijn amulet tegen den weerwolf en de rondsluipende wilde dieren beschermd was gebleven, leek een goed voorteken. Zarzari was glimlachend en sluw: het scheen hèm, dat de priester er bovendien aan dacht, dat Urukagina kon schrijven, een kunst, die men in de nederzetting in 't geheel niet of gebrekkig verstond, en misschien van zijn diensten gebruik wilde maken, als het zo voorkwam. Maar het laatste zei hij niet tegen den vondeling.

Zarzari was het, die vrijwillig had aangeboden, om den jongen bij zich te houden. Hij was de enige, die alleen leefde; alle anderen waren getrouwd of hadden verwanten in huis, voor wie zij moesten zorgen. - Urukagina gewende snel aan de nieuwe vrienden, zoals kinderen dat doen. Hij vergat het verleden niet, en droomde er somtijds van met schrille kreten en angstzweet, alsof hij nogmaals zijn versjachering en achtervolging doormaakte. Zarzari hoorde hem ook des nachts meermalen een vrouwennaam roepen,

1) Het eerste gedeelte van deze roman vindt men in het Mei-nummer van deze jaargang onder de titel ‘Vlucht en toevlucht.’

en dan schudde hij het hoofd met de dunne haarkwast; de jongen dacht zeker aan zijn moeder. Maar overdag keerden de gevoelens van eenzaamheid en angst al zeldener terug. Urukagina hoorde tot de oudste jongens, die in het dorp bleven; zij, die spoedig huwbaar zouden worden, weidden reeds eigen kudden; de anderen hielpen de vrouwen thuis met het malen en bakken; zij haalden water en brachten het wasgoed naar de rivier. Maar even dikwijls stroopten zij met kleine benden de hogerop gelegen aanplantingen af, waar zij sappige groenten, granaatappelen en druiven roofden; zij speelden langs de oevers van de ondiepe trage stroom, bakten vissen op gloeiende stenen, vochten tegen jongens van andere dorpen, die al of niet op hun vermeende jachtgrond kwamen en brachten soms, tot verrukking van Zarzari en anderen, die verzot waren op deze buitenkansjes, schildpadden of slakken mee naar huis, voor zover zij de verleiding konden weerstaan, om onderweg niet alles zelf op te eten....

De nazomer kwam snel met uitgeputte goudige misten, die hun lichtwand tussen zon en aarde schoven en de verblindende zandgloed van de zomerdagen temperden. Soms vroor het des nachts en pas de morgenzon dooide de ijle rijp op de takken en het riet der daken. Het schreeuwen van de kraanvogels en sterns, die langs het water nestelden, klonk hoger en alles doordringend; helderheid en vermoeienis vulden de dagen. In het heidebruin schoten de laatste papavers op, wanhopig rood tussen gewassen, wier brons al zwarter werd, om vaak na één nacht van vrieskilte genekt te liggen. De wind liep door het noorden heen en werd gestadig oost. - ‘Wind uit de bergen’ zeiden de dorpelingen, en de jongens voegden er aan toe ‘waar de rovers wonen’. Zij zeiden het, alsof ze er alles van wisten, en Urukagina, die niet dommer wilde lijken dan de kleinste van hen, vroeg niets, maar dacht des te meer over hun woorden na. Af en toe, als er weinig mist was en een glazuren doorzichtigheid onder de hemel hing, klom hij in een van de bomen, en tuurde over het land heen, of hij die bergen in het oosten ontdekken kon; maar hij zag enkel de aanplantingen, stoffig groen en geel en hier en daar schril doorpurperd, en andere herdersdorpen langs de zoom van de steppe. Het woord rovers, dat hij in de stad zelden of nooit had gehoord, vervulde hem met een mengeling van rauwe bekoring

en vrees. Hij had er graag meer van willen weten. Naarmate het killer werd en de wind na zonsondergang met de scherpte van messen tussen de hutten doorstreek, koppelden zich de woorden bergen, koude en rovers huiveringwekkender samen. Zarzari naaide twee schapenvachten aaneen en Urukagina was warm en dankbaar voor die beschuttende mantel, waaronder hij des nachts nog slapen kon. - Weldadig rillend lag hij onder het dek, terwijl Zarzari in de avond kleren verstelde of op gedroogde sesamzaden kauwend niets zat te doen, bij een laag vuur, dat hij tussen de bakstenen van de oven onderhield, en stelde zich voor, wat er zou gebeuren, als er rovers kwamen.

Eens vroeg hij het den ouden herder, die hem met bijeengeknepen oogleden lang aankeek en daarop het gezicht met de hand beschaduwde. Urukagina lag doodstil naar hem te kijken. Toen Zarzari weer opkeek, staarde zijn blik in een andere tijd. Hij vertelde, op een zachte, maar hartstochtelijke toon, dat de rovers uit Elam lang geleden regelmatig over de rivieren trokken en brandschattend door de bewoonde gebieden togen. Hij, Zarzari, woonde toen nog niet in het weideland, maar hij werkte aan de Grote Rivier in een dadeltuin, bereidde wijnen en zuren, die hij in de stad verkocht, en had zelfs drie slaven. De Elamieten plachten de boeren bij nacht te overvallen, en alles mee te slepen, wat zij nodig hadden: vrouwen, vee, graan en voorraden. De mannen sloegen zij dikwijls dood, de kinderen namen zij mee voor de slavenmarkten. Urukagina dook dieper onder zijn grof dek bij de laatste woorden.

De oude man zweeg weer lange tijd, hoestte en krabde zich. Toen zei hij, starend in het vuur, dat met kleine tongen de stenen donker lekte:

‘Ook mijn vrouw is door hen ontvoerd, en mijn kinderen.... Ik ben met drie andere mannen ontkomen.... onze broeders hebben wij later moeten begraven.... Het was niet de enige keer, dat de rovers kwamen, maar die gelegenheid onthoud ik het beste.... Als ze zeer ongeduldig zijn, komen ze reeds bij dag. Dan waarschuwen de dorpen elkaar met vuren en horenseinen, en trekken alle mannen hun gewapend tegemoet. Dan kan men de rovers meestal baas.... En hùn gebeente begraven we niet..!’ voegde hij er met raspende haat aan toe.

Urukagina's neus kwam enkel boven de vachten uit. - ‘En

komen ze ook.... nu nog?' vroeg hij. Zarzari's kaken sloegen dof op elkaar. 'Nee, ze zijn er in jaren niet meer geweest, sinds Enetarzi van Shirpurla hen tot over de Brede Rivier[1)], mijlen en mijlen ver, terug heeft gejaagd.... Hij was toen opperpriester van Ningirsu[2)], maar krijgshaftiger en voortvarender dan de patesi[3)] van de stad zelf, zodat het niemand verbaasde, dat Enetarzi na de dood van den patesi heer van het land werd....' Hij vertelde nog verder, van Shirpurla, de machtigste stad in Shumer en de oude vijandin van Umma, dat mee dong naar de opperheerschappij, over het zuiden.... Urukagina luisterde niet naar de opsomming van namen, veldslagen, koningen en steden. Hij staarde naar het bejaarde, doorrimpelde gezicht van zijn pleegvader. Had hem deze witharige man, die hem nu, net als grootvader in Nippur, 'mijn zoon' noemde, in zijn hut opgenomen, omdat hij niemand meer op de wereld bezat, nadat de Elamieten zijn vrouw en kinderen hadden weggevoerd, en hij herder geworden was....? Urukagina vermoedde het. Hij droomde onrustig van krijsende bandieten en moordenaars, toen Zarzari nog, steeds mummelender en onsamenhangender, naar het verleden terugtastte en eindelijk met een grimmig gebed de lampen uitblies.

Tegen de maand Arashamna[4)], toen het riet zo dor en bros werd, en alle geboomte zo steenhard en naakt, dat de minste windvlaag hol klepperende geruchten rondom het dorp te weeg bracht, hoorde Urukagina kinderen en volwassenen steeds vaker spreken van de grote markt, die er aan de rivier zou worden gehouden. De meeste boeren, vissers en herders in dit afgelegen gebied konden niet naar de steden trekken, maar in een der grootste oasen, die zich aan de nabije zijtak van de Grote Rivier strekten, meerden in voor- en nazomer ware vloten van scheepvarende kooplieden, en dagen aaneen was er dan onder de palmen een reusachtige tuin van bedrijvigheid en vermaak, van handel en rechtspraak; want bij die gelegenheid kwamen er niet alleen goochelaars, koorddansers en geneesheren, die met kunststukken of bezweringen de lieden van hun verdriet of lijden afhielpen, maar

1) Tigris.
2) Stadgod van Shirpurla (Lagasj).
3) 'Dienaar' [v.d. goden], titel der half-sacrale stadskoningen.
4) October.

ook rechters met schrijvers en bijzitters, die door den ishakkum[1)] waren gezonden, om alle onenigheden te beslechten en vonnis te wijzen in hangende gedingen. - De opgetogenheid, waarmee klein en groot over de ophanden markt sprak, spande ook in Urukagina, die bij het schrompelen van de dagen en de wassende afzondering, waarin hij binnenshuis moest slijten, met een vaagtergend heimwee aan de warme beslotenheid van de stad, het gedruis en bedrijf van Nippur terugdacht, een hoge verwachting. Hij dorst Zarzari niet op den man af vragen, of deze naar de markt in de oase zou gaan, maar hij begreep alras, dat alle herders vrijwel naar het aanstaand bont vertier togen, omdat zij er huiden en vee afleverden en wintervoorraden in moesten slaan.

De slacht was begonnen; de dieren, die het oudst waren en het moeilijkst door de winter heen zouden komen, werden gedood en gestroopt, de huiden gelooid, het vlees in kruiken geborgen, die in koel-gemetselde voorraadkelders midden in het dorp werden weggezet tot aan de dag van de markt. De hele nazomer had Urukagina gezien, hoe de vrouwen die kruiken bij reeksen aan de rand van de doodlopende smalle stroom hadden vervaardigd, waar de leembanken door de zandgrond braken. Iedere dag, voor zij de kudden naar de al naakter grasvlakten dreven, zochten de herders nu bij het openzetten van de hekken met zorg de beesten uit, die nog een goede huid en een goede bout beloofden te leveren. Het was een gouden tijd van verzadiging, want er viel heel wat van het slachtvlees af voor de dorpsbewoners zelf, en een ranzige geur van dierlijk vet en gebraad hing bijna dagelijks om de hutten, als de mannen voor zonsondergang weer aan de slacht gingen. Ook Urukagina veegde zich meermalen met genot de reuzelige lippen af en proefde nog lang na het gelukkige maal de rinse smaak van het schapenvlees, dat Zarzari met zwarte kruiden bereidde en waar zij speltwijn bij dronken, die koppig en helder was, en waarvan men droomloos kon slapen.

In die dagen werd Urukagina op een middag staande gehouden door den priester, die er voldaner en goedgunstiger uitzag dan ooit. Zijn vlekkeloos wit gewaad boezemde Urukagina altijd de huiverigste eerbied in, en als zijn diepe, lachende stem klonk, wist hij, dat er een groot man tegen hem sprak. Urizzi vatte den rijzig-geworden, sterken jongen bij de kin en hief de wijsvinger

1) Provinciale gouverneur.

van de andere hand; snelle glimpjes versprongen in zijn ogen:

‘Nu, vondeling, denk je, dat je nog schrijven kunt?’

Urukagina, die aan zijn eerste ontmoeting met den priester terugdacht, knikte sprakeloos.

De priester knikte terug, schreed weg, gaf Urukagina onder het lopen een teken, dat hij volgen moest en zei onderwijl:

‘Goed. Dan gaan we kleitafeltjes maken.’

Hij liep in de richting van het water, langs een der kleine paden. Zijn lang wit kleed bewoog om zijn leden in ontzagwekkende vouwen. Urukagina liep hem nederig na. Toen ze niet ver meer van de oever af waren, bleef Urizzi staan en wees met de hand naar een der banken:

‘Nu ga je daar de schoonste klei opzoeken en brengt die bij me. Als dat gebeurd is, haal je water. Ik verwacht je.’

Hij schreed op dezelfde statig-brede wijze terug. Urukagina keek hem even na en deed, wat hem was gezegd.

De hele middag was hij bezig, om in de beschutting van Urizzi's hoge hut, die uitstekende daksparren had en waaraan een verhoging was gebouwd, welke het altaar bevatte, waarop de dorpelingen kwamen offeren, de klei te wassen, tot ze zacht en zuiver en kneedbaar tussen zijn vingers werd. Urizzi kwam af en toe kijken en knikte elke keer met welwillend, glanzend vetgelaat. Toen Urukagina de eerste opdracht voltooid had, gaf de priester hem een baksteen, waarmee hij vierkante tafeltjes af kon passen.

‘Maak er zooveel als je kunt,’ zei hij.

De stapels rezen naast den jongen, toen de zon laag en rood en rond achter de tamarinden stond en het naderen van de kudden al hoorbaar werd. De priester lekte zich een keer met vochtige tong langs de volle lippen, beval Urukagina, om met een aantal tafeltjes naar de nachtweide te gaan, en schreed zelf voorop.

‘Rekenen kun je toch ook?’ vroeg hij over zijn schouder, en Urukagina antwoordde, nogal benepen, dat hij het geleerd had. De priester grommelde goedkeurend.

Toen ze bij de ingang van het dorp kwamen, dromde de eerste kudde aan. Urukagina zag, dat het gezicht van den herder bij de aanblik van den wachtenden Urizzi gefronst was, alsof hij een onaangename ontmoeting voorzag. Hij naderde den priester zonder een woord. Deze glimlachte nederbuigend en waardig als altijd, toen de man, omsprongen door zijn hond, voor hem stond.

‘Tel de schapen, die binnengaan, Urukagina,’ zei de priester tegen den jongen, die in verwonderde afwachting toekeek.

De dieren drongen al door de nauwe opening van de nachtweide tussen de ruwe hekken, stampend en blatend. De herder had nog steeds geen woord gezegd en keek met omwolkt voorhoofd toe, hoe Urukagina, die niet goed begreep, waartoe alles dienen moest, de beesten stuk voor stuk telde.

‘Er zijn er twee en veertig,’ zei hij, toen de laatste met een kromme zijsprong langs hem schoot.

‘Schrijf het op,’ zei de priester beminnelijk en liefkoosde zich de onderkin. ‘Hoeveel van jezelf zijn er bij, Saggal?’

‘Twintig,’ antwoordde de herder.

‘Schrijf het op,’ zei de priester weer. En met een wijd gebaar van de hand, dat Urukagina reeds zo goed kende en bewonderde, voegde hij er tegen den herder gewend bij: ‘Dat zijn er twee voor de godin en twee voor den ishakkum. Neem een nieuw tafeltje, Urukagina, en deel het in tweeën. Op de ene kant schrijf je de getallen voor de godin, aan de andere kant die voor den landvoogd.’

Terwijl Urukagina met de tong tussen de tanden en ingespannen deed, wat er van hem gevraagd werd, kwamen er nieuwe kudden naderbij. Uit het dorp waren kinderen en een paar grijsaards aan komen lopen; zij keken vol nieuwsgierigheid en verbazing, hoe de vondeling den priester behulpzaam was bij het opstellen van de lijsten voor de tienden. - Saggal had zich afgewend, als om te gaan, maar de priester, die tussen de kleine groep mensen uitrees als een palm boven de wilgen, wenkte hem met een glimlachje terug.

‘Je kunt beter nu de vier schapen merken,’ zei hij, alsof hij hem slechts terloops raad gaf, maar er zat een kleine groef tussen zijn ogen, die bewees, dat het hem grimmige ernst was. Saggal klauterde zonder morren over de heining. De priester liep traag achter hem aan.

‘Neem de beste, Saggal,’ zei hij langzaam, ‘en bederf de wol niet. Zet een krasje op de horens.’

De herder vatte een der schapen aan, vrijwel het eerste, dat hem voor de greep kwam. De priester schudde met dezelfde neerbuigende glimlach het hoofd. ‘Ik geloof, dat die daarnaast beter in zijn vet zit,’ merkte hij op. Saggal keerde hem de rug toe,

vatte het bedoelde schaap tussen de pezige knieën, trok zijn stenen mes en gaf de verlangde kras op de kromme horens.

Toen hij onder het wakend oog van Urizzi de vier schapen had gekentekend, die de priester aanwees, was het rumoer bij de hekken oorverdovend geworden. Urukagina, die klaar was met het tekenen van de letters, zag, dat ook Zarzari en Abi-Ishar waren aangekomen. Zij stonden met de herders der andere kudden te wachten, leunend op hun stokken. Niemand sprak een woord. Uit de steppe, waarover het stof van de schemering in wolken neersloeg, doemde de schemerige draf van de laatste kudden op. Urizzi kruiste de armen onder zijn priestergewaad en zei glanzend van vergenoegdheid: 'De volgende.'

Langs de hekken van de nachtweide stonden nu de meeste dorpelingen en keken toe. Kinderen waren hun vaders tegemoet gerend, maar deze wezen hen met een duw of een snauw terug en zij kropen stil tegen de moeders aan, die een arm om hen heen sloegen, zonder de blik af te wenden van de optekening, die de priester voltrok, de jaarlijkse berekening van de cijns van het levende vee, die om deze tijd steeds en toch altijd even onverhoeds terugkwam.

Urukagina schreef, en de herders en hun vrouwen keken van hem naar den priester; in sommige ogen lag zichtbaar de wrok. Urukagina had het te druk met tellen en schrijven om het te zien - hij had al weg moeten rennen, om nieuwe tafeltjes te halen - en de priester scheen niet op de gezichtsuitdrukking van de dorpsgenoten te letten. Onverstoorbaar, speurend naar de beste dieren, stond hij tussen vee en mensen in en streelde de kin, als hij de getallen nogmaals opsomde, tot het volslagen duister was en Urukagina haast niet meer zien kon, wat hij opschreef. Hij hief juist het gezicht naar Urizzi op, om te vragen, of men geen fakkel brengen kon, toen de priester zei:

'Morgen ochtend verder.' En zich naar de herders kerend, zei hij, onder het weglopen: 'Scheid de getelde schapen van de niet-getelde. Breng de tafeltjes bij mij, Urukagina.'

Toen Urukagina van het ruime huis van den priester terugkeerde, waarvan de onderzijden geheel uit zongebrande stenen waren gevoegd en waarbinnen prachtige kruiken stonden met versieringen, zoals de vrouwen van het dorp die niet konden maken, kwamen de laatste mannen van het afpalen der weide

terug. Zelfs in het duister kon de jongen zien, dat zij mistroostig liepen; ook zongen ze niet, zoals dikwijls. Hij groette hen verlegen, maar zij groetten slechts vaag terug. - Hij vond Zarzari thuis, bezig, het avondmaal gereed te zetten. Hij draalde een ogenblik, en vroeg toen, op den ouden man toetredend, zodat zijn schaduw over diens handen viel, met somber voorgevoel:

'Grootvader, heb ik iets verkeerds gedaan?'

'Waarom vraag je dat?'

'De mannen buiten groetten me bijna niet. Zijn ze boos op mij? Wat heb ik gedaan?'

Zarzari zuchtte. 'Hoe kunnen ze boos op je zijn? Je hebt niet anders gedaan dan wat de priester je bevolen heeft. Nee, onze herders zijn bedroefd. Je hoeft je niet te verbazen. Ze zijn het elk najaar, als de tienden moeten worden afgestaan. De mooiste dieren zijn voor de godin en voor den bestuurder van het gewest.'

'Maar de goden regeren het land en hebben het recht op de tienden!' zei Urukagina, denkend aan de lessen, die hij in Nippur ontvangen had.

'De goden regeren het land en krijgen, wat hun toekomt,' zei Zarzari eerbiedig. 'Niemand laat het hun ontbreken aan goede spijzen en dranken; de goden hebben vee, weiland en slaven. Niemand denkt er aan, den goden iets te onthouden. Maar,' vervolgde hij, met een rukkende beweging het brood doormidden brekend, 'het doet toch steeds weer pijn, afscheid te moeten nemen van zùlke weldoorvoede, kostbare dieren....' Hij schudde het hoofd en greep naar de melk. 'Er is geen vlees vandaag, Urukagina....'

Zij aten zwijgend. Toen zei Zarzari weer:

'Al dertig jaar lang zie ik het, altijd hetzelfde verdriet.... Niet om de schapen, die eigendom worden van de godin; die blijven hier, en wij weiden ze met de onze, daarbuiten, ook al zijn ze gemerkt.... Maar die andere, die Urizzi moet nemen voor den patesi in Adab, den hogen heer van de stad....' Hij hield op met kauwen en met spreken, en verloor zich in gepeinzen.

De volgende morgen in de vroegte - Urukagina hield zijn vacht omgeslagen - begon het tellen van de laatste schapen. Er waren al meer dan vijftig voor Urizzi gekenmerkt, toen de priester onenigheid met een herder kreeg. Zij, wier dieren geteld waren, hadden zich al naar de kaalgegraasde najaarsvlakte begeven, en

alleen Urizzi, Urukagina en de herder stonden nog bij de hekken, waartegen de schapen dof aanbonsden, omdat zij honger hadden.

‘Maar tien schapen van jezelf?’ vroeg Urizzi ongelovig. ‘Verleden jaar had je er meer, Risha-Dad.’

De herder keek stug vanuit zijn bruingebrand gezicht.

‘Ge vergeet, dat ik het was, die in de grote zandstorm ben geraakt met de kudde, toen ik te ver was afgedwaald,’ zei hij kortaf. ‘Iedereen weet het. Er bleven meer dan twintig dieren dood - de helft daarvan was van mij.’

Urukagina zag, dat de priester niet meer glansde en lachte. Hij scheen een mombakkes van achterdocht en geheime toorn over zijn bolrond gezicht te spannen, terwijl hij zich voor den jongen, benigen herder opwaarts rekte.

‘Iedereen weet, Risha-Dad, dat niemand in het dorp zo goed sprookjes kan verzinnen als jij,’ zei de priester, en er was een scherpe kant aan zijn stem, die Urukagina nooit eerder vernomen had. Verschrikt liet hij zijn kleitafeltje zakken.

‘Bij de Labbu -,’ begon de herder.

‘Zweer niet bij gevaarlijke geesten,’ viel de priester hem in de rede. ‘Zeg liever de waarheid: je bent met opzet buiten de weiden gegaan, om de schapen aan een van de naburen te verkopen. Wat heb je er voor gekregen? Ringen of baren? Ook daarvan neemt de godin de tienden aan,’ voegde hij er tartend bij.

‘Ik zweer -’ zei Risha-Dad, maar voor de tweede keer onderbrak Urizzi hem, door den herder bij diens haren mantel te vatten en hem door elkaar te schudden.

‘De godin hoort je valse eden en vergeet ze niet,’ zei hij dreigend, en zijn gezicht stroomde vol donker rood, zodat Urukagina met angst naar de dikke aderen boven de gladgeschoren slapen keek, die steeds meer leken op te zwellen. ‘Je hebt de tienden ontvreemd, maar niemand ontkomt aan de betaling van de tienden.’ Weer schudde hij den herder, die de grote handen langs het lijf liet neerslungelen en machteloos-vreemd toestond, dat de man in het wit met hem solde als een kind.

Urukagina slikte een zucht van angst en spanning in; bij het gesmoord geluid wendde Urizzi zich met een onweersblik naar hem om.

‘Breng de tafeltjes naar binnen, vondeling,’ zei hij, ‘en schrijf alles over. Ik kom dadelijk kijken, of je het goed hebt gedaan.’

Urukagina bukte zich snel naar de kleiplankjes, die in het dode gras lagen, stapelde ze in zijn armen op en rende er mee naar de hutten terug. Hij draaide zich nog een keer om. Urizzi stond nog steeds tegenover Risha-Dad. Hij had den herder losgelaten en de handen uittartend, verachtelijk in de zijde gezet. De herder luisterde met afgewend gezicht naar wat de priester met bitse nadruk scheen te zeggen.

Toen Urukagina bezig was met het overschrijven van de tafeltjes - want als allen, die schrander zijn, zorgde de priester er voor, dat hij steeds een afschrift van al zijn stukken maakte - kwam Urizzi terug. Hij liep statig als altijd, er was weer glans over zijn vol gelaat, een kleine glimlach rondom één mondhoek, lichtelijk boosaardig en wreed. Urukagina had hem nooit voorheen zo gezien en bij zijn eerbied voegde zich enige vrees. Urizzi dronk een beker dadelwijn en strekte zich op het brede bed, de handen gevouwen onder het hoofd.

'Houd maar op, vondeling,' zei hij, maar zijn opgeruimde toon was niet waarachtig, en Urukagina, die zich dieper over het kleitafeltje gebogen had, keek vragend-ontdaan naar hem. 'Morgen kun je het afmaken.'

Het vragende gevoel vergezelde Urukagina die gehele dag, en hij zat zo te peinzen op de smalle leemdrempel van Zarzari's hut, dat hij er pas bij de bakgeur, die uit de naburige woning steeg, aan herinnerd werd, dat hij het brood moest kneden en in de hete as duwen.

Hij ging die avond de herders tegemoet; Abi-Ishar en Zarzari kwamen laat; er waren een paar schapen afgedwaald, en zij hadden lange tijd werk gehad, om de beesten terug te halen. Toen de oude man en de jongen door de nederzetting liepen, was er niemand meer buiten, en lichtschijnsels en geruchten uit de hutten wezen aan, dat men aan het avondmaal zat. Slechts één keer zagen zij mensen; Zarzari wilde eerst doorlopen, maar eensklaps duwde hij den metgezel en den pleegzoon met uitgestrekte armen terug in de schaduwen en beval hen schor, om te zwijgen.

Voor één der aarden huizen stonden een man en een vrouw, schimmen in het paarse duister. De vrouw huilde gedempt; de man praatte snel en vertwijfeld, als moest hij haar tot iets overreden, waartegen zij gekant scheen. Hoe lang het wel duurde, wist Urukagina niet; maar hij wilde wel, dat Zarzari maar door-

liep en dat zij konden gaan eten. Eensklaps klonken er sterke, waardige passen, hoewel ingehoudener dan anders, en Urukagina herkende er zonder moeite de voetstap van Urizzi in. De priester dook naast de twee gestalten op, vierkant, een glanzende witte schim. De man zweeg onmiddellijk, de vrouw wendde zich af. Urizzi zei iets op half-schertsende, maar onherroepelijke toon. Toen zag Urukagina, dat hij de vrouw bij de arm vatte en met zich meetrok. De man stond enkele ogenblikken stil en alleen, en keek hen na.

Zarzari begon weer te lopen, gevolgd door Abi-Ishar en den bevreemden jongen. De man, die tegen de vrouw had gesproken, kwam hen traag tegemoet. Toen hij vlak bij hen was, herkende Urukagina in hem Risha-Dad. Zarzari en Abi-Ishar groetten, maar Risha-Dad groette niet terug en schoot langs hen weg, als was hij op een zware schuld betrapt.

Urukagina zag, dat de twee herders elkaar aankeken, maar zij zeiden niets; en in den jongen rezen sombere, gloeiende vermoedens.

* * *

Men trok naar de grote najaarsmarkt met karren, draagstoelen en schepen. Uit het herdersdorp, waar Urukagina een toevlucht had gevonden, gingen Zarzari en vele anderen te voet naast de wagens, waarop de kruiken met ingemaakt vlees, de huiden, de wol en andere dingen lagen, die men wilde verkopen. Achter de mensentroep leidden een paar opgeschoten knapen de dieren, die men volgens schatplichtigheid naar den landvoogd moest brengen, wiens gemachtigden op de markt aanwezig zouden zijn.

Het was bijna een dagreis, en de karavaan hield af en toe stil om de ossen, die de wagens trokken, te drenken aan de watergeulen, die weinig diepte meer hadden, en om zelf te rusten. Bij een van die oponthouden reed de priester hen voorbij op zijn zilvergrijze muilezel. De dorpelingen groetten hem met eerbied, en hij hief de hand een weinig en glimlachte gul en vaderlijk vanaf zijn wiegende zetel. Hij verdween tussen de tuinen, die de nabijheid van de rivier aankondigden en enkel het helder hoefgestamp van het rijdier bleef hangen in de glasharde lucht.

Urukagina keek naar de gezichtsuitdrukking van de mensen, die Urizzi zo onderworpen hadden gegroet. Zodra hij hun de

brede, witgedoste rug had toegewend, veranderde deze van deemoed in een broeiende, onuitgesproken tegenzin. Het scheen Urukagina, alsof hij al deze dingen in de laatste tijd beter vermocht te zien; vroeger had hij daar niet op gelet, maar alles, wat er gebeurd was, had zijn scherpzinnig gevoel voor stemmingen aangewakkerd en gespitst. Hij zag Zarzari ingehouden zuchten; Saggal en Abi-Ishar, die naast hem zaten, kauwden neerslachtig op hun platte broden; Risha-Dad, wiens bruid in de nacht na het berekenen der cijnzen door Urizzi was meegenomen naar de priesterlijke hut, hield de ogen naar de grond gericht; maar Urukagina zag zijn ineengeknelde vingers met korte schokjes bewegen. De vrouwen zaten gelaten en gehurkt onder hun donkere, boerse kledij, verborgen in eigen gedachten. - En Urukagina zag, dat zij bang waren voor den priester; zij allen, ieder op zijn wijze, de een berustend, de ander met ingetoomd, duister verzet. En voor het eerst twijfelde hij aan de waarachtige grootheid van den man, die in het weidedorp macht en gezag van hemel en aarde in zijn hand hield, ook al scheen hem die gedachte zondig en al zou hij ze nimmer hebben durven uitspreken.

Tussen de ontbladerende, kleurloos geworden aanplantingen door, die in brede stroken langs de rivier schoven, bereikten zij eindelijk de weg langs het water, die hen naar de markt-oase bracht. Het was laat op de middag, ijskoude, blauwe winden verhieven zich boven de stroom, die laag en gorgelend rolde; de zon aan de effen bleke hemel was gekrompen en gaf geen gloed meer, enkel een breekbaar licht. De schapen blaatten, van verre beantwoord door een gelijksoortig geblaat. Op de rivier gleden talrijke kleine boten; en reeds zagen ze stroomopwaarts een bos van masten met opgerolde zeilen; daar was de koopmansvloot gemeerd. Onbestemde geruchten stegen op, die, naarmate ze naderden, uiteenvielen in het schreeuwen van mensenstemmen, het bonzen van trommels, rinkelbommen, bekkens; ossen loeiden daartussendoor, beangst en zwaar. Vlak voor hen kwam uit een zijweg een dergelijke stoet als de hunne; maar dit waren landbouwers, die op karren en aan jukken graan, dadels, zuren, wijn en andere voortbrengselen van tuinen en akkers ter markt brachten. Onder de dorpelingen kwam een gespannen nieuwsgierigheid een begin van verwachting, een aarzelend ontwaken uit de vermoeienis na de dag. Reeds zagen ze wonderlijke gedaanten

lopen: zwarte en donkerbruine mannen, die van vreemde kusten moesten zijn gekomen en bij de kooplieden hoorden; soldaten met korte jakken en leren helmen, waarin stukken metaal glinsterden, boven voorhoofd en slapen. Zij slenterden gemakzuchtig en verveeld, kauwden op kruidige wortels en zaden, en keken onvervaard naar de dorpsmeisjes, die onder hun bruine en grauwe huiven wegdoken voor zulke harde blikken. Urukagina's hart begon dof te tikken; er was aan dit alles iets, dat hem herinnerde aan het leven en gedrang van de grote stad; en daarmee stegen eensklaps verdrongen herinneringen in hem en verwarden hem; er stonden weliswaar geen hoge gebouwen en zware muren, maar nu de avond snel viel en heesters en bomen vergrijsden tot wanden van schaduw, waartegen houtfakkels begonnen te branden, leek het hem, alsof hij in een bekende wereld terugkeerde; het was een wereld, die hij verloren had gewaand en daarom greep de bedrieglijke herrijzenis ervan hem innerlijk hevig aan. Zarzari lei een arm om zijn schouder. - ‘Waarom beef je? De soldaten doen ons geen kwaad.’ - Urukagina schudde zwijgend het hoofd; hij kon de dringende veelheid van zijn gevoelens niet uiten.

Die avond legerden de dorpelingen, als honderden soortgenoten, onder de najaarsbomen van de dadeltuinen en wijngaarden, die de oase omsloten, nadat zij de kudde schapen hadden toevertrouwd aan de dienaren van den ishakkum, die in groten getale rondzwermden en op de aflevering der schatplichtige dieren wachtten. Overal werden nachtvuren ontstoken; de mensen rolden zich in hun gewaden en vachten en gingen te ruste; maar Urukagina kon de slaap niet vatten. Het gebons van de handtrommels, de rinkelbommen en andere speeltuigen bleef de avond vullen; zingen en leuren hielden niet op; mannen- en vrouwenstemmen mengden zich zonderling en opwindend ergens achter het duister, achter de fakkels, die aan eenzame bomen brandden; het vee stampte en rumoerde van ver; en alles zwol samen tot een vlaag van geluiden, die al eenvormiger werd, af en toe nog door een hoger en scheller klank doorkrijst, waarvan de jongen niet meer kon vaststellen, waarvandaan ze kwam en wat ze beduidde.

Hij bleef de volgende morgen in de nabijheid van Zarzari, die naar de kooplieden was gegaan. In de oase was het stil; de

grote versierde tent van den rechter en zijn helpers rees in het midden; er stonden gewapende mannen omheen, maar er bewoog zich niets; de hoge heer sliep blijkbaar nog. En overal in 't rond was het gelijke beeld; gesloten tenten, kramen, stilstaande wagens, waaronder mensen rustten. Alleen de handelaars waren levendig, want boeren, herders en vissers kwamen nu met hun waren aandragen, om ze in te wisselen tegen ringen, zilverbaren en goudgrein, waarmee ze des middags de eisen van hun huishouding en de luimen van hun zintuigen zouden bevredigen. De schalen van machtige weegtoestellen rezen en daalden; slaven droegen de kruiken met vlees, de pakken met wol en de huiden in de scheepsruimen; naast elken koopman zat de schrijver met zijn kleitafeltjes en boekstaafde de verkoop en de verschuldigde sommen; met die tafeltjes ging men naar den betaalmeester, die onder een luifel van riet en palmblaren wachtte en bundels ringen en staafjes edel metaal in de werkhanden legde. - De wagens kraakten naar het water toe; de vrouwen hielpen de mannen bij het afladen, de kinderen, die mee mochten, sprongen er om heen; en van alle zijden kwamen er nieuwe verkopers, tot er een rij stond te wachten, waar de soldaten van gisteren met blikken zonder eerbied langs drentelden; maar alleen de jeugd was bang van hen.

Naarmate de zon over het dode landschap rees en er een vage, lege schittering over de rivier kwam, schudde het slapende kamp zich wakker. Aan een lage zandbank bij de oever stonden zich mannen en vrouwen te wassen; de negers schepten er kruiken vol water; ezels en ossen werden gedrenkt. Uit de gesloten tenten klonken bevelen; de slaven liepen harder; de soldaten keerden allengs naar hun vaste posten terug. Er vertoonden zich talrijke priesters met witte gewaden en geschoren hoofden; zo aanstonds zou de dag worden geopend met een morgen-offer; en zelfs de kooplieden, die al een paar uur bezig waren en hun vaartuigen half vol goederen hadden gestapeld, trokken een vroom gezicht, alsof zij ook nu pas aanstalten maakten de godgewijde dag te beginnen.

Urukagina schrok er van, toen een schril en doordringend schetteren door de oase ging. Allen wendden zich in de richting van het geluid. Voor een plat altaar van bakstenen stonden drie priesters, die op ramshorens bliezen. De plechtigheid was be-

gonnen. Terwijl hij er naar keek, herinnerde Urukagina zich weer de offerdiensten voor de grote tempel van Enlil, die hij met zijn grootvader had bijgewoond. Dit alles leek er op, het was alleen eenvoudiger en minder praalzuchtig dan in Nippur. De stammen der palmen, waaronder het offer plaats vond, stonden recht en doods, mat verzilverd in de amechtige morgenzon; er was weinig wind; er hing alleen de echo van de schelle horens, nu beantwoord door het voetgeschuifel van de aandringende menigte. De tent van den rechter ging open en de grootmachtige schreed naar buiten; men kon van verre zien, dat hij met zorg was gebaad en gezalfd; zijn haar stond stijf van welriekend vet en zijn kleurig gewaad hing met een zwierige slip over de linkerschouder en met een even sierlijke vouw onder zijn gordel door, waarop kostbare steentjes glinsterden. Maar uitgeslapen scheen hij nog niet; hij geeuwde verholen en bijna boos en zijn ogen stonden dof. Achter hem liepen de mashkim[1)] en de bijzitters, en de soldaten vormden een kring rondom het altaar, waarachter de ongewijden moesten blijven staan. Urukagina drong zich tegen Zarzari aan en gluurde tussen hem en een ander door naar wat er gebeurde. Er stonden fraaie witte kannen bij het altaar, met frisse palmtakken er in; naakte jongens, weinig ouder dan Urukagina, vatten ze op en begonnen de menigte te besprenkelen. De stuivende droppels vielen koud in Urukagina's gezicht, maar hij dorst ze niet af te vegen, want niemand deed het. Hij zag de jongens verdwijnen en terugkeren met takkebossen; terzelfdertijd kwam van de andere zijde de dienstdoende priester, omringd door zijn helpers; hij was al oud, maar liep rechtop, gehard en bronskleurig, bekleed met een lendedoek. Weer schetterden de ramshorens en weer kromp Urukagina ineen van het doorborend geluid, dat van ver op het janken van jakhalzen leek. De priester naderde het altaar en wierp de lendendoek af. Men zag hem bidden en de handen bewegen; daarop wenkte hij. Een van de priesters, die achter hem stonden - Urukagina herkende onder hen Urizzi in al zijn staatsie en voornaamheid - droeg een gebonden lam aan. De naakte offeraar vatte het in zijn armen en knikte tegen de jongens. Zij maakten vuur en staken de takkebossen aan. - Op de slachtsteen, die voor het altaar stond, lagen een

1) Soort bemiddelaar bij de processen.

stenen bijl en mes. Het lam wrong en jammerde onder de knellende greep van den offerpriester. Maar deze legde het op de steen, zette het een harde, pezige knie op het lijf en hieuw het dier met één gebaar de kop af. De rook van de takkebossen steeg dik en zwaar; de priester stond rechtop en hief de afgehouwen lammerkop opwaarts; het jonge heldere dierenbloed stroomde langs zijn arm en borst. Voor het eerst verstond Urukagina de woorden, die de priester sprak en die hij bij deze gelegenheiden zo vaak had gehoord: 'Hij heeft een lam gegeven voor zijn leven en een lamshoofd voor een mensenhoofd.' - De priester herhaalde de bezwerende spreuk naar de vier windstreken gericht; daarna wierp hij de kop van het offerdier in de vlammen. Zij sisten en verdonkerden; toen trok de rook op en doorwolkte lichtblauw de vederkronen van de palmen.

De naakte jongens goten water uit kleine kruiken in een aarden schotel en brachten het den ouden priester. Deze wies zich bedaard en met zorg, tot hij geen smet van het vergoten bloed meer aan zijn lichaam droeg, en wendde zich naar het dierenlichaam op de slachtsteen. - Een tweede priester had zijn kleed afgeworpen en trad naderbij; het was de wichelaar. Hij sneed de buik van het lam met een vaardige, rappe beweging open en rukte er de lever uit, die hij plat op de aarde legde. De priesters en de menigte rekten de halzen en wachtten. Urukagina zag zelfs de slaperige blik van den rechter optrekken en 's mans ogen knipperen van spanning, terwijl hij naar de plek staarde, waar de onaanzienlijke, kleine lamslever, die toch de aanwijzing van heil en onheil bevatte, op de grond lag. Iedereen wist, dat de priester-waarzegger de halve nacht had gewaakt, om zich voor te bereiden op deze plechtigheid; dat hij drie wierookbekkens had gebrand voor de drie opperste goden; dat hij zich had gereinigd en geen spijs had aangeraakt, voor hij naar de ingewanden van het lam tastte, om ze er warm en dampend uit te scheuren. Nu zat de waarzegger doodstil naast de lever geknield en doorvorste het voorkomen van het ingewand. De naakte jongens stonden roerloos met de kruiken tegen zich aan; de priesters bewogen zich niet; alleen de rivier stroomde, de rook kronkelde ijl en scherp van geur; de toppen der hoge bomen waaierden zwak. Urukagina hoorde de onregelmatige adem-

haling van de omstanders; en de beklemming van het ogenblik maakte zijn hart zwaar en groot.

Een machtig zuchten steeg op, toen de wichelaar opstond en bemoedigend knikte. De lever had hem het lot van den patesi voor de eerstkomende tijd geopenbaard, maar het lot van den koning was ook dat voor zijn volk, en als de goden den vorst geliefden te begunstigen, dan begunstigden zij daarmee allen, die onder zijn staf leefden.

'De vinger van de lever is getekend als het oor van den leeuw,' zei de waarzegger tegen den ouden offerpriester, maar zo duidelijk, dat vrijwel allen het hoorden; 'dat betekent, dat onze heer zijns gelijke niet bezit.' Hij had de woorden nauwelijks gezegd, of de priesters brachten de ramshorens weer naar de lippen en gaven daarmee het teken tot een uitbarsting van onbesuisde muziek. Bekkens en trommels, rinkelbommen en fluiten vielen vlak daarop in en daarbij voegden zich de stemmen van de plots ontbonden mensenmenigte, die luidkeels juichte. Niemand stond meer stil; alles deinde in opgetogen onrust dooreen. Velen drongen zich met nieuwe offerdieren naar voren; men wist toch, dat ook de schaar van priesters, die aanwezig was, moest eten; de een torste een lam, de ander een jonge geit, de derde een koppel levende duiven. De priesters namen alles in ontvangst: 'een lam voor Shamash, de zon; duiven voor Enlil; vissen voor Enki, die onze vijanden in zijn net moge vangen en ze met zijn knots verpletteren; broden en graan voor Risaba, die ons een goede oogst gaf; honig voor Sarpanitum, de Zilverreine,' zongen de priesters, terwijl hun de gaven in mandjes en huiden werden toegedragen. Zij glimlachten daarbij en maakten bezwerende handbewegingen, reikten de offers aan hun helpers en slaven en lieten alles in de tent der priesters brengen. - Zarzari trok Urukagina met zich mee; hij bromde iets in zichzelf over arme mensen, die niet bij machte waren, goede offergaven te brengen, maar Urukagina verstond het slechts ten halve, daar hij plotseling werd betoverd door de aanblik van de kramen en uitstallingen, die open waren gegaan. Hij zag kooplieden met kruiken, zoals Urizzi ze in zijn priesterhut had: langgerekt en met bonte tekeningen er op; daarnaast stond klein vaatwerk, zo dun als eierschalen; Urukagina vroeg zich af, wie die zou kunnen en willen gebruiken, want het

scheen hem, dat ze bij de eerste aanraking in gruizels zouden breken. Lange tijd keken hij en Zarzari naar een smid van bronzen en koperen beeldjes; de wonderbaarlijkheid en zeldzaamheid van het metaal behekste hen niet minder dan de aanblik van de bevallige godheden en hemelse dieren. Urukagina zou graag zo'n beeldje gehad hebben, maar hij durfde het niet vragen, want hij zag iemand met den koopman onderhandelen en vernam uit diens mond zulke duizelingwekkende getallen in zilver, als Zarzari in de verste verte niet scheen te bezitten. - Zij slenterden verder; iedereen slenterde; en hetzelfde gerucht, dat de vorige avond bij de aankomst der herders rondom de oase had getierd, het zingen, venten en aanprijzen, de muziek en het lachen groeiden opnieuw aan. Een eenogige, bruine man met een doek om het hoofd, waarop uitheemse tekens stonden, hield in zijn langgerekte vingers rissen met oorhangers en riep met schelle keelstem steeds dezelfde woorden in gebroken Shumerisch: 'Hier-schoonheid-te-koop!' Hij liet de oorringen stralen in de machteloze najaarszon; de vrouwen stonden om zijn stelling heen en keken onbeweeglijk, zwijgend en begerig toe, hoe hij het ene sieraad na het andere ophief en aanprees met zijn onveranderlijke woorden: haarspangen, bonte schelpen met gekleurd blanketsel, waarvan de boerse vrouwen de betekenis niet begrepen en die zij toch mooi vonden, haarspelden met fonkelende doorzichtige scherfjes bergkristal aan de uiteinden, gouden oorpeuteraars. Zarzari schudde het hoofd. 'Schoonheid....', zei hij nadenkelijk en plukte aan zijn oorlelletje, waarin het simpele gekleurde knopje prijkte. 'Als ik genoeg geld had, zou ik die halvemaanvormige ringen daar willen.... Misschien later,' troostte hij zich en liep verder.

Er waren tenten met speelgoed, snoerzolen met hoge en lage hakken, welriekende waters in kleine, met lak gesloten kruikjes, pruiken, geweven opperkleden, zoals de vrouwen in de dorpen die nooit konden vervaardigen, pijlen en bogen, messen. Onder een hoog afdak verkocht men muziektuig: enkele en dubbele rietfluiten, trompetten, klokjes van zingend metaal, tamboerijnen; ja, er lag zelfs een kleine harp met een voetstuk, waarop helden en gedierten in ivoor waren aangebracht; en Urukagina herkende daarin de geschiedenis van Gilgamesj, den halfgod, en vroeg zich met verbijstering en een zucht af, wie in

staat zou zijn, zulk een speeltuig te kopen, want alleen al om die figuren leek hem de harp een vermogen waard. - De koopman zag zijn hongerige blik en nodigde hem uit, om de hand langs de snaren te strijken; maar hij schrok daarvan zo, dat hij wegvluchtte, en Zarzari moest hem, schuddend van de lach, ergens buiten het gewoel achterhalen.

Toen ze een uur of daaromtrent langs de uitstallingen hadden gelopen, was Urukagina doodmoe; alles blikkerde hem schel voor ogen; zijn maag was wee en leeg; en in zijn gehoor wies het veelvormig gerucht tot een dolle plaag. Zarzari zag het en trok hem mee naar een grote tent, waaruit hartige en strelende geuren hen tegemoet kwamen. ‘We zullen vandaag eens iets eten,’ zei hij en tipte met de voorvingers tegen de dunne lippen, ‘mmmm....! Daar zul je een heel jaar aan blijven denken!’

Ze schoven onder het tentdoek, waar velen zaten te eten, en lieten zich een maaltijd opdissen, waarbij Urukagina's moeheid en verbijstering vervlogen in vette verzadiging. Nadat zij hadden gebeden en hun handen gewassen in een bekken, dat steeds door een slaaf werd bijgevuld, begonnen ze met een spijs van meel, zure melk en zoete stroperige olie, zoals Urukagina ze nooit had geproefd. Zarzri brak een dun, knapperig gerstebrood, dat even heerlijk smaakte als geurde; toen kwamen er mossels met uien, rapen en augurken; en eindelijk verscheen ook de palmkool, waarvan Zarzari menigkeer had verteld. Zarzari rispte een paar maal diep op en zuchtte van vergenoegen. Naarmate de warmte en geur van het eten Urukagina's ingewanden en zintuigen koesterde, werd hij weer spraakzaam en keerde zijn nieuwsgierigheid, om alles nog eens te willen zien, terug. Maar Zarzari zei: ‘We zijn nog niet klaar!’ en bestelde vruchten, donkere wijn en appelkoeken, en eindelijk bracht de man, die hen bediende, iets, wat Zarzari noch zijn pleegzoon ooit gegeten hadden: kleine vierkante blokjes suikergoed. ‘Die begint men te maken aan de zuidkust,’ legde de man van de etenstent uit; ‘ze worden geperst van koren en rozen en smaken verrukkelijk.’ De oude man en de jongen proefden: het was inderdaad een gave van goedgunstige goden. Zarzari smakte lang na met de tong en verbaasde zich over de vindingrijkheid van de smullers, die steeds iets nieuws weten te bedenken om de gehemelten te strelen.

Toen Zarzari had betaald, strekte hij zich achter de tent uit, waar hij beschut lag tegen de wind, en zei: ‘Ik ben moe, mijn jongen, en ga wat slapen. Jij kunt gerust nog wat rond kijken, maar dwaal niet te ver af.’

Urukagina had een groot verlangen, om alles nog eens in ogenschouw te nemen, ook al was zijn maag zwaar van het overdadig eten; daarom begaf hij zich met vreugde weer in het gewoel. Hij bleef enige tijd stilstaan bij een man, die onder een afdakje van gevlochten palmblaren kiezen trok, maar de krampachtige bochten, waarin de lijders zich wrongen, stieten hem alras af en hij liep verder. - Een baardige, donkere kunstenaar, met krullend zwart hoofdhaar, die van ver stroomafwaarts komen moest, versierde borst en armen van ijdeltuiten met schelgekleurde tekeningen, draken, toverspreuken en afweermiddelen tegen het gebroed der onderwereld; de omstanders volgden met ingehouden adem de gebaren van de schilderende hand, die steeds door de dunne kwastjes in de potten met verfstof doopte. Urukagina had een poosje staan kijken, toen het schreeuwen van een anderen wonderdoener hem bij het bont bedrijf weglokte. De man, die zo luid rumoerde, stond op een verhoging en aan zijn scherpe, hoge zingzang, die af en toe begeleid werd door het slaan op een bekken, hoorde Urukagina, naderbij geslenterd, dat hij een geneesheer was, die bijzondere macht bezat tegen den bozen geest van de hoofdpijn, de ziekte, die zovele volwassenen in het land placht te folteren. ‘De hoofdpijn is losgebroken uit de steppe!’ schreeuwde de geneesheer, wiens ogen angstaanjagend rolden, terwijl hij de handen uitspreidde en weer introk, als kende hij de geheime gebarentaal, waarmee men den gevaarlijken duivel verjagen moet. ‘Hij is losgebroken als een stormende wind, als een bliksemflits is hij opgevlamd, een schrik langs hemel en aarde.’ - Onverwacht daalde de snerpende toon van den bezweerder en werd brommend, vol verholen dreigement. - ‘Hem, die zijn god niet vreest, heeft de pijn geknakt als een halm: zijn ledematen heeft ze doorsneden als een rietstengel. Wie geen godin heeft om zich te beschermen, diens vlees verteert. Als een ster aan de hemel vervluchtigt de mens, als een water in de nacht wordt hij ontvoerd....’

Urukagina drong zich naderbij, terwijl de geneesheer verder

zong; en toen de jongen dichter bij de verhoging kwam, zag hij, dat op een laag bankje een vrouw hurkte, die zeker een lijderes aan de geduchte kwaal was. De ogen van de vrouw waren bol en hun glans verglaasd; donkere kringen stonden er onder, een schaduw was op de wangen. Haar handen hingen dooraderd, uitgeteerd en beefden. - De wonderdoener hield een ogenblik op met zingen. Hij bukte zich en nam uit een aarden schaal een verdorde wortel.

'Hier is de wortel van een augurk, die eenzaam in de steppe gegroeid is,' begon hij weer, en voor het eerst sprak hij menselijker en natuurlijker. - 'Ik rukte haar uit voor zonsopgang.' - Hij hief de wortel omhoog; de omstanders keken met gespannen gezichten toe; de vrouw op het bankje steunde. De geneesheer bukte zich nogmaals; hij had nu een geitenhuid in de hand, ruw afgestroopt, waaraan nog verdroogd vlees en gestold bloed kleefde. - 'En nu neem ik de huid van een jonge onbesprongen geit, die ik met gewijde handen geslacht heb.' - Allen rekten de halzen, ook Urukagina, die reeds vele wonderdoeners aan het werk had gezien, maar nog nooit tijdens de bezwering van de hoofdpijn. - Hij zag, hoe de geneesheer de gemartelde vrouw overeind trok; zij slingerde op verzwakte voeten en hij steunde haar met één hand. Daarna nam hij de wortel en wreef haar voorhoofd in; zij steunde opnieuw en sloot de ogen. Toen de wonderdoener haar voldoende ingewreven had, wierp hij de wortel weg en wikkelde hoofd en hals van de vrouw in de geitenhuid; hij was er nog niet mee klaar, of hij verviel weer in zijn uitzinnig, schrikbarend schreeuwen, zo hoog, dat sommige woorden voor Urukagina geheel verloren gingen: 'Hoofdpijn.... in het lichaam des mensen.... uitgerukt! Als stof op de wind.... niet meer terugkeren!.... Bij de hemel zij het bezworen.... bij de aarde.... bezworen!'

Hij zag de vrouw onder de afzichtelijke geitenhuid schokken, als worstelde zij om los te komen; maar de geneesheer hield haar met zijn harde arm onwrikbaar vast. Een onverhoedse beklemming kwam over den jongen; het bloed steeg hem angstig naar het hoofd; hij wilde het niet langer aanzien. Hij wendde zich om, brak door de kring van omstanders, die behekst stonden toe te kijken. Toen Urukagina zich uit de mensentroep had bevrijd, stond hij tegenover twee priesters, die van een afstand

naar den hoofdpijnverdrijver keken. Zij zagen elkander even aan, glimlachten en draaiden zich om, om verder te slenteren.

Urukagina's voorhoofd fronste zich van verbazing; hij was in de war, half door de plotselinge bevreesdheid bij de aanblik van de bezworen vrouw, half door de glimlach en de gemoedsrust van de twee priesters. Het had er de schijn van, als geloofden zij niet, wat de anderen geloofden. Kon dat zo zijn? Hij moest het Zarzari vragen. - Hij stond even besluiteloos om zich heen te kijken. Er was een schaduw in hem gevallen; er lag een schaduw over heel het feest. Zijn vrees voor het onkenbare, voor machten, die zich slechts door uitverkorenen lieten temmen, streed met de verwondering over het gedrag der priesters; en het was, als zag hij tegelijkertijd in zich het gezicht van Urizzi, vele malen aaneen: zoals het hem de eerste maal had aangekeken, zoals het geweest was bij het merken van de schapen, zooals het Risha-Dad had aangegrauwd, zoals het welwillend geblonken en gestraald had vanaf het muildier, de vorige namiddag, toen zij hierheen trokken.... Hij bemerkte, dat hij weer was gaan lopen, ditmaal meegezogen door een menigte, die zich naar het midden van de oase begaf, waar de tent van den rechter stond. De rechtspraak was begonnen.

De jongen stond misschien een uur of langer in de kring van nieuwsgierigen rondom het afwikkelen van de gedingen, zonder dat hij nauwkeurig oplette, wat er voorviel. Hij begreep ook niet veel van wat er werd gesproken en gezegd. Hij zag den mashkim tussenbeide komen, als beschuldiger en beschuldigde tegen elkaar uitvoeren; hij zag hem bemiddeling aanbieden; soms werd ze aanvaard, soms heftig afgewezen. Hij zag den rechter, op een houten hoge zetel, wat ineengedoken, traag en waardig luisteren en bewegen, van den een naar den ander kijken; hij zag de schrijvers met elkaar fluisteren, kleitafeltjes voltekenen, dan weer afwachtend staren of verveeld met hun houten schrijfpennen spelen en zich krabben. - Af en toe lachte men; dan kwamen er getuigen, die stotterden en zich verhaspelden; de rechter boog zich soms op zijn gestoelte naar voren en knikte bemoedigend; de schrijvers stieten elkaar aan; de twee partijen namen elkaar woedend op. Het waren geen belangrijke zaken; het ging over koop en verkoop, over huur en overeenkomst; men misgunde elkaar blijkbaar elke schep graan, elk lam en

iedere zak wijn en poogde voor zichzelf te verkrijgen, wat men kon. - Slechts éens ontstond er enige onverwachte beroering; de soldaten sleepten een man aan, een mushkinum, die een edel heerschap geslagen had, althans zo luidde de beschuldiging. De geslagene, die blinkende versierselen om polsen en enkels droeg en een mantel van roodgeverfde wol omgeslagen had, stond met gekruiste armen en een stug gezicht toe te kijken, hoe zijn tegenpartij door de gewapende mannen voor den rechter gehaald werd. De beschuldigde, volgens zijn gewaad een koopman, verzette zich tegen de soldaten en schreeuwde, dat de zaak verjaard was; maar het hoge heerschap, die er overigens uitzag, of hij zich nooit ofte nimmer zou laten slaan, haalde de schouders op. ‘Inderdaad is het enige tijd geleden,’ zei hij kalm, zich naar den rechter wendend, ‘maar ik zie niet in, waarom ik een belediging zou moeten vergeten. Ik herkende hem meteen, toen ik hem zag; de goden van het toeval zijn ons gunstig geweest.’ - Hij zei ‘ons’ en keek den rechter onafgebroken aan; deze nam de twee mannen zwijgend op en knikte daarop tegen den hooggeborene. - De mashkim, die onderwijl was opgestaan, schoof zich tussen den geslagene en zijn beweerden aanvaller. De koopman was kalmer geworden in de greep der gewapenden en snoof verachtelijk. - ‘Zeg dien heer,’ riep hij tegen den mashkim, zo luid, dat iedereen en de heer zelf het in de eerste plaats horen moest, ‘dat hij zich die belediging inbeeldt; ik heb hem niet geslagen, maar hem slechts met klem verzocht, om van mijn schip af te gaan, omdat hij mij een bedorven voorraad tarwe verkocht had; ik zag het, toen ik de eerste zak open maakte.... En hij eiste daarvoor zelfs geld!’ - Een traag en toornig rood kroop onder de gladgeschoren, gele gezichtshuid van den edelman: - ‘Een bedorven voorraad? De voorraad was goed, toen ik ze hem door mijn rentmeester liet verkopen: maar hij kwam ze te laat afhalen!’ - De koopman maakte een wiegend gebaar met het hoofd: ‘Tut, tut.... dan was het in elk geval een voorraad, die te lang in de graanschuur gelegen had; en dat is bedrog in zaken.’ - De man in het rode prachtgewaad deed een stap in de richting van den koopman; maar de mashkim trad ernstig tussenbeide. De schrijvers hadden geschreven, of hun leven er van afhing; de rechter vouwde de handen samen, liet de duimen snel om elkaar draaien en richtte de blik hemelwaarts, dat wilde

zeggen naar het tentdak, waaronder hij gezeteld was. Urukagina zag den middelaar met den koopman fluisteren; deze luisterde er naar met het hoofd half afgewend en schudde van neen op elk sussend en overredend gebaar van den ander. De middelaar draaide zich hierna tot den edelman. Deze hoorde hem aan met een kalm lachje en een aanmatigend zelfvertrouwen. Terwijl zij gedempt spraken, kwamen de bijzitters rondom den rechter staan; zij allen staken de hoofden bij elkaar, lispelden en sputterden rap.

Na verloop van tijd wendde de mashkim zich weer tot den koopman, maar deze keerde hem kortaf de rug toe. De middelaar maakte een beweging van medelijden en berusting en verklaarde luidop, dat er geen oplossing was gevonden. Weer kruiste de hooggeborene zijn versierde armen op de borst en wachtte met licht-gekrulde verachtingslippen op het ontbieden der getuigen, die beide houdingen zouden staven. - De koopman had er slechts één, zijn knecht; de edelman wenkte, en er doken minstens tien uit de menigte op. Zij waren er bij aanwezig geweest, verklaarden ze, toen de koopman den edelen heer van zijn boot geduwd had. Hij had hem een tik gegeven, zeiden een tweede en derde; bij de arm genomen en hem op de kade gezet, zei een vierde; volgens alle tien was er geweld gebruikt. - De knecht van den koopman was niet op zijn gemak en bracht het er slecht af. Hij bevestigde, wat de koopman had gezegd: de edele heer was slechts met nadruk gevraagd, de boot te verlaten. - Hij zei het, alsof hij bang was voor den rechter en den edelman beide en toch niet durfde liegen ook. De koopman zweeg; op zijn mager, beweeglijk gezicht kwam allengs een uitdrukking van weerzin, gemengd met de onderworpenheid, die uit onmacht voortkomt. Hij keek een keer naar den rechter, vragend, maar deze lette niet op hem en beraadslaagde nog altijd met de bijzitters. Eindelijk verhief hij zich van zijn houten troon; allen stonden op, de mashkim stampte met zijn staf op de harde aarde.

'Voor het aanmatigend zich vergrijpen aan een edel heer - zestig slagen met de bullepees,' kondigde de rechter koel af en ging weer zitten. De koopman richtte zich met een ruk uit zijn wachtende houding op; de edelman glimlachte zegepralend. Door de omstanders liep een duister gemurmel, verstolen vragen, verzet. De rechter zag het en hief de hand op. - 'Wij oordelen,' zo zei hij luidop en streng, 'volgens de noodzaak, die de omstan-

digheden vergen. Het komt de laatste tijd meer en meer voor, dat er onder de vrije burgers mannen zijn, die, als ze door landbouw of handel welgesteld zijn geworden, zich het recht aanmatigen, heren van aanzienlijken bloede vlegelachtig te behandelen. Zij, die de goden op de tweede plaats hebben gezet, dienen op die plaats te verblijven. De hier geëiste straf moge dienen als een voorbeeld voor allen, wien de hoogmoed de krop doet zwellen.' - Hij gaf de soldaten een teken en zij voerden den koopman weg. - 'De volgende zaak.'

Urukagina lette niet meer op wat er nu kwam; hij volgde de soldaten en den koopman met de ogen, zolang hij kon; zij verdwenen tussen de menigte en begaven zich naar hun eigen kamp, om daar de lijfstraf ten uitvoer te brengen. De jongen zag eensklaps de ontsteltenis, die er op vele gezichten rondom hem lag. - Hoe kwam het, dat de edelman het spel zo gemakkelijk gewonnen had? Niemand scheen er iets tegen in te durven brengen, al voelden de meesten zich, naar hun uiterlijk te oordelen, ontdaan over het vonnis. Het hoge heerschap zelf begaf zich, na een buiging voor den rechter te hebben gemaakt, met enkele der getuigen naar een tent, waar men levend kleinvee verkocht; zonder twijfel wilde hij een offer brengen wegens de goede afloop van zijn zaak.

De namiddagzon bescheen uit schuine hemelhoek de bomen en mensen, dofrood licht en diepere schaduw tekenden dingen en gestalten; de kortstondige tempering van de weersgesteldheid sloeg opnieuw om in kilte. - Urukagina's verwachtingen en vreugde in het marktfeest waren verdwenen. Hij slenterde heen en weer, onzeker van wat hij wilde, bekeek een paar uitstallingen, zonder dat hij de voorwerpen zag. Het was goed, dat het onverzwakt lawaai aanhield; het verzwolg de kreten van den koopman, die nu zonder twijfel door de soldaten werd gegeseld, omdat hij zich aan een aanzienlijk man had vergrepen.... Hàd hij het gedaan? Urukagina voelde voor machtigen en rijken steeds de eerbied, die hem van jongs af aan door leermeesters en grootvader was ingeprent; maar deze dag, deze rechtspraak hadden hem ook, na al wat er met Urizzi was gebeurd, twijfelig en verward gestemd. Wie van beide partijen had de waarheid gesproken: de koopman en zijn ongelukkige knecht, of de edelman met zijn zelfverzekerde getuigen? En àls de laatsten een valse getuigenis

hadden afgelegd.... vreesden zij dan de goden niet, of dachten zij, dat het offer, dat hun meester ging brengen, de heersers over het lot gunstig zou stemmen en ook hen innemen tegen den gevonniste?

Urukagina verlangde eensklaps terug naar het gezelschap, de bescherming van Zarzari. Hij had enige moeite, om de eettent terug te vinden, maar toen hij er een keer om heen was gelopen, bleek het hem, dat de oude herder al verdwenen was; misschien liep hij rond en zocht hij hèm. Opnieuw wierp Urukagina zich in het gekrioel. Maar het gelukte hem niet, den pleegvader te vinden; hij botste tegen haastige slaven, werd door negers op zij geduwd, kreeg een stomp van een soldaat, die ruimte maakte, toen een of andere waardigheidsbekleeder, op een witte muilezel gezeten, en omringd door een groot aantal knechten, de oase verliet, om naar de stad terug te keren; de schaduwen lengden en werden dieper, het licht uitgeblust, fakkels ontstoken aan de stammen der bomen. En dat alles, zonder dat de woeling, het geraas en de vermoeiende opwinding verminderden. Voor de tweede keer was Urukagina verdoofd van het al te vele en al te luidruchtige; maar het stond bij hem vast, dat hij den herder terug moest vinden. Onder de kruipende schemering, die als reusachtige vleermuiswieken langs de hemelboog schoof, deinde en drong alles voor een laatste maal; - morgen was de markt ten einde, werden de kramen afgebroken, verdwenen de schepen, de uitheemsen en de begeerlijke koopwaren, keerden de plattelanders naar hun dorpen en tenten terug. - Het scheen Urukagina, of geluiden en vermaak, handel en geestesbezweringen zich nog eens verhevigden; het joelen van mannen en vrouwen nam toe; dansmuziek steeg onder het bladergewelf van de hoge palmen; hij drong zich daarheen, in de hoop, dat er mensen uit het dorp zouden zijn te vinden, Abi-Ishar misschien, of Risha-Dad. Hij stond stil bij de ruimte, waar meisjes dansten.... rinkelbommen in de hand, terwijl er negers met trommels langs de kant zaten en hun straffe handpalmen eentonig tegen de gespannen vliezen sloegen. Urukagina was een oogwenk verbijsterd door de aanblik der jonge vrouwen. Hij schaamde zich. Hij wist, toen hij deze onverwachte gedaanten zag, dat hij geen kind meer was, maar een knaap, die binnen een jaar of wat volwassen zou zijn. Zijn gevoelens bij deze aanblik hingen samen met alle

ervaringen, die hij dit jaar onder de herders had opgedaan; ook met wat hij van Urizzi wist, en ook met wat hij enkele uren tevoren had opgemerkt bij de rechtszitting. Er was een wereld der volwassenen, een wereld met eigen wetten, en hij zou er straks toe behoren, en het vooruitzicht joeg hem een stille, maar hardnekkige angst aan; hij was bang voor zijn eigen groei, voor het onweerhoudbare in hem, dat hem niet toestond te blijven, wat hij was, maar hem en allen voorwaarts dreef naar iets, dat bekend en toch zo ongekend was. Daar waren de priesters en de heerschappen, de soldaten en slaven; daar waren - het leek, als ontdekte hij ze in dit ogenblik eerst recht - de vrouwen. Hij ontdekte ze, terwijl hij naar het dansen der meisjes keek.

Urukagina had met mannen en vrouwen gebaad in de kreek der rivier, de hele zomer lang, terwijl het warm was gebleven. Daar nam niemand aan iets aanstoot; men speelde er met het koelende vocht als kinderen. Hij had ook nooit vreemd opgezien bij de klederdracht der dorpsvrouwen, die hun oppergewaad over de linkerschouder geslagen hielden en hun rechterborst ontbloot. Het was niet de rechtschapen, argeloze naaktheid, die hem deze korte ontsteltenis had bezorgd; het was een naaktheid van ander slag, die hier ten toon gespreid werd. Naakt waren de meisjes eigenlijk niet; zij droegen lichte neteldoekse rokjes, die om hun benen fladderden en daarboven een brede gordel van kleurige stof, zo hoog dat hun borsten er als het ware door getorst werden; en zij droegen die borsten niet als moeders of eerbare vrouwen, maar alsof het vruchten waren, die zij te koop aanboden. Hun kledij onthulde, wat ze had moeten verbergen, en de jongen ontwaarde het en voelde zich heimelijk en schuldig gloeien; hij wilde zich omdraaien, zowel voor het schouwspel dier vrouwen zonder tucht, als voor de aanblik van de gulzige mannengezichten, die om de dansplaats geschaard stonden en toekeken. Toen zag hij, dat er achter de plek, waar de meisjes bij de negermuziek en bij hun eigen tamboerijnen rondten en reien beschreven, een tent rees, en dat daar, zittend en liggend, nog meer vrouwen schenen te wachten; en daarop zag hij ook een priester, die in een gevlochten hangmat hing en zich door een slaaf zachtjes heen en weer liet schommelen. - En hij begreep, dat dit dansen het voorspel was van iets anders; deze vrouwen behoorden aan een of anderen god, en waren door hun

priester naar het marktfeest gebracht, om hun gewone tempelberoep uit te oefenen. - Zijn ontsteltenis nam toe, zijn gevoel van schuld gloeide dieper; zijn moeder was een van deze geweest, een *zikrum*, die voor mannen danste en zich met hen in de harem van den god afzonderde. - Zijn moeder.... Achter het roerig beeld van de dansende jonge vrouwen, die haar lichamen aan het volk vertoonden, opdat straks het geld van vissers en landlieden in de zakken van den vrouwenpriester zou stromen, rees, nadat het weken was uitgebleven, nadat het in hem was uitgewist door zoveel nieuwe beelden, de herinnering aan de verschijning van zijn moeder: klein, donker en onuitsprekelijk triest. Urukagina keek naar de gezichten van de meisjes; een enkele slechts blikte onvervaard en uitdagend om zich; de anderen hielden de wimpers neergeslagen, en op hun gezichten lag een vermoeienis, die in bittere tegenspraak was met de uitgelatenheid en dartelheid van hun glijdende, zich versnellende en wiegelende gebaren der heupen.

'Wat kom jij *hier* zoeken?' zei iemand streng en gedempt tegen hem, en hij voelde zich door een mannenhand bij de arm gevat. Het was Saggal, die tussen de toeschouwers had gestaan. 'Waar is Zarzari?' - 'Ik ben hem kwijt,' zei Urukagina, beschaamd, als had de herder hem op iets betrapt. Saggal trok hem met zich door het gedrang, hoofdschuddend. 'Dit is ook geen plaats, om er kinderen mee naar toe te nemen.' - Urukagina verhardde zich: 'Ik ben geen kind, ik kan mij alleen redden.' - Saggal nam hem een paar tellen peinzend op. 'Waarom huil je dan?' Urukagina bracht snel en verwonderd de hand naar het gezicht; ja, het was vochtig onder de ogen. Meteen brak zijn trots in nieuwe tranen. Saggal sprak geen woord, maar bleef in de diepe schaduw van een paar bomen staan, om den jongen te laten uitschreien.

Toen Urukagina zijn tranen had gedroogd - hij schaamde zich daarover jegens Saggal en toch was hij er hem dankbaar voor ook - liep hij naast den man door de avondrazernij der oase. Zij zochten lange tijd naar Zarzari; en eindelijk vonden zij hem, maar hij was zwaar beschonken en hinkte onvaster dan ooit. Toen hij Urukagina zag, glimpte er iets van blijdschap over zijn gezicht, dat in de fakkelbrand nog rosser en gekerfder leek. Hij sloeg een arm om de schouder van den jongen. - 'Dank

zij den goden, dat ik je terug heb, mijn zoon.... Als ik wat aangeschoten ben, dan komt dat, omdat ik mij bang heb gemaakt over jou en mezelf nieuwe moed moest indrinken.... Kom, Saggal, laat ons nog een kruikje legen op de gelukkige hereniging.... Wat had er niet gebeurd kunnen zijn? Ik dacht waarlijk, Urukagina, dat de slavendrijvers van Nippur je hier ontdekt hadden en naar hun schip gesleept.... Nog één kruikje, Saggal.... Wàt? Je wilt niet?.... Moet ik gaan slapen? Ik ben nog klaar wakker.... De nacht is nog niet eens begonnen.... Urukagina, daar ginder dansen de tempelmeisjes, maar ga er niet naar toe.... het zijn heilige slangen, ze glinsteren van buiten, maar toch is hun beet vol venijn.... Saggal, laat me los.... Je beledigt me als je denkt, dat ik niet alleen kan lopen.... Waar gaan we naar toe?.... Ik wil nog een mes kopen voor Urukagina, een echt bronzen mes....'

Saggal schokte met de schouders en stak de hand uit. 'Geef mij dan het geld; ik zal het voor je doen. De kooplieden zouden jou in deze toestand het vel maar over de oren halen.' - Zarzari's gezicht kneep bijeen als een oude rimpelige vrucht; hij piepte en hoestte, terwijl hij onder zijn gewaad zocht. Hij diepte een handvol ringen en een weinig goudkorreltjes op. Saggal nam ze in de vlakke hand en rekende. 'Wacht hier op me,' zei hij tegen Urukagina, alsof deze de enig redelijke was, tot wien hij zich wenden kon.

Zarzari's beschonkenheid was nu in volslagen dronkenschap ontaard. Hij hield zich krampachtig aan den jongen vast en begon lichtzinnige liedjes te zingen. Voorbijgangers keken naar hen om en lachten; Urukagina was woedend, het meest op den ouden herder zelf, die er met zijn verfomfaaid opperkleed, zijn verwarde haarlok en zijn gezichtsgrimassen belachelijk en ergerniswekkend uitzag. Hij vertederde pas een weinig, toen Saggal terugkeerde en hem het mes reikte, met een paar ringetjes, die hij had overgehouden. Hij nam het wapen met de vrije hand aan en bekeek het. Het was van gladgeslepen donker brons en het heft was met gekleurde steentjes bezet; goedkope steentjes wellicht, maar voor Urukagina waren ze een rijkdom. Zijn opgetogenheid steeg, naarmate hij er langer naar keek en het smokig rood licht van de toortsen in het metaal liet spiegelen of op de inlegsels glinsteren. Ook Saggal was vol bewondering voor het

geschenk. - ‘Als het al niet zo laat was geweest en als de markt morgen niet werd afgebroken,’ zei hij, ‘had ik er zeker tien ringen meer voor moeten geven.’ - Zarzari zwaaide met het gezicht boven het fraaie wapen, ijdel en voldaan over de gift. ‘Nu ben je haast een man, Urukagina,’ zei hij, hikte en hoestte; ‘nu draag je eigen wapens.... Vergeet het geschenk van den ouden Zarzari niet.... We zullen er een schede van maken van geitenhaar.... als we thuis zijn,’ voegde hij er dom aan toe. ‘Mannen moeten messen dragen.... in de schede, uit de schede....’, grinnikte hij eensklaps met dikke onbeheerste tong, en hij lachte luid om zijn eigen gezegde. ‘Kom, kinderen, steun me.... ik geloof waarachtig, dat ik vermoeider ben dan ik dacht.... Knik! Zei ik het niet? Daar zak ik al door de knieën... Verlies je mes niet, mijn zoon.... je moet er de wolven mee te lijf.... Saggal, houd me stevig vast....’ - Terwijl hij redeloos doorklepperde, sjorden de man en de jongen hem buiten het gewoel en het ondraaglijk gerucht, naar de plek, waar de dorpsgenoten ook de vorige nacht hadden gerust; tenten van doek en van huiden werden zichtbaar in de schemering, onder de ontbladerde heesters, rondom de stammen der dadelpalmen; er brandde een vuur, waaromheen de mannen zaten. Abi-Ishar stond op, toen hij Saggal en Urukagina met den ouden bedronken herder gewaar werd. Zij legden Zarzari op een schapenvacht en wikkelden hem in zijn mantel. Hij mompelde woorden zonder zin, grinnikte nog een keer en snurkte onverhoeds.

Weinig passen van hem af bereidde Urukagina zich doodmoe voor op de slaap. In de oase trommelde en bonsde de muziek voort, wilde schaduwen sprongen tussen het wilde licht. Maar het was ver, boven zijn hoofd was schemering, het vertrouwd gerucht van oude najaarsbomen. Hij liefkoosde het mes, dat hij had ontvangen; toen liefkoosde hij het amulet tegen den weerwolf. Er was nog altijd droefenis in hem, moeheid en verwarring over alles, wat hem wedervaren was. Maar daarachter rees het geruststellend vooruitzicht op de terugkeer naar de nederzetting, de stilte der steppen en de nabijheid van de winter, waarin hij onbelemmerd over alles na zou kunnen denken, wat hem nu nog als een onbegrepen veelheid van vragen verschrikte.

THEUN DE VRIES

(Wordt vervolgd)

De geestrijke ridder Don Quichot van de Mancha
Door Miguel de Cervantes Saavedra

Derde hoofdstuk
Waarin wordt verhaald op welke dwaze wijze Don Quichot zich deed ridder slaan.

Gekweld door deze gedachte*), maakte Don Quichot het maar kort met zijn slecht en sober herbergmaal en niet zoodra was het gedaan of hij riep den waard in den stal, sloot de deuren dicht, knielde voor hem neder en sprak:

'Nimmer zal ik oprijzen van deze plek, dapper ridder, voor en aleer uwe hoffelijkheid mij de gunst verleent die ik u afsmeek en die strekken zal tot uw lof en tot groot nut van heel het menschelijk geslacht.'

Toen de waard zijn gast zoo laag aan zijn voeten zag en deze woorden hoorde, stond hij hem beduusd aan te kijken zonder te weten wat hij moest doen of zeggen; hij vroeg Don Quichot dringend op te staan, maar dat kreeg hij niet van hem gedaan eer hij beloofd had de gevraagde gunst te verleenen.

'Ik konde niet anders van UEds. groothartigheid verwachten, mijn heer,' zei Don Quichot, 'laat mij u dan zeggen dat de gunst waarom ik u heb gebeden en die uwe edelmoedigheid mij verleenen wil deze is dat gij mij morgen den dag ridder zult slaan; dezen nacht wil ik in de kapel van dit uw kasteel de wacht houden bij mijne wapenen en morgen, gelijk ik u reeds zeide, zal mijn vurige wensch in vervulling gaan, zoodat ik op passende wijze alle de vier werelddeelen doorzwerven kan op zoek naar avonturen

*) Don Quichot maakt zich zorgen over het feit dat hij den ridderslag nog niet ontvangen heeft.

ten behoeve der lijdenden, gelijk het de plicht is van de ridderschap en der dolende ridders waarvan ik er een ben en wier hart haakt naar diergelijke heldendaden.'

De hospes die zooals gezegd een gladde jongen was en al eenig vermoeden had dat het zijn gast in het hoofd haperde, was daar na deze redeneeringen wel van overtuigd en omdat hij dien avond dan eens een grap wilde hebben begon hij maar met hem mee te praten. Wat Don Quichot hem vroeg, zei hij, was een volkomen redelijke en begrijpelijke vraag voor een zoo voornaam ridder als Don Quichot scheen te wezen, te oordeelen naar zijn manmoedig voorkomen. Hijzelf had zich in zijn jonge jaren ook aan zulk eervol bedrijf gewijd en de wereld rondgezworven op zoek naar avontuur, zonder de stokvischdrogerijen en de buurt van Riarán in Málaga[1)] te mijden, noch het Compás van Sevilla of de markt van Segovia, het schouwburgplein te Valencia, de Rondilla van Granada, den waterkant van Sanlúcar, den Potro van Córdoba, de beruchte herbergjes omstreeks Toledo en andere gevaarlijke oorden, alwaar hij geleerd had vlug ter been en rap van hand te zijn, velerlei ongerechtigheden te bedrijven, weduwvrouwen te verleiden, maagden te verkrachten en weeskinderen op te lichten, zoodat, om kort te gaan, zijn faam bekend was bij alle rechters en gerechtshoven van welhaast geheel Spanje; waarna hij ten slotte stil was gaan leven op dit zijn kasteel, te midden van zijn geld en goed en dat van anderen, alwaar hij alle dolende ridders van welken rang en stand zij mochten wezen welkom heette, alleen vanwege de vriendschap die hij hun toedroeg en opdat zij met hem konden deelen wat zij bezaten ter vergelding van zijn edel streven. Hij had, zei hij verder, geen kapelletje in dit kasteel dat geschikt was om er de wacht bij de wapenen te houden, want zijn kapel was kort geleden afgebroken omdat hij een nieuwe dacht te laten bouwen; in geval van nood echter, zei hij, mocht men toch overal wel wacht houden en dat zou dan dezen nacht kunnen gebeuren op een binnenplein van het kasteel; indien het Gode behaagde kon den volgenden morgen de vereischte ceremonie van den ridderslag plaats vinden en wel zóó dat geen ridder ter wereld beter geslagen was.

Waarna hij Don Quichot vroeg of hij geld bij zich had.

'Geen duit,' antwoordde Don Quichot, want had men ooit ofte ergens in eenige geschiedenis van dolende ridders gelezen

dat een van hen geld op zak had? Waarop de waard zei dat Don Quichot zich vergiste: al stond het niet in de boeken geschreven, omdat de auteurs het niet noodig achtten iets zoo vanzelfsprekends en noodzakelijks te beschrijven als het bij zich hebben van geld en schoone hemden, men moest daarom nog niet meenen dat zij ze niet bij zich hadden. Het ware, zei de waard, dus wenschelijk het in dezen voor vast en zeker te houden dat alle dolende ridders uit de vele boeken die er over geschreven zijn, een welvoorziene beurs bij zich droegen met het oog op wat hun mogelijkerwijze kon overkomen; mede, dat zij hemden bij zich hadden, en tenslotte een kistje met zalven om de wonden te genezen welke hun geslagen werden. Want niet altijd was er in de landouwen en woeste streken waar zij streden en gewond werden iemand aanwezig die hen verzorgde, tenzij zij den een of anderen wijzen toovenaar te vriend hadden die hun terstond te hulp schoot en door de lucht op zijn wolk een maagd of dwerg medevoerde met een fleschje water van zoodanige geneeskracht, dat zij zoodra zij daarvan een enkelen druppel proefden op slag genezen waren van hunne wonden en kwetsuren alsof er geen vuiltje aan de lucht was geweest.

Zoolang dit echter niet het geval was vonden de vroegere ridders het toch maar verstandig hun schildknapen te voorzien van geld en andere nuttige zaken als pluksel en zalf. En mocht het gebeuren dat de bewuste ridders er geen schildknaap op na hielden (hetgeen zelden en zelfs zeer zelden voorkwam), dan namen zij dit alles zelf mee in een haast onzichtbare platte zadeltasch achter op het paard, alsof er iets in zat van het hoogste gewicht. Want tenzij dan voor dit doel was onder dolende ridders het dragen van zadeltasschen niet zeer in trek. Daarom gaf de waard hem den raad - ofschoon hij het Don Quichot als aanstaand peter eigenlijk had kunnen bevelen - voortaan niet meer zonder geld rond te trekken en aleer hij gezegde voorzorgsmaatregelen had genomen; hij zou zelf ervaren, hoe goed hij zich daarbij bevond, zelfs wanneer hij het allerminst verwachtte.

Don Quichot beloofde hem dezen raad stipt na te volgen en daarna werden terstond voorbereidselen getroffen dat hij de wake bij zijn wapenen kon betrekken op een ruim hof naast de herberg. En nadat Don Quichot alles bij elkaar geraapt had legde hij het op een drinkbak naast den put, hij schoot het schild aan den arm,

greep de lans, en begon in zeer statige houding voor den bak heen en weer te loopen. En op het oogenblik dat hij zoo zijn wapenschouw begon, daalde de nacht.

De waard vertelde het volk in de herberg al de rarigheden van zijn gast, zijn nachtwaak bij de wapenen en den plechtigen ridderslag die te wachten was. Iedereen stond verbaasd over dit vreemd soort krankzinnigheid en zij gingen er eens uit de verte naar kijken.

Zij zagen hoe hij met statige bewegingen heen en weer schreed, of steunend op zijn lans stilstond, den starren blik op zijn wapenen gevestigd alsof hij er de oogen niet van af kon houden. En waar de nacht viel met een heldere maan, zóó licht dat het een zon scheen, kon een ieder klaar en duidelijk zien wat de jonge ridder daar deed.

Een van de ezeldrijvers die in de herberg overnachtten, ging zijn beesten water geven en daarvoor moest hij de wapenrusting die op den drinkbak lag wegnemen. Toen Don Quichot den man zag, riep hij hem luidkeels aan:

‘Ha! gij vermetele, wie gij ook zijt, die het waagt te raken aan de wapenen van den dappersten dolenden ridder die ooit het zwaard omgordde, zie toe wat gij doet en laat af indien gij hier niet het leven wilt laten als straf voor uwe stoutmoedigheid!’

De ezeldrijver stoorde zich niet aan deze woorden (al ware het voor zijn gezondheid beter geweest dat hij dit wel gedaan had, want het had hem veel onheil bespaard); integendeel, hij greep het harnas bij de riemen en smeet het een eind op zij. Toen Don Quichot dit zag, hief hij den blik ten hemel en zijn gedachten wendende tot, naar het bleek, zijn aangebedene Dulcinea, sprak hij:

‘Sta mij bij o mijne beschermvrouwe, in dezen eersten smaad welke deze u onderdanige borst wordt aangedaan: laat mij niet in dit eerste hachelijk oogenblik uw gunst en bescherming ontberen.’ En na deze en eenige andere dergelijke redeneeringen legde hij zijn schild neer, hief met twee handen de lans op en gaf daarmede den ezeldrijver een vervaarlijken slag op het hoofd. Het kwam zóó aan dat de man erbarmelijk toegetakeld op den grond lag en er was geen chirurgijn meer noodig geweest als hij er nog een bij had gekregen. Dit gedaan zijnde raapte Don Quichot zijn rusting weer bij elkaar en liep weer even statig op en neer

als te voren. Wat later kwam er een ander, die niets gemerkt had van wat er gebeurd was (want de eerste ezeldrijver lag nog geheel en al buiten westen) eveneens om zijn beesten te drenken. En toen ook hij de rusting van den trog legde om hem vrij te hebben, liet Don Quichot, en thans zonder een woord te spreken of iemands verlof te vragen, ten tweeden male het schild los, ten tweeden male hief hij de lans en hij sloeg den tweeden ezeldrijver weliswaar niet het hoofd, noch zijn lans stuk, maar 's mans hoofd toch met drie, vier gapende wonden. Op het tumult liep al het volk en ook de waard uit de herberg toe. Don Quichot dit ziende, richtte het schild aan den arm, sloeg de hand aan zijn zwaard en sprak:

'O meesteresse der schoonheid, kracht en toeverlaat van mijn bezwijkend hart! Dit is de ure de oogen uwer grootmoedigheid neer te slaan op dezen uwen hartsgevangen ridder, staande aan den drempel van zoo geweldig avontuur!'

En dit gaf hem naar hij gevoelde zooveel moed dat hij geen voetbreed zou zijn geweken, al hadden alle ezeldrijvers ter wereld hem tegelijk aangevallen. Toen de kameraden van de twee zagen hoe de zaak stond begonnen zij uit de verte met steenen naar Don Quichot te gooien. Hij dekte zich zoo goed het ging met zijn schild, maar ver van den drinkbak dorst hij niet te gaan, want hij mocht geen afvalligheid plegen jegens zijne wapenen.

De waard schreeuwde tegen de ezeldrijvers dat zij hem met vree moesten laten: hij had hun immers al gezegd dat de man stapel was en dat hij als gek niet eens strafbaar was als hij hen allemaal overhoopstak.

Don Quichot schreeuwde nog luider en schold hen voor geboefte en verraders; hij maakte den kastelein, die niet voorkwam dat dolende ridders zoo bejegend werden voor vuigen schurk en bastaard uit en hij zeide dat ware hij reeds in de orde der ridderschap opgenomen, hij hem zekerlijk in het perk kon dagen, vanwege deze snoode daden. 'Om u, laag en liederlijk gebroed,' zei hij, 'bekommer ik mij niet in het minst: smijt maar op, valt mij aan, ga mij te lijf zooveel u lust; ge zult wel zien wat het loon van uw domme vermetelheid zal wezen.'

Dit zeide hij zoo stoutmoedig en vol vuur dat hij zijn aanvallers werkelijk den schrik op het lijf joeg, en zoowel hierom als vanwege de overredende taal van den waard hielden zij op met steenen naar hem te gooien. Don Quichot stond toe dat men de

gewonden weghaalde en betrok wederom de wacht bij zijn wapenen, met dezelfde rust en statigheid van voorheen.

De waard had schoon genoeg van de grappen met zijn gast, hij vond dat het maar uit moest wezen en besloot hem die vermaledijde orde van de ridderschap thans op slag te verleenen, eer er nog meer ongelukken gebeurden. Hij ging naar hem toe en bood zijn verontschuldigingen aan voor de onbeschaamdheden waaraan het gemeene volk zich tegenover Don Quichot had schuldig gemaakt en die geheel buiten zijn schuld lagen; maar voor die brutaliteit kregen zij hun trekken wel thuis.

Hij had Don Quichot, zei de waard, reeds gezegd dat er geen kapel in het kasteel was, maar voor hetgeen er nog te doen viel was dit ook niet noodig; zoover hij bekend was met de plechtigheden van de orde zat hem de heele kneep toch alleen in den klap op den nek en den schouder, en dat kon zelfs in het open veld gebeuren. En, zei de waard, Don Quichot had wat de wacht bij de wapenen betreft al meer dan zijn plicht gedaan, want met twee uren was er aan de voorschriften voldaan en hij had er wel vier gestaan. Don Quichot nam het alles voor waar, verklaarde dat hij gereed stond te gehoorzamen en zei den kastelein de plechtigheden ten spoedigste te voltrekken aangezien hij, als hij eens ridder was en nogmaals werd aangevallen geen menschelijk wezen in het kasteel dacht te ontzien, behalve degenen die hij uit respect voor den kastelein het leven zou sparen, zoo deze hem dit verzocht.

Aldus gewaarschuwd en bedreigd ging de waard ijlings een boek halen waarin hij het stroo en de gerst opschreef die hij den ezeldrijvers leverde, en hij kwam terug met een jongen die een eindje kaars droeg en de twee voornoemde maagden. Hij beval Don Quichot neer te knielen, daarna las hij in zijn getijdenboek alsof hij het een of ander vroom gebed prevelde, maar halverwegen deze lectuur hief hij de hand op en gaf onzen ridder een harden klap in den hals en daarna met 's mans eigen zwaard een geweldigen slag op den rug, steeds binnensmonds prevelend als ware hij aan het bidden. Toen dit gedaan was verordineerde hij een van de lichtekooien Don Quichot het zwaard aan te gorden en zij deed dit even hupsch als discreet. Er was niet weinig beleid toe noodig om niet bij elk punt van het protocol in den lach te schieten; maar de heldendaden die zij reeds van den jongen ridder gezien had, hielden haar lachlust wel in

toom. De goede vrouw sprak, toen zij hem het zwaard aangespte:

'God make UEd. een zeer gelukkig ridder en geve u voorspoed in den strijd.'

Don Quichot vroeg haar hoe zij heette, opdat hij voortaan mocht weten aan wie hij dank verschuldigd was voor de ontvangen gunst; immers hij was van zins haar te doen deelen in de eer welke hij door de kracht van zijn arm zou verwerven. Zij antwoordde bedeesd dat zij La Tolosa heette en de dochter was van een schoenlapper uit Toledo die zijn pothuis dicht bij de stalletjes op het plein van Sancho Bienaya had, en dat zij bereid was hem overal en te allen tijde als heer te bedienen. Don Quichot zeide haar dat zij te zijnen gevalle voortaan *Don* voor haar naam diende te zetten en zich Doña Tolosa mocht noemen[2)]. Zij beloofde hem dit, daarna gespte de andere hem de spoor aan de laars en met haar voerde hij ongeveer hetzelfde gesprek als met de edele dame van het zwaard. Ook deze vroeg hij haar naam; zij antwoordde dat zij La Molinera heette en dat zij de dochter was van een braven molenaar uit Antequera. Ook haar verzocht Don Quichot in het vervolg *Don* voor haar naam te plaatsen en zich Doña Molinera te noemen, terwijl hij ook haar zijn diensten en de blijken van zijn gunst aanbood.

Toen dan nu de voordien nimmer aanschouwde ceremoniën snel en in aller ijl voltrokken waren, kon Don Quichot nauwelijks het oogenblik afwachten dat hij weer te paard zat en er op uit kon trekken om nieuwe avonturen te beleven.

Zoodra hij Rossinant gezadeld had, besteeg hij het paard, omhelsde zijn gastheer en zeide zulke zonderlinge dingen om zijn dank te betuigen voor de gunst van den ridderslag, dat er geen tittel of jota van te begrijpen was. Om hem de herberg maar uit te krijgen gaf de waard met niet minder hoogdravende hoewel kortere woorden bescheid op de zijne; hij vroeg hem niet eens de rekening te betalen, en gaf hem Gods besten zegen nog achterna.

Vierde hoofdstuk
Over hetgeen den ridder overkwam toen hij de herberg verlaten had.

Het was des morgens amper licht toen Don Quichot van de herberg wegreed, zóó blij van hart, zóó tevreden en zóó voldaan nu hij den ridderslag dan ontvangen had, dat zijn opgewektheid haast de singels van het paard deed barsten. Maar echter kwamen hem weldra de raadgevingen van zijn gastheer in gedachten over wat men als dolend ridder noodzakelijkerwijze bij zich diende te hebben, inzonderheid geld en hemden, en hij nam het besluit naar huis terug te keeren ten einde zich van dit alles te voorzien, zoo ook van een schildknaap. Hij had al een boerenman op het oog die bij hem in de buurt woonde, een armen kerel met een groot gezin, maar zeer geschikt voor het ambt van schildknaap bij een dolend ridder. Gedacht, gedaan: hij wendde Rossinant den teugel naar zijn dorp. En het paard, alsof het den stal rook, begon zoo lustig te draven dat het leek of hij zweefde.

Don Quichot had nog niet ver gereden of uit het dichte struikgewas aan zijn rechterhand scheen hij een zwak stemgeluid te hooren als van een mensch in nood, en nauwelijks had hij het vernomen of hij sprak:

‘Den Hemel zij dank gebracht voor de gunst welke Hij mij verleent nu Hij mij reeds zoo spoedig gelegenheid biedt te verrichten hetgeen ik mijn beroep verschuldigd ben, en de bloem van mijn edel verlangen te plukken. Dit geluid wordt zonder twijfel aangeheven door den een of anderen ongelukkige, hetzij man of vrouw, die mijne hulp en steun van noode heeft.’

En den teugel vierend mende hij Rossinant in de richting van de plek waar hij meende dat hij de stem gehoord had. Hij was eerst een kort eind weegs het bosch ingereden toen hij een merrie aan een steeneik gebonden zag, en aan een anderen boom stond een jongen van een jaar of vijftien met geheel naakt bovenlijf. Hij schreeuwde en niet zonder reden, want een stevige boer was hem met een leeren riem aan het afranselen en hij deed iederen slag vergezeld gaan van een of andere vermaning of goeden raad; hij zei:

‘Schreeuw niet, en kijk beter uit, jongen!’

En de jongen antwoordde:

‘Beste baas, ik zal het nooit weer doen; bij het lijden des Heeren, ik zal het nooit weer doen; ik beloof dat ik voortaan beter op de beesten zal passen.’

Ziende wat er hier gaande was, zeide Don Quichot in toorn ontstekend:

‘Onhoffelijk ridder, het past u niet slaags te gaan met iemand die zich niet kan verweren; stijg te paard, grijp uw lans’ - hij had namelijk nog een lans tegen denzelfden steeneik zien staan waar de merrie aan was vastgebonden - ‘en ik zal u doen blijken dat wat gij thans doet, de daad eens lafaards is.’

Toen de boer deze verschijning met allerlei wapenen op zich zag afkomen, die hem de lans dicht over het hoofd zwaaide, bestierf hij het bijkans van schrik en hij antwoordde op onderdanigen toon:

‘Mijnheer de ridder, de jongeman dien ik hier zijn bekomst geef, is bij mij knecht om een schaapskudde te hoeden die ik hier in de streek weid; maar hij is zoo een lui creatuur, dat er vast iederen dag een schaap zoek is en als ik zijn luiheid en schelmenstreken straf, zegt hij dat ik het doe uit vrekkigheid om hem het loon te onthouden dat ik hem schuldig ben en dat liegt hij, ik zweer het bij God en de zaligheid van mijn ziel.’

‘Vermeet gij u het woord liegen in mijne tegenwoordigheid te bezigen[1)], vileine dorper?’ zei Don Quichot. ‘Zoo waar de zon ons beschijnt zweer ik u dat het mij lust u met deze lans te doorboren. Betaal den knaap op staanden voet en zonder tegenspraak; zoo niet, ik verzeker u bij den God die ons regeert dat ik instantelijk een eind aan uw leven maak en u van het aardrijk verdwijnen doe. Ontbind hem!’

De boer bukte het hoofd en zei geen woord meer, hij bond den knecht los en Don Quichot vroeg den jongen hoeveel zijn baas hem verschuldigd was. ‘Negen maanden tegen zeven realen de maand,’ zei de knecht. Daarop ging Don Quichot aan het rekenen en hij kwam tot een totaal van drieënzeventig realen, waarop hij den boer beval dit bedrag op gevaar voor zijn leven terstond neer te tellen. De doodelijk verschrikte boer zwoer dat het zoo waar hij leefde en bij zijn duren eed - ach, de man had nog niets gezworen! - zooveel niet was; want daar diende het geld van te

worden afgerekend voor drie paar schoenen die hij hem verschaft had en een reaal voor twee aderlatingen toen hij ziek was geweest.

'Alles goed en wel,' zei Don Quichot, 'laat dan de schoenen verrekend zijn met de stokslagen en de aderlatingen die ge hem zonder redenen gegeven hebt; want zoo hij de koehuid niet ontzag van het schoeisel dat gij hem verschaftet, gij hebt de huid zijns lichaams niet ontzien; zoo de barbier hem al bloed liet dewijl hij ziek was, gij hebt het hem doen laten terwijl hij zoo gezond als eene visch was: uit dezen hoofde dus is hij u zekerlijk niets niemendal schuldig.'

'De last is, mijnheer de ridder, dat ik geen geld bij mij heb,' zei de boer, 'laat Andrés met mij naar huis gaan en ik zal hem tot den laatsten reaal betalen.'

'Ik met hem meegaan?' zei de jongen. 'Van mijn leven niet! Nee, mijnheer, daar bedank ik feestelijk voor. Als hij me alleen te pakken heeft vilt hij me beslist zoo levendig als de H. Bartholomaeus.'

'Zulks zal hij geenszins,' hernam Don Quichot; 'ik heb hem slechts te bevelen opdat hij dit nalate uit eerbied voor mijn persoon, en zoo hij mij zweert bij den eed der ridderschap waartoe hij behoort, geef ik hem vrij en ik sta borg voor goede betaling.'

'Hoort u eens hier, mijnheer,' zei de jongen, 'u hebt goed praten, maar de baas is geen ridder, van geen enkele ridderschap: hij is Juan Haldudo de Rijke van El Quintanar.'

'Dit doet er minder toe,' antwoordde Don Quichot, 'mogelijkerwijze zijn er Haldudo's die den ridderslag ontvingen, en overigens kent men den mensch aan zijn goede daden.'

'Jawel,' zei Andrés, 'maar aan wat voor goede daden kent men mijn baas dan, als hij mij loon weigert voor werk in het zweet mijns aanschijns?'

'Maar dat weiger ik toch niet, beste jongen,' zei de boer, 'doe mij het pleizier, ga mee en ik zweer je bij alle ridderschap ter wereld dat ik je het geld reaal op reaal zal neertellen, en je mijn zegen geven bovendien.'

'Den zegen schenk ik u,' sprak Don Quichot, 'betaal hem in eerlijke hardgerande realen[2)] en ik ben tevreden; maar let wel dat ge doet wat ge zweert of anders zweer ik u bij denzelfden eed dat ik wederkeer om u te kastijden. En ik zal u weten te vinden al versteekt gij u beter dan de hagedis in het gras. Mocht gij willen

weten wie u dit beveelt, ten einde u te meer verplicht te gevoelen het na te komen, zoo deel ik u mede dat ik de dappere Don Quichot van de Mancha ben, wreker van beleediging en onrecht. En thans, vaarwel: vergeet niet wat ge beloofd en gezworen hebt, op straffe van de wrake die ik u voorzeide.'

Dit gezegd hebbende gaf hij Rossinant de sporen en was weldra uit het oog verdwenen. De boer keek hem na en toen hij hem in de verte het bosch zag uitrijden en verdwijnen, zeide hij tot zijn knecht Andrés:

'Kom, mijn jongen, ik zal eens met je afrekenen, zooals deze wrekende ridder het bevolen heeft.'

'Zoo waar ík leef,' zei Andrés, ''t zal tijd worden en doe nou maar wat de edele ridder gezegd heeft: God geve hem duizend jaar, want bij Sint Rochus het is een dapper ridder en een best rechter en u moet zelf maar weten dat hij als u mij niet betaalt, terugkomt en doet wat hij gezegd heeft!'

'Zoo waar ik leef,' zei de boer, 'ik mag je nou eenmaal graag en daarom wou ik er nog wel een schuldje opleggen, dan staat er je ten slotte ook meer te wachten,' en hij greep hem bij den arm, bond hem weer aan den steeneik en ranselde hem halfdood.

'Nou, Andrés,' zei de boer, 'roep nou mijnheer den wreker des rechts maar en wacht ereis af wat hij wreekt. Ik geloof dat ik nog niet eens heelemaal klaar met je ben, want ik zou je nog even graag zoo levend villen als jij daar bang voor was.'

Maar hij maakte Andrés ten slotte toch maar liever los en gaf hem verlof den rechter op te zoeken, die hèm het vonnis voltrekken zou. Andrés vertrok ietwat pijnlijk en zwoer dat hij den dapperen Don Quichot van de Mancha zou vinden en hem omstandig vertellen wat er gebeurd was: die zou het den boer dan wel dubbel en dwars betaald zetten; wat niet wegnam dat hij met tranen in de oogen vertrok, terwijl de boer lachend staan bleef.

Zoo wreekte de dappere Don Quichot dan het onrecht en hij reed hoogelijk tevreden over het gebeurde naar zijn dorp. Want hij vond dat hij op allergelukkigste en verhevene wijze een begin had gemaakt met zijn ridderlijke avonturen en hij was zoozeer zelfvoldaan dat hij bij zichzelf zeide:

'Wel moogt gij u boven alle vrouwen die thans op aarde leven gelukkig prijzen, o boven alle schoonen schoone Dulcinea van El Toboso! Immers u viel het te beurt aan uw wil en willekeur

een zoo dapper en vermaard ridder te onderwerpen en overgeleverd te zien als Don Quichot van de Mancha is en immer zijn zal, hij die gelijk een ieder weet eerst gisteren[3)] in de orde van de ridderschap werd opgenomen en reeds heden het grofste onrecht en de grievendste belediging gewroken heeft, die ooit onrechtvaardigheid bedacht en wreedheid beging: heden immers rukte hij de zweep uit de hand van dien meedoogenloozen vijand, die zonder reden bezig was een onnoozel kind te mishandelen.'

Zoo kwam hij aan een viersprong, en terstond schoten hem alle viersprongen te binnen waar ooit dolende ridders in het onzekere verkeerden welken weg zij moesten inslaan; naar het voorbeeld van deze helden hield hij een oogenblik stil en na veel te hebben gewikt en gewogen vierde hij Rossinant den teugel, zijn eigen wil ondergeschikt makend aan dien van zijn paard, hetwelk zijn oorspronkelijk plan volgde en rechtstreeks naar den stal liep. Nadat hij nogmaals omstreeks twee mijlen gereden had, kreeg Don Quichot een menigte volks in het oog, zooals later bleek kooplieden uit Toledo, die naar Murcia gingen om zijde te koopen. Het waren er zes, met parasollen boven het hoofd, vergezeld van vier knechts te paard en drie ezeldrijvers te voet. Nauwelijks had Don Quichot ze ontdekt of het gaf hem stof voor een nieuw avontuur en ten einde zooveel mogelijk de ridderlijke heldendaden waarvan hij in zijn boeken gelezen had na te volgen, dacht hij thans eens toernooi te gaan leveren, wat naar hij meende precies van pas kwam. Derhalve zette hij zich in fiere houding en groote onverschrokkenheid met de voeten stevig in de stijgbeugels, omklemde de lans, bracht het schild voor de borst en stelde zich in het midden van den weg op, tot de dolende ridders naderbijkwamen. Want daar hield hij ze voor. En toen zij op een afstand gekomen waren dat men elkander zoowel zien als hooren kon, verhief Don Quichot de stem en sprak met een hoog gebaar:

'Gij allen, staat! zoo gij niet allen erkent dat de schoonste maagd van allen de Keizerin van de Mancha, de onvergelijkelijke Dulcinea van El Toboso is.'

De kooplieden hielden stil bij deze taal en de zonderlinge gedaante die ze sprak. En gedaante zoowel als woorden brachten hen al spoedig aan het verstand dat hij het zijne niet had. Zij wilden echter wel eens weten waarop die bekentenis welke van

hen verlangd werd zou uitdraaien en een van hen, die een grappenmaker was, vlijmscherp van geest, zei tot hem:

'Mijnheer de ridder, wijlieden kennen de schoone dame die ge ons noemt niet; wil haar ons toonen, en als zij zoo beeldschoon is als gij ze ons beschrijft zullen wij van ganscher harte en zonder eenigen dwang de waarheid belijden die uwerzijds van ons verlangd wordt.'

'Indien ik haar ulieden toonen zou,' antwoordde Don Quichot, 'welke verdienste zou er dan voor u in steken een zoo kennelijke waarheid te bevestigen? Het hart van deze zaak is juist dat gij zonder haar gezien te hebben in haar schoonheid moet gelooven, ze bekennen, gestand doen, bezweren en tegenover een ieder verdedigen; zoo niet dan zijt gij met mij in gevecht, monsterachtige en verwaten schepselen. Want hetzij gij één voor één tegen mij in het veld komt gelijk de orde der ridderschap vereischt, dan wel allen te zamen zooals het gewoonte en slecht gebruik is onder lieden van uw allooi, hier verwacht en verbeid ik u, in vertrouwen op het recht dat ik aan mijne zijde heb.'

'Mijnheer de ridder,' antwoordde de koopman, 'ik smeek UEd. uit mijn eigen naam en dien van alle hier aanwezige vorsten, - opdat wij ons niet het geweten belasten door iets te verklaren dat wij noch gezien, noch gehoord hebben, en nog des te meer waar het den keizerinnen en koninginnen van Alcarria[4)] en Estremadura zoozeer ten nadeele strekt - wees zoo goed en vertoon ons een of ander conterfeitsel van de dame, al ware het niet grooter dan een graankorrel; want wie het kleine niet eert, is het groote niet weerd, en op deze wijze zullen wij overtuigd en gerustgesteld, en Ued. tevreden en voldaan zijn. Ik meen zelfs zoover te mogen gaan dat al zou haar portret ons toonen dat zij aan èèn oog blind is en dat uit het andere vermillioen en sulfer druipt, wij desalniettemin om UEd. te behagen te haren gunste alles zullen zeggen wat UEd. maar wil.'

'Het druipt, snoode schurk,' antwoordde Don Quichot in toorn ontstoken, 'het druipt, zeg ik, niet van wat gij daar zegt maar van ambergrijs en in watten gehoede muscus; ook is zij niet aan één oog blind en evenmin gebocheld, maar zoo recht als een spinrokken van den Guadarrama[5)]! En thans zal ik u de ongehoorde lastering eens betaald zetten welke gij uitgesproken hebt tegen zulk eene schoonheid als die van mijne aangebedene!'

Nauwelijks had hij het gezegd, of hij reed met gevelde lans zoo verwoed en vurig op den koopman in dat het den man slecht vergaan zou zijn als het geluk niet gewild had dat Rossinant midden op den weg te struikelen kwam en neerstortte. Daar lag Rossinant, zijn meester rolde om en om over den weg, en toen hij trachtte op te staan gelukte hem dat niet, zoozeer werd hij in zijn bewegingen belemmerd door de lans, het schild, de sporen, den helm en de zware oude wapenrusting. En onderwijl hij zoo vergeefs aan het worstelen was om ter been te raken en daar niet in slaagde, sprak hij toch:

'Vliedt niet, lafhartig volk; ellendig volk, staat; want niet door mijne schuld, maar door die van mijn paard lig ik hier ter neder!'

Een ezeldrijver van het gezelschap, die nu niet bepaald mild van inborst geweest scheen te zijn, kon het niet verkroppen dat de man zulke aanmatigende taal uitsloeg zonder dat iemand hem een antwoord in de ribben spliste. Hij ging op hem af, raapte de lans op, sloeg ze aan stukken, en met een eind daarvan begon hij onzen Don Quichot zoo af te rammelen, dat hij hem in weerwil van de wapenrusting bijna tot mosterd sloeg. Zijn bazen schreeuwden dat hij het niet al te bar moest maken en den man met vree moest laten, maar de ezeldrijver had er den smaak van beet en wilde het spelletje niet opgeven eer hij zijn woede eens goed had gekoeld. Hij zocht al de andere stukken van de lans bij elkaar en sloeg ze nog verder aan gruzelementen op den ongelukkige, die ondanks den storm van stokslagen welke op hem neerdaalde geen oogenblik zijn mond hield en de vreeselijkste bedreigingen uitte tegen Hemel en Aarde en deze spitsboeven; want dat vond hij ze.

De ezeldrijver werd ten langen leste moe, en de kooplieden vervolgden hun weg, waarbij het hun niet ontbrak aan stof tot gesprek over het arme slachtoffer; hetwelk zoodra het zag dat het alleen was wederom probeerde of het kon opstaan, maar indien het Don Quichot al niet gelukte toen hij nog ongedeerd was, hoe zou hij er in geslaagd zijn nu hij zoo afgeranseld en geradbraakt lag? En niettegenstaande dit alles hield hij zich nog voor een gelukkig man, want hij meende dat dit een ongeval was geheel in den trant van de dolende ridderschap, en hij weet het gansch en al aan zijn paard. Intusschen vond hij, geradbraakt als hij was, niet de kracht ter been te raken.

Vijfde hoofdstuk.
Waarin het verhaal van den tegenspoed van onzen ridder vervolgd wordt,

Toen Don Quichot ten slotte inzag dat hij werkelijk geen lid verroeren kon, besloot hij heul en troost te zoeken bij zijn beproefde remedie, te weten dat hij zich het een of ander voorval uit zijn boeken voor den geest riep, en in zijn groote dwaasheid herinnerde hij zich de passage van Valdovinos en den Markies van Mantua, toen hij door Carloto gewond in het bosch bleef liggen; een ballade die het kleinste kind kent, bij jongelieden niet in het vergeetboek geraakt en met welgevallen herdacht en zelfs nog geloofd door ouden van dagen, maar desalniettemin geen zier geloofwaardiger dan de mirakelen van Mohammed. Deze historie nu was naar hem docht zeer toepasselijk op zijn geval; en onder uitingen van diepe smart over den grond rollende, begon hij met flauwe stem de woorden te herhalen die naar men zegt de gewonde ridder in het woud sprak:

> ‘Waar zijt gij, mijn allerliefste,
> Dat gij niet van mijn lijden weet?
> Gaat het u niet aan, mijn liefste,
> Of is het dat gij me vergeet?’

En zoo ging hij voort met de ballade tot de bekende verzen die luiden:

> ‘Edel Markies van Mantua,
> Bloedeigen oom en heer...’[1)]

Het toeval wilde dat er toen hij aan dit vers was gekomen een boer voorbijkwam, een buurman uit zijn eigen dorp, die een last tarwe naar den molen gebracht had en die een mensch ziende liggen, naar hem toeging en vroeg wie hij was en wat hem deerde, dat hij zoo jammerlijk lag te stenen. Don Quichot was overtuigd dat hij zijn oom den Markies van Mantua voor had, en als eenig antwoord ging hij voort met zijn ballade, waarin hij hem mededeeling deed van al zijn tegenspoeden en van de liefdes zijner vrouw met den zoon des keizers, precies zooals dit in de romance wordt verhaald.

De boer stond versteld van al den onzin dien hij te hooren

kreeg, maar hij verloste hem van het stukgeslagen vizier, hij veegde het gezicht af dat vuil en bezweet was, en toen hij hem oogelijk had[2], herkende hij Don Quichot en sprak:

'Mijnheer Quijana[3],' - zoo schijnt hij dus geheeten te hebben, zoolang hij bij zijn volle verstand was en nog niet van rustig landedelman was overgegaan tot den staat van dolend ridder -, 'mijnheer, wie heeft UEd. zoo toegetakeld?'

Maar Don Quichot antwoordde op alles slechts met zijn romance. De brave man nam hem zoo goed het ging borst- en schouderstuk af om te zien of hij gewond was; maar hij zag geen bloed, noch ander teeken van letsel. Hij heesch hem ter been en kreeg hem na veel moeite op den ezel, want die leek hem sekuurder dan het paard. Hij raapte de wapens bij elkaar, de brokstukken van de lans incluis, hij bond dat op Rossinant, nam het paard bij den teugel en den ezel bij den halster en begaf zich zoo in de richting van het dorp, zeer onder den indruk van de wartaal die Don Quichot uitsloeg.

Don Quichot was niet minder onder den indruk want geradbraakt als hij was kon hij zich maar net op den ezel in 't zadel houden en af en toe slaakte hij een zucht zóó diep dat men hem in den hemel moet hebben kunnen hooren, zoodat de boer nog eens vroeg wat hem toch scheelde.

Maar het scheen wel of de duivel zelf hem de verhalen inblies die op deze gebeurtenissen sloegen: hij was Valdovinos alweer vergeten en dacht thans aan den moor Abindarráez, toen Rodrigo de Narváez, slotvoogd van Antequera, hem in zijn macht kreeg en gevankelijk naar zijn burcht voerde[4]. Zoodat, toen de boer hem nog eens vroeg, wat er aan scheelde en wat hem eigenlijk mankeerde, hij met dezelfde woorden bescheid gaf die de gevangen Abencerraje tot Rodrigo de Narváez sprak, precies zooals hij de geschiedenis gelezen had in de *Diana* van Jorge de Montemayor[5], waar dit beschreven staat. En hij paste ze zoo prachtig toe op zijn eigen omstandigheden dat de boer het hoofd verloor van het luisteren naar zooveel rare verzinselen, zoodat hij ten slotte overtuigd werd dat zijn buurman gek was.

Hij haastte zich het dorp te bereiken om zich niet langer te hoeven ergeren aan de lange toespraak, die Don Quichot inmiddels besloot met de woorden:

'UEd., mijnheer Rodrigo de Narváez, moet echter weten dat

deze schoone Jarifa die ik u noemde, thans is de lieftallige Dulcinea van El Toboso, om der wille van wie ik de meest roemruchte heldendaden verrichtte, verricht en nog verrichten zal, welke men ooit ter wereld van dolende ridders zag, ziet of zal zien.'

De boer zei:

'Mijnheer, zoo zondig als ik ben, begrijp UEd. nou eens, dat ik niet Don Rodrigo de Narváez ben en ook niet uw Markies van Mantua, maar Pedro Alonso uw buurman; en UEd. bent niet Valdovinos en ook niet Abindarráez, maar de beste mijnheer Quijana.'

'Ik weet best wie ik ben,' antwoordde Don Quichot, 'en bovendien ben ik, zoo dit mij mocht behagen niet alleen de genoemde personen, maar alle twaalf Pairs van Frankrijk en zelfs alle Negen Heroën van de Faam[6]; want alle groote daden die zij, hetzij allen te zamen, hetzij elk in eigen persoon volbrachten, zullen overtroffen worden door de mijne.'

In deze gesprekken gewikkeld bereikten zij het dorp in het uur dat de avond viel; maar de boer wachtte af tot het wat donkerder werd, opdat men den afgerammelden ridder niet zoo stakkerig op den ezel zou zien hangen. Toen het hem dan de geschikte tijd leek reed hij het dorp in en begaf zich naar het huis van Don Quichot, waar alles op stelten stond, want daar zaten de pastoor en de barbier van het dorp, Don Quichots beste vrienden, en de huishoudster was juist luidkeels met ze in de weer:

'En wat denkt u dan dat er met mijnheer gebeurd is, mijnheer de licentiaat Pero Pérez?' - zoo heette de pastoor. 'Drie dagen[7] hebben we hem al niet gezien, en het paard is weg, en het schild is weg, en de lans, en de heele wapenrusting. Mij praat niemand uit mijn arme domme verstand - en ik mag sterven zoo waar als ik geboren ben - als dat niet komt van die verdoemelijke ridderboeken die hij ginds heeft staan en waarin hij zit te lezen tot hij mal in het hoofd is; het schiet me nou ook ineens te binnen dat ik hem vaak als hij zoo binnensmonds zat te prevelen heb hooren zeggen dat hijzelf dolend ridder wou worden en op avonturen uitgaan. Satan en Barabas mogen dat slag boeken halen, die het best verstand van heel de Mancha verdorven hebben.'

Het nichtje was het daarmee eens, en zij zei nog bovendien:

'U moet weten, meester Nicolás,' - want zoo heette de barbier - 'dat mijn oom vaak wel twee dagen en nachten achter-

een in die slechte tureluursche boeken zat te lezen, en dan smeet hij het boek in den hoek en greep zijn zwaard en hakte op de muren los; en als hij dan eindelijk moe was, zei hij dat hij vier reuzen zoo groot als torens had verslagen, en als hem dan van louter vermoeienis het zweet uitbrak, zei hij dat het bloed was van de kwetsuren die hij in den slag had opgedaan, en dan dronk hij een heele kruik steenkoud water leeg en dat kalmeerde hem wat, en dan zei hij dat het water een zeer kostbare drank was dien de wijze Esquife[8)] hem gegeven had, een groot toovenaar, met wien hij bevriend was.

Het is allemaal mijn schuld, want ik heb al die dwaasheden van oom niet aan de heeren verteld, om er een stokje voor te steken eer het zoover kwam als het nu gekomen is. Dan hadden ze al die verdoemelijke boeken kunnen verbranden; hij heeft er heel wat en ze verdienen het niet minder dan de kettersche.'

'Dit is ook mijne meening,' zeide de pastoor, 'en op mijn woord, de dag van morgen zal niet voorbijgaan, voordat zij terdege onderzocht en ten vure gedoemd zijn, opdat zij toekomstige lezers niet in verleiding brengen te doen wat mijn arme vriend gedaan moet hebben.'

De boer hoorde hen dit alles zeggen, en Don Quichot ook; en de boer begreep wat er met zijn buurman aan de hand was, en riep:

'Maakt eens open als 't u belieft voor mijnheer Valdovinos en mijnheer den Markies van Mantua die zwaar gewond is[9)], en voor mijnheer den moor Abindarráez, die de dappere Rodrigo de Narváez, de slotvoogd van Antequera, hier als gevangene meebrengt.'

Op die woorden snelde iedereen naar buiten, en toen de mannen hun vriend herkenden en de vrouwen haar heer en oom, die nog altijd op den ezel zat om de simpele reden dat hij er niet af kon, liepen zij op hem toe om hem te begroeten.

Hij zeide:

'Wacht nog even, gij allen; want ik ben zwaar gewond door de schuld van mijn paard. Brengt mij te bed en laat zoo mogelijk de wijze Urganda komen opdat deze mijne kwetsuren onderzoeke en behandele.'

'O, kijk nou toch ereis aan!' zei de huishoudster, 'ik had er al een voorgevoel van waar de schoen mijnheer wrong. Kom UEd.

maar gauw naar binnen; ook zonder dat die Orgeada hier komt, zullen wij u wel weer beter krijgen. Maar verdoemd zullen die ridderboeken zijn een- en ander- en honderdmaal, die de schuld zijn dat UEd. er zoo kwaad aan toe is.'

Men bracht hem dadelijk naar zijn bed, en toen men keek wat wonden hij had vond men er geen; hij echter zei dat hij zich in alle leden geradbraakt voelde door den zwaren val met het paard Rossinant in een gevecht met tien van de stoutste en vervaarlijkste reuzen ter aarde.'[10)]

'Aha!' zei de pastoor. 'Zijn er reuzen in het spel? Ik zweer bij het licht van mijn oogen, dat ik ze morgen nog vóór het lof verbrand heb.'

Men stelde Don Quichot tal van vragen, maar zijn eenig antwoord was dat men hem wat te eten moest brengen en dan moest laten slapen, de rest kon hem weinig schelen.

Aldus geschiedde, en de pastoor ondervroeg den boer zeer omstandig over de wijze waarop hij Don Quichot gevonden had. De man vertelde hem alles van de dwaze taal die Don Quichot had uitgeslagen toen hij hem vond en naar het dorp teruggebracht had, hetwelk den licentiaat er slechts te meer toe aanspoorde om te doen wat hij den volgenden dag dan ook deed, en dit was zijn vriend den barbier meester Nicolás te bezoeken om samen met hem naar het huis van Don Quichot te gaan.

(Wordt vervolgd)

Vertaling: C.F.A. van Dam en J.W.F. Werumeus Buning

Eindnoten:

1) De oorden die hier genoemd worden, waren min of meer beruchte wijken, waar gespuis van allerlei slag placht samen te komen.
2) Cervantes steekt den draak met het misbruik dat reeds van het midden der 16de eeuw af gemaakt werd van *don* en *doña*, waarmede zelfs lieden van den meest verdachten levens wandel zich durfden tooien.
1) In Cervantes' dagen was het in beschaafde kringen ongepast het werkwoord *mentir* te gebruiken.
2) En niet in kopergeld (*vellón*), dat sterk was gedeprecieerd.
3) Dit is niet juist. Don Quichot had dien zelfden dag, des morgens in alle vroegte, den ridderslag ontvangen.
4) Onherbergzame streek in de provincie Cuenca. Dit verhoogt niet weinig het komische karakter van 's koopmans woorden. Trouwens, ook Estremadura is niet de meest welvarende of dichtst bevolkte provincie van Spanje. - Wij maken van de gelegenheid gebruik hier te wijzen op den komischen trek, die al in den titel van Cervantes' roman schuilt. De helden van de ridderboeken immers plaatsten achter hun naam dien van hun vaderland; en dat waren gewoonlijk groote rijken als Gallië, Engeland en Griekenland. Don Quichot echter is de held van een Kastiliaansche steppe, de Mancha.
5) *Más derecho que un huso* was en is nog altijd een zeer gangbare uitdrukking voor 'zoo recht als een kaars'. Te Madrid zeide men 'rechter dan een spinrokken van den Guadarrama', omdat de spinrokkens die in de Spaansche hoofdstad werden verkocht, gemaakt waren van het beukenhout uit de Sierra de Guadarrama, het gebergte even ten noorden van Madrid.

1) De ballade van den Markies van Mantua (o.a. apud M. Menéndez y Pelayo, *Antología de poetas líricos castellanos*, tomo IX, Madrid 1899, págs. 29-44) is inderdaad een van de meest populaire uit het romancero. Zij verhaalt hoe Valdovinos (of Balduino) verraderlijk werd vermoord door den Infante Carloto, zoon van Keizer Karel den Groote, hoe een beschuldiging tegen Carloto werd ingebracht door den Markies van Mantua, oom van 's Keizers zoon.
2) De geheele eerste helft van dit hoofdstuk is min of meer parodie op de romance van een Markies van Mantua. Dit detail moge het bewijzen, dat slechts een reminiscentie is aan wat de oude romance verhaalt over hetgeen de Markies deed met Baldovinos:

> Hij veegde hem het gezicht schoon
> Met een doek dien hij bij zich had:
> Niet zoodra was het gezicht schoon,
> Of hij zag wie hij voor zich had. -

   Het optreden van den boer doet denken aan dat van den barmhartigen Samaritaan. (Lucas X: 30-37)
3) Zie het Eerste Hoofdstuk, aanteekening 4.
4) Rodrigo de Narváez was de eerste *alcaide* wien de *alcaidía* van Antequera werd toevertrouwd, nadat de stad in 1410 op de Mooren veroverd was door den Infant Don Fernando. - Abindarráez was een telg van het doorlucht geslacht der Abencerrajes uit Granada. Daar deze familie bij een koning van Granada in ongenade gevallen en op zijn bevel verbannen was, groeide Abindarráez in ballingschap op, onder de hoede van den Alcaide van Cártama tegelijk met diens dochter Jarifa, en de jonge moor werd op haar verliefd. Toen Jarifa's vader naar Coin werd overgeplaatst, beteekende dit voor de geliefden een wreede scheiding: Jarifa ging met haar vader naar Coin, Abindarráez moest op bevel van den moorenkoning in Cártama blijven. Gebruik makend van een korte afwezigheid van haar vader, laat Jarifa haar minnaar waarschuwen. Deze begeeft zich onmiddellijk naar zijn aangebedene, maar onderweg raakt hij slaags met Rodrigo de Narváez, die zijn tegenstander gevangenneemt. Getroffen door de buitensporige uitingen van smart van zijn gevangene, vraagt Narváez naar de oorzaak van zoo diepe droefheid. Abindarráez vertelt daarop zijn geschiedenis, die in de 16de en 17de eeuw zoo populair was, dat Cervantes ze bij zijn lezers als bekend veronderstelde.
5) Aan het slot van het vierde boek van *Los siete libros de la Diana* (1559), den beroemden Spaanschen herdersroman van den Portugees Jorge de Montemayor (1520?-1561), die echter niet de auteur is van de historie van Abindarráez en Jarifa, welke uitsluitend in de posthume uitgaven van de *Diana* is ingelascht. Zie hierover M. Menéndez y Pelayo, *Obras de Lope de Vega publicadas por la Real Academia Española,* tomo XI, Madrid 1900, blz. XXXI en XXXII. - Narváez voerde Abindarráez niet gevankelijk mee naar zijn *alcaidía*, zooals Cervantes zegt, maar hij liet den verliefden jongeman zijn reis voortzetten, op voorwaarde dat hij zich na drie dagen melden zou, hetgeen hij deed, vergezeld van Jarifa. Narváez beval het jonge paar in veiligheid te brengen en schonk het edelmoediglijk de vrijheid.
6) Onder *los nueve de la Fama* heeft men te verstaan drie joden: Jozua, David en Judas de Macabeeër; drie heidenen: Alexander, Hector en Caesar; en drie christenen: koning Arthur, Karel de Groote en Godfried van Bouillon. Het onderwerp wordt uitvoerig behandeld door Antonius Rodriguez Portugal, *Crónica llamada el triumpho de los nueue preciados de la fama: en la qual se contienen las vidas de cada uno*, Lixbona 1530 (German Gallarde).
7) Cervantes vergist zich: Don Quichot had pas één nacht buitenshuis doorgebracht.
8) De auteur laat opzettelijk *Alquife* door het nichtje verhaspelen tot *Esquife* (eig. 'bootje'). Zoo verhaspelt de huishoudster op haar beurt Urganda tot Orgeada (in het Sp. *Urgada*). Wij hebben den wijzen toovenaar Alquife reeds vermeld in aanteekening 9 van het Eerste Hoofdstuk. Hij was de echtgenoot van Urganda la Desconocida.
9) De boer Pedro Alonso is slecht thuis in deze oude geschiedenissen: niet de Markies van Mantua, maar zijn neef was gewond.
10) Naar het schijnt, had Cervantes aanvankelijk zijn verhaal ongeveer hier willen eindigen, waardoor het niet omvangrijker zou zijn geworden dan de meeste van de *Novelas Ejemplares* (1613). Eerst later zag de auteur in, dat de *Quijote* grooter kon worden opgezet. Maar zonder moeilijkheden ging dit niet in het werk: wel werd onzen held een schildknaap toegevoegd, maar tot het Negende Hoofdstuk zat er bij Cervantes nog geen andere bedoeling voor dan 'het genoegen der tijdpasseering, dewelke ieder die de historie met aandacht leest, wel *gedurende een uur of wat* zal weten te vinden.' Het merkwaardige is dus dat het Eerste Deel van den *Quijote*

eigenlijk bij brokstukken tot stand gekomen is. - Over de romances in deze eerste hoofdstukken, zie Ramón Menéndez Pidal, *Un aspecto en la elaboración del 'Quijote'*, Madrid 1920.

De goudlawine in de Vereenigde Staten

Onder den suggestieven titel van 'Goudlawine' (Golden Avalanche) hebben de beide hoogleeraren in de economie aan de Princeton Universiteit te Princeton (New Yersey) in de Vereenigde Staten, Frank D. Graham en Charles R. Whittlesey, einde 1939 een sterk de aandacht trekkend boek[1)] gepubliceerd, waarin zij de moeilijke problemen hebben geschetst, waarvoor de Vereenigde Staten zich thans geplaatst zien door den onafgebroken goudstroom naar dat land in de afgeloopen vijf jaren; het buitengewone belang van dit boek wettigt een uitvoerig resumé.

In hun voorwoord brengen de schrijvers in herinnering, dat in 1923 enkele Engelsche economisten - bij de bestudeering van het toen aan de orde zijnde vraagstuk der herstelbetalingen en der daarmede samenhangende onderhandelingen omtrent de regeling van de intergeällieerde schulden - half ernstig, half schertsend het denkbeeld hebben geopperd, Europa al haar goud in mindering van haar schulden naar de Vereenigde Staten te laten zenden, met de bedoeling daarna den gouden standaard voor altijd den rug toe te keeren en Uncle Sam met het goud te laten zitten.

Aan dit voorstel is toentertijd geen ernstige aandacht geschonken; uit den hieronder besproken inhoud van het boek van Graham en Whittlesey zal echter blijken, dat het in 1923 geopperde denkbeeld in 1939 onder geheel andere omstandigheden voor een groot deel werkelijkheid is geworden.

Einde 1933 bezaten de Vereenigde Staten een goudvoorraad ter waarde van $ 4.036 millioen; een jaar later, op den laatsten December 1934, was dit bedrag meer dan verdubbeld en gestegen tot $ 8.238 millioen. Voor $ 2.806 millioen was deze stijging evenwel het gevolg van de waardevermeerdering van den op 31

1) Frank D. Graham en Charles R. Whittlesey, Golden Avalanche, - Princeton en Londen 1939 - XV en 233 blz.

Januari 1934 in de Vereenigde Staten aanwezigen goudvoorraad, daar President Roosevelt op dien datum het gewicht van den gouden dollar had gereduceerd van 25 8/10 grains tot 15 5/21 grains goud met een gehalte van 0.900, hetgeen een prijsstijging per troy ounce fijn goud van $ 20.67 tot $ 35. - met zich bracht. Zooals uit onderstaande tabel blijkt, is de goudvoorraad der Vereenigde Staten in het daaropvolgende 5-jarig tijdvak opnieuw verdubbeld, thans echter op basis van een in die periode ongewijzigd gebleven goudprijs. De voor monetaire doeleinden in de Vereenigde Staten beschikbare goudvoorraad bedroeg:

einde 1934 $ 8.238 millioen	einde 1937 $ 12.760 millioen
einde 1935 $ 10.125 millioen	einde 1938 $ 14.512 millioen
einde 1936 $ 11.258 millioen	einde 1939 $ 17.644 millioen
(einde Mei 1940 $ 19.048 millioen)	

Wanneer men hierbij bedenkt, dat de goudvoorraad van de Vereenigde Staten op het einde van 1918 en 1919 geen grootere waarde had dan onderscheidenlijk $ 2.498 millioen en $ 3.292 millioen, dan springt de enorme toeneming des te scherper in het oog.

De schrijvers vestigen voorts de aandacht op het opmerkelijke feit, dat, terwijl de goudvoorraad der Vereenigde Staten in de periode Januari 1934-Juni 1939 met $ 9.435 millioen steeg, die van andere landen in dat 5½-jarig tijdvak slechts met $ 1.926 millioen daalde. Het verschil tusschen deze beide totalen ad $ 7.509 millioen kan voor circa $ 6.334 millioen worden beschouwd als de opbrengst van het in deze periode nieuw geproduceerde goud, terwijl het restant opgepot goud is, dat weer uit zijn bergplaatsen te voorschijn is gekomen.

Hoewel verre bij de Vereenigde Staten ten achter blijvende, waren van de andere landen ook in 1939 Engeland en Frankrijk nog verreweg de grootste goudbezitters; de financiering van de oorlogsbestellingen heeft deze goudvoorraden echter aanmerkelijk doen slinken.

2

Voor de Vereenigde Staten heeft het goudprobleem twee aspecten, eenerzijds de sinds 1931 overal ter wereld sterk toegenomen goudproductie en daarnaast de gestadig wassende stroom van goud naar de groote Noord-Amerikaansche republiek.

De devaluaties van het pond sterling en van den dollar, respectievelijk in 1931 en 1933, hebben de goudproductie sterk gestimuleerd.

Deze devaluaties brachten voor de goudmijnen zeer aanzienlijke stijgingen van den verkoopprijs van hun product, doch beïnvloedden hun productiekosten in veel mindere mate. Bedroeg de wereld-goudproductie in 1931 22.405.000 troy ounces fijn, in 1939 was deze productie toegenomen tot 39.150.000 troy ounces. Vermelding verdient hierbij, dat het Britsche Empire in 1931 hierin participeerde voor 15.563.000 ounces, welk cijfer in 1939 tot 22.370.000 ounces was gestegen.

Onder de werking van den gouden standaard, zooals deze vóór 1914 functioneerde, zou een zoodanige situatie niet hebben kunnen ontstaan, omdat het systeem van den toenmaligen gouden standaard zijn automatische correctieven in zich droeg. De aanzienlijke goudaanvoeren zouden toen in het goudontvangende land een daarmede correspondeerende uitbreiding van de geldcirculatie hebben veroorzaakt; de vergroote geldcirculatie zou in het goudontvangende land en later ook in de overige landen prijzen en inkomens hebben doen stijgen; de productiekosten der goudmijnen zouden in verband daarmede op den duur dermate toenemen, dat de goudproductie voor de armste ertslagen niet meer loonend zou blijken, hetgeen productie-inkrimping tot gevolg zou hebben.

Deze regulateur functioneert echter in de Vereenigde Staten niet meer, omdat in dit land de goudvoorraad den omvang van de geldcirculatie inclusief de bankdeposito's niet meer automatisch bepaalt. De geldcirculatie en de grootte der bankdeposito's zijn daar te lande ondanks den sterk gestegen goudvoorraad, slechts matig toegenomen, terwijl ook de prijzen sinds 1934 maar weinig zijn gestegen. Bovendien heeft President Roosevelt in 1933 bekend gemaakt, dat de Regeering der Vereenigde Staten weliswaar een matige verhooging van de prijzen der landbouwproducten gaarne zoude zien, doch dat zij tevens vast besloten is een algemeene prijsstijging tegen te gaan, omdat zij daarvan inflatorische gevaren ducht. De monetaire autoriteiten hebben dan ook door goudsterilisatie en verhooging der dekkingspercentages tot nu toe met succes algemeene prijsverhoogingen weten te voorkomen.

Zoolang deze geldpolitiek door de Vereenigde Staten wordt

volgehouden, zal het goud, in verband met den onveranderlijken hoogen koopprijs, welken de Amerikaansche schatkist daarvoor betaalt, naar dit land blijven stroomen, zonder dat er corrigeerende factoren zullen optreden, die dezen goudstroom zouden doen slinken of ophouden. Alleen een uitputting van de goudmijnen zou een vermindering van den goudinvoer kunnen teweeg brengen. Immers, door welke uiteenloopende motieven de monetaire politiek in de overige groote landen ook moge worden bepaald, de in die landen aanwezige goudreserves spelen tegenwoordig daarbij slechts een ondergeschikte rol.

Opmerkelijk is het hierbij, dat nog in 1929 vrees voor een goudtekort bestond, in verband waarmede in 1930 door den Volkenbond een commissie in het leven werd geroepen met opdracht een onderzoek in te stellen, of voor de naaste toekomst werkelijk met een goudtekort zou moeten worden gerekend.

In den loop der negentiende eeuw was de goudproductie tweemaal sterk toegenomen. In het midden der negentiende eeuw was de stijging het gevolg van de ontdekking der goudvelden in Californië en Australië, terwijl tegen het einde dier eeuw de toeneming werd veroorzaakt door het in exploitatie brengen van de groote goudertslagen in Zuid-Afrika. In die twee gevallen nam de goudproductie dus toe door nieuwe vondsten en verbeterde werkmethoden; de enorme expansie sinds 1931 is echter uitsluitend toe te schrijven aan wetgevende maatregelen, waardoor de goudwaarde der valuta's werd verlaagd en de goudprijs dienovereenkomstig werd verhoogd.

3

Een onderzoek naar het antwoord op de vraag, waarom al dat nieuw-geproduceerde goud nu juist naar de Vereenigde Staten is verscheept, leidt de schrijvers tot de conclusie, dat daarvoor verschillende oorzaken zijn aan te wijzen.

Als eerste en voornaamste oorzaak noemen zij de onzekerheid en de vrees, waardoor het internationale economische leven en speciaal dat van Europa de laatste jaren worden gekenmerkt. Van 1934 tot September 1939 scheen het uitbreken van een nieuwen grooten oorlog steeds mogelijk en vaak onontkoombaar.

Deze vrees zou echter niet de gevolgen hebben gehad, welke

zich metterdaad hebben voorgedaan, indien de goudpolitiek der Vereenigde Staten de kapitaalvlucht naar dit land niet buitengewoon had vergemakkelijkt, ja zelfs in de hand had gewerkt. Want als tweede oorzaak wijzen de schrijvers op de zekerheid, waarmede allen, die hun vermogen in dollars wenschten om te zetten, konden rekenen èn op den onveranderlijken en hoogen koopprijs, welken de Amerikaansche schatkist voor al het goud, dat haar werd aangeboden bleef betalen, èn op de waardevastheid der te verkrijgen dollars. Had het buitenland rekening moeten houden met de mogelijkheid, dat de koopkracht van de voor het goud verkregen dollars zou dalen, doordat de Amerikaansche Regeering een prijsstijging, overeenkomende met de vermeerdering van den goudvoorraad, zou gedoogen, of had men in twijfel verkeerd ten aanzien van een verlaging van den goudprijs in de Vereenigde Staten, dan zou, naar Graham en Whittlesey met stelligheid vermoeden, door deze onzekerheid de vraag naar dollars en de daaruit voortspruitende goudstroom belangrijk geringer zijn geweest.

Als derde, doch naar hun oordeel minst belangrijke factor, wijzen de schrijvers ten slotte op de actieve handelsbalans der Vereenigde Staten. In de jaren 1935 tot en met 1939 hebben de Vereenigde Staten voor $ 2526 millioen meer goederen uitgevoerd dan geïmporteerd; dit uitvoersaldo zal door de koopers uiteindelijk wel voor het grootste gedeelte met goud zijn betaald.

Grooten nadruk leggen de auteurs echter op het te loor gaan van het zelfreguleerend karakter, dat vóór 1914 in sterke mate en ook nog gedurende het tijdvak 1925-1931 - zij het in mindere mate - kenmerkend was voor het systeem van den gouden standaard. Een goudbeweging van grooten omvang behoeft niet in strijd te zijn met de traditioneele internationale functioneering van den gouden standaard. Onder de werking van een zelfreguleerenden internationalen gouden standaard behoeven omvangrijke goud-verschepingen als gevolg van bijzondere omstandigheden geenszins uitgesloten te zijn, doch het zou niet denkbaar zijn, dat zij zóó lang zouden voortduren. Bepaalde correctieve aanpassingen, zoowel in de landen welke het goud verloren als die welke het goud ontvingen, zouden een bijzonder grooten goudstroom in één richting automatisch hebben geremd.

Het mechanisme van dit zelfreguleerend systeem was betrekkelijk eenvoudig. Zoolang in de landen, die den gouden standaard

bezaten, de grootte van de geldcirculatie - en indirect de omvang der bankdeposito's - door middel van wettelijke of conventioneele reservebepalingen gebaseerd was op de hoeveelheid goud, welke deze landen bezaten, bracht een wijziging in de internationale goud-distributie automatisch daarmede correspondeerende veranderingen in de geldcirculatie der verschillende betrokken landen teweeg. Het gevolg daarvan was prijsstijging in het goudontvangend land en prijsdaling in het goudverliezend land. In het eerstgenoemde land werd daardoor de goedereninvoer gestimuleerd en de goederenexport geremd, terwijl in het goud-verliezend land het omgekeerde het geval was. Aldus kwamen veranderingen in de goederenbeweging tot stand, die verdere goudverschepingen onnoodig maakten.

De hoeveelheid goud, welke elk land bezat werd aldus telkens automatisch in overeenstemming gebracht met de handelsbeweging en met de interne geldcirculatie van de onderscheidene landen, die den gouden standaard bezaten. Deze nagenoeg automatische aanpassing maakte het onmogelijk, dat één land een ongemotiveerd gedeelte van den wereldgoudvoorraad zou kunnen blijven bezitten, aangezien de daardoor toenemende omvang van zijn geldcirculatie en de daaruit voortspruitende prijsstijging het goud zouden doen wegvloeien. Nieuwe goud-aanvoeren werden door de betrokken landen verkregen in verhouding tot hun bestaande goudvoorraden.

Onder de normale werking van den internationalen gouden standaard zou elke buitengewone voorkeur voor dollars spoedig verminderd zijn, omdat de goudverschepingen naar de Vereenigde Staten in de goud-verliezende landen de prijzen zouden hebben doen dalen, terwijl de prijzen in de Vereenigde Staten gestegen zouden zijn. De koopkracht van den dollar zou daardoor aanmerkelijk verminderd zijn in vergelijking met de koopkracht van de valuta's der landen, welker goudvoorraad gereduceerd was. Als een gevolg daarvan zou de vraag naar dollars, zoowel voor in de Vereenigde Staten te koopen goederen, als voor belegging, speculatie en veiligstelling, spoedig verdwijnen, waarna de goudstroom naar de Vereenigde Staten tot staan zou zijn gekomen.

De bovengeschetste fundamenteele grondslagen van het automatisch functioneerend mechanisme van den gouden standaard bestaan niet meer. Alleen in de Vereenigde Staten is de uiterlijke

vorm van den gouden standaard nog blijven bestaan. Overal elders is het goud uitgeschakeld bij de regeling van het prijsmechanisme. Het goud heeft daardoor opgehouden een regulateur van de internationale economische relaties te zijn. Wanneer heden ten dage goudbewegingen plaats vinden, dan laten deze verschepingen de oorzaken daarvan onveranderd bestaan, indien ze deze ten minste niet versterken in plaats van ze te corrigeeren.

Deze opmerkingen leiden Graham en Whittlesey tot de belangrijke conclusie, dat, aangezien de goudbewegingen zichzelf onder de tegenwoordige omstandigheden in geen enkel opzicht automatisch meer corrigeeren, goudinvoeren in een land, dat bereid is dit edel metaal in onbeperkte hoeveelheden te koopen, tot in het oneindige kunnen voortduren. Gaan de Vereenigde Staten dan ook niet over tot een andere goudpolitiek, dan zullen de goudinvoeren in dat land aanhouden tot de goudvoorraden van nagenoeg alle andere landen daarheen zijn overgebracht, terwijl de Vereenigde Staten daarna nolens volens jaarlijks de geheele wereld-goudproductie zouden moeten koopen.

Zooals reeds opgemerkt, heeft het internationale vluchtkapitaal, het z.g. hot money, - het kapitaal dat onafgebroken van het eene land naar het andere vlucht, al naar gelang politieke of monetaire omstandigheden het wenschelijk doen schijnen - een belangrijke rol gespeeld bij den goudstroom naar de Vereenigde Staten. Terecht wijzen de schrijvers er op, dat, indien de Vereenigde Staten niet een onbeperkte markt voor goud tegen een vasten prijs in dollars zouden zijn geweest, de vlucht van hot money naar dit land niet zoo'n enormen omvang had kunnen verkrijgen. Zouden de Vereenigde Staten hebben geweigerd al het aangeboden goud te koopen, dan zou het buitenland in veel mindere mate dollars hebben kunnen koopen en dan zou iedere vlucht in den dollar de dollar-noteering, uitgedrukt in andere valuta's, zoodanig hebben doen stijgen, dat de omzetting van ponden, francs, guldens, enz. in dollars dermate kostbaar zou zijn geworden, dat deze omzetting in vele gevallen achterwege zou zijn gebleven. Indien de andere landen niet in staat waren geweest hun goud ongehinderd ten verkoop naar de Vereenigde Staten te zenden, dan zouden degenen, die - door vrees gedreven - dollars wilden koopen, de waarde van hun eigen valuta's zoodanig omlaag hebben gedreven, dat hun exportgoederen met verliesgevende prijzen verkocht

zouden zijn geworden. De vlucht van hot money van het eene land naar het andere zou dan een aanzienlijk nadeel hebben opgeleverd voor de landen en de particulieren, die kapitaal naar het buitenland overbrachten en een voordeel voor het land waarheen het gezonden werd. De hieruit voortspruitende ontwrichting van den internationalen handel is in de Vereenigde Staten door de voorstanders van de tegenwoordige goudpolitiek dikwijls als een argument aangevoerd voor de handhaving van de tegenwoordige goudpolitiek.

4

Na in het tot nu toe behandelde gedeelte van hun boek zoo objectief mogelijk de oorzaken te hebben nagespeurd van de goudlawine, waar de Vereenigde Staten onder bedolven zijn, trachten Graham en Whittlesey vervolgens de vraag te beantwoorden, op welke landen de verantwoordelijkheid rust voor den tegenwoordigen stand van zaken.

De schrijvers wijzen er daarbij op, dat de goudverschepingen gedurende de laatste jaren niet meer, zooals vroeger, plaats vonden op initiatief van de internationale arbitrage, welke profiteerde van kleine afwijkingen tusschen de verschillende wisselkoersen en deze tijdelijke afwijkingen door de goudverschepingen deed verdwijnen. Integendeel, de beslissing of er al dan niet goud zou worden uitgevoerd of geïmporteerd, werd buiten de Vereenigde Staten door de verschillende monetaire autoriteiten steeds van geval tot geval genomen; deze konden telkens naar verkiezing besluiten, dat goud uit hun landen mocht worden uitgevoerd, dat de goudvoorraad intact zoublijven of dat goudinvoer zou worden toegestaan. Zoolang deze landen nog een behoorlijken goudvoorraad bezaten en zij bereid waren dezen voorraad te reduceeren of te vergrooten, konden zij de buitenlandsche wisselkoersen practisch naar hun inzicht vaststellen. Bovendien blijkt uit het feit, dat de landen en de particulieren buiten de Vereenigde Staten in zoo'n grooten omvang goud naar de Vereenigde Staten zonden en daar in dollars omzetten, een voorkeur voor dollars boven goud.

De Vereenigde Staten staan hiertegenover vrijwel machteloos, aangezien zij zich bereid hebben verklaard en, zooals verderop zal worden toegelicht, waarschijnlijk genoodzaakt zullen blijven, al

het aangevoerde goud te koopen, terwijl geen enkel ander land ter wereld wettelijk verplicht is goud van de Vereenigde Staten te koopen; doen de andere landen dit toch, dan geschiedt zulks onverplicht en na ampele afweging van alle voor- en nadeelen.

De groote veranderingen, welke zich sinds 1931, toen Engeland den gouden standaard losliet, op monetair gebied hebben voltrokken, kunnen zonder overdrijving een monetaire revolutie worden genoemd. De populaire en officieele waardeering van het goud is weliswaar nog niet volkomen verdwenen, maar de tijd verzwakt den greep van het goud toch meer en meer. De traditioneele gevoelens ten opzichte van het goud worden steeds minder absoluut en in vele kleinere landen zijn de circulatiebanken er langzamerhand toe over gegaan, telkens wanneer de wenschelijkheid zich daartoe deed gevoelen, gedeelten van hun goudvoorraad in dollars of ponden om te zetten.

Deze gedragslijn behoeft ook geen verwondering te baren, want sinds het goud niet meer als geld in omloop is, kunnen de bezitters van dit edel metaal, zoowel de circulatiebanken en regeeringen als de particuliere eigenaren, het buiten de Vereenigde Staten feitelijk nergens anders voor gebruiken dan voor verkoop tegen dollars.

Immers, de tegenwoordige waarde van het goud is willekeurig en kunstmatig te noemen, omdat zij uitsluitend gebaseerd is op de huidige goudpolitiek der Vereenigde Staten; doch juist het willekeurige en kunstmatige karakter der goudsituatie is oorzaak, dat de andere landen zich haasten zooveel en zoo spoedig mogelijk hun goud bij de Amerikaansche schatkist ten verkoop aan te bieden, voordat er in de Vereenigde Staten wellicht een wijziging in de monetaire politiek gebracht wordt.

5

Wat den tegenwoordigen toestand voor de Vereenigde Staten zoo moeilijk maakt is de omstandigheid, dat elke beslissing op goudgebied, ook die tot handhaving van de thans gevolgde politiek, de zekerheid van geweldige verliezen met zich brengt. Blijft de huidige politiek bestendigd, dan ontvangen de Vereenigde Staten nog veel meer goud, hetwelk zij absoluut niet kunnen gebruiken,

terwijl een groot gedeelte der opbrengst voor aankoop van uit te voeren goederen zal worden gebruikt.

Wordt daarentegen - om de goudproductie tegen te gaan - de goudprijs in de Vereenigde Staten verlaagd, bijvoorbeeld van $ 35. - tot $ 30. - per troy ounce fijn, dan beteekent dit op basis van den goudvoorraad per einde 1939 ad $ 17.644 millioen een verlies voor de Vereenigde Staten van meer dan $ 2.500 millioen.

Zouden de Vereenigde Staten hun goudaankoopen geheel stopzetten, dan is het vrijwel zeker, dat de wereldprijs van dit edel metaal aanmerkelijk beneden $ 30. - per ounce zou dalen, in welk geval het verlies voor de Amerikaansche schatkist nog grooter zou zijn.

Bovendien bergt de groote goudvoorraad voor de Vereenigde Staten latente inflationistische gevaren in zich.

De traditioneele functies van het goud in het monetaire mechanisme waren tweevoudig: in de eerste plaats was het een saldovereffenende post op de internationale betalingsbalans tusschen twee landen en in de tweede plaats fungeerde het als een regulalateur voor de grootte van de bankbiljetten-circulatie in de landen, welke deel uitmaakten van het systeem van den internationalen gouden standaard.

De doelmatigheid van het goud om te fungeeren als sluitpost op de betalingsbalans sproot voort uit de gemakkelijke transporteerbaarheid van en de constante vraag naar goud. De goudbeweging tusschen de verschillende landen diende om de saldi der betalingsbalansen te egaliseeren en door haar invloed op de interne monetaire situatie in de landen, welke goud verzonden en ontvingen, droegen de goudverschepingen er toe bij, de internationale prijsniveaux zoodanig met elkaar in evenwicht te brengen, dat ook de betalingsbalansen der betrokken landen opnieuw in evenwicht kwamen. Goudverschepingen plachten gering in omvang te zijn en geen eenzijdig karakter te hebben.

De goudbewegingen van de laatste jaren hebben evenwel elke gelijkenis met dit traditioneele schema verloren en daaruit moet dan ook de conclusie worden getrokken, dat het goud de eerstgenoemde traditioneele functie van actieven sluitpost op de betalingsbalans heeft ingeboet.

Als regulateur van de geldcirculatie en richtsnoer voor de mone-

taire politiek - de tweede traditioneele functie van het goud - speelt dit edel metaal in de Vereenigde Staten, waar het grootste gedeelte geconcentreerd is, evenmin een rol van beteekenis meer.

Immers, de monetaire autoriteiten der Vereenigde Staten trachten juist met alle hun ten dienste staande middelen tegen te gaan, dat het in dat land aanwezige goud zijn wettelijk omschreven invloed op het economische leven zal doen gevoelen. De acht Federal Reserve Banks, welke tezamen in de Vereenigde Staten de functie vervullen, die in de andere landen aan één circulatiebank is opgedragen, moeten er voor zorg dragen dat 40% van hun uitstaande bankbiljetten en van hun deposito's gedekt zijn door goud-certificaten, welke de Amerikaansche schatkist uitgeeft voor het aan haar verkochte goud.

Deze acht Federal Reserve Banks bezaten einde 1939 ruim $ 15.000 millioen goud-certificaten; hiertegenover mogen zij derhalve op grond van de desbetreffende wettelijke bepalingen 100/40 × $ 15.000 millioen = $ 37.500 millioen bankbiljetten (Reserve-notes) in omloop brengen. Deze reservenotes kunnen de Federal Reserve Banks echter ook grootendeels in portefeuille houden en daartegenover - op basis van het eveneens wettelijk vastgesteld dekkingspercentage van 35% - deposito's aanvaarden. Aannemende, dat van de te creëeren $ 37.500 millioen Reserve-notes $ 35.000 millioen Reserve notes bij de Federal Reserve Banks in kas zouden blijven, becijferen de schrijvers, dat de Federal Reserve Banks dan circa 100/35 × $ 35.000 millioen = $ 100.000 millioen deposito's zouden kunnen aannemen.

De gewone banken - de member-banks - moeten tegenover hun eigen deposito's een reserve van gemiddeld circa 17% bij de Federal Reserve Banks onderhouden, in den vorm van bij deze acht banken geplaatste deposito's. Indien op basis van deze wettelijke bepalingen alle mogelijkheden tot vergrooting der bankdeposito's - in den vorm van een omgekeerde pyramide, waarvan het grondvlak door den goudvoorraad zou worden gevormd - werkelijkheid zouden worden, zou men tot astronomische getallen komen (100/40 × 100/35 × 100/17 × $ 15.000 millioen = $ 630.000 millioen).

Daar per einde December 1939 de deposito's van alle Amerikaansche Banken tezamen nog niet één tiende gedeelte van laatstgenoemd bedrag beliepen, behoeft het geen nader betoog, dat de

monetaire autoriteiten in de Vereenigde Staten zelfs een gedeeltelijke verwerkelijking van deze potentieele mogelijkheid tot uitbreiding der bankdeposito's met schrik onder de oogen zien, omdat zij terecht bevreesd zijn voor de daaruit voortspruitende inflationistische gevolgen in de gedaante van een excessieve, alles ontwrichtende prijsstijging.

Toch zou een zoodanige gang van zaken niet anders zijn dan een consequentie van het feit, dat de goudprijs in de Vereenigde Staten thans buitengewoon hoog is, dat de goudproductie zoo groot is als nooit te voren en dat het in alle eeuwen geproduceerde goud nu grootendeels in één land is opgehoopt.

6

Na aldus de mogelijke gevolgen van de goudlawine naar de Vereenigde Staten te hebben geschetst, onderzoeken de schrijvers in een volgend hoofdstuk, door welke maatregelen dit land de dreigende gevaren zou kunnen afwenden en op welke wijze een vergrooting daarvan bij verderen aangroei van den goudvoorraad zou kunnen worden voorkomen.

Eerst schenken zij aandacht aan de vraag, hoe - met handhaving van den tegenwoordigen goudprijs - de last, welken de Vereenigde Staten thans torsen, kan worden verlicht en hoe het risico van een inflationistische prijsstijging geëlimineerd of althans verkleind kan worden.

Daarna onderzoeken zij of het, bij verlaging van den aankoopprijs voor goud, mogelijk zou zijn het daardoor geschokte monetaire evenwicht te herstellen.

Bij handhaving van den tegenwoordigen goudprijs is - wil de gouden standaard opnieuw in de geheele wereld kunnen functioneeren - in de eerste plaats een herdistributie van het thans in de Vereenigde Staten opgehoopte goud noodzakelijk. Op twee manieren zal deze onvermijdelijke herdistributie tot stand kunnen komen. De Vereenigde Staten moeten, òf toestaan, dat de internationale prijsverhoudingen zich zoodanig wijzigen, dat er - in tegenstelling tot hetgeen nu het geval is - veel meer goederen in de Vereenigde Staten worden ingevoerd dan uitgevoerd, òf zij moeten aan de andere, thans geen of weinig goud bezittende landen, op groote schaal leeningen verstrekken. Geen van beide

oplossingen zal echter door de Amerikaansche kiezers worden aanvaard; de sterke protectionistische tendenzen en de slechte ervaring met de leeningen uit het tijdvak 1914-1918 zullen het wel onmogelijk maken, dat zoodanige plannen van de Regeering der Vereenigde Staten verwezenlijkt zouden kunnen worden. Bovendien is het uiterst twijfelachtig, of de landen, welke van de Vereenigde Staten zouden wenschen te leenen, er prijs op zullen stellen goud te ontvangen; uiteraard zullen zij aan goederen de voorkeur geven.

Ook is het denkbeeld geopperd, het goud opnieuw in den vorm van gouden munten in omloop te brengen; dit denkbeeld kan echter alleen tot uitvoering worden gebracht, nádat de gouden standaard opnieuw internationaal is ingevoerd, want anders zouden de gouden munten buiten de Vereenigde Staten geen wettelijk vastgestelde waarde kunnen bezitten, doch tot fluctueerende prijzen verhandeld worden.

Van de tegenovergestelde zijde wordt het probleem aangevat door degenen, die op vermindering van de goudproductie willen aansturen, door ook voor de goudmijnen een restrictieplan in te voeren, zooals reeds voor rubber, tin en suiker tot stand zijn gekomen. De goudproducenten zullen zich echter uiteraard met hand en tand tegen zoo'n beperking verzetten. Bovendien zou het economische leven van Zuid-Afrika door een productie-restrictie ernstig worden getroffen, terwijl ook de welvaart van Australië, Canada en Rusland daardoor zou worden geschaad. Hoogstwaarschijnlijk zullen de Regeeringen van alle deze landen alleen dan bereid zijn tot beperking van de goudproductie hun medewerking te verleenen, indien zij vreezen, dat de Vereenigde Staten anders de goudaankoopen geheel zullen stopzetten.

Ter bestrijding van de zoozeer gevreesde inflationistische gevaren, inhaerent aan den grooten goudvoorraad in de Vereenigde Staten, zou men daar te lande de wettelijke dekkingsbepalingen voor bankbiljetten en bankdeposito's kunnen verhoogen. Wil men in dat opzicht echter afdoende maatregelen treffen, dan zou men, behalve een aanzienlijke verhooging van het dekkingspercentage voor de tegenwoordige bankdeposito's - moeten komen tot den eisch van 100% reserve voor alle nieuwe dadelijk opvraagbare bankdeposito's; dit staat echter gelijk met een absolute sterilisatie van het binnenkomende goud.

Ten aanzien van alle maatregelen, welke de schrijvers de revue hebben laten passeeren en die alle de handhaving van den tegenwoordigen goudprijs als uitgangspunt hadden, merken zij op, dat het twijfelachtig is, of deze zullen kunnen worden ingevoerd en, voorts, of zij, na invoering, wel in staat zullen zijn de gevreesde gevaren te keeren.

In vervolg hierop behandelen Graham en Whittlesey de vraag, of een verlaging van den Amerikaanschen aankoopprijs voor goud de gewenschte uitkomst zou kunnen brengen.

Een belangrijke verlaging van den goudprijs zou een waardedaling van den in de Vereenigde Staten aanwezigen goudvoorraad met zich brengen, welk verlies ten laste van de Amerikaansche schatkist zou komen. Van geen enkele Regeering kan echter worden verwacht, dat zij overgaat tot een impopulairen maatregel, welke een uit belastingen of leeningen te dekken verlies van b.v. $ 2.500 à $ 5.000 millioen tot gevolg heeft. Vast staat ook, dat een afdoende verlaging van den goudprijs op de welvaart van de goudproduceerende landen, speciaal van Zuid-Afrika, een funesten invloed zal hebben, waarvan de gevolgen zich waarschijnlijk - zij het tijdelijk - ook in de Vereenigde Staten zullen doen gevoelen.

Rekening moet voorts worden gehouden met een tweetal psychologische reacties, welke zich bij verlaging van den goudprijs hoogstwaarschijnlijk zullen voordoen. Hoewel de verhooging van den goudprijs in 1933 niet de beoogde matige prijsstijging voor agrarische producten heeft teweeggebracht, vreezen de schrijvers, dat een verlaging van den goudprijs onder de labiele economische omstandigheden van onzen tijd een prijsdaling zal veroorzaken met alle schadelijke gevolgen daarvan. Bovendien is het niet uitgesloten, dat men de landen buiten de Vereenigde Staten niet zal kunnen overtuigen, dat het bij één verlaging van den goudprijs zal blijven en dat deze landen - uit vrees voor verdere prijsverminderingen - hun goud zooveel en zoo spoedig mogelijk naar de Vereenigde Staten zullen verschepen, waardoor de moeilijkheden voor Amerika nog vergroot zouden worden.

Ter vermijding van de nadeelige gevolgen, welke men terecht of ten onrechte van een verlaging van den goudprijs voor de Vereenigde Staten zelf ducht, zijn er stemmen opgegaan, die er op wijzen, dat het nagestreefde doel - vermindering van den goudaanvoer en van de goudproductie - ook kan worden bereikt door

het heffen van een invoerrecht op het in de Vereenigde Staten geïmporteerde goud. De binnenlandsche goudprijs zou dan ongewijzigd kunnen blijven en het op den tegenwoordigen goudvoorraad metterdaad reeds geleden verlies zou niet tot uiting behoeven te komen. Wanneer dit invoerrecht met een matig percentage zou aanvangen en geleidelijk zou worden verhoogd, dan zouden de goudproducenten hun winsten in hetzelfde tempo zien dalen, waardoor de goudproductie gelijkmatig zou kunnen worden verminderd. Om den gouduitvoer uit de Vereenigde Staten te stimuleeren, zouden tegelijkertijd uitvoerpremies in uitzicht moeten worden gesteld voor den her-uitvoer van het nieuw ontvangen goud en eventueel ook voor den overtollig geoordeelden goudvoorraad; zoo'n uitvoerpremie zou het bovendien voor andere landen gemakkelijker maken desgewenscht hun goudreserves te vergrooten.

7

Bij de behandeling van de onderscheidene hierboven gereleveerde maatregelen, welke met betrekking tot het goud en den prijs daarvan zijn geopperd, zijn Graham en Whittlesey voorloopig van het standpunt uitgegaan, dat het wenschelijk zou zijn het goud bij de monetaire politiek der Vereenigde Staten een voorname rol te blijven doen vervullen.

Thans echter overgaande tot een principieele bespreking van het doel en de middelen eener doeltreffende monetaire politiek, geven deze beide Amerikanen evenwel onomwonden als hun meening te kennen, dat de reguleering van de geldhoeveelheid - hetgeen naar hun oordeel het kernpunt eener monetaire politiek behoort te zijn - veel rationeeler zónder dan mét goud kan worden tot stand gebracht.

Ter staving van deze meening wijzen de schrijvers er op, dat in de Vereenigde Staten de Federal Reserve Banks - als een consequentie van de thans van kracht zijnde wettelijke bepalingen en als een gevolg van den goudstroom van de laatste jaren - metterdaad de contrôle op de hoeveelheid betaalmiddelen absoluut hebben verloren. Zij kunnen den goudinvoer niet tegengaan en evenmin kunnen zij beletten, dat de gewone banken met de opbrengst van het aangevoerde goud bij de Reserve Banks reserves

opbouwen, welke hen in staat stellen op groote schaal credieten te verleenen en daardoor groote deposito's te creëeren.

Trouwens, in het verslag van den Board of Governors of the Federal Reserve System over 1938 wordt de onmacht van de monetaire autoriteiten te dezen aanzien volmondig toegegeven.

Niet alleen is het binnengestroomde goud, naar de meening van Graham en Whittlesey, een hinderpaal gebleken voor een efficiënte reguleering van de in het binnenland aanwezige hoeveelheid betaalmiddelen, maar bovendien bezit het goud voor het binnenland in monetair opzicht geen enkele beteekenis meer, omdat de in de Vereenigde Staten in omloop zijnde bankbiljetten niet in goud kunnen worden omgezet; in verband daarmede zou het goud voor het binnenland naar hun oordeel zonder eenig nadeel kunnen worden gemist.

Wat voorts de regeling van de buitenlandsche wisselkoersen en de vereffening van eventueele nadeelige saldi der Amerikaansche betalingsbalans betreft, daarvoor wordt het Amerikaansche Egalisatiefonds - dat over $ 2.000 millioen beschikt - door hen meer dan voldoende geacht.

De schrijvers komen op grond hiervan tot de conclusie, dat het goud zonder bezwaar zoowel voor het binnenlandsch als voor het buitenlandsch betalingsverkeer kan worden uitgeschakeld. Zou tot het belangrijke experiment van uitschakeling van het goud voor monetaire doeleinden worden besloten, dan zou echter tegelijk het motief voor een wettelijk gefixeerden prijs voor het goud in de Vereenigde Staten komen te vervallen. Het goud zou dan een goed worden met een fluctueerende noteering, zooals alle mogelijke andere goederen, en zooals het goud trouwens in alle landen buiten de Vereenigde Staten reeds is. Voor de mogelijkheid van een doeltreffende monetaire politiek bij fluctueerende goudprijzen wijzen de schrijvers op hetgeen in dat opzicht sinds 1931 door Engeland is gepresteerd.

De vraag onder de oogen ziende, of het - bij uitschakeling van het goud in de Vereenigde Staten - mogelijk zal zijn de wisselkoersen op de overige groote landen in vredestijd stabiel te houden, wijzen de auteurs er op, dat de stabiliteit der wisselkoersen bijkans automatisch verzekerd is, indien de prijsniveaux in de verschillende landen min of meer in evenwicht worden gehouden. Voorts leggen zij er den nadruk op, dat juist de enorme goud-

verschepingen ontwrichtend op de verschillende prijsniveaux zouden hebben gewerkt, indien niet de monetaire autoriteiten in alle betrokken landen - de Vereenigde Staten incluis - alles in het werk hadden gesteld om door onderscheidene maatregelen - welke lijnrecht in strijd zijn met het stelsel van den automatischen gouden standaard - deze dreigende ontwrichting zooveel mogelijk te verhinderen.

8

In hun slot-hoofdstuk brengen de schrijvers in herinnering, dat de monetaire geschiedenis een duidelijke en ononderbroken ontwikkelingsgang demonstreert van concrete en eenvoudige geldvormen tot vertegenwoordigende, onlichamelijke en abstracte geldvormen.

Een duidelijk voorbeeld daarvan is de uitschakeling van het zilver als muntmetaal in vele landen en de overwegende beteekenis, welke bank- en girosaldi voor het betalingsverkeer hebben verkregen.

Ook het goud, zoo betoogen zij in aansluiting hieraan, heeft evenals het zilver, zijn domineerende positie op monetair gebied verloren en het is - evenals trouwens het zilver - een storend element voor een rationeele geldverzorging geworden. Definitieve uitschakeling van het goud als doorslaggevenden factor bij de geldvoorziening is naar de overtuiging van Graham en Whittlesey - in weerwil van de ook naar hun oordeel wellicht tijdelijk daaraan verbonden nadeelen - dan ook gebiedend noodzakelijk.

A.C. VERBEEK

Bibliographie

Richard von Mises, Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung. Library of Unified Science, Book Series. Volume I. - W.P. van Stockum & Zoon, The Hague. XII en 467 blz.

Het kiezen van een titel is vaak een moeilijke zaak. De schrijver heeft het blijkbaar ondervonden; hij gevoelt althans behoefte, den naam, dien hij aan zijn boek gaf, op drie punten toe te lichten. Het werk heet klein, niet wegens den omvang, die 467 blz. bedraagt, maar in vergelijking met de wijdheid van den kring der onderwerpen, die het ter sprake brengt; het is een leerboek, niet in schoolschen zin, maar omdat het alles bevat, wat bruikbaar leek, om de toegepaste denkwijze te verduidelijken, ook wanneer dit niet nieuw of origineel is; en wanneer het over positivisme zegt te handelen, wordt daarmee geen stricte concordantie met de (trouwens rijkelijk vage) historische beteekenis van dit woord uitgedrukt, maar veeleer een globale kenschetsing bedoeld van de opvattingen, die het verdedigt.

Van de drie hiermee opgesomde kenmerken zullen de eerste twee niemand hinderen: men leert gaarne van iemand, die zoo eminent helder weet te schrijven als von Mises en die bovendien zoo voortdurend van den ernst van zijn bedoelingen en van de ruimheid van zijn blik weet te overtuigen; en men verwerpt het verwijt van oppervlakkigheid, waartoe de relatieve kleinheid van het werk al wel eens aanleiding heeft gegeven, wanneer men overweegt, dat het niet meer (maar ook niet minder!) beoogt, dan de principieele toepasbaarheid van de kentheoretische inzichten van den schrijver op alle gebieden van het denken te demonstreeren.

Anders staat het met den term ‘positivisme’. Dit woord heeft nu eenmaal tegenwoordig in bepaalde kringen een kwaden klank; het wekt associaties op aan materialisme en atheïsme, aan de aanbidding van het intellect, die men zoo gaarne aan de 19e eeuw verwijt, om er dan maar meteen de schuld van de nooden van de 20e op te werpen. Daardoor zal het bij velen een spheer van vooringenomenheid tegen het boek scheppen, die des te reëeler zal zijn, naarmate ze onredelijker is. Het gebruik van den term ‘logisch empirisme’, hoezeer ook zelf weer aan misverstand onderhevig, zou wellicht minder tegenstand hebben uitgelokt.

De schrijver is in beginsel wel geneigd, met dergelijke overwegingen rekening te houden; hij vermijdt, over metaphysische beschouwingen sprekend, met opzet den prikkelenden term ‘zinledig’, waarmee de Weensche school zooveel ergernis pleegt te geven, en hij toont begrip voor de (overbodige) bitterheid, waarmee sommige mathematici op de

qualificatie ‘tautologisch’ voor zuiver wiskundige redeneeringen hebben gereageerd.

Dat hij met kennelijke voorkeur van positivisme bleef spreken, is misschien wel te verklaren uit de polemische pointe, die deze term hem verschaft: alle stroomingen, die in eenigerlei vorm het wetenschappelijk denken, het verstand, het intellect, den geest, niet toereikend achten om een bruikbaar wereldbeeld voort te brengen, maar meenen, dat daarvoor een beroep moet worden gedaan op andere qualiteiten, die onder benamingen als instinct of intuitie van het intellect worden onderscheiden en daarboven worden verheven, vat hij samen onder den naam ‘negativisme’, die ook al niet bepaald pleizierig klinkt: Bergson, Maeterlinck, Klages en Steiner worden er door getroffen; het holisme valt er onder. Ondanks Steiner's streven, hem voor zijn richting te usurpeeren, verschijnt Goethe als positivist; godsdienstig geloof en skepsis blijken met de positivistische wereldbeschouwing zeer wel vereenigbaar.

De bestrijding van het negativisme vormt van het boek het tweede hoofdstuk; in het eerste is de voor het logisch empirisme typeerende opvatting ontwikkeld, dat het voortbouwen aan een wetenschap, welke dan ook, slechts mogelijk is, wanneer het gepaard gaat met een onophoudelijke kritiek op het taalgebruik en een voortdurend streven, dit te verbeteren. Met den eisch van geleidelijke vorming van een zoo omvattend mogelijke wetenschapstaal neemt de schrijver deel aan de beweging voor de eenheid der wetenschap.

Schaart hij zich hierdoor - en op vele andere punten - aan de zijde van de Weensche school, zoo wijkt hij toch, zooals bij een zoo zelfstandigen en origineelen denker te verwachten was, menigmaal ook van de daar aanvaarde opvattingen af. Hij onthoudt zich, zooals we reeds opmerkten, van de qualificatie ‘zinledig’ voor alle beweringen, die niet empirisch te verifieeren zijn; echter niet alleen om redenen van tact, maar ook, omdat hij de indeeling, die zij helpt uitdrukken, in zijn meer relativistisch stelsel niet zonder meer kan aanvaarden. De door Carnap verdedigde opvatting, dat iedere uitspraak, die met de voorschriften van de (voltooid gedachte) logische grammatica in strijd is, als zinledig moet worden uitgeschakeld, ondergaat bij hem op twee belangrijke punten wijziging: ten eerste acht hij het principieel onmogelijk, de regels, die het taalgebruik beheerschen, van te voren, d.w.z. voordat men alle te onderzoeken zinnen kent, compleet op te sommen; ten tweede echter vat hij het begrip van de logische toelaatbaarheid van een zin relatief op: zij moet worden beoordeeld ten opzichte van een bepaalde, noodzakelijk met een zekere willekeur getroffen, selectie van taalregels.

Wanneer een zin met die regels in overeenstemming is, heet hij daarmee vereenigbaar (verbindbaar). De strenge onderscheiding van alle uitspraken en vragen in zinvolle en zinledige wordt dus vervangen door een gradueel verschil in den omvang van het taalgebied, waarmee een bewering of een vraag vereenigbaar is. In verband hiermee beoordeelt hij de metaphysica anders dan in de Weensche school veelal gebruikelijk is: haar uitspraken zijn in zijn oog allerminst zinledig; echter vermindert de beperktheid van het systeem van de taalregels, waarmee ze vereenigbaar zijn, in hooge mate haar toepasbaarheid.

De schrijver legt er ter vermijding van misverstand zeer terecht den nadruk op, dat een dergelijk oordeel geen waardeeringsoordeel is: het is niet zijn bedoeling, eenig gebied, waarover het menschelijk denken zich

wenscht uit te spreken, uit te sluiten of in discrediet te brengen; hij wil slechts een indeeling geven èn daarbij streven naar een zoo ver mogelijke uitbreiding van de verzameling der zinnen, die met eenzelfde taalgebied vereenigbaar zijn.

In zekeren zin nu is zijn geheele boek als een verbluffend veelzijdige uitwerking van het hierdoor opgestelde programma te beschouwen. In Hoofdstuk III wordt over de wiskunde als tautologisch systeem gesproken en over de axiomatiseering als algemeene natuurwetenschappelijke methode; in Hoofdstuk IV over de begrippen causaliteit en waarschijnlijkheid (zooals men weet, vormt de wiskundige waarschijnlijkheidstheorie het gebied, waarop de schrijver bij uitstek deskundig is). Hoofdstuk V handelt over de vraag, of er een redelijk onderscheid kan worden gemaakt tusschen natuur- en geesteswetenschappen, welke vraag, zooals te verwachten was, ontkennend wordt beantwoord; het leert verder de toepassing van het logisch-empirische denken op geschiedenis, psychologie en maatschappijwetenschap kennen. Daarna worden uit hetzelfde gezichtspunt nog de metaphysica, de aesthetica en de ethica behandeld.

Op de details van dit alles kan hier uiteraard niet worden ingegaan. Wij moeten volstaan met ieder, die zich voor de denkwijze van het logisch empirisme sympathie gevoelt, en in nog sterkere mate ieder, die er instinctief vijandig tegenover staat, den raad te geven, van dit boek, dat de rij van de grootere uitgaven van de Library of Unified Science op waardige wijze opent, kennis te nemen.

E.J.D.

H. Smitskamp, Groen van Prinsterer als historicus. - Paris, Amsterdam, 1940.

Op dit proefschrift promoveerde onlangs Dr. Smitskamp aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Het is een gedegen werk, waarin niets verzuimd is wat tot de kennis van Groen als historicus kan bijdragen. Evenals hij, hebben ook Bakhuizen van den Brink en Fruin nimmer een eigenlijk gezegde academische historische opleiding gehad; alle drie zijn uit de letteren tot de geschiedenis gekomen. Toch met een groot verschil: terwijl van den Brink en Fruin zich door liberale opvattingen lieten beheerschen, was dit bij Groen (in zijn lateren tijd, die, na lange voorbereiding, omstreeks 1833 voorgoed is ingeslagen) geenszins het geval. Reeds zijn eerste voorbericht tot de *Archives de la Maison d' Orange-Nassau* (1835) doet gevoelen in welk licht hij thans het verleden beziet: ‘la liberté de servir Dieu d'après l'Evangile, le droit de se nourrir de Sa Parole, voilà ce qu'on défendit’. Nederland, zegt hij in 1840 in zijn *Bijdrage tot herziening der Grondwet in nederlandschen zin*, is een christelijk land en een protestantsche staat. En in zijn *Handboek* (1841): ‘mijne beginselen kunnen allen teruggebragt worden tot de onvoorwaardelijke onderwerping aan den God, die zich in de Heilige Schriften geopenbaard heeft’.

Zijn weg is voortaan niet twijfelachtig meer geweest.

C.

W.J. Aalders, J.G. van der Corput, J.M.N. Kapteyn, J.H. van Meurs, L. Polak, M.J. Sirks en F. Zernike, Wegen der Wetenschap. Uitgangspunt, richting en doel. Derde interfacultaire leergang aan de Rijksuniversiteit te Groningen. - Bij J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V. Groningen-Batavia. 1940. 136 blz.

Voor de derde maal heeft aan de Groningsche Universiteit een interfacultaire leergang plaats gevonden, waarin vertegenwoordigers van verschillende faculteiten voor een algemeen academisch gehoor het woord hebben gevoerd. Werd de beide vorige malen telkens een bepaald thema - eerst *Causaliteit en Wilsvrijheid*, daarna *Gemeenschap* - van verschillende zijden belicht, zoo heeft men thans den weg ingeslagen, waarop ook verzamelwerken als *Scientia* zich plegen te bewegen: men heeft de sprekers uitgenoodigd, in het kort uitgangspunt, richting en doel van de wetenschap, die zij beoefenen, uiteen te zetten.

De voordrachten waren uiteraard speciaal voor studenten bestemd; de uitgave in boekvorm richt zich echter bovendien tot den algemeen ontwikkelden en in het bedrijf der wetenschap belangstellenden lezer en hoopt ook nuttig werk te doen door aan studenten-in-hope een indruk te geven van wat hen in het vak, dat zij, vaak zonder te weten wat zij eigenlijk doen, zullen kiezen, te wachten staat. Een soort serieuse Schülerszene dus, om ook maar eens het werk te citeeren, waaruit sommige sprekers zoo rijkelijk hebben geput, dat men zich afvraagt, wat zij toch zouden hebben moeten beginnen, wanneer Goethe den Faust eens niet geschreven had.

De ondernomen taak is door de verschillende medewerkers op wel zeer uiteenloopende wijze volbracht; hun bijdragen verschillen zoowel in omvang (het gemiddelde is 18 bladzijden, maar de vertegenwoordiger der physica heeft er slechts iets meer dan 11 noodig, terwijl de philoloog het dubbele hiervan gebruikt) als in waarde, en de aandachtige hoorder zal ook niet zelden aanleiding hebben gehad, hoofdschuddend te bedenken, dat de wegen der wetenschap vooralsnog vrij sterk uiteenloopen en dat de universitas scientiarum op haar beoefenaren toch blijkbaar nog niet zóó sterk heeft ingewerkt, dat ze hen er steeds van kan weerhouden, het tekort aan waardeering, dat ze voor het werk van collegae voelen, ook tot uiting te brengen. Wordt niet in de voordracht van Prof. Polak bij voorbaat alle waarde aan die van Prof. Aalders ontzegd? En de laatste kan niet nalaten, in het voorbijgaan even een hatelijkheidje op Prof. Huizinga te debiteeren, terwijl Prof. Kapteyn ons onthaalt op een uitvoerige polemiek (men kan zich nauwelijks voorstellen, dat ze bij mondelinge voordracht de hoorders erg zal hebben geboeid) met een Duitschen vakgenoot.

Dit neemt natuurlijk niet weg, dat men van den Groningschen zevensprong (het frivole beeld is van de schrijvers zelf; we willen hier liever zeggen: van het werk van de zeven wijzen van Groningen) met vrucht kennis neemt. Een geharnast betoog als dat van Prof. Aalders, waarin nu eens precies wordt gezegd, waar het in theologicis eigenlijk op staat, leest men niet iederen dag; en een vermogen om op wetenschappelijke wijze populair te zijn, zooals Prof. Sirks ook hier weer blijkt te bezitten, blijft niet zonder uitwerking. Een wiskundige verkeert bij gelegenheden als deze natuurlijk altijd in een moeilijke positie; het verbaast niet, dat hij zijn toevlucht neemt tot het isomorphiebeginsel; daarnaast

komen echter in de voordracht van Prof. van der Corput tal van andere interessante beschouwingen voor, waaronder die over de secundaire beteekenis van logisch redeneeren voor den productieven wiskundige (kort samen te vatten in de bekende uitspraak: wiskunde is giskunde) een bijzondere waarde ontleenen aan het feit, dat de mathematicus, die ze houdt, zelf zoo productief is. Dat de physicus, Prof. Zernike, begint met in de geschiedenis te vluchten, is ook al niet verwonderlijk; dit refugium is voor oreerende physici nu eenmaal onschatbaar. Wat hij er vond, is echter wel aan eenige bedenking onderhevig: moet de lezer van blz. 62 niet noodzakelijk den indruk krijgen, dat de mechanische warmtetheorie identiek is met de kinetische? En dat vooral, wanneer hij aan het eind van het opstel den misleidenden titel van Tyndall's werk van 1865 (niet bepaald het nieuwste der literatuur!) *Heat considered as a mode of motion* opgegeven vindt. Over de wetenschap der geschiedenis sprak een jurist. Een uitstekende gedachte! Moet niet iedere beoefenaar eener wetenschap tevens historicus zijn?

Tot slot enkele opmerkingen. Op blz. 19 staat, dat ‘naar wij zagen’, het bezitten van *algemeene geldigheid* heel iets anders is dan *algemeen gelden*. Ik heb zeker slecht gelezen, maar ik zag het nergens. Wèl, dat op blz. 15 *gelden* en *algemeen geldig zijn* als synoniemen worden gebruikt. En *algemeene geldigheid bezitten* zou iets heel anders beteekenen? Dit taalgebruik moet wel zeer subtiel zijn! Op blz. 26 is sprake van de atoomtheorie van Descartes. Maar hoe kan men van atomen spreken bij iemand, die de materie met de ruimte identificeert en deze laatste onbegrensd deelbaar acht? Op blz. 78 leest men, dat in dezen leergang ‘de herziening van de grondbegrippen der verschillende wetenschappen’ aan de orde is. Dat lijkt voor een interfacultairen leergang wel wat veel; men merkt er dan ook voor en na blz. 78 niets van. Op blz. 118 wordt het principe van het uitgesloten derde als volgt geformuleerd: iets kan niet tegelijkertijd waar en niet waar zijn. Hoe luidt in Groningen het principium contradictionis? Het wekt verbazing, dat men zelfs in dit milieu tot tweemaal toe (blz. 25 en 52) de foutieve uitdrukking histoire romanciée aantreft.

De zetter moet ten slotte nog eens leeren, dat een thêta iets anders is dan een delta (blz. 41, 128) en dat een klemtoonteeken niet het vermogen heeft, een Umlaut te vernietigen (blz. 129). Of hij moet een auteur treffen, die niet alleen den lof der philologische akribie zingt, maar die haar ook in toepassing brengt bij de correctie van zijn drukproeven.

E.J.D.

Vier sonnetten[*)]
Naar oude Italiaansche motieven

Testament
I

Als ik gestorven ben, die met de jaren
De dood als ergste vijand leerde vreezen,
Die in de jeugd mijn goede vriend mocht wezen,
Een vrouwehand, streelende door mijn haren,

En van hem zelf, den engel, wél geleerd heb,
Met harde lessen, stokslagen en tranen,
Dat wat hij neemt meer is dan wat wij wanen,
En met mijn laatste snik nog 't lieve leven liefheb,

Dan kan ik u aan wijsheid veel vermaken,
Maar slechts dit weinige laat ik u na:
Kies u een vrouw die kinderen kan maken,

Die veel van water houdt en veel van wijn,
Die graag voor uw fornuis en voor uw bed staat
En wier hart weet dat wij Gods kinderen zijn.

*) Uit een dit najaar verschijnenden bundel ‘Dagelijksch Brood’.

II

Eer God, hij heeft u en uw vrouw geschapen;
Eer land en kerk, hoe men ze ook regeert.
Werk goed; om 't werk. Wie daarvan meer begeert
Zal nauwelijks een nacht meer rustig slapen.

Laat wijzer menschen vechten over wijsheid,
Ga voor de eerzucht steeds een stap op zij,
Heb met uw medemenschen medelij,
Of niet, al naar uw eerlijke gezindheid.

En weet, als u het aardsche brood niet smaakt,
Dat het aan u ligt, aan den bakker niet.
Ziet dat ge weer met hem in 't reede raakt.

Vraag van de sterren niet te veel; heb dorst;
Begeer als mensch de vrede op aarde niet,
Maar zorg dat ge wat goed is niet vermorst.

III

Vertrouw, dat het onfeilbaar firmament
Ook u regeert, naar vastgestelde wetten,
Laat u door niemand nieuwer wet voor zetten,
En wacht God af eerst nà uw wereldsch end.

In 't kort: hou van de wereld en de menschen,
En hou uw heimwee naar een beter land,
Zoo sterk als een jong weduwe kan wenschen
Naar haar gestorven vriend zijn ledikant.

God heeft ons laten vallen uit de sterren
En ons getrouwd met deze aardsche pracht,
De hemel van ons bed is hoog en verre,

Soms is de peluw hard, soms is ze zacht,
Maar in wie naast u slaapt heeft God geleid
Liefde en dood, en alle eeuwigheid.

Afscheid

Goede vriendin, ik moet u afscheid vragen,
Ik heb geen betere dan gij gekend,
Gij hebt mij straf en als een paard gemend,
Geen schoonere mocht ik op mijn lenden dragen.

Maar God vraagt mij een andere rit te wagen,
Langs wegen, steiler, en nog onbekend,
Door duisternis en dwars door 't firmament,
Tot mij de grens des hemels op komt dagen.

Meen niet, ik ben te trotsch voor u. Neen, niet.
Nog omziende geniet ik van uw glans,
Maar nacht met u leert mij van u te gaan.

Want liefde als van ons vraagt hooger lied,
Eèn druppel is het, en mij dorst het thans
Naar meer. Ik weet: gìj kunt dien dorst verstaan.

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Twee balladen

Ballade van de evacuatie

Ik ben benauwd, ja, ik ben doodsbenauwd,
Waar zijt ge toch, van wie ik zooveel houd,
Ik ben alleen, zoo jammerlijk alleen,
Want ik heb u alleen lief, u alleen;
Ik heb u niet. -

Mij troost de wereld met al wat ze heeft,
Maar wat ze mij van alle vreugde geeft,
Bitterheid is al wat ik mag beleven,
Alleen van u kan God mij vreugde geven;
Ik heb ze niet. -

Als men tezamen is weet men het niet,
God's zweep alleen, en het verdoemd verdriet,
En eenzaamheid, leeren wat liefde is,
En te verbranden van de droefenis:
Ik heb u niet. -

Prins Jezus, in het leed roep ik u aan,
Ik weet niet eens waar zij is heengegaan;
Verdriet ken ik, het stort als regen neer,
God sta mij bij, dat zij nog wederkeer,
Ik heb haar niet. -

Ballade van Frankrijk

Op de manier van François Villon

Menschen die leeft, en in één bed moogt slapen,
Die man en vrouw zijt en elkander ziet,
Gedenk de anderen, die hebben 't niet
En vreezen dat: Dood er een weg kwam rapen.
Daarom vraag ik wie dit verdriet niet dragen
- En niet aan kwezelaars en halve vrouwen,
Maar hun die bitter van elkander houwen -
Of zij niet ieder vrouw willen gaan vragen,
Of zij het is, die 'k vrees niet weer te zien,
- Op Franschen grond is zij het laatst gezien. -

Dooden die in het Fransche land ligt slapen,
Die eenzaam zijt, en niets en niemand ziet,
Gedenk toch ons, slapeloos van verdriet,
Smeek mee dat Dood haar nog niet weg kwam rapen.
Gij weet hoe hard eenzaamheid valt te dragen,
Daarom vraag ik ù, die om 't leven rouwen,
Die alles weten van mijn doodsch benauwen:
Wil alle nieuwen onder u toch vragen
Of zij het is die 'k vrees niet weer te zien:
- Op Franschen grond is zij het laatst gezien -

Vogels, die in de Fransche boomen slapen,
En bloemen, waar geen mensch thans meer naar ziet,
Vertel het mij: zij is het toch nog niet,
Die men daar gisteren bij u op kwam rapen?
Vos, die de buit in 't donker hol komt dragen,
Is zij het soms?.. Ik wilde dit benauwen
Voorbij zijn, dat ik wist of ik moet rouwen,
Of wachten, en aan niemand meer hoef vragen;
Zelfs dit is troost, en dan nog bovendien:
- Op Franschen grond is zij het laatst gezien -

Prins Frans Villon, Prins Jean Racine, mijn vrienden,
Prins Pierre Ronsard en Prins André Chénier,
Princesse de Pisan, Princes Louys Labé,
Prins Arragon en du Bellay, mijn vrienden:
Eenzaam ben ik; ik weet haar niet te vinden;
Als mij de tranen druipen langs 't gezicht,
Wilt gij niet smeeken voor Gods aangezicht:
Waar is zijn lief dat hij het meest beminde?
Zeg het hem toch, en zeg hem dan misschien:
- Op Franschen grond is zij het laatst gezien. -

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Den Haag

Er zijn straten in den Haag
Die om middernacht verdwijnen,
Om eerst als de schemer daagt
Huis aan huis weer te verschijnen.

Pijnboomstraat en Frankenslag
Zijn in ledig duin vergaan.
Zand stuift waar plaveisel lag.
Van een kust zwelt zeewind aan
En doet Pijnen klagend kreunen.
Maar daarachter, luister, luister,
Is het ver en donker dreunen
Van een branding in het duister.

Elders echter zwijgt de kust.
Waar straks Populierstraat stond,
Is nog slechts de schuwe rust
Van een pad, dat niemand vond.
Daar waar op hun vilten voeten
Groote stille dieren sluipen,
Wilde Peppels rits'lend groeten
En de uren spokend kruipen.

Verder weer zwerft dwaallicht wenkend,
Waar op 't Valkenbossche plein
Straks nog trams op wissels zwenkend
Laat naar huis gereden zijn.
Daar is nu alleen het zuchten
Van een woudzoom waaruit valken
Naar verlaten vlakten vluchtend
Over 't bange landschap zwalken....

* * *

Dan slaat in verten nog een klok.
Maar voor die slag is weggeklonken
Is heel de stad al blok aan blok
Vergaan, verloren en verzonken.
De wind laait op, en weggevaagd
Is 't land van wegen en van dorpen.
Heel 't strakke Holland rond den Haag
Wordt twintig eeuwen teruggeworpen!

De zee slaat duister aan de lage landen.
Een holle vloed wast in rivier en meeren.
Waar straks nog dijken zich om polders spanden,
Is niets meer om haar beet te keeren.
Waar straks nog steden in hun straten stonden,
Is zwart moeras met eind'loos klagend riet,
Dat woelend golft op grondelooze gronden,
Omgeven door een al te leeg verschiet.

Waar straks nog treinen rijden zouden,
Jaagt vlagend zand op gierend leege heiden
En schrijdt de storm door radelooze wouden
Waarheen de sporen zouden leiden
Van dieren.... als niet onverwacht
Opnieuw een klok bevreemdend sloeg
En in 't geweld van dezen nacht
Bescheiden om den ochtend vroeg....

* * *

Er zijn straten in den Haag
Die om middernacht verdwijnen
Om eerst als de schemer daagt
Huis aan huis weer te verschijnen....

LEONHARD HUIZINGA

August von Platen
Sonnetten no 61

Schoon als de dag en lieflijk als de morgen,
Met edel voorhoofd, oogen trouw en vroom,
Jong, lokkend als het nieuwe dat eens koom',
Zoo vond ik u, zoo vond ik mijne zorgen.

O ware ik reeds aan uwe borst geborgen
Waar ik mij vind, en te verliezen droom!
O ware reeds bedwongen deze schroom
Die ons verbond verdaagt van nu tot morgen!

Wat vlucht ge mij? Vermoogt ge mij te haten?
Wat kwelt ge zoo, door uw hart te verzwijgen,
Mij, vol van liefde, en die mij voel verlaten?

Bij 't eerste sein dat ge u mij toe zult neigen
Bevangt me een bang geluk, zoo bovenmate
Als van een koning vóór zijn troonbestijgen.

VICTOR E. VAN VRIESLAND

‘Sla de wolven, herder!’

III

Onhoudbaar verstreek het jaar; het leven ebde terug binnen de eentonige beperktheid van het herdersdorp.

Toen de maand Kislef[1)] aanbrak, daalde de hemel met vroegtijdiger duister over het uitgestrekte land. De zon week achter de laagbewolkte lucht; soms trad ze nog te voorschijn, aarzelend en zilverig, een vlam, waarvan de randen waren uitgewist. Des nachts begon het te regenen; overdag woei de bergwind machtig en bevroor de plassen en meertjes, die zich in de dellingen hadden gevormd, zodat het menigmaal leek, alsof er dofglinsterend zout over de verten was uitgestrooid. - Iedere dag weidden de kudden minder ver en kwamen zij vroeger naar de stallen terug. Ook kwam het vaker voor, dat men in het dorp de noodkreten van een der beesten hoorde; zeker was er een schaap afgedwaald, dat door het woestijngedierte gegrepen en verscheurd werd. In de hutten hield men zich warm door het branden van dorre heesters en gesneden riet; toen de kou meedogenlozer werd, ontstak men het vuur in de daartoe verzamelde gedroogde mest, waarvan de rook onder de windkracht scherp en prikkelend neersloeg, zodra ze de dakopening had verlaten. Soms ook stond de storm zo steil op de leemhutten, dat de rook binnen de wanden gevangen bleef; dan vluchtten Urukagina en andere jongens in hun pelzen gehuld naar buiten voor de bijtende waseming. De ouderen hadden al geleerd, zich te schikken; zij kenden de wreedheid van deze winters, lieten zich tanen en verblinden door de vuile rook en wisten hun traanogen in lijdzaamheid af.

Eindelijk begon de regenval ook overdag; de aanblik van de zon was vrijwel verdwenen. ‘Shamash, de grote god, is tot de

1) Kislef = November.

avond van zijn omloop teruggekeerd,' zeiden de herders, en hielden de kudden thuis in bedompte stallen van riet.

Weken achtereen woedden de ijzige regens. De watergeul onder de populieren, vanwaaruit de bevloeiïngsaderen het weideland inliepen, zwol als een rivier en trad buiten de oevers. De lage steppen stonden blank; hun kleur was hardgrauw onder de hardgrauwe lucht. Men leefde in het dorp als ingekerkerden, gevangen tussen de muren van de leemhuizen, die men in de droge herfstmaand nog eens bizonderlijk had versterkt, en het aanhoudend, versomberend geruis en gedreun van de regens, die het land met een meer overdekten, waarboven alleen de terpen met de nederzettingen uitrezen. - Zarzari sliep de halve dag, en Urukagina verveelde zich. Hij molk de schapen en voederde de beesten, maar hij mocht niet, als zijn pleegvader, in de hut der mannen, waar nog enig vertier was, en doodde de tijd met enkele makkers, die hij bij zich binnenriep en waarmee hij uren aaneen dobbelde. Als de regen een oogwenk naliet, zwierven zij weer buiten, maar zij konden niet ver, omdat de dalende paden alle in het water verloren gingen. Af en toe was er een korte droogte; dan zwenkte de wind nog oostelijker en de koude blies verstijvend over het teugelloze water. Waar de leembanken in het oneffen landschap aan de dag traden, leken zij bijna zwart tegen het grijs van de hemel en het kleurloze water, dat de aarde overspoelde. Brokken ijs dreven in de beweeglijke stroom. Als de nevel zich na zo'n tijdspanne verdichtte, begon het regenen opnieuw en daarmee de ingekooide verveling. - De watervogels klaagden; naar de woestijn teruggedreven lachten de jakhalzen hartverscheurend. Nu en dan blafte een hese wolf. Maar de dieren konden de dorpen niet bereiken; het water joeg hen ver in het troosteloze binnenland terug.

Urukagina trachtte af en toe met Zarzari te spreken; de oude herder was zwijgzamer, slaperiger en eenzelviger geworden. Urukagina zocht Abi-Ishar op, die met zijn moeder en zusters samenwoonde; daar werd tenminste gelachen en gezongen. Somtijds kwam de fluitspeler van het dorp in de hut en werd er, zo goed en kwaad het ging, gedanst. De muziek klonk schril onder het lage dak; de kinderen klapten in de handen; de moeder van Abi-Ishar wiegde het bovenlijf. Ook werden er meer dingen gebakken dan bij Zarzari, die weliswaar van smullen hield,

maar zich er niet voor in wilde spannen; daarom was het een feest voor Urukagina, als men hem elders mee liet eten.

De maand Tebet[1)] was droog en vorstig. De zon werd meermalen zichtbaar. Een dun laagje flonkersneeuw had zich over het dorp gebreid, maar zij hield niet lang stand. Uit de watervlakte steeg de koude als een adem, die lippen en handen versteende. De roofdieren waagden zich dichter naar de dorpen; af en toe trok een kleine troep herders er op uit, om de hongerige dieren te verjagen. Zij kwamen verkleumd, maar zegevierend terug; de jonge herders droegen eens zelfs drie vosjes en een jakhals over de schouder. Urukagina benijdde hen, omdat zij mee op de jacht hadden mogen gaan. Hij op zijn beurt werd benijd door de jongens van zijn leeftijd, die enkel een stenen mes bezaten en het zijne telkens opnieuw bewonderden. Urukagina had zich dikwijls voorgesteld, hoe hij het mes in de keel van wilde zwijnen of de gorgel van een wolf zou stoten, maar Zarzari stond niet toe, dat hij met de jagers meeging. - 'Wanneer je oud genoeg bent, om een eigen kudde te weiden en in de hut der mannen verschijnen mag,' zei hij, 'dan kun je er op uit trekken tegen het wild gedierte. Houdt het mes in elk geval scherp.' En Urukagina wette het wapen geregeld op de stenen van de handmolen; het lemmet glom zelfs in de schemerige hut met de helderheid van een water op zomeravond.

Dikwijls leek het, of de duisternis van het seizoen zich ook aan Urukagina's gedachten had meegedeeld. Misschien kwam het ook, omdat Zarzari zo weinig sprak, dat Urukagina zich niet veel beslommeringen meer maakte over wat hem in het leven der mensen tegenstrijdig en raadselachtig voorkwam. Eenzelfde sluimerige rust hing over zijn innerlijk als over het dorp. Maar zelfs zijn nieuwsgierigheid naar wat er in de mannenhut werd verhandeld, was mat; hij hoorde Abi-Ishar af en toe spreken van wat de priester en de oudsten elkaar vertelden: de geboorte van de goden en het scheppen van den mens; van Utnapisthim, die een schip bouwde, om de grote vloed te doorstaan; van de tien oerkoningen en van Etana, die ten hemel vloog. Maar zelfs al groeide zijn nieuwsgierigheid, dan wist hij nog, dat hij geduld zou moeten doen, tot hij zelf mee mocht aanschikken in de kring der volwassenen.

1) Tebet = December.

Tegen het einde van regen en wintertijd stonden drab en dras voeten hoog rondom de hutten, zelfs op de terp. Maar wie er door moest, tot aan de knieën door het slib wadend, dat als met zuignappen om voet en been sloot, rook in de wind, dat er een kentering op handen was. ‘Shamash' morgenseizoen komt terug,’ zei Zarzari, als hij de zonsopgang met gebed begroette. De striemende vochtigheid trok op in de wind; het waaien werd droog en verloor alle scherpte. Als de dorpelingen des avonds voor hun hutten stonden, wees Urizzi hen naar de sterrenhemel, die achter sluiers van nevelstof doorbrak. De gesternten trilden met hernieuwde zichtbaarheid, als hadden hen de stormen gewassen. Toen de eerste nawintermaan zich vertoonde, bracht het hele dorp offers. Urizzi stond met de armen ten hemel gestrekt: ‘Zie de horens van Sin[1)], den jongen stier! Zij scheuren het zwaarmoedig kleed van winter en duisternis! In de onderwereld roert zich reeds de god met de minzame mond en de lichtende ogen! Hij, die aan de borst der aarde ontvlood, om in het land der doden te gaan overnachten, ontwaakt!’ - En een koor van oude herders en vrouwen vielen zachtjes in met de dodenklacht om den jongeling Tammoez: ‘Hoe lang blijft nog het ontspruiten gekluisterd? Hoe lang is nog het bloeien gebonden? Hoe lang wordt het noodlot vastgeklonken, zit de herder mismoedig ter neer, ligt het land onder de zwaarte der afwachting?’ - Urizzi nam het lied met luider stem over; hij zong goed, terwijl hij de vlammen onder het offer met een rieten waaier aanwakkerde: ‘Uit de donkere kameren zal hij opstaan! Als een man zal hij te voorschijn treden uit de donkere kameren!’

De dorpelingen hielden hun halzen gestrekt; hun hoofden knikten mee op de maat van de zingzang, die er tussen de oudsten en den priester werd gewisseld. Urukagina luisterde betoverd en met open oren naar dit zingen, waarin al de hoop van het herdersvolk op het verlossende voorjaar aandoenlijk en plechtig werd uitgedrukt. ‘In zijn jeugd lag hij in het zinkende schip, als volwassene lag hij verzonken in het koren!’ zei het geheimzinnige lied van de wasdom. En Urizzi: ‘In de zuiderstormen, in de orkaan was hij gebed, niet in roestende rust was hij gevangen! Aan de hemel verheft zich de jonge stier met vurige horens! Weldra zal ook de verborgene zijn mond openen, zijn ogen

1) Sin = maangod.

wederom opslaan! Zijn woord roept vruchtbaarheid uit de donkere aarde....'

Reeds in diezelfde maand was het overstroomde gebied droog gewaaid door de onstuimige briezen, die ook de kilte onder het hemeldek hadden verjaagd. De zon klom. Op de bultige heuvelruggen, die door de steppe liepen, groende het kruid, waarop het grazend gedierte verzot is. Met nieuwe offers en liederen werden de kudden voor het eerst uit de stallen geleid. Het woei hard; de dieren waren wild van vrijheid. De honden basten als dol en renden met de tong uit de rode bekken om de schapen, die met blaten en hoefgebons en de onhoudbaarheid van een zachte donder zich een uitweg naar de verjongde steppe braken. Zarzari en de andere herders haastten zich achter de dieren met de trots en vermaaktheid op het gezicht, waarmee ouders naar de uitgelatenheid van hun kroost kijken. Ze wezen elkaar krom van de lach op de jonge bokken en rammen, die de horens aan elkaar wetten en op elkander afstormden in de krakende overmaat van hun kracht.

Het was de eerste maal, dat Urukagina een lente zag kiemen buiten de wallen der stad. Hij was verheugd, dat de zwaarmoedige en bittere winter om was, met al het krimpen en hoesten in de door rook verpeste hut, de duldeloze verveling, waartegen ten slotte het dobbelen met de jongens en het luisteren naar het fluitspel van den dorpsmuzikant niet meer op konden. Zarzari bemerkte zijn blijdschap. 'Wacht, tot de maand Nizan[1)] komt,' zei hij en schudde de haarkwast in een voor zijn doen lichtzinnige lach; 'de goden worden weer goed voor den mens....'

In de maand Nizan - zo wist Urukagina - smelt de sneeuw op de bergen in het Noorden, en de tweeling-rivieren, die Akkad en Shumer omvat houden, vieren hun huwelijksfeest, verstrengelen hun vochtige ledematen en wassen tot weldoeners van het land. - Nu zou Urukagina het zelf zien; en waarlijk, het wonder voltrok zich in weinig nachten.

De wind was Zuid, Zuid-oost geworden en droeg opnieuw in sterke adem de geuren van de aarde, wier hartslag was ontwaakt. Hoog over het landschap vlogen deze briezen, waaraan ook de zee haar zilte straling had toevertrouwd; zij reisden met een snelheid zonder maat; er dwarrelden nog wat wolken onherken-

1) Nizan = Maart, de eerste maand der Babyl. tijdrekening.

baar diep in de hemel, die terugweek, maar ook deze luchtige resten van het nevelgetij wapperden spoorloos uiteen; er bleef alleen het lichtende, van gloed verzade waaien tussen de halve bol van azuur daarboven en de groene laagvlakte, beneden. Ergens, mijlen en mijlen ver, moest het tegen de steenketens van het Noorden stoten; Zarzari vertelde den jongen, hoe hij zelf op reis door Akkad in het heldere voorjaar de fonkeltoppen had aanschouwd, haast niet te onderscheiden van wolken, maar als van een bevroren bestendigheid. - En nu de hitte van het Zuiden zo haastig en overweldigend kwam, in de valleien opdrong, tegen de hellingen opkroop, de bruggen van ijs en sneeuw boven de ravijnen uitsleep en in deed storten, gleden van de toppen ijsvelden omlaag, die zelf zo groot waren als bergen; de zon en de gloeiende wind bespeelden hen, holden hen uit; onder de saamgepakte stapeling begon het water te druppelen, te vloeien, te zingen en te stromen; door de granietspleten danste het neerwaarts, neerwaarts; heel het gebergte, dat in witte boeien gelegen had, droop en tintelde van het bevrijde water. Het water verzamelde zich tussen de platte stenen, het vulde de natuurlijke bekkens, tot het overgudste, neerwaarts, neerwaarts, waar beken het allerzijds opvingen; het siste in de kloven en smalle, dodelijke afgronden; kleine gesteenten en rotsblokken rolden mee, gesmoorde donder kaatste tegen de bergwanden, maar het water zong er zegevierend boven uit, terwijl het zich in de bedding der landrivieren wierp en de weg naar zee hervond - blind, oppermachtig en door mensenhanden niet te geleiden. ‘Zo lang ik leef,’ zei Zarzari tegen zijn pleegzoon, die er voor 't eerst met hem op uit was getrokken, om de kudde te weiden en die opgetogen luisterde, omdat de suffende teruggetrokkenheid van den pleegvader sinds de nieuwe maan en met de herleefde warmte waren opgetrokken als de nevels zelf - ‘zo lang ik leef, heb ik de verheven rivieren niet twee jaar aaneen in hetzelfde bed zien stromen. Het water is machtig, mijn zoon. Het komt op ons af als de zandstorm, maar het brengt leven en niet de dood. Het vergenoegt zich wel met de oude koers, als het naar de zee in het zuiden raast, maar als het dat wil, breekt het nieuwe paden en verhaast zijn komst. En àls het komt....’

Nog in datzelfde etmaal zagen de bewoners van de nederzetting de kleine stroom, die achter het dorp dood liep, als door

inwendige schommelingen bewegen. ‘De Grote Rivier gaat weldra ter bruiloft,’ zeiden de herders. ‘Het nieuwjaarsfeest komt!’ joelden de kinderen. Iedere avond, als Zarzari en Urukagina van de steppe terugkwamen, vergewisten zij zich van de waterwas. De oude herder wees, terwijl zijn hand van ouderdom en stille blijdschap beefde, op de bevloeiïngsgeulen, die aan weerszijden van de riviertak het land indrongen, en waarin de zon steil weerspiegeld stond, zodat heel de verdonkerende vlakte door vurige aderen gekruist werd. - ‘Vruchtbaarheid,’ zei Zarzari dan; ‘de Grote Rivier doet zijn werk goed.... Het water stijgt met de vastheid van een uurwerk.... Zijn gemalin, daar in het oosten, is woester, maar ook sneller vermoeid; daarom wonen er ginds minder mensen.’

Uit de aanplantingen steeg tot laat in de avond het gedruis van het boeren-werk. De ploeg-ossen hadden geloeid en doorschijnende zachtbruine wolken van stof laten opdwarrelen; nu werd de bodem, van water doortrokken, vaster en gereed voor de vrucht. - Het nieuwjaarsfeest werd gevierd; het was niet prachtlievend en uitgelaten als in de grote stad, maar iedereen droeg zijn beste kleren, drie dagen aaneen, men smulde en danste bij de boerse muziek; Urizzi schreed temidden van het dorpsvolk, klopte de mannen op de schouder, leegde een zak wijn met hen, schertste met de kinderen, en een tijdlang leek het, of de herders en hun vrouwen hun bevangenheid en stille tegenzin jegens hem hadden afgelegd en er een volmaakte vrede tussen hen en den priester heerste....

In diezelfde week van de Nizan-maand sprongen ook de bloemen los uit de overdadig doorvochte steppengrond, opengewoeld door de hete, liefkozende luwten - vluchten van rood en oranje en wit, die zich niet van de aarde wilden verheffen, maar er in dichte, bedwelmende horden over streken, elkaar verdringend en overstelpend: papavers, lelie's, wilde rozen, sterrebloesem, alsem en alle andere gewassen, die Urukagina niet kende en die de weiden tot aan de horizon met wildgevlekte beweeglijkheid overdekten. De aarde scheen niet te weten, waarheen zich te wenden met al haar rijkdommen; ze stuwde ze in bonte overhaasting uit de zwoelte en het donker opwaarts; zaden doorzweefden de lucht, bloembladen woeien door het dorp, bedekten de lemen daken, nestelden zich tegen drempels,

vulden reten en kieren. - Urukagina was opgetogen, als hij des ochtends in golven van welriekendheid wakker werd; maar met de kudde er op uit getrokken kreeg hij er hoofdpijn van, zijn ogen deden hem zeer, de geuren waren haast te verdovend.

De bloemen bleven niet lang. Toen de vruchten in de aanplantingen zich gingen zetten tussen zeeën van plotseling bollend groen, waren zij in weinig etmalen verdwenen. De laatste tedere sneeuwwolken van kersen- en pruimenbomen trokken op boven de tuinen; de rusteloze wind droeg nog wat geur van amandelbloesem en vijgenbomen over; - het korte voorjaar was voorbij. De boeren zwoegden op het bouwland en hevelden onder het stotend gezang van hun arbeidsliederen met reusachtige waterraderen het vocht uit de stroom over op akkers en boomgaarden. Reeds dwarrelde weer fijn roestig stof, dat het lakkig glanzen der gebladerten overdekte. Ook de heesters in de steppe stonden weer stug en grauw, na hun vlinderlast te hebben afgeschud; hier en daar knersten beddingen van witte schelpjes onder de voet, die de overstroming in de dellingen had gelaten en die vrijkwamen, nu de planten waren verdord of door de gulzige schapen afgeschoren. Het geluid van de wind in het hooggeschoten gras werd zwiepend en droog. Alles, wat groen en oranje en purperrood en blank was geweest, nam allengs weer één tint aan: het dodelijk geel van de lange zomermaanden; alleen langs het water stonden popels en wilgen in onveranderlijk groen, en het riet kiemde er welig en behield iets van de weke muziek der lente....

.... Het beloop van een tweede en derde jaar-kring voltrok zich met dezelfde wetmatigheid; vorst en ontbloeseming wisselden elkaar af; het sterven en geboren-worden ging verder; er werd geweid en gemest; de nazomer kwam met de slacht; Urukagina hielp, met inwendig verzet, doch uiterlijk lijdzaam, Urizzi bij het nemen der tienden voor de godin, wier ruw beeldsel in een nis van de priester-hut stond, en die het dorp beschermde; men reisde naar de markt en doorleed de grauwte van de winters.

Sinds een tijd hoestte Zarzari meelijwekkender dan ooit; hij sleepte zich enkel nog door het dorp, en Urukagina moest de herdersstaf van hem overnemen. De oude man verviel tot het halve vrouwenwerk, dat de jongen vroeger had verricht: malen, bakken en wassen. Ook brouwde hij nog wel eens gerstebier voor

de boeren, die de aanplantingen bewoonden en die geen tijd hadden, maar het viel hem eigenlijk reeds te zwaar, de plompe vaten en werktuigen te hanteren. - In de laatste winter was hij haast niet meer opgestaan; het had vele sila's koren en ettelijke kruiken van de beste feestwijn gekost, om Urizzi te ontbieden en hem een paar genezende bezweringen te laten uitspreken. In den beginne hadden de toverspreuken geholpen; maar allengs scheen Zarzari er zelf niet meer in te geloven; hij lag met lege blikken te staren en te wachten, en zelfs, als Urukagina van het werk der stallen in de hut terugkeerde, staarde en wachtte hij verder, en Urukagina rilde bij het vermoeden, dat zijn pleegvader over het onkenbaar gericht in de onderwereld lag te peinzen.

Toen de derde zomer kwam, die Urukagina bij de herders sleet, was hij omtrent zijn vijftiende jaar. Hij was bijna manshoog nu, van eenzelfde bruine gehardheid als Abi-Ishar en andere jonge herders; het worstelen met de leeftijdsgenoten had hem snel gemaakt, het verplegen en dragen van de schapen, het leven in weer en zon volhardend, en reeds van zichzelf had hij een kracht bezeten, die hij steeds beter leerde kennen en benutten. - Hij wist overigens weinig van zichzelf, niet meer dan wat hem zijn zintuigen leerden en wat hem op de lange, hete rustpozen in de steppenwei langzaam klaar was geworden na alles, wat Zarzari, de priester en anderen hem voor en na van leven en wereld hadden verteld; want ook hij had toegang tot de mannenhut, nu hij huwbaar ging worden en zelf een kudde dreef. - Urukagina dacht gaarne; hij hield er van, al het vage en ongewisse in zijn hoofd te ordenen en zich een afgebakende voorstelling van ieder ding en begrip te maken. Daarin verschilde hij, zooals hij meer en meer bemerkte, van de andere bewoners der nederzetting, die onverschillig gehoorzaam waren en alles, wat over hen kwam, aanvaardden, ook al mokte de een of ander dan wel eens in stilte. - Zij aanvaardden, wat hun verteld werd; zij aanvaardden de willekeur van Urizzi, de tol der cijnzen, hun eigen armoede en hardvochtig bestaan zonder verzet. - Dat was een van de dingen, die Urukagina het minst begreep.

‘Het lijkt wel, of ze er behagen in scheppen, dat Urizzi voor hen denkt en onderwijl regeert,’ had hij eens tegen Zarzari gezegd, toen ze op de drempel van de hut in de late zon zaten. - ‘Laat hen begaan, zo moet het wel zijn,’ zei Zarzari vermoeid.

‘Waarom zouden de mensen zich afsloven met wat zij nooit kunnen begrijpen en veranderen? Waarom tornen wij aan wat de goden weven? Alles staat vast en voltrekt zich als de sterrenloop aan de hemel.’ - ‘Maar wie heeft Urizzi op deze plaats gezet?’ vorste Urukagina onwillig. Zarzari keek hem een oogwenk met gesperde, ontdane troebelogen aan. ‘Ssst....’,’ zei hij; ‘dat vraagt men niet. Zijn vader en grootvader waren priesters, zijn oer-vader moet er een geweest zijn. De geslachten der sterken en groten waren van ouds geroepen tot de gewijde heerschappij....’ - Urukagina liet dun zand door zijn vingers lopen, terwijl hij naar een antwoord zocht. - ‘Maar er is kwaad in veel, wat hij doet....’ begon hij. Zarzari hoestte en bromde: ‘Spreek er niet over. De grenzen zijn getrokken. Door de grenzen kan niemand heenbreken.’

Urukagina zweeg. Wilde hij dan door de getrokken grenzen breken? Van welke grenzen sprak Zarzari? Liep er niet veeleer een grens tussen wat recht en onrecht was....? - Zoals eens de gesprekken over de rovers, waarvoor hij onder het slaapdek gedoken was, verontrustten hem nu Zarzari's woorden. Hij zag den ouden man in zichzelf weghurken, de rimpelogen gesloten over wat hij niet uit wilde spreken, vervuld van een angst, die men niet noemt. Urukagina zag zijn oude handen van de knieën neerwaarts hangen; zij deugden nauwelijks meer om het deeg te kneden; zij hadden hun arbeid verricht - en waarvoor? Zij hadden geen grenzen gebroken. De herder zat in zijn verlepte bruine huid als in een leren zak vol plooien; het bloed vloeide nog door zijn aderen, maar het kon zelfs in de zon al niet meer warm worden; de grote koude begon zich meester te maken van het lichaam, dat ook eens jong was geweest. - Urukagina's borst werd bijeengetrokken door het gevoel van onherroepelijkheid, dat hij eerder had gekend: dat niets was tegen te houden, dat alle leven zich buiten de wil en de bedoeling der stervelingen om voltrok: jeugd, volwassenheid, ouderdom, dood; het waren eensklaps weer geen woorden meer, maar dingen, die een schaduw leken te werpen, die kracht hadden, de kracht, om zijn keel samen te snoeren en huiveringen langs zijn rug te jagen.

Er waren nachten, waarin Urukagina wakker lag en naar de haast onhoorbare adem van Zarzari luisterde, die roerloos tegen de wand der hut lag in het zomerduister. Waartoe al deze onuit-

sprekelijkheden? Waartoe hadden de goden de dingen geschapen, met zoveel onvolkomenheid en donkere verwikkeling?

Hij trachtte zich voor te stellen, hoe deze wereld en deze mensheid waren geboren; Urizzi had in de hut der mannen verhaald van Apsu, den oer-beginneling, die alle bestanddelen in zich besloten hield, toen er vastland was noch moeras, toen de wateren zich gemengd hadden en niets een naam had en een lotsbeloop; hoe de tijden waren gegroeid en daarin de eerste goden, de onkenbaren en onbeschrijflijken, waren gaan heersen; zij haddden geen trekken noch beeltenis; zij onderhielden zichzelf, als in een slaap, waarvan de duur niet viel te berekenen, zonder dat er iets aan deze droomtoestand veranderde - tot het ogenblik, waarop de jonge goden aan het duister ontsprongen, goden van schrandere durf en listig verstand. Zij hadden schrik en wantrouwen gebracht in de nevelslaap der oude machten; Apsu, de beginneling, en Tiamat, de baaierd, riepen de elf schrikwekkende monsters te voorschijn, om het jonge kroost te doden.... Er was oorlog geweest en vernietiging, de stormen en orkanen hadden door de lege ruimten gehuild, maar de jongste goden hadden overwonnen; met één uitblazing van zijn mond had hun aanvoerder, Enlil, het hemelgordijn vernield en herschapen, en zo zijn heerschappij laten blijken. - En nog eens had Tiamat haar krachten verzameld, om de goddelijke kinderen in het verderf te storten; maar Enlil had haar gevangen gemaakt, met één slag van zijn knots de oude baaierd in hemel en aarde gespleten en zich meester gemaakt van de tafelen van het lot.

Zo was blindheid van aanschouwing gescheiden, en licht van duister en het zaad van de moederschoot. De jonge goden voltooiden 's werelds makelij: zij waren weer en wind en vruchtbaarheid, zij stonden boven de zee als gesternten en hemeltekens; zij waren de zee zelf met de stormen en vredige getijden; zij waren hitte en droogte. Zij vermenigvuldigden zich, zij hielden de schepping in stand met hun heerscharen, zij droegen ze in het stralend net; zij daalden van het schedelpunt des hemels tot in de onderwereld, waar de zwarte geesten en schrikdieren huizen; de taken werden verdeeld en de werken begonnen. De goden droomden de tijd, en de tijd deelde zich in uren, dag en maand en jaar; en toen de bakens rondom de aarde waren gesteld en de hemel verdeeld tussen zon en maan, riep Enlil de

mensheid te voorschijn; hij nam bloed van zijn bloed, en van leem beeldde hij gebeente, en hij spuwde er op, en het werd het levend weerbeeld der goden en heette mens, bestemd om in hutten te wonen, tussen de wateren, die de aarde omspannen. - Het tweede begin der dingen begon; langs de stromen, die op gebod der goden het randgebergte verlieten, zwommen de geheimzinnige vismannen uit het huis van Enki, den heer der wijsheid, naar de blinde en hulpeloze stervelingen; zij leerden hun de getallen en het schrift, akkerbouw, koophandel en het temmen der dieren; zij leerden hun de wetten van het goddelijk evenwicht; iedere daad op aarde vond zijn weerspiegeling in de hemel; geen kracht, of er stond een ster tegenover; geen ondergang, of er stierf een vonk in de zwerm van lichten daarboven.... En van de vismannen stammen de oerkoningen, tien in getal, en halfgoden, die de omgang met de albeheersende machten zelf hadden gekend, en nu als sterrebeelden aan de trans voortleefden. Daarna echter was de tijd gekomen van de verzondiging, waarop de goden de stormvloed hadden gestuurd, om alles en allen weg te wassen, met uitzondering van den rechtvaardigen Utnapishtim, die met have en dieren in een ark de slagregens van zes dagen en nachten doorstond, welke de aarde reinigden van al haar kwaad - tot hij weer aan land werd gezet, tussen de monding der rivieren, waar thans de herders en boeren wonen, en waar de steden verrijzen met de tempels en paleizen vol priesters en soldaten en kooplieden, waar de waterstraten de schepen van en naar zee dragen, en de karavaanwegen naar de randen der aarde leiden....: de laatste wereld, waarover de goden het bewind voeren.

De enkele malen, waarin Urukagina over dit alles nadacht en de rangorde der verschijningen voor zichzelf opstelde, leek het hem, of hij als een klein dier, ja, als een ongeboren wezen wegschrompelde, zo ontzaglijk was de gedachte aan het wentelend en afgerond bestel, waarin de mensen waren opgesloten, tot aan hun ondergang en dood. - Hij dacht ook weer aan Zarzari's moedeloze woorden: ‘De grenzen zijn getrokken. Door de grenzen kan niemand heenbreken.’ - Angst voor het onbevatbare bekroop hem. Leven en dood: alles eindigde in die grauwe onwetendheid, waarvan niemand iets wist te berichten, sinds de goden den mensen de spijs en drank des levens onthouden

hadden en die naijverig in het rijk van het ondoordringbare bewaakten.... Hij dorst zichzelf nauwelijks de vraag stellen, of alles, wat hij aanschouwde, niet anders was dan een gril van de goden? Waartoe het leven te doen voortbestaan, als het kwaad zich opnieuw in de gemoederen nestelde, als de gerechtigheid een leeg woord was? Waartoe diende het zaaien en oogsten, waartoe het bukken onder de staf van koningen en priesters, als den gemenen man enkel armoe, arbeid en dood schenen voorbestemd -? De goden waren er, gevreesd en alomtegenwoordig, mensen en dingen lagen in hun onwrikbare handen, met gebeden en offering moest men hen tot vriend houden en het vege leven rekken, zolang het ging.... Of kon er iets zijn, machtiger dan de goden zelf? Was het evenwicht, waarin hemel en aarde, getijden en sterren hingen, de uitdrukking van een diepzinniger gerechtigheid -?

Als Urukagina met zijn nachtelijke overpeinzingen zover was gekomen, duizelde hij; zelfs de angst werd nietig bij het staren in de leegte, die zich opendeed, tegenover het baarlijk duister van deze gevaarlijke vragen. Hij vluchtte er voor in de slaap, in de arbeid, die des morgens wachtte; en weken aaneen vermeed hij, deze voorstellingen weer bij zichzelf op te roepen, om zich opnieuw, als de anderen, in de daaglijkse sleur te voegen en binnen de grenzen te wandelen, die toch ook voor hem waren bedoeld. Wie was hij - ten slotte? De zoon van een tempel-bijzit, een weggelopen slaaf, die zijn vader niet eens kende.... Ja, die vader, de met schepen verdwenene - hij was het, in al zijn naamloosheid, naar wien Urukagina soms met pijn verlangen kon. Het was niet het heimwee naar verloren koestering, zoals dat hem overviel, wanneer hij aan zijn moeder terugdacht; het was de hunkering naar gelijkwaardige vriendschap, anders dan de kinderlijk-onverschillige goedmoedigheid van een Abi-Ishar, of een Saggal, anders ook dan de gelaten zorgzaamheid van Zarzari; - Urukagina wilde de vriendschap van man tot man. Zeker had hij zijn drang naar rusteloos denken van hem geërfd; met hem had hij willen spreken over goed en kwaad, over leven en sterven....

Maar op de lange, zandoverstoven dagen, die Urukagina met hond en schapen in de steppe sleet, wist hij, dat dit verlangen dwaas was en zonder doel; hij had er zich bij neer te leggen, dat

hij een vaderloze vondeling was, de pleegzoon van een doodarmen, zieken veehoeder, een herder als alle herders, om wiens bekommernissen zich god noch sterveling bekreunde.... Hij had er zich bij neer te leggen; en hij kon het, omdat de wasdom van het leven zelf in hem sterker was dan alle tijdelijke, verdrukkende gedachten over lot en dood.

* * *

Het was kort na het derde nieuwjaarsfeest geweest, dat Urukagina meevierde in het dorp. De bloemen stonden nog op de steppe en tussen de water-aders; hun roken dreven kruidigwarm op de avond, ontdaan van de hete scherpte, die ze overdag hadden; het baden in de rivierkom was weer begonnen.

Jongens en meisjes van het dorp hadden op een van die avonden gespeeld, zoals alles speelde. Langs het water vervolgden de kraanvogels de wijfjes, zodat het riet en het lover vol waren met de schrikachtige haast en het krijsen der vogels; de bokken in de nachtweide leverden hun gewone gevechten. Groene, sjirpende wolken van muggen en water-kevers dansten schokkend boven het baden, lachen en stoeien der dorpelingen. Er trilde uitgelaten onrust tussen hemel en aarde, en het vijvervocht wies met het zweet en vuil van de namiddag ook de vermoeienis weg. De kinderen waren met een vang-spel begonnen; weldra deden ook de grote meisjes mee; en na korte tijd mengden zich Urukagina en zijn leeftijdsgenoten er tussen. De bruine jongens renden van de oever het water in en van het water weer naar de kant; tussen het riet klonk het proesten en giechelen van de meisjes; hier en daar sleepten de jongens een tegenstribbelende gedaante aan en wierpen ze terug in de kom; druipend klommen de achtervolgden weer naar de kant, daagden de vangers luidkeels uit en lieten zich keer na keer grijpen en te water werpen. - Urukagina deed met alle onstuimigheid mee; het snel doorklieven van het nat, het rennen en springen tussen de rietpluiken en het kreupelgewas gaven hem een gevoel van vrijheid en behendigheid, dat onvermoeibaar in zijn lichaam zong. Tot drie keer toe had hij mee geholpen, de uiteenstuivende meisjes bijeen te drijven, zoals herdershonden de kudde samendrijven; toen zag hij Thuaa, de kleine zuster van Abi-Ishar, met wapperend zwart haar over een der watergreppels springen en verder dan de anderen weg-

vluchten; zij sloeg met de armen door de lucht, als zwom ze in de schemerende, nog bonte avond. Het gebaar scheen hem te tarten; hij stond een ogenblik stil en wierp zich dan met diepe ademteugen voorwaarts, om haar terug te halen en de waterdoop te geven. - Zij moest even sterk en onhoudbaar zijn als hij; de afstand tussen hem en haar wuivende duistere haardos, die boven het gras en het riet uitstak, minderde niet. - ‘Thuaa!’ riep hij, ‘pas op! Ik kom!’ - Ze antwoordde niet, wendde zich ook niet; ze rende blind, nu eens naar de ene, dan naar de andere zijde. Had ze hem niet gehoord? Waren er nog andere achtervolgers? Urukagina keek onder het lopen rond; hij zag niemand; achter hem joelden kinderen en half volwassenen, het spatten van het water brak zwak onder het lachend getier. Spanning zwol in Urukagina's maagstreek, toen hij de blik, gescherpt, op de vluchtende Thuaa terug richtte. Hij riep nog eens haar naam. Voor het eerst klonk haar antwoord, een spottende kreet. Het wederzijds geschreeuw van hun stemmen joeg een paar wilde duiven uit de wilgen op; de vogels koerden een keer en suizelden met wonderbaarlijke snelheid over Urukagina's hoofd weg. Hij voelde zijn hart luider tikken, niet van het hardlopen, maar van een gevoel, dat deel scheen uit te maken van de roerige, ruisende onrust van deze avond; de wil, om het meisje, dat zo uit de koers gelopen was, te grijpen en terug te slepen, verhaastte hem met nieuwe kracht.

Plotseling zag hij Thuaa niet meer. Hij stond een paar tellen stil, speurde nauwlettend in het riet, waarin alleen de bloemen nog als zichtbare kleuren hingen. Hij riep: ‘Thuaa!’ - en nog een keer. Hij hoorde een onderdrukt lachen, haast zoals de duiven dat doen, die daar straks over hem weg waren gevlucht. Hij deed een paar passen, het lachen bleef doorklinken, gesmoord en spottend. Urukagina boog het riet op zij; Thuaa lag languit en schokte zachtjes van een vrolijkheid, die Urukagina niet begreep, en die hem eensklaps verlegen maakte. Zij lag, vaag glanzend van het water, voorover, met het hoofd op de armen; het gezicht had ze halverwege naar hem toegewend, en ze keek hem vanonder het verwarde, uitstaande haar aan; haar oogappels vonkten zwartgroen in het bleker wit der ogen. Zo keken ze nog een oogwenk van over en weer - toen hield ze eensklaps op met het wonderlijke, ingehouden lachen, dat Urukagina van de wijs had

gebracht, en verborg het hoofd geheel in de armen. Urukagina schrok in hetzelfde ogenblik van zichzelf, want hij zag, wat zij aan hem had gezien.

Hij wilde weer haar naam zeggen; zijn keel was schor. Hij liet zich langzaam op één knie naast haar neer, niet wetend, waarom hij het deed, of wat hij moest doen. Zijn schrik ebde weg; de eerste trots op zijn naakte mannenkracht kwam er voor in de plaats. - Moest hij Thuaa aanraken, zoals hij een half uur geleden een spartelend meisje op zijn schouders naar de vijver had gedragen, zich verheugend over de aanraking van lichaam met lichaam, die onder de vochtigheid der gladde ledematen een geheime warmte bezat -? Hij keek naar het roerloze meisje; haar lijfje, dat zich naar de heupen toe rondde als een zachtglooiende vaas, lag donker getekend tegen het riet, dat geler en schemeriger werd, naarmate het licht verdween. Hij keek van haar naar zichzelf, zonder dat het gevoel van trots hem verliet; maar nog steeds kon hij niet spreken. Hij strekte de hand naar haar uit, liet ze even boven haar smalle rug zweven, daarna raakte hij haar tussen de schouderbladen. Zij trok de ellebogen dichter naar zich toe. Zijn hand schoof opwaarts, tot onder het dichte ruige haar, tastte langs haar nek, verbaasd over zoveel rankheid onder de zwaarte en overvloed van de haren, die ze moest torsen. Toen gleed zijn hand opnieuw neerwaarts, haar rug en heupen afspeurend. Thuaa lag stil, als een gesloten schelp, die van binnen uit wordt dichtgehouden. Hij streelde haar, zonder aarzeling nu, zich alleen doordringend van de weldaad der liefkozing; traag voelde hij haar ontspannen, de strakke huid werd buigzaam onder zijn hand. Een plotseling verlangen, om haar gezicht te zien, overweldigde hem; hij vatte haar bij de schouders, duwde haar op één zij, in het halfduister zochten zijn ogen de hare. Maar hij zag het zwartgroene fonkelen niet; zij hield de blik hardnekkig neergeslagen, en haar handen klemden de zijne in hernieuwde angst; hij voelde, hoe zij, zich verhardend, de knieën over elkaar klemde. Zo, ternauwernood bewust van de aanval en afweer, die zij speelden, streden ze zwijgend met elkander; maar hij was sterker dan het meisje. Hij boog zich over haar, begerig, om met zijn gezicht aan het hare te raken; hij wreef zijn mond langs haar voorhoofd, haar wimpers knipperden vreesachtig tegen zijn onderlip; toen greep hij haar mond met

de zijne, zo verrassend en heftig, dat de kleine kreet, die ze uitstiet, in deze kus verloren ging; haar nagels groefden zich in zijn bovenarm. - Nu was haar mond opgesloten in de zijne; Urukagina echter voelde de drift van deze beet wegsmelten bij de tederheid en hulpeloosheid, waarmee haar zachte tussen zijn ruwere, gebarsten lippen gevangen waren. Toen hij haar losliet, verwonderd om de onbekende, dubbele gewaarwording en benieuwd naar wat zij zou zeggen of doen - hij meende, dat zij nu eindelijk wel iets tegen hem moest zeggen - sprong ze als een kat omhoog, wierp hem met een duw van haar wegijlende knie omver en rende met hetzelfde spotlachen, alleen luider ditmaal, terug naar het dorp.

Urukagina stond langzaam op en tastte zich met de hand langs de mond. Terwijl hij haar voetstaps volgde, het pad kiezend, dat zij tussen het riet door gebroken had, legde zich zijn opwinding. Bij de waterkom was haast niemand meer; vrouwen spoelden er wat wasgoed en droegen het haastig naar binnen; in de leemhutten ontbrandden de olielichten. De aanblik van deze alledaagse dingen kwam Urukagina veranderd voor; gewicht en stoffelijkheid schenen verijld; zijn eigen lichaam leek hem minder zwaar; het zerpen der muggen, het vliegend geritsel der parende vogels klonk doordringend spits en met een nieuwe betekenis. - Thuaa was verdwenen. Urukagina liep over het koelgeworden leempad naar de hut van Zarzari en maakte in de droom de avondmaaltijd klaar.

Later, toen hij zich had uitgestrekt, om te gaan slapen, zag hij eensklaps achter gesloten ogen weer Thuaa in het riet, donker en naakt in de vage waterglans; haar oogappels schitterden vluchtig met hun zwart vuur, het gesmoorde lachen liet haar zachtjes schokken. In zijn hand en arm tintelde de herinnering aan haar jonge gerondheid. Het beeld verzweefde even onverhoeds, als het was gerezen; tevergeefs poogde hij, het op te roepen; het keerde enkel achter een nevel terug. Hij drukte het hoofd in het ruwe dek, dat naar zijn zweet rook; terwijl hij snoof, vermengde de lucht zich met de welkende nachtgeur der steppe. Hij lag lange tijd stil; toen rolde hij zich, bewust van zijn gelukkige kracht, op de rug en sliep wijdbeens in.

In de hitte van de dagen, die volgden, scheen het doorleefde telkens onwezenlijk, maar iedere avond, als hij Thuaa zag baden,

keerde de herinnering terug. Zij was behoedzamer en waagde zich niet meer buiten de rei van haar vriendinnen. Urukagina zat afzijds, en goot zich het lauwe water over borst en rug, met werktuigelijke bewegingen. Hij liet zich drogen in de avondwind en knoopte met zorg zijn lendendoek om, voor hij - vroeger dan anders - naar de hut terugkeerde, waar Zarzari op de drempel nog wat warmte trachtte te vergaren.

Eindelijk trof hij haar, terwijl zij een mand met wasgoed naar het huis van haar moeder droeg. Hij bleef bij haar staan, zij sloeg de ogen neer; in haar haren glansde nog water; haar kleine ranke lichaam verschool zich voor zijn blik onder het wollen kleedje. Hij glimlachte en nam de mand van haar over. Ze weerde hem af: ‘Nee, doe het niet.... je bent nu een herder, dit is vrouwenwerk.’ - Hij schokte met de schouders, terwijl hij de vracht optilde: - ‘'t Is anders nog geen jaar geleden, dat ik zelf met wasgoed liep....’ Een paar tellen gingen ze naast elkaar verder. ‘Weet je nog,’ zei Urukagina, ‘dat we samen hebben gedanst, toen er bij jullie op de fluit werd gespeeld?’ - ‘We waren nog klein,’ zei Thuaa knikkend. Haar donkergroene ogen met de zwarte vlekjes fonkelden hem tegen. Hij knikte terug. Zonder spreken liepen ze tot aan de hut van Abi-Ishar en de zijnen. Urukagina zette de mand met uitgespoelde kleren bij de ingang neer. - ‘Kom,’ zei hij, en strekte haar de hand tegen. Ze weifelde en nam daarop de hand aan. Hij sloot zijn vingers er dringend en zorgzaam om: haar hand was krachtig-klein in de zijne.

Ze wandelden tot aan de hoge rij van tamarinden, die het dorp tegen de woestijnwind beschermden. Het laatste schijnsel verpoederde tot goudstof in het lover; over Thuaa's donkere huid kwam glans, als liepen ze in een koperen maanlicht. Urukagina strekte zich in het gras onder de bomen en trok haar naast zich. Ze zaten zwijgend; zij hield de handen om de opgetrokken knieën gekruist; Urukagina leunde op één elleboog en nam haar half afgewend gezicht op; voorhoofd, neus en kin waren zachter dan bij een vrouw, fierder dan bij een kind. Geen van beide sprak. Door de avondhemel, die op breken stond, gleed de schuinse zwarte vlucht van een aasgier, op weg naar de woestijn.

Urukagina wreef zijn wang langs haar kinderlijk tengere arm; zij lachte even, alsof ze huiverde. ‘Je hebt zo'n ruw gezicht,’

zei ze. Urukagina tastte zich langs de wangen met de jonge baard. ‘Mijn voorhoofd is zachter,’ zei hij; hij liet het op haar handen rusten. Haar schitterogen waren nu boven hem, levende sprankels in de wilde lijst van haar. ‘Thuaa, ik vind je mooi, ik wist niet, dat iets zo mooi kon zijn,’ zei Urukagina. Hij zag haar loom het hoofd schudden. ‘Ja, je bent mooi,’ zei hij opnieuw; ‘hoe kun jij het weten? *Ik* heb het gezien.’ - Ze zat stil, de ogen weer overschaduwd door de lange wimpers. Ze zwegen een hele tijd; hij begon haar handen voorzichtig te strelen. Eindelijk zei hij: ‘Heb je er aan gedacht?’ - Ze antwoordde noch bewoog. ‘Thuaa,’ zei Urukagina fluisterend en schudde haar zachtjes, ‘ik wil weten, of je er aan hebt gedacht.’ Ze gaf nog geen antwoord, maar keerde zich naar hem toe en begon met haar voorvingers traag door zijn opkrullend voorhoofdshaar te strijken. Hij liet het na, haar voor de derde maal te vragen; was dit ingetoomde, lieftallige strelen het antwoord? Hij bleef onbewogen liggen, toekijkend, hoe de koperen gloed op haar gezicht en armen en handen verblonk; zijn gehele lichaam één en al aandacht voor de beweging van haar vingers.

Na een tijdje hield ze op, keek nog een oogwenk naar haar eigen handen, als hadden ze zich in het gebaar veranderd, en wendde het gezicht naar hem toe. ‘Ik kan niet langer blijven; mijn moeder en broer -,’ zei ze. Nu was het Urukagina, die het hoofd schudde. Maar om Thuaa's ogen en mond kwam een klein, wijs lachje; ze richtte zich onverwacht uit de hurkende houding op en tripte zonder omzien naar de nederzetting terug. Urukagina krabbelde haastig overeind en kwam haar weer op zij.

Ze liepen zwijgend tot de hut van Abi-Ishar. Af en toe keek ze hem van terzijde aan, en de oude spot krulde haar gewelfde, roodbruine lippen. Urukagina wilde haar nog iets zeggen, voor ze afscheid namen; maar voor hij er op verdacht was, hief Thuaa de smalle ferme hand, bracht die tot vlak voor zijn gezicht en duwde hem eensklaps, de vingertoppen tegen zijn voorhoofd en de handpalm tegen zijn neus zettend, achterwaarts, zodat hij een pas terug tuimelde. Het was een fopspelletje, dat de kinderen en meisjes aan het water dikwijls speelden. Thuaa lachte kort en schelms om zijn verdwaasdheid en glipte naar binnen.

Urukagina bleef staan; het was, of de druk van haar vijf vinger-

toppen nog in zijn voorhoofd geprent stond. Zijn opwelling, om boos te worden, duurde kort; hij lachte, niet hardop, maar alles in hem begon te lachen. ‘Zij heeft aan die avond teruggedacht,’ overlegde hij vol blijdschap, ‘anders had ze zo niet gedaan; ze heeft er aan teruggedacht.’ - Toen hij naar huis ging, streek hij zich over wangen en kin bij het denken aan Thuaa. Ja, hij zou zich moeten gaan scheren; hij was nu een man; en alle mannen, van Urizzi af tot aan den armen Risha-Dad, wiens kudde nog altijd de kleinste was, droegen hun gezicht baardeloos.

Sinds die avond ontweek Thuaa hem minder dan voorheen; maar zelfs als het hem gelukte, haar uit het gewoel mee te trekken naar de zomen van het dorp, bleef ze terughoudend als weleer, of ze weerde zich met de plotse uitvallen van haar lach, die zo op spotternij leken. Doch het bracht Urukagina niet meer van de wijs; Thuaa betoverde hem met al, wat ze deed. Het meest en diepst verlangde hij naar de hernieuwing van de eerste ontmoeting, waarbij hij haar begeerlijk en als vrouw had gezien; maar daarvan waagde hij niet meer te spreken. En Thuaa repte er nog veel minder van; hij wist, dat zij op hem wachtte. Zij liet haar haren en handen strelen, en hij mocht zijn nu geschoren gezicht tegen haar wang en schouder wrijven. Zij bleef de in zichzelf beslotene, die steeds vertrouwder en dierbaarder werd, terwijl het leek, of zijn schroom jegens haar toenam.

De bloemen waren lang verschroeid, de nazomergewassen bronsden distelig in de wind, toen Urukagina voor het eerst aarzelend sprak van den zoon, dien hij wilde hebben. Hij had de hele zomer buiten lopen nadenken over het leven, dat hij wilde leiden: Thuaa, zijn eigen hut, en een zoon, met wien hij later de schapen zou kunnen weiden. - Thuaa en hij waren de stroom afgelopen, die al begon te dalen in zijn bed en steeds minder water voor de bevloeiïng aandroeg. Nu lagen ze op een glooiende leembank, die uitgeloogd en blank was geworden in de zonnemaanden; heel de bodem was dooraderd met een netwerk van fijne barsten, uit elke nerf wasemde nog namiddaghitte. Urukagina lag met de handen onder het hoofd gevouwen en bezag de nadenkelijk luisterende Thuaa vanuit zijn ooghoeken. - Terwijl hij sprak, herinnerde hij zich zijn onrust van voorheen, de zwaarte van alle onbegrepenheden, die hem bedrukt had. Nu, naast het meisje, was het, alsof hij alles doorzag. Hij begreep het

zo plotseling, dat hij zich met een schok oprichtte. Hij zag haar verbaasde blik, haar donkere mond gleed open. Hij knielde voor haar neer, greep haar polsen vast.

'Thuaa -,' stiet hij uit, 'ben jij ooit bang geweest, om het leven op je te nemen? Ik was bang, als ik er aan dacht, hoe wij allen opgesloten zijn in het grote net, tussen de sterren, die niet wijken en de aarde, die dezelfde blijft, ieder jaar dezelfde....' Hij stokte; de verwondering in haar ogen groeide. Hij zag, dat hij haar verschrikt zou maken, als hij op deze toon verder ging, zag, dat dit alles te zonderling voor haar klonk. Hij liet haar los en zuchtte. - 'Het is moeilijk, om alles te zeggen, zoals men het denkt,' zei hij, - 'voor jou moet het anders geweest zijn; jij bent opgegroeid zonder er bij te denken.... zoals onze kleine lammeren opgroeien tot ooien, spelenderwijs....' Hij zweeg weer, schudde het hoofd. 'Om te leven moet men weten, wat men wil,' hernam hij. 'Ik geloof, dat mijn angst zo groot was, omdat ik mijn doel niet kende en evenmin wist, waarvoor ik ter wereld kwam....'

Hij tuurde naar het stilstaande water en dacht aan zijn moeder. En hij begon Thuaa te vertellen van zijn jeugd, van zijn grootvader in het bakstenen, strenge huis, en van zijn moeder, die aan god Enlil was uitgehuwelijkt en gezongen en gedanst had in het Huis der Bergen.... van haar ziekte en dood, en van zijn eigen vlucht en heimwee om al het verlorene. Hij hoorde haar rustige aandachtige adem achter zich; zeker moest ze met stille bevreemding luisteren. Hij kon zich de verwondering van haar gezicht voorstellen; maar hij moest doorspreken, zich ontdoen van al de beklemmingen, die het laatste jaar in hem had opgetast.

Daarna zat hij, zwijgend afgewend, en brokkelde harde stukjes leem los, die hij in het water gooide. Na een poosje keerde hij zich, vragend, naar haar om. Waarom had hij haar dit alles gezegd? Waren het niet de gevoelens van zijn eenzaamheid, waarmee hij haar enkel van zich vervreemden kon? Hij zag haar glimlachen; de blik van haar zwarte ogen was troebel en zeker tegelijk; ze stak hem, tastend, de armen toe. Met één beweging was hij naast haar. Het leek, of onzichtbare handen hen naar elkaar toewierpen. De moederlijkheid van haar omhelzing verstroomde met Urukagina's herinnerend verlangen. - 'Nu weet ik mijn doel, Thuaa,' zei hij, - 'jou wil ik, het leven met jou.' -

Haar armen sloten zich sterker om zijn hals. Hij hief het hoofd, keek om zich; ver achter hen in het paarswordend avondland dreven boeren een ossenpaar voor het water-rad. Hij stond op, nam haar op zijn armen, daalde de leembank af en begon met haar de stroom te doorwaden; zijn voeten grepen naar vaste grond, terwijl zijn mond haar haren kuste. Aan de overzij strekte zich een brede strook treurgewas, waarvan de lage takken, die eens door het water gesleept hadden, ontbladerden en dorden. Hij duwde ze op zij, legde Thuaa in de dopheide, die tot onder de heesters woekerde en boog de twijgen dicht als een nest. Alles deed hem denken aan hun eerste afzondering, en alles was anders, zelfgewild. Uit zijn keel kwamen nieuwe woorden, zacht en diep, elk woord een windvlaagje, dat haar deed trillen, maar hij wist, dat het niet van angst was. Zij zelf gleed omvangend onder hem, trok hem neer over de zwellende vaas van haar heupen, toen hij zich, trots en beschermend, over haar boog. Thuaa lachte tegen hem bij ieder woord, dat hij sprak; in het halfduister van hun veld-bed sperden haar ogen zich stralend. Pas, toen hij haar doordrong, beefden ze dicht, haar lippen weken vaneen, zonder dat ze geluid gaf, en onder zijn borstkas begon haar hartje onstuimig te hameren.

THEUN DE VRIES

(*Wordt vervolgd*)

Luctor et emergo

Tweede Hoofdstuk: Zwijgend Goud

(Vervolg)

Korte samenvatting van het voorafgaande. - Een schrijver, de ‘ik’ van het verhaal, brengt de zomer door in zijn buitenhuis op Walcheren. Hij wordt op een dag van verschillende zijden ingelicht omtrent een bruiloft die te Middelburg plaats vindt: 's morgens door een student, 's middags door Annie K., die een goede kennis is van de schrijver en een nicht van de bruid. Zo komt hij geheel op de hoogte, in de eerste plaats omtrent de bruid zelf, die Lucie v.W. heet, omtrent de bruidegom, genaamd v.A.v.A., en verdere familie-verwikkelingen. Een oom en tante der bruid, Oom Dick en Tante Marie, hebben bij het huwelijk het dessertzilver dat zij toegezegd hadden niet gegeven wegens een klein verzuim door de bruidegom gepleegd jegens oom en tante. De schrijver en Annie zijn inderhaast om vrede te stichten een reusachtige zilveren lepel gaan kopen en hebben die anoniem op het trouwdéjeuner aan het bruidspaar doen toekomen, met een begeleidend rijmpje, waaruit op te maken viel dat het dessert-zilver toch door oom en tante zou worden geschonken. - 's Avonds krijgt de schrijver wederom onverwacht bezoek, en wel van Heleen v.W., de zuster der bruid. Hierdoor geraakt hij vertrouwd met het huiselijk leven der v.W.'s, in het bijzonder met het karakter der bruid. Haar vader is majoor v.W., territoriaal bevelhebber van Walcheren; Lucie, de bruid, en Heleen hebben nog een broer, Frans genaamd, die echter, in Europa mislukt, in Nieuw-Zeeland is gaan ‘farmen’. Voorts krijgt de schrijver de indruk door dit bezoek, dat er na het trouw-déjeuner iets ontzettends moet zijn voorgevallen. Heleen vraagt dringend Henk L. te spreken. Henk L., een dichter, is een vriend van de schrijver, tevens een jeugdvriend van de bruidegom v.A.v.A. Als zodanig is hij v.A.v.A.'s getuige bij het huwelijk geweest. Hij heeft gemeld bij de schrijver te komen logeren. Als er echter gebeld wordt, - het is nu elf uur 's nachts -, is het niet Henk L., de verwachte gast, maar een onbekende. Het is v.A.v.A. zelf, de bruidegom van vandaag. Hij vraagt de schrijver of Henk L. reeds bij hem is. De schrijver verzoekt v.A.v.A. binnen te komen en met hem op Henk's komst te wachten. Heleen - bij het hooren van v.A.v.A.'s stem - is door de achterdeur ontvloden. In het volgende geeft v.A.v.A. een verklaring van zijn onverwacht bezoek.

Het eerste wat ik uit v.A.v.A.'s mond vernam, na een vermelding der ‘dramatis personae’ en een korte schets der u reeds bekende omstandigheden, streelde mij niet weinig. De zilveren lepel was een groot succes geworden; er had, toen het versje werd voorgelezen, een ‘generaal pardon’ plaats gehad aan het trouwdéjeuner. Oom Dick had volgehouden dat het gedicht van tante Marie was, terwijl tante Marie zei dat als de lepel niet van oom Dick kwam en het vers van Heleen, lepel plus versje alleen afkomstig konden zijn van Frans uit Nieuw-Zeeland. Iedereen had toen eerst recht bewezen geacht, dat tante Marie tenslotte toch over de brug was gekomen maar het niet weten wilde, want hoe kon Frans in Nieuw-Zeeland op de hoogte zijn van de dessertzilver-affaire! Toen tante Marie pertinent bleef ontkennen, had iedereen een duit in het zakje gedaan, de een zei dit, de ander dat. Zo had v.A.v.A. zelf de onderstelling gewaagd, dat het geschenk op onderling overleg berustte van Henk en Heleen, maar ook dezen ontkenden. De vader der bruid, de majoor v.W., had een eind aan de discussies gemaakt door plechtig op te staan en tante Marie namens het bruidspaar - dat onmiddellijk instemde - van harte dank te zeggen voor het geschenk, dat, al was het niet van haar, althans van het hare de profetie was. Hij kende, zei hij, zijn zuster. Zij vergat nooit, maar kon niettemin vergeven. Zij was consequent, maar beschouwde ieder ding als een uitzondering op de regel die zij alleen ten opzichte van zichzelf met gestrengheid in acht nam. Zo nu ook weer met die lepel. Natuurlijk had Marie die gegeven, zei de majoor, maar men kon niet bovendien van haar vergen dat zij voor haar eigen grootmoedigheid uitkwam. Hierna had een donderend applaus der gasten tante Marie's verdere protesten overstemd.

Ik begon mij af te vragen, hoezeer ik genoot van een heimelijke vreugde, of dit nieuws, hoe gewichtig ook voor de betrokken familie, wel in die mate pressant was, dat een bruidegom het mij kwam melden in het middernachtelijk uur van zijn huwelijksdag. En waarom moest ik weten op dit ‘onwaarschijnlijk uur’, om een term van de student te gebruiken, dat oom Dick, na de toespraak van de majoor, een cheque had geschreven, stante pede aan tafel, van zoveel duizend gulden, en dat hij deze cheque, wederom onder donderend applaus der gasten en stille tranen der bruid en tante Marie, ter hand gesteld had aan Heleen ‘voor

een reis naar Nieuw-Zeeland, nu Lucie een andere reis onderneemt'? - Natuurlijk, het werd ontroerend toen ik ervoer, dat hierdoor Heleen in staat werd gesteld Lucie's oude gelofte, namelijk het huishouden van Frans in Nieuw-Zeeland te gaan doen, na te komen. Maar wat heb ik er mee te maken, dacht ik, in gedachte tot de bruid mij richtend, - wat heb ik er mee te maken, of gij toezeggingen, vóór uw huwelijk gedaan, door uw jongere zuster in laat lossen? Ik benijd, ging ik in gedachten voort, Frans in Nieuw-Zeeland die gij dieper liefhebt dan wie ook ter wereld; ik benijd Heleen die waardig wordt gekeurd uw plaats te vervangen; ik benijd oom Dick die een cheque kan schrijven om de traan te drogen bij het voorlezen geschreid van Frans' gelukstelegram; ik benijd zelfs alle aanwezige gasten die uw stille tranen hebben gezien en tante Marie in het bijzonder die ze mee heeft geschreid; - maar wanneer ben ik aan de beurt iets voor u uit te richten? Al deze gebeurtenissen, hoe onbeduidend schijnbaar, moeten toch, zoals alles op aarde, een geheimschrift zijn dat uw wens bevat. Geef mij een aanwijzing, aanbedene!

Zulk een aanwijzing werd mij voorlopig nog onthouden, toen v.A.v.A. ter zake kwam en meldde dat de mobilisatie werd voorbereid; dat de huwelijksreis dus niet naar Venetië ging, zoals oorspronkelijk het plan was; dat er thans kamers waren gereserveerd in hotel Nassau-Bergen; dat deze kamers echter, sedert vanmiddag, telefonisch weer waren afgezegd. Noch zei het mij iets, toen ik vernam hoe Heleen, bevreesd dat het naderend oorlogsgevaar haar reis naar Nieuw-Zeeland dwarsbomen mocht, terstond naar Amsterdam getelefoneerd had om op de eerste de beste boot uit Genua een hut richting Batavia te bespreken.

Wel begreep ik toen, bruid, - mag ik u Lucie noemen? - dat gij nog gezien Heleen's overhaast vertrek, veel, zeer veel met haar had te overleggen; ook had ik begrip voor de toestand van uw vader, Walcheren's militair commandant, die door het vertrek van beide dochters alleen in huis achterbleef, zonder, naar mij verteld werd, over mijn huishoudelijke aanleg te beschikken; ik nam de verzekering aan die v.A.v.A. mij gaf, dat gij, ook als er niets anders gebeurd was, Walcheren niet de rug toe had kunnen keren, alvorens het een en ander geregeld te hebben; alvorens, met andere woorden, Heleen de nodige in-

structies te hebben gegeven omtrent klimaat en hygiëne van Nieuw-Zeeland, waarvan gij, naar niemand ooit had geweten, studie gemaakt hadt; alvorens, daarenboven, gezorgd te hebben dat de oude gedienstige, de onwaardeerlijke Janne, die in uw kinderjaren in de keuken regeerde van uw ouderlijk huis, maar sinds kort op ‘non-actief’ gesteld was, gelijk uw vader het noemde, en van een welverdiende rust genoot, weer haar intrek onder uw vader's dak had genomen. Het was ontroerend, het was treffend, maar wanneer - bleef ik vragen - kreeg ik nu een opdracht? Blijkbaar hadt gijzelf reeds aan alles gedacht. Was ik nergens ingeschakeld?

Inderdaad, Lucie had - vertelde v.A.v.A. verder - alles in een ommezien geregeld. Ik heb maar één uur nodig, had zij gezegd, het is een questie van één, hoogstens twee treinen later. Terstond had v.A.v.A. haar ‘carte blanche’ gegeven; wat maakte het uit of men met de boottrein uit Vlissingen vertrok of uit Middelburg twee uur later. Toen toog Lucie aan het werk. De naaister en de kleermaker werden opgebeld om haar Nieuw-Zeelandse uitzet, die al jaren bleek gereed te liggen, voor Heleen te vermaken en te moderniseren. Heleen kreeg het sleuteltje van een geheime la in Lucie's kast, en, achter op een menu, een rijtje titels van boeken die Heleen thuis op Lucie's boekenplank zou vinden en aan boord zou moeten lezen. Ook was er nog veel strikt vertrouwelijks te zeggen: wel een half uur zaten Lucie en Heleen in een hoek van de hal samen te praten, tot eindelijk Heleen opsprong om nogmaals oom Dick te komen omhelzen en Lucie verdwenen was om zich in een kamer van het hotel voor de reis te verkleden. Heleen was haar, door het dolle heen, niet dan aarzelend gevolgd om als bruidsmeisje de behulpzame hand te bieden.

Inmiddels had v.A.v.A. de bruiloftsgasten aan tafel beziggehouden, vooral Henk L. en Erna S., die echter, naar hem meer en meer duidelijk werd, aan elkaars gezelschap voldoende hadden. Hem speet dit voor Heleen, aan wie Henk L. vroeger attenties had bewezen, maar iedereen wist hoe Henk L. was, en misschien had oom Dick - oom Dick was een mensenkenner - met de reis naar Nieuw-Zeeland nog het bijoogmerk gehad Heleen van een gebroken hart te genezen. Ja, Henk was een nummer. Hij had, om het vorstelijk geschenk in te wijden, wat

hij doen mocht, zei hij, als getuige, met de reusachtige lepel wanhopig geprobeerd Erna's koffie te roeren. Maar de lepel, door zijn afmetingen, kon niet in het kelkje; Henk's ernst daarbij was kostelijk geweest. Tenslotte had hij, onder het uitspreken van een limerick, alle gasten op die lepel een dragée gepresenteerd, waarvoor alleen tante Marie bits bedankt had.

Ik kon niet nalaten te vragen hoe de limerick luidde. Ik was daar dol op, zei ik.

v.A.v.A. wist zich te herinneren dat de rijmwoorden waren: klepel, zeepbel; de rest kon hij helaas niet reconstrueren. Ik haastte mij te zeggen dat het er niet toe deed, maar had het gevoel dat juist dit bagatel mij de sleutel van het geheimschrift in handen had gegeven. Dichters immers zijn profeten. Henk wist reeds aan het trouwdéjeuner als dichter, onbewust, dat de huwelijksreis naar Nassau-Bergen afgelast zou worden. Hij sprak dit uit, als onbewust dichter, in een parabel, de ernst verbergend onder een kwinkslag. Poëzie, ook al legt zij de sombere attributen af der waarzeggerij, is en blijft voorspelling. Ook al gebruikt zij motieven van het verleden, of andere dissimulaties, zij spreekt over toekomst. Ik had geweten wat Henk wist, - ik had, stelde ik mij voor, reeds mijn opdracht verstaan - als de limerick in zijn geheel was overgekomen. Maar reeds met de rijmen was ik dankbaar. Twee auguren verstaan elkaar met een knipoog.

Hoe het zij, oplettender dan tevoren begon ik v.A.v.A.'s verhaal te volgen. Toen Lucie, verkleed voor de reis beneden was gekomen, toen afscheid genomen was van ieder en iedereen, steeg het bruidspaar, nagewuifd met zakdoeken door de gasten, en door de student met een servet, nageworpen met rijst en gebruikelijke schoenen, in oom Dick's limousine. Niet echter naar Vlissingen's station ging de tocht, al had men de boottrein nog kunnen halen, zoals v.A.v.A. nog even door het hoofd ging, maar naar Serooskerke, waar Janne woonde, Lucie's vader's oude getrouwe, die, nog geheel onkundig met wat Lucie met haar voorhad, - namelijk dat zij straks weer de ruime keuken zou betreden bij ‘haar majoor’, weer met haar stevige knuisten het koper glimmend zou poetsen van bel en asbak, weer de leveranciers aan de deur te woord staan, weer de uniformen uitborstelen, weer de kip braden en het eitje koken, zoals zij dit slechts kon volgens de majoor, - achter de geraniums op de

vensterbank, juist per bus thuisgekomen van Middelburg, waar zij Lucie's huwelijksinzegening in de kerk op een der voorste banken had bijgewoond en daarna wat gewinkeld, van een versgezet kopje thee zat te genieten, namijmerend over dominee's preek over ‘één ding is nodig’ en tegelijkertijd wachtend, met de onbewuste ontvankelijkheid van een dichter, op hetgeen het noodlot en de passage in de dorpsstraat haar voor nieuws brengen zouden. Geen zweem van verrassing - als wist zij reeds alles - vertoonde zich op haar doorgroefd gelaat, toen haar scherpe ogen oom Dick's limousine voor haar woning zagen stoppen; maar toen de chauffeur het portier had geopend, toen Lucie, gevolgd door haar baron, uitstapten en het tuinpad betraden, nam zij de hoorn van de tafel, de hoorn die zij aan het oor brengt, niet zozeer om uw woorden te verstaan - want die leest zij van de lippen - maar om de klank van uw stem tot haar door te laten dringen. Voor het verdere was zij op alles voorbereid: haar kerk-schort had zij nog aan, en het had geen zin de muts nog op te zetten, want ten eerste bevond zij zich op eigen territoir, en ten tweede was ook de ondermuts met krullende ijzers kraakhelder gesteven.

Zo stond Janne reeds bij de waterput bij haar achterdeur, toen Lucie en haar man om het huis heen kwamen. De linkerhand bracht de hoorn naar het oor, en, aan de andere zijde van het platte beukje, ging de rechterhand ten groet zo ver naar voren als de gebruine arm kon reiken. Geen zweem van verrassing had Janne getoond, zei v.A.v.A. met nadruk, - en ik meende dat hij hierbij mij verwijtend aankeek, - dat het bruidspaar, alvorens op de huwelijksreis te gaan, nog even bij haar langskwam; integendeel, zij scheen van het besef doordrongen, dat men naar geen beter plekje ter wereld kon reizen dan naar haar woning en welverzorgde moestuin. Afgezien van alles, zei v.A.v.A., was hij geneigd dit te beämen. Het was een uitgezocht plekje. Hij had een verrukkelijk kwartier onder een appelboom gezeten, terwijl Lucie met de ‘sibylle’, zoals Heleen Janne noemde, naar binnen was gegaan om een regeling te treffen. Neen, binnen een kwartier was reeds alles besproken: als Janne morgen kwam met de eerste bus, had de majoor van haar weer zijn eerste ontbijt voor hij naar het bureau ging. Lucie was zeer spoedig, gevolgd door Janne, weer buiten gekomen en was nog even op

het bankje gaan zitten naast v.A.v.A., haar hand in de zijne leggend. Janne had glimlachend naar hen staan kijken en gezegd dat nog mooier dan haar moestuin de ring aan Lucie's hand was. Huwelijken werden in de hemel gesloten.

Met moeite was het bruidspaar, vervolgde v.A.v.A., van het bankje opgestaan; met moeite had men van Janne afscheid genomen. Het was een oase geweest, die landelijke rust na het bruiloftsrumoer. Toen hij in dien geest iets tot Lucie gezegd had, nadat zij weer hadden plaats genomen in de met bagage volgeladen auto, had Lucie haar hand weer in de zijne gelegd en hem gevraagd, in plaats van rechtstreeks naar het station te rijden, nog eens voor het laatst de ‘tour de l'île’ te mogen maken. Met deze term - een term van haar broer Frans - bedoelde zij de rondrit over het eiland, via Domburg en Westkappel, die zij op zomeravonden met Frans placht te doen in de tijd dat hij een two-seater had: Frans aan het stuur, zij, Lucie, naast hem, Heleen en meestal Erna in de dickeyseat. Men dronk dan koffie in Domburg, ontmoette daar kennissen, danste als er te dansen viel, en keerde 's nachts over de Westkappelse zeedijk, onder het maaiend licht der vuurtoren door, soms in een karavaan van auto's, naar Middelburg terug. Natuurlijk had v.A.v.A. toegestemd, ze hadden immers de tijd aan zichzelf, maar - had hij aan de chauffeur gevraagd - misschien had oom Dick de auto nog nodig. Neen, oom Dick had juist met nadruk gezegd de wagen vandaag niet meer nodig te hebben; de chauffeur had zelfs opdracht, mocht het bruidspaar ook de laatste trein naar Holland missen, hen te brengen waarheen zij maar gebracht wensten te worden.

Zo was men gestart voor de ‘tour de l'île’. v.A.v.A. had genoten alleen al van het zien van Lucie's genoegen. Tussen Serooskerke en Domburg, bij iedere villa en boerderij waar men langskwam, wist zij wie er woonde en verzocht zij de chauffeur vooral langzaam te rijden. In Domburg had men theegedronken tegenover de kerk, in Toorop's tot een modern bartje herschapen voormalig woonhuis. Vandaar was men voorbij de frisgroene golf-links, voorbij prachtige boerenplaatsen, pyramide-achtig verscholen achter opgaand hout, door het duinlandschap naar Westkappel gereden, de zeewering over, de dorpsstraat door, de vuurtoren voorbij, en zo langs een splinternieuwe kaarsrechte

verkeersweg, die - zeer tot vreugde van Frans, zeer tot spijt van Lucie's vader - grotendeels de oude bochten van de landweg afsneed, Zoutelande genaderd. Hier werd bij de legendarische plek haltgehouden, waar Willebrordus destijds zijn veldfles verloor en waar thans een gepleisterde waterput als een nis in de zeedijk is ingebouwd. Men was uitgestegen, was bij de muziektent langs een trapje van verweerde stenen de dijk opgegaan, en men had een tijdlang gearmd genoten van de zilte bries en het wijde uitzicht, de torens tellend in het zich achter het dorp uitstrekkend land, de witte kustlijn volgend tot de mond der Westerschelde, de Belgische badplaatsen noemend aan de overkant. Daarna was men een eindweegs langs de dijk voortgewandeld, en, waar die overgaat in duin, naar een volstrekt eenzaam stukje strand afgedaald. De zee lag, spiegelglad en blauw als een meer, nauwelijks ruisend, tussen twee golfbrekers in, te deinen. Het bruidspaar had staan turen naar voorbijgaande schepen en Lucie had verteld hoe zij met Frans en Heleen, als het weer er zich toe leende, hier 's nachts gingen zwemmen, liefst zonder badpak. Het was schitterend geweest als de zee gelicht had. Frans en Heleen gingen altijd te ver en luisterden niet als Lucie ze terugriep. Zij speelden drenkeling en zeemeermin. Frans zag men niet meer en van Heleen alleen de glinsterende armen. Lucie had duizend angsten uitgestaan.

Toen had Lucie de wens te kennen gegeven, nu zij van het land harer jeugd afscheid had genomen, ook de zee vaarwel te zeggen. Men was, elkaar helpend op de glibberige rotsen, naar de uiterste punt van een golfbreker gegaan. Daar was het ontzettende gebeurd.

Precies, lezer, als in een roman, wanneer op het spannendste punt het hoofdstuk afbreekt, brak v.A.v.A. hier zijn verhaal af en begon vragen van luttel belang te stellen, als: hoe laat het nu wel was; of Henk L. nog zou komen; of, in geval ik naar bed wilde, hij - v.A.v.A. - hier alleen op Henk mocht blijven wachten, en dergelijke meer. Dit waren nog vragen die ik beantwoorden kon, hetgeen ik deed ononderbroken hem strak terug aankijkend. Want hij keek mij strak aan, gedurende dit intermezzo, als keurde hij mijn hart en nieren, als peilde hij wie en wat ik was. Toen hij echter ging vragen hoe groot op Walcheren het juiste verschil was tussen eb en vloed, hield ik op met nog-

maals whiskey inschenken, waarmee ik mij een houding had trachten te geven, wierp mijn sigaret op de haard en vroeg hem vierkant, helaas met iets te veel emotie, zoals altijd als ik iets vierkant vraag, of Lucie, of mevrouw v.A.v.A. soms een ongeluk was overkomen.

Ja, zei v.A.v.A., het keuren stakend; ja, haar was een ongeluk overkomen, erger, volgens haar, dan wanneer zijzelf verdronken was. Hij, v.A.v.A., hij hechtte zeer zeker ook aan symbolen, maar niet als Lucie. Voor Lucie was een symbool meer dan een symbool. Het portret van haar overleden moeder had zij lief als haar moeder, bij wijze van spreken. Zo was Lucie, Lucie was zeer bijzonder. Datgene dat niet van deze aarde was, het huwelijk bijvoorbeeld, - huwelijken werden in de hemel gesloten, in dit opzicht stemde Lucie met Janne overeen, - maakte niettemin zich kenbaar op aarde, behalve door het gevoel in de harten der mensen, door middel van tekens. Hoe eenvoudiger, hoe gebruikelijker de tekens waren, hoe meer ze haar zeiden. Hoe gewoner hoe heiliger. Het kruis was Jezus, het huwelijk - zei v.A.v.A., na mij verzekerd te hebben dat de vergelijking van Lucie stamde en dat Lucie hiermee niets lasterlijks bedoelde, integendeel, - het huwelijk was de trouwring. De ring was geen symbool, hij was alleen hierdoor bij overlevering symbool geworden, omdat hij een deel des hemels was op aarde en als zodanig meer wezenlijk dan ons persoonlijk gevoel.

Ik bezag, gedurende bovenstaande beschouwing, die ik sterk voor u bekort, de trouwring aan de hand van v.A.v.A., die hij gedurig ronddraaide als wond hij een horloge op. Ook zag ik de zegelring aan zijn andere hand, het teken - om met Lucie te spreken - van zijn geslacht, van zijn naam, van voorouders die leefden en elk zijner handelingen kracht bijzetten, zo vaak de hand zich bewoog en in bloed-rood lak een stempel drukte. En ik bewonderde zijn geestesadel, toen hij voorgaf minder aan symbolen te hechten dan Lucie deed. Ik voor mij, ik kon de gedachte begrijpen, wanneer ik aan de vlag dacht, of aan de standaard van het regiment.

Iets in die geest zei ik, en het was of dit v.A.v.A. deed besluiten, de inwijding als geëindigd te beschouwen en tot de mededeling van het geheim over te gaan. Lucie had, toen zij op de uiterste punt van de golfbreker stonden, nog enkele stappen

voorwaarts gedaan over halfoverspoelde, alleenstaande rotsen, had zich toen diep voorovergebukt en de vlakke hand in een dier van zeewater doorzogen holten tussen de rotsen met uitgespreide vingers laten drijven. Eensklaps had zij zich omgekeerd naar v.A.v.A., die bij de laatste palissade staan was gebleven, en had zo ontzettend geschreeuwd en met de arm gezwaaid, dat v.A.v.A. zich geen ogenblik bedacht had en naar haar toe was gesneld. Haar schreeuw had anders geklonken dan wanneer iemand door een krab wordt gebeten, door een kwal gestoken, of een scherp schelpje in zijn schoen krijgt, of enig ander onschuldig zeeongeluk ondergaat. Het had hem moeite gekost, toen hij haar bereikt had, Lucie te weerhouden in zee te springen. Wel een uur lang, zo lang als de 'crisis' duurde, lagen zij geknield naast elkaar, elkaar vasthoudend, of kropen op handen en voeten over de krakende mossels. Lucie had namelijk, toen zij haar ondergedompelde hand terug wilde trekken, bemerkt dat haar trouwring verdwenen was. Zoiets, haastte v.A.v.A. zich er aan toe te voegen, gebeurde gemakkelijk. Het was gevaarlijk met ringen in zee te gaan. Zeewater maakte de vingers glad, misschien ook slanker, en door het gebruis en het geschuim zag men het te laat als de ring was afgegleden. Zo moest het gebeurd zijn. Het had een natuurlijke oorzaak.

Ik drukte mijn deelneming uit. Men had, vroeg ik belangstellend, de hoop om de ring terug te vinden toch niet te spoedig opgegeven?

Wat dacht u, zei v.A.v.A., - de hoop opgeven! - Dan kende ik Lucie niet. Men had de bodem van de holte tussen de rotsen plekje voor plekje afgetast; men had zand van buiten tegen de openingen opgeworpen, om het wegspoelen te beletten; men had met de vingers als een vork gedregd en geharkt; men had bosje voor bosje het kleverig wier van de rots afgerukt en grondig onderzocht. Twee boerenmeisjes, die aangelopen kwamen van het strand, hadden, de rokken opgerold om de lenden, op aanwijzingen van Lucie, terwijl v.A.v.A. haar de handen vasthield en beloningen toeriep, voetje voor voetje heel de omgeving doorwaad. Niets had mogen baten. De ring was en bleef verloren. In Zoutelande terugkomend had v.A.v.A. - men kon nooit weten - bij de burgemeester aangifte gedaan en een bedrag van honderd gulden uitgeloofd voor de eerlijke vinder. Zoals hij zo-

juist had vernomen - hij was voor hij hierheen ging nog in Zoutelande gaan informeren - was geheel het dorp in de weer geweest tot het invallend donker, echter zonder resultaat.

Lucie had zich betrekkelijk spoedig hersteld toen zij eenmaal weer in de auto zaten. Het moest zo zijn, zei ze. Maar v.A.v.A. kende haar genoeg om te weten dat ze troosteloos was. Zij had voorgesteld zonder stoppen naar Bergen door te rijden. Hij had er niet aan gedacht. Men was eerst in de Abdij, om wat op te knappen, afgestapt; daarna had men, buiten, aan een der tafels op de stoep, een kleinigheid gegeten; inmiddels had de chauffeur de bagage op zijn last naar het huis van Lucie's vader gebracht, uitgezonderd dit; - en hierbij wees hij op het koffertje dat bij de stoel stond waar zijn jas overheen hing; - vervolgens had hij Lucie overreed nog één nacht in het huis van haar vader door te brengen, waarmee hij in de gelegenheid kwam een laatste poging te wagen. Hij wilde namelijk aan het strand zijn als de eb op zijn laagst was. Dit had hij echter voor Lucie verzwegen om haar niet nodeloos met vruchteloze hoop te kwellen. Veel verwachting had hij niet. Een ervaren strandjutter had hem in gemoede de raad gegeven zijn geld niet te verkwisten en een nieuwe ring te kopen. Daar kon hij nog altijd toe overgaan als niets onbeproefd gelaten was. Morgen vroeg om vijf uur kon de eb zo laag zijn dat de golfbreker geheel op het droge lag, als een aangespoelde walvis van Jonas, had de jutter gezegd.

Ik verzocht mede van de partij te mogen zijn. - Hoe dwaas was ik, Lucie, dat ik menen dorst uw opdracht verstaan te hebben! - Ik had, zei ik opbeurend tegen v.A.v.A., bijzondere kwaliteiten als het op vinden aankwam. Ik vond nooit waar ik gezocht had, ik vond steeds per ongeluk, als het ware, of liever op goed geluk.

Bent u de schrijver? vroeg v.A.v.A. Het stond hem bij, iets van mij gelezen te hebben. Het merkwaardige was, dat wat ik zojuist over mijn uitzonderlijke vindingrijkheid beweerd had, Lucie, ongeveer met dezelfde woorden, gezegd had over Henk, toen zij door de stille Middelburgse straten terugwandelden naar haar vader's huis. Het beste is, had ze gezegd, dat we Henk vragen, als hij gelegenheid heeft, nog een paar dagen op Walcheren te blijven, - hij kon eventueel bij haar vader logeren, die zeer op Henk gesteld was, - om het zoeken voor hen

waar te nemen. Zelf kunnen we dan, vervolgde ze, morgen vroeg vertrekken. Wat Henk niet vindt vindt niemand.

Dit waren, bruid, letterlijk uw woorden geweest. - Ik was nergens in uw plan ingeschakeld, concludeerde ik verbitterd, dan als de bewoner van een huis waar v.A.v.A. kans had Henk te treffen. Zo was het. Onverbiddelijk.

Wist gij dan niet, gij die alles ziet met uw heldere ogen, dat Henk hier niet was? Dat hij, na uw zuster verlaten te hebben, met Erna S. danste in Britannia? Dat hij wel beter te doen had, na een geslaagd déjeuner, dan bij mij te komen logeren?

Dergelijke lage gevoelens van rancune en onmacht speelden mij door het hoofd terwijl v.A.v.A. begon te vertellen hoe de thuiskomst bij Lucie's vader geweest was. Met leedvermaak vernam ik hoe de majoor verre van dankbaar bleek, zo spoedig na het verlies van Lucie als dochter, door Lucie als gast verrast te worden. Mopperend over het veel te zware eten, dat men aan het déjeuner hem voor had durven zetten, ging hij, zoals hij zei, vroeg onder de wol. Heleen had op haar kamer met het hoofd op de armen zitten schreien, maar niet om Lucie's vertrek, want toen Lucie binnentrad en haar vertelde waarom, was zij woedend en ‘nonsens’ roepend opgesprongen, had de trap aflopend haar hoedje opgezet, in de gang de fiets genomen en met een slag de voordeur achter zich gesloten. Dit wat betreft Lucie's huisgenoten.

Wat Lucie zelf betreft, zij was uit weeromstuit de kalmte zelf geworden. Zij had v.A.v.A. vergiffenis gevraagd dat zij zijn dag had bedorven, hem dankgezegd voor zijn goede zorgen. Dat hij, op zijn trouwdag, niet om haar bijgeloof had gelachen maar goedschiks thuis haar tot rust liet komen en nu zonder ergernis naar zijn hotel terugging, schatte zij hoger dan een trouwring. Zij zou dit nooit vergeten. Als hij soms te moe was om nog naar Henk te gaan zoeken, die afgesproken had bij zijn vriend N. te logeren, - hetgeen zij toevallig wist door tante Marie, die aan Henk haar logeerkamer had aangeboden, maar aan wie hij had geantwoord, dit zijn oude vriend N., die onder de duinen woonde bij Zoutelande, niet aan te kunnen doen, - als hij, met andere woorden, liever tijdig ging rusten, om morgen vroeg haar uitgerust af te kunnen halen, mocht hij wat haar betrof Henk Henk laten, die de hemel wist waar zat. Men zou uit Bergen,

morgen, naar de burgemeester van Zoutelande schrijven, waar de ring, zo hij nog gevonden werd, - wat ondenkbaar was - heengestuurd moest worden. Zo was Lucie weer geheel de oude blijmoedige Lucie, aan alles denkend. Maar nu ging ze, had ze gezegd, als v.A.v.A. het goedvond, met de kippen op stok. Morgen was weer een dag. Ze zou, zo vroeg de haan kraaien zou, opstaan en gereed zijn voor de afreis. Om deze vergelijking met de pluimvee-wereld, verklaarde v.A.v.A., moest ik niet lachen. Lucie had, achter in de tuin van haar vader, een kippenren en onderhield die eigenhandig. Later, in Assen, zou men duiven houden, waar v.A.v.A. persoonlijk meer voor voelde. Goed, had Lucie gezegd, als het maar vogels waren.

Zo had v.A.v.A. haar spoedig wel-te-rusten gezegd, maar hij had, in plaats van naar Hotel du Commerce te gaan, vlak bij Lucie's huis, bij het station een taxi naar Zoutelande genomen, om - zoals hij reeds verteld had - een laatste poging te wagen betreffende de ring. Hij moest met de strandjutter om vier uur op het strand zijn. Het was hem ingevallen, toen hij afscheid nam bij de burgemeester, dat het nooit kwaad kon als hij Lucie's raad volgde en Henk de zaak verder in handen gaf. Hij was er altijd wel bij gevaren als hij Lucie's ingevingen blindelings nakwam. Zo had hij de burgemeester mijn adres gevraagd en horend hoe vlakbij ik woonde - het was een boerenkwartiertje - had hij de taxi naar Middelburg teruggestuurd en was komen lopen. En hier zit ik nu, zei hij, u de nachtrust benemend. Hij bood verontschuldigingen aan.

Ik zei dat ik toch op Henk had moeten wachten. Wij waren lotgenoten, zei ik. Ik herhaalde mijn aanbod morgen ook naar het strand te gaan, hetgeen v.A.v.A. - kon hij dit wel vergen? - na enige aarzeling aanvaardde. Bovendien beloofde ik als Henk kwam - want hij zou stellig op een gegeven moment op komen dagen - hem van de ring en van alles wat daar aan vastzat op de hoogte te brengen. Maar Henk kwam, vermoedde ik, niet meer vannacht. Was het niet het verstandigst Lucie's laatste wenk niet in de wind te slaan, en, zolang het gevorderde uur zulks gedoogde, - met een ander beeld uit de vogelwereld, - nog een uiltje te gaan knappen? Zonder gekheid, zei ik, mag ik u boven mijn bed aanbieden?

Ik verduidelijkte mijn voorstel. Kijk, de logeerkamer bleef

voor Henk gereserveerd; als nu v.A.v.A. mijn slaapkamer nam - ik prees het bed en het uitzicht - sliep ik op het veldbed in mijn werkvertrekje, waar ik bij voorkeur sliep als ik gasten had, als ik er met andere woorden de kans toe kreeg. Bovendien zou ik, wanneer hij bleef overnachten, en hij niet naar Huis ter Duin ging, - want dit had v.A.v.A. nog even voorgesteld, - hem morgen de kortste weg naar het strand kunnen wijzen. Het scheelde minstens een kwartier - een boerenkwartier - als hij met mij op pad ging. Zo drong ik aan en ik wist hem tenslotte over te halen.

Zijn jas en hoed had ik inmiddels, al sprekend en lopend, aan de kapstok in het voorhuis gehangen. Het koffertje nemend loodste ik v.A.v.A. de ijzeren wenteltrap op. Ik wees hem mijn slaapkamer, de badkamer, en terwijl hij daar een ogenblik met zijn toilet bezig was, voorzag ik mijn bed van schone lakens en bracht mijn eigen beddegoed naar het werkkamertje over. Het was in geen tijd gebeurd. Toen ik weer boven kwam, stond mijn gast, reeds in pyama's, peinzend voor het raam de - gelukkig - nog donkere nacht in te staren. Men kon de zee hier horen, zei hij. Ik ried hem terstond ter ruste te gaan. Ik zou de wekker zetten. Hij behoefde niet bang te zijn dat ik mij zou verslapen. Hij keerde zich om en gaf mij een hand. Tot morgen, zei hij, toen ik de deur sloot.

Alle kleingeestige gedachten, zoals afgunst op Henk, waren mij reeds ontvallen vóór ik mij in de werkkamer op het veldbed uitstrekte. Ik had mijn opdracht gekregen, al was het er maar een, zo meende ik, die ik aan Henk door moest geven. Ook bewonderde ik v.A.v.A.'s vrijwillig offer van een bruidsnacht. Zou ik daartoe in staat geweest zijn? En tevens koesterde ik heimelijk de kinderlijke hoop de ring terug te vinden.

Het werkkamertje heeft met de witte muren 's nachts een geheimzinnige ruimte. Ik zag, toen ik mij uitstrekte, mijn werktafel en stoel staan in de verte alsof zich daar grote dingen afspeelden. Even bedacht ik nog dat ik de wekker moest zetten, omdat ik het v.A.v.A. ter geruststelling beloofd had. Maar de eigenschap bezittend wakker te worden, op welk uur ook van de nacht, wanneer ik in bed liggend het uur mij inprent, nam ik mij voor om drie uur op te staan. Bovendien was ik vrij zeker toch niet slapen te kunnen, de twee uur die mij restten, zoveel beelden

en gedachten woelden mij door het hoofd. Maar kijk, boven verwachting, sliep ik onmiddellijk in, en wat meer zegt - want ik droom zelden - ik droomde.

M. NIJHOFF

(*Wordt vervolgd*)

De geestrijke ridder Don Quichot van de Mancha
Door Miguel de Cervantes Saavedra

Zesde hoofdstuk*)
Verhalende het vermakelijk en omstandig onderzoek, dat de pastoor en de barbier in de boekerij van den geestrijken ridder ondernamen.

Don Quichot sliep. De pastoor vroeg het nichtje de sleutels van het vertrek waar de boeken, oorzaak van alle onheil, zich bevonden en zij stelde ze hem recht gaarne ter hand. Allen, de huishoudster incluis, betraden daarna deze kamer waar zij meer dan honderd prachtig gebonden folianten zagen staan, en ook een paar kleintjes. De huishoudster had ze maar net gezien, of zij verliet weer haastig het vertrek, om terstond terug te keeren met een napje wijwater en een soortement sprengkwast; zij zeide:

'Hier hebt UEd. een wijkwast, mijnheer de licentiaat, en spreng U de kamer maar terdege, want er kon hier best een van de toovenaars rondspoken die in dit soort boeken leven om ons te beheksen als wraak dat wij ze van het aardrijk willen laten verdwijnen.'

Om die onnoozelheid van de huishoudster moest mijnheer de licentiaat hartelijk lachen en hij vroeg meester Nicolás hem de boeken stuk voor stuk aan te geven, ten einde na te zien waarover zij handelden; er konden er best bij zijn die den vuurdood niet verdienden.

*) Wegens gebrek aan plaatsruimte moesten de uitvoerige bibliographische aanteekeningen bij dit hoofdstuk vervallen; zij zullen worden afgedrukt bij de boekuitgave.

‘Nee,’ zei het nichtje. ‘Geen genade, voor geen enkel boek, ze hebben allemaal schuld aan het onheil, laten we ze door het raam op de binnenplaats smijten en er een stapel van maken en dien daar in den brand steken of laten we ze nog liever naar den hoenderhof brengen, want als we het vuur daar stoken hebben we geen last van den rook.’

De huishoudster ging akkoord: zoo fel waren de twee vrouwen op den dood van die onschuldige slachtoffers. Maar de pastoor wou er niet van weten, hij stond er op eerst de titels te lezen. En de eerste foliant dien meester Nicolás hem in handen gaf heette: *De Vier Boeken van Amadis van Gallië*.

‘Dat kan geen louter toeval wezen,’ zei de pastoor, ‘want naar ik van hooren zeggen heb is dit de eerste ridderroman die in Spanje gedrukt werd, alle andere danken geboorte en bestaan aan dit werk. Het wil mij dan ook voorkomen dat wij het als zijnde de stichter van eene zoozeer verderfelijke sekte zonder eenig pardon ten vure dienen te doemen.’

‘Neen, mijnheer de pastoor,’ zei de barbier, ‘want ik heb daarentegen ook hooren beweren, dat het beter is dan alle boeken van dezen aard; en dat is een reden waarom het verdient als eenig in zijn soort gespaard te blijven.’

‘Zeer waar,’ sprak de pastoor, ‘schenken wij het dan om die reden voorloopig het leven. Laat ons zien wat daarnaast staat.’

‘Dit,’ zei de barbier, ‘zijn *De Heldendaden van Esplandian*, den wettigen zoon van *Amadis van Gallië*.’

‘Wel,’ opperde de pastoor, ‘de verdiensten van den vader mogen den zoon niet van schuld ontslaan. Pak aan, señora; zet het raam open en gooi het op den hoenderhof: laat dit boek het eerste zijn van den brandstapel dien wij richten.’

Dit deed de huishoudster met pleizier en de goede *Esplandian* vloog naar buiten en wachtte geduldig het vuur af dat hem bedreigde.

‘Verder!’ zei de pastoor.

‘Het volgende is *Amadis van Griekenland*,’ zei de barbier, ‘en als ik mij niet vergis, gaat alles wat aan dezen kant staat over het geslacht *Amadis*.’

‘Dan naar den hoenderhof met hen allen,’ zei de pastoor, ‘want om koningin Pintiquinestra en herder Darinel op den brandstapel te krijgen, mitsgaders al de herderszangen en ver-

vloekt ingewikkelde redeneeringen van den auteur, zou ik zelfs den verwekker mijns levens aan het vuur prijsgeven, gesteld dat deze mij verscheen in de gedaante van dolend ridder.'

'Ik denk er net zoo over,' zei de barbier.

'En ik ook,' kwezelde het nichtje.

'Geef maar op,' zei de huishoudster, 'en uit het raam er mee!'

Men gaf ze haar aan; het waren er heel wat; zij spaarde zich het trappenloopen en smeet ze door het venster.

'Wat is dat voor een turf?' vroeg de pastoor.

'Dit, antwoordde de barbier, 'is *Don Olivante de Laura*.'

'De auteur van dit werk,' zei de pastoor, 'is dezelfde die den *Jardín de Flores* heeft geschreven; en ik zou waarachtig niet weten welke van deze boeken de meeste waarheid behelst, of liever gezegd de minste leugens; maar ik weet wel dat dit, onzinnig en aanmatigend als het is, het raam uit moet.'

'Het volgende werk is *Florismarte van Hyrcanië*,' zei de barbier.

'Kijk, kijk, mijnheer *Florismarte*?' zei de pastoor. 'Wel warempel, zend hem maar snel naar den hoenderhof; hij verdient niet beter ondanks zijn vreemde geboorte en geruchtmakende avonturen, met zijn stroeven drogen stijl. Het raam uit, en bij de anderen, joffer!'

'Met alle soorten van genoegen, mijnheer de pastoor,' antwoordde ze; en zij deed het met liefde.

'Hier heb ik *De Ridder Platir*,' zei de barbier.

'Een oud boek,' zei de pastoor, 'maar ik vind er niets in dat clementie verdient. Het vergezelle de andere zonder eenige tegenspraak.'

En aldus geschiedde. Men nam een ander deel en zag dat het tot titel had *De Ridder van het Kruis*.

'Wegens den vromen titel dien het draagt, moest men den Ridder eigenlijk al zijn rare streken vergeven; maar men zegt wel eens: "achter het kruis staat de duivel". Ten vure dus!'

De barbier pakte een ander boek en zei: '*De Spiegel van Ridderschappen*.'

'Ik ken ZEd. wel,' zei de pastoor. 'Daarin vindt men Renout van Montalbaen met al zijn vrienden en gezellen, grooter dieven dan Cacus, en de twaalf Pairs benevens den hoogst ge-

loofwaardigen kroniekschrijver Turpijn; ik zou er waarachtig wel iets voor voelen ze tot eeuwigdurende ballingschap te veroordeelen, al was het alleen maar omdat zij deel hebben in het werk van den befaamden Matteo Boiardo, de stof waaraan de Christelijke dichter Ludovico Ariosto zoo schoon verder weefde. Vind ik hem in een andere taal dan zijne eigene dan zal ik hem geenszins sparen; spreekt hij daarentegen de zijne dan zal ik hem hoogelijk prijzen.'

'Ik heb hem in het Italiaansch,' zei de barbier, 'maar dat versta ik niet.'

'En het zou ook in het geheel niet goed zijn als ge het wel kondet lezen,' antwoordde de pastoor; 'wij zouden het den Kapitein niet euvel geduid hebben, als hij hem niet naar Spanje gebracht en in het Kastiliaansch vertaald had. Hij ontnam er veel van de oorspronkelijke waarde aan, gelijk trouwens steeds geschiedt wanneer men verzen in andere taal wil overzetten, want hoeveel zorg men zich ook geeft en hoeveel talent men ook doet blijken, nooit zal de volmaaktheid bereikt worden, die de verzen oorspronkelijk hadden. Waarmee ik maar zeggen wil dat dit boek en alle andere die er nog over deze Fransche aangelegenheden gevonden worden in een drogen welput moeten worden gesmeten of, zoo mogelijk, daarin gerangschikt, tot na rijper beraad kan worden overwogen wat er mee gedaan dient te worden, met uitzondering van een werk als *Bernardo del Carpio*, dat daarginds staat, en het andere getiteld *Roncesvalles*; want zoodra deze mij in handen komen zal ik ze doen overgaan in die van de huishoudster, en van de hare zonder pardon in die van het vuur.'

De barbier beaamde dit alles en vond het best en uitstekend: hij was zoo overtuigd van de rechtgeloovigheid en waarheidsliefde van den pastoor, dat hij hem voor niets ter wereld had willen tegenspreken. Bij het volgende boek zag hij dat het *Palmerin van Olijven* was en daarnaast stond een foliant die *Palmerin van Engeland* heette. De licentiaat keek ze in en zei:

'Maak me van die *olijf* maar dadelijk brandhout en stook er het vuur mee tot asch; maar die *palmboom van Engeland* moet gespaard en bewaard blijven als iets kostbaars; daarvoor mocht wel een kist vervaardigd worden als Alexander de Groote aantrof in den oorlogsbuit van Darius, en die hij bestemde om er de

werken van den dichter Homerus in te bewaren. Dit boek, mijn vriend, geniet gezag om twee redenen. In de eerste plaats omdat het op zichzelf een voortreffelijk werk is, en in de tweede omdat het heet gemaakt te zijn door een wijs koning van Portugal. De avonturen van het kasteel van Miraguarda zijn alle even prachtig en bekwaam beschreven; de heldere, hoofsche en klare taal is steeds met verstand en overleg in overeenstemming gebracht met rang en stand van den spreker. Wanneer ge er niets tegen hebt, meen ik, meester Nicolás, dat slechts dit boek en *Amadis van Gallië* den brandstapel vrijloopen: alle andere dienen zonder nader onderzoek vernietigd te worden.'

'Neen, mijnheer de pastoor,' hernam de barbier, 'want wat ik hier heb is de vermaarde *Don Belianis*.'

'Wel,' zei de pastoor weer, 'dit deel zoowel als het tweede, derde en vierde, heeft een weinig rabarbers van noode om zijn te groote opvliegendheid te purgeeren, ook is het noodzakelijk alles te schrappen wat er in staat over het kasteel van de Faam en andere nog erger dwaasheden, reden waarom aan deze boeken uitstel van executie wordt verleend; als ze hun leven beteren zal er erbarmen of rechtvaardigheid met ze worden betracht. Houd ze, vriend, zoolang onder uwe hoede thuis; maar laat ze niemand lezen.'

'Goed,' zei de barbier.

En zonder zich langer te vermoeien met het lezen van titels van ridderromans gaf de pastoor de huishoudster last al de folianten naar buiten te gooien. Dat was aan geen doovemansooren gezegd, want zij had meer lust die boeken te verbranden dan een nieuwe kous op te zetten. Ze nam er een stuk of acht tegelijk en smeet ze samen het raam uit, maar omdat zij er zooveel tegelijk pakte liet zij er een vallen voor de voeten van den barbier die het nieuwsgierig opraapte, om te kijken van wien het was, en hij zag dat de titel luidde: *Historie van den Roemruchten Ridder Tirante el Blanco*.

'God bewaar me!' riep de pastoor uit. 'Is *Tirante el Blanco* er ook al bij! Geef eens hier, vriend; ik verzeker u dat ik daarin een schat van genoegen en een mijn van aangename tijdpasseering gevonden heb. Hierin komen immers voor de dappere ridder Don Quirieleisón de Montalbán en zijn broer Tomás de Montalbán en de ridder Fonseca, benevens het gevecht dat de

moedige Tirante met den grooten dog leverde, de scherpzinnigheden van de maagd Placer-de-mi-vida, het liefdesspel en de bedriegerijen van de weduwe Reposada, en de oude Keizerin die verliefd is op haar schildknaap Hippolytus. Geloof mij, vriend, dit boek is wat stijl betreft, het beste van de wereld: hier eten de ridders tenminste, zij slapen en sterven in hun bedden, zij maken vóór hun dood een testament en doen verder tal van dingen die men in alle andere werken van dit soort vergeefs zal zoeken. Dit neemt niet weg dat de auteur zich bij het schrijven zooveel kleine liederlijkheden heeft gepermitteerd, dat hij verdiende voor al zijn levensdagen tot de galeien te worden veroordeeld. Neem het boek echter toch maar mee naar huis en lees het, ge zult zien dat alles wat ik er over gezegd heb waar is.'

'Zoo zal het gebeuren,' antwoordde de barbier; 'maar wat moeten we doen met al de kleine boekjes die er nog liggen?'

'Dat kunnen geen ridderromans zijn,' zei de pastoor, 'dat is poëzie.'

Hij sloeg er een deeltje van op en zag dat het de *Diana* van Jorge de Montemayor was, waarop hij, vermoedende dat al het andere wel van dezelfde soort zou zijn, zeide:

'Deze behoeven niet verbrand te worden, want het zijn geen verderfelijke werken gelijk de ridderromans en ze zullen het nooit worden ook; dit zijn boeken die ter goede verpoozing geschreven zijn, zonder nadeel voor derden.'

'Ach, eerwaarde!' riep het nichtje uit. 'Het is toch veel beter dat ze verbrand worden; want het zou waarlijk geen wonder wezen wanneer oom als hij weer beter is van zijn ridderziekte, het door deze boeken in het hoofd kreeg om zingende en een of ander instrument bespelende als herder door bosch en wei te gaan dolen, of wat het allerergste ware, aan het dichten te slaan. Want dit is naar ik heb hooren verluiden een volkomen ongeneeselijke besmettelijke ziekte.'

'Dit meisje heeft gelijk,' zei de pastoor, 'en het is heel verstandig onzen vriend nu alvast voor het gevaar van dien misstap te behoeden. Maar nu wij aanvingen met de *Diana* van Montemayor, ben ik toch van meening dat dit niet verbrand mag worden. Wel dient er alles in geschrapt wat handelt over de wijze Felicia en het betooverde water, en ook de meeste lange

verzen; het proza kan men blijven eeren, evenals de verdienste dat dit het eerste van deze soort werken is.'

'Wat ik hier heb,' zei de barbier, 'is de zoogenaamde *Tweede Diana* van den Salmantijn; en hier is nog een boek dat denzelfden titel heeft, en waarvan de auteur Gil Polo heet.'

'Nu, het boek van den dokter van Salamanca,' antwoordde de pastoor, 'moet de boeken in den hoenderhof maar gezelschap houden; de *Diana* van Gil Polo echter moet bewaard blijven als ware zij van Apollo; ga verder, vriend, en laten we wat opschieten, want het wordt laat.'

'Dit zijn,' zei de barbier, er nog een opslaande, '*De Tien Boeken van Liefdesgeluk*, samengesteld door Antonio de Lo Frasso, een Sardijnsch poëet.'

'Bij de orden die ik ontving,' zei de pastoor, 'sinds Apollo Apollo is, de muzen muzen en de dichters dichters, werd er nimmer vermakelijker en dwazer boek geschreven dan dit, dat in zijn trant het beste en zonderlingste is van alles wat het licht gezien heeft; en wie het niet las kan verzekerd zijn dat hij nooit iets smakelijks gelezen heeft. Geef hier, vriend; want ik stel het meer op prijs dit te hebben gevonden dan wanneer men mij een soutane van het fijnste Florentijnsche laken geschonken had.'

Hij legde het zeer voldaan ter zijde, de barbier ging verder en sprak:

'Hier heb ik nog *De Herder van Iberië*, *De Nimfen van den Henares* en *De Ontgoocheling der Jaloezie*.'

'Wij behoeven ze slechts over te geven aan den wereldlijken arm van de huishoudster; en men vrage mij niet naar het waarom, anders zouden wij nooit klaarkomen.'

'Hier is er nog een dat *De Herder van Filida* heet.'

'Dat is geen herder,' zei de pastoor, 'maar een zeer fijngeestig hoveling: dit dient als kostbaar kleinood bewaard te worden.'

'Dit dikke boek is getiteld *Tesoro de varias poesías*,' zei de barbier.

'Indien er minder verzen in stonden,' antwoordde de pastoor, 'zouden ze meer gewaardeerd worden: dit werk dient gewied en ontdaan te worden van minder goede elementen die er te midden van zeer voortreffelijke stukken in zijn aan te wijzen. Bewaar het, omdat de auteur een goed vriend van mij is en tevens uit

eerbied voor andere verhevener en heroïscher werken van zijne hand.'

'Dit is,' vervolgde de barbier, 'het *Cancionero van López Maldonado*.'

'Ook de schrijver van dit boek,' hernam de pastoor, 'is een goed vriend van mij; als hij zijn verzen zelf voorleest is iedereen vol lof en bewondering, want zijn stemgeluid klinkt zoo welluidend dat zijn versmuziek muzisch wordt. Hij is wat breedsprakig in zijn herdersdichten; maar men kan van het goede nooit te veel krijgen: het dient bij de uitverkorenen gespaard te blijven. En wat staat daarnaast?'

'*De Galatea* van Miguel de Cervantes,' antwoordde de barbier.

'Ik ben al jaren goed bevriend met dien Cervantes en voor zoover ik weet heeft hij meer ervaring van muizenissen dan muzen. Zijn boek is niet slecht gedacht; het is aardig opgezet, maar het is niet af: wij dienen het aangekondigde tweede deel af te wachten; wellicht zal men als dat beter is het geheel met die welwillendheid kunnen begroeten welke men het nu nog moet ontzeggen; houd het zoolang bij u thuis.'

'Met genoegen, mijnheer de pastoor,' antwoordde de barbier. 'En hier zijn er nog drie: *De Araucana* van Don Alonso de Ercilla, *De Austríada* van Juan Rufo, gezworene van Córdoba, en *De Monserrate* van Cristóbal de Virués, een Valenciaansch dichter.'

'Deze drie boeken,' zei de pastoor, 'behooren tot het beste dat in het Kastiliaansch in heroïsche verzen geschreven is; waarlijk, zij kunnen met de beroemdste van Italië wedijveren, bewaar ze als de meest kostelijke schatten van poëzie waarop Spanje kan bogen.'

De pastoor gaf er den brui van nog meer boeken door te kijken, zoodat hij besloot alle andere maar zonder beneficie van inventaris te laten verbranden. Maar de barbier had er al weer een opengeslagen voor zich en het droeg tot titel *De Tranen van Angélica*.

'Ik zou ze zelf schreien,' zei de pastoor zoodra hij den titel vernam, 'indien ik dit boek had laten verbranden, want de auteur was een van de vermaardste dichters niet alleen van Spanje, maar van de geheele wereld en hij is bijzonder gelukkig geweest in het vertalen van eenige fabels van Ovidius.'

Zevende hoofdstuk
Gaande over den tweeden tocht van den voortreffelijken ridder Don Quichot van de Mancha.

Op dit oogenblik hoorde men eensklaps de stem van Don Quichot; hij schreeuwde:

'Tsa! Tsa! dappere ridders, thans is het geboden de kracht van uwen sterken arm te toonen, want reeds krijgen die van het hof de overhand in het toernooi!'

Dit kabaal en tumult riep iedereen van de boeken weg die er nog stonden, en zoo komt het naar men zegt dat *De Carolea*[1)] en *De Leeuw van Spanje*[2)] zonder voorgeleid en verhoord te zijn ten vure werden gedoemd, tegelijk met de heldendaden des Keizers, beschreven door Don Luis de Ávila[3)], die zich zonder twijfel nog tusschen de overige boeken bevonden. Misschien waren ze, als de pastoor ze gezien had, geen slachtoffers van zulk gestreng vonnis geworden.

Toen ze bij Don Quichot waren, bleek hij uit bed te zijn gestapt, hij stond te razen en te tieren, hij hieuw en hakte naar alle kanten met zijn zwaard, zoo helder wakker of hij nooit geslapen had. Men overmande hem en bracht hem met geweld weer te bed en toen hij een weinig gekalmeerd was, richtte hij het woord tot den pastoor en sprak:

'Maar is het dan geen schande, mijnheer de aartsbisschop Turpijn, dat wij die ons de twaalf Pairs van Frankrijk noemen, den ridders van het hof uit lauwhartigheid de overwinning van dit toernooi laten, omdat wij ridders van avonturen al reeds drie dagen gelauwerd uit den strijd te voorschijn zijn getreden?'

'Kalm aan, waarde vriend,' zei de pastoor, 'straks zal het God behagen dat de kans keert; wat vandaag verloren gaat wordt morgen herwonnen; maar neemt UEd. thans liever eerst uw gezondheid een weinig in acht; het wil mij voorkomen dat u zeer vermoeid is of wel zwaar gewond.'

'Gewond geenszins' zei Don Quichot, 'maar gansch gekneusd en geledebraakt, daaraan valt niet te twijfelen; de bastaard Roeland ging mij met den tronk van een steeneik te lijf en dit

louter uit afgunst omdat ik de eenige ben die zich tegen zijn snorkerijen verzet.

Edoch mijn naam ware niet Renout van Montalbaen[4)] indien ik het hem niet betaald zette zoodra ik van dit krankbed zal zijn opgestaan, al zijnen tooverkunsten ten spijt. Maar brengt mij nu eerst wat te eten, want ik gevoel dat mij dit thans wel het meest van pas zal komen. En men late het uur der wrake aan mij.'

Aldus geschiedde: men gaf hem te eten, daarop sliep hij weer in en ieder stond verbaasd over zijn razernij.

Dien avond verbrandde de huishoudster alle boeken die in den hoenderhof lagen en die nog in huis waren tot asch; er waren er op dien brandstapel die verdiend hadden eeuwigdurend in de archieven bewaard te worden; hun rampzalig lotsbestel echter, en de traagheid van den censor gedoogden dit niet, en zoo werd op hen de zegswijze toepasselijk dat de goeden het met de kwaden moeten ontgelden.

Een van de remedies die de pastoor en de barbier alstoen tegen het euvel van hun vriend aan de hand deden, was dat men de boekenkamer moest dichtmetselen en den muur pleisteren, zoodat Don Quichot als hij weer op de been kwam, ze niet terug kon vinden (wellicht zou door het wegnemen van de oorzaak ook het gevolg verdwijnen). En dan moest men maar zeggen dat een toovenaar ze spoorloos weggetooverd had, met kamer en al.

Men zette er haast achter. Twee dagen later stond Don Quichot op, en het eerste wat hij deed was naar zijn boeken gaan kijken; maar daar hij de kamer niet vinden kon waar ze vroeger was, begon hij op en neer te loopen, al zoekende. Hij bleef staan op de plaats waar vroeger de deur geweest was, hij trachtte ze met zijn handen langs den muur tastende te vinden, hij keek naar alle kanten en zei geen woord; eindelijk na langen tijd vroeg hij de huishoudster waar de kamer met de boeken gebleven was. De huishoudster die maar al te goed onderricht was over wat zij moest antwoorden, sprak:

'Hoe komt UEd. er bij naar de boekerij te vragen? Hier in huis zijn er geen boekenkamer en geen boeken meer, de baarlijke duivel zelf heeft ze weggehaald.'

'Dat was de duivel niet,' zei het nichtje; 'het was een toovenaar die op een wolk is komen aanvliegen op een nacht na den dag dat UEd. vanhier vertrokken was. Hij stapte van den draak

waarop hij te paard zat, en toen ging hij de kamer in en wat hij daarbinnen heeft uitgespookt weet ik niet; maar 't is zeker dat hij in een ommezien weer wegvloog door het dak heen; het heele huis stond vol rook en toen wij gingen kijken wat hij eigenlijk gedaan had was er geen boek en geen kamer meer te vinden, maar de huishoudster en ik herinneren ons nog heel goed dat die leelijke oude vent toen hij er weer van doorging, schreeuwde dat hij uit geheime vijandschap tegen den eigenaar van de boeken en de kamer hier in huis de verwoesting had aangericht, die we wel zien zouden. Hij zei ook nog dat hij de wijze Muñatón was.'

'Frestón[5)] zal hij wel gezegd hebben,' merkte Don Quichot op.

'Ik weet niet, of hij Frestón of Vreettón heette,' antwoordde de huishoudster, 'ik weet alleen dat zijn naam op -tón eindigde.'

'Zekerlijk,' zei Don Quichot. 'Dit is een knap toovenaar, een van mijn groote vijanden die mij gruwelijk haat omdat hij door zijn wijsheid en tooverkunsten wel weet dat ik mettertijd een gevecht zal leveren met een ridder dien hij beschermt en dien ik zal verslaan zonder dat hij het kan verhinderen, en daarom tracht hij mij zoovele onaangenaamheden te bezorgen als hij maar kan; maar ik waag hem te voorspellen dat hij bezwaarlijk iets ongedaan zal weten te maken dan wel te voorkomen, van wat de Hemel eenmaal heeft beschikt.'

'Wie twijfelt daaraan?' zei het nichtje. 'Maar, oom, waarom bemoeit u zich toch met die ruzies? 't Was toch veel beter als u kalm thuis bleef en niet door de wereld ging zwerven om beter brood te zoeken dan er van koren te bakken valt, en vergeet u niet dat wie het onderste uit de kan wil hebben het lid op den neus krijgt.'

'Mijn lieve nicht,' antwoordde Don Quichot, 'je begrijpt niet hoe de vork in den steel zit! Eer men mij bij den neus heeft, zal ik hem die het waagt mij een haar te krenken den baard plukken en algeheel ontharen.'

De beide vrouwen gaven hem geen antwoord meer, omdat ze wel merkten dat hij zich weer kwaad maakte.

Hij bleef hierna veertien dagen zeer kalm thuis, zonder in het minst te laten blijken dat hij van zins was zijn vroegere dwaasheden te herhalen en in dien tijd hield hij de levendigste twistgesprekken met zijn vrienden den pastoor en den barbier over een punt van redeneering dat hij verdedigde, namelijk dat de

wereld in de eerste plaats behoefte had aan dolende ridders en dat de dolende ridderschap in zijn persoon moest herleven. De pastoor sprak dat den eenen keer tegen en een andermaal gaf hij wat toe, want als hij die list niet gebruikte, was het ten eenenmale onmogelijk met Don Quichot te redeneeren.

In deze dagen nu bepraatte Don Quichot een boer, een buurman van hem, een fatsoenlijk man (voor zoover dat van een arm mensch gezegd kan worden), maar met bar weinig hersens onder zijn haar. Om kort te gaan, hij beloofde zooveel en praatte zoolang tot hij den boer overgehaald had, en de arme kerel besloten was er met Don Quichot op uit te trekken en hem als schildknaap te dienen. Don Quichot had den man onder anderen uitgelegd dat hij het op hoogen prijs diende te stellen zoo de wijde wereld in te trekken, immers men kon ieder oogenblik een avontuur beleven waarbij er in een ommezien een eiland veroverd werd, dat de schildknaap als gouverneur te regeeren kon krijgen. En door dergelijke toezeggingen en beloften liet Sancho Panza, want zoo heette de boer, zijn vrouw en kinderen in den steek en nam bij zijn buurman dienst als schildknaap[6].

Prompt hierna ging Don Quichot werk van het geld maken en het een verkoopend, het ander beleenend en altijd slechte zaken doende, kreeg hij een aardig bedrag bijeen.

Hij voorzag zich tevens van een zwaar ijzeren schild[7] dat hij van een vriend leende en nadat hij den kapotten helm zoo goed mogelijk hersteld had, deelde hij zijn schildknaap Sancho den dag en het uur mede waarop hij dacht zich op weg te begeven, opdat deze zich eveneens kon voorzien van hetgeen hij het meest noodig meende te hebben. Don Quichot drong er op aan dat hij voor een stel zadelzakken moest zorgen; de man zei dat hij 't doen zou en dat hij bovendien een besten ezel dien hij bezat dacht mee te nemen, want hij hield niet van loopen. Ten opzichte van den ezel gevoelde Don Quichot wel eenige bedenkingen, want hoe hij ook nadacht of ooit eenig dolend ridder vergezeld was gegaan van een schildknaap op den rug van een ezel, hij herinnerde zich op dit oogenblik geen enkel geval. Niettemin besliste hij ten voordeele van den ezel, echter met het voornemen zijn dienaar een eerzamer rijdier te bezorgen zoodra de kans zich bood en wel door den eersten den besten onwellevenden ridder dien hij tegenkwam het paard te ontnemen; verder voorzag hij

volgens den goeden raad van den waard zijn eigen persoon van hemden en wat hij nog meer in handen kon krijgen.

Dit alles gedacht en gedaan zijnde, verlieten op zekeren nacht Panza zonder afscheid van vrouw en kinderen en Don Quichot zonder afscheid van huishoudster en nichtje te hebben genomen, het dorp, door niemand gezien; en dien nacht reden zij zoover dat zij bij het aanbreken van den dag zeker waren dat men hen niet meer vinden kon, hoe men ook zocht.

Sancho Panza zat op zijn ezel als een aartsvader, met zijn zadelzakken, zijn leeren wijnbottel en zijn vurig verlangen zoo gauw het ging gouverneur te worden van het eiland dat zijn meester hem beloofd had.

Don Quichot had toevallig dezelfde richting en weg gekozen als op zijn eersten tocht namelijk door het land van Montiel[8)]; hij reed er ditmaal echter met heel wat minder zorgen en beslommeringen dan den vorigen keer, want het was vroeg in den morgen; de zon bescheen hen eerst met schuinsche stralen en bezorgde hun geen last. Sancho Panza sprak tot zijn meester:

'Mijnheer de dolende ridder, hoort UEd. eens hier: u vergeet het toch niet van dat eiland dat u mij hebt beloofd? Want zelfs al valt het wat groot uit, dat regeeren durf ik best aan.'

Hierop antwoordde Don Quichot:

'Weet thans, vriend Sancho Panza, dat onder dolende ridders het zeer oud gebruik bestond hunne schildknapen gouverneur te maken van eilanden of staatsrijken die zij veroverden; en ook ik ben vast besloten zorg te dragen dat zulk eene voortreffelijke gewoonte niet in onbruik zal geraken; ja, ik ben zelfs van zins nog een stap verder te gaan: want zij wachtten vaak en zelfs veelal tot hunne schildknapen der dagen zat geworden waren, vergrijsd in den dienst en uitgeput van zware dagen en zwaarder nachten, om hun eerst dan den titel te verleenen van graaf of ten hoogste dien van markies, met macht over eenige valleien of landschappen. Indien echter gij en ik er het leven afbrengen zou het zeer wel kunnen wezen dat ik eer zes dagen verstreken zijn een koninkrijk verover waarvan vele vorstendommen afhankelijk zijn en dit ware zeer geschikt je tot koning van een derzelve te kronen. Meen ook niet dat dit iets ongemeens zoude zijn; want ons ridders overkomen de gebeurtenissen op zoo

nimmer geziene of gedachte wijze dat ik je lichtelijk nog veel meer zou kunnen geven dan je beloofd is.'

'Op die manier,' zei Sancho Panza, 'zou dus als ik door een of ander mirakel zooals UEd. zegt, nog ereis koning word, Juana Gutiérrez mijn ouwetje niks minder dan koningin worden en de kinderen prinsen en prinsessen.'

'Wie twijfelt daaraan?' zei Don Quichot.

'Ik,' zei Sancho Panza, 'want ik weet vast en zeker dat al liet God het koningskronen op aarde regenen er geen een op het hoofd van Mari Gutiérrez[9)] zou passen. U moet weten, mijnheer, dat zij geen sikkepitje deugt voor koningin; gravin dat zou nog gaan, maar dan nog enkel met Gods hulp.'

'Laat dit aan God, Sancho,' antwoordde Don Quichot, 'want Hij zal haar wel schenken wat haar past; maar verneder je niet zoozeer dat je genoegen neemt met iets minder dan den post van gouverneur des konings.'

'Vast niet, mijnheer,' antwoordde Sancho, 'en vooral niet nu ik aan UEd. zulk een besten heer heb, die wel voor mij zal uitzoeken wat goed voor mij is en wat ik met eere kan waarnemen.'

(*Wordt vervolgd*)

Vertaling: C.F.A. van Dam en J.W.F. Werumeus Buning

Eindnoten:

1) Hiermede kan bedoeld zijn de *Primera parte de la Carolea*, *trata de las victorias del Emperador Carlos V*, *Rey de España* por Jerónimo Sempere, Valencia 1560 (Juan de Arcos), een dichtwerk in dertig zangen, 'neque pura neque poetica dictione', volgens den bibliograaf Nicolás Antonio (1617-1684), den auteur van de *Bibliotheca Hispana* (1672-1696).
2) *Primera y segvnda parte de El Leon de España*. Por Pedro de la Vezilla Castellanos, Salamanca 1586 (Juan Fernández). - Het is een groot dichtwerk in 29 zangen.
3) *Comentario del Illustre señor don Luis de Ávila y Zuñiga.... de la guerra de Alemaña hecha de Carlo V.... en el año de MDXLVI*, Salamanca 1549 (Pedro de Castro).
4) Don Quichot verbeeldt zich nu de rivaal van Roeland te zijn, een personage dus van Boiardo's *Orlando innamorato* of van de romance van Graaf Dirlos.
5) *Fristón*, niet *Frestón*, heette de wijze toovenaar die verondersteld wordt de auteur te zijn van *Don Belianís de Grecia*.
6) Volgens M. Menéndez y Pelayo (*Orígenes de la Novela*, I, *op. cit.*, p. CXCVIII), is tot nog toe de eenige bekende voorganger van Sancho Panza de schildknaap Ribaldo van *El Caballero Cifar*, den oudsten roman van de Spaansche literatuur, geschreven tegen het einde van de 13de eeuw, dien Cervantes weliswaar niet noemt, maar daarom in zijn jeugd toch wel gelezen kan hebben in de uitgave van 1512. - Wat de namen betreft, *Sancho* ('Paultje') was een zeer gebruikelijke voornaam in den boerenstand; over *Panza*, zie het Negende Hoofdstuk, aanteekening 19.
7) Het ovale lederen schild (de *adarga*) dat Don Quichot eerst droeg, was blijkbaar niet meer te gebruiken. Hij moest zich nu behelpen met een *rodela*, een rond ijzeren schild dat veel te zwaar was voor onzen held. Vgl. het Tweede Hoofdstuk, aanteekening 4.
8) Zie het Tweede Hoofdstuk, aanteekening 2.

9) Even te voren heeft Sancho zijn vrouw Juana Gutiérrez genoemd. Aan het slot van het Eerste Deel heet zij met den naam van haar man (hetgeen in de Mancha zeer gebruikelijk was) *Juana Panza*. Maar in het Tweede Deel heet zij weer *Teresa Panza*, geboren *Cascajo*. Het is wel duidelijk dat Cervantes toen den naam Mari Gutiérrez volkomen vergeten was.

Hoe worden de kosten van oorlog en wederopbouw betaald?

De landen, die aan de oorlog deelnemen of indirekt erbij betrokken zijn, staan voor enorme uitgaven. De oorlogvoerende landen moeten de oorlogvoering bekostigen, en later de wederopbouw van wat in de oorlog vernietigd is. De landen, zooals Zweden en Zwitserland, die slechts hun neutraliteit te handhaven hebben, moeten het gemobiliseerd houden van de weermacht en de aanschaffing van oorlogsmateriaal betalen. Hoe hoog reeds deze laatste uitgaven kunnen zijn, weten wij, Nederlanders, uit eigen ervaring. Bekend is het cijfer: *f* 1,7 millioen per dag, door minister Dijxhoorn als dagelijksche kosten der mobilisatie genoemd. *f* 1,7 millioen per dag is *f* 620 millioen per jaar. Maar naast deze dagelijksche kosten kwamen nog de bijzondere kosten (voor aanleg van stellingen, aanschaffing van materiaal e.d.), zoodat men taxeerde, dat de defensiemaatregelen ons bijna *f* 1 milliard per jaar zouden kosten.

Dit cijfer zegt ons misschien niet veel, omdat het zoo hoog is. Het zegt meer, als wij het vergelijken met de gewone uitgaven. Welnu, de *totale* jaarlijksche uitgaven op de gewone dienst der rijksbegrooting over de laatste vredesjaren bedroegen ± *f* 700 millioen en de totale opbrengst der rijksbelastingen over 1937 en 1938 was gemiddeld ongeveer *f* 600 millioen.

Nu is het milliard ten slotte niet uitgegeven, omdat onze strijdkrachten niet gedurende een vol jaar gemobiliseerd zijn geweest. Voor wat de defensie ons derhalve minder dan een milliard kost (het zal misschien nu op ongeveer ¾ milliard neerkomen), moeten echter andere kosten worden betaald: de kosten der bezetting, uitkeeringen aan nagelaten betrekkingen der gesneuvelden en aan verminkten, die niet meer in staat zullen zijn in eigen onderhoud te voorzien, en bovenal: de kosten van de wederopbouw. Hoe hoog deze kosten zijn, weten we nog niet -

niet alleen omdat er nog geen nauwkeurige schatting van het herstel der reeds bestaande schade is gedaan, maar ook omdat er nog bijna dagelijks schade bijkomt. Een schrijver in 'Economisch-Statistische Berichten' noemt veronderstellenderwijs een cijfer van *f* 1 milliard - 'en het kan wel meer zijn' voegt hij zuchtend hieraan toe.[1)]

Voor de voornaamste oorlogvoerende landen zullen de kosten relatief nog wel zwaarder zijn dan voor ons. Omtrent de kosten der oorlogvoering voor Duitschland zijn geen gegevens bekend. Wat Engeland betreft, de directe oorlogsuitgaven van dit land bedroegen volgens mededeeling van den Kanselier van de Schatkist van 13 Maart j.l. £ 6½ millioen per dag (± £ 2372½ millioen per jaar). Volgens een berekening in het tijdschrift 'The Economist' zal dit bedrag echter wel stijgen tot £ 3000 millioen per jaar. Dit is 60% van het Engelsche nationale inkomen van voor den oorlog, dat op ongeveer £ 5 milliard per jaar wordt getaxeerd. In deze bedragen zijn nog niet begrepen de kosten van herstel van oorlogsschade. Ons nationale inkomen was voor de oorlog ruim *f* 5 milliard. *Als* de kosten van mobilisatie, oorlog en wederopbouw voor ons in totaal *f* 2 milliard zijn, is de verhouding vóóroorlogsch nationaal inkomen - oorlogskosten voor Engeland dus nog belangrijk ongunstiger dan bij ons. En voor Frankrijk en Duitschland zal waarschijnlijk wel hetzelfde gelden.

* * *

Als men zich herinnert, welk een moeite het reeds in vredestijd onzen Minister van Financiën kostte de middelen voor de gewone dienst (laatstelijk dus 'slechts' *f* 700 millioen) bijeen te brengen, dat de gewone dienst de laatste acht of negen jaren voor de oorlog bijna voortdurend tekorten opleverde, dat de klachten over de verstikkende hoogte der directe en indirekte belastingen niet van de lucht waren - dan beseft men, welk een enorm probleem de financiering der oorlogskosten, bij ons en in andere landen, vormt[2)]. Het is een probleem, bij welks op-

1) Dr. W.L. Valk in Economisch-Statistische Berichten van 26 Juni 1940.
2) Onder 'oorlogskosten' verstaan wij hier en verder de directe *en indirekte* kosten van de oorlog, dus ook de kosten van mobilisatie, wederopbouw, e.d.

lossing wij allen direkt betrokken zijn. En niet alleen wij, maar ook onze kinderen. Een slechte oplossing kan voor lange jaren verderfelijke gevolgen hebben. Laat ons dus een oogenblik onze aandacht bij dit probleem bepalen. Dit is de moeite waard niet alleen wegens het belang, dat wij erbij hebben, maar ook omdat wij bij de behandeling ervan in aanraking komen met enkele interessante stukken van de economie.

Om aan het probleem een concrete vorm te geven, veronderstellen wij, dat het betreft een volk, dat gedurende twee jaar *f* 1 milliard per jaar aan oorlogskosten te betalen heeft en dat vóór de oorlog een nationaal inkomen van *f* 5 milliard per jaar had. Wij noemen dit volk met opzet niet: het Nederlandsche, omdat wij het probleem in algemeene vorm willen stellen en omdat de kosten voor ons land nog niet voldoende bekend zijn. Als wij het probleem zoo stellen, stellen wij het in milde vorm, want, zooals gezegd, in de voornaamste oorlogvoerende landen zal het wel vrij wat minder mild zijn (als men hier nog van 'mild' kan spreken!).

* * *

Welke mogelijkheden staan open aan de regeering, *die twee jaar lang telkens f 1 milliard*, boven de gewone uitgaven, *bijeen moet brengen*?

Zij kan het milliard per jaar in beginsel bijeenbrengen door:

vrijwillige leeningen;
belastingheffing;
gedwongen leeningen (een mengsel van vrijwillige leeningen en belastingen);
geldschepping.

Wat leeningen zijn, is ons bekend. Wat belastingen zijn, is ons nog beter bekend. Wat geldschepping is, behoeft echter eenige toelichting.

Geldschepping is de uitgifte van *extra* geld. De staat kan zelf geld creëeren of hij kan het laten doen door de circulatiebank (ook de gewone banken kunnen, volgens de heerschende meening, geld creëeren, maar dit laten wij hier buiten beschouwing). Een voorbeeld van geldschepping door de staat zelf is de uitgifte van zilverbons. Geldschepping met behulp van de circulatie-

bank geschiedt door van deze te leenen[1]. In welke vorm dit geschiedt, doet minder ter zake; waarop het aan komt is, dat de circulatiebank, door aan de staat te leenen, hem *nieuw* geld verschaft, dat vervolgens door de staat in het verkeer wordt gebracht (soldijen, kostwinnersvergoedingen, leveranties, enz., worden er mede betaald).

* * *

Wat zijn de voor- en nadeelen van de verschillende methoden?

De methode van *geldschepping* is op het eerste gezicht zeer verleidelijk. Hoe gemakkelijk en eenvoudig is het nieuw geld te laten drukken en daarmee alles te betalen! Geen wonder, dat in het verleden vorsten en regeeringen tal van malen bezweken zijn voor de verleiding om van dit middel gebruik te maken. De assignaten van de Fransche Revolutie, de 'greenbacks' van de Amerikaansche burgeroorlog zijn voorbeelden hiervan. Ook in de oorlog 1914-1918 hebben de regeeringen in ruime mate van de biljettenpers gebruik gemaakt. De mate, waarin onze regeering het deed, was zeer onschuldig, als men kijkt naar wat de oorlogvoerende landen op dit gebied presteerden. Zoo gaf de Engelsche regeering 'currency notes' uit tot een bedrag van £ 294 millioen (de grootte van dit bedrag wordt duidelijker als men het vergelijkt met het bedrag aan bankbiljetten in omloop vlak voor de oorlog ('14-'18): £ 30 millioen). En de Engelsche geldcreatie was nog vrij bescheiden in vergelijking met die in sommige andere landen.

Maar de geldschepping is te gemakkelijk om goed te kunnen zijn. Zij voert regelrecht en met groote snelheid tot ernstige inflatie, tenminste wanneer zij op groote schaal gebeurt, en dat zou, als men de oorlogskosten door geldcreatie zou willen bestrijden, zeer zeker het geval moeten zijn: de regeering zou, in het door ons gestelde geval gedurende twee jaar *f* 2 milliard nieuw geld moeten creëeren. Vergelijkt men dit met de bankbiljettencirculatie in ons land van voor de oorlog, die toen ruim

1) Dat wij dit leenen brengen onder het hoofd geldschepping (door de regeering) en niet onder het hoofd leenen, vindt zijn grond in de zeer nauwe relatie, die vooral tegenwoordig overal tusschen staat en circulatiebank bestaat. In feite is de circulatiebank bijna overal een staatsinstelling, zoodat men gerust kan zeggen, dat de staat, die door de circulatiebank geld laat scheppen, zelf geld schept.

f 1 milliard bedroeg, dan ziet men, dat zulk een creatie een zeer groote vermeerdering van de geldsomloop zou beteekenen. Deze vermeerdering voert niet alleen tot inflatie, maar ook tot devaluatie tegenover alle andere landen, die niet in even sterke mate infleeren. Beide - inflatie en devaluatie - kunnen worden verergerd door het ontstaan van wantrouwen in de eigen valuta, zooals voorkwam in Duitschland in 1922.

Inflatie, althans ernstige inflatie, wil echter niemand. Alle regeeringen doen nu, veel meer dan in de vorige oorlog, hun best om van het drijfzand der inflatie, waarin men zoo diep kan verzinken, verre te blijven. De geldschepping moet als middel tot financiering der oorlogsuitgaven dus worden uitgeschakeld.

Belastingheffing - als het milliard per jaar moet worden opgebracht door belastingen, zal de belastingopbrengst in een land als wij op het oog hebben, zéér sterk moeten worden verhoogd; waarschijnlijk meer dan verdubbeld[1].

Is zulk een verhooging mogelijk?

In theorie wel, maar in de praktijk zeer waarschijnlijk *niet*. De tarieven zouden tot fantastische hoogte moeten worden opgevoerd; misschien zouden ook nieuwe belastingen (voor zoover nog uit te vinden) moeten worden gecreëerd. Men bedenke hierbij, dat verhooging van een reeds vrij hoog belastingtarief met een bepaald percentage *niet* ten gevolge heeft, dat de opbrengst met een gelijk percentage stijgt. De stijging is kleiner en kan ten slotte zelfs in een daling omslaan (zoo heeft b.v. een sterke verhooging van de accijns op het gedistilleerd geleid tot een daling van de totale opbrengst, zoodat de verhooging weer ongedaan is gemaakt).

Nu is de belastingbetaler wel vrij geduldig, en dat geldt natuurlijk in dubbele mate in oorlogstijd. Hij is langzamerhand gewend geraakt aan steeds zwaardere belastingen. Belastingen, waarvan onzen voorvaderen de haren te berge zouden zijn gerezen, worden nu zonder morren, althans zonder verzet, aanvaard. Maar dat een plotselinge verhooging der belastingen, die de opbrengst tot meer dan het dubbele zou moeten doen stijgen,

1) In ons land, met een geschat nationaal inkomen in 1938 van *ruim f* 5 milliard (wij gaan nu uit van een volk met een nationaal inkomen van *f* 5 milliard) was de totale belastingopbrengst (voor Rijk, provinciën en gemeenten) ongeveer *f* 875 millioen.

zou zijn door te voeren - dat is iets, dat slechts weinigen zullen kunnen gelooven.

Daar komt bij het belangrijke feit, dat zulk een drastische verzwaring der belastingen de ondernemingsgeest doodt; van de winsten zal de fiscus natuurlijk slechts een bitter beetje kunnen overlaten. Ondernemingsgeest is echter ook in oorlogstijd noodig. Zoo groot mogelijke productie is een eisch van zelfbehoud.

Misschien zullen sommigen de belastingopbrengst op het vereischte peil willen brengen door periodieke kapitaalheffingen (een kapitaalheffing is niets anders dan een incidenteele en extrazware vermogensbelasting). Hiertegen bestaan misschien niet de groote bezwaren tegen gewone belastingheffing, die wij zoo juist noemden, maar wij stuiten op andere bezwaren. Voor een kapitaalheffing na het einde van de oorlog, om 'schoon schip te maken', moge veel te zeggen zijn (al moet men ook hierover niet te makkelijk denken, waarover later), reeds tijdens de oorlog ermee beginnen is gevaarlijk. Immers men weet niet, hoe lang men er mee zal moeten voortgaan (onze veronderstelling van oorlogsuitgaven gedurende twee jaar is slechts een veronderstelling). De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat de uitgaven hooger zijn en langer duren dan men meende te kunnen verwachten. Zal de politiek van kapitaalheffingen dan niet spaak loopen? Men bedenke, dat elke volgende kapitaalheffing steeds meer moeilijkheden zal meebrengen. De vermogensbezitters zouden hetzij telkens meer van hun vermogen moeten liquideeren hetzij geld moeten leenen om de heffingen te kunnen betalen. Het eerste heeft een prijsdrukkende invloed op effecten, land en andere vermogensdeelen; het tweede (dat voor de meeste vermogenbezitters wel het meest aantrekkelijk zou zijn) leidt tot inflatie[1)] en stijging van de rentevoet - verschijnselen, die zeer ongewenscht zijn. Een systeem van kapitaalheffingen, waarvan men niet weet hoelang zij zullen worden voortgezet, brengt bovendien een nieuw element van groote onzekerheid in de toch reeds wankele volkshuishouding, waardoor de ondernemingsgeest onder extra druk komt.

Het is wel jammer, dat er tegen financiering der oorlogskosten voor belastingen zulke overwegende bezwaren bestaan, want aan

1) Op dezelfde wijze als inflatie zou ontstaan bij gedwongen leeningen op vermogenbasis; zie blz. 14.

de methode van belastingheffing zijn ook groote voordeelen verbonden. De staat wordt niet beladen met een enorme schuldenlast, die voor lange jaren zoowel regeering als belastingbetalers het leven zuur zal maken (afgezien van de mogelijkheid om door een kapitaalheffiing na het einde van de oorlog deze last weg te werken, waarover later). De techniek der belastingheffing laat toe de lasten op rechtvaardige en sociaal wenschelijke wijze te verdeelen.

Intusschen, de bezwaren tegen de methode van belastingheffing als *het* middel tot bestrijding der defensie-uitgaven zijn té groot dan dat zij als zoodanig kan worden aanvaard. Daarover is men het vrij algemeen eens.

Tegen het middel: *vrijwillige* leeningen, bestaan weer andere bezwaren. Maar voor wij ons hiermede bezig houden, moeten we eerst even aandacht wijden aan de twee soorten van vrijwillig leenen, waarvan de staat gebruik kan maken: het leenen op korte termijn, op de z.g. geldmarkt, en het leenen op lange termijn, op de kapitaalmarkt. Op korte termijn leent de staat gewoonlijk voor uitgifte van schatkistpapier, op lange termijn door uitgifte van obligaties.

Het leenen op korte termijn voor de betaling van oorlogskosten stuit op twee bezwaren. Het eerste is, dat de termijn, waarvoor geleend wordt, niet overeenstemt met de termijn, waarbinnen de staat uit zijn belastinginkomsten zal kunnen terugbetalen. Neem aan, dat de regeering de *f* 2 milliard krijgt door plaatsing van schatkistpapier, dat na drie jaar vervalt. Het is uiterst onwaarschijnlijk, dat de regeering in die drie jaren *f* 2 milliard uit belastingen zal hebben binnen gekregen om daarmee het schatkistpapier te kunnen aflossen. Ze zal dus na afloop van de drie jaar een groot deel van het schatkistpapier moeten verlengen, of het door ander papier moeten vervangen. Maar zullen de geldgevers hiertoe bereid en in staat zijn? Dat is van te voren nooit zeker, en het is dus geen soliede financiëele politiek om gelden, die slechts zeer geleidelijk zullen kunnen worden terugbetaald, op korte termijn te leenen.

Het tweede bezwaar tegen het financieren van de oorlogskosten door uitgifte van schatkistpapier is gelegen in het gevaar voor inflatie, dat het oplevert. Schatkistpapier wordt gaarne ge-

nomen door de banken. Uitgifte van schatkistpapier beteekent dus: credietverleening door de banken aan de staat. Deze doet met de bedragen, die hij dus van de banken ter beschikking krijgt, betalingen (voor een groot deel in de vorm van giro's). Deze betalingen komen gedeeltelijk weer in de vorm van deposito's of credietsaldi in rekening-courant bij de banken terecht. De staat laat b.v. uit zijn tegoed bij bank A (welk tegoed is ontstaan door de uitgifte van schatkistpapier aan bank A) *f* 1000 overschrijven op rekening van X bij bank B. X krijgt nu bij bank B een tegoed. Dit tegoed kan X gebruiken voor betalingen. Door de credietverleening aan de staat ontstaan derhalve tegoeden van X, IJ, Z en tal van andere personen bij banken A, B, C, enz., die X, IJ, enz. kunnen gebruiken om er betalingen mee te verrrichten, die zij dus kunnen gebruiken *als geld*. Het geld in ruimere zin wordt dus door de credietverleening aan de staat vermeerderd, en dit heeft precies hetzelfde inflatorische effect als de vermeerdering van het geld in de gewone, engere zin. Op te merken valt nog, dat de credietverleening door de banken aan de staat niet tot zulke geldvermeerdering zou leiden, als daartegenover stond intrekking van aan het bedrijfsleven verleende credieten. Maar dit zal in de regel niet het geval zijn. De liquide middelen der banken gaan door het nemen van schatkistpapier niet alleen niet achteruit, zij gaan zelfs vooruit. Want de bankiers weten, dat een deel der bedragen, die zij aan de staat uitleenen, in de vorm van deposito's, enz. bij hen terug zullen keeren, terwijl zij ook vertrouwen op de bereidwilligheid der circulatiebank om hun tegen verpanding van het schatkistpapier nieuwe middelen te verschaffen, als zij die noodig mochten hebben.

Het financieren van de oorlogskosten door uitgifte van schatkistpapier levert dus zeer ernstige bezwaren op.

Hoe staat het nu met het leenen op lange termijn, door uitgifte van obligaties? Zijn ook hieraan nadeelen verbonden?

In het door ons gestelde geval zou de staatsschuld aan het einde van de twee jaar met *f* 2 milliard zijn gestegen. Als wij deze stijging vergelijken met het vooroorlogsche cijfer van onze staatsschuld, die op 1 Jan. 1939 ruim *f* 3200 millioen beliep (zonder de normale vlottende schuld), dan blijkt zij zóó sterk te zijn, dat zij velen zal doen rillen en beven.

Intusschen moet men de bezwaren tegen stijging van de staatsschuld tot ruim *f* 5 milliard bij een nationaal inkomen van *f* 5 milliard niet overdrijven. In de eerste plaats omdat zulk een verhouding tusschen staatsschuld en nationaal inkomen in het geheel geen practische onmogelijkheid is. De Engelsche staatsschuld bedroeg reeds voor de oorlog, zelfs voor de herwapening een kleine £ 8 milliard, tegen een nationaal inkomen van ongeveer £ 5 milliard[1]. Engeland heeft onder zulk een verhouding tusschen nationaal inkomen en staatsschuld jaren lang geleefd en gewerkt, en het is niet in te zien, waarom andere landen dat ook niet zouden kunnen doen.

De tweede reden, waarom een groote staatsschuld niet zoo erg is als zij lijkt, is deze: wat schuld van de staat is, is vordering van de onderdanen - tenminste wanneer de schuld in het eigen land is aangegaan. Onder dit voorbehoud is staatsschuld *van het standpunt der geheele volkshuishouding* - niets! Staatsschuld, in eigen land aangegaan, beteekent *niets anders dan dat het geheele volk schuld heeft aan een deel van het volk*.. Dit deel van het volk bestaat niet, zooals men geneigd zou zijn te denken, uit de ‘kapitalisten’; door deelneming aan of belang bij levensverzekeringsmaatschappijen, spaarbanken, pensioenfondsen, e.d. moeten ook de kleine luiden en de arbeiders als indirekte bezitters van de obligaties van de staat worden beschouwd. Het deel van het volk, waarvoor de staatsschuld is: vermogen, bezit, is dus zeer groot, en praktisch omvat het misschien bijna het geheele volk. Rente en aflossing op de staatsschuld is dus wel voor de staatsbegrooting, maar niet voor de volkshuishouding een last. Voor de staat (de gezamenlijke belastingbetalers) zijn rente en aflossing een uitgave, maar voor de obligatie-bezitters (het grootste deel van het eigen volk dus) een precies even groote inkomst. Betaling van rente en aflossing is dus niet meer dan het overhevelen van geldsommen *uit* de zakken van *alle* belastingbetalers *in* de zakken van de *meeste* belastingbetalers.

Niet meer dan - dit is misschien wat al te lichtvaardig uitgedrukt. Want dit overhevelen moge theoretisch niet veel beteekenis hebben, in de praktijk is de ééne kant ervan, het *uit* de

1) Hierbij zij opgemerkt, dat een schatting van het nationaal inkomen allerlei moeilijkheden oplevert en dus onder eenig voorbehoud dient te worden aanvaard.

zakken halen, een lastige operatie, waarbij de patiënt hevig pleegt te protesteeren. In de praktijk is het zoo, dat rente en aflossing op de staatsschuld door middel van belastingheffing bij elkaar moeten worden gehaald (‘geschraapt’ had ik bijna geschreven), en dat zij eerst daarna aan de gerechtigden (voor een groot deel dus de zelfde menschen als zij, die even te voren aan den fiscus hebben geofferd) kunnen worden uitbetaald. Hoe hooger de staatsschuld dus, des te hooger de belastingen, en uit wat reeds ten aanzien van belastingheffing is opgemerkt, kan worden opgemaakt, dat dit zeer zeker een reëel bezwaar tegen verhooging van de staatsschuld is.

Dit is dus het eerste, psychologische bezwaar tegen de methode: vrijwillige leeningen, waarop wij stuiten.

Het tweede is gelegen in de onmogelijkheid om tegen een matige rente in een tijd van twee jaar de *f* 2 milliard te leenen. In een tijd van twee jaar komt in een volkshuishouding met *f* 5 milliard inkomen per jaar geen *f* 2 milliard aan vrijwillige besparingen voor extra-staatsuitgaven beschikbaar. En *als* zulk een bedrag beschikbaar kwam, zou de staat het zeer waarschijnlijk niet kunnen krijgen in verband met gebrek aan dat vertrouwen in de toekomst, dat een voorwaarde is voor iedere credietverleening. In deze onzekere tijden geven velen de voorkeur aan een andere wijze van belegging dan in staatsfondsen. Sommige menschen koopen liever land of huizen, anderen potten hun geld liever op, anderen koopen liever industriëele aandeelen.

En *als* de staat het bedrag van *f* 2 milliard wél kon krijgen, zou hij, om het te kunnen krijgen, zeer zeker een alles behalve matige rente moeten betalen. De sterke stijging van de vraag naar crediet zou de prijs van het crediet (= de rente) verhoogen. Reeds in het begin van de oorlog is ten onzent gebleken, hoe ongunstig de verhouding tusschen vraag en aanbod van crediet voor de staat is geworden: de 4% leening van eind 1939 is, ondanks de belastingfaciliteit, een mislukking geworden. Bij verdere emissies zou de verhouding natuurlijk steeds ongunstiger worden en zou de rente dus steeds verder moeten stijgen. De hooge rente, door de staat te betalen, zou het ‘overhevelingsbezwaar’ ten slotte tot een zéér groot bezwaar maken.

Kunnen die struikelblokken voor de oplossing van vrijwillig leenen misschien worden opgeruimd door ‘een goed geleide,

systematische campagne ter bevordering van het vrijwillig sparen', zooals voorgesteld door Prof. Lieftinck?[1)] Zal propaganda voor het leenen aan de regeering de besparingen niet in voldoende mate doen toenemen, de voorkeur voor andere beleggingsmogelijkheden doen afnemen en de menschen ertoe brengen genoegen te nemen met een matige rente? De voorstanders van deze gedachte kunnen wijzen op het voorbeeld van Engeland, waar een goed opgezette propaganda succes heeft gehad.

De mogelijkheid van zulk een succes hangt voor een goed deel af van het volkskarakter. Bij het eene volk zal propaganda voor vrijwillige offers meer resultaat hebben dan bij het andere. Wat ons volk betreft, is het niet zoo gemakkelijk hieromtrent optimistisch te zijn. De mislukking van de 4% vrijwillige staatsleening van eind 1939 is in dit opzicht leerzaam. Dikwijls schijnt de Nederlander te lijden aan een gemis aan 'public spirit', dat voor het resultaat van vrijwillige acties, hoe goed ook geleid, fataal is.

De ervaring in Engeland is trouwens niet zoo gunstig als zij lijkt. Wel is waar heeft de 'War Savings Campaign' ertoe geleid, dat het publiek op groote schaal 'spaarcertificaten' heeft genomen, maar de rente hierop is relatief hoog. Nominaal is zij ruim 3%, maar de eraan verbonden vrijstelling van inkomstenbelasting doet de werkelijke rente stijgen tot ongeveer 5%. Dat is een rente, waarmede men de staatsbegrooting toch liever niet moet belasten. Bovendien beweert de bekende economist Keynes (het is onmogelijk deze bewering te controleeren, maar zij klinkt plausibel), dat het nemen van die spaarcertificaten ten deele niets anders beteekende dan een verschuiving van besparingen: het hooge rendement der certificaten heeft heel wat menschen ertoe gebracht hun saldo bij de postspaarbank of bij een andere bank in certificaten om te zetten; de totale besparingen gaan daardoor natuurlijk niet vooruit.

Maar al is de mogelijkheid van succes in andere landen wellicht grooter (en laten wij erbij zeggen: al zal zij misschien ook grooter zijn in ons eigen land dan wij zoo juist veronderstelden, omdat misschien ook in ons land meer opofferingsgezindheid voor de publieke zaak wordt geboren), het blijft toch moeilijk te gelooven dat de resultaten van propaganda voor sparen ten behoeve van de

1) Economisch-Statistische Berichten 6 Maart 1940.

regeering voldoende zullen zijn. De eischen van de schatkist zijn té groot.[1)]

Alles bij elkaar genomen: op de weg van vrijwillig leenen ontmoeten wij heel groote, ten deele zelfs onoverkomelijke bezwaren.

Wij hebben echter één mogelijkheid van vrijwillig leenen buiten beschouwing gelaten: leenen in het buitenland. Maar deze mogelijkheid moéten wij ook buiten beschouwing laten. Leenen van het buitenland op eenigszins groote schaal is om verschillende redenen zeer ongewenscht, en bovendien staat de buitenlandsche (dat is praktisch alleen: de Amerikaansche) kapitaalmarkt voor de meeste, zoo niet alle bij de oorlog betrokken landen niet open.

Blijft nog te bespreken: *gedwongen leeningen*. De staat kan op verschillende manieren dwang tot leenen uitoefenen: hij kan zijn onderdanen, die een vermogen bezitten, tot inschrijving op een leening noodzaken naar rato van hun *vermogen* (aldus geschiedde bij de Nederlandsche semi-gedwongen leening van het begin van dit jaar); hij kan hen dwingen hem een deel van hun *inkomen* te leenen; of hij kan een systeem kiezen, dat zoowel op inkomen als op vermogen is gebaseerd.

Een species van het genus gedwongen leenen uit inkomen is *het plan Keynes* (aanbevolen door Prof. Koopmans, evenals Prof. Lieftinck hoogleeraar aan de Economische Hoogeschool te Rotterdam). Dit plan houdt in, dat van de inkomsten van de menschen een zeker deel (voor elke inkomensgroep vastgesteld naar draagkracht) wordt afgehouden om te worden geleend aan de regeering. De man, wiens maandsalaris £ 25 is, krijgt volgens het plan Keynes hiervan in handen £ 21; zijn werkgever draagt £ 4 af aan een spaarinstelling, die natuurlijk op haar beurt de op deze manier ontvangen bedragen aan de staat leent. Het bedrag, dat bij de spaarinstellingen wordt belegd, is voorloopig natuurlijk niet opeischbaar; na de oorlog zal het geleidelijk worden ‘los gelaten’. Het plan Keynes is dus eigenlijk een permanente dwang tot leenen uit het inkomen via de spaarinstituten.

Voor een stelsel van gedwongen leenen is veel te zeggen. Het

1) ‘On the whole experience seems to have shown that patriotism, unless backed by high interest ratio, is not sufficient to attract subscriptions of the necessary size,’ schrijft Robinson, Public Finance (Londen-Cambridge, 1937).

is lang niet zulk een impopulaire manier om geld bij elkaar te krijgen als belastingheffing. De man, die *f* 100 belasting betaalt, voelt zich *f* 100 armer geworden; maar als hij een obligatie ad *f* 100 neemt in een gedwongen leening, of als *f* 100 van zijn salaris gedwongen wordt belegd bij een spaarinstituut, heeft hij dat onaangename gevoel niet. De beperking in zijn tegenwoordige verbruik, die waarschijnlijk het gevolg hiervan zal zijn, lijdt hij bij belastingheffing óók, maar bij belastingheffing heeft hij niet de aangename verwachting, dat hij zijn geld in de toekomst weer terug zal krijgen en dat de beperking van zijn verbruik dus slechts een uitstel ervan beteekent. Dat hij rente en aflossing op zijn obligatie of gedwongen besparing zelf zal moeten betalen (rente en aflossing immers moeten komen uit de zakken der belastingbetalers, waartoe ook hij behoort), en dat hij dus in feite zijn gedwongen besparing *niet* terug zal zien, is iets, waaraan hij niet denkt.[1)]

Het onoverkomelijke psychologische bezwaar tegen belastingheffing ter financiering van de oorlogsuitgaven is dus niet verbonden aan een stelsel van gedwongen leenen. Ook het uitdooven van de ondernemingsgeest, dat wordt veroorzaakt door zware belastingen (inbegrepen periodieke kapitaalheffingen), is niet inhaerent aan het systeem van gedwongen leenen. Anderzijds heeft het met belastingheffing gemeen een der belangrijkste voordeelen hiervan: het laat toe rekening te houden met draagkracht en sociale wenschelijkheid.

Men denke echter niet te vroeg, dat wij hier een oplossing zonder bezwaren hebben gevonden. Er is een algemeen bezwaar tegen gedwongen leeningen; er is een bezwaar speciaal tegen gedwongen leenen op basis van het vermogen; en er is ten slotte een bezwaar speciaal tegen gedwongen leenen à la Keynes.

Het algemeene bezwaar is wat wij hierboven, bij de bespreking van vrijwillige leeningen, noemden het overhevelingsbezwaar. Natuurlijk zal ook bij gedwongen leeningen een groote staatsschuld ontstaan. Wel is waar zal de rentelast, die hieruit voortvloeit, minder zwaar zijn dan bij vrijwillig leenen, maar het overhevelingsbezwaar zal toch ernstig genoeg zijn. Keynes wil het

1) Dit is een ietwat simplistische voorstelling van de situatie. *Gemiddeld* is zij juist, maar in werkelijkheid betaalt de een wat minder aan belasting dan hem wordt uitgekeerd aan rente en aflossing, de ander wat meer.

elimineeren door de oorlogsschuld na het eind van de oorlog weg te werken door een kapitaalheffing, maar hij denkt hierover wel wat te gemakkelijk.

Wat ons land betreft, het belastbare vermogen bedroeg op 1 Mei 1937 ruim *f* 12½ milliard. Om oorlogskosten ten bedrage van *f* 2 milliard te betalen, zou dus, verondersteld dat de vermogens op gelijke hoogte blijven, 16% van de belastbare vermogens (die boven *f* 16.000) moeten worden opgeëischt. Maar de zoo juist uitgesproken veronderstelling is waarschijnlijk veel te optimistisch,[1)] zoodat het op te eischen percentage waarschijnlijk vrij wat hooger zou komen te liggen. Een kapitaalheffing echter van 16 à 20% levert enorme bezwaren op. Zij zal leiden - ook als men aanneemt, dat zij gedeeltelijk zal worden voldaan door inlevering van obligaties ten laste van den staat - tot liquidaties op groote schaal, welke het economisch leven ernstig kunnen storen; of zij zal leiden tot inflatie, die hierdoor ontstaat, dat degenen, die aangeslagen worden in de kapitaalheffing, links en rechts geld leenen om hun aanslag te voldoen, daar zij er niet voor voelen een deel van activa tegen lage prijzen te verkoopen. Dit links en rechts geld leenen leidt tot vermeerdering der credietverleening door de banken en waarschijnlijk ook tot vermeerdering der credietverleening door de circulatiebank. Dit beteekent: vermeerdering van geldsomloop, dus, waar de goederentransacties niet gelijktijdig stijgen, inflatie.

Waarschijnlijk zullen de vermogensbezitters over het algemeen liever geld leenen dan tegen lage prijzen verkoopen, zoodat het gevaar van inflatie grooter schijnt dan het gevaar van een algemeene prijsdaling van beleggingsobjecten.

Het zelfde risico van inflatie is verbonden aan een stelsel van periodieke gedwongen leeningen op basis van het vermogen.

Bij een stelsel van gedwongen sparen à la Keynes worden de leeningen gefinancierd uit de (gedwongen) besparingen; zij worden dus *niet* gefinancierd uit nieuw gecreëerd geld. Worden echter de vermogensbezitters gedwongen deel te nemen aan leeningen, dan is er geen enkele waarborg, dat zij hun deelneming uit hun

1) Tenzij men aanneemt, dat er inflatie komt, in welk geval de vermogens, *in geld uitgedrukt*, natuurlijk flink stijgen. Maar ook de uitgaven stijgen dan, zoodat de verhouding tusschen uitgaven en vermogens waarschijnlijk niet veel zou veranderen.

besparingen zullen financieren. Integendeel, men mag als zeker aannemen, dat zij hun deelneming voor een groot deel *niet* uit hun besparingen (waaronder te begrijpen: op andere wijze vrijkomende gelden) zullen financieren, om de eenvoudige reden, dat hun besparingen hiervoor niet toereikend zullen zijn. De praktijk zal zijn, dat de gelden, die zij op de gedwongen leeningen moeten storten, gedeeltelijk voortvloeien uit besparingen, gedeeltelijk uit liquidatie van ander bezit, en voor een hoe langer hoe grooter wordend gedeelte uit geldschepping. Reeds bij onze eerste semigedwongen leening van begin 1940 was een gedeelte der stortingen (*f* 16½ millioen) afkomstig van - de Nederlandsche Bank. De 'aangeslagenen' in die leening hebben een bedrag van *f* 16½ millioen bij de Nederlandsche Bank geleend om aan hun stortingsplicht te kunnen voldoen. Deze *f* 16½ millioen is dus *nieuw* geld, dat in het verkeer is gekomen ten gevolge van de semigedwongen leening. Het is niet onwaarschijnlijk, dat op andere, minder controleerbare wijze, nog méér nieuw geld erdoor in het verkeer is gekomen. In ieder geval ligt het voor de hand, dat bij volgende gedwongen leeningen op basis van het vermogen telkens minder uit besparingen of uit liquidatie van ander bezit zal kunnen worden gefinancierd, zoodat telkens méér uit geldschepping zal moeten komen. De inflationistische werking van gedwongen leeningen op vermogensbasis zal dus hoe langer hoe sterker worden. Bovendien zal de rentevoet stijgen. Dit behoeft niet ten gevolge te hebben, dat de staat voor de gedwongen leeningen meer rente moet betalen (de rente op deze leeningen staat los van de rente op de vrije kapitaalmarkt), maar wel, dat de obligatiekoersen dalen (hetgeen zijn terugslag heeft op het staatscrediet) en dat het bedrijfsleven wordt gehandicapt.

Het bezwaar van inflatie bestaat ook tegen het aanboren van reserves in den vreemde. Voor ons land is deze mogelijkheid van financiering van de oorlogskosten op het oogenblik niet actueel, maar zij kan in de toekomst natuurlijk wel weer actueel worden. Ook voor Engeland is zij van belang, en misschien ook voor enkele landen, die indirekt bij de oorlog betrokken zijn (Zwitserland, Zweden). Onderdanen van deze staten hebben een deel van hun vermogen in de V.S. belegd (in dollarwaarden, bij banken, of in goud). Hebben de regeeringen hierin niet een prachtige 'leeningreserve'? Zij kunnen de bezitters van die waarden

dwingen hun vreemde beleggingen te verkoopen en voor de opbrengst ervan deel te nemen in de gedwongen leeningen. Dit schijnt allerlei voordeelen en geen nadeelen op te leveren. Men treft op die manier de 'financiële vluchtelingen'; de eigen volkshuishouding wordt niet gestoord door liquidaties van activa in eigen land; geen vraag naar geldleeningen om stortingen op de gedwongen leeningen te doen en dus geen stijging van de rentevoet; de circulatiebank behoeft geen nieuw geld te creëeren om de deelnemers in de leeningen te helpen aan hun stortingsplicht te voldoen, dus geen inflatie. Deze laatste conclusie is echter, helaas! niet geheel juist. Als b.v. *f* 1 milliard uit de V.S. repatriëert naar het land, dat wij ons voorstellen, en als dit bedrag daar in het verkeer wordt gebracht (de staat zou hiervoor zorgen door de oorlogskosten ermee te betalen), heeft dit in principe precies dezelfde inflationistische uitwerking als het in het verkeer brengen van *f* 1 milliard door de circulatiebank uitgegeven nieuwe bankbiljetten. Slechts in zoover is deze inflationistische uitwerking verdedigbaar als zij een correctie beteekent op de deflationistische uitwerking van het wegvloeien van het kapitaal naar de V.S.; in zoover verdient de inflatie meer de naam: reflatie (= goed maken van deflatie).

In welke mate de inflatie, door het terugbrengen van de in de V.S. belegde kapitalen veroorzaakt, als toegelaten reflatie mag worden beschouwd, is een vraag, welker beantwoording buitengewoon lastig is en waarin wij ons, om niet te uitvoerig te worden, niet zullen verdiepen.[1)] Wij volstaan met de meening (die misschien eenigszins aannemelijk wordt gemaakt in het in de noot opgemerkte) uit te spreken, dat men in eigen belang zeer voor-

1) Slechts deze drie opmerkingen: 1. Het terugbrengen naar het land van herkomst van kapitalen, die reeds langere tijd in de V.S. vertoeven, beteekent altijd inflatie, want het economisch leven en de geldcirculatie van het land van herkomst zijn op hun afwezigheid ingesteld. 2. Het terugbrengen van kapitalen, die voor zij de oceaan overstaken, in het land van herkomst werkloos waren ('idle money', men denke b.v. aan de ± *f* 700 millioen, die eenige tijd vóór de oorlog renteloos bij de Nederlandsche Bank stonden), werkt ook inflationistisch (immers na repatriatie zullen deze kapitalen niet meer werkloos, maar werkzaam zijn). 3. Het terugbrengen van kapitalen, die in het land van herkomst niet werkloos waren en niet lang geleden zijn weggevloeid, werkt *niet* inflationistisch, tenzij de deflationistische uitwerking van het wegvloeien reeds op andere wijze is gecompenseerd.

zichtig moet zijn met het aanspreken, voor leeningsdoeleinden, van Amerikaansche reserves.

Het bezwaar, dat in het bijzonder bestaat tegen een stelsel als dat van Keynes betreft de uitvoerbaarheid ervan - de uitvoerbaarheid zoowel in technisch als in politiek opzicht. Men vreest een groote administratieve rompslomp (het is voor hen, die gelijk schrijver dezes, ten aanzien van de technische uitvoering van overheidsheffingen niet deskundig zijn, zeer moeilijk dit bezwaar te beoordeelen). Het is verder de vraag, of voor zulk een stelsel voldoende steun in het volk zou kunnen worden gevonden. Ten onzent is reeds betoogd, dat het niet strookt met onze volksaard. De arbeiders in het bijzonder schijnen ervan afkeerig te zijn. De Engelsche Labour Partij is er vierkant tegen. De reden zal wel zijn, dat Keynes ook de arbeiders wil laten meebetalen (een gehuwd arbeider zonder kinderen met een weekloon van 55 sh. moet volgens zijn plan 3½ sh. per week sparen). De grootte van de bijeen te brengen bedragen maakt de medewerking van de beter betaalden onder de arbeiders onmisbaar. Het plan Keynes is een plan, dat het geheele volk, met uitzondering van hen, die werkelijk niet tot eenige besparing in staat zijn, moet omvatten.

De antipathie van arbeiderszijde tegen het plan Keynes is niet goed te begrijpen, want zij zullen ook bij andere oplossingen van het probleem niet aan offers kunnen ontkomen (andere oplossingen zullen hun op den duur misschien zelfs meer nadeel berokkenen).

In Duitschland is het gedwongen sparen (niet voor uitsluitende, doch voor gedeeltelijke financiering der oorlogskosten) reeds ingevoerd.[1)]

* * *

Wij hebben hiermede de vier mogelijkheden, elk op zich zelf, als uitsluitende financieringsmethode, beschouwd, de revue laten passeeren. *Tegen elke mogelijkheid bleken ernstige bezwaren te bestaan*.[2)] Sommige hiervan zijn in het eene land waarschijnlijk

1) O.m. ook in deze vorm, dat ondernemingen de winst boven zeker peil in rijksleeningen moeten beleggen.
2) Samenvatting der bezwaren: tegen geldschepping: ernstige inflatie en devaluatie, vertrouwenscrisis; tegen belastingheffing: overmaat van ontevredenheid, uitdooving ondernemingsgeest (tegen belastingheffing in de vorm van kapitaalheffingen: inflatie (of anders belangrijke prijsdaling van beleggingsobjecten) stijging rentestand); tegen vrijwillig leenen: op korte termijn: riskant en inflatorisch; op lange termijn: ‘over hevelingsbezwaar’, ontoereikendheid besparingen; tegen gedwongen leeningen: ‘overhevelingsbezwaar’, tegen plan Keynes ook. moeilijke uitvoerbaarheid, tegen gedwongen leeningen op vermogensbasis ook: inflatie (of anders belangrijke prijsdaling van beleggingsobjecten) en stijging rentevoet (stijging rentevoet *niet* bij gedwongen leenen uit ‘Amerikaansche reserve’).

grooter dan in het andere (dit hangt af van regeeringsvorm en mentaliteit), maar waarschijnlijk zal in geen enkel land één der mogelijkheden - b.v. belastingheffing - als uitsluitende financieringsmethode kunnen worden toegepast.

Dit moet ertoe leiden, dat de financiering der oorlogskosten in de verschillende landen, die bij de oorlog betrokken zijn, zal geschieden *langs den weg van het compromis*, *door een combinatie der verschillende mogelijkheden:* een stukje van de eene mogelijkheid, een stukje van de andere - en zoo zal men dan wel de noodige bedragen bijeen krijgen (men zal hen trouwens wel bijeen *moeten* krijgen).

Onze regeering was met de uitvoering van dit compromis *reeds begonnen*. Zij heeft reeds van alle vier de mogelijkheden gebruik gemaakt. Zij heeft geld gecreëerd of laten creëeren: 1e door de goudwinst van de Nederlandsche Bank te realiseeren en een deel hiervan (*f* 132½ millioen) aan zich te laten uitkeeren;[1)] 2e zij heeft bijna voortdurend schatkistpromessen bij de Nederlandsche Bank verdisconteerd (per 30 Dec. 1939 b.v. *f* 76 millioen; dit bedrag was dus *extra*-geld, door de Nederlandsche Bank aan de staat verstrekt en door deze in het verkeer gebracht).

De bankbiljettencirculatie is sedert eind Augustus 1939 belangrijk gestegen.[2)]

Onze regeering had voorts de weg der belastingheffing betreden: opcenten op de gemeentefondsbelasting (te vervangen door verhooging der inkomstenbelasting), winstbelasting, verhooging van het invoerrecht op benzine, verhooging van accijnzen, nieuwe accijnzen, oorlogswinstbelasting.

Zij heeft het ook geprobeerd, zooals reeds vermeld, met het middel van vrijwillig leenen, terwijl zij ten slotte ook het middel

1) Daarenboven heeft het Egalisatiefonds nog een deel van de goudwinst gekregen, waarvan waarschijnlijk ongeveer *f* 20 millioen in het verkeer is gebracht, zoodat de totale vermeerdering der circulatie, uit de realisatie der goudwinst voortvloeiende, ± *f* 150 millioen beloopt.

2) 21 Aug. 1939 *f* 1011 millioen, 6 Mei 1940 *f* 1158 millioen, 19 Aug: 1940 *f* 1286 millioen.

van gedwongen leenen (op basis van het vermogen) heeft aangegrepen, waarbij, zooals wij reeds zagen, het boven besproken inflationistische gevolg niet geheel ontbrak.

In Duitschland wordt een zoo groot mogelijk deel van de oorlogskosten door belastingen gedekt. Maar de belasting-boog kan ook daar niet té strak worden gespannen. Zooals reeds gezegd wordt daarnaast het systeem van gedwongen leenen uit inkomen toegepast; in welke omvang, is mij niet bekend. Evenmin is het mij bekend, of in Duitschland andere leeningen tot financiering van de oorlogskosten zijn uitgegeven. De bankbiljettencirculatie is sinds het begin van de oorlog met ongeveer R.M. 4 milliard gestegen, waaruit op te maken valt, dat ook de geldschepping een rol speelt.

Valt in Duitschland de nadruk op belastingheffing, in Engeland is het leenen sterk op de voorgrond gesteld; en wel het vrijwillige leenen, waarmee inderdaad merkwaardige successen behaald zijn. Maar deze successen waren toch niet van dien aard, dat de schatkist er genoeg aan had; integendeel! De belastingen zijn sterk verhoogd en de bankbiljettencirculatie is sinds het begin van de oorlog met ruim £ 100 millioen gestegen. Dus ook hier een combinatie van drie methoden: (vrijwillig) leenen, belastingheffing, geldschepping.

* * *

In de compromis-oplossing zit zeer zeker een gevaar van inflatie: inflatie via directe geldschepping, via plaatsing van schatkistpapier bij de banken, via gedwongen leeningen en misschien ook via kapitaalheffingen.

De algemeene prijsstijging, die het gevolg is van inflatie, moet echter coûte que coûte voorkomen worden. Ontstaat een stijging van het prijsniveau, dan treedt niet alleen een storing van het economisch leven in, maar wordt ook het financieringsprobleem hoe langer hoe moeilijker. De oorspronkelijk opgezette berekeningen verliezen hun geldigheid. De wederopbouw zal b.v. 50% duurder zijn dan was geraamd. De stijging van het prijsniveau verhoogt wel is waar ook de winsten en daarmee de belastingopbrengst, maar de verhooging der belastingopbrengst zal de verhooging der staatsuitgaven wel niet compenseeren. Een inflationistische prijsstijging zal waarschijnlijk op een gegeven oogenblik

in haar tegendeel omslaan, en dan stijgen de moeilijkheden ten top: de daling van het prijsniveau beteekent lagere winsten en minder belastingopbrengst, en uit deze mindere opbrengst moet nu de door de inflatie 'opgeblazen' staatsschuld worden betaald.

Dit gevaar van inflatie maakt het noodzakelijk de compromismethode van financiering *aan te vullen met een rigoureuze contrôle op de prijzen*. Zulk een contrôle bestaat in Duitschland, in Frankrijk, in ons land, en waarschijnlijk ook wel in andere landen (betreffende Engeland zijn mij geen voldoende gegevens te dezer zake bekend). Reeds kort na het uitbreken van de oorlog is onze regeering met het controleeren der prijzen begonnen, zij het voorloopig niet over de geheele linie. Na den 10en Mei is de contrôle over alle prijzen en zelfs over de loonen uitgebreid.[1)]

Prijscontrôle zonder meer leidt echter spoedig tot het 'queusysteem'. De maximum-prijzen zijn in verhouding tot de door vermeerderde geldsomloop gestegen koopkracht[2)] te laag; de vraag, die bij natuurlijk gevormde prijzen met het aanbod in evenwicht is, zal het aanbod dus overtreffen, zoodat er een groot gedrang ontstaat (vandaar: 'queu-systeem') om allerlei goederen, tegen de relatief-lage maximum-prijzen, te koopen. Dus zal prijscontrôle noodwendig gepaard moeten gaan met een uitgebreid systeem van rantsoeneering (distributie).

Rantsoeneering en prijscontrôle op groote schaal - het zijn ernstige maatregelen, welker uitvoering veel moeilijkheden zal opleveren. Maar deze moeilijkheden schijnen belangrijk minder ernstig dan de bezwaren, die verbonden zijn aan een inflationistische stijging van het prijsniveau.

Maar indien - zoo zal de lezer misschien opmerken - er tóch prijscontrôle en rantsoeneering moeten komen, kan men dan niet even goed een ronduit inflationistische oplossing van het financieringsprobleem kiezen? Waarom dan al die moeite om inflatie zooveel mogelijk te beperken, althans te verdoezelen?

1) Art. VIII van de bekendmaking van den Opperbevelhebber der legergroep d.d. 18 Mei 1940 luidt: De verhooging van prijzen en vergoedingen van elken aard evenals van loonen over het peil, op den dag der bezetting vastgesteld, is verboden, in zooverre geen uitzonderingen uitdrukkelijk zijn toegelaten. De Prijzenbeschikking 1940 no. 1 van 11 Juli 1940 (Verordeningenblad 27 Juli 1940) geeft een meer uitgebreide regeling.

2) De koopkracht is natuurlijk gestegen *alleen gemeten in geld*.

Het antwoord moet zijn: prijscontrôle en rantsoeneering kunnen waarschijnlijk niet zóó effectief worden gemaakt, dat de inflatie gehéél onwerkzaam wordt. Zij zal zich waarschijnlijk altijd hier of daar nog wel een uitweg banen en daardoor storingen veroorzaken. Daarom moet de inflationistische vermeerdering der geldcirculatie zooveel mogelijk worden beperkt. Een openlijke inflationistische financiering is ook hierom verkeerd, omdat zij het vertrouwen, dat de onmisbare basis is voor zooveel in het economisch leven, ondermijnt. Daarom moet, ook bij prijscontrôle en rantsoeneering, een vergaande politiek van geldschepping worden afgewezen.

* * *

Tot slot nog één vraag, en wel een, die van groot belang is voor een juiste beoordeeling van de oorlogskosten; de vraag: *Wat zijn de werkelijke oorlogskosten*?

In de economie wordt onderscheid gemaakt tusschen geldkosten en reëele kosten, tusschen geldloon en reëel loon. Het reëele loon is het loon, gemeten in de goederen en diensten, die men voor het geldloon kan krijgen. De reëele kosten van b.v. een productieproces zijn de offers aan goederen en diensten, aan dat proces verbonden. Zijn nu de geldkosten van de oorlog, het milliard per jaar dus in het geval, dat wij ons indachten, een weerspiegeling van de reëele kosten ervan, van het gemis aan goederen en diensten, dat wij door de oorlog en wat daarmee samenhangt, lijden?

De geldkosten weerspiegelen *niet* de reëele kosten, althans behoeven dat niet te doen. Het is in theorie zelfs denkbaar, dat de reëele kosten van de oorlog *nihil* zijn! Neem aan, dat in een volkshuishouding de productie van goederen en het verleenen van diensten, zooals deze vóór de oorlog bestonden, door inschakeling van werklooze arbeidskrachten en productiemiddelen en/of verhooging der productiviteit worden gehandhaafd, dat ook de invoer kan worden gehandhaafd, en dat geen schade wordt toegebracht aan goederen, in de volkshuishouding aanwezig, dan zal het volk in de voorziening met goederen en diensten *niet* achteruitgaan. De reëele kosten van de oorlog zouden dan dus nihil zijn. Het zelfde zou het geval zijn, als alleen de werkloozen gemobiliseerd werden en voor defensie en wederopbouw werkten, terwijl

de rest van de volkshuishouding op vredesvoet kon doorwerken.

Helaas is zoo iets alleen in theorie, niet in de praktijk denkbaar. In de werkelijkheid doen de oorlogsomstandigheden de voorziening met goederen en diensten, die voor de welvaart van belang zijn, ernstig dalen. Maar het theoretische geval, dat wij stelden, is toch goed om ons twee dingen te leeren: ten eerste dat de geldkosten niet een weerspiegeling behoeven te zijn van de reëele kosten (het zal zelfs een toevalligheid zijn als beide samen vallen), en ten tweede, dat de eenige manier om de reëele kosten zoo gering mogelijk te doen zijn, is: *zooveel mogelijk produceeren*.

Dat de werkelijke oorlogskosten bestaan in achteruitgang in voorziening met goederen en diensten, maakt ons ook duidelijk, dat zij niet kunnen worden afgewenteld op de toekomst. De leuze: laten onze kinderen ook een deel van de oorlogskosten betalen, want wij strijden ook voor hen, is boerenbedrog. De werkelijke kosten, die bestaan in vermindering der voorziening der menschen met goederen en diensten, die hun welvaartsbehoeften bevredigen, vallen noodwendig grootendeels in het heden. Alleen in zoover de oorlog de *toekomstige* productie belemmert, vallen de reëele kosten in de toekomst[1)]. Wanneer b.v. ten gevolge van de oorlog een fabriek niet wordt gebouwd of machines niet worden onderhouden, wanneer in het algemeen ten gevolge van de oorlog duurzame productiemiddelen worden vernietigd, niet tot stand worden gebracht of in verval raken, zal dit de toekomstige productie drukken en zal dus ook de generatie van na de oorlog een gemis lijden. Maar met de wijze van financiering der geldkosten heeft dit weinig te maken. Het niet tot stand komen enz. van duurzame productiemiddelen kan even goed voorkomen bij belastingheffing als bij leening.

Uit deze korte beschouwing over de reëele kosten van de oorlog blijkt, dat een volk het, binnen de grenzen van het mogelijke natuurlijk, in eigen hand heeft om die kosten, zoowel voor de tegenwoordige als voor de toekomstige generatie, kleiner te doen zijn: namelijk door hard te werken. *Hoe harder het werkt*, *hoe meer het produceert*, *des te geringer zijn de reëele kosten. En hoe geringer de reëele kosten*, *des te gemakkelijker zullen natuurlijk de geldkosten te dragen zijn. De financieringspolitiek moet dus worden*

1) En in het geval, dat van het buitenland wordt geleend, maar dit laten wij buiten beschouwing.

gesteund door, of liever: moet worden gebaseerd op een doeltreffende en doortastende politiek tot opvoering der productie. Moge ook ons volk in al zijn geledingen deze waarheid leeren begrijpen en moge onze overheid haar in praktijk kunnen brengen!

C. WESTSTRATE+

Den lezer, die zich verder erin wil verdiepen, verwijzen wij naar de litteratuur, waarvan wij noemen:

Eischen en middelen der oorlogsfinanciering, in Economisch-Statistisch Maandbericht van 30 Sept. en 31 Oct. 1939 (schrijver niet vermeld).
De geldschepping in oorlogstijd, in hetzelfde periodiek van 29 Nov. 1939 (schrijver niet vermeld).
Problemen en probleemstellingen der oorlogsfinanciering in Engeland in hetzelfde periodiek van 30 April 1940 (schrijver niet vermeld).
Prof. Dr. J. Tinbergen, Enkele cijfers en beschouwingen over de algemeene aspecten der financiëele politiek, Economisch-Statistische Berichten van 6 Maart 1940.
Prof. Mr. P. Lieftinck, Vrijwillig of gedwongen sparen, zelfde periodiek van zelfde datum.
Prof. Dr. C.A. Verrijn Stuart, De kosten van den oorlog, voor nu en later, zelfde periodiek van 20 Maart 1940.
Dr. M.W. Holtrop, De financiering van de defensie-uitgaven, zelfde periodiek van 17 April 1940 en 1 Mei 1940.
Dr. J. Snoep, De financiering der defensie, zelfde periodiek van 24 April 1940.
Prof. Dr. W.C. Mees R.A.zn., Oorlogsfinanciering, zelfde periodiek van 1 Mei 1940.
Mr. Dr. H.J. von Brucken Fock, Financiering der Staatsuitgaven, in het bijzonder in oorlogstijd, De Economist, Mei 1940.
J.M. Keynes, How to pay for the war? (Londen 1940).
Dr. H. von Rozycki, Die Kriegswirtschaft (Leipzig 1940), Hoofdstuk III.

+ Gelijk van zelf spreekt, is het onderwerp met het bovenstaande lang niet uitgeput. Slechts een globale behandeling konden wij ervan geven.

Een heugelijke verschijning

Mr. C.W. van der Pot, Handboek van het Nederlandsche Staatsrecht. - Tjeenk Willink, Zwolle 1940.

Van der Pot's Staatsrecht verschijnt op een tijdstip, dat slechts de oppervlakkige beschouwer daarvoor ongunstig kan noemen. Het moge waar zijn, dat de tijdsomstandigheden geen uitgever gunstig zijn en dat het publiek, waarvoor een wetenschappelijk werk als dat van van der Pot is bestemd, thans nauwelijks verwacht kan worden zijn onverdeelde aandacht daaraan te zullen schenken, tegenover deze ongunstige factoren staat, dat thans meer dan ooit behoefte wordt gevoeld aan bezinning omtrent den opbouw van den Nederlandschen Staat en aan concrete kennis omtrent de wijze, waarop wij conform onze Grondwet en de bestaande wetten worden geregeerd. In die behoeften nu heeft van der Pot met een door evenwichtigheid reeds thans klassiek werk voorzien.

Het boek van van der Pot is strikt-juridisch of, om hetzelfde negatief uit te drukken, volkomen on-politiek. Getrouw aan de beste tradities onzer Staatswetenschap[1] gaat van der Pot te werk zonder politiek vooroordeel, zonder politieke hartstocht. Slechts zelden laat hij zich tot goed- of afkeuring van bestaande instellingen verleiden en als hij daartoe overgaat is zijn oordeel steeds gematigd, goed gemotiveerd en wel overwogen. Het stelsel der evenredige vertegenwoordiging heeft zijne bewondering niet, maar de veel vernomen grief tegen de kleine partijtjes en de daaraan toegeschreven verlammende werking van het parlementaire stelsel acht hij ‘zeer overdreven.’ Verbetering is z.i. moge-

1) Vgl. v. Vollenhoven, Verspreide Geschriften III, p. 742: ‘een katholiek, een vrijzinnig enz. Nederlandsch staatsrecht schijnt evenmin te bestaan als een katholiek, een vrijzinnig enz. Nederlandsch privaatrecht’.

lijk door eene vervanging van het lijsten-stelsel door een personen-stelsel, waarvan hij hoopt, dat de bezwaren ‘op den duur wellicht door verbeterde techniek zijn te ondervangen’. De in de latere jaren hand over hand toegenomen delegatie van wetgevende macht aan de Kroon ontlokt hem (p. 300) de opmerking, dat ‘men zich niet aan den indruk kan onttrekken, dat een zekere neiging, om de regeling zelve binnen de departementale sfeer te houden, toch veelal er toe geleid heeft om daarin verder te gaan dan noodig was’. Dergelijke kritiek is echter in van der Pot's boek even zeldzaam als door hare formuleering voor zijn bedachtzame evenwichtigheid typeerend. Dat het door van der Pot zelf op pag. 21 geformuleerde gebod: ‘de auteur, evenals de docent, zal zijn eigen politieke voorkeur zooveel hij kan, het zwijgen moeten opleggen, wil hij niet gevaar loopen, dat zijn beschrijving de noodige objectiviteit zal missen’ door hem stipt is opgevolgd, zal elke lezer van zijn handboek dan ook ten volle moeten beamen.

Ook in ander opzicht toont van der Pot zijne rustige onvooringenomenheid. Hij is geen verblinde aanhanger van ééne, noodzakelijk eenzijdige, methode van staatsrechtbeoefening. Het extreme dogmatisme van Laband veroordeelt hij (pp. 19-20), zonder nochthans de waarde der juridische theorie te miskennen, de historische methode heeft zijn sympathie, doch hij zelf waarschuwt voor verwarring van staatsrecht- en geschiedbeoefening door kernachtig te formuleeren: ‘den historicus interesseert, hoe het vroeger geweest is, den staatsrechtbeoefenaar, hoe het tegenwoordige is geworden.... Begrip.... zal slechts te verkrijgen zijn tegen den achtergrond van het historisch gebeuren. Maar instellingen en normen, die uitgeleefd zijn, blijven uiteraard aan den rechtshistoricus overgelaten’ (p. 20).

Door zijn stof aldus historisch-juridisch te bewerken heeft van der Pot het werk volbracht, dat door Thorbecke werd begeerd en door Struycken, aarzelend nog, aangevangen doch - helaas! - niet voltooid. Het boek, waarom van Vollenhoven heeft gevraagd[1)] en dat ons nòch door Buys, nòch door Struycken, nòch door Kranenburg was geschonken, ligt thans ter tafel. Is dat op zichzelf al niet voldoende om van een heugelijke verschijning te spreken?

1) Vgl. v. Vollenhoven, Nationale Staatsrechtstudie in Nederland, Verspr. Geschr. I, p. 111.

Van Vollenhoven zou zich ook nog om een andere reden over van der Pot's Staatsrecht ten zeerste hebben verheugd. Den genoemden auteurs is door van Vollenhoven niet zonder reden verweten, dat zij ‘in plaats van hetzij staatsrecht van het Koninkrijk, hetzij rijksstaatsrecht, een mengsel van die twee’ hebben gegeven, ‘een mengsel dat slechts te verklaren schijnt uit het voorbeeld van den grondwetstekst’. Van der Pot heeft het probleem, hoe dit grondwettelijk ‘mengsel’ niet *uiteen te hakken* maar te *geleden*, op buitengewoon gelukkige wijze opgelost. Zijn hoofdtaak blijft de beschrijving van het staatsrecht van het rijk in Europa, maar hij is er op uit geweest, dit te plaatsen in het kader van het staatsrecht van het geheele Koninkrijk of, om met van der Pot te spreken, van den staat. Na een eerste boek over de grondslagen van het Nederlandsche staatsrecht (begrip, bronnen, methode, object, de Grondwet) zet de Schr. in een tweede boek het staatsrecht van den staat (van het Koninkrijk) uiteen om zich dan in het derde, verreweg het omvangrijkste boek in het bijzonder met het staatsrecht van het rijk (in Europa) bezig te houden. Een kort vierde boek geeft een schets van het staatsrecht der overzeesche gebieden van het Koninkrijk, die kennelijk geen ander doel heeft, dan het beeld te voltooien. Voor de details betreffende deze laatste onderwerpen moet van der Pot uiteraard naar de speciale litteratuur betreffende Nederlandsch-Indisch, Surinaamsch en Curaçaosch staatsrecht verwijzen, maar hij is er door deze indeeling toch in geslaagd, zijn lezers een fraai beeld te geven van wat van Vollenhoven den ‘zoo opmerkelijken staatsrechtelijken bouw van Nederland’ heeft genoemd.

Het is voor het mengsel, de hutspot zou men haast zeggen, dat onze Grondwet van staats- en rijksstaatsrecht heeft gemaakt, typeerend, dat van der Pot, op zoek naar *zuivere* staatsorganen, d.i. naar organen, die *uitsluitend* als organen van het geheele Koninkrijk optreden, slechts den Minister van Buitenlandsche Zaken heeft kunnen vinden. Noch de Kroon, noch de Ministers van Defensie en Economische Zaken, noch de Staten-Generaal, noch de Raad van State zijn *uitsluitend* orgaan van het geheele Koninkrijk, al hebben zij *mede* als zoodanig een taak te vervullen. Zoo blijven de hoofdstukken over de organen van den staat (het Koninkrijk) en hunne functies bij van der Pot beperkt tot eene uitvoerige bespreking van het Koningschap en een beknoptere

van het bestuur der buitenlandsche betrekkingen en de marine, welke laatste in tegenstelling tot het leger inderdaad als orgaan van den geheelen staat is te beschouwen.

De opvattingen van van der Pot omtrent de plaats en de beteekenis van het koningschap in den opbouw van den Nederlandschen staat waren ons reeds uit zijn Academierede over dit onderwerp (1939) bekend. De Koning is, naar Nederlandsch staatsrecht, tegelijk orgaan van den geheelen staat, van het Rijk in Europa èn van elk der overzeesche gebieden afzonderlijk, waarbij zijn beteekenis als orgaan van het Rijk in Europa in normale tijden uiteraard het meest op den voorgrond treedt. Met de aanduiding van die juridieke positie is de beteekenis van het koningschap echter, zooals van der Pot met nadruk betoogt, geenszins volledig geteekend. Het eigenaardige van het Koningschap - kan hetzelfde trouwens niet óók van andere staatshoofden worden gezegd? - is juist, dat zijne beteekenis ‘meer aangeduid dan precies omschreven kan worden’. Zeker is, dat ‘de Koning veel meer [is] dan factor in een der belangrijkste organen van den staat en zijn deelen [t.w. de Kroon, d.i. de Koning plus een of meer verantwoordelijke ministers]. Hij is een centraal element in den staat van overwegende beteekenis. Het feit, dat een staat een Koning heeft, drukt een zeer bijzonder stempel op het geheele staatsleven’. En in eene aan den Duitschen auteur Smend ontleende terminologie vervolgt van der Pot, ‘dat de integratiefactor in onzen staat, die alle andere in beteekenis ver achter zich laat, ons nationale koningschap is, zooals dit verpersoonlijkt wordt in den tijdelijken drager of draagster van de Kroon uit het huis van Oranje’. Ten onzent komt daarbij, dat ‘de betrekkingen tot het vorstenhuis eeuwen teruggaan en geknoopt werden in een tijd, toen het volk worstelde om zijn onafhankelijkheid. Ons koningschap is zoodoende ook de drager van de historische traditie, herinnerend aan een geschiedenis en aan de verplichtingen, welke die geschiedenis oplegt’. Doch een dergelijke langdurige verbondenheid is geenszins noodzakelijk, gelijk van der Pot met een verwijzing naar ‘het nog betrekkelijk jonge Belgische vorstengeslacht, waarvan de leden door persoonlijke gaven uitblinken’ opmerkt. Bovendien is het merkwaardig, dat deze grootendeels irrationeele beteekenis van het koningschap ‘door den parlementairen regeeringsvorm eer [is] versterkt dan verzwakt’ (pp. 121-2).

Dat van der Pot niet blind is voor het irrationeele element in het staatsrecht, blijkt ook uit de plaats, die hij aan het staatsrechtelijke gewoonterecht, naast het wettenrecht, toewijst. In de erkenning van het gewoonterecht als rechtsbron naast de wet volgt van der Pot wat hijzelf als de (sedert Struycken) 'heerschende leer' aanmerkt, doch hij waarschuwt met nadruk tegen de overschatting van het gewoonterecht, die uit menige doctrinaire beschouwing der laatste decenniën (met name die van Krabbe) spreekt. Men moet er zich voor wachten, schrijft van der Pot, 'om te spoedig bepaalde in de practijk gevolgde regelen aan te zien voor regelen van ongeschreven recht. Nadat het monopolie van de wet eenmaal was verdwenen en de beteekenis van het ongeschreven recht, ook op publiekrechtelijk terrein, was erkend, is er een reactie gekomen, die zich openbaarde in een sterke overschatting van den omvang van dit ongeschreven publiekrecht. In de practijk der administratie worden tal van gedragsregels gevolgd, die de wet niet kent en die somtijds wel tegen de wet indruischen. Voor sommigen is dit reden geworden om hier allerlei nieuw recht te constateeren en dit "recht der werkelijkheid" dan te stellen tegenover het recht der wetten, waar een verouderde opvatting nog te groote aandacht aan zou blijven hechten. Ik geloof, dat hier veel overdrijving schuilt. Die administratieve gedragsregels mogen op zichzelf niet zonder belang zijn, zoodat degene, die in bijzonderheden beschrijven wil, hoe een bepaald land in een bepaalde periode bestuurd wordt, er mede rekening heeft te houden, dit neemt niet weg, dat hier van "recht" m.i. niet kan worden gesproken. Recht bestaat uit de regelen, niet die gevolgd worden, maar die behooren te worden gevolgd; waarvan afwijking gevoeld wordt als ongeoorloofd, zóó ongeoorloofd dat men dit door dwang zou mogen keeren. Ten aanzien van de bedoelde gedragsregels zal dat over het algemeen niet het geval zijn. Wordt in strijd er mede gehandeld, hetzij incidenteel, hetzij ter inleiding van nieuwe praktijk, reacties in het rechtsbewustzijn der betrokkenen zullen daardoor niet worden opgeroepen.

Vervolgens zij er op gewezen, dat men ook ten aanzien van die regelen, die men thans aan de hand van het boven aangeduide kriterium als regelen van ongeschreven recht mag beschouwen, bedacht moet zijn op een wijziging in de opvattingen, waardoor

zij òf van inhoud veranderen òf zelfs dit karakter geheel verliezen zouden. De telkens reeds als voorbeeld gebruikte normen, die te zamen het parlementaire stelsel vormen, kunnen ook hier worden aangevoerd. Als later dit stelsel meer in bijzonderheden wordt onderzocht, zal blijken, dat zijn inhoud niet steeds dezelfde is gebleven, en verder behoeft zelfs de warmste aanhanger van dit stelsel niet vol te houden, dat het opperste wijsheid is voor alle tijden en alle omstandigheden. Zoo kan de ontwikkeling voeren tot een stadium - wij zagen ook Buys reeds de mogelijkheid opperen - waarin het monarchale element weer meer op den voorgrond komt. De regelen van het parlementaire stelsel worden dan aanvankelijk misschien nog wel gevolgd, maar zonder dat afwijking als onrechtmatig zou worden gevoeld, terwijl, komt dan ten slotte de afwijking, deze aanvaard wordt als door den drang der tijden geboden. Wanneer deze kentering intreedt, zal bij zulk verloop uiterst moeilijk te constateeren zijn, maar de hieruit voortvloeiende rechtsonzekerheid is nu eenmaal het nadeel, dat men bij alle aanvaarding van ongeschreven recht in den koop moet meenemen' (pp. 16-17).

Ten aanzien van het bekende vraagstuk der administratieve rechtspraak heeft van der Pot zich aangesloten bij hetgeen o.m. ook reeds door Kranenburg was opgemerkt: 'Een rechterlijke bescherming van "het" volk tegen "de" administratie is zeker in onzen tijd niet meer noodig. Maar een individu kan door een bepaald administratief orgaan onrecht worden aangedaan en daartegen moet hij redres kunnen zoeken bij een ander orgaan, dat met de administratie en haar op het algemeen belang gerichte taak alleszins vertrouwd is, maar anderzijds tegenover het eerste orgaan volkomen vrij staat, zich niet geroepen acht dit zooveel mogelijk te dekken. Aan dien eisch is ten onzent nog niet volledig voldaan'. (p. 235). Anderzijds evenwel waarschuwt van der Pot tegen te groote uitbreiding van de rechterlijke contrôle op de administratie: 'Doelmatigheidsgeschillen moeten niet door wets-uitlegging tot rechtsgeschillen worden gemaakt en zoodoende onderworpen worden aan de contrôle van een orgaan, dat op dit punt de mindere is van de administratie zelve. Nu het onbegonnen werk zou zijn om de geheele administratieve wetgeving met het oog op dit gezichtspunt te herzien, zóó, dat de redactie van

geen enkel artikel tot redelijken twijfel kan leiden, schijnt de uitweg om, op het voetspoor van de staatscommissie 1891, den rechter uitdrukkelijk de bevoegdheid te ontzeggen om te treden in de beoordeeling van de vraag, of de administratie, als deze bij de uitoefening van een haar toekomende bevoegdheid op bepaalde belangen te letten heeft, die belangen op de juiste wijze heeft gewaardeerd.' (p. 362/3). Hoe lang zal het nog duren, totdat van dit nu welhaast een halve eeuw oude staatsrechtelijke vraagstuk eene behoorlijke oplossing wordt gegeven?

Een ander bekend staatsrechtelijk probleem betreft de wetgevende macht van de Kroon. Het kan niet verbazen, dat van der Pot, wiens dissertatie reeds aan dit onderwerp was gewijd, het ook thans in den breede bespreekt, evenmin als het kan worden ontkend, dat aan een dergelijke bespreking behoefte bestond, vooral nu Kranenburg in zijn leerboek wel zijn eigen standpunt uitvoerig argumenteert, maar zijn lezers over hetgeen door anderen daartegen is aangevoerd toch tamelijk slecht inlicht. Van der Pot's standpunt komt, kort gezegd, hierop neer, dat na 1887 de Kroon bevoegd is, zonder wettelijke machtiging of delegatie, tot het uitvaardigen van algemeene maatregelen van bestuur, welke bestemd zijn om naar buiten (dus buiten de landsadministratie zelve) te werken, mits zij niet door straffen wordt gehandhaafd. Geoorloofd is dus zoowel de algemeene maatregel van bestuur, die eene bizondere sanctie niet behoeft, als de algemeene maatregel van bestuur, welke uitsluitend door politiedwang wordt gehandhaafd, gelijk bijv. het K.B. van 2 Juni 1931 S. 237 betreffende de toelating van vreemde oorlogsschepen binnen ons rechtsgebied (p. 297). Met deze opvatting houdt ten nauwste verband, hetgeen van der Pot omtrent de bevoegdheden der politie opmerkt. De K.B.-en van 1851 en 1935 betreffende de rijkspolitie zijn in de opvatting van van der Pot ook zonder machtigingswet volkomen bevoegdelijk gegeven, en de daarin vervatte algemeene opdracht te waken 'voor de rust en de veiligheid van den staat en voor de bescherming van personen en goederen' (art. 3 derde lid van het K.B. van 1935) verleent derhalve aan de rijkspolitie zeer ruime bevoegdheden naast en behalve hare taak, de wetten en wettelijke verordeningen te helpen handhaven. Terecht m.i. merkt van der Pot op, dat zij, die met Mr. van Os en Prof. Kranenburg met verwerping van het

beroep op de K.B.-en van 1851 en 1935 de taak der politie omschrijven als handhaving van het geschreven *en ongeschreven* recht, ‘langs een onnoodigen omweg’ toch bij de ruime bevoegdheidsomschrijving der politie-besluiten terecht komen, want ‘er is niet veel constructie-vermogen voor noodig om, als de politie optreedt ter handhaving van orde, veiligheid en rust, daarvan te maken eene bescherming van ongeschreven rechtsnormen’ (p. 439). Men kan m.i. zelfs nog verder gaan en constateeren, dat in Kranenburgs' opvatting aan de politie nog véél ruimere en, bovenal, onzekerder bevoegdheden toekomen dan volgens de zienswijze van van der Pot, die zich aan het K.B. van 1935 houdt. Het is toch voor betwisting moeilijk vatbaar, dat ‘het ongeschreven recht’ zeer wel andere normen kan inhouden en inhoudt, dan de regel, dat de openbare orde, de veiligheid en de rust moeten worden gehandhaafd en personen en goederen moeten worden beschermd. Daarbij komt, dat zelfs lang niet elke *wets*-norm voor handhaving door politie-dwang vatbaar wordt geacht. Men vergelijke bijvoorbeeld de constante rechtspraak, volgens welke politiedwang bij de handhaving van de samenwoningsplicht der echtgenooten (art. 161 B.W.) is uitgesloten. Zou een zelfde onderscheid dan niet ook voor de normen van ongeschreven recht moeten worden erkend en, zoo ja, komt de politiebevoegdheid in Kranenburg's opvatting dan niet totaal op losse schroeven te staan?

Wij kunnen er niet aan denken, de tallooze vraagstukken, welke door van der Pot op altijd even heldere en doorwrochte wijze worden behandeld hier volledig op te sommen. Slechts omtrent eenige onderwerpen van algemeenen aard wilden wij den Gidslezers van der Pot's zienswijze doen kennen.

‘Een heugelijke verschijning’ werd van der Pot's Staatsrecht in den titel genoemd. Als ik die qualificatie in één zin nader moest toelichten, dan zou ik daaraan toevoegen: heugelijk bovenal omdat wij over een onderwerp, dat zoo gemakkelijk tot vermenging van recht en politiek, en daardoor tot eenzijdige misteekening van het geldende recht aanleiding geeft, een superieur en een in den besten zin des woords ‘wijs’ boek rijker zijn geworden. Een standaardwerk van den eersten rang, reeds bij zijne verschijning klassiek.

B.M. TELDERS

Beperkte geest

Europeesche Geest. Inhouden en Vormen van het cultuurleven der Europeesche wereld. Onder redactie van Dr. W. Banning en Dr. J.D. Bierens de Haan met medewerking van de hoogleeraren Dr. J.N. Bakhuizen van den Brink, Dr. J. Lindeboom, Dr. H.J. Pos, Dr. Ferd. Sassen, Dr. H. Wagenvoort. - Van Loghum Slaterus' Uitgevers-Mij N.V. Arnhem, 1939.

Dr. W. Banning en Dr. J.D. Bierens de Haan, overtuigd, dat de Europeesche cultuur in een gevaarlijke situatie verkeert, hebben een poging gewaagd, allen, wien deze cultuur ter harte gaat, op te wekken tot bezinning op de waarde van de ‘schatten aan waarheid, recht, moraal, kunst, wijsbegeerte en religie’, die, naar zij meenen, thans gevaar loopen vernietigd te worden. Zij hebben er naar gestreefd, ‘den inhoud, de vormen en de bronnen van het Europeesch geestesleven zoo bewust mogelijk te doen leven in de ziel van ons volk’, niet in de illusie, daardoor veel te zullen veranderen aan den loop der gebeurtenissen, maar op grond van de behoefte, uitdrukking te geven ‘aan den eerbied en de liefde voor de rijke en diepe schatten, die verleden en heden van Europa bevatten’.

Deze nobele bedoelingen hebben het aanzijn gegeven aan een boek van 460 bladzijden, waarin de beide redacteuren, door vijf medewerkers ondersteund, ‘de voornaamste tot heden doorwerkende ideeën, overtuigingen en waarden’ van het geestelijk verleden in het licht trachten te stellen, waarin zij dus, niet een volledige historie van den Europeeschen geest aanbieden, maar een samenvatting van die essentieele trekken uit zijn historische ontwikkeling, waarvan de kennis voor het begrip van onze hedendaagsche cultuur als onmisbaar mag worden beschouwd.

Dr. Bierens de Haan nam deze taak zelf op zich voor de Grieksche geestesbeschaving en voor de Renaissance in Italië. Dr.

Banning schreef een artikel over iets, dat hij de ‘moderne wereld’ noemt en waarvan de eerste periode zich blijkt te hebben uitgestrekt van Descartes tot Kant. Over de Romeinsche cultuur werd aan Prof. Wagenvoort een bijdrage gevraagd, voor de behandeling van den geest der Middeleeuwen de medewerking van Prof. Sassen ingeroepen. De Protestantsche theologische hoogleeraren Bakhuizen van den Brink en Lindeboom schreven, de een over het oudste Christendom tot Augustinus, de ander over Reformatie en Contra-Reformatie. En het werk wordt besloten met twee studies van de hand van Prof. Pos, waarvan de eerste Kant en het wijsgeerig idealisme behandelt, terwijl de tweede den titel ‘Van Comte tot Bergson’ draagt.

Ik heb deze korte inhoudsopgave opzettelijk volledig gemaakt, om den lezer reeds dadelijk een indruk te geven van den merkwaardigen vorm, dien de fundeering van het geestelijk leven van onzen tijd in het oog van de beide redacteuren van het werk blijkt te bezitten. Inplaats van zich naar boven zoo sterk te verbreeden, dat zij het weliswaar zeer vaag omlijnde, maar in hoofdtrekken toch wel kenbare verschijnsel, dat men ‘Europeesche Geest’ zou kunnen noemen (Geest ditmaal niet bedoeld als de antagonist tot de Ziel) in zijn volheid zou kunnen dragen, versmalt zich de basis aan de bovenzijde op een door de samenstellers wellicht zeer sierlijk geachte maar, naar te vreezen staat, weinig soliede wijze.

In het begin wordt nog een zekere breedheid betracht: Dr. Bierens de Haan schrijft over de dichtkunst der Grieken, over hun godsdienst, hun wijsbegeerte en hun plastische kunst en over de cultuur van het Hellenistische tijdvak. Prof. Wagenvoort houdt historisch-politieke beschouwingen over wording en geest van het Romeinsche imperium, zijnde ‘van uitnemend belang voor de beteekenis van Rome als samenstellende factor in de Europeesche beschaving’, maar hij behandelt daarnaast de Romeinsche cultuur op het gebied van wijsbegeerte, recht en kunst, terwijl een uiteenzetting over den invloed van de Latijnsche taal op het Europeesche geestesleven niet ontbreekt[1].

1) Het is jammer, dat dit zeer lezenswaarde opstel op enkele plaatsen er de sporen van draagt, dat het uit verschillende reeds aanwezige fragmenten schijnt te zijn samengesteld. Zoo vindt men op blz. 76 een beschouwing over de natuurlijke grenzen, waardoor Augustus zijn wereldrijk wilde beschermen en de opmerking, dat wij Nederlanders, hadde Varus in 9 na Chr. overwonnen, thans wellicht een Romaansche taal zouden spreken, welke beide op blz. 94 in extenso letterlijk worden herhaald. En op blz. 98 wordt een opmerking over de beteekenis van de klassieke literatuur in de Middeleeuwen ingeleid door een misplaatst ‘.... zagen we al’. We zagen het namelijk nog nergens.

Van eenzelfde, met den opzet van het werk strookende streven naar een zekere volledigheid getuigt de bijdrage van Prof. Sassen over de Middeleeuwen. Van dat oogenblik af wordt de behandeling echter zienderoogen enger: kan het onderwerp Italiaansche Renaissance althans nog op een zekere mate van universaliteit aanspraak maken, zoo zijn de bijdragen van de twee theologische hoogleeraren reeds exclusief theologisch van aard. En van Descartes af wordt de samenstelling van het werk alleen nog maar door de historische ontwikkeling van de wijsbegeerte bepaald: zij wordt toereikend geacht, om de hedendaagsche cultuur in haar essentieele waarden te leeren kennen.

Het is een verleidelijke gedachte, zich eens voor te stellen, welken indruk een later menschengeslacht, dat dit boek zal opgraven uit de puinhoopen van onze steden en het zal bestudeeren als een belangrijk document van een voorbije cultuur, wel van dien Europeeschen geest, waaraan het gewijd blijkt te zijn, zal krijgen. Men zal zich vermoedelijk reeds dadelijk het hoofd breken over de oorzaken van het merkwaardige verschijnsel, dat omstreeks 1500 het Europeesche geestesleven op het gebied van letterkunde en beeldende kunsten een plotseling einde schijnt te hebben genomen.

Men vindt immers eerst in den breede gehandeld over Homeros, Aristophanes, Sophokles, Euripides, Theognis, Archilochos, Simonides, Sapfo en Pindaros; men leest over Pheidias, Praxiteles en Skopas, over Vergilius, Horatius, Cicero en Augustinus, over het riddergedicht Il Morgante van Luigi Pulci en over de sonnetten van Lorenzo de' Medici, over Fra Angelico en Massaccio, over Donatello en Ghiberti. Even is er dan nog sprake van Lionardo da Vinci en Rafael Santi, maar dan is het met de kunst ook definitief uit. Dichters, prozaschrijvers, schilders, beeldhouwers en bouwmeesters van zoodanige beteekenis, dat *Europeesche Geest* er notitie van behoefde te nemen, schijnen, zoo zal men concludeeren, later niet meer voorgekomen te zijn Er is nog wel een oogenblik sprake van een zekeren Goethe, aan wien een vage traditie dichterschap wil toeschrijven; het opge-

graven document leert echter over hem de ware toedracht kennen; hij was een epigoon van Kant, die in zijn Farbenlehre ‘tegenover de physisch-mathematische traditie het standpunt der werkelijke aanschouwing stelde’ en die een theorie over de Urpflanze ontwikkelde.

De weetgierigheid van den historicus der toekomst zal met dit negatieve resultaat niet uitgeput zijn. Hij zal ongetwijfeld willen weten, of eigenlijk de politieke constellatie van het tijdvak, waarin het boek ontstond, werkelijk geheel te begrijpen is uit de structuur en de lotgevallen van het Romeinsche imperium; en wellicht zal hij er zich ook over verbazen, dat deze tot op sommige gebieden toch blijkbaar vrij ver ontwikkelde Europeanen, voorzoover men op de geraadpleegde bron mag vertrouwen, nooit van de kunst der muziek hadden gehoord.

Verder zal hij uit bepaalde aanwijzingen en toespelingen uit het boek kunnen opmaken, dat dit oude volk ook een zekere mate van energie en intelligentie moet hebben besteed aan de beoefening van bepaalde wetenschappen; er moet een primitieve vorm van wiskunde hebben bestaan en een enkele maal is er ook sprake van prestaties op het gebied van astronomie, physica, chemie en biologie. Hij zal echter den indruk krijgen, dat deze vakken hoofdzakelijk hulpvakken voor de wijsbegeerte zijn geweest; dat ze haar het materiaal verschaften, waaraan haar molen, wilde ze niet leeg draaien, behoefte had. Moet men, zoo zal hij vragen, hieruit en uit de wijze, waarop het boek erover.... zwijgt, opmaken, dat deze vakken niet tot het domein van den geest gerekend werden, dat ze veeleer beschouwd werden als de slaven, die hun cultuurbeoefenenden meesters het vuile werk uit handen moesten nemen?

We zullen onzen historischen nazaat zich niet langer met deze problemen laten aftobben; wellicht speelt een gelukkig toeval hem nog eens een document in handen, waarin van de kunst na 1500 notitie genomen wordt en nog andere politieke invloeden worden beschouwd dan die van het klassieke Rome uitgingen. De laatste vraag, die hij stelde, willen we echter beantwoorden: de redacteuren van *Europeesche Geest* beschouwen inderdaad de beoefening van speciale wetenschappen niet als een cultuuruiting, die om haar zelfs wil in dit representatieve werk een plaats waardig kon worden gekeurd.

De juistheid van deze bewering blijkt eigenlijk al dadelijk uit het eerste artikel: sprekend over de beteekenis van het Grieksche gedachtenleven voor de Europeesche cultuur besteedt Dr. Bierens de Haan 55 regels aan een samenvatting van den inhoud van de Ilias, 115 aan de intrigue van Oidipous Turannos, 42 aan een metrische vertaling van een koorzang uit de Batrachoi van Aristophanes en nog eens 62 aan een nauwkeurige weergave van den inhoud van de Nefelai van denzelfden schrijver. Daartegenover staan *twee* nietszeggende regels over Euclides, terwijl verder over de Grieksche wiskunde en de Grieksche astronomie, twee geestesdaden van den eersten rang met een eeuwenlange nawerking op het Europeesche denken, met geen woord gerept wordt!

Men moet dus reeds in het eerste hoofdstuk een beperktheid van waardeering van geestelijke prestaties opmerken, die voor het welslagen van een poging, zooals in dit boek wordt ondernomen, de meest bedenkelijke gevolgen moest hebben. Hoe werd het ook weer zoo mooi gezegd in het woord Ter Inleiding?.... 'schatten van waarheid, recht, moraal, kunst, wijsbegeerte en religie'.... en 'Al onze waardigheid bestaat in het denken. Van daaruit moeten wij ons verheffen.' En wat memoreert de schrijver op blz. 39 van die schatten en die waardigheid? Ziehier:

> '.... Weldra komt de zoon terug. Het duurt niet lang, of hij geeft zijn vader een pak slaag. De aanleiding daartoe was een oneenigheid. Strepsiades had een feestje gegeven omdat hij van zijn schulden af zou zijn en zijn zoon gevraagd een gedicht van Simonides voor te dragen, maar deze had Simonides voor een slechten dichter verklaard. Dan van Aischulos, maar Aischulos was een blaaskaak. Toen was de zoon uit Euripides gaan voordragen; maar van dien vuilak wou de vader niets hooren. Toen was de twist ontstaan die eindigde met het pak slaag....'

Het ontgaat mij ten eenen male, dat het inzicht in de waardevolle elementen van onze cultuur bevorderd wordt door van deze laag-bij-de-grondsche komiekerigheid kennis te nemen, omdat de schrijver Aristophanes heette en hardnekkig de oogen te sluiten voor de vruchten van een redelijk denken, alleen omdat deze nu eenmaal niet tot de z.g. literatuur behooren.

Dezelfde beperktheid van blik, die we hier in het eerste artikel van Dr. Bierens de Haan aantreffen, ontmoeten we ook in zijn stuk over de Renaissance in Italië; hierin wordt geen spoor van aandacht gewijd aan den invloed, dien de herontdekking van de Grieksche oudheid op het wetenschappelijk denken heeft uitge-

oefend; de naam van Archimedes ontbreekt hier, zooals hij in het stuk over de Grieken ontbrak (op Sicilië kent de schrijver alleen Theokritos, wiens cultureele beteekenis ik bij alle waardeering voor herdersidyllen toch moeilijk met die van Archimedes op een lijn kan stellen); Galilei wordt er niet in vermeld.

In het artikel van Dr. Banning over de moderne wereld is de situatie wel eenigszins anders; de schrijver memoreert in het kort, dat de 17e eeuw de eeuw van de geboorte der moderne wetenschap genoemd wordt en hij doet een poging, de bijdragen, die zij in het bijzonder tot de ontwikkeling van de natuurwetenschappen heeft geleverd, beknopt te schetsen. Wat daarbij echter voor den dag komt (in 24 regels wordt de geschiedenis van astronomie, physica, physiologie en chemie van het midden der 16e tot aan het eind van de 18e eeuw samengevat[1)] is van een zoo lachwekkende oppervlakkigheid en legt zoo duidelijk getuigenis af, dat de schrijver over al deze dingen blijkbaar alleen maar gelezen heeft, maar ze nooit heeft doorleefd, dat men in vergelijking hiermee het stilzwijgen van den anderen redacteur begint te waardeeren.

En na 1800? We zeiden het reeds: toen philosofeerde de geest alleen nog maar. Wat hij daarbij voortbracht, wordt, ook waar het niet belangrijk is, toch merkwaardig genoeg geacht voor uitvoerige vermelding: Max Stirner met zijn individualisme mag op een halve bladzijde aanspraak maken, maar wat de menschelijke geest in de 19e eeuw tot stand bracht in wiskunde, natuurwetenschap en techniek wordt verzwegen.

Ik denk er niet aan, hiervan Prof. Pos, die blijkbaar uitgenoodigd is geweest, over wijsbegeerte te schrijven en die zich aan die taak heeft gehouden, een verwijt te maken, evenmin als ik er bezwaar tegen kan hebben, dat Prof. Bakhuizen van den Brink en Prof. Lindeboom de hun ter bewerking opgedragen onderwerpen van historisch-theologischen aard streng historisch-theologisch behandeld hebben. Integendeel: ik heb hun verhandelingen met belangstelling en profijt en die van Prof. Pos bovendien nog menigmaal met bewondering voor een zoo evenwichtigen en

1) In het voorbijgaan vermelden we een lapsus op blz. 310, dat Tycho Brahe en Kepler in Kopenhagen zouden hebben gewerkt. Verwonderlijk is ook de mededeeling op blz. 345, dat substantie letterlijk zelf-standigheid beteekent. Is de schrijver van meening, dat sub zelf beduidt?

klaren betoogtrant, als waarin hij over wijsgeerige onderwerpen weet te schrijven, gelezen. Het is waar, dat, met hem vergeleken, de beide eerstgenoemde auteurs het hun lezer, voorzoover hij geen theoloog van professie is, wel nogal moeilijk maken. Het betoog is voor een leek niet overal even goed te volgen; daar zij herhaaldelijk de Schrift alleen door opgave van de plaats citeeren, kan men hun stukken alleen maar lezen met het Nieuwe Testament er naast en ook dan zal bijvoorbeeld niet iedereen dadelijk weten, wat het gebruik van de Vulgaat op Rom. 12:2 is. Maar ieder zal gaarne erkennen, dat deze beide interessante bijdragen op theologisch gebied uit het werk evenmin zouden kunnen worden gemist als die van de andere medewerkers.

Het verwijt, dat zij ontgaan, treft nu echter met verdubbelde kracht de beide redacteuren. Door de wijze, waarop zij het werk hebben samengesteld, geven ze niet alleen blijk van een gemis van gevoel voor consequentie en proportie, waar het de plaats van kunst, letteren en politiek in de opvolgende phasen van het Europeesche geestesleven betreft, maar bovendien van een principieele miskenning van de geestelijke waarde van de beoefening van speciale wetenschappen, in het bijzonder van die van wiskunde en natuurwetenschap.

Ik meen den gedachtengang, die hen tot die miskenning kan hebben geleid, wel eenigszins te begrijpen. Ik stel mij voor, dat zij behooren tot, althans verwant zijn met die categorie van voornamelijk letterkundig georiënteerde en in een bepaalde wijsgeerige richting geschoolde personen, die waarde hechten aan de oppervlakkige en onduidelijke onderscheiding tusschen de categorie der geestes- en die der exacte wetenschappen, welke onderscheiding gewoonlijk gepaard gaat met een hoogere ideëele waardeering van de eerste groep en soms zelfs met een directe discrediteering van de tweede. Bij die opvatting past een zekere afwerende houding tegenover de techniek, die op zijn gunstigst slechts neerbuigend, gewoonlijk echter bepaald vijandig is. In het eerste geval is men er trotsch op, van technische aangelegenheden niets te begrijpen; in het tweede stelt men de techniek en de wetenschappen, waarop zij berust (wiskunde, physica en chemie) verantwoordelijk voor wat men als ontaarding van de cultuur beschouwt in het algemeen en voor de ellende, die de technische perfectioneering van het oorlogsapparaat over de menschheid brengt, in het bijzonder.

Wie zoo oordeelen, beschouwen in den regel zich zelf en hun geestverwanten als de ware dragers der cultuur. Zij zien niet, dat de activiteit, die zij aan den 'geest' toeschrijven (de term is uiterst vaag en men moet zich er eigenlijk over verwonderen, dat men hem zoo gemakkelijk in den mond durft nemen) meer zijden heeft dan in de kunst, de wijsbegeerte en de religie tot uiting kunnen komen. Ook deze geest gaat, werwaarts hij wil; hij kan zich ook openbaren in het gedachtenbouwsel van den wiskundige, in het experiment van den physicus en in de constructie van den ingenieur. Wie dit niet zien, staren zich blind op het misbruik, dat men van de resultaten van het denken over en de daaruit voortvloeiende beheersching van de natuur kan maken en gemaakt heeft, vergetende, dat men uit philosophemen even goed verderfelijke wapenen kan vormen als uit chemicaliën.

Ik wil den beiden redacteuren van *Europeesche Geest* niet al deze opvattingen in de schoenen schuiven. Maar het zou me zeer verwonderen, als zij bij het woord techniek niet in de eerste plaats aan een bommenwerper en een duikboot dachten en wanneer de natuurwetenschap in hun denken niet ongeveer dezelfde positie innam als de Satan het in het wereldbeeld der Middeleeuwers deed. Zij spreken het 'Ga weg, achter mij, Satanas!' nergens uit, maar uit de eenzijdigheid van hun werk klinkt die banvloek luider en duidelijker op dan zij hem ooit in woorden zouden hebben kunnen formuleeren.

Door deze houding wordt echter de waarde van wat zij tot stand brachten wel heel sterk verminderd en de verdienste van hun goede bedoeling verkleind. Toetst men het resultaat van hun werk aan den opzet, dan moet worden vastgesteld, dat zij inderdaad belangrijke zijden van het Europeesche geestesleven in het licht hebben gesteld; wanneer zij echter van meening zijn - en men kan overal tusschen de regels lezen, dat dit inderdaad het geval is -, dat hiermee al het essentieele gezegd is, dan moet die meening worden afgewezen als een dwaling, die niet zonder pretentie is.

E.J. DIJKSTERHUIS

Bibliographie

J.C.M. Warnsinck, Van Vlootvoogden en Zeeslagen. - P.N. van Kampen en Zoon N.V., Amsterdam (1940).

Het is geen nieuw werk, dat de bekende beoefenaar onzer zeegeschiedenis Prof. Warnsinck ons aanbiedt, doch eene verzameling van 21 herdrukte artikelen, die tot dusverre verspreid en soms zelfs vrijwel verborgen waren gebleven. En toch vertoont deze bundel een sterke eenheid, welke den indruk van het geheel méér doet zijn dan het totaal der indrukken, die de herdrukte artikelen bij afzonderlijke lezing zouden hebben achtergelaten. Met uitzondering van de eerste twee opstellen bestrijkt het boek één tijdperk onzer maritieme geschiedenis (1568-1695). De stukken zijn chronologisch geordend en sluiten zeer vaak uitmuntend op elkander aan. Het resultaat is wel geen ‘doorloopend verhaal’, noch ‘een algemeen overzicht van onze rijke martieme historie’, gelijk de Schr. in zijn voorrede opmerkt, maar toch aanzienlijk méér dan ‘een aantal losse grepen’ daaruit, zooals hij het zelf bescheidenlijk qualificeert. Wat ons werd geschonken is een buitengewoon boeiende beschrijving van ons zeewezen in de genoemde periode aan de hand van treffende exempels. Treffende exempels zoowel van exploiten als van persoonlijkheden. Want het is niet de geringste charme van Warnsinck's geschiedbeschrijving, dat hij voor de menschen in het verhaal, hunne stemmingen en karakters, zoo'n scherpen blik heeft.

In één opzicht loopen de stukken zeer uiteen. Sommige zijn niet meer dan levendige, meer gedetailleerde vertelsels van wat in groote trekken reeds algemeen bekend was, andere zijn uitvoerige studies, die een niet geringe eigen wetenschappelijke waarde bezitten. Ik denk bij dit laatste bijv. aan het interessante, te voren in de Gids van Juni 1932 verschenen, artikel over den mislukten aanslag op Enkhuizen in 1568 en aan de beschrijving van den ongelukkigen slag bij Lowestoft (1665). Doch deze verscheidenheid is slechts een attractie te meer. In alle stukken, zonder uitzondering, waardeert men de groote liefde van den Schr. voor zijn onderwerp, zijne nauwgezette documentatie en, niet in de laatste plaats, zijn sterk gevoel voor humor. Dankbaar gebruik heeft de Schr. weten te maken van menig citaat in beeldend zeemans-hollandsch. Als het erg warm toe is gegaan bij Lowestoft heet het, dat Tromps zeilen zóó vol gaten zitten, ‘dat een armen hals daar geen eerlijck linnen Broeckje van soude hebben konnen maken’. In een aanbeveling van Tromp boven Witte de With en de Ruyter voor het Admiraalschap lezen wij, dat eerstgenoemde ‘noch dese ongemeene deugden heeft, dat hij is een extra-ordinaris voorsichtig, Godvresent en deugdsaam man, die sijn volk niet aanspreekt als honden, duyvels en duyvelskinderen, maar als kin-

deren, vrienden, cameraads, en diergelijke minnelijke en hart-trekkende woorden tot haar spreekt'. De vergelijking zal wel in het bizonder op Witte de With hebben gedoeld. Van de menigvuldige dronkenschap aan boord getuigt meer dan één passage, doch men krijgt niet den indruk, dat de vrouwen zoo'n rol speelden als op de Engelsche Koningsvloot het geval moet zijn geweest. Zoo is Warnsinck's verhaal doorspekt met bizonderheden betreffende de hoofdpersonen zelve, hun onderlinge (in den regel niet al te beste) verhoudingen en het leven aan boord. Zelfs uit volkenrechtelijk oogpunt interessante détails ontbreken niet. Men vergelijke bijv. de discussie over de vraag of van Galen niet beter de Engelschen 'in de hitte vant gevecht verders hadde vervolcht, ende aangetast' in de (Spaansche, neutrale) baai van Porte Longone, waarbij kennelijk aan een toepassing van de leer van den 'hot pursuit' werd gedacht (p. 203).

Zich in ons verleden te verdiepen, geeft in deze tijden opbeuring en troost. Kan men het doen met iemand als Warnsinck tot gids, dan wordt het, zelfs nu, tot een verkwikking en een schier ongestoord genoegen. Waarvoor wij wèl dankbaar mogen zijn!

B.M.T.

Herman de Man, Heilig Pietje de Booy. - N.V. Em. Querido's Uitgevers-Maatschappij, Amsterdam 1940.

De schrijver noemt zijn boek op het titelblad roman, in de opdracht vertelling. Het is het een noch het ander, maar levensbeschrijving, - het mist de eenheid der vertelling, de structuur van den roman.

Heilig Pietje de Booy is aanvankelijk een scheldnaam, maar dat 'heilig' wordt van lieverlede een praedicaat der eere van den hoofdpersoon, en zeer duidelijk maakt het ons de auteur zelf dat hij voor zich dit eerst- en alom in het boek aanwezige Pietje als een niet gecanoniseerden heilige beschouwt. Gelukt het hem deze opvatting in ons over te planten? Helaas allerminst.

Er is niets tegen een boek op te dragen. Men kan in een opdracht van alles aantreffen: zelfkennis, zelfoverschatting, nederigheid, hoovaardij. De opdracht geschiedt in ons geval aan drie personen, een vriendenpaar en een kind van den schrijver; hij draagt hun 'in groote liefde deze vertelling op over het leven en streven van heilig Pietje de Booy'. Wij hooren hierin een niet geringe mate van zelfingenomenheid, gemengd met een naïveteit die niet vermag te ontwapenen.

De schrijver heeft zich gewaagd aan een onderwerp waarvan alleen groot meesterschap een aanvaardbare schepping zou kunnen maken: een mensch met meer dan kinderlijke, met primitieve goedheid bekeert elken zondaar dien hij tegenkomt. De schrijver heeft echter veel hooger gegrepen dan zijn litteraire armen reiken, heeft gegrepen met een verblinding die teekenend is voor dezen tijd (en waaraan bv. de Tachtigers niet schuldig staan, want zij toonden de grenzen van hun talent zeer goed te beseffen).

Te allen tijde zijn er dwazen geweest die anderen om zich wisten te groepeeren, maar dan waren die anderen, althans tijdelijk, óók dwaas. Pietje is echter een dwaas die in een ommezien nuchtere menschen, en dan nog van onze eeuw, bekeert. Hij is een jongen die niet kan lezen,

schrijven, rekenen of zich behoorlijk uitdrukken, die zes jaar lang op de dorpsschool in de eerste klasse blijft zitten, - kortom, hij is psychisch debiel. Zoo blijft hij ook zijn heele leven, gelijk bij debielen gebruikelijk is, en desondanks bekeert hij o.a. ‘een knecht met troebele oogen’, een wuft stadsmeisje dat meent door een stier te worden achterna gezeten (op zichzelf een heel malle geschiedenis), een Don Juan in een woonschuit die, omdat zijn zuster beleedigd is, de zoetst denkbare wraak neemt op alle knappe meisjes van goeden stand uit het stadje, - hij hereenigt een moeder, welke in de hoofdstad een lichtzinnig leven leidt, met haar kind, hij huwt en verbetert daarmee een beruchte koffiehuisdeerne en ‘echt’ door zijn echt tevens het vreemde kind waarvan zij moeder zal worden (men bespeurt dat het vooral de zonden van den wellust zijn die op den dilettant-heilige aantrekkingskracht uitoefenen, en omgekeerd). En al deze triomfen worden behaald door een menschenliefde bij, en kernachtige spreuken van Pietje waarvan de onbeholpenheid ons nog meer dan over dezen over den schrijver doet glimlachen.

Ten slotte zouden wij, zij het onbedoeld, door dien glimlach toch nog ontwapend zijn, maar wij verleeren het lachen vanaf het hoofdstuk ‘Pietje, het meisje en de stier’ voor het geeuwen, en zijn dan nog niet op een vierde van het dikke boek.

Natuurlijk kan men alles belachelijk maken, doch in dit werk wordt ons waarlijk geen keus gelaten. Het is een verschrikkelijke ‘draak’, het zou, in afleveringen, een goede keukenmeidenroman zijn, ware het niet dat deze vorm van uitgeven uitgestorven is, blijkbaar omdat de keukenmeiden ook wel weten wat ze lezen willen. Het is principieel fout, het is principieel onoprecht.

Naar het aantal letters is het een groot boek. In de Nieuwe Rotterdamsche Courant trof mij de opmerking dat het groote boek een verschijnsel is van dezen tijd. Die stelling onderschrijf ik, maar zij eischt eenige toelichting.

Het groote boek is principieel ondoordacht en slordig, bestemd voor den grooten hoop der onnadenkende en slordige lezers. Het is consumptie-artikel van zóóveel minimum-bruto-gewicht, af zóóveel tara aan omslag, band en marge, blijft zóóveel netto aan drukwerk.

Het boek van de Man begint nog niet zoo onaardig. De eerste jaren van Pietje, op de school, later op het land als wieder van distels, zijn vlot verteld, zijn familiare omgang met het Opperwezen (Mijnheer in den hemel) amuseert ons dan nog wel, al ontroert hij ook nergens. Maar bij de troebele oogen krijgen we het deraillement van het boek, en ondanks alle dommekrachten komt het niet meer op de rails, - integendeel, het raakt dieper en dieper in de blubber. Zoo muurvast als het zich daarin werkt (het slot met de bekeering van Pietjes vrouw en Pietjes pastoor in één adem is bepaald afschuwelijk naar), zoo vast zijn wij overtuigd dat geen later geslacht zal pogen het uit de sloot der vergetelheid op te takelen.

Naast de fout van den opzet treffen wij fouten en raadsels aan in menig détail. De Don Juan schiet zich na een langen en uiterst verwarden dialoog met Pietje in de woonschuit, waarbij blijkt dat ze qua intelligentie vrijwel aan elkaar gewaagd zijn, - de Don Juan schiet zich dood. Uit berouw, zoo wordt ons gesuggereerd. Maar niet verklaart de auteur waarom Pietjes woorden, zooal eenige reactie, dan juist deze reactie bij een zoo verstokt cynicus moesten veroorzaken. De aanstaande moe-

der wordt op een schurkachtige manier als echtgenoote aan Pietje gekoppeld, met als uitzet een completen inboedel bijeengebracht door vijf deftige vaders van lichtmissen die met haar in het conceptietijdperk omgang hebben gehad en dus de auteur van haar kind kunnen zijn. Waarom? Omdat er anders schandaal van zou komen over het stadje. Maar tegen een eventueele actie van de moeder tot levensonderhoud had ieder van het vijftal de exceptio plurium concumbentium kunnen opwerpen. Voorts worden smaad en afdreiging niet gauw gepleegd en hebben zij in een kleine plaats niet veel kans. En wilde men dit paar per se vereenigen, dan ware het toch een eerste vereischte geweest om het uit deze gemeente te evacueeren, vooral bij de loslippigheid van dwaze Pietje. De Man doorzag dit alles niet, hem was elk middel goed genoeg ter demonstratie van Pietjes zegenrijken arbeid in het stadje.

Al is het begin niet onaardig, toch schrikt de eerste alinea geducht af. 'Eenzaam, temidden van de velen, wie kent harder eenzaamheid?' Desnoods akkoord. 'Doch slechts voor wien het leven hard was, bloeit geluk.' Ook aangenomen. Dus: hoe harder eenzaamheid, hoe harder leven, hoe bloeiender geluk. Dus tevens: benijdbare eenzamen in de steden. Maar wie deze slotsom trekt vergist zich, want: 'De eenzamen in de steden zullen beseffen kunnen hoe harmonisch het leven voor den afgezonderden mensch is, die het voorrecht had, geboren te zijn in een verdoken buurtschap, ver van het verkeer dat leidt naar de stad.' Dus het voorrecht, de harmonie zijn deel van hem die wel eenzaam is, maar juist *niet* 'temidden van de velen.' Dit beduidt niet heelemaal lukraakschrijverij, het is ook nog erger, het is valsch, het is een poging tot gewichtigheid, een vertoon van ernst en verhevenheid voor den grooten hoop, door het gebruik van treffende woorden en termen als eenzaam (driemaal), bloeiend geluk, harmonie en dergelijke meer.

Slordigheid openbaart zich op elke bladzijde, ik bedoel niet de slordige denk- en uitdrukkingswijze van Pietje, doch de stijlslordigheden van De Man. Twee voorbeelden uit honderden gevallen. Op blz. 229 zegt de moeder in de hoofdstad tot Pietje: 'Hier, neem aan, vijf gulden om wat stilletjes te koopen voor Martha.' Dit is, zoo men den term mag bezigen, scatologie-te-goeder-trouw. (Ik dacht aanstonds aan den titel van een volksklucht: Harlekijn op het stilletje). 'Terug in hun beider huisje, ziet Geesje dadelijk, dat hij droevig is' (blz. 352). Niet Geesje echter is thuisgekomen, maar 'hij'.

Het begin is, ik herhaal het voor den tweeden keer, niet onaardig, en toch mist men ook daar al spoedig De Man op zijn best, De Man als beschrijver van polderstreken. Hij had hier alle gelegenheid dat talent van hem te ontvouwen, hij deed het vrijwel nergens. Indien men dat vroege boek, Rijshout en Rozen, nog eens ter hand neemt, een boek dat óók verloopt, - en men vergelijkt den aanvang van *dat* met den aanvang van *dit*, dan ervaart men hoe hopeloos De Man is afgezakt, immers verworden tot fabrikant van dat tijdsproduct: het groote boek zonder meer.

F. BORDEWIJK

Lode Zielens, Op een namiddag in September. - N.V. Uitgevers-Maatschappij 'Elsevier', Amsterdam, 1940.

Deze novelle bewijst eens te meer dat kunst niet aan afmetingen

is gebonden, ook al wordt de opgave van den kunstenaar met den omvang (of de meer ingewikkelde constructie) van het werk zwaarder, en al is het dus ongetwijfeld moeilijker een roman te schrijven dan een vertelling. Deze novelle bewijst bovendien hoe onjuist (maar ook door derden onjuist gevormd) het oordeel is van het lezend publiek dat grijpt naar den roman en de novelle links laat liggen. En in de derde plaats accentueert deze novelle de zelfoverschatting van zoovelen die zich als romancier geroepen voelen, en misschien als novellist een dragelijk figuur zouden maken. Ik geef toe dat voor den schrijver de roman iets betooverends heeft, maar wat onze auteurs op dat terrein te voorschijn brengen betoovert den beoordeelaar allerminst. De som opmakend van eenige jaren moet men onder de streep een massa nullen zetten.

Een jonge man, gemobiliseerd en niet ten strijde willende trekken, besluit in overleg met zijn meisje dat beiden uit het leven zullen scheiden. Hij zal op haar den moord op verzoek plegen en dan zelfmoord. Evenwel mist hij haar opzettelijk, en jaagt slechts zichzelf een kogel door het hoofd, in haar bijzijn. Dit gebeurt op een namiddag in September. Maar reeds wordt de demobilisatie afgekondigd, de daad van den jongen man bleek dus op haar minst praematuur, en het meisje dat dit alles in Antwerpen ervoer schrijft in vertwijfeling aan haar moeder te Brussel, de moeder antwoordt, en er ontstaat een correspondentie die deze novelle in brieven geheel vult.

Het boekje werd zeer fraai uitgegeven, op een wijze waardig aan den inhoud en ook aan den beroemden naam dien de uitgeefster draagt. Het bruine omslag vertoont een enkel herfstrood wingerdblad (jammer genoeg smakeloos overstempeld met het woord: recensie-exemplaar).

De novelle stelt de karakters van moeder en dochter tegenover elkaar, terwijl van lieverlede de moeder meer op den voorgrond treedt en de dochter wijkt naar het tweede plan. Indien aanvankelijk eenig bezwaar dreigt te rijzen tegen den ietwat litterairen vorm der brieven, wordt dat toch al spoedig opgeheven vermits men ervaart dat hier twee ontwikkelde en kunstzinnige vrouwen aan het woord zijn.

De gebeurtenis met den jongen op dien dag in September is voor het meisje de aanleiding zichzelf te vinden, niet naar haar ouders terug te keeren en haar eigen weg te gaan, - voor de moeder om haar huwelijksleven aan haar dochter op te biechten, terwijl zij desniettemin in geen enkel opzicht evolueert. Jeugd tegenover gevorderden leeftijd. Hierbij is de moeder de tragische figuur. De dochter, met de elasticiteit en de zelfverzekerdheid der jonkheid, vindt plotseling haar doel. De moeder echter aarzelt tusschen het élan van haar kind en den sleur van haar (het spreekt vanzelf niet al te gelukkig) huiselijk leven. Zij reist van Brussel naar Antwerpen om het kind op te zoeken en mee naar huis te nemen, maar als zij het niet in het pension aantreft keert zij onverrichter zake terug. Zij schrijft later aan de dochter dat zij met haar komt samenleven, en vlak daarover heen (dit is de laatste brief) schrijft zij dat zij den man, evenmin door haarzelf als door de dochter bemind, toch niet verlaten kan. Uitnemend verplaatste de schrijver zich in deze verschillende naturen, en in klein bestek heeft hij conflicten van beslissende beteekenis tusschen dochter en moeder, vrouw en man, dochter en vader (want ook de vader komt even naar voren), alsmede conflicten met het eigen ik tot oplossing gebracht. Bij de tragiek der moeder, die wil en niet handelt, denkt men vanzelf aan het gezegde: plus ca change, plus c'est la même

chose, - een dier wijsheden van alle tijden waaraan de Fransche taal rijk is, een leerspreuk waarin het menschelijk handelen tegelijk veroordeeld en vrijgesproken wordt. Zoo gaat het ook hier.

Men moet de novelle in alle opzichten voortreffelijk geslaagd noemen, bv. om de originaliteit van het gegeven, en, meer nog, omdat het oude procédé van den briefvorm hier zoo volkomen ongedwongen werd toegepast, zoo vanzelf met het gegeven samenhangt, - ook om de taal van warmte, heel even Vlaamsch getinte schoonheid.

Bij dit alles moet men dan ook nog bedenken (en dit is het overtuigendst bewijs van groot schrijverschap) dat hier een man in staat bleek twee vrouwefiguren springlevend voor ons te stellen. Zelfs het genie van Dickens slaagde met zijn vrouwen niet te best, behalve als caricaturen (een enkele moet men uitzonderen, zoo Dora Spenlow uit Copperfield). Een schrijver heeft minder moeite met het uitbeelden van honderd mannen dan van één meisje. Zijn werk met levende vrouwen te bevolken, ziedaar zijn zwaarste onderneming, en tevens bij slagen zijn grootste triomf. Het publiek beseft te weinig wat daaraan vastzit. Het is niet mogelijk in het bestek van een bibliografie daarover uit te weiden. De meeste (mannelijke) auteurs gaan, althans bij ons, de moeilijkheden met min of meer succes uit den weg. Een subliem voorbeeld van het tegendeel zal altijd de roman van van Eeden blijven: Van de koele meren des doods, - een monument in onze letterkunde.

Ook deze novelle is een monument, klein en gaaf. Losse uitspraken mogen dit oordeel bevestigen. Een moeder acht zich altijd onmisbaar (blz. 70). Er is zooveel egoïsme in wat de menschen moederliefde noemen (blz. 140). Van dergelijke maximen, ontroerend, aangrijpend, stemmend tot nadenken, is het kleine meesterwerk vol.

F. BORDEWIJK

Dr. L.G.J. Verberne, De Nederlandsche Arbeidersbeweging in de Negentiende Eeuw. - P.N. van Kampen en Zoon N.V., Amsterdam, 1940.

Dit boek - no. XXI in de serie Patria, Vaderlandsche Cultuurgeschiedenis in Monografieën, onder redactie van Dr. J.H. Kernkamp - beoogt blijkens de inleiding in een betrekkelijk kort bestek een overzichtelijk relaas te geven van de historie der Nederlandsche arbeidersbeweging, ongeveer tot aan den wereldoorlog 1914-'18. Waarom tot ongeveer dit tijdstip? Omdat de schrijver met Brugmans (aan wiens boek: 'De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw', evenals aan de geschriften van Rüter: 'Hoofdtrekken der Nederlandsche arbeidersbeweging in de jaren 1876 tot 1886' en 'De spoorwegstakingen van 1903' hij veel ontleend heeft) van meening is, dat toen de instorting begon van het topzware industrieele stelsel, dat aan Europa zoolang de hegemonie over een groot gedeelte der wereld had geschonken. Deze meening wordt niet nader toegelicht. Had de schrijver de geschiedenis van de Nederlandsche arbeidersbeweging na 1914 voortgezet, dan zou hij gelegenheid hebben gehad aan te toonen, welke gevolgen die beginnende instorting voor de ontwikkeling van de Nederlandsche arbeidersbeweging heeft gehad. Thans tasten wij ten aanzien van de beteekenis van zijn uitspraak in het duister.

Het boek, dat 184 pagina's tekst telt, enkele illustraties en portretten bevat en voor welks samenstelling, behalve de reeds genoemde, nog vele andere bronnen zijn geraadpleegd, bevat een niet onverdienstelijke samenvatting van de voornaamste, overigens van elders reeds bekende, feiten omtrent de ontwikkeling der Nederlandsche arbeidersbeweging in het behandelde tijdvak. Daarbij is naar objectiviteit gestreefd, al valt uit enkele uitlatingen af te leiden, in welke richting schrijvers sympathieën of antipathieën gaan. Waar hij den wetgevenden arbeid van het Ministerie Pierson-Borgesius behandelt, kan hij niet nalaten een kleine sneer ten beste te geven aan het adres van dat Kabinet, ‘dat nog steeds, zij het niet zonder overdrijving, gaarne het Kabinet der sociale rechtvaardigheid heet.’

Billijker is Dr. Verberne tegenover de confessioneele arbeiders-bewegingen. Tegenover Prof. Gerretson, die de verbetering in den toestand der arbeiders op rekening van de socialistische arbeidersbeweging schrijft, merkt hij op, dat deze hierdoor eenig, stellig niet gewild onrecht, doet aan de beide confessioneele arbeidersbewegingen. Want ook deze vormen een integreerend deel van het geheel; ook op haar naam staat een belangrijk batig saldo in het ‘Grootboek der nationale geschiedenis.’

Is echter de gansche voorstelling van zaken, als zou de verbetering van den economischen, socialen, hygiënischen, moreelen en cultureelen toestand van de arbeiders vrijwel uitsluitend te danken zijn aan den invloed der arbeidersbeweging, niet in hooge mate eenzijdig? Wetten als de Ongevallenwet, de Leerplichtwet, de Woningwet, de Gezondheidswet - om slechts enkele uit het beschreven tijdvak in herinnering te brengen - zijn toch, laat ons zeggen *mede* tengevolge van een vrij algemeen ontwakend en voortdurend groeiend sociaal besef tot stand gekomen.

Hetzelfde geldt voor den strijd tegen het alcoholisme, voor verbetering van volksonderwijs, van woningtoestanden en zooveel meer. Het zou al te zeer van zelfoverschatting getuigen, indien de vakbeweging schier alle verbeteringen, in den loop der jaren in den toestand der arbeiders gebracht, op haar rekening zou willen stellen.

MOLENAAR

Eline Canter Cremers - Van der Does; Van Schoenen en Schoenmakers. - N.V. de Spieghel, A'dam; Het Kompas, Antwerpen, 1940.

Er zijn heel wat voorwerpen, die, wanneer men er maar voldoende van weet, tot onderwerp van een cultuurhistorische beschouwing gemaakt kunnen worden. Dat ook de schoen tot die voorwerpen behoort, heeft Mevr. Canter Cremers - Van der Does in een vlot geschreven, van tal van wetenswaardigheden voorzien boek bewezen, dat den titel draagt: Van Schoenen en Schoenmakers. De schoen heeft, als alle onderdeelen van de kleeding heel wat vormveranderingen doorgemaakt en maakt die nog steeds door. Die wijzigingen te zien in verband met verschillende factoren als klimaat, bepaalde vormen van arbeid en ontspanning, beschikbaar materiaal, maar ook met.... den levensstijl - puntig en lang b.v. in de late Middeleeuwen, breed in den Renaissancetijd - is een boeiende bezigheid. En als men dan aan de verworven

kennis den vorm weet te geven van het onderhavige boek, verschaft men den lezer een aantal tegelijkertijd interessante en amusante uren.

Het werk begint met een Inleiding over symboliek, geloof en bijgeloof in verband met schoeisel. Dan volgen de sandaal- en schoenvormen van het Nabije Oosten en de Antieke Wereld, de verhalen over Heiligen en Schutspatroons van het Schoenmakersbedrijf, Laat-Romeinsch en Koptisch, Byzantijnsch en primitief schoeisel. Middeleeuwen en Renaissance komen daarna, bij welke laatste periode Hans Sachs en Jacob Böhne niet zijn vergeten. Dan gaan we langs de 17de en 18de eeuw de Fransche Revolutie tegemoet en de 19de eeuw in. Het hoofdstuk ‘de Schoenmaker en het Huwelijk’ geeft tal van goed geïllustreerde ‘zedeprenten’, evenals dat over voetverzorging. Het boek wordt besloten met een aantal gegevens over het Vakonderwijs, over Bally en Thomas Bat'a en de schoenindustrie in de verschillende landen in de 20ste eeuw.

Het werk is verlevendigd door een uitgebreide serie reproducties van teekeningen, gravures, schilderijen, beeldhouwwerken enz., die voor het onderwerp van belang zijn. Ook vele foto's van schoenen komen er in voor en bovendien een groot aantal teekeningen van de schrijfster, die misschien wel op wat kleiner schaal gereproduceerd hadden kunnen worden,.

Een enkele vraag en opmerking: Waar vond de schrijfster, dat Jean Jacques Rousseau schoenmaker was? Ik meende, dat hij alleen bekend was als griffier, graveur, lakei, seminarist, valet de chambre, tolk, kadasterbediende, componist, muziekleeraar en copieïst, gouverneur, gezantschapssecretaris, dichter, schrijver en botanist. Een aantal paren schoenen te noemen zonder den tijdsduur waarin ze gemaakt werden (p. 147-148) geeft den lezer geen duidelijk beeld van den omvang eener industrie.

Doch deze enkele bezwaren zijn bijzaak in verhouding tot het geheel, waarvan men na lezing zegt: ‘Een alleraardigst boek,’ zeer wel intusschen beseffende hoeveel studie ook aan zoo'n ‘aardig’ boek ten grondslag ligt.

P.

H. Terpstra, Buitenlandse getuigen van onze koloniale expansie. - Van Kampen, Amsterdam, 1940.

Hier worden duitsche getuigenissen omtrent onze O.I. Compagnie ‘als groote mogendheid’ met smaak weergegeven. Het zijn er vele, want onze Compagnie heeft steeds veel Duitschers in dienst gehad. Men vindt hier uittreksels uit de geschriften van Christoph Langhansz, uit Breslau; Johann Sigmund Wurffbain; de mijnbouwkundigen Elias Hesse en Johann Wilhelm Vogel; den Zwitser Albrecht Herport; Jörg Franz Müller; Daniel Parthey; Martin Wintergerst; Christoph Schweitzer; Johann Verken en nog vele anderen. ‘Ob gleich’, schrijft Langhansz, ‘unsere Hoch-Deutschen nicht einige Schiffe, viel weniger gantze Flotten, nach Ost-Indien ausrüsten, doch werden ihrer viel durch die Holländer dahin geschicket’, en Wurffbain weet waarom: ‘Nachdem höchst - verderblich - 30 jährige Krieg dermassen in Teutschen Landen überhand genommen, dasz alle Nahrungen... gäntzlich in Grund verderbet, darniedergelegen, und keine so geschwinde Hülffe zu dero Wiedererholung vor menschlichen Augen übrig gewesen’, heeft hij, ‘die harte Resolution’ moeten nemen, naar Indië scheep te gaan.

Over het geheel komt bij deze Duitschers onze Compagnie er goed bij

weg. Wel is hun lot niet benijdenswaardig, maar hollandsche matrozen slapen ook niet op rozen; het beste is nog maar, zich gedwee in dit harde lot te schikken, want de ondervinding leert, dat men, eenmaal in Indië aangekomen, er kans op lotsverbetering behoudt!

C.

N.F. Noordam, De Republiek en de Noordse Oorlog, 1655-1660. - Van Gorcum, Assen, 1940.

Een goed overzicht, goed bewerkt, voor wat betreffende dit onderwerp is mede te deelen; een onderwerp, voor onze handels- en zeegeschiedenis van uitnemend belang. ‘Waarin dreven onze voorvaderen nu deze grote handel?.... Het voornaamste uitvoerproduct van de Baltische landen was graan, voor het grootste deel van West-Europa, dat zich sedert de Middeleeuwen niet meer zelf kon voeden, onmisbaar. Bovendien haalden zij uit de Oostzee alle soorten van hout, hennep, vlas, teer en andere benodigdheden voor het bouwen van schepen, verder ijzer, koper, potas en salpeter, producten in de 17e eeuw met zijn vele oorlogen van het grootste belang. Danzig was de grootste uitvoerhaven van graan, dat vooral in Polen verbouwd werd...

De Danziger haven wemelde 's zomers van Nederlandse vlaggen.... Het bestaan van een Hollandse Bank in de Artushof bewijst, dat de betrekkingen tusschen de Republiek en haar voornaamste korenleverancier zeer innig waren....’

Ook de rest van het boek handhaaft mijn meening dat wij met een zorgvuldig bewerkt historisch geschrift te maken hebben, dat zijn onderwerp vrijwel uitput.

C.

Ontvangen boeken

DR. N.F. NOORDAM, De Republiek in de Noordse Oorlog. - Van Gorcum, Assen.

DR. H.J. POS, Filosofie der Wetenschappen. - Van Loghum Slaterus, Arnhem.

ANTHONIE DONKER, Hannibal over den Helicon? - Van Loghum Slaterus, Arnhem.

MR. J. LINTHORST HOMAN, Aanpakken. - H.D. Tjeenk Willink, Haarlem.

MR. J. LINTHORST HOMAN, In vaderlandschen zin. - H.D. Tjeenk Willink, Haarlem.

H.T. BUISKOOL, Op naobervesiet. - Van Gorcum, Assen.

CD. BUSKEN HUET, Vijf portretten van Nederlanders. - Elsevier, Amsterdam.

PROF. MR. DR. G. VAN DEN BERGH, Aarde en wereld in ruimte en tijd. - Querido, Amsterdam.

PROF. DR. J.L. WALCH, Nieuw Handboek der Nederlandse Letterkundige Geschiedenis. - Martinus Nijhoff, Den Haag.

LOUIS KNUVELDER, Pushkin. - Luctor et Emergo, Den Haag.

DR. D. LOENEN, Het cultuurideaal van Aristoteles. - Van Gorcum, Assen.

DR. J. BAY, Prins Maurits in de volksmeening der 16e en 17e eeuw. - H.J. Paris, Amsterdam.

[Vierde deel]

Bij den dood van Dignate Robberts' moeder, een Zeeuwsche vrouwe

Nooit viel een blad, voordat het door de dauwe
bepareld werd en schaduw gaf. Gestorven
is nooit wie ièts dat schoon is heeft verworven,
hetzij in vers of simpel liefde, vrouwe.

En heilig is, wie moeder was: en rouwen
w'om heiligen? De blaren zijn verzworven,
vergeeld over de aarde heen, gekorven
met moederwijding was haar aanzicht, vrouwe.

Maar altijd zal de dauwe zilveren,
en zal er schaduw zijn, en ook haar wezen
zal met de dagen niet verschilferen,

de winter laat ons naar den zomer schouwen,
door dood kan enkel 't leven lèven wezen,
wat was, zal schooner zich ontvouwen, vrouwe.

JACQUES IDSERDA

Een bede voor mijn dochter

Weer huilt de storm, en half verborgen in
de sprei onder de wiegkap slaapt mijn kind
zacht door. En niets, behalve Gregory's woud
en maar een kale heuvel, houdt
- of dak en hooiberg niet bestaan - de orkaan,
grootgebracht op de zee, meer tegen.
Om de oude nacht in mij gelegen
liep ik een uurlang biddend af en aan.

Ik liep en bad een uur voor dit jong kind,
en op de toren schreeuwde de zeewind,
en langs de zware stroom in de olmenrij -
onder de brug ook schreeuwde hij.
En in mij zag ik, wild van droom en wee,
op bezeten tromcadansen
de ophanden jarenschaar aandansen
uit de moorddadige onschuld van de zee.

Moog schoonheid zijn haar deel, maar zulk een deel
als niet elk's oog of - voor het spiegelbeeld -
haar eigen oog verdwaast, want zij wier maat
aan schoon dat deel te buiten gaat
verliezen, daar hun schoon zichzelve dient,
hun mildheid en misschien dat eigen
stil hartbetoon in zich toeneigen,
dat zuiver kiest, en vinden nooit een vriend.

Helena vond het leven suf en bot,
en kreeg het later lastig door een zot -
en die Vorstin, die, vaderloos en aan
het schuim ontbloeid, haar gang kon gaan,
zij koos zich een krombeenigen smid tot man.
't Is rare sla waar mooie vrouwen
bij hun gebraden vleesch van houen -
de Hoorn des Overvloeds bederft ervan.

In hoflijkheid volleerd moge ik haar zien;
een hart wordt niet gevonden maar verdiend
door wie geen volmaakt schoon kreeg toebedeeld;
toch, wie de dwaas voor schoonheid speelt
wordt vaak door een aanminnige vrouw weer wijs,
en menig arm man, die blijft zwerven
en liefde in lust meent te verwerven,
geeft aan een vriendelijke lach zich prijs.

Zij worde een boom die in 't verborgne bloeit,
en met haar denken zij niet meer gemoeid
dan met de kleine vink, die zonder end
grootmoedig lied op lied uitzendt -
Zij jage nooit dan met een lach iets na,
en twiste nooit dan ten pleiziere -
Moge zij zijn als de laurieren
die in een dierbren hof geworteld staan.

Mijn geest, omdat de geesten en het soort
schoonheid waaraan ik steeds heb toebehoord,
nog maar arm bloeien, droogde sinds kort op,
maar weet toch, dat wel de ergste strop
van al hém trof, die zich van haat opvrat.
Is in een geest geen haat te vinden
dan kan geen toorn van de ergste winden
de kleine vink wegrukken van het blad.

De kwaadste haat is wel de haat van 't brein -
laat meeningen door haar vervloekt dus zijn.
Zag ik de lieflijkste, die ooit den Hoorn
des Overvloeds ontsteeg, niet door
stijfkoppigheid dien Hoorn en al wat waar
en goed is voor wie zich verschansen
binnen hun stille zelf, verkwanslen
voor 'n oude blaasbalg vol kwaad windmisbaar?

Bedenkend dat, als zij geen haat meer duldt,
de ziel hervindt de oorspronkelijke onschuld,
en eindlijk leert dat zij is zelf-verrukkend,
zelf-verstillend, zelf-verschrikkend,
haar wil en zoete zin des hemels' zin -
kan zij, zou elk gezicht gaan blazen
van woede, of elke windhoek razen,
of blaasbalg barsten, toch gelukkig zijn.

Brenge haar bruigom haar waar een huis staat
waar 't al naar oud gebruik plechtig toegaat;
want met aanmatiging en haat wordt maar
gevent op straat als mindre waar.
Hoe dan in oud gebruik, in plechtige sier,
wordt onschuld, wordt schoonheid geboren?
Plechtigheid is een naam voor de rijke horen
en oud gebruik voor den breeden laurier.

(Naar W.B. YEATS: ‘A Prayer for my Daughter’)

A. ROLAND HOLST

Uit ‘De korenharp’

Derde Boefstraat
Eerste zang van den zwerveling

- Hoe nu? zoo riep ik uit, - ge brengt mij in een straat genaamd Slaak, en Gedempt bovendien? Niet wat ik zoek. Ik moet langs een water.

- Wacht, wacht.

Hij had een fijn lachje, het was fijner dan een naald, het had gekund op de punt van een naald.

En de breede straat die onder lichte helling langzaam geerde en zwikte afloopend tusschen de alarm der donderende fabrieken, keek ik met heel mijn gelaat in een Julizon van verren namiddag, in een klont zon als een klont berookt barnsteen. Maar niet wat ik zocht.

Toen geeuwde ter rechter een zijstraat, en schuins stak ik over naar een bord van émail in verschoten blauw, in vergeet-me-niet. Het hing op roestige klampen aan den ingang van een blok huizen dat scherp als een taartpunt lag naar mij toe, de zijden doorwriemeld van de zwarte krenten der ramen. Vierde Boefstraat, en niet wat ik zocht.

En dieper dóór deze, dieper den bebouwden polder in waar eens het vee had herkauwd zóóveel meter onder A.P., en thans de koorts der kleine aannemertjes met hun wangen van koortsige biefstuk, zij die bouwen en failleeren, en weer failleeren om weer te bouwen, den vochten grond had volgetorend met woonkazernen, donker, toch vaal. Zij helden nu reeds, kalkten af, en brokten. Er waren die laveloos tegen elkander stonden aangeslingerd. Maar stampvol van volk. En nota bene, een watertje was er ook nog, neen, juister een slijkje, een afgekalfd slootje wegdrenzend met de troebele zuren der fabrieken en geurend

zoo scherp als een mond na veel kiespijn opgekalfaterd in den stoel van den tandarts.

Klop, klop en klop gingen onze moede schoenen op een brug van oud hout. Het zweet brak mij uit.

En daar, weer ter rechter, een dalende straat als een goot. Het menschelijk steenkool hotste er door gelijk mijnbouwproduct wegstommelt door de schudgoot. Het hemellicht van beslagen electron stond aan den ingang daar stil met een bons. Want *dit* was de Derde.

Toen greep ik zijn hand en mijn oog dat ging dicht.

Een uur daaromtrent, en wij zaten tezamen, ondertroond op het terras aan den boulevard. De zon scheen normaal, het boomgroen was fleurig fluweelig, muziek vloerde aan door geopende vensters, mijn kleur keerde weer.

Bosch en Brouwer

Men zegt zooveel van de Gothiek, maar naar mijn smaak is zij te schraal. Zij bouwde haar kerken ten laatste zoo ijl en bovenwerelds dat zij in elkaar tuimelden, er bestond voor de Gothiek geen zwaartekracht meer, zij rekende buiten de aarde. Maar ik ben een mensch van deze aarde en niets is mij zoo lief als dat zij mij zoo stevig beet heeft met den kluister van haar zwaartekracht. Het vliegen lokt mij niet, laat mij maar liever loopen, ik wil begraven worden en niet verascht. Zoolang ik iets te vertellen heb, ook na mijn dood, zoolang wil ik absoluut hier blijven. Wat zegt mij een paradijs dat ik niet ken? Le mieux est l'ennemi du bien. Laat mij maar hier, God kan mij ook wel hier regeeren.

De Gothiek zag den mensch al even onwezenlijk als het Godshuis, den mensch met zijn ijle, raar verdraaide ledematen, en haar duivels en hellemonsters zijn mij kinderprenten van den boeman.

Daarom oordeel ik wel een doek van Bosch in de hoogste mate curieus, maar verder doet het mij weinig aan. Ik mag het niet kinderachtig noemen, daarvoor is het te bizonder, maar kinderlijk is het altijd, Bosch zijn Gothische hemel en Gothische hel laten mij koel, in deze heb ik het niet heet, in gene niet weldadig warm.

Indien men de gruwelen van Bosch vergelijkt met de gruwelen van Brouwer ziet men onmiddellijk het essentieele verschil tusschen Gothiek en Renaissance. Zijn wij van de eerste in wezen gedesinteresseerd, de laatste schudden ons als een stormvlaag. Want de figuren van Brouwer zijn geen fantastische monsters, maar menschen met monstrueuze karakters en instincten.

Eens zag ik in het Kaiser-Friedrich-Museum te Berlijn een klein doek van een schoolklas waar de maitres geen orde kan houden. Eén kind wordt afgerost, de andere loopen rond, prevelend in leerboeken of zij prevelen in een brevier, maar satanisch grinnikend en loerend, de koppen vol dierlijk haar, met afstootende ooren, - en kinderen toch.

Eens schreef ik iets van een school, en wel in 't bizonder van een moeilijke klas waarin de geest van het muiten steeds lag op de loer, gereed te orkanen bij 't eerste sein. Men deed hier en daar mij de eer parallellen te trekken met Bosch. Maar toen ik dat doek zag van Brouwer toen wist ik: reeds eeuwen geleden was Brouwer mij mijlen vooruit.

Het Oor

Zulk een dag waarop alle vrouwen iets liefs in hun oogen krijgen, - de grijze zoo licht en zoo bits worden zacht, de blauwe zoo koel worden warm, de gele zoo edelsteenachtig worden zonnen, de donkere altijd zoo luisterrijk worden innig.

Zulk een dag verdroomde ik op de Promenade du Peyrou bij het Waterkasteel onder de parasols der platanen met hun dikke getijgerde stokken. Uren aaneen hadden de bloemperken in mijn oogen gestraald met hun achteloos te hoop gegooid juweel in alle kleuren en nuances, en de wind van ver, van uit de onzichtbare zee had mijn blikken zoodra ze pijnen wilden verkoeld.

Nu viel de avond en kom, ik moest naar den restauranttuin met zijn muren waarlangs het breekbaar bamboe opschoot. Voor het laatst keek ik terzijde naar haar die daar zat op de bank neven mij en die niet bewoog, tenzij dan haar lokken heel even op den stroom van de lucht. En ik zag haar voor het eerst, want ik zag naar haar oor, naar den doolhof der oorschelp zoo klein. Het was mij alsof onder onnadenkende vingers, en louter bij toeval, een kunstwerkje ontstaan was.

Ik zag nu geen oogen, geen bloemen, geen kleuren, ik zag naar dat oor. Want zóó moest er wel met dat oor zijn geschied. Gods hand, ontevreden - het kunstwerk mislukt, het zwoegen dien scheppingsdag zonder een vrucht - Gods hand had kregel de grondstof van kraakbeen te zamen genepen, maar dan zich bedacht, en behoedzaam, behoedzaam dat gekneusd vodje gevischt tusschen den rommel, een beetje geëffend, gevoeld dat het mooi was, bizonder, juist zóó met zijn enkele plooien die bleven. Gods baard had geglimlacht, Gods hand had dit toevallig unicum gehecht aan het hoofd van een kind op het punt te ontstaan. Nu was daar de jonge vrouw onwetend van het wonder dat aan haar zat geschapen.

De zachtste oogen en de zoetste bloemen en het brosse bamboe vergat ik in den aanblik van deze kraakbeensnuisterij, fragiel en kuisch, met fijnsten smaak geplaatst in dat eenige hoekje op de étagère der wang.

De Assistente

De menschen gaan over de wereld als folianten van enorme romans, steeds ongelezen, eens opgeborgen in de archieven van den Dood.

Er zat een man in de openbare leeszaal, hij had een boek gevraagd, hij las er in. De stilte van het denken stond op schildwacht in de warmte dezer zaal. Er was een klein geluid van een meneer daarginds die zachtjes snorkte, oogen open en mond ook, hij was zoo snipverkouden. Er klonk geritsel van de bladzijs en gekriskras van de pennen. De ramen van de zaal stonden in tien vierkante platen ebonieten nacht heen om den man die daar las. De winterregen bibberde kwikzilverig over de ruiten, hier was het warm.

De assistente, verweg aan 't bureau stil vrouwelijk administreerend, was al eenige malen voorbij hem gegaan, de ijzeren ladder aan 't andere einde op naar de galerij, en weer langs hem heen op hooger niveau, ter wille van boeken waarnaar was gevraagd. Haar tengere hand had dit boek hem gegeven.

Toen las hij niet meer, want weer kwam zij heen, haar houding zoo zedig en waardig, de pose die men erlangt door voortdurenden omgang met boeken.

Zachtjes snurkte die lezer, dat was niet zoo plezierig, een mensch die verkouden is blijft beter thuis dan hier in een zaal vol publiek te gaan zitten ademen. De zaal was van ademende menschen gevuld, dien lezer, de anderen, en haar.

Toen zag zijn geheugen de hand weer die 't boek hem gereikt had, de hand als veredeld door 't bieden van leerstof, met de geheime kanalen der aderen zoo grillig, de bleekroode nagels zoo zuiver geknipt dat de smalle kolommen der vingers werden afgedakt door minuscule witte tympanons. En opkijkend, bescheiden, beschroomd, toen zij langsging opnieuw, zag hij naar haar gelaat, klein en droefgeestig, een zweempje gepoederd.

Hij zuchtte, stond op, gaf het boek af, en ging.

De mensch is een bonte roman, dus dacht hij, dien niemand ooit leest, tot de dood er op volgt.

En daarna betrad hij de straat, waar de regen zoo bitter te schreien begon.

Opgaand Leven

Ik deed mijn haren knippen bij een kapper te Parijs.

- Mijn levensloop, meneer, is gauw verteld.

Ik zag in den spiegel mijn krullen vallen onder de schaar gelijk houtkrullen onder de schaaf.

- Ik ben begonnen als schoenpoetser in een hotel. Een beestenbetrekking. Den heelen nacht doorpoetsen. Die staat om twee uur op en die weer om drie. Na een jaar was ik het beu.

Ik zag in den spiegel den lach van zijn gave dentuur.

- Toen voor een poos bij een breukbandenmaker. Een rustig baantje, maar mij op den duur te neerslachtig. Een darmlis kan gauw uittreden, meneer, daar moet je niet aan denken. Constant had ik pijn in den buik.

Ik zag in den spiegel hoe zijn vingertoppen mijn hoofd teeder betastten met historisch gebaar, als was het een buik met een breuk.

- Daarna kwam voor mij een grandiooze, wilde periode. Want - schrik niet, meneer, schrik niet - ik werd knecht bij den beul. De zwaarste jongens sleepte ik met mijn kameraad naar het blok.

Een afgehouwen hoofd kan niet natter druipen dan het mijne overstort met roode lotion uit zijn flesch.

- Maar u begrijpt, hernam hij zedig, u begrijpt, aan alles komt een eind. Dat heb ik nooit zoo goed verstaan als toen, te meer omdat we daar het eind nog amputeerden bovendien. En met mijn vijf en twintigste, mijn jubileum-executie.... En nu ben ik dan kapper. Hebt u de lijn van mijn leven gevolgd?

Ik zei te meenen het te kunnen raden.

- De òpgaande lijn, zei hij zacht en met bescheiden hoovaardij.

- Mijn vriend, zei ik, en drukte een kleine fooi in de hand die gestadig hooger geklommen was, - ge *zijt* er allerminst, uw einddoel is het hoedenvak.

De Vrijer
Bakersprookje

De moeder zei:

- Kinderen, ik moet naar de markt om inkoopen te doen: levertjes van kipjes en tongetjes van bigjes, en mooie rooie peentjes in de boter, en dropjes veel en zuurtjes meer, - en als ik weg ben en die jonge vrijer komt om een van jullie te kiezen, zeg dan niets, want dan zou je alles bederven.

En ze liet de drie meisjes, Jet, Jans en Jaan, die een spraakgebrek hadden, achter in de groote kamer met het houtvuur.

Bellebel! dat was de vrijer. Hij kwam binnen en nam een stoel, draaide zijn hoed in zijn handen en zei niets. Hij was in het zwartlaken, met rose wangetjes, erg deftig en toch heel verlegen. De meisjes zaten in rose japonnetjes over hem op een rijtje op de zwart satijnen canapé. Ze zwegen ook, want ze dachten aan den raad dien moeder hun gegeven had.

Dat duurde zoo een poosje, de vrijer werd aldoor meer onrustig en meer verlegen, en hij kon geen woord uitbrengen. Misschien kwam het ook wel omdat hij ze alle drie even aardig vond en niet wist wie hij moest kiezen. Nu, 't waren zoo aardige meisjes, ik had het ook niet geweten.

Maar ineens, plof! een groote rookwolk in de kamer. Het stormde buiten geducht, de wind was door den schoorsteen gevallen, het vuur sloeg neer en de rook vulde de mooie kamer heelemaal. Jet schrok er van en gilde in haar angst:

- Rookelewie!

Toen vergat ook Jans moeders raad en riep:

- Neem de blaasbie en blaas in 't vie!

En daarop zei Jaan schreiend:

- Moeder heeft gezegd dat we niet peken maggen en nou peken we alle die!

Maar de vrijer had nooit van zijn leven zooiets gehoord, en als een pijl uit een boog vloog hij het huis uit. Als je naar buiten kijkt zal je hem aanstonds voorbij zien komen.

Dom en Kerkhof
Zesde zang van den zwerveling

Rondom het filigraan der kathedraal het zwaar gesteente van den doodenakker. Het Godshuis had ik reeds bezocht, nu liep ik door het kerkhof mijmerend rond.

Een mensch, dacht ik, hij weze slijk met ziel begiftigd, slijk blijft hij niettemin. Hij streeft duizelingwekkend hoog, en eindlijk legt hij moe en klein zich neer. Hij bouwt zijn leven tot een dom van leem, en alles komt in 't kuiltje van het graf. Is dan het leven een ontzaglijk misverstand, is het de dood? Hoe leer ik ooit een wijsheid speuren in de ongerijmdheid, formidabel, tusschen deze beide? Want zie, wanneer de mensch bouwt aan den dom dan bouwt hij aan het leven, - en legt hij 't kerkhof aan dan bouwt hij aan den dood. En beide bouwt hij pal tezaam, aaneen, dooreen, de python van het kerkhof snoert zich rond den boom des doms en kan hem niet verbrijzelen, rank rijst de boom op uit den ring en kan zich niet ontworstelen.

Toen stonden daar bij een pas dichtgeschoffeld graf en leunende tegen de basiliek een metselaar die aan de kerk gemetseld had, een doodgraver die 't graf had dichtgeschoffeld. Zij hadden daar elkaar ontmoet, de hand geschud, zij praatten, lachten, en zij waren met het kerkhof en den dom vertrouwd als met zichzelf.

Mijn denken, dacht ik, leidt mij naar vervreemding en langs vervreemding leidt het mij naar niets. En toch, het moet, het moet, - God helpe mij.

Toen dacht ik weer: wanneer ik mij kan onderwerpen aan dat

ééne axioma uit de algebra van 't leven: *Er Is*, - dan wordt de rest al zeer eenvoudig.

Toen dacht ik: was dat nu Gods hulp of niet?

Lorna aan 't Meer

De eiken strekten hun bruisende baldakijnen beschermend uit boven de jonge vrouw. In het hooge gras, lichtgroen van sappigheid maar schaarsch en schraal van zonneheimwee, stond zij daar wit aan het water, een meeuw, een albatros, een zwaan.

Het ijsblauw oog van diep mysterie tuurde peinzend over het oppervlak dat de ruwe Zuidooster hardhandig betastte, - zijzelf in het luwe.

Waarom dan is het leven van jonge menschen zoo boordevol verdriet, dat hoeft toch niet, dat hoeft toch niet?

Zij dacht aan den man die voorbijgegaan was. Uit beginsel? Een drogbeeld, een waan. Wat zegt men van het raadsel van het vrouwenoog? Is niet de vrouw wier diepst instinct steeds het geluk zoekt der twee-eenheid een open boek voor wie de leeskunst slechts verstaat? En trekt niet het instinct haar leven door in ééne lijn? De instincten transigeeren niet.

Maar zie, de man van thans hij werd door tal van invloeden van buiten aangetast, hij is het offer van de maatschappij, hij werd de speelbal van haar krachten, en geen vermag den weg te spellen dien hij gaan zal, hijzelf wel allerminst. Hij wordt gespeeld, en tevens speelt hij en verliest.

De vrouw speelt niet en laat niet met zich spelen. Zij wint niet, maar behoudt.

Zoo dacht de jonge vrouw, terwijl zij stond aan 't water. En daar zij vrouw was had zij deernis met en smart over den man, nu een gigant en dan een dwerg, maar nooit harmonieus en nooit compleet en nooit bestendig. Een golf in den wind en geen eik.

Westland
Negende zang van den zwerveling

Hoe gezellig was het met de ouderwetsche groene stoomtram westwaarts te rijden en in de bochten door de landen te slijpen.

Als een groene hagedis glipte zij door het groene gras, ton sur ton. De koppelstang repte zich zoo, je zag haar niet meer, en dolletjes suisde de stoom in de cylinders. Daar gingen we weer over stag, een dikke boerin tuimelde op mijn schoot, 't was niets, 't was niets, de eieren bleven heel.

Een heete dag, de deuren voor en achter open. Gepluis van paardebloemen zwierde door den wagen, en een die erge hooikoorts had moest vreeslijk niezen. Gelach en pret.

De kassen met hun korte pijpen stonden er als vreemdsoortige locomotieven met in den grond gezonken wielen, de groote zoogenaamde warenhuizen, volgegroeid met planten, leken geheimzinnige exotische serres, de watertorentjes hoedden als wachttorentjes een wereld van glas, daartusschen kleine weiden met een enkel beestje, en hagen volgespat met donkerroode rozen, zoo af en toe een minuscuul heel buitenvolkje woningen, de perkjes prachtig, en de oude vrouwtjes van de bruggen met heele hoepelruggen. Ik wou wel altijd blijven doorgaan onder den blauwlaken hemel, de groote knoop der zon hield stevig de uniform bijeen. En Onze Lieve Heer had op dien knoop gestempeld: Koninklijke Nederlandsche Marine.

Een walm van je welste vervulde den wagen. De stoom was afgesloten, het treintje remde.

- Baar-Hoeve, riep de conducteur.

En:

- Allen uitstappen.

Naast den wagen en neven mij een groote zwarte schemerige man.

- Wat doet ge hier? zei hij. Ga liever dieper nog het Westland in.

Ik vroeg hem:

- Dieper? Naar Baar-Hubracht?

- Juist, zei hij, naar Baar-Hubracht, dat zoozeer geheimzinnig dorp. Slechts twee kwartier van hier, de richting uit van gindsche wolkenbank, en aan de kim ziet ge de hemellijn van 't dorp. De toren van de kerk is altijd daar omcirkeld van windhoozen als van een kroon. De menschen klimmen met hun lange ladders tegen 't eiloof van den toren op, en plukken er de nesten die zij eten. De veerman van het verre veer schiet er de woerden tusschen 't lisch, wel honderd op een dag, en meer.

De Student

- De wetenschap is maar een aanloop tot een onbereikbaar doel: de wijsheid, - zei de student, sloeg het leerboek dicht, en ging uit om te eten.

- Wat zijn er toch veel leelijke menschen op de wereld, zei hij, rondziend in het vegetarisch restaurant.

Zijn oog doorliep de karige keuze van het menu: lamsooren, schijngehakt, en dergelijke.

- Ook de eenvoudigsten, zei hij, ze verkiezen boven het wezen den schijn.

De dienster dekte zijn tafeltje met borden en schalen zoo symmetrisch mogelijk, de knappe wilde kop van den student zat muurvast in haar hart. Maar met misprijzing monsterde hij dit betoon van persoonlijke zorg.

- Precies de plattegrond van 't kerkhof Père Lachaise, zoo dacht hij. Moet ik straks, als ik dat alles op heb, ‘le Monument aux Morts’ verbeelden? Welaan, geen vrees, ook eerder heb ik 't overleefd.

Hij at het maal, doch 't duurde lang eer men hem zijn toespijs bracht van rijst met abrikozen.

- De tijd, zei hij, is maar een uitvindsel van den mensch toen hij voor 't eerst zich eenzaam voelde, want gezelligheid die kent geen tijd.

En rond zag hij opnieuw.

- Kijk, zei hij, die dame daar dat is een echte, een onvervalschte, die draagt waarachtig ook een vegetarisch hoedje.

De dame die een hoedje op had met bescheiden bloempjes toonde oogen slechts en mond voor haar aardappelcroquet, niet voor beginsel.

- Het zijn maar domme bloemetjes, zei hij, die 't domme bloemetje van uw gezichtje sieren, mevrouw. Ook lijkt ge mij erg preutsch. De Maasbode verschijnt zeker nooit in uw slaapkamer, en in het hotel gaat uw laarzenknecht onverbiddelijk op de gang.

Benauwd gierend kwam de brandweersirene voorbij.

- Zoo'n croup, zei hij luid, wensch ik al mijn schuldeischers toe, en van harte, - betaalde, stond op en vertrok.

De dienster keek hem monkeloogend na. Maar buiten had het flink gesneeuwd, het straatdek zag volkomen wit, daarin het wiel-

spoor van den slangenwagen. Maartavondval stond er diep grauwend aan den laten hemel.

- Kijk, zei hij, voor het eerst iets moois. Compleet een Breugheltje ligt hier buiten, en 'k wist van niets.

De Beurs

De beursklok riep de zakenlieden tot den kerkdienst van het kapitaal. Ik stond te kijken onderaan de hooge stoep en zag bankiers en makelaars en commissionnairs naar binnen gaan. Ik kan er nooit aan wennen dat die menschen daar met leege handen komen, hoogstens met een notitieboek. Waar bevinden zich toch al die stapels aandeelen en obligaties die ze daar verhandelen? De melkknecht zeult zijn bussen naar de veiling, waarom zeulen zij dan niet met pakken papier? Op deze wijze bezien is alle beurshandel wind.

Somber gestemd over zooveel doelloosheid liep ik het vierkant om van het beursgebouw waarbovenuit de wilde kreten van den handel klonken, geslaakt in de groote hal. Wat wind, wat wind!

De handen op mijn rug kuierde ik voort. Ik dacht: een aandeel, wezenlijk, reëel, dat is het menschenlichaam. Het staat genoteerd in de dagelijksche beurscourant van het leven, nu hoog, dan laag.

Ik keek mijzelven aan in een zakspiegeltje waarin ik mij gaarne even aankijk wanneer ik tot een sluitrede ben gekomen. Maar niet met de gewone zelfvoldaanheid ontmoetten mijn oogen mijn oogen. Want ik zag alleen maar hoe sterk grijs ik den laatsten tijd geworden was. Ik dacht: de ouderdom verzilvert den coupon van 't haar van hoofd en baard.

Bij het trappenbordes terug ving ik mijn tweeden tocht aan rond het beursblok, langzamer nog dan eerst, want overal voelde ik mij pijnlijk, scheuten schoten door mijn spieren, de kwaal der jicht drilde haar lans in mijn lenden. Ik dacht: ziedaar, de ziekten stempelen het aandeel van het lichaam af.

En daarop voor de derde maal ging ik, heel langzaam nu, den steenen vierhoek om. Onder de al te zware vracht der vermoeienis kromde ik, lastdrager, den rug, mijn voeten sjokten, mijn oog werd glazig zooals glas. Ik dacht: straks komt de dood en converteert het aandeel van het lijf tot lijk.

De beurs was afgeloopen, de heeren stroomden van 't bordes.

Ik dacht: kom, het wordt tijd dat ik de maat laat nemen van mijn kist.

Het krijtbord van een makelaarskantoor werd met de nieuwe koersen volgeschreven. Ik bleef er even staan, ging binnen, en sprak met een grafstem:

- De suiker blijft nog altijd lui, meneer, ik moest maar eens een gokje wagen. De koersen zullen stellig verder dalen, ik ga eens ‘in den wind’.

Bertrand
Ex voto

- Wat schaamteloosheid wordt daar bedreven? - dus riep de markies de St. Brieuc de Lyoran, en stak uit het erkervenster zijn dik bepoederd hoofd dat de regenboog van het veelvervig glas in lood nog even eerder teeder had gestreeld. - Wat, men begraaft daar iemand vanuit mijn hotel?

- Heer, antwoordde zacht de stem van den lakei, - het is wijlen uw dienstknecht Germain, hij die Uw verheven vonnis van vijftig stokslagen te zeldzame genade achtte en reeds dankbaar en U zegenend insliep bij den dertigsten. - Ach, dat was ik zoowaar vergeten, antwoordde de markies met zelfvoldanen glimlach.

Maar den stoet van vier zwarte dragers, een zwart, onderplankt pakket op de schouders, naoogend vermeesterde hem van nieuws de toorn. - En ging die processie van den duivel langs den grooten binnenhof? - Neen, heer, langs den achterhof en door de kleine zijpoort.

De markies trok het hoofd in, en ondanks het bont palet dat de erker er opnieuw op legde zag het rood. - En wat zegt *Gij*, Mevrouw? Behoort niet het gemeene volk uitsluitend diep in den nacht te worden begraven? Wat is dan nopens deze aangelegenheid *Uw* standpunt?

De markiezin had zitten mijmeren over de laatste bladzijden van den Décaméron de Grâce, gebonden als een misboek. Het was een zoogenaamde uitgave van den Dauphin, de zwoele deelen uit den tekst gelicht en achterin bijeen gedrukt. Nu legde zij het boek terzijde, ten einde een handspiegel te vatten van goud in lijst van schildpad. Terwijl het point de Valenciennes omlaag

gleed langs den pols zachtgeel en glanzend als een altaarkaars van bijenwas gaf zij achteloos ten antwoord:

- Ge zult zooals Ge weet, Mijnheer, aanstaanden Woensdag tegenwoordig zijn bij het petit lever des Konings. Vraag Hem een nieuwe ordonnantie voor de Stad op het begraven. Ze zal U niet geweigerd worden. Gijzelf immers weigert ook niets aan Zijne Majesteit, niet eens Uw eigen Gemalin?

Ducasse
Ex voto

Sindsdien is het altijd de begrafenis van Maldoror, mijn erfvijand, die mij vervolgt. Wend ik mij om, dan zien de beide paarden die de lijkkoets trekken mij aan. De zijkleppen hebben hun oogen afgedekt, maar tusschen klep en voorhoofd ontwaar ik viermaal hetzelfde natte bruine oog. Met groote verachting, sterk in het besef van meerderheid, keer ik mijn aangezicht tot de menschen, en begeef mij in het dichtste gewoel, bij voorkeur loopend midden op den rijweg. Maar zie, zij die mij tegenkomen beginnen wijd zijdelings uit te wijken, daar is de vijand achter mij, ik voel den viervoudigen stoot van een met waterdamp oververzadigden adem in den hals, en, zie ik om, dan kijk ik in twee paren natte paardenoogen. Mijn hart overstemt met het vroolijk rhythme van het leven het sintelvale hoefgetrappel van den dood, en in een koffiehuis bestel ik een glas wijn, maar weet dat twee huizen terug de begrafenis heeft stilgehouden en op mij staat te wachten. Laat haar maar wachten, de tijd is aan de levenden, een champagnekurk vliegt als een kanonskogel door het dak en stort zich honderd mijlen verder in de zee. De branding slaat wild omhoog, de springvloed graast den vuurtoren weg van de klip, en de champagne vloeit in mijn roemer. Maar buiten volgen mij weer de natte bruine oogen voor de kar. Thans zal het uit zijn, *ik* zal de vervolger wezen. Voor het eerst zie ik de lijkkoets niet. Ik speur in alle straten, op alle bruggen van de Seine leg ik mijn oor te luisteren naar haar komst. Daar is zij! Neen, zij is het niet, een ander. Dan eindelijk heb ik haar gevonden, in een zijstraat bij de Invalides. De koets schokt voor mij uit. Lang hangt het kleed met zilveren tranen af van de baar, de franje sleept op

straat. De paarden waggelen, de ruggen naar mij toe. Ik heb den stoet al spoedig ingehaald. ‘Sta!’ roept mijn donderende stem, en zelve houd ik stand. De wagen blijft even stil en rammelt dan weer voort. Wat ligt er op den grond? Mijn erfvijand, dien in het duel ik doodde, hij ligt daar, richt zich langzaam op, convulsief draait zijn pupil naar binnen, hij strekt de handen naar mij uit: ‘Zoo help mij, Maldoror, zoo help mij overeind!’ brult hij verwoed.

Rimbaud
Ex voto

Dadelijk gaan de trompetten aan de vier hoeken van den hemel spreken. De inboorlingen, schrijlings gezeten op de slanke reuzenhazen der kangoeroes, buitelen over de vlakte naar hun leger. Een bastion van den Chineeschen Muur wankelt en stort ter aarde in een wolk van puin. Alle verkeer ligt stil in de steden van Amerika en alle watervallen zwijgen in de zwarte wereld. De hoofdslagaderen der continenten stuwen hun kleurloos bloed niet langer naar buiten, noch verzoeten zij de oceanen tot den horizon en daar voorbij. De speelstukken der ijsbergen verschuiven niet meer op de schaakborden der polen.

Diagonaalsgewijs valt het licht op de cannelures der propylaeën. De toeschouwers wachten in de peristyle van veldspaath. De wind geurt naar extract van zee en blaast zoutkristallen in hun haar. Hun verhemelte staat als een klein uitspansel boven de zilte vlakte van hun tong. Dommen van kwarts, geglazuurd en met banden van goud, welven zich boven hun hoofden. Verderop zijn de koepels ingestort, de gladde cylinderstammen der reukhoutboomen steken er boven uit. Een jong mamaatje zoogt een inktvisch onder een kleinen dom van gneis. Baaierd.

De trompetten spreken, de toeschouwers zien uit. Langs de kim wandelen nietige roetzwarte figuurtjes op de scheilijn van lucht en land. Zij voeren in hun midden mee een uiterst kleine doodkist op een vierwielige kar. Een jongen ligt er in, het was een jongen met lang wild haar, zware wenkbrauwen, een zacht en lief gezicht, en oogen blauw als kolendamp.

In de kolenmijn van het hart verdrinkt het eloquente licht. De tijd slaat het uur om. Orde.

Even voor het wakker worden

De nieuwe vloed tilt op de schepen die vastgemetseld liggen in het ijs dat groeit rond Amsterdam en rond Edam. Mijn wrakken drijven niet alleen tot Amsterdam, maar zelfs tot Mechelen. De dooi is over hen.

Op de hardsteenen leuningen der bordessen van de grachtpaleizen staan de zilveren eenhoorns. Zij turen Delfisch naar het zwarte ijs dat splijt met zacht gekraak in eindelooze bliksemlijnen. Wie is de maker van die huizenrijk, de bouwmeester heet A.C. Willink.

Hol staat de winteratmosfeer gelijk een Heidelberger vat om de lantarens, een schemerige winterbloemkelk met een fellen gelen stamper. De klokkendom van het Paleis kakelt in nood, de klokhen legt twee zwarte eieren: twee uur te nacht.

Het zwerk komt vol van kleine roode stipjes. Is dat de winterzon? Welneen, 't zijn al te vroege kersen, het duister peuzelt ze weer op.

De porder sloft langs de verlaten gracht. Zijn hand van eelt streelt achteloos een eenhoorn. Zijn haak grijpt hoog in het hangend oog van den belledraad, zoo rukt hij de slaapdronken meiden van de rijken uit hun bed. Hun nachthand klopt ten antwoord tegen de gesloten luiken. Zes uur te morgen.

Het ijs splijt voort. Er komt een nieuwe wind vanaf de Zuiderzee, vol rook en geur van visch en traan. En in een pothuis zit een alchimist voor een klein oventje met kersrood vuur, het goud heeft hij nog niet gemaakt, maar wel vischt hij een nietig, bijtend gloeiend amethistje zoo uit het blaken van den poel.

De Kwakerpoel buiten de veste daar houdt het bomijs geel van ziekte tusschen de dozijnen molens stand. Een volkje padden krielt van d'een naar d'andren kant.

De welbekende paneelzagers de gebroeders La Vertu komen gekropen uit het gat van een onderdeur. Een agent fluit snijdend. Loos alarm, ze zijn al weg.

Het ijs blijft splijten. De nieuwe vloed tilt op de schepen, de dooi is over hen, mijn wrakken zijn voorbij de kim gedreven, en alles is verloren. Een bons, het oog ontluikt, de lente regent ritslend op het groen der grachteolmen. Acht uur. Verslapen.

F. BORDEWIJK

Het vervreemde bezit

Donkerder werd de middag; in het park daalde paarse schemer tusschen de boomen. Twee vrouwen wandelden door de smalle lanen; zij gingen zwijgend naast elkander voort tot zij bij de bank aan den vijver kwamen. De jongste raakte even den arm van de andere vrouw en met een zucht liet deze zich op de bank zinken.

Over den vijver lag bleekgrijs schijnsel, waarin zwanen dreven. Een zwarte vogel wiekte laag over het water en verdween achter het ronde bruggetje. De wind kwam en ging met zacht geruisch in de boomen boven hun hoofd. De oudste der twee vrouwen begon, zonder haar gezellin aan te zien, plotseling snel te spreken. Zij zat rechtop, haar handen in de grijs glacé handschoenen lagen in elkaar gevouwen op haar schoot. Zij staarde voor zich uit, en af en toe hief zij haar rechterhand op, als om aan te wijzen, wat zij voor zich zag.

'Nu ik u beter ken, zal ik u vertellen, wat er gebeurd is, zuster. U moet goed naar mij luisteren, want het is een vreemd verhaal, maar u weet, dat ik volkomen normaal ben, al zeggen zij van niet. Ik ben altijd een sterke, gezonde vrouw geweest, ik was nooit ziek, dat moet iedereen toegeven. Maar het verdriet heeft mij eronder gekregen; ik ben nu soms heel moe, zoo moe, dat ik wel nooit meer uitgerust zal raken. Dat komt door het verdriet, *en door het huis*. Aan dat huis zal ik ten onder gaan.

Ik ben niet zoo heel jong getrouwd, ik was negen en twintig, toen ik mijn man voor het eerst ontmoette. Hij was tien jaar ouder dan ik en ik zag tegen hem op, half met bewondering, half met angst.

De eerste jaren van ons huwelijk leefde ik in een voortdurende spanning; den geheelen dag was ik bezig in huis alles zóó te verzorgen, als mijn echtgenoot het wilde. Ik ging nooit alleen uit, behalve om eenige huishoudelijke inkoopen te doen. Ik had eigenlijk geen vriendin, of eenig familielid, die ik kon bezoeken. Mijn

ouders waren jaren voor mijn huwelijk gestorven en ik was hun eenig kind geweest.

Wel kwamen af en toe kennissen bij ons op bezoek, maar dat waren meest veel oudere menschen, met wie ik geen contact had. Mijn man leefde heel eenvoudig. Den geheelen dag was hij op zijn kantoor; 's avonds zat hij met papieren en brieven voor zich zijn pijp te rooken, terwijl ik thee in schonk en wat naaiwerk onder handen had. Een enkele maal gingen wij wel eens naar een concert of naar een schouwburg, maar die uitgangetjes brachten weinig verandering in het eentonige leven, dat wij leidden.

Toen, vijf jaar na ons huwelijk, werd mijn dochtertje geboren. Het was voor mij, of mijn bestaan nu pas begon. Van het eerste oogenblik af, dat ik haar stemmetje hoorde, veranderde heel de wereld. Ik zag opeens, bewust, de kamer, de meubels, het licht, dat door de ramen binnenviel. Het leek, of ik al den tijd daarvoor had geslapen, of ik nu eerst ontwaakte.

De tuin met de teere voorjaarsstruiken, de blauwe viooltjes in het gras, de bloeiende rhododendrons tegen de oude schutting, - alles vervulde mij met een diepe vreugde, die geheel nieuw voor mij was. Zelfs als kind had ik nooit zoo scherp en duidelijk het voorjaar gezien, zoo de vogels gehoord, zoo de bloemen geroken in den lichten wind. De deur van mijn kleerenkast zag ik plotseling, alsof ik diezelfde deur nooit eerder had waargenomen. De lamp, die 's avonds licht verspreidde in de slaapkamer, bestudeerde ik, alsof die grijze kap er vroeger niet was geweest. Het tafeltje voor het raam, waarop een kanten kleedje lag, verwonderde mij. Had het werkelijk altijd daar gestaan?

Bij de totale omwenteling in mijn leven veranderde ook de plaats, die mijn echtgenoot in mijn bestaan innam. Tot nu toe was hij mijn gezichtseinder geweest; daar waar hij verscheen, hield voor mij alles op, zijn aanwezigheid begrensde alles. Nu veranderde dit geheel.

Reeds voor de geboorte van het kind scheen mijn man langzamerhand in een nevel te bewegen. Ik wist wel, dat hij thuis kwam, dat hij mij begroette en zijn gewone gebaren maakte, maar het drong slechts flauw tot mij door. De angstig-nauwlettende aandacht, waarmee ik hem altijd had omringd, was nu verflauwd en hij scheen dit goedschiks te aanvaarden. Ik liet de huishoudelijke beslommeringen geheel over aan het dienstmeisje en be-

kommerde mij uitsluitend om de voorbereidingen van de kinderkamer.

Hoewel ik vijf jaar lang het doel van mijn bezigheden en den inhoud van mijn gedachten had gevonden in de zorg voor mijn echtgenoot, begon ik hem nu langzamerhand te veronachtzamen. Het feit, dat hij dezen gang van zaken blijkbaar begreep en er mij nooit een aanmerking over maakte, deed mijn onverschilligheid voor dit deel van ons bestaan toenemen.

Alles moest wijken voor het kind. Den laatsten dag, waarop ik de stapeltjes kleine kleertjes liefkozend in mijn handen had genomen, kan ik mij nog goed herinneren. Dienzelfden nacht begonnen de hevige pijnen, die mij meer dan vier en twintig uur zouden folteren. De dokter, die mij eerst vroolijk en bemoedigend had toegesproken, was gedurende meer dan een uur met mij bezig, voor hij een consult met een specialist voorstelde. Flauw staat mij nog het gezicht van dien man voor oogen, een gezicht met rimpels en vlokken grijs haar aan de slapen; ik zie nog het flikkeren van brilleglazen en de samengeklemde lippen van een dorren mond.

Toen ik uit de diepte van mijn uitputting langzaam omhoog begon te stijgen, hoorde ik het kind schreien.

Het woord geluk wordt zoo dikwijls lichtvaardig gebruikt. Maar op dat oogenblik heb ik geluk doorleefd, zoo als ik het nooit zal kunnen weergeven. Ik luisterde naar dat geluid en ik wist, dat mijn kind zijn bestaan op aarde had aanvaard. Een nieuw leven, een nieuw mensch, een nieuwe aanwezigheid vlak bij mij, door mij voortgebracht en met mij verbonden.

Ik weet niet, of hetgeen mij zoo geheel en al vervulde, liefde was of de weldadige vrede en de harmonie met de schepping, waarin ik op zoo onmiddelijke wijze betrokken was geworden.

Een paar uur later werd het kind in mijn armen gelegd.

Zoo klein, zoo heel klein was het. Het lijfje voelde zacht-warm en het ademde en bewoog. Het vlugge hartje klopte onder mijn groote handen, het hoofdje lag zwaar en zacht op mijn schouder. Tegen mijn wang voelde ik de huid van haar wangetje, glad als een rozenblad. Aanhoudend bewogen de smalle vingertjes, de roode voetjes, de gerimpelde oogleden.

De verpleegster, die mij het kind weer afnam, haatte ik plotseling met een ongeneeselijken haat. Zij ging met mijn kind om, of het een voorwerp was. Het moest worden gewasschen, gevoed,

gekleed en de zuster verrichtte deze bezigheden met dezelfde automatische plichtsbetrachting, waarmee zij stof afnam. Zij legde het kind in de wieg, alsof het een postpakket was, zij keek op de klok, terwijl ik mijn dochtertje voedde en nam mij onmiddellijk daarna het kleine lijfje af, dat ik bij mij had willen houden, om naar het slapende gezichtje te blijven kijken.

Niets mocht. Alles moest. De zuster had het voortdurend over hygiëne en opvoedkunde en ik maakte mij op een middag zoo boos, dat ik haar verzocht, het huis te verlaten. Schouderophalend ging zij de kamer uit en kwam met een bord pap voor mij terug. Zij lette zelfs niet op mijn woede.

Het duurde geruimen tijd voor ik zoover was aangesterkt, dat ik weer kon opstaan en door de kamer loopen. Ik had ernaar verlangd, om weer geheel hersteld te zijn, omdat de pleegzuster dan zou weggaan, en dan eerst zou ik heelemaal mijn kind bezitten. Nu moest ik het aanzien, hoe de plompe handen zich rechten aanmatigden over wat voor mij boven alles kostbaar was: het teere lijfje, het kwetsbaar hoofdje met den perzikweeken schedel en de oogen, die dagelijks moesten worden behandeld, om een lichte ontsteking te doen genezen.

De dag, dat de zuster mijn huis verliet, was een feestdag. Ik wachtte, tot ik de voordeur zich achter haar hoorde sluiten; toen haalde ik diep adem en knielde voor de wieg. Met devote handen nam ik het wezentje op uit de lakentjes en droeg het op mijn armen naar het raam.

De zon scheen in het kozijn; ik keek niet naar mijn kind, maar naar den tuin, die in het middaglicht straalde. In mijn linkerarm droeg ik het lichte gewicht van het kleine lichaam, mijn rechterhand hield ik over het borstje gebogen. Ik weet niet, wat ik precies dacht, maar ik was met mijn geheele wezen geconcentreerd in een gebed voor mijn kind. Ik sloot mijn oogen en bukte mijn hoofd, om het gewelfde voorhoofd met mijn lippen aan te raken. Toen ik mijn oogen opende, keek ik in de oogen van mijn dochtertje. Voor het eerst was daarin een glans van herkennen, de aanduiding van een groet, - o, heel vaag en snel voorbijgaand, maar toch was dit het eerste moment van een verstandhouding, die nu elken dag ging groeien.

Ik kan mij uit die eerste maanden maar heel weinig van mijn echtgenoot herinneren. Hij kwam thuis en vroeg naar het kind,

wij zaten samen aan tafel en hij sprak over dingen, die mij totaal onverschillig waren. Eens vroeg hij mij, of wij niet eens een avond zouden uitgaan; ik weigerde dadelijk. Hoe kon ik mijn kind alleen laten! Hij dacht, dat ik te weinig buiten kwam, maar ik kon dit tegenspreken. Elken ochtend ging ik met haar uit, ik reed den kinderwagen door het park, de kap behoedzaam neergelaten, zoodat het licht niet al te fel in de teere oogen zou schijnen. Ik liep door de stille laantjes, waar een vogel over den grond sprong en opfladderde als ik dichterbij kwam. De wind ruischte in de boomen, het rumoer van de stad was ver weg, en wij gingen in een zacht en rustig tempo voort, zij en ik in de schaduw van donkergroene oude boomen, die ons begrepen.

Soms praatte ik met Caroline. Zij lag met een vuistje omhoog gestrekt, het hoofdje opzij in het kussen, de oogen dicht, en het mondje even open. Ik weet niet, of zij mij verstond, maar ik vertelde haar, wat er om ons heen te zien was. Het glanzende water, de plechtige zwanen en de vroolijke eenden, een manke spreeuw, die van boomwortel naar boomwortel hipte, en een dravende zwarte hond, die lachte tegen de zon.

Ik vertelde haar van de boomen, van de bladeren, van de bloemengeur en van de stilte, die achter alle dingen is. Het leek mij soms, dat zij lachte in haar slaap en dan lachte ik met haar mee. Niemand hoorde mij praten, want als er iemand op het pad mij tegenkwam, zweeg ik, tot wij weer alleen waren.

Het weer moest al heel slecht zijn, om ons thuis te houden. Met regen spande ik een paraplu over de neergelaten kap van den wagen en liep in mijn mantel gehuld erachter, terwijl de druppels soms over mijn gezicht sprongen en ik zacht liedjes zong over den regen, die de aarde drenkte, het koren deed groeien en allen bloemen leven en kleur gaf.

Ook als het waaide wandelden wij buiten. Want de zomer ging langzaam voorbij en het najaar bracht storm, die de struiken neerboog en takken van de boomen rukte. Caroline lag goed toegedekt in den wagen en ik kon zien dat zij luisterde naar den wind. Er waren maar weinig menschen in het park en wij hadden de wereld bijna voor ons alleen. De bladeren ritselden neer en tusschen twee donkere vlagen door, kwam de herfstzon in het gouden loover schijnen. De grashalmen bogen en wuifden, het boomen-

dak werd dun en door de eiken kronen kwam de zware najaarshemel te zien.

In dat eerste jaar heeft Caroline zon en wind en regen leeren liefhebben. In den winter maakte zij kennis met de sneeuw. Op een morgen toen wij wakker werden, was de tuin geheel wit. De kamer stond gebaad in een helderen weerschijn, want de zon deed al het wit op daken en kozijnen, op boomen en struiken schitteren met duizend fijne flonkeringen. Toen wij dien morgen in het park wandelden keek zij gespannen naar al dat witte en lichte om haar heen. Een van haar handjes lag buiten de kap; van de takken dwarrelden zachte koude vlokken op haar handrug; de smeltende ijskristallen bleven op haar zachte handje liggen en zij scheen dat prettig te vinden.

Caroline lachte weinig. Den eersten keer, dat zij haar mondje vertrok tot een glimlach, was het of zij plotseling een ander kind werd, liever maar gewoner, zonder dien merkwaardigen ernst, die zoo karakteristiek voor haar kindergezicht was. Zelden was zij uitbundig en toch toonde zij allerlei nuances van vreugde en vroolijkheid. Haar ontwikkeling in dien eersten tijd ging zoo snel, dat ik de dagen wel had willen tegenhouden. Zij was nog een baby, maar zelfs in de wieg had zij reeds iets onafhankelijks. De dag, waarop ik haar zichzelve zag oprichten en een oogenblik rechtop staan met een wankelend hoofdje en uitgestrekte handjes, was het begin van haar zelfstandige leven. Zij maakte al geluiden, die zij trachtte te articuleeren en op een morgen werd zij wakker terwijl zij opeens duidelijk ‘Mamma’ zei.

Nog sneller ging nu haar ontwikkeling. Ik was er trotsch op, dat zij al zoo vroeg kon loopen en praten. Op haar tweede jaar sprak zij haar kindertaal met intonaties en stembuigingen die iedereen verwonderden. Zij was zoo verstandig en rustig, dat andere moeders mij erom benijdden, dat ik haar nooit behoefde te verbieden. Ik waarschuwde haar voor de hitte van den kachel, voor de scherpte van het mes, voor al die kleine gevaren waardoor een kinderleven kan worden bedreigd.

Toen zij bijna vier jaar was nam zij eens een schaar en hield voorzichtig de punt tegen haar wang gedrukt, beproevend, of dit pijn deed. Ik liet haar de werking van de schaar zien; zij keek nauwlettend toe en wilde toen zelf papier knippen. Dit bleek een groote vreugde voor haar te zijn en tot mijn verbazing begon zij

allerlei figuren te maken. Zij knipte een mannetje, een huis, een stoel. De lijnen waren nog onzeker, maar het knippen ging steeds beter. Zij maakte een tafel met vier pooten, een boom met takken, een hond met een snuit en een staart, en alles met een vastberaden handigheid, die mij verblufte. Maanden duurde deze liefhebberij, toen verflauwde haar belangstelling voor het knippen.

De glazenmaker, die een nieuwe ruit had ingezet, liet een kluit stopverf in de keuken achter. Toen ik op een middag het theeblad naar de glazenkast bracht, vond ik Caroline op den grond voor den gootsteen zitten met een aantal figuren om zich heen, die zij van de stopverf had gekneed. Dit was het begin van nieuwe werkzaamheid, want toen ik boetseerklei voor haar had gekocht, was zij dagen achtereen bezig met het vormen van een soort haven, waarin bootjes lagen, en aan de kade bij het pakhuis waren mannetjes bezig met zakken zand.

Waar zij dit alles had gezien, kon zij niet vertellen, maar op kinderlijke wijze gaf zij dezen voorwerpen en figuren een eigen leven. Ofschoon de poppen verre van volmaakt waren, ging er iets boeiends van uit. Een schipper bijvoorbeeld stond wijdbeens met één voet op den wal en met den anderen op den rand van een schuit. De wal werd voorgesteld door een plank, terwijl de schuit in een teil water dreef. Wekenlang werkten wij samen aan de haven, beiden vol gespannen ijver en innerlijke opwinding.

Caroline was toen vijf jaar. Ik had haar niet naar de kleuterschool willen zenden, maar toen zij zes werd, kwam het gevreesde oogenblik, dat zij naar de groote school moest.

Ik, die nooit vroeger had kunnen droomen, dat ik een dochter zou hebben, kon haar nu bijna niet afstaan aan vreemde leiding. De eerste dagen waren een marteling voor mij. Ik bracht mijn kind 's morgens weg, haar warm handje lag in mijn eigen hand en dat moest ik verbreken. Ik zag haar in het schoolgebouw verdwijnen aan de hand van de onderwijzeres, die haar van mij had overgenomen. Caroline had mij even angstig aangezien, toen ik haar los liet, toen liep zij echter rustig mee met de juffrouw. Dit meisje, dat amper drie en twintig jaar was en zich rechten over mijn kind aanmatigde, wantrouwde ik van den eersten dag af. Zij had een air van zelfverzekerdheid dat mij ergerde en als ik mij, in de lange uren van alleen zijn voorstelde, hoe Caroline nu spel-

letjes deed onder leiding van die onderwijzeres, schroeide er een vreemde pijn in mijn hart.

Ik had het voor onvermijdelijk gehouden, dat Caroline een afkeer van de school zou hebben en ik begon reeds allerlei conflicten te bedenken, waarbij Caroline zou moeten lijden onder gebod en verbod, dat zij thuis nooit gekend had. Maar tot mijn verrassing, en ja, tot mijn teleurstelling ging het anders.

Caroline vond het heerlijk om naar school te gaan en de juffrouw kreeg weldra een plaats van beteekenis in haar leven. Zij wilde 's morgens het plaatje uit de ontbijtkoek meenemen voor de juffrouw, een anderen keer een armbandje van kralen, die zij zelf geregen had, of bloemen die zij met mij had geplukt. Alles wat de juffrouw had gezegd, was wet en waarheid, de juffrouw wist alles, kon alles, zij bezat de volstrekte oppermacht.

Aan het boetseeren was plotseling een eind gekomen; de school nam al haar gedachten en aandacht in beslag en haar leven met mij kwam pas op het tweede plan.

Er waren uren, dat ik mijzelve teveel was. Ik had tot nu toe al mijn tijd aan Caroline gegeven en nu stond ik opeens met leege handen. Die eerste weken liep ik doelloos rond. Ik drentelde door het park, dat mij leeg en kaal voorkwam. Veel te vroeg stond ik bij de school, om het oogenblik af te wachten, waarop de kinderen uit het gebouw zouden stormen. Caroline was altijd een der laatsten en zij holde niet de deur uit, zooals de anderen, maar zij stapte rustig en waardig als een kleine vrouw naar buiten. Zij vloog mij niet om den hals, maar keek mij alleen maar even aan met een blik van verstandhouding, die voor mij het heerlijkste oogenblik van den dag was.

Een paar jaar nadat Caroline op school was gekomen, verhuisden wij naar den anderen kant van het park. Mijn man had dit plan doorgezet, ofschoon ik er bezwaren tegen opperde. Hij sloeg weinig acht op mijn tegenwerpingen, die eenigszins vaag klonken, maar daarom voor mij niet minder beteekenis hadden. Het nieuwe huis was te groot, ik kon het niet meubelen, de kamers waren ongezellig.

Van het eerste oogenblik dat ik *het huis* zag, voelde ik een beklemming om mijn hart slaan. De gevel, de ramen, de stoep en de voordeur leken bekleed met dreiging. Er was iets aan het huis, dat mij een onbestemd gevoel van angst gaf. De groote kamers

mochten geriefelijk zijn, de gangen ruim en de trap breed, - voor mij had het huis iets verstikkends, alsof een benauwende rook het ademhalen belemmerde. Ik schrikte van de schaduw der deuren in het donkere trapportaal, het was, alsof er tersluiks iets naar boven vluchtte, als ik een kamer uit kwam. Ik opende slechts aarzelend de deuren, alsof mij terstond een gevaar zou bespringen als ik een der kamers binnentrad. Ik had een voorgevoel, dat mij hier eens een onheil zou overkomen, zoo duister en verschrikkelijk dat ik koud werd van angst.

De eerste dagen liet ik Caroline geen stap alleen doen door de gangen en kamers; ik hield haar zorgvuldig bij mij en als zij 's avonds in haar bedje lag, liet ik de deur van haar en mijn kamer open, om terstond naar haar toe kunnen snellen, als er iets gebeurde.

En toch gebeurde er niets. Toen wij drie maanden in het nieuwe huis woonden, brak Caroline's achtste verjaardag aan. Voor het eerst werd ik dien dag wakker zonder het gevoel, alsof er iets of iemand op de loer lag achter de deur. Ik ging naar haar kleine kamer, waar de gordijnen nog dicht waren, want het was nog vroeg. De zon omlijnde de kieren van de gordijnen met een gouden streep en er heerschte in het kamertje een gedempt morgenschijnsel, dat mij met diepe vreugde vervulde. Ik hield in mijn handen een krans van madelieven en viooltjes, dien ik den vorigen avond voor haar had gemaakt, en zoodra zij in haar bedje overeind zat, legde ik den krans om haar blonde hoofd. Zij bewoog zich niet van vreugde.

Mijn dochtertje was zóó mooi, dat de menschen op straat bleven staan, om haar na te kijken. Haar rank kinderfiguurtje had een houding, die waardig en bevallig was. Zij droeg haar hoofd rechtop, het blonde haar, - zoo blond als koren op een stralenden Julidag - viel in glanzende krullen om haar gezicht, dat de kleur van een perzik had. Meestal hield zij de oogen neergeslagen en dan wierpen de lange wimpers een fijne schaduw, over haar wangen die met een donzigen gloed waren overtogen. Als zij haar oogen opsloeg, stond haar heele gezicht gebaad in de straling van haar blik. Zulke oogen heeft geen enkel kind ooit gehad. Zij keek rustig en vast naar degeen, die haar aansprak en ofschoon zij zelden glimlachte, was het of een innerlijke vreugde door haar oogen naar buiten brak. Het was heerlijk, om haar aan te zien.

Misschien zou haar gezichtje te weinig kinderlijk zijn geweest, als zij niet in haar linkerwang een kuiltje had gehad, dat zoo guitig en schelmsch stond, dat zij er iedereen op slag mee veroverde. Zij had een grooten mond, en soms was er in dien mond iets onrustigs, wat mij wel eens vluchtig bezorgd maakte. Het onderste deel van haar gezicht leek op dat van haar vader en ook in het nog kinderlijke kinnetje was een lijn, die wel eens wat scherp was, vooral als zij na een of andere opmerking plotseling zweeg. Maar voor mij was het het mooiste kindergezicht, dat ooit heeft bestaan.

Op school nam Caroline een bijzondere plaats in bij haar klasgenootjes; zij hadden alle ontzag voor haar en sommige bedelden om haar gunst. Maar Caroline ging met weinig andere meisjes om. Slechts zelden bracht zij een kameraadje mee naar huis en het was een uitzondering als zij bij andere kinderen thuis ging spelen. Ik bracht haar dan weg en kwam haar weer halen, want ik liet haar liever niet alleen over straat gaan. Er hadden in dien tijd juist weer berichten in de bladen gestaan over het verdwijnen van kinderen en het meelokken van kleine meisjes door misdadige mannen. Ik huiverde als ik dacht aan het lot van een moeder, wier dochtertje op zulk een wijze moest te gronde gaan en ik bewaakte Caroline angstvalliger dan tevoren.

Wij wandelden weer meer samen. Op haar vrije schoolmiddagen trokken wij erop uit, naar buiten. Zij plukte zoo graag bloemen en hield ervan door een weiland te draven als een jong veulen. In het voorjaar luisterde zij naar de vogels met hun gevarieerden zang. Zij telde de slagen van den koekoek en kon den roep van den wielewaal en den wulp nabootsen.

In dien zomer dacht ik minder aan het onheil, dat mij te wachten stond. Het was buiten zoo zonnig, zoo licht en vrij en mijn kind was vlak naast mij. Als wij van buiten naar de stad terugkeerden overviel mij soms weer die angst, die des te verstikkender was, omdat ik er geen vorm voor kon vinden. Dan klemde ik bij het naderen van ons huis mijn hand krampachtig om Caroline's tengeren arm en keek zenuwachtig om mij heen, of niemand ons volgde. Zij merkte het niet en babbelde rustig voort. Als de voordeur achter ons dichtviel, liet ik haar arm niet los, vóór ik wist dat mijn man of het dienstmeisje in de buurt waren. Dan pas ademde ik diep uit van verlichting en trachtte mij te be-

vrijden van de benauwenis, die mijn keel had dichtgeknepen.

Op een middag, toen ik met Caroline in een boekwinkel schoolschriften kocht en even op wisselgeld moest wachten, voelde ik mij gedwongen, om te kijken. Links achter ons stond een man, eenigszins in de schaduw, zoodat ik de details van zijn gezicht slechts vaag onderscheidde. Maar een felle schrik sloeg door mij heen, want ik zag terstond, dat hij naar Caroline keek met glinsterende oogen en een belangstelling, die mij vreemd voorkwam. Zonder verder op het wisselgeld te wachten, trok in Caroline mee den winkel uit en liep snel naar huis.

Doch toen ik de stoep opging, zag ik den man vlak achter ons aan komen. Hij droeg een donker pak en een lichtgrijzen hoed en hij had iets in zijn gang van een zeeman. Ik gooide de voordeur open, duwde Caroline naar binnen en sloot met trillende handen de deur, terwijl ik erachter bleef staan wachten. Ik hoorde zijn stappen niet voorbij gaan. Blijkbaar had hij ons tot de deur gevolgd, om te weten, waar wij woonden. Door mijn zenuwachtige haast had ik hem dat nu zelf verraden.

De eerstvolgende dagen keek ik voorzichtig naar buiten, voor ik met Caroline het huis verliet. Doch toen ik een week lang niets ongewoons opmerkte, begon ik mij af te vragen, of ik mij alles had verbeeld. Het gebeurde wel meer, dat menschen plotseling geboeid naar Caroline stonden te kijken. Maar in zijn houding had ik iets gevonden, dat mij op mijn hoede had doen zijn. Er waarom had hij ons gevolgd, als er geen ongewone belangstelling bij hem in het spel was?

De zomer was voorbij. September ging over in October en het werd 's middags vroeger donker. Als ik Caroline uit school haalde, liepen wij door de schemerende najaarsstraten, terwijl de roode en gouden bladeren van de boomen neergleden. De wind joeg ze voor ons uit en wij liepen gearmd over het trottoir naar huis, waar de thee op ons wachtte.

Toen zag ik hem voor de tweede maal.

Hij stond op den hoek van onze straat met zijn handen in zijn zakken. Ik herkende hem dadelijk en maakte onwillekeurig een beweging van schrik; ik klemde den arm van mijn kind stijf tegen mij aan. Hij boog zich naar voren om langs mij heen, Caroline aan te zien. Ik geloof zelfs, dat hij iets zei op een mom-

pelende verstolen wijze, die de woorden onverstaanbaar maakte.

Mijn beenen waren zoo verlamd van schrik, dat ik de stoep van ons huis bijna niet kon betreden. Ik duwde Caroline met beide handen naar binnen en voor ik haar volgde, wierp ik snel een blik achter mij.

De man stond plotseling naast mij. Hij haalde een huissleutel tevoorschijn en één oogenblik dacht ik, dat hij mijn eigen voordeur, die ik voor Caroline had geopend, wilde binnengaan. Ik hoorde, dat hij iets zeide, maar ik was zoo door angst verdoofd, dat ik niet kon verstaan, wat. Ik zag van vlakbij den glinsterenden blik, die mij den vorigen keer reeds zoo had doen ontstellen. Ik rook een adem, die mij van afschuw deed sidderen. Hoe ik de gang binnenkwam, weet ik niet, maar ik hoorde met een dreunenden slag de zware voordeur dicht vallen tusschen hem en mij.

Nu wist ik, dat het gevaar zich had onthuld. Wat die man wilde durfde ik mij niet bewust maken, ik was niet in staat, een van zijn woorden weer in mijn herinnering terug te roepen. Dien nacht was mijn man niet thuis en ik liet Caroline naast mij slapen, omdat ik haar geen oogenblik uit mijn gezichtsveld wilde laten gaan.

Ik sliep slecht en in de uren dat ik wakker lag, herleefde ik de angst van den vorigen avond. Het leek mij soms, alsof dit vreeselijke, dat dichterbij begon te komen, een straf was. Een straf, waarvoor? Voor het te groote geluk, dat ik door mijn kind had beleefd? Er was mij te veel gegeven, dacht ik, het lot zou mij alles weer afnemen. Ik zou vechten, ik zou tot het uitertste op mijn hoede zijn, dat Caroline niets overkwam, maar zou er niet ondanks dit alles een oogenblik kunnen komen, waarop het onheil zich voltrok?

Ik ging mijn vroeger leven na. Waar school de fout, die ik nu zou moeten boeten? In de eerste jaren van Caroline's leven was ik zorgeloos gelukkig geweest, de onrust was pas in dit huis begonnen. Ik onderging een aanwezigheid in dat huis, de aanwezigheid van een geheimzinnig wezen, dat over mij zou richten.

Maar waar lag dan mijn schuld? Ik zocht mijn dagen af, mijn kleurlooze jeugd, mijn vreugdeloozen meisjestijd. Op het kantoor, waar ik werkte, gingen de dagen voorbij zonder indruk op mij te maken. Ik kon mij nergens iets herinneren, dat voor mij aanleiding zou zijn geweest, een zonde te begaan. Geen verleiding

had het mij moeilijk gemaakt, ik had mijn plichten altijd regelmatig vervuld. Mijn huwelijk had geen storm van liefde gebracht, maar ik had mijn man omringd met de zorgen, die hij van mij kon eischen en zelfs meer dan dat. Er waren nooit botsingen tusschen ons geweest.

Plotseling deed zich een nieuwe vraag aan mij voor, zoo duidelijk, alsof iemand naast mij de woorden had uitgesproken. Was onverschilligheid een zonde? Was het schuld, dat ik geen echte levende liefde in mijn huwelijk had gevoeld? De liefde, die ik nooit voor mijn echtgenoot had gekend, had ik overgedragen op mijn kind. Was het een vergrijp, om mijn kind meer lief te hebben dan haar vader?

Ik werd koud bij de gedachte, dat ik in het dierbaarste wat ik bezat, zou kunnen zondigen. Mijn liefde voor mijn dochtertje had mij tot nu toe onaantastbaar geschenen. Ik had zeker koorts, mijn hoofd was warm, mijn slapen klopten, en ik kon de kolken der zwarte gedachten niet meer verdragen. Als ik ging twijfelen aan het liefste op de wereld, wat bleef er dan over....

Den volgenden morgen zag ik Caroline's slapend gezichtje naast mij op het kussen en de gedachten van den nacht leken mij ver weg te zinken, zoo ver en diep, dat ik ze nooit terug hoopte te vinden.

Maar ze bleven mij omzwermen als zoemende insecten, en ik voelde mij af en toe onzeker in mijn handelingen. Als ik Caroline's bedje opmaakte, vroeg ik mij af, of zij nooit zou moeten lijden door een zonde, die ik misschien had begaan. Ik durfde haar soms niet het verhaaltje vertellen, dat elken avond den overgang van den dag naar den nacht begeleidde. Ik was bang, dat in mijn zelf gefantazeerde vertelling iets van dat donkere zou binnensluipen, dat mij in zijn greep gevangen hield.

Op een ochtend, toen ik terugkeerde van de school, waarheen ik mijn kind had gebracht, zag ik den man, die mij zooveel vrees had aangejaagd, uit het huis naast het onze komen. Ik voelde het bloed naar mijn wangen stijgen. De manier, waarop hij dat huis verliet, bewees, dat hij er woonde. Hij had een oud jasje aan, droeg geen hoed, en hield een koffertje of tasch in zijn hand. Ik vermoedde, dat hij reiziger was, en op kamers woonde bij de familie in het andere huis. Ik keerde op mijn schreden terug, om een ontmoeting met den man te vermijden, en toen ik eenigen tijd later opnieuw naar huis ging, stond het dienstmeisje

van de buren aan de deur, die op mijn vraag meedeelde, dat die meneer slechts eenige dagen per week in de stad was en dan de achterkamer boven bewoonde.

Nu was alle rust geheel voor mij verdwenen. De man, die mij bedreigde, woonde vlak naast mij. Ik twijfelde er niet aan, of hij had dit huis, waar wel meer kamers werden verhuurd, uitgezocht, om dicht in de buurt van Caroline te zijn. Geen oogenblik zou ik meer rust hebben.

Zonder erbij te denken, was ik meteen naar den tuin geloopen, vanwaar ik den achterkant van het huis kon zien. De bovenkamer, waar hij zijn intrek had genomen, grensde onmiddellijk aan de kamer, waar wij 's morgens ontbeten. Misschien had hij al verscheiden keeren Caroline's stemmetje gehoord, als zij zingend door de kamer liep, met vlugge pasjes bijna dansend rondgaand, zooals zij zoo dikwijls deed....

Dien avond hoorde ik van het dienstmeisje in het naaste huis, dat de tijdelijke bewoner van de bovenkamer weer voor eenige dagen was weg gegaan. Ik ademde op; voor een paar dagen zou ik rust hebben.

Drie dagen daarna zag ik hem weer met zijn wiegenden gang door de straat komen. Ik hoorde hem het huis ernaast binnengaan en onmiddellijk snelde ik naar boven, waar Caroline plaatjes aan het kleuren was in de kamer, die als speelvertrek voor haar was ingericht, en waar wij ook ontbeten. Ik hijgde, zoo hard was ik de trap opgeloopen en onder een of ander voorwendsel trok ik haar mee naar beneden en vroeg haar, om mij te helpen met het aanzetten van een paar knoopjes aan een poppenjurk. Dat vond zij heerlijk en ik zag haar vol ijver aan den gang gaan, terwijl ik bedacht, wat ik haar daarna zou kunnen opdragen, om haar aldoor bij mij te houden. Plaatjes kleuren was de laatste weken haar lust en haar leven en er was veel voor noodig, om haar van dat werkje af te houden. Zij mocht met de verfdoos en het geknoei met water niet in de huiskamer komen, waar haar vader de strengste orde eischte, dus moest ik iets anders voor haar bedenken.

Na het eten deden wij een spelletje in de eetkamer en hoewel het al donker begon te worden, stelde ik daarna voor, een wandelingetje te maken. Ik deed wat ik kon, om Caroline uit die speelkamer te houden. De gedachte, dat die man haar stemmetje kon hooren, was mij reeds onverdragelijk.

Ik begon te bemerken, hoe deze spanning mijn zenuwen aantastte; ik werd prikkelbaar door het onrustige slapen en ik zag, hoe mijn man mij soms bevreemd aankeek. Alleen het kind merkte niets op, en dat stelde mij telkens weer gerust. Ik had er wel over gedacht, met mijn echtgenoot over mijn angst te spreken, maar hij had juist in dien tijd gewichtige zaken in een andere stad te behandelen en was veel weg. Hij had nooit veel aandacht aan mijn opmerkingen over Caroline geschonken en zat soms zwijgend aan tafel, verdiept in zijn eigen gedachten. Ik was ervan overtuigd, dat het hem alleen maar korzelig zou maken, als ik hem vertelde, wat er gebeurd was.

Want tenslotte *gebeurde er niets*. De dagen gingen voorbij en ik was erin geslaagd, te voorkomen, dat de zeeman, zooals ik hem in mijn gedachten noemde, opnieuw in aanraking met mijn dochtertje kwam.

Op een middag belde mijn man mij uit een andere stad op, met het verzoek, dadelijk een brief te bezorgen, die op zijn schrijftafel lag, en dien hij had vergeten. Ik moest den brief persoonlijk afgeven. Hoe ik mij ook haastte, ik was voor het eerst te laat, om Caroline uit school te halen. Ik kwam aan het gebouw, dat verlaten stond tusschen de druilerige huizen. Caroline was nergens te zien. Ik repte mij naar huis, en daar in de straat voor mij uit, zag ik haar staan naast den zeeman, haar blonde hoofdje opgeheven naar zijn duister gezicht.

Het gevreesde was gebeurd. Voor ik mij rekenschap gaf, wat ik deed, greep ik het kind bij den arm en trok haar mee naar huis. Ik beefde over mijn geheele lichaam en Caroline zag, dat ik van streek was.

Ik viel op een stoel in de huiskamer en zij kwam naast mij staan en legde haar handje tegen mijn wang, vragend, of ik ziek was. Ik barstte plotseling in tranen uit, sloeg mijn armen om haar lijfje en drukte haar tegen mij aan. Als een moedertje troostte zij mij, tot ik wat bedaard was. Wij dronken samen thee en toen vroeg ik haar, wat die man had gezegd.

Haar gezichtje klaarde op. Het was een aardige man, zeide zij en hij had haar beloofd, dat hij plaatjes uit Indië voor haar zou meebrengen als hij haar weer eens zag. Hij had gevaren, en hij was overal geweest.

Ik trachtte mijn stem zoo veel mogelijk te beheerschen, toen

ik haar streng verbood, ooit weer met dien man te spreken. Zij keek mij verbaasd aan, ik had haar nooit rechtstreeks iets verboden en zij begreep volstrekt niet, waarom zij met dien aardigen meneer niet mocht praten. Ik zeide haar, dat die man niet zoo aardig was, als hij eruit zag, dat hij slecht was en haar kwaad zou doen. Voor het eerst zag ik iets van ongeloof op haar gezichtje en die trek van onafhankelijkheid, die ik wel meer had opgemerkt, kwam nu duidelijk uit.

Was het toeval, dat Caroline, die tot nu toe zich zoo weinig aan haar klasgenootjes had gelegen laten liggen, nu opeens meer belangstelling voor andere meisjes toonde? Zij kwam thuis met een uitnoodiging voor een verjaarspartijtje bij een meisje in de buurt en daarna ging zij meer uit. Er kwamen ook wel kinderen bij haar spelen en dat was in de speelkamer, die ik eigenlijk wel had willen afsluiten. Zij hingen soms uit het raam, om bellen te blazen, en eens, toen ik in den tuin was, zag ik Caroline met een vriendinnetje uit het raam wuiven tegen den zeeman, die in het andere huis op de verandah stond.

Het leven werd mij ondragelijk. Hoe moest ik mijn kind beschermen, nu zij blijkbaar niet meer het rotsvaste vertrouwen in mij had, waardoor ik tot nu toe haar overal had kunnen vergezellen. Zij zocht telkens een mogelijkheid, om er alleen op uit te trekken. Nu eens moest zij een potlood koopen, dan weer had zij beloofd een vriendinnetje een boek te brengen. Ik kon niet aldoor met haar mee op dergelijke kleine tochtjes, zonder dat het haar vreemd voorkwam. Toch geloofde ik niet, dat zij mijn uitdrukkelijk verbod zou trotseeren en ik hoopte, dat mijn ernstige waarschuwing haar was bij gebleven.

En toen is het gebeurd.

Op een middag, dat zij vrij van school had, zat Caroline op de speelkamer te kleuren. Ik had bij het raam een hoekje voor mijzelf gemaakt, waar mijn naaidoos stond. Zoo kon ik het oog houden op hetgeen er buiten het raam gebeurde. Ik voelde mij dien dag rustiger dan ik een poos was geweest. Ik had den zeeman den vorigen dag met een koffer zien weggaan en gewoonlijk bleef hij dan drie of vier dagen weg.

Mijn man was uit en het dienstmeisje was een paar uur weg, om haar moeder, die ziek was, op te zoeken. Wij waren alleen in

huis, en terwijl Caroline zachtjes neuriënd zat te kleuren, waarbij zij het puntje van haar tong uit haar mondhoek stak, sloeg ik haar ongemerkt gade. Haar kindergezicht had weer dat waas van ongereptheid en zonnigheid, dat mij zoo gelukkig maakte. Soms trok zij een leelijk gezicht, als zij met water of verf morste en dan lachte zij om haar eigen grimas. Zij babbelde aanhoudend over een tooneelstukje, dat de kinderen uit haar klas zouden opvoeren met de juffrouw, en zij mocht meezingen in het koor.

Er werd gebeld. Ik legde mijn naaiwerk neer en ging opendoen. Het was de postbode, die een aangeteekenden brief bracht. Ik teekende het biljet, maar toen ik het den man wilde overhandigen, viel het uit mijn hand en schoof over de stoep naar de straat. De wind greep het en deed het weer opwaaien. Ik liep de paar treedjes van de stoep af, om het te grijpen, maar de postbode was mij voor en had het juist gepakt. Met een glimlach wilde ik het huis weer binnengaan, toen een nieuwe windvlaag opeens de voordeur dichtsloeg. Ik had den sleutel niet bij mij. De postbode vroeg, of ik er in kon en ik antwoordde, dat mijn dochtertje mij wel zou opendoen. Ik drukte op de bel, maar tot mijn verbazing ging de bel niet over. Het was wel eens meer gebeurd, dat het contactje achter de deur kortsluiting maakte en dat was nu blijkbaar het geval.

Ik bonsde op de deur. Achter mij hoorde ik de wind telkens in de kale boomen ruischen, terwijl ik bleef bonzen en kloppen. Ik wachtte om te luisteren, of de vlugge voetjes van Caroline de trap af kwamen, maar ik hoorde niets. Ik wist, dat in de kamer waar zij was, het geluid misschien moeilijk te hooren zou zijn, daarom verdubbelde ik de kracht, waarmee ik bonsde.

Het hielp niet.

Plotseling leek het mij, of ik reeds langen tijd daar op mijn eigen stoep had gewacht. Er kwamen weinig menschen in de stille straat voorbij en niemand had mij nog daar zien staan. Ik bonsde opnieuw, ik deed de brievenbus open en riep door de opening Caroline's naam.

Het bleef stil.

Ik overlegde wat ik doen zou. Mijn man zou pas 's avonds laat terugkomen; het dienstmeisje over een paar uur. Ik moest op een andere manier raad schaffen. Door de brandgang naast het huis liep ik naar het tuinpoortje en wilde dat openen. Het was dicht.

Toen herinnerde ik mij, dat ik het zelf had gesloten, ik had er een hangslot op laten maken, om den toegang tot den tuin te verhinderen.

Het raam van de speelkamer was gesloten, het was laat in October en de wind was den heelen dag koud geweest. Terwijl ik daar in de brandgang stond begon ik te huiveren; ik had een niet al te dikke japon aan en ik voelde de koude door de stof dringen. Wat moest ik toch doen? Ik riep zoo hard ik kon Caroline bij den naam, maar zij antwoordde niet.

Weer probeerde ik bij de voordeur gehoor te krijgen; ik trok mijn schoen uit en sloeg daarmee op de voordeur. Er kwam geen geluid uit het huis en het was nu zeker al meer dan een half uur, dat ik buitengesloten was in mijn eigen huis.

Toen kreeg ik een ingeving: ik belde bij de buren; ik kon vragen of ik bij hen over de verandah Caroline kon roepen. Het was vreemd, dat zij niet uit zichzelf kwam kijken, waar ik zoo lang bleef, maar als zij eenmaal aan het kleuren was, vergat zij den tijd.

Er werd bij de buren niet open gedaan; ik belde opnieuw, maar zonder resultaat. Ik deed de brievenbus een eindje open' om te zien, of ik een teeken van leven kon ontdekken. In de gang stond de tochtdeur open. Naast de paraplubak zag ik iets, dat mij bijna deed flauwvallen van ontzetting: den koffer van den zeeman.

Hij was dus teruggekeerd en: *hij was nu in het huis*. Wat ik had willen doen, over de verandah naar Caroline komen, dat kon hij ook doen.

Ik hoorde mijzelf kermen. Het stond op dit oogenblik voor mij vast, dat die man bij mijn kind was, dat hij haar had weten te bereiken.

Toen was het, of ik vliegen kon. Ik snelde langs de straat naar de politie. Ik stortte het bureau binnen en gilde, dat mijn kind vermoord werd, dat zij dadelijk moesten helpen. Ik kon eerst niet duidelijk maken wat ik bedoelde, maar eindelijk schenen ze mij te begrijpen en twee agenten vergezelden mij. Ik maande hen aan tot spoed, elk oogenblik kon het te laat zijn.

Met een looper wisten zij de voordeur open te maken. Ik duwde ze opzij en vloog de trap op, de speelkamer binnen.

Op den grond bij de tafel, in een vreemde houding, zat Caroline. Het was in de kamer al donker geworden en zij leunde

haar hoofd tegen de groote stoel, die op een andere plaats stond dan gewoonlijk.

Ik greep haar in mijn armen, kuste haar gezichtje, dat koud was, drukte haar vast en vast tegen mij aan.

Toen is het begonnen. Zij duwde mij van zich af, streek haar haar uit haar oogen en keek mij niet aan, maar ging zonderling zwijgend op een stoel zitten. Ik zag, dat er iets veranderd was, maar ik zag niet wat. Zij gaf mij geen antwoord, toen ik haar vroeg, waarom zij niet had open gedaan; zij haalde haar schouders op en zei, dat het zoo donker in de kamer was. Ik trok de gordijnen dicht en stak de lamp aan. Ik was de koude, de angst, het eindelooze wachten vergeten bij deze nieuwe pijniging.

Het was mijn kind niet meer, dat daar zat. Er was iets kouds in haar blik, iets afwerends in haar houding. Zij was slechts acht jaar, maar plotseling leek zij veel ouder en, - o, dat was het ergste: ik was bang voor haar. Ik durfde haar niets meer te vragen, ik wist dat zij iets voor mij verborg. Af en toe merkte ik op, hoe zij tersluiks naar mij keek en dan haastig haar blik afwendde.

Het dienstmeisje kwam later terug en wij gingen aan tafel, maar ik kon niet eten. Het kind zat daar maar naast mij en het stralende, zonnige was met één slag verdwenen. Ik bracht haar naar bed en toen ik mij over haar heen boog om haar goedennacht te kussen, zag ik in het licht van de schemerlamp naast haar bedje opeens, dat het kuiltje in haar wang er niet meer was. Ik nam haar gezicht in mijn handen en de tranen rolden uit mijn oogen.

'Caroline,' fluisterde ik.

Zij keek mij zoo vreemd en achterdochtig aan; zij drong zich tegen den muur en keerde haar hoofdje van mij af.

De pijn, die ik toen doormaakte, is niet te zeggen. En toch was het nog maar een begin van alles wat daarna volgde.

Mijn man, die door de politie hoorde, wat er gebeurd was, besteedde voor het eerst eenige aandacht aan mijn gedragingen. Hij vroeg mij, waarom ik hem niet eerder over mijn angst had gesproken, maar daarop viel niet te antwoorden. Steeds weer legde hij den nadruk verkeerd: hij deed alsof het om mij ging, en ik kon hem niet duidelijk maken, dat het leven van ons kind door het gebeurde onherroepelijk was gehavend.

Hij trachtte oprecht, mijn schrik en angst te verstaan. Telkens

opnieuw vertelde ik hem van het ontzettende oogenblik, toen ik den koffer van dien man in het huis ernaast had ontdekt. Maar waarom was ik toch zoo bang voor dien man, vroeg hij. Tevergeefs beschreef ik hem het uiterlijk van den zeeman; ik wist, dat hij Caroline kwaad wilde doen, dat bewees zijn heele gedrag. Maar mijn echtgenoot scheen daarvan niet overtuigd te kunnen worden; hij beweerde, dat hij naar de buren was gegaan en met den man had gesproken. Hij hield vol, dat er geen enkel bewijs kon worden gevonden, dat de zeeman het op ons dochtertje had voorzien. Integendeel hij geloofde, dat die man geheel te goeder trouw was.

Hoe kon ik mij daartegen verdedigen? Mijn echtgenoot scheen dien indringer eerder te gelooven dan mij. Als ik hem erop wees, hoe Caroline was veranderd kon hij dit niet ontkennen, maar hij zeide, dat dit door mijn achterdocht en zenuwachtigheid kwam.

Caroline, die nooit veel met haar vader had gepraat, zat nu 's avonds dikwijls bij hem. Dan was ik geheel alleen in *het huis*. Ik hoorde den wind, die urenlang tegen de muren bonsde en ik wist, dat ik door mijn man nooit begrepen zou worden. In deze eenzaamheid voelde ik mij wegzinken, maar al wilde mijn man niet luisteren, ik moest over Caroline waken, en ik bleef op mijn hoede voor het gevaar dat haar bedreigde.

Als mijn echtgenoot mij had gesteund, dan zou alles misschien nog anders zijn gegaan, maar hij en Caroline trokken één lijn: zij keken mij aan, alsof ik een vreemde was. Soms liep mij opeens een rilling over de schouders, als ik zag, hoe ik was buitengesloten van hun verstandhouding.

Het was niet meer te dragen. Op een morgen wilde ik niet meer opstaan. Het was mij alles te zwaar. De dokter, die mij kwam onderzoeken, liet mij naar een rusthuis brengen. Ik verzette mij niet, het gaf immers toch niet.

In het rusthuis werd het hoe langer hoe erger. Ik ben af en toe mijn verstand kwijt geraakt van verdriet en van verlangen naar mijn kind. Ik wéét, ik weet het zéker, dat die man bij haar is geweest en haar tegen mij heeft opgezet, zooals hij later ook mijn man tegen mij heeft opgezet. Toen ik op de stoep was buitengesloten, is hij bij haar geweest; hij heeft mij het vertrouwen van mijn kind ontstolen en wie weet, wat nog meer.

Ik heb haar af en toe mogen zien, maar altijd had zij dat

koude, afwerende, waarmee zij mij tot diep in mijn hart verwondde. Ik zal haar nooit meer kennen, zooals zij geweest is, mijn eigen, eigen kind....

En dat is alles de schuld van het vervloekte huis. Het was een dag van onheil, toen ik erin trok. De hemel stond zoo rossig boven de muren, alsof elk oogenblik de bliksem uit die dreigende wolken zou schieten. Het huis is mijn ondergang geweest en ook de ondergang van Caroline. Want zij is nooit meer het vroolijke mooie kind geworden van vroeger. Zij raakte in zich zelf gekeerd en stuursch, zij ging met niemand meer om en dat is de schuld van het huis, het huis, dat mij buitensloot en den indringer binnenliet. Zoo heeft dat huis ons leven verwoest....

De zuster legde haar arm om de schouders van de trillende vrouw, die voorovergebogen haar hoofd in haar handen wegborg en geluidloos schreide. De late middag was nu geheel donker en in de huizen achter het park gingen de lichten aan.

'Kom, mevrouw,' zei de zachte stem van de verpleegster, terwijl zij de andere vrouw hielp opstaan. Gewillig liet de patiente zich meevoeren langs den vijver door de laan, waar de boomen hun laatste bladeren lieten vallen. Haar oogen staarden strak voor zich uit, en haar eene hand in de grijs glacé handschoen lag weerloos op den arm van haar begeleidster. Zoo gingen zij door de straten.

EMMY VAN LOKHORST

‘Sla de wolven, herder!’

IV

Terwijl de nazomerbloei op de wind verpulverde en de eerste kille nachten kwamen, herhaalden zich de ontmoetingen van Urukagina met Thuaa langs de kreek en in de schuilhoeken rondom het dorp, waarheen de minnenden van ouds plachten af te dwalen, zo dikwijls, dat niemand er aan behoefde te twijfelen, wie de eerstvolgende bruiloft in de nederzetting zouden vieren. Urukagina wist het, maar hij vergat bij de roes der ontdekkingen, die hij en het meisje deden, zijn doel niet, en wachtte op de zekerheid, of Thuaa hem kinderen, bovenal een zoon, zou kunnen schenken, voor hij naar Abi-Ishar ging en hem zijn zuster tot vrouw vroeg. - Iedereen scheen er op te wachten, met de goedaardige en glimlachende nieuwsgierigheid van lieden, die aan de wederkeer van alle dingen gewend zijn en toch de gave niet verliezen, er behagen in te blijven scheppen....

Thuaa had haar kinderlijkheid afgelegd, zoals de slang zijn huid; zij was vol van een nadenkelijkheid die de prilte en speelsheid van haar meisjesdagen met een nieuwe ernst omwaasde. Soms, als zij bij elkander lagen, verbaasde Urukagina zich over de kracht en onuitputtelijkheid van haar liefkozingen, die haast te machtig schenen voor de liefelijkheid van haar klein lichaam, dat hij met één arm gemakkelijk omspannen kon. In die ogenblikken van verhevigde ontroering wist hij, dat hij haar niet meer zou willen verliezen, zelfs al zou zij hem den zoon niet geven, dien hij verlangde; zij was bezig een onafscheidelijk deel van hem te worden. Zoals hij in het begin van hun verliefde samenkomsten gevleid was door de bewondering, waarmee zij, zich tegen hem nestelend, zijn armen en schouders en borst betastte, als moest zij zich en hemzelf steeds opnieuw overtuigen van de spierkracht, die daar levend geboetseerd was, zo bond en verrukte hem nu meer en

meer de vertrouwelijkheid en vriendschap, die hij, als hij haar een etmaal of langer niet had gezien, in haar omarmingen terugvond. -

Kort voor de najaars-markt bracht Urukagina op een heimelijke avond de beste stukken van een geslacht schaap bij Urizzi en vroeg hem, ze aan Ishtar te willen opdragen en een bijzonder gebed voor hem te spreken. De priester, die gemakzuchtig op zijn met pelzen bespreide bank lag, wees hem een grote schaal, waarop hij het offervlees kon neerleggen en lachte. Urukagina hield niet van dit volborstig, onbescheiden lachen, vooral niet, wanneer het zoals nu gepaard ging met een dubbelzinnig ooggeflikker. -

'Wel, wel,' zei Urizzi, alsof het nieuws voor hem was, - 'onze vondeling is volwassen geworden en zoekt zich een bruid. Komaan, zeg eens op' - hij stiet Urukagina lichtjes aan - 'was het nogal moeilijk, bij Thuaa?' - Hij lachte weer, en Urukagina, die hem maar half begreep, zweeg vol verontruste schaamte omdat Urizzi alles wist, en voelde het bloed langzaam naar zijn wangen stromen; hij was blij, dat het schemerdonker zich in de hut van den priester samenpakte. Urizzi hees zich zwaarlijvig van de bank en klepperde op houten sandalen rond. Hij klapte in de handen en liet zich water brengen door een slaaf (hij was een van de weinigen in de nederzetting, die er slaven op nahield); daarop wies hij zijn handen, spoelde de mond en maakte voorbereidselen voor het gevraagde gebed. - 'Morgen zal ik je offer branden,' zei hij terloops, terwijl hij fris water voor het altaar sprenkelde, 'dan moet ik er nog meer opdragen; het is nu al zo laat.' - Meteen begon hij het geijkte gebed voor de godin te zingen; Urukagina luisterde niet naar zijn slordig gehaaste woorden; hij bleef met gebogen hoofd een paar passen van den priester af staan, klemde de handen ineen en bad voor zichzelf mee: 'Grote Ishtar, machtige moeder, zie op uw knecht Urukagina.... Alle dingen dragen vruchten door uw genadig toedoen.... Morgen en avondster, geef mij een zoon, een zoon van Thuaa....' - Hij bleef achter Urizzi geknield liggen, zolang deze het oude gebed zong, en sloeg twee keer met het voorhoofd tegen de aarde, toen de priester ophield en wat wierookgruis op een kleine vlam schudde, zodat de hut met een wolk van zware welriekendheid doortrokken werd. - Urizzi wendde zich lachend naar Urukagina terug: 'Wacht maar getroost af, vondeling, en vergeet niet te offeren.... De hoge godin heeft welgevallen aan de jeugd, en

Thuaa is een ware wijnstok geworden; het zal aan druifjes niet ontbreken.' - Urukagina dankte hem en ging weg; een wrevelige onrust over de wijze, waarop Urizzi de naam van Thuaa in de mond nam, wilde hem niet verlaten, terwijl hij naar de hut van Zarzari terugkeerde. - -

Toen het dorp als van ouds naar de markt-oase trok en de herders de eerste nachtlegers spreidden, kwam Thuaa naar Urukagina geslopen. Zij hadden elkaar tijdens de tocht vermeden, maar zij had doorlopend naar hem gekeken en geknikt met een uitdrukking van zoveel fierheid, dat hij nu niet meer twijfelde, of zij had hem het begeerde nieuws te melden. Hij had zich niet vergist. Toen zij hem had verteld dat de schommeling der maan haar reeds één keer had overgeslagen, lag hij een oogwenk doodstil; uit haar mond had het zo plechtig en roerend geklonken, dat hij eerst niet wist, wat hij moest doen. Hij begon haar gezicht, haar schouders en borsten met behoedzame, kleine kussen te bedekken, maar zij maakte zich los, streek hem, voor zij naar haar moeder terugging, nog één keer lang en teder door zijn haren en verdween onder het holritselend geboomte. Hij lag weer alleen, zich afvragend, of hij het soms in zijn verbeelding beleefd had; maar haar blik in de ochtend, toen allen zich vóor het morgen-offer aan de rivier gingen wassen, bevestigde hem, dat het geen droomwens was geweest. Hij liep de hele dag in opgetogen gemoedsstemming langs uitstallingen en kramen: de godin had hem verhoord! Hij deed haastig zijn zaken af, en toen hij met het geld in zijn herderstas liep, kocht hij allereerst een koppel duiven, die hij aan de wij-priesters bracht. Daarop ging hij naar den koopman met sieraden en bemachtigde er zonder lang dingen een ketting van gevlamde kralen, waarin alle kleuren speelden, en die Thuaa zeker wel drie maal om haar hals kon winden. Hij zag haar die dag nog slechts één keer; zij liep onder het toezicht van haar moeder, die haar streng van de plaatsen verwijderd hield, waar men de vrouwen liever niet ziet. Thuaa droeg het dochtertje van Risha-Dad. De aanblik van haar rijzige, jonge gedaante met het kind op de arm, de vaste tred, waarbij haar heupen zelfbewust en bevallig wiegelden, lieten hem de adem inhouden van geluk: - zijn bruid, die daar als een moeder wandelde! -

De avonds kwam zij weer bij hem, en in het rossig halfdonker van schaduwen en toortsen liet hij haar de halsketen zien, die hij

voor haar had gekocht. Zij had het sieraad nauwelijks met verliefde handen omgehangen, en hief de kralen nog in de kleine hand, om het licht er in te laten fonkelen, zo geheimzinnig als in haar zwartsmaragden ogen zelf, of zij werden overvallen. Het was Abi-Ishar. Hij dook op naast de plek, waar zij half-zittend lagen, en zei niets; Urukagina kon de uitdrukking van zijn gezicht niet goed zien; maar het leek hem, of de ander wachtte. - Urukagina stond op en trok Thuaa met zich overeind. Het meisje stond met gebogen hoofd tussen de twee mannen, haar handen gleden over het halssieraad. - 'Nu?' zei Abi-Ishar eindelijk, dringend, maar niet onwelwillend, zodra hij het geschenk had opgemerkt. Urukagina schraapte zijn keel, die eensklaps droog was geworden. - 'Ik wil....,' begon hij, haperde en sprak toen opnieuw: 'Abi-Ishar, geef mij Thuaa tot vrouw....'

De herder maakte een gebaar met het hoofd, maar zijn verrassing was niet echt. Hij vatte zijn zuster bij de hand en trok haar naar zich toe. 'Is dit een plaats, om daarover te spreken, Urukagina?' vroeg hij niet zonder spot, maar de welwillendheid was niet verdwenen. - 'Thuaa en ik....' - begon Urukagina. Abi-Ishar maakte een afwerende handbeweging, ditmaal kortaffer en als om aan te duiden, dat alles hem bekend was; 'wij zullen het daarover nog hebben. Mijn moeder is nu ongerust over Thuaa. Ik kon haar halen. Ga mee, Thuaa.' - Hij ging, het meisje aan de hand meetrekkend. Urukagina liep een pas of wat achter hen. 'Wanneer moet ik komen?' vroeg hij. Abi-Ishar bleef staan; hij richtte zijn vinger op Urukagina's borst. 'Heethoofd,' zei hij, - 'kun je zelfs geen dag wachten? Tot we weer thuis zijn? Dit is geen kinderspel.... hieraan komen meer dingen te pas. Wacht!' - En hij verdween onder de nachtelijke bomen; Thuaa keek niet meer om, en Urukagina keerde, met een mengeling van gespannen blijdschap en onzekerheid, naar zijn leger terug. -

- - - Enkele dagen aaneen vermeed Abi-Ishar Urukagina's nabijheid, en ook Thuaa liet zich niet zien. Urukagina vermoedde, dat zij binnen werd gehouden, misschien ondervraagd, misschien duchtig de oren gewassen....? Ongerustheid dreef hem met Zarzari over zijn voornemen te spreken, ofschoon hij de laatste tijd haast geen woord meer met zijn pleegvader wisselde. De oude man zat veelal roerloos, achter het vuurtje, dat tussen de bakstenen smeulde en dat hij vaak vergat aan te houden. - Toen

Urukagina van een huwelijk repte, scheen Zarzari hem nauwelijks te begrijpen. Hij staarde zijn pleegzoon aan met een duizendvoud gerimpeld gezicht en bewoog lispelend de mond, als moest hij met eigen lippen het woord proeven, dat de jonge herder uitsprak. Langzaam schoof een schijnsel van begrijpen over zijn gezicht, dat de vouwtjes kortstondig gladde.

'Je wilt een vrouw nemen....? Dat is goed.'

'Maar men sluit haar voor mij op,' zei Urukagina.

Zarzari scheen de laatste woorden weer te veronachtzamen. Hij wiegde het hoofd heen en weer; de haast uitgevallen haarkwast sidderde met witte draden.

'Mijn pleegzoon neemt een vrouw...,' herhaalde hij. 'Zo is het menselijk leven. Wie is zij, Urukagina? Is ze jong en sterk voor het werk in huis, en zal ze mij kleinkinderen geven?'

Urukagina knikte.

'Het is Thuaa, de zuster van Abi-Ishar....'

Zarzari sloot en opende de doffe ogen.

'Abi-Ishar....? Dat is goed. Zijn grootvader hielp mij, toen ik hier berooid uit de palmtuinen aanlandde.... Dat was, toen de rovers uit Elam.... Abi-Ishar.... Weet je nog, dat hij en ik jou in de veekuil buiten het dorp vonden?' - Hij uitte elke zinsnede moeizaam en na enig denken. 'Dus er komt weer een vrouw in huis....' Een smartelijk beven liep om zijn mond, zijn hoofd zakte lager dan ooit tussen de uitgemergelde schouders. 'Ik ben oud, Urukagina; ik kan niet meer dansen op de bruiloft.... De reis wordt donker, mijn zoon.'

Hij zweeg en hoestte; toen de hoestbui over was, zonk hij roerlozer ineen. Urukagina voelde een siddering bij zijn laatste woorden. Nu, nu wilde hij juist niet aan sterven en onherroepelijkheid herinnerd worden! Hij zweeg, want hij wist niet recht, wat hij verder zeggen zou; zijn beklag over de houding van Abi-Ishar had geen zin. Zarzari's voorhoofdshuid bewoog in lichte kramp over de schedel; waren er zoveel gedachten en herinneringen in hem opgewoeld? Eindelijk sprak hij weer:

'Ik heb jou opgenomen als mijn zoon.... Aan jou geef ik, als je trouwt, de kudde en het huis en de voorraden in de kelders van het dorp, die van mij zijn.... Maar beloof mij -'

Hij stokte en scheen bang te zijn, de zin te voltooien. Urukagina begreep hem, klopte hem op zijn hand:

‘Ja.... wij zullen voor u zorgen. Altijd.’

Zarzari kreunde en gleed met kleine schokkende bewegingen zijwaarts, om naar zijn slaapstee te kruipen. Urukagina spreidde de ruwe deken over hem en keek met opgetrokken brauwen toe, hoe de oude man in slaap viel. -

- - - Het duurde bijna een halve maand, aleer de ongeduldige Urukagina enig teken van Abi-Ishar ontving, dat deze zich Urukagina's woorden van het markt-feest herinnerde. Als ze elkaar buiten tegenkwamen, maakte de broeder van Thuaa een boog om Urukagina heen of knikte koel van ver. Maar Urukagina wist, dat de goede zede het zo wilde; het verminderde ondertussen zijn ongedurigheid niet, want hij kreeg Thuaa in al die dagen niet te zien.

Eindelijk kwam een van de jonge helpers van Abi-Ishar, - hij was niet veel ouder dan Urukagina - op een namiddag grijnzend bij hem en bracht hem de boodschap, dat Abi-Ishar met hem wilde spreken.

‘Heb je het bruiloftskleed al klaar liggen, Urukagina?’ spotte hij, toen hij wegging.

Urukagina dreigde hem met de vuist.

‘Pas op, of ik nodig jou niet uit!’ zei hij, blij dat hij zijn verlegenheid in de kracht van de bedreiging kon verbergen. De ander lachte.

‘De klei aan de kreek is nog niet verdroogd! Je kunt er kinderspeelgoed gaan kneden!’

Urukagina gooide hem zijn knuppelstok na.

Een half uur later verscheen Urukagina, zorgzaam gebaad en in een schoon wollen kleed bij Abi-Ishar. De broeder van Thuaa ontving hem zelf op de drempel. Zijn boers, donkerbronzen gezicht stond gemaakt stuurs, maar zijn kleine ogen glinsterden en verrieden, dat hij blij was, dat de schijnvertoning spoedig zou zijn afgelopen. - Hij noodde Urukagina kortaf uit, om binnen te gaan; Urukagina zag, dat een gedeelte van de leemhut was afgeschut en vernam daar achter het gegiechel van Thuaa's zusters en het afkeurend gemompel van de moeder, die de meisjes vermaande.

De twee jonge herders gingen zitten. Abi-Ishar streek zich een keer langs de hoekige kaak, en begon te vragen, of Urukagina tevreden was over het bezoek aan de najaars-markt. Urukagina be-

aamde het. Abi-Ishar vroeg, hoeveel schapen Zarzari bezat en hoeveel sila's graan hij in voorraad had liggen, hoeveel olie en wijn; hij vertelde ook van zijn eigen voorraden. Ze spraken terloops over de oogst, die er verderop aan de rivier, bij de graanboeren, was binnengehaald. Daarop vroeg Abi-Ishar, of Urukagina zelf vee bezat. - Urukagina wachtte even en zei: ‘Ik krijg al, wat Zarzari bezit, ook het huis, wanneer ik trouw.’

Abi-Ishar wachtte op zijn beurt. Achter de lichte gevlochten rietwand was het stil geworden. Urukagina dacht er aan, dat Thuaa daar zou zitten en naar zijn stem luisteren. Zijn verlangen naar haar leek hem groter dan ooit. Hij vergat bijna, om op Abi-Ishar's woorden te letten.

‘Is het waar, dat je een vrouw op het oog hebt?’

Urukagina knikte, twee keer, en zei ernstig:

‘Ja.... Ik kom hier, om Thuaa tot vrouw te vragen.’

Hij zag Abi-Ishar het voorhoofd fronsen, alsof deze niet op dit antwoord voorbereid was geweest. Daarop zei Abi-Ishar langzaam:

‘Misschien zou zij geen slechte vrouw voor je zijn. Maar....’

Hij voltooide de zin niet. Urukagina wachtte, bijna met een glimlach. De schijnvertoning was nog niet afgelopen; beiden deden ze, alsof ze niets van Thuaa's zwangerschap wisten; het loven en bieden moest nog beginnen.

Abi-Ishar klapte in de handen:

‘Licht!’

Een van de kleinere meisjes gleed katachtig snel naar binnen met een olie-lampje. Zij nam Urukagina's gezicht en uiterlijk snel en nieuwsgierig op, als zag ze hem voor het eerst, en verdween weer. De schaduwen van de twee mannen ontmoetten elkaar onder de ronding van het met stro doorstrengelde dak, zodra het meisje het lampje had neergezet en de vlam rustig en geel was geworden.

‘Je ziet, dat ik nog een jongere zuster heb, die ik moet uithuwelijken,’ begon Abi-Ishar. ‘Als het je bedoeling is geweest, een makkelijke bruidschat te verwerven, dan moet ik je teleurstellen. Ons huishouden is vijf mensen groot, en wij zijn geen rijkaards.... Ik heb mij voorgenomen, het vee niet te verdelen....’

‘Het is mij niet om het vee te doen,’ zei Urukagina snel. Abi-Ishar keek hem even aan en sprak op zijn kalme wijze door:

‘....maar evenmin wil ik mijn zuster uithuwelijken aan een man, bij wien zij gebrek zou lijden....’

‘Bij mij....’ begon Urukagina opnieuw, maar Abi-Ishar's voorhoofd werd streng en zijn stem ging scherp omhoog, zodat Urukagina haastig zweeg.

‘....Zo staat dus de zaak,’ zei Abi-Ishar. Weer bezigde hij de woorden, die hij in de oase tegen Urukagina gesproken had: ‘Het is geen kinderspel,’ en er was in dat gezegde een verscholen vermaning, die Urukagina heel wel verstond. ‘Niettemin komt Thuaa niet met lege handen, als zij komt.... Zij brengt nieuwe kleren, linnen en wol om te spinnen en vaatwerk mee ten huwelijk.... Misschien kunnen we haar ook nog wat van onze olie en korenvoorraad geven, genoeg voor één winter....’

Hij zweeg eindelijk, en Urukagina begreep, dat het zijn beurt was, om te antwoorden. Hij begon kalm te spreken, zooals Abi-Ishar dat had gedaan, maar al spoedig verviel hij weer in zijn rappe toon. Hij zei, dat hij alles had overdacht en begrepen. Hij wilde Thuaa niet om haar bruidsschat, en het was niet zijn doel, om de kudde van Abi-Ishar te verkleinen. Hij sprak met trots van Zarzari's bijna honderd schapen. Thuaa zou geen armoede lijden, verklaarde hij; hij was jong en wilde zijn veestapel over enkele jaren verdubbeld hebben. Wat Thuaa betreft, zij had haar rijkdom in haar arbeidzaamheid en schoonheid; zijn zinnen had hij op haar gezet.... Abi-Ishar veroorloofde zich het eerste glimlachje. - Bijna had Urukagina nu gesproken van den zoon, dien zij hem zeker zou schenken, maar hij wist, dat daarover thans niet werd gerept, verzekerde nog eens, dat hij zich zou verheugen, als men hem Thuaa ten huwelijk wilde geven, en dat hij erkentelijk was voor de gaven, waarmee zij het huishouden van hem en Zarzari zou verrijken.... Tot slot bood hij Abi-Ishar een hoofddoek aan, die hij onder zijn opperkleed had gestoken, en die de broer van Thuaa waardig en niet zonder een hernieuwde glinstering der ogen aannam. Nog eens klapte Abi-Ishar in de handen:

‘Breng ons te drinken....!’

Toen zij bij de gegiste most zaten, die Thuaa's zustertje weer aandroeg, werden ze alras vrolijk. Abi-Ishar sloeg Urukagina op de schouder en verzekerde hem, dat ze steeds goede vrienden waren geweest en zouden blijven. Hij scheen zich er over te verheugen, dat Urukagina's eisen gering waren en dat hij Thuaa zo

weinig van het familie-bezit behoefde mee te gegeven. Ten slotte zongen ze samen, en toen de kruik most geleegd was, stonden ze wankelend op, steunden elkaar en gingen gearmd naar buiten. Abi-Ishar hield niet op, Urukagina op de schouder te slaan:

'Wij zullen je gauw ons antwoord geven.... zwager, dien ik hoog in ere houd....sta mij toe, dat ik je naar huis vergezel....'

De mannen, die de wacht hielden, om de nachtweiden tegen het roofgedierte te beschermen, lachten om de twee aangeschoten herders.

'Is de overeenkomst eindelijk beklonken?'

'Hoor dien Abi-Ishar.... die heeft vast goede zaken gedaan....'

'Hij heeft nu tenminste maar meer over twee zusters zorgen te maken....'

Urukagina bleef voor de mannen staan; hij zwaaide zijn arm door de ruimte, die naderbij schommelde en weer wegweek met sterren, regenwolken en wind.

'Thuaa heeft haar rijkdom in zichzelf,' zei hij met dubbelslaande tong; 'daarover valt niet te twisten....'

'In zichzelf!' lachten de wakers. 'Inderdaad! In zichzelf!'

Urukagina maakte een pas, waardoor hij bijna in het doorregend slijk kwam te liggen; Abi-Ishar hield hem nog bijtijds vast en zeulde hem op het smalle harde pad tussen de hutten. Het duurde lang, voor ze afscheid genomen hadden, met plechtige bezweringen van wederzijdse vriendschap en trouw, en ze gingen niet uiteen, voor een vrouwenstem uit het duister snibde, dat het getier haar uit de slaap hield, en dat de 'zwagers' nu maar dienden te gaan slapen....

* * *

Weinig dagen later berichtte Abi-Ishar door denzelfden jongen herder, dat zijn moeder en hij na beraad hun toestemming gaven, en dat Urukagina met getuigen diende te komen, om de huwelijks-overeenkomst tussen beide partijen op te stellen. Urukagina had grote moeite, om Zarzari duidelijk te maken, dat hij zijn belofte, hem huis en have te schenken, nu op schrift moest brengen en zegelen; Urukagina zelf schreef het kleitafeltje, en Zarzari drukte er de voorvingers van de rechterhand onder, wat zijn wijze van zegelen was. Daarop haalde Urukagina Saggal en ging met

hem naar Abi-Ishar's hut. - Onder het waakzaam oog van de moeder, die hem heel anders opnam dan eenmaal, toen hij als zorgeloze jongen in haar huis had gedanst en met de meisjes geravot, werd van wederzijden tot op een grein en een droppel vastgesteld, wat bruid en bruidegom mee zouden brengen, en dat al wat Thuaa behoorde, onvervreemdbaar bezit van haar en haar kinderen zou blijven. -

Weer kreeg hij haar niet te zien, en het duurde nog bijna een week, voor de bruiloft plaats greep. De volle regentijd was over het land gekomen, de hemels scheurden boven de kim, alles ruiste en vlaagde, ravenzwermen daalden op de wind boven de vlakte, waar geen herder zich meer waagde; in de stallen bonsden en blaatten de kudden, het moede snuiven van een enkelen os blies witte wasem door de rietkieren. -

Urukagina's hart klopte van lang geprikkeld ongeduld, en onder zijn ogen lagen donkere slapeloosheidsranden, toen hij, in zijn beste wollen kleed en pels in de versierde hut zat te wachten, tot Abi-Ishar de bruid binnen zou leiden. Urukagina's naaste vrienden waren aanwezig; zij zaten in een troepje bijeen, deden zich bij voorbaat aan opgespaarde lekkernijen te goed en wierpen af en toe een meewarige blik op Zarzari, die tegen de wand leunde, met een bont oppergewaad behangen, ogenschijnlijk dof voor al, wat er voorviel; verder waren er nog een paar vrouwen, die de straks komende gasten zouden bedienen; en allen verdrongen zich in de door rook geplaagde ruimte, lachend en snebbelend en zonder medelijden jegens den bruidegom, die in zijn nieuw kleed eenzaam zat te wachten. -

Eindelijk - de koude, natte storm was een oogwenk geluwd - werden er vele voeten hoorbaar in het slik, kinderkreten gingen joelend op, met een geluid, alsof de jeugd op en neer holde langs de kleine stoet, die naderde. Abi-Ishar schreed, met Thuaa aan de hand, langzaam naar Urukagina's hut. -

Het werd zo stil in het lemen huis, dat zelfs Zarzari het hoofd hief en de in groeven gezonken ogen opende. Urukagina liep naar de ingang van de hut; het leek hem, alsof iedereen moest horen, hoe zijn hartslag hamerde. Zonder het te weten, hield hij de handen uitgestoken, zoals hij dat vele malen gedaan had, des avonds, wanneer de kudden binnen waren en Thuaa hem onder de wilgen had opgewacht. Zo stond hij enige tellen lang, totdat

de gestalten van Abi-Ishar en Thuaa bij de ingang verschenen. - Hij hoorde iemand fluisteren, kon de woorden niet verstaan; hij zag enkel de ranke, hoge gedaante van het meisje onder de huif, die men haar om hoofd en schouders had geplooid; zijn ogen zochten de hare. Slechts één keer sloeg zij ze naar hem op; boven de boog van haar kleine, breedgewelfde neus, waarover de rand van de benedenhuif geslagen was, vonkten ze met een verholen heftigheid, die hem verried, dat zij niet minder dan hij geleden had door de gedwongen verwijdering; het was de straling der droefenis, die op het punt staat, in geluk te veranderen. -

Abi-Ishar boog voor Urukagina en liet de hand van Thuaa los. Urukagina haalde moeizaam adem, terwijl hij op haar toetrad; zij stond daar, dat oogwenk, zeer jong en zeer alleen; Abi-Ishar trad terug, tussen de vrienden, allen weken zover doenlijk achterwaarts, en alleen de bruid en bruidegom bleven in het midden van de hut. Thuaa's ogen waren weer neergeslagen; de hand, die Abi-Ishar had losgelaten, zweefde nog, als zocht zij nieuwe steun. Hier was zij, Thuaa, en zij was zwanger sinds twee ronden van de maan, en zij scheen nog bijna het meisje, dat in het begin van de zomer met de kinderen aan het water had gespeeld.... Een week trillend besef, dat hij het was, die haar beschermen moest, en behoeden wilde, doortrok Urukagina. Hij vatte snel haar hand, die zich met de sterke, smalle greep, welke hij zo goed kende, om de zijne sloot, en trad op haar toe. Zonder een oog van haar af te nemen, sprak hij de voorgeschreven woorden: ‘van nu af aan is deze vrouw de mijne -,’ en sloeg de huif van haar hoofd en schouders, om haar te kussen. Terwijl haar met zorg en kunst gevlochten haren, die een zoete, doordringende adem van reukwerk uitstroomden en wijd uitstonden als een helm, tegen zijn voorhoofd lagen, begonnen de gasten te juichen, de kinderen klapten in de handen, mannen hoestten en bromden vrolijk, een vrouw huilde - het was Thuaa's moeder, die achter Abi-Ishar had gestaan; Urukagina had haar nauwelijks gezien en was haar aanwezigheid in elk geval vergeten -, de dorpsmuzikant zette zijn dubbele fluit aan de mond, iemand anders sloeg op een bekken, - maar van Thuaa's welvende, donkergeverfde mond stroomde een hervonden warmte in Urukagina over, waardoor hij zich de eerste ogenblikken niet anders dan van hun beider bestaan bewust was.

Met die kus was het huwelijk gesloten. -

Enkele uren later was het hele dorp in de hut geweest; zij kwamen achtereenvolgens bij troepjes naar binnen (enkel grijsaards, besjes en kleine kinderen bleven weg), werden onthaald, spraken hun gelukwensen, sommigen hadden geschenken meegebracht - doeken, ringen, een kruik zalf-olie, een vrouwenhemd, een stuk geweven stof, gevlochten snoerzolen, zelfs een hoornen kam - en legden dat alles naast Zarzari, die hoestte en knikte en machteloze geluiden maakte. Urukagina en Thuaa zaten stijf achter de haard, bogen en dankten en glimlachten tegen elkaar, en verrezen, toen er niemand meer verwacht kon worden, om een offer te gaan brengen. - Urizzi ontving hen vaderlijk en ontzagwekkend in zijn priesterlijk gewaad op de drempel van het huis der dorpsgodin. Hij breidde zijn sterke, dikke vingers over beiden uit en geleidde hen daarop naar binnen. Daar lag, met vastgebonden poten en hijgende flankjes, een jonge bok, dien Urukagina als offergave bestemd had; daarnaast stond een schaal met kruiderijen, kostbare gedroogde bloesems en zoete gomhars, een reuk-offer, dat door Thuaa en haar familie gebracht zou worden. Op het altaar lagen palmtakken, waarop nog waterdroppels rond en zilverig sidderden, en er brandde een lamp, want de vroege middag werd al schemergrijs. Urizzi had ditmaal minder haast dan andere tijden; hij verrichtte omzichtig alle handelingen der dubbele offerande, niet, zonder af en toe een flitsend oog op Thuaa te richten; ja, hij scheen er behagen in te scheppen, alles zoveel mogelijk te rekken. Hij bad tot de drie hoge goden, riep vele machten en beschermgeesten aan, en sloot met een bezwering, om Ninkharsag, de godin der geboorten, gunstig te stemmen. Thuaa hield het hoofd op de borst, haar wangen werden een schaduw donkerder, haar mond bewoog in een glimlach, die tussen trots en tranen weifelde. Urukagina, nog steeds met een gevoel van onbehagen en achterdochtige tegenzin jegens Urizzi bezield, klemde haar hand in de zijne; en toen eindelijk de ingewanden van den bok op de altaarstenen waren verschroeid en de priester de specerijen ontstak, om de scherpe zenglucht van het dierenvlees te verdrijven, mompelde hij snel een sluitgebed, en trok Thuaa mee naar buiten. - Urizzi liep hen na tot aan de uitgang; zijn groot, glanzend hoofd blonk nog in de regenschemer, vanachter beschenen door de offerlamp. Hij riep hen iets na, op

kwetsend lichtzinnige toon; Urukagina hoorde de woorden niet, maar hij voelde Thuaa beven in zijn arm. Had zij het verstaan, of beefde ze enkel van de rukkende en natte kou, die hen buiten overviel? -

Toen ze in Zarzari's hut terug waren gekeerd, hadden de vrienden alles in gereedheid gebracht; de vrouwen spreidden het bruidsbed en verdwenen bij de komst van het paar met lachende gezichten. Het bed was breed, er waren voldoende vachten, en er om heen stonden kruiken en schalen met vlees, broden en vruchten: men liet bruid en bruidegom thans een hele week alleen. - Boven het bed hingen groene takken, de laatste, die aan de kreek gesneden waren, en die in de voordag de hut hadden gesierd. - Zarzari lag achter een opgespannen deken; men hoorde hem bijna niet; Urukagina keek behoedzaam, de oude man sliep al, hij lag in ieder geval zonder beweging tegen de wand. - Urukagina sloot de deur met een zware rietmat af, en luisterde, terwijl Thuaa een licht opstak, naar de doffe geluiden van het vee, waarboven die der mensen uitgelaten stegen: het feest was voor de dorpelingen nog niet gedaan. Zij vierden het verder in de hut van Abi-Ishar en Urukagina's vrienden, waarheen vele kruiken palmwijn en gerstebier gebracht waren. Overal klonken de drinkschalen, het dansen en zingen. Een mannenstem, waarin Urukagina die van Risha-Dad herkende - Risha was de beste verteller en zanger van de nederzetting - droeg met hoge keelklanken een liefdeliedje voor:

‘De koning, die met cederengeur is vervuld - daalt af in zijn park - één maagdje heb ik hem toegeleid - wier hart een snarenspel gelijkt - heden nacht heb ik aan U gedacht....’

THEUN DE VRIES

(Wordt vervolgd)

De geestrijke ridder Don Quichot van de Mancha
Door Miguel de Cervantes Saavedra

Achtste hoofdstuk
Over het goed fortuin dat de dappere Don Quichot beleefde in het schrikkelijk en nooit gedroomd avontuur van de windmolens, benevens andere gebeurtenissen, heuglijke gedachtenis waardig.

Op dit oogenblik*) kregen zij een dertig of veertigtal windmolens[1)] in zicht, die daar staan in de velden, en zoodra Don Quichot ze zag, zeide hij tot zijn schildknaap:

'Het lot beschikt onze aangelegenheden boven al onze wenschen; want zie vriend Sancho Panza, ginds doemen ons dertig geweldige reuzen op, of een paar meer - wat zou het? - met dewelken ik slag denk te leveren en wien ik allen het leven zal ontnemen. Daarna zullen wij ons verrijken met den op hen gemaakten buit; want dit is wettige en rechtvaardige oorlog[2)] en het is godgevallig werk zulk laag gespuis van het aardoppervlak weg te vagen.'

'Wat voor reuzen?' zei Sancho Panza.

'Die je ginds ziet,' antwoordde zijn meester, 'met die lange armen, er zijn er bij van wel twee mijl lang[3)].'

'Ziet UEd. dan niet,' zei Sancho, 'dat wat men ginds aanschouwt geen reuzen zijn, maar windmolens; en wat UEd. armen belieft te noemen, dat zijn de wieken die door den wind gedreven de molensteenen draaien doen.'

*) In het vorig hoofdstuk reden, gelijk men zich herinneren zal, de ridder en zijn knaap in min of meer diepzinnige gesprekken door het landschap van de Mancha.

‘Het blijkt wel,’ antwoordde Don Quichot, ‘dat jij niet thuis bent in avonturen, Sancho: het zijn reuzen, wat ik je zeg; en als je bang bent, maak dan dat je wegkomt en ga jij je gebeden maar zitten prevelen, onderwijl ik met hen den hevigen en ongelijken strijd aanbind.’

Hij had het nauwelijks gezegd of hij gaf het paard Rossinant de sporen zonder zich te bekommeren om Sancho, die hem nog naschreeuwde dat het wel wis en waarachtig windmolens waren waarop hij lostrok, en geen reuzen. Maar hij had het zóó vast in het hoofd dat het reuzen waren, dat hij het schreeuwen van zijn schildknaap niet eens hoorde en ook niet zag wat het wèl waren, zelfs toen hij er vlak bij was; verre van dat, hij riep uit volle borst:

‘Vliedt niet, laffe en verachtelijke creaturen; één enkel ridder slechts valt u aan.’

Mèt stak de wind wat op, de groote molenwieken begonnen te bewegen, en zoodra Don Quichot dit zag, riep hij:

‘Al roert gij de armen nog meer dan de reus Briareus[4)], ik zal Ulieden wel krijgen.’

Hij zeide het niet zoodra of hij stormde er op los, welbeschermd door het rondas en met gevelde lans, zoo snel Rossinant maar draven kon, zich van ganscher harte aan zijn aangebedene Dulcinea toevertrouwend en haar smeekende hem toch in zulk een hachelijk oogenblik te hulp te schieten. Hij opende den aanval op den eersten den besten molen die voor hem stond. Maar toen hij dezen een lanssteek in de wiek gaf, deed een windvlaag ze zoo wild bewegen, dat de lans aan stukken sloeg. En achter de stukken van de lans aan rolden paard en ruiter deerlijk toegetakeld over den grond.

Sancho Panza repte zich zoo snel zijn ezel maar loopen kon om Don Quichot te helpen; maar toen hij naderbijkwam zag hij dat zijn meester zich niet meer kon verroeren: zoo hevig was hij met Rossinant neergesmakt.

‘God bewaar' me!’ zei Sancho. ‘Ik heb UEd. nog zoo gezegd: “bezin eer ge begint”. Want het waren immers maar windmolens en alleen een mensch die zelf met molentjes loopt kon dat niet in de gaten hebben.’

‘Zwijg stil, beste Sancho,’ antwoordde Don Quichot, ‘in zaken van oorlog, nog meer dan in andere omstandigheden, staat

men steeds voor verrassingen. En hier te meer omdat ik geloof - maar ach, het is wel zeker - dat de wijzeman Frestón[5], je kent hem, degeen die mijn kamer en mijn boeken wegtooverde, deze reuzen hier in molens veranderd heeft, ten einde mij den roem te onthouden hen te hebben verslagen: zóó groot is de nijd, dien hij jegens mij koestert. Maar ten langen leste zullen zijn booze kunsten weinig vermogen tegen de voortreffelijkheid van mijn zwaard.'

'God beschikke het, zooals Hij alleen dat kan,' antwoordde Sancho Panza.

Nadat de schildknaap zijn meester weer op het paard had geheschen dat met hangende schouders te wachten stond, trokken zij pratend over het avontuur dat zij beleefd hadden, verder op naar Puerto Lápice[6]. Want, zei Don Quichot, het kon niet anders of daar zouden hun vele en verscheidene avonturen wachten, omdat het een zeer druk kruispunt was. Maar hij gevoelde zich diep verdrietig, omdat hij geen lans meer had; en om dit zijn schildknaap aan het verstand te brengen zeide hij tot hem:

'Ik herinner mij gelezen te hebben[7] dat toen eens een Spaansch ridder, Diego Pérez de Vargas genaamd, in een veldslag het zwaard had gebroken, hij van een steeneik een machtig zwaren tak afrukte waarmede hij dien dag zooveel heldendaden verrichtte en zooveel mooren te pletter sloeg, dat hij den eerenaam kreeg van Machuca[8], oftewel de Vermorzelaar en zoowel hij als zijn nakomelingen heetten sedert dien dag Vargas y Machuca. Ik vertel je dit, omdat ook ik van plan ben van den eersten den besten steeneik of gewonen eik dien het lot mij op den weg voert, een dikken tak af te rukken, zoo zwaar en sterk als die welke mij thans voor den geest zweeft. En ik ben van zins daarmede zoodanige dappere daden te volbrengen dat jij je gelukkig moogt prijzen waardig te zijn ze te aanschouwen en getuige te worden van wapenfeiten, die de menschheid nauwelijks zal kunnen gelooven.'

'Dan zij God ons genadig!' zei Sancho; 'ik geloof het alles graag, als UEd. het zegt. Maar gaat u eerst eens wat steviger in den zadel zitten, het lijkt wel of u topzwaar bent; dat komt natuurlijk vanwege de vermoeienis na den val.'

'Inderdaad is dit de waarheid,' antwoordde Don Quichot, 'maar indien ik niet klaag over pijn, is dit omdat het dolenden

ridders niet past ooit over eenige gapende wonde te klagen[9], ook al puilt het ingewand er uit.'

'Als dat zoo is, past het mij te zwijgen,' antwoordde Sancho, 'maar God is mijn getuige, ik had liever dat UEd. over pijn klaagde, als u die ergens voelt. Wat mijn persoon betreft, ik wil u wel vertellen dat ik klagen zal over het kleinste pijntje dat ik voel, ten minste als het voorschrift ook niet geldt voor schildknapen van dolende ridders.'

Don Quichot kon niet nalaten te lachen om de onnoozelheid van zijn schildknaap; en hij verzekerde Sancho dat hij vrij mocht klagen op de wijze en het oogenblik waarop hij dat wilde, al naar het hem goeddocht; want hij had tot op heden in de ridderromans niets gelezen, dat daarmede in strijd was. Hierop zei Sancho dat Don Quichot eens bedenken moest, of het geen tijd werd om te eten.

Zijn meester antwoordde hem, dat hij daar op dit oogenblik geen behoefte toe gevoelde, maar dat Sancho vooral moest eten, wanneer hij er trek in had. Met dit verlof schikte de schildknaap zich zoo gemakkelijk mogelijk op zijn ezel en nadat hij alles wat er in de zadeltasch gestopt was, daaruit te voorschijn had gehaald reed hij al etende op zijn gemak achter zijn meester aan. Van tijd tot tijd sprak hij duchtig de lederen flesch aan en het smaakte hem zóó goed, dat de fijnste lekkerbek van alle kasteleins van Málaga het hem had kunnen benijden. En zoo, bij slokje na slokje, vergat hij alle beloften die zijn meester hem had gedaan, en vond hij de jacht op avonturen, hoe gevaarlijk ze wezen mochten, niet langer zwaar werk, maar louter genoegen.

Dien nacht nu brachten zij tusschen de boomen door, en van één daarvan rukte Don Quichot een dorren tak af, die heel aardig als lans kon dienst doen; en aan dien tak bevestigde hij de ijzeren punt van de lans die hij verspeeld had.

Don Quichot kon den slaap niet vatten, want hij dacht aan zijn meesteresse Dulcinea, ook in dezen zich voegend naar hetgeen hij in zijn boeken gelezen had, waarin de ridders vele nachten in bosschen en woestenijen waakten, volkomen in beslag genomen door de herinnering aan hunne aangebedenen. Niet aldus Sancho, want daar hij den buik vol had en geenszins met slappe koffie, sliep hij den ganschen nacht aan één stuk. En had zijn meester hem niet geroepen, waarlijk, de zonnestralen die op zijn gezicht

schenen zouden hem niet wakker gemaakt hebben, noch het gezang der vogels, die in grooten getale vol vreugde de komst van den nieuwen dag begroetten.

Toen hij op de been was, nam hij een slok uit de leeren bottel[10] die heel wat slapper op de hand lag dan den avond te voren. Dat begrootte hem zeer; want er was, leek hem, schrale kans dat het leege gauw weer vol zou raken. Don Quichot wenschte niet te ontbijten, omdat hij er - zooals gezegd - zijn zinnen op had gezet zich alleen te sterken met geur van herinneringen. Zij zochten den weg naar Puerto Lápice weer op dien zij den vorigen dag hadden ingeslagen en om ongeveer drie uur 's middags kregen zij den bergpas in het zicht.

'Hier, vriend Sancho Panza,' sprak Don Quichot, 'kunnen wij het hart ophalen aan wat men avonturen noemt. Maar weet wel dat jij, al zie je mij in het grootste gevaar ter wereld, niet de hand aan den degen moogt slaan om mij te verdedigen, tenzij je ziet dat mijn aanvallers uitvaagsel of wel gemeene lieden zijn, in dat geval echter mag je mij wel degelijk helpen. Zijn het evenwel ridders, dan staan de wetten der ridderschap je op geenerlei wijze toe mij hulp te verleenen, zoolang je zelf niet tot ridder geslagen bent.'

'UEd. zal in dezen best gehoorzaamd worden,' antwoordde Sancho, 'ook al omdat ik vreedzaam van aard ben en mijn neus niet graag in herrie en vechtpartijen steek. Als het evenwel en echter om het verdedigen van mijn eigen persoon gaat zal ik me niets niemendal van die wetten aantrekken; want zoowel menschelijke als goddelijke veroorloven een mensch zich te verdedigen tegen wie hem aanvalt.'

'Daar stem ik volkomen mee in,' antwoordde Don Quichot, 'maar indien het er om gaat mij hulp te schaffen tegen ridders, moet je deze natuurlijke aandriften binnen de perken weten te houden.'

'Daar kunt u op rekenen,' zei Sancho, 'ik zal dit gebod zoo ernstig houden als den sabbatdag.'

Terwijl zij zoo praatten, verschenen er op den weg twee broeders van de orde van den H. Benedictus, gezeten op twee dromedarissen, naar het scheen; zoo groot waren de muildieren waarop zij reden. Zij droegen stofbrillen voor de oogen en hielden zonneschermen boven het hoofd. Achter hen kwam een koets aanrijden,

begeleid door vier of vijf mannen te paard en twee muildierdrijvers te voet. In de koets zat zooals men later vernam een dame uit Biskaje, op reis naar Sevilla, waar haar man vertoefde, die gereed stond naar de Indiën te varen, alwaar een hoogst eervolle betrekking hem wachtte. De monniken reisden niet in haar gezelschap, al hielden zij denzelfden weg. Niet zoodra had Don Quichot ze bespeurd, of hij zeide tot zijn schildknaap:

'Vergis ik mij niet, dan gaat dit het allervermaardste avontuur worden, dat ooit is beleefd; want gindsche zwarte gedaanten, dat moeten, neen dat zijn zonder twijfel een paar toovenaars, die in deze koets een prinses ontvoeren en ik dien dit onrecht met kracht en macht weer goed te maken.'

'Dit wordt nog slimmer dan met de windmolens,' zei Sancho. 'Kijk toch, heer, het zijn Benedictijnen en de koets zal wel van menschen hooren die op een lange reis zijn. Hoort u nou eens wat ik zeg: bezin eer ge begint, of de duivel draait u een loer.'

'Ik zei je al, Sancho,' antwoordde Don Quichot, 'dat je nog maar weinig van avonturen beseft: zooals ik het zeg, zoo is het, en dat zal je nu zien.'

Hij zeide het, reed vooruit en stond stokstijf midden op den weg waarlangs de Benedictijnen kwamen; en zoodra zij zoo dichtbij waren dat ze, naar de meening van Don Quichot, hem wel zouden kunnen verstaan, riep hij luidkeels:

'Gij monsterachtig en van duivelen bezeten volk, laat instantelijk de hooggeboren prinsessen vrij, die gij in deze koets met geweld medevoert; zoo niet, bereidt u voor een schielijken dood te sterven, als gerechte straf voor uwe euveldaden.'

De Benedictijnen hielden den teugel in, zij stonden verbaasd zoowel over de verschijning van Don Quichot als over diens woorden, en zij antwoordden:

'Mijnheer de ridder, wij zijn niet van duivelen bezeten, noch zoo monsterachtig als u zegt, maar wij zijn twee reizende Benedictijnen; en of er in deze koets al of niet prinsessen met geweld worden meegevoerd kunnen wij niet met zekerheid zeggen.'

'Voor mij behoeft gij geen zoete broodjes te bakken; want ik ken u wel, leugenachtig gespuis[11],' zei Don Quichot.

En zonder antwoord af te wachten gaf hij Rossinant de sporen en met gevelde lans stormde hij op den eersten broeder af, zoo woest en onverschrokken dat als de man zich niet zelf van zijn

muildier had laten vallen, Don Quichot hem evenzeer tot zandruiter zou hebben gemaakt en hem zwaar gewond, ja wellicht had laten doodsmakken. Toen de andere broeder zag hoe zijn reisgenoot toegetakeld werd, drukte hij de bevende knieën tegen de machtige flanken van zijn voortreffelijk muildier, en reed snel als de wind het veld in.

Zoodra Sancho Panza zag dat de monnik op den grond lag, stapte hij haastig van zijn ezel, viel den man aan en begon hem het habijt af te rukken. Maar nu kwamen de twee muildierdrijvers van de monniken er op af en vroegen Sancho waarom hij dien broeder de kleeren uittrok. Sancho antwoordde hun dat dit zijn wettig deel was, als buit in den slag dien zijn heer Don Quichot had gewonnen. Toen de jongens, die niet met zich lieten mallen en die niet begrepen wat die woorden 'buit' en 'slag' te beteekenen hadden, zagen dat Don Quichot verder was gereden en stond te praten met de dames in de koets, vielen zij Sancho aan en smeten hem tegen den grond; eerst scheurden zij hem de haren uit zijn baard[12], toen trapten zij hem halfdood en lieten hem buiten adem en bijkans bewusteloos op den grond liggen. De monnik, doodsbenauwd en verslagen en zoo wit als een lijk, besteeg in aller ijl zijn muildier, en toen hij weer in den zadel zat reed hij haastig naar zijn reisgenoot die hem een heel eind verder stond op te wachten, toekijkend waarop deze verschrikkingen zouden uitdraaien. En nauwelijks waren zij weer bij elkander, of zonder zich verder om het verloop van de historie te bekommeren zetten zij hun tocht voort, en sloegen zooveel kruisen of zij den baarlijken duivel achter zich hadden.

Don Quichot stond nog altijd met de dame van de koets te praten.

'Uwe schoonheid[13], señora,' zeide hij, 'kan over haar persoon geheel naar believen beschikken, want de trots van uwe ontvoerders ligt thans terneder, geveld door dezen mijn krachtigen arm. En opdat gij niet noodeloos hunkert den naam te vernemen van uw bevrijder, weet dat ik Don Quichot van de Mancha ben, dolend ridder en zoeker van avonturen, gevangene van de onvergelijkelijke[14] en schoone Dulcinea van El Toboso. En ter vergelding van de goede daad die ik voor u verrichtte, wil ik slechts dat gij u naar El Toboso begeeft en er uit mijn naam uwe opwachting maakt bij deze vrouwe en haar meldt hoe ik u bevrijdde.'

Een van de gewapende knechten die naast de koets reden hoorde alles wat Don Quichot zeide. En toen de man - het was een Biskajer - zag dat Don Quichot de koets niet wilde laten doorrijden, maar zeide dat deze zich terstond naar El Toboso moest begeven, kwam hij op Don Quichot af, greep zijn lans vast en zei in gebroken Spaansch[15] en nog gebrekkiger Baskisch:

'Zeg ridder, loopt naar den duvel! Bij den God die mij schepte, als jij niet van den wagen heengaat, zoo waar je hier staat zal de Biskajer je kopje kleiner maken.'

Don Quichot begreep den man zeer wel, en hij antwoordde hem met groote kalmte:

'Was je een ridder, wat je niet bent, dan zou ik je onnoozelheid en stoutmoedigheid reeds bestraft hebben, ellendeling.'

Waarop de Biskajer hernam:

'Ik niet ridder? Ik zweer bij God, je liegt als een heiden. Als je de lans wegsmijt en het zijdgeweer trekt, dan zelt jij eens zien, hoe weldra je onder het spit delft! Als Biskajer van het oude land[16], ben ik vanouds hidalgo ter zee, een hidalgo voor den duvel en dus bedenkt zelvers eens hoe je liegt, als je wat anders beweert.'

'Nu zul je wat beleven, gelijk Agrajes zeide[17]!' sprak Don Quichot.

En zijn lans op den grond werpend, trok hij het zwaard uit de scheede, schoof zijn schild aan den arm en stormde op den Biskajer af, met het plan hem naar de betere wereld te helpen. Toen de Biskajer Don Quichot zoo op zich af zag komen, kon hij niet anders doen dan zijn zwaard trekken. Hij was liever eerst van zijn muildier gestapt, omdat het maar een huurbeest was, en dus niet te vertrouwen. Het geluk wilde dat hij naast de koets stond, waaruit hij een kussen kon grijpen dat hem tot schild diende.

Vervolgens gingen zij elkander te lijf, of het doodvijanden waren. De overigen trachtten hen te kalmeeren; maar daarin slaagden zij niet, want de Biskajer zei in zijn verstoethaspelde taal dat als ze hem niet lieten begaan, hij zelfs mevrouw en al wie het hem wilde beletten zou afmaken.

De dame in de koets, ontsteld over en bevreesd voor wat zij zag, liet den koetsier een eindje oprijden en volgde van verre den gruwelijken strijd. In den loop hiervan bracht de Biskajer Don Quichot over het schild heen een geweldigen houw op den

schouder toe, die, ware hij niet op het pantser gestuit, het slachtoffer tot het middel zou hebben gespleten[18]. Toen Don Quichot het volle gewicht van dien vervaarlijken slag voelde, slaakte hij een hevige ontboezeming:

'O, meesteresse van mijn ziel, Dulcinea, bloem der schoonheid, kom dezen uw ridder te hulp, die zich om der wille van uwe onvolprezen deugden in dit hachelijk gevaar bevindt!'

Dit zeggen, dit trekken van het zwaard, dit zich beschermen met zijn schild en het afstormen op den Biskajer was alles het werk van een oogenblik, waarin Don Quichot vast besloten was alles te wagen en alles te zetten op de beslissing van een enkelen houw.

De Biskajer die hem zoo op zich af zag komen, begreep uit de razernij die 's mans uiterlijke verschijning vertoonde welk een hevige woede hem in het hart brandde en overwoog hetzelfde krijgsplan als Don Quichot. Zich dekkend met zijn kussen, wachtte hij hem af; hij kon het muildier niet naar den een, noch naar den anderen kant krijgen omdat het bek-af, en niet gewend aan dergelijke grappen, geen poot meer kon verzetten.

Zooals het dan gezegd werd: met opgeheven zwaard kwam Don Quichot op den sluwen Biskajer af, vast besloten hem den romp te klieven; de Biskajer wachtte hem af, eveneens met opgeheven zwaard, beschermd door zijn kussen, en alle omstanders waren in angstige spanning wat er van die vervaarlijke houwen waarmede zij elkander bedreigden terecht zou komen.

De dame in de koets en al haar joffers en dienstmaagden deden duizend geloften bij alle heiligenbeelden en gewijde plaatsen van Spanje, opdat God den knecht en haar allen die in zoo groot gevaar verkeerden, zou bevrijden.

Het moeilijke van de zaak is echter, dat juist op dit oogenblik de schrijver van deze geschiedenis den strijd onbeslist moet laten, waarbij hij te zijner verontschuldiging aanvoert, dat hij niet meer over de heldendaden van Don Quichot geschreven vond, dan wat er hier verteld is. De tweede auteur van dit werk[19] kon echter niet gelooven, dat een zoo merkwaardige geschiedenis aan de vergetelheid zou zijn prijsgegeven, noch dat de vernuften van de Mancha zoo weinig belangstelling aan den dag zouden hebben gelegd dat zij niet in hunne archieven of bij hunne familiepapieren enkele documenten bewaarden, die over dezen ver-

maarden held bescheid gaven[20]. En aldus, door zulke overweging gesterkt, wanhoopte hij er niet aan het slot van deze schoone geschiedenis te vinden, hetwelk hij door 's Hemels gunst inderdaad vond; gelijk zal worden verhaald in het tweede deel[21].

Eindnoten:

1) De Mancha is arm aan water. De windmolens waren er kort vóór Cervantes' tijd ingevoerd.
2) Het was soldaten veroorloofd zich meester te maken van iederen buit, dien zij in een wettigen en rechtvaardigen oorlog (*en buena guerra*) konden maken.
3) Excusez du peu! Een Spaansche mijl (*legua*) is 5.572, 7 m.
4) Voor den honderdarmigen reus Briareus, zie Vergilius' *Aeneis*, 10, 565:
   'centum cui bracchia dicunt
   Centenasque manus.'
5) Zie over *Frestón* het Zevende Hoofdstuk, aanteekening 5.
6) In *Puerto Lápice* (of *Puerto Lápiche*), iets ten westen van het plaatsje Herencia in de Mancha, lag aan den weg van Villarta naar Toledo een bekende herberg. Daar het een zeer druk punt was, vertrouwde Don Quichot niet ten onrechte, dat hij er 'zijn hart kon ophalen aan wat men avonturen noemt'. Cervantes heeft echter blijkbaar in den loop van het verhaal niet meer aan deze herberg gedacht. Over Puerto Lápice en enkele andere geographische namen, zie Antonio Blázquez, *La Mancha en tiempo de Cervantes*, Madrid 1905, p. 12.
7) Don Quichot kon dit verhaal o.a. gelezen hebben in den *Valerio de las Historias* van Diego Rodríguez de Almela (15de eeuw). De 'Spaansche ridder' was de Toledaan Diego Pérez de Vargas, die zich inderdaad bij het beleg van Jerez de la Frontera, ten tijde van Ferdinand III, den Heiligen (± 1252), zoo dapper onderscheidde als hierboven in herinnering wordt gebracht.
8) Vorm van het werkwoord *machucar*, dat vermorzelen beteekent.
9) Klagen over pijn gold in de middeleeuwen vrij algemeen voor ongeoorloofd.
10) Sancho drinkt, in spijt van alle medische voorschriften, ook die van zijn tijd, wijn op zijn nuchtere maag!
11) Deze woorden van Don Quichot hebben in de 19de eeuw, en ook later, sommigen ten onrechte verleid tot de meening dat Cervantes een vrijdenker zou zijn geweest.
12) Sancho droeg dus een baard, zooals in Cervantes' tijd gebruikelijk was, iets dat nog al eens vergeten is door kunstenaars die den *Quijote* verlucht hebben.
13) *Fermosura* bezigt de volmaakte caballero die Don Quichot is, zooals hij *grandeza*, *senoría* of *alteza* had kunnen gebruiken, dus als betiteling.
14) *Sin par* (i.e. onvergelijkelijk, weergaloos, voorbeeldeloos) is een term uit den *Amadís de Gaula*, dien men in alle andere ridderromans terugvindt.
15) In de 16de en de 17de eeuw vindt men bij tal van schrijvers toespelingen op het laconisme van de Basken. 'Corto de razones como vizcaíno' was een spreekwoordelijke uitdrukking geworden. En het weinige Kastiliaansch, dat den *vizcaínos* nog over de lippen kwam, werd zoo geradbraakt, dat velen het nauwelijks verstonden. In een vertaling moet helaas een groot deel van de bekoring verloren gaan van een brabbeltaal, die b.v. de eerste personen van de werkwoorden verwisselt met de tweede en het lidwoord geregeld weglaat. In hoeverre de Basken, die, zooals men weet, een eigen taal hebben, ten onrechte om hun geringe kennis van het Kastiliaansch werden bespot, kan de belangstellende lezer nagaan bij Julio de Urquijo, *Concordancias vizcaínas* in *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal*, tomo II, Madrid 1925, p. 94.
16) Krachtens hun oude *fueros* (i.e. privileges), genoten die Basken die van geslacht tot geslacht in een zelfde ouderlijk huis (*solar*) hadden gewoond, dezelfde rechten als de hidalgo's.
17) Agrajes is een neef van koningin Elisena, de moeder van Amadis van Gallië. De uitdrukking 'ahora lo veredes' (nou zal je ereis wat zien) lag hem zoo in den mond bestorven, dat zij spreekwoordelijk werd. Niet alleen Agrajes zelf, maar ook de andere ridders die in den *Amadís de Gaula* optreden, bezigen haar, wanneer zij antwoorden op de uitdagingen van hun tegenstanders.

18) Deze hyperbolische houw valt geheel in den trant van den *Amadís de Gaula* en andere ridderromans en is natuurlijk bedoeld als parodie op die romans.
19) Dat is Cervantes zelf. De eerste auteur is die, aan wien Cervantes ons wil doen gelooven dat hij zijn gegevens heeft ontleend; dit ten einde den draak te steken met de schrijvers van ridderromans die de zaken zoo voorstellen, alsof zij hun stof aan oude schrijvers danken.
20) Men vindt hier een van de vele anacoluthen, die in den *Quijote* zijn aan te wijzen.
21) Hier eindigt het eerste van de vier deelen, waarin Cervantes de Parte I van zijn *Quijote*, die in 1605 verscheen, had verdeeld. In latere uitgaven is deze indeeling verdwenen en zoowel de tekst van de Parte II van 1615, als die van de Parte I zijn slechts verdeeld in hoofdstukken.

De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie

N.W. Posthumus, De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, 3 deelen. - Mart. Nijhoff, 's-Gravenhage.

Drie kloeke deelen liggen vóór ons, het levenswerk van Prof. Dr. N.W. Posthumus, thans hoogleeraar in de economische geschiedenis aan de Amsterdamsche Universiteit. Zijn levenswerk. Immers het eerste deel van deze geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie, 452 bladzijden tellende en handelende over de middeleeuwen (14e tot 16e eeuw) verscheen in 1908, terwijl de beide volgende deelen, tezamen niet minder dan 1227 pagina's bevattende en de Leidsche lakenindustrie en verwante industrieën in den nieuwen tijd (16e tot 18e eeuw) beschrijvende, het jaartal 1939 dragen.

'Ruim dertig jaar' - zoo constateert de schrijver in zijn voorwoord tot het tweede deel - 'zijn verloopen tusschen de verschijning van het eerste en het tweede deel van dit werk.' Tevens blijkt uit dit voorwoord, dat hij zich na de verschijning van het eerste deel tot 1922 heeft beziggehouden met de publicatie der zes bij de Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën verschenen deelen, die de *bronnen* van de geschiedenis der Leidsche textielindustrie bevatten. Daarna is hij tot de bewerking ervan overgegaan. Dit uitstel heeft het hem mogelijk gemaakt, statistische onderzoekingen in te stellen, die de ontwikkeling der Leidsche textielindustrie en haar bevolking in een scherper licht kunnen stellen.

Een dergelijke toewijding aan één bepaald studie-object, dat jaren en jaren van volhardenden, minutieuzen arbeid vordert, dwingt op zichzelf reeds eerbied af. Schier geen zin, geen regel in dit omvangrijke werk kon worden neergeschreven zonder zorg-

vuldige raadpleging der bronnen; iedere bladzijde is historisch in alle opzichten verantwoord. De talrijke noten aan den voet der bladzijden leggen daarvan een welsprekende getuigenis af. Maar de schrijver heeft het niet gelaten bij een zorgvuldige compilatie van de aan de bronnen ontleende historische gegevens; hij heeft zich niet bepaald tot een dorre kroniek, een opsomming van jaartallen en feiten, maar hij heeft een levend beeld ontworpen van de *ups and downs* van de Leidsche lakenindustrie in den loop der eeuwen, de ontwikkeling van het technisch arbeidsproces, de commercieele zijde dezer industrie, de economische en sociale verhoudingen onder de daarin werkzame ondernemers en arbeiders. En dit alles heeft hij geplaatst in het kader van de gebruiken, instellingen, voorschriften en opvattingen op het terrein der bedrijfs- handels- en arbeidspolitiek, welke in den loop van de door hem beschreven perioden golden, in de eerste plaats natuurlijk in Leiden, doch daarnaast, voorzoover zulks voor zijn onderwerp van belang was, in andere steden, op het platteland, bij de landsoverheid en in den vreemde.

Zoo heeft zich als vanzelf het terrein van zijn studie uitgebreid tot ver buiten de grenzen van de stad Leiden en van de eigenlijke lakenindustrie. Deze studie verrijkt ons inzicht in tal van onderwerpen van algemeenen aard en doet ons telkens als vanzelf vergelijkingen trekken met hedendaagsche opvattingen en toestanden op economisch en sociaal terrein.

Belangrijk is deze studie tevens, omdat de schrijver op verschillende punten tot conclusies komt, welke afwijken van die van andere schrijvers over soortgelijke vraagstukken. Op degelijke wijze worden deze conclusies gefundeerd. Zijn omvangrijke statistische onderzoekingen leverden hem in menig geval waardevol bewijsmateriaal voor de door hem verdedigde opvattingen.

Wat voorts bijzonder prettig aandoet, is de wijze, waarop Prof. Posthumus ons de vruchten van zijn onderzoekingen heeft voorgezet. Niet alleen is hij wars van alle geleerdheidsvertoon, maar hij beschikt over een vlotten, frisschen, onderhoudenden schrijftrant. Wij willen niet beweren, dat deze meer dan 1600 bladzijden zich als een roman laten lezen, maar wel kunnen wij de verzekering geven, dat wie zich zet tot deze lectuur al spoedig daardoor wordt geboeid en den tijd, dien het dóórwerken van deze lijvige deelen vergt - er zijn dagen mede gemoeid, indien men niets

wenscht over te slaan! - allerminst als verloren zal beschouwen.

Zoo vertoont deze studie uitnemende qualiteiten, die de bekroning van dit werk met de zilveren medaille van het Mr. N.G. Piersonfonds begrijpelijk maken.

* * *

Men zal van ons niet vergen, dat wij in het bestek van dit artikel een ook maar bij benadering volledig overzicht van den rijken inhoud van dit werk geven. Wij moeten ons tot enkele grepen bepalen; daarbij willen wij in het bijzonder de aandacht vestigen op hetgeen ons uit algemeen economisch en sociaal oogpunt het meest heeft geinteresseerd.

Al is het eerste deel, dat den middeleeuwschen tijd bestrijkt, reeds lang in den handel, toch dienen wij ook dàt in onze beschouwingen te betrekken, omdat het met de thans verschenen deelen één geheel vormt. Men kan de latere geschiedenis van de lakenindustrie te Leiden niet wèl verstaan, zonder van dit deel te hebben kennis genomen; het behandelt de opkomst, de bloeiperiode en het verval van de oorspronkelijke industrie en verklaart daarmede tevens, waarom zij nieuwe banen moest betreden om in het begin der 17e eeuw tot nieuwen bloei te geraken. Uiteraard beperken wij ons bij de bespreking van de middeleeuwsche lakenindustrie tot enkele hoofdzaken.

In de 14e eeuw verovert de lakenindustrie, over het geheele land verspreid, hier meer, daar minder, zich een plaats in het stedelijk leven. Aanvankelijk wordt zij geheel in beslag genomen door het voorzien in de behoeften der inwoners; maar sinds de tweede helft der 14e eeuw begint zij zich ook op den export te richten. Dit heeft ingrijpende gevolgen gehad voor de organisatie der stedelijke maatschappij. In het bijzonder te Leiden was zulks het geval. Het kapitalistische stelsel, hetwelk volgens verschillende schrijvers eerst met de opkomst van het fabriekswezen, vooral na de uitvinding van de stoommachine, in de nijverheid zijn intrede heeft gedaan, komt in de Leidsche lakenindustrie reeds in dit tijdperk op den voorgrond. Tot omstreeks 1350 zijn de beide meest typeerende figuren in de lakenindustrie de meesterwever - de zelfstandige lakenproducent - en de wantsnijder, die aan de verbruikers, die tot hem komen, de stoffen bij de el verkoopt. Met de productie voor den export verschijnt in de lakenindustrie, de

z.g. draperie, een nieuwe figuur ten tooneele, de drapenier, de ondernemer in deze nijverheid, die de verschillende deelbewerkingen van de lakenproductie - spinnen, weven, verven, vollen, enz. - met door hem gekochte en uitgegeven grond- en hulpstoffen in huisindustrie doet uitvoeren. De zelfstandige handwerkers in deze industrie verdwijnen en worden huisindustrieele loonarbeiders. Wel is de wantsnijder door den drapenier niet verdrongen; maar de drapenier is de stuwende kracht in de industrie geworden.

Een meer algemeen middeleeuwsch verschijnsel, dat intusschen speciaal in de lakenindustrie in talrijke stedelijke keuren tot uiting kwam, was het sterke stedelijke protectionisme, waarbij de grondstoffen - Engelsche wol - en de hulpmiddelen bij de industrie, speciaal weefgetouwen, door een uitvoerverbod binnen de stad werden gehouden (alleen het spinnen van de door de drapeniers uitgegeven wol was buiten Leiden toegelaten), terwijl de invoer van vreemde lakens verboden was. Nauw verband hiermede hield ook het streven de concurrentie van de plattelandsnijverheid zoo veel mogelijk tegen te gaan. Een complex van maatregelen was voorts getroffen ter voorkoming van concurrentie door andere steden en ter bescherming van de stedelijke producenten. Tevens, ja vaak in hoofdzaak, was het doel der talrijke stedelijke verordeningen betreffende bedrijf en techniek, den kooper een waarborg te geven voor de deugdelijkheid der waren door goede grondstof en zorgvuldige bewerking. Ook was het streven der overheid er op gericht minder kapitaalkrachtige ondernemers te steunen en de ontwikkeling van de industrie tot grootbedrijf tegen te gaan door het aantal weefgetouwen, dat een drapenier mocht aanhouden, tot twee te beperken en het aantal jaarlijks door een drapenier te produceeren lakens te binden aan een maximum (omstreeks 1500 bedroeg dit 240).

Wat de sociale toestanden in de middeleeuwsche lakenindustrie betreft, stippen wij aan, dat van een uitgebreide kinderexploitatie voor 1575 geen sprake was. Het spinnen was bijna uitsluitend vrouwenarbeid. Een regeling van den arbeidstijd ontbrak vrijwel. Wel was nachtarbeid verboden, doch alleen om de soliditeit der bewerking niet in gevaar te brengen, ter voorkoming van brandgevaar en uit zorg voor de nachtrust van de buren. De vollers begonnen hun werk echter reeds om 2 uur 's nachts. Werksta-

kingen en onderkruipers waren in de middeleeuwen al bekend, evenals het truckstelsel (betaling van het loon of een gedeelte er van niet in geld, maar in natura).

De kapitalistische organisatie der draperie drukte haar stempel op de economische structuur van de beroepsbevolking in Leiden. Er was een sterke differentiatie in de vermogens; daarbij trof men onder de meesters, in het bijzonder onder de meester-wevers en meester-vollers vele bemiddelden aan. De drapeniers vormden echter de rijkste bevolkingsgroep. Onder de arbeidersbevolking heerschte groote armoede, welke toenam, toen de bloeiperiode der Leidsche lakenindustrie, welke bijna de geheele 15e eeuw aanhield, in de laatste twintig jaren plaats maakte voor toenemenden achteruitgang (vooral na 1530).

De invloed van de drapeniers, in wier handen de stedelijke regeering grootendeels was, deed zich o.a. gelden in de bepaling, dat het aan allen, die in dagloon werkten, verboden was als drapenier op te treden. Voor het overige stond het aan iederen poorter vrij eenig bedrijf uit te oefenen; niet-poorters mochten in het algemeen wel als arbeiders in de industrie optreden, maar niet zelfstandig een bedrijf beginnen.

Waar de drapeniers in Leiden oppermachtig waren, behoeft het niet te verwonderen, dat de corporaties of ambachten, waarin de kleine voor de drapeniers werkende ondernemers en hun werklieden georganiseerd waren, een zeer geringe macht hadden.

* * *

Wat was nu de oorzaak van het verval van de Leidsche lakenindustrie in de loop der 16e eeuw?

Drie factoren werkten hier samen. Vooreerst het geleidelijk wegvallen van de voornaamste afzetmarkt voor de Hollandsche textielindustrie: de Hanzesteden, ten tweede het steeds bezwaarlijker en ongeregelder worden van den aanvoer van de Engelsche wol, den grondslag van de Leidsche lakenindustrie en in de derde plaats de toenemende vraag in de Zuid-Europeesche staten naar lichte stoffen, waarvan de Leidsche industrie in de 16e eeuw nog geen gebruik wist te maken. Wel had zich daartoe in Fransch-Vlaanderen, gedeeltelijk op het platte land, een speciale branche, de saai-industrie ontwikkeld, die de ‘nieuwe draperie’ werd genoemd. Deze bezigde zoowel een goedkoopere grondstof -

Spaansche wol - als een eenvoudiger techniek en kon dus op goedkoope wijze voldoen aan een groeiende vraag.[1)]

Hoe nu ten slotte ook te Leiden deze nieuwe industrie haar intrede heeft gedaan, verhaalt ons Prof. Posthumus. Vóór het beleg van Leiden werden geen pogingen gedaan haar in de stad te vestigen. Wie zich nog als 'ondernemer' op textielgebied buiten de oude draperie neerliet, vervaardigde geen lichte weefsels, zooals in Vlaanderen werden gemaakt, maar goedkoope, grove of (door het gebruiken van slechtere wol) minderwaardige stoffen, niet voor export, maar voor stedelijk of binnenlandsch gebruik. De oude Leidsche lakenproductie, die in den bloeitijd van 24.000 tot 27.000 stuks per jaar bedroeg, was in 1573, het jaar vóór het beleg, tot ongeveer 1.000 stuks teruggeloopen; groote werkloosheid en nijpende armoede onder een belangrijk deel der bevolking waren het gevolg hiervan. Nà het beleg verbeterde de toestand weer geleidelijk en in 1577 wist de Leidsche regeering eenige Vlaamsche baai- en saaireeders, die om geloofsredenen naar Engeland waren gevlucht, te overreden zich in de stad neer te zetten. Na enkele jaren van malaise leefden de verschillende onderdeelen der Leidsche industrie weder op. In verband met de algemeene ordonnantie voor de gilden, welke in dien tijd tot stand kwam, en waarbij voor elk der bestaande gilden een nieuw reglement werd opgesteld, is het opvallend, dat er toen in het geheel geen corporaties van producenten in de textielindustrie meer voorkwamen (met uitzondering van de droogscheerders en de linnenwevers).

Belangrijke gegevens omtrent de bevolkings-en beroepsstructuur put Prof. Posthumus uit de Leidsche volkstelling van 1581. De Leidsche industrie, zoo luidt zijn conclusie, miste in die jaren het karakter van exportindustrie zoo goed als geheel, de 'stadshuishouding' overheerschte ook hier. Wel waren in de textielindustrie nog 566 personen werkzaam en was zij ook toen nog de belangrijkste industrie in Leiden, maar met de eigenlijke verwerking van wol (dus buiten de linnenindustrie, het zeilmaken en het nettenbreien) hielden zich slechts 383 personen bezig. In

1) Ook werd aldaar de baai-industrie beoefend. Onder baaien zijn wollen weefsels te verstaan, waarvan de inslag uit kaardwol, de ketting daarentegen uit kamwol bestond en die minder sterk gevold werden dan de lakens.

de lakenindustrie waren 34 drapiers[1)] wier bedrijven echter niet omvangrijk kunnen zijn geweest, daar slechts 22 personen in de weverij werkzaam waren. Ook in de baai- en saainijverheid was het aantal wevers gering. Voor zoover er nog voor 'export' kon worden geproduceerd, was deze uitvoer niet belangrijk en alleen voor de binnenlandsche markt bestemd.

Nà het beleg werd de bevolking van Leiden door een sterke immigratie aangevuld, waarbij in de textielindustrie de Vlamingen uit België 41% uitmaakten van alle immigranten, die tot deze industrie behoorden. Een jaar na de volkstelling van 1581, waaruit een en ander blijkt, was de Leidsche textielindustrie op weg de belangrijkste van Europa te worden. Een algemeene immigratie uit het Zuiden was begonnen en daarmede een periode van diepgaande veranderingen in de economische structuur der stad. Dezen plotselingen opbloei had Leiden aan de politieke en godsdienstige troebelen in het Zuiden te danken. De honderden uit Belgisch en Fransch Vlaanderen uitgeweken protestantsche industrieelen, die zich in een onafgebroken stroom naar het Noorden wendden, vonden voor een groot deel in Leiden een nieuwen grondslag voor hun bestaan. Na 40 jaar groeiend productief vermogen doet het kohier van 1622 een stad zien, die in bevolking, industrialiseering en economischen geest slechts nog in de verte op de bescheiden provinciestad van 1581 geleek. Bijna de helft der immigranten was in de textielindustrie werkzaam. Onder hen bevonden zich 116 saaidrapiers en 4 saaireeders (groote ondernemers) tegenover slechts 31 lakendrapiers. Sinds 1586 beheerscht de saai-industrie de textielindustrie in Leiden en wordt zij de 'hoofdnering' genoemd. Daarbij waren het niet enkele groote reeders, maar vele honderden drapiers, die aan de Leidsche textielnijverheid haar typisch karakter van kleinindustrie met massaproductie gaven.

Ook onder deze 'nieuwe bedeeling' bleef de stedelijke overheid een bijzonder belangrijke taak vinden in het uitvaardigen van doeltreffende voorschriften voor de productie, welke aan het rechtsbewustzijn van de belanghebbenden en aan den geest van den tijd beantwoordden en tal van malen als voorbeelden van juiste regeling door andere steden zijn overgenomen.

De verschillende branches van de nieuwe Leidsche textiel-

1) De oude naam 'drapeniers' is na het beleg verloren gegaan.

industrie waarin verschillende grondstoffen werden gebruikt, die doorgaans een geheel afwijkende technische behandeling ondergingen, werden in ‘neringen’ georganiseerd.

Dit waren door de overheid ingestelde organisaties, waardoor de beoefenaren der achtereenvolgende deelbewerkingen van grondstof tot eindproduct onder één algemeen hiërarchisch verband en onder een bijzonder recht werden gebracht.

In Leiden werd het woord nering in den hier bedoelden zin van corporatief georganiseerden tak der textielindustrie voor het eerst in 1583 in de stukken gebezigd. Een direct verband tusschen de middeleeuwsche regelingen betreffende de lakendraperie en de neringen is niet aan te wijzen.

Elke nering had een eigen bestuur, waarin de stad vertegenwoordigd was; daar elke nering ook eigen inkomsten had, is zij te beschouwen als een rechtspersoon. De neringen waren voorbeelden van corporatieve organisaties van nijverheidstakken door de overheid, wier functionarissen toezicht uitoefenden op de personen, tot de nering behoorende, op hun arbeid, op hun producten.

In het algemeen stonden tijdens den bloeitijd aan het hoofd van elke nering twee superintendenten. Na dezen kwamen de dagelijksche bestuurders, de gouverneurs, ten getale van 2 tot 5, al naar de grootte der nering. Het bestuur van de nering berustte uitsluitend bij de superintendenten en de gouverneurs. Onder hen stonden een aantal lagere functionarissen, met contrôlewerkzaamheden belast. Een der voornaamste dezer was de baljuw.

Iedere organisatie had haar centrale punt in de hal, waar het toezicht op de stoffen werd uitgeoefend. Stelt men zich de geheele textielindustrie als een cirkel voor, dan waren de neringen de sectoren, waarvan de top telkens door het neringbestuur en het stadsbestuur tezamen werd gevormd. Van uit dit middelpunt werd de nering door de uitgevaardigde keuren bestuurd. Den grondslag van haar bestaan ontleende zij aan de gedachte van harmonie der belangen tusschen de producenten, werkgevers en werknemers, die beide door het bestuur werden vertegenwoordigd. Wat er aan geschillen ontstond, kon binnen den kring der nering door haar vertegenwoordigers worden beslist of anders door het stadsbestuur definitief worden geregeld.

Het groote verschil met de gilden was, dat deze een eigen ge-

kozen bestuur hadden en dus een democratisch element bevatten. De overheerschende invloed van de stadsregeering op de samenstelling van het neringbestuur gaf aan de neringen een sterk aristocratisch karakter. De gilden waren organisaties van zelfstandige beoefenaars van ambacht of beroep; naast de meesters konden daartoe ook de knechts of gezellen, de toekomstige meesters, behooren. De neringen waren organisaties van ondernemers met hun talrijke van hen afhankelijke arbeiders, voor welke de weg tot de leiding vrijwel gesloten was.

Bij de gilden was de handwerker verplicht zich als lid op te geven, bij de neringen behoorde ieder, die in een bepaalden bedrijfstak werkzaam was, automatisch tot de nering, zoodat daarbij van een lidmaatschap eigenlijk niet kon gesproken worden.

De indeeling der textielindustrie was niet willekeurig, maar berustte op den reëelen grondslag van het verschil in grondstof. Kwamen nieuwe stoffen op, dan werden deze al naar de grondstof onder een der bestaande neringen gebracht. Toch bleef er om verschillende redenen steeds een aantal stoffen buiten het neringverband. Van de Leidsche textielindustrie was derhalve het grootste en belangrijkste deel als nering georganiseerd en mitsdien aan haltoezicht onderworpen, terwijl in het kleinste deel der textielindustrie, dat de stoffen omvatte, welke buiten het neringverband stonden, vrijheid ten opzichte van de productie heerschte.

De hoofdnering was die der saaidraperie, daarnaast kwam de fusteinnering, tot welker grondstoffen ook katoen behoorde, de baainering en de rasnering (‘rassen’ werden vervaardigd uit getwijnd garen, dat uit vette wol gesponnen was); in 1597 ook de changeant-nering, welke in 1606 echter is opgeheven, terwijl later een aantal van de stoffen, in deze nering vervaardigd, in de omstreeks 1650 opgerichte greinnering, zijn opgenomen. De greinen werden geheel of gedeeltelijk uit geitenhaar en kameelhaar, het z.g. Turksch garen, geweven. De changeants ontleenden hun naam aan het eigenaardig kleureffect, verkregen door schering en inslag ieder een andere effen kleur te geven, waarbij, indien een stof met een sterken glans werd gebruikt, nu eens de kleur van den ketting, dan die van den inslag het oog trof.

Voor de nieuwe lakens was niet langer de Engelsche kamwol (waarvan de middeleeuwsche lakens geheel of gedeeltelijk ver-

vaardigd werden) maar evenals in den modernen tijd, de kortere kaardwol (vooral Spaansche wol) de grondstof. De uitgebreidheid der verwerkte grondstoffen en vervaardigde weefsels maakte Leiden minder gevoelig voor crisissen, schommelingen in de conjunctuur of veranderingen in de vraag in een speciale branche dan de meeste andere textielcentra.

Kenmerkte de middeleeuwsche Leidsche lakenindustrie zich door een reeds ver doorgevoerde kapitalistische organisatie, die echter door talrijke overheidsvoorschriften aan banden was gelegd, ook de nieuwe textielindustrie kenschetst Prof. Posthumus als een *nog onvrij* kapitalistisch systeem; geen groote industrie in Europa kende trouwens in die dagen algeheele bedrijfsvrijheid. Het belangrijkste beginsel, dat de Leidsche industrieele wetgeving beheerschte, was de aanvaarding van het huisindustrieele systeem als voornaamsten bedrijfsvorm in de nieuwe industrie. De wetgeving was echter soepel genoeg om daarnaast andere bedrijfsvormen te dulden en de verdere ontwikkeling aan den tijd over te laten.

Een tweede beginsel van de Leidsche industrieele wetgeving was de gedachte, dat zooveel mogelijk alle werkzaamheden binnen de stad moesten worden verricht. In dit opzicht werd dus eveneens de middeleeuwsche stedelijke politiek voortgezet.

Voor de verdere ontwikkeling van de Leidsche textielindustrie was de herleving van de productie van de fijnere lakens omstreeks 1615 van groote beteekenis, al bleef deze ook ver achterstaan bij die van de saai-industrie.

Het totaal aantal stuks, door de verschillende branches geproduceerd, steeg van 26.620 in 1584 tot 109.550 in 1619; de saaiindustrie produceerde het leeuwendeel, haar productie steeg in die jaren van 23.047 tot 53.363 stuks, terwijl de lakenindustrie haar productie van 540 stuks tot 1.345 stuks zag stijgen.

In den nieuweren tijd werd de productie voor export wederom hoofdzaak. De ontplooiing van de industrie werd in de hand gewerkt door de invoering van machines en arbeidsparende apparaten in het begin der 17e eeuw. Hierbij constateert Prof. Posthumus een verschijnsel, dat zich ook in latere tijden heeft voorgedaan; het verzet tegen de machine. De strijd tusschen de handen de meer machinale lintweverij, die in het begin der 17e eeuw uitbrak, was het eerste groote sociale conflict in de Leidsche

textielindustrie, waarbij het om het al of niet voortbestaan der oude techniek ging. Wij kunnen de beschrijving van de verschillende phasen van dit conflict, hoe belangwekkend ook, niet op den voet volgen, doch volstaan met de invoering van den nieuwen passementmolen te vermelden, een uitvinding van den Vlaming van Sonnevelt, voor welks exploitatie Leiden van 1604 tot 1617 aan een Leidsch passementier Hanedoes octrooi had verleend. Na afloop van het octrooi werd de nieuwe techniek meer en meer in de republiek toegepast. Van overheidswege werd met beperkende bepalingen ingegrepen, maar tot een verbod van den molen is het te onzent nooit gekomen. In korten tijd werd het nieuwe instrument ook overal in het buitenland ingevoerd, ofschoon aan den anderen kant half Europa den molen verbood, omdat arbeiders er werkloos door werden gemaakt.

* * *

In deze jaren was ook reeds de huisjesmelkerij in Leiden een bloeiend bedrijf; het aantal woningen was veel te klein voor de zich uitbreidende bevolking. De verdiensten der talrijke ondernemers en arbeiders in de textielindustrie vloeiden voor een niet onbelangrijk deel af naar de betrekkelijk kleine groep der 785 huiseigenaren, die bijna 2/3 van alle particuliere huizen in bezit had. De beschrijving van de politiek der Leidsche overheid tegenover dit brandend woningprobleem vormt stellig een der boeiendste gedeelten uit het overzicht van de bevolkings-, woon- en vermogensverhoudingen tusschen 1575 en 1620.

Ook de sterke prijsstijging van de eerste helft der 16e tot in de 17e eeuw is in dit tweede deel op uiterst degelijke wijze onderzocht en belicht. Daarbij vermeldt Prof. Posthumus, dat de stedelijke overheid, die zich vroeger wel met de loonen had bemoeid - doch bijna nooit met die der grootste arbeidsgroepen, die der spinners en wevers - vanaf 1593 het vaststellen van de loonen aan de partijen zelf overliet. In het tijdvak 1590-1594 wisten bijna alle categorieën haar loonen aan de kost en van levensonderhoud aan te passen. Daarna ontstond er tusschen beide een groote afstand, *ten gunste van de loonen*. Deze uitspraak van Prof. Posthumus dunkt ons wel wat positief, gegeven de onzekerheid en onvolledigheid van het overigens degelijk door hem verwerkte feitenmateriaal.

De studie van Prof Posthumus bewijst wederom de beteekenis van de persoonlijkheid van den ondernemer voor de ontwikkeling eener industrie. Hij roemt het aanpassingsvermogen der Leidsche producenten, hun durf en energie, hun intellect en inzicht en het raffinement, dat aan de onderverdeeling der verschillende bedrijfstakken en aan de combinaties van geheel verschillende grondstoffen ten grondslag lag. Eenvoud en soepelheid kenmerkten de organisatie der industrie. Bij de beschrijving van de techniek van de industrie legt hij er den nadruk op, dat het de apprêtuur was, die aan de Leidsche artikelen het bijzonder karakter gaf, dat ze boven de producten van andere steden en landen deed uitblinken. Onder apprêtuur worden hier begrepen de bewerkingen, welke de geweven stoffen ondergaan, voordat zij gereed zijn om in den handel te worden gebracht: verven, persen, klanderen, enz. Intusschen wijst Prof. Posthumus er op, dat Amsterdam op dit terrein boven Leiden uitblonk, meer in het bijzonder in het verven. Dit schrijft hij voor een deel weder toe aan de *persoonlijke* kwaliteiten van de Ansterdamsche ververs, in het bijzonder Guillaume Six en diens zoon Willem.

Waar Prof. Posthumus de bedrijfsrechtelijke voorschriften behandelt, plaatst hij deze in het kader van de ethisch-individualistische geestesstrooming, die het door hem beschreven tijdvak beheerscht. De groote waardeering van de persoonlijkheid, die door de reformatie naar voren kwam, drukte op het heele gebied van het maatschappelijk leven haar stempel. De zedelijke richtlijnen van het Protestantisme vormden de psychische voorwaarden voor een nieuwe ontplooiing van het kapitalisme. Ook in het toenmalige recht uitte zich de tendenz van erkenning van het individu en de individueele werkzaamheid. Prof. Posthumus ziet in het bedrijfsrecht der 17e eeuw een schakel tusschen het middeleeuwsche en het 19e eeuwsche, tusschen de stelsels van gebondenheid en vrijheid. Speciaal in het Leidsche bedrijfsrecht noemt hij de fijnere geleding der rechtstof, waardoor tal van overgangsvormen tusschen de strenge verbodsbepaling en de algeheele vrijheid werden gevonden en door de overheid toegepast. Daarbij werd naar opheffing van ‘zwarigheijden’ gestreefd, door de aanstelling van beambten, die zelf in de industrie werkzaam waren of geweest waren en door voorlichting te zoeken bij hen, die het bedrijfsleven kenden.

Ook tot de uitrusting van de industrie strekte de overheid haar zorg uit, onder meer door te voorzien in de noodige tereinen voor het drogen der weefsels en door het tot stand brengen van voldoende loozingsmogelijkheden ter verwijdering van het vuil van de vollerijen en ververijen. Ook zorgde de overheid voor de reiniging van het grachtwater en de verplaatsing van de 'vuile' bedrijven, voorschriften, die als de voorloopers eener Hinderwet kunnen worden beschouwd.

Een vaststelling van het geoorloofde productiemaximum, typisch middeleeuwsche maatregel, kwam in de 17e eeuwsche bedrijfspolitiek der overheid niet meer voor. Voor zoover zij remmend optrad, deed zij zulks indirect, door regeling van den toevoer van arbeidskrachten, door voorschriften omtrent de leerling- en knechtsopleiding en door te pogen de arbeidsmiddelen - weefgetouwen en andere werktuigen - te contingenteeren.

In de tweede helft der 17e eeuw, vooral in de periode 1654-1665, werd mede onder invloed van de leer van het natuurrecht de bedrijfsvrijheid grooter. Ook de drang van de ondernemers naar grootere bedrijfsvrijheid speelde hierbij een belangrijke rol. Door het nauw contact van de industrie met de wereldmarkt hadden vele vooraanstaande ondernemers een open oog voor de beteekenis van de bedrijfsvrijheid. Vooral in artistieke en commercieele aangelegenheden wenschten zij meer vrijheid voor hun persoonlijk inzicht. Trouwens, de buitenlandsche concurrentie, het opkomen van nieuwe, zeer goedkoope weefselgenres, dwong tot verruiming der bedrijfsvrijheid. De overtredingen van de oude bedrijfsrechtelijke keuren namen voortdurend toe. Na den oorlog van 1672 echter zette de drang naar grooter bedrijfsvrijheid niet verder door en de economische achteruitgang, die de 18e eeuw te Leiden kenmerkte, deed ook de directe aanleiding ervoor verdwijnen.

Prof. Posthumus vestigt er verder de aandacht op, dat de strijd tegen de concurrentie van het platteland weliswaar in de 17e eeuw is voortgezet, speciaal in de onmiddellijke omgeving der stad, in het Gooi en de Generaliteitslanden, doch dat tenslotte de plattelandsindustrie door de revolutie van 1795 haar staatsrechtelijke vrijheid heeft verkregen, die de stedelijke nijverheid reeds lang had bezeten.

* * *

Wij zijn thans genaderd tot het derde en laatste deel van het werk. Daarin wordt een belangrijk, doch niet in alle opzichten volkomen duidelijk, gedeelte ingenomen door de bespreking van wat Prof. Posthumus aanduidt als de verschillende bedrijfsvormen in de Leidsche textielindustrie. Daaronder verstaat hij niet de verschillende juridische vormen, waarin een bedrijf kan zijn georganiseerd, doch de verschillen in economisch-technische organisatie der bedrijven, eenerzijds in verband met de verhouding tusschen den leider van het bedrijf en de voor hem werkende producenten, anderzijds in verband met de inrichting van den arbeid en met den aard der gebezigde productiemiddelen.

Wij meenen zijn bedoeling intusschen zoo te mogen verstaan, dat er destijds, evenals thans, twee soorten van industrieele ondernemers, beide zelfstandig en voor eigen rekening werkende, te onderscheiden waren: zij, die in opdracht van derden grondstoffen of halffabrikaten ten behoeve van hun opdrachtgevers bewerken en zij, die producten voor de markt vervaardigen en afleveren. De arbeiders, die voor beide groepen werkzaam zijn, kunnen thuis werken; zij kunnen evenzeer in werkplaatsen, ateliers of fabrieken werkzaam zijn. De voor de markt werkende ondernemer kan een grooter of kleiner deel van het productieproces laten uitvoeren door loonarbeiders in zijn dienst of door zelfstandige ondernemers (loonindustrie); datzelfde kan evenzeer geschieden door den loonindustrieel.

Wat nu voor de markt werkende ondernemers betreft, hadden sinds omstreeks 1640 de reeders de leiding der Leidsche textielindustrie van de drapiers overgenomen. De reeders voerden groote bestellingen van weefsels uit en maakten daartoe gebruik van de geringe kapitaalkracht der talrijke kleine drapiers, deels door hen te noodzaken hun weefsels tegen lagen prijs aan hen te verkoopen, deels door hun een min of meer volledige uitrusting voor hun beroep te verschaffen, waarbij de drapiers, die het in bruikleen ontvangen werkmateriaal op de eerste aanmaning moesten teruggeven, in een zeer afhankelijke positie kwamen. Ook sloten zij overeenkomsten met verschillende drapiers, waarbij dezen zich verbonden uitsluitend voor één reeder te werken. Iets later gingen de reeders zichzelf op de industrieele productie toeleggen, voornamelijk op die punten, waar de drapiers of andere deelbewerkers door te langzaam of te weinig zorgvuldig werk te

kort schoten. Zij namen eerst wevers en later lakenbereiders in dienst, die zij in ateliers onderbrachten. Hoe meer het reedersbedrijf omvatte, des te grooter werden de benoodigde kapitalen. Slechts enkele grootere drapiers hebben zich tot reeders weten op te werken.

In 1643 werd nog door eenige reeders een aantal drapiers aangezocht tegen betaling uitsluitend toezicht uit te oefenen op de huisindustrieele arbeiders, die voor de reeders werkten. Hierdoor zouden deze drapiers geheel tot controleerende bedrijfschefs van de reeders zijn gedegradeerd. Deze plannen zijn echter op de geldelijke eischen van de betrokken drapiers afgestuit.

De lakenreeders pasten aanvankelijk een nieuwe, men zou kunnen zeggen, moderne loonpolitiek toe: zij betaalden hoogere loonen uit om van hun arbeiders betere prestaties te krijgen en de beste arbeidskrachten tot zich te trekken. In 1643 had een vennootschap in lakens, die dertig getouwen voor zich liet werken, zich te verdedigen tegen het verwijt door het bieden van hoogere loonen andermans arbeiders te onderhuren, ten einde haar ateliers met de meest bekwame arbeiders te bezetten. De bedreigde zelfstandige lakendrapiers hadden met hun actie echter geen succes. Hun verzoek tot opheffing der buitenwinkels van de reeders, althans tot beperking van het aantal weefgetouwen, dat de reeders hetzij binnens-, hetzij buitenshuis zouden mogen hebben, tot twee, omdat anders de drapiers zouden komen ‘onder de macht van vier of vijf ofte meer coopluyden’ werd niet ingewilligd. De lakenreeders behielden dus de vrijheid hun bedrijf te organiseeren zooals zij het wenschelijk achtten. Daarmede waren de lakendrapiers voorgoed naar het tweede plan teruggedrongen.

De drapiers, die bepaalde weefsels vervaardigden, hadden, zooals hierboven is gebleken, een sterk Vlaamschen inslag. De reeders waren meest Walen. Tersnede merkt Prof. Posthumus hier op, dat de uitspraak van Sombart in zijn: ‘Der moderne Kapitalismus’ omtrent de groote beteekenis van den vreemdeling voor de ontwikkeling van het economische leven zeker geldt voor de Leidsche drapiers, evenals later voor de reeders.

* * *

Behandelt Prof. Posthumus in het eerste gedeelte van het

hoofdstuk, dat aan de producenten is gewijd, de organisatie van de industrie en de ondernemers, in het tweede gedeelte houdt hij zich bezig met den arbeidsduur en den vrouwen- en kinderarbeid. Wij willen ons in de nog volgende bladzijden in hoofdzaak bepalen tot een bespreking van deze afdeeling van het derde deel. Zij werpt een interessant licht op het ontwakende streven naar bescherming van de arbeiders, in het bijzonder van de kinderen.

In de eerste kwarteeuw na het beleg ontbrak, in tegenstelling met de middeleeuwen, een algemeene regeling van den arbeidsduur. Het is zeer waarschijnlijk, dat de arbeidsdag voor tal van groepen zeer lang was; daarbij komt, dat bepaalde soorten van arbeid zeer zwaar waren. Zoo moesten de vollersknechts, die, evenals in de middeleeuwen, hun werk geheel ontkleed verrichtten, behalve hun gewonen vollersarbeid ook de baaien averechten: een zeer zware arbeid, waarbij zij 's winters kwalen opliepen, die zij 's zomers niet meer kwijt konden raken. Met dit werk verdienden zij nog geen stuiver per uur. Prof. Posthumus stelt hun totalen arbeidsdag op twaalf uur. Maar er kwamen ook langere werktijden voor.

In 1646 werd voor de lakenindustrie voorgeschreven, dat alle meesters, die kinderen of leerjongens in hun dienst hadden, 's zomers niet mochten laten werken vóór des morgens vijf uur en des avonds niet na negen of ten hoogste tien uur. Deze bepaling, die de eerste op dit gebied was, maakte het mogelijk, dat in den zomer niet minder dan zestien en de rest van het jaar vijftien uur werd gewerkt. Houdt men rekening met een schafttijd van een uur en misschien twee werkpauzen van een half uur, dan komt dit neer op werktijden van niet minder dan veertien of dertien uur per dag. Men mag misschien aannemen, merkt Prof. Posthumus op, dat, aangezien deze limiteering alleen in de lakenindustrie noodig was, in de overige bedrijfstakken iets minder lang werd gewerkt.

Waar dit noodig was, werd in de textielindustrie ook 's nachts gewerkt. Wel werd de Zondagsrust gerespecteerd.

De vrouwenarbeid was even omvangrijk als in de middeleeuwen.

De kinderarbeid werd thans op zoo groote schaal ingevoerd, dat deze binnen korten tijd een der meest markante verschijnselen der Leidsche textielindustrie vormde. Zij vertoonde alle ken-

merken van kinderexploitatie, ter vergrooting van de winstmarge.

Dat zich daartegen geen enkele stem verhief, verklaart Prof. Posthumus mede uit de Calvinistische overtuiging, dat met den verrichten arbeid in het leven hiernamaals rekening wordt gehouden. O.a. verhuurde het weeshuis kinderen aan de diverse ondernemers. De meisjes verdienden lager weekloon dan de jongens. Loonen van een, twee of drie stuivers in de week waren niet zeldzaam. In het bijzonder echter leidde het tewerkstellen van leerjongens uit den vreemde tot zoo groote misstanden. Het gerecht benoemde toen twee personen, wier taak o.a. was een algemeen toezicht op de leerjongens te houden en aan de gouverneurs der lakennering aan te zeggen welke werkgever ‘met haarluyder werckinderen ongenadich ende niet christelick en leven’. Dit besluit is te beschouwen als het begin van de arbeidsbescherming hier te lande. In 1641 werden boven deze opzichters, wier bevoegdheid slechts gering was en in hoofdzaak bestond in het aanteekenen van de overeengekomen arbeidsvoorwaarden en het aanbrengen der namen van de slechte werkgevers, de gouverneurs en de baljuw der lakennering aangewezen om op de naleving der arbeidscontracten door de werkgevers te letten. De gouverneurs waren feitelijk arbeidsinspecteurs. Als sanctie op overtredingen konden zij de kinderen weghalen en bij een anderen meester plaatsen. Op weigering van den toegang tot hun huis door werkgevers stond straf, zelfs lijfstraf.

Van breedere en meer humane opvattingen getuigde ook de aanstelling - in 1648 - door het gerecht van een schoolmeester, die de kinderen in de huizen hunner meesters moest leeren lezen; drie jaar later werden hiertoe drie schoolmeesters, tevens opzichters van den kinderarbeid, aangesteld, terwijl in 1664 een geregelde arbeidsinspectie ontstond, doordat aan den assistent van den baljuw werd opgedragen aanteekening te houden van alle woonplaatsen der werkbazen, toe te zien op de vervulling van de taak der schoolmeesters en eens per maand alle huizen te bezoeken, waar meesterspinners en ‘schrobbelaarsbazen’ hun bedrijf uitoefenden.

In verband met de nieuw ingestelde arbeidsinspectie komt ook de hierboven vermelde regeling van 1646 betreffende den duur van den kinderarbeid in de lakenindustrie in een ander, gunstiger licht te staan en moet wel worden aangenomen, dat ondanks

den zeer langen arbeidsdag tot veertien uren toe, het doel was erger te voorkomen. Hierop wijst ook de boete van 12 stuivers per kind, die op elke overtreding was gesteld en die bij herhaling verdubbeld en bij verdere overtredingen nog door arbitraire correctie kon worden aangevuld.

De neiging zelfs den 16-urigen arbeidsdag voor kinderen te verlengen bestond zeker in ondernemerskringen. Te Delft, waar de kinderarbeid na Leiden waarschijnlijk het meest werd toegepast en waar voor dit doel - evenals trouwens ook te Leiden en elders - weeskinderen werden gebezigd, bleek in 1637 welk een ongenadige behandeling de te werk gestelde kinderen ondervonden. Sprekende staaltjes daarvan worden medegedeeld in een verweerschrift van burgemeesters en regeerders van Delft tegen de grief van een compagnie van lakenhandelaars, dat het stadsbestuur het met de compagnie in 1631 gesloten contract niet nakwam, in het bijzonder wat het leveren van kinderen betrof. Zoo wordt daarin vermeld, dat de meesters trachtten door het uitloven van premies de kinderen aan te zetten tot harder werken. Tot misnoegen van de meesters konden de kinderen dit tempo niet volhouden, waarop zij door de meesters ‘wredelijck ende onmenschelijcker wijze’ werden mishandeld, zoodat zij van de ontvangen slagen ‘blauw, bebloed ende met gaeten in 't hooft’ thuiskwamen, hetgeen de ontstelde buren ter kennis van het weeshuis brachten. Bestraffing van de daders bracht geen verbetering. De kinderen smeekten hun bekenden en vrienden om geld, ten einde zoodoende hun meesters tevreden te stellen en de slagen af te koopen. Het waren deze mishandelingen, verklaarden de burgemeesters, die de kinderen deden wegloopen en, bij hun oude meesters teruggebracht, opnieuw deden vluchten. Daarbij kwam nog, dat de meesters zich niet aan de vastgestelde werktijden hielden, maar de kinderen lieten doorwerken ‘des middaechs tot 12 ende half een uuren ende des avonds tot 8 ende 9 uuren, jae tot meermael veel later ende de geheele nacht over’.

Bij dat alles steekt de bescherming van den kinderarbeid te Leiden en de beperking van den arbeidsduur der jeugd in de lakenindustrie ongetwijfeld gunstig af. De contrôle op deze beschermende voorschriften was natuurlijk moeilijk, maar door de geregelde omgangen van de toezichthoudende ambtenaren niet onmogelijk. Marx' bewering, dat elke regeling van den arbeids-

duur door de overheid in de 17de en 18de eeuw de tendenz had den arbeidsdag te verlengen, blijkt in dit geval, aldus Prof Posthumus, voor de meest kapitalistische industriestad in de republiek niet op te gaan.

Ter verdere bescherming der kinderen werd in 1661 nog bepaald, dat het loon, dat zij boven kost en inwoning ontvingen, in geld uitbetaald, en gedeeltelijk in handen van de gouverneurs gedeponeerd moest worden, die dit voor hen zouden bewaren.

Vooral in de spinnerij, waarin een nijpend tekort aan arbeidskrachten bestond, was de kinderarbeid van grooten omvang. Meer en meer kwam dan ook de contrôle op de meesterspinners en de spinkinderen op den voorgrond te staan. Maar ook de wevers, worden omstreeks 1660 als werkgevers van kinderen genoemd.

In 1678 werd op voorstel van de burgemeesters besloten de jongens en meisjes uit het weeshuis voor den tijd van twee jaar uit te besteden aan de spinners tegen vergoeding van kost en inwoning. Hierna zouden de kinderen opnieuw voor twee jaar kunnen worden verhuurd voor zoodanig werk als met hun bekwaamheden overeenkwam, waarbij dan tevens aan het weeshuis de kosten van kleeding moesten worden vergoed. Na de tweede periode van twee jaar zouden de kinderen opnieuw worden verhuurd, op voorwaarde, dat de werkgevers dan een ruime vergoeding aan het weeshuis zouden geven.

Bij ziekte zouden de kinderen bij hun meester verblijven. maar het gesticht zou de kosten van dokter en medicijn dragen.

Zoo was dan thans elk weeskind voorbestemd de lakenindustrie te dienen. De eenige vooruitgang, vergeleken bij vroeger, was, dat de maatregel alleen kinderen boven de tien en onder de zestien jaar betrof, zoodat de ergste gevallen van jonge-kinderenexploitatie vermeden werden.

Het is echter slechts tot een begin van uitvoering van dit besluit gekomen. De weeskinderen, die bij de spinnersbazen, meest Walen, te werk waren gesteld, waren onwillig en liepen te hoop, waaruit een volledig ‘oproer’ ontstond. Duizenden waren op de been; bij een bepaalden spinnersbaas, op wiens aandringen het besluit heette te zijn tot stand gekomen, werden de ruiten ingegooid.

De overheid vond in deze beroering aanleiding den maatregel te schorsen.

Uit hetgeen hierboven omtrent Delft werd medegedeeld, is reeds gebleken, dat de kinderarbeid in de textielindustrie geen specifiek Leidsch verschijnsel was. Bovendien werd hij ook in andere industrieën aangetroffen, o.a. in de kleedingindustrie. Ook kwam reeds in 1604 kinderarbeid voor in de zijdeweverij te Alkmaar, terwijl in de zijde-industrie van Amsterdam eveneens jonge kinderen werkten.

In Hoorn werd in 1620 een weeshuis voor arme jongens en meisjes opgericht om ze te leeren kammen en spinnen, dat echter spoedig weer schijnt te zijn ten onder gegaan. Buiten Holland kwam in de eerste plaats in Kampen de arbeid van weeskinderen reeds op het eind der 16e eeuw voor. Prof. Posthumus noemt nog andere steden en concludeert, dat de kinderarbeid in de zeventiende eeuw in de textielnijverheid der geheele Republiek voorkwam. Hij was te beschouwen als een der symptomen van de industrieele revolutie in Holland. Als *massaal* verschijnsel in de steden kwam de kinderarbeid echter alleen te Leiden en - vermoedelijk slechts tijdelijk - te Delft voor.

Het spreekt vanzelf, dat de kinderexploitatie een goede leerlingopleiding onmogelijk maakte. Dit gold in het bijzonder voor de weverij. Aanvankelijk was de practijk, dat de aanstaande wever eenige leerjaren doorliep, voor hij zich gezel kon noemen. Deze leerregeling kwam in het gedrang, toen kinderen in grooteren getale aan den arbeid gesteld werden en de jonge arbeider, dikwijls nog een kind, na eenige jaren spin- of spoelarbeid te hebben verricht, op het weefgetouw kwam te zitten.

Toen echter in het laatste kwart der 17de eeuw veel minder kinderen in de industrie te werk gesteld werden, werd de drang naar regeling van de opleiding sterker. Vandaar, dat in 1678 voor de lakenindustrie werd voorgeschreven, dat slechts hij zich wever mocht noemen, die ten minste een geheel jaar als knecht had gewerkt. In het belang van de goede hoedanigheid van het werk werd hierdoor de oude rangorde leerling - knecht - meester hersteld en een eind gemaakt aan het misbruik, dat men zich als weversknecht kon verhuren, maar het weven nog moest leeren.

Tot een eigenlijke opleiding in het weven, zooals in de middeleeuwen, is het echter te Leiden niet meer gekomen; met name de leertijd werd nergens geregeld. Het essentieele verschil tusschen den arbeid van kinderen en dien van eigenlijke leerlingen bleef,

dat de eersten een loon ontvingen, de laatsten een leergeld betaalden.

* * *

Tenslotte - want het is ondoenlijk in dit bestek een geregeld overzicht te geven van de vele honderden bladzijden, welke dit derde deel nog telt - willen wij nog enkele losse grepen uit den verderen inhoud doen en eenige interessante bijzonderheden of leerrijke opmerkingen onder de oogen onzer lezers brengen.

Vooreerst een geval, dat zich in 1670 heeft voorgedaan en een aardige illustratie vormt van de macht van de lakenreeders in dien tijd. De laken-, baai-, deken- en rolververs wendden zich dat jaar tot het gerecht met een dringend verzoek om vaststelling van een gezetten tijd van betaling. In hun request deelden zij mede soms twee à drie jaar op de verschuldigde verfloonen te moeten wachten, tenzij zij een groot rabat verleenden, waardoor zij belangrijke sommen verloren of zelfs failliet gingen. Verder verzochten zij in verband hiermede, dat hun een recht van voorrang werd verleend op de weefsels, welke zij in hun werkplaatsen onder zich hadden. Gerechtvaardigde verzoeken voorwaar. Het teekent echter den invloed der reeders, dat beide verzoeken door het gerecht werden afgewezen.

Er leefde bij de wevers - zegt Prof. Posthumus elders - een sterk economisch instinct. In het bijzonder kwam dit tot uiting door de prijsregelende afspraken, welke zij troffen ter versterking van hun economische positie.

In dit verband geeft hij een aardig voorbeeld van een onderlinge regeling, welke de zwartververs in 1615 troffen om het hoofd te bieden aan de prijsdaling van de fusteinen na 1613. Zij richtten een ‘bus’ op, zooals zij het noemden. Ieder, die meer te verven had dan de minstbezette verver moest voor elk stuk boven dit minimum een vast bedrag van vier stuivers in een gemeenschappelijke kas - de ‘bus’ - storten. Elke maand werd het daarin aanwezige bedrag onder alle ververs verdeeld.

Blijkens de toelichting tot deze afspraak achtte men het nog mogelijk bij een verfloon van twintig stuivers per stuk, met winst te werken, zelfs indien hiervan nog 7% als steun voor de andere ververs afging. Dit gold echter alleen voor de drukst bezette

bedrijven, waarin door de groote hoeveelheden doelmatiger kon worden geverfd.

Deze bus - waarin men een voorlooper van de moderne ondernemerspool zou kunnen zien - werd door het gerecht goedgekeurd. Zij is later tijdelijk geschorst geweest, daarna weer toegelaten, vervolgens in 1620 opgeheven tegelijk met de geslotenheid van het beroep, doch vervolgens weer hersteld.

In 1663 gingen de ververs, met handhaving naar buiten van de bus, een geheime overeenkomst aan betreffende de verfloonen, welke zij op ruim 10 pct hooger fixeerden dan het stadsbestuur bepaald had. Op verbeurte van honderd gulden moesten zij zich hieraan houden, terwijl schending van de opgelegde geheimhouding met een boete van vijf en twintig gulden werd gestraft. Dit contract is te beschouwen als een voorlooper van zekere kartelovereenkomsten van den nieuweren tijd, die om verklaarbare redenen het daglicht niet mogen zien.

Men zal hebben opgemerkt, dat wij in het voorafgaande omtrent de geschiedenis van de Leidsche textielindustrie in de 18e eeuw, waaraan toch een groot gedeelte van het derde deel is gewijd, niets hebben medegedeeld.

Te dien aanzien mogen wij volstaan met de karakteristiek, door Prof. Posthumus gegeven van de economische ontwikkeling in de 18de eeuw (blz. 1028): ‘Vergeleken bij de voorafgaande honderd jaar maakt de achttiende eeuw een poveren indruk. De ondernemerslust leek verdwenen, de groote differentiatie, die de textielindustrie vroeger had gekenmerkt, vervaagde en maakte plaats voor eenvormigheid en vaalheid.... Er is geen ontkomen aan de conclusie, dat de achttiende eeuw (voor de Leidsche textielindustrie) een gang naar en ook een worsteling tegen het einde is geweest.’

In de 18de eeuw verdwijnen de drapiers en de reeders als leiders der industrie en traden de fabrikeurs op den voorgrond, die zich beperkten tot de eerste, grovere werkzaamheden, tot en met het weven en het scheren, doch de eigenlijke koopmansfunctie niet uitoefenden. Daarbij stelt Prof. Posthumus in het licht, dat de geschiedenis van de Leidsche industrie de onjuistheid bewijst van de in de litteratuur gangbare meening, dat het optreden van een nieuwe groep ondernemers vergemakkelijkt wordt, doordat de aanwezige ondernemers zich *terugtrekken*. Immers, de oude

drapiers zijn *weggedrongen* door de reeders, die grootere kapitalen bezaten, waartegen zij niet opkonden, terwijl de reeders eerst het veld moesten ruimen voor de fabrikeurs, toen de neergang in de nijverheid een zoodanigen omvang had aangenomen, dat de kapitalen der reeders voor hun zaken te groot bleken. De in de litteratuur gangbare opvatting wordt dan ook ten onrechte geheel door de gedachte van een voortdurenden *opgang* van het economische leven beheerscht.

In het laatste hoofdstuk van het boek geeft Prof. Posthumus als zijn meening te kennen, dat de persoonlijke factor in de ontwikkeling der Leidsche industrie nooit zeer sterk is geweest. Dit doet niets af aan hetgeen hij in de loop van zijn beschouwingen omtrent de beteekenis van de ondernemers in het productieproces heeft gezegd. Hij bedoelt meer, dat krachtige, op den voorgrond tredende figuren in de Leidsche industrie weinig werden aangetroffen. In het bijzonder de buitenlandsche immigratie en daarnaast in bepaalde perioden de ontwikkeling der techniek zijn voor de ontwikkeling van de Leidsche industrie van gewicht geweest. Verband tusschen sociale beweging en stijgende of dalende conjunctuur, zooals wel eens aangenomen wordt, was in Leiden niet op te merken; groote werkstakingen kwamen in beide phasen voor.

De voornaamste economische factor was die van de internationale concurrentie. Te vergeefs hebben de Leidsche ondernemers getracht de productiekosten te verminderen door de loonen te verlagen. Onder een zeker minimum konden zij niet komen, maar dit bleek tegenover den vreemdeling nog te hoog.

Wij zijn hiermede aan het einde van ons al te vluchtig overzicht van deze welgeslaagde proeve van geschiedschrijving eener belangrijke plaatselijke techniek. De enkele critische opmerkingen, welke wij daarin vlochten, doen niets af aan onze groote waardeering voor dit standaardwerk.

MOLENAAR

Kroniek der Nederlandsche letteren

Het Lied van de Middeleeuwen

H. Godthelp en A.F. Mirande, Het Dietse Lied van de Middeleeuwen. - Wereldbibliotheek N.V. - Amsterdam 1940.

Bloemlezingen worden de pakhuizen van de poëzie. Daar zijn er zoo veel tegenwoordig, van zoo verschillenden aard, met zoo verscheiden bedoeling tezamengesteld, dat men gedwongen zou zijn, te gelooven in een wonderbaar ontluikende belangstelling voor de oude Nederlandsche dichtkunst, wist men uit dagelijksche ervaring niet, hoe weinig vruchtbaar het gebruik van bloemlezingen blijkt. Het is niet waar, dat de bloemlezing het historisch onderzoek prikkelt; zij schijnt het veeleer te vervangen, en overbodig te maken. Op den duur zal dit zoo niet blijven. Een reactie op de anti-historische stemming van vele modernen kondigt zich duidelijk aan in zoogenaamd ‘volksche’ tendenties, die tot dusver meer actueels dan wetenschappelijks vertoonen, doch die zich ongetwijfeld zullen richten op de revitaliseering van schijnbaar overleefde waarden. De goedkoope geringschatting dergenen, die de geschiedenis slecht kennen, jegens hare beoefenaars onder de litteratoren, sterkt zich met geen gespannen toekomstverwachting, doch is veeleer een uiting van den hopeloozen angst voor een ‘deskundigheid’, wier objectief onderzoek de overschatte beteekenis van het hedendaagsche herleidt tot juiste verhoudingen. Van ‘deskundige’ kritiek moet deze richting het niet hebben; zij vraagt om gepassioneerde. Buiten haar om wordt het publiek verzadigd met bloemlezingen, die alle resultaten van het jeugdig essayïsme veronachtzamen. Het is niet zoo gesteld, dat de dichters eener nieuwe school hun rechtvaardiging zoeken bij het ver-

leden, doch terwijl de nieuwe poëzie geschreven wordt voor een te kleine groep van liefhebbers, herdrukt men voor een uitgebreid publiek de oude. De heeren Godthelp en Mirande, leeraren bij het middelbaar onderwijs in Nederland, zooals zij zich op de titelpagina hunner jongste uitgave voorstellen ter verzekering van een meer dan dilettantsche kennis, hebben zich vaak verdienstelijke anthologisten getoond, maar behooren in geenerlei opzicht tot de vertegenwoordigers van een letterkundige school. Zij willen niets anders dan 'een poging doen om iets uit een roemrijk tijdperk van ons volksbestaan nader te brengen tot ons volk-van-heden' en zij achten zich voldoende beloond indien hun boek 'velen de oogen opent voor den schat van schoonheden van onze Middeleeuwsch-Dietsche letterkunde, voor de wonderbaarlijke rijkdom aan taalmiddelen van ons Middeleeuwsch-Dietsch en voor het groote taalvermogen van onze Middeleeuwsch-Dietsche dichters'. Hiermede komen zij geen hedendaagsche litteraire streving in het gevlij, maar hun veelvuldig gebruik van het woord *Dietsch*, dat voorheen zoo populair niet was, hoeveel bestaansrecht het ook had om de Grootnederlandsche cultuureenheid aan te duiden, hun opneming van een 'geestelijk lied', genaamd *Van den Heiligen Sacramente*, juist aan het einde van hun boek, zoodat dit besluit met de regels:

> God moet al die Joden schenden
> Over alle die wereld breid...

geeft het vermoeden, dat zij van een herleefde liefde voor het middelnederlandsche lied wel andere dan strikt litteraire gevolgen verwachten. In de samenstelling, die ze vertoont, bezit hun bloemlezing eenige eigenschappen, welke men licht voor conjunctuur-deugden kan aanzien: of dit ook de bedoeling was, is moeilijker te zeggen. In elk geval, hun werk bevordert een andere tendentie dan die van de jongere Nederlandsche poëzie en als er geen totale onverschilligheid waarneembaar was ten opzichte van de vroegere litteratuur, zou een werk als dit de aanleiding kunnen worden tot een gespannen 'querelle des anciens et des modernes'. Helaas, de poëtenstrijd, die nu en dan ontbrandt in doorgaans geestlooze invectieven, om niet te zeggen: domme grofheden, is te zelden door zorg voor het schoone bezield om zich hoog boven alledaagsche reputatieschennis te verheffen.

Het werk der heeren Godthelp en Mirande behelst een zeer

uitgebreide verzameling van middelnederlandsche liederteksten, grootendeels uit de klassieke verzamelingen bijeengegaard, en ingedeeld volgens het oude schema der drie standen, zoodat er onderscheiden wordt tusschen adellijke, burgerlijke en geestelijke liederen. Alleen in de eerste afdeeling - die der adellijke liederen - is een groep 'historische liederen' opgenomen, met het eigenaardige gevolg, dat *Jacob van Maerlant* met zijn gedicht *Van den Lande van Overzee* bij de vertegenwoordigers van den adel terecht kwam, terwijl zijn gezang juist het zelfbewustzijn uitdrukt van de mondigwordende burgergemeenschap, die fel tegen de lakschheid van den adel protesteert. De burgerij heeft geen historie in dit boek, en de drie 'liederen op heiligen en de heilige hostie' geven zeker geen voldoenden indruk van de actualiteit der geestelijke gebeurtenissen in de middeleeuwen. Bloemlezers kunnen zich ook dan beroepen op hun smaak, wanneer hun inzicht niet deugdelijk schijnt, maar inplaats van het antisemietische historielied 'van den heiligen sacramente', dat de geschiedenis eener hostieschennis door Joden verhaalt, maar allerminst een meesterwerk van poëzie mag heeten, ware het zeker zoo verantwoord geweest, *Willem van Hildegaersberch's* verhalend gedicht 'Vanden Sacramente van Aemsterdam' op te nemen: het heeft zeker meer belang voor de vaderlandsche cultuurhistorie, daar immers 'Amstelredams eer ende opcomen' mede gedankt werd aan de gebeurtenissen, die het vertelt. Uit den burgerlijk-religieuzen liederkring vindt men hier het aardige, balladeske gezang 'Van Fier Margrietken' (Antwerpsche Liedboek, nummer 67), als een 'romance' geplaatst, hoewel het omtrent de specifiek-*Dietsche* heiligenvereering meer inhoudt dan de liederen over Sint Jannes den evangelist en over Sinte Barbara, die in dit werk de twee eenige 'heiligenliederen' zijn. Het vertelt n.l over een onschuldig meisje, dat op 12 Septenber 1225 te Leuven door een onverlaat werd aangerand en vermoord. Haar lijk, in de Dijle geworpen, dreef wonderbaar tegen stroom op naar de 'Sint Jans Capelle', waar - tegenwoordig nòg - hare nagedachtenis vereerd wordt. De samenstellers, die hun teksten veel te sober commentarieerden met historische gegevens, bepalen zich ertoe, te zeggen, dat nog in de vorige eeuw de legende omtrent het Fier Margrietken onder het volk bekend was. Was dit hun motief, om het lied te plaatsen onder de romancen, terwijl het onder de

heiligenliederen thuishoort, en bij de historische gedichten toch altijd nog beter op zijn plaats hadde gestaan? Bemint men liederen, omdat ze *volksch* zijn, dan respecteere men den geest des volks, die eruit spreekt. Hiermede echter hebben de samenstellers klaarblijkelijk geen raad geweten, en zoo diende dit fraaie lied alleen, om de betrekkelijke willekeurigheid hunner indeeling van de stof duidelijk te maken. Het is waar: hun schema liet toe, dat talrijke en zeer gevarieerde gedichten werden ondergebracht in een eenvoudig systeem van catalogiseering, doch dit is er een, dat allerhande nadeelen heeft.

Het meest opvallende van die nadeelen lijkt, dat er zoo weinig recht wordt gedaan aan met name bekende middeleeuwsche dichters. Het lied is veelal anoniem, het is dit echter niet altijd en ook is het doorgaans geen toeval, dat de dichter of de dichteres aanwijsbaar bleven. *Hadewych* verdient, dat men haar onderscheidt, evenals *Zuster Bertken*, terwijl ze hier tusschen anonymi instaan, zonder op eenigerlei wijze te worden gekarakteriseerd, en de *Zuster van Gansoirde* en de *Zuster van Barbaradael*, wier namen hier ontbreken, verdienen voor het minst, dat men ze opmerkt: de eerste, omdat haar stem het oudste Amsterdamsche geluid aansloeg in de traditie van de Nederlandsche dichtkunst, - de tweede, daar zij, weliswaar naïef, buitengewoon begaafd was, misschien het rijkstbegaafde ‘natuurtalent’ onder de middeleeuwsche dichters, die wij kennen. Van haar hand is de *Kerstleys*: ‘Dat schoonste kind es ons geboren, dat alre zoetste mannekijn’, hier anoniem geplaatst op bladzijde 164, onder verwijzing naar het ‘Parijsche handschrift’, bekend als nummer 39 van den ‘Catalogue des manuscrits Néerlandais’ door Gideon Busken Huet (1886), terwijl dr. J.A.N. Knuttel in 1906 de onbekende dichteres thuiswees in het Tertiarissenklooster Barbaradael - of Eikendonk - buiten 's Hertogenbosch. Sedertdien heet zij de dichteres van Barbaradael. Een opstel over haar poëzie publiceerde Piet Dorenbosch in ‘Brabantia Nostra’, tweede jaargang, nummer 4 en 6. Door Godthelp en Mirande wordt zij zonder reden van haar naam beroofd. De desindividualiseerende streving van de samenstellers ging wel verder dan historisch rechtsgevoel verdraagt, wanneer zij werkelijk beoogde, het middeleeuwsche ‘*diet*’ als massaal-begaafd voor te stellen, al is er weinig tegen in te brengen, dat het wetenswaardige omtrent de

dichters wordt achtergesteld bij de schoonheid van de gedichten. Op den eigenaardigen persoonlijkheidscultus van de *Forum*-essayïsten en hun volgelingen, reageeren Godthelp en Mirande wel àl te uitdagend door het persoonlijk-geteekende geheel te laten opgaan in het namelooze. Alle volkschheid van vroeger en heden ten spijt, is het volk nooit in zijn geheel vormkrachtig, maar de wijze zijner samen-leving, wanneer die zooveel mogelijk overeenstemde met zijn eeuwige beginselen en wezenstrekken, door de traditie het zuiverst gedragen, schiep in bepaalde tijden, en dan meestal plaatselijk, de voorwaarden tot een zoo breed en diep mogelijke ontwikkeling der vormkracht van enkelingen. Het valt bijvoorbeeld op, dat er in deze verzameling heel weinig historieliederen uit de Noordelijke gewesten zijn: de liederen, waartoe de gebeurtenissen hier inspireerden, bereikten zelden de abrupte en naïeve zeggingskracht van het *Geeraard van Velzen*-lied. In Brabant en Vlaanderen daarentegen schijnt ieder feit te vragen om een lied, en dan ook een dichter te vinden. Doch al kennen wij hem niet bij name, degene, die in 1482 het *Adieulied* 'Van Vrouw Marie van Bourgoengien' dichtte, het eerste Nederlandsche Oorloflied, model van o.m. het *Wilhelmus*, Hooft's *Klachte der Princesse van Orangien* en Vondel's *Afscheid van Sofia Amalia*, was ongetwijfeld een geoefend kunstenaar. Hij was daarenboven een burger van de stad Brugge, die juist zijn burgerlijk stadsgevoel door de stervende hertogin met klem laat bevestigen, zoodat zijn lied eigenlijk evenmin als dat van *Maerlant* over de kruistochten tot den cyclus van adellijke herkomst behoort. Het blijft voor de kennis en voor het recht begrip der Middelnederlandsche liederteksten van groot belang, te weten, en dus ook ter gepaster plaatse te *doen* weten, wie, of wat voor persoon, de dichter geweest is. Dit belang wilden de samenstellers niet begrijpen, verrukt als ze waren door den bedrieglijken schijn van 'volksche' naamloosheid, die het geheel der middeleeuwsche liederpoëzie, zooals zij het hier voorstellen, eigenaardig belicht. Zij keeren hiermede terug naar den begintijd van de romantiek, doch voeden aldus een vooroordeel, dat, voorheen verontschuldigbaar, thans eerder dom dan dietsch zou moeten heeten. Bij al het dietsche, dat zij voor ons bijeenbrachten, willen zij ons ook nog iets 'dietsch maken', dat er beslist niet bij hoort. Dit is te veel ijver.

Hadden zij hun liederen kort ingeleid met een aanteekening

over de streek van herkomst of over den dichter en met een korte uiteenzetting der behandelde stof, hun werk zou voor een uitgebreider publiek toegankelijk geworden zijn, terwijl daarenboven de annotatie zich tot taalkundige vraagpunten had mogen bepalen.

Nu is die annotatie dikwijls rommelig, en systeemloos. Waarom krijgen wij wel verklaard, dat de Graaf van Romont, genoemd op bladzijde 80, zekere Jacob von Savoye is, over wien verder niets wordt meegedeeld, terwijl op bladzijde 82 niet wordt aangeteekend, dat *Simpol* de samengetrokken benaming is van Pieter van Luxemburg, graaf van *Saint Pol*? Dit laatste had althans de waarde, dat de lezer zou vatten, waarom hij hier 'Simpol, hooch van namen' heet, zonder dien indruk te maken. Waarom wordt op bladzijde 49 verkeerdelijk verklaard, dat een 'vigelie' een 'doodenmis' zou zijn, terwijl op bladzijde 325 'die quatertemper voor Sante Michiels dag' geen annotatie kreeg, alsof ieder lezer begreep, dat de derde week van September bedoeld wordt? Waarom is 'Eens Meien-morgens vroege' van *Jan I*, *hertog van Brabant* ontleend aan de 'Oude Vlaemsche Liedern' van Jan Frans Willems, terwijl bij de twee volgende liederen van denzelfden dichter de notitie ontbreekt, dat zij genomen werden uit de publicatie van H. Bouma in het Leidsche Tijdschrift van 1896? Waarom onderbreekt, zonder eenig commentaar, het 'patertje langs den kant', dat zeker jonger is dan 1500, een reeks van liederen uit het handschrift van Gruythuyse en waarom staat het vlak na liederen *op den dood van Egidius* onder de 'zuivere lyriek', terwijl het uit heel zijn constructie een spelliedje blijkt, wat het ook inderdaad, vandaag nog, is?

Dit zijn geen fouten, die een degelijk boek ongenietelijk maken, maar het zijn kleinigheden, die het genot, of de kans daarop, verminderen. Een indeeling, waarbij de persoonlijkheid van de dichters voorzichtiger ontzien werd, een annoteering, die datgene, wat men weten moet voor het historische tekstbegrip, afscheidde van het philologisch apparaat, en een inleiding, waarin de geest der Dietsch-middeleeuwsche cultuur nader geschetst werd, en dus ook duidelijker onderscheid gemaakt tusschen 'zuivere lyriek' en 'overwegend lyrische' gezelschapsliederen, zouden een nieuwen druk beslist ten goede komen.

In hun reactie op het individualisme gingen de samenstellers

te ver. Zij meenen, dat zij aldus meteen op de Renaissance reageeren, en in overeenstemming blijven met de nieuwere stroomingen der Nederlandsche lyriek, immers den versvorm gaandeweg bevrijdend van den ‘Franschen aard’, die tegen 1600 zijn intrede deed in den jambischen alexandrijn.

‘Het zou de moeite loonen’ - zeggen de samenstellers in hun woord vooraf - ‘te onderzoeken, in hoeverre er bij dichters als H. Gorter, H. Roland Holst, H. Marsman en vele jongeren, die het Romaansche metrum afschaften, sprake is van het oude (Germaansche) heffingenvers’. Zij beschouwen dus de prosodische onzekerheden van den laatsten tijd als kenmerkend voor een overgangsphase, waarin het ‘Fransche vers’ van de Renaissance zijn aantrekkelijkheid verliest, zonder dat een nieuwe versvorm gestabiliseerd is. Hun herdruk van middeleeuwsche teksten zou dan beoogen, de prosodische bevrijding uit het renaissancemetrum te bevorderen (straks spreekt men over de ‘volksvreemde’ prosodie der Gouden Eeuw) en de dichters van den nieuwen tijd te wijzen op de mogelijkheid om een ‘volksche’ prosodie te volgen naar middelnederlandsch voorbeeld. In zooverre bezit deze bloemlezing een veel actueeler strekking dan men achter een magazijn van gesorteerde oude teksten over het algemeen zoekt. Terwijl de programma's der jongeren-groepen zich meer met de psychologie van den dichter dan met de techniek van de dichtkunst inlaten, ziet men hier, geheel buiten hun invloedssfeer enkele heldere, harde lijnen getrokken, die tot veel meer beginselkeuze dwingen dan de onvruchtbare samenkoppeling van zulke vage begrippen als romantisch rationalisme, en egotisme.

Godthelp en Mirande gelooven blijkbaar in een ontwikkeling der geesten, die zich heel anders zal voltrekken dan oppervlakkige speculanten op een nabije toekomst verwachten. Willen zij suggereeren, dat de verloochening van het Romaansche metrum niets anders is dan een symptoom van den alom stijgenden afkeer jegens het Grieksch-Latijnsche humanisme en dat de voorkeur voor het Germaansche heffingsvers iets aankondigt van hetgeen *Berdjaiev* profeteert als de ‘nieuwe middeleeuwen’? Het is zeker geen toeval, dat de dichters, die zij noemen, Herman Gorter Henriëtte Roland Holst en Marsman, herhaaldelijk in hun poëzie de cultureele en sociale tijdsproblemen ter sprake brengen en dat zij mede werden gelezen wegens de geestelijke leiding, die het

publiek bij hen zocht en vond. Zij zijn vernieuwers van den geest, en dit maakte hen vernieuwers van den vorm. Alle drie reageerden zij scherp op de burgerlijke maatschappij, die uit het humanisme voortkwam, zij verheerlijkten een anderen geest dan waaruit tot dan toe in Europa werd geleefd. Het individualisme, dat hen voortbracht, liet hen niet los, maar zij worstelden er mee en zetten hun heele persoonlijkheid, daarbij hun dichterschap, in. De schoonheid, die hun werk te genieten geeft, is zelden vrij van de kneuzing hunner gedeerde menschelijkheid. Zal het nageslacht hen anders verstaan dan wij deden en in hun oeuvre het begin zien van een nieuwe kunst, die aan andere wetten dan de tot heden bekende gehoorzaamt?

Dit alles suggereeren de samenstellers van deze bloemlezing tusschen de regels van hun korte inleiding door en ze geven hiermede aan hun werk een speculatieven bijklank. Hun gebruik van het woord ‘Dietsch’ vangt dezen bijklank op. Zij bedoelen er minder een historisch begrip mee dan een cultureele werkelijkheid, die verder strekt dan de mogelijkheden der staatkunde. ‘Dietsch’ is voor hen niet enkel door ‘nationaal-Grootnederlandsch’ te vertalen, maar ook door het begrip, dat de persoonlijke bezieling van den kunstenaar gevoed wordt uit het algemeene volksleven. Dit vooral bewonderen zij in het ‘dietsche lied van de middeleeuwers’ en hierom ook ontdoen zij zooveel mogelijk de met name bekende dichters van hun persoonlijke kenmerken teneinde hen terug te dringen in het koor der naamloozen.

Door dit karakter zou hun bloemlezing een uitzondering maken op de groote hoeveelheid soortgelijke boeken, waarin het moois van vroeger overzichtelijk werd bijeengebracht. Ze vertegenwoordigt een ‘richting’ in de litteratuurwaardeering, waarvan men zonder moeite parallellen kan aanwijzen in de algemeene levenswaardeering. Ze doet dit echter niet radicaal. Het is merkbaar, dat de samenstellers aarzelen. Zij vragen grootere belangstelling voor het Dietsche lied, maar zij durven nog niet een uitsluitende belangstelling ervoor vragen; zij constateeren de ontwikkeling van het Fransche naar het Germaansche vers, maar ze zeggen niet, dat deze ontwikkeling heilzaam zou zijn. De cultuur van de Renaissance zweren ze niet af, maar ze plaatsen er de cultuur van de middeleeuwen naast. Ze bewonderen die niet onvoorwaardelijk; ze verontschuldigen bijvoorbeeld de religie van

de middeleeuwen als een ‘geest van wereldverzaking, askeze, zelfkastijding, zondebesef en verlangen om ontbonden te worden en met Christus te zijn’. Of dit werkelijk de juiste karakteristiek is van de *Dietsche* middeleeuwsche spiritualiteit, laat zich sterk betwijfelen, doch dat er samenhang bestaat tusschen de eenheid van religie en de ‘volkschheid’ der poëzie, is niet te ontkennen. Daarom eischt de toekomstconstructie, die de samenstellers van dit werk zich blijkbaar als de juiste voorstellen, wel méér van dichter en volk dan de bevrediging van tijdelijke of politieke aspiraties. De gedachte, dat de nieuwe middeleeuwen morgen op den scheurkalender beginnen, is ijdel. Maar daarom is de idee, dat hedendaagsche dichters wel wat kunnen leeren van het Dietsche lied der middeleeuwen, niet verwerpelijk.

ANTON VAN DUINKERKEN

Aanteekeningen en opmerkingen

Een Conferentie

In de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort - deze ideale verblijfplaats voor allen, die een harmonische gedachtenwisseling met gelijkgezinden beoogen - is in de laatste jaren reeds herhaaldelijk een studieconferentie bijeengekomen, die den naam 'Klassieke Oudheid' draagt en die zich de gezamenlijke bestudeering van onderwerpen uit de Grieksche en Romeinsche cultuur ten doel stelt. Deze bijeenkomsten waren aanvankelijk uitsluitend bestemd voor classici en het is daardoor begrijpelijk, dat zij tot dusver geen noemenswaarde aandacht in ruimeren kring hebben getrokken. Daarin is echter dit jaar een aanmerkelijke verandering gekomen. Als onderwerp was namelijk gekozen Antieke en Moderne Kosmologie en de cursus was zoo opgezet, dat de voornaamste phasen, die het kosmologisch denken in de ons toegankelijke tijden heeft doorloopen, alle aan de orde werden gesteld. Er was een voordracht over de kosmologische opvattingen van de Aegyptenaren en de Babyloniërs, twee over de Grieksche, een over de Middeleeuwsche en een over de periode van Coppernicus tot Newton, terwijl ten slotte in twee afzonderlijke lezingen de denkbeelden werden behandeld, die op dit gebied in de hedendaagsche physica en astronomie bestaan[1].

Het veelzijdige programma had een deelnemerspubliek gelokt, dat weliswaar in hoofdzaak uit classici bestond, maar waaronder

1) Aldus het officieele programma. Maar er was meer: in aansluiting op een voordracht over de kosmologie van Plato heeft de dichter Jan Prins fragmenten uit zijn uitmuntende vertaling van den Timaios voorgelezen en de veertig sonnetten ten gehoore gebracht, waarin hij den linhoud van dit kosmologisch poëem dichterlijk heeft samengevat. Zijn op hoogen prijs gestelde medewerking heeft er in aanzienlijke mate toe bijgedragen, den moeilijk toegankelijken inhoud van den dialoog voor de toehoorders te doen leven.

toch ook verscheidene wis- en natuurkundigen voorkwamen. Deze gemengde samenstelling van het auditorium, gevoegd bij het feit, dat van de zeven voordrachten slechts twee aan de Klassieke Oudheid waren gewijd, heeft bij sommige classici de vraag doen rijzen, of op deze wijze het doel, waarmee de conferentie oorspronkelijk was ingesteld, nog wel in voldoende mate tot zijn recht zou kunnen komen. De vraag was begrijpelijk en bij eerste beschouwing scheen zij zelfs voor geen ander dan een ontkennend antwoord vatbaar te zijn. Toch drong bij nader inzicht ter conferentie wel de overtuiging door, dat, al mocht dan ook de gevolgde opzet minder dan in andere jaren tot verdieping en uitbreiding van de kennis der klassieke cultuur als zoodanig leiden, ditmaal een ander resultaat bereikt werd, dat voor de waardeering van die cultuur van niet minder belang moet worden geacht.

Het Grieksche denken verscheen hier namelijk niet als een in zichzelf afgesloten en in den tijd geïsoleerd verschijnsel, maar het werd beschouwd als de voedingsbodem voor de latere historische ontwikkeling. Deden de denkbeelden der voor-Helleensche kosmologieën nog aan als vreemde overblijfselen uit een voor goed voorbij gegaan verleden, waarvan men met belangstelling en piëteit kennis neemt, maar waarin men zich toch nauwelijks meer kan verplaatsen, in de Grieksche opvattingen vond men de grondslagen, waarop de wetenschappelijke beoefening van de leer van den kosmos in latere tijden zou voortbouwen en ontwaarde men de krachten, welke haar tot verderen groei zouden inspireeren. Dat men dit niet slechts op gezag van anderen behoefde na te zeggen, maar het als het ware zelf beleefde, was een verwerving, waarvan de waarde niet hoog genoeg kan worden aangeslagen.

Wanneer immers de studie van de klassieke talen en de klassieke cultuur ook voor onzen tijd nog aanspraak maakt op een essentieele plaats in de opvoeding van het jongere geslacht en in den belangstellingskring der ouderen, dan kan die aanspraak niet beter worden ondersteund dan door telkens weer in het licht te stellen, hoezeer ons tegenwoordig denken met dat der Ouden in een ononderbroken historischen samenhang staat. Men kan natuurlijk zich bij de beoefening van tal van hedendaagsche wetenschappen van historische beschouwingen onthouden; het kan om practische redenen zelfs gewenscht zijn, dit te doen. Maar,

zet men eenmaal een voet in het verleden, dan komt men in den regel niet tot rust, voordat men bij de klassieke cultuur is aangeland; wie niet al te radicaal is in zijn historisch verlangen vindt daar dan echter ook wel het ware land van herkomst; in het bijzonder herkennen de beoefenaren van de wis- en natuurkunde en van de wijsbegeerte in Hellas steeds weer hun geestelijk vaderland; dit algemeene inzicht werd door de Amersfoortsche conferentie op het speciale terrein der kosmologie bevestigd.

Door dit vast te stellen, heeft men echter de waarde der bijeenkomst nog niet voldoende bepaald. Die waarde bestond voor een niet gering deel ook hierin, dat het samenzijn in staat bleek, vertegenwoordigers van verschillende faculteiten te vereenigen tot een homogene groep, waarin de verscheidenheid van studierichting niet tot miskenning, maar integendeel tot hoogere waardeering van anders gerichte denkwijzen aanleiding gaf. Het universitaire ideaal, een geestelijke vorming te geven, waarin de beheersching van het eene speciaal beoefende vak een principieel inzicht in den aard en de waarde der andere wetenschappen niet in den weg staat, bleek bij de hier vereenigden tot op groote hoogte verwezenlijkt te zijn. De aandacht, waarmee de aanwezige classici de voordrachten over de moderne natuurwetenschap volgden, was er evenzeer een bewijs van als de herhaalde besprekingen, die door classici en mathematici over de nieuwere ontwikkeling der logica werden gehouden.

Men moet dan ook hopen, dat de leiding van de conferentie ‘Klassieke Oudheid’ in de ervaringen, die dit jaar zijn opgedaan, aanleiding zal vinden, op den ingeslagen weg voort te gaan. Wanneer zij er in slaagt, andere onderwerpen van actueel belang te vinden, waarvan de historische ontwikkeling terugreikt tot in de klassieke cultuur, zal zij èn voor de waardeering der klassieke oudheid èn voor de bevordering van den samenhang der faculteiten nuttig werk doen, door deze onderwerpen op soortgelijke wijze tot studiethema te maken als dit jaar met de kosmologie geschied is.

Zij kan zich daarbij gelukkig prijzen, dat haar in de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort een omgeving ter beschikking staat, die voor het welslagen van haar plannen alle denkbare waarborgen biedt. Ieder, die hier ooit een conferentie heeft meegemaakt, zal weten, hoezeer zoowel de rustige

ligging der school in een boschrijke omgeving als de harmonische sfeer, die haar leider, Prof. Mennicke, weet te scheppen, aan de onderlinge verstandhouding der deelnemers ten goede komt en hun concentratie op het te behandelen onderwerp bevordert. De instandhouding van deze instelling moet dan ook, vooral in moeilijke tijden als die wij thans beleven, als een hoog cultureel belang worden beschouwd.

E.J.D

Ontvangen boeken

JAN KEYZER, Zijn onze kinderen muzikaal? - Brusse, Rotterdam.

Dr. M.H. VAN DER ZEYDE, Nederlands proza van deze tijd. - Van Loghum Slaterus, Arnhem.

In Memoriam H. Marsman. Herdenkingsnummer van 'Criterium'. - Meulenhoff, Amsterdam.

Annalen van het Genootschap voor wetenschappelijke philosophie, X-1940. - Van Gorcum, Assen.

Dr. Z.W. SNELLER, Rotterdams Bedrijfsleven in het verleden. - Paris, Amsterdam.

D. HANS, Christendom zonder Christus. - Van Gorcum, Assen.

HENRIETTE VAN EYK, De lotgevallen van Thérèse. - Querido, Amsterdam.

HERMAN DE MAN, Maria en haar timmerman. - Querido, Amsterdam.

CARRY VAN BRUGGEN, Eva. - Querido, Amsterdam.

Prof. Dr. B.J.H. OVINK, Philosophie und Sophistik. - Van Stockum, Den Haag.

FRANÇOIS PAUWELS, Strijd. - Querido, Amsterdam.

H. VAN MEURS, Literatuur-overzicht over het jaar 1939 van de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Nederlandsch-Indië. - Nijhoff, Den Haag.

ED. HOORNIK, Tafelronde. - Stols, Rijswijk.

Uit ‘De korenharp’

Canossa

Er liep een man langs een kanaal.

Er liep een man lang het kanaal dat doodstil lang onder een hemel van dikke grijze toegeslagen klei.

Hij liep dicht bij den kant waar schuins en snel de berm zoo rul omlaag schoot. Zoo ver hij zien kon in het doodsche licht lag daar kaarsrecht, diep, smal en eindloos ver de harde ijzeren monorail van het kanaal.

Aan beide oevers was een weg, hij zag er niemand.

De onbewoonde winterduinen spreidden om hem heen den microcosmos van een Alpenlandschap, en daar was niets dan barsche dorenstruiken. Het licht werd doodscher.

De man hoog schrijdend boven de rail bewoog zijn mecanieke stip van West naar Oost.

Er was aan dat kanaal geen slot of zin, een waanzin was het, een gegravene verstandsverbijstering.

Het licht werd langzaam turfmolmbruin, en toen langzamerhand rouwzwart. Het T-ijzer des waters daar omlaag ving aan heel zwak verwonderlijk te fosforvonken.

De man liep voort. En op het krip der duisternis begon dat wittig web te spelen. Toen hield hij halt, want aan den berm daar stond een iep, witgetwijgd en witgestamd, bleek, bladerloos, geraamteachtig.

Geen boom meer, maar de witte geest eens booms. Een iep verdriet.

Soms sterft de mensch aan het leven, nog eer hij gestorven is aan den tijd. De iep verdriet schiet loten, de iep van den deemoed ruischt boven zijn graf.

Wat gebeurt daar boven?

Jonge dichter kon niet slapen in het vreemde huis. Nat van angstzweet lag hij in het bed en kreunde met gesloten oog.

O dat huis moest ik penseelen met zijn voorstuk en zijn achterstuk en overkoepeld van den dom der kap. Want in één worp, recht en rijzig, liep de voortrap van de vestibule tot de hooge koepelkamer. Wijnrood was de dikke looper en de platte roeden ketenden hem met gestaafte van gedegen goud. In een uithoek van de koepelkamer heel aan 't andre einde liep de trap van 't achterhuis in kurketrekkingen omlaag gelijk een kronkeldarm, men wist niet waar naar toe zoo diep, en dik met duister vilt belegd.

Jonge dichter zijn gesloten oogen zagen heel dien nacht de rijkste stoeten de verheven voortrap opgaan. Groepen heeren, groepen dames, vele paren, militairen met de fraaie bloemvaas van den kolbak op den arm als een verjaarsgeschenk, de ministers met de geulen van hun steken ingesneeuwd met struisveer en het blanke spoor der sabels van den vrede, vrouwen in de hofbaldracht die bij het stijgen met de exquise elpenbeenpincetten van twee vingerparen 't witte atlas, het changeant brokaat, het gewaterde satijn in purper, taupe en incarnaat en geel zoo sierlijk hieven van de zilvren voeten, - alles schreed met licht gelach en zacht gemurmel in den zoetsten bloemenadem hemelwaarts.

Wat gebeurde op dien zolder? Want het was met sluipeteenen dat geluideloos een bende lichtschuw langs de achtertrap, rond en rond en rond, omlaaggleed, een voor een. En die snelle sluipers waren allen schimmig, allen van eenzelfde vaal, allen met gebogen schouders dieper, dieper afgrondwaarts.

Rijke kostelijke spijs en dranken lijkend die men aan het galamaal vanaf den gepolijsten disch, bezet met kaarsenluchters en met puntkristal, in een gewijde vreugde tot zich neemt, vingen zij na den secondetel van het genot de ellendereize van het weerloos afval aan, glippend door den smallen koker, draaiend rond met zijn behekste buiging, naar het ongezien en diep verneedrend eind.

Jonge dichter ooggesloten heel dien nacht heeft hij gelegen, - hem bleef alle ruste ver.

Tante Kalk
Bakersprookje

Stil nu, luister.

Kleine Kobus woonde bij twee tantes, want zijn vader en moeder waren al dood eer hij recht wist dat hij bestond.

De oudste tante heette Hup-hup-mandje. Ze had nooit in een bed gewild, ze sliep in een mand in een hoek van de kamer. Ze was heelemaal geen hond, hoor, ze was een echt oud vrouwtje, maar ze had toch een paar hondegewoonten. Ze was stom geboren wanneer ze hoestte klonk het net als een blaf, en haar tong hing dikwijls uit haar mond.

- Hup, hup, in je mandje, zei tante Kalk tegen haar zuster - want het waren zusters - en dan kroop de oudste in de mand en keek de kamer rond met groote bruine oogen.

Tante Kalk had erg bros gebeente, ze liep heel voorzichtig en ze bukte nooit, want anders zou ze breken. Maar knikken kon ze wel, bij haar hals zat het los, zei ze. En je moest eens zien hoe vriendelijk ze knikte als kleine Kobus met een prijsje uit de bewaarschool kwam.

Wanneer tante Kalk in den regen stond en ze had haar paraplu en haar handschoenen vergeten, dan liep er van elk van haar vingers een grappig wit straaltje. Kobus vroeg eens hoe dat kwam, en tante zei:

- Dat komt, jongen, omdat ik zooveel kalk in mijn lichaam heb. Geef mij maar liever de zon.

En werkelijk, in de zon voelde ze zich zoo lekker droog en warm, en met van die mooie droge gaatjes in haar handen. Kobus mocht de gaatjes wel eens tellen, maar hij kon niet verder tellen dan tot tien.

- Je moet flink worden, zei tante Kalk, toen Kobus naar de gewone school ging, - een brave borst en een zware kraan. Een zware kraan, zei tante Kalk, dat is een jongen die de sterkste is van de heele klas.

Tante Hup-hup-mandje gaf juist een blaf, dus die scheen dat óók te vinden.

Kobus werd een zware kraan, hij vocht met al zijn vriendjes en hij won.

- Nou ben ik sterk! juichte hij en gaf tante Kalk een hand zóó hard, zóó hard....

Maar och Heer, hij draaide haar een heelen arm uit, en tante Kalk viel dood onderste boven.

Op haar graf lag een klein plat steentje, daar stond niets op, maar Kobus wist raad. Hij had haar een pinkje afgebroken als aandenken, en heel mooi schreef hij met het pinkje op den steen: Tante Kalk.

Want hij was een brave borst, hij vergat de menschen niet als ze dood zijn, en hij maakte goed wat hij kon.

Pophuus

Hij is een kleine man en hij vertoont zich niet. Wanneer ge loopt voorbij dat hoekhuis witgesteend met rose banden en gesloten lattenluiken, dan kunt ge denken: zeker is het onbewoond, tot ge in de andre straat een deur ziet en daarboven: bar, salon, - maar alles dicht. En toch, daar komen menschen in dit huis, veel, veel, maar vluchtig en bescheiden. Geen heeft er vluchtiger cliënten dan Pophuus, geen ook meer vlottend personeel. Het kan er t' avond vol zijn, maar men weet niet van elkaar en nooit klinkt één geluid. Een mecanieke stap gaat eensklaps over in een fijnen beltoon, de deur kiert open, dicht, en verder niets, de menschelijke stap verdrinkt in het tapijt. Een poosje later: open gaat de deur en dicht, de menschelijke stap klinkt met een helder mecanisme door den avond, verklinkend langzaam in de stille stadswijk.

Waar is toch Pophuus, hij de eenig manlijke bewoner? Dwaalt hij daar door de gangen, stilstaand bij een bocht, omdat zijn allerfijnst gehoor geschuifel naadren speurt en zacht gekoer? Staat Pophuus in de kelders met de handen in de zakken? Ligt hij te bed? leest hij een boek? of zit hij met een blaadje thee, cognac of sherry? Of dwaalt hij viltgezoold over de zolders, waar de eiken binten kraken in de hitte en soms een daklei barst van de constante kwellingen der zon?

Pophuus is overal, maar waar hij zij, - de bel ontgaat hem nimmer, dat iele, schrille, zilvren rinkelen, heel even. De leiding van de bel, die eene zenuw van het huis, is tevens opperzenuw in den eigenaar zijn lijf.

Pophuus is klein, gezet, en breed, en ernstig. Hij heeft er nooit behoefte aan de straat eens op te gaan. Hij is niet een die ooit zal kijken naar de boomen of de sterren. Gelijk het roofdier ziet hij nimmer uit zichzelven opwaarts. Maar soms te avond als de schemering gaat vallen doet hij een kleine tuindeur open naar een hoogomwald klein veldje, de muur is stekelig onoverkomelijk beschervetopt, het veld met lang en slap gras overdekt en in het midden één cypres. Hij staat er in zijn hemdsmouwen op den drempel van zijn poppenhuis, stil kijkt hij naar den boomvoet, daar gaat de bel alweer, de derde binnen 't uur.

Een Fabel

De Heer Jahwé was weer eens tot de aarde afgedaald, de aarde die Hem zooveel zorgen gaf. Hij wilde weten of men daar thans eindelijk den Zondag plichtmatig vierde, maar 't leek naar niets.

Hij wandelde door het looverwoud bij de groote zee, waar honderdduizend vogels zongen.

- Stil, zei Hij, en de stem van 't bosch hield heel gehoorzaam op.

En uit het bosch getreden kwam Hij op een onafzienbare weide, een pracht van een speelplaats voor een jongen roekeloozen wind.

- Stil, zei Hij weer.

De wind keek naar Hem uit zijn groote verwaaide oogen, maar met Jahwé viel niet te spotten.

- Zooals Ge wilt, zuchtte de jonge wind, en legde zich verbouwereerd in Godsnaam maar te slapen tusschen 't gras.

En toen betrad Jahwé een vlakte van zand bezet met schaarsche dorre planten. Een zwak geratel klonk er voor Zijn voet, en een crotaalslang wond zich rond een creosootplant.

- Stil, zei Jahwé.

De slang hield op te ratelen.

En verder ging Jahwé tot waar in de woestenij een kleine strook bebouwd was en een nederzetting met een kleine haven door menschenhanden was gesticht. Twee korte dammen staken uit in zee, alsof een kind omvatten wou met kleine armen wat het niet omvamen kon. En even was de Heer Jahwé verteederd. De zee lag vol verraderlijke banken.

Jahwé stond stil, de slang was Hem gevolgd. Den staart met al de castagnetten in de lucht opdat de Meester het niet merken zou, zoo was de slang den Heer Jahwé geluideloos gevolgd. Een dof constant geluid klonk ergens op vanuit het wijde water, uit een bepaalde streek van het compas.

- Hoor Heer, zoo sijfelde de slang, de brulboei! Legt Ge die dan niet het zwijgen op?

En zonder om te kijken gaf de Heer ten antwoord:

- De brulboei, ja, dat is te zeggen: menschenwerk. Vergeet het nimmer, daarbij past toegeeflijkheid.

De Heeren van de Eerste

Weliswaar is het verschil in prijs tusschen eerste en tweede niet heel groot, maar het verschil in gehalte is enorm.

Ach, lieve God, ik reis toch zoo graag eerste. Daar bestaat voor mij slechts één bezwaar: doorgaans is men niet meer zoo piepjong, wanneer men in het roode pluche belandt, en ja, ik ben al oud.

Natuurlijk zijn wij allen heeren, natuurlijk zitten we allen ‘rooken’. We weten ook wel van elkander wie we zijn, we kennen elkaars richting van onze ochtendbladen. Maar verder is er geen contact dan een beleefd ‘pardon’ of ‘mag ik even sluiten?’ Toenadering wordt niet gezocht, en toch, wanneer een van de medereizigers gestorven is - met een kolom-vol rouwomrande, geflatteerde dagbladadvertenties, een geflatteerd artikel in den tekst en een te jong portret - dan missen we den doode even en zuchten: wanneer wordt het onze beurt? De sterfte immers in de eerste is beangstigend.

Ontwaren wij een onbekend gezicht in den wagon, dan kijken we elkander aan en onze oogen zeggen: wie is die vreemde eend in onze exclusieve bijt?

Er zit een heer, ik weet wel wie, hij vangt de reis aan met het openen van zijn sigarenkoker. De blikken deftig neergeslagen kiest hij zijn eerst sigaartje voor dien dag met een zorgvuldigheid of hij belegging kiest voor vrijgekomen kapitaal. Dan gaat hij zacht en smakelijk zuigen: hij heeft zijn morgenevenwicht belegd in rook, en wat voor rook!

Er zit een heer, hij vischt zijn gouden neusknijper uit zijn

borst, hij slaat hem dwars over zijn haakneus met geveinsde knorrigheid, - het lijkt alsof de val slaat om de muis. Dan klapt hij in twee klappen het kersversch ochtendblad uiteen, het klinkt of iemand in zijn handen klapt. Applaus voor eigen huis: hij heeft daarjuist zijn haakneus meesterlijk gevangen.

Er zit een heer die doodgemoedereerd den nieuwen dag begint met dutten. Na honderd meter rijden verflauwt zijn blik, wij staren op twee van de wonderlijkste oogleden uit de schepping, van fijne scherpe zwartblauwe aderen zijn zij doorstroomd als van rivieren en met de vage bruine vlekken van gebergten belegd. Daar rollen reeds de landkaarten van zijn oogleden neer, daarachter gaat de droom met hem op reis.

Een dame! Genadigheid, wie is die jonge zelfbewuste vrouw? Dat weet er geen, maar allen gaan een tikje rechter zitten, de sluimeraar ontwaakt vanzelf, de vrouw beheerscht den heelen wagen, de heeren zijn hun kleine statige gewoonten glad vergeten, de hoogstbeschaafde geur van de tabak wordt opzijgedrongen door een gecompliceerd parfum uit de andere wereld, en aanstonds bovendien door een gebiedend-honingzoet en sneeuwwit sigaretje. De heeren kijken haast onthutst, intermitteerend gaan hun flikkerblikjes. Een hoedje om te knielen, een voile-tje om te stamelen, een neusje om voor te zwijgen, die roode mond, wij varieeren op het thema kus, maar onze slotfuga betreft de beenen, die slanke beenen, net nog niet brutaal, alleen gedurfd. En bovenal (en tevens heelemaal van onderen) de schoentjes. Wanneer dat meisje loopt, dan loopt ze positief op twee gedichten, - maar ach, haar heele lichaam is een verzenbundel.

Helaas, ze kijkt niet op. Een modeblad van fraaie kleuren met energie geklemd in goddelijk geschoeide vuistjes, het sigaretje even in den mondhoek en dan weer tusschen fijne vingers walmend - bestaat er voor de jonge schoonheid allerminst zooiets als oude heeren, alleen het eeuwigjong Parijs.

De heeren zijn wel even heel teleurgesteld. Maar ja, men moet voorzichtig met zijn oordeel zijn den dag van heden, de schijn bedriegt maar al te vaak, wie zal het zeggen van dat jonge schepsel? misschien is het niet eens zoo heel veel zaaks. En langzaam aan, nu deze, dan weer die, herneemt het kleine los aaneengevlochten syndicaat waarvan de handelsnaam bejaardheid-met-voornaamheid luidt, herneemt de hoogste onderorde van de orde der foren-

sen, hernemen allen de eigen kleine hebbelijkheden. De collectieve houding is uiteengekruimeld tot persoonlijkheid, de collectieve warmte in de oude harten afgekoeld tot een gebrek aan interesse.

Winter

De winter heeft zoo bitter knorrig de zeis van den dood geleend.

'Geef op,' heeft hij gezegd en anders niet, en die kleine klapperende wandelende knekelbazaar liet toe dat het grimmige instrument aan zijn magere handje werd onttrokken.

Nu springt de winter boos en barsch en roekeloos om met onze schatten, hij maait de zonnehalmen en laat ze liggen - bleekend, rottend - en vergaan, hij scheert het bruin van onze wangen, het rozige uit ons vleesch, hij maait van onzen mond den lach. Hij is niet bij machte zelf te lachen, neen, wanneer hij bijgeval eens lachen moet dan gaat hij dadelijk hoesten, zoo'n knorrepot.

Nu zijn de schepen ingevroren, de metselaars uitgevroren, de wateren toegevroren.

En heeft de winter alles weggeschoren dan zeept hij de aarde in met sneeuw. Zoo'n stomkop is nog nooit vertoond, een pas beginnende barbier weet het al beter.

Wanneer 'k op straat of veld de sneeuw zie liggen dan houd ik dadelijk mijn mond, dat is geen argument meer, dat 's rondweg een enormiteit, daar helpt geen debatteeren tegen.

De winter geeft om 't teer gestel der vogeltjes geen zier, hij laat ze hongeren in de stad, en op de moeren laat hij ze rustig sterven met de pooten vastgeklemd in 't blauwe pantser.

De zee is in haar element, ze kan weer eens gaan bouwen, en bouwt een rij heel lage uiterste duinen van morsig ijs op langs haar zoom, en elke zware stortgolf hoogt het zoutijs met een tienden millimeter.

Nu hongert ook die andre vogel van de stad, de grootste en de lichtste tevens. Haar kleine schoenen voor het bal der zinnen geslagen op de leest door schoenlapper Genot, - zij laten droevig in dien onderkruiper sneeuw. Haar vogeloogen kralen door den nacht, en eindelijk gaat ze, eenzaam, kleumsch, naar 't nachtverblijf en 't groote bed.

Er is volstrekt nog niet genoeg gevallen, weer sneeuwt het vlokken op den grond.
Maar eeuwigdurend sneeuwen de gedachten op 't papier.

De Buitentuin

In de kleine buitenrestauratie zette ik mij moe en hongerig neer. Op het schelpenpad verscheen de kellner en met een onduidelijk nageprevel nam hij mijn bestelling in ontvangst. Even later kwam hij met het simpel koffiemaal.

Maar zoo simpel was het niet. Want het broodje rosbief dat hij vóór mij zette zag zoo rood dat ik moest denken aan een moord. En ten slotte wàs dat zoo.

Maar toen snorden uit den boom waaronder ik mijn brood met nare nagedachten at veel vogeltjes en pikten broodkruim uit mijn hand en stukjes suiker, onbevreesd voor dezen sombren kannibaal.

Na het broodje rosbief bracht de kellner mij een broodje kalfsvleesch en dat zag zoo bleek dat ik moest denken aan een lijk. En ook dàt was juist.

Maar de vogels, weggevlogen om den zwart met witten brenger, o zij werden zoo vrijmoedig, want zij zegen allerwegen en zij reilden en zij zeilden op den groven tuindisch neer, fladdrend op mijn vingertoppen met hun zachte klauwenkneepje, met hun warm geraamtegreepje, en zij pikten uit mijn handpalm, onbevreesd voor dezen pathologen necrofiel.

Toen er niets meer viel te snebben vlogen zij den boom weer in, maar dozijnen oogpaarkraaltjes volgden, daarvan ben ik zeker, met de grootste aandacht ook mijn luttelste bewegen, zonder dat ik iets ontwaarde in dezen looverzegen, aureolend rond mijn hoofd.

Zie, zoo dacht ik - want ik puur wel gaarne uit het minste ding een lesje - vooglen hebben denkenskracht, maar met den mensch op aarde kwam de denkensnood.

Dergelijke kleinigheden stellen éven mij tevreden, maar ik ben ze gauw vergeten, maar misschien dat schrijven helpt.

Bij een Meisje van Kever

J.S.H. Kever heeft een doekje gemaakt, een meesterwerk, een lezend meisje, nog een kind. Het zit lekker gemakkelijk in een divan te lezen. De divan is een meesterwerk, de divan is behangen met een kleed van het prachtigst Persisch, zooals tot dusver nog slechts onze oude meesters vermochten te schilderen, zoo fel en toch zoo diep en rijp van rood, zoo rijp en toch zoo fel, en met die diepe naden in de grove pool van 't kleed. Een pracht van een veerenden divan waarin het meisje zit met een lekker gemak in een hoek, en toch ook weer niet vadsig in die vadsige pracht.

Het meisje is een meesterwerk. Wel zelden is een zoo liefelijk kind van twaalf of dertien jaar geschilderd, een kind als dit met het donkerblonde haar nog zonder behaagzucht bij lange leuke pieken hangend over het voorhoofd, de blik omlaag, het neusje een kinderlijk juweel, de teere mond, het vruchtvleesch van de wang.

Met een genegenheid te zuiver voor woorden moet Kever naar dit kind hebben gekeken. Wie is dit kind? Men zou het willen kennen, men zou het ook zoo eens willen zien lezen, ongeposeerd, verdiept in de lectuur.

Het jurkje is van een tastbaar fluweel, havanabruin, de beenen, zwart bekleed, hangen in de schaduw van den divan achteloos af, de schoenen tippen aan het vloertapijt. Op haar schoot houdt zij het groote boek wijd opengeslagen en leest omlaag. Benijdbaar goede jonge oogen heeft het kind. De koele hand omvat het boek, en op het boek wit met een adempje van blauw vermiddelpuntigt zich het zachte licht.

Het doekje is, nu ik dit schrijf, te zien in een kleine zaal, in een hoek, in het gemeentelijk museum der hoofdstad, helaas een bruikleen. Ik zou niet schrijven van helaas zoo ik het had. Ik wil wel al wat mooi is hebben en liefst dan dit.

Een schoon ding op aarde is een met aandacht lezend kind. De schoonheid, de verhevenheid van het aldus in zich besloten kind, zij wedervoer aan een subliem model bij dezen schilder 't allerhoogste recht.

Singelbocht
Dertiende zang van den zwerveling

Daar waren accenten van vrede: de vleugel van het ziekenhuis ginds, een weeshuis hier met fraaie raamverdeeling, en dan de kade waarvan de kwartslag-òm in een zachte bocht was rondgemetseld, daaronder het stille flesschegroene singelwater. Een trapjesbrug spande verderop kranig haar ruggestreng over de gracht en anderzijds bloeiden goudsbloemen hartig in het open hofje Om en Bij. Dat alles was vrede.

Er waren accenten van afmatting: de lage likeurstokerij in namaak oud-Hollandsch met den vreeselijk langen zijmuur naast een woongang en heel in de verte dat raadselachtig galgje van het hijschblok, de particuliere lommerd een gestucte gevel als een geelzuchtlijder die rechtop in kussens zit aan het eind van een ziekenzaal, het pleintje voor het kleine wachthuis waar elken avond het jonge buurtgrauw samenstroomde met dreigen en sarren van ieder en alles.

Ik stond bij de bocht dien verstikkenden zomeravond, de rijweg vol karren en wolkbreukplassen, de voetweg vol modder en menschen. Ik was zoo baardeloos jong, maar mijn zestienjarig afspraakje, mijn eerste, was jonger, een vracht vlashaar pas opgestoken onder een grooten hoed, mijn afspraakje, een atelierbestaantje, het zachtste anaemische profiel van de wereld, en ondanks zijn bleekte in een timiden glans van prilheid.

Recht over ziedde van het pleintje een vulkaan rauwe taal, - juist keek de eerste straatlantaren gluiperig om een hoek. Ik voelde mij klam van hitte en angst. Wat waanzin had mij gedreven naar dit ontmoetingspunt, wat noodlot mij dit uur doen noemen?

Want een nieuw onweer trok binnen, een hemel vol flarden van vaandels in het rood van den opstand, en een rinkelende ketelmuziek sloeg de trom. De krulijzeren balk-ankers der likeurstokerij spatten vonken, het pleintje stoof leeg, de deur van den lommerd sloeg toe. Ik drukte mij tegen den gelen gevel, en ik stond tusschen den stortvloed van zilveren regengieten over de bocht en den stortvloed van gouden prullen achter de étalageramen. De rukwind pakte een oud uithangbord boven mijn hoofd, de vuisten van den wind schudden het aan zijn stang. -

Na veertig jaren ben ik hier weer, een heer in het bruin. De lommerd staat te huur, dat pleintje is weg, de trottoirs zijn betegeld met asfalt, het rijdek egaal, van de rustige menschen kijkt geen naar me om.

Veel bleef ook eender, de teedere bocht van den groenwateren singel, het ziekenhuis ginds en het weeshuis hier.

Dat schepseltje kwam niet, natuurlijk niet, - ik zag haar nooit terug. En ook heb ik nooit meer een rukwind ontmoet zoo verschrikkelijk boos.

Maar hoe vriendelijk, hoe zonder plichtpleging, aan het eind van den lagen zijmuur der likeurstokerij wenkt in de verte dat galgje. Het schijnt minder ver ook.

Huisje Uileboomen

Een kof vol cokes ligt in de gracht, het water staat bladstil, de touwen hangen slap uit het gangboord naar de walringen. De zon kwakt licht door het boomloof op de lading, de cokes blijft dof.

Daarover staat het vreemdste huis der stad. Het beheerscht wel smal, maar hoog, maar diep, het stadsbeeld. Het rijke lofwerk van den voorgevel is wittig, blauwig overpleisterd, het pleister laat hier en daar los, dan ziet men ongeheelde wonden.

Het eenig dakraam, vast gesloten, weerkaatst de zon. De dakkamer is niet bewoond en kaal, daar brommen vliegen die uit de zon hun krachten putten, zooveel kracht dat men ze niet kan vangen. Ze huizen er den heelen zomer, ze tellen er de huur in neer in kleine muntjes vliegenbeer.

Daaronder is een vorstelijk vierkant raam, omgeven door een lijst van kolossale houten vruchten. Het gaat in tweeën open. Er hangen drie leelijke meisjes uit, één loenscht terdege, een ander ziet van de sproeten als goud, het derde heeft een vuil verband om den schedel. Met één pijpje beurt om beurt blazen ze bellen uit een teiltje zeepsop. Het zeepsop drupt nat op den verlaten wal, maar somtijds zeilt een kleine staalgroene ballon met vlekjes rose even door de lucht als een nieuw groot etherisch insect, en zacht kwekken de kinderen.

Daaronder zijn twee ramen, van boven rond als van een Romaansche kerk. Een oud vrouwtje zit er voor ieder raam. Ze heb-

ben fijne gezichten, die vrouwtjes, ze zijn een tweeling, ze zitten er den heelen dag en kijken naar de cokes. Met de cokes gebeurt niets, op de gracht gebeurt niets, ze deddelen en ze tatewalen heel den lieven dag tegen elkaar en wat de een zegt daarnaar hoort de ander niet.

Daaronder is het huis een poort. Een scheeve dubbele deur van oud bruin hout sluit de poort en het huis. De deur wordt nooit afgesloten, één helft kan men opduwen, die valt vanzelf weer toe. Achter de deur is een bergplaats, daar staan sinds jaren in een hoek twee ongelijke wagenwielen waar geen sterveling naar omkijkt.

De scharensliep en zijn vrouw zijn de ouders van de meisjes, ze komen aangeschoten thuis. De vrouw houdt met haar douairière de poortdeur open, de man rijdt lam zijn gele slijpkar, glanzend gevernist en heel wat frisscher dan hijzelf, naar binnen, dan slapen ze in de bovenachterkamer.

Geen van de bewoners, geen van de buurtgenooten heeft ooit de bizarrerie van huisje Uileboomen opgemerkt, geen dichter heeft er stilgestaan, geen schilder is er neergestreken. En geen trouwlustig jonkman heeft ooit oog bezeten voor de fijne, antiek besneden gezichtjes daar achter de ramen der Romaansche belétage. O, die gezichtjes zijn allang tevreden met zoo'n vervloekte kof vol cokes.

Een Lach

Een man moest nooit lachen.

Kent ge niet dat vulgair gebulder, zwaar en klankloos, onder wonderlijke rompcontorsies, barbaarsche kleurwisseling in het gelaatsvlak, en overvloedig bewijs dat de mensch in hoofdzaak uit vloeistof bestaat? En dan het schaamteloos vertoon van slechte tanden en nog slechter kiezen, dat op u den indruk maakt van een soort van openbare schennis van de eerbaarheid?

Maar toen ik dien middag als eerste der genoodigden de salon binnenkwam - met een bloemetje, gelijk het bij verkorting heet - toen stak ik argeloos mijn voet ergens onder, en zonder mij te wonden of te kneuzen viel ik in mijn volle lengte voorover in het zacht tapijt.

En wezenlijk bleef ik liggen bovenop mijn asters, en het was

mij om het even dat ik ze had verpletterd, want daar was de zonnebloem van den lach mijner gastvrouw in hun plaats.

En alle hemelsche melodieën van Debussy of van Schubert, van César Franck, Hugo Wolf of Duparc gaf ik voor de vocalise van dien lach.

En de fraaiste uitstalling van ceramiek in vitrines en kabinetkasten gaf ik voor het prachtig Delftsch blauw waarmede haar lach de kamerwanden had volgelachen.

Ik wilde aldus wel uren lang blijven, maar mocht ik de schoone gastvrouw verschrikken, en haar het ergste doen vreezen?

En toen ik, opgerezen, haar aanzag gaf ik alle Alpenpanorama's voor het smetteloos flikkerend ijsgordijn van haar bovenste tandenrij, - voor die twee verre trotsche bergketens, voor dat Berner Oberland der kiezen van haar onderkaak.

Neen, een man moest nooit lachen, maar gelukkig doet hij het zelden. De lach van een vrouw is een verkwikking, en Goddank schenkt ze die vaak.

F. BORDEWIJK

‘Sla de wolven, herder!’

V

In de vorst-maand, waarmee het ijzige regenen korte tijd afwisselde, glinsterde de steppe van ijzel en bevroren sneeuw. De haviken hielden meedogenloos huis onder de watervogels van de kreek, die zich ternauwernood meer roerden; maar gevaarlijker voor de herders waren de roofdieren, die bij het vallen van het duister over de hard geworden vlakte naderbij slopen. Tot twee keer toe overvielen zij een herdershond, die hen, trouw aan zijn plicht en ingeving, tegemoet was gerend, toen zij het dorp naderden, en verscheurden het dier. De herders bemerkten het te laat; roofvogels en raven kruisten al boven de plek, waar de hond was afgemaakt. - Het vee in de stallen werd des avonds onrustig, kroop bijeen, blaatte klaaglijk.

‘Wij zullen er op uit moeten, om de meest drieste te grijpen,’ zei Saggal op een keer. ‘Misschien zijn het er maar een of twee, die deze streek als jachtgebied gekozen hebben. Het kreng van een wolf of jakhals aan de zoom van het dorp is altijd een goede waarschuwing voor de anderen geweest.’

Op een vroege morgen trokken een tiental van de jongere herders, waaronder Urukagina, er met messen, stokken, speren en koorden op uit. De wind beet in hun gezichten; de rest van hun lichaam hadden zij zoveel mogelijk in vachten en lappen gewikkeld. - Een hunner droeg op de schouder de bloedige resten van een schaap, dat de vorige dag om zijn ouderdom geslacht was. - Het was stil, buiten het woeden van de wind; de steppe lag leeg en wit, leeg en wit was ook de hemel daarboven; ver weg zag men enkel het zwarte kringvliegen van gieren. Alles scheen zo uitgestorven en vlak, dat men zich niet voor kon stellen, dat hier nog leven huisde. En toch wisten de herders, dat deze witte effenheid bedriegelijk was; zij kenden de golvingen en plotse

inzinkingen van de bodem, waar, achter opgejaagde sneeuwdammen, de kuilen verscholen lagen, waarin zich het roofgedierte ophield, dat des avonds zo hongerig op de nederzettingen afkoerste. - Zij liepen, naarmate zij vorderden, behoedzamer en zagen doorlopend om; maar niets brak het beeld van eentonige glinstering, waardoor zij voorwaarts schoven. -

Toen ze een uur of daaromtrent gelopen hadden, wierp de drager van het geslachte schaap zijn vracht neer. Er werd een korte krijgsraad gehouden. Men besloot, om man voor man alleen verder te gaan, langs de denkbeeldige straal van een ster, die het lokaas tot middelpunt had, op een gegeven teken halt te houden en zo goed en kwaad het ging, in een delling of achter een bevrozen heester post te vatten. -

De morgen verstreek in een kristallen, ijskoude stilte. Urukagina, die een oud schelpenbed vond, waarvan hij de sneeuw zoveel doenlijk wegkrabde, zag, nu zijn makkers alle weggedoken waren, nauwelijks nog een spoor van hen. Hij lag opgerold, met de knieën onder het lijf, maar zo, dat hij met één sprong overeind zou kunnen staan. Het wachten was tergend, nijpend van koude. Af en toe moest Urukagina strijden tegen de aanvechting van een starre, verstijvende slaap, die hem scheen te willen verlokken, zich in de witte bedding uit te strekken en alles in de omarming van vrieswind en stilte te vergeten. De dag scheen eindeloos te duren; het zwakke lichtrondje, dat achter een dun wit wolkendek de zon voorstelde, wentelde laag en traag over de kimlijn.

Urukagina richtte zich op, geschrokken van het schor en ingehouden gelach, dat eensklaps opsteeg. Zijn hart klopte, en terzelfdertijd glimlachte hij: het was het lachen van jakhalzen geweest. Hij richtte zich behoedzaam op. De vuilgele, gekromde ruggen van twee der roofjagers, wier pelzen in de wind rechtop leken te staan, gleden geruisloos over de sneeuw in de richting van het dode schaap, de scherpe lelijke koppen tekenden zich van ver tegen de witte bodem; de poten bleven onzichtbaar; het scheen, alsof ze naar de prooi toe zwommen. Plotseling stokten de dieren; een tel later wist Urukagina, waarom: uit de verte - het leek wel mijlen verder - klonk een kort, heerszuchtig, wreed geblaf: een wolf. De jakhalzen waren verdwenen, als had de steppe ze verslonden.

Urukagina dook weer weg, wachtend. De koude stilte verdoof-

de zijn gezicht en handen, maar de nieuwsgierigheid hield hem wakker. Het spel herhaalde zich, oneindig langzaam en naar het leek na uren van geduld. De jakhalzen keerden terug - ditkeer zonder geluid. Borstelig en vaalgestreept gleden ze in laffe gekromdheid naar het schaap. Onderwijl waren twee aasgieren roerloos boven de plek komen zweven, waar het dode schaap lag; pas, als men ingespannen tuurde, zag men het licht bewegen van hun vleugels, die als zeilen op de wind hingen. Zij waren er, alsof ze zich uit de lucht zelf verdicht hadden; schuins naast elkaar hangend, spits en wreed, wiegden zij zich in de lege ruimte. - En opnieuw blafte de wolf, waarschuwend en dichterbij. Urukagina draaide zijn hoofd met een ruk: waar zat het dier? -

De jakhalzen doken bliksemsnel, de roofvogels stegen in snelle schroefvlucht, maar zonder de hemelbreedte te verlaten, waar zij zich hadden opgehangen. Urukagina zag, dat zich hier en daar aan de aarde iets roerde: zijn makkers betoonden hetzelfde ongeduld, dat in hem prikkelde; maar nog steeds gebeurde er niets. Weer werd alles stil, maar er was nu spanning onder de stilte. - Urukagina wreef het bloed naar zijn handen toe en blies er op. Hij had een voorgevoel, dat hij spoedig zijn mes zou moeten gebruiken. Hij lag nauwelijks weer stil - zijn vingers begonnen dof te prikken - toen de jakhalzen zich voor de derde maal, wanhopig bijna, naar de prooi richtten. Urukagina ging op zijn knieën liggen; de herders, die het naast bij de roofdieren waren, schenen thans aan alles de voorkeur te geven boven lijdelijk toezien; twee speren floten met zachte, snijdende haast door de lucht; rauw vluchtgekerm volgde. Voor Urukagina zag, of er jakhalzen geraakt waren, ritselde er iets heet en ruig achter hem. Zijn zegevierend benieuwde stemming sloeg om in een hartverdovende schrik; de wolf, dien hij nog ver weg gewaand had, was hem genaderd.

Het dier leunde op de stramgestrekte voorpoten achterwaarts voor de sprong. In een hevige, helderziende tel zag Urukagina alles: de grauwe pels, waarin sneeuw hing; de spitse, zwart beborstelde oren, de opgetrokken bovenlip, waaronder, hijgend en met voelbare hitte, de vuurrode muil met de lange tong wasemde; aan weerszijden van die muil spitsten de hoektanden opwaarts, scheurensbelust. Een beven, dat eigenlijk een grommen was, sidderde langs de grijze, magere, bezeten flanken; het haar stond langs nek en rug opwaarts, de staartpluim was gestrekt. Uruka-

gina had het gevoel, dat het met hem gedaan zou zijn, zodra de onnatuurlijke starheid van die staart zou eindigen; maar elk gevoel vervloog in de vliegensvlugge opeenvolging van gedachten, die hem doorjoegen. - Toen hij zich bukte, sprong ook de wolf.

Urukagina had een zijwaarts uitwijkend gebaar gemaakt, maar de wolf hing niettemin aan zijn schouder, en hij rolde onderstboven onder de heftigheid van die aanval. De wolf scheen slechts uit één stuk te bestaan: een van moord en bloedgierigheid gespannen spier. In de korte, vertwijfelde tijdsduur, waaraan geen einde scheen te willen komen, beet het ondier twee, drie keer naar Urukagina's hals, en elke keer sloeg het de tanden in de hooggesnoerde vacht, die de benedenste helft van Urukagina's gezicht en zijn schouders bedekte, maar niet zo vruchteloos, of de jonge herder voelde het schrammen van de giftige roofdiertanden branden in zijn huid. Met één arm had hij den wolf in de borst; met de andere poogde hij tevergeefs, het mes te grijpen, dat op de heup hing, die door het gewicht van den wolf ter aarde gedrukt was. De wolf kromde zich van hevige inspanning, om Urukagina geheel omver te werpen en hem de strot af te kunnen bijten; de herder liet alle spieren van zijn rug en schouders zwellen in de druk, waarmee hij zich trachtte op te richten. Er zou een oogwenk moeten komen, waarin dat zwellen verlamd zou zijn, waarin de tegendruk van de menselijke arm niet meer bestand was tegen de razernij van honger en bedreigd leven, waarmee de wolf streed. Terwijl Urukagina dit met een even helderziende onherroepelijkheid voelde, als waarmee hij den wolf daareven had bezien, geschiedde er iets anders: een nieuw, toornig geblaf werd hoorbaar. Een tweede wolf schoot toe: - het wijfje! Urukagina sloot de ogen; daarop gleed hij uit.

Het werd zijn redding. De eerste wolf, die aan Urukagina's linkerarm en schouder hing, maakte een zwaai, die hem hals over kop in de sneeuw wierp. Hij lag nauwelijks, wild met de poten slaande, of de wolvin nam haar sprong. Maar zij was te laat. Urukagina had tijd gehad, om de dolk te grijpen. De kleinere, niet minder woedende wolvin stortte zich met de flank recht in het dodelijk brons. Voor de tweede keer rolde Urukagina omver onder de veerkracht van de roofdierensprong, maar deze veerkracht brak, terwijl hij haar opving; de sneeuw werd eensklaps zwart van verstromend bloed; de wolvin kronkelde en huilde, de

ene voorpoot rekte zich naar de hemel, de ogen verdraaiden spierwit. - Urukagina deed opspringend een pas achterwaarts, gereed, om den mannetjeswolf te ontvangen, zoals hij het wijfje gedaan had: op dat ogenblik bemerkte hij, dat zijn makkers van alle zijden kwamen aanrennen, slissend over het steppen-ijs en schreeuwend. De eerste wolf stond weer, met rechtopgerezen nekhaar, de uitgespreide klauwen hechtten zich in de sneeuwbodem, de muil blies witte damp, maar er was angst in de ogen, toen er rondom mensengestalten opdoken; het was duidelijk, dat de wolf verbijsterd was en niet wist, waarheen het eerst te springen. Toen hij, na een sidderende aarzeling, toch een aanloop nam, floten werpsperen en messen van vijf, zes kanten tegelijk; de wolf rolde twee maal tuimelend over zichzelf, de bek sperde zich wijd, snakte en kermde; daarop sloeg de kop neer en het zelfde zwartachtige bloed begon uit de muil te vloeien. -

Urukagina's knieën beefden, een weldadige en uitgeputte warmte tintelde door hem heen. Hij zag, hoe zijn metgezellen de wolven met hun stokken dood sloegen; zij lachten en bewonderden de grote, sterke tandspitsen, door de bekken open te trekken en ze elkaar te wijzen. Abi-Ishar klopte Urukagina, die zich langs arm en schouder tastte - de pijn begon hem met de warmte tartend en vinnig te doorgloeien - op de rug: ‘Een meesterstoot, waarmee je die wolvin hebt afgewacht -’ Urukagina grijnsde pijnlijk. ‘Hoe wisten jullie, dat ik was aangevallen?’ De anderen lachten. ‘Je gaf een schreeuw als iemand, die verdrinken gaat,’ zei Saggal, en weer grinnikte ze allen, en prezen Urukagina's mesvaardigheid. Pas daarop bemerkten zij, dat Urukagina's gezicht, ofschoon hij meelachte, wit was en dat hij zijn linkerarm krom hield. ‘Ben je gebeten?’ vroegen ze door elkaar; Urukagina knikte.

Ze werden zorgelijker en keken elkaar aan. Saggal, die de oudste was, gaf kort-besloten aanwijzingen. ‘Shuttruk en Purshargal brengen Urukagina zo spoedig mogelijk thuis; wij zullen de wolven stropen en nog een paar uur wachten; de jakhalzen komen misschien terug -’ zei hij. De twee herders, jonge knapen als Urukagina, keken bedrukt, maar gehoorzaamden; Shuttruk steunde Urukagina aan de ongedeerde zijde, en Purshargal nam de stokken en de werpspeer over de schouder. Zo zetten ze koers naar de nederzetting, die met nauwelijks zichtbare hutten en een paar bomen, die van verre dunne varens geleken, boven de kim

rees. Urukagina wendde zich nog een keer om: ‘Vergeet niet,’ riep hij, ‘dat de huid van de wolvin voor mij is.’ - De achterblijvenden wuifden en glimlachten geruststellend.

Toen ze, na veel moeite, bij het dorp aanlandden, opende Urukagina de opeengeperste lippen. ‘Breng me naar Urizzi,’ zei hij, ‘hij heeft wondzalf.’ - Purshargal, die Shuttruk vervangen had, sloeg de weg naar de priesterhut in. Een paar jongens die buiten hadden gestaan, renden nader. ‘Is hij gewond?’ vroegen ze met grote ogen. ‘Hij heeft een wolvin gedood,’ zei Shuttruk en Purshargal knikte beamend. De jongens liepen zwijgend van bewondering mee met de kleine stoet; een hunner holde kort daarop terug, om het nieuws rond te vertellen.

Toen Urukagina, door zijn makker gesteund, in Urizzi's hut trad, bleven ze alle drie staan. Van binnenuit klonken twee stemmen: die van den priester, welke gedempt en dringend sprak, en een jonge vrouwenstem, die weerspannig en met tranen antwoordde. Purshargal voelde, dat er een trilling door Urukagina's bovenlichaam ging; het witte, door pijn ontzenuwde gezicht vlekte zich onverhoeds. Toen had ook Purshargal de vrouwenstem herkend: het was die van Thuaa. -

Urukagina had zich losgerukt. ‘Thuaa!’ riep hij. De priester en Thuaa kwamen tegelijkertijd uit het inwendige van de hut. Urizzi's gezicht was bijeengeknepen en hard tussen de wallen van overdadig vet, die onder zijn kin langs van oor naar oor liepen. Bij de aanblik van Urukagina schenen zijn donkere wenkbrauwen zich met elkaar te verstrengelen. Hij bleef staan en schoof de handen onder de wijde mouwen. - Maar Urukagina had nauwelijks naar hem gekeken. Thuaa en hij stonden tegenover elkaar. Shuttruk en Purshargal keken van de een naar de ander. Urukagina ademde haastig en moeilijk, als hield hem een hand de keel dicht; Thuaa keek schuw, smekend en leek meer dan ooit het kleine meisje, dat zij voor haar huwelijk was geweest. Daarop stak zij zoekend de handen naar Urukagina uit, vatte zijn met bloed bespatte vacht, knelde haar vingers er in en trok hem weifelend naar zich toe.

Er stonden grote zweetdruppels op Urukagina's voorhoofd; hij zei nog altijd niets. Thuaa's smal geworden gezichtje was vlak onder het zijne; ze scheen hem met de ogen te smeken, om te geloven dat het waar was, wat ze ging zeggen, maar toen ze sprak

waren het vreemde, onsamenhangende woorden: ‘De priester - ik kwam hier niet uit mezelf - onze zoon -’ Urukagina's rechterhand hing slap; de linker hield hij nog steeds lichtelijk gekromd. Thuaa's vingers woelden steun zoekend in de ruwe pels. Op dit ogenblik kwam Urizzi nader; de stekelige, betrapte scherpte was uit zijn gezicht; de mond stond klein en welwillend onder de machtige neus. ‘Thuaa kwam hier op mijn verzoek; ik had gehoord van haar zwangerschap; ik stelde haar een bezwering voor, opdat je een zoon zou hebben,’ zei hij vaderlijk tegen Urukagina, en de glimpjes op zijn wangen werden bol. Thuaa keek van hem naar Urukagina en schudde triest het hoofd. Urukagina wilde wat zeggen, maar er dreunde iets in zijn oren en hij gleed ter aarde.

De drie mannen en de vrouw bukten zich over hem. Shuttruk vertelde, met een zijdelingse blik op den priester, dat Urukagina door een wolf was aangevallen, en dat hij aan linkerschouder en arm was gewond. Thuaa beet zich op de bruine, vaalgeworden lippen en begon Urukagina's pels los te binden. Urizzi, die blij scheen over de flauwte van den herder, mompelde een snelle toverspreuk, en klapte om water; zelf ging hij de vermaarde zalf halen, die hij van een reizenden geneesheer gekocht had. Toen hij met Thuaa de wond had gewassen en zich gereed maakte, de zalf uit te smeren, sloeg Urukagina de ogen weer open. Kleine schokken gingen over de huid van zijn gezicht en zijn ogen rustten vol haat op Urizzi. Hij zei geen woord, stond in eenzelfde zwijgzaamheid op, toen de schrammen gezalfd waren en ging naar buiten. Bij de ingang van Urizzi's hut stonden huiverend en nieuwsgierig talrijke dorpelingen. Zij drongen om hem samen, de jongens klapten in de handen en sprongen, men wenste hem geluk. Hij boog het hoofd, voelde tranen onder zijn oogharen gloeien. Hij keek niet om, maar hij hoorde de stille, kleine schreden van Thuaa op de bevroren aarde achter zich. - Mannen en vrouwen bleven korte tijd buiten staan; tussen hen waren Shuttruk en Purshargal, die fluisterend vertelden, wat zij gehoord en gezien hadden; maar de striemen van de kou joegen de mensen alras in huis. -

Toen de andere jagers des avonds terugkeerden en aan hun stokken de wolfshuiden en ook een jakhalzenvel droegen, lag Urukagina met koorts. In de snel-vallende avond gingen weer

velen naar buiten, om te kijken, hoe de roofvogels wilde gevechten leverden boven de steppe. Het lachen en janken van tientallen jakhalzen scheurde de eentonige wind. Urukagina woelde, als zat hij in een dichte doornstruik gevangen. Af en toe werd hij helder en afgemat, slobberde, door dorst gekweld, uit de kruik, die naast zijn legerstee stond, en hoorde buiten het joelen en handgeklap van de herders, die hun buit in zege ronddroegen. Vage trots en voldoening vervulden hem. Maar als hij dan Thuaa opmerkte, die ineengehurkt naast de stenen haard zat en de blik nauwelijks naar hem op dorst slaan, verwarden zich zijn ontdaanheid over de ontdekking in de priester-hut weer met de koortsherinneringen aan het gevecht van die middag; angst en toorn werden groot in hem; hij greep met de gloeiende arm om zich heen, zocht zijn mes; voor hem rekte zich een grauwe wolf uit het duister tot de sprong; onder de borsteligscherpe oren flikkerden kleine sluwe mannen-ogen, neep zich het gezicht van Urizzi verfoeilijk bijeen....

....In de langzaam wisselende weken, die naar de nawinter schoven, vroeg Urukagina, ook na zijn genezing, niets aan Thuaa, maar hij bleef zwijgzaam en mistroostig jegens haar. Alleen in het donker werd hij naar haar toegedreven - haastig, schuldbewust, blij, dat hij haar gezicht niet kon zien, en rampzalig omdat hij zich de gekwetste droefenis ervan nauwkeurig voor kon stellen. Hij wist al te goed, dat zij niet de oorzaak was van zijn achterdocht en trieste wrok. Meer nog bijna dan haar ogen ontweek hij die van de dorpelingen, de gesprekken met zijn vrienden. Zelfs al was er niets voorgevallen, wat schande over hem kon brengen - en hij geloofde het - dan was er nog hun medelijden, dat hem stak. De overmoed van de zomerroes was verloren; alles, wat onverdeeld schoon was geweest en het leven een doel gegeven had, was besmet met dezelfde schaduw, die op Risha-Dad woog. - Het dragen van het wolfsvel, dat door een der herders met kennis was bereid, gaf hem geen vreugde meer. Hij begon opnieuw wroetend te peinzen over de leegte des levens, over de onbereikbare, onvermurwbare almacht der goden, onder wier grillige beschikkingen de mens zich heeft te bukken. Het net en de grenzen.... zijn banden hem weer, hielden hem in hun mazen, braken zijn opvlucht. Recht en onrecht telden niet. De bedrijvers van het kwaad schenen alle volmacht te bezitten, naar willekeur te

handelen. Zij schoven zich tussen de stervelingen met een machtsspreuk of een leugen, waarvan men hen niet betichten mocht, omdat de sterken steeds de waarheid spreken en de zwakken heten te liegen.... Urukagina dacht meermalen aan het voorval, dat hij, nu al jaren her, op de markt-oase had gezien: het rechtsgeding tussen den koopman en het voorname heerschap. Wie niet onder een rijk of machtig gesternte geboren was, stiet iedere dag tegen de grenzen. - Toen Urukagina zijn mes van de zwarte korsten wolfsbloed gereinigd had, was het door hem heen geschoten, of het niet beter was, met de moed van de wanhoop, de woede van bloed en aandrift, te keer te gaan tegen de belagers van het leven, zoals het roofdieren-paar in de steppe zich met muil en klauwen had geweerd tegen hem -?

De troebele overpeinzingen van Urukagina werden verergerd door Zarzari's aflopende levenstijd. De oude herder, die het meeste weg scheen te hebben van een weggesmeten wijnzak, waarin het levende vocht is opgedroogd, stierf van dag tot dag verder af; hij hoestte nauwelijks meer, hij vermaalde het zachte voedsel niet, dat Thuaa hem reikte, het drinkwater liep hem uit de mond, hij lag wezenloos in zijn vuil. Als Urukagina een gesprek met hem wilde beginnen, verliep het na weinig woorden tot onzin; de gedachten waren al dood. Haat en afgrijzen vervulden Urukagina bij de aanblik van deze trage ondergang; was het waarlijk de bedoeling der goden, dat kracht en liefde, verstand en arbeid zulk een zinloos onwaardig uiteinde namen....? De euvelmoed van deze gedachten ontging Urukagina niet, ja, ze verschrikte hem; maar hij kon ze niet van zich zetten. -

- Pas de overdaad van het vroege jaar, waarin de kudden opnieuw naar buiten dromden, genas hem voor een groot deel van zijn levensweerzin. Daar waren de rust en vermoeienis tegelijk van het zwerven met de dieren langs de herboren vlakten - daar was de slaap, die hem na elke hete, bloeiende dag in de vergetelheid dompelde, waaruit ieder levend wezen gelukkiger ontwaakt. Des avonds rezen de verre, gedempte, toch doordringende geluiden van de arbeid der boeren aan de hogere stroom; zij zwoegden tot aan de val van de nacht, wanneer de herders al baadden. De waadvogels schreeuwden onder de populieren in het manshoge rietwoud, paarden na driftige schijngevechten, zetten zich tot broeden; de kinderen jubelden en speelden; de hemel had

alle gloeden van de regenboog. De kracht en volte van alles herinnerde Urukagina aan de dagen, waarin hij Thuaa had gevonden en daarmee de zin van zijn eigen bestaan; hij zag haar glimlachen, met afwachtende deemoed, zag de zorg, waarmee zij hem na iedere dag ontving; en voor het eerst roerde zich in hun gezamenlijke nachten de oude tederheid. Thuaa bloeide op onder de vergevensgezindheid van zijn blik en strelingen; haar angst voor hem was geweken; hij schertste zachtjes met haar over haar zwangerschap, maar er was meer dan scherts alleen in het gebaar, waarmee hij, voor zij gingen slapen, zijn hand over haar buik liet glijden om een levensteken van den begeerden zoon.... Hun liefde was stiller, behoedzamer; maar vaak, als zij, in zijn arm rustend, was ingeslapen, lag hij luisterend naar haar vrouwelijke adem, luisterend naar het ruisen van zijn eigen bloedstroom; en het vermoeden kiemde in hem, dat de goden der aarde gif en geneesmiddel tegelijk voor de stervelingen in bereidheid hadden. Dat voorjaar offerde hij meer dan ooit.

* * *

Enkele weken na het nieuwjaarsfeest vernamen de herders, die des avonds uit de nog groen-bloeiende steppe terugkeerden, van verre het jammeren van klaagvrouwen. Het was een geluid, dat hen wel vaker somber had verrast, ook al wisten zij in ieder geval haast vooruit, wie er gestorven moest zijn. Ditmaal keken de meesten uit, of zij Urukagina zagen, en toen zij hem opmerkten, zoals hij naderbij kwam, met angstig gefronst voorhoofd, knikten zij hem veelzeggend toe. Urukagina zelf had geen ogenblik getwijfeld, toen hij het geween vernam: Zarzari moest de duistere reis hebben aanvaard.

Hij haastte zich van de dorpsweide, waar men plaats voor hem maakte, naar de nederzetting; hier en daar stonden kinderen en jongens, die hem nieuwsgierig aanstaarden, of, als zij ouder waren, hun gezichten een meewarige plooit trachtte te geven, waaruit hij opmaakte, dat het verlies hem inderdaad getroffen had. Het huilen en jammeren werd heviger bij elke stap, die hij deed, en toen hij de kaalgetreden open plek bereikte, waaraan Zarzari's hut stond, zag hij ook degenen, die het misbaar maakten. De hut scheen ze niet alle te kunnen bevatten; sommigen kropen half naar binnen, anderen wrongen zich vóor de drempel, wierpen zich

steunend van de ene knie op de andere, en rekten de handen uit hun donkere vormloze gewaden. Zij waren voor het merendeel oud; hun stemmen klonken schor en schril tegelijk; ze boezemden door hun uiterlijk en gekrijt Urukagina een afkeer en een onbestemde vrees in, die samensmolt met zijn afkeer en haat jegens de dood. Ook mannen waren er onder: de grijsaards van het dorp, waarvan er een op een fluit blies, die de mismaaktste en schelste tonen liet horen. - Een bezwering tegen de boze geesten fluisterend ging Urukagina langs een paar van de vreselijke, in hun misbaar voortgaande gedaanten schuivend, naar binnen.

Het duurde enkele tellen, voor hij aan de grauwe schemer gewend was. Hij keek rond. Toen was het, alsof zijn hart bleef staan. Zwarte vlekken sprongen voor zijn ogen. Hij hief de hand op, alsof hij een lijflijke slag moest afweren.

Tegen de wand van de hut zat, als de gerimpelde leren zak zonder inhoud, de oude Zarzari. Zijn ogen waren gesloten en de handen hingen knokig neer. Maar Urukagina zag, dat hij leefde: de onderkaak bewoog aldoor, als wilde de machtloze mond iets zeggen. - De dode gedaante, die op de leemvloer lag opgebaard, was die van iemand anders.

Thuaa!

Hadden twintig, dertig mensen haar naam wanhopig en luidkeels gegild, - schreeuwde hij zelf haar naam met alle kracht, die in zijn longen was? Tijden aaneen leek het, alsof er niet anders was dan het dreunen van haar naam, bij elke hartslag, die in hem samenkromp en ontspande. Hij viel op de knieën neer, hij wierp zich naast de levenloze gedaante onder het rouwkleed. Thuaa...? Hij schoof naar haar toe, terwijl het afschuwelijk gejammer in zijn gehoor terugkeerde en de weerklank van Thuaa's naam in hem overstemde.

Er was nu alleen weer het gehuil van mannen en vrouwen, alleen zijn vertwijfeling. Hij bleef, zonder het te kleed op te durven tillen, dat de dode bedekte, op de leemgrond liggen. Hij sloeg de armen om het hoofd. Het kon Thuaa niet zijn. Het was Zarzari's tijd geweest, om te sterven. Zarzari was uitgesleten als een lemen drempel, uitgedord als een vrucht, waarvan alleen de verschrompelde bolster overblijft. Thuaa was jong; Thuaa droeg zijn zoon.

Zijn zoon! -

Urukagina wist niet, hoe lang hij lag, dat hij daar lag. Hij wilde zich niet oprichten uit zijn neergesmeten houding - wie weet, wie weet, zo schimde ergens in hem een vage hoop, is het enkel een vreselijke droom, een kwelling van de onderwereld; misschien zou hij wakker worden, doornat bezweet en nog zwak van de doorstane verschrikking, maar zou Thuaa levend zijn, naast hem, liefelijk ademend als altijd. - Doch terwijl hij lag, onder het zinloos tieren van de klagers, wist hij, dat het niet Thuaa, maar Zarzari was, die bewogen had, blind, tastend, reeds getekend en gevonnist, om uit de wereld der levenden te verdwijnen, en niettemin gespaard.

Het duurde zeer lang, voor hij eindelijk het hoofd hief en de hand naar de bewegingloze gestalte onder het doodsdoek uitstrekte. Toen hij dit eerste, zoekende gebaar maakte, krijsten de klaagvrouwen luider; zij zweepten zich op tot schokkende tranen onder de ijsbaarlijke muziek en elkanders leedgeschrei. - Op het ogenblik, waarin Urukagina zich eindelijk van de waarheid overtuigde en het gestorven gelaat van Thuaa zag, werd hij stil en bijna verwonderd.

Iemand kwam na een poos bij hem en trok hem weg van de dode vrouw. Men reikte hem een gescheurd gewaad, dat hij werktuigelijk omsloeg; iemand anders vulde zijn handen met as. Hij strooide ze over hoofd en schouders en hurkte tegen de wand, naast zijn pleegvader, die dof steunde, als deed het geweeklaag hem pijn. - Er kwamen vrouwen binnen, die licht ontstaken. In het flakkerend halfduister tilden zij Thuaa's lichaam van de legerstee. Zij wikkelden haar in stroken linnen, die een geur van balsem en zoete olie hadden, en vouwden haar op als een kind, dat in de baarmoeder rust. Urukagina keek er naar, zonder zich te verroeren. De as begon uit zijn haar te vallen, langs zijn gezicht te korrelen, hij proefde ze op de lippen. - Hij knerste zacht met de tanden, in verlorenheid en woede, zonder te weten, dat hij het deed. -

Terwijl buiten een graf werd gedolven - vóor het duister moest Thuaa begraven zijn - droegen de vrienden van Urukagina het lichaam naar buiten. De aanblik van het zonderling- gekromde ding, dat onherkenbaar was in de dunne, buigzame matten, waarin het was gerold, pijnigde Urukagina met nieuwe machtloze verwondering. Hij zag de vrouwen in de hut heen en

weer lopen; zij droegen alle voorraden bijeen, die de dode nodig zou hebben in haar groeve, om niet te verhongeren en te verdorsten, en de levenden op eenzame avonden met haar gevreesde schim te overvallen. Een eerste siddering doorliep Urukagina, toen Urizzi binnenkwam; de priester hield zich krom en had het gezicht onder een plooi van zijn opperkleed verborgen. Urukagina volgde al zijn bewegingen met een dreigende nieuwsgierigheid, waarvan hij zich weer niet bewust was. Urizzi mompelde spreuken, bewoog de handen in de voorgeschreven bezweringen en begon ten slotte water te sprenkelen in de hut, waar men Thuaa uit had gedragen. Daarna wenkte hij Urukagina. Deze stond langzaam op en volgde den priester naar buiten.

De nacht viel; boven het dorp hing de ster van Ishtar, fonkelend groen en blauw, als wentelde zij daarboven met de vlakken van een geslepen kristal. Urukagina keek er naar, terwijl zijn voeten over de aarde liepen, mee met de stoet, die onder nietaflatend gejammer de dode vergezelde. - Hij keek nog naar het hemel-teken, toen men Thuaa in het gedolven graf liet zakken en haar rechterhand uit de lijkwa trok, om er een drinkschaal in te klemmen. Wat had Ishtar hem gebracht, op al zijn offers? Hadden Thuaa en hij iets misdreven? Waarom was zij gestorven, inplaats van Zarzari -?

Niemand gaf hem antwoord op zijn vraag. Snelle handen waren bezig, aan het hoofdeinde van de dode broden in de groeve te stapelen; andere plaatsten schalen en kruiken met water onder het bereik van de hand met de klei-beker. Daarop begon een van de vrouwen - zij was jong als Thuaa en stond op het punt, te worden uitgehuwelijkt - de sieraden van de dode in het graf te werpen: een kinderlijke halsketen van schelpen, maar ook de oorringen, de sierspelden, die zij als bruidsgeschenk ontvangen had, een zilveren enkelring, armbanden, en ten slotte de gevlamde kralen, die Urukagina voor Thuaa op de najaarsmarkt had gekocht, en waarop zij beiden zo trots waren geweest. Urukagina richtte bij de heldere, korte geluiden, waarmee de sieraden op elkaar in het graf vielen, de blik naar de omstanders. Voor het eerst zag hij Abi-Ishar, voor het eerst de moeder van Thuaa, al moesten die er al lang zijn geweest, ook in de hut; de kleine zusters van Thuaa stonden tussen de klaagvrouwen, even donker toegetakeld als deze. Geklaagd werd er niet luid meer; de vrouwen

waren moe en verhieven hun stemmen nog slechts bij tussenpozen. Urukagina zag, hoe allen zich aan elkaar schenen te klemmen, toevlucht te zoeken bij elkaar; slechts hij stond, zonder verwanten, alleen, en keek van het graf naar de machtige, onaangedane ster der godin, die over het dorp wentelde. -

Terwijl er leem in de grafkuil werd geworpen en door dof klakkende voetzolen vastgestampt, opdat geen roofdier de groeve zou kunnen schenden, verstrooiden de klaagvrouwen zich. Nog één keer kwamen de bloedverwanten en Thuaa in de hut van Zarzari bijeen, om het lijkmaal te nuttigen. Urizzi en Urukagina waren de enigen, die bij het graf bleven. De priester voltrok zijn ambt volgens de voorschriften; hij wijdde de plek tegen de bezoeking der boze geesten; eentonig en vermoeiend vielen de toverspreuken van zijn lippen; daarop sprak hij de gebeden van het laatste geleide, dat in het onnoembare rijk van Erishkigal[1)] eindigt. De woorden doortrokken Urukagina met een zweem van het oude angstgevoel, dat hij zo goed kende, ook al bleven ze ver en vaag: '....Aarde is hun voedsel - hun onderhoud klei - geesten fladderen rond als vleermuiswieken - op poorten en drempels ligt het onaangetaste stof....'

De parelmoeren weerschijn boven de tamarinden verzweefde in de melkige glans der sterrenacht, toen Urizzi zweeg, met een boog om Urukagina heen liep, als was hij onrein, en in de richting van de priester-hut verdween. Urukagina hoorde de nachtgeruchten van de steppe, het schichtig vleugelgeklep der te ruste gaande vogels langs de kreek. Een muggenzwerm snerpte langs hem, aangetrokken naar de wasemende dieren der weide. -

Het was een jaar geleden, op zulk een avond, dat Urukagina de kleine, naakte Thuaa in het riet had achtervolgd. -

Toen hij langzaam naar de hut terugkeerde, was het, als hield hem iets staande. Hij tastte met de hand langs het voorhoofd. Er roerde zich iets in de gevoelloosheid van zijn binnenste. Het was een vraag. Hij luisterde naar zichzelf. En eensklaps wist hij, wat hij weten wilde - wat geen mens hem bij al het rouwmisbaar nog had verteld: de oorzaak van Thuaa's dood!

Hij vond, toen hij haastig de hut betrad, de tien of twaalf mannen en vrouwen, waarmee Thuaa vermaagschapt geweest was,

1) Erishkigal = de godin der gestorvenen.

aan het lijkmaal. Zij waren nog steeds, zoals hij, in hun verscheurde gewaden, de as lag op hun hoofd, enkele vrouwen hadden hun gezichten met vale leem besmeerd. Het belette hen niet, om hun gulzigheid bot te vieren en te eten en te drinken met de drift van nabestaanden, die zich in hun hart verheugen, dat zij gespaard zijn gebleven. Abi-Ishar en de moeder van Thuaa behoorden tot de weinigen, die niets tot zich namen. Niemand sprak; alleen het mondgesmak der eters klonk, af en toe gromde Zarzari als een ziek dier op zijn vuile legerstee. - Urukagina richtte de blik op Abi-Ishar met heel de stijgende achterdocht, die de gevoelloosheid in hem begon te doortintelen. De herder sloeg de ogen neer en sloot de handen krampachtig ineen. Urukagina nam de blik niet van hem af. Hij zag, dat Abi-Ishar een, twee maal vluchtig en waarschuwend opkeek, als vermoedde hij Urukagina's gedachten, en daarna het hoofd afwendde.

Urukagina at en dronk iets van wat iemand hem voorzette, maar hij bleef hardnekkig vervuld van de vraag, die daar buiten, bij het vallen van de nacht, in hem gerezen was. Hoe had Thuaa kunnen sterven, nadat zij des morgens, loom en gelukkig als steeds na hun verzoening, naast hem was ontwaakt, en neuriënd de herderstas voor hem had gevuld? Wat was er deze dag gebeurd, terwijl de mannen in de steppe waren -? Hij begreep, dat hij het nog niet vragen kon, nu nog niet; maar hij was er zeker van, dat de anderen het wisten en verzwegen. Hij bedwong zich met moeite, om de vraag niet luidop te spreken, zolang het lijkmaal duurde; doch niet zodra waren Thuaa's verwanten uit de hut verdwenen, of hij knielde naast Zarzari neer, die hem in het olie-licht met doffe spleetogen aanzag, en schudde hem.

‘Wat is er gebeurd? Wie heeft Thuaa vermoord?’

Hij had het laatste woord nog niet gesproken, of hij begreep de aard van zijn eigen vermoeden. Hij dorst op dat ogenblik niet verder denken. Zarzari's tandloze kaken trilden en sloegen op elkaar. Urukagina liet de skelet-armen van den oude los en staarde in de traag op en afgaande tong van het licht. Hij voelde zijn ogen naar een andere, kleuriger schittering getrokken; het was de met steentjes bezette greep van het bronzen mes, dat uit een plooi van het rouwgewaad stak. Urukagina wierp de besmeurde zak van zijn schouders en nam het mes in de hand. Terwijl hij naar de lichtweerspiegeling op het ontblote lemmet keek, groeide het

vermoeden, dat hij niet ten einde wilde denken, met ongehoorde kracht. -

Enkele dagen aaneen torste Urakagina alleen de last van deze weetgierige wraakzucht; en in die tijd trachtte hij nog éens, Zarzari aan het spreken te krijgen, hopende, dat die iets zou hebben bemerkt van het vreselijke, dat er moest zijn voorgevallen. Urukagina zat bijna een uur naast den oude, smeekte, drong aan, sprak langzaam en overredend; maar de kindse verblinding bij den oude was zo volkomen, dat het Urukagina duidelijk was, dat hij van zijn pleegvader nooit iets over Thuaa's uiteinde te weten zou komen. Zarzari glimlachte onnozel, toen hij de naam van Thuaa vernam, maar dat was het enige en nog verduisterde teken van rede, wat Urukagina van hem ontving op al zijn wanhoopspogingen. -

Zouden de dorpelingen, dier er meer van wisten, spreken? Urukagina hoopte het, wilde het. Hij vorste bedekt, maar zij, die hij er over aansprak, begrepen al te goed, wat hij bedoelde, en vermeden het, smartelijk en verlegen, over de dood van de jonge vrouw een woord te zeggen. Zelfs Abi-Ishar, tot wien Urukagina zich ten einde raad wendde, haalde de schouders op, en toen Urukagina woedend werd en hem scherpe verwijten deed, liet hij die uitbarsting zo lijdzaam over zich gaan, dat er voor Urukagina geen twijfel meer bestaan kon: de herders en hun vrouwen voelden zich door angst gebonden, en die angst kon maar één oorzaak hebben - Urizzi. -

Urukagina schrok er bijna van, toen de priester op een avond onverwacht de hut binnenkwam, nadat hij Urukagina in de dagen vlak na Thuaa's dood en begrafenis vermeden had als een ziekte. Urukagina, die zich juist had gebukt, om Zarzari een schaal water te reiken, begon zo te beven, dat hij de kom uit zijn handen liet vallen. Hij keek naar den roerlozen priester; daarop keken ze beide een oogwenk naar de stukken. Urukagina zei geen woord. Het beven bleef het langst in zijn knieën; hij bemerkte het nog, toen hij met de voet de leemscherven op zij veegde. - Eindelijk kwam Urizzi een paar passen dichter; het licht van de olie-vlam viel op zijn gezicht, de neus glom met sterke, vlezige boog.

Urizzi trok het witte gewaad wat nauwer om zich heen, kuchte en ging, zonder uitgenodigd te zijn, op een der rietmatjes zitten.

Urukagina bleef staan, de handen hingen hem slap langs de zijde, hij voelde het tintelen van zijn bloed boven de polsen.

Urizzi kuchte nog eens en begon, terwijl hij naar zijn korte, dikke handen keek, te spreken.

'Vrede met Urukagina....'

Urukagina antwoordde niet. Hij was het beven meester; maar het bonzen van zijn bloed scheen bij elke klop een donkere, giftige warmte door zijn lichaam te stuwen.

Urizzi sprak verder; Urukagina was niet bij machte, te luisteren; het was, als fluisterden er vlak aan zijn oor schuifelige, bezeten tongen door de woorden van den priester heen, die hem ijl en ver bleven. Het enige, wat Urukagina er in zijn woedende verwarring uit op kon maken, was, dat de priester zijn loon kwam vorderen voor de lijkdiensten, die hij had bewezen; de jonge herder hoorde hem spreken van zeven urnen wijn, twee honderd broden, honderd maten koren, een gewaad of stof voor een gewaad, een lam voor het brand-altaar en nog meer dingen.... dingen, wier welbekende buitensporigheid aan het berekenend verstand van Urukagina ontsnapte, omdat er maar één vraag was, die hem bezig hield. - Hij bemerkte eensklaps, dat Urizzi midden in een opsomming stokte, en hem aanzag met opgetrokken, in het licht zwart schijnende wenkbrauwen.

'Wat weet ik dáarvan?' zei de priester toen, op een ruwe, snelle toon, die plotseling veel nader was dan de vreemde, onbevatbare woorden, die hij totnogtoe had gezegd; en Urukagina begreep, dat hij luidop de vraag gesteld had, hoe Thuaa zo snel had kunnen sterven.

Urukagina handelde, alsof er nog steeds slissende, duistere woorden bij zijn oor gesproken werden; handelde, alsof hij met het hoofd in een rosse wolk stond; hij had niet anders gekund. -

'Thuaa is dood; en mijn zoon is dood, vóor ik hem heb kunnen zien,' hoorde hij zichzelf zeggen. Hij zag een haastige knippering langs Urizzi's ogen gaan, die zich aan het bollend vlees en de zenuwen van het gezicht meedeelde; daarop verstrakte de priester, zijn mond werd klein en smal, de flikkering der ogen onoprecht.

'Er is geen mens in het dorp, die niet betreurt, wat Thuaa is overkomen,' zei Urizzi slepend. 'Weten wij iets van de bedoeling der goden? - Wie des avonds nog leefde, is des morgens

dood. Plotseling wordt hij aangegrepen, ter aarde gesmeten. In het ene ogenblik zingt en speelt hij nog. En in één oogwenk jammert hij als een klaagwezen -, zo staat er in het dodengebed.'

Hij sloeg de handen ineen en liet de duimen bedachtzaam om elkander draaien.

Urukagina bleef, waar hij stond, maar hij boog zich licht naar den zittenden priester.

'Ik heb alle hoge goden geofferd,' zei hij dof, 'en Ishtar in het bijzonder. De goden kunnen niet gewild hebben, dat zij mij ontnomen werd, zoals de wolven de lammeren van de kudde nemen -'

De priester trok een vragend gezicht, ontvouwde de handen, spreidde de vingers wijd vaneen.

'Zoals de wolven het lam!' zei Urukagina opnieuw, gesmoord en dreigend, en tegelijk met de verholen genoegdoening, dat hij eindelijk alleen tegenover den priester stond; de kindse Zarzari telde niet meer mee, hij begreep nauwelijks nog, dat Urizzi aanwezig was.

Urizzi deed een zware poging, om op te staan, maar zij mislukte, en hij nam de schijn aan, als was hij slechts anders gaan zitten. Zijn gemaakte deelneming en uitdrukking van peinzend leed werden overschaduwd door een trek van nieuwe ongerustheid, die zijn mondhoeken neertrok.

'Ik begrijp de heftigheid van je smart -,' zei hij, maar de woorden, die hij nog verder had willen spreken, vielen in onsamenhangende klanken uiteen; Urukagina was met één grimmige stap bij hem gekomen, had hem bij de schouders gevat, en twee, drie keer geschud. Het was de eerste maal, dat hij den priester had aangevat. Sinds zijn vroegste dag in het dorp, van maan tot maan, had hij de zwaarte en vermeende kracht van den groten, heiligen man gevreesd. De rosse wolk, waarin hij handelde, scheen op te trekken in het gebaar, bij het nieuwe, verheugende besef, hoe sterk hij zelf in deze drie jaar was geworden. Onder zijn handen schokte het logge schoudervet van den priester. -

Ditmaal won de verontwaardiging van Urizzi het van zijn zwaarlijvigheid; hij sloeg Urukagina's greep weg, hees zich met fluitende adem overeind.

'Je zet je vuile handen op mijn priesterkleed!'

Urukagina weifelde; nu Urizzi weer voor hem stónd, groot-

machtig en breed in het plooigewaad, was hij een paar tellen onzeker van zichzelf, zijn sterkte, zelfs van zijn achterdocht. Maar hij zag, dat onder de rood oplopende verontwaardiging van Urizzi de ongerustheid bléef - de blik stond klein, tussen de vetrimpels, die het gezicht zo indrukwekkend breed lieten schijnen, nepen ogen, neus en mond angstig dicht bij elkaar.

Urukagina lachte, en toen hij zijn eigen smalende lach hoorde, was ook de weifeling verdwenen. Hij hief de handen voor den priester omhoog.

'Mijn handen zijn gewassen,' zei hij daarop, kortaf; 'ik vrees, Urizzi, dat ze reiner zijn dan de uwe.'

En voor de tweede maal vatte hij den priester aan, zo knellend, dat het 'ai' van Urizzi hem opnieuw het zelfvertrouwen schonk, dat hij tegen den geweldenaar was opgewassen.

'Ik moet weten, wie Thuaa heeft vermoord!' zei hij, woord voor woord met nadruk uitstotend.

De priester sloot de ogen en trachtte, zich met een ruk te bevrijden. De hoogmoed van deze tegenweer verdubbelde Urukagina's toornige kracht. Hij wrong den groten, loggen man langzaam op de knieën.

Urizzi's lippen sidderden als bij een verbeten hond.

'Wees voorzichtig, Urukagina,' stiet hij uit - 'bezin je, voor je je aan den dienaar van je godin vergrijpt -'

Urukagina stiet hem de knie in de ribben.

Urizzi's hoofd schokte bij de stoot als een logge bloemknop op een welkende steel. Het bloed steeg hem naar de wangen: ze aderden zich paars en blauw.

'Ik roep de godin aan tot getuige van deze schennis....!' steunde hij. 'Zij zal het je vergelden, deze misdaad, met pest en uitslag - Ai!'

'Vertel mij de waarheid,' dreigde Urukagina. Hij drukte Urizzi dichter ter aarde, zodat de priester met de ene helft van zijn gezicht tegen de vloer geperst lag. Urizzi keek hem vanonder de duistere brauwen aan en gromde nieuwe vervloekingen:

'Je vergeet, wien je voor hebt.... Je spot met het heiligste gevaar.... Ik kan de schrikgeesten van Nergal[1)] over je roepen... De razernij van Adad[2)] bezweer ik over je, als je niet loslaat -

1) Nergal = god van onderwereld en pest.
2) Adad = weergod.

Ai! - Ik beveel de slangen en schorpioenen - mijn bescherming staat niet langer tussen jou en de dolle nachthonden, de rammen der zee - -'

Urukagina's handen lieten niet los.

'Ik weet, wat ik heb te vrezen,' zei hij gesmoord. 'Maar ik wáag het.... alles is nu om het even.... De weergod mag mij slaan en de storm mij nemen.... Zonder háár is het leven zinloos.... zij was mijn doel -' Zijn woorden haakten zich in elkaar, hij kon niet anders meer dan Thuaa's naam uitspreken. En bij elke keer, dat hij dit deed, viel zijn woedende, gebalde vuist tegen het achterhoofd van Urizzi, waar het zich verbreedde in de plompglanzende, rood aanzwellende nek.

'Je bent verloren -,' steunde de priester, die hem nog steeds zijlings met één belopen oog aanstaarde. - 'Niets kan je redden, nu ik het niet meer wil -'

'Boze geesten had ik ook te vrezen vóor vandaag,' hijgde Urukagina, die zijn vuist liet rusten. 'Mijn lot kan niet erger worden - Het enige, wat ik nog weten wil, is de oorzaak van Thuaa's einde!' besloot hij, terwijl hij scherpe tranen naar zijn ooghoeken voelde dringen. De beslissing van dit ogenblik, waarin hij tussen de voormalige angst en een nieuw, gevaarlijk, maar aanvurend gevoel van bevrijding zweefde, stond hem schrikkelijk helder voor de geest. Hij veegde de tranen met snelle, ruwe hand weg; zij verblindden hem te zeer.

'Vertel!' dreigde hij.

Urizzi lag stil, alleen zijn zware, witte buik golfde onder het verkreukt gewaad. Aldoor keek hij met het ene vrije oog naar Urukagina. Woelende gevoelens van overrompeldheid, haat en pijn loensden er in.

'Thuaa -' begon hij, en zweeg, als bedacht hij zich.

Urukagina's vuist viel weer tussen zijn schouders.

Korte tijd knipperde Urizzi met de wimpers. Daarna sprak hij, trager en met verstolen hoon.

'Eén ding wil ik je zeggen, Urukagina, van wien de goden van nu af hun handen hebben weggetrokken.... Voor een ontlopen slaaf, een vondeling, die dood-arm hier kwam, is je hoogmoed ongehoord.... Het is je eigen aanmatiging, die Thuaa's dood heeft veroorzaakt.... Ten slotte is het een eer, wanneer de vertrouweling der goden zich verwaardigt neer te buigen naar de

vrouwen der herders - en allen weten het, en niemand heeft ooit aan dat priesterlijk recht getornd -'

'Récht?' viel Urukagina uit.

'Er is een recht, dat geboekstaafd is en een recht, dat in de gewoonten van de stervelingen zelf is gegroeid -' zei Urizzi, met een poging, om de oude, verloren geraakte toon van staatsie en overwicht te herwinnen. 'Indien je Thuaa niet had gekweld met je naijver en achterdocht, zou zij mij niet ontvlucht zijn, toen ik haar de eer waardig keurde, aan mij, den middelaar tussen mens en god, te behoren -'

Urukagina luisterde roerloos. De eerste tip van het geheim werd gelicht. Thuaa was Urizzi 'ontvlucht'. Thuaa had geweten, wat de schennis van haar huwelijksstaat door Urizzi voor hem, Urukagina, betekende. Maar hoe had zij kunnen stèrven?

'Verder -' drong hij, den priester stompend, aan. 'De gehele waarheid!'

Urizzi wachtte enkele tellen.

'De gehele waarheid is, dat zij niet naar mij luisterde, toen ik haar opzocht....' Hij wachtte weer, koude spot in de ogen, 'Je hebt haar goed afgericht in je hooghartige inbeelding, dat moet ik zeggen: ze rukte zich los met de woede van het ooi, dat de ram buiten de paartijd niet haar nabijheid duldt.... Ze rukte zich los, om de dood tegemoet te rennen - alsof de dood verkieslijker was dan de liefde van Urizzi -!'

De priester vertrok de mond tot de haatlijke grijns, die Urukagina vroeger in zeldzame, ongehuichelde ogenblikken bij hem had gezien.

Urukagina's greep op het logge priesterlichaam verhardde zich. Hij wist, dat hij straks, als Urizzi had uitgesproken, het mes zou nemen, om hem neer te steken. Hij wist, dat dit het einde worden moest, van den priester, en waarschijnlijk van hemzelf. Hij zag ook niet verder dan dit einde. De dwingende, verlossende kracht van deze voorstelling spande hem tot het uiterste.

'Ik wil weten, hoe zij gestorven is -,' zei hij tussen opeengeklemde tanden.

Urizzi sloot het boos loensend oog, zonder dat de hoon-trek van zijn gezicht verdween.

'Ik heb alles gezegd, meen ik,' zei hij met dezelfde traagheid, en ieder woord scheen bedoeld, om Urukagina's pijn te verscher-

pen: ‘De kuise bedvriendin van Urukagina rende weg voor mijn toenadering - zij rende naar de rivier. Waarschijnlijk, om zich rein te wassen van mijn aanraking!’ Hij lachte kort en snauwend, en het oog ging weer open, vals als voorheen. ‘Ik zag haar vallen, ergens aan de kreek. Toen zij niet opstond, ging ik kijken. Ik was niet meer alleen, want vrouwen waren hier en daar uit de huizen gekomen en volgden me op enkele passen. Toen we bij haar kwamen, zagen we, dat ze met het hoofd tegen de grote steen was geslagen, waarop de wasvrouwen het linnengoed schoon wrijven. Ik heb haar (al had ik haar die genade niet hoeven te bewijzen) met spreuken en bezweringen trachten te redden, want zij leefde nog. Maar zij gaf mij een blik, alsof ik de weerwolf zelf was - zij wilde door mij niet gered worden, de kleine feeks... De vrouwen droegen haar stervend van de plek. Zeg nu zelf, wie haar vermoord heeft: haar vrees voor jouw naijver, of -’

....Toen Urukagina zich oprichtte uit de vurige wolk, die er bij de laatste woorden van den priester opnieuw over hem was gedaald, zag hij, zich langs het voorhoofd vegend, bevreemd, hoe Urizzi niet meer leefde. Het zwaarlijvige, grote lichaam lag met opgetrokken knieën, de armen waren om het hoofd geslagen; dwars er over stonden verscheidene messteken. De witte wol, die langs de borst plooide, begon zich donkerrood te kleuren. Bloed, dacht Urukagina, en begon te trillen. Hij keek naar zijn hand. Het mes was er nog in. Het mes van Zarzari. Het wolven-mes. Hij zocht met de ogen naar den ouden herder. Die leunde tegen de wand als steeds; zijn onderkaak maalde een onbegrijpelijk steunen weg.

* * *

Er stonden zwijgende, ontdane mensen bij de ingang van de hut, toen Urukagina naar buiten liep. Zij hadden misschien al lang zo gestaan. Toen hij op hen toetrad, weken zij vaneen; een moeder greep haar kind, dat zich losgemaakt had, en drukte het stijf tegen zich aan. Urukagina keek naar welbekende gezichten: Saggal, Shuttruk, Purshargal. Zijn vrienden.

Urukagina hief de hand met het mes, wilde hen braverend tonen, welke wraakdaad hij ook voor hen had volvoerd. Zij sloegen de ogen neer, of draaiden zich om. De vrouwen hulden zich in hun mantels; de moeder met het kind vluchtte weg. - Het was het einde.

Urukagina begreep het redeloze gevoel van voldoening niet,

dat hem bij alle matheid van zijn lichaam vervulde. Hij wist echter, dat hij gaan moest. Men wierp hem, den moordenaar, uit. Hij had een priester verslagen, de straf van dood en uitbanning op eigen hoofd geladen. Het deerde hem niet; maar hij wist, dat hij gaan moest, terwille van de achtergeblevenen, die de vergelding der godin zouden moeten duchten. Hij liep tussen hen door, zonder dat het raadselig voldane gevoel hem verliet. Hij ging in de richting van het water; de hemel daarboven was als de zachtrode, geweldige halve binnenzijde van een geopende vrucht; de weerglans schubde de kleine golfslag, die de riviertak deed rimpelen. Het was een vertroostend, vredig rood, geheel anders dan het donkere, noodlottige, dat zich over Urizzi's wit gewaad had uitgebreid. -

Terwijl hij liep - de moeheid was overgegaan in een trillen en knikken van zijn ledematen - kwamen de nachtbomen aan de kreek vol duister, de hemel werd zwartblauw en onherkenbare nachtgeruchten roerden zich rondom hem. Hij bleef staan, toen hij haastige passen achter zich vernam, vergezeld door het trappelen van hoeven. Hij keerde zich om en bemerkte een man met een ezel, die hem volgde. In de snelvallende schemer herkende hij naast het dier Risha-Dad. Verwonderd wilde hij op hem toetreden. Risha-Dad liet den ezel stilhouden en hief de hand; zijn stem klonk vreesachtig en scherp:

'Kom niet bij mij, Urukagina! Raak mij niet aan!'

Urukagina wierp een blik achter Risha, op de nederzetting, die hij verlaten had. Onder de blauw overschaduwde hemelronde glooide de terp met de leemhutten nauwelijks zichtbaar; alleen de lichtjes vonkten, alsof er een zwerm vuurvliegen was neergestreken.

Risha-Dad nam hem onbeweeglijk op. Toen zei hij, zachter:

'....Je moet snel vluchten.... Men stuurt je dezen ezel. Ik heb ook je wolfsvel meegebracht....'

Urukagina glimlachte en vroeg:

'Men haat mij, men verafschuwt mij en men stuurt mij een ezel, opdat ik ontsnappen kan -?'

Risha-Dad onderbrak hem.

'Ga haastig, voordat wij spijt krijgen en jacht op je maken, om je aan den ishakkum over te leveren - Ga, ga -!'

De gemaakte hardheid van zijn stem was niet bij machte, de

droefenis ervan te niet te doen. Hij wierp Urukagina de teugel toe; ze zwiepte kort door de lucht en viel weer neer; de afstand tussen de twee mannen was te groot. Maar het scheen Urukagina een gebaar van vriendschap - een zwakke poging van Risha-Dad, om dat, wat gewelddadig gebroken was, nog éens te binden. Urukagina trad op het rijdier toe, klopte het op het strubbelig-korte nekhaar, als klopte hij zo alle oude makkers ten afscheid op de schouder. En met het gezicht naar de benige, lange mannengestalte gekeerd, die een pas achterwaarts had gedaan, vroeg hij, over de kop van den ezel heen:

'Had ik dan geen gelijk, Risha-Dad?'

De herder keek schuw achterom, alsof men in het dorp kon horen, wat zij bespraken. Maar het dorp was ver. Toch antwoordde Risha-Dad niet. Hij deed nog een pas achteruit,bleef opnieuw weifelend staan. Verwachtte hij, dat Urukagina méer zou zeggen? Urukagina wist niet, wat er nog te zeggen viel; alles was gesproken, en alles was hem duidelijk. Hij nam het wolfsvel, dat dwars op den ezel lag, sloeg het over de linkerschouder en snoerde de gordel er over heen, zodat hij het niet verliezen kon. Terwijl hij het deed, schoot het hem te binnen, dat hij nog iets moest zeggen aangaande Zarzari - vragen, of men goed voor hem zijn zou, zo lang hij leefde; - maar tegelijkertijd leek alles, wat deel van zijn vroeger leven uitmaakte, hem een beuzeling tegenover dat, wat hem te wachten stond. Hij wierp nog een blik op den zwijgenden Risha-Dad en het dorp, waarvan de nietige lichtjes achter den herder gloeiden.... het dorp, dat Risha terug verwachtte met alle vertrouwdheid en zorg, die mens en gedierte tesamenhouden.

Urukagina zwaaide het rechterbeen over den ezel, en stiet, toen hij schrijlings zat, het dier de knieën in de flank. De eerste onzekere sprongen van het beest gingen allengs over in een kort, gelijkmatig schommelen. Urukagina's ogen richtten zich in de onbekende nacht, die bij de draf licht langs zijn oren suisde. Hij verbeeldde zich, dat Risha-Dad nog iets riep, maar hij keek niet om. Hij verwonderde zich alleen, dat het besef van afgematte voldaanheid hem bij alle troebelingen van zijn binnenste geen ogenblik wilde verlaten.

THEUN DE VRIES

(*Wordt vervolgd*)

De geestrijke ridder Don Quichot van de Mancha
Door Miguel de Cervantes Saavedra

Negende hoofdstuk
Waarin een einde komt aan den vervaarlijken strijd tusschen den kloeken Biskajer en den dapperen held van de Mancha.

In het eerste deel van deze historie lieten wij den dapperen Biskajer en den roemruchten Don Quichot achter[1)] met opgeheven blanke zwaarden, op het oogenblik dat zij elkander twee verwoede houwen wilden toebrengen, twee houwen zóó hevig dat hadden zij doel getroffen, de een den ander op zijn minst van top tot teen in twee helften gekliefd zou hebben, doormidden gespleten als een granaatappel. Maar op dit hachelijk oogenblik brak de fraaie geschiedenis eensklaps af zonder dat haar auteur ons er kennis van gaf waar vervolg en slot te vinden was.

Dit woog mij zwaar op het hart, want de smaak die mij het weinige dat ik er van gelezen had verschafte, sloeg om in tegenzin als ik bedacht hoeveel moeilijkheden er nog voor den boeg lagen eer alles ontdekt was wat naar mijn meening nog aan het schoon verhaal mankeerde. Het scheen mij niet wel mogelijk en in strijd met den loop der dingen, dat het zulk een goed ridder gefaald zou hebben aan een geletterde die de taak op zich nam zijn nog nimmer aanschouwde heldendaden te boek te stellen; immers dit was nog nooit ontzegd aan eenig dolend ridder,

> ‘*een van hen van wie men zegt*,
> *dat zij uitgaan op avonturen*’.[2)]

Immers, had niet elk van hen altijd een geletterd man bij de

hand, en soms wel twee, die juist van pas niet alleen zijn heldendaden beschreven maar zelfs zijn geringste gedachten en beuzelarijen boekstaafden, hoe verborgen ze ook wezen mochten? En hoe zoude zulk een voortreffelijk ridder zooveel onfortuinlijker zijn, dat hem onthouden werd, wat Platir[3] en zijns gelijken, wellicht zelfs te ruim, te beurt viel? Dit is de reden waarom ik maar niet kon gelooven dat zulk een krijgshafte geschiedenis onvoltooid en verminkt lag; ik weet dit aan den boosaardigen tijd, verwoester en verslinder aller dingen, die ook dit óf verborgen hield óf te niet had doen gaan.

Alevenwel en echter wilde het mij voorkomen dat daar er zich immers onder 's mans boeken werken van zoo jongen datum bevonden hadden als *De Ontgoocheling van de Jaloezie* en *De Nimfen en herders van den Henares*[4], ook zijn geschiedenis zeer wel van jongeren tijd zou kunnen zijn en dat, al ware zij niet op schrift gebracht, er wellicht nog veel van voortleefde in de herinnering van zijn dorpsgenooten en het landvolk in den omtrek. Deze overweging bracht mij eerst in verlegenheid, maar deed mij toch verlangen werkelijk en naar waarheid het gansche leven en de wonderbare daden te leeren kennen van dezen onzen vermaarden Spanjaard Don Quichot van de Mancha, sieraad en toonbeeld van[5] de ridderschap zijner geboortestreek, en de eerste die zich in onzen tijd en in deze dagen van rampspoed[6] wijdde aan de beoefening van het moeitevol bedrijf der dolende ridders, aan het wreken der verdrukten, het ondersteunen der weduwen en de bescherming dier maagden, welke op telgangers gezeten met de zweep in de hand[7] over berg na berg en door dal na dal reden, zwaar beladen met alle lasten van haar maagdelijken staat; want ach, zoo geen enkele lamlendeling, geen enkele boerenkinkel[8], geen enkel geweldig reus ze verkrachtte, waren er in die lang vervlogen dagen wel maagden die na tachtig lange jaren, waarin zij geen nacht onder dak sliepen, zoo ongerept ten grave daalden als de moeder die haar had gebaard[9]. Waarmede ik maar zeggen wil, dat om deze en andere redenen onze wakkere Don Quichot duurzamen en bijzonderen lof waardig is; en ook mij mag die niet ontzegd worden, vanwege de moeite die ik mij getroost en den ijver dien ik betoond heb bij het zoeken naar het slot van deze verkwikkelijke geschiedenis; al weet ik dan zeer wel dat zoo de Hemel, toeval en geluk mij niet geholpen hadden, de wereld

verstoken ware gebleven van het genoegen der tijdpasseering dewelke ieder die de historie met aandacht leest, wel gedurende een uur of wat zal weten te vinden. Hoe dat zij, ik vond het slot aldus:

Op een goeden dag slenterde ik in Toledo langs Alcaná[10], en daar komt een knaapje aan, dat een paar oude boeken en paperassen aan een zijdehandelaar wil gaan verkoopen; ik ben gek op lezen, ik lees zelfs oud papier dat op straat ligt, en zoo nam ik gedreven door mijn natuurlijke neiging den jongen een van de boeken af die hij wilde verkoopen en zag dat de letters Arabische karakters waren. Hoewel ik ze ken, kan ik ze niet lezen, zoodat ik eens uitkeek of er daar in de buurt niet een morisk te vinden viel die het Kastiliaansch kende[11] en tevens bekwaam was deze karakters te ontcijferen. Het viel niet moeilijk zulk een tolk te vinden: zelfs al had ik hem voor een oudere en betere taal gezocht, dan had ik hem daar ook wel gevonden[12]. Welnu, het toeval voerde er een op mijn pad die zoodra ik mijn wensch te kennen gaf en hem het boek ter hand stelde, het middenin opensloeg; en hij las er nauwelijks in of hij lachte. Ik vroeg hem waarom, en hij zei dat het om een kantteekening was, die er in stond. Ik vroeg hem mij te vertellen wat daar dan wel geschreven stond en hij zei al lachende:

'Er staat hier, op den rand van de bladzijde zooals ik al zei, het volgende geschreven: "De Dulcinea van El Toboso die zoo vaak in deze geschiedenis wordt genoemd, had naar men zegt de beste hand van varkensvleesch pekelen die ooit een vrouw in de Mancha gehad heeft".'

Toen ik den naam 'Dulcinea van El Toboso' hoorde uitspreken stond ik stom van verbazing, want terstond schoot mij de gedachte door het hoofd dat in deze paperassen wel eens de geschiedenis van Don Quichot zou kunnen staan. Met deze gedachte drong ik er bij hem op aan mij den titel voor te lezen, waarna hij voor de vuist weg het Arabisch in het Spaansch vertaalde, en zeide dat er stond '*Geschiedenis van Don Quichot van de Mancha geschreven door Cide Hamete Benengeli*[13], *Arabisch geschiedschrijver*[14].' Met moeite verheelde ik de blijdschap die mij overkwam toen de titel van het boek mij in de ooren klonk en ik kocht voor een halven reaal[15] alle papieren en boeken van den knaap, onder den neus van den zijdehandelaar weg. Als die jon-

gen zijn hersens gebruikt had en gesnapt hoe ik er op gebrand was, had hij alle kans gehad meer dan zes realen uit dat koopje te slaan. Ik ging op staanden voet met den morisk naar de kloostergang van de kathedraal, en daar vroeg ik hem beleefd alles, tenminste al wat over Don Quichot handelde, zonder besnoeiing of mooimakerij in het Spaansch over te brengen; hij kon er voor krijgen wat hij wou. De man was tevreden met twee arroba's[16] rozijnen[17] en twee fanega's tarwe[18] en beloofde alles snel, precies en getrouw te vertalen; maar ten einde de zaak nog meer spoed bij te zetten en de schoone kans van de gelukkige vondst te benutten, nam ik den morisk mee naar huis, waar hij in een maand of anderhalf de heele geschiedenis vertaalde, gelijk men ze lezen kan zooals ze hier volgt.

In het eerste boekdeel stond het gevecht van Don Quichot getrouw afgebeeld, beiden in de postuur, zooals die in de geschiedenis beschreven wordt, met geheven zwaard, de één zich dekkend met de rondas, de ander met het kussen, en het muildier van den Biskajer zoo naar het leven geteekend dat men al op boogschotsafstand zag dat het een huurbeest was. Onder de voeten van den Biskajer stond een opschrift luidende: '*Don Sancho de Azpeitia*', hetgeen dus ongetwijfeld zijn naam moest zijn; en onder de voeten van Rossinant stond ook een opschrift, luidend: '*Don Quichot*'.

Rossinant was wonderschoon afgebeeld, machtig groot en lang van leden, zoo mager en zwak in de flanken, zoo schonkig en beenderig en zoo uitgemergeld, dat het dier in het openbaar vertoonde hoe juist en terecht het den naam Rossinant droeg[19]. Daarnaast stond Sancho Panza, die zijn ezel bij den halster hield en onder den ezel zijn pooten stond alweer een opschrift, luidende '*Sancho Zancas*', hetgeen verklaard werd door wat de teekening zien liet aan dikken buik, kort lijf en lange beenen; om deze reden droeg hij dan ook den naam *Panza*[20] en *Zancas*[21], de twee bijnamen waarmee hij soms in de geschiedenis wordt genoemd[22].

Enkele andere kleinigheden zouden de aandacht nog kunnen vragen; maar deze zijn alle van gering belang en hebben met het waarachtig verloop der historie weinig te maken, en alleen de waarachtige historie is immers de goede.

Indien men wat dit betreft in eenig opzicht haar juistheid in twijfel zou willen trekken kan dit slechts geschieden om reden

dat de auteur een moor was en het algemeen bekend is dat lieden van deze natie groote leugenaars zijn. Daartegenover staat echter dat daar de mooren immers onze vijanden zijn, de schrijver zich eer zal hebben schuldig gemaakt aan een te weinig dan aan een te veel. En zoo schijnt het mij dan toe, dat waar hij de loftrompet over zulk een voortreffelijk ridder had kunnen, ja moeten steken, hij veeleer nog menig ding met opzet verzweeg[23)]: een verfoeilijke daad, uit nog verfoeilijker brein ontsproten, waar toch de geschiedschrijver nauwkeurig en waarheidlievend dient te zijn en zich geenszins door hartstocht mag laten meeslepen. Immers eigenbelang noch angst, wrok noch voorliefde mag hem afbrengen van den weg der waarheid, wier moeder de geschiedenis, mededingster van den tijd is, de vergaarster van groote daden die getuige was van het verleden, waarschuwend voorbeeld is voor het heden en die vermaant voor de toekomst[24)]. Wat dit betreft weet ik dat men in deze historie alles zal vinden wat men van de schoonste geschiedenis kan verlangen; en mocht er iets goeds aan ontbreken dan ben ik overtuigd dat het ligt aan den hond[25)] van een auteur en niet aan het onderwerp. Wel, kortom, volgens de vertaling begon het tweede deel op deze wijze:

Met scherpe zwaarden hoog opgeheven stonden de twee dappere en verwoede strijders, en het scheen of hemel, aardrijk en hel den slag verwachtten: zoo dreigend en onverschrokken stonden zij daar. De eerste die sloeg was de woeste Biskajer; hij sloeg krachtig, maar in het wilde; ware zijn zwaard onderweg niet uit den koers geraakt, deze houw alleen had reeds volstaan een eind te maken aan den hachelijken strijd en alle avonturen van onzen ridder. Maar 't goed geluk dat grooter dingen voor hem had weggelegd, wrong het staal van zijn tegenstander in andere richting, zoodat het hoewel de linkerschouder geraakt werd, geen ander letsel deed dan dat het hem te linkerzijde ontwapende en onderweegs een goed deel van den helm, benevens de helft van het oor afsloeg, al hetwelk schrikwekkend op den grond viel en den held deerlijk toegetakeld staan liet.

God helpe mij! Wie ben ik dat ik u thans, met hoeveel moeite dan ook, de woede beschrijve in het hart van den held van de Mancha, toen hij bemerkte hoe hij er aan toe was! Het zij voldoende te zeggen dat hij van razernij weer hoog in de stijgbeugels rees en, het zwaard vaster in beide handen grijpende, het ver-

woed op den Biskajer deed neerkomen, waarbij hij hem pal op kussen en hoofd raakte. 't Was of er een berg neerstortte: - zelfs het kussen, welk een voortreffelijk verdedigingsmiddel het ook zijn mocht, was daar niet tegen bestand - de Biskajer bloedde op slag uit neus, mond en ooren, en dreigde van zijn muildier te vallen; wat ook zeker geschied ware, had hij zich niet aan den hals van het beest vastgegrepen. Maar toch verloor hij de voeten uit de beugels, hij liet de armen slap hangen en het beest, ontsteld van den schrikkelijken slag, rende het veld in en wierp na enkele kromme sprongen zijn rijder af.

Kalm en gelaten stond Don Quichot dit alles aan te zien; maar niet zoodra zag hij den Biskajer vallen of hij sprong van zijn paard trad haastig op den man toe, richtte hem de punt van zijn zwaard op de oogen en zeide: ‘Geef u over, of ik sla u het hoofd af.’ De Biskajer was zoo van zijn stuk, dat hij geen woord kon zeggen; en het zou hem slecht vergaan zijn - zoo verblind was Don Quichot -, indien niet de dames van de koets, die tot nu toe in groote spanning den strijd van verre hadden aanschouwd, ter plaatse verschenen waren en hem instantelijk hadden verzocht haar de groote gunst te bewijzen het leven van haar schildknaap te sparen. Hierop antwoordde Don Quichot in diepen ernst en ietwat uit de hoogte:

‘Zeer zeker, volschoone dames, schik ik mij gaarne naar uwe wenschen; edoch op ééne voorwaarde en onder één beding: te weten dat deze ridder mij moet beloven zich te begeven naar het plaatsje El Toboso om aldaar uit mijn naam zijn opwachting te maken bij de weergalooze Dona Dulcinea, opdat zij met hem handele naar welbehagen.’

De bedroefde en ontstelde dames beloofden zonder te beseffen wat Don Quichot wilde en zelfs zonder te vragen wie Dulcinea eigenlijk was, dat de schildknaap alles doen zou wat Don Quichot beval.

‘Uwe woorden vertrouwende,’ zeide hij, ‘zal ik hem geen verder letsel doen, al had hij erger verdiend.’

(Wordt vervolgd)

Vertaling: C.F.A. van Dam en J.W.F. Werumeus Buning

Eindnoten:

1) Deze vondst om de aandacht van de lezers gespannen te houden, is niet oorspronkelijk. Cervantes kan in dezen zoowel de auteurs van de ridderromans als verschillende van zijn tijdgenooten nagevolgd hebben b.v. Alonso de Ercilla (1533-1594). Zie het slot van canto XXIX van diens *La Araucana*, waarvan, zooals men zich herinneren zal (Zesde Hoofdstuk) ook Don Quichot een exemplaar bezat.
2) Deze verzen zijn door Cervantes waarschijnlijk ontleend aan de *Triunfos de Petrarca*, cap. II, van Alvar Gómez de Ciudad Real († 1538).
3) De lezer kent het vernietigend oordeel dat de pastoor uitsprak in het Zesde Hoofdstuk over de *Cronica del muy valiente y esforçado cavallero Platir*, *hijo del emperador Primaleon*, Valladolid 1533 (Nicolás Tierry).
4) Inderdaad bevonden zich deze boeken in de bibliotheek van Don Quichot en zij werden, zooals men zich herinneren zal, zonder pardon door den pastoor ten vure gedoemd. Van het eerste

luidt de titel in het Spaansch *Desengaño de celos*. Compuesto por Bartholome Lope de Enciso, natural de Tendilla..., Madrid 1586 (Francisco Sánchez). Zie over dezen herdersroman 'one of the dullest books imaginable', volgens H.A. Rennert, diens *The Spanish Pastoral Romances*, *op. cit.*, blz. 126-132. Van het tweede in den tekst genoemde werk luidt de Spaansche titel *Primera parte de las Nimphas y Pastores de Henares*, *Diuidida en seys libros*. Compuesta por Bernardo Gonçalez de Bouadilla Estudiante en la insigne Vniversidad de Salamanca..., Alcalá de Henares 1587 (Juan Gracián). Zie over dezen herdersroman in proza, afgewisseld met verzen, Rennert, *op. cit.* blz. 133-136.

5) 'Sieraad en toonbeeld van...' (*luz y espejo de*...) behoort tot de gevleugelde woorden van den *Amadís de Gaula* en andere ridderromans.
6) 'In deze dagen van rampspoed' (*en estos calamitosos tiempos*) was eveneens een gevleugeld woord, maar dat in theologische sfeer thuis hoorde. Cervantes maakt het hier in hooge mate belachelijk door het op zoo geheel ander terrein toe te passen.
7) Zoo trokken namelijk de maagden van de ridderromans door de wereld.
8) Eigenlijk staat er 'geen enkele boerenkinkel met bijl en helm': bijl en helm waren de attributen van den Spaanschen boer.
9) Cervantes vestigt hier op zeer geestige wijze de aandacht op de onwaarschijnlijkheid van den maagdelijken staat van vele heldinnen der ridderromans. De insinuatie *tan entera como la madre que la había parido* is niet origineel; zij is ontleend aan *Don Belianís de Grecia*. De uitdrukking moet den auteur zeer dierbaar geweest zijn, want hij bezigde ze niet alleen meer dan eens in den *Quijote*, maar ook in de *Novelas Ejemplares*.
10) De *calle del Alcaná* was een jodenstraat te Toledo, die zich in de nabijheid van de beroemde kathedraal bevond. Zie over de geschiedenis van deze winkelstraat een artikel van Rodrigo Amador de los Ríos, getiteld *El Alcaná de Toledo*, verschenen in de *Revista de Archivos*, *Bibliotecas y Museos*, Madrid 1911. Er woonden veel zijdehandelaren in die straat. Zij konden oud papier gebruiken voor het inpakken van hun koopwaar.
11) De morisken waren, zooals men weet, tot het Christendom bekeerde mooren. Zij schreven het Spaansch met Arabische letters. Zulke geschriften droegen den naam *escritos aljamiados*. Het kwam wel meer voor in de 16de eeuw, en zelfs nog in het begin van de 17de, dat de bezitter van in Arabische karakters geschreven boeken iemand zocht, die ze voor hem vertalen moest.
12) Het Hebreeuwsch werd in den tijd van Cervantes voor de oudste taal gehouden. Het zou inderdaad niet moeilijk geweest zijn iemand te vinden, die Hebreeuwsche teksten kon ontcijferen in een stad, waar zooveel bekeerde joden woonden.
13) De twee eerste namen zijn volkomen duidelijk: *Cide* is een moorsche betiteling voor heer, *Hamete* is een bekende Arabische eigennaam. Maar *Benengeli* heeft den etymologen heel wat hoofdbreken gekost. Het blijkt, dat *Benengeli* beteekent *aberenjenado*, i.e. verzot op *berenjenas*, melanzaanappelen, de min of meer eironde vruchten van de eierplant, waarop de Toledanen inderdaad zeer gesteld zijn. Vgl. Leopoldo Eguílaz y Yanguas, *Notas etimológicas a* '*El Ingenioso Hidalgo D. Quijote de la Mancha*' (in *Homenaje a Menéndez y Pelayo*, tomo II, Madrid 1899, blz. 21).
14) Ten einde hun geschriften een bijzonder gezag te verleenen, plachten de auteurs van de *libros de caballerías* van de veronderstelling uit te gaan, dat deze in vreemde talen geschreven waren en dat zij slechts als vertalers optraden. Cervantes gaat hier op dezelfde wijze te werk, maar van zeer gezaghebbende zijde is er op gewezen, dat hier niet zoozeer de schrijvers van ridderromans worden geparodiëerd, dan wel Ginés Pérez de Hita, in het eerste deel van zijn *Guerras de Granada*, dat in 1595 werd gedrukt onder den titel van *Historia de los bandos de los Zegríes y Abencerrajes*..., *agora nuevamente sacada de un libro arábigo*, *cuyo autor de vista fue un moro llamado Aben Hamin*, *natural de Granada*. Zie Marcelino Menéndez y Pelayo, *Orígenes de la Novela*, tomo I, Madrid 1905, blz. CCCLXXX en de voetnoot.
15) Een reaal was een zilvermunt van 34 maravedi's.
16) Een *arroba* is een gewicht van 11,502 kg.
17) Mooren zijn te allen tijde verzot geweest op rozijnen.
18) Een *fanega* is een maat voor droge waren van 15,5 liter.
19) Zie over den naam *Rocin-ante* het Eerste Hoofdstuk.
20) *Panza* beteekent dikke buik.
21) *Zancas* beteekent lange beenen.
22) Op geen enkele andere plaats in den *Quijote* wordt Sancho met den bijnaam *Zancas* genoemd.
23) Cervantes neemt voortdurend een loopje met de schrijvers van ridderromans.

24) Deze definitie van de geschiedenis brengt die van Cicero in herinnering: ‘Historia... testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis...’ (*De oratore*, II, caput 9, 36).
25) Het is bekend, dat de Christenen de mooren honden (*perros*, inz. *galgos*, i.e. hazenwinden) plachten te noemen.

Beschouwingen over vrede[1)]

Naar aanleiding van: E.H. Carr, The 20 years' crisis (Macmillan 1940) en G. Ferrero, Reconstruction, Talleyrand à Vienne (Plon 1940).

I

De tijd, dat de internationale politiek een zaak was van weinigen, ingewijden, is voorbij. Of de buitenlandsche staatkunde daarmede is gebaat, kan in het midden blijven, want wat voorbij is, komt niet weerom. Wat Struycken 'de zelfstandigheid van het buitenlandsch bestuur' heeft genoemd,[2)] de schijnbare immuniteit van het buitenlandsch beleid voor parlementaire, democratische beïnvloeding, was geenszins het uitsluitend gevolg van een kaste-geest, die de diplomatie van vóór 1914 zoude hebben bezield, noch van eene opzettelijke geheimzinnigheid waarmede de buitenlandsche politiek door de betrokken ministers (in alle landen!) zoude zijn omgeven. Er waren en zijn daarvoor goede redenen. Men leze er Struycken maar eens op na.[3)] Doch het valt anderzijds niet te ontkennen en het is te begrijpen, dat de buitenlandsche politiek, welker gevolgen in steeds toenemende mate door de burgers van *alle* staten aan den lijve en in den beurze worden ondervonden, althans in hare groote lijnen het voorwerp van openbare besprekingen is geworden. Terwijl vóór 1914 zelfs in ons Parlement aan het beleid van den minister van Buitenlandsche Zaken nauwelijks aandacht werd geschonken,[4)] kan

1) Dit artikel was geschreven vóór 1 Mei 1940.
2) Mr. A.A.H. Struycken, Het Bestuur der Buitenlandsche Betrekkingen (1918); ook in Verz. werken II.
3) Vgl. zijne conclusie op p. 56: 'Eene volledige democratiseering van het buitenlandsch bestuur is dan ook in ons land, zoolang de ontwikkeling der wereldgebeurtenissen niet duidelijk doet zien, dat inderdaad deze oorlog de grondslagen en het karakter der internationale verhoudingen geheel heeft veranderd, niet toelaatbaar.'
4) Struycken pp. 58 e.v.

dàárover na 1919 stellig niet worden geklaagd. En de belangstelling voor buitenlandsche staatkunde blijft thans geenszins tot de beide Kamers beperkt. Zoowel hier te lande als elders neemt de internationale politiek een zeer belangrijk deel van de publieke aandacht in beslag. Tallooze courantenartikelen, tijdschriften, brochures en boeken getuigen van deze levendige belangstelling in internationale zaken.

Ten onzent heeft de publieke belangstelling voor buitenlandsche vraagstukken echter van den aanvang af een hoogst merkwaardig karakter gedragen: voor het groote Nederlandsche publiek gingen en gaan belangstelling voor internationale vraagstukken en actief pacifisme in elkaar over. Struycken heeft er al op gewezen, dat in den tijd, dat van eene actieve belangstelling 'voor de concrete buitenlandsche politiek van eigen land' noch in, noch buiten het Parlement kon worden gesproken, 'eene verhoogde belangstelling voor de algemeene vraagstukken van internationale, pacifistische politiek' kon worden geconstateerd. 'Ter zelfder tijd, waarop men de oogen sloot voor onze werkelijke buitenlandsche politiek, ging men in het groot debatten openen over de vredesbeweging, de arbitrage, den volkerenbond, de internationale politiemacht, de ontwapening, de waarborgen voor een duurzamen vrede e.d.... En op dien voet is men gedurende den oorlog voortgegaan'.[1)]

Had Struycken vandaag geschreven, dan zou hij stellig van 'gedurende *en na* den oorlog (van 1914-1918)' hebben gesproken. Het is nl. na 1918, althans hier te lande, nauwelijks anders geworden. Hoewel eenige dagbladen het Nederlandsche publiek over de internationale gebeurtenissen voorlichtten op eene wijze, die elk land ons kon benijden, bewoog de actieve belangstelling voor internationale vraagstukken zich nog altijd op het niveau der wereldhervormers en plannenmakers. Met uitzondering wellicht van de Pacific-problemen, bezag het Nederlandsche publiek de internationale verhoudingen en gebeurtenissen bijna steeds door den bril van het pacifisme, van de populaire geschriften van van Vollenhoven en van de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede.

Wie afschaffing van het strafrecht zoude propageeren in de hoop, dat de menschen eens 'vanzelf' het goede zullen doen en het slechte zullen laten, zal niet veel aanhangers vinden, en mis-

1) A.w. p. 63.

schien zelfs voor dwaas worden versleten. Doch hij, die bij zijne studie der internationale betrekkingen de menschen, en dùs de staten, neemt zóó als zij *zijn*, en niet zoo als men meent te mogen hopen, dat zij eens zullen *worden*, gaat in den regel voor cynisch door, zoo men hem al niet het moreele verwijt van 'tekort aan idealisme' of het intellectueele verwijt van 'abstractie' maakt. Ja, er zijn zelfs bekende politici geweest, die er zich op beroemden, hun staatkundig program op het stuk der internationale betrekkingen op ijdele (en ijdel *gebleken*) toekomstverwachtingen te hebben gebouwd, in stede van te erkennen en te betreuren, dat zij daardoor blijk hebben gegeven, zich in het wezen der internationale verhoudingen op bedenkelijke wijze te hebben vergist. En tenslotte: de reeds genoemde Vereeniging voor Volkenbond en Vrede heeft het - toppunt van dwaasheid en verblinding - bestaan, nog niet lang geleden een prijsvraag uit te schrijven voor een plan tot wereld-organisatie, *waarbij op de praktische uitvoerbaarheid niet behoefde te worden gelet*. En toch kan het zonder overdrijving worden gezegd, dat dezelfde vereeniging tot voor kort het centrum vormde van ongeveer alles wat zich in Nederland voor internationale vraagstukken actief interesseerde.

Dergelijke verschijnselen zijn symptomatisch. Het Nederlandsche, in internationale zaken belangstellende publiek ontbeert maar al te zeer eene behoorlijke internationaal-politieke scholing en meent dit gemis door edele, pacifistische bedoelingen en moralizeerende beschouwingen te kunnen goedmaken. Men kan die 'scholing' in technischen zin opvatten: zij, die over internationale vraagstukken meepraten en - erger nog - schrijven, missen veelal de daarvoor onmisbare juridische, geographische, historische en economische kennis en inzicht. Doch onder 'scholing' versta ik hier allereerst: oefening in de door het onderwerp geboden *wijze van denken*. Niemand zal meenen kunstgeschiedenis op de wijze der wiskunde te kunnen beoefenen, noch rechtswetenschap op de wijze der physica, doch buitenlandsche staatkunde wordt ten onzent bijna zonder uitzondering besproken en behandeld zonder dat men zich ook maar één oogenblik rekenschap heeft gegeven van de grondslagen en de methode, welke aan eene wetenschappelijke beoefening daarvan zijn vóórondersteld.

Toch liggen die grondslagen, als men bereid is de zaak zonder vooroordeel te bezien, voor de hand. Internationale verhoudingen

zijn, althans in den huidigen tijd, verhoudingen *tusschen staten*, en staten zijn gemeenschappen van *menschen*, wier werkzaamheid op een bepaald *territoir* is geconcentreerd en die door een gemeenschappelijke *historische traditie* zijn vereenigd. De 'eenheden' der internationale politiek zijn dus die menschelijke gemeenschappen, *wien niets menschelijks vreemd is*, en *wier activiteit door historische en geographische factoren* (*mede*) *wordt bepaald*. Doordat aan die menschelijke gemeenschappen niets menschelijks vreemd is, zijn zij behept met een zeer menschelijk *subjectivisme* of *egoisme*, èn, daarnevens, bezield met den evenzeer menschelijken *drang naar het objectieve*, algemeen geldige, '*hoogere*'. Het menschelijk egoisme drijft naar machtsontplooiing en vernietiging van anderer tegengestelde macht, de menschelijke drang naar het hoogere doet dien strijd *den vorm* aannemen van een strijd om en volgens de wetten der gerechtigheid, en bewerkt soms zelfs eene zelfverloochening of zelfopoffering ten bate der hoogere zedelijkheid. Zoo strijden historisch-geographisch-psychisch bepaalde, menschelijke gemeenschappen, op menschelijke wijze, *tegelijk* 'om de macht' en 'om hunne idealen', waarbij zij zichzelve in den regel geen rekenschap er van geven, in hoeverre hunne historisch-geographisch-psychische bepaaldheid, hunne begeerte naar zelfhandhaving en macht, èn hunne zelfverloochening of hun idealisme het karakter van dien strijd bepalen. De analyse dier factoren en de meting hunner importantie is de eerste en voornaamste taak van eene wetenschappelijke studie der internationale betrekkingen. Wie, gelijk hier te lande gebruikelijk is geweest, alléén met menschelijk idealisme rekening houdt of, althans, het gewicht van dien factor onredelijk overschat, sluit zich van het inzicht in die verhoudingen door eigen schuld af.

II

De hierboven gesignaleerde, verkeerde, beschouwingswijze der internationale verhoudingen is niet een uitsluitend Nederlandsch verschijnsel. Carr, in zijn aan het hoofd van dit opstel genoemd boek, wijst op soortgelijke tekorten aan scholing bij het Angelsaksische publiek en hij meent zelfs, dat het verschijnsel algemeen is en voorkomt uit het feit, dat 'the science of international politics is in its infancy'. Ook hij constateert de neiging bij velen,

op den gehoopten wereldvrede meer acht te slaan, dan op de internationaal-politieke werkelijkheid en hij gaat zelfs zoo ver te beweren, dat iedere tak van wetenschap met een dergelijke methode-fout aanvangt: 'Like other infant sciences, the science of international politics has been markedly and frankly utopian... The advocate of a scheme for an international police or for "collective security", or of some other project for an international order, will generally reply to the critic not by an argument designed to shew how and why he thinks his plan will work, but either by a statement that it must be made to work because the consequences of its failure to work will be so disastrous, or by a demand for some alternative. This must be the spirit in which the alchemist or the utopian socialist would have answered the sceptic who questioned whether lead could be turned into gold or men made to live in model communities.'

Deze laatste vergelijking latende voor wat zij is, kunnen wij Carr in elk geval dankbaar zijn voor zijn poging, het groote publiek een beter inzicht te geven in de wijze, waarop het internationale leven zijn gang gaat en in de factoren, die dat leven bepalen. Men zou voor dit doel het boek korter hebben kunnen wenschen, minder beladen met onnutte geleerdheid, doch ook thans kan de lezer, die bereid is van de internationale verhoudingen *studie* te maken en niet slechts in haar happy-end te 'gelooven', uit Carr's boek veel leeren.

'An introduction *to the study* of international relations' heeft Carr zijn boek genoemd, en die titel is wèl gekozen. Carr geeft geen inzicht in de buitenlandsche politiek van deze of gene (historisch-geographisch-psychisch bepaalde) mogendheid of groep van mogendheden, doch behandelt den invloed van de factoren *macht* en *ideaal* op den strijd der mogendheden tusschen 1919 en 1939 en de beteekenis van het *recht* (de moraliteit) als den *vorm*, waarin de menschheid den internationalen strijd wenscht te zien. Er staat t.a.v. dit laatste punt in Carr's boek één uiterst belangrijke opmerking: als hij in ruim honderd bladzijden de oppervlakkigheid der zgn. 'idealistische' (utopische) beschouwingswijze aan de kaak heeft gesteld en de lezer zoude kunnen meenen, dat de Schrijver dùs in de internationale politiek *slechts* een strijd om de macht vermag te zien, volgt plotseling deze veelbeteekenende zin: 'The necessity recognised by all politicians, both in

domestic and in international affairs, for cloaking interests in a guise of moral principles is in itself a symptom of the inadequacy of realism.' Ik zou liever zeggen: *juist* een volstrekt-realistische beschouwingswijze noopt tot de erkenning, dat de *moreele appreciatie* van het politiek gebeuren en van de daarbij nagestreefde doeleinden een, bij tijden zelfs zeer gewichtige, *politieke factor* is, waarmede ook de realist rekening moét houden op straffe van zijn eigen realistisch standpunt prijs te geven. Zoo geldt ook hier, dat de ware beschouwingswijze met betrekking tot de internationale politiek niet is een realisme zonder meer, doch een realisme, *dat de rol van het ideaal in de werkelijkheid ten volle recht doet wedervaren*.

Bij alle pogingen, het tusschenstaatsch gebeuren te *begrijpen*, dient echter voorop te staan het besef, dat dit doel principieel onbereikbaar blijft, wanneer men de staten beschouwt als abstracte grootheden, waarmede men opereert als betrof het een wiskundige formule. Toch is dit de gebruikelijke wijze, waarop alle goedwillenden hun vredes- en organisatie-plannen opstellen. Voor hen gaat het niet om dít land met zijn historisch-geographisch te begrijpen expansie-zucht, dit andere land met zijn evenzeer in de historie gewortelde neiging tot insulaire politiek, niet om dezen staat met zeer bepaalde economische nooden en dien andere, waarin alles nog kookt en gist, doch om vijftig of zestig staten, die als uniforme rekeneenheden worden behandeld, waarvan men aanneemt, dat zij zoo niet alle dan toch in meerderheid 'verstandig' zullen zijn en blijven (hetgeen dan beteekent, dat zij zich zóó zullen moeten gedragen als de plannenmaker het zich voorstelt) en waarvan men tenslotte 'in het algemeen belang' zekere offers meent te mogen vergen, zonder zich af te vragen, of een staat in het algemeen, en de betrokken staat in het bijzonder, wel tot het brengen van dergelijke offers bereid is.

Ik heb hierboven al terloops een uitzondering gemaakt voor de staatkundige problemen in de Pacific. Het is inderdaad merkwaardig te constateeren, dat het eenige land, ten aanzien waarvan ook de groote 'men' in Nederland steeds bereid is geweest zich niet in utopieën te verliezen en bij de bestudeering van welks politiek men bij herhaling blijk heeft gegeven, een gedegen economischen en historischen achtergrond onmisbaar te achten, juist Japan is. Het verschijnsel geeft reden tot verheugenis en

niet tot klagen, doch Carr zou het zonder twijfel als een uiting van Nederlands zucht tot zelfbehoud, die het idealisme niet slechts *doorbreekt*, maar dit naar zijn eischen *vormt*, interpreteeren - en zou hij daarbij ongelijk hebben?

Wat er van dit laatste echter zij, de uitzondering Japan bewijst, dat een realistische denkwijze met betrekking tot de internationale politiek zelfs in Nederland niet tot de volstrekte onmogelijkheden behoort en dit geeft ons dan - zelfs de meest verstokte realist heeft zijne 'illusies' - althans eenige hoop, dat men in Nederland over de internationale staatkunde eindelijk eens *concreet*-politiek zal leeren denken.

Staten mogen, als *menschelijke* gemeenschappen, niet geheel onvatbaar zijn voor de bezielende kracht van het ideaal, men kan uit Carr's vlijmscherpe analyse van verschillende in de laatste twintig jaren verkondigde 'idealen' leeren, dat de meest-beleden 'idealen' op dit gebied weinig meer zijn dan nationale-*belangen*-in-travesti. Reeds voor den enkeling gaat op, dat hij vaker uit egoisme dan uit altruisme handelt en dat in de gevallen, waarin altruisme hem *schijnt* te bewegen, nog zeer vaak van verkapt egoisme moet worden gesproken. Reeds in het particuliere leven van den mensch is de waarachtige zelfopoffering en zelfverloochening eene zoodanige uitzondering, dat wij ze met eene 'heilige' vereering - en soms ook met een 'heiligen' *angst* - plegen te aanschouwen. En Carr toont overtuigend aan, dat zelfs de betrekkelijk lage zedelijke normen, waaraan wij den individueelen mensch gebonden achten, véél te hoog gegrepen blijken te zijn, zoodra niet de individu, doch eene collectiviteit als het tot die normen betrokken zedelijk subject wordt gedacht. Dat begint al bij de naamlooze vennootschap, doch teekent zich met groote duidelijkheid af waar het publiekrechtelijke lichamen of gemeenschappen betreft. Het is niet waar, dat wij aan menschelijke gemeenschappen als een staat in het geheel géén zedelijke eischen stellen. Theoretici mogen ons voorhouden, dat in den staat de moraliteit is 'opgeheven', het ware begrip eischt erkenning, dat de sfeer der moraliteit in den staat *als opgeheven moment blijft meedoen*. En dat is ook wat onze dagelijksche ervaring ons bevestigt. Niet slechts 'de man van de straat', maar iedereen, en niet in de laatste plaats de staatslieden zelve spreken over de

internationale staatkunde in termen van moraal, recht, en zedelijkheid. Zelfs duidelijke rechts*schendingen* worden door degenen, die ze plegen, met moreele en(of) juridische gronden 'gerechtvaardigd'. 'Violation of treaties, even when frequently practised, is felt to be something exceptional requiring special justification. *The general sense of obligation remains*'. Doch dit beteekent niet, dat het recht of de moraal voor den staat geldt *op de zelfde wijze* als zulks voor den enkeling het geval is. 'The view that the same ethical standard is applicable to the behaviour of states as to that of individuals is, however, just as far from current belief as the view that no standard at all applies to states.' En 'current belief' is daarbij op het rechte spoor. 'International morality is *another category with standards which are in part particular to itself*... The duty of the group person appears by common consent to be more limited by self-interest than the duty of the individual... The group person is not commonly expected to indulge in altruism at the cost of any serious sacrifice of interests... *The accepted standard of international morality in regard to altruistic virtues appears to be that a state should indulge in them in so far as this is not seriously incompatible with its more important interests*.'

Mag men dus op de opofferingsgezindheid der staten geenszins rekenen en zal men, integendeel, van het overheerschend karakter van den factor eigenbelang - al dan niet in den travesti van eenig ideaal - moeten blijven uitgaan, het ware evenzeer verkeerd te meenen, dat de staat vatbaar is voor eene uiteindelijke identificatie van zijn eigenbelang met dat van de statengemeenschap in haar geheel. Het is volkomen waar, dat een oorlog uiteindelijk allen schade brengt en misschien mag men zelfs verder gaan en zeggen, dat economisch gesproken de voordeelen van een oorlog nimmer tegen de nadeelen er van opwegen (hoewel: gold zulks bijv. óók voor den oorlog van 1870?), doch daarmede heeft men niets gepraejudicieerd t.a.v. de vraag, of een succesrijk gevoerde oorlog geen politieke of zelfs geestelijke 'winst' kan brengen, die tegen de offers, welke daarvoor gebracht moeten worden, opwegen. Deze vraag lààt zich trouwens niet praejudiceeren, want het antwoord er op hangt volkomen af van de waardeering van twee volstrekt incommensurabele grootheden naar een gemeenschappelijken maatstaf, hetgeen per hypothesim

(logisch) eene onmogelijkheid is. Tegenover het ‘give me Liberty or give me Death’ van Patrick Henry zullen anderen zich misschien liever met een beetje onvrijheid tevreden stellen. En of de bevrijding van een volk van vreemde overheersching honderd duizend, één millioen of drie millioen menschenlevens ‘waard’ is - wie zal het zeggen?[1)]

Het is dus zeer wel mogelijk, dat een staat in eene concrete situatie de nadeelen van een oorlog lichter telt dan het daardoor te verwezenlijken doel (dat dan altijd als ‘ideaal’ zal worden gesteld, d.i. in een ‘idealistisch’ gewaad zal zijn gestoken, ook als het in wezen zeer materialistisch van aard mocht zijn) en is zulks het geval, dan is het ijdel te hopen, dat zoo'n staat ‘ter wille van het algemeene belang’ van dien oorlog zal afzien. En ook het omgekeerde is waar: het is zeer wel mogelijk, dat een staat een zeker doel geen oorlog ‘waard’ acht en dan kan men er zeker van zijn, dat hij zich niet door het betoog, dat het algemeen belang verwezenlijking van dat doel, desnoods met geweld, vordert, van zijn ‘pacifiek’ standpunt zal laten afdringen. Bovendien is behoud van den vrede slechts in schijn het gemeenschappelijk belang van alle staten. In de jaren 1919 tot 1939 wilde ook iedereen den vrede, maar ‘(this) common interest in peace masks the fact that some nations desire to maintain the *status quo* without having to fight for it and others to change the *status quo* without having to fight in order to do so... The utopian assumption that there is a world interest in peace which is identifiable with the interest of each individual nation has helped politicians and political writers everywhere to evade the unpalatable fact of a fundamental divergence of interests between nations desiring of maintaining the *status quo* and nations desirous of changing it... The fact of divergent interests is disguised and falsified by the platitude of a general desire to avoid a conflict.’ Het zijn echter juist deze verschillende belangen, die elke staat bovendien met *zijne eigen* maatstaven waardeert, die bij tijd en wijle den oorlog veroorzaken. *Tegenover die eigen en op eigen wijze gewaardeerde belangen legt het zgn. algemeene belang*, *dat bij de handhaving van*

1) De ‘waarde’ van een menschenleven is trouwens op zichzelf ook al geen constante: het leven van mijne moeder kan mij meer waard zijn dan dat van drie vrienden, duizend landgenooten of een millioen Chineezen (de getallen zijn willekeurig gekozen!).

vrede of recht[1] *is betrokken*, *slechts gewicht in de schaal in zooverre het*, *gewaardeerd met de eigen maatstaven van den betrokken staat*, *tot een zijner eigen belangen kan worden herleid*.

Wie dit alles niet slechts toegeeft om het straks weer te vergeten, maar het *blijft* bedenken, zal alle plannen betreffende eene internationale politiemacht of collectieve sancties van anderen aard òf onmiddellijk ter zijde leggen òf met een uiterst wantrouwig oog bezien. Tot geweld tusschen staten komt het niet, als niet tenminste *twee* staten hun *eigen* belang daardoor gediend achten. En eenige waarborg, dat 'aan de zijde van het recht' die voorwaarde te allen tijde zal zijn vervuld, is *principieel* niet te geven. Dùs, dit volgt uit het voorafgaande, is collectieve 'veiligheid' slechts bestaanbaar, indien en zoolang de krachten, die de veiligheid van dezen of genen bedreigen, kunnen worden gecompenseerd door de kracht dergenen, die bij de handhaving van den status quo voldoende zijn geïnteresseerd om er *zoo noodig* voor ten strijde te trekken - in de eerste plaats natuurlijk van den bedreigde zelf. Dit sluit tweeërlei voorwaarde in: een dergelijke orde van zaken, dat iedereen daarmede (althans voor een behoorlijk langen tijd) 'vrede' kan hebben of, tenminste, dat de òntevredenheid van den minst tevredene, naar zijn eigen maatstaf gemeten, niet groot genoeg is om hem de nadeelen eener gewelddadige actie als geringer kwaad te doen aanvaarden, èn eene krachtenverdeeling zoodanig, dat de ontevredene altijd minder krachtig is dan degeen of degenen, wier eigenbelang hen tot handhaving van de eens gestelde orde, desnoods door geweld, bereid doet zijn. In bekende, slechts in schijn afgesleten, termen gezegd: de eenige politieke ordening, die ons *althans voor eenigen tijd* den vrede kan waarborgen, is de ordening, die voldoet aan den dubbelen eisch van *rechtvaardigheid* (lees: geen al te groote ontevredenheid verwekt) en - ten minste - *evenwicht van macht*, of kort gezegd: *minimum van ontevredenheid gepaard aan - tenminste - evenwicht van macht*.

III

Minimum van ontevredenheid en evenwicht van macht... Dit waren precies de doeleinden, welke Talleyrand te Weenen

1) Niet van vrede èn recht, want het een sluit het ander uit.

heeft nagestreefd en goeddeels ook heeft weten te verwezenlijken. Met het beeld, dat in Ferrero's tegelijk historische en wijsgeerige en op beide manieren uitermate boeiende studie van Talleyrand's werkzaamheid te Weenen is geteekend, heeft de schrijver ons ongezocht, hoewel stellig niet onbewust, het *voorbeeld* voor eene waarlijk heilzame Europeesche staatkunde gegeven.

Beginnen wij met de ontevredenheid. Het is een der 'Leitmotive' van Ferrero's boek, dat zoo al niet de voornaamste, dan toch de gevaarlijkste bron van ontevredenheid met den bestaanden toestand is *de angst*.

Vrede, orde, regelmaat in het internationale leven is slechts mogelijk, indien en voorzoover de staten zichzelf zekere beperkingen opleggen. 'L'ordre politique ne peut...se maintenir que par des actes et des procédés d'autoréglementation. Mais l'autoréglementation politique est la plus nécessaire *et la plus difficile* parmi toutes les tâches de l'esprit constructif'. Deze zelfbeperking op het terrein der internationale verhoudingen heeft niets met opofferingsgezindheid te maken. Zij wordt geboden door 'la plus simple et la plus difficile des vérités ..que la force sert l'homme dans la mesure où elle sait se limiter; qu'en s'intensifiant elle se suicide; que les abus de la force[1)] épouvantent celui qui les commet encore plus que celui qui les subit... L'homme est toujours porté par légèreté et ignorance à ne croire qu'à la physique de la force, à ses efforts immédiats et visibles...', en er is niets, dat hem het inzicht in de wezenlijke *betrekkelijkheid* van de macht van het geweld meer verduistert dan de angst. 'Seul un pouvoir suffisamment intelligent et *sans peur* réussira à découvrir les illusions de la force, à en reconnaître les limites et les pièges, à comprendre qu'au delà de ces limites la force nuit encore plus à celui qui la possède qu'à celui qui la subit; qu'en somme l'autoréglementation, si elle semble limiter le pouvoir souverain d'un Etat, à l'intérieur et à l'extérieur, *en réalité le maintient et le garantit*'.

Ferrero beschrijft ons het geheele tijdperk der Fransche revolutie en dat der Napoleontische oorlogen als het tijdperk van 'la grande peur' en toont aan hoe elk revolutionair bewind, door het bewustzijn van zijn eigen revolutionair karakter en den angst te zullen worden verjaagd en vernietigd, zooals het zelf het vorige

1) 'Abus' is hier quantitatief, niet moraliseerend bedoeld.

bewind heeft vernietigd en verjaagd, tot steeds voortschrijdend misbruik van macht - naar binnen en naar buiten - wordt gedreven. De revolutionaire oorlogen en - bovenal - die uit den Napoleontischen tijd, waren oorlogen uit angst. ‘Ce n'est pas l'ambition qui pousse Napoléon à mutiler, morceler, absorber, enchaîner, violenter tant d'Etats; c'est la peur, l'anxiété de réduire les vaincus à l'impuissance définitive. *Mais le résultat est toujours l'opposé: plus Napoléon maltraite les vaincus*, *plus il en a peur*... Pouvoir révolutionnaire, sa peur est agressive et elle augmente avec sa puissance. Mais les grandes Cours d'Europe ne comprennent pas...’

Tegenover dien angst, tegenover ‘la grande peur’ der laatste vijf en twintig jaren vóór het Congres van Weenen, stelde Talleyrand het beginsel *van de legitimiteit van het gezag*. Talleyrand's bedoelingen op dit stuk zijn vaak misverstaan en misvormd. Het beginsel der legitimiteit wordt dan met dat eener erfelijke monarchie geïdentificeerd. Aan een dergelijk misverstand heeft Talleyrand zelf echter geen schuld, want hij heeft uitdrukkelijk gewaarschuwd: ‘Je parle en général de la légitimité des gouvernements, *quelle que soit leur forme*, *et non seulement de celle des rois*, parce qu'*elle doit s'entendre de tous*’. Ferrero wijdt aan dit legitimiteitsbeginsel een belangrijk hoofdstuk. Ziehier zijne interpretatie van Talleyrand's bedoelingen, kort geresumeerd: ‘Un gouvernement est légitime, quand le pouvoir est attribué et exercé d'après un principe de légitimité (erfelijkheid, keuze of combinatie van beide), *accepté par ceux qui obéissent ou*, *du moins*, *par leur majorité*, *respecté par ceux qui commandent*. Il y a usurpation quand le pouvoir est justifié par un principe de légitimé qui n'est pas accepté par ceux qui obéissent (ou, du moins, par leur majorité), ou n'est pas respecté par ceux qui commandent. Il ne faut donc pas entendre la légitimité du pouvoir comme un privilège exclusif de certaines formes de gouvernement, qui seules seraient légitimes: de la monarchie absolue d'autrefois, par example. *C'est l'interprétation fausse que les légitimistes ont donné de la doctrine*.’ De regeering, die niet in den hier bedoelden zin ‘legitiem’ (hier dus niet te vertalen met wettig!) is, wordt onherroepelijk gedreven tot steeds verder voortschrijdend misbruik van macht: ‘à l'intérieur par la guillotine, la terreur, le despotisme policier, le totalitarisme du Consulat et de l'Empire; à l'exté-

rieur par la guerre sans règles, par les victoires éphémères, les confiscations, les annexions unilatérales, les paix oppressives, les protectorats despotiques, la multiplication des fausses républiques et, sous l'Empire, des monarchies postiches.'

Er is derhalve geen (betrekkelijke) tevredenheid, en dùs geen vrede in Europa mogelijk, zoolang de illegitieme machten aan het bewind blijven. De tegenstelling is niet: monarchie of republiek (zoomin als heden de tegenstelling is: democratie of dictatuur) doch legitimiteit - in den zin van door de geregeerden zelve aanvaard, erkend gezag - tegenover illegitimiteit of usurpatie van gezag. Er zijn legitieme republieken (en dictaturen) zoo goed als er illegitieme monarchieën of (zgn.) democratieën kunnen zijn. Doch steeds zal het illegitieme gezag tot machtsmisbruik, tot miskenning van de immanente grenzen van de macht, worden gedreven. Orde, nationale en internationale vrede, zijn dus slechts mogelijk (zij het ook dan geenszins *verzekerd*), indien de macht in handen ligt van een legitiem gezag.[1)]

Het is merkwaardig te constateeren, hoe dicht het beginsel der legitimiteit, in den hierbedoelden zin opgevat, nadert tot het in de jaren 1918 en 1919 verkondigde beginsel van het 'zelfbeschikkingsrecht der volken'. Ook Talleyrand legt immers het zwaartepunt van zijn legitimiteitsbegrip in de aanvaarding van een concreet legitimiteits-beginsel door de geregeerden zelve. Doch terwijl die aanvaarding of verwerping in 1918 en 1919 werd afgeleid uit onder den invloed van allerlei toevallige omstandigheden-van-het-oogenblik ge- en misvormde reacties en op zijn best uit een evenmin den *duurzamen* volkswil weergevend plebisciet, was Talleyrand er op uit de beslissing, welk gezag in concreto als 'legitiem' had te gelden, niet af te schuiven op het voor zijn stem niet verantwoordelijk volk, doch te leggen in handen der staatslieden, die tegenover Europa voor hunne beslissingen de verantwoordelijkheid hadden te dragen. De moderne leuze van het zelfbeschikkingsrecht der volken werd op het Weensche Congres verkondigd door Alexander (natuurlijk toen zulks in zijn politiek te pas kwam) met betrekking tot de vraag of Saksen geheel of gedeeltelijk aan Pruisen zoude worden toegevoegd, doch Keizer

1) 'Legitiem gezag' is eigenlijk een pleonasme: datgene wat het gezag van de bloote macht onderscheidt is juist zijne legitimiteit.

Frans heeft deze ‘moderniteit’ in de kiem gesmoord. Ziehier hoe Talleyrand het voorval relateert:

> ‘Comme M. de Metternich avait déclaré que son Maître ne consentirait jamais à abandonner la Saxe à la Prusse, l'empereur Alexandre, voulant s'assurer s'il lui avait dit la vérité, aborda le soir, après le carrousel, l'empereur François, et lui dit: “Dans le temps actuel, nous autres souverains, nous sommes obligés de nous conformer au voeu des peuples et de le suivre. Le voeu du peuple saxon est de ne point être partagé. Il aime mieux appartenir tout entier à la Prusse que si la Saxe était divisée ou morcelée.” L'empereur François lui répondit: “Je n'entends rien à cette doctrine; voici quelle est la mienne: Un prince peut, s'il le veut, céder une partie de son pays et tout son peuple; s'il abdique, son droit passe à ses héritiers légitimes; il ne peut pas les en priver, et l'Europe entière n'en a pas le droit”. - Cela n'est pas conforme aux lumières du siècle, dit l'empereur Alexandre. - C'est mon opinion, répliqua l'empereur d'Autriche; ce doit être celle de tous les souverains et conséquemment la vôtre. Pour moi, je ne m'en départirai jamais.’

De weerlegging getuigt eer van bekrompen conservatisme dan van diep inzicht - de Keizer was geen Talleyrand - doch men kan ook op onjuiste gronden een juist standpunt verdedigen. Het beginsel van het zelfbeschikkingsrecht der volken berust op de vooronderstelling, dat de vraag, door wie het gezag wordt uitgeoefend, alléén voor de geregeerden zelf van belang is. Zoodra men erkent, dat die vraag ook de belangen van anderen, en in laatste instantie zelfs den vrede in Europa, kan interesseeren, is het plebisciet als alleen-beslissend kriterium voor de toekenning van soevereiniteit ondeugdelijk gebleken.[1)]

Naast legitimiteit, welke tevredenheid of, althans, zoo gering mogelijke ontevredenheid, moest waarborgen, berustte Talleyrand's politiek op het beginsel van het *evenwicht van macht*. Het was terwille van dat ‘juste équilibre en Europe’, dat Nederland werd hersteld en door toevoeging van de Zuidelijke Nederlanden - naar men meende - versterkt, het was met een beroep op ‘l'équilibre général de l'Europe, équilibre qui consiste dans un rapport entre les forces d'agression et les forces de résistance réciproque’, dat Talleyrand zich verzette tegen eene annexatie van Saksen door Pruisen en de aandacht vestigde op de beteekenis voor Europa van de Oostenrijksch-Hongaarsche mo-

1) Ferrero p. 279: ‘l'autodétermination des peuples n'est encore aujourd'hui qu'une mystification et elle le sera tant qu'on n'aura pas défini avec un peu de précision la volonté des peuples et créé l'organe qui aura faculté et compétence pour l'exprimer.’

narchie eenerzijds en het gevaar eener Duitsche concentratie onder Pruisische hegemonie anderzijds. ‘L'intérêt de l'Autriche et l'intérêt de l'Allemagne... forment en ce point l'intérêt général de l'Europe’. Het was, tenslotte, in het belang van het evenwicht in Europa, dat de mogendheden de permanente neutraliteit van Zwitserland aanvaardden en erkenden.

Dat een politiek evenwicht echter nimmer een *onverstoorbaar* evenwicht zal zijn, heeft niemand duidelijker uiteengezet dan Talleyrand zelf, in de instructies voor de Fransche delegatie naar het Congres, welke Lodewijk XVIII op ontwerp van zijn minister had vastgesteld. Het evenwicht, dat *bereikbaar* was ‘ne peut durer qu'autant que quelques grands Etats se trouvent *animés d'un esprit de modération et de justice* qui le conserve’. Later, in een brief aan Metternich komt Talleyrand er nog eens op terug: ‘L'équilibre ne sera qu'un vain mot, si l'on fait abstraction non de cette force éphémère et trompeuse que les passions produisent, mais de la véritable force morale qui consiste dans la vertu. *Or*, *dans les rapports de peuple à peuple*, *la vertu première est la justice*’.

Legitimiteits-beginsel en Europeesch evenwicht zijn dus *tenslotte* niet voldoende om den Europeeschen vrede te waarborgen. Zij dragen er toe bij, doch behoeven aanvulling en versterking door wat Talleyrand hier ‘la vertu première, la justice’ noemt (tegenover ‘la force éphémère et trompeuse des passions’) en wat door Ferrero als de ‘autoréglementation’ is aangeduid. Wij zouden in goed Nederlandsch geneigd zijn van de deugd der matiging te spreken. *Tenslotte* dus - en ziehier waar de realist en de idealist elkaar ontmoeten - berust de Europeesche vrede op die matiging en zelf-beteugeling, die van staten slechts kan worden verwacht voorzoover zij tevreden of, althans, niet àl te ontevreden zijn. En een dergelijke (betrekkelijke) tevredenheid is *slechts* door rechtvaardigheid te bereiken. Het betrachten daarvan is een deugd, tusschen staten zelfs ‘de eerste deugd’ volgens Talleyrand, doch het is dit niet in de laatste plaats doordat het *tevens* de eerste eisch is...eener realistische politiek!

IV

Het werk van het Weensche Congres zou echter tenslotte worden ondermijnd door den ‘geest des tijds’. Het evenwicht,

dat men te Weenen gepoogd heeft te verwezenlijken, was een evenwicht tusschen dynastieën, niet tusschen volken. Talleyrand's opvatting van het legitimiteits-beginsel moge in aanleg eene erkenning van de beteekenis der nationale aspiraties hebben ingehouden, hij stond daarmede alleen, of het moest zijn, dat men Alexander, die de nationale begeerten van Polen en Saksen deed gelden waar hem zulks voor zijn eigen politiek paste, als zijn medestander zoude willen beschouwen. De overige te Weenen bijeengekomen staatslieden evenwel, erkenden noch zagen, dat de 'tevredenheid' van een staat niet door de tevredenheid van den vorst alléén wordt bepaald, doch dat de tevredenheid van de geregeerden zelve daarbij van groot belang is. 'Le droit des peuples est une formule qui eût fait scandale à Vienne si elle y eût été sérieusement invoquée à l'encontre des convenances des Souverains.'[1] Geen wonder dan ook, dat het werk van Weenen juist van die weldra opkomende nationale aspiraties het meeste te lijden zal hebben. De afscheiding van België en het zelfstandig worden van Griekenland zijn nog slechts de betrekkelijk onschuldige praeludia. De hoofdaanval op het Weensche systeem komt uit de landen, welker politiek statuut reeds te Weenen zelf het meeste hoofdbreken had gekost: Duitschland en Italië. Het zou dwaas zijn den staatslieden van 1815 te verwijten, dat zij de Duitsche en de Italiaansche eenheid, waarvoor toen noch het Duitsche, noch het Italiaansche volk rijp waren, niet hebben voorzien of zelfs bevorderd. Men zal, integendeel, moeten erkennen, dat het werk van Weenen een merkwaardig langdurigen en weldadigen invloed op de Europeesche politiek heeft uitgeoefend. Het oordeel, dat de unificatie dier beide rijken het Weensche werk tenslotte heeft vernietigd, is dus van feitelijken, niet van normatieven aard, doch het is, juist daarom, onwederlegbaar.

Op het Duitschland van Weenen was in hooge mate van toepassing wat in de reeds geciteerde instructies van Lodewijk XVIII aldus was aangeduid: 'en leur qualité de corps composés, *ils* (d.w.z. Duitschland en Italië) *ont leur équilibre propre*, *sujet à mille altérations qui affectent nécessairement celui dont il fait partie*.' Ook hier heeft de steller der instructies, Talleyrand, weer van een vooruitzienden blik blijk gegeven, want het 'équilibre

1) Ch. Dupuis, Le Principe d'Equilibre et le Concert Européen (1909) p. 65.

propre', dat in het Duitsche land door het Congres was bewerkstelligd, zou al spoedig door een Pruisisch overwicht worden vervangen en het evenwicht van het geheel (in Europa) zou daardoor ter dege worden gestoord. Er is in dit opzicht een principieel verschil tusschen de Duitsche en de Italiaansche eenwording. Italië heeft inderdaad eigen eenheid bewerkt, in Duitschland daarentegen vertoonde de unificatie in 1870 formeel èn geestelijk het karakter eener *Pruisische hegemonie* - wat Talleyrand trouwens reeds had voorzien.

Het heeft geen zin achteraf te 'betreuren', wat is geschied. De Duitsche eenheid is een feit, evenals de hegemonie in Centraal-Europa van het Duitsche element. Of het in 1919 mogelijk zoude zijn geweest, zooals Bainville niet opgehouden heeft te betoogen, de Duitsche eenheid zich althans niet verder te laten versterken dan toen reeds het geval was,[1)] mag nog aan twijfel onderhevig zijn, hare voltooiing is thans een *feit*, waarmede rekening is te houden.

Zoo is, in den loop der negentiende eeuw, tengevolge van het te Weenen nog niet onderkende, doch kort daarop overal ontwaakte nationale bewustzijn, de krachten-verhouding in Europa zeer wezenlijk veranderd. In plaats van tenminste twee 'systèmes d'équilibre partiel' (Duitschland en Italië) zijn twee groote mogendheden ontstaan. De Donau-monarchie, die te Weenen als tegenwicht tegen den Duitschen Bond was gedacht, is onder Pruisischen druk eenerzijds en uit innerlijke zwakte anderzijds, uiteengevallen. Daar, waar in 1815 de kaart, politiek gesproken, nog groote witte plekken vertoonde, op den Balkan, is tenslotte, tengevolge van de nationale bewustwording der Balkan-volken (sedert het Congres van Berlijn), een nieuw 'système d'équilibre partiel' ontstaan.

Geen wonder dus, dat te Versailles in 1919 juist het nationaliteiten-beginsel aller aandacht had. De staatslieden, die in 1919 de verschillende vredes-verdragen voorbereidden, hebben op het beginsel van het zelfbeschikkingsrecht der volken waarschijnlijk zelfs een *te* sterken nadruk gelegd. Daartegenover staat nl., dat

1) Vgl. J. Bainville, Allemagne, 2 dln. (Plon, Parijs, 1939-1940).

zij op hun beurt te weinig rekening hebben gehouden met een politiek verschijnsel, dat na 1919 ‘nieuw’ was, gelijk de ontwaking van het nationale bewustzijn in Centraal-Europa, in Italië en op den Balkan na 1815; het Verdrag van Versailles beoogt èn berust op een stelsel van vrij economisch verkeer. Talrijk zijn de bepalingen, die daarvan getuigen. En ook de Verkeersconferentie van Barcelona van 1921 is een duidelijke manifestatie van die geestesgesteldheid geweest. Juist in de jaren na 1919 is echter het economische leven begonnen zich, in veel sterker mate nog dan vroeger, in protectionistische en - in laatsten aanleg - autarkische richting te oriënteeren. Er zijn daarvoor waarschijnlijk verschillende oorzaken aan te wijzen. Het groote belang, dat de economische oorlog voor den uitslag van den strijd gebleken was te bezitten, onttrok het autarkische streven aan eene strict-economische appreciatie en maakt het tot een onderdeel van nationale defensie-politiek. De (politieke) centrifugale krachten, die voor en na 1919 op het Britsche imperium hadden gewerkt, maakten compensatie door de van Ottawa verwachte (economische) centripetale kracht wenschelijk, en misschien zelfs noodig. De nieuw-geschapen toestand in het Donau-bekken had een aantal staten in het leven geroepen, wier economische bestaansmogelijkheid uiterst precair was en voor wie een vrijhandelspolitiek zelfmoord zoude hebben beteekend. Zoo zijn er wellicht nog meer oorzaken te noemen, doch het is ons hier niet om eene verklaring te doen. Voor ons is het voldoende het *feit* te constateeren.

Tenslotte valt er, sinds Weenen, nóg eene principieele verandering te constateeren. In het Weensche evenwichtssysteem op het continent deed Engeland niet permanent mede. Het was tot dat systeem betrokken als de belanghebbende toeschouwer tot het schouwspel. Slechts wanneer er verstoring dreigde, kwam John Bull tusschenbeide. Na de Duitsche en Italiaansche eenwording kon een continentaal evenwicht slechts worden verkregen door een samengaan van de drie andere groote mogendheden op het vasteland: Frankrijk, Italië en Rusland. En dan nóg was het ‘evenwicht’ uiterst twijfelachtig. Het is het gevolg van elke consolidatie van vele kleine eenheden tot één groote mogendheid, dat de ‘systèmes d'équilibre partiel’ niet meer functioneeren, zoodat in stede van een stelsel van subtiele krachten-compensatie één

massale kracht is ontstaan, welker wending naar links of rechts bet evenwicht terstond en onherstelbaar verbreekt. Engeland's bemoeienis met de machtsverhoudingen op het vasteland hangt met dit verschijnsel ten nauwste samen.

Zoo zal straks - wanneer? - de overwinnaar voor problemen komen te staan, waarbij vergeleken die van het Weensche Congres nog slechts als vooroefeningen zijn te beschouwen. De hoofdbeginselen voor de oplossing zijn echter dezelfde gebleven: zoo groot mogelijke tevredenheid *van allen* (dus *ook en met name van de overwonnenen*) en zoo mogelijk overwicht, althans gelijkwaardigheid van macht, aan de zijde dergenen, die den eens geschapen toestand willen behouden tegenover elken mogelijken opstandige. Doch de uitwerking is oneindig veel moeilijker geworden. Tevredenheid, zelfs betrekkelijke tevredenheid, kan thans niet meer worden verkregen door een eenvoudig beginsel als dat der legitimiteit. De nationaliteiten stellen thans luide hare eischen en die stemmen zijn niet meer te smoren. Het te Versailles beproefde middel der minderheden-bescherming heeft niet voldaan en is, integendeel, een belangrijk element van onrust gebleken. Zal men het aandurven daarvoor in de plaats het voor het eerst in Turkije en den Balkan en later door Hitler in Tirol en in de Baltische staten toegepaste middel van de gedwongen emigratie der minderheden naar hun stam-land te hanteeren? De politieke resultaten daarvan zijn in Oost-Europa gunstig geweest, zij het ten koste van veel persoonlijk leed verkregen. Doch brengt de oorlog niet nog véél grooter leed?

Daarnevens zullen de economische verhoudingen grondige studie èn regeling behoeven. Er bestaat een neiging - het hoogst onbevredigende slot van het boek van Prof. Carr geeft daarvan een kras voorbeeld - op het economisch moment àl te zeer den nadruk te leggen, ja het als *het* essentieele vredesvraagstuk voor te stellen. Na de verwaarloozing van dit aspect in 1919 en de misrekening, die daaruit is voortgekomen, is een dergelijk symptoom wellicht begrijpelijk, doch elke eenzijdigheid zal zich wreken, óók deze.

En tenslotte het tegenwicht tegen de ‘forces agressives’. Verplichte collectieve actie is gebleken juist op het beslissende moment te moeten falen en het is te hopen, dat men ondanks den te verwachten aandrang van ‘idealistische’ zijde, zich niet op-

nieuw met dergelijke middelen-op-papier tevreden zal stellen. Vermindering van bewapening over de geheele linie zal, al ware het slechts uit economische beweegredenen, niet achterwege kùnnen blijven, doch het is in het belang van den vrede, dat dáár de ontwapening het verst wordt doorgevoerd, waar de geest van agressie het sterkst is. Juist echter de noodzakelijkheid, t.a.v. een ontevreden verliezer de meeste voorzorgsmaatregelen te nemen, noopt tot rechtvaardige, ja edelmoedige behandeling van alles, wat niet onmiddellijk zijn agressieve kracht vermeerdert. In dit opzicht heeft het Weensche Congres - eigenlijk reeds de geallieerden bij den Vrede van Parijs van 1814 - ons een fraai voorbeeld gegeven. Het in die dagen agressieve Frankrijk is bij die gelegenheid met eene generositeit behandeld, welke voor verdere agressie nauwelijks grond overliet. Zelfs de houding van het Fransche volk tijdens Napoleon's honderd dagen heeft daaraan niets kunnen veranderen. Ferrero heeft naar aanleiding van de bij die gelegenheid door de overwinnaars betoonde clementie een opmerking gemaakt, die voor de *wijsheid*, waarvan zijn boek getuigt, kenmerkend is:

'Un traité de paix est la plus difficile, parce que la plus contradictoire, parmi toutes les oeuvres de l'homme.

Elle ne devient possible, en effet, que par une contradiction qui consiste à mêler à un acte par sa nature coercitif, assez de liberté, et aux sacrifices qu'il impose, assez d'avantages, pour que le vaincu lui-même ait plus d'intérêt à le respecter qu'à tenter de le violer. Mais la contradiction est très difficile, et pour la vaincre *il faut surtout et avant tout beaucoup de courage: que le vainqueur ne redoute pas de s'affaiblir dans l'opinion du vaincu et de l'encourager à se révolter*.'

Het is die *moed* tot rechtvaardigheid, en zelfs tot opoffering van eigen onmiddellijk belang, die *tegelyk* eisch is van ethisch idealisme èn van staatkundig realisme. Wellicht, dat het vooruitzicht op een dergelijk ook voor hem 'bevredigend' resultaat onze idealisten er toe kan brengen, de 'realistische' wijze van beschouwen van de internationale verhoudingen in den vervolge niet meer als een bewijs van ethische of intellectueele tekortkomingen te beschouwen? Het aantal 'vredesplannen' zal er waarschijnlijk door afnemen, doch de vrede zelf zou er stellig door worden gediend.

B.M. TELDERS

Wandelingen in patria

J. Huizinga, Patriotisme en Nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19de eeuw. - H.D. Tjeenk Willink en Zoon N.V., Haarlem.

'Men legge dezen voordrachten[1)] niet den maatstaf aan van een diepgaande behandeling van een der belangrijkste onderwerpen der geschiedenis, maar beschouwe ze als wandelingen over een terrein, dat telkens punten van uitzicht biedt'. Aldus het bescheiden, àl te bescheiden, voorwoord van het boekje. Wij wandelen onder leiding van een eruditissimus dux, die ons niet alleen van zijn enorme belezenheid doet profiteeren, doch ons bovendien door den vorm zijner aanwijzingen voortdurend bekoort. Is het ondankbaar aan het einde der wandeling te bekennen, dat men niet *steeds* overtuigd werd en nog niet *geheel* is voldaan? Integendeel, dusdoende bewijst men welk een belangstelling de gids vermocht te wekken en hoezeer de wandeling, wel verre van vermoeiend te zijn, naar uitbreiding en voortzetting deed verlangen.

Huizinga onderscheidt patriotisme en nationalisme, doch waarschuwt er voor dat 'historische algemeene termen als deze nimmer exacte grootheden beschrijven'. Of men, met Huizinga, onder patriotisme 'den wil tot handhaving en verweer van wat eigen en dierbaar is' wil verstaan en onder nationalisme 'de machtige drift tot heerschappij', de zucht tot overheersching, is inderdaad niet meer dan een kwestie van terminologie, ten aanzien waarvan een ieder betrekkelijk - d.w.z. binnen de grenzen van den variabelen usus - vrij is. De woorden nationalisme en patriotisme zelve zijn betrekkelijk jong - Huizinga dateert 'patriotisme' 18de eeuwsch en 'nationalisme' vroeg-negentiende eeuwsch - doch 'ziet men goed toe, dan blijken in oudere tijdperken de aequivalenten van patriotisme en nationalisme

1) Gehouden in het Groot-Auditorium te Leiden op 14, 21 en 28 Februari 1940.

niet enkel aanwezig, maar, wat meer zegt, de beide gevoelens hebben in den loop der tijden eigenlijk alleen wat meer omlijnde trekken gekregen, anders niet. Zij zijn gebleven, wat zij altijd waren geweest: primitieve instincten van menschelijk samenleven'. Hier stelt de wandelaar zijn gids de eerste vraag: zijn zij inderdaad primitieve *instincten gebleven*? Of hebben die instincten zich in de loop der historie door bewustwording getransformeerd tot beginsel, doctrine, element van levens-beschouwing?

Over de Oudheid is Huizinga begrijpelijkerwijs kort. Zij vormt niet het terrein, dat hij in alle richtingen heeft verkend en waarop hij beter dan wie ook thuis is. De bladzijden over Griekenland en Rome doen dan ook ietwat schraal aan. Als 'patria' in het Latijn inderdaad zoo weinig emotioneel belast was, dat Cicero's 'ubicumque est bene ibi patria' *niet* van cynische ironie getuigt, hoe is dan het typisch-patriotische 'dulce et decorum est pro patria mori' te verklaren? Is in Rome - juist daar! - niet veeleer mèt de Romeinsche geschiedschrijving het nationalisme als politiek-bewuste wil geboren en moet er, algemeen gesproken, geen hecht verband worden geconstateerd tusschen de bewustwording van het verleden (en het heden) als nationale historie en de transformatie van de instinctmatige 'handhaving en verweer van wat eigen en dierbaar is' tégen het vreemde, tot de bewuste belijding in woord en daad van de nationale waarden als suprema lex? Huizinga legt dit verband hier nog niet - hetgeen niet behoeft te beteekenen dat hij het ontkent - en dateert de geboorte van het Europeesche nationalisme later. Als zijn eerste levenskreet beschouwt hij den proloog van de wet der Salische Franken. Indien dit juist is, dan is het toch nog slechts een zéér onschuldig kindergeluidje, dat van later nationalistisch gebulder nog vèr afstaat! Voorloopig is het nog veel te vroeg om van een bewust politiek patriotisme, laat staan van een nationalisme in de door Huizinga aangenomen (doch niet altijd consequent gehandhaafde) beteekenis te bespreken. Eerst in de 13de eeuw krijgen de gevoelens van verbondenheid met eigen geboortestreek en instinctmatige afkeer van alles wat vreemd is allengs ook eene politieke beteekenis. 'Van den langdurigen oorlog tusschen Frankrijk en Engeland kan men niet zeggen, dat hij uit de nationale tegenstelling voortvloeit, wel dat deze in den loop er van en door dien oorlog groeit'. De algemeene

conclusie van Huizinga's beschouwingen over patriotisme en nationalisme in de Middeleeuwen luidt dan ook: ‘Zoover als men in de Middeleeuwen terugblikt, ziet men talrijke blijken van een levendig nationaal besef en zelfs van een regelrecht nationalisme.... Met staat en staatkunde hebben zij aanvankelijk niet veel te maken, politieke strevens of problemen beheerschen het opkomen van nationale verbanden nauwelijks’.[1)]

Dat iemand als Erasmus veeleer cosmopoliet dan nationalist is geweest, kan den lezer niet verbazen. Veeleer verwondert het ons hem over zichzelf als een ‘Duitscher’ te hooren spreken. Maar is hier ‘Germanus’ door Huizinga wel terecht door ‘Duitscher’ vertaald en heeft Erasmus inderdaad over ‘*Duitsche* simpele waarachtigheid’ willen spreken? Nog Johan de Witt schreef over ‘duydelijcke, duytsche woorden’ als hij goed, rond Hollandsch bedoelde.... Bovendien belette Erasmus' theoretisch cosmopolitisme niet, dat hij zijn persoonlijke voorkeur voor de Franschen en hun cultuur bij gelegenheid duidelijk liet blijken. Want is er venijniger vergelijking tusschen Fransche en Duitsche cultuur denkbaar dan die, welke wij in de dialoog over de herbergen (diversoria) aantreffen?

Overigens stond Erasmus met zijn cosmopolitische theorieën, zelfs onder zijn mede-humanisten, vrijwel alleen en buiten de wereld der geleerden werden de begrippen ‘vaderland en natie steeds hechter verbonden aan de voorstelling van een krachtig staatsverband en een dringende regeeringstaak’. Gevaarlijk wordt het patriotisme eerst als het zich met zijn tegendeel, het cosmopolitisme, vereenigt tot een geloof aan een nationale zending, welke zich tot het geheele continent uitstrekt. Dan maakt het patriotisme zich los ‘van zijn oorspronkelijke basis: het eigen land, de geboortegrond’ en verliest het ‘zijn oorspronkelijk gehalte van instinctieve genegenheid tot den eigen bodem’. Van een dergelijke noodlottige verbinding van nationalisme en internationale zaligmaking gaf de Fransche revolutie ons het eerste voorbeeld te zien. Behoeft het nog betoog, dat het nationalistische, ja imperalistische wezen der Fransche revolutionaire poli-

1) Men vgl. echter ook G. Grosjean, Le sentiment national et la guerre de cent ans (Parijs, 1927), wiens voorstelling van zaken van die van Huizinga eenigszins afwijkt. Dergelijk verschil in waardeering is uiteraard nooit tot een tegenstelling van gelijk en ongelijk te herleiden.

tiek den cosmopolitischen vorm al spoedig aflegde? Alle phrasen over Europeesche verbroedering onder Fransche leiding konden immers niet verbloemen, dat de Fransche politiek in hare werkelijkheid met de namen Marseillaise en Napoléon en niet met de leuzen der bevrijding van 'le genre humain' en den strijd tegen de tyrannen werd gekenmerkt.

Verdere bewustwording en bewustmaking van het nationale sentiment is een van de functies der negentiende-eeuwsche romantiek geworden. Over die bewustwording, vooral in Duitschland, geeft Huizinga interessante bizonderheden. 'Men stelt zich onwillekeurig iederen vrijheidslievenden, echten Duitscher voor als van 1814 af bezield door dien grooten wensch naar Duitschland's eenheid, die uit E.M. Arndt sprak. Dit nu was geenszins het geval. De historicus A.H.L. Heeren, aan wiens Duitsche gevoelens niet te twijfelen valt, zag in de toekomstige mogelijkheid van een tot één staat vereenigd Duitschland het graf van Duitsche cultuur en Europeesche vrijheid'. Doch dergelijke pessimistische voorspellingen konden den loop der historie niet tegenhouden. 'De gansche ontwikkeling der 19de eeuw bleef voortgaan in de richting van consolideering en uitbreiding van groote machtscomplexen, tusschen welke de krans van kleinere Staten een tweederangs positie scheen in te nemen, geduld, in zooverre de groote bij hun bestaan belang hadden, en zich aan het recht wenschten te houden. Bijna iedereen ging gelooven in den grooten Staat. Met goede reden was in Duitschland, dat zoo lang onder een hopelooze verbrokkeling en staatkundige onmacht geleden had, "Kleinstaaterei" een schimpwoord en een aanfluiting geworden. Helaas begon men onder den invloed van den algemeenen quantiteitswaan overal te vergeten, dat van de groote, blijvende waarden der wereld geen enkele aan den machtstaat als zoodanig te danken is geweest, en dat al de beste dingen van wijsheid, schoonheid en beschaving in de engste staatkundige verhoudingen zijn opgekomen.' 'Onze tijd is zoo geneigd, voor het quantitatief groote in bewondering plat ter aarde te vallen, dat elk woord ter verdediging van den kleinen staat op zijn pas is.... De overschatting van de waarde der quantiteit is een der goedkoopste vooroordeeelen den modernenen mensch eigen, suf geraasd als hij is door de triomfen van snelheid, krachtsaanwending en verplaatsbaarheid'. Dit beteekent natuurlijk niet, dat Huizinga de

klok zoude willen terug zetten. ‘Historia locuta est. Het zal bij niemand opkomen, met keur van redenen te gaan betoogen, dat de uitkomst van deze historische processen te betreuren is. Iets anders is het, twijfel in het algemeen uit te spreken, of op zichzelf het opgaan van beperkte staats- en beschavingseenheden in groote als een zegen voor de wereld te beschouwen is’. Doch om niet ‘op zulk een doffe noot te sluiten’ eindigt Huizinga met een raad en een aansporing: ‘Ieder beschaafd en weldenkend mensch heeft naast zijn eigen volk enkele vreemde naties lief, wier land hij kent, wier geest hij bemint. Roep van zoo eene het beeld op, en geniet het. Dit alles is U vreemd.... èn overweldigend dierbaar als een rijkdom en een weelde in Uw leven. Waarom dan twist, waarom dan strijd?’

Zoo is, haast onmerkbaar, onze gids bij de wandelingen door het verleden tot onzen leidsman voor het heden geworden. Doch was dat ook niet hetgeen zijn hoorders juist van hem hadden verwacht? Het is bovendien niet de eerste keer, dat Huizinga zich met die taak heeft belast. Doch ligt het aan mij, of is hij inderdaad die andere malen, dat hij zich opzettelijk en openlijk als verkenner van het heden opwierp, naar vorm en inhoud niet zóó gelukkig geweest als thans, nu hij ons den weg mocht wijzen door de hem zoo vertrouwde gebieden der historie, waaruit het heden is ontstaan? Het hier aangekondigde boekje, bescheiden in omvang doch rijk van inhoud, vertoont in elk geval weer eens ‘Huizinga op zijn best’.

B.M. TELDERS

Vlaanderens beeldende kunst

Dr. Ir. Stan Leurs en vele medewerkers, Geschiedenis van de Vlaamsche kunst. - 'De Sikkel', Antwerpen; voor Nederland: Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage z.j.

In een breed opgezet werk, twee deelen van kloek formaat, heeft de Gentsche Hoogleeraar Leurs met een aantal medewerkers gepoogd een samenvattende geschiedenis van de kunst van Vlaanderen te geven. 'Een volledige geschiedenis zijner kunst bezit het Vlaamsche volk nog niet' schreef de samensteller in zijn 'Woord vooraf' nadat hij met eerbied de oudere kunsthistorici Van den Brander, Max Rooses en Pol de Mont heeft herdacht. Daarom verzoekt hij den lezer dit werk te beschouwen als een proef.

Inderdaad werd echter in de 'Ars una species mille'-serie van voor den oorlog van 1914-'18, reeds door Max Rooses in beknopten vorm een volledige synthese gegeven van de Vlaamsche kunst, welke toen, naar den aard van die serie, in drie talen tegelijk verscheen (Fransch, Duitsch en Engelsch).

Doch een Nederlandsch werk, was er, voor zoover wij weten, nog niet en zeker niet een van zoo groote uitgebreidheid.

Waar Prof. Leurs beoogde de laatste onderzoekingen tot hun recht te laten komen, was het begrijpelijk, dat hij zich een ruimen kring van medewerkers zocht, die ieder op zijn (of haar) gebied den naam van autoriteit hadden. En daarin slaagde hij wonderwel; wij noemen ze hier in alphabetische volgorde: Prof. dr. A.H. Cornette, dr. Martha Crik-Kuntziger, dr. Juliane Gabriëls, Prof. dr. P. de Keyser, dr. J. Lavalleye, dr. L. Lebeer, Kan. Prof. dr. R. Lemaire, dr. Fr. Lyna, Kan. Prof. dr. R. Maere, dr. Jos. Muls, Prof. dr. D. Roggen, Dr. A. Stubbe, en Prof. dr. Aug. Vermeylen.

Het gevaar verbonden aan het samenwerken van vele auteurs

aan één boek is bekend: een eenheid wordt op die wijze meestal niet verkregen, ja dikwijls vindt men herhalingen of, wat erger is, elkaar volledig weersprekende opvattingen. De Kunstgeschiedenis der Nederlanden, voor eenige jaren hier uitgekomen, ging aan dat euvel wel zeer mank. Gezegd moet worden, dat de 'Geschiedenis der Vlaamsche Kunst' in dat opzicht veel gelukkiger is uitgevallen. De samensteller heeft hier het bindende element weten te laten domineeren en al is de stijl der bijdragen uiteraard verschillend, al is ook het eene hoofdstuk meer cultuurhistorisch, het andere meer zuiver kunsthistorisch, en het derde meer polemisch uitgevallen, wedersprekingen of herhalingen komen er weinig in voor.

Wat nu de verschillende bijdragen betreft, deze staan allen op de hoogte, die men van de medewerkende schrijvers mocht verwachten. Zoo is dan ook deze Geschiedenis der Vlaamsche Kunst tot een voortreffelijk werk geworden, waarin bouw- en beeldhouwkunst, miniatuur- en paneelschilderkunst, fresco en graveerkunst, tapijt en broderie, glas-, plateel- en metaalkunst, in boeiende verhalen tot een geheel zijn gegroeid, dat de bewondering afdwingt voor dit vitale volk, dat, wonend op een stuk gronds, dat door de geschiedenis waarlijk niet bevoordeeld of gespaard werd, altijd weer de geslagen wonden wist te boven te komen en steeds weer nieuwe schoonheid wist te scheppen.

Enkele opmerkingen zouden wij niettemin wel willen maken. In het hoofdstuk 'Beeldhouwkunst, einde der XIVde en XVde eeuw' heeft Prof. Rogge zijn onderzoekingen over Claus Sluter op overzichtelijke wijze samengevat, doch hij is zoodanig verrukt - begrijpelijk - over het werk van dezen grooten meester, dat hij in de inleidende bladzijden voor de *op hare wijze* niet minder grootsche scheppingen der Romaansche portalen - die aan velen, ook aan schrijver dezes, veel nader staan dan de meester van Dijon - woorden bezigt, die men nauwelijks kan aanvaarden. Van 'verdorde mummies' te spreken, waar Vezelay of Chartres of Corbeil zijn aangeduid, lijkt op z'n minst gesproken *te subjectief*.

Even subjectief en daarbij onredelijk lijkt ons de klacht van denzelfden auteur over den invloed van den beeldhouwer Jan Mone. 'Mone heeft' schrijft Prof. Roggen (I, p. 517) 'een zuiveren vroeg-renaissancestijl in de Nederlanden ingevoerd....

Hij is het hoofdkanaal geweest, langs hetwelk de Italiaansche ornamentiek der vroeg-renaissance in onze gewesten definitief is binnengedrongen om weldra den inheemschen decoratiestijl op het achterplan te verdringen en te doen wegkwijnen. *Het geval Mone bewijst nogmaals*, *wat een aanzienlijke en tevens noodlottige rol de toenmalige aristocratie heeft gespeeld in de verbastering van het kunstleven in Nederland*'. Prof. Roggen wist toch zoo goed als ieder ander, die even nadenkt, dat 'alles kommt, wie es kommen musz', dat het onwetenschappelijk is, om te treuren over het feit, dat stijlperioden opbloeien, leven en vergaan, om weer voor nieuwe plaats te maken. Zonder vroeg-, geen laat-renaissance, zonder renaissance geen barok, zonder Mone geen Quellinus en misschien.... geen Rubens! Waarom dan getreurd?

Prof. Cornette noemde bij Rubens' paardenstudies in Italië gemaakt niet het feit, dat de jonge meester daar het karton van Leonardo's Anghiari-slag copieerde, waardoor wij juist deze uiterst ingewikkelde ruiterstrijd kennen (Louvre) terwijl de oorspronkelijke teekening verloren ging. Op p. 653 bij den Doop Christi behoort, meenen wij, dit werk niet, doch alleen dat der Badende Soldaten van Michel-Angelo geciteerd te worden.

Tenslotte is, naar onze opvatting, een ernstig protest op zijn plaats tegen de wijze waarop dr. Juliane Gabriëls doorgaat met over Rubens als architect te spreken. Ik citeer hier enkele uitdrukkingen van het 2e deel (p. 743 e.v.)

'De centrale figuur van den Barok in Vlaanderen is niemand minder dan Rubens zelf, die heel de nieuwe kunstrichting en al haar uitingen: *bouw*- en beeldhouwkunst, schilder- en graveerkunst, onder zijn dictatoriale macht bedwingt....' '....Zeker is het, dat hij *ontwerpen leverde voor klein- en groot-architectuur*....' '....Rond 1615 in zijn eigen woning *en in de Jezuietenkerk* gaat Rubens zijn droomen als barok-*architect* en beeldhouwer verwezelijken....'

Leest men daarna de bladzijden door Prof. Leurs aan de Zuid-Nederlandsche barok bouwkunst gewijd, dan komt men, behalve bij zijn eigen woonhuis.... *Rubens in 't geheel niet tegen*. En terecht! Want architect is, wie ruimteschеppingen creëert, architect is, wie abstracten ruimte-vorm en concreten plastischen vorm, samen ondergeschikt aan de eischen van het object, weet te denken en die die *gedroomde beelden* in plattegrond en doorsneden

en gevels weet vast te leggen. Ook na een onderzoek van jaren heb ik in Vlaanderen noch elders ooit één zoodanige teekening van Rubens gevonden, noch een contract gezien, waarin daarvan sprake was. En uit wat later werd gevonden door anderen werd alleen bevestigd, dat Rubens *decoratief* had medegewerkt aan bouwwerken, (o.a. aan de Jezuïtenkerk te Antwerpen) architectonische teekeningen van hem werden ook door anderen niet gevonden.

Elders schreven wij: Is de Antwerpsche grootmeester niet groot genoeg? Men geve, gelijk Prof. Leurs het deed, aan de bouwmeesters Cobergher en Francart, Huyssens, e.a. de eer die hun toekomt. Voor Rubens blijft er nog genoeg!

Een subjectieve opmerking onzerzijds: wij vinden de reliëfs van Fayd' herbe in de Hanswijkkerk van Mechelen, niet ‘prachtig en grootsch’ maar het minste, wat wij van dezen Rubensleerling kennen.

De kunst der 19de eeuw is in een kort samenvattend hoofdstuk verwerkt. In bijna 1000 bladzijden met ruim 500 afbeeldingen was, naar Prof. Leurs zal gemeend hebben, genoeg gegeven.

Meer dan genoeg, willen wij beamen en niet alléén naar quantiteit. Laten wij hopen, dat dit boek, trots de ongunst der tijden, zijn weg zal vinden.

J.H. PLANTENGA

Kroniek der Nederlandsche letteren

In Memoriam H. Marsman

Ook de geschiedenis eener litteratuur kan niet buiten legenden, immers ze verloopt gedeeltelijk langs data, die, eenmaal emotioneel vastgesteld, weerbarstig schijnen tegen redelijk onderzoek. Zulk een datum was in de nieuwste Nederlandsche litteratuurgeschiedenis de verschijning der *Verzen* van H. Marsman bij J. Ploegsma te Zeist in 1923. Het roode bundeltje begon met *Vlam*, dat wegbleef, toen een deel van de *Verzen* herdrukt werd in *Paradise Regained*, en dat in het *Verzameld Werk* op de tweede plaats is geschoven. Dit zeer korte gedicht bracht alles samen, wat de latere manifesten van het vitalisme niet helderder verstaanbaar konden maken; het was de uitdrukking van een geheel nieuw levensgevoel:

> Schuimende morgen
>
> en mijn vuren lach
> drinkt uit ontzaggelijke schalen
> van lucht en aarde
> den opalen dag.

In deze regels zal het nageslacht misschien de pathetische beeldspraak afkeuren als iets onmogelijks en de gezwollenheid als rhetoriek veroordeelen: die beeldspraak en die zwelling kwamen voort uit een aandoening, wier kracht zóó dadelijk den toenmaligen, jeugdigen lezer overrompelde, dat zij voort te komen scheen uit een cosmische beweging. ‘Deze kunst sloeg als een noodweer in. Zij greep ons met heftigheid aan, bracht ons in oproer. Oorspronkelijke krachten - maar met een scherpe bewustheid als geestelijke achtergrond - verhieven zich tegen hyper-cultuur. Geen zacht-getinte beschrijving, geen schoone mijmering, geen

verlangen, dat zich verzoende met het ongestild zijn: een kreet was het, een zweepslag, een wild zich-oprukken van een jong vermetel lichaam, waarin een sterke ziel brandde met woede, snelheid en onverschrokken zucht naar waarheid.' Zoo schreef *Jan Engelman* over Marsmans poëzie in 1927, toen deze eerste, verbijsterende indruk nog versch was. Achteraf is het moeilijker, die eerste verrukking waarheidsgetrouw onder woorden te brengen, maar ik herinner mij goed, dat Marsmans poëzie, toen ik haar gelijktijdig met *Menscheitsdämmerung* (de Duitsche moderne bloemlezing van *Kurth Pintus*) leerde kennen, mij het meest ontroerde, omdat ik met zekerheid meende gewaar te worden, hoe de stuwkracht van deze schitterend alles-overspoelende metaforengolven uit een beginsel buiten het individu voortkwam: ik begreep het geloof in de Hengstebron. Het was, zoo voelde ik dit toentertijd, een verschil tusschen Marsmans poëzie en alle vroegere, die ik kende, dat elders de stroom van het rhythme geleid werd door de stroom van ademhaling en polsslag, verpuurd tot functies van de ziel als het ware, maar dat hier een menschelijk wezen in zijn geheel scheen opgenomen in een vaart van cosmische stormen, die door het geestelijk heelal woeden, en dat hij gelijktijdig in staat was, deze vaart te controleeren, zoo niet te beheerschen.

Vandaar bij ons het eigenaardige besef, dat er een wonder gebeurde, toen deze poëzie verscheen. Geen mijner leeftijdgenooten heeft, zoover ik weet, zich tegen deze verrukking kunnen verzetten. Toch was Marsman's poëzie niet de eerste, die wij lazen. Sommigen van ons waren met de klassieken opgevoed; anderen hadden op de H.B.S. het werk der tachtigers gelezen en dweepten met Gorter of Kloos, een enkele vereerde Verwey als meester, of zag in buitenlandsche dichters als Rupert Brooke, Wilfred Owen, Francis Jammes, Paul Claudel of Jean Cocteau de toekomst van de dichtkunst aangeduid, maar voor al deze weinigen was Marsmans werk een helle openbaring. Het was gedurfder en meer geserreerd dan de poëzie der jonge Vlamingen, Wies Moens en Marnix Gijsen, het was intenser-poëtisch, of om het precies te zeggen, zooals wij het voelden: het was in heviger mate de poëzie zelf, die wij hoorden, boven den dichter uit, boven de wetten van de dichtkunst uit, boven het leven zelf uit. Het sentiment, dat Marsman in zijn beste verzen ook van later tijd, *boven het leven*

uit zong, zelfs nog in de felle lyrische gedeelten van *Tempel en kruis*, hebben talrijken onder zijn tijdgenooten behouden. Men hoort er een bewijs van in de gedachtenisverzen van *Anthonie Donker* en *Jan Engelman*. Zij spreken niet de bekende formule uit, dat Marsmans poëzie levend zal voortbestaan na 's dichters dood, doch zij zeggen, dat zijn stem sterker scheen dan het lot en dit is zeer precies, hetgeen wij in die stem bewonderen, toen ze klonk voor het allereerst.

Zich hiervan rekenschap te geven was voor Marsman moeilijk. Ik geloof niet te overdrijven, wanneer ik meen, dat dit de grootste moeilijkheid van zijn dichtersleven geweest is. Hij kende perioden van genadeloosheid, angstige inzinkingen, waarin hij smeekte:

> Vlam in mij, laai weer op;
> hart in mij, heb geduld,
> verdubbel het vertrouwen -
> vogel in mij, laat zich opnieuw ontvouwen
> de vleugelen, de nu nog moede en grauwe;
> o wiek nu op uit de verbrande takken
> en laat den moed en uwe vaart niet zakken;
> het nest is goed, maar het heelal is ruimer.

Ook in die oogenblikken verliet hem, blijkens dezen laatsten regel, de gedachte niet, dat de oorsprong van de dichterlijke bezieling een cosmisch verschijnsel is. In de oorspronkelijke lezing, die alléén voorkomt in *Verzen* (in *Paradise Regained* en later werd het heele middenstuk eruit weggenomen, het is als poëzie ook moeilijk houdbaar) was het gedicht *Verhevene* een belijdenis van dit besef van verwantschap met hetgeen buitentijdelijk en buitenruimtelijk het ‘universum’ uitmaakt:

I

> Eeuwen wentelden hun volheid samen:
> zijn fundament -
> nauw kon hun denkgedrocht omvamen
> zijn schedeltent...
>
> haren sloegen hun vlag langs den hemel:
> bepantsering -
> scherp was zijn lijf, geel en vermetel,
> dat dansen ging...
>
> braakte het heilwoord, uit walging geboren,
> klotsende klank:
> - hemel, o hemel, ik ben geboren -
> - aarde, heb dank!

II

Maar: sluipend na vreugde
was de befloersing der luchten
in nachten streng en volmaakt;
ze dreef het smeltend licht te vluchten
en grijnsde naakt -

maar hij, blonde boorling der zwellende jaren,
hij tartte nacht,
en vlocht het ruige duister samen met zijn haren
tot veilge vacht.

zoo, schragend geleund in de nis der kimmen:
zuigende schacht -
zag hij ellende den hemel beklimmen -
- zijn eerste wacht -

Op wacht te staan uit naam van het onbenaambare beginsel der bezieling, terwijl de aarde zwart wordt in den nacht, het volk verkommert in ellende, beschouwde Marsman als een roeping, die hij verantwoorden moest met zijn heele persoonlijkheid. Er is nooit zoo vaak over de 'heele persoonlijkheid' van den dichter gesproken, en over den 'inzet der heele persoonlijkheid' als door- en over hem. Doch hij wist voor deze persoonlijkheid geen onderkomen dan het dichterschap, en anderzijds wist hij, dat het dichterschap, hoezeer verheven, niet een volstrekt begrip is, maar een hoedanigheid en een relatie. Hij werd het niet zoozeer gewaar als een relatie tot het 'volk', al haalde men bij voorkeur in herdenkingsstukken de vier regels aan, die ten titel dragen *Zonder weerklank*, en die reeds bezig zijn, een Marsman-legende te stichten:

Volk, ik ga zinken als mijn lied niet klinkt;
ik moet verdrogen als gij mij niet drinkt;
verzwelg mij, smeek ik - maar zij drinken niet;
wees mijn klankbodem, maar zij klinken niet.

Marsman had te nadrukkelijk zijn wacht 'terzij de horde' betrokken dan dat deze vier regels de fictie zouden kunnen redden van een teleurgestelde 'volkschheid'; ze drukken alleen ontgoocheling uit over het wijken van de inspiratie, waarover hij zoo dikwijls in zijn verzen sprak, en waarvoor hij allerlei verklaringen zocht, tamelijk laat ook deze. In werkelijkheid was hem het dichterschap veel minder een relatie tot de menschen - en dan nog in strikten zin tot de dichters, nooit tot de menigte - dan

een relatie tot het onbenaambare, het cosmische, de oerkracht in het heelal. Hij noemde die kracht in zijn vitalistische periode kortweg het *leven* en schreef in overeenstemming daarmee: 'Een sterk leven rechtvaardigt zich zelf', bedoelende dat de levensintensiteit geen enkele verantwoording behoeft, omdat zij blindelings het rhythme van het heelal volgt. Zijn maenadische bezieling kon dit gelooven; zijn intellect is er aan blijven twijfelen tot wellicht het laatste oogenblik toe. Dit werd de oorzaak van zijn *Heimwee* naar tijden van kruistochten en kathedralen, naar een beginsel, een meester, een God. Hieruit is ook verklaarbaar, dat zoovelen, die hem herdachten, gezinspeeld hebben op de religieuze problematiek van zijn geestelijken groei, ontijdig, en waarschijnlijk zou dit maar heel tijdelijk geweest zijn, door de kritiek van *Nietzsche* overwoekerd en verstikt. Hij vond in de barokke rhetoriek van Nietzsche bevestigd wat hij vaak gevoeld had, en de gillende vervloekingen van Nietzsche stelden hem in de gelegenheid, het rustige onderzoek, waarnaar het meer verstandelijke deel van zijn aanleg hem neigde, voorloopig uit te stellen. Dat het Nietzscheaansche vitalisme hoogstens het leven kan ontketenen, maar nooit kan vormen, *wist* hij nochtans.

Zijn dichterlijke vormkracht zocht objecten, maar stuitte dan op het besef, dat zijn geest er te weinig aandeel aan had; wanneer hij *zichzelf* uitdrukken wilde, voelde hij steeds scherper, dat de inhoud verschraalde. Daarom wendde hij zich tot een breeder cultuurproblematiek, die hij als denker onvoldoende beheerschte, doch als dichter vereenzelvigen kon met de verwarring der eigen gevoelens.

Deze 'moeilijkheid' van zijn dichterleven heeft hij met groote oprechtheid getrotseerd, iedere 'oplossing' waarachter hij niet zijn 'heele persoonlijkheid' stellen kon, met hartstocht van de hand wijzende. Zijn legende zal hem dan ook maken tot den tragisch-worstelenden dichter, omgeven door de slaven van een slappen tijd; onwillig, hun slapheid te deelen; vruchteloos aanvurend tot moed en tot inzet der totale persoonlijkheid voor een grooter, vuriger, heerlijker leven in Europa. Deze legende zal hem ook verheerlijken omdat hij weigerde, kracht te putten uit een 'dood' verleden. Hij haatte de geschiedenis.

Tot op zekere hoogte is het waar, dat Marsman de geschiedenis haatte en dat hij haar als een vluchtoord voor grijsaards be-

schouwde, niet als de levenssfeer voor jeugdige talenten. ‘De voorzichtige zegt: wees relatief, ge kunt u vergissen. De levende zegt: wie of wat maakt dat uit? is ook het oordeel over onze vergissing of juistheid niet opnieuw relatief?’ Hij wenschte dan ook niet, dat zijn dichterlijk werk zelfs maar vergelijkenderwijze in verband werd gebracht met de letterkundige traditie van Nederland; de gedachte, dat hij in zeker opzicht voor dichterlijke idealen streed, die reeds *Jacobus Bellamy* en *Pieter Nieuwland* hadden gekend, leek hem volkomen potsierlijk en al bewonderde hij eenen legendarischen *Breeroo*, niets was hem vreemder dan de eerzucht, deel te willen uitmaken van een gezelschap onsterflijken, waarin hij riskeerde, *Jacob van Maerlant* te ontmoeten, dien hij nauwelijks verstond of zelfs maar *Multatuli*, voor wiens stijl hij toentertijd (‘De schommelstoel der historie’ is van 1929) beslist niets voelde. Zag hij het heele verleden als een dood vlak, in het bijzonder de geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde, incluis de vormproblemen van de Nederlandsche poëzie uit vroeger eeuwen, vond hij eminent vervelend en hij was niet vatbaar voor het argument, dat men zich in deze eigenaardige gesteltenis te hoeden had voor lichtvaardigheid van oordeel, immers hij meende in allen ernst, dat de litteraire kritiek welbewust, volstrekt en gezaghebbend uitspraak had te doen omtrent de ‘littérature contemporaine’.

‘Voelt men zich tegenover het z.g. verre verleden zekerder, omdat het geen wraak nemen kan?’ vroeg hij ironisch, zonder te bedenken, hoe hijzelf zich tegenover het heden alleen maar zoo zeker voelde, omdat hij zich de wraak ontveinsde, die het miskende verleden wel degelijk neemt. In het historische perspectief der letterkunde wist Marsman met zijn dichterschap geen weg, zooals hij het ook niet kon plaatsen in het algemeene geestesleven zijner dagen. Hij verachtte de opdringende drommen der ‘historischen’ van vroeger en vandaag, hun bezieling mocht zich zelfs niet aan de zijne verwarmen. Voor hem stond het vast, dat hij leefde in een decadenten tijd, *zonder uitkomst*. Wees men uitwegen, dan zag hij daarop alleen het gedrang van de horde, wier profeet hij zeer beslist niet wilde zijn. Hieromtrent laten zijn uitspraken geen twijfel. Wat hij van de litteraire historie niet wilde aanvaarden - de ‘inlijving’ en het mausoleum - was hem nog minder welkom van politieke toekomstbouwers, hoe ze zich ook noemden.

Felle levensdrift, maar die haar richting nergens vindt, was dan ook de hoofdtrek van zijn karakter als dichter, en tot in zijn laatste versregels worstelt hij om een heimwee te bevredigen. Doch de ruimte scheen hem even weinig welgezind als de tijd. Hij hield van Holland en het Hollandsche landschap, men heeft het nu dikwijls genoeg herhaald, omdat men de behoefte gevoelde het te bevestigen, want hij kwam eerst in den vreemde weer tot zichzelf. Zijn vaderland kwelde hem. Hij werd hier beslopen door de dingen, die hij moeizaam onderdrukte: de theologie, de ethiek en het sociale verantwoordelijkheidsbesef. Het leven vorderde hier zijn 'leven' op, de formule zijner vitaliteit zocht een plaats in een reeks en dit ontvluchtte hij wanhopig, tot in den dood.

Was het werkelijk *angst* voor den dood, die hem telkens weer opschrikte en versomberde, of zag hij in den dood een antwoord, dat hij met ongeduld verwachtte? Het is zeker, dat de gedachte aan den dood hem heeft bezig gehouden van het oogenblik af, dat de eerste cosmische duizeling week voor aardscher ervaringen. Doch hij vreesde den dood binnen het leven meer dan den dood aan het einde:

> Tusschen dit oogenblik en mijn dood
> ligt misschien een lang leven;
> ook een groot?
> de hoop daarop heeft mij allengs begeven;
> maar is groot of klein niet om het even
> voor wie gelooft dat wij pas met den dood
> gaan leven?

Hij vond een dood, zooals hij zich dien droomde: een wilde, cosmische stormvlaag, die de ziel aan tijd en ruimte ontrukt. Zijn leven lang heeft hij een besef gehad, dan vaag, dan helder, dat eerst in zulk een stormigen dood het 'leven' te plaatsen zou zijn. De dood voert het dichterschap terug naar het cosmische beginsel. Wat hem aanwaaide uit de verste stormgewesten van het heelal, hem teisterde en troostte, werd in dezen dood als het ware opgevangen. Hoe ook de gemeenschap, de geschiedenis of de 'relativeerende' toekomst zijn poëzie zouden ontvangen en beoordeelen, hèm was het genoeg, want het was hem àlles, een vlam van ginder te bewaken in de kilte hier, welhaast zonder brandstof, temidden van puin en asch, vurig, rechtstandig, fel.

Voor andere figuren heeft Marsman nu en dan onvoorwaardelijke bewondering of onvoorwaardelijke verwerping geëischt. Zijn

drang naar het absolute verzaakte aan alle wikken en wegen van den geest, als hij een stem hoorde, die hem persoonlijk scheen te roepen. Doch alleen de stemmen van tijdgenooten vermochten dit. Deze beperking had zijn vitalisme hem opgelegd. Zelf wilde hij voor zijn tijdgenooten evenzeer 'onvoorwaardelijk' zijn; hij kon van afkeer overslaan in bijna dwepende bewondering, maar hij werd gehinderd, wanneer men zijn eigen werk met reserves tegemoet kwam. Dan moest men het liever 'verrottigheid' vinden. Hiermede heeft hij zichzelf en zijn poëzie onrecht aangedaan: hij kwam als auteur voor deze onvoorwaardelijkheid niet in aanmerking. Zijn vertrouwen in zijn intuïtie was te groot; hij heeft hiermede schoolgemaakt bovendien en een subjectivisme aangewakkerd, dat, waar zijn strijdbare eerlijkheid ontbreekt, licht tot geniepige kleinzieligheid ontaardt. In dit opzicht is zijn leiderschap misschien even funest geweest als noodzakelijk. De zoogenaamde 'zweepslagen' en de kapiteins-manifesten brachten het resultaat niet op, dat hij ervan verwachtte; in zijn ontgoocheling hierover begon hij te theoretiseeren met meer stoutmoedigheid dan wetenschap. Hij heeft aldus de onjuiste opvatting verbreid, dat een bepaalde kracht-van-uitdrukking, casu quo zelfs een bepaalde kracht-uitdrukking voor den goeden smaak kan instaan. Hem kan men dit vergeven, want het paste bij zijn 'heele persoonlijkheid', doch zijn navolgers, die zich voor stormbevlogenen houden, hebben te vaak maar juist zooveel karakter als een glas water. Hun heeft hij het métier te gemakkelijk gemaakt.

Een oordeel is niet juist door heftig te zijn en niet rechtvaardig door den aard van den beoordeelaar te kenschetsen; de school van Marsman wil die waarheid niet hooren, doch de geschiedenis bevestigt haar telkens opnieuw. In zijn verlangen naar een vurig leiderschap van jonge dichters kon Marsman al het andere vergeten: dit verlangen zelf was waarschijnlijk een teeken van zwakte. Er bleek uit, dat hij een onderdak zocht voor zijn inspiratie, die ongemeen driftig, doch zelden veelomvattend was. Het aanzienlijkste deel van zijn poëzie mag echter tot een tijdsverschijnsel verschrompelen, bij hetgeen overblijft zijn verzen genoeg, die men bewonderen zal. Dit zijn wel niet de 'cosmisch-bewogen' gemoedsuitstortingen van Marsman's eerste jeugd, vol rhetoriek, vol geforceerde beeldspraak, hoewel bijzonder meeslepend van rhythme. Het beste deel van zijn werk is het middelste, van

Penthesileia (1925) tot de verzen uit de 'Derde Periode' (1936-1937), en enkele korte schilderingen van een landschap, tusschendoor. Hier is Marsman het subtielst en juist deze hoedanigheid, die door den drang naar de heftigheid van het leiderschap te sterk onderdrukt werd, stelde hem in staat, een dichterlijk gevoel met de juiste maat van terughouding en mededeelzaamheid onder woorden te brengen. Zijn taal is dan zuiver, beknopt, helder van klank en beeld, precies van woordkeus en evenwichtig. Het zware vlaag-rhythme van het oorspronkelijk expressionisme verstrakt zich, rimpelt even en beweegt met sierlijke natuurlijkheid, tot de doodsgedachte het opvangt en het vers den toon der elegie aanneemt: dan eerst is Marsman waarlijk op zijn best. Hij wilde geen droomerig melancholicus zijn. Soms denkt men: helaas. Want hij was het. Doch wat is beter: dat hij vurigheid bracht ten koste van enkele zuiverder gedichten dan hij schreef, of dat hij de decadentie zou hebben aangenomen als programma, maar in dien stijl enkele verzen geschreven, die men nooit meer vergat? Hij koos vóór het leven, desnoods ook tegen de dichtkunst. In een uitval over de algemeene lusteloosheid der jongeren schrijft hij:

> Daarmee schaadt gij per slot maar zéér tijdelijk de dichtkunst: zij kan wachten; zij heeft vaker gewacht. Maar gij schaadt en smaadt u zelf en het leven. Gij verwijt uw slapheid den tijd en ik geef het u toe: de tijd is doodelijk vermoeid en vermoeiend; maar ten andere: gij-zélf zijt de tijd. En wat zegt ge: het laat zich niet dwingen; het laat zich wél dwingen; het laat zich in waarheid alléén maar dwingen, afdwingen, veroveren.

In zulke woorden ligt de adel van zijn karakter open en men erkent dien adel gaarne, ook al weigert men, de letterkundige kritiek te belasten met absolutismen, die haar natuur niet verdraagt. Het werk van Marsman wijkt, als geheel genomen, nu reeds terug voor de legende; een groot deel zal daarachter schuilgaan en verdwijnen. De selectie, die de tijd toepast, kan wreed zijn voor menige stijlfiguur; hare gewoonte is toch, een karakter te eerbiedigen. Snijdt zij uit Marsmans werk het opgeschroefde en onklare, het dweepzieke en valsch-barokke weg, dan gehoorzaamt zij slechts aan een zuivere wet, wier hardheid hij in een begenadigd oogenblik erkennen wilde, al stelde hij daartegenover zijn *Lex Barbarorum*.

> Geef mij een mes.
> ik wil de zwarte zieke plek
> uit mijn lichaam wegsnijden.

Ik heb mij langzaam recht overeind gezet

ik heb gehoord, dat ik heb gezegd
in een huivrend, donker beven:
ik erken maar één wet:
léven.

allen, die wegkwijnen aan een verdriet
verraden het en dat wil ik niet.

De *Lex Musarum* is een andere, en Marsman wist het. Hij droeg een elegisch dichterschap in zich om, tusschen de cosmische bevliegingen door, en hij was zich daar ook van bewust. Hij koos nochtans het *leven*. Hij wist er geen raad mee, maar hij bleef er trouw aan. Wanneer de geschiedenis dan ook de legende van Marsman afscheidt van zijn geschriften, en slechts verkiest hetgeen deze legende illustreert, behandelt ze hem naar verdienste. Dan zal meteen blijken, dat deze verdienste werkelijk groot was.

ANTON VAN DUINKERKEN

Bibliographie

Dr. Nikolaus Pevsner, Academies of Art, past and present - Cambridge, At the University Press, 1940.

Bij het samenstellen van het uitermate gedegen werk ‘Academies of Art, past and present’ heeft dr. Pevsner zich eerst afgevraagd, hoe hij zijn stof zou limiteeren, omdat ook hem de veelheid van beteekenissen, welke men door de eeuwen heen aan dit woord heeft gehecht, was opgevallen, gelijk het ons indertijd was duidelijk geworden bij het zoeken naar een definitie van het woord ‘Academie’. Wij schreven toen ‘....Een “Academie” teekenen was in de 17de eeuw, het teekenen naar een antiek beeld of een stand naar antiek voorbeeld. De “Academie” van dr. Samuel Coster in Amsterdam, was een gebouw voor tooneelspel. De “Teutsche Akademie” van Sandrart, in 1675 samengesteld, was een boek over schilders. Als “concert” vindt men het woord aan het einde der 18de eeuw o.a. als volgt gebruikt: “Grosze musikalische Akademie von Haydn, worin Herr von Beethoven ein Concert von seiner Composition auf dem Fortepiano spielen wird.” En wat wij gemeenlijk de groote opera te Parijs noemen, heet feitelijk “Académie nationale de musique”. Men ziet: een figuur, een comedie, een boek, een concert en een opera!’

En daarmede is men nog lang niet gereed. Gaat men verder terug, naar Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance, dan zien we hoe met het woord ‘Academie’ aangeduid werden: de beroemde Alexadrijnsche bibliotheek, Cicero's buitenplaats nabij Puteoli, vele Islamitische scholen, de kring om Alcuin aan het Hof van Karel den Groote, daarna de bijeenkomsten om den wonderlijken Hohenstaufenvorst Frederik II in Palermo, en ook bijeenkomsten elders, zooals te Toulouse, in de wereld der troubadours. Dan, in den Renaissancetijd, de humanistensamenkomsten in den Medici-kring, enz. enz. Beseft men zoo de veelheid van begrippen bij dat ééne woord en zoekt men toch eenig houvast, dan zal men bij den oorsprong van het woord hebben te beginnen en dan vindt men: ‘Academie’ komt van den naam van een Attischen held ‘Akademos’, naar wien een terrein genoemd was, dicht bij Athene. Dat terrein werd door Cimon in een lustoord herschapen, met boomen en wandelgangen. Het werd de lievelingsverblijfplaats van Plato, die zich daar met zijn leerlingen onderhield en er les gaf.

Van deze mededeeling van Plutarchus gaat ook dr. Pevsner uit, om na een uitvoerige introductie zich te bepalen tot de Kunst-Academies en deze te bespreken in de volgende hoofdstukken: From Leonardo da Vinci to the Accademia di S. Luca (Sixteenth Century) - Baroque and Rococo (1600-1750) - Classic Revival, Mercantilism and Academies

of Art - The Nineteeth Century - The Revival of Industrial Art, and the Artist 's Education To-day.

Doch men denke nu niet, dat na de beperking tot *Kunst-Academies* hiermede de schrijver tot één begrip kon komen. Want ook na die beperking bleek de aard van een aantal Academies van socialen inslag te zijn - n.l. daar waar zij opgericht werden om de ‘standing’ van den kunstenaar te verbeteren tegenover de oude gildeverhoudingen - terwijl de aard van een aantal andere die van ‘onderwijsinrichting’ werd. En ook die onderwijsinstellingen evolueeren weer zoodanig, dat een zestiende-eeuwsche Academie nauwelijks te vergelijken is met een zeventiende-eeuwsche enz., om niet te spreken van de scholen van deze en van het einde der vorige eeuw, waarin, onder invloed van de ‘Arts and Crafts Movement’ en daarna van de algeheele industrialisatie volkomen nieuwe onderwijsvormen zich ontwikkelden, die juist dàt weer terugbrachten, wat de eerste Academies zoo fel hadden verworpen: het handwerk.

Ziehier in feite het ‘Leitmotiv’: Het uiteengaan van kunstenaar en ambachtsman - m.a.w. het splitsen van den Middeleeuwschen *artisan* in twee figuren - de evolutie, die de kunst en het ambacht doormaken en de opleiding voor beide door vier eeuwen heen, het echec, waartoe dit tenslotte in het midden der 19de eeuw leidt en het herstel, dat zich gaandeweg via Morris, Gropius e.a., manifesteert na de Groote Tentoonstelling in het Crystal Palace in 1851.

Op werkelijk bewonderenswaardige wijze heeft dr. Pevsner een stuk beschavingsgeschiedenis in zijn boek duidelijk gemaakt. De stof is veel te uitgebreid, om op details in te gaan. Doch wie meer wil weten over den Kring der Carracci, of over Colbert en zijn opvattingen, over de ‘Verlichting’, de ‘Sturm-und-Drang’, de ‘Nazareners’, den invloed van Winckelmann of van Semper, in verband met academies, zal niet tevergeefs zoeken. En hiermede zijn nog maar enkele punten aangeroerd van de zeer vele en zeer belangrijke, die in deze studie zijn verwerkt, een studie, waartoe alleen iemand in staat is, die over een groote talenkennis en een grondige arbeidsmethode beschikt en die, last not least, een groote liefde voor zijn onderwerp heeft.

Het boek bevat een kleine dertig illustraties, waaronder vooral minder bekende onderwerpen, zooals die van het ‘modelteekenen’ bij Bandinelli in Florence, in Bologna (bij de Carracci?), in Rembrandts atelier, in Parijs, in de Haagsche Academie (1750) en in Berlijn (teekeningen van den Hollander Augustinus Terwesten) enz. enz. het meest de aandacht trekken.

In 't kort: een uitgave, die grooten lof verdient.

P.

Dr. F.H.A. van den Oudendijk Pieterse, Dürers ‘Rozenkranzfest’ en de Ikonografie der Duitse Rozenkransgroepen van de XVe en het begin der XVIe eeuw. - Amsterdam ‘De Spieghel’; Antwerpen, ‘Het Kompas’, z.j.

Met deze Utrechtsche dissertatie heeft Mej. Van den Oudendijk Pieterse een omvangrijk stuk werk geleverd, dat, hoewel de bekende schilderij van Albrecht Dürer, nl. het in 1506 voor de Duitsche kooplieden te Venetië geschilderde altaar, het uitgangspunt is, tenslotte is

uitgegroeid tot een allerbelangrijkst geschrift over de interpretatie van den Rozenkrans gedurende een bepaald tijdvak in de beeldende kunst. Het onderzoek strekt zich dan ook voor een klein gedeelte op het terrein der kunsthistorie, met name Dürers sedert 1934 in het Staatsmuseum te Praag opgenomen schilderij, uit, daarentegen voor het grootste deel op dat der Iconografie. De schrijfster heeft daarbij een enorme hoeveelheid materiaal bewerkt, geëxcerpeerd (dit vooral) en ten slotte gegroepeerd, hetwelk slechts in zijdelingsch verband tot Dürers werk staat. Velen zullen haar daarvoor echter grooten dank verschuldigd zijn, omdat een zoo verspreide lectuur thans bijeen is gebracht. Dr. Van den Oudendijk Pieterse heeft het zich zelf daarbij waarlijk niet gemakkelijk gemaakt. Zelfs komt de vraag bij ons op, of beperking aan het uiteindelijk resultaat en zijn hanteerbaarheid alsmede zijn overzichtelijkheid niet ten goede zou zijn gekomen. Het boek bevat nl. bijna 600 pagina's druk, en de schrijfster heeft haar onderzoek naar zóóveel kanten ingesteld, dat Dürers schilderij in ieder geval onder een berg litteratuur is begraven. Hier constateert men eenige discrepantie met de uitkomst van het onderzoek, die nl. niet de oplossing bracht van een strijdvraag, waardoor reeds zoovele pennen in beweging kwamen. De schrijfster blijkt aan het einde van haar omvangrijke studie niet in staat een andere, meer positieve, interpretatie van het werk te geven. Het eindresultaat is daardoor strikt genomen een negatief resultaat.

Het uitgangspunt van Dr. Van den Oudendijk Pieterse was overigens zeer eenvoudig. De controverse tusschen uitdeelen en *ontvangen* van rozenkransen (het laatste komt steeds in de oude formules voor) was aanleiding tot het onderzoek naar de iconografische puzzle in Dürers werk. Vandaar dat de schrijfster al op pag 3 van haar boek de vraag stelt, of dit altaarstuk wel als een z.g. rozenkransgroep mag worden geïnterpreteerd. Na een uitvoerige beschouwing over het wezen van de Rozenkrans-devotie, over de iconografische en kunsthistorische problemen van Dürers schilderij, waaraan in de Hoofdstukken II en III nadere gegevens omtrent den rozenkrans en een overzicht van de Duitsche rozenkransgroepen van de 15de en het begin van de 16de eeuw worden toegevoegd, brengt de conclusie op pag. 231 een wel wat mager resultaat.

Bezien wij eerst nog de laatste § van Hfst. III ‘Dürers “Rozenkranzfest” beschouwd in verband met de uitbeelding van den rozenkrans.’

Qua compositie toont Dürers altaarstuk den meesten samenhang met de besproken rozenkransgroepen (in het bijzonder met de bekende houtsnede uit ± 1476 van Jacob Sprenger, waarop reeds Heinrich Wölfflin heeft gewezen) maar in de details, m.a.w. in de sprekende kenmerken, blijkt deze zeer oppervlakkig. De knielende figuren hebben op één na geen bidsnoer in de hand. Er worden bovendien - belangrijk argument - geen kransen van rozen *aangeboden* doch *uitgedeeld* door het Christuskind en de H. Maagd. Dit uitdeelen komt eerst voor nà den tijd, waarin Dürers altaar stuk ontstond, en dan betreft het nog niet eens het uitdeelen van rozenkransen. Verder betoogt de schrijfster, dat de aanwezigheid van den H. Dominicus evenmin een argument is om het altaarstuk onder de rozenkransgroepen te rangschikken. Van belang is ook haar opmerking, dat het schenken van een krans van rozen wèl voorkomt in de profane schilderkunst der Duitsche middeleeuwen. Maar, zegt zij, ‘van een origineele conceptie, in iconografischen zin, te spreken.... het zou in Dürers tijd een anachronisme, ja een kunst-

historische ketterij zijn.' Waar de schrijfster daarbij echter uitgaat van een 'zuiver middeleeuwsch georiënteerde religieuze gezindheid', die bij Dürer 'boven allen twijfel verheven' zou zijn, waag ik het met haar van meening te verschillen. Over Dürers religieuze gezindheid weten wij officieel niets. Men kan natuurlijk aannemen, dat hij een goed katholiek is geweest. De bekende hartstochtelijke exclamatie in het, overigens zoo nuchtere, dagboek over Luthers arrestatie (die later gefingeerd blijkt) biedt echter aanleiding genoeg om Dürers gezindheid tegenover de moederkerk in twijfel te trekken, al behoeft men nog niet zoover te gaan als wijlen Ernst Heidrich, die Dürer tot de kunstenaars van de hervorming rekent.

Tenslotte bouwt Dr. Van den Oudendijk Pieterse haar conclusie op 'het uitreiken van rozenkransen als een visioen van belooning', waarmede zij Dürers werk echter ten hoogste als een pendant van een Rozenkransaltaar wil beschouwen. Zij acht dan op zijn hoogst een zeer vrije transpositie der Dominicaansche rozenkranslegende, die juist in dezen tijd populair was geworden, aanwezig, tengevolge waarvan men dit werk van Dürer niet onder de Rozenkrans-altaren mag blijven rangschikken. Verder ziet de schrijfster in Dürers werk voor de eerste jaren der 16de eeuw een unicum, niet zoozeer om de beeltenissen van Keizer en Paus, dan wel om de portretten van verschillende Duitsche kooplieden, die in Venetië verblijf hielden. Een 'Andachtsbild' acht zij het werk niet. Toch geloof ik dat er meer banden tusschen Dürers werk en de Venetiaansche z.g. 'Sacri Conversazioni' bestaan, dan Dr. Van den Oudendijk Pieterse geneigd is aan te nemen, m.a.w. dat zij de onafhankelijkheid van het stuk te hoog aanslaat.

Tenslotte wil zij de rozenkransen op Dürers schilderij, waarmede zij iconografisch niets weet te beginnen, als uitingen van renaissancegeest zien beschouwd, zonder diepere beteekenis van de rozenkrans-devotie dus.

Op het einde van zijn lectuur komt den belangstellenden lezer toch een vraag op de lippen, wanneer hij in een nieuwe conclusie op pag. 571 nog eens weer leest, wat Dürers schilderij *niet* is, waarom de schrijfster nu niet een conclusie heeft beproefd, om uit te maken, wat het dan *wèl* is; m.a.w. waarom zij geen poging waagt den naam te corrigeeren, ware het slechts in dezen zin als: Madonna met Christuskind, heiligen, keizer, paus en veel volk. Hier blijkt wel overtuigend, dat het kunstwerk zich zijn geheim niet heeft laten ontfutselen!

Van zéér groote waarde voor de kunstgeschiedenis is de schets, welke Dr. Van den Oudendijk Pieterse in 1936 te Praag van den toestand, waarin Dürers schilderij verkeert, heeft gemaakt - Dr. F. van Thienen heeft haar daarin bijgestaan -, en waarin zij de restauraties en retouches zoo nauwkeurig mogelijk heeft aangegeven. Men krijgt daardoor een duidelijk beeld van datgene, wat nog tot het oorspronkelijke werk behoort.

Ligt daarin geen vingerwijzing voor de beoefenaars der kunstwetenschap naar een ten onzent nog vrijwel verwaarloosd gebied?

A. VAN DER BOOM

S.J. van der Molen, Frysk Sêgeboek; printsjes fen J. Mulders. Diel II. - Van Gorcum & Comp. N.V., Assen 1940.

Betrekkelijk snel na het eerste deel van deze systematische verzameling van folkloristisch materiaal aangaande Friesland verschijnt het

tweede deel, o.m. - zoals het voorwoord meedeelt - bespoedigd door een persoonlijke subsidie van notaris N. Ottema te Leeuwarden, den bekenden ijveraar voor Friese cultuur en kunst; en ook nu weer worden we getroffen door de degelijkheid en grondigheid van de opzet.

Het tweede deel - gepagineerd in aansluiting op het eerste, en daarom aanvangend met blz. 125 - geeft een vrijwel uniek overzicht van het geloof aan tovenaars, heksen ('tsjoensters'), nachtmerrie's, weerwolven en van de duivelsagen - verplaatst ons derhalve geheel in de overlevering van heel de middeleeuwse schrikwereld, die als tegenhanger van de 'witte magie' der Kerk in de overtuiging der brede volksmassa's ontstond; ook in dit opzicht hervindt men in de Friese contrijen hetzelfde beeld, dat het feodale Europa elders biedt: haat en angst van boer, priester en handwerksman jegens het boze, de hardnekkige overtuigdheid van het bestaan van een rijk der duisternis tegenover dat des lichts, en de uit deze ontzaglijke antithese voortspringende verbeelding, die niet moe wordt, voor zichzelf en anderen alle openbaringen der onderwereld op aarde te fantaseren. - Reeds een korte weergave van de inhoud der duivelsagen moge een indruk geven van deze lugubere, Germaanse verbeelding: wij vinden er sagen betreffende den duivel in zijn werken, als beest, den dommen duivel, sagen over duivelbanners en bezetenen, en - hier mengt zich al 'literatuur' in de volksaardige vrees - een sage over Faust in Friesland. - Eindeloos zijn ook de varianten van het heksengeloof, zoals ze in alle delen van Friesland voorkomen en pas thans beginnen uit te sterven, alhoewel men zich niet moet voorstellen, dat een dergelijk bijgeloof reeds voorgoed ter ziele is. Voor de psychologie van het Friese volk en voor de kennis van dit merkwaardig en zo lang in zichzelf besloten stukje Germaanse aarde (in welks afzijdigheid een aantal Friezen volkomen ten onrechte een deugd menen te moeten zien, ja, waarop zij feitelijk een soort moderne mythologie opbouwen) zijn deze sagen en angst-verhalen bizonder leerrijk. Zij laten ons zien, hoe sterk de traditie der middeleeuwen, met alle daaraan verbonden psychische atavismen, voort kunnen leven, wanneer een landstreek betrekkelijkerwijze blijft uitgeschakeld in de historische en sociale ontwikkeling, die het merendeel der Westeuropese landen sinds de opkomst van renaissance, burgerdom en kapitalistische industrialisatie, heeft doorlopen. Het overwegend agrarisch karakter van Friesland heeft dit land in zichzelf geïsoleerd, en daarmee voor een niet onmiskenbaar deel de denkwijze van de bewoners, de psyche van dit volk. Nu ook de maatschappelijke differentiatie in de vorm van crises en sociale bewustwording, van absentisme en eindeloos pachtleed dit vruchtbare en interessante gewest aan de Waddenzee heeft bereikt en tot in de grondvesten schokt, is het niet meer dan natuurlijk, dat er een soort verlangen naar zelf-kennis bij de Friezen ontwaakt, als een symptoom waarvan ook het verschijnen van een folkloristisch handboek als het onderhavige moet worden gezien. - Inderdaad.... hier gaat een oude wereld onder; en voor het ontwikkelingsbeeld van Friesland is het noodzakelijk, dat de fase, die bezig is, snel af te sterven, worde vastgelegd. Als een schakel in het historisch herkenningsproces is dit werk dan ook van primair belang.

Onnodig te zeggen, hoe ook hier de couleur locale het algemene, feodale, middeleeuwse heksen- en duivelgeloof zijn nationale vorm en trekken verleent. Ik mag niet nalaten, een typerend staal van deze nationale

gekleurdheid te citeren. Het is door den heer Van der Molen ontleend aan de ‘Hinlepper Fortoltjes’ van S. van der Kooi: ‘*Bitsjoening to Hynljippen*’. - ‘Dèar hest nò Dirkje. Jer man is mei't skip fut. Jò is allonnig tuus mei jerre likje bon. En alle naeten goealt et joengste, of et formodde wodt. Jò is naat nei de divelbander gênzen, want jò hèaldt dot faòr soende, sò't jimme wette. Mar forliden wike wéar et sò erg, det jò in daedsbinaauwdheid uutrôap: “Hèare, hjelp mi!” En het badde? Mei'n greate plof klapten alle dòarren fan jer huus epen en ticht; et likje bon wéar stol, fael in'e sleep en is fan dot aigenblik ôaf gesoend. Nò wette wy allegear: as er éen in Hînleppen éalik en oprocht îs en for naat jitte sò fule ji mar het wis meikje sol den is dot Dirkje, en jò het et sem fortold.’

(Beheksing te Hindelopen. ‘Daar heb je b.v. Dirkje. Haar man is er op uit met zijn schip. Zij is alleen thuis met haar kleine kinderen. En elk ogenblik huilt het jongste, alsof het vermoord wordt. Zij is niet naar den duivelbanner gegaan, want zij houdt dat voor zonde, zoals jullie weten. Maar verleden week werd het zo erg, dat zij in doodsangst uitriep: “Heer, help me!” En wat gebeurde? Met een hevige slag sloegen alle deuren van haar huis open en dicht; het kleine kind werd stil, viel in slaap en is van dat ogenblik af gezond. Nu weten we allemaal: als er iemand in Hindelopen is, die eerlijk is en oprecht, en je zelfs niet dàt wijs zou willen maken, dan is het Dirkje: en zij heeft het zelf verteld.’)

In het voorwoord worden ons nog een derde en vierde deel beloofd; men kan het nu reeds wagen te zeggen, dat zij - wanneer zij met eenzelfde nauwgezetheid en volharding worden samengesteld als de eerste twee - tesamen een voortreffelijke bron zullen vormen voor de Friese folklore en daarmee voor de kennis van het Friese volkskarakter tijdens de onderscheidene fasen van zijn psychische en maatschappelijke groei.

De illustratie's van Johs. Mulders zijn krachtig en ‘modern’; zij doen intussen wat vreemd aan in een boek van overwegend wetenschappelijke aard.

THEUN DE VRIES

J.A. Ross, Euripides. Digter en Denker, met 'n vertaling van sy Hippolytos. - Amsterdam, Swets en Zeitlinger 1940.

Dit boek, door een Zuid-Afrikaner in Nederland uitgegeven, heb ik met begrijpelijke belangstelling gelezen. Het is in het bijzonder voor studenten geschreven, maar het zal ongetwijfeld ook buiten dien kring zijn weg vinden, in de eerste plaats in Zuid-Afrika zelf, maar zeker ook hier te lande. Dat, naar mijn weten, hier de eerste Zuid-Afrikaansche vertaling van een Grieksche tragedie wordt geboden, verhoogt nog het belang van het boek. Aan die vertaling, welke naar de woorden van den maker het belangrijkste deel van het werk vormt, gaat een uitvoerige inleiding vooraf, die achtereenvolgens het Grieksche theater, de opvoering der drama's, de geschiedenis der Attische tragedie, den tijd van Euripides, den dichter zelf en ten slotte de Hippolytos-tragedie behandelt.

Inderdaad is, naar mijn meening, de vertaling belangrijker dan het andere deel. De auteur waarschuwt ons bij voorbaat, dat zijn vertaling een vrije is. Dit brengt

voor den recensent de plicht mede, vooral op de groote lijnen, op geest en stemming van de navolging te letten, en niet

al te nauwkeurig het verband tusschen deze en het origineel te zoeken. Men vergunne mij intusschen uiting te geven aan de overtuiging, dat in den regel de nauwgezette vertaling van een kunstwerk de voorkeur verdient boven een, waarbij de overzetter zich laat gaan. Zooals zij echter voor ons ligt, verdient zij hoogen lof; zij laat zich gemakkelijk lezen, verrast telkenmale door frissche uitdrukkingen en gelukkige vondsten; zij is eerlijk en duidelijk; het blijkt steeds weer, dat de ontroering, de spanning en de hartstocht, die Euripides in zijn werk heeft gelegd, door den vertaler in hooge mate zijn aangevoeld en doorleefd, en dan ook - wat hier nog meer beteekent - tot uiting zijn gebracht. Wie van de Grieksche tragedie niets anders zou kennen dan deze vertaling, zou toch ongetwijfeld een levendigen indruk krijgen van haar groote menschelijke waarde, van haar kostbaren inhoud en fraaien vorm. De Nederlander zal even moeten wennen aan de van zijn taalbesef afwijkende gevoelswaarde van menig in vorm gelijkend woord, maar spoedig is hij haar geheel en al vergeten en laat hij zich medevoeren op het pad, dat hem gewezen wordt. Ik acht deze vertaling in haar vrijen vorm waardevol.

De beschouwingen in het eerste deel kunnen mij minder behagen. Zij zijn, hoezeer ook blijk gevende van een niet geringe belezenheid en van een ruime encyclopaedische kennis, die zich soms ook ten overvloede toont, niet van oppervlakkigheid vrij te pleiten. Ik zal de beschouwingen niet op den voet volgen; daartoe ontbreekt hier ook de plaatsruimte. Liever vestig ik de aandacht op eenige principieele zaken.

Het is beslist noodzakelijk den ouden dithyrambos, waaruit de Grieksche tragedie - althans formeel - ontstaan is, van den lateren ten onderscheiden. Kenmerken die aan dezen toekomen, mogen stellig niet zoo zonder meer op genen worden overgebracht. Bij het lezen van de beschouwingen op blz. 17 en volgende krijgt de onbevangen en ondeskundige lezer den indruk, dat dit alles nu ook op het literaire genre betrekking heeft, waaruit Thespis de tragedie vormde.

Schrijvers inzicht in den Griekschen godsdienst vraagt dringend om verdieping. Als Dionysos en soortgelijke goden worden gekenschetst als diegenen welke ‘die plantegroei bevorder het’, dan ontbreekt daar alle besef van de diepgevoelde en innig beleden wezenseenheid van god en vegetatie, van levensmysterie en godsgestalte. Wanneer in noot 15 op blz. 55 over de Orphische hemelvoorstelling op ietwat smalende wijze wordt gesproken, is het eenige wat de auteur bewijst, dat hij niets begrepen heeft van de essentieele, ik durf bijna zeggen: sacramenteele, waarde van spijs en drank in de antieke godsdiensten. Het is ook niet zoo, dat het succes der Perzische oorlogen tot een verlevendiging van het religieus besef, en daarentegen de tegenslagen in den Peloponnesischen oorlog tot kritiek en opstandigheid tegenover de goden hebben geleid. Zoo simplistisch valt de curve, die de Ve eeuw in dit opzicht, en bovendien nog eenigszins anders, vertoont, niet te verklaren. Aeschylus getuigt reeds, dat juist pijn en smart den mensch tot God kan drijven, en het is sindsdien nog menigmaal ervaren en ook uitgesproken. In het algemeen is de auteur trouwens wat ik zou willen noemen: een cultureel optimist; zie b.v. de beschouwingen op blz. 61, 91 en 106.

Ten derde, op het gebied der tragedie zelf. De schrijver acht zich, met een overigens prijzenswaardige bescheidenheid, incompetent om het wezen der tragiek te benaderen (noot 107 blz. 163). Wie echter over den

binnenkant van het Grieksche drama iets wil zeggen - en men ontkomt er nooit aan, daar de buitenkant er door bepaald wordt - moet zijn standpunt ten opzichte van dat essentieele punt bepalen. Anders hangt al het andere in de lucht. Aan Euripides wordt - zij het met een verontschuldiging - verweten, dat sommige zijner stukken noch in handeling noch in karakteruitbeelding uitmunten (blz. 107). Dat kan waar zijn, maar juist in de Grieksche tragedie zijn die twee niet essentieel; men late zich hier door de eenzijdige beschouwingen van Aristoteles, die meer zijn ideaal eener tragedie, dan de werkelijke tragedie van zijn volk tot richtsnoer neemt, niet op een dwaalspoor brengen. De karakters in den Hippolytos, waarin zij uiteraard wel van belang zijn, worden door den schrijver verdienstelijk besproken (blz. 151 v.), maar het principieele conflict, in de twee godinnen Artemis en Aphrodite verpersoonlijkt, kan niet zoo behandeld worden als b.v. op blz. 120 staat, dat Aphrodite een ‘kleinsielige en wraaksuchtige wese (is), wat die hele handeling só bestier dat Hippolytos se veelbelowende lewe wreed afgesny word, alleen omdat hy niks met die vroulike geslag te doen wou hê nie’. Het is toch wel zoo bedoeld, dat, naar Euripides' inzicht, volkomen reinheid voor den mensch niet alleen onbereikbaar, maar zelfs onnatuurlijk, en dus afwijsbaar is. Wie ook op dit terrein het ‘niets te veel’ overschrijdt, vindt den dood; want hij overschreed de aan den mensch gestelde grens.

Zoo staan wij hier dus voor een werk, dat twee deelen bevat en ook tweeërlei oordeel verdient. Het is het werk van een man, die meer een dichter dan een man van wetenschap is. Dat hij het geslaagde deel van zijn boek zelf ook het belangrijkste noemt, pleit voor zijn inzicht.

B.A. VAN GRONINGEN

Prof. Dr. H.J. Pos, Filosofie der Wetenschappen. Vijf inleidende voordrachten. - Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij N.V. Arnhem. In 't jaar MCMXL. 101 blz.

Dit boek bevat vijf voordrachten, die de schrijver in de laatste twee maanden van het jaar 1939 te Leiden gehouden heeft. Dat hij ze thans publiceert, heeft een dubbelen grond: hij wil rekenschap geven van de resultaten, waartoe een jarenlang voortgezette beoefening van de philosophie der wetenschappen hem geleid heeft en hij wil zoodoende tevens een allerwege aan het licht komend verlangen helpen bevredigen, dat gericht is op een boven het specialisme uitvoerend inzicht in den samenhang der verschillende wetenschappen. Beide, rekenschap en bevrediging, zullen slechts als voorloopig kunnen gelden: meer volledige en diepergaande onderzoekingen worden in het vooruitzicht gesteld.

Deze mededeeling in het Woord Vooraf kan men niet anders dan met groote ingenomenheid begroeten. Immers, zooals het boek er nu ligt, wekt het zoowel den wensch, de ter sprake gebrachte onderwerpen in grootere diepte en ruimeren omvang behandeld te zien als de overtuiging, dat de schrijver juist de man is, waaraan men zulk een taak kan toevertrouwen.

Want dit is wel duidelijk: wat hij ondernam, kan niet ieders werk zijn. Het is gemakkelijk, het specialisme te verfoeien, maar het is moeilijk, het te boven te komen. Men heeft er een veelzijdige belangstelling en

een sterk gedifferentieerd inzicht voor noodig, maar beide eigenschappen zijn ontoereikend, wanneer ze niet gepaard gaan met de breedheid van begrip en de ruimheid van oordeel, die de kostbare vruchten zijn van de ware wijsgeerige scholing.

De schrijver bezit al deze gaven in zoo klaarblijkelijke mate, dat hij het wagen kan, in zijn laatste voordracht de centrale plaats der philosophie in de Universitas Scientiarum en haar functie als gerechtshof, 'waar de strevingen der menschheid worden gekeurd naar de hoogste maatstaven' te schetsen, zonder dat hij het verwijt van aanmatiging behoeft te vreezen, dat in zulke gevallen meer of minder bedektelijk door beoefenaren der vakwetenschappen tot den vertegenwoordiger der wijsbegeerte pleegt te worden gericht. Zeer terecht dringt hij er in dit verband dan ook op aan, dat de Wijsbegeerte worde losgemaakt uit het zuiver traditioneele faculteitsverband, waarin zij in ons land tot de Letteren staat; zij moet krachtens haar aard met alle faculteiten gelijke verbindingen onderhouden.

Het boek is ingedeeld in vijf hoofdstukken: in het eerste wordt het denkbeeld van een philosophie der wetenschap ontwikkeld, waaronder niet een beschouwing te verstaan is, die de wetenschap in dienst van een wereldbeschouwing of levensleer zou willen stellen en evenmin een theorie, die haar ontstaan zou willen verklaren door haar af te leiden uit den levensnood of uit de behoeften der samenleving, maar eenvoudig de bestudeering van het phaenomeen wetenschap als uiting van het zuivere bewustzijn. Dan worden in afzonderlijke hoofdstukken drie verschillende groepen van wetenschappen behandeld: de ervaringsvrije, die van de natuur en die van de cultuur; waarna in een slothoofdstuk de wijze, waarop de beoefening van al deze vakken in het systeem van onze universiteiten georganiseerd is, aan een kritische beschouwing wordt onderworpen.

Ik heb de gedachte niet van me af kunnen zetten, dat deze opzet van het boek pas volkomen redelijk zou zijn geweest, wanneer er tusschen het eerste en het laatste hoofdstuk niet drie, maar vier andere hadden gestaan. Na de ervaringsvrije wetenschappen komt immers de studie van de ervaringswereld en deze - de schrijver zegt het op blz. 80 zelf - is drieledig: natuur-leven-mensch en menschheid. Maar die drieledigheid heeft het met twee hoofdstukken moeten stellen: het gevolg is, dat de biologie in de verdrukking is gekomen: in het derde Hoofdstuk is men er nog niet aan toe en het vierde is men er al te gauw overheen.

Men kan dergelijke leemten in de compositie van het werkje een enkele maal vaker opmerken; wat men er door mist, valt echter in het niet bij het vele belangrijke, dat de schrijver heeft mee te deelen en bij de zeer verhelderende beschouwingen, waarmee hij zijn lezers telkens weer verrast. Een enkel voorbeeld: Hoofdstuk III, dat de wetenschappen der natuur behandelt, begint met de bespreking van het oude metaphysche probleem, in hoeverre de Schepper bij de scheppingsdaad gebonden is geweest aan eeuwige noodzakelijkheden en van een analoge kwestie op het gebied der ethica. Die vragen wekken in dit verband verwondering, maar dan blijkt ineens, dat ze zich laten omzetten in kennistheoretische problemen, die voor het ware begrip der natuurwetenschap essentieel zijn.

Ik moet bekennen, dat de verrassende wendingen, die de schrijver vaak aan zijn betoog weet te geven, en die aan zijn werk een karakter

verleenen, dat men misschien als ‘sprankelende ernst’ zou kunnen omschrijven, niet overal zoo overtuigend werken als in het geciteerde voorveeld. Zoo komt op blz. 12 als een ware deus ex machina ter bestrijding van het pragmatisme de ‘wet van alle middel’ ten tooneele, waarin wordt uitgesproken, dat alle middel slijt. Dat lijkt heel afdoende, maar als de verrassing uitgewerkt heeft, blijkt *dit* betoog toch weinig overtuigend te zijn. Toegepaste wetenschap zou aan slijtage onderhevig zijn en onder toepassen valt - op zich zelf al een aanvechtbare bewering - ook het doceeren. Maar leidt niet juist het telkens opnieuw doceeren van een vak tot telkens nieuwe en diepere inzichten en tot een steeds voortgaande verfijning en versteviging van den opbouw? Mag dit slijtage heeten? En hoe is het in de muziek? Techniek is voor den waren uitvoerenden kunstenaar middel, geen doel. Wil de schrijver volhouden, dat de techniek van veel optredende musici ten gevolge van dit optreden slijt?

Het zou echter ondankbaar zijn, op dergelijke details te veel den nadruk te leggen: het boek heeft daarvoor te veel waarde. Dat het die om zijn inhoud bezit, zal uit het bovenstaande reeds duidelijk zijn geworden. hoezeer ze ook in den vorm schuilt, beseft eerst hij, die het ter hand neemt. Want het is toch wel een zeer bijzondere gave, om zoo over wijsgeerige onderwerpen te kunnen schrijven: in zijn eenvoud en volkomen helderheid, in de zuiverheid van zijn stijl en de waardigheid van zijn toon voldoet de betoogtrant van den schrijver aan de hoogste eischen, die men aan wetenschappelijk proza kan stellen.

E.J.D.

Ontvangen boeken

Dr. K. SPREY, De weg van Hellas. - Boot, Voorburg.
J.H. SCHEPS, Ons zelf zijn en blijven. - Op korte golf, Den Dolder.
Dr. JACOB TER MEULEN, Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung. 2. Band. 2. Stück (1867-1889).
Mr. E. BRONGERSMA, De opbouw van een corporatieven staat (Het nieuwe Portugal).
Dr A. HOEKSTRA, De vertaling van Aeschylus' Agamemnon door P.C. Boutens. - Paris, Amsterdam.
Dr. M. VAN HAAFTEN, Dom. Benedictus Haeftenus. - Ten Have, Amsterdam.
Mr. J. BARENTS, Het internationaal statuut van de Maas. - Paris, Amsterdam.
Dr. H. GROOT, Geheimen van ruimte en tijd. De natuurwetenschappelijke evolutie. - Meulenhoff, Amsterdam.
JAN DE HARTOG, Hollands Glorie. Roman van de zeesleepvaart. - Elsevier, Amsterdam.
Dr. P.J. VAN RHIJN, De continuiteit in den ontwikkelingsgang van het natuuronderzoek. - Wolters, Groningen.
Prof. Dr. J. DE VRIES, Naar een betere toekomst. - Elsevier, Amsterdam.
WILLIAM SHAKESPEARE, Het spel der vergissingen (The comedy of Errors), vertaald door J.W.F. Werumeus Buning. - Querido, Amsterdam.
S. VESTDIJK, Albert Verwy en de idee. - Stols, Rijswijk.
A.M. DE JONG, De vreemde broeders. - Querido, Amsterdam,
Dr. H.B. WIARDI BECKMAN, Prof. Mr. B.M. TELDERS, Prof. Mr. PAUL SCHOLTEN, Den Vaderlant ghetrouwe, - H.D. Tjeenk Willink, Haarlem.
Protestantse Poëzie der 16e en 17e eeuw. - Elsevier, Amsterdam.
Treed aan. - Kunstkring Nederland, Den Haag.

Gedicht

'k Ga door dit huis als door een doode stad:
Leef, adem, werk en word zelfs toegesproken,
Doch diep-in weet ik het verband verbroken,
Dat 'k met de menschen en de dingen had.

Wanneer ik 's nachts in dit verdoemde duister
Tastend den weg zoek naar mijn smalle bed
En - vormelijk haast - zacht goede-avond fluister
Tot eens-de-liefste, dan besef ik het....

'k Weet arm-nabij het schoon en koel gelaat
Waarvan de trekken nog zelfs nù ontroeren;
Mijn handen - onbewust, dat alles wordt versmaad -
Oudergewoonte willen het beroeren.

Mijn handen doen, alsof geen tijd bestond.
Zij weten niet, dat 't vat werd leeggeschonken,
Waaruit wij eertijds, wanend 't zonder grond,
Bedwelmend-zoete tederheden dronken.

Zij weten niet dat al verloren ging,
Dat liefdes roos is leeggebloeid, ontbladerd;
Zoomin mijn mond, die al naar voren ging
In 't zwarte haar en de oude geur benadert.

Zij weten niet, doch ik die wakker ben
Onrustig woelend in dit zwartste duister,
Haar rustig ademen haast jaloersch beluister,
Weet, dat ik, slaaf, nog altijd zwakker ben....

'k Weet: Buiten lokken zachter teederheden,
Milder vertrouwen dan ik hier ooit won,
Maar 'k ben gebonden aan dit dood verleden
En mis den moed, die mij bevrijden kon.

Aug. 1940

C. DE BAS

‘Sla de wolven, herder!’

VI

Wanneer de herder de spitsgehoornde, weerspannige runderen heeft getemd en de kudden van wilde geiten naar de vlakten heeft gelokt, om ze te weiden en te melken, zoals de vismannen van god Enki dat hebben onderwezen; wanneer de boeren komen, die de akkers bevloeien, ploegen, zaaien en eggen, zoals Risaba, godin van graan en getij, dat begeert; wanneer de tuinders onderscheid weten te maken tussen het goede en slechte zaad en de gewassen glanzende vruchten afdwingen; wanneer uit de stammen en gemeenschappen de handwerkers zich losmaken, om zich in wijk na wijk van de groeiende steden te vestigen; als de muren om de nederzettingen verrijzen, de poorten beklonken worden, de hoge woningen van de goden en de paleizen der heren gegrondvest staan, komt ook de koopman met het ondernemende verstand.

Hij was eens herder met de herders, boer met de landbouwers, vakman met de handwerkers; maar de noden en bekwaamheden van den medemens ziende, is hij het, die met waakzaam oog en ordenend brein de arbeid der anderen in eigen voordeel benut. Hij heeft weet van het scheren der schapen, het slachten van runderen en geiten; hij kent het seizoen van de sikkels en het vallend graan, de maand der dorsvloeren; hij staat gereed, wanneer de korenhopen aanzwellen en de dadels, bollend van sap en barnsteengeel, worden geplukt, als de granaatappels geuren, als men de druiven plukt en gist langs de gezegende kanalen. Hij hoort de handarbeiders smeden en weven; hij ziet de tichels branden en goud bewerken; hij ziet, wat zij snijden van het gelooide leer en wat zij vlechten van rijshout en riet. - Hij kijkt in de werkplaatsen van hen, die een fraai ambacht oefenen: het kneden en branden van beelden en boetseerwerk, het draaien en glazuren

van kruiken en schalen; hij is bekend met het zorgvuldig passen en meten van den meubelmaker, de kunstvaardigheid van den zegelsnijder, de kracht en het geheim der wapensmeden. - Hij schrijft brieven en ontvangt ze; hij weet, waar van het één een te veel, van het ander een te weinig is. Hij is de minnaar van een stoutmoedige kans, die van nederzetting naar nederzetting trekt, onbekende waren meebrengt en markten sticht, waar hij het graan opkoopt, vlees en huiden in zijn schepen sleept, zijn pakhuizen vult met voedsel en kledij. Hij wijst de vaste plaatsen aan, waar boeren, vissers en herders hun gewas, vangst en teelt kunnen slijten; hij geeft in ruil daarvoor het zilver, de versierselen, de dranken, het speelgoed, de oliën en zalven. Voor koren levert hij dolken en pijlen, voor pelzen en landwijn brengt hij neteldoek en steeds gekleurde gewaden, voor vee sesamzaden en gedroogde vis, voor het onbewerkte het gerede, voor het voltooide de grondstof. Hij onderhoudt schatmeesters en rekenaars, die voor hem de waarde van de volgetaste pakzolders overzien, die de diepte en inhoud van kelder en schip hebben gemeten; zo kent hij elk ogenblik van de dag de stand van zijn bezit en winst en leert, waar hij zijn roeiers en dragers en gevolmachtigden heen moet sturen, als er gebrek dreigt aan het een en overdaad is van het ander. -

Nu kruisen elkaar de wegen, die hij, lang geleden, als waaghals door niet verkende gebieden brak en de paden betrad, welke leeuwen en steenbokken zich hadden gebaand, toen hij de steppenhoenders opjoeg uit hun broedse rust en zich met gevaar van have en lijf door moorddadige woestijnen sleepte. Nu is hij de grote cijferaar geworden, die aan de stadspoort zetelt met een leger van schrijvers en schatters en hij stuurt het gevraagde en ongevraagde langs de vaste koers van de handelsbaan, van stad naar stad, zo ver het bewoond gebied reikt en de talen verstaanbaar zijn; hij hoeft zich daarvoor niet van zijn bank te verheffen, en slechts zijn kostbaar ingelegde zegel-rol onder de schriftstukken te drukken. Veilig achter de stadswallen spreekt hij over de groensteen van Magan[1)], de vraag en bod van het bergvolk uit Gû[2)], dat de rode ceders en harde naaldbomen kapt, waar tempel en paleis schatten voor betalen; hij maakt boven de kleitafeltjes

1) Magan = Sinaï.
2) Gû = Oost-Assyrië.

plannen voor een vaart naar het fabelachtige land, dat zwarte mensen levert en wit ivoor; misschien zullen de schepen er een heel zomerhalfjaar over varen, maar zijn handelsvrienden te Eridu berichten hem, dat zij op hun terugweg de kust der olifanten kunnen aandoen om goud; - het is weliswaar niet zo puur als dat, wat de berg-karavanen uit het Oosten plegen te brengen, maar men kan er allerlei bijmetalen uit smelten en de vraag daarnaar stijgt metterdag. -

Zo heeft de koopman overal zijn voorposten van de poort, waar hij de kopers en verkopers te woord staat; vanuit zijn weelderige en schijnbare rust strekt hij de hand uit tot een vaste greep op de aarde en het bestaan van onbekenden, wier welvaart of tegenslag hem onverschillig laten, voor zoover ze zijn ondernemingen niet schaden; want met hongersnood of dodende stormen is ook hij niet gebaat, zelfs niet al grijpen ze maandreizen ver plaats. Hij weet niets van anderen, onbekenden en verre stammen af dan wat zij hem kunnen leveren en wat hij hun in ruil kan geven; hij gedenkt hen niet in zijn gebeden en hij offert enkel om begunstiging van zijn zaken, als hij de tempel betreedt. Hij laat wijn in het rivierwater plengen, opdat zijn schepen sneller en gelukkiger zullen overkomen; hij slacht een heel rund buiten de vele wijgaven, die hij reeds schenkt, als zijn boden met kameel- of ezeltrein afreizen, om een tocht te aanvaarden, die twaalf of meer ommegangen van de maan kan duren. Hij bidt hartstochtelijk om nieuwe vondsten, ongehoorde verbindingen, die hem overwicht zullen verschaffen op zijn mededingers en vrienden; hij is gastvrij, maar het liefst voor vreemdelingen van aanzien, die hem straks als pleitbezorger kunnen dienen bij de stamhoofden en stadhouders van streken, waarheen hij op goed vertrouwen zijn karavaanmeesters met waren denkt te zenden; en niemand is zo slinks en ervaren in het opstellen van overeenkomsten, vertrouwensbrieven, winstverdeling en tijdelijke of duurzame vennootschappen als hij. -

Laten de kleine burgers hun wollen gewaden verven met de sappen van de wede, de saffloers en saffraanlis, die in de moerasgrond van het land zelf geteeld worden - hij weet zich een edeler en kostbaarder verfstof te verschaffen in de kurkumawortel, die koningen, priesters en lieden van doorluchtigen huize aan de goudglans van hun kledingstukken zal helpen; daarvoor reizen

slaven en dragers vijftig dagen heen en terug langs de rotsachtige en zandige baaien van de Zee in het Zuiden. Zijn karavanen gaan tot aan het West-Land[1)], waarachter de kusten met de talloze eilanden beginnen; in hun spoor zweeft de reuk van ceders, wierook, stofgoud en zeldzaam hout. Het droge, verstikkende kalkgruis dwarrelt op boven de mensenmenigte, die in de steengroeven van de zuidelijke berggewesten werkt; het dwarrelt met witte wolken om de kameelstoeten, die de logge wagens trekken, waarop de kalkblokken naar de steden worden gesleept. De koopman geeft een bevel, en zijn knechten gaan naar het Oosten om albast, lazuursteen, zilvererts. Uit het Noorden komen koper, gom en loog; hij laat het zich langs de rivieren zenden in ranke bootjes van notenhout, die aan het einde der reis worden afgebroken en met groot voordeel verkocht. -

Het is een leven, zoals weinigen het leiden, - het bestaan van de karavaangeleiders. Er is geen berggordel en geen wilde stam, waarvoor zij in hun dolle ondernemingslust terugschrikken. Zij doortrekken Shumer en Akkad in alle richtingen van de windroos, dringen door in de roversnesten van Jamutbal[2)], waar zij de zwerfzieke benden omkopen of met wapengeweld dwingen steenzout te graven en pekaarde te delven. Zij kennen de talen van Alman en Padan[3)], zo goed als de zeden van Mi-Lusha[4)]; zij hebben de schemeringen gezien, waarin de rand der wereld zich oplost. - Zij weten, dat na elk waagstuk en alle doorstane moeite de terugkeer naar de stralende steden van de laagvlakte hen ruimschoots vergoeden zal, wat zij hebben ontbeerd. Zij zien met verachting neer op de vreedzame weiders van de kudden, waar zij bij tijd en wijle langs trekken, en grijnzen om de zorglijk hoofdschuddende boeren, die zich nauwelijks één dag van het jaar los maken van de plek, waar hun zweet vloeit en de tienden voor goden en heren worden opgebracht.

Zij hebben het bestaan gekozen, dat schommelt tussen ontbering en gulzige weelde, tussen angstwekkend lotgeval en de lediggang der onbekommerden. Wanneer zij met de begeerde goederen thuis komen of de meegenomene voordelig hebben inge-

1) West-Land = Palestina en Syrië.
2) Jamutbal = W.Elam.
3) Alman en Padan = Centr. Assyrië.
4) Mi-Lusha = N.Arabië.

ruild, zodat de schatkamer van den schranderen en rijken bezitter in de stadspoort nog voller wordt, dan vallen er voor hen, behalve de slemppartijen in een hervonden warm nest, ook brokken af, waaraan genoeg vet zit, om hen het wel en wee van hun bestaan voorgoed aan dat van den grootkoopman te doen binden. Dan vergeten zij, dat zij het veelal moeilijker hebben gehad dan de verachte huurlingen, die de stad niet mogen verlaten, of de geschoren slaven, die aan hun arbeidsplek of werkzolder gekluisterd zijn. Zij zingen en vieren hun vrijheid en besef van eigenwaarde, dat toch slechts zover reikt, als hen de lankmoedigheid van een god vergezelt.

* * *

Aan de grote karavaanweg, die van Shirpurla, de heerseres over de zuidelijke steden en gewesten, naar de pekaarde-bronnen loopt, en vandaar langs de rand der woestijn noordelijk aanhoudt, om na enige dagreizen de koers over de beide rivieren te nemen en zich met de wegen uit het Westen te verenigen, lagen de landerijen en vaste tenten van de rijke boerin Shaksagh.

Het was een grote, lichthuidige vrouw met haren, die bijna te goudrood waren voor het Shumerische ras, dat toch naar uiterlijk en aard zo geheel anders is dan de kleinere, behendige en donkere bewoners van Akkad. Shaksagh bezat de ondernemingslust van een man: zij had van haar vader, die een vreedzaam handwerker was geweest en die de stad en haar vermoeiende bedrijvigheid had gehaat om zich op het platteland te vestigen, vijftig duizend sar[1] land geërfd, waarover zij met vaste hand het bewind voerde. Het was een randgebied, dat eenmaal vol woeste leem- en zandbanken zat; daartussen lagen kleine dalen, waar men schapen en geiten kon hoeden en die enkel begroeid bleven, omdat de regen er in het najaar en de winter geen afwatering had. Shaksagh's vader, die het land voor weinig geld van de tempel van Ea[2] had gekocht, omdat hij zijn oude dag onder de open sterrelucht, tussen vredige dieren en het wisselen der getijden wilde slijten, was al vroegtijdig begonnen met het vruchtbaar maken van de beste stukken: hij had een verzoekschrift gericht tot den stadhouder van de streek, om het grote

1) Sar = ± 35 M^2.
2) Ea = andere naam voor Enki, zee- en wijsheidsgod.

bevloeiingskanaal, dat zich ettelijke mijlen buiten zijn land vertakte, door te trekken, en nadat hij de ambtenaren en opzichters van den hoogmogende een half jaar lang met geschenken had bewerkt, was het verzoekschrift werkelijk doorgekomen en in behandeling genomen. Daar er in de voorgaande jaren een grote bevolkingsaanwas in dat gewest was geweest, en vele jonge boeren en herders naar het randgebied trokken, waar ook Shaksagh's vader zijn bezitting had liggen, was de noodzaak voor een nieuw kanaal alleszins aanwezig.

Zo was de oude heer, die als handwerker in de stad zijn leven begon, geëindigd als groot-boer en landbouw-opzichter van het gewest. Hij deed de laatste jaren van zijn leven niet anders dan de omwonenden aansporen, zich op te geven voor het graafwerk; hijzelf stond daartoe twintig slaven af. Zij, die op de onvruchtbare bodemstukken terecht waren gekomen, deden vol geestdrift mee, grepen zelf naar de spade, of lieten hun jongere zoons en broers te werk zetten. De beter bedeelden, die met weinig moeite een leembank hadden te slechten, die hun althans de eerste jaren een moeiteloze oogst verzekerde, hielden zich afzijds bij de plannen of stribbelden tegen; maar de oude tastte door en begaf zich zelf naar den ishakkum, om hem te nopen tot de uitvaardiging van een bevel, waarbij zij, die geen werkkrachten ter beschikking stelden voor het graven van het kanaal, toch een deel van de lasten mee hielpen opbrengen. - En het bevel werd feit. -

De oude maakte het nog mee, dat het kanaal er kwam en door priesters werd ingewijd met de naam van ‘de watergracht van Ea van het trouwe hart’; doch de boeren uit dat gewest noemden het korter de ‘staartstroom’, omdat het aan het grote en brede bevloeiingswater, waarop zelfs schepen konden varen, die van een der tweeling-rivieren kwamen, als een staartstuk scheen bevestigd.

De landerijen aan de Staartstroom gedijden wonderwel, nu de waterraderen knersten en de putemmers schokkend werden opgehaald, om het donkerbruine wonderdadige vocht over het land te storten. Met de gewone woekerende snelheid begonnen zich langs de zomen van de geul rietpluiken te vormen; het scheen wel, of het vocht, dat uit het hoger gelegen kanaal kwam, allerlei zaden en gewassen meevoerde, die het onderweg uitwierp en die zich gulzig in de maagdelijke grond hechtten. Nu waren er meer dan

tien jaar verstreken, sinds de Staartstroom dit grensgebied zegende, en reeds had hij meer weg van een riviertje, dat er steeds was geweest, zozeer waren de sporen van mensenwerk al uitgewist, zozeer had de bloei en leefdrang der natuur alles met heesters en ongebonden groen overtogen, waarin klein knaaggedierte tierde en zich vermenigvuldigde, zodat het dikwijls door de geplaagde boeren moest worden uitgeknuppeld; de schuwe vossen weken weliswaar verder terug naar de rand der steppe, waarachter de zandzee met zoutbekkens begon; maar met het water volgde ook de gewone vlucht van sterns, kraanvogels en reigers en de op hen loerende buizerds, zodat de hemel vol was van krijten, fluiten en donker wiekgeklap. Hier en daar zwiepte op de uitlopers der leembanken taai teenhout omhoog, dat de landelijke mattenvlechters en mandenmakers al zo wisten te snijden, dat het ieder volgend jaar met verdubbelde loten opschoot; en waar niet anders gebloeid hadden dan distelige bloemen en brem, fladderden nu zijïge, vurigbonte lelie's, papavers en crocussen in de wind, die ook elders in het weideland hun korte dronkenschap vierden, waar het water langs duizenden geheime wegen de bodem wist te doorsieperen. Weerszijden van de Staartstroom lagen de oude kalk en zandlagen, die door de bevloeiing en rusteloze mensenarbeid een onvermoede wasdom vertoonden. Hier en daar bultte nog een mergelrug, maar de aanraking met het water, dat door de nieuwe boeren geduldig en steevast over de langglooiende akkers werd verdeeld, riep deinende oogsten van spelt en gerst naar het licht, die met hun lichte vakken tot aan de kim schenen te lopen. In de laatste jaren was men op Shaksagh's gebied ook begonnen met het verbouwen van uien en moes; Shaksagh was tevens de eerste, die een dadelplanting had laten aanleggen, wier stammen reeds prille waaiers van schaduw over het eens verschroeide land ontvouwden.

Shaksagh schreef haar voorspoed toe aan de gunstige invloed van de godin Bau, die in Shirpurla het echtelijk leger van den stadsgod Ningirsu deelt en aan wie zij reeds als kind, toen zij nog met haar ouders in de stad woonde, kleine wijgaven had gebracht: schalen met honig, bloemen en vruchten, een lam. Het kon niet anders zijn, of de glimlach van Bau had haar in deze woestenij vergezeld, om de beschermgeesten, die elk mens bezit, welwillend te stemmen, ook al was het hier, waar zij woonde,

voornamelijk tempelgebied van Ea en al droeg de vruchtbaarmakende stroom de naam van dien god. - Ea was onnoemelijk groot en ver en Shaksagh kon zich niet indenken, dat de stralende, onkenbare heerser van het Huis der Diepten zich kon verwaardigen, alle kleine levens met zijn bijzondere zorg te omringen, die op een hem gewijde bodem woonden. Bau, wier stilglimlachend gelaat door een tempelbeeldhouwer in donkere steen was gesneden, leek haar nabijer en vertrouwder; het was niet meer dan natuurlijk, dat de gemalin van Ningirsu, die de stad regeerde en hoog aanzien gegeven had onder de omwonenden, zich de kleine, vrome meisjes herinneren moest, die dagelijks hun bescheiden gaafjes voor het offerblok neerlegden en hun ook genegen bleef, wanneer zij vrouwen waren geworden en een eigen huisgezin hadden of zaken dreven. Dikwijls had Shaksagh zich als kind voorgesteld - een voorstelling, die haar nog niet geheel en al verlaten had - hoe na afloop van een lange, bonte dag de lieflijke Bau het slaapvertrek in het heiligste betrad, waar Ningirsu zich al had teruggetrokken, moe van het besturen zijner uitverkoren stad; hoe zij, zoals haar moeder dat voor haar vader deed, het brede, lage bed terecht spreidde en onderwijl den god, die een man van kracht en geweld was en wiens strijdknots ook bij het vallen van de nachtschaduw nog schitterde vanuit de donkere hoek, waar hij was neergezet, vertelde van de vele gaven, die zij weer ontvangen had en zekerlijk ook van de schenksters. Misschien, zo had Shaksagh in kinderlijke droomlust zich verbeeld, heeft Bau zelfs den god mijn naam wel eens genoemd. Ningirsu, die dan met de handen onder het hoofd was gaan liggen en de laatste geuren van het avond-reukoffer insnoof, luisterde misschien maar met een half oor naar het babbelen van Bau, de ranke weldoenster; maar het was Shaksagh altijd zo voorgekomen, alsof de godin noodzakelijk alles, wat haar die dag aan goeds was gedaan, met haar herinnering moest nagaan, om het als het ééns in haar geheugen was vastgelegd, niet meer te vergeten.

Zo had Shaksagh als meisje haar verbeelding laten gaan; en toen haar vader na de dood van zijn vrouw de looierij in Shirpurla verkocht, omdat de stad hem tegenstond en hij naar stilte en wijdheid verlangde, had zij zich voor het vertrek kleine huisgoden laten maken, wier gezichtstrekken alle leken op die van de lachende Bau. Zij hadden haar vergezeld naar dit grensland

van kalk en stof, en hoewel nu door de zegen van Ea graan en fruit in deze verlatenheid kiemde, was Shaksagh er toch van overtuigd, dat haar eigen opvallende welstand het loon was voor de kinderlijke verering, die haar eens aan Bau had gebonden, de offers, die zij nog steeds aan de beeldsels van de godin placht te brengen, en de huiselijke eredienst voor Ningirsu's gemalin, waarin zij al haar dienstmaagden en slavinnen opvoedde. - En het scheen haar inderdaad, of Bau haar met gunst op gunst overlaadde: het was nog maar weinig jaren her, of de grote karavaanweg, die van Shirpurla naar Jamutbal en het Noordwesten leidde, was zodanig verlegd, dat hij vlak langs haar woonstee leidde. Zij had het met haar gewone schranderheid en doorzicht als een teken opgevat en een groot aantal leemhuizen en vaste tenten laten maken, waarin drijvers en zelfs dieren konden overnachten; zo was aan haar naam en woonstee een pleisterplaats verbonden, waar het goed was voor kooplui, gewapend geleide en dragers, om te eten en te rusten. En omdat zij goed betaalden, zag Shaksagh haar inkomsten ook hierdoor jaarlijks vermeerderen.

Zij was nu verreweg de welgesteldste van allen, die het voormalig tempelgebied bewoonden, de aarde bewerkten of vee weidden. Misschien was dat ook de reden, waarom geen der boeren en herders haar een aanzoek had durven doen; haar schoonheid was hun te vreemd en ongemeen, en haar rijkdom vooral verhief haar zo ver boven den alledaagsen, ploeterenden man, dat zij als vrouw en bruid onbereikbaar scheen. En toch kon ook Shaksagh niet onbekend zijn met de liefde; mensen en dieren om haar heen bedreven ze, de slavinnen zongen bij het werk veelal speelse, zelfs wilde minneliedjes. Menig koopman en karavaanleider, dien zij uit hoffelijkheid in haar tent genodigd had, had reeds gepoogd, er ook de nacht te slijten, maar niemand wist, dat zij er nooit in slaagden, dat gunstbewijs te erlangen, dan de teleurgestelden zelf. Shaksagh hechtte niet aan de vluchtige verbintenissen en verlustigingen, die de overnachtende, veelal ijdele en op toevallig minnespel jagende karavaantrekkers nastreefden. Alleen Idinunum, de huishoudster, een forse, mannelijk gespierde vrouw van omstreeks veertig jaar, die Shaksagh sinds haar jeugd als lijfslavin had gediend, en die in de loop der tijden was vrijgegeven en tot opzieneres over de vrouwelijke dienstboden verhoogd, wist van deze dingen meer dan alle ande-

ren samen. Zij wist ook, dat Shaksagh achter haar hoge onaanrandbaarheid het verlangen naar de duurzamer genegenheden met een man verborg, welke de vriendschap van het huwelijk meebrengt. Idinunum, die naast haar meesteres in een nevenafdeling van de kostbaar gebouwde, pelsharen tent sliep, was gewoon, elke avond verslag uit te brengen over de dagelijkse arbeid de meisjes, en er waren vele avonden geweest, waarop het gesprek verliep in de vertrouwelijkheden, die er tussen een oudere en jongere vrouw kunnen bestaan, welke lange tijd tesamenwonen. Shaksagh legde voor Idinunum niet alleen haar kleren, maar ook de lachende, luchtige fierheid af, die haar des daags vergezelde, en inplaats van de meesteres, zooals het dienstvolk en de omwonenden haar kenden, was zij voor de huishoudster het kleine meisje van weleer, dat gaarne haar hartsgevoelens biechtte en zich niet schaamde, mismoedig te zijn, als zij getroost wilde worden.

Op deze avond in de vroege zomer, toen de jonge slavin, die na het bad Shaksagh's donker goudhaar in de nachtvlechten legde, was weggestuurd, en alleen de huishoudster in de tent van de bezitster achterbleef, talmde Shaksagh weer met slapen gaan op een wijze, die Idinunum zo goed kende, die haar triest en medelijdend stemde en tegelijk met een gevoel van zachte spanning vervulde. De huishoudster stond naast haar meesteres en keek met een schuins, afwachtend oog naar Shaksagh, die de armen met een slank gebaar naar het hoofd bracht en de vlechten achter de oren ordende. Op haar langwerpig rond, ongewoon blank gezicht lag de schaduw van wat vermoeienis schijnen kon, maar in werkelijkheid een niet meer schuilgaande zwaarmoedigheid was: Idinunum zag ze niet voor de eerste maal. Maar ze zweeg. Het was lang geleden, dat ze, met een mengeling van ernst en ruwe scherts haar meesteres ingefluisterd had: ‘Peins je weer over je eenzaamheid....? Waarom? Zijn er geen mannen genoeg? Wees verstandig als de andere vrouwen en zoek je een minnaar uit.... Onder het werkvolk en de boeren zijn sterke, vaardige gasten.... Je wilt een bruidegom? Die groeien niet aan de Staartstroom, mijn woudgazelle, en ook uit het water kun je ze niet vissen.... Waarom laat je je dagen voorbijgaan? Als er geen granaatappelen in de hof willen tieren, moet men zich met vijgen tevreden stellen....’

Idinunum sprak deze dingen al lang niet meer uit; Shaksagh

had er om gelachen, maar ze tevens voorgoed van de hand gewezen. En Idinunum wilde ze ook niet meer uitspreken, want de zelfzucht, deze jonge, uitheemse vrouw nauwer aan zich te binden, was al het sterkst in haar geworden. En zo sprak ze ook op deze avond alleen van het werk en somde de hoeveelheden gesponnen vlas, ingemaakte honing en geperste azijn op, die de slavinnen des daags hadden afgemaakt. - Shaksagh knikte onderwijl werktuigelijk met het hoofd en bekeek zich zwijgend in de handspiegel van metaal; ze wasemde onder Idinunum's verhaal een keer tegen het zilver, keek naar het vervluchtigen van haar ademfloers en daarna, met scheefgehouden hoofd, naar haar beeltenis op het gladde vlak. Ze bevochtte een van haar vingers en streek een paar weerbarstige wimpers terecht.

'IJverig zijn ze, als altijd,' zei ze, half afwezig, en toen, met een blik op Idinunum's vol, steenrood gelaat, vroeg ze, of er geen nieuws was.

'Nieuws? Iedere dag wil je wat anders, mijn hart.... Je zult terug moeten naar de grote stad, daar leeft men van de ene schok in de andere,' zei ze, licht van toon. 'Wacht.... ik geloof, dat ik iets weet: Taribatum en de herder Gugua uit het Everdal, waarvan ik je vroeger wel eens gesproken heb, zijn het eens geworden; de mannen, die van het land kwamen, hebben het vanmiddag aan de spinsters verteld. Dit is nu al de zesde keer, dat ze het paar achter de moestuinen verrast hebben. En deze keer vluchtten ze niet eens meer.' - Idinunum lachte kort en hoog en ook Shaksagh glimlachte even.

'Goed.... laat hij mij dan om haar hand komen vragen, dan kunnen we het meisje vrij maken en een bruidschat voor haar bijeen brengen.'

Idinunum hurkte naast haar meesteres; haar oogjes flakkerden.

'Die Gugua is een listeling,' zei ze, en het goedmoedig vermaak op haar gezond, krachtig gezicht verscherpte tot vaagspijtige afkeuring. 'Hij weet, dat de slavinnen van Shaksagh er veelal beter aan toe zijn dan de vrije dochters, wier vaders immers altijd op de bruidsgift pogen te beknibbelen.... Hij heeft natuurlijk zijn licht daar al lang over opgestoken. En daarbij zoekt hij nog een van onze beste wolkaardsters uit.'

'En Taribatum?' vroeg Shaksagh.

‘O, die heeft eensklaps haast, nu ze ziet, dat hij het ernstig meent. Ik begrijp die jonge wezens niet. Waar kunnen ze het nu beter hebben dan hier? Gugua zal haar waarlijk niet sparen. Zwaar werken en kinderen baren -’

‘Misschien zouden wij ook haast hebben, als we Taribatum waren,’ zei Shaksagh langzaam, het handvat van haar spiegel tussen bruinrose vingers om en om draaiend. ‘Is kinderen krijgen geen geluk, Idinunum?’

De huishoudster snoof een keer hard door de stompe, knoestige neus, maar antwoordde niet.

Shaksagh zuchtte vluchtig en stond op. Ook Idinunum richtte zich opwaarts uit haar hurkhouding en drentelde zwaar achter haar meesteres aan naar het bed.

‘Aan de Kraanvogelkreek heeft een priester den kiespijnduivel uitgedreven bij een boerenvrouw,’ vertelde ze nog, als werd haar herinnering levendiger; in elk geval wilde zij Shaksagh niet geheel ongetroost laten slapen en zette ze zich al schrap, om alle huiveringwekkende bizonderheden van de pijn en het uitbannen van den kwelgeest, die aan de Kraanvogelkreek plaats had gegrepen, te vertellen. Maar Shaksagh geeuwde, nam de beeldjes der huisgoden uit de leemnis en sprak haar gebed er over uit. Toen ze klaar was, had Idinunum haar geheugen nogmaals afgezocht naar iets beters.

‘Er heeft zich een jonge vreemdeling bij den opzichter van het werkvolk gemeld,’ zei ze de voorhang optillend en het bed, dat overigens gespreid was, nogmaals glad strijkend. ‘Hij is de stroom af komen drijven op een opgeblazen ossehuid. De opziener zegt, dat hij ver weg moet komen; hij spreekt een Noordelijker taal, maar men kan hem verstaan. Hij moet er vreselijk hebben uitgezien; men heeft hem geschoren en gezalfd en hij heeft nu een onderdak in de grote schuur. Volgens zijn zeggen had hij schipbreuk geleden op de Brede Rivier. Hij vroeg het allereerst om eten, en toen men hem wat voorzette, verslond hij het als een beest. Hij is zeker jager geweest, want hij droeg een wolfsvel over de schouder, waar niemand aan mocht raken....’

‘Heb je hem gezien?’ vroeg Shaksagh, die de kleine godenbeelden, welke de trekken van Bau uit Shirpurla hadden, weer in de nis zette.

‘De opziener heeft 't me verteld.... Misschien kunnen we

hem eens laten komen, hij zal wel nieuwtjes uit de andere gewesten weten....'

Shaksagh maakte een afwerend gebaar.

'Over korte tijd komt de karavaan weer uit de stad,' zei ze en haakte de spang van haar fijnlinnen hemd los. 'Dan zal er genoeg nieuws zijn.'

Ze rekte zich, lang en weldadig. De losse gesp sprong open en het gewaad gleed neer. Shaksagh stond naakt, de armen boven het hoofd. Het licht van de brandende olie bescheen haar lichaam en maakte het bijna zo goudig als de haren, die in haar oksels en onder haar buik kroesden. Ze liet de armen dalen en keek een oogwenk naar haar borsten, die zich met tederbruine spitsen hieven. Idinunum's ogen waren groot van oude, steeds hernieuwde bewondering; zij ademde ternauwernood. Dacht Shaksagh aan den herder en de slavin, die ze wellicht gelukkiger achtte dan zichzelf? Of had zij alle gedachten al van zich geschoven? Toen Shaksagh zich neervleide en liggend nog groter en ranker leek, boog de zwaargebouwde vrouw zich vol trots en aandacht over haar, om haar met vertederde hand te strelen. Shaksagh sloot de ogen en werd roerloos. Maar ze sprak geen woord. Idinunum's handen beefden, toen zij de deken, dun als neteldoek, om het gouden lichaam van haar meesteres wikkelde en de voorhang over haar spande.

De huishoudster was nog maar kort in haar eigen tent, of zij hoorde, hoe Shaksagh zacht haar naam riep. Zij had er op gewacht. Het overmatig bonzen van haar hart, de spanning in haar lieten na: ze lachte geluidloos, terwijl ze terugkeerde. In Shaksagh's verblijf brandde het licht niet meer. Idinunum echter vond zonder moeite het bed, de voorhang, de jonge liggende vrouw. Shaksagh's hand sloot haar de mond; geen van beiden spraken zij. Idinunum strekte zich naast haar meesteres; Shaksagh's adem was warm tegen haar sterke, mannelijke hals.

Als zovele malen voor deze herhaalde zich tusschen hen het onvruchtbaar en bedriegelijk spel van eenzame vrouwen.

* * *

Het had Urukagina op zijn vluchtende rit verbaasd, dat de wrok van de godin, wier priester hij verslagen had, hem nog die nacht niet aan de monsters overleverde, die Urizzi over hem had

bezworen; maar hij schreef het aan zijn moeders amulet toe, dat hij aldus gespaard bleef. -

In de morgen was hij al aan de rivier, die hem van de najaarsmarkten zo goed bekend was; hij dreef het ezeltje zuidwaarts, nadat hij het een uur had laten weiden en zelf in het dikke gras gelegen had, waaruit de dauw vervluchtigde. Er hing paars vuur in het water, dat naar purper zweemde, de zwaluwen riepen hel en haastig; de weinige bomen wierpen lange, ranke schaduw. - Hij staarde naar de beelden van deze ochtend met lege ogen en een leeg innerlijk; hij voelde vermoeienis noch angst, en van de voldoening was nog slechts een vage verwondering overgebleven. Na lange tijd bezon hij zich en floot den ezel. Hij reed in het stijgend zonlicht de rivier langs in zuidwaartse richting, waar een voorde moest zijn. Hij had het gevoel, dat hij water tussen zich en mogelijke vervolgers moest brengen; misschien bevond hij zich al op de beschermgrond van een andere godheid, die niet van zijn misdrijf wist? -

Ook op de dag, die volgde en die hij rusteloos doorreisde - hij naderde steeds meer het gebied, waar kanaal op kanaal volgt, en de weg bochtte door struwelen vol beweeglijk loof en soms onder hoog opgeschoten bomen met dikke, leerachtige bladeren - vroeg hij zich, tussen halve dommelingen op de geduldige ezelrug in, dofverwonderd af, waarheen dit alles hem zou leiden en of hij nog vertrouwen kon op machten of gesternten onder de kristalkoepel van het onder-maanse. Het brood en de schapenkaas, die hij in een reep linnen gerold aan de hals van den ezel had gevonden, waren intussen door hem opgegeten, en op zijn middagrust onder wat wilde vijgebomen, die aan een inham met water groeiden, aan de overzij waarvan mannen en jongens bruine aarde ploegden, begon hij voor het eerst te overleggen, hoe zijn koers zou moeten zijn en wat hij moest doen, om opnieuw aan voedsel te komen. Hij dronk, toen de hoogste hitte minderde, op zijn buik liggend van het gelige water, dat hier half beek, half vloeigeul was, en klom weer op den ezel, die zich zat gevreten had. Hij richtte het dier nog scherper zuidwaarts, de zon achterna, wier rood oog zich al begon te befloersen. - Het aantal paden, dat door dit rijke gewest liep, was zeer talrijk, en met het afnemen van de daggloed begon een reizen en trekken van arbeiders en vrouwen en slaven, sommige op ossen en ezels, andere te voet, bij

enen en in groepjes, dat zijn aandacht vergde en hem daardoor half het gevoel gaf, dat hij den mensen niet gans ontstorven was, half onzeker en onveilig stemde. Zij groetten hem bijna allemaal en hij voelde de blikken in de rug, waarmee ze hem nakeken. De vrouwen zagen spottend nieuwsgierig en toch met enig ontzag naar het wolfsvel, dat hij over de schouder droeg. Bij een der leemhutten speelden kinderen in het warme, stenige zand; zij krabbelden op bij zijn verschijning en holden weg, zo dribbelig dik, dat hij er om glimlachen moest. Een eindweegs verder zat een jong gezin aan de kant van de weg; de man lag met de handen onder het hoofd in het gras en liet zich beklauteren door een meisje van een jaar of drie; de moeder hield een zuigeling in de arm, dien zij voedde. Terwijl Urukagina in 't voorbijgaan naar hen keek, rees een naijverige pijn in hem en hij spoorde den ezel woedend aan. Korte tijd overwoog hij, de wegen der mensen weer te verlaten. Maar daarheen, waar zo goed als geen nederzettingen schenen te liggen en het land open en geel was, alleen overwoekerd door gewrongen steppenhout, wilde hij niet gaan: dat zou hem te veel oostwaarts gevoerd hebben, en hij liet zich onnaspeurlijk en onfeilbaar leiden door een drang naar het zuiden. - Doch dat betekende ook, dat hij de bevolkte paden moest houden, en of hij wilde of niet, blikken en opmerkingen, groeten en kindergejoel moest ondergaan, hoe zij hem tegenstonden. -

Hij schrok bijna, toen een man, evenals hij op een ezel gezeten, uit een smal heesterpad kwam, en zich ongevraagd bij hem voegde. Het was een kortlijvige, nog jonge man met blinkende tanden en konen; voor hem op het rijdier hing een dubbele korf, en aan de smalheid van zijn handen en de reinheid en het weefsel van zijn kleed zag Urukagina, dat het geen boer was, die van het werk in de tuinen of op het veld naar huis ging. De ongenode metgezel nam Urukagina en diens rijdier al even nieuwsgierig op als de boeren en hun vrouwen; maar zijn gezichtsuitdrukking daarbij was sluwer en veel minder goedaardig, trots het minzaam glimmen van zijn welgedane huid. - Hij groette met een breedvoerigheid van woorden, alsof hij een gebed sprak; zijn stem klonk aangenaam en snel, maar de tongval ervan belette Urukagina, om alles te verstaan, wat de jonge man zei. Verlegenheid bekroop hem bij de onvervaarde, glinsterende en onderzoekende oogopslag van den onverwachten reismakker, die

zijn mondwerk als een paar kleppers roerde. - Urukagina was daar voor het overige blij om, want het bespaarde hem de inspanning van een antwoord. - Ze waren nog geen twee mijl verder gereden op de weg, die nog steeds druk werd bereisd, zodat er een dunne stofwolk boven hun hoofden zweefde, waar muggen en wespen fonkelend doorheen sliertten, of Urukagina wist, dat de jonge, ondernemende man naast hem Idin-Ili heette en op de terugweg was naar Shuruppak, waar hij en zijn vader handel dreven. Idin-Ili wachtte een paar tellen, misschien, om Urukagina gelegenheid te geven tot het stellen van de vraag, wat voor handel dat dan was, maar daar de drager van het wolfsvel zweeg, praatte de ander alras weer door, en zijn glimlach werd nog witter en blinkender.

'Ik zie daar dat wolfsvel,' zei hij eensklaps en strekte de hand uit, om de grijze vacht te betasten. 'Is dat een erfstuk, of....'

'Ik heb die wolvin deze winter zelf neergeslagen,' zei Urukagina. Zijn stem was schor en zijn blik op de tastende vingers van Idin-Ili dreigend ontevreden. Maar de jonge man trok zich er niet veel van aan. Hij maakte een bewonderend klakgeluid met de tong en vroeg meteen:

'Is dat huidje te koop?'

'Nee,' zei Urukagina kortaf.

'Dat is jammer,' hernam Idin-Ili. 'Ga je naar de stad?'

'Ik -' zei Urukagina. Troebele schrik overviel hem. Waar ging hij heen? Hij had nog niets bedacht, dan dat hij weer zou moeten eten. Welk verhaal moest hij den mensen opdissen?

'Ik zoek - den grootvader van een van mijn makkers.... Hij is gestorven, en men heeft mij er op uit gestuurd, om het den oude te vertellen.... Hij moet hier wonen, ik hoop hem nog voor de nacht te bereiken....'

'Wáár?' vorste Idin-Ili met onverbidlijke nieuwsgierigheid.

Urukagina stotterde iets.

'In een dorp, genaamd.... genaamd.... Moeder der Boeren,' zei hij eindelijk, zich vaag herinnerend, dat de plaats, waar Zarzari vandaan kwam, zo geheten had.

Idin-Ili schudde het hoofd.

'Moeder der Boeren....' zei hij langzaam. 'Ik reis hier al bij de tien jaar en heb er nooit van gehoord.... Is het voorbij het veer?'

‘Ik weet niets van een veer af,’ antwoordde Urukagina, met wassende prikkelbaarheid en verwarring. ‘Ik ben er nooit geweest. Ik zóek.’

‘Hoe heet die oude?’

Urukagina ademde moeizaam.

‘Nin....kagina,’ zei hij eindelijk, slikkend. Zijn eerste opwelling was, den ezel hard aan te drijven en er onverhoeds van door te gaan, maar hij zag meteen in, dat het wantrouwen van Idin-Ili, dat hij reeds voelde verscherpen, door zulk een vlucht verergerd zou worden. Zwijgend reed hij naast den koopman verder. Ook Idin-Ili zweeg; tussen hen hing de plotselinge kilte der achterdocht.

De vleermuizen vlogen al en de weg onder de bomen en struiken werd bleker en vager tegelijk, toen Idin-Ili voor zich uit wees. Urukagina zag de schimmige glimp van een water, een halve mijl voor hen.

‘Daar is het veer,’ zei de koopman uit Shuruppak. ‘We willen ons haasten.’

Voor en achter hen klotsten hoeven en klepperden snoerzolen; ruiters en voetgangers spoedden zich, om over de stroom te komen. Toen ze bij de stoffige, lage oever aankwamen, waar het brede veer lag - gevlochten van tenen, die aan balken bevestigd waren - waren er wel twintig mannen en vrouwen, en minstens tien rijdieren. De veerman en zijn helpers wachtten, tot er niet meer bij kon en stieten van wal. - Idin-Ili en anderen lachten zonder genade om degenen, die in de verte aan kwamen rennen en met geheven armen en schelle stemmen tierden, dat zij ook mee moesten. Ook Urukagina preste zichzelf een glimlach af; hij wilde niet opvallen tussen deze gewone lieden. Maar zijn glimlach verstrakte, toen Idin-Ili zich op de tenen verhief en het gezelschap op het veer overziende, luidkeels vroeg, of iemand een dorp in deze streek kende, genaamd Moeder der Boeren, en een ouden man, die Ninkagina heette en een kleinzoon had in de herdersteppe. - Niemand antwoordde; de mensen keken elkaar aan. Eindelijk zei een vrouwtje met een kruik op het hoofd:

‘Dat dorp ligt niet hier.... Maar ik heb er van gehoord. Het moet veel verder naar 't noorden toe zijn.’ Zij wachtte een ogenblik en rimpelde nadenkend haar gezicht; daarop voegde ze

er aan toe: ‘Ik geloof, dat het niet eens meer bestaat; rovers hebben het uitgebrand.’

In de snelvallende schemer zag Urukagina met onrust de blikken van Idin-Ili, die boosaardig zijn keel schraapte en daarop vertelde, dat de ‘man met het wolfsvel daar’ den ouden Ninkagina in het dorp Moeder der Boeren zocht, om hem te vertellen, dat zijn kleinzoon gestorven was. - Allen wendden hun gezicht naar Urukagina, die hulpeloos naast den ezel stond; zelfs de veerman en zijn knechten draalden een oogwenk bij hun werk en namen hem op, zover het schemeren het toeliet. Urukagina's huid begon te tintelen; zijn voorhoofd werd vochtig; zijn woede jegens den klappijenden Idin-Ili nam toe.

‘Hoe kan ik het weten?’ vroeg hij. ‘Men heeft mij gestuurd.’

Niemand antwoordde, en het was duidelijk, dat geen van de mensen op het veer anders dacht, dan dat de onbekende loog.

‘Heeft men je dan niet gezegd, hoeveel dagreizen het is? En heb je geen mondvoorraad bij je?’ vroeg Idin-Ili eindelijk, op een koude, bijtende toon, zoals Urukagina die niet eerder van hem gehoord had.

Urukagina antwoordde niet; hij keek vertwijfeld om zich. Er was niemand, die hem scheen te willen helpen; zelfs het besje met haar kruik verroerde zich niet. Idin-Ili wendde zich van Urukagina weg en begon fluisterend te spreken met degenen, die het naast bij hem stonden. Het gefluister liep als nachtwind verder tussen de mensen op het veer. Urukagina gevoelde onbedrieglijk de toenemende achterdocht en vijandschap van deze boeren, wier broeders en zusters hem des namiddags nog zo gul en nieuwsgierig hadden gegroet. Niemand zei meer iets tegen hem, en toen de veerboot aan de tegenoverliggende over stiet, en Urukagina den ezel tegen de hooglooiende wal op wilde leiden, schoven de mannen, die op het veer waren geweest, in een halve kring voor hem en beletten zijn aftocht. - Terwijl hij nog besluiteloos, kwaad en bevend tegenover hen stond, trad de veerman op hem toe. Het was een breedgeschouderde, tanige man met een bos wild uitstaand, grijs haar. Hij lei zijn arm op die van den vluchtenden herder en zei nurks: ‘Waar blijft het veergeld?’

Urukagina keek hem aan, verslagen door deze nieuwe beproeving.

‘Ik heb mijn zadeltas verloren....’ zei hij ten slotte; ‘al mijn bezit zat er in.’

De veerman lachte zo honend, dat Urukagina zag, dat men het verhaal niet geloofde. Op dat oogenblik schoof Idin-Ili zich tussen beide. Hij stak de hand naar het wolfsvel uit, met hetzelfde gebaar van voorheen en zei kortaf: ‘Neem zijn wolfshuid. Ik betaal er vijf zilverringen voor. Houd het veergeld eraf en geef hem de rest.’ En hij maakte een minachtend hoofdgebaar in Urukagina's richting.

Urukagina's beven nam toe. Maar de woorden van Idin-Ili hadden de angst verjaagd, die in hem geweest was. Hij was woedend over de schaamteloze wijze, waarop de glimmende koopman hem de huid van de wolvin afhandig trachtte te maken. Hij greep onder het wolfsvel en tastte naar het bronzen mes. Het was er nog.

‘Op zij!’ schreeuwde hij.

Hij hees zich ijlings op den ezel, en toen het beest wegsprong, rukte hij het mes uit de schede om met geheven arm op de halve kring van mannen in te stormen. Ze duwden en drongen achterwaarts, een hunner tuimelde. Het oude vrouwtje krijste; haar kruik sloeg in scherven tegen de leemoever. Toornende, verblufte, waarschuwende stemmen gingen op.

‘Zie je wel? Ik had gelijk!’

‘Hij hoort bij de dievenbende!’

‘Het is een verspieder, die de weg is kwijt geraakt!’

‘Sla dood!’

Urukagina rende de helling van de oever op. Hij wist niet, waarheen te gaan: het duister hing als een paarse wolk tussen hemel en aarde. Hij liet het aan den ezel over, de weg te kiezen. Achter zich hoorde hij de stemmen van de mannen, opgewonden en dreigend. Toen daverden er nieuwe hoeven: men achtervolgde hem!

Het ezeltje liep uit alle macht; het donker suisde. Ze kwamen weer tussen bomen. Maar het hoefgeklapper achter hen hield niet op. Het kwam nader en nader. Urukagina kon niet omkijken, maar hij hield het mes nog steeds bereid, klaar om toe te stoten, als het moest. De achtervolger kwam snel nabij, verderweg klonk steeds nog ander gedraf.

Urukagina spoorde zijn rijdier tot het uiterste. Maar degene, die hem nazat, won. Het duurde niet lang of de kop van het achtervolgende dier was naast de schoften van Urukagina's ezel. Het moest een bedreven en koppig ruiter zijn, die het beest be-

reed; vast en zeker was het niet de huichelachtige Idin-Ili, die slechts welwillend was geweest, zolang hij gemeend had, een goede handel te kunnen doen en hem daarna had verraden, zij het ook uit een belachelijk vermoeden. Neen, Idin-Ili was te laf voor zulk een vervolging; en daarom vreesde Urukagina den man, die achter hem rende. Hij voelde, hoe deze af en toe een hijgende poging deed, om hem bij zijn wapperend gewaad te grijpen en zo den vluchteling tot staan te brengen of van den ezel te sleuren. Tussen het loof, dat af en toe opzwiepte en al vochtige druppels liet stuiven, onder de schaduw, waarin Urukagina niets herkennen kon, vlogen ze verder, nu steeds meer zij aan zij.

Eindelijk waagde de onbekende vijand de sprong naar Urukagina, die deze sinds ogenblikken verwachtte. Ongetwijfeld was het een vermetele, sterke knaap, die in zijn woede tegen den vermeenden dief en speurder alles op alles zette. Maar zijn verbeten wraakzucht faalde. Hij bereikte Urukagina niet meer, hij kon nog slechts diens been vatten. Even werd hij meegesleurd, toen hief Urukagina de dolk met knellende vuist en stiet naar het donkere, langs de aarde bonzende ding, dat zijn vaart en ontsnapping belemmerde. De achtervolger liet met een gebroken schreeuw los en plofte neer. Onder het geboomte, in de vallende nacht, hoorde Urukagina hem kreunen; nog verder weg klonken zwakke, verwarde stemmen. Hij klopte zijn ezel, die onthutst was blijven staan op den nek, fluisterde iets bij het ruige lange oor van het dier en galoppeerde weldra verder. Alle geruchten achter hem verloren zich in het klapperen der ezelhoeven en het ingehouden, maar ononderbroken suizen van zijn hernieuwde vlucht.

THEUN DE VRIES

(*Wordt vervolgd*)

De geestrijke ridder Don Quichot van de Mancha
Door Miguel de Cervantes Saavedra

Tiende hoofdstuk
Over de aardige gesprekken, gevoerd tusschen Don Quichot en Sancho Panza, zijn schildknaap[1].

Onderwijl dit alles geschiedde was Sancho Panza na zijn eenigszins onzachte aanraking[2] met de ezeldrijvers der eerwaarde broeders reeds weer ter been geraakt; hij had den strijd van zijn heer Don Quichot met veel belangstelling gevolgd en God in zijn hart vurig gebeden dat het Hem mocht behagen zijn meester de overwinning te schenken, opdat deze het een of ander eiland verwerven kon, waarvan hij hem volgens belofte gouverneur zou maken.

Toen Sancho nu zag dat de strijd gedaan was en zijn meester op het punt stond Rossinant weder te bestijgen, stapte hij naderbij om hem den stijgbeugel te houden; maar eer Don Quichot weer te paard steeg, knielde Sancho voor hem, greep zijn hand, kuste ze en zeide:

'Moge het UEd., mijnheer Don Quichot, believen mij het bewind van het eiland te geven dat in dezen zwaren strijd veroverd werd; al is het nog zoo groot, ik voel mij mans genoeg het te regeeren, zoo goed als eenig ander die hier ter wereld ooit eilanden geregeerd heeft.'

Waarop Don Quichot ten antwoord gaf:

'Begrijp eens goed beste Sancho, dat dit en andere avonturen van dezen aard geen verovering van eilanden medebrengen; dit zijn slechts schermutselingen bij de kruispunten der wegen, waarbij niets te winnen valt dan een gat in het hoofd of het ver-

lies van een oor. Heb geduld, want er zullen zich avonturen voordoen waarna ik je niet slechts gouverneur zal weten te maken, maar aanzienlijk meer dan dat.'

Sancho was hem zeer verplicht, en nadat hij Don Quichot nogmaals de hand had gekust, alsmede den rand van het kuras[3)], hielp hij hem Rossinant bestijgen en klom zelf op zijn ezel om zijn meester te volgen, die in gestrekten draf, zonder afscheid te nemen van de dames van de koets en zonder eenig woord te spreken, een klein bosch inreed dat zich daar dichtbij bevond.

Sancho volgde hem zoo haastig zijn ezel draven kon; maar Rossinant repte de beenen zoo snel dat Sancho, ziende dat hij achter raakte, wel tegen zijn heer moest schreeuwen om even te wachten. Dat deed Don Quichot: hij hield Rossinant den teugel in tot zijn uitgeputte schildknaap hem weder naderde. En zoodra deze er was, zei hij tot zijn meester:

'Mijnheer, zou het niet verstandig van ons zijn vrijplaats in een kerk te zoeken[4)]? Want nu die persoon met wien u zooeven gevochten hebt daar aardig toegetakeld is blijven liggen, ware het niet zulk een wonder, als men de zaak bij de Heilige Hermandad[5)] aangaf en ons oppakte. En als ons dat overkomt kan ik UEd. wel op een briefje geven dat het heel wat zweet zal kosten om er weer uit te raken.'

'Zwijg stil,' zei Don Quichot. 'Heb jij ooit ergens gehoord of gelezen dat een dolend ridder voor het gerecht werd gedaagd[6)], al had hij nog zooveel manslag op zijn geweten?'

'Van dat slag man weet ik niet af[7)],' zei Sancho, 'en ik heb van mijn levensdagen nog nooit zoo iets bij de hand gehad; maar het is vast en zeker waar dat de Heilige Hermandad wel weg weet met personen, die in onbewoonde streken aan het bakkeleien slaan; en verder wil ik er niet mee te maken hebben.'

'Wees daarover niet bezorgd, vriend,' antwoordde Don Quichot; 'moest het zijn, zoo zou ik je zelfs weten te verlossen uit de macht der Chaldeën[8)], hoeveel te eer dan uit die van de Hermandad. Maar zeg mij eens op je woord van eer: heb je ooit ergens ter wereld, voor zooverre deze ontdekt is[9)], van een dapperder ridder vernomen dan ik? Heb je ooit ergens in de boeken gelezen van een ridder die bij den aanval meer moed bezat en deed blijken; die dapperder standhield, bekwamer toesloeg of den tegenstander knaphandiger ontzadelde?'

‘Om u de waarheid te zeggen,’ antwoordde Sancho, ‘ik heb nooit een boek van die soort gelezen, want ik kan niet lezen of schrijven. Maar ik durf wel zeggen dat ik nooit van mijn leven een dapperder meester gediend heb. En God geve dan maar dat deze dapperheid ons niet opbreekt, u weet wel waar. Als ik u nog iets zeggen mag, neemt u zich dan wat in acht, want uw oor bloedt leelijk en ik heb pluksel en witte zalf[10] in mijn zadeltasch.’

‘Dit ware niet van noode,’ antwoordde Don Quichot, ‘indien ik er slechts aan gedacht had een fiool balsem van Fierabrás[11] te bereiden; want één enkele druppel daarvan spaart tijd en medicijn.’

‘Wat voor een fiooltje en wat voor balsem is dat dan?’ vroeg Sancho Panza.

‘Dit is een balsem,’ antwoordde Don Quichot, ‘waarvan ik het recept van buiten ken[12] en met denwelken men den dood kan trotseeren en iedere gedachte aan gevaar van wondkwetsuren uit het hoofd mag zetten. Wanneer ik dezen dus heb bereid en je hem ter bewaring geef, en je ziet dat men mij bij een of ander wapenfeit het lichaam in twee helften heeft gespleten (hetgeen menigmaal voorkomt), zet dan slechts het deel dat ter aarde is gestort voorzichtig en bekwaam, en nog voordat het bloed geronnen is, op de andere helft die in den zadel bleef steken; maar let wel dat alles nauwkeurig op elkaar past. Laat mij vervolgens niet meer dan twee teugen van dezen gezegden balsem drinken, en je zult me weer zoo gezond als een visch zien.’

‘Als dat waar is,’ zei Sancho, ‘zie ik meteen af van de regeering van het eiland dat u mij beloofd heeft en ik vraag als loon voor mijn vele en voortreffelijke diensten[13] alleen dat UEd. mij het recept geeft van dat wonderbaarlijk elixir, want dat is vast en zeker overal ter wereld meer dan twee reaal het ons[14] waard, en meer heb ik niet noodig om rustig en eerlijk te leven. En als ik vragen mag, is de aanmaak erg duur?’

‘Voor amper drie realen kan men er ruim zes liter[15] van maken,’ antwoordde Don Quichot.

‘'t Is zonde en schande!’ zei Sancho. ‘Waarom maakt UEd. het dan nu niet dadelijk en leert mij de kunst even?’

‘Zwijg stil, vriend,’ antwoordde Don Quichot; ‘ik denk je nog grooter geheimen te openbaren en belangrijker gunsten te

verleenen, maar laat ons thans eerst de wonden verzorgen; want het oor doet mij meer pijn dan mij lief is.'

Sancho haalde pluksel en zalf uit de zadeltasch; maar toen ontdekte Don Quichot dat zijn helm kapot was en hij scheen van zinnen te raken. Hij legde evenwel de hand op het kruis van zijn zwaard[16] en zeide, de oogen ten hemel heffend:

'Bij den Schepper aller dingen en bij de vier heilige Evangeliën in hun vollen omvang[17] zweer ik een leven te zullen leiden als de groote Markies van Mantua nadat hij gezworen had wraak te nemen voor den dood van zijn neef Valdovinos: te weten dat hij niet meer van een gedekte tafel zou eten[18], geen vrouw zou naderen tot zoet verzamen[19], en andere dingen meer, die ik alhoewel dezelve mij thans niet te binnen schieten, als hier uitgesproken beschouw, tot ik algeheele wraak heb genomen op hem die mij zulk een euvele daad heeft aangedaan.'

Sancho hoorde hem aan en zei toen:

'Mijnheer Don Quichot, UEd. zal moeten toegeven dat wanneer die heer volbrengt wat hem gezegd is en zijn opwachting gaat maken bij mevrouw Dulcinea in El Toboso, hij zijn plicht heeft gedaan en geen straf meer verdient, als hij verder geen kwaad doet.'

'Dat heb je goed en bondig gezegd,' antwoordde Don Quichot, 'en ik herroep daarom den eed voor zoover het nieuwe wraak betreft; maar ik zweer en bevestig ten tweeden male plechtiglijk het leven te leiden dat ik gezegd heb, zoolang tot ik een ridder met geweld heb beroofd van een helm, even schoon en voortreffelijk als deze. En meen niet Sancho dat ik dit besluit haastelijk neem; ik volg in dezen immers een luisterrijk voorbeeld: ditzelfde is op volmaakt gelijke wijze geschied met den helm van Mambrino die Sacripante zoo duur te staan kwam[20].'

'De duivel hale UEds. eeden, mijnheer,' zei Sancho, 'want zij zijn maar schadelijk voor de gezondheid en bar nadeelig voor de rust van het gemoed. Of zegt u maar eens: als wij nu dagenlang geen gewapend man met een helm tegenkomen, wat moeten we dan beginnen? Moeten wij dan den eed toch gestand doen, ondanks al die bezwaren en ongeriefelijkheden, als daar zijn slapen in de kleeren, niet vertoeven in bewoonde streken en al die duizend-en-één andere penitentiën meer zooals ze in den eed van dien gekken ouden Markies van Mantua staan, dien UEd.

weer in leven wil roepen? UEd. ziet toch zelf wel dat er langs deze wegen geen gewapende mannen verschijnen, maar muilezeldrijvers en vrachtrijders, die geen helmen op hun kop hebben, en zelfs van al hun levensdagen het woord niet hebben gehoord.'

'Dat heb jemis,' zei Don Quichot; 'let maar op: binnen twee uur zullen wij bij een kruispunt van dezen weg meer gewapenden zien dan Albraca[21)] bestormden om de schoone Angelica te bevrijden.'

'Nou, goed; het zal wel waar wezen,' zei Sancho; 'God helpe ons, en dat ik maar spoedig dat eiland veroveren mag: het kost heel wat moeite[22)]; maar ik wil het stervensgraag hebben.'

'Ik zei je al Sancho, maak je daar geen zorg over; want zelfs als er van zulk een eiland niets terecht mocht komen hebben wij nog het koninkrijk Sobradisa of wel Denemarken[23)], die geknipt voor je zijn, des te meer omdat deze rijken op het vasteland zijn gelegen, zoodat je daar nog meer pleizier van zult beleven.

Maar spreken wij hierover thans niet meer, en zie eens of je iets eetbaars in die zadeltasch hebt, daarna kunnen wij dan een kasteel zoeken om dezen nacht onderdak te vinden en den balsem te bereiden waarvan ik je sprak; want bij God, het oor gaat steeds meer pijn doen.'

'Ik heb een ui, een stuk kaas, en een paar hompen brood,' zei Sancho; 'maar dat is toch geen eten voor een dapper ridder als UEd.'

'Hoe weinig begrijp je van dit alles!' antwoordde Don Quichot. 'Weet toch, Sancho, dat dolende ridders er een eer in stellen een maand lang niet te eten, en àls zij het dan doen nemen ze maar wat er voor de hand is. Dit kon je bekend zijn, wanneer je zooveel boeken gelezen had als ik. Want hoeveel dat er ook waren, nooit heb ik ergens verhaald gevonden dat dolende ridders aten[24)], tenzij bij toeval en ter gelegenheid van de weelderige banketten welke men te hunner eer aanrichtte, en de andere dagen bleven zij nuchter. Het valt licht te begrijpen dat zij niet leven konden zonder eten en zonder bevrediging van alle andere natuurlijke behoeften, want het waren nu eenmaal menschen zooals wij en men zal, daar zij toch meestentijds door bosschen en woeste streken trokken waar geen kok hen vergezelde, wel moeten aannemen dat hun dagelijksch maal landelijke spijs was, gelijk die welke jij mij biedt. Bekommer je dus niet om iets

dat mij slechts welkom is, vriend Sancho, en tracht toch geen nieuwe gebruiken in te voeren en de kracht der dolende ridderschap te ondermijnen.'

'Houdt UEd. het mij ten goede,' zei Sancho; 'maar zooals ik al zei: ik kan niet lezen of schrijven en zoodoende ken en begrijp ik de wetten van de ridders niet; maar ik zal dan voortaan de zadeltasch voor u als edelman wel volstoppen met rijkelijk gedroogde vruchten en voor mij die het niet ben, met een kippeboutje: dat is even lichte, maar voedzamer kost.'

'Ik heb geenszins gezegd, Sancho,' hernam Don Quichot, 'dat dolende ridders nimmer iets anders mogen eten dan genoemde vruchten; maar deze behooren hun dagelijksch voedsel te zijn, mitsgaders eenige wortels en kruiden die zij buiten op het veld vonden, die zij kenden en ik zoo goed als zij.'

'Het is maar best,' zei Sancho, 'dat u zulke kruiden kent; want ik geloof dat wij het op een goeden dag nog wel eens noodig zullen hebben.'

En toen haalde hij te voorschijn wat hij zei dat hij had en zij aten beiden in vrede en vriendschap. Maar zij aten dat droog en sober maal haastig, want zij verlangden een dak voor den nacht te vinden. Zij zetten zich spoedig weer in den zadel en haastten zich om vóór het vallen van den avond een bewoonde streek te bereiken. De zon ging echter reeds onder, en daarmede hun hoop te vinden wat zij zochten. Zij stonden toen juist bij de hutten van een paar schaapherders en daar besloten zij den nacht door te brengen. Voor Sancho was het verdrietelijk geen bewoond oord te vinden, maar even tevreden stemde het zijn meester onder den blooten hemel te slapen; want hij meende dat hij telkenmale wanneer hij dit deed een daad verrichtte die een klinkend bewijs leverde van zijn edel ridderschap.

(*Wordt vervolgd*)

Vertaling: C.F.A. van Dam en J.W.F. Werumeus Buning

Eindnoten:

1) In de eerste uitgaven luidt het opschrift: 'Over hetgeen Don Quichot verder overkwam met den Biskajer, en over het gevaar waarin hij verkeerde met een bende volk uit Yanguas.' Maar daar het avontuur met den Biskajer in het vorige hoofdstuk al geëindigd is en de ontmoeting met de *yangüeses* eerst in hoofdstuk XV wordt verteld, hebben bijna alle uitgaven van de tweede helft van de 18de eeuw af, het oude opschrift vervangen door een dat overeenstemt met den inhoud van dit hoofdstuk. Men ziet hierin een nieuw bewijs van de onachtzaamheid waarmede Cervantes te werk ging. Er blijkt ook uit dat de opschriften eerst werden toegevoegd, toen het werk reeds geheel geschreven was, zonder dat de auteur het noodig oordeelde het boek nog eens aandachtig te lezen.
2) Het komische van dit euphemisme springt pas goed in het oog, wanneer men zich herinnert dat in het Achtste hoofdstuk verhaald is, hoe de muildierdrijvers Sancho aanvielen en hem tegen den grond smeten; 'eerst scheurden zij hem de haren uit zijn baard, toen trapten zij hem nog halfdood en lieten hem, buiten adem en bijkans bewusteloos, op den grond liggen.'
3) Herhaaldelijk wordt als betuiging van eerbied in den *Amadís de Gaula* en andere ridderromans, den helden de rand van het kuras gekust.
4) Sancho wist dat in kerken het recht van asyl misdadigers beschermde, zoodat zij op zulke wijkplaatsen niet gegrepen mochten worden.

5) Er bestonden twee rechtbanken van dezen naam, n.l. de *Santa Hermandad Vieja de Toledo* (de Oude Heilige Hermandad van Toledo) en de *Santa Hermandad Nueva del Reino* (de Nieuwe Heilige Hermandad van het Koninkrijk). Bedoeld is hier de *Hermandad Vieja*, tot wier ressort de Mancha behoorde. De instelling was in 1476 in het leven geroepen door de Katholieke Koningen, ten einde misdrijven in afgelegen streken begaan, te bestraffen.
6) Een rake zinspeling op de zonderlinge maatschappij die in de ridderromans beschreven wordt, waarin ieder zichzelf recht verschaft en het grofste kwaad ongestraft blijft.
7) Sancho kent blijkbaar het geleerde woord *homicidio* (lat. *homicidium*) niet, en hij maakt er *omecillo* (i.e. wrok) van.
8) Zinspeling op de bedreigingen van God, die, volgens den profeet Jeremia, de Joden aan de Chaldeeën zou overleveren. Vgl. Jeremia XXXII:4 en 28; XLIII:3 en L:8.
9) Men was er zich in Cervantes' dagen van bewust, dat er nog nietontdekte streken op aarde waren.
10) Witte zalf (*ungüento blanco*) was, volgens de Spaansche pharmacopeeën van de 16de en de 17de eeuw, het beste middel voor het heelen van wonden.
11) Over den balsem van Fierabrás had Don Quichot een en ander gelezen in de Spaansche vertaling van Nicolás Piamonte van de *Historia caballeresca de Carlomagno*. In hoofdstuk XVII wordt daar verteld dat de heiden Fierabrás den doodelijk gewonden Oliveros toevoegde: ‘Ga naar mijn paard en aan den zadelboog zult gij twee kleine vaatjes vastgebonden vinden, die gevuld zijn met zalf, en die ik met de wapens in de hand te Jeruzalem heb buitgemaakt: met deze zalf werd het lichaam van uw God gebalsemd toen men Hem van het kruis genomen had en Hij in het graf werd gelegd; indien gij daarvan iets tot u neemt, zult gij terstond van uw wonden genezen.’
12) Dit was niet wel mogelijk, want in hoofdstuk XIX van de in de vorige aanteekening genoemde *Historia caballeresca de Carlomagno* wordt gezegd, dat zoodra Oliveros van den balsem gedronken had, hij terstond genas. Maar toen hij bedacht dat het toch niet wenschelijk zou zijn, wanneer een dapper ridder zich in den strijd zou storten met de hoop toch in ieder geval door de wonderlijke zalf het leven te kunnen behouden, wierp hij beide vaatjes in een rivier, waarin zij tot op den bodem zonken.
13) Het klinkt, alsof Sancho al een respectabelen staat van dienst zou kunnen overleggen.
14) Een Spaansch ons (*onza*) is een gewicht van 28,70 gram.
15) *Tres azumbres* staat er in het Spaansch. Een *azumbre* is een inhoudsmaat voor natte waren = 2,016 l.
16) Spaansche officieren leggen den eed nog altijd af op het kruis van de sabel.
17) De eed op de heilige evangeliën werd, en wordt nog altijd afgelegd, met de hand op een boek dat deze gewijde teksten bevat. Het was echter in bepaalde colleges gebruik het boek met de evangeliën te vervangen door twee of vier keurig gebonden bladen, die slechts de vier of vijf eerste verzen van elk van de evangeliën bevatten. Vandaar dat aan den eed op de evangeliën werd toegevoegd: ‘donde más largamente están escritos’ (waar zij uitvoeriger geschreven zijn dan hier), woorden die in den tekst met ‘in hun vollen omvang’ zijn weergegeven.
18) Niet van een gedekte tafel eten (*no comer pan a manteles*), ten teeken van rouw, behoort niet uitsluitend tot de zeden van de romances en de ridderromans. In de middeleeuwen werd herhaaldelijk door aanzienlijken de gelofte afgelegd, niet van een gedekte tafel te eten, totdat een bepaalde wensch in vervulling was gegaan.
De eed van den Markies van Mantua, waarop Don Quichot doelt, is die welke voorkomt in de oude romance *De Mantua salió el Marqués* - zie hierover het Vijfde Hoofdstuk, aanteekeningen 1 en 2 -, in Cervantes' dagen zóó overbekend, dat het in het geheel geen verwondering behoeft te wekken, dat zelfs een zoo weinig literair ontwikkeld man als Sancho, op de hoogte bleek te zijn van de details van deze populaire geschiedenis.
De oude Markies zwoer bij het lijk van zijn neef Valdovinos, die door de hand van den verraderlijken Carloto was getroffen:

> ‘Mijn grijze haren niet meer te kammen
> Noch mij ooit meer den baard te knippen,
> Geen schoone kleeren meer aan te trekken
> En ook mijn schoeisel niet te vernieuwen,
> Niet meer in bewoonde streken te komen
> En ook mijn wapens niet af te leggen,
> Tenzij gedurende een uur

Om het lichaam te reinigen;
Niet van gedekte tafel te eten
Noch aan eenigen disch te zitten.
Tot ik Carloto heb gedood.'

Zie Marcelino Menéndez y Pelayo, *Antología de poetas líricos castellanos*, tomo IX, Madrid 1899, blz. 40.

19) Niet meer zijn vrouw naderen tot zoet verzamen (*ni con su mujer folgar*) staat niet in de romance van den Markies van Mantua, maar wel in een andere oude, zeer vermaarde romance, uit den Cid-cyclus, *En Burgos está el buen rey*, waarin Jimena deze woorden tot den Koning van Kastilië richt:

'Regeert met den koning geen recht,
Geen recht heeft hij dat hij regeert,
Op geen maal aan gedekte tafel
Op geen vrouw die met hem verkeert.'

Zie R. Menéndez Pidal, *Flor Nueva de Romances Viejos*, Madrid 1928, blz. 167.

20) Don Quichot vergist zich. Niet Sacripante kwam de strijd met Renout van Montalbaen om den helm dien deze op Koning Mambrino had buitgemaakt, duur te staan, maar den Saraceen Dardinel de Almonte. Dardinel sneuvelde, na vergeefs zijn zwaard te hebben beproefd op den betooverden helm. Vgl. Ariosto, *Orlando furioso*, canto XVIII:

'Il primo che ferì, fu il Saracino;
Ma picchiò in van su l'elmo di Mambrino.'

21) Albraca was een schier onneembaar, op een hooge rots gelegen kasteel in Azië, waar Galafron, de vader van de schoone Angelica, zijn dochter hield opgesloten. Het leger dat deze sterkte bestormde, telde twee millioen man. Vgl. Boiardo, *Orlando innamorato*, canto XV.

22) De behandeling welke Sancho van de muildierdrijvers der Benedictijnen ondervond, had blijkbaar diepen indruk op hem gemaakt. Reeds zoo spoedig na het vertrek verlangt hij tastbare resultaten te zien van de onderneming!

23) Denemarken en Sobradisa worden nu en dan genoemd in *Amadís de Gaula*. De broer van den held van dezen roman, Galaor, was koning van Sobradisa door zijn huwelijk met de schoone Briolanja.

24) De ridderromans gaven geen al te natuurlijk beeld van hun helden.

Cortenaer

Dr. E. Wiersum, Egbert Meussen Cortenaer. - Assen, 1939. Van Gorcum's Historische Bibliotheek Nr. 21.

In bovengenoemd boekje vertelt Dr. Wiersum ons eenige door hem gevonden bijzonderheden over Cortenaers jeugd en zijn kapiteinsjaren; over zijn lateren tijd hooren wij echter slechts weinig nieuws, en de voorstelling die wij van dezen Rotterdamschen zeeheld kregen, bleef daardoor vaag, en soms zelfs niet geheel juist. Waar Cortenaer in enkele opzichten een uitzonderlijke plaats in de rij van Nederlands vlootvoogden inneemt, wil ik trachten in de volgende bladzijden zijn beeld iets scherper te belichten, en hem teekenen zooals ik, uit zijn officieele brieven en verschillende andere door Dr. Wiersum niet geraadpleegde stukken, hem als admiraal leerde kennen. Te grager doe ik dit, omdat zijn loopbaan tevens een goeden kijk geeft op enkele eigenaardige toestanden en personeelsverhoudingen, zooals die bij onze zeemacht in haar glorietijd bestonden.

Nu is het met Cortenaer evenwel geen gemakkelijk geval: hij heeft pas zeer laat den hoogsten rang bereikt en hij is spoedig daarna gesneuveld; te làng bleef hij, als ondergeschikte, op den achtergrond, te kòrt kreeg hij, in oorlogstijd, de kans zich een goed aanvoerder te toonen; en veel gegevens waren dan ook niet beschikbaar. Bovendien, geen enkelen brief van meer intiemen aard, aan zijn vrouw, zijn zoon of zijn vrienden, trof ik aan; en zoo bleef de mensch Cortenaer ook mij in veel opzichten vreemd.

Cortenaer heeft, indien wij althans aannemen dat het door Dr. Wiersum opgegeven geboortejaar, 1605, juist is,[1)] tot zijn

1) Het berust uitsluitend op den datum der ondertrouw-akte van Cortenaers ouders, t.w. November 1604. Hoe lang daarná hij is geboren, weten wij niet. Dat Egbert Meussen in Maart 1626, als konstabel op een oorlogsschip, een testament liet maken, doet zelfs vermoeden, dat hij reeds eenige jaren vóór November 1604 ter wereld was gekomen.

48ste jaar het niet verder gebracht dan tot stuurman, en dus bekleedde hij toen nog, onder den kapitein, den luitenant en den schipper, slechts een zeer ondergeschikte plaats, eerst op de Aemilia, en later op de Brederode, de vlaggeschepen van Maerten Harpertsz. Tromp. Pas nadat hij van 1644 tot '47 en van 1651 tot '53, rechtstreeks onder de oogen van den opperbevelhebber onzer vloot, zijn dienst had gedaan, kreeg hij in den zomer van '53 een aanstelling als kapitein-luitenant op de Brederode, en voerde hij toen, nog steeds onder dagelijksch toezicht van Tromp, het bevel over diens schip, dus, zooals dat heet, als vlaggekapitein. Al moge derhalve Tromp het vermoedelijk goed met hem hebben kunnen vinden, met een zelfstandig commando, laat staan met het bevel over een eskader of smaldeel, heeft hij Cortenaer nimmer belast, ondanks diens langdurigen diensttijd en betrekkelijk hoogen leeftijd, terwijl toch de enorme uitbreiding van onze vloot een groote behoefte aan betrouwbare en bekwame vlagofficieren had doen ontstaan. Een aangename omgang met den haast even ouden admiraal, waardoor deze hem misschien liever niet heeft willen missen, of gebrek aan eerzucht, kunnen de oorzaak zijn geweest van de geringe promotie, door Cortenaer in dezen tijd gemaakt. Op den voorgrond getreden was hij, toen hij reeds tegen de vijftig begon te loopen, in ieder geval nog niet; en dàt, terwijl hij bij Dover, bij de Singels, in den driedaagschen zeeslag en bij Nieuwpoort, steeds nog wel onder de oogen van Tromp, alle gelegenheid moet hebben gehad zich te onderscheiden, en de waardeerende aandacht van den vlootvoogd op zich te vestigen. Dat hij een enkele maal, zooals Dr. Wiersum vertelt, werd ‘uitverkoren’ om een door Tromp genomen vijandelijk schip binnen te brengen, zegt uiteraard niets; dit was de gewone taak van den stuurman, en kan geenszins worden beschouwd als een bewijs, dat hij bijzonder op prijs werd gesteld.

Bij Ter Heide, op den 10den Augustus 1653, sneuvelde Tromp; Cortenaer, als vlaggekapitein, verzocht terstond den anderen admiraals bij zich aan boord te komen en kreeg toen van De Ruyter, en later ook van Witte de With, order, den dood van onzen vlootvoogd geheim te houden, en de vlag en den drijvenden wimpel van den opperbevelhebber van de groote steng te laten waaien. Gedurende onzen terugtocht naar Texel sloot Cortenaer zich met de Brederode aan bij de schepen van De With en Pieter

Florisz., sloeg menigen aanval van den vijand af, en hielp zoodoende krachtig mede, de rest der vloot behouden binnen onze gaten te brengen. De With heeft dezen steun van de Brederode, in zulke hachelijke omstandigheden verleend - evenwel zonder Cortenaer met name te noemen - zeer gewaardeerd, hiervan melding gemaakt in zijn journaal, en dit den Staten Generaal toegezonden.

Vermoedelijk naar aanleiding van De Withs rapport, is Cortenaer benoemd tot commandeur over een eskader van zestien schepen, dat den 8sten October in zee liep ter versterking van de vloot van De With, die naar Noorwegen en Denemarken was gezeild, om een groot aantal koopvaarders behouden thuis te brengen. Deze tocht, gedurende welken Cortenaer voor het eerst een eigen vlag heeft gevoerd, is zonder een ontmoeting met den vijand afgeloopen, en gelegenheid zich te onderscheiden, heeft hij in deze maand niet gehad.

Intusschen was Van Wassenaer van Obdam benoemd tot opvolger van Tromp; op zijn aandringen besloot de regeering het aantal vlagofficieren bij de drie Hollandsche admiraliteiten uit te breiden van drie tot zeven, en zoo moest voor Rotterdam een nieuwe schout-bij-nacht, voor Amsterdam een vice-admiraal èn een schout-bij-nacht, en voor het Noorderkwartier, na de bevordering van Pieter Florisz. tot vice-admiraal, ook een vervanger worden gekozen. Dr. Wiersum schrijft dat Cortenaer, als belooning voor zijn gedrag bij Ter Heide, toen is voorgedragen tot vice-admiraal, evenwel zonder dat hij de bron vermeldt, of mededeelt van wien deze voordracht is uitgegaan. Ik vermoed dat Dr. Wiersum zich hier vergist: Cortenaer diende bij de admiraliteit van de Maas, waar Witte de With reeds sinds 1637 als viceadmiraal diende, en waar dus geen vacature bestond; bovendien komt Cortenaers naam op de officieele lijst der dertien geschikt geoordeelde candidaten voor de vier vlagofficiersplaatsen niet voor. Commandeur Verhaeff, die bij Plymouth onder De Ruyter reeds een smaldeel had gecommandeerd, werd schout-bij-nacht van de Maas, De Ruyter en de jonge Tromp werden in Amsterdam benoemd, en op Jacob de Boer, die in de Middellandsche Zee meermalen van zich had doen spreken, viel de keus voor het Noorderkwartier. Al deze mannen, en met hen de meesten der andere negen candidaten, konden bogen op een veel schitteren-

der staat van dienst dan Cortenaer kon, en ik kan mij dan ook geheel vereenigen met Dr. Wiersum, waar hij schrijft, - doch zonder het waaròm te noemen - dat ‘natuurlijk’ aan Cortenaers voordracht geen gevolg werd gegeven.

Ook toen Van Wassenaer, wien het schip en de zee geheel vreemd waren, aandrong op de benoeming van een ‘raad en assistent’ om hem te steunen in de uitoefening van zijn ambt, heeft men eerst verschillende andere zeeofficieren hiervoor in aanmerking gebracht; pas toen deze allen weigerden, is ten slotte Cortenaer, de vertrouwde vlaggekapitein van Tromp, weder in die zelfde qualiteit, op de Eendracht, het schip van Van Wassenaer, geplaatst. Opnieuw brak voor hem hiermede een periode van ondergeschikt dienen aan - die zes jaar zou duren -, in een positie evenwel die belangrijk verschilde met die onder Tromp, die immers, in tegenstelling met den onbevaren Van Wassenaer, geen nautische of tactische adviezen van zijn vlaggekapitein zal hebben verwacht. Al moge men deze plaatsing niet bepaald als een belooning beschouwen, als een bewijs van vertrouwen in zijn kennis van het vak mag men haar toch zeker zien.

Aan boord van de Eendracht heeft hij met Van Wassenaer, in den rang van ‘ordinaris-kapitein’ - eindelijk, in October 1653, werd hij als zoodanig aangesteld - eenige kruistochten op de Noordzee in 1654 en '55, en de voor onzen Oostzee-handel zoo belangrijke expeditie naar Danzig in 1656 - die een heel ander doel had dan ‘om volk te werven’, zooals Dr. Wiersum schrijft -[1)] medegemaakt, evenwel zonder dat zijn naam in de vele rapporten en journalen van deze ondernemingen wordt vermeld. Als eenvoudig kapitein bleef hij steeds op den achtergrond, en ook gedurende Van Wassenaers verblijf aan den wal in Danzig, was het de vice-admiraal Witte de With, en niet Cortenaer, die den opperbevelhebber op de hoogte hield van den gang van zaken op de vloot.

Dr. Wiersum vertelt dat gedurende het geheele jaar 1657 de vloot ‘met koortsachtigen spoed’ gereed werd gemaakt voor den

1) Over de expeditie naar Danzig zie mijn ‘Drie zeventiende-eeuwsche admiraals’, Amsterdam, 1938, p. 107 e.v., en vooral Dr. N.F. Noordam, De Republiek en de Noordse oorlog, 1655-1660, Assen, 1940. Ook over de later te vermelden verrichtingen van onze vloot in de Deensche wateren is dit werk zeer uitvoerig. Toen Dr. Wiersum zijn ‘Cortenaer’ schreef, was het nog niet verschenen.

oorlog tegen de Zweden; dit heeft echter niet belet dat, terwijl De Ruyter en Witte de With met hun eskaders kruisten in de Middellandsche Zee en op de Noordzee, Van Wassenaer in September met een vloot van zeventien schepen naar de kust van Portugal zeilde, ter regeling van de vele geschillen met dit land. De Eendracht was hier weder Van Wassenaers admiraalsschip, en Cortenaer haar kapitein; gevochten werd er echter niet, en in het uitvoerige journaal van dezen tocht (J. de Graaf gaf het in 1923 te Deventer uit), komt de naam van Cortenaer, die zich uitsluitend met den scheepsdienst zal hebben bemoeid en buiten de diplomatieke onderhandelingen zal zijn gelaten, niet voor.

In het najaar van 1658 vergezelde Cortenaer, nog steeds als vlaggekapitein, Van Wassenaer op zijn tocht naar Denemarken. Daar wij geen enkele uitlating van persoonlijken aard van den kapitein over zijn admiraal kennen, omgekeerd de zeer hoog in zijn wapen zijnde edelman zich nog niet verwaardigd had met een enkel woord te reppen van goede raadgevingen of steun van den vijf jaar ouderen zeeman van zeer eenvoudige afkomst, die hem bij zijn intrede in onze zeemacht als ‘raad en assistent’ was toegevoegd; en bovendien na den brand van 1844 de admiraliteitsarchieven geen opheldering meer kunnen geven omtrent de positie die Cortenaer aan boord innam, kan ik noch over zijn verhouding tot Van Wassenaer, noch over zijn eigenlijken werkkring en zijn bemoeiingen met de uitrusting, de navigatie en het oorlogsbedrijf der vloot, iets met zekerheid zeggen. Dat zijn invloed groot is geweest of dat van hem orders zouden zijn uitgegaan, waaraan mannen als Witte de With en Verhaeff, resp. viceadmiraal en schout-bij-nacht van zijn eigen admiraliteit, zich zouden willen onderwerpen, is niet aan te nemen; en evenmin is het waarschijnlijk dat de zes andere vlagofficieren, waaronder Pieter Florisz. van het Noorderkwartier, Adriaen Banckert van Zeeland, en Adriaen Brunsveld van Friesland, die gewend waren voor de rechten van hùn provincies op te komen, bereid waren te luisteren naar de bevelen van een simpelen kapitein, ook al was deze honderd maal adviseur van den onbevaren opperbevelhebber.

In den zwaren en bloedigen slag in de Sont, van den 8sten November, heeft de Eendracht, terwijl onze admiraal ‘onpasselijck van de gicht’ gezeten in een stoel aan dek den strijd bijwoonde, zich, ongetwijfeld dank zij Cortenaer, krachtig geweerd,

en zelfs het vijandelijke vlaggeschip gedwongen uit het gevecht te loopen; dat Cortenaer ook verder leiding aan de rest der vloot heeft gegeven, is echter buitengesloten: blijkens de tallooze rapporten en beschrijvingen van den slag heeft het bij ons, van den beginne af, aan alle orde ontbroken, is van eenig eskaderverband of een op sein van het admiraalsschip uitgevoerde manoeuvre geen sprake geweest, en heeft ieder schip op eigen gelegenheid en volgens eigen inzicht zijn strijd gestreden. Als kapitein van de Eendracht zal hij ten volle verdiend hebben, dat Brandt, in zijn 'Leven van De Ruyter', van hem getuigde dat hij 'wel diep deelde in d' eere der overwinning ten dien dage bevochten', doch er bestaat al heel weinig aanleiding juist hèm te betitelen als 'De ontsluiter van de Sont', zooals Brandt zeven jaar na den slag, in zijn grafschrift, deed. Niemand heeft hem trouwens, toen het verloop van het gevecht hier te lande bekend werd, als zoodanig beschouwd: tallooze pamfletten en gedichten roemden Van Wassenaer, Witte de With en Florisz. - de laatste twee hadden hun leven gelaten voor het land -; van Aert van Nes zong men:

'Capiteyn Van Nes met sijn soldaten,
Die zwoer hy sou ons niet verlaten,
Planten 't mede by Obdam';

Brunsveld herdacht men met de woorden:

'Capiteyn Bruynzweert quam aen zeylen,
En deed voort een Sweed daer peylen,
Hoe diep dat 't water waer',

en van Van Campen heette het:

'Jan van Campen met behagen,
Heeft door de Sweedsche vloot geslagen,
Met het schip de Halve Maen,
So dat de Sweed wel mogte schromen,
Weder so ten dans te komen';

doch niet één dichtregel wijdde men - en hoe gul was men daarmede niet in onze Gouden Eeuw! - aan Cortenaer; en zelfs Van Wassenaer liet, in zijn onverkwikkelijke en breeduitgemeten aanklacht tegen velen der Amsterdamsche kapiteins, de gelegenheid voorbijgaan, dezen hun Rotterdamschen collega, en zijn eigen vlaggekapitein, ten voorbeeld te stellen.

Ook toen eenige weken later Van Wassenaer een deel van zijn scheepsmacht naar Landskrona zond, om de daar liggende

Zweedsche vloot met behulp van branders aan te tasten, en met zinkschepen op te sluiten, heeft onze admiraal nagelaten den man, die hem eerst scheepswijs had gemaakt, en nu reeds vijf jaren lang trouw had bijgestaan, een gelegenheid te geven, te toonen wat in hem zat, en hem het bevel over deze onderneming op te dragen. In plaats hiervan verklaarde hij dat, nu De With en Florisz. dood waren en Verhaeff ziek in zijn kooi lag, hij voor dit doel geen Nederlandsch officier beschikbaar had, en zich dus genoodzaakt zag goed te vinden, dat aan een Deensch kapitein de leiding van deze expeditie zou worden toevertrouwd. Dit is vooral jammer, omdat uit de volgende woorden uit een brief van een stuurman van de Eendracht: ‘Nu was het tijt dat men se daer met steenen in 't gat van Landskroon vast maeckten, maer wy bennen met Deenen bescheeten’,[1] blijkt, dat de Hollanders en Zeeuwen gaarne zèlf dit plan hadden volvoerd, en bovendien, omdat onder Deensche aanvoering deze aanslag schromelijk is mislukt.

Van half November tot begin Mei vertoefde Van Wassenaer, steeds geplaagd door de jicht, aan den wal in Kopenhagen, en lag de Eendracht werkeloos op de reede. Merkwaardigerwijze heeft niet Cortenaer het scheepsjournaal, dat steeds door den admiraal, tot zijn vertrek van boord, persoonlijk was bijgehouden, gedurende dezen winter ingevuld, doch een andere, onbekende scheepsautoriteit, zoodat ook deze gelegenheid ons is ontgaan, eindelijk eens iets persoonlijks van hem te vernemen. Nu en dan ageerden enkele onzer schepen, onder jonge commandeurs, in de Deensche wateren, doch iets van belang verrichtte onze scheepsmacht in deze maanden niet, en meer en meer deed het gebrek aan goede vlagofficieren, na den dood van De With en Florisz., zich gevoelen.

Ook de regeering in Den Haag is zich hiervan bewust geworden en den 8sten Mei 1659, dus juist een half jaar na den slag in de Sont, is Cortenaer benoemd tot vice-admiraal bij het college van de Maas, ter vervanging van Witte de With. Dr. Wiersum schrijft hierover als volgt:

‘Ook in het vaderland stelde men Cortenaer's moed en beleid, zoowel bij het onversaagd doorzeilen van de Sont als in het gevecht zelf, toch wel zoo zeer op prijs, dat na het sneuvelen van Witte de With hij de aangewezen man was om diens plaats in te

1) Aitzema, IV, p. 240.

nemen. De Rotterdamsche Vroedschap besloot althans hem bij den Raad van de admiraliteit op de Maze ten sterkste aan te bevelen, als hebbende "zich in verscheyde occasien ten dienste van den Lande en noch laetstelyck in de rescontres in den Orisont voorgevallen, mannelijk gequeten". En deze aanbeveling had het gewenschte resultaat'.

Daar deze voorstelling eenigszins afwijkt van den werkelijken gang van zaken, en juist déze een goed beeld geeft van de wijze waarop onze admiraals werden gekozen, wil ik op deze benoeming iets nader ingaan.

In hun vergadering van den 14den Februari 1659 besloten de Staten van Holland, ten einde zoo spoedig mogelijk te kunnen overgaan tot de electie van twee vice-admiraals (een van de Maas en een van het Noorderkwartier) en van een schout-bij-nacht (Jacob de Boer van het Noorderkwartier was kortelings overleden), de betrokken colleges aan te schrijven 'eenige bequame persoonen' voor de opengevallen plaatsen voor te dragen; tevens verzocht men Van Wassenaer 'om bericht, wat capiteynen haer in de rencontre in de Sont wel ende naer behooren als vaillante soldaten hadden ghequeten', opdat men daarmede bij de keuze rekening konde houden.

Reeds een week later waren de Rotterdamsche admiraliteitsheeren met hun antwoord[1)] gereed, en dienden zij een voordracht met de volgende negen namen in: de schouten-bij-nacht Verhaeff (van de Maas), Cornelis Tromp (van Amsterdam) en Cornelis Evertsen (van Zeeland); den oud-kapitein Marinus Juynbol en de kapiteins Egbert Meussen, Aert van Nes en Jan de Liefde van Rotterdam; en ten slotte de kapiteins Jan van Campen en Jacob van Meeuwen van Amsterdam. Men gaf hierbij echter in overweging, de aanstelling slechts te laten gelden voor de huidige expeditie, en in ieder geval het tractement, 'buijten actueel emploij ter zee te laten cesseren, althans voor een goed gedeelte, ofte verre 't meerendeel van dien'; dit achtte men 'tot den apparentsten dienst van den Staedt te strecken'. Met eenige zeer leerzame voorbeelden, hoe men vroeger ook wel eens de gages onzer admiraals in tijd van vrede had gekort, lichtten zij hun voorstel nader toe.

1) Rijksarchief Holland 2703 (Brieven van de admiraliteit van Rotterdam aan de Staten, 1653-1672).

De Staten van Holland zijn op deze bezuinigingsplannen niet ingegaan; wèl hebben zij er even verbaasd over gestaan, dat de heeren van het oudste en deftigste college officieren van andere admiraliteiten op de voordracht plaatsten; doch ook bij navraag bleken de Rotterdammers alle negen namen, al waren er Zeeuwen en Amsterdammers onder, te willen handhaven.

Zooals men ziet, 'de aangewezen man' was Cortenaer niet: zelfs een commandeur van Zeeland, en ook een oud-kapitein, die wèl twintig jaar geleden bij Duins braaf had medegevochten, doch in den eersten Engelschen oorlog aan den wal was gebleven, stonden boven hem op de lijst, en veel indruk heeft de aanbeveling van de Vroedschap op de leden der admiraliteit zeker niet gemaakt.

Was het antwoord van het college van de Maze reeds na een week in handen van de Staten, dat van Van Wassenaer heeft veel langer op zich laten wachten. Eerst den 10den April had de admiraal het verzoek der regeering ontvangen - wat de reden dezer vertraging is geweest vernemen wij niet - en zoo ging pas den 13den d.a.v. zijn brief in zee. In alle opzichten is dit een merkwaardig en voor ons waardevol stuk. Niet alleen hooren wij hoe Van Wassenaer dacht over onze zeeofficieren in het algemeen, en over enkelen in het bijzonder, en ook dat hij bij voorkeur de oorlogsschepen door 'lant-capiteynen' wilde laten commandeeren, doch bovendien lezen wij eindelijk eenige waardeering voor Cortenaer, en hoe 'seer verlegen' hij zou zijn, indien hij dezen op zijn schip zou moeten missen; en verder zal het den belangstellende in onze koloniale geschiedenis interesseeren, te vernemen dat de verdienstelijke gezant naar Perzië en raad van Indië Joan Cunaeus, na zijn terugkeer in het vaderland, er wel voor voelde, zich als vice-admiraal van het Noorderkwartier te 'laeten gebruycken'. Ik laat dan ook dezen brief hier in extenso volgen.

> Edele Grootmogende Heren, Mijn Heren.[1)]
>
> Uw missive van den 14 Febr. is myn op den 10 deses eerst geworden, ende van U in alle onderdaenicheyt bedanckende, dat U gelieven myne consideratien te weten aengaende het maecken van twe vice-admiraels

1) Rijksarchief. Holland 2708 (Brieven van vlootvoogden aan de Staten, 1653-1666).

in plaets van de geblevene, en een scout-by-nacht in plaets van den overleden Jacob de Boer.
Myn oppinie, int welnemen van UEGM, sou syn, dat het voor den dienst vant lant heel nodich sou wesen - dewyl de macht ter zee apparent is het meest te sullen moeten ageren - dat men sach, soo het mogelyck waer, braeve, fatsoenlycke luyden, en selver (d.i. *zelfs*) van qualiteyt, daer toe te crygen, die wat meer eer en ambitie hadden als het meeste part van de vaerende luyden hebben; en dat men niet alleen tot de hooftofficieren sulcke luyden hoort te gebruycken, maer selver tot capiteynschappen, en buyten dat geen capiteynen maecken, als die alreeds goede preuven van haer manhafticheyt gegeven hadden, opdat men van deselve volkomentlyck verseeckert mocht wesen.
Doch om tot capiteynschappen fatsoenlycke luyden te vinden, sou men deselve door beter tractement en meerder advantage als de voriege gehadt hebben, moeten nodigen; off mosten UEGM daer lantcapiteynen toe gebruycken, die men wist, dat braeve luyden waeren, haer haer landtcompagnien daerby laeten houden, en alleen een eerlyck extraordinaris tractement geven, den tyt datse op zee souden syn.
Ick oordeel oock, dat het niet alleen luyden van courage, maer selver van verstand en beleydt horen te wesen, in sonderheyt de hoofden; twelck indien waere, soo soude myn ampt, dat nu buyten twyffel het painibelste is van alle diegeen, die ter dispositie van UEGM staen, dan een van de vermaeckelyckste wesen.
UEGM gelieven my gunstelyck te vergeven, dat ick myn emancipeer om myn sentimenten in desen soo verre te uitten: den dienst van UEGM en van ons Vaederlant, die myn enichste oochmerck is, dwingt myn daertoe.

Doch by soo verre U goet vonden voor ditmael te blyven onder vaerende luyden, soo soude ick U tot de vice-admiraelsplaets van den vice-admirael Witte zaliger onderdaenich recommanderen den persoon van Eghbert Meeussen Cortenaer, capiteyn op myn onderhebbent schip, U verseeckerende dat, soo van beleydt, soldaet- en zemanschap, daer niemant bequaemer toe en is.
Doch indien UEGM, voor ons tuyskomst, daervan in syn faveure geliefden te disponeren, soo soude ick ootmoedich versoecken, dat hy, soo lang desen tocht sal duyren, noch op myn scip mach blyven; want ick seer sal verlegen wesen, als ick hem quyt gaen; doch dat is geen reden, waerom ick hem syn advancement, dat hy meriteert, niet door alle middelen sou helpen bevorderen.
Capiteyn Van Ness, of anders den Jongen Boer, is oock een braeff jongman, die daervan, en voormyn tyten inde laetste rencontre tegens de Sweden, als wanneer hy myn secondeerde, goede preuven gegeven heeft.
Capiteyn De Liefde is oock een hupse kerl, doch hadt het ongeluck, dat hem syn groote mast afgeschoten wiert, soodat hy niet kost doen, als hy wel wilde.
Wat het Noorderquartier aengaet, en ken ick onder alle de capiteynen niet een, die myns oordeels tot vice-admirael bequaem is, hoewel der

voorseecker onder syn, op wiens soldaet- en zemanschap niet te seggen en valt. Doch soo UEGM een van haer geliefden scout-by-nacht te maecken, om haer niet ten enemael te rebuteren (d.i. *voor het hoofd stooten*), soo oordeel ick dat daer niemant bequaemer toe sou wesen als capiteyn Houtinge van Medenblick.

Ick erinner myn, dat de Heer Cuneus, die met de laetste retourschepen als commandeur over deselve uit Ostindien gekomen is, myn, naerdat hy in UEGM vergadering rapport gedaen hadt, is komen besoecken, en getesmogneert dat hy wel genegen sou syn, sich als vice-admirael - de occasie voorvallende - te laeten gebruycken. Ick en hebbe de eer niet van hem particulier te kennen, maer sullen de Heren Bewinthebberen van de Oostindische Compagnie aengaende syne capaciteyt en dapperheyt apparentelyck volkomen geinformeert syn, die daer op souden kunnen geconsuleert werden.
Ick bidt UEGM dat dit myn scryven mach gemenageert werden, want uitleckende, sou ick by sommige luyden weynich dancks behaelt hebben; en echter kan ick daerom niet laeten aen myn Heren en Meesters de waerheyt te seggen, hopende dat ick haer danck daervoor sal meriteren, die ick, voor die van alle andere, verre prefereer.
Hiermede, EdelGrootMogende Heren, sal ick Godt Almachtich bidden, UEGM personen en loffelycke regering met allen heyl en voorspoet van den Hogen Hemel te willen overstorten; en ick ben, en sal onveranderlyck blyven, tot den doot,

EdelGrootMogende Heren,

UEGM onderdaenichen en gans getrouwen dienaer
J. van Wassenaer
Actum Coppenhagen,
desen 13 April 1659.

Den 5den Mei bereikte deze brief de Staten van Holland, en drie dagen later werd, ‘in achtinge genomen de voorslach van 't collegie op de Maze en de getuygenisse ende 't advis van den Heere lieutenant-admirael, Egbert Meeusz. Cortenaer ge-eligeert tot bekleedinghe van de charge van vice-admirael’. Het kan haast niet anders, of het gunstig, en zoo onbewimpeld uitgesproken oordeel van Van Wassenaer over zijn vlaggekapitein, heeft hierbij den doorslag gegeven.

Met een enkel woord wil ik nog terug komen op den brief van Van Wassenaer. Zijn raad aan de Staten van Holland, niet alleen voortaan onze eskaders, maar ook onze oorlogsschepen te laten commandeeren door officieren der landmacht - en dan het liefst door ‘luyden van qualiteyt’ - kenmerkt hem ten volle. Als oud-kolonel der cavalerie en man van hooge geboorte, had hij zich nimmer thuis gevoeld in het milieu waarin zijn benoeming tot luitenant-admiraal, in 1653, hem had geplaatst; zelfs na vijf jaar dienst te hebben gedaan op de vloot, had hij nòg niet geleerd te werken en om te gaan met die zoons van schippers, visschers en boeren, die van kindsbeen af hun ervaring en zee-

manschap hadden opgedaan aan boord van fluiten en fregatten, koop- en commissievaarders, kaper- en oorlogsschepen; die hun vak verstonden als geen ander zeeman ter wereld, en hun eigen begrippen hadden omtrent eer en plicht. In plaats van zich zelf aan te passen aan den geest die op de vloot heerschte, heeft hij dien willen wijzigen naar zíjn opvattingen, en heeft hij niet begrepen, dat juist zoodoende zijn ambt hem 'painibel' *moest* vallen. Dat hij onomwonden zijn meening dorst te uiten - al vraagt hij, zijn brief te willen 'menageren' -, kan men op prijs stellen; maar nog meer moeten wij waardeeren, dat de Staten zijn voorstellen naast zich hebben neergelegd, en zijn voortgegaan, onze schepen te laten commandeeren door beproefde pikbroeken, die, al heetten zij maar Jan Dick, Jan Muys, Jan Duym, Kees Slordt en Klaas Backer, later zouden toonen volkomen in staat te zijn, de dragers van de meest roemruchte namen van Engeland en Frankrijk uit de zee te slaan.

Tegenover Van Wassenaers voorstellen ter hervorming van het hooger personeel der vloot, doen de warme woorden waarmede hij Cortenaer aanbeval, en eerlijk verklaarde den steun van zijn zeevader niet te kunnen ontberen, weldadig aan; en niet minder prettig worden wij getroffen door zijn goeden kijk op de kapiteins Aert van Nes en Jan de Liefde, die hij een 'braef jongman' en een 'hupse kerl' noemde, en die beiden, als luitenantadmiraal en vice-admiraal, zich inderdaad als brave en hupsche vlootvoogden hebben gedragen. Waarlijk, al moge men in het algemeen geen groot bewonderaar van Van Wassenaer zijn, uit de hierbedoelde zinsneden van zijn brief leert men hem toch van een goeden kant kennen.

Ten slotte nog iets over het verzoek van Cunaeus. Dat een hooggeplaatst ambtenaar der V.O.C., na zijn terugkomst in het vaderland, ook al had hij nimmer op een oorlogsschip gediend, tot admiraal bij onze zeemacht werd aangesteld, is niet zoo vreemd als het wel lijkt. In 1625 en '26 had de oud-gouverneur-generaal Laurens Reael een eskader en daarna een vloot gecommandeerd, en in 1637 was hij, met een anderen gewezen generaal der Compagnie, Jacques Specx, op de voordracht geplaatst voor luitenantadmiraal van Holland en Westvriesland; in 1641 vertrouwde men den juist thuisgevaren gouverneur van Ambon, Arthur Gijsels, het bevel toe over een scheepsmacht, die Portugal moest helpen

in zijn strijd tegen Spanje. Zoo is het niet te verwonderen, dat in een tijd dat er nog geen sprake was van een op wetenschappelijke gronden berustende zeetactiek, en vóór alles karakter en persoonlijk overwicht van den aanvoerder ter zee werd geëischt, een voortvarend man als Cunaeus, die, door zijn reizen naar, in, en van de Oost, vertrouwd was met de zee en met het schip, alleszins in aanmerking kwam voor een hoogen rang bij de Marine.[1)]

Cortenaer is, voor zoo ver ik heb kunnen nagaan, na zijn benoeming tot vice-admiraal,[2)] ingevolge het verzoek van Van Wassenaer, aan boord van de Eendracht gebleven, en heeft op dit schip verder deelgenomen aan de krijgsverrichtingen onzer scheepsmacht; van zelfstandige opdrachten blijkt niet, en een eigen eskader heeft hij niet gecommandeerd. Belangrijk beter betaling - waarschijnlijk is zijn tractement verhoogd van *f* 100 op *f* 200 's maands -, een vaste plaats in den zeekrijgsraad en grooter persoonlijk aanzien op de vloot, zullen de voornaamste voordeelen van zijn bevordering zijn geweest; van moeilijkheden, veroorzaakt door den door hem gepasseerden schout-bij-nacht Verhaeff, eveneens van het college van de Maze, hooren wij niet, daar deze voortdurend ‘seer mesirabel’ te kooi lag.

Toch zag de kim verre van schoon. In Juni 1659 verscheen een tweede Nederlandsche vloot in de Deensche wateren, onder bevel van den Amsterdamschen vice-admiraal De Ruyter, aan wien Jan Evertsen en Meppel - die ook dien rang bekleedden, resp. voor Zeeland en het Noorderkwartier - waren toegevoegd.

1) Joan Cunaeus was in 1617 geboren, dus 41 jaar oud, toen hij uit Indië terugkeerde. In Nov. '53 had hij het bevel gevoerd over een vloot van acht scheepjes, die door de Indische regeering was uitgezonden op bericht dat drie schepen onder Engelsche vlag gezien waren in Straat Soenda. Dit bleek echter een loos gerucht, en spoedig keerde Cunaeus onverrichter zake terug.
   8 Mei '59 is Cortenaer benoemd tot vice-admiraal; twee dagen later liet Cunaeus zich inschrijven als student te Leiden. Vice-admiraal is hij nimmer geworden, wèl regent van een gasthuis, wees- en kerkmeester, en lid van de Leidsche vroedschap. (A. Holz, Het journaal van Cunaeus naar Perzië; Werken Hist. Gen. 3de serie; No. 26, 1908; p. XXXIII).
2) Den 29sten Mei heeft Van Wassenaer al zijn kapiteins aan boord van de Eendracht geseind, hun het besluit van de Staten van Holland voorgelezen, en aan Cortenaer den eed van ‘getrouwicheyt ende suivering’ als vice-admiraal, afgenomen. (Van Wassenaer aan Staten van Holland, 30 Mei 1659; archief Holland, 2708).

Reeds had het veel moeite gekost Evertsen, die in leeftijd zeven jaar, en in diensttijd als vlagofficier vijftien jaar ouder was dan De Ruyter, te dwingen onder dezen te dienen; en alleen door de toezegging aan de Staten van Zeeland, dat het hoofd van hùn zeemacht in den krijgsraad van de vereenigde vloot, zoo lang Van Wassenaer nog het opperbevel voerde, de tweede stem en De Ruyter eerst de derde stem zou mogen uitbrengen, en Evertsen bovendien weldra mèt Van Wassenaer zou thuisvaren, waren de Zeeuwsche gemoederen tot rust gebracht.

Met Cortenaer was het echter een nog moeilijker geval. Deze zou voorloopig *niet* repatrieeren, en hoewel de Staten Generaal reeds in Maart hadden besloten, dat De Ruyter het bevel in de Oostzee van Van Wassenaer zou overnemen, en ieder inzag dat alleen *hij* in staat zou zijn onze kostbare en groote vloot haar taak naar behooren te doen vervullen, kon toch ook onmogelijk worden getornd aan het aloude voorrecht der Rotterdammers, dat hun admiraliteit ‘'t oudste ende voorsittende oft eerst in rang sijnde collegie’ was, en dat de vice-admiraal van de Maas, ‘schoon genomen hij oock jonger in den eed was’, den voorrang behoorde te hebben boven alle overige vice-admiraals.

Gelukkig is men er in geslaagd ook voor dit probleem een oplossing te vinden. Tot het vertrek van Van Wassenaer - den 1sten November verliet deze voor goed de Deensche wateren, met een koninklijke vereering van *f* 30.000 en een jaargeld voor zijn zoon van *f* 3000 - bleef Cortenaer op het admiraalsschip der vloot, en behoefde zich dus nimmer te storen aan de seinen die op andere vlaggeschepen zouden opgaan, en bovendien werd van een stem in den krijgsraad niet gerept; en nadat De Ruyter het opperbevel had overgenomen, bleef Cortenaer aan den wal te Kopenhagen! Weliswaar heeft hij zoodoende part noch deel gehad aan De Ruyters beroemden tocht naar Funen, de landing bij Kjerteminde en de verovering van Nyborg, doch het privilege der Rotterdammers was ten minste niet geschonden, en de viceadmiraal van de Maas had geen bevelen behoeven op te volgen van dien van den Amstel.

Hoewel noch Van Wassenaer noch De Ruyter ooit daarvan melding maakten - de eerste schreef op 1 November in zijn journaal: ‘Om dees tijt nam den vice-admirael Eghbert Meeussen sijn afscheyt van ons en voer naer Coppenhaege’ - is het moge-

lijk, dat ook ongesteldheid Cortenaer tot deze werkeloosheid heeft gedwongen: den 26sten November nl. verzocht zijn admiraliteit den Staten Generaal hem met de eerste thuisvarende schepen te laten terugkomen, ‘te meer omdat hy, comende daer in de Zond t'overwinteren, ten hoochsten beducht is, dat sijne indispositie daerin hy sich bevind, meer en meer toenemen moge, ende hy alsoo onmachtich werde, om aldaer te doen den gerequireerden dienst’. Hoe het zij, tot den 3den Maart 1660 noemt De Ruyter hem niet; dien dag voeren beide vice-admiraals uit Kopenhagen naar boord, en zeilde Cortenaer, met twaalf oorlogsschepen en twintig koopvaarders, naar het Vlie en de Maas, waar hij zijn vloot den 16den behouden binnenbracht.

Over zijn persoonlijke verhouding tot De Ruyter gedurende de verstreken maanden kan ik niets vertellen; wel lezen wij in De Ruyters journaal dat, toen Cortenaer door de Sont naar huis liep, ‘over wedersijde nyet een schoodt en wert geschoten’, en wij zouden geneigd zijn daaruit af te leiden dat het afscheid zeer koel is geweest, indien niet kapitein Isaac Sweers, die zich onder Cortenaers vlag bevond, uitdrukkelijk vermeldde, dat men ‘int scheyden den Vice-admiraal De Ruyter salueerde’, maar dat men door de Sont voer ‘sonder dat uyt de casteele door den Zweedt ofte ons een schoot gedaen wierdt’.[1)]

Van een glorierijke ontvangst bij zijn admiraliteit of in de Staten van Holland hooren wij niet, daar de resolutieboeken van het Rotterdamsche college bij den brand van het ministerie van Marine van 1844 verloren zijn gegaan, en die der Staten over Cortenaer zwijgen; dank zij Dr. Wiersums nasporingen weten wij alleen, dat hij bij zijn terugkomst uit het Noorden zich in goeden doen bevond, een huis kocht aan de Nieuwehaven voor meer dan elfduizend gulden, en daar een grooten staat heeft gevoerd. Hoe hij tot dezen welstand is gekomen kan ik niet verklaren; misschien heeft een geschenk van den Deenschen koning, van de admiraliteit, of van de Rotterdamsche vroedschap - die hem, zooals vroeger bleek, zeer welgezind was - den grondslag gelegd van zijn fortuin.

Vermoedelijk heeft Cortenaer gedurende de rest van het jaar 1660 ongestoord van zijn gezin - hij had één zoon, die toen 21 jaar oud was -, zijn huis en zijn hooge positie kunnen ge-

1) Archieven admiraliteitscolleges, XXVI, No. 4.

nieten; krijgsverrichtingen ter zee vonden niet plaats, en aller aandacht werd in beslag genomen door den glorieuzen tocht door ons land, van Breda naar Scheveningen, van den weder op zijn troon teruggeroepen koning Karel II. Een groot gedeelte der reis, nl. van de Moerdijk langs Dordrecht en Rotterdam naar Delft, geschiedde te water; de Rotterdamsche admiraliteit had hiervoor eenige van haar jachten ter beschikking gesteld, en het kan wel haast niet anders, of den oudsten vlagofficier van de Maze moet hierbij een rol zijn toebedeeld, en hem althans de gelegenheid zijn gegeven, den koning te complimenteeren. Tot onze verbazing komt zijn naam echter niet één maal voor in de zéér uitvoerige beschrijvingen van de vele audiënties en feestmaaltijden waarmede het bezoek gepaard is gegaan; en ook bij de ontvangsten op de Engelsche vloot, die voor Scheveningen zeilklaar lag om den koning naar Engeland over te voeren, treffen wij alleen Van Wassenaer als vertegenwoordiger onzer zeemacht aan.[1)]

Kwam Cortenaers naam tot nog toe slechts sporadisch in de resoluties van onze hooge regeeringscolleges voor, in 1661 veranderde dit ten eenen male. Reeds lang klaagden onze reeders steen en been over de schade hun toegebracht in de Middellandsche Zee en op de westkust van Europa door de Barbarijsche zeeroovers, en de kapers van allerlei nationaliteit, die, veelal met Portugeesche commissiebrieven, onze scheepvaart belaagden. Krachtige maatregelen hiertegen waren onvermijdelijk; en waar vooral de Amsterdammers geen vertrouwen stelden in Van Wassenaer, en De Ruyter in September 1660, met roem beladen en door den Deenschen koning in den adelstand verheven, was teruggekeerd uit de Sont, kwamen hij en Cortenaer allereerst in aanmerking voor het bevel over de twee eskaders, die onzen koopvaarders een veilige vaart moesten verzekeren.

De Ruyter, door zijn kruistochten van 1654, '55 en '56 in de

1) De beste, met fraaie platen verluchte beschrijving vindt men in het ‘Verhael in forme van Journael van de Reys ende 't vertoeven van... Carel II ..., welcke hy in Holland gedaen heeft sedert den 25 Mey tot den 2 Junij 1660. In 's-Gravenhage, bij Adrian Vlack’; een exemplaar hiervan bevindt zich in de Nationale Bibliotheek onder No. 317, B 25. Verder zocht ik tevergeefs naar Cortenaer in de pamfletten Knuttel Nos. 8209-8223, en in de Hollandtsche Mercurius voor 1660. Ook Pepys, die de feesten op de vloot medemaakte en beschreef, noemt alleen Van Wassenaer.

Middellandsche Zee volkomen bekend met de toestanden aldaar en met onze eigenaardige verhoudingen met Algiers en Tunis, kreeg een twaalftal oorlogsschepen, dat later tot zeventien zou aangroeien, ter beschikking, om te opereeren binnen de Straat; aan Cortenaer, met twintig fregatten, werd de beveiliging langs de Atlantische kusten toevertrouwd. Beiden voerden zoodoende een zelfstandig commando; de middelen waarover zij beschikten, en de aard van hun opdracht, liepen echter sterk uiteen. Onder De Ruyter dienden, op volwaardige schepen, behalve de viceadmiraal Meppel, de schout-bij-nacht Cornelis Evertsen en de commandeur De Wildt, ook de beste kapiteins van onze zeemacht: Van der Zaen, Van Kampen, Van Meeuwen, Aert van Nes, De Liefde, nog een Cornelis Evertsen, Banckert en Doedes Star, allen mannen, die later zich in de hoogste rangen zouden onderscheiden; belangrijke onderhandelingen, die veel tact zouden vereischen, met de regeeringen der roofstaten, waren te verwachten; het terrein van zijn actie was, wat weersomstandigheden en goede ververschingshavens aanging, verre te verkiezen boven dat buiten de Straat; en, wat de opdracht niet minder aanlokkelijk maakte, de kans op ruime buitgelden leek groot.

De twintig fregatten van Cortenaer daarentegen waren slechts kleine, lichtbewapende en zwakbemande scheepjes - er waren er bij van veertien stukken en zestig koppen -, die in groepen van twee of vier een nauwkeurig bepaald district hadden te bewaken.[1)] Aan Cortenaer zelf, die zijn vlag liet waaien van de Prins Maurits, een schip van 44 stukken en 170 man, was, met vijf fregatten, een terrein aangewezen, dat zich uitstrekte van Lizard, langs Ouessant, over de geheele Bocht van Frankrijk, tot Kaap Ortegal op de noordwestpunt van Spanje; met de andere groepen had hij niet veel anders dan eenige administratieve be-

1) De ‘Instructie voor het Opperhooft, commandeurs ende capiteynen vande 20 fregatten gedestineert om te cruijsen in de Bocht, het Canael ende de Noordzee, tot protectie vande commercierende schepen, mitsgaders tot suppressie van alle Portugesche commissievaerders ende andere rovers in deselve districten grasserende’ bevindt zich in het Instructieboek 1660-'69 (S.G. No. 3289), fol. 88-89. Vier fregatten moesten kruisen tusschen Lizard en Wight, twee van Wight door de Hoofden tot de Wielingen, twee van de Wielingen langs de Maas tot Flamborough-head, vier van Texel en het Vlie tot de Doggersbank, twee van de Doggersbank, over het Rif van Schagen en langs de kust van Noorwegen.

moeienis, behalve dan, dat hij in geval van nood ook deze te hulp mocht roepen. De opvarenden van Engelsche en Fransche schepen, die onder Portugeesche kaperbrieven onze koopvaarders lastig vielen, moesten als piraten worden behandeld; Turkschen roovers, die in zijn handen vielen, moesten de voeten worden gespoeld. Daar steeds twee van zijn zes schepen om beurten mochten ververschen, victualieeren en schoonmaken, had de vice-admiraal van het oudste admiraliteits-college dus slechts vier kleine schepen onder zijn rechtstreeksch bevel, een commando derhalve, dat niet te vergelijken was met de krachtige scheepsmacht, waarover zijn ambtgenoot van Amsterdam naar welgevallen kon beschikken

Hoe ernstig Cortenaer zijn moeilijke taak, met kleine middelen, van dag tot dag, van den 29sten Mei tot den 3den December 1661, heeft opgevat en uitgevoerd, blijkt uit het journaal van zijn tocht en uit de vele brieven, waarin hij zijn verrichtingen aan de Staten Generaal rapporteerde.[1)] Weliswaar is het hem nimmer gelukt een kaper op heeterdaad te betrappen en in handen te krijgen, doch dit is hèm niet te wijten. Voortdurend was hij in de weer; rusteloos joeg hij op elk zeil dat zich aan de kim vertoonde; overal en van een ieder poogde hij inlichtingen in te winnen naar de baaien en havens waar de roovers zich konden ophouden; steeds vol hoop eindelijk een kaper langszij te leggen, reageerde hij op ieder gerucht en bericht. En al is al zijn moeite nooit door een goede vangst en buitgeld beloond, voor onze scheepvaart is zijn groote activiteit, ook als convooier, van het meeste nut geweest. Aan zijn voortdurend speuren en jagen is het ongetwijfeld te danken, dat de door onze koopvaarders zoo zeer gevreesde zeeroover Kilpeper - zoo althans noemde Cortenaer hem; vermoedelijk heette hij Culpepper - den oceaan verliet en het terrein van zijn werkzaamheden verplaatste naar binnen de Straat; en al moge de lectuur van zijn journaal en zijn brieven ons wel eens eentonig en langdradig vallen, toch leert men hem

1) Het journaal, het eenige dat van Cortenaer overbleef, ligt in het Rijksarchief (St. Gen., admiraliteitszaken, No. 56); het is een voor de Staten Generaal bestemde copie, door Cortenaers secretaris geschreven, en fraai in perkament gebonden. Cortenaer zelf heeft het onderteekend en met eigen hand daarbij geschreven: ‘'t was, Godt loff, behouden Reys’. De brieven liggen in de liassen der admiraliteiten van 1661, (II en III, St. Gen. Nos. 5570 en 5571).

hier kennen als een trouw en onvermoeid dienaar van den Staat, die geen stormen vreesde en zich geen moeite bespaarde, waar het gold de zee veilig en navigabel te maken. Zijn aanteekeningen op den 12den Augustus mogen een indruk geven van zijn bedrijf, en van den stijl van zijn journaal:

> 'Met sonsopganck wint en coeurs als vooren. Heijsant omtrent 20 mijlen ONO van ons sijnde, sagen 4 schepen aen lij int OZO, die met hooft om de ONO lagen, na wij sien conden. Maeckten jacht, (sij) leydent doen om de WZW, lieten altemael princenvlaggen waeyen, wij desgelijcx.
> Omtrent een mijl van haer sijnde, haeldense de fock en voormarsseyl tegen de mast, en bleven soo leggen wachten. Wij dochten dat het straetvaerders waeren, gijden ons blinden en bramseyls voor, en lieten het recht op haer an seylen. Doch omtrent op 2 cannonschooten na bij haer sijnde, namen alle vier gelijckerhant haer vlaggen in en steldent op een loopen.
> Wij setten al de seylen bij, deden ons devoir om haer op zij te comen, deden 2 cannonschooten, datse ons souden wachten. Sagent voor Turcken aen; waeren 4 cloecke schepen, van achteren vergult, de minste wel 30 stucken voerende, na wij sien conden.
> Jaechden ZW ten Z en ZZW tot savonts, maer ons veel te gaauw sijnde met de zeylen, speelden met ons, en maeckten niet meer seyl als haer goet docht, somtijts haer syl opgijende ende voormarsseyl laetende loopen, en dan wederom wat laten vallen. Waeren ons doen meer als 2 mijlen uytgeloopen, soodat wij haer tot ons leetweesen door den doncker verlooren.
> Spraken capiteyn Corstiaen Eldertsz, int 4de glas van de Eerste wacht; vonden geraden het om de N te wenden, alsoo wij vertrouden datse haer coeurs nade Bocht souden setten, want sij den heelen dach haer best gedaen hadden om de loeuf van ons te crijgen. De wint aen NW, zeylden NNO en NO aen.'

Tot den 26sten November is Cortenaer in zee gebleven; dien dag liet hij, wegens zwaar stormweer en leege victualieruimen, zijn anker vallen in het Goereesche gat, en vroeg vandaar nadere orders aan Hun Hoogmogenden. Een week later liep zijn schip binnen in Hellevoetsluis, en den 17den December verscheen hij in de vergadering der Staten Generaal voor het uitbrengen van zijn rapport. 'De vice-admirael Cortenaer, binnegestaen sijnde, heeft H.H.M. overgelevert desselfs journael, gehouden over sijn jongste expeditie: waerop gedelibereert sijnde, is goetgevonden en verstaen, dat het voors. journael ter griffie van H.H.M. sal werden gespolieert', vermeldt het resolutieboek; en misschien zal Cortenaer, evenals de lezer en ik, eenigszins teleurgesteld zijn door deze nuchtere ontvangst, waarbij met geen enkel woord van eenige waardeering werd gerept.

Op gezag van De Jonge[1] schrijft Dr. Wiersum dat Cortenaer ook in 1662 op kapers heeft gekruist; in de liassen der admiraliteiten, waarin zijn brieven liggen over zijn tochten van 1661 en '63, vond ik echter geen enkel rapport uit het jaar '62; en daar den 26sten Februari van dat jaar de gecommitteerden der verschillende colleges H.H.M. hadden aangeraden, wegens zóó nijpend geldgebrek dat men de vloot in de Middellandsche Zee ter nauwernood kon betalen, dezen zomer 'geen cruysende schepen int Canael te senden, maer alleenlijck na vermogen de coopvaerdyschepen met convoy te besorgen'[2] meen ik te mogen aannemen, dat Cortenaer aan den wal is gebleven, tot hij in Juni 1663 weder in zee liep, om zijn werk van 1661 te hervatten.

De brieven, die hij gedurende dezen tweeden tocht schreef, ademen een eenigszins anderen geest, dan die van 1661. Was hij vroeger wel eens erg nederig en onderdanig, en vol verontschuldigingen voor de geringe behaalde resultaten, nu lijkt het, alsof hij zijn hooge positie meer bewust is geworden, en een vrijmoediger toon durft aan te slaan, als hij bijv. den 9den Augustus schrijft: 'Ick liet capiteyn Van Nes alle de hoecken omtrent Caep de Finisterre besichtigen, om te sien of daer niet een braetvischjen voor hem, of een groote grijphaey schuylde, daer ick dan oock bij soude gecomen hebben, maer vernam niet(s)'. Veel bijzonders beleefde hij echter ook op dezen tocht niet, en al gelukte het hem een enkele maal een kapertje te nemen - zoo op den 26sten Augustus een Ostender snauw van zes stukken en vijfenveertig man -, en al reed hij menigen storm af, toch vormen zijn brieven[3] geen boeiende lectuur, en leggen zij alleen getuigenis af van den ijver en de toewijding, waarmede hij zijn taak vervulde.

Intusschen was De Ruyter in April 1663, na met de roofstaten vredesverdragen te hebben gesloten, uit de Middellandsche Zee in het vaderland teruggekeerd, en vervangen door een eskader onder den jongen Tromp, den schout-bij-nacht van Amsterdam. Toen reeds spoedig bleek dat de Barbarijnen niet van zins waren zich aan de overeenkomsten te houden, besloten de Staten Gene-

1) Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen, 2de druk, Haarlem, 1858, I, pp. 595 en 774.
2) Verbalen van de Haagsche Besognes. Archieven der admiraliteitscollegen, I, No. 5.
3) In liassen admiraliteiten, 1663, II en III; St. Gen. Nos. 5576 en 5577.

raal den 21sten Augustus Cortenaer met eenige schepen te versterken, en hem, met Tromp onder zijn bevelen, naar de noordkust van Afrika te zenden, om, mochten Algiers en Tunis niet willen toegeven, hen ‚bij alle wegen ende middelen alle bedenckelijcke afbreuk te doen, ende door 't gewelt van wapenen' tot rede te brengen.

Deze orders hebben Cortenaer niet bereikt: het schip, dat hem de wenschen der regeering moest overbrengen, is hem misgeloopen, en terwijl Tromp in Cadiz tevergeefs op hem lag te wachten, schreef hij den 29sten October dat zich geen kapers meer op de kust van Portugal vertoonden, en dat hij, daar ook zijn victualie ten einde liep, besloten was thuis te varen. Tegen Kerstmis bracht hij zijn schepen behouden binnen Hellevoetsluis; reparatie en revictualieeren zouden minstens veertien dagen in beslag nemen, en waar bovendien toen reeds was uitgemaakt, dat De Ruyter in het volgend voorjaar weder naar de Straat zou zeilen, kreeg Cortenaer last zijn schepen op te leggen en zijn volk af te danken. De eenige kans, die hij ooit heeft gehad, aan het hoofd van een behoorlijk eskader van goed bewapende en bemande oorlogsschepen, met doortastende vlagofficieren onder zijn bevel, naar eigen oordeel, ver van het vaderland, een belangrijke opdracht uit te voeren, is hem daardoor ontgaan.

De kruistochten van 1661 en '63 zijn de eenige geweest, waarin hij als zelfstandig vlootvoogd is opgetreden; en waar bovendien alleen van déze periode een journaal èn brieven zijn bewaard, moest ik in mijn schets van Cortenaers bedrijf als admiraal hierover wel eenigszins uitvoerig zijn. Willen wij hem prijzen, dan moeten wij dat doen, voor wat hij in deze maanden heeft verricht. Grootsch was de taak die hij had te vervullen, niet, en de middelen waarover hij had te beschikken, waren slechts gering; en ik betwijfel, of hij het getroffen heeft met de kapiteins, die met hem moesten samenwerken: geen van hen heeft later veel van zich doen spreken, en school heeft hij zeker niet gemaakt. Of hij waardeering van zijn admiraliteitsheeren heeft geoogst, weten wij niet; en evenmin, in hoeverre hij zelf zijn groote vrijheid van handelen op prijs heeft gesteld. Grooten roem heeft hij op deze tochten niet behaald, doch zelf moet hij de voldoening hebben gekend, onvermoeid, en naar zijn beste kunnen, er naar te hebben gestreefd, het door zijn regeering gestelde doel te

bereiken. Dat Dr. Wiersum in zijn biografie van Cortenaer over deze belangrijke episode uit diens leven niet anders vertelt, dan dat zijn held bij de uitrusting zijner schepen weigerde een partij bedorven stokvisch aan boord te nemen, rechtvaardigt m.i. reeds de aanvulling die ik gaf.

In 1664, toen de verhouding met Engeland meer en meer begon te spannen, en de regeering besloot uit voorzorg een vloot van dertig groote schepen in zee te brengen, is Cortenaer daarbij ingedeeld als Derde Persoon, ná Van Wassenaer en Jan Evertsen, doch met dien verstande dat, mocht den opperbevelhebber ‘yets menschelijcks’ overkomen, hij, als Hollander, het hoogste commando zou overnemen, en Evertsen, als Zeeuw, op de tweede plaats zou blijven. Daar Cortenaer drie weken vóór de anderen op het rendez-vous voor Scheveningen verscheen, heeft hij van den 27sten Juli tot den 18den Augustus aldaar het bevel gevoerd, en de Staten Generaal geregeld op de hoogte gehouden van de sterkte en de verrichtingen der vloot.[1)] Niet alleen toont hij zich in deze rapporten een voorzichtig zeeman - den 11den Augustus schreef hij: ‘Het is alle daagh zulcken weer, dat ik met sulcken schoonen vloot scheepen 't lant niet te naar derf comen, om alle perijckelen te ontgaan, dat soude connen geschieden door 't verliesen en afbreecken van anckers en cabels, daer wij de preuven van hebben’ - maar ook droeg hij zorg steeds goed ingelicht te blijven omtrent de bewegingen der Engelsche vloot, door voortdurend galjoten en adviesjachten naar de Duins en de oorlogshavens op de zuidkust te zenden, en de ontvangen berichten nauwgezet tegen elkaar af te wegen, alvorens hij deze doorstuurde naar den Haag.[2)]

In zijn laatsten brief uit dezen tijd, van den 16den Augustus, meldde Cortenaer de aankomst van den commandeur Cornelis

1) Zijn brieven liggen in de liassen der admiraliteiten, 1664, II (St. Gen. 5579).
2) Twee keer noemt Cortenaer in deze brieven zijn zoon, den 23-jarigen Bartholomeus Cortenaer, als overbrenger van missiven van en aan de Staten Generaal; vermoedelijk is dus het bericht van De Wicquefort aan De Lionne van den 18den Juni 1665, waar hij schrijft over ‘le fils de Cortenaer, qui est un garçon de 22 ans, et commandoit après la mort de son père’ (Colenbrander, Zeeoorlogen, I, p. 203), voor wat diens tegenwoordigheid in den slag bij Lowestoft aangaat, niet zoo ‘kennelijk onjuist’ als Dr. Wiersum het in zijn artikel in de N.R.C. van 2 Januari 1932 noemt.

Evertsen, die hem mededeelde, dat zijn broeder, de vice-admiraal Jan Evertsen, voornemens was eerst na zeven of acht dagen op de kust te verschijnen.[1] Blijkbaar gevoelde deze geen lust, al was het maar voor een paar dagen, onder de bevelen van Cortenaer te staan; de nieuwsagent De Wicquefort schreef althans den 23sten aan den koning van Denemarken, dat 'le vice-admiral de Zeelande ... n'a pas voulu venir, parce qu'il ne vouloit recevoir les ordres d'Egbert Meeuwsen Cortenaer'.[2]

Den 18den kwam Van Wassenaer bij de vloot, 'vont alles in goeden staat en de schepen met geen contagieuse sieckte besmet', ontving Cortenaer bij zich aan boord van de Eendracht, en nam het bevel van zijn voormaligen vlaggekapitein over. Vooreerst is onze scheepsmacht nog voor de Maas gebleven, daarna eenigen tijd op de vlakte van Schooneveld, en verder tot het einde van het jaar voor Hellevoetsluis en Goeree, zonder dat, dikwijls tot ergernis van Hun Hoogmogenden, iets bijzonders werd verricht. 'Fort malade, travaillé des goutes, de la gravelle et de la fièvre, accompagnée de grande foiblesse, et de vomissements et de defaillances continuelles'[3] was Van Wassenaer er niet toe te bewegen de rustige reede voor Goeree te verlaten; en al trachten drie gedeputeerden van de Staten Generaal, vergezeld van een dokter, den admiraal er toe te brengen zijn ambt, desnoods slechts tijdelijk, neer te leggen, dit is hun niet gelukt, en de vloot bleef binnen 'den droogen' van Goeree. Waar wij in een brief van den Engelschen gezant in Den Haag, sir George Downing, van den 21sten November, lezen, dat hij vernomen heeft 'that John Everson would hardly submitt to be commanded by Cortenaer, and on the other hand these of Holland will hardly consent that the chief command should be given to any of another

1) In dezen zelfden brief, schrijft Cortenaer aan H.H.M.: 'Wanneer Lijnpicke zal volgen, conde hij, commandeur, niet wel zeggen', hierbij doelende op den Zeeuwschen kapitein Geleyn Piqué, 'een persoon van jaren, die al sijn leven ter zee heeft gevaren en gecommandeert; dewelcke oock in allerhande avontureuse oorlogsdaden altijt extraordinaire courage en beleyt heeft getoont, en daerdoor groote reputatie en ervarenheyt becomen heeft, specialicken pertinente kennisse en bedrevenheyt lancx de custen van Africa en Guinea' (Admiraliteit van Zeeland aan St. Gen. 27 Sept. 1664; St. Gen. No. 5580).
2) Colenbrander, Zeeoorlogen, I, pag. 133.
3) De Wicquefort aan Frederik III, 22 Nov. 1664; Colenbrander, Zeeoorlogen, I, p. 143.

Province',[1] is het mogelijk dat Van Wassenaer, de grootste moeilijkheden na zijn aftreden voorziende, vooral dáárom geweigerd heeft aan de wenschen van H.H.M. gevolg te geven.

Ten einde nu verdere geschillen over het opperbevel te voorkomen, hebben de Staten van Zeeland toen den knoop doorgehakt, en op den 16den December 1664 Jan Evertsen benoemd tot luitenant-admiraal. Dat een officier van dien rang ooit de bevelen van een vice-admiraal van Holland zou behoeven te gehoorzamen, was uiteraard niet denkbaar, en in Zeeland was men dan ook overtuigd, hiermede eindelijk een goede oplossing te hebben gevonden. Toch is dit niet zoo geweest; reeds den 29sten Januari 1665 volgden de Staten van Holland voor hùn drie admiraliteiten het voorbeeld van Zeeland, en bevorderden, 'om goede ende seer pressante redenen, den dienst van den Staet int gemeen, ende van dese Provincie int particulier, ten alderhoochsten betreffende', dien dag ook Cortenaer, De Ruyter en Meppel tot luitenant-admiraal, zoodoende voorkomende, dat ooit een Zeeuw het opperbevel zou voeren. En al roemden de Staten in Cortenaers akte van aanstelling (Dr. Wiersum liet haar reproduceeren) diens 'getrouwicheyt, naersticheyt ende kloeckmoedicheyt int stuck van den oorloge te water', vooral de naijver tusschen onze zee-provinciën heeft aanleiding gegeven, dat hij den hoogsten rang bij onze zeemacht heeft bereikt.

Over de oorlogsverklaring van Engeland en de uitrusting van onze vloot in het voorjaar van 1665, mag ik kort zijn: ik beschreef reeds vroeger een en ander uitvoerig,[2] en kan daar weinig nieuws aan toevoegen. Wat Cortenaer aangaat, evenals in den zomer van het vorige jaar verscheen hij ook thans weder vóór Van Wassenaer en Jan Evertsen op het 'generael rendevous' op de reede van Texel; reeds den 19den April liet hij zijn anker voor Den Helder vallen, en eerst een maand later, toen Van Wassenaer het opperbevel weder had aanvaard, meldde de luitenant-admiraal van Zeeland zich bij de vlag. Zooals trouwens te verwachten was, had de verhooging in rang van beide heeren in hun onderlinge verhouding geen wijziging gebracht.

1) Colenbrander, t.a.p. p. 142.
2) Zie mijn 'De laatste tocht van Van Wassenaer van Obdam' in het Marineblad van 1921, en in 'Van Vlootvoogden en Zeeslagen', Amsterdam, 1940.

De brief waarin Cortenaer den 19den April aan de Staten Generaal zijn behouden aankomst mededeelde,[1] is de laatste dien ik van hem vond; een enkelen zin wil ik er uit overnemen. Den 14den was hij met het Rotterdamsche eskader in zee geloopen, en, er rekening mee houdende dat de Engelschen misschien reeds op de kust waren en hem onderweg naar Texel zouden aantasten, liet hij eenige adviesjachten 'afloopen, om die zee te ontdekken'. Hoe zeer hij bereid was in dat geval, ondanks de zwakke bemanning waarover hij beschikte, van zich af te bijten, drukte hij met de volgende woorden uit: 'Hebbe van geen Engelsche gehoort noch vernoomen, t'zeedert dat wij uyt 't Goereesche gadt gezeylt zijn; hebbe altijt een treffelijcke taeffel van goede harde spijse voor haer gedeckt gehadt; ons en zoude niets ontbroocken hebben als braave, cloecke, bevare mannen, om zulcke gasten wel te tracteeren, dat haer die harde spijs te beeter mach opbreecken'. Verder verzocht hij zijn bemanning met zestig matrozen te versterken, en beloofde hij, als oudste vlagofficier ter reede, H.H.M. op de hoogte te houden van den gang van zaken op de vloot.[2] Dit laatste is niet noodig geweest, daar de in Den Helder aanwezige gedeputeerden van de Staten mededeelden, hiervoor wel te zullen zorg dragen.

De vloot, zooals die den 23sten en 24sten Mei eindelijk in zee liep - Cortenaer was weder de eerste die buiten de banken was, en Johan de Witt, die toen nog over het algemeen geen hoogen dunk van onze zeeofficieren had, prees hem hiervoor[3] -, was verdeeld in zeven eskaders, ieder van ongeveer vijftien schepen. Cortenaer commandeerde hierbij den voortocht; zijn vlag woei

1) Liassen der admiraliteiten 1665, I; St. Gen. No. 5581.
2) Dr. Wiersum wijst op de 'korte, kernachtige' wijze, waarop Cortenaer als kapitein zijn officieele brieven onderteekende. Deze goede gewoonte heeft hij helaas als admiraal niet volgehouden; zijn laatsten brief althans eindigde hij als volgt: 'Ick zal niet manqueeren U.H.M. ordre te verwachten, daerin niet zal manqueeren mijn uyterste devoir aen te wenden, om U.H.M. bevelen te executeeren, en te betoonen dat ick ben en blijven zal zoo lange ick leve, U.H.M. getrouwe en onderdanige dienaer. Sal ondertussen Godt bidden, uyt gront mijns herten, dat Hem gelieve U.H.M. wijse regeeringe van den Hoogen Hemel te zegenen, tot welstant van ons lieve Vaderlant; Amen.' Hierna volgt dan eindelijk de gebruikelijke onderteekening met 'onderdanige en getrouwe dienaer' enz.
3) Johan de Witt aan Vivien, 27 Mei 1665 (Brieven van Johan de Witt, ed. Japikse, III, p. 58).

van de Groot-Hollandia,[1] van 78 stukken en 350 koppen; de twee andere smaldeelen van zijn eskader stonden onder Dirck Schey en Marrevelt. Noch deze, noch zijn kapiteins, hebben later naam gemaakt; zooals ik reeds vroeger opmerkte, heeft hij het met zijn onderbevelhebbers niet altijd goed getroffen. Wie zijn vlaggekapitein was, heb ik niet kunnen nagaan.

Over de nu volgende dagen, en den ongelukkigen slag bij Lowestoft van den 13den Juni, zal ik niet uitweiden; in mijn hierboven genoemd opstel behandelde ik de gebeurtenissen van deze weken uitvoerig, en bovendien, van Cortenaers aandeel kan ik niets zeggen. Geen enkel verslag van een krijgsraad, waarin wij zijn stem zouden kunnen hooren, en geen enkele persoonlijke uiting van hem, zijn bekend; en zoo kan ik alleen vermoeden, dat, als zooveel anderen, ook hij, wien immers het jagen op den vijand in het bloed zat, en die steeds ‘een treffelijcke taeffel van goede, harde spijse’ klaar had staan, zijn vingers heeft voelen jeuken en zijn hoofd heeft geschud, toen ons ‘Opperhooft’ den 11den en 12den Juni, met de Engelsche vloot in zicht en aan lij, niet kon besluiten tot den aanval over te gaan, maar liever wachtte tot de wind was gedraaid, en wij de loef hadden verloren.

Vroeg in den ochtend van den 13den Juni, in het eerste treffen met den vijand, waarbij de Groot-Hollandia voorop voer, is Egbert Meussen Cortenaer, luitenant-admiraal van Holland en West-vriesland en aanvoerder van de voorhoede van een vloot van meer dan honderd groote schepen, gesneuveld. De schande van de nederlaag bij Lowestoft heeft hij niet gekend, en evenmin heeft hij den zwaren slag gehoord, waarmede de Eendracht, met ‘Sijne Excellentie, d'admirael’ aan boord, - zoo schreef hij steeds over Van Wassenaer - drie uren na den middag, in de lucht is gesprongen. Maar ook heeft hij niet beleefd - en dit hadden wij hem zoo gaarne anders gegund - hoe, na den dood van Van Wassenaer en de terugkomst van De Ruyter uit de Bocht van Guinee en de West, de leiding van de navale macht van den Staat gelegd werd in handen van een man, die de zee, den wind en het schip kende als geen ander, die het vertrouwen genoot van hoog tot laag, en tegen wien noch het ‘oudste ende voorsittende collegie’, noch de admiraliteit van Zeeland, be-

1) Dr. Wiersum liet een zeer fraaie teekening van dit schip, door Willem van de Velde, reproduceeren.

zwaren opperde, hem als meerdere van hùn luitenant-admiraals te erkennen.

Bij zijn leven heeft men Cortenaer niet uitermate geëerd. Zeker, hem is de hoogste rang bij onze zeemacht toegekend, en Van der Helst heeft - in wiens opdracht kan ik niet zeggen - een zeer fraai portret van hem geschilderd; de gouden ketting, met draagpenning, waarmede zoo vele jongeren hun daden zagen beloond, siert op dat schilderij echter zijn borst niet; evenmin het ordeteeken van den Olifant, hem volgens Dr. Wiersum door den koning van Denemarken geschonken.

Ná zijn dood evenwel kon men hem geen lof genoeg toezwaaien. Plechtig werd hij ter aarde besteld; een marmeren praalgraf richtte men voor hem op; bij onze dichters heette hij toen ‘de helt der Maas’, ‘de schrik van 's vyants vloten’, ‘d' ontsluiter van de Sont’, ‘des vryheydts oorlochsknecht’, en ‘waterleeuw’. Oorlogsschepen, straten en kaden, dragen thans nog zijn naam; zijn portret werd een plaats in de eerezalen van het Rijksmuseum waardig gekeurd; Dr. Wiersum stelt hem op één lijn met Erasmus, Oldenbarnevelt en Hugo de Groot.

En wat moeten *wij* thans, nu hij bijna twee en drie kwart eeuw in de St. Laurenskerk te Rotterdam heeft mogen rusten, van Cortenaer denken? Ik geloof dit: Egbert Meussen Cortenaer was een uitstekend zeeman, die altijd zijn schip behouden wist binnen te brengen; bovendien een zeer bekwaam vlaggekapitein, die de kunst verstond met de allerhoogsten op de vloot, zij het een Tromp of een Van Wassenaer, om te gaan. Als vice-admiraal voerde hij iedere opdracht, ook al was die eigenlijk niet in overeenstemming met zijn waardigheid, met de grootste plichtsbetrachting en soldaat- en zeemanschap uit; altijd was hij bereid zijn leven voor zijn land te geven, vrees voor de elementen of voor den vijand kende hij niet; als luitenant-admiraal was hij steeds de eerste op de plaats, waar zijn regeering hem riep. Van klachten of processen, van persoonlijke geschillen met andere vlagofficieren, van moeilijkheden zijn schip te bemannen, hooren wij niet; kwesties over den voorrang betreffen nimmer hem persoonlijk, doch uitsluitend de admiraliteit waarbij hij diende. Zijn beste tijd viel echter juist in de jaren van vrede, van 1660 tot '65, toen bovendien de hem zeer welgezinde Van Wassenaer het ver-

trouwen der regeering had verloren, en De Ruyter, na diens optreden in de Deensche wateren, meer en meer als de groote man op den voorgrond trad, en hem overschaduwde. En toen, terwijl De Ruyter in de West vertoefde, op den 13den Juni 1665, Van Wassenaer sneuvelde, en hij eindelijk, als diens opvolger in het bevel, gelegenheid zou hebben gekregen zijn leidersgaven in een grooten zeeslag te toonen, had juist eenige uren te voren een Engelsche kogel een einde aan zijn leven gemaakt. Nu hij deze gelegenheid niet heeft gehad, klinkt een titel als ‘schrik van 's vyants vloten’ - in de slagen die hij meemaakte, in den Eersten Engelschen oorlog en in de Sont, zal geen Engelschman en geen Zweed zelfs zijn náám maar hebben gekend - wel zeer overdreven; hem te zien als een ster van de allereerste grootte, lijkt historisch niet juist. Een Piet Heyn, een Maerten Harpertsz. Tromp of een De Ruyter heeft hij zich nimmer getoond; doch ook zonder dat geeft zijn gansche loopbaan hem recht op een eervolle plaats in die lange rij van vlootvoogden, die van onze zeventiende eeuw een gouden eeuw hebben gemaakt. Ook Cortenaer zelf zou hiermede zeker tevreden zijn geweest.

J.C.M. WARNSINCK

Aristoteles

De wijsgeer en de geschiedenis

Wanneer wij terug-grijpen naar een denker uit oude tijden, dan bekruipt ons onwillekeurig het gevoel, dat we met een curiosum te maken hebben: historisch wellicht interessant, maar wat heeft hij te zeggen tot òns, tot ons worstelen met de waarheid? Vooral wanneer die denker, zooals Aristoteles, niet bekoort door een schoonen stijl en eeuwig jonge kunst. Inderdaad: wie vanuit zijn eigen voorstellingswereld, met zijn eigen denkvormen behangen, den ouden wijsgeer nadert, bespeurt enkel een niet-passend systeem, strijdig met wat de 'vooruitgang' der tijden tot geestelijk bezit en houvast heeft gemaakt. Men stijgt zoo gaarne ten troon van zijn eigen-wijsheid en trompettert wat men heeft geleerd en wat die oude niet heeft geweten.

Met groote scherpzinnigheid wordt deze weg gevolgd door Cassirer in zijn werk 'Das Erkenntnisproblem in der Philosophie'. Zijn uitgangspunt is het door hem verworven inzicht in het kennisprobleem, een bepaalde opvatting dus van dat probleem, een door den huidigen stand der wetenschap (zooals men het uitdrukt), door de huidige cultuur geschapen theorie, en nu gebruikt hij deze theorie als maatstaf voor de wijsgeeren uit vroeger tijd. De gedachten van iederen denker worden op zichzelve genomen en oordeelend na-gedacht met behulp van den verworven denkvorm. Aldus getoetst, en weggetild uit zijn historisch verband, zal iedere denker te licht worden bevonden: het onderzoek schrompelt ineen tot een overweging over de houdbaarheid van het andere en oudere, beoordeeld naar het eigene en huidige; en volgens dezen maatstaf is geen stelsel houdbaar en zal nooit eenig stelsel houdbaar zijn. Niet zinledig zijn de veelheid en oneenigheid der wijsbegeerten.

Doch wat zegt deze veroordeeling, dit tot antiquiteit stempelen

van een ouden denker, over zijn gehalte? Niets, volstrekt niets. Want hij werd gemeten met een hem innerlijk vreemden, dus fouten maatstaf. Naar zijn bizondere denkwijze, de denkwijze juist van *dien* wijsgeer, keek men niet om. Hij werd vervluchtigd tot een schema en aan een ander schema getoetst. Willen wij weten wat er met hem was en is, wat wij aan hem hèbben, dan moeten wij indringen in den concreten denker, in *zijn* problemen. Dan moeten wij hem plaatsen in zijn historisch verband.

In zijn *wijsgeerig* historisch verband, wel te verstaan. Want het gaat ook niet om de vraag (hetgeen Nuyens ons in zijn werk over de ontwikkelingsmomenten in de zielkunde van Aristoteles wil doen gelooven), aan welke voorstellingen de man gebonden was, hoe hij redeneerde en redetwistte met zijn tijdgenooten, hoe hij zich verstrikte in de heerschende opvattingen en zich daar weer uit los maakte: dat alles mag tot zekere hoogte onze belangstelling wekken, het zal ons eigen denken niet louteren. Het historisch verband, wijsgeerig gesproken, is een ander. Het zoekt de *begrips*vorming van dien bepaalden wijsgeer als *zijn* bizondere begripsvorming, concreet, in het begripsverband van zijn tijd. Zooals ieder woord zijn concreten zin eerst verkrijgt in den samenhang van den volzin, zoo verkrijgt iedere begripsvorming haar concreten zin pas in den samenhang van vragen en zoeken, van worstelen met het begrip, waarin de cultureele spanning van het tijdsgewricht zich openbaart. Wanneer men, om een voorbeeld te noemen, Aristoteles wil kenmerken als dogmatisch of realistisch of empirisch, dan dienen deze begrippen gebezigd te worden in den geest van het *grieksche* denken, wil de uitdrukking toepasselijk zijn. Aan het begrijpen van Aristoteles dient vooraf te gaan een bezinning op den bouw van het grieksche denken als geheel.

Ja een nog enger historisch verband is voor het begrijpen van een bepaalden denker noodwendig. Het is immers *de concrete vraag*; of, zooals Aristoteles zelf het uitdrukt: de aporia, welke aan de poort van het denken hamert, het is deze concrete vraag waardoor dat denken zijn richting en zijn bizonderheid verkrijgt; en deze aporia is juist de bizondere wijze, waarop de waarheid, de waarheidsdrang in die bepaalde cultuurperiode werkt. Volgt men dezen weg, dan zal tevens een vergeten wijsheid uit

Aristoteles' geschriften weer nieuw en levend worden: pas in de concrete bizonderheid speuren wij den harteklop van het eeuwige.

Het grieksche denken

Het oud-grieksche denken, als geheel genomen, is op de buitenwereld gericht. De centrale vraag is steeds: Wat is de waarheid, wat is de kenbaarheid *der buitenwereld*? En zoo die buitenwereld niet kenbaar is, hetgeen Plato volhoudt, valt dan ook het kennen weg? of is niet eer dat kennen de ware buitenwereld, de ware objektieve wereld? Want het kennen blijft voor de Grieken steeds met de buitenwereld verbonden en het wordt steeds, zonder nadere vraag, als buitenwereld gesteld: het ontwikkelt zich niet tot binnenwereld. Met andere woorden: heel het grieksche denken is *objektief* en in dezen zin *realistisch*.

Dit blijkt ook bij de afwijzing, het onmogelijk-achten, van het objektieve kennen. Wanneer de Sofisten de mogelijkheid van objektieve kennis, dat is van de adaequate kennis eener buitenwereld, in twijfel trekken, dan zien zij slechts dit alternatief: men moet de *waarheid* in het midden laten, daar is praktisch toch niets mee te beginnen, en men moet zich houden aan de *overredingskunst*. Deze geesteshouding wordt meesterlijk in eenige van Plato's oudere dialogen geteekend: indien het denken zijn macht over de buitenwereld verliest, dan zal de mensch zich langs anderen weg deze macht verzekeren. De houding der Sofisten tegenover het denken vooronderstelt dezelfde eenzijdigobjektieve belangstelling als de Grieken vóór en ná hen bezaten, zij stelt enkel de overredingskunst op de plaats van het waarheidsgehalte, het praktisch opportunisme op de plaats van de geldigheid, zij vervangt de geestelijke door de wereldlijke macht.

Dat naar buiten gerichte denken van de Grieken concentreert zich onvermijdelijk op het begrip der *beweging*. Want het meest kenmerkende der verschijnende wereld is het verschijnsel ‘beweging’. En zoo trekt door heel het grieksche denken de spannende vraag: Wat is deze bewegende, veranderlijke wereld; hoe kunnen wij die beweging *begrijpen*; wat is het blijvende in die wisseling welke ons ontglipt; waar komt zij vandaan, die beweging, waar gaat zij naar toe?

Deze vragen zijn reeds het kernprobleem bij het begin der

grieksche wijsbegeerte, voor de ionische natuurfilosofen. Zij zochten in de wisseling der wereld een oer-kracht, een beginsel waaruit alle wisseling te verklaren is, en waardoor de wereld, die als verandering uiteen schijnt te vallen, toch haar eenheid kan handhaven. En uit dezen gedachtengang ontstaan de uitspraken, dat het wezen der wereld water is of lucht of vuur - de benamingen zijn van ondergeschikt belang: wat hier geschiedt is dit: het begin en het wezen der beweging (tusschen begin en wezen wordt nog geen onderscheid gemaakt) wordt concreet vereenzelvigd met een stoffelijk reale, het wordt met een stoffelijken inhoud gevuld, en heel de wereld wordt gezien als een omzetting, een metamorfose van die oer-stof. *Alle beweging is gedaante-verwisseling van een oer-stof*.

Hiermede is het dilemma van het grieksche denken gesteld, tot en met zijn hoogtepunt: Aristoteles. Het beweegt zich in de polariteit tussen *beweging* en *oorzaak* (= *oer-zaak*) *der beweging*, tussen beweging en grond. Beweging: het wisselende; grond: het blijvende.

De these der Ioniërs hield in: de *schijnbaarheid* der wereld van ontstaan en vergaan. Het wezenlijke immers was die oer-stof en alle wisseling was secundair. De oer-stof is datgene, waaruit alles ontstaat en waartoe alles vergaat, tegelijk *het materieele begin*, en *de grond* der aanschouwelijke wereld. Het tijdsverloop der wisseling wordt een bijkomstigheid, op wier achtergrond het ééne duurzame wezen beklijft. De stilzwijgende opvatting echter, dat de *grond* der dingen tegelijk het *stoffelijk begin* der dingen is, die vereenzelviging van beginsel en begin, leidt tot een onoplosbare moeilijkheid, daar men steeds naar een herkomst blijft vragen van dat stoffelijk begin, zoodat dit zich in een grondeloos verschiet terug trekt. Het blijvende wezen immers, dat buiten den tijd staat en geen begin heeft, mist iedere aanleiding om zich in beweging te zetten. De these der Ioniërs leidt dus tot een *breuk* tussen het blijvende wezen en de veranderende wereld.

Het oudste grieksche denken, het denken tusschen de Ioniërs en Plato, beweegt zich in deze antithese. Uit dit dilemma tracht men zich vrij te maken door middel van drie oplossingen: de theorie der Eleaten; die van Heraclítus; en het atomisme van Demócritus. Daarbij wordt dan door de Eleaten en Heraclítus

telkens één der leden van de antithese op zichzelf genomen, terwijl Demócritus de beide leden tracht te verbinden: de beweging is een beweging van onveranderlijke en zich door niets onderscheidende, dus kwaliteitlooze atomen. Deze synthese van Demócritus echter is een schijn-oplossing: in zijn kritiek daarop zegt Aristoteles terecht, dat regelmatigheid van gebeuren het beginsel niet aan het licht brengt. Het begin der mechanische beweging van Demócritus blijft even onverklaard als de herkomst der atomen; bovendien blijven beweging en atomen onverbonden naast elkaar staan.

De uitkomst dezer antithetische opstelling moest wel zijn een *skepsis* ten aanzien van de mogelijkheid eener oplossing, en deze skepsis vertoont zich dan bij de Sofisten in de leer van de onkenbaarheid der wereld. Het probleem wordt als onoplosbaar ter zijde geschoven. Op dit beslissende moment grijpt *Sokrates* in.

De Sofisten hadden de *zijnsleer* prijs gegeven en zich beperkt tot een praktische *levensleer*. Sokrates stelt zich tot taak, levensleer opnieuw tot zijnsleer te maken. Zijn uitgangspunt is de overweging, dat ook in het overreden der Sofisten een *oordeel* wordt uitgesproken. Welnu: ieder oordeel houdt in een vergelijken, en wie het overreden aanvaardt, moet ook de mogelijkheid van vergelijken aanvaarden. Oordeelen, vergelijken, is schiften tusschen waar en niet-waar, tusschen wezen en schijn: voor Sokrates vallen de inhouden van het denken uiteen in het onveranderlijke onaantastbare ware weten, en de wereld der kolakeia, der begoocheling. In deze zijnsleer herkent men de stelling der Eleaten, nu op het oordeel betrokken, dat het ware van de dingen aan het licht brengt. De onveranderlijkheid van het *Zijnde*, door den Eleaat Parmenides geproclameerd, wordt bij Sokrates de onveranderlijkheid van het *oordeel*; maar dit oordeel blijft als *objektief begrip*, als het *grijpen* van het *ding*, betrokken op datzelfde ontische, diezelfde buitenwereld van Parmenides. Een innerlijke verbinding tussen het onveranderlijke en het veranderlijke wordt niet tot stand gebracht: zij blijven uiteen liggen als waarheid en schijn.

Het is *Plato*, die deze verbinding tot stand tracht te brengen. Den grond der beweging zoekt hij in de Idee. Voor hem krijgt de grondvraag der Grieken dezen vorm: Hoe is kennis der veranderlijke wereld mogelijk? Wat is het verband toch tusschen

het onveranderlijke kennen en de wisselende wereld? En het antwoord geeft hij vanuit het kennen, dat hij als een zelfstandig, aktief moment ontdekt, als scheppende, vormende kennis, als *bepaling* tegenover het onbepaalde der zintuiglijke wereld. De kenbaarheid der verschijnselen berust volgens Plato hierop, dat die verschijnselen *deel hebben* aan de kennende wereld, aan de wereld van het denken. Men kan dit ook zoo uitdrukken: door het denken wordt aan de zintuiglijke wereld een vorm opgedrukt, zoals de mathematika een vorm oplegt aan de onbepaalde ruimte.

Door de Idee-leer van Plato wordt het denken zich van zijn eigen kracht bewust. Maar deze Ideeën zijn bij hem onwankelbare zelfstandigheden, en zijn poging, in den Timaeus ondernomen, om hieruit de beweging der aanschouwelijke wereld af te leiden, moest wel op een mislukking uitloopen. Zijn Ideeën blijven abstrakt: krachten, welke zich op de aanschouwelijke wereld richten, doch daar geen innerlijk verband mee hebben. De wereld der beweging blijft voor hem een ‘mè on’, een nietzijnde, iets onwerkelijks, dat er nu eenmaal is en waar men dus rekening mee moet houden, maar dat eigenlijk niet in de waarheid kan worden opgenomen. En niet slechts kan de beweging niet uit de Ideeën worden verklaard, maar ook ontbreekt een fundeering der Ideeën zelve, die er als abstrakte, zelfstandige grootheden nu eenmaal zijn, vervluchtigde atomen van Demócritus.

Na Plato komt dan *Aristoteles* als de groote samenvatter en de groote voltooier. Beweging en denken, het veranderlijke en het onveranderlijke, het in den tijd gestelde *begin* en het tijdlooze *beginsel* doordringen elkaar bij Aristoteles in al de takken van zijn denken. Ik zal dit thans nagaan in drie opzichten: bij zijn *waarnemingsleer*, bij zijn *bewegingsleer*, en bij zijn *leer van stof*, *vorm en doel*.

Aristoteles' waarnemingsleer

Sokrates vraagt naar de *zekerheid*, Plato naar de *mogelijkheid*, Aristoteles naar de *verwerkelijking* of ontwikkeling der kennis. Reeds hierdoor stelt Aristoteles als uitgangspunt een innerlijk verband tusschen veranderen en kennen, tusschen begin en beginsel, tusschen verschijning en grond. De ontplooiïng der kennis, dat

is de beweging der kennis: het gaat nu om deze vraag, hoe beweging of verandering *als redelijke ontwikkeling* mogelijk is. De oorsprong is voor Aristoteles het centrale probleem en in dien oorsprong zijn begin en beginsel, herkomst en doel verbonden. De ontwikkeling der kennis is de ontwikkeling uit een *aanleg* of *mogelijkheid* naar een *werkelijkheid* of een *doel*.

Het grondprobleem van het grieksche denken, de verhouding tusschen het blijvende wezen en de veranderlijke (aanschouwelijke) wereld, moet ten slotte uitloopen op het begrijpen van verandering als iets redelijks, *als openbaring van het redelijke*; en datzelfde probleem vertoont zich dan in de waarnemingsleer in dezen vorm: Hoe is de verhouding tussen het waarheidsgehalte (de redelijkheid) en de wisselvallige, veranderlijke gewaarwording? hoe kan kennis (of waarheid) zich ontwikkelen uit het zintuiglijke? Bezinning op beweging leidt tot *begrip der beweging*, dat is tot een geheel van begripsverhoudingen, welke óók hun geldigheid bezitten voor de beweging van het denken; bovendien wordt deze beweging van het denken door Aristoteles gezien als een *objektief proces*, dus analoog aan de beweging der aanschouwelijke wereld.

Er wordt dus gevraagd naar begin en beginsel van het denken. Nu is het beginsel, zegt Aristoteles, het oorspronkelijke onafleidbare, datgene waarvan al het andere afhankelijk is, maar dat zelf van niets afhankelijk is, het on-middellijke, dat niet door middel van iets anders bemiddeld wordt. Hoe is nu kennis, zoo vraagt hij, van deze onmiddellijke beginselen mogelijk? Elke wetenschappelijke kennis immers is uitkomst, is een konklusie, dus afgeleid. Wanneer men nu aanneemt dat dit onafleidbare weten der eerste beginselen van meet af bij ons aanwezig is, komt men tot een ongerijmdheid: wij zouden dan, zonder het te beseffen, een meer volstrekte kennis bezitten dan de afgeleide kennis der wetenschappen verschaft. Indien wij aan den anderen kant dat volstrekte weten der beginselen later verwerven, waaruit moet onze wetenschappelijke kennis zich dan ontwikkelen?

Door deze overwegingen komt Aristoteles tot het inzicht, dat het ware begin het beginsel is, dat gestadig (tijdloos) aanwezig en werkelijk is, doch niet als existeerend begin in den tijd kan worden geplaatst. *Dit onderscheid*, *d.i. tegelijk de samenhang tusschen begin en beginsel*, tussen initium en principium is voor

Aristoteles' wijsbegeerte van het grootste belang: het grondprobleem, de verhouding tussen het veranderlijke en het onveranderlijke, krijgt hierdoor een nieuw perspektief.

Op welke wijze werkt dit beginsel in de menselijke waarneming? 'We moeten een zekeren aanleg daartoe hebben,' zegt hij, 'welke intusschen minder zuiver en dus minder waardevol zal zijn dan de ontwikkelde wetenschappelijke kennis.' Deze aanleg immers is ten aanzien van de ontwikkelde kennis *onbepaald*, en in deze onbepaaldheid minder dan de bepaalde wetenschappelijke kennis. Het beginsel is *als beginsel* het meerdere en hoogere, maar *als verschijning*, dat is dus *aanvankelijk*, het mindere. Hier worden nieuwe begrippenparen ingevoerd: aan den eenen kant de aanleg en het onbepaalde, aan den anderen kant de verwerkelijking van het beginsel.

Deze verwerkelijking van het beginsel (van het waarheidsbeginsel) begint dan op primitieve wijze bij de gewaarwording, doorloopt de waarneming en de voorstelling, en vertoont zich ten slotte in de ontwikkelde wetenschappelijke kennis. Ge bespeurt hier het groote verschil tussen Plato en Aristoteles. Bij Plato staat het beginsel (de Idee) op zichzelf, zonder innerlijk verband met de verschijnende wereld; voor Aristoteles is het de Idee zelve, welke in de zinlijkheid verschijnt, aanvankelijk op de primitieve wijze der gewaarwording. Reeds de gewaarwording is voor hem *waarheidsopenbaring*, een *begin* van waarheidsopenbaring. Hij vervalt noch in de fout der Ioniërs, die begin en beginsel vereenzelvigden, noch in de tegenovergestelde fout van Plato, die begin en beginsel, verschijning en Idee, uiteen heeft gerukt; hij begrijpt, dat het tijdlooze beginsel zich in de tijdsorde der verschijnselen vertoont, aanvankelijk als mogelijkheid of aanleg.

Dit houdt nog een verdere konsekwentie in. Wanneer de gewaarwording te begrijpen is als aanleg van het waarheidsbeginsel, dan beteekent dit ook, dat de waarheid *in* de gewaarwording werkt als haar *doel*. Het doel is immers de verwerkelijking van de waarheid, de verwerkelijking van het beginsel. De zin der gewaarwording ligt dus niet in die gewaarwording zelve, maar in haar gericht-zijn op iets hoogers. In de gewaarwording werkt een trekkracht, een spanning, een ontwikkelingsmogelijkheid. Plato neemt de gewaarwording op zichzelve en

ziet daarin enkel het troebele en verwarde: als een dronkaard, roept hij, is de mensch in de gewaarwording. Neen, antwoordt Aristoteles, niet als een dronkaard, doch als een kind, sluimerend nog, maar de beweging der waarheid is er reeds, en wel op de wijze van dien onbewusten, donkeren drang waarvan Goethe spreekt. Door de beschouwingswijze van Aristoteles wordt het menschelijke wezen als geheel, met zijn zintuigen, met zijn zoeken en tasten, met zijn aanschouwelijke voorstellingen en onbeholpen uitingen, opgenomen in het waarheidsverband, doordat het begin, dat is de aanschouwelijkheid, als verschijning wordt begrepen van het beginsel, of, omgekeerd, in ieder begin of zinlijk proces de werking van het beginsel wordt *herkend*. Daarom is het zoo zalig, zegt hij in een beroemde passage der Metafysika, wakker te zijn en zijn zintuigen te gebruiken, en in het begin der Metafysika heet het: ‘Alle menschen streven van nature naar weten. Een teeken daarvan is het genot dat de zintuigen verschaffen, vooral de oogen; de gewaarwording immers brengt vele onderscheidingen aan het licht.’ En in zijn Zielkunde maakt hij duidelijk, dat de zintuiglijke perceptie een logos, een *verhouding* weergeeft: de buitenwereld vertoont zich aan de zinnen in een *concrete orde* en de zintuiglijke perceptie is geenszins een subjektieve toevalligheid, en de zinnen hebben *onderscheidingsvermogen*.

Aristoteles' bewegingsleer

Aristoteles' waarnemingsleer gaat dus uit van het onderzoek naar de *mogelijkheid der ontwikkeling*, en vandaar komt hij tot het *begrip der ontwikkeling*, waarbij de dominanten vormen de momenten *aanleg* en *verwerkelijking*, *begin* en *beginsel*, gerepresenteerd door gewaarwording en rede, en deze laatste als *het richtende doel*. Dezelfde verhoudingen, maar nu meer uitgewerkt, vinden we in zijn bewegingsleer.

Aristoteles is de grootmeester der analogie. Zijn centrale gedachte is *de eenheid der wereld* of *de ontwikkeling der wereld als redelijk geheel*; hetgeen dan zeggen wil, dat men op alle gebieden analoge verhoudingen moet terugvinden. Het denken denkt niet anders, wanneer het over de aanschouwelijke beweging nadenkt,

dan wanneer het over de ontwikkeling van gewaarworden tot denken nadenkt.

In zijn bewegingsleer begint Aristoteles met de onderscheiding tusschen *beweging in engeren zin* en *schepping* (genesis), een onderscheid analoog aan dat tusschen het feit der gewaarwording en de ontwikkelingsmogelijkheid der gewaarwording, of tusschen begin en beginsel. De beweging in engeren zin is een wijziging of verplaatsing in het aanwezige geheel der natuur; als eindelooze variatie der natuur heeft zij tallooze vormen, welke nochtans tot drie groepen te herleiden zijn: 1. de voortbeweging of verplaatsing, 2. de verandering of het overgaan van het een in het ander, en 3. de groei. In deze drie groepen herkent men de grondvormen der drie natuurwetenschappen: fysische, chemische, biologische beweging. Maar reeds Aristoteles heeft begrepen, dat deze drie natuurwetenschappen tezamen *de natuurwetenschap* omvatten, en in overeenstemming daarmede herleidt hij die drie bizonderheden tot éénzelfden grondvorm van beweging: te weten verplaatsing of hergroepeering van aanwezige grootheden. Het wezen van het kinetische ligt dus in verplaatsing of hergroepeering.

Wat is nu de verhouding tusschen het kinetische en het genetische? Schepping is een ontstaan uit niets en een vergaan tot niets en kan dus nooit als aanschouwelijke beweging worden gedacht; de beweging is enkel wijziging in een andere gedaante, schepping is overgang tot een nieuw beginsel. In de genesis openbaart zich derhalve de eigenlijke voortgang der natuur, in de beweging slechts de veelvuldigheid harer gedaanten. Maar deze veelvuldigheid van gedaanten is de wijze, waarop de schepping *verschijnt*, aanschouwelijk wordt. De schepping *verwerkelijkt zich* in de vele gedaanten der natuur; of, omgekeerd: de beweging is *bestaans*voorwaarde der genesis. Het is genesis, welke de beweeglijke aanschouwelijkheden voortbrengt, maar zonder die beweeglijke aanschouwelijkheden komt geen genesis tot stand. Iedere genesis *begint* derhalve bij zulk een beweeglijke aanschouwelijkheid, bij een beweging: de beweging is het begin, de genesis het beginsel.

Deze verhouding tusschen beweging en genesis, tusschen begin en beginsel, verschijning en rede, is ook te begrijpen als verhouding tusschen middel en doel. De genesis gebruikt de beweging

als haar middel, middel tot haar verwerkelijking, en deze verwerkelijking is het doel. Wederom dus die grondgedachte van het immanente doel: zooals de gewaarwording voortgedreven, omhooggetrokken wordt door het doel, de waarheid, d.w.z. innerlijk door het doel wordt bepaald, zoo ligt het wezen of de zin der beweging in het inwonende doel, dat is de schepping, of de ontvouwing van de rede. De beweging als plaatsverandering wordt geleid door een beginsel, dat doel-dragend is.

Hieruit volgt, dat alle beweging een *streven* is. Dit inzicht is uiterst belangrijk. De beweging is zelve geen doel, zij is gericht op of door een doel. Door een eigenaardig voorbeeld maakt Aristoteles deze verhouding duidelijk. Zoals bij vermagering, zegt hij, de magerheid het einddoel is, maar deze magerheid slechts in het proces der vermagering aanwezig is, niet als volmaakte magerheid, zo werkt het doel *in* de beweging en is beweging een *streven* naar dat doel. Dat doel is het volmaakte; hetgeen volmaakt is, beweegt niet meer, want alle beweging is verandering, en neiging tot het anders-zijn, veranderen willen, vooronderstelt een onvrede met het eigen zijn en dus een onvolmaaktheid. Alle verandering speelt zich af in de wereld van het onvolmaakte; men kan het ook zoo zeggen: de aanschouwelijke wereld, de wereld van verandering en wisseling, zij is per se het onvolmaakte, zij is een *strevende* wereld. Ook bij Plato is de aanschouwelijke wereld het onvolmaakte, maar welk een verdieping heeft deze gedachte bij Aristoteles verkregen: bij Plato is de aanschouwelijke wereld het onbelangrijke, ja bedriegelijke; voor Aristoteles *streeft* zij naar de waarheid, is zij op de rede *gericht*, zij heeft dus richting en *in* haar verwerkelijkt zich de waarheid of de rede.

Wil men nu dieper op het begrip der beweging ingaan, dan rijst de vraag, *welke* beweging van die strevende wereld het volmaakte het duidelijkst vertoont. Dat is de *kringbeweging*. Ontstaan en vergaan, zegt hij ergens, zijn ononderbroken. De wereld streeft namelijk steeds naar het betere en door de genesis ononderbroken te maken, heeft de godheid een samenhang geschapen met het redelijke (volmaakte). Dit is mogelijk door den kringloop. De kringloop immers brengt zichzelven voort en keert tot zichzelven terug, hij is de eeuwige wereldgang waarin de waarheid zich openbaart. Al wat verandert bootst dan ook

den kringloop na, want wanneer uit water lucht, uit lucht vuur, en uit vuur weer water wordt, dan is een kringloop volbracht.

In den kringloop verheft ook het aanschouwelijk begin der beweging zich tot beginsel. De beweging kan immers geen begin hebben in den tijd; wel deze of gene bepaalde beweging, maar niet *de* beweging kan beginnen in den tijd. En dat ziet men juist bij den kringloop, waarbij ieder eindpunt begin en ieder begin ook eindpunt is. Den tijd noemt Aristoteles de maat der beweging en de tijd stroomt eeuwig door het *nu*, waarin verleden en toekomst elkaar ontmoeten.

De eeuwigheid der beweging en de gedachte der cyclische beweging zijn voor Aristoteles' wijsbegeerte van eminent belang. Dezelfde grondgedachte vinden we bij Hegel, die zijn hoofdwerk ‘Encyclopaedie’ noemt. Ook bij Aristoteles blijft de gedachte niet beperkt tot de natuurlijke bewegingsleer: de geheele cultuurbeweging, de geheele wijsgeerige ontwikkeling wordt door hem als een cyclische beweging gezien. Niet eens of tweemaal, zegt hij ergens, maar tallooze malen komen dezelfde meeningen tot ons: de waarheid voltrekt haar rondgang door de geschiedenis juist zooals de verschijnselen in de aanschouwelijke natuur; en ook in het denken zelf is ieder einde een begin en ieder begin een einde. Cyclisch is ook de verhouding tussen gewaarworden en denken: het denken vertoont zich aanvankelijk als gewaarworden, stijgt uit het gewaarworden op, maar dompelt telkens weer in het gewaarworden onder. En deze zelfde verhouding vinden we in zijn waardeering van de mythe als den aanvankelijken vorm, waarin de waarheid zich vertoont en waarin de waarheid telkens weer verloren gaat.

Maar dat begrip van den kringloop bevat nog meer. Het omvat ook dit, dat het *begin* enkel in verband te brengen is met de *verwerkelijking*. Er is in de taal der rede geen afzonderlijk of afgezonderd begin. Zulk een afzonderlijk of afgezonderd begin zou zijn een afzonderlijk of afgezonderd *zijn* en dat is geen houdbaar begrip. Het begin der beweging is enkel te begrijpen als *beginsel* en wel als het beginsel der *mogelijkheid*. Dit beginsel der mogelijkheid echter is juist moment van het *worden* en dit worden grijpt de twee momenten samen: mogelijkheid en werkelijkheid. Het bizondere der kringbeweging is, dat hierbij die twee momenten in elkaar vloeien: de mogelijkheid gaat ge-

stadig over in werkelijkheid en de werkelijkheid der beweging is nu mede gestadige mogelijkheid. In den kringloop, den grondvorm van alle aanschouwelijke beweging, openbaart zich het door het doel gerichte streven, en daarom kan Aristoteles de natuurlijke beweging noemen: het *leven* der natuur, dat is de ziel of de waarheid der natuur.

Stof, vorm en doel

Bij de bewegingsleer hebben we onderscheiden: *beweging* en *schepping*. Deze verhouden zich als *begin* en *beginsel*. Maar het bleek, dat dit begin niet apart in den tijd te plaatsen is: het is zelf een beginsel, het beginsel namelijk van aanleg of mogelijkheid, dat enkel in verband te denken is met de door het doel geleide verwerkelijking. Deze verwerkelijking is een *streven*, waarin het doel werkt. De meest zuivere gestalte, waarin dit streven zich vertoont, is de kringloop. Men heeft hier dus te maken met drie, onverbrekelijk saamgeklonken, momenten: het begin of de materieele grond; het streven of de vorm; en het doel of de schepping. Deze drie momenten vonden we ook bij Aristoteles' waarnemingsleer: de gewaarwording, de wetenschappen, en de waarheid; we vinden ze ook in zijn leer van stof, vorm en doel.

De *stof* is bij Aristoteles de mogelijkheid of de aanleg in den zin van den *waren aard*, welke *blijken* moet in de praediceerende bepalingen, dat is in den *vorm*. Dus nooit een abstrakte mogelijkheid op zichzelve, nooit een op zichzelve bestaande naamlooze stof of materie, maar een *begripsverhouding*. De stof is het onbepaalde subjekt, kan men zeggen, het onderwerp, dat door verschillende bepalingen of praedikaten tot ontwikkeling wordt gebracht, juist zoals wij het onderwerp van een opstel tot ontwikkeling, tot verschijning brengen door het verhaal, dat is door alles wat van dat onderwerp wordt gezegd of gepraediceerd. In dezen zelfden zin zeggen wij ook, dat de stof van deze of gene verhandeling goed of slecht of onvoldoende is ‘uitgewerkt’. Dat ‘uitwerken’ is het vorm geven met behulp van praediceerende bepalingen. Velen interpreteeren Aristoteles' stof als een onverzettelijk geheimzinnig iets, een zelfstandige materie, en komen door hun wanbegrip tot de meest zonderlinge oordeel-

vellingen over dezen denker. ‘Stof’ is bij hem niet enkel zuiver *begrip*, maar zelfs enkel *verhouding*: de stof is het vormlooze *ten aanzien van* zijn vorm, want het hoogere verhoudt zich altijd tot het lagere, zegt hij, zooals vorm zich verhoudt tot stof, en hetgeen vorm is ten opzichte van het eene, datzelfde is stof ten opzichte van het andere. Ge ziet hoe de gedachte der cyclische beweging hier wederkeert: de vorm als eindpunt is tegelijk stof of beginpunt. En zooals het begin niet apart kan worden gesteld als een afgezonderd zijn, zoo kan ook de stof niet apart worden gesteld als een afzonderlijk zijn.

Dezelfde houterige interpretatie van Aristoteles' stof-begrip, een interpretatie welke hem tot een naïeven en verstarden geleerde maakt, wordt ook toegepast op zijn vorm- en zijn doelbegrip. Ik zal beginnen met dit doel-begrip.

Bij de waarnemingsleer vonden we dit doel als het *waarheidsgehalte*, bij de bewegingsleer als *schepping*; in zijn wijsgeerige begripsontwikkeling heet het kortweg telos, ‘doel’, ook wel ‘to hoe heneka’, d.i. ‘datgene waar het om te doen is’. Waar het om te doen is, in het denken, in 't algemeen bij het oppermenschelijke, dat is de waarheid, *de scheppende waarheid*.

De waarheid nu *werkt* in de aanschouwelijke wereld en dit werken der waarheid is de *werkelijkheid*. Men moet werkelijkheid niet verwarren met realiteit. Realiteit als zodanig heeft betrekking op de *res*, de dingen, en de dingen zijn dood. Werkelijkheid is het werken der waarheid *in* de dingen, in de materie, in de aanschouwelijke wereld, en daarbij neme men dat begrip ‘aanschouwelijke wereld’ in den ruimsten zin des woords: ook de kunstprodukten, ook de ontwikkelde wetenschappen, ook de godsdiensten, ook de wijsgeerige stelsels, ja heel de cultuur als objekt genomen, als stelsel of buitenwereld gedacht, behoort tot de aanschouwelijke wereld. Deze heeft als zoodanig, op zichzelve, geen waarheid, dat heeft Plato goed gezien. Maar *in* deze wereld *werkt* de waarheid, en dat heeft Plato niet gezien; en deze werking der waarheid maakt de wereld tot werkelijkheid. De wereld ontwikkelt zich voor Aristoteles tot redelijkheid: natuur en denken zijn hem openbaring van een hoogste goed, dat werkt óók in het onaanzienlijke begin, en dat de waarheid, het dieper zelf is van al wat verschijnt. Vandaar dat hij ook het schijnbaar onbelangrijke in zijn wetenschappelijke belang-

stelling trekt; vandaar ook zijn waardeering voor de mythe als tastende uitdrukking der waarheid; vandaar dat hij de beweging het leven of de ziel of de waarheid der natuur kan noemen; vandaar zijn meesterlijk hanteeren der analogie, waardoor de eenheid van het wereldproces *als redelijk proces* wordt gewaarborgd.

Aristoteles maakt een scherp onderscheid tussen *juistheid* en *waarheid*. Juistheid heeft betrekking op feiten, waarheid op een innerlijk verband. 'Ten aanzien van ieder wetenschappelijk onderzoek,' zegt hij in het begin van zijn werk over de deelen der dieren, 'onbeduidend of belangrijk, kan men zich op twee manieren gedragen. De eene manier is er een van feitelijk weten, de andere is uiting van een soort innerlijke rijpheid, van "paideia". De innerlijk rijpe mens bezit het vermogen, het *gehalte* van het feitelijk meegedeelde zuiver te onderscheiden.' De waarheid, heet het verderop, heeft betrekking op het *karakter* van het medegedeelde, afgezien van de vraag, of de mededeelingen juist of onjuist zijn. De waarheid vraagt naar een innerlijken grond of samenhang, naar een *wijze*, een methode van denken welke zin moet geven aan het materiaal. Het 'hoe heneka', datgene waar het om gaat, het zijn niet de doode dingen, maar het is de levende, gerichte, scheppende beweging.

Het doel, de waarheid, werkt in de wereld als haar *strekking*, haar gerichtzijn. Maar dit gericht-zijn is tegelijk een gestadige verwerkelijking. Deze tweede gedachte wordt uitgedrukt door de merkwaardige formule 'to ti èn einai', letterlijk 'zijn datgene wat het was'. Wanneer men de waarheid of het wezen van iets wil doorzien, moet men eerst vragen: Wat was het? wat was het vóór zijn verwerkelijking; welke aanleg, welk plan heeft zich hier geopenbaard? Dat plan heeft een strekking en de verwerkelijking of uitwerking van dat plan brengt dan het ten slotte werkelijk zijn, wat het als plan, dus potentieel, reeds was.

Deze uitdrukking brengt ons vanzelf tot de beschouwing van het derde moment in Aristoteles' begrippen-spanning: het moment (movimentum) van den 'vorm' in engeren zin. Dien 'vorm' zou men kunnen definieeren als het zichzelf gestadig vernietigend resultaat. Denk aan de vermagering: niet de magerheid vertoont zich als afgesplitst resultaat, deze magerheid is enkel aanwezig in de vermagering. Welnu: die vermagering,

dat is de vorm. In den vorm openbaart zich het *streven*, d.i. de *spanning* tusschen stof en doel, tusschen aanleg en bestemming, tusschen wereld en waarheid. De uitkomst van dit streven, van deze scheppende beweging is telkens het concrete dit-hier, het 'tode ti' of 'to kath' hekaston'.

Het concrete dit-hier representeert, vertoont, draagt de spanning tusschen materie en rede. Het streven stolt in het concrete; de natuurlijke scheppingsdrang, de voortplantingsdrang stolt in de vrucht; de aesthetische scheppingsdrang stolt in dit schilderij of dit gedicht of dit muziekstuk; de beweging der rede stolt in dit woord. Maar niet dit schilderij hier zooals het daar voor mij staat als kleurenmengeling, als aanschouwelijke gestalte; niet dit gestolde woord draagt de waarheid; maar het schilderstuk voorzoover daar de aesthetische trilling in leeft en het woord als openbaring, als verstoffelijking van de waarheid, dus als het zichzelf doorloopend uitwisschende *nu* in de waarheidsbeweging. Niet om den vorm als het vaste, als de gevormde gedaante of gestalte gaat het, maar om *vorming*, om het *worden* dat tegelijk is en niet is.

Rede en Godheid

Zoo ziet Aristoteles het concrete ding, het concrete wezen (plant, dier, mensch), het concrete woord als kristal uit de redelijke beweging; en redelijk zijn, waarheid zoeken beteekent voor hem: in dat kristal *herkennen* de beweging der rede. En dat herkennen is niet zonder gestadige verloochening. Want wel is de waarheid nooit zonder dit bepaalde, maar toch: niet dit bepaalde is de waarheid. Men kan dit ook zoo uitdrukken: het woord dat ik uitspreek heeft een veelheid van beteekenissen; als afgesplitst enkel woord is het zinledig; zijn waarheidsgehalte heeft het in dat stralingsnet, in dat spanningsveld tusschen materie en rede. De zin van het woord is afhankelijk van het verband waarin het wordt gesteld en wisselt al naar dat verband, zoodat het woord telkens met zichzelf in tegenspraak komt. Datzelfde geldt van ieder wetenschappelijk inzicht. Ook de bepaalde wetenschappen zijn stollingen uit de beweging der waarheid en hun waarheidsgehalte ligt in het verband des geheels, in den inwendigen samenhang tussen de verschillende wetenschappen; zonder dien samen-

hang brengen zij ten hoogste juistheid. Ja iedere wetenschappelijke uitspraak *binnen* een bepaalde wetenschap ontleent haar wetenschappelijk gehalte hieraan, dat zij naast eindpunt, uitspraak, ook beginpunt, ontwikkelings*mogelijkheid* is.

Dit zijn dan de grondtrekken van Aristoteles' begrippen materie, vorm en doel. Maar nogmaals moeten wij nu de vraag stellen naar de verhouding tusschen wereld en waarheid. Want het opperste doel, de opperste waarheid, dat is de godheid; en hoe ziet Aristoteles nu *ten slotte* de verhouding tusschen wereld en godheid? Dat is het grond-probleem of eind-probleem van alle wijsbegeerte.

In het begin heb ik gezegd, dat het grieksche denken zich kenmerkt door een objektieve houding, d.w.z. dat onwillekeurig, vanzelfsprekend, denken, begrippen, materie, vorm, doel, als objektieve processen of gesteldheden worden genomen. Dit houdt o.a. *dit* in, dat het denken een denken is *over* het zijn: denken en zijn vallen bij de Grieken en ook bij Aristoteles uiteen. Dat geldt ook voor de godheid. Ook de godheid wordt genomen als objektieve gesteldheid, als een zelf-bestaan. En dit veroorzaakt, dat Aristoteles bij de encyclopaedische voltooiïng zijner wijsbegeerte voor een *breuk* komt te staan. Want die twee uitersten: volmaakte godheid en strevende wereld, zijn hem ten slotte aparte gesteldheden, waartusschen een verbinding niet goed mogelijk is.

Toch bereikt hij ook hierin het uiterste, wat op den bodem van het grieksche denken bereikbaar is. De ‘rede’ (nous) is voor hem het waarheidsgehalte van het denken en derhalve der wereld werkelijkheid en bestemming. Die gestadige verwerkelijking of redelijke ontwikkeling is de werkzaamheid van een grondbeginsel, dat noch apart vóór zijn werkzaamheid of verschijning bestaat, noch met den ondergang van zijn tijdelijk verschijnsel vervliegt, doch als vermogen, als macht voorondersteld blijft. Dit voorondersteld blijven nu wordt door hem gedacht als een reëele blijvende eeuwige werkzaamheid. In dezen gedachtengang wordt de in beweging brengende godheid apart gesteld, buiten de wereld: Aristoteles slaagt er niet in, de godheid te maken tot *zichzelve* als wereld manifesteerende rede. De godheid is hem *objekt*, objektieve zelfstandigheid; ook de wereld is hem objekt; en daar alle objekten *naast* elkaar staan, staan in laatste instantie

godheid en wereld bij hem *naast* en tegenover elkaar. De grondgedachte, welke hij door zijn geheele wetenschappelijke en wijsgeerige werk heen op magistrale wijze ontwikkelt en handhaaft: die van den immanenten, bewegenden samenhang tusschen stof, doel en vorm, zij faalt ten aanzien van de ultima ratio, de godheid, doordat deze zich terugtrekt in een goddelijk zelfbehagen. Wel handhaaft de wereld een levende verbinding met dien hoogen, onbewogen Beweger: want als grond der wereld wordt aangegeven: 'De godheid brengt de wereld in beweging doordat zij bemind wordt'. De beweging der wereld is een hunkeren naar heur hooge bestemming: de liefde tot de godheid doortrilt haar, in den kringloop der hemellichamen, in de voortplanting der levende wezens, in de waarheidsliefde der menschen. Maar ach: de godheid troont verre: zij leidt als volstrekte zelfgenoegzaamheid een afzonderlijk bestaan.

En zoo eindigt het klassieke grieksche denken met een open vraag. Het heeft zijn taak vervuld binnen de zichzelf gestelde grenzen: de bezinning op de beweging der buitenwereld, welke een beweging der waarheid bleek; het heeft die beweging begrepen als een kringloop, waarvan elk eindpunt óók beginpunt is; en het heeft ten slotte zijn eigen eindpunt weer als beginpunt gesteld.

P. VAN SCHILFGAARDE

Kroniek van het Nederlandsche muziekleven

Toen ons land aan den oorlog ten prooi viel, heeft wel niemand kunnen denken, dat het Nederlandsche muziekleven ook onder de zoo totaal veranderde omstandigheden zijn vroegere intensiteit ongerept zou kunnen bewaren. Het leek in den beginne ongerijmd om te veronderstellen, dat bijvoorbeeld het concertseizoen in het Kurhaus te Scheveningen doorgang zou kunnen vinden, althans in den normalen vorm, en men kon vermoeden, dat ook de voorbereiding van het winterseizoen op onoverkomelijke moeilijkheden zou stuiten. Doch weldra bleek, dat het leven met zeldzame veerkracht zijn loop hernam; nog vóór het Kurhaus zijn deuren opende, hadden reeds allerwegen concerten plaats gevonden, waaronder de kamermuziek-middagen in het Rijksmuseum en in het Mauritshuis - sedert September ook in het Museum Boymans - als een nieuwe vorm van in het openbaar musiceeren door velen met vreugde werden begroet. De concerten te Scheveningen zijn in hoofdzaak volgens de oorspronkelijke plannen verloopen, al bezorgde het ontbreken van de meeste buitenlandsche medewerkers de directie heel wat hoofdbrekens; onder de solisten was het Nederlandsche element ditmaal grooter dan ooit en bovendien bleek, dat voor de Zondagmiddag-concerten, die sedert jaren door Ignaz Neumark zonder repeteeren zijn gedirigeerd, in Otto Glastra van Loon een verrassend goede plaatsvervanger is gevonden, die tezamen met Carl Schuricht het niveau van het Residentie-Orkest op een hoog gemiddelde heeft weten te houden.

In den loop van den zomer is gebleken, dat bij de samenstelling van het muziekseizoen 1940-'41 de verduistering en het schervengevaar doorslaggevende factoren werden, temeer toen voor een deel van het land (waarbinnen de muziekcentra Den Haag

Rotterdam en Haarlem kwamen te vallen) het verbod om zich 's avonds na tien uur op straat te bevinden werd afgekondigd. Een en ander heeft er toe geleid, dat overal het meerendeel der concerten naar den Zaterdag- en Zondagmiddag zijn verlegd en dat voor de overgebleven avondconcerten een vroeg aanvangsuur is vastgesteld. Hoewel het seizoen thans nog te zeer in den aanvang staat om de inwerking van deze maatregelen op het concertbezoek te kunnen overzien, kan nu reeds met zekerheid worden gezegd, dat voor de middagconcerten overal een buitengewoon groote belangstelling bestaat; de verwachting, een jaar geleden in deze rubriek geuit, dat de oorlogstoestand bij de bevolking een hernieuwde behoefte aan het *levende* musiceeren zou kunnen opwekken, is vooral gedurende de laatste twee maanden ten volle in vervulling gegaan en men krijgt steeds meer den indruk, dat het verlangen naar zuiver-muzikale emoties het concertbezoek thans in een ander licht stelt dan voorheen: het ontbreken van het society-karakter, dat vroeger bij zoovele muzikale evenementen onmisbaar was, beteekent onder de tegenwoordige omstandigheden voor velen een verademing, omdat in de sobere omlijsting van het concerteeren de Muziek met ongeremde macht op den luisteraar kan inwerken, op de vermoeiden en verbitterden, die in haar waarachtigheid rust en vertroosting zoeken, evenzeer als op de levenskrachtigen en geestdriftigen, die bereid zijn om pal te staan voor de geestelijke waarden, welke zij willen handhaven of scheppen.

De oorlogshandelingen hebben met zich mee gebracht, dat Rotterdam bij uitstek een gedenkwaardig muziekseizoen is ingetreden: de verwoesting in Mei heeft de stad namelijk van al haar schouwburgen en concertzalen beroofd. Van de enkele nog bestaande kerkgebouwen is de Koninginnekerk als concertruimte bruikbaar gebleken en van de drie bioscopen, die er op den rechter Maasoever zijn overgebleven, zijn er twee op Zaterdagmiddagen voor tooneelvoorstellingen en concerten beschikbaar; voorts heeft de voordrachtzaal in het Museum Boymans bewezen, voor uitvoeringen van kamermuziek geschikt te zijn. Deze noodtoestand heeft in het Rotterdamsche concertleven een centrale organisatie doen ontstaan, die in het verleden herhaaldelijk is bepleit om aan de ordelooze opeenhopingen van muziekuitvoeringen, waar-

van de data en ook de programma's zonder eenig onderling overleg werden vastgesteld, een einde te doen komen; onder den drang der beperkte ruimte heeft de Stichting 1939 de ordening van het concertseizoen ter hand genomen en door een regelmatige verdeeling van de te geven uitvoeringen over de beschikbare data zooveel mogelijk de doublures kunnen voorkomen, die vooral in een stad als Rotterdam met een naar verhouding niet heel talrijk uitgaand publiek voor de belangstelling funest zijn geweest. Wanneer men er thans ook in slaagt om te verhinderen, dat bijvoorbeeld eenzelfde paradestuk binnen korten tijd herhaaldelijk achtereen op verschillende programma's verschijnt, dan zal er veel gewonnen zijn!

Het Rotterdamsch Philharmonisch Orkest zal dit seizoen verreweg de meeste orkestconcerten in de Maasstad geven; het Residentie-Orkest zal alleen voor de gebruikelijke concerten van 'Eruditio Musica' naar Rotterdam komen en de traditioneele z.g. 'Mengelberg-concerten' van de Sociëteit Harmonie zijn tot de helft gereduceerd. Het orkest van Eduard Flipse heeft zich verwonderlijk goed hersteld van de ramp, die het in de dagen van Mei heeft getroffen, toen het repetitie-lokaal met vele, deels nieuwe, instrumenten en, wat erger is, met de geheele bibliotheek, waaronder het kostbare moderne repertoire en zelfs onvervangbare manuscripten, verwoest is; reeds na enkele weken zijn de voorgenomen zomerconcerten begonnen - verscheidene andere orkesten hebben bereidwillig hun repertoire uitgeleend en ook benefice-concerten ten bate van hun Rotterdamsche collega's georganiseerd -, waarbij o.a. met verrassend succes de overigens voor veelvuldig gebruik te afgelegen Manège in den Kralinger Hout als concertzaal is ingewijd.

Een proefconcert in de Koninginnekerk aan de Boezemsingel, die vroeger (toen de oude Doelezaal was afgekeurd) al eens voor een Toonkunst-uitvoering van de *Matthäus-Passion* was gebruikt, heeft ertoe geleid, dat dit gebouw voorloopig als Rotterdam's voornaamste concertruimte zal dienst doen; nu er een podium in is aangebracht blijken de acoustische verhoudingen veel gunstiger te zijn dan men had durven hopen.

Onder deze omstandigheden is het openingsconcert een gebeurtenis voor Rotterdam geworden, waar een ongekend groot aantal muziekliefhebbers getuige van is geweest. Flipse begon het

programma met twee Nederlandsche werken: het Wagneriaansche voorspel van *Eine Lebensmesse* (uit 1902) van Jan van Gilse - een frappante proeve van compositiekunst van een twintigjarige! - en het *Concertstuk* voor orkest van Guillaume Landré, dat in het vorige seizoen in het Amsterdamsche Concertgebouw ten doop is gehouden; bovendien trad al dadelijk op dit eerste concert een Nederlandsche solist op (Theo van der Pas). Met deze keuze heeft Flipse een traditie bestendigd, die het Rotterdamsch Philharmonisch Orkest blijkens de aangekondigde plannen ook dit seizoen weer de meest Nederlandsche orkestinstelling in den lande doet zijn; de muziekredactie van het Utrechtsch Dagblad heeft dan ook in een hoofdartikel het Rotterdamsche orkest met het U.S.O., dat eveneens - voortbouwend op het pionierswerk van Wouter Hutschenruyter en Evert Cornelis - een bolwerk voor het Nederlandsche componeeren en musiceeren vormt, ten voorbeeld gesteld aan de andere groote orkesten, op wier repertoire de Nederlandsche muziek nog slechts een heel bescheiden plaats inneemt en die er bij de keuze van de solisten ook thans nog naar gestreefd hebben, zooveel mogelijk buitenlandsche krachten van naam te engageeren. De onlangs voor het eerst aan het Rotterdamsch Philharmonisch Orkest toegekende rijkssubsidie van *f* 10.000 is zeer zeker een gerechtvaardigde belooning voor het vele en vaak opofferende werk, dat gedurende de laatste tien jaren ten behoeve van de Nederlandsche toonkunst in Rotterdam is verricht.

Ook bij de meeste andere Nederlandsche orkesten heeft zich in de afgeloopen weken een meer dan gewone activiteit ontwikkeld. Men krijgt den indruk, dat juist de benarde tijdsomstandigheden de sleur hebben doorbroken, waarin ons concertleven op talrijke plaatsen dreigde vast te roesten. De vermoeiende gelijkmatigheid, waarmee elk nieuw seizoen met zijn vaste abonnementsconcerten, zijn traditioneele solisten en zijn stereotiepe programma's op zijn voorganger geleek, is onmogelijk geworden en het schijnt of het nieuwe saamhoorigheidsgevoel, dat thans de menschen in eendrachtig verlangen naar muziek ‘sans phrases’ de concertzalen stampvol doet loopen, ook de besturen en concertdirecties met nieuwe enthousiasme heeft bezield en hen in staat heeft gesteld, langs andere wegen dan die van voorheen hun

musici en hun publiek gelijkelijk te bevredigen. Alleen het Residentie-Orkest is half October zijn taak onder zeer matige belangstelling begonnen, en dat nog wel terwijl de dirigent Frit-Schuurman een bijzonder aantrekkelijk programma had samengesteld, in het kader waarvan Georg Kulenkampff het hier zoo goed als onbekende Vioolconcert van Hans Pfitzner speelde.

Pfitzner is een componist, die een beter lot verdient dan hem tot nog toe ten deel is gevallen. In ons land althans is zijn oeuvre vrijwel onbekend gebleven, hoewel het bestaat uit meer dan honderd liederen, koorwerken (o.a. de cantate *Von deutscher Seele* en de koorfantasie *Das dunkle Reich*), tooneelmuziek bij Ibsen's *Fest auf Solhaug* en Kleist's *Käthchen von Heilbronn*, de opera's *Der arme Heinrich* (1891-'93), *Die Rose vom Liebesgarten* (1897-1900), *Palestrina* (1911-'16), *Das Christ-Elflein* (1906, omgewerkt 1917) en *Das Herz* (1929-'31), kamermuziek (o.a. een vioolsonate en een strijkkwartet in cis, dat tot een symphonie is omgewerkt), concerten voor viool, voor piano en voor violoncel met orkest en van recenten datum een symphonie in één deel. Zooals zijn gevoels- en gedachteleven geheel en al verankerd is in de Romantiek is zijn compositiestijl gerijpt aan de kunst van Schumann, Brahms en Wagner; toch zou men bepaald te ver gaan met hem daarom als een epigoon te kenschetsen. Wie zich in Pfitzner's muziek verdiept, komt weldra tot de ontdekking, dat de uitdrukkingsmiddelen, waarover deze componist beschikt, veel minder 'romantisch' zijn dan de inhoud van zijn kunst; uit dat oogpunt lijkt Pfitzner's afkeer van de 'moderne' muziek, in talrijke geschriften met bittere felheid uitgesproken, dikwijls onbegrijpelijk. Vooral in zijn latere werken komt een lineair contrapunt van vaak meedoogenlooze doch steeds tonaal verantwoorde hardheid voor, dat, merkwaardig genoeg, eerst thans weer door een Hindemith in verwanten vorm wordt toegepast. Ook het Vioolconcert (opus 34, gecomponeerd in 1924) bezit deze eigenschappen, al zijn ze hier niet overal zoo hecht vereenigd met een zuivere en eigen kwaliteit der muzikale gegevens, als dat bijvoorbeeld in Pfitzner's meesterwerk, de 'muzikale legende' *Palestrina*, het geval is. Als eenmaal de lyriek moeizaam door deze uiterlijk vaak droge, barsche klankentaal is doorgedrongen, ontplooit Pfitzner zijn melodische gaven, die hier vooral in het zeer indrukwekkende maar toch altijd innerlijk beheerschte en schijn-

baar onspontane langzame deel (waaruit de solo-partij merkwaardigerwijze is weggehouden) en in het intensieve tweede thema uit de finale vruchten hebben gedragen; in het eerste deel is de rhythmische beweging op den duur te eenvormig om de aandacht gespannen te houden en is vooral de eindelooze afwikkeling van een klein chromatisch-dalend motiefje te overdadig. Maar uit de makelij en de klankstructuur van het werk blijkt toch wel zoozeer de meesterhand, dat men verlangend zou moeten zijn naar de andere muziek van dezen laten romanticus, wiens reputatie van 'herb und grübelnd' te componeeren niet de verbreiding in den weg mag staan van werken, die om hun ernstigen en zuiveren geest en om de volkomen realiseering daarvan in den klank tot het beste behooren, wat de Duitsche muziek in de generatie van Strauss en Reger heeft voortgebracht.

* * *

Dat de vermelding van het C o n c e r t g e b o u w-O r k e s t in dit artikel tot het laatst is bewaard, vindt zijn oorzaak in de beide noviteiten, waarmee Willem Mengelberg het nieuwe seizoen is begonnen: het *Celloconcert* van Henk Badings en de *Sinfonia* van Alex. Voormolen.

V o o r m o l e n heeft in de laatste twintig jaren van zijn componistenloopbaan wel de merkwaardigste evolutie ondergaan, die men zich kan denken. Nadat zijn muziek een tijdlang doortrokken is geweest van den zuiver Franschen geest en stijl (Ravel), heeft hij getracht zich door middel van oud-Nederlandsche melodieën daaruit te bevrijden en het accent van het aanvankelijk overheerschend accoordische (*Beatrys*) naar een primair-melodische schrijfwijze te verleggen. De piano-bundels *Tafereelen uit de Lage Landen* en de orkestvariaties *De drie ruitertjes* zijn in deze ontwikkeling belangrijke stadia geweest, waarin het harmonische beeld door den stijl van Delius heen steeds eenvoudiger werd en de melodische lijn, hoewel nog van de met opzet gekozen oude liedmelodieën afhankelijk, aan de klankenstroom een nieuwe binding gaf. Na 1928 bleek, dat de muziek bij *Baron Hop*, oorspronkelijk als ballet op een Haagsch gegeven uit het einde der achttiende eeuw gedacht en daarom aan den stijl van dien tijd (Mozart) aangepast, Voormolen's waren aard aan het licht bracht: in zijn volgende werken, waarvan twee Hobo-concerten het belangrijkst zijn, is hij hoe langer hoe meer naar een

gracieus-gevoelige, charmant-populaire doch altijd aristocratische en geraffineerde compositiekunst gaan neigen. Er behoort waarlijk moed toe om in een tijd, toen iedere componist, die zich respecteerde, in polytonale en polymetrische complicaties nieuwe wegen meende te moeten zoeken, muziek te schrijven in een stijl, dien men neo-Rococo of neo-Biedermeier zou kunnen noemen, en waarvan de klank slechts bij oogenblikken in moderniteit boven een Mozart uit gaat. Voormolen is hierin volkomen zijn eigen weg gegaan en hij heeft zich daarbij op zijn zuivere, spontane muzikantendom en zijn vlotte vakmanschap kunnen verlaten.

De *Sinfonia*, die verleden jaar is voltooid en aan Willem Mengelberg is opgedragen, draagt tenvolle de kenmerken van de hierboven beschreven evolutie, al zijn ook andere stijlelementen (Händel, Schumann en Reger) in de langzamerhand voor dezen componist typeerende schrijfwijze ondergebracht. Het driedeelige werk, waarvan het zeer lyrische en soms zelfs hymnische langzame deel de kern vormt, munt uit door fraaie melodische ingevingen, die met een harmonisch kleed zijn omgeven, dat gedifferentiëerder is dan in de voorafgaande composities het geval was. Het eerste deel, dat met een Händeliaansch Grave begint, bevat kostelijke vondsten, die aan de speelsche expressie van den Mozart-minnaar Voormolen een nieuwen klank geven, en ook het laatste deel is rijk aan boeiende, direct bevattelijke themata, waarvan alleen de muzikaliteit grooter is dan de verwerkingskunst, zoodat de invallen meer aan elkaar zijn geschakeld dan binnen een streng geleed kader met elkaar in contact zijn gebracht. Wellicht dat een minder nadrukkelijke uitvoering dan die onder Mengelberg's zorgzame en kennelijk enthousiaste leiding dit structureele bezwaar niet zoo zal doen gevoelen.

Een gansch andere klankentaal spreekt B a d i n g s , al is ook bij hem den laatsten tijd een vereenvoudiging en een zich richten naar meer algemeene normen bemerkbaar geworden. Zijn (tweede) Celloconcert dateert uit 1939 en vormt een nieuwe schakel in de sterke keten van groote instrumentale werken, die deze componist sedert de voltooiïng van zijn Derde Symphonie (1934) heeft gewrocht: *Inleiding tot een Treurspel*, *Symphonische Variaties*, de ouverture *Gysbreght van Aemstel*, de suite *Gedenckclanck*. In deze composities, die alle onmiddellijk na hun verschijnen

door buitenlandsche uitgevers zijn gedrukt, heeft Badings met volkomen zekerheid en onder machtige inspiratie een stijl gecreëerd, die zóóvele vaste kenmerken bezit, dat men geneigd is aan Bruckner te denken, wien het evenzeer mogelijk is geweest, met vrijwel onveranderd gebleven middelen negen groote symphonieën op te bouwen, die nergens een afhankelijkheid van elkaar toonen. Men kan een werk van Badings langzamerhand aan allerlei stijlelementen reeds na enkele maten herkennen, aan zijn melodische typen, zijn rhythmiek en zijn harmonisch klankbeeld, aan zijn contrapuntische combinaties en zijn vormbehandeling en ook aan het coloriet van zijn instrumentatie. En toch behoudt elk zijner werken een eigen karakter, dat met energie en gevoel geladen is, waardoor nimmer het gevaar kan ontstaan, dat de componist zijn muziek volgens een bepaalde schablone gaat vermenigvuldigen. Deze kunst is ver boven alle experimenteeren uit en is met zulk een vastberadenheid in het notenbeeld vastgelegd, dat men ook de gecompliceerdste samenklanken en motiefvervlechtingen dadelijk gaat aanvaarden om eerst later te ontdekken, dat de logica, waarmee dergelijke klankbeelden zijn opgebouwd, in haar natuurlijken eenvoud zulk een aanvaarden intuïtief mogelijk maakte. Indien men van een evolutie in het componeeren van Badings zou willen spreken, dan kan dit begrip alleen van toepassing zijn op de geleidelijk toenemende algemeene verstaanbaarheid in deze werk-reeks, op het streven, steeds meer de elementaire krachten der muziek in klank te bannen en daarmee tot een grootere gemeenschap van luisteraars door te dringen en van haar uit wederom diepere impulsen te ontvangen, dan in den beginne beoogd en bereikt kon worden. Dat een componist als Badings er zich op toe gaat leggen, met instandhouding van zijn voornaamste stijlcriteria ook muziek voor kinderen en zelfs volksliederen te schrijven - dat wil dus zeggen: muziek, die kinderen kunnen spelen en waarin zij zichzelf kunnen terugvinden, en volksliederen, die het volk kan en graag wil zingen -, is een symptoom van een ontwikkeling, welke op den duur de ‘moderne’ muziek uit haar noodlottige exclusiviteit zal kunnen bevrijden en waaruit eindelijk weer een gezonde verhouding tusschen componist en publiek kan groeien. Dat een dergelijk streven allerminst concessies ten aanzien van de kwaliteit of de technische afwerking behoeft in te houden, bewijst dit Celloconcert, dat naar mijn overtuiging een

geliefd repertoire-stuk kan worden en dat toch in elke maat een te kunstig werkstuk is om door toehoorders zonder muzikale eruditie doorgrond te kunnen worden; tusschen Beethoven's *Bagatellen* en zijn laatste strijkkwartetten liggen talrijke stadia van compositiekunst, die onderling niet zoozeer verschillen in kwaliteit als wel in kunstigheid van uitwerking en in verdieping van geest, en die niettemin alle de eigenschap gemeen hebben, welke tegenwoordig sommigen met het woord ‘volksverbondenheid’ willen omschrijven. Dat deze eigenschap ook aan de muziek van Badings eigen is en wel aan zijn volksliederen evenzeer als aan zijn Celloconcert (al zal dit laatste nimmer muziek voor de massa worden), kan aan zijn werk de levensvatbaarheid verzekeren, die zoovele kunstproducten uit de laatste kwart-eeuw hebben moeten ontberen.

Hoewel het hier niet de plaats kan zijn om Badings' concert aan een technische analyse te onderwerpen, lijken mij eenige opmerkingen over thematiek, verwerking en structuur wel op hun plaats, waarbij eenige min of meer uitvoerige citaten een duidelijker taal kunnen spreken dan welke toelichting ook.

Het werk begint met een van die markante hoofdthema's, die voor Badings kenmerkend zijn geworden en die met hun forsche intervallen en gepunteerde rhythmen eenigszins aan Mahler's thematiek uit de Zesde en Zevende Symphonie doen denken, waarmee zij ook in hun karakter overeen komen:
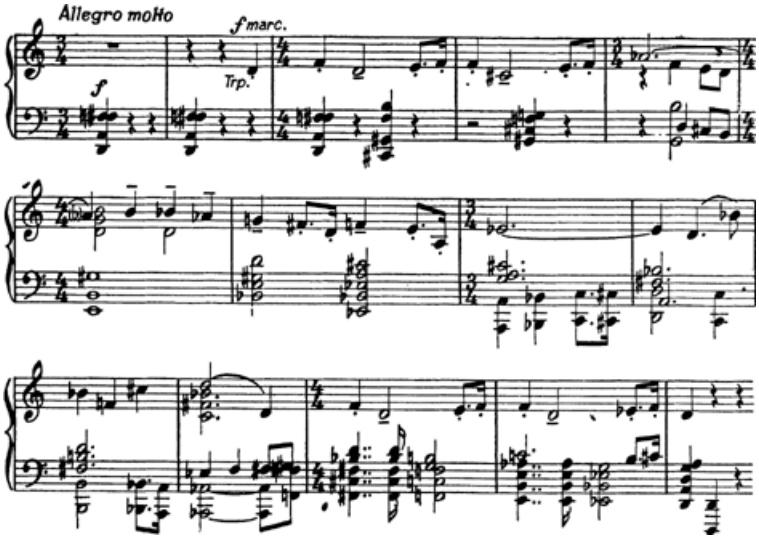
Niet minder typeerend is daartegenover het lyrische tweede thema, dat in dit concert een overheerschende rol speelt; hier is het de karakteristieke klagende kleine secunde, die het karakter van het thema bepaalt:
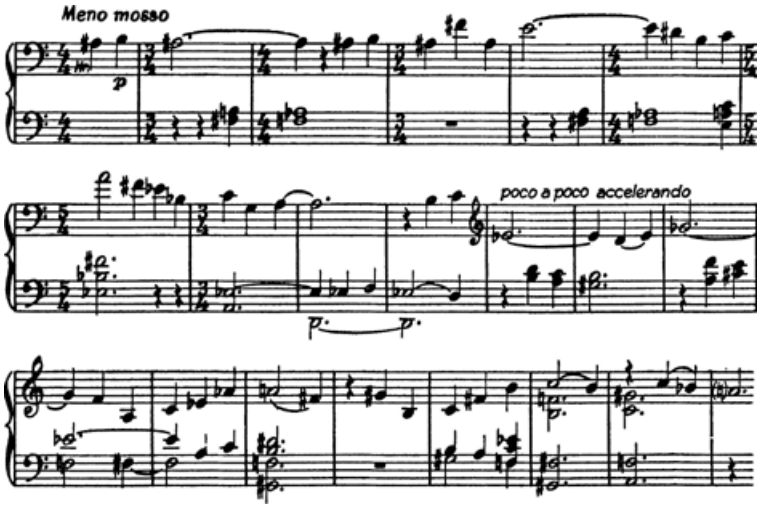
Een eveneens lyrisch getinte slotgroep sluit de *expositie* af:
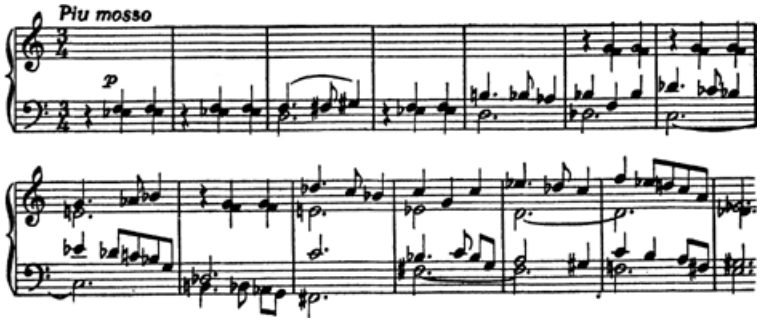
waarna de solo-violoncel haar taak begint. In tegenstelling tot den klassieken concertvorm, waarin na de expositie door het orkest het solo-instrument het materiaal nog eens uitspreidt, begeeft zich de violoncel hier ineens in de *doorwerking*, waarin achtereenvolgens de drie hierboven aangehaalde thematische gegevens aan meer of minder ingrijpende veranderingen worden onderworpen; virtuose passages en dubbelgrepen van den solist leiden een grootsche climax in, die geheel op de verbeten rhythmiek van het hoofdthema is gebouwd en waaruit na een massale accoorden-

stuwing een hoorntoon blijft liggen (een geliefde koppeling bij Bruckner!), die het aanknoopingspunt met de sterk verkorte *reprise* vormt, welke ineens met het tweede thema begint en nog enkele flarden van de slotgroep brengt. Na een anticlimax met flageottonen van de violoncel besluit een *coda*, die feitelijk een reprise van het hoofdthema beteekent (als canon in het octaaf!), het beknopt en overzichtelijk geconstrueerde eerste deel.
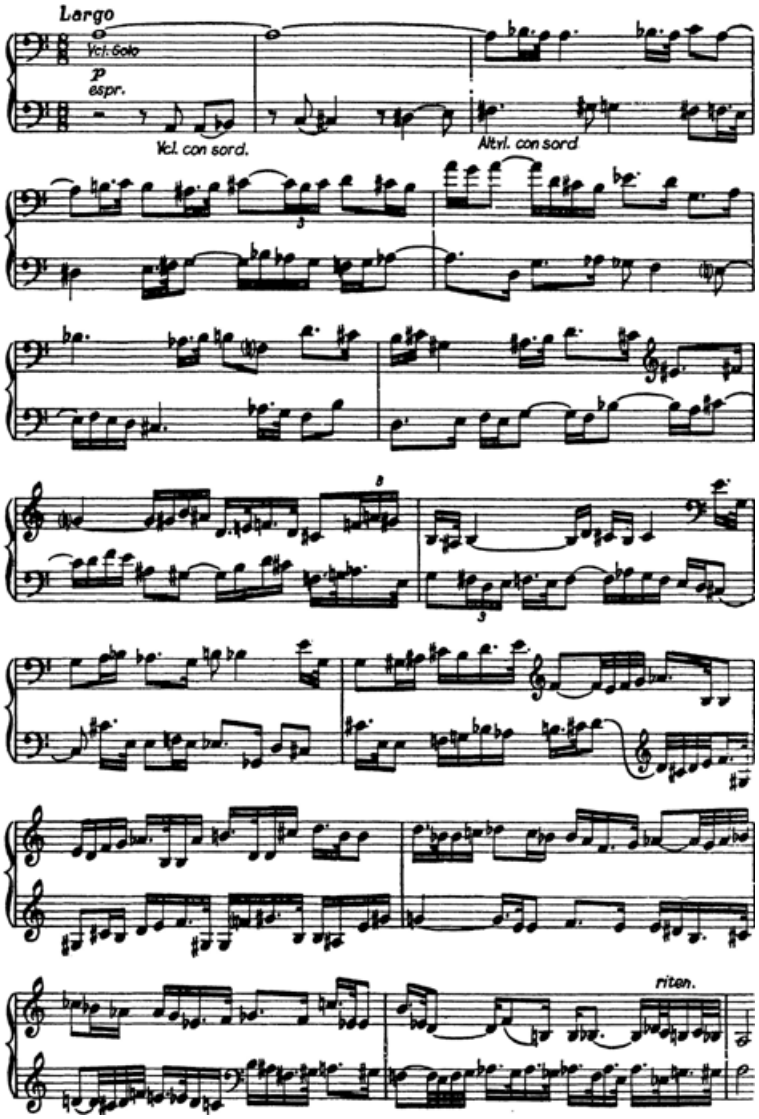
Het tweede deel is een Largo, dat in den driedeeligen liedvorm is gebouwd. Het eerste onderdeel (A) bestaat hoofdzakelijk uit een dialoog tusschen de solo-violoncel en de altviolen, een episode van zeldzame melodische spanning, waarin de beide zingende stemmen door middel van allerlei imitaties geheel met elkaar vervlochten zijn: (vgl. het citaat op de vorige pagina).

In het middendeel (B) intoneert de violoncel het tweede thema uit het eerste deel (Vb. II), dat echter spoedig met de rhythmische beweging van de Largo-melodiek wordt versmolten; vervolgens keert A terug, thans in drukker lijnenspel, waarbij het solo-instrument voornamelijk een omspelende functie heeft. Het waarlijk geniale stuk mondt uit in een anticlimax met flageolettonen, die zich met den hier bepaald magischen toon van de vibraphoon in een geraffineerd geïnstrumenteerden majeurmineur-drieklank vermengen.

Het derde deel is in den Rondo-vorm gebouwd (ABACABA) en berust op het volgende speelsche thema, dat zich uitstekend voor allerlei bewerkingen leent:
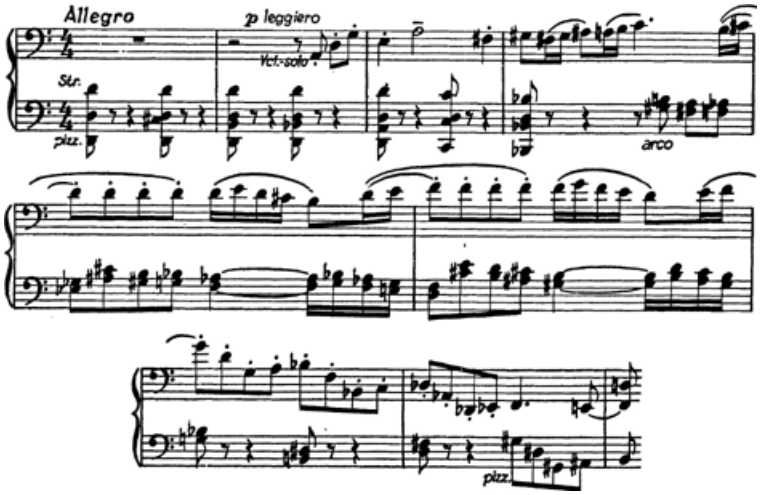
Ook hier treedt het reeds meer genoemde tweede thema uit het eerste deel als tegenthema (C) op, aanvankelijk in de solo-partij met begeleiding van contrabassen en pauken; geleidelijk ontstaat uit deze lyrische episode een complex, waarin het volledige thematische materiaal van het concert is gecombineerd: behalve de drie thema's van het eerste deel (Vb. I-III) - waarbij ditmaal

het eerste thema organisch uit het tweede is ontwikkeld! - zijn ook het Largo-thema in deze met groot contrapuntisch meesterschap opgebouwde combinatie vereenigd, die tenslotte door het Rondo-thema in Engführung wordt bekroond. Als het Rondothema zijn rechten hernomen heeft en de solist nog eens gelegenheid krijgt, in virtuoos accoordenspel zijn bedrevenheid op het instrument te toonen, volgt een geestig, abrupt slot.

Deze nuchtere woorden moeten volstaan om een kunstwerk te karakteriseeren, dat in de eerste plaats tot *klinken* wil worden gebracht. Muziek van een dergelijke stuwkracht en vitaliteit is een levend organisme, dat in ons muziekleven een onmisbare functie heeft te vervullen. Het laat zich aanzien, dat de tijd rijp gaat worden om muziek als deze als een wezenlijk bestanddeel van het hedendaagsche voelen en denken in zich op te nemen.

EDUARD REESER

Ontvangen boeken

Dr. FERD. SASSEN, Wijsbegeerte van onzen tijd. - Dekker en van de Vegt, Nijmegen.

Dr. K.H. ROESSINGH, Bezinning en Verdieping. Keur uit de werken van -.- Van Loghum Slaterus, Arnhem.

Dr. J.C.A. FETTER, Nieuwe kracht uit het oude Woord. - Van Loghum Slaterus, Arnhem.

S. VESTDIJK, De zwarte ruiter. - Querido, Amsterdam.

THEUN DE VRIES, Wilde Lantaarns. - Querido, Amsterdam.

ELISABETH ZERNIKE, Bruidstijd. - Querido, Amsterdam.

L. ALTHOFF, Honderd Zonnen in de Zomer. - Querido, Amsterdam.

J.W.F. WERUMEUS BUNING, Dagelijksch Brood. - Querido, Amsterdam.

SOEWARSIH DJOJOPOESPITO, Buiten het gareel. - De Haan, Utrecht.

MAURICE LECAT, Le Maeterlinckisme. Tome II; fasc. 1. - Castaigne, Bruxelles.

A. VAN SCHENDEL, Mijnheer Oberon en Mevrouw. - Meulenhoff, Amsterdam.

Dr. J.C.H. DE PATER, Maurits en Oldenbarnevelt in den strijd om het twaalfjarig Bestand. - Van Kampen, Amsterdam.

JAN ROMEIN en ANNIE ROMEIN, Erflaters van onze Beschaving IV. - Querido, Amsterdam.

Dr. M. DE JONG en Dr. G. STUIVELING, Volksverhalen. - Wolters, Groningen.

Dr. G. STUIVELING, In eigen kring. - Wolters, Groningen.

Mr. J. KRUSEMAN, De volkshuisvesting onder de woningwet. - H.D. Tjeenk Willink, Haarlem.

F. SLAPSMA-TIESSENS, Bloemkens uit mijn dagboek. - Van Gorcum, Assen.

Dr. FERD. SASSEN e.a., Nederlandse Wijsgeren. Alg. Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie 34e jaarg. afl. 1. - Van Gorcum, Assen.